

આવૃત્તિ પહેલી મંચત ૨૦૦૯

૧

રૂ. ૬-૮-૦

સુદે
૪ દમીયાસ પુસ્તકોનમ આપી
સગર મુદ્રણાલય,
નવાપરા,
આમનગર

મકાશકે
શ્રી વિલેપારલે સાદિત્વ સભા વતી
ગુણજાસ ખોડર,
૨૧, પી.ટી.નંદર રોડ, વિલેપારલે
મુળકે-૨૪

આમુખ

મદ્દગત ભાઈ દુર્ગાશંકરની આ લેખાવલિ હું વધાવી લઉં છું. એમાં અનેક વિષયો પર એમણે ચર્ચા કરી છે, અને એમના વિશાળ જ્ઞાનનો વારસો આપણને આપ્યો છે.

દુર્ગાશંકરનું મુખ્ય લક્ષણ સમતોલપણું. જૂનું બહુંમત એ જાણતા અને નવું યોગ્ય હોય તેને ખુશીથી સહારતા. એટલે ઇતિહાસ અને હવન બંને પર એમની વિચારધારા આધારશીલ અને નિષ્પક્ષપાત હતી.

આપણી મંરૂતિ પર એમણે ઘણા સુંદર લેખો લખ્યા છે અને એના અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શન આપે એવા છે. એમના ઐતિહાસિક લેખો અને ગુજરાતના ઇતિહાસ મંબંધી એમની કૃતિઓ આપણા સાગ્ય ઇતિહાસને પાકા પાયા પર મૂકે છે. આ વિષયમાં શ્રી. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી પટ્ટી દુર્ગાશંકરની એવા હું અણમોલ ગણું છું.

મદ્દગત જોડે મારો મંબંધ તો બાધઓનો હતો એનો મવિ-સ્તર ઉદ્દેશ્ય મારી આત્મકથાના ત્રીજા ભાગમાં કર્યો છે. ૧૯૨૦ થી એમની મદ્દ ને પ્રેરણા મને બધા પ્રકારે મળ્યા કરતી. આજે એ આલી ગયા, એ મદ્દ ને પ્રેરણા મળનાં બંધ થયા. હવે એમ જ નિંધાનું એટલે એ સૂતા પડેલા મંબંધની કન્યાદ કયા કરવી ?

રાજબચન

લખનૌ

૧૬-૬-૫૩

દેવદાસલાલ મુનશી

નિવેદન

સ્વ. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનાં પુસ્તકાકારે અપ્રસિદ્ધ લખાણોને આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરતાં શ્રી વિજેપારણે સાહિત્ય સભા ગૌરવ તથા હર્ષ અનુભવે છે. એ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનનાં આવાં મુંદર અભ્યાસમય વિદ્વાતપૂર્ણ લખાણોને પ્રસિદ્ધ કરી શકનાર કોઈ પણ સંસ્થા ગૌરવ તો અનુભવે જ; અને શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈ તો વિજેપારણે સાહિત્ય સભા સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા હતા. લાંબા કાળ પર્યંત તેમણે તેનું પ્રમુખ-પદ શોભાવ્યું હતું અને પોતાની મમતાની તેને અધિકારી બનાવી હતી. તેમના વાતસલ્યના એ ઝળુનો આ તેમને મનગમતી રીતે સંસ્થા ચત્કિંચિત્ પણ બદલે વાળી શકે ત્યારે તેને હર્ષ પણ સ્વાભાવિક રીતે થાય જ.

આ જમાનામાં ત્યારે વાર્તા-નવલકથાનાં પુસ્તકોના પ્રકાશનમાં મધ્ય અસંખ્ય મુશ્કેલીઓ નડે છે ત્યારે આવાં વિદ્વદ્બોધ્ય અને તાત્ત્વિક અન્વેષણ કરનારાં લખાણો પ્રસિદ્ધ કરવા કોઈ પણ પ્રકાશક આગળ આવે એ તો અશક્યવત્ ગણાય. એ કામ તો લેખક પોતે અથવા આવા વિષયોમાં રસ ઝેનારી કોઈ માનપાત્ર સંસ્થા હાય પર લે તો જ શક્ય બને. લેખક પોતે અવસાન પામ્યા હતા. માતબર સંસ્થાઓ પોતપોતાની લીધેલી જવાબદારીઓ ઉપાડવામાં રોકાયેલી હતી. વિજેપારણે સાહિત્ય સભા જેવી સંસ્થાનું માતબર-પેણું તેના હૃદયની કુખમાં અને આટલાં વર્ષો દરમિયાન તેણે સેવેલા હિતમ સાહિત્ય પ્રયેના તેના ગ્રેમમાં જ સમાયેલું હતું. મૂઠીમાં તો

જ્યાં પાસાંને પહોંચી વળવા અમર્થ બને, એમાં તો ધણુંતો ઉત્સાહ અને પરિશ્રમભર્યાં સદાકાર જોઈએ. શ્રી વિલેપારણે સાહિત્ય સભાએ ઉપાડેલા આ કાર્યમાં એવો સદાકાર એને આપ્યો છે જ. શ્રી. બાપા-લાલ વૈદ્યે દુર્ગાશંકરભાઈના તેમની ઉપસ્થાપના આ અંશમાં ઉપયોગ માટે સદૃષ્ય મોકલી આપ્યા, ડૉ. દરિયેસભં બાપાણી તથા શ્રી. જ્યોત્સ્ના મહેતાએ, શ્રી. રા. વિ. પાટક જોડે મળીને, શ્રી. સુદંતે ખેટાઈએ તૈયાર કરેલી આ પુસ્તકની પ્રેમ-દોષીને તેનું ઉવટનું સ્વરૂપ આપ્યું, અયાદ ઉત્સાહી બાઈ શિરીય મહેતાએ તથા મુ. માર્કેડરાય મહેતાએ વ્યવસ્થાનાં અન્ય કાર્યોમાં ખંતપૂર્વક મહેનત કરી, એ બંધાના પરિણામે આ પુસ્તક તૈયાર થઈ શક્યું. એ સર્વે બાઈબહેનો પ્રત્યે અમારી અંરથા વળી હું આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

આભાર નથી માનતો માત્ર શ્રી. ગોકુળભાઈ બદનો. એમનો આભાર માનવા બેસું તો તો જાણે સંસ્થા પોતે પોતાનો જ આભાર માનતી હોય તેમ લાગે ને તેઓ પોતે પણ હસીને આપી વાતને ઉડાવી દે. માત્ર એટલું જ અત્રે નોંધવાની તક બહુ છે કે ગોકુળ-ભાઈ હોય નહિ તો સાહિત્ય સભા આ જવાબદારી માથે લે નહિ, અને કદી ને પણ તો એને પાર ન પાડે.

કંઈક ઉનાવળ અને કંઈક સંજોગોની વિપરીતતાને આંગે આ પુસ્તકમાં અનિવાર્ય રીતે અમુક ત્રુટિઓ રહી ગઈ છે જ. વાચકોને ઉદારતાપૂર્વક એ નમાવી લેવા શ્રી. વિલેપારણે સાહિત્ય સભાની નમ્ર વિનંતિ છે.

વિલેપારણે
તા. ૨-૧૦-૫૩

સુલોચનદાસ શ્રીકર
પ્રમુખે
શ્રીવિલેપારણે સાહિત્ય સભા

શ્રી N. Goshal
પિતૃ

સ્વ. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના પિતા કેવળરામ શાસ્ત્રી
તથા દુર્ગાશંકરભાઈ અને એમના બધા મગનલાલ

તેની પામે પૂરા પાચમે ડપિયા પણ નહોતા. પણ આ મંસ્થાના વર્ગોથી પ્રાણમમા બની ગયેલા શ્રી ગોકુળભાઈ બટ શાસ્ત્રીજીના અવસાન પછી મુળદ આલ્યા ત્યારે માથે માથે એક અભિવાધ પણ મેવના આલ્યા હતા. શાસ્ત્રીજીનું રમણ કોષપણુ થોડું રીતે મચવાઈ ગે તેવી યોજના એ આદિત્ય મભાએ વિચારવી. શાસ્ત્રીજીનાં પત્ની શ્રી કમળાબહેનને તેઓ મત્યા ત્યા જ રી રીતે એ મૃતિ આ સંસ્થા માયવી શકે તેની દિશા તેમને સજી ગઈ. શાસ્ત્રીજીએ તેમની લાખી માળી પહેલા પોતાના પુસ્તકમાકારે અગ્રગટ એવા લખાણોનો મશ્દ કરી રાખ્યો હતો અને માળ થના એને અંધાકારે પ્રગટ કરવાની ઝંખના મેવી ત્યા દવા એમના ચાલી જતા એ કામ અધૂરું પડ્યું હતું.

શ્રી ગોકુળભાઈએ એ લખાણોને પુસ્તકનો આકાર વિવેપાને આદિત્ય સમા આપે એવી દરખાસ્ત રમૂ કરી. આદિત્ય મભાએ મહર્ષિ એ દરખાસ્ત સ્વીકારી લીધી. પૈમાનો પ્રશ્ન હતો જ, પણ આદિત્ય મભાએ જ્યારે જ્યારે કોઈ સારું કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ત્યારે ત્યારે એ મુશ્કેલી એને નડી જ નથી. યોજનાને સમતિ મળતાવેત જ શ્રી ગોકુળભાઈ એક મજમૂ પામેથી આ પુસ્તકના પ્રકાશન અર્થે રૂપિયા પાચસો ઉવતાવી આલ્યા.

મામ શર થઈ ગયું શ્રી કમળાબહેન શાસ્ત્રીએ પણ અમાની યોજનાને સમતિ અને આશીર્વાદ આપ્યા, અને સહકાર પણ આપ્યો. —માત્ર સાબિદક નહિ, પણ આર્થિક સ્વરૂપનો એ સહકાર હાગ મામના કે મુજરાતના બીજા મુદરથો પામે હાય લખાવવા જવાની મુશ્કેલીમાથી એમણે અમને જવાવી લીધા ને છતાં પુસ્તક-પ્રકાશનનો યશ તો અમારી આ સંસ્થાને જ લેવા દીધો. એમની એ સમતિ, મહકાર અને સહભાવ માટે વિવેપાને આદિત્ય સમા એમની ઋણી છે અને આ સ્થળે એ સંસ્થા વતી હું શ્રી કમળાબહેન પ્રત્યે હોડા આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

પુસ્તક તો કરવું, લખાણો તો તૈયાર જ હતાં, પણ માત્ર એ લખાણો પ્રસિદ્ધ કરવાને બદલે એની જોડે શાસ્ત્રીજીનાં જીવન અને લેખન વિષે એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખ પણ જો જોડી શકાય તો જ કામ કંઈક ચોંચ થયું ગણાય એમ અમને લાગ્યું. એ કામ તો એમના સમવયસ્ક અને પરમ મિત્ર સાક્ષર શ્રી. રામનારાયણ પાટક જ કરી શકે. અનેક કામના ઓળખાં લદાયેલા હોવા છતાં તેમણે સહયોગ એ ફરજ સ્વીકારી લીધી. તેનું સુકળ આ સાથે જોડાયેલું છે. એમના એ ઉદારસ્થિ સહકાર માટે સંસ્થા વતી એમનો હું આભાર માનું છું.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી પ્રત્યે પણ અમારે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવાની છે જ. શ્રી. શાસ્ત્રીજી સાથેના તેમના જૂના મૈત્રી-સંબંધો જાણીતા છે. આ પુસ્તકના આમુખમાં એમના એ સંબંધની ઉખાવાચક સહેજે જોઈ શકશે.

સૌથી કપરું કામ તો આ મોંઘવારીના જમાનામાં આવું મોટું પુસ્તક અમને સસ્તામાં સસ્તા ખાવથી છાપી આપે એવું છાપખાતું શોધવાનું હતું. એ તો સાહિત્ય અને વિદ્વાતામાં જેને રસ હોય એવા છાપખાનાનો માલિક જ કરી શકે. મુંબઈનાં છાપખાનાંના ખાવ તો વિચારી શકાય એમ હતા જ નહિ. અમારી નજર લાઈથી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' તરફ વળી. ઓછામાં ઓછો-અથવા કદાચ એટલો પણ નહિ-નફો મળે એવા ખાવ એમણે સાહિત્ય પ્રત્યેના અને શાસ્ત્રીજી પ્રત્યેના એમના ખાવને લઈને અમને કલા ને અત્યંત ટૂંકા સમયમાં બીજાં વધારે નફો આપે એવાં કામને બાલુએ મૂકીને એ પુસ્તક એમણે તૈયાર કરી આપ્યું તે માટે તેમનો આભાર સંસ્થા વતી ન માત્ર તો તો ફક્ત જ ગણાઈ.

આવા કામને અનેક પાસાં હોય છે અને એકાદ વ્યક્તિ-બહેને તે ગમે તેટલી ઉત્સાહી હોય તો યે-ભાગ્યે જ એ

અ દુર્ગાશ કૃ સાસ્ત્રી, એમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી કમળાબેન
તથા પુત્રીઓ હેમનતાબેન અને રમેશનતાબેન

શ્રા.દાં જ લિ

આ પુસ્તક સદગત શાસ્ત્રીજીના માસ્તિવક અભ્યાસગત અને કાર્યગત જીવનનું આપણા સાહિત્યને છેલ્લું પ્રધાન છે. અને હવે તેઓ યશશ્રેય, અક્ષરશ્રેય, યથા છે તો આ પ્રમંગ તેમના માક્ષરજીવનનું સ્મરણ કરી તેમને અંજલિ આપવાનો છે. અને તે કામ મને સોંપાયું છે, તે કરનાં કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

શાસ્ત્રીજીએ પોતે પોતાના અક્ષરજીવનનાં સ્મરણો લખ્યાં છે. તેમાં તેમનું દ્રંકું જીવનવૃત્તાન્ત પણ આવી જાય છે. એટલે એ વિગતો યોગ્ય ઉદ્દેશ્ય હવે આવશ્યક નથી. અને એમના જીવનના, એવા કશા મોટા પલટા લાવનાગ પ્રમંગો પણ નથી, જેથી એનો દશારો પણ અહીં કરવો પડે. અને તેમ છતાં એમનો આ દ્રંકો લેખ પણ એમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને સમજવામાં અડધું ઉપદાનક છે. જેવી તટસ્થ અને આંતરદૃષ્ટિથી એ કોઇ પણ બનાવને સમજવાનો પ્રયત્ન કરના તેવી જ દૃષ્ટિથી તેમણે પોતાનાં સંસ્મરણો પણ લખ્યા છે. અને પોતાને એમના પોતા વિશેના અભિપ્રાયો માયા અને શ્રદ્ધેય લાગ્યા છે.

આપણા દેગમા વિજેતા અંગ્રેજોના સંપર્કમાં આવતો આવ્યા ત્યાંથી એક નવો યુગ શરૂ થયો. એની અનેક અમરોમાં એક અતિ-મહત્વની એ પણ ગણાવી જોઇએ કે આપણે ત્યાં એમના સંપર્કથી કેટલીક નવી વિદ્યાઓ વિકસી અને કેટલીક નવી દૃષ્ટિ આવી. આમાં

આપણે-ઈતિહાસ દૃષ્ટિને જ ન ગણાવી શકીએ શાસ્ત્રીજીએ અનેક જગ્યાએ આ વાત નોંધી છે પણ આનો અર્થ એવો નથી કે આ દૃષ્ટિને માત્ર આપણ માન્ય પૂરેપૂરું વિશ્વિત નહોતું વિશ્વિત હતું જ અને મારે જ આ દૃષ્ટિ પરિચય માનવી અધિભરી વ્યક્તિઓમાં મોળે મળાએ પ્રગતી શકી અથવા વિદ્યાના પ્રથમ અપર્યાપ્ત જ આપણામાં હો જાયરકર જેવા અને જાતિય નાનડે જેવા ઇતિહાસમનોધક અને ઇતિહાસ-લેખકો થયા અને આ પશ્ચિમ માત્ર અથેટના અભ્યાસીઓમાં જ આવ્યું એમ નહિ અથેટ નહિ જાણનાર હો ભગવાનના નિર્દેશ, વનસ્પતિશાસ્ત્રી મહાન જયકૃષ્ણ દત્ત જેવામાં પણ આ હો જોએ આ વિદ્યાના પ્રથમ પાયા નાખનાર ક્યા આના પશ્ચિમો માત્ર દિદમા જ આના હો એમ નથી જાણનાર પણ આ જ દૃષ્ટાંત છે, જેણે ગ્રીમ વગેરેમાં પશ્ચિમની અને વિદ્યાન-મિદિએ મેળવી લીધી પ્રભુપ્રભુ વચ્ચેની અથામણોની ખૂનરેણ પાશવનક વગેરે અનેક ભયકર પરિણામોમાં વિદ્યા-વિનિમય અને દૃષ્ટિ-પરિવર્તન જવા કાંઈ કાંઈ દુઃખ પશ્ચિમોમાં પણ આવે છે એ સ્વીકારવું જોઈએ

સદગત દુર્ગાશક્તિ શાસ્ત્રી આ બીજી તથાનિકાના વિદ્વાન છે તેમના પિતા ગોડળમાં સરકૃત પાસાણાના શાસ્ત્રી હતા અને ગોડળમાં અથેટ હાઈસ્કૂલ હતી અને કુડનામાં અથેટ શાળામાં તેમણે થોડો વખત અભ્યાસ કરેલો પણ એ શાળાના મસ્તકેએ હવનમાં મૂળ ધાસા અવગત ગુજરાતીમાં વાર્તાઓ પ્રણેતા વનગજ આવડો જેવી વાચેલી પણ તે બાલ્યસુખ કુતૂહલથી જ તેમાં હો અભ્યાસ દૃષ્ટિ પ્રવેશ પામી નહોતી તેઓ પોતા વિશે કહે છે ભણવામાં હો દોઢ પિતાશ્રીની મોગી ઉમર મારો જ મ થયેલો એટલે નાકા બહુ વળી સરી જાવ્યો વયમાં બહુ નજીક એટલે ભણવામાં પાછળ ગોડળમાં અથેટ છઠ્ઠા થોડામાં નાપામ થયા અને તેમના શિક્ષક શ્રી દિગ્ગજનાથ ગણેશજી અગ્રાનિયાએ તેમને સરકૃત ભણવાની

બવામણુ કરી. તેને અનુમતીને તેમણે મતગમા અગમમા વગ્ને પિતાશ્રી
પામે મસ્કૃત બણવા માડ્યુ ત્યારે તેમની ચેતના મૌથી પ્રથમ વિદ્યો-
ન્મુખ થઈ 'તેઓએ (પિતાશ્રીએ) મને લઘુ કૌમુદી શરૂ કરાવી પણ
વ્યાકરણમાં મને રસ ન પડ્યો અને મેં મહેનત ન કરી. પછી
મસ્કૃત માહિત્યમાં 'કુમારમંભવ'ના અન્યાપનથી પ્રવેશ કરાવ્યો અને
મને એમા ધણો રસ પડ્યો. એ વખત સુધી ગુજરાતી માહિત્ય મિવાય
કોઈ વિષયમા જે મનને રસ નહોતો પડતો તેને મસ્કૃત માહિત્યમા
રસ પડવા માંડ્યો અને ચિત્તે મહેનત પણ કરવા માંડી.' કુમાર
મંભવના અમુક મર્જો પછી પિતા પામે 'કર્તવ્યમચરિત' બણ્યા.
'એમની બજાવવાની રીતી એટલી સરસ અને આગમા મસ્કૃતની
કાષ્ઠ એવી ભૂખ જાગી કે પાછો અભ્યાસ શરૂ મને 'મર્જોપદેશિકા'
તથા 'મન્દિતાન્ત પ્રવેશિકા'નો હાઈસ્ક્રલમા, એટલાથી મસ્કૃતની મને
વ્યુત્પત્તિ થઈ ગઈ અને મેં મારી મેરે પણ મસ્કૃત ગ્રંથો વાચવા
માડ્યા.'

આ માત્ર એક ભાષાજ્ઞાન જ નહોતું. આખું જીવન ચાહે તેવા
મસ્કૃતનો હતા. શાસ્ત્રીશ્રી વળે છે: 'મસ્કૃત વિદ્યાની આ ભૂખ મને
જોઈએ ત્રમે પ્રાપ્ત થયેલી વ્યુત્પત્તિનું મૂળ કું તો વાગ્યો માત્ર છું મસ્કૃત
વિદ્યાનો વાગ્યો જાણણોમા ત્રણ હજાર વર્ષથી પેઢીદ-પેઢી જોઈએવતે
અમે જનમી આવેયો છે આ અગમમા તો બેતામીય ચુ માલીય વર્ષથી
મસ્કૃત વિદ્યાનું પન્શીયન કરું છું પણ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરતા,
પુરુષસૂત્ર બોલતા કે તદ્યગમ આદિ ઉપસ્યાનના મત્રો બોલતા ચાલે
હજાર વર્ષથી મણે જીવનમા એ દેવવાણીનો પ્રવાહ વહી ચલ્યો હોય
એવો ભાગ થાય છે. ખરેખર મારો અક્ષરજીવી માણસ ૬૦-૭૫
વર્ષનું નહિ પણ ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષનું આયુષ્ય બોગવે છે' અહીં
અનુભવેનું મસ્કૃતિનું માતૃત્ય એને કુ સિદ્ધાન્તો એ મદાન ઉદ્દેશ
મમળું છું. દુર્ગાશંકરભાઈનું જીવન મમજવામા આપણે એને આ
જન્માગત ભૂમિકાના મંદર્ભમા જોઈએ એમના જીવનની શાન્તિ-

મદતાની લાક્ષણિકતા અવિકસિત હોવા, એમની સાત્વિકતા એ બધાં એમના સ્વાધ્યાયના મંત્રકારો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં હતાં.

આદીં આર્યમંત્રકૃતિના વાસ્તાની વાત થઈ, પણ આ વિશાલ આર્યના વાગ્મા ઉપગંત માણસને પોતાના મમાગમમાં આવના મમાગતો વાગ્મા પણ મળે છે. આપણા દેશમાં, અને અત્યારે છે તે કૃત્તા વિશેષ શાસ્ત્રીજીના બાલકાળમાં તો, નાત અને મમાં-માગવાં તન્દ્રથી હોવાનું જાણનાં આ વાગ્મા જાણનાં. શાસ્ત્રીજી પ્રશ્નોન જ્ઞાનિના દના, જેનો મામાન્ય વ્યવસાય વૈદ્ય અને કથાવાર્તા દતો. આથી મંત્રકૃત વિદ્યાના મંત્રકાર તેમને માટે મદજ હતા. પણ આ જ્ઞાતિ ખામ કરીને તે પેદીમાં, કાવ્યની પણ જાણીતી હતી. કાવ્યની મારી મમજ ઉપગંત કાવ્યવિનોદ તરીકે કવિના કરવાની એ મમાગમાં પ્રજ્ઞાસિક્ષા હતી. શાસ્ત્રીજીને પણ, એ જ્ઞાવાન વયમાં, બ્યારે માણસ મદેબાધથી કવિના-સર્જન તન્દ્ર આકર્ષાય છે ત્યારે, કવિનામર્જનનો નાદ લાગે.

તેઓ કહે છે : ‘કુચે ૧૭-૧૮ વર્ષની વયે પદ્યગ્યના કૃત્તા શીખતો હતો. દવપત પિંગવ ગ્રન્થા હતું’ એ વાચીને અક્ષરબેજ-પૃત્તોની ગ્યના કૃત્તાં શીખવા માડ્યું. કાષ્ઠવાર મનને ખુશી કરવા મદજ કાષ્ઠ ગ્યના થઈ જતી કાષ્ઠવાર પત્તીને (શાસ્ત્રીજીનું ચૌરેક વસ્ત્રની કંઠરે લેમ થયું હતું) ‘ઠે મિત્રને પત્રમા લખવા ગ્યના ગ્યતો. એક વાર કાષ્ઠ જળવાન આવેગની અમર નીચે લાખી આખ્યાન-મલ્ય જેવી ગ્યના કરવા માડેલી પાછળથી એ બધું કાઢ લાગવા માંડ્યું. કાવ્ય વિશે મારો આદર્શ જીવો થયો એટલે એ જાતે કચરો ઉપેક્ષિત થઈને નહ થઈ ગયો. અને પછી તો ચિત્તની દુચિ શાસ્ત્રમાર્ગે જળવાથી મધપ્રાપ્ત થઈ ગઈ અને આધ્યાત્મ પદ્ય-ગ્યનાની શક્તિ પણ ચાલી ગઈ.’ કવિનાની શક્તિ જે શાસ્ત્રદષ્ટિથી ક્ષીણ થઈ તે દષ્ટિએ ગુજરાતીમાં ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકો તન્દ્ર ધ્યાન દોરું. ‘વેનાલ પચ્ચીમી’ ‘મદમસ્કંધ’ ‘ગિન્ધકૃત મમાયણ’ સાથે ગુલાબમિંદ અને મન્વતીયદ

વાંચાચો ગુણઅસિંહ સાથે તેની મૂળ અંગેષ્ટ કૃતિ 'એનોની' પણ વાંચ્યું. આમાં સરસ્વતીચન્દ્રો અભ્યાસ તો એમણે બહુ મનન-પૂર્વક કરેલો. તેઓ પોતે લખે છે : 'સરસ્વતીચન્દ્રે ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે તથા જીવનની ફિલસૂફી વિશે વિચારો બાંધવામાં મારા મન ઉપર ઘણી અસર કરેલી એમ માનું છું.' સરસ્વતીચન્દ્રના ખાસ અભ્યાસક્રમાં આપણે એમની ગણના કરી શકીએ.

આપણે જ્ઞેયું કે શાસ્ત્રીજીના પિતા તરફથી સંસ્કૃતના અભ્યાસના દૃઢ સંસ્કારો પડ્યા હતા. એનાથી એટલી વ્યુત્પત્તિ થઈ હતી કે તેઓ સંસ્કૃત પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે વાંચી શકે. એ રીતે એમણે ગ્રંથિતા ઉપનિષદો વગેરે વાંચવા માંડ્યાં. "ગીતા ખૂબ જ વાંચતો, મણિલાલ નજીબાઈનું ભાષાન્તર એક વાર વાંચેલું. પણ મને વધારે મજા મૂળ વાંચવામાં આવતી. વારંવાર મૂળ વાંચતો અને મૂળના જ શબ્દો સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. એ સાથે જ દશ, કેન, કંઠ, મુંડક, માંડુક્ય એ ઉપનિષદો અને માંડુક્યકારિકા એટલાં સાથે બાંધેલી એક કલકત્તાની જૂની આવૃત્તિ ધરમાં હતી એ હું વાંચતો. વારંવાર વાંચીને મૂળ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. આ મૂળ જ સમજવાની વૃત્તિ ક્યાંથી જાગી તે કહી શકતો નથી. કદાચ ઓછા ભાષાજ્ઞાનનું પરિણામ હોય. પણ એણે ઉપકાર ધણો કર્યો. ભાષ્યોથી સ્વતંત્ર રહેવાનું ખીજ મનમાં જડ થાલી ગયું. શાંકરવેદાન્ત તરફ વલણ થવાનું કારણ પણ કદાચ ઉપનિષદોનો અર્થ સમજવામાં શંકરભાષ્યે મને પહેલી મદદ કરી એ અકસ્માત હોય. ભિન્નભિન્ન આચાર્યોના મતોની પ્રમાણ-પરીક્ષા કરવાની શક્તિ તો ધણું વર્ષો પછી આવી."

આ મૂળ વાંચવાની વૃત્તિ, જે સંશોધન-પ્રવૃત્તિનું એક આવશ્યક અંગ છે, તે તેમને આમ સહજ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

અને આ અભ્યાસ તેમની શ્રદ્ધાને ધડે છે, તેમની જીવન-ફિલસૂફી ધડે છે. 'ગીતા ઉપર તે વખતે જ શ્રદ્ધા બહુ દૃઢ થઈ ગઈ. હજી ભૌતિક વિજ્ઞાનના પશ્ચિમથી શંકાશીલ વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થવાને

વાર હતી. ગીતા, ઉપનિષદો, ગુણાશ્વિંદ અને યોગસૂત્ર જે મેં દલે વાંચવા માંડ્યું હતું એની મન ઉપર જે અમર થઈ. એક તો અમરતાની વામના અને બીજી યોગક્ષેમ માટે ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા.

અનમ્યાશ્ચિત્તવન્તોમા યં જનાઃ પર્યુષાગતે ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાના યોગક્ષેમ વદામ્દદમ ॥

એ વચન ઉપર ત્યારે જ શ્રદ્ધા ચોટી અને વ્યવહારજીવનમાં એ વ્યાવહારિક સાધન તરફની ઉત્તરણિતા અને તે માટેના આશ્રયલક્ષ્યે સ્વર્ણ રહી.

અને આ શ્રદ્ધાના બીજાને માતામહ તરફથી પોપણુ અને ગદિ મળ્યાં. એમના માતામહ પ્રેમશંકર બટ્ટે પણુ શાસ્ત્રીજીની પેઠે જ બાળવયમાં રીતમરનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. પોતાના પ્રયત્નથી જ અભ્યાસ કરીને તે મારા કથાકાર થયા હતા અને વેદાન્તના ગ્રંથો પણુ વાંચી શકતા. એમને વિષે શાસ્ત્રીજી પોતાનાં સમજામાં લખે છે: ‘આ પ્રેમશંકર બટ્ટ પરંમ શિવભક્ત હતા. ઈશ્વર ઉપર એમને અતંતની શ્રદ્ધા હતી. ભક્તનો યોગક્ષેમ ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે તેમ ભગવાન જ ચલાવે છે એવો એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. અને પોતાનો ભગવાને જ ચલાવ્યો છે એમ છેવટ સુધી કહેતા. ધણીવાર એમના ઉપર મોઢું કરેજ થઈ જતું. એમના એક બાણેજે એકવાર પૂછ્યું કે ‘મામા, તમારે બિપજ નથી અને ખરચ ધણું છે તે કેમ થશે ?’ ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે કોઈ મૃદુઅ પોતાના નોકરોને દુઝામે પગાર આપે અને કોઈ નામટો આપે તેમ આપણા અજ્ઞાતા ઈશ્વર છે તે દર મહિને પગાર નહિ આપે તો મામટો પગાર ચૂંટી દે, તેમાં કોઈ શંકા નથી માટે તારે જાન્યથી મૂંઝાવું નહિ. ખરેખર, આ ભક્ત ઈશ્વરની દૃઢ શ્રદ્ધાથી આનંદમાં ન્દેતા એમ જોયેલું. મારા ચિત્ત ઉપર જેમ મારા પિતાની અનરથ થઈ તેમ મારા આ માતામહની પણુ અનર થઈ. એ જ નીર્ણયી હતા.’

અને આ શ્રદ્ધા ઠેક સુધી જીવનમાં ટકી રહેવ છે. ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા
 મંત્ર વચ્ચે પછી વિજ્ઞાનના અન્યો જોવાથી કાંઈક મંદ પડી, પણ
 આ શ્રદ્ધા કાયમ રહી. તેઓ પોતા વિષે કહે છે : ‘મારી ઇશ્વર ઉપરની
 શ્રદ્ધા જેવી ઉત્પત્તિ થયા પછીનાં પહેલાં દસ વર્ષ સુધી રહી તેવી
 જોડે પછી જોડેનાં રૂપમાં ન રહી, પણ નદન ગાંધ નહિ. યોગક્ષેમ
 માટે ચિત્તનું કિત્થાન ન થયું તે નજ થયું. અસંપત્ત, જે એની મેળે
 આવી મળ્યું તે કામ કર્યું, પણ કામ શોધવાનો પ્રયત્ન ન જ કર્યો.
 યોગક્ષેમ સ્થિત થયા પછી ચિત્તના અંકારોમાં ફેરફાર થતાં જુની
 શ્રદ્ધા મોળી પડી પણ અંતોપકારક યોગક્ષેમની ગિચ્છતા પોતાના પરાક્રમનું
 પશિષ્ણામ છે એવું તો હજી સુધી નથી માન્યું.’

અહીં યોગક્ષેમની વાત થઈ તો વ્યાવહારિક જીવન વિષે એટલું
 નોંધવું જોઈએ કે એમણે ખરેખર જ પોતા માટે કશો પ્રયત્ન કર્યો નથી.
 એમને જીવનમાં વિપત્તિઓ આવી નથી એમ નહિ, એમની ઉંમર અઠાન
 જ વર્ષની હતી ત્યારે એમના પિતાશ્રી પેન્શન પર જિતયા, પેન્શન માત્ર
 રૂ. ૧૫૫ સામિક, ૪૨મા એ જ મોટા, એક બહેન ટાઇફોઇડમાં મૃત્યુ
 ગઈ અગ્રેજી હજી ધોળામાં નાપામ થવાથી અભ્યાસ છોડી દીધેલા
 એટલે કંઈક થધે લાગવાની પણ જરૂર. પણ કાંઈ સ્થિતિમાં તેમણે
 સ્વસ્થતા ખોધ નથી. મૂંઝવણમાં એમને માર્ગ બનાવનાર ગ્રંથ ને
 કોઈ મળી આવતું. નોકરીની શોધમાં હતા ત્યારે એક સાતિમાઈએ
 નાગદાટની લક્ષમણ મેગમ દેવિમય લેમોરેટરીમાં અભ્યાસ કરવાની
 સૂચના કરી અને જામનગરની રૂ. ૧૦ની સ્કોલરશિપની પણ જોગવાઈ
 કરી આપી પણ અહીં વેળાતી વાચન-મનન ચાલુ જ હતું. આ
 અભ્યાસ પછી પણ તેમને કોઈ દ્રવ્યપ્રાપ્તિવાળો વ્યવસાય મળ્યો નથી,
 તેમ તેમણે તેને માટે કશો પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી એવા પ્રયત્ન વિના
 પણ એમને કંઈક મળી ગયાનો બીજો-મારી દૃષ્ટિએ તો જગ
 રમણ-દાખનો તેમણે પોતે નોંધેલા છે. ‘એક નોકરી માટે એક મિત્રે
 અંગ્રજ કરેલી જવાબમાં ઉમેરવાને મળવા બોલાવ્યા એ મિત્રને

જવું નહોતું એટલે એણે મને કહ્યું. હું ગયો અને જનરલ પોર્ટ
ઓફિસમાં નોકરી સ્થાપી. પણ તેઓ આમળાજીએ છે. 'મનથી એની
દરકાર નહોતી. અલગત નિયમિત રીતે નોકરી કરતો, પણ ધ્યાન બધું
વાંચવામાં હતું.' આ વખતમાં એમણે ખગોળનાં બેચાર પુસ્તકો
વાંચ્યાં અને શ્રી જુગતગમભાર્ગ માથે આકાશચર્યન પણ કર્યું પણ
એ દિશામાં મન વધારે આગળ ગયું નહિ. 'પણ મારા ફિલસૂફીના
વિચારમાં મદાયક થાય એટલું મામાન્ય ખગોળજ્ઞાન મેં મેળવી લીધું.'

આ નોકરી બહુ આગળ ચાલી નથી. નોકરીનું શરૂનામું
આપી પાછા જામનગર ગયા. અત્યારે પણ વ્યાવહારિક સ્થિતિ બહુ
જ ચિંતાજનક હતી. જામનગરથી તેઓ બાવનગર પોતાના મામાના
કુટુંબ સાથે ગેરવા ગયા ત્યાં તેમને મદગલ મહિસંકર ન્તજી ભટ્ટેનો
મેળાપ થયો. તેમણે શાસ્ત્રીજીને ઋગ્વેદના માથણ બાપ્પના ઉપોદ-
ધાતને વાંચીને ગુજરાતીમાં અર્થ કર્યા કર્યું. મહિસંકર સ્વીડનબર્ગનો
'પ્રાચીન શબ્દ' ઋગ્વેદનાથી મળી આવે એવી આશાએ આ
અભ્યાસ કરના હરો એ શાસ્ત્રીજીનો તર્ક મને સાચો લાગે છે. મહિ-
સંકરના પુસ્તકાલયમાંથી શાસ્ત્રીજીએ આ અસ્મામાં સ્વીડનબર્ગનાં
ચોડાં પુસ્તકો વાંચ્યા. અને તેમને સ્વીડનબર્ગની રીતે ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા
શવી જોઈએ એમ લાગેલું; પણ તેમથી કશું વિગેરે પરિણામ આવ્યું
નથી પણ આ પ્રમંડે શાસ્ત્રીજીએ ઋગ્વેદની પ્રથમ ઋચા ઉપર
વ્યાખ્યા લખી એ એમનો પ્રસિદ્ધ થયેનો લેખ છે. એ લેખ બીજી
માહિત્ય પત્રિકા માટે મોકલે પડ્યો, અને ત્રીજામાં સ્વીકારાયો. પત્ર-
િકાના અહેવાલમાં છપાયો અને અત્યારે આ પુસ્તકમાં એ સંચોદીત
થયો છે.

આ પછી પણ કેટલાં વર્ષ દ્રવ્યોપાસનના કલા પ્રયત્ન વિના
શાસ્ત્રીજીએ ગાળ્યા. એ દુર્ભિયાન પુરુષાર્થ માત્ર વાચનનો હતો.
એમણે એ અસ્મામાં પણ ઘણું વાંચ્યું છે. છેવટે ૧૯૧૦માં શ્રી
જુગતગમભાર્ગ એ. જેઓ પ્રસિદ્ધ ઝંડુ ભટ્ટના પૌત્ર થાય, એમણે

ઝંડુ કાર્મસી કાઢી ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ એ કંપનીમાં નિયમિત કામ લીધું. જુગતરામભાઈ સાથે એમને બાળપણનો સંબંધ. બન્ને જામનગરના, રાજકોટની લેબોરેટરીમાં બન્ને બેમા અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે વધારે નિકટ આવેલા. શાસ્ત્રીજીનાં પહેલાં પત્ની ગુજરાત પછી જુગતરામભાઈનાં બહેન વેરે એમનું બીજું લગ્ન થયેલું—એમ અનેક રીતે એમનો સંબંધ ગાઢ હતો. અને ઝંડુ કાર્મસીમાં વૈદકની શોધ-ખોળ, ઔષધોની ઓળખ, પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથોનો અભ્યાસ એમ એમને પાત્ર થોડા કામ હતું એટલે હવે એમનું વ્યવસાયમય જીવન શરૂ થયું. પ્રારંભમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડેલી, પરંતુરજુ કામો હાથે કરવાં પડે તેમાં જ વધારે વખત જાય, નાણાંની મુશ્કેલી, પણ જુગતરામભાઈ અને એમના મિત્રમંડળના સંયુક્ત પ્રયત્નથી કંપની ધીમે ધીમે સફળ થઈ અને શાસ્ત્રીજી યોગક્ષેમની બાબતમાં સ્થિર અને નિશ્ચિંત થયા.

આ ઝંડુ કાર્મસીનું કાર્યવાહક મંડળ એક વેપારી મંડળ કરતાં સાહિત્યરસિક મિત્રમંડળ જેવું વિશેષ હતું. શ્રીધુત જુગતરામભાઈ અને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી સાથે તેમાં સદગત ભગવાનલાલ ગિરજાશંકર ભટ્ટ, જેઓ સદગત કવિ કાન્તાના ભાણેજ થાય, એ અને સદગત મોહનલાલભાઈ હતા. સદગત ભગવાનલાલભાઈ અને મોહનલાલભાઈએ સંયુક્ત કર્તૃત્વથી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની ‘રજની’ નવલકથાનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું છે તે ધણાને યાદ હશે. આ મંડળની સદગત પ્રે. બળવંતરાય ઠાકોર, સદગત પ્રભાશંકર પટેલની અને બીજા પણ સાક્ષરો અને સાહિત્યરસિકો વારંવાર મુલાકાત લેતા. કાર્મસીની લીધેલી મુલાકાતોમાં તેમની સાથે આ લેતાં ગાજેલા સમયનાં અનેક સુખદ સંસ્મરણો હજી મારા મનમાં તાજાં છે. એ મંડળ કાળબજે માંમે ધામે ધસાઈ ગયું. પહેલાં મોહનલાલભાઈ, પછી ભગવાનલાલભાઈ, ચોડાં વસ્ત્ર હપર જ જુગતરામભાઈ, અને હવે શાસ્ત્રીજી પણ જતાં એ મંડળ સ્મરણશોષ થઈ ગયું.

આ વાતાવરણમાં શાસ્ત્રીજીને સ્વાધ્યાય અને સેષ્મને કચિત્ સ્વાસ્થ્ય અને અવકાશ મળ્યો અને આ પછીનું જીવન તેમણે એક-ધારું વિદ્યાપરાયણ ગાળ્યું છે અને અનેક વિષયોના સંશોધનનાં તેમણે એક પછી એક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

કચ્છોપાજ્ઞનમાં જેમ કંઈ પણ પ્રાપ્તિ આટલે તેમણે પ્રયત્ન નથી કર્યો તેમ જ તેમને જે-જે પુસ્તકોનું કામ સોંપાયું તેમાં પણ એ કામ તેમને અનાયાસે જ પ્રાપ્ત થયું છે. મુંબઈમાં નિવાસ કર્યા પછી વાચનના શોખને લીધે તેમને એક મિત્રની મારફત સદગત તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો પરિચય થયો. એથી શાસ્ત્રીજીને વાચન-આમથી પુષ્કળ મળી. પણ તે ઉપરાંત તેમને વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ લખવાની સૂચના પણ મળી. તનસુખરામભાઈ એ વખતે કાર્પેસ સભાના આદ્યસ્થાપકોમાંના મુખ્ય અને પહેલા સેક્રેટરી અને સંરક્ષક હતા. એ સભાએ ૧૯૧૩માં ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર, એ નામની ઐતિહાસિક ગ્રંથાવલિ પ્રકટ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો હતો, તે ગ્રંથાવલિમાં હરીદાષથી વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ લખવાની જાહેરાત સંસ્થાએ બહાર પાડેલી. શાસ્ત્રીજીએ જાહેરાત તો નહિ વાંચેલી, પણ તનસુખરામભાઈએ તેમને એ જાહેરાત વાંચાવીને કહ્યું: ‘તમે લખોને !’ અને કોણ જાણે કેમ શાસ્ત્રીજીના મનમાં એ લખવાનો નિશ્ચય ઘર્ષ ગયો. આ નિશ્ચયનું એક કારણ તેમનું આ વિષય તરફનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ ખરું જ. શાસ્ત્રીજીની પેઢીના ચાર-પાંચ પૂર્વજોને જામનગરના વૈષ્ણવ આચાર્યોનો આશ્રય હતો અને પ્રચોરાઓનો ધર્મ કથાવાર્તા કરવાનો એમ બાગવત પુરાણ વાંચવાનો જ મુખ્ય હતો. શાસ્ત્રીજીના દાદા લીલાધર બડે, ‘જો કે તેઓ એ વખતના બાગવતના પ્રચોર કથાકારોમાં શ્રેષ્ઠ નહોતા’ પણ રાજકોટમાં નાનીબા પાસે બાગવત-અભાસ કરી ત્યારે એમને દાથીની અંબાડીમાં એણાડી વાજતે માજતે ગમમમાં ફેરવા

હતા. જામનગરના ઘણા પ્રજોરાઓએ ભાગવતોત્તરગત વિષયો ઉપર
 ગુજરાતીમાં કાવ્યો પણ કર્યા છે. એટલે વૈષ્ણવધર્મના વાતાવરણમાં જ
 તેઓ જીએલા છે. તે ઉપરાંત એમના મન ઉપર એમના કુઆની પણ
 આ વિષયમાં ખાસ અસર નોંધવી જોઈએ. શાસ્ત્રીજી લખે છે : ' પંદર-
 મા વર્ષમાં હું સાવરકુંડલે ગયો હતો. મારાં ફર્ષ સાવરકુંડલામાં પંદર-
 હતાં. એમને તો મેં જોયાં જ નથી. પણ કુઆ દીર્ઘાયુથી થયા હતા એટલે
 એમને મેં જોયા હતા. તેઓ વદ્ધભાગ્યાર્થના પંથના સુસ્ત વૈષ્ણવ
 હતા અને નાની ઉંમરથી ભક્તિ તરફ વળેલા. એમની ભક્તિના
 ચમત્કારનીયે થોડી વાતો સાંભળી છે. મોટી ઉંમરે પણ એમણે
 વ્યવહારમાં ધ્યાન આપ્યું નહિ. માળા ફેરવ્યા કરે તથા સેવાપૂજન કર્યા
 કરે. ' મન નવા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાને તત્પર હોય એવી ઉંમરે
 શાસ્ત્રીજીને આ ભક્ત કુઆનો આટલો નિકટ સમાગમ થયો હતો.
 એ વાત વૈષ્ણવધર્મ ઉપર પુસ્તક લખવામાં જ્ઞાતઞ્જ્ઞાત રીતે અવશ્ય
 નિર્ણાયક થઈ હોય.

■ પુસ્તકની રચના મારેનાં શાસ્ત્રીજીનાં ઉદ્યમ, પ્રયાસ અને
 પદ્ધતિ પણ જોઈએ. માત્ર આ પુસ્તક વિષે જ તેમણે એ લખ્યું છે
 અને આપણા અભ્યાસમાં એ આ સ્થાને પ્રસ્તુત પણ છે. તેઓ લખે
 છે : “ કાણુ જાણું કેમ થયું પણ મારા મનમાં એ લખવાનો
 નિશ્ચય થઈ ગયો. તરત જ ભાંગારકરતું પુસ્તક (વૈષ્ણવિક્રમ
 એન્ડ ટ્રીવિક્રમ) લઈ આવી વાંચી ગયો. પછી ૧૯૧૯ના
 જાનેવારીમાં પિનાશ્રીનો દેહ પડી ગયો, અને મને ધણો આઘાત
 થયો. પણ કારણ વગેરે જીટલી ગયા પછી મન ધીમે ધીમે શાન્ત
 થયું ત્યારે નિર્ણય લખવાનો નિશ્ચય દહતર થયો. ભાંગારકરના
 પુસ્તકનું ગુજરાતી કરવા માંડ્યું. એ વખતે મને દિવસે થોડો વખત
 મળતો એટલે રાતે પણ લખતો. પણ મારા મનમાં ભાંગારકરનું
 બાણાન્તર નૈયાર કરવાનો વિચાર નહોતો એટલે મૂળ મંસ્કૃત અન્યો
 તથા ‘ હન્ડિયન એન્ટિક્વેરી ’, ‘ આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ’ના રિપોર્ટો
 વગેરે જોવા માંડ્યા. ખરી રીતે આ પુસ્તક લખતાં લખતાં જ ગુજ-

તત્ત્વીય અભ્યાસ કરનાં ગ્રાંથો. ઉપનિષદોનો અને અભ્યાસ હતો. મદાબાગ્તી ગીતા જેવાં દર્શન પણ પાંચમત સંદિનાઓ, ગમાનુગતિ મંદ્રાગોના મંદ્રા વગેરે ધણાં ત્યાં સુધી ન જોયેલા મંદ્રકૃત ગ્રંથો જોવાની નથી જ તક મળી. અત્યંત મેં ખપ પૂર્તિ પુસ્તકો જોયાં. ઉપનિષદો, મદાબાગ્ત, ગીતા, બાગ્વત વગેરે માગ પશ્ચિમ મંદ્રકૃત ગ્રંથોના મિદ્ધાન્તો માટે તો મૂળનો ઉપયોગ કર્યો જ છે, પણ ગમાનુગતિ મંદ્રાગોના મિદ્ધાન્તોની માહિતી એ કાંઈ અગ્રિય પુસ્તક ઉપરથી નહિ પણ મૂળ મંદ્રકૃત ગ્રંથોમાંથી લેવાનો આગ્રહ મળ્યો છે. પોતાને ત્યાં ન હોય એ પુસ્તકો જોવા માટે અથવા લઈ આવવા માટે તનમુખમનાઈ જ નેયલ એશિયાટિક મોસાયટી ઉપર ચિઠ્ઠી આપવા અને એ રીતે એ મદાન પુસ્તકાલયનો પરિચય થયો તથા એનો ઉપયોગ કરતા ગ્રાંથો. ૧૯૧૪ની આખરમાં કે ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં રજુગિતગમ વાવાબાઈને મળવાનું થયું. કેવી રીતે તે વાદ નથી. વૈષ્ણવધર્મનો નિગ્રંધ લખ્યું છું એ જાણ્યા પછી એમણે મને કહ્યું કે ગુજરાતમાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રચાર વિશે પણ એક પ્રકરણ લખો... પછી એમણે મને વૈષ્ણવધર્મના પ્રચારના સ્વચ્છ, ગુજરાતમાંથી મળેલા ઉત્કૃષ્ટ રૂપો વિશે એક નોંધ મોકલી, અને મેં એનો ઉપયોગ કરી તથા બીજા પણ આર્કિઓલોજિકલ રિપોર્ટો, નરમિંદ મહેતા આદિ વૈષ્ણવ કવિઓની ગ્રંથો વગેરે બધું સાહિત્ય જોઈ 'ગુજરાતમાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રચાર' તથા 'ગુજરાતી વૈષ્ણવ માહિત્ય' એ પ્રકરણો લખ્યાં. આ પ્રકરણો દ્વેષના આધાર વગર સ્વતંત્ર રીતે લખવામાંથી અને ઐતિહાસિક મંરોધનનો માર્ગ એસી ગયો અને બાકીના બાગમાં પણ બાકારકર બહારનું દીક આપ્યું. આ રીતે એમણે જે ખાત વિદ્યાના બગે સંગ્રાધનો કર્યા એ વિદ્યા એમની સ્વેપાર્જિત હતી.

વૈષ્ણવધર્મના ઇતિહાસને લીધે જ એ જ કાર્યસ સમાજે એમને શૈવધર્મનો ઇતિહાસ લખવાનું કામ સોંપ્યું. શૈવધર્મના નંરકારે પણ એમનામાં બાલપણથી હતા. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે એમના

માતામહ સુસ્ત શૈવધર્મી હતા. નૃસિંહર પણ આત્મજ્ઞોનો કુલધર્મ શૈવ જ હોય છે. આમ શાસ્ત્રીજીનાં પહેલાં બે પુસ્તકો પોતાને પરિચિત વંશજ અને શૈવધર્મના ઇતિહાસનાં હતાં.

આ યદીતું એમનું આખું જીવન મતત વાચન, મનન અને લેખનમાં જ ગયું છે. કહે છે કે પંચો પૈસાને લાવે છે, તેમ વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યાને લાવે છે, અને કામ કામને લાવે છે. ઝંડુ કાર્મસીમાં એમના સ્થાનને લીધે આપણા પ્રાચીન વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને તેનું સંશોધન એ એમનો સ્વાભાવિક વિષય બની ગયો. મદ્દગત ઝંડુ ભદ્રજી, જેઓ કાઠિયાવાડના એક પ્રસિદ્ધ અને ઉદાર વૈદ હતા, અને જેમના નામ ઉપરથી ઝંડુ કાર્મસી નામ પડ્યું હતું તેમનું જીવન ચરિત્ર લખવાનું કામ તેમને સોંપાયું અને તે પુસ્તક ઉપર મદ્દગત સર પ્રભાશંકર પટેલજીએ ઉપોદ્ધાત લખી આપ્યો. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જેમની વૈદ તરીકે અત્યારે ઉત્તમ ખ્યાતિ છે અને જેમને માટે શાસ્ત્રીજીને ઠેક સુધી ધણું જ માન હતું તે શ્રી જાદવજી ત્રિકમજી ગાચાર્યે પોતાનું માધવનિદાન ગ્રન્થનું ભાષાન્તર સુધારી આપવાનું કામ શાસ્ત્રીજીને સોંપ્યું. એ કામ એમણે બહુ ખતથી કર્યું અને એ પુસ્તક લગભગ નવીન જેવું દરી આપ્યું. ૧૯૧૬ ૧

શાસ્ત્રીજીની પ્રવૃત્તિએ વૈદક ઉપરના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. ૧૯૧૬માં તેમણે ‘બાળકોનો વૈદ’ લખવા માંડ્યું જે ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૧૬-૧૭માં જ તેમણે ઝંડુ કાર્મસી તરફથી “આયુર્વેદવિજ્ઞાન” નામનું માસિક શરૂ કર્યું જે તેમણે બાવીસ વર્સ ચલાવ્યું અને છેક ‘૪૦માં વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિને લીધે બંધ કર્યું. ઝંડુ કાર્મસીમાંના પોતાના સ્થાનને લીધે એમને ઔપધ્યાની જોગબાણમાં પણ સ્થાન પડ્યો અને ૧૯૧૯માં તેઓ પ્રસિદ્ધ વનરપતિશાસ્ત્રી મદ્દગત જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજીને મળવા પોરબંદર ગયા. આ સમાગમની શાસ્ત્રીજી બહુ ભાવપૂર્વક નોંધ લે છે. જય-કૃષ્ણમાર્ગ સાથે શાસ્ત્રીજી જરૂરમાં ફર્યા, ત્યાં જાતજાતની વનરપતિ જોઈ, ત્યાંના માલધારી ગ્યારી વગેરેને મળ્યા વગેરે નોંધ છે. જયકૃષ્ણ-

બાઈને અને માઝીઈને જન્મેને અનેક વિષયોમાં આ હતો. સાસ્ત્રી-
જીએ અને એકવાર કહેવું કે બરડામાં સ્વામીઓને મળતાં જામ્યાનું
હતું કે સ્વામીઓમાં 'દુષ્ટ' અવરોધ હોય છે. અને એ ઉપરથી સાસ્ત્રી-
જીનું અનુમાન હતું કે કદાચ આ સ્વામીઓ મૂળ દિગંમાં આવેલા
દુષ્ટોના વંશજો હોય. સ્વામીઓમાં ઔર અને મ્યામ તેમ જન્મે
વર્ણના માખીઓ મળે છે અને તેનું અનુભવાન તેનો 'ઔર' અને 'મ્યામ'
દુષ્ટો માથે ઠરના. પોરબંદની એ વાંની મુજાકનો દગ્ગિયાન
સાસ્ત્રીજી ત્રણ-ચાર ઔરધિની ઓળખાણથી વિગેરે અભ્યાસ તો ન
કરી શક્યા પણ સાસ્ત્રીજી કહે છે: 'આ પર્વતોથી વનસ્પતિસંહિતો
જોયો પશ્ચિમ દુઃ આધી શક્યો તે ઠંતા વધારે એ મદાન આત્માનો
પશ્ચિમ દુઃ મેળવી શક્યો.' જ્યારેજ્યારે આપણા ગુજરાતની એક
પૃથ્વિ વિશ્વતરિષ હતા. ૧૯૪૦માં 'આધુર્વેદવિદ્યાન' બધે પશ્ચિમ
પશ્ચિમ નિયમિત મામિક લેખનપ્રવૃત્તિ બધે પડતાં તેમજો વધારે મદસ્તવનું
કામ હાથમાં લીધું. તેમજો 'આધુર્વેદનો ઇતિહાસ' લખ્યો જે ૧૯૪૨
માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોનાયટીએ જલ્દા પાડ્યું.

આમ વૈદ્ય-સંગોધન એ એમની મનન પ્રવૃત્તિનું એક પાસું
હતું અને તે આપણે જોઈ ગયા. તેટલીજ અગત્યનું બીજું પાસું
તે ઇતિહાસ-સંગોધન-લેખનનું હતું. આપણે જોયું કે તેમજો આ
પ્રવૃત્તિ વૈષ્ણવ અને સૌવધર્મના ઇતિહાસથી શરૂ કરી. એને અંગે
તેમને કટલાક પુરાણો જોવાનો પ્રયત્ન મળ્યો. એ ઉપરથી એમની
દષ્ટિ પુરાણો ઉપર ગઈ. તેમજો બધાં પુરાણોનો અભ્યાસ ઇતિહાસ-
દષ્ટિએ કર્યો અને 'પુરાણવિવેચન' લખ્યું જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર
મોનાયટીએ પ્રગટ કર્યું છે. ૧૯૩૧.

કરી એકવાર સાસ્ત્રીજીની ઐતિહાસિક સંગોધનપ્રવૃત્તિના નિમિત્ત
બનવાનું એવ શાર્મ સુજરાતી મબાને ફાળે જાય છે. ૧૯૨૬માં પ્રબંધ

મત્ર સ્વામીઓમાં જ નહિ, ગુજરાતની બીજી કેમોમાં (દા. ત. ઠાકરજી) અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ આ અવરોધ છે.

ચિંતામણિનું સંપાદનકાર્ય તેણે શાસ્ત્રીજીને સોંપ્યું જે તેમણે જ લખે તે પ્રકારે
 દ્યુ. ૧૯૩૨માં એ પુસ્તકનું મૂળ સંસ્કૃત છપાયું અને ૧૯૩૪ માં તેનું
 બાબાનંદ છપાયું. આ કામને અંગે તેમણે બીજા પ્રયત્નો પણ જોયા
 અને એ નિમિત્તે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની ભૂમિકા તૈયાર થઈ.
 ઘણાં વર્ગો ઉપર પંડિત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ
 એમણે વાંચેલો ત્યારથી એમને એ લખવા સ્ફુરણ થયેલી અને આ પ્રયત્ન-
 ધોના અભ્યાસ પછી એમને જણાયું કે એ ઇતિહાસ ફરી લખવાનો સમય
 થઈ ગયો છે. એમણે ગુજરાતના ઇતિહાસનાં બધાં સાધનો ભેગાં
 કર્યાં અને ૧૯૩૬માં પુસ્તક પૂરું કરી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને
 સોંપ્યું. ૧૯૩૭માં તેનો પહેલો અને ૧૯૩૯માં બીજો ભાગ છપાયો.
 થોડા સમયમાં સોસાયટી તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાની છે.
 ૧૯૪૨માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ચરિત્રમાળા માટે તેમણે
 પંડિત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીનું જીવનચરિત્ર લખ્યું. આ પછી મુંબઈ
 યુનિવર્સિટી તરફથી હકૂર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યા-
 ખ્યાનો આપવાનું આમંત્રણ મળતાં તેમણે ‘ભારતીય સંસ્કારો અને
 તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ’ એ વિષય ઉપર ૧૯૪૬માં વ્યાખ્યાનો
 આપ્યા જે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી છપાયાં છે. ૧૯૫૦.

શાસ્ત્રીજીને અનેક માસિકો સાથે તેમજ અનેક સાહિત્યસંસ્થાઓ
 સાથે સંબંધ હતો. આયુર્વેદવિજ્ઞાન તો પોતે જ અધ્યાપતા હતા, પણ
 તે ઉપરાંત તેમને ‘વૈદ્યકલ્પતરુ’ ‘વીરગી મહી’ ‘ગુજરાત’ ‘પુગ-
 તત્ત્વ’ ‘પ્રસ્થાન’ ‘કૌમુદી’ ‘વસંત’ ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ ‘શારદા’
 ‘દાર્શનિક ગુજરાતી સભા વિમાસિક’ ‘સંસ્કૃતિ’ એમ અનેક
 સામયિકો સાથે સંબંધ હતો, અને આ માટે લેખોની માગણી
 થતાં તેઓ સરળ રીતે જરા પણ આગ્રહ કરાવ્યા વિના લેખો આપતા.
 એમનાં સ્વાધ્યાય-સંશોધન એટલા મોટા પાયા પર ચાલતાં અને
 તેથી એમના રસના વિષયો એટલા બધા હતા કે તેમને લેખ મોકલ-
 વામાં બહુ અભ્યાસ પણ કરવો પડતો નહિ. તેમને ઇતિહાસ ઉપરાંત

આપણા મામાગ્રિક પ્રશ્નો, મામાગ્રિક ગ્રિથિતિ, માનમશાસ્ત્ર, ઉત્ક્રાન્તિ વગેરે અનેક વિષયોમાં ગમ હતો, અને એ લેખો માટે આ મામિત્રનાં આમંત્રણો એક રસાશાવિક નિમિત્ત અને તક બનતાં. શાસ્ત્રીશ્રીના ચિન્તન-મના વિષયોનો ખ્યાલ આવા લેખો ઉપરથી મારી રીતે આવી શકે. સદ્ભાગ્યે ૧૯૪૦ સુધીના આવા લેખોમાથી જે લેખને જગ પછુ ઇતિહાસમખધ હોય એવા બધા લેખો 'અતિહાસિક સંશોધન' પુસ્તકમાં અમકાયા છે. આ પુસ્તક સાહિત્ય પરિષદ પ્રમિદ્ધ કયુ છે. ઇતિહાસમાં ન મૂકી શકાય એવા બાકીના લેખો આ પુસ્તકમાં દવે બદાર પડે છે. આ પુસ્તકની વિષયવ્યવસ્થા શાસ્ત્રીશ્રીએ પોતે જ લગભગ આખી મરી રાખી હતી, અને તે પ્રમાણે જ આ પુસ્તક અહીં પ્રગટ થાય છે આથી શાસ્ત્રીશ્રીની મમસ્ત વાદમયએવા પૂરી અંચબદ થઇ રહે છે.

શાસ્ત્રીશ્રીની આખી પ્રવૃત્તિ જોતા જણાય છે કે એમની સ્વાધ્યાય-સંશોધન-પ્રવૃત્તિ મુખ્ય એ વિષય મખધી હતી એક આયુર્વેદ સંબંધીની અને બીજી અતિહાસિક સંશોધનની. વૈદ્યસંબધીની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે એમના મંડુ કાર્મસીના સ્થાનને આભારી છે, પણ મૂલ મૂકાર્મદિએ જોતા એ એમની ન્યાતના વાતાવરણને આભારી છે. પ્રાનોગ નાગર આહાણોનો વશપરપતનો ધધિ વૈદક અને પુગણવાચન કે કથાવાર્તાનો. વૈદક મખધી એમણુ સંશોધનમખ ધણુખરુ અતિહાસિક જ હતું અને આયુર્વેદનો ઇતિહાસ આપાને તેમણે આયુર્વેદની મોટી સેવા કરી છે અહીં એ પણ કહેવું પ્રસ્તુત છે કે આયુર્વેદના અભ્યાસને જ એ તેમણે અર્વાચીન પશ્ચિમની વૈદ્યવિધાનો વાચન દ્વારા કરી શકાય તેટલો મારો પરિચય ખેડેલો અને જન્મથી અને વ્યવસાયને જ એ તેમણે આયુર્વેદના પક્ષ એવેલો છે, તેણુ મશોધન કરેલુ છે, એટલે તે વિદેનો તેમનો અભિપ્રાય જણવાયોગ્ય મણાય તેઓ કહે છે 'આયુર્વેદના ચરમ સુશ્રુત ગ્રન્થોમા જે પ્રત્યક્ષ મોધખોળ અને પ્રતિભાથી પ્રાપ્ત થયેલુ વૈદ્યકુ વિશાળ મૌલિક જ્ઞાન સભર બયુ છે તેણુ નવુ તો કશુ પગીના કાળના આ આયુર્વેદિક સાહિત્યમા નથી દેખાણું' પણ એ પ્રાચીન ગ્રન્થોના અનાકાને આયુર્વેદાચાર્યોને જે

જ્ઞાન હતું તેમાંથી કેટલુંક તો જૂના કાળમાં જ સુખ થઈ ગયું અને કેટલુંક મન્યોમાં જળવાયું છતાં પાછળના વંદોને મરીરના અંદરના અવયવો વગેરેના પ્રત્યક્ષ પરિચય દ્વારા જવાથી સુખગતું બધું થયું. જૂના મન્યો ઉપર રીકાઓ ચીંતે તથા જૂના મન્યોનો સાર ખેંચીને નવા પણ કદી નવીનતા વગરના મન્યો ચીંતે પાછળના વંદોએ સંતોષ માન્યો છે. ઈ. મ. પમાથી ૧૬માના આરંભ સુધી એ સ્થિતિ ચાલી છે (ભારતીય મંડકાને પૃ. ૨૬૪-૫) અને શાસ્ત્રીશ્રીએ સુખગતમાં જ પોતાની સંજોધન-પ્રદર્શિ કરી છે એટલે સુખરાત વિશેનો પણ તેમનો મન જોઈએ. તેઓ કહે છે: "એકંદર રીતે જંગાળા સાથે તુલના કરતાં સુખરાતમાં મધ્યકાળમાં વૈદ્ય લેખકોની સંખ્યા ઓછી જ ગણાય, ત્યારે સુખરાતની દૃષ્ટિએ સુખગતનું વૈદ્ય સાહિત્ય જંગાળા કરતાં ચોક્કસ ગિનતી કોટિનું ગણાય. છતાં વિદ્યામાં અવનતિની દશામાંયે 'અર્થ' માટે અથવા કામ માટે નહિ પણ જૂતકા માટે વૈદ્ય ચિઠિલા કરવી' એ પ્રાચીન આયુર્વેદ-આર્યોએ આપેલો આદર્શ જેમ બીજા પ્રાન્તોમાં તેમ સુખરાતમાં પણ ગઈ સદીના શ્રેષ્ઠ વંદોમાં જીવતો હતો એ ચોક્કસ છે. (એજન પૃ. ૨૩૫) અને એના દષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ મદગલ મંદુ બદ્ધનું નામ આપે છે. પણ સુખરાતના અત્યારના વૈદ્યવર્ગ માટે તેમનો એકંદર અભિપ્રાય બહુ જ નિગંજાવનક છે. બાવીસ વંસ સુધી 'આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન' અનાયા પછી, પોતે આખી જવાબદારી લેવાની અશક્તિ વતહેર કરતાં આખા વૈદ્યવર્ગમાંથી સંજોધનકાર્યસ્ત દ્રાઈ વિદ્વાન એની જવાબદારી લેવા આગળ ન આવ્યા એ મંજૂંધી તેઓ કહે છે: 'સુખરાતમાં વૈદ્ય ધંધા કરતા વંદોની સંખ્યા મોટા શહેરદી મેંકડોની હોવા છતાં તેમાં સુપરિત વંદોની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે અને તેમાંયે વૈદ્ય વિષયની શાસ્ત્રીય રીતે સુખરાતીમાં ચર્ચા કરનારા માત્ર લેખકોની સંખ્યા દરેક પેઢીમાં ત્રણચારથી વધારે નથી દેખાતી. દરેક કશકે એના લેખકોની સંખ્યા વધતી આવે તે જ સાહિત્ય-પ્રકાર ખીલતો

જાઈને પ્રગતિ ગાંધી રાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં વૈદ્ય આદિત્યની જાળનમાં એ પ્રગતિસચ્ચ વક્તા અને દેખાડુ નથી " આયુર્વેદવિજ્ઞાનના બીજા વર્ગના આયુષ્યમાં નવા લેખકોમાં નોંધેલ આપે એવા એ જ નવા લેખકો તેમને જાણ્યા છે વૈદ્ય જાણવાલાલ મ ગાદ અને એ જાનકીજી અ પાઠક (માનવ અક્ષ-શ્વરના રમ-જોડ પૃ ૩૬૫) આ પૈકી બીજા જણાવેલ એ. પાઠક તો દુબાગ્યે રાસ્ટ્રીય પટેના વિદેશક થયા છે, અને વૈદ્ય જાણવાલાલનાં જે ગાંધીજીના લેખ વખતે નાશિત જોવા હતા તે અત્યાર પૂન ઉત્પાદકી સ્થળમાં આયુર્વેદની મંથા ચનાવે છે તેઓ રાસ્ટ્રીયને યુરુ તરીકે આપના, અને રાસ્ટ્રીયને શ્રદ્ધેલ હતા તેમના ઉપરના ક્રોધાય મગજોમાં રાસ્ટ્રીયને અત્યાના ગુજરાતના વૈદ્ય મમેનના જૂતા મમેનનો વિરોધ પોતાનો હાથદાસ અમ તોય અતાવેલો છે

અને ડેવટે રાસ્ટ્રીયને આદલા વગ્નો આયુર્વેદ માટે કામ મ્યુ-છ તો તેમનો આયુર્વેદના બિવિધ માગનો અભિપ્રાય નેઈ તેમની આ પ્રતિતિની ચર્ચા બધ ધ્રીએ આયુર્વેદના દતિદામમાં તેઓ અ તે મદ છે " છેલ્લા પચાસ વર્ષોમાં વૈદ્યોએ બ્યન્તિગત તથા માથે મળીને પોતાની ઉત્તતિ માટે પુષ્કળ પ્રયામ કર્યો છે છતાં દાનતરી વૈદ્યનુ પ્રજા ઉપરનુ વર્ચસ્વ એ અત્મામાં જે પ્રમાણમાં વધ્યુ છે તે પ્રમાણમાં દેશી વૈદ્યનુ વધ્યુ નથી દેશી વૈદ્ય માર્ક પાછળ પડ્યુ છે એમ અને લાગે છે, અને આ સ્થિતિના માર્જો મ્વળ બાજુ મગજીય માહાધ્ય વગેરે છે એમ અને નથી બાગતુ વિદ્યા અને કલામાં પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિજ્ઞાને જે અમધ્ય વિશેષતાઓ દમેરી છે તેની માથે મન્ખાવી શકાય એવુ કદા દેશી વૈદ્યોએ મ્યુ નથી આયુર્વેદનુ બાવિ મ્વપવા જતા એવુ સ્વતત્ર વ્યક્તિત્વ અને તો ઘણુ જોખમમાં લાગે છે

દતિદામકાર બ્યોતિરી નથી બાવિમાં નજી નાખવાનો એનો દાવો નથી, છતાં આયુર્વેદના સમય દતિદામ ઉપર દતિ નાખના એમ લાગે છે કે ચલક સુચ્યતનો યુગ ફરી આવવાનો મભવ નથી " તેમ છતાં પ્રાચીન આયુર્વેદ માત્ર શેગવિદ્યા નથી, તેમાં માનવ-

આતુષ્યની, માનવ-ઉવનની દિવસરી ઓતપ્રોત છે શાસ્ત્રીજી મહે છે તેમ 'આયુર્વેદમા અદ્ભુત ઉવનશક્તિ છે' અને આપણે શાસ્ત્રીજી સાથે આશા મળીએ કે 'પુનર્વસુ અને ધન્વન્તરિનો આત્મા આ દેશના ભાવિ વધીમા ગમે તે રૂપમા પ્રકાશ આપ્યા કરે'.

આયુર્વેદ મિવાયની શાસ્ત્રીજીની મગોધનપ્રવૃત્તિને નમ્ર રૂપે જોતા તેને ઐતિહાસિક સંગોધનની પ્રવૃત્તિ કહી શકાય આ પ્રવૃત્તિના મૂળ વિશે શાસ્ત્રીજીએ બહુ સામાન્ય વાત કરી છે. પોતાને વાર્તા વાચવાનો શોખ હતો અને ઇતિહાસ વાર્તા જોવા લાગવાથી તેઓ ઇતિહાસ તરફ વળ્યા વાર્તા પછી એ ઇતિહાસ વાચવા લાગ્યા એ હકીકત તરીકે ખરું હશે, પણ હું માનું છું કે એમના અભ્યાસના વિષયના મૂળ મસ્કારો જેમ જ્ઞાતિમસ્કરમાથી મળે છે તેમ આ જ્ઞાતિનું મૂળ પણ હું જ્ઞાતિમસ્કરમા જ જોઉં છું અને યાદ છે કે એમની સસ્કારઆદર્ ઉમરમા-હું પણ એમનાથી જરા નાનો પણ એમની ઉમરનો હોવાથી જાણુ છું કે-અમારી નાતનું આપ્ત વાત વણ પડિત ભગવાનનાથ ઈન્દ્રજી અને ભટ્ટ જડુ ભટ્ટ-તન્દ્રના મમત્વ, આદર અને એ પ્રશરના માત્વિક અભિમાનથી ભરેલું હતું. શાસ્ત્રીજીએ જડુ ભટ્ટજીનું ઉવનચન્ત્રિ લખ્યું છે તેમ પડિત ભગવાનનાનનું ચન્ત્રિ પણ લખ્યું છે, અને એ ચન્ત્રિનું લેખન તેમણે 'એ સહુ તરીકે સ્વીકાર્યું' એમ તેઓ તોરે છે આમ પડિત ભગવાનનાથ શાસ્ત્રીજીના પુરોગામી હોવા માથે પ્રેરણા દાતા પણ હતા પણ તે મથે મારે એ પણ મહેતુ જોઈએ કે એ જ પ્રણાલિમાના હોવા છતાં શાસ્ત્રીજીનું કામ જરા બિન પ્રકારનું હતું પડિત ભગવાનનાથ કેવળ પ્રાચીન-વિદ્યાસપત્ર મગોધનની પ્રણાલિકાના આધપ્રણેતા હતા આખા હિંદમા ફરી પુનઃતત્વીય નામગ્રી ભેગી કરી તેનો અર્થ કરી તેમણે હિંદના ઇતિહાસના પાયા નાખ્યા શાસ્ત્રીજી આ માર્ગે ગયા નથી બીજું મધ નહિ નો તેમની નાણુ તદુન્તી જ તેમને આવા માર્ગે જતા રોકે એમ શરીની મર્મી ધણીવાન ઉવનમાર્ગે જાણ્યે-અનજાણે નિર્ણય કરે છે શાસ્ત્રી-

છત્રો માર્ગ બંધી કપલબ્ધ મામત્રી બેગી કરી, અભ્યાસના વિષય
રૂપ પ્રકાશ પાડે તેવાં બધાં માધનોનો અભ્યાસ કરી, હકીકતને
અંગ્રહિત કરી, કેવળ સત્યનિષ્ઠાથી અનુમાનો નાગ્ની વ્યવસ્થિત કરી
મૂલ્યાનો હતો. એમનો માર્ગ વિશેષ ચિંતનાત્મક હતો, અને એમના
માહિત્યને આપણે એ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ જોઈએ.

હવે શાસ્ત્રીજીના અતિદામિક સાહિત્યનો વિચાર કરીએ.
અલખત આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં દરેક વસ્તુનો વ્યક્તિગત અને
આમાન્યરૂપે પણ ઇતિહાસ હોઈ શકે. મારા ચપ્પુનો ઇતિહાસ હોઈ
શકે, અને ખેતીનો ઇતિહાસ પણ હોઈ શકે. પણ માણુમને મૌથી
મોટા અને વિષય માણુમ પોતે છે, અને માણુમની મર્વ લબ્ધિઓમા
માણુમને પોતાના મંસ્કારો, પોતાની સંસ્કૃતિ, એ મૌથી મોટી
મૂલ્યવાન વસ્તુ લાગે છે. જ્યાં સુધી માનવ-સંસ્કારનો આધાર રાત્ર્ય
તંત્ર ઉપર હતો ત્યાં સુધી ગજબનો ઇતિહાસ એ જ સામાન્ય રીતે
ઇતિહાસ ગણાતો. આપણે ગજબતંત્રથી મ્વતંત્ર રીતે માનવ-
મંસ્કારનો ઇતિહાસનો વિચાર કરી શકીએ છીએ. શાસ્ત્રીજીએ બે
પ્રકારના કિપ-પુસ્તકો લખવા ,છે. ગજબની ઇતિહાસ કિપ-તેમના
અનેક લેખો છે, પણ તેમા મૌથી મોટા પ્રયત્ન તેમણે 'શુજરાતનો
મધ્યકાલીન ગજપૂત ઇતિહાસ' કિપ કરેલો છે. પણ તેમણે બાગ્તના
નંસ્કારી જીવનના ઇતિહાસનો વિષય પણ ખેડેલો છે તેમના વૃષ્ણવ
અને શૈવધર્મ કિપના ઇતિહાસ-પુસ્તકો એક રીતે સંસ્કારનો ઇતિહાસ જ
ગણાય કાળજી કે માનવજીવનના ઇતિહાસમા લણા કાળ સુધી ધર્મ જ
નંસ્કારનો જનક, પોષક અને ધારક ગણેલો છે પણ કેવળ મંસ્કારને મધ્ય-
ખિન્દુમા નાખીને પણ તેમણે પુષ્પળ ચિંતન કર્યું છે એ મંબધી છૂટક લેખો
તો છે જ પણ તેમનો મોટો મંત્રવિત પ્રયત્ન તેમના મુખ્ય ગુનિ-
વર્મિટી વ્યાખ્યાનોમા મળે છે અને તેનો નિચોડ જોવા યોગ્ય છે બાગ્ત-
ના મંસ્કારોના અભ્યાસમા તેઓ પોતાના આયુર્વેદના જ્ઞાનનો કિપ-
યોગ કરે છે. આયુર્વેદની ડં નિબંધવનતિને તેઓ બાગ્તના નંસ્કારોનો

માનદંડ ગણે છે.* આ જોડું પણ નથી. આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમાં આખા સમાજનું પ્રત્યક્ષ હિત છે, અને મમાજમાં તેનો વ્યાપ ધણો મોટો છે. એ રીતે બધા સમાજ માટે એ સાચો માનદંડ ચાય. શાસ્ત્રીજી કહે છે કે બીજા દેશો માટે તો ગમે તેમ હોય પણ ‘આ દેશના ઇતિહાસમાં તો વેદકવિદ્યાની ઉન્નતિ માથે આપણી સભ્યતાની, અનેક વિદ્યાઓની તથા કળાઓની પણ ઉન્નતિ થતી દેખાય છે’ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, શાસ્ત્રીજી આયુર્વેદની અવનતિનો કાળ પાંચમા સૈકાથી શરૂ થઈ ઓગણીસમા સૈકા સુધી ચાલ્યો એમ માને છે. પણ સમાજનું ઇવન ધણું જટિલ છે, તેમાં અનેક બજો કામ કરતા હોય છે. એટલે ઇવનના બધા પ્રદેશમાં એક સરખી અવનતિ એક જ કાળે હોતી નથી. દેશના સમગ્ર ઇવનનો વિચાર કરી તેઓ ભારતીય મંસ્કૃતિના પગ્મ ઉજ્જવલ કાળ તરીકે શુભમયને મધ્યમાં ગણતા માત-આક સૈકાઓ ગણે છે. શુભોના ઉજ્જવલ યુગનો અંત ઈ. સ. નવમા શતકમાં તેઓ માને છે. અવનતિનું તેમનું નિર્ધારન નીચે પ્રમાણે છે : ‘નવમા શતક પહેલાં જ ગીતાએ ઇષ્ટ ગણેલ મમત્વ તૂટી ગયું હતું’. ઇ. ત. શાંકરવેદાન્તમાં જ્ઞાનમાર્ગની પ્રક્રિયા, પહેલાના કાળ કરતાં વધારે યોગ્ય થઈ. શંકરાચાર્યમાં ભાગ્યને શ્રેષ્ઠ ફિલસૂફના દર્શન કર્યા, અને ભાગવતમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ વિકાસનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું. પણ એ એકપક્ષી વિગેષ ગતિને પશ્ચિમામે જ્ઞાનભક્તિ અને યોગનો જે સમન્વય ગીતાએ બોધ્યો છે તે ન જળવાયો. સ્વેષ્ટ માર્ગ ઉપર એકાન્તિક જોર દેવાનો માનસિક સમતુલાનો ઉઝાડેલક યુગ શરૂ થયો. બીજું મમાજમાં એક તરફ ધર્મ અને મોક્ષ અને બીજી તરફ અર્થ અને કામ એ બે મમતુવાનું મમત્વ તૂટી ગયું. ધર્મમોક્ષપગમણો અર્થ-કામની અને અર્થકામપગમણો ધર્મ અને મોક્ષની ઉપેક્ષા કરીને ઇચ્છા દ્વરે એવી અધોગતિપ્રેરક પ્રણાલિકા

* અયુર્વેદના અને કામશાસ્ત્રના ગ્રંથોના ઐતિહાસિક અભ્યાસથી અપમા સામાજિક ઇવનની બદલાતી જતી વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણ પડે એમ હું માનું છું.

શરૂ થઈ. પરિભ્રામે ધર્મ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં મંદિર તરીકે જળવાઈ રહ્યું. પણ બાકીની વિદ્યાઓમાંથી કોઈની ઇ. સ. નવમા સદી પહેલાં અને કોઈની તે પછીના એ-ત્રણ સદીઓમાં અવનતિ શરૂ થઈ. અર્થાત્ તેઓ આપણી અવનતિનું કારણ માત્ર મુમુક્ષુમાનોનાં આક્રમણો અને પછીની પરત્વનાને નથી ગણતા પણ આપણામાં જ શરૂ થયેલી અવગતિને ગણે છે. અને આ અવગતિનાં બીજાં તેઓ દેહ અથવા વેષમાં જુએ છે. કોઈ પણ કારણથી એ બીજાંને એકદમ કાક્ષીને આપણા કિલ્લે દાવને દબાવી દેવાની તક મળી ગઈ એમ તેઓ ગણે છે.

ભારત મમ્મતનો વિચાર કરતાં માથે માથે ગુજરાત વિશે વિશેષ રીતે વિચાર કરવાની શાસ્ત્રીશ્રીએ સગભમ દેવ કૃપા કરી. ભારતના મંદિરોના મંદિરોમાં ગુજરાત વિશે વાત કરતા તેઓ કહે છે - 'ભારતીય મંદિરોના સગભમ બધા પ્રવાહોએ ગુજરાતમાં વહેલું-ઝોડું અવતરણ કર્યું છે અને જો કે એ અવનતિનો આગળ ગમે ત્યારે થયો હોય પણ ગુજરાતમાં એ પ્રવાહોનું મમ્મત દર્શન તો આપણને વલ્લભીકાળમાં થાય છે અને તે પછીના સગભમ પાંચમો વર્ષો દરમિયાન ભારતીય મંદિરો ગુજરાતીઓના હવનમાં પચી જઈને જે મંદૃતિ સ્વરૂપ થઈ તેનો ઝળકળતો પ્રકાશ સોવંડી મમયના વિશેષતઃ, મિલ્લગજ કુમારપાળના મમયના દતિદામને બમ્મતરી રીતે અગવાળે છે ગુજરાતની પ્રજાની જે હવનપ્રણાલી એ વખતના મંદિરોથી બંધાઈ તે પછીના નળમાં ટકી રહી છે.' પણ ભારતના મંદિરો-કેન્દ્રોપ મંદિરોમાંથી એ મંદિરો ગુજરાત જેવા દેશના પ્રદેશમાં આવતા કંઈક પરિવર્તિત થાય એ સ્વાભાવિક છે કાળ અને ક્રમ એવની દેશને સંસ્કારોની હવનશક્તિ નિર્જળ અને નિર્જળત્વ પ્રતિ પશ્ચિમે પ્રજાહવનમાં નવા સંસ્કારો જાગ્રત કરે એવા પ્રતિભા-ગાત્રી દ્રષ્ટાએ તો ગુજરાતમાં કોઈ થયા નથી, પણ જે ભારતીય મંદિરો ગુજરાતમાં અવનર્તા તેના એક પ્રતિનિધિઓ પણ વિશ્વ દેખાય છે. માનવ-હવનના ધરમા-એના મંદિરો અમુક કાળમાં વાળવામાં દેશકાળ

અને પગિચ્છિનિ વ્યાભાવિક રીતે જ ધણો મોટો ભાગ ભજવે છે. પણ ગુજરાતમાં ભાગતીય મંસ્કારોને વિગિટ વલણ અર્થાત ગુજરાતી વ્યક્તિત્વ આપવામાં એ દ્રઢ મંસ્કારોએ બીજા મંસ્કારો કરતા વધારે પ્રાપ્ત્ય સ્થાવ્યું હોય તો તે જૈનધર્મે અને વૈષ્ણવધર્મે છે એ એ માર્ગોના અનુયાયીઓના જીવનવ્યવહારથી માધાન્ય રીતે ગુજરાતની સમસ્ત હિંદુ વસ્તીનો જીવનવ્યવહાર ધણે ભાગે ગંગાચેલો છે તે દેખાતું મત્ત છે. એ એ માર્ગોએ કલાઓને, જૈનધર્મે ખાસ કરીને ન્યાપત્યને, જો કે કેટલેક અંગે ચિત્રકલાને પણ, અને વૈષ્ણવધર્મે ખાસ ચિત્રકલા અને મગીતને જીવતી રાખવામાં શ્રાવ્યો આપ્યો છે. વળી અહિંસા, દુરાચરનો અભાવ, બાધછોડની સમાધાનવૃત્તિ, અને દાનવૃત્તિ જેવા મંસ્કારો વધારે ભાગે આ એ મંપ્રદાયોથી અને વેપારી-વૃત્તિથી ચોપાર્થને ગુજરાતી વ્યભાવના આથી લક્ષણભૂત બન્યા છે.' (ભાગતીય મંસ્કારો. પૃ. ૨૫૭-૨૫૮)

જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા શાસ્ત્રીજીને ભાગતના ઇતિ-હાસમાં લાભો અવનતિ કાળ દેખાય છે. અને અત્યાગ્ની મિતિ વિશે વિચાર કરતા તો તેમને ત્રાપ જ થાય છે. નબળપ્રકરણ હમેશા અ-મત્ત, હિંમા, દ્વેષ અને કુટિલતાથી ભરેલુ પ્રાચીન કાળથી આવતું આવ્યું છે, પણ હેલ્લી પચ્ચીગીમાં તો એ બધા તરેલો એટલા બીપણ ચપા છે અને નબળપ્રકરણમાંથી પ્રચરીતે જીવનવ્યાપી બન્યા છે કે માનવ-મંદૃતિ ટકી જ નહિ શકે એવી બીનિ એમને લાગે છે. આપણા દેશમાં પણ 'અનીતિ છેક મગ્ગવતીના ગર્ભગૃહ સુધી પહોચી ગઈ છે' આ દુમિતિ આ દેશમાં જ છે એવું પણ નથી. યુગપ અને નગ્નેન્દ્રના યુવાનોનાં જીવનમાં અને ત્યાં મર્ગના માહિત્યમાં પણ ધર્મ અને નીતિની બાવનાનું ધ્યાન ગૌણ ધર્મ ગયું છે. અને કેળવણી તથા માહિત્યની ઉદ્ધાન યોગ્યતાની લીધે સ્થાને પહિણામે, તથા ન્યામગ્ગનાની આર્થિક મંદગમણની અન્યથી, તથા જીવનની અર્થ-નમરપ્રી દિલસપ્રી સાકમાનમમાં જ ચલાને લીધે, નૈનિદ્રિ શિયિબનાની મનમ ધણી કેળવાયેલા શનિમાંથી પણ નીચા ગઈ છે.'

આમ એકંદ્ર નિરુપાનનક મિથિતિ દેખાના છતાં શાસ્ત્રીશ્રીને સુખ ભાવિની શ્રદ્ધા છે. તેઓ માને છે કે ‘પ્રાચીન વિદ્યાઓ અને કલાઓ ઉપરાંત એક શ્રવતા પ્રાચીન સંસ્કારજરણુ’ વદન ઉપનિષત્કાળથી મર્વદા દદાદદ રૂપે આ દેશમા ચાલ્યા ક્યુ’ છે એ છે આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક અનુભવરૂપ કે સ્વક્ષમરૂપશરૂપ દિવ્ય જંજી ઉપનિષત્કાળથી આ ગૂઢ આધ્યાત્મિક અનુભવનો અગ્નિ, અગ્નિદોત્રના અગ્નિ પેઠે પ્રગ્લભ રહેયો છતાં દરેક યુગમાં કોઇ ને કોઇ ભાવ્યશાળી શ્રવમા પ્રગટ થતો રહ્યો છે. મધ્યકાળમા કપીઃ અને નાનક જેવા મતોમા એ અગ્નિ પ્રગળી જાયો હતો.’ (એગન પૃ. ૩૧૩) તેમ આ યુગમા પણ માયી આધ્યાત્મિકતાવાળા અનેક નાના મોટા સ્ટુડિયો આ દેશમા થયા છે. તેમા તેઓ ગમકૃષ્ણ પગ્મદર્મ, શ્રી અગ્નિવિંદ, અષ્ટ મહર્ષિ અને તેમની માથે મહાત્મા ગાંધીશ્રીને ગણાવે છે ગાંધીશ્રીમા ઉત્તમ ભારતીય નંસ્કાન માથે માનવગતીય સંસ્કારો (જેમા પશ્ચિમના ઉત્તમ સંસ્કારો પણ આવી જાય)નો મમન્વય થયો છે અંતિહાસિ દષ્ટિએ માનવગતિ બચવાનો તેમને એક જ માર્ગ દેખાય છે ‘અને તે માર્ગ એટલે શ્રી કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ખ્રિષ્ત, ગમકૃષ્ણ કે ગાંધીશ્રી જેવા હજાર વર્ષે ઉત્પન્ન થતા એકાદ શ્રવમા નહિ, પણ માનવગતિના ધણા શ્રવેમા ગીતાપ્રોક્ત સમત્વ-વિચાર અને આચારનું, વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય અને સમાજહિતનું, ધર્મ અને અર્થનું, ત્યાગ અને વ્યવહારનું, મંરંધર અને શ્રમનું, મન અને શરીરની શક્તિઓનું નમત્વ-પ્રાપ્ત થાય, તથા અત્ય અને અહિસા તેમ જ જ્ઞાન અને પ્રેમથી પૂર્ણ સ્વક્ષમરૂપશરૂ, ધણામા સ્વપુરુષાર્થથી જાગે.’ એ આમા ગણાવેવાં કંદો વાગ્યેજાય બતાવવા મૂકેલા નથી, દરેક સમજીને મૂંડતુ છે અને એમા શાસ્ત્રીશ્રીની શ્રવન-દ્વિલસરી આવી જાય છે. એમા પૂર્વપશ્ચિમ જન્ને શ્રવનદ્વિલસરી-ઓનો શાસ્ત્રીશ્રીનો મમન્વય છે. અને શાસ્ત્રીશ્રી વિગેયમા એ કહે છે કે અત્યાર સુધી આવા પુરુષો ઇતિહાસમા લાભે અંતરે આવના

એ પૂનું નથી. આ મહાપુરુષોનું સમત્વ, જનતાના સામાન્ય અમાન-
ના થર સુધી ઝખીને જવું જોઈએ, એટલે સુધી કે એવા થરમાંથી
જ સંખ્યાસંકેત આવે ને સંખ્યાનંત ચલાવે, નહિતર માનવજાતિ
મહાન મંદારના મૃગમાં પડેલી છે.

અને શાસ્ત્રીજીએ ઈષ્ટ બ્રહ્મસ્પર્શ સિદ્ધિ દર્શો હોય કે ન કર્યો
હોય, એ તો પોતે તો કહે છે કે એવી કોઈ સિદ્ધિ એમણે પ્રાપ્ત
કરી નહોતી. પણ એ આદર્શની સાધનામાં મહાન ચિંતનાત્મક પુરુ-
ષાર્થ તો તેમણે કરેલો છે જ, અને એ ચિંતનને લીધે એમના જીવનમાં
એ આત્મિક વિધિરૂપ કોઈ ઘટિત કે કાર્યે એમના જીવનને વિશુદ્ધ
કર્યું નથી. એમના સંસર્ગમાં આવતા દરેકે એમના સ્વભાવની કલુષતા,
માત્સર્યતા અને એક સામાન્ય મૈત્રીભાવ અનુભવ્યો હશે. એમને કોઈ
સત્તાનો ક્ષોભ કે મહત્તાની જગાનો મોહ સ્પર્શ્યો નથી. એક સરખું,
પ્રમત્ત, લક્ષ્યગામી, તેમનું જીવન વહી રહ્યું છે. એમના જીવનનું એક
સક્ત જેએ એવું વલણ તે પોતાના હિત માટે કર્યો પણ પ્રયત્ન ન
કર્યો. એ ધણાને આશ્ચર્યકારક લાગશે, ધણા એ વાત કદાચ માને
પણ નહિ, અત્યારના ધમાલિયા, જાહેરખબરિયા, તીવ્ર સ્પર્ધાવાળા
દેશકાળમાં એવું જીવન ધણાને માટે અશક્ય જ હોય એ અમુક
શકાય એવું છે. એવા જીવનના વહેણમાં પડીને પણ દ્રેવજા નિર્મળ
નિન્દકાર કરી લોકસેવા લોકોત્થાપન કરી શકાય છે. એનું દૃષ્ટાંત મહાત્મા
ગાંધી છે. પણ ધણાને તો એ જીવન, અનુદિને અધિર અને
પ્રમત્ત દરનાર અને અહંકારને સર્વભક્ષી-ગ્રહણી બનાવનાર તીવડે એ
મંભવિત છે. એવા દેશકાળમાં, શાસ્ત્રીજીના જેવી જીવનદૃષ્ટિ બીજી
કોઈ નહિ તો જીવનનાં અનિષ્ટ બંધોને વધારે બહેનવાવતી નથી, કંઈક
પણ શમાવે છે. અને એમ મહેવા છતાં પણ માગ્નને પોતાની બધી
મક્તિઓ પ્રકટ કરવાની તક મળી રહે છે એનું દૃષ્ટાંત ગાંધીજીના
જીવનમાંથી મળી રહે છે.

એમનું ક્ષેપનકાર્ય એતાં કોઈને લાગે કે એ સ્વભાવે બહુ
મંદાર દાને, પણ એ વિનોદી અને આનંદી સ્વભાવના હતા, અને

અનેક વિષયના અમર દના. કંઈ પણ ચર્ચા થતા એમના મોખાથી સાચી જ વાત નીપળી પડે એવો એમનો સ્વભાવ હતો, છતાં એ બહુ માયાળુ સ્વભાવના હતા, એમનાથી કંઈ જ દુભાયું નહિ હોય એમ હું માનું છું. અમાધ્ય વ્યાધિથી નિરંતર પીડાતા હતા, એમણે હમેશાં મનની સ્વસ્થતા જાળવી રાખી છે. આમાધ્ય વ્યાધિઓની પ્રક્રિયાઓને અને દવાની ક્રિયાઓને એ પોતાના એ વિષયના જ્ઞાનથી અમરતા અને એની સમજૂતીથી પણ એ પ્રખરની માનસિક સ્વસ્થતા મેળવતા સમાજની દુર્ઘટનાઓ પણ એ એ રીતે જ અમરતા અને અનિરંતર સાત્ત્વવિહિત ઉપેક્ષા ગમના. છેવટના લાખા મંદવાડમાં પણ તેમણે મનની અમરતા જાળવી રાખી હતી એટલું જ નહિ, પણ પોતાની ગભીર સ્થિતિ જાણીને તેનો પણ વિનોદ કરતા પ્રે. બેટાર્ક તેમની તબિયત જોવા ગયેના. તેમણે જવા માટે અમાગી ત્યારે શાસ્ત્રીજી કહે 'રજા તો હવે મારે તમારી મોની લેવાની છે !'

તેમનું મિત્રમંડળ મોટું હતું. સદગત મહિયુશ કર્મ જનજી બદ (મન્ત), પ્રે બનવતગથ દાગર, અને સદગત જીવિતરામ વાવાભાઈ માથેનો એમનો મંબધ આપણે જોઈ ગયા શ્રીકૃત ક મા મુનશી માથે તેમને ઘણા જૂનો મંબધ હતો એ મૈત્રી અગત તેમ જ મમાન-વિદ્યાપ્રીતિની હતી, અને બારતીય વિદ્યાબવન સ્થપાતા શાસ્ત્રીજીએ તેમાં અધ્યાપકનું સ્થાન સ્વીકાર્યું હતું. એ રીતે જ મુનિશ્રી જિન-વિજયજી માથેનો તેમનો મંબધ પણ એનો જ મમાનધર્મનો હતો પાઠજી તો શ્રી લાલશંકર પ્રભુરામ બદ, જેમણે કાન્તના અને મદ-ગત કવિ ન્હાનાવાલના સુંદર સસ્મરણો લખ્યા છે, તેઓ પણ શાસ્ત્રી જીના અતરંગ મિત્ર હતા અનેક સાહિત્યકારો અને સાહિત્યગ્રંથિના તેઓ મમાન મિત્ર હતા. તેમણે બધાને સદ્ભાવ આપ્યો છે અને બધાનો સદ્ભાવ ઝીંચ્યો છે.

મારે શાસ્ત્રીજી સાથે તેઓ જોડાઈ હતા ત્યાંનું પિંજન, અને અવનામને અંગે હું મુજબ રહ્યો તે દરમિયાન અમારો મંબધ વધારે

ધન થયો. અવમાયને અ જે અમે જુદા પડ્યા પણ મેં ગુજરાત વિદ્યા-
પી મા સ્થાન ચેતા અમે ફરી નિકટ આવ્યા અને ત્યારથી અમારો
સંબંધ યતનર થતો ગયો છે અને હમેશાં તેમનો સ્નેહ અને શુભેચ્છા
મળેલા છે એમની માથેની અનેક મુલાકાતના સ્મરણો માગ મનમાં
હમેશા અ યાદ રહેશે. તેમની સાથેની વાતચીત, તેમની ભાવોર્મિયા
હિત્સાહિત અને વિદ્યાયા સમિક જનતી વાતચીતમા પણ મને અનેક
વાગ એમની મેવાના સ્ફુરણો દેખાયા છે.

એકવાગ ઉદ્દેપુરના રાણાનો મૂલપુત્ર નાગર છે એ વાત નીકળતા
તેમણે કહ્યું કે એ જ ગીતે ચોહાણોનો મૂળપુત્ર પણ વત્સગોત્રી
હતો એવો ઉલ્લેખ છે અને આગળ ચાલતા કહે છે કે નાગરોમા
વત્સગોત્ર માત્ર પ્રશ્નોગમા જ છે, એ વાતનું અનુસંધાન અહીં કરીએ તો
પ્રશ્નોરાઓનો કોઈ પૂર્વજ એ હતો એમ ગણ્ય આ વાત સ્ફુટ
રૂપે તેમણે ક્યાય કહી છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ કહી
હોય તોપણ મારે અહીં વક્તવ્ય એ છે કે એમની માથે વાત
કરતા ક્યારે પણ મે એમના વિચારો જતા પણ નાત્યની દૂકી દૃષ્ટિથી
કુદિત થયેના જોયા નથી મે આગળ કહ્યું છે ને ફરી કહું કે એમણે
પ્રશ્નોગ જાતિના અનેક હિતમ મસ્કારો બાળવધમા પૂરા મહણુ કર્યા
છે, પણ એમની બુદ્ધિક્ષ્ણના એવી સીમિત થઈ નથી એમની દૃષ્ટિ
સમગ્ર ભાગત અને માનવતાનું સમાલજન કરીને ચાલી છે

એકવાગ કોઈ સંસ્થામા એમણે નીચેનો શ્લોક કહ્યો.

નૃવર્ણનુવિતા પૃથ્વી સુનન્તિ પુદ્યામય ।

ગૃધ્રઃ ક્ષ્ણવિષયઃ યથ જાનાતિ સેવિતુમ્ ॥*

‘જે મેવા કરી જાણે છે’ એમ કહીને શ્લોક ગ્યતારે સોહસેવાને
મહત્ત્વ આપ્યું છે એવો પક્ષ જ્ઞા થતાં તેમણે કહ્યું કે ‘મેવા એમે

* તમ્ પુત્રો સુવર્ણપુત્રોવાનો પૃથ્વીને ચૂરે છે ગ્રસ્વીર, વિદ્યાવાન
અને જે સેવા કરી જાણે છે તે.

અહીં 'સજ્જસેવા' ગજ્જની એવા કરતાં આવડે તો ધનમાં શ્રીમંતાઈ આવ્યા વિના ન રહે. સજ્જની મહેસ્થાનીથી, નહિતર છેવટ પદ્મીની આનુયોગિક આવકથી એમ એમને અર્થ કરવામાં વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું મથાર્થ અનુસંધાન રહેતું. એકવાર નાણાવ્યવસ્થાની જાણપાથજમાં શેરના ભાવો ઘટી ગયા ત્યારે કહે. આપણા પૂર્વજોએ સાચું કૃત્યું છે ધનમર્ધન' વશુધનમધનમ્-ધન અર્ધધન છે, વશુધન તો અધન જ છે. રોગચાળો ફાટી નીકળે અને બધાં વશુઓને નાશ થાય. એ શ્લોક તેમને આખો પાદ નહોતો, પણ તેના કકડા અને અર્ધો તેમણે આપતાં મેં આખો કરી તેમને લખી જણાવ્યો.

ધનમર્ધન' વશુધનમધન' મવતિ ચ ધન' ચ ધાન્યમપિ ।

વત્તમધન' વૈશમિદં વિગ્ગ મૂઃ શોમન' મિત્તમ્ ॥ ૪

તેમણે આ પાદ સ્વીકાર્ય ગળ્યો હતો.

પણ અત્યારે આ શ્લોક મને અત્યાના જુદા જ સંદર્ભમાં પાદ આવે છે. શાસ્ત્રીજી ગાંતે, આખા શુવન દરમિયાન, વયક્ષા ધનપ્રકાર સિવાયના વિદ્યા અને શોભન મિત્રરૂપ ધન માટે જ સદા ઉત્સુક રહ્યા છે. એઓ જતાં મને લાગે છે, મારા એક વિદ્યાવાન શોભન મિત્ર ગયા ! મારા જ નહિ-ધણાના.

જેમના જેમના અંસર્ગમાં તેઓ આવ્યા હશે તે બધાનાં મન ઉપર, એક સૌજન્યમય, કાર્યપરાયણ, સમઉપમી છતાં સદા શાન્ત અને માનવતાના હિતચિન્તાક બ્રહ્મજીવનની છાપ તેઓ મૂકતા ગયા હશે. અને તેમણે આપેલો સાહિત્યકાળો, તેમની સત્યનિષ્ઠા, ચિન્તન, તટસ્થતા અને શુભાશયની દમ્બેશાં સાખ પૂરશે.

તા. ૪-૬-૫૩

રામનારાયણ વિ. પાઠક

● ધન અર્ધધન છે, વશુધન અધન છે, ધાન્ય પણ ધન ગણાય છે, પણ ઉત્તમ ધન આ ત્રણ છે : વિદ્યા, જૂ (સ્થાવર મિલકત) અને શોભન મિત્ર.

શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

(જીવનના બનાવોની સાલવારી)

ઈ. સ.

- ૧૯૮૨ : જન્મ. સ્થળ જામનગર. મંગળવાર, ૨૪ જાન્યુ.
- ૧૯૮૬ : પ્રથમ લગ્ન.
- ૧૯૮૯ : પિતાશ્રી કેવળરામ શાસ્ત્રી પાસે ગોંડળમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો.
- ૧૯૯૦ : પ્રથમ પત્નીનું મૃત્યુ. ગોંડળની શાળામાંથી અંગ્રેજી હકીકતો અભ્યાસ હોડયો.
- ૧૯૯૧ : રાજકોટમાં લક્ષ્મણ મેરામ કેમિકલ લેબોરેટરીમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો.
- ૧૯૯૩ : આ અભ્યાસ પૂરો થયો. પાસ થયા.
- ૧૯૯૪ : મુંબઈ આવી પહેલી નોકરી જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમાં શરૂ કરી.
- ૧૯૯૫ : નોકરી છોડી દેશમાં ગયા.
- ૧૯૯૫ : દ્વિતીય લગ્ન સ્વ. શ્રી લુગનરામ શંકરપ્રસાદનાં બહેન જોડે.
- ૧૯૯૫-૬ : પ્રથમ માતાનું અને પછી દ્વિતીય પત્નીનું અવસાન.
- ૧૯૯૬ : કવિશ્રી કાન્ત નીચે ઝગ્ગેલા બાપાંતનું દામ દાયમાં લીધું.
- ૧૯૯૭ : પિતા અને નાના બાપ સાથે પ્રથમ યાત્રા.

ઈ. સ.

- ૧૯૦૮ : તૃતીય લગ્ન ધ્વ. શ્રી ચંદુલાલ જટાશંકરનાં બેન ભેટ.
- ૧૯૧૦ : ઝંડુ કાર્મસીની મુંબઈમાં સ્થાપના. એમાં જોડાયા.
- ૧૯૧૪ : પિતાનું મૃત્યુ.
- ૧૯૧૫ : મદ્રાસના વૈદ્ય-સંમેલનમાં હાજરી.
- ૧૯૧૭ : એમના તંત્રીપદ નીચે ઝંડુ કાર્મસીએ 'આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન' નામનું માસિક શરૂ કર્યું.
- ૧૯૧૯ : પુત્રી હેમલતાનો જન્મ.
- ૧૯૧૯-૨૦ : શ્રી જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી આયે વનસ્પતિના જ્ઞાન માટે જટામાં (પોરબંદર) ર્યા.
- ૧૯૨૦ : ઈન્દોરના વૈદ્ય-સંમેલનમાં હાજરી. ત્યાંથી પાછા ફરતાં લાહોર અને દરહામ-એ સ્થળો જોયાં.
- ૧૯૨૮ : નાના ભાઈ મગનભાઈનું અવમાન.
- ૧૯૨૮ : નડિયાદની હામી આહિત્યપનિષ્ઠમાં હાજરી.
- ૧૯૩૦ : પુત્રી સનેદલતાનો જન્મ.
- ૧૯૩૫ : કાશીમાં વૈદ્યપરિષદમાં હાજરી પાઠા ફરતાં આમ્રા મથુરા વગેરે સ્થળોની મુલાકાત
- ૧૯૩૬ : અમદાવાદની ૧૨ મી યુ સા પરિષદમાં હાજરી.
- ૧૯૩૭ : ડાંગ્રીની ૧૩મી પનિષદના કલિદાસ-વિભાગના પ્રમુખ ચૂંટાયા. માદગાને લીધે ગેરહાજરી.
- ૧૯૩૭ : મિત્રો શ્રી. મોહનભાઈ, શ્રી અમૃતલાલભાઈ તથા શ્રી ભગવાનલાલ ત્રિશુવનનું મૃત્યુ.
- ૧૯૩૮ : નાગપુરમાં ભરાયેલ નિ. બા. વૈદ્યસંમેલનમાં હાજરી. મિત્ર ભગવાનજીવ ગિરમશંકરનું અવમાન
- ૧૯૩૯ : પાટણમાં ભરાયેલ હેમસારસ્વતમંત્રમાં હાજરી. મહીસુર, રામેશ્વર, મદુરા, કાંચી વગેરે સ્થળોની યાત્રા.

૫. સ.

- ૧૯૩૯-૪૦ : ભારતીય વિદ્યાલવનની સ્થાપના. એમાં ભાગવતધર્મના અવૈતનિક પ્રાધ્યાપક નિભાયા. એમના તંત્રીપદ નીચે ચાલતું 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' બંધ થયું.
- ૧૯૪૭ : મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી અપાતી ઠંકુર વિસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં "ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ" એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું.
- ૧૯૪૮ : જામનગરની આયુર્વેદ કોલેજમાં જોડાવા આમંત્રણ-તેનો અસ્વીકાર.
- ૧૯૪૯ : મિત્ર શ્રી. જીગતરામ શંકરપ્રસાદનું અવસાન.
- ૧૯૫૨ : મૃત્યુ. સપ્ટેમ્બર ૨૯, સોમવાર.

સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ

૫. સ.

- ૧૯૦૯ : રાજકોટની ૩ જી ગુ. સાહિત્ય પરિષદ વખતે એમનો 'ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા' નો નિબંધ છપાયો.
- ૧૯૧૫ : સુરતની સાહિત્ય પરિષદ વખતે 'ગુજરાતનું વૈદિક સાહિત્ય' નામનો નિબંધ આપ્યો.
- ૧૯૧૭ : એમના તંત્રીપદ નીચે 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન' નામનું માસિક શરૂ થયું.
- ૧૯૧૭ : વૈશ્યવધર્મનો ઇતિહાસ.
- ૧૯૧૮ : માધવનિશાનનું બાંધાંતર સુધાર્યું—આજકાલનો વેધ.
- ૧૯૨૦ : ગ્રંથ બદલ્યું જીવનચરિત્ર.
- ૧૯૨૧ : શૈવધર્મનો ઇતિહાસ.

વિભાગ ૨ જી : ઐતિહાસિક

૧ ગુજરાતનો ઇતિહાસ	૨૧૩	૧૦ મુશબૂદ સત્રપ ઇતિહાસની	
૨ કલ્પદેવ પહેલો	૨૭૮	પુનઃ પરિક્ષા	૩૧૨
૩ ગુજરાતના ઇતિહાસના		૧૧ સંતમહાત્માઓના	
દેહલાઃ અણુકેલાયેલા પ્રમો	૨૯૧	જીવનચરિત્રો	૩૭૦
૪ ચ દડચર્યા	૩૦૧	૧૨ પ્રમોદા નાગર જાદાણુ	૩૭૬
૫ 'આધવની કયાલપાસ'ની ચર્યા	૩૦૪	૧૩ હિંદુઓ અને પારસીઓ	
૬ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિ-		વચ્ચેનો ઐતિહાસિક સંબંધ	૩૯૭
હાસ ઉપર એક દ્રષ્ટિપાત	૩૧૦	૧૪ પરિવહની પુરાણી પ્રયા	૪૦૦
૭ ઐતિહાસિક સંશોધન		૧૫ સ્વ. રામનાથ સુનીતાલ	
અને સૌરાષ્ટ્ર	૩૨૮	મોટી	૪૧૭
૮ કાલીઆવાડમાં ઐતિ-		૧૬ સ્વર્ગદેવ જ્યોત્સ્નુ હિન્દ્રણ	૪૧૯
હાસિક શોધખોળ	૩૪૬	૧૭ અવસાન નોધ	૪૩૦
૯ જુદાતર કારણ ઉપર એક			
ઉડવી નજર	૩૫૩		

વિભાગ ૩ જી : આયુર્વેદ

૧ આયુર્વેદના સંરોધનમા	૪૩૭	૭ વૈદરાજ મંદવલ ત્રિભલ	
૨ આયુર્વેદમા સુશ્રુતિશાસ્ત્રની		આચાર્ય	૪૪૬
રોગહર સંક્રિત	૪૪૭	૮ સ્વ. રાજવૈદ્ય વિશ્વનાથ	
૩ વનમહોદય	૪૫૩	વિશ્વલ	૪૮૫
૪ આમરચના અને આરે વ્યગ્ર	૪૬૫	૯ કસ્ટીની એક અપૂર્વ પરિવદ	૪૯૪
૫ સોમવલ્લી	૪૭૦	૧૦ આક્રમું વૈદક સ મેલન	૫૦૨
૬ સૌરાષ્ટ્રમા આયુર્વેદની રિયતિરજ			

વિભાગ ૪ થી : અવલોકનો

૧ અવલોકનો	૫૧૧-૭૧૪
-----------	-----	-----	-----	-----	-----	---------

વિભાગ ૫ માં : પત્રો

૧ પત્રો	૧૦૦	૨૦૦	૩૦૦	૪૦૦	૫૦૦	૭૧૫-૮૨૮
---------	-----	-----	-----	-----	-----	---------

પ. સ.

- ૧૯૨૨ : પ્રશ્નોર જ્ઞાતિના હાસાર વિભાગના તથા ચયેલ વસ્તિપત્રમાં
'પ્રશ્નોર જ્ઞાતિ' કિર્ત્તન' નામનો નિબંધ આપ્યો.
- ૧૯૨૮ : ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો.
- ૧૯૩૧ : પુરાણવિવેચન.
- ૧૯૩૨ : પ્રબંધચિન્તામણિ—સંસ્કૃત મૂળનું સંશોધન.
- ૧૯૩૨ : ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપુત-યુગના ઇતિહાસનાં
પ્રબંધાત્મક સાધનો.
- ૧૯૩૪ : પ્રબંધચિન્તામણિ—ગુજરાતી અનુવાદ.
- ૧૯૩૬ : શંકરવર્માના ઇતિહાસની સુધારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી.
- ૧૯૩૭ : ફરી તથા ચયેલ જ્ઞાતિના હાસાર વિભાગના વસ્તિપત્રમાં
જ્ઞાતિની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર નિબંધ આપ્યો.
- ૧૯૩૭ : ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ બા. ૧
- ૧૯૩૮ : ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ બા. ૨
- ૧૯૩૮ : વૈષ્ણવધર્મના ઇતિહાસની સુધારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી.
- ૧૯૪૧ : ઐતિહાસિક સંશોધન (છૂટા ભાગો તથા નિબંધોનો સંગ્રહ)
- ૧૯૪૨ : આયુર્વેદનો ઇતિહાસ.
- ૧૯૪૨ : પંડિત ભગવાનશાહ ઈન્ડિયન ઇવનચરિત્ર.
- ૧૯૪૮ : ૧૯૩૭ ના જ્ઞાતિના વસ્તિપત્રની બહાર પડેલ બીજી
આવૃત્તિમાં જ્ઞાતિની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર સુધારેલો નિબંધ
આપ્યો.
- ૧૯૫૦ : બાંતીય સંસ્કારો—તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ.
- ૧૯૫૩ : ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ (બીજી આવૃત્તિ)
બહાર પડવામાં છે.

અ નુ ક્ર મ

વિભાગ ૧ હો : સંસ્કૃતિ અને સામાજિક

૧ સંસ્કાર એટલે શું ?	૩ ખર્પ ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ	૧૧૬
૨ અતિસંસ્કૃતિ	૧૦ ૧૬ બાણ કવિ અને પુરાણો	૧૪૧
૩ સંસ્કૃતિની ભળ	૧૭ ૧૭ 'સુવર્ણધ્વજનાં સર્જન'	૧૫૪
૪ તારવજ્ઞાન	૨૪ ૧૮ ભારતીય બુદ્ધિની	
૫ ઉપનિષદ્ સિદ્ધાન્ત અને	અવનતિનો ક્રમ	૧૫૯
સામવત સિદ્ધાન્ત	૨૬ ૧૯ બળાત્કારે વટચેલાનો	
૬ અદ્વૈતવાદ અને શંકરાચાર્ય	૪૧ ધર્મમાં પુનઃપ્રવેશ	૧૭૦
૭ જનવાન શ્રીકૃષ્ણનું	૪૯ ૨૦ કલિદાસની સત્ય દષ્ટિ	૧૭૮
શોગીશ્વરપદ્ય	૫૭ ૨૧ શંકરાચાર્ય ૨૧મી દલો,	
૮ 'જ્ઞાનના' વિષે નધુ વિચાર	૧૦ શીવ દલો કે વૈષ્ણવ ?	૧૮૩
૯ તિલિદા	૧૫ ૩૪ અગ્નિદ્રિષ્ટ રાક્ષસ	૧૯૦
૧૦ અહિંસાનો મહિમા	૩૪ સમાધિના પ્રયોગો	૨૦૫
૧૧ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં	૩૪ સમાધિ-અમતાર વિષે	
મહાત્મા ગાંધીજી રચના	૬૭ ચેલી વધુ ચર્ચા	૨૧૭
૧૨ મહાત્મા ગાંધીજી અને	૭૭ ૩૫ સ્વખ્યાવસ્થાની આચીન	
પુરુષાર્થ (પુરુષાર્થ)	૮૧ મીમાંસા	૨૨૬
૧૩ વિચાર-કલ્પિત	૮૫ ૨૬ વૈજ્ઞાનિકોની આવશ્યકતા	
૧૪ અકસહિતાની પ્રથમ ઝડપ	૮૫ વિદ્યુતવલ	

પ્રિય બાપાનાબાલ

૧૫૩૩ ૧૧-૨૦-૫૧

તો ઉતર આવે ત્યારે જો વિતંબનું ફરગા
 ફોર્ડે પ્રમાણ અને ફોર્ડે નિમિત્ત. પણ નિમિત્ત
 નથી આ-વત-પાનાનો શોર ફરવાનું ફરગા નથી
 શોર ફરનો પણ નથી આને ન મને પ્રાંતે ૬
 નિમિત્ત પૂરું થઈને દારૂડું બેઠું ફરતા બધા
 પોતાની જીવન પ્રવૃત્તિ નંદોની લઈ ચાલ-મા ગયા
 એ માટે કાવતું પરમાત્માએ જીવનને નફા
 ફરવા માટે પ્રાણો ન મ મ આપ્યો એ મ ભાગે
 મનુષ્યને એ રત્ન વખતમાં મ પહેંચાડું નથી
 એ જાણું છું. પણ એનો ખરે શાકામનો ૭
 મનુષ્યનાતિમાંથી ફોર્ડે ફોર્ડે પરમગિહિ
 ને પ્રાપ્ત ફરે શાકામિ અને ભાવિતમાં પ્રાપ્ત
 પ્રાપ્ત ફરશે એ જ્ઞાન આશ્વાસન આપ્યા
 મારે પૂરું નથી!

સ્વ. શાસ્ત્રીજીના હસ્તાક્ષરો

વિભાગ ૧

સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક

સંસ્કાર એટલે શું?*

સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર એ બે શબ્દો અનન્યાર્થ છે. પ્રાચી-
નોએ સંસ્કૃતિ શબ્દનો બહુ વ્યવહાર નથી કર્યો પણ સંસ્કાર શબ્દનો
પુષ્કળ અને એક કરતાં વધારે અર્થમાં ઉપયોગ કરીને એને મહાર્થ-
વાહક બનાવ્યો છે.

સંસ્કાર શબ્દના બે મુખ્ય અર્થનો હવે વિચાર કરીએ. યોગ-
સૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં સંસ્કાર શબ્દનું નીચે પ્રમાણે વિવરણ મળે છેઃ
' ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ બે જાતની વૃત્તિઓ છે. આ વૃત્તિઓથી તે
તે જાતના સંસ્કારો જન્મે છે અને સંસ્કારોથી પાછી વૃત્તિઓ ઉદ-
ભવે છે. આ રીતે વૃત્તિ અને સંસ્કારનું ચક્ર હંમેશા ચાલ્યા કરે
કરે છે. ' (યો. સૂ. ૧-૬.)

આ વચનમાંથી સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ આધુનિક માનસશાસ્ત્રના
Dispositions and Traces જેવો નીકળે છે. કારણ કે યોગ-
સૂત્રકાર ' પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ ' (યો. સૂ. ૧-૬)
એ પ્રમાણે પાંચ વૃત્તિઓ ગણાવે છે. અને ક્લિષ્ટ તથા અક્લિષ્ટ

* 'ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ઐતરસ્યમાં અવતરણ' ત્રિ. વિષય
સંબંધી મુબઈ યુનિવર્સિટીનાં ઇફર વસનજી આધવજી વ્યાખ્યાનો 'સપ્ટેમ્બરની
વા. ૨ થી ૬ મુખીમાં આપ્યાં તેનાં પહેલા વ્યાખ્યાનનો આરંભનો ભાગ અહીં
સેજ રૂપે આપ્યો છે.

એ રીતે આ વૃત્તિઓની દ્વિવિધતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા ‘અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ’ (યો. સુ. ૨-૩) એ પ્રમાણે પાંચ પ્રેરણા ગણાવે છે માનમશાસ્ત્રીય મીમામ્સાના ઊંડા પાણીમાં જાતપા વગર ઉપરના વચનોને મેળવીને વિચિન્તા એનું તાત્પર્ય નીકળે છે કે યોગશાસ્ત્રોક્ત મસ્કારપિડમા સુદ્ધાત્મક (Cognitive), નામ દ્વેષપ્રયત્નાત્મક (Conative) અને સુખદુઃખાદિભાવાત્મક (Affective) ત્રણેય જાતના વચણો (Dispositions) અને મન ઉપર પડતી છાપો (Traces, impressions) એમ મેંય અર્થનો સમાવેશ થાય છે ક્ષોભા પણ ‘વલણ’ અને ‘ટેવ’ના અર્થમાં મસ્કાર શબ્દ વપરાય છે જ બૌદ્ધ પ્રતીત્યમસુતપાઠવાદમાં સસ્કાર આવા અર્થમાં વપરાયો છે.

યોગભાષ્યમાં વળી સસ્કાર મેં જાતના મળના છે (૧) વાસનારૂપ અને (૨) ધર્માધર્મરૂપ મસ્કારશબ્દનો આ ‘વાસના’ અર્થ પણ લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત છે શુભ કે ઊંચા મસ્કારો જિંચે લઈ જાય છે અને અશુભ કે હલકા મસ્કારો નીચે જેચી જાય છે એ પણ યોગભાષ્યમાં કહ્યું જ છે

સસ્કારો શબ્દનો ઉપર જે ‘હાપ’ ‘વલણો’ અને ‘વાસના’રૂપ અર્થ કહ્યો તેથી જુદો ‘ઓપ’ (પોલીશ) જેવો અર્થ સસ્કાર શબ્દનો છે ધાતુઓના વામણને ઓપ આપવાની ક્રિયાને મસ્કાર કહી શકાય પણ હશે શિષ્ટવ્યવહાર સુ છે તે જોઈએ શક્યમાર્થ કહે છે કે—

સત્કારો દિ નામ સત્કાર્યસ્ય ગુણાણેન વા સ્વાક્ર દોષાપનયનેન વા ।

(યો. સુ. શા. ભા. ૧-૧-૪નું ભાષ્ય)

મતનુષ કે ‘મસ્કાર’ જે રીતે થાય છે (૧) ગુણાધાન વડે અને (૨) દોષાપનયનથી’ અને આ શાક્ટ વચન ઉપર દીક્ષા મળતા વાચસ્પતિમિથ્ય દાખલા આપે છે કે બિન્નેગના ફૂલમાં લાખનો રમ સીચવાથી લાખ જેવા રંગનું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એ યથો ગુણાધાનથી સસ્કારનો દાખલો અને મેના અરીમાને દટ વગેરેના ચૂર્ણથી ઘસીને માફ

સંસ્કાર એટલે શું ?

કરવાથી અરીસો ચળકાટ મારે છે એ થયો દોષાપનયનથી સંસ્કારનો દાખલો.' બિજોરોના કૂલનો દાખલો સાચો છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો. પણ સંસ્કાર શબ્દનો 'આ ગુણાન્તરાધાન' અર્થ આયુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'ચરકે' પાણી, અગ્નિ વગેરેને ગુણાન્તરાધાનનાં આધન માન્યાં છે. અન્યાદિથી ધાતુઆદિમાં ગુણાન્તરાધાન આધુનિક વિજ્ઞાનને માન્ય છે જ. દૂધમાં ગુણાધાનદ્વારા અને દોષોને દૂર કરીને એમ બે રીતે સંસ્કાર કરવાયોમ્ય જડ વસ્તુઓને સંસ્કારી શકાય, છે એટલું જ વક્તવ્ય છે.

સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે જડ વસ્તુના સંસ્કારનો દાખલો સીધો છે. પણ પ્રસ્તુત તો છે મનુષ્યના સંસ્કારનો વિચાર. જો કે શરીરની સ્નાનાદિથી શુદ્ધિ માટે 'શરીરસંસ્કાર' શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. પરંતુ અહીં તો મનુષ્યનાં મન, બુદ્ધિ, લાગણી, અહંકાર વગેરેનાં ઓપ—ફેળવણી સંસ્કાર શબ્દથી ઉદ્દિષ્ટ છે.

જન્મના જાયતે શુદ્ધ: સંસ્કારોદિજ ઉચ્ચો ।

કિ.પી. ૭

અર્થાત્ જન્મથી માણસ દ્વિજ નથી, દ્વિજ તો સંસ્કાર વડે થાય છે. આ વચનમાં સ્મૃત્યુક્ત ઉપનયનાદિ સંસ્કારો—એ માટેનાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મો જ વિવક્ષિત છે એમ ન ગણતાં ઉપનયનાનંતર પ્રાપ્ત બ્રહ્મચર્ય અને વિવાર્જન પણ વિવક્ષિત છે એમ ગણીએ, મતક્ષય કે વિશાળ દ્રિષ્ટિથી મનુ આદિના એતદ્વિષયક સમગ્ર નિરૂપણને ધ્યાનમાં લઈને વિચારીએ તો ઉપજા વચનેનું એવું તાર્પર્ય નીકળે છે કે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે પણ અથવા પામર છે અને સંસ્કારથી એ સાચું—માનવતાવાળું એટલે કે સંસ્કારી માણસ થાય છે. સંસ્કાર શબ્દની આટલી ચર્ચાથી એટલું કે સંસ્કારી માણસ થાય છે. સંસ્કાર શબ્દનો આટલી ચર્ચાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે સંસ્કાર શબ્દનો જો 'ઓપ'—'પોલીશ' અર્થ છે

૧. સંસ્કારો દિ ગુણાન્તરાધાનમુચ્યતે । તે ગુણસ્તોવામિત્યત્રિવર્ણસૌવમ-
ન્યનેરુદ્ધાલરગ્નમાવન દિમિઃ ક્ષાલપ્રકર્ષમાત્રનાદિમિવાપીચન્તે ।

(ચરક વિ. અ. ૧.)

તે બાલ સાક્ષરની નહિ પણ માનવઅંતરના ઓપને—ચળકાટને લક્ષ્ય કરે છે. જેથી માણસની રહેણીકરણી, લાગણી, શ્રુતિ, બધું સમાજમાં દીપી ઊઠે. બીજી રીતે કહીએ તો જે કળવણીથી માણસમાં સમાજહિત-લક્ષી અને આધ્યાત્મિક ગુણો વધે એનું નામ સંસ્કાર. શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ દોષાપનયનની અથવા ગુણાધાનની એમ બેમાંથી એકની નહિ પણ દોષાપનયન અને ગુણાધાન બેયની સંસ્કારમાં આવશ્યકતા છે.

સંસ્કાર શબ્દનો આ અર્થ અંગ્રેજીમાં ‘કલ્ચર’ના અર્થને મળતો છે. પણ આપણે શંકરે કરેલા અર્થને વળગીને જ આગળ ચાલીએ તો માનવચિત્તના સંસ્કારથી દૂર કરવા યોગ્ય દોષો એટલે મનુષ્યજીવનના મૂળમાં વળગેલી પશુસામાન્ય સ્વાભાવિક વાસનાઓ,—જેમાં મુખ્ય છે રાગ, દેવ, મોહ અને ભય અને અનેક પેદીઓની અવિદ્યા, લપ, રાગ, દ્વેષાદિપ્રેરિત પ્રવૃત્તિઓથી ભેદીમાં રૂઢ થયેલી પામર જનોમાં સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતી આદતો. આ દ્વિવિધ દોષોનું અપનયન તે દોષાપનયન, અને ગીતામાં દૈવીમંપત્તિમાં જે મથાવ્યા છે તે અને તત્સદશ ગુણોનું ચિત્તમાં આધાન તે ગુણાધાન એમ સરળતા ખાતર ગણી લઈને, આ પ્રકારનું દોષાપનયન અને ગુણાધાન એનું નામ સંસ્કાર—એટલી આદર્શસંસ્કારની વ્યાખ્યાથી સંતોષ માનીને આગળ ચાલીએ.

આ પ્રકારના સંસ્કાર એ શુભ સંસ્કાર છે. શુભ સંસ્કાર માટે જ સાધારણ રીતે ‘સંસ્કાર’ શબ્દ વપરાય છે, અને તે યોગ્ય જ છે. કારણ કે અશુભ સંસ્કાર કે કુસંસ્કાર જેને કહી શકાય તેમા ચિત્તને ચળકાટ આપવાનો—દીપાવવાનો સ્વભાવ જ નથી. યોગશાસ્ત્રમાં જેને કલેશો કહેલ છે અને બીજાં શાસ્ત્રોમાં જેને દોષ કહેલ છે તે અવિદ્યા, લપ, રાગ, દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વલણો અને ટેવોનું જ યોગશાસ્ત્રોક્ત નામ અશુભ સંસ્કાર છે.

હવે માનવચિત્તના વિદ્વસની લિંગબિન્ન બુદ્ધિદાને અનુસરી

સંસ્કાર એટલે શું ?

વ્યક્તિમાં શુભાશુભ સંસ્કારનું મિશ્રણ તથા શુભ સંસ્કારમાં પણ ઉચ્ચાવય ભૂમિકા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ન્યારે એક સમાજમાં તો ઉચ્ચ ભૂમિકાના શુભ સંસ્કારવાળાં કુટુંબાંક માણસો હોય ત્યારે બીજાં અશુભ સંસ્કારથી ભરેલાં પણ હોય. પરંતુ કોઈ પણ પ્રજાના શ્રેષ્ઠ વિચારકો અને દૃષ્ટાંતો તો ઉચ્ચતમ સંસ્કારોને આદર્શ તરીકે સ્થાપવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન હોય છે.

ઉપર સંસ્કારનો જે વિચાર કર્યો છે તેમાંથી વ્યક્તિના સંસ્કારનો જ અર્થ નીકળે છે. પ્રાચીનોના ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારવિચારમાં એ જ અર્થ રહેલો છે. અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી નહિ પણ દુર્જવણીથી કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનને ઓપ જરૂર મળે છે. પણ એ ઓપ ધણાખરા લોકોના જીવનમાં તો બાજુ જ રહે છે પણ તીવ્ર સંવેગયુક્ત અમુક વ્યક્તિઓના ચિત્તના સર્વ પ્રદેશમાં ઓપ ઊડે. ઊતરી નય અને તેના ચિત્તની સર્વ ભૂમિકાઓને અજવાળે એમ પણ બને છે. આ આપણે ઉપર અર્થ કર્યો તે અર્થ પ્રમાણેના શુભ સંસ્કારવાળાં શ્રેષ્ઠ માણસો અને એવાં માણસોએ આપેલી દુર્જવણીથી, તેઓનાં ચારિત્રના દાખલાથી, તથા ક્વચિત્ કાંઈક વારસાના બળથી તેઓની પ્રજામાં એ સંસ્કારો યોડેધણે અંશે ઊતરે, અને ચિત્તની આવી સંસ્કારી સ્થિતિ દેટલીક પેઢીઓ સુધી જે સમાજમાં ઊતર્યા કરે અને દુર્જવાયા કરે તેમાં પછી એ સ્વભાવ બની નય ત્યારે એને આપણે તે તે સમાજના સંસ્કારો કહીએ છીએ. આમાં સંસ્કાર શબ્દના ખેય અર્થ રહેલા છે.

હવે મનુષ્યજીવનમાં ફેરફાર જે રીતે થાય છે : એક પરિસ્થિતિના દબાણથી અને બીજાં મનુષ્યોના પુરુષાર્થથી. જીવન ટકી રહેવા માટે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પરિવર્તન પ્રાણીમાત્રના જીવનમાં થયા કરે છે. મનુષ્ય પણ એક પ્રાણીજાતિ એટલે તેના જીવનમાં પણ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફારો થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ

પરિસ્થિતિના દબાણથી થતા ફેરફારને સંસ્કાર નહિ કહેવાય. સંસ્કાર તો માણસે સમજીને પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, વગેરેને આપેલી કેળવણીને જ કહી શકાય. એક વ્યક્તિ પ્રયત્ન કરે તો પોતાની પામરતા ટાળીને સંસ્કારિતા મેળવી શકે; જૂના સંસ્કારોમાં—વલ્લભોમાં ફેરફાર કરીને નવા ઉચ્ચતર સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરી શકે; અને એથી બાલક પ્રમાણથી પોતાના ઉચ્ચ સંસ્કાર છોડીને પામરતાના ગર્ભમાં પડી શકે. મહાભારતમાં યથાર્થ જ કહ્યું છે કે—

પ્રમાદં વૈ મૃત્યુમહં પ્રતીમિ જ્ઞપ્તમાદમમૃતત્વં પ્રતીમિ ।

મતલબ કે પ્રમાદથી આવેલી પામરતા એ જ મૃત્યુ અને અપ્રમાદથી પ્રાપ્ત થતી સંસ્કારિતા એ જ અમરતા. અને આ સંસ્કારિતા વ્યક્તિ-જીવનમાં જ મર્યાદિત રહે એવો દોષ નિવશ્ય નથી. બ્યારે દોષ પણ પ્રજ્ઞના સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી દષ્ટાઓ અપૂર્વ આર્પદષ્ટિથી માનવજીવનને અજવાળે અને ઉચ્ચતર કરે એવાં આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, શીલવિષયક અને સૌન્દર્યવિષયક સત્યોનું દર્શન કરીને સંસ્કારનો એક આદર્શ જોએ કરે અને તદનુસાર ઉપદેશ, કેળવણી અને આચરણદ્વારા એક સમાજને પામરતામાંથી ઉઠારી, સંસ્કારી જીવનને માર્ગે દોરે અને એવા સંસ્કારી જીવનની નવી દષ્ટિરૂપ દ્વિસપ્તીથી અનુપ્રાણિત કવિઓ, કલાકારો, વિદ્વાનો, વૈજ્ઞાનિકો આદિ તે તે પ્રજ્ઞના શ્રેષ્ઠ માણસો અનેકવિધ વિદ્યાઓ અને કલાકૃતિઓનું અમૂલપૂર્વ ભવ્ય સર્જન કરે ત્યારે એ સમગ્ર સર્જનસમૂહને તથા તેની અધિષ્ઠાનમૂલ જીવનદષ્ટિને અનુસરતી એ પ્રજ્ઞની જીવનચર્યાને આપણે ‘સંસ્કૃતિ’ કહીએ તો ખોટું નહિ એમ મને લાગે છે.

૧. સંસ્કૃતિ શબ્દ અંગ્રેજી ‘કલ્ચર’ તથા ‘સિવિલિઝેશન’ એવના પર્યાય તરીકે આપણે ત્યાં વપરાય છે. અવળત-કેટલાંક લેખકો—ખાસ કરીને દિંદો લેખકો ‘સિવિલિઝેશન’ માટે ધણીવાર ‘સભ્યતા’ શબ્દ વાપરે છે.

પણ અહીં એક વસ્તુ સ્મરણમાં રાખવાની છે કે પ્રજાકીય સંસ્કૃતિના આ સમગ્ર વિકાસમાં પ્રાણજીત તત્ત્વ તો વ્યક્તિગત સંસ્કારો છે. વળી સંસ્કૃતિવિકાસનો ઉપર જે ક્રમ દ્રંકમાં દર્શાવ્યો તે ક્રમને સર્વાત્ર સંસ્કૃતિવિકાસ અનુસરે એમ નથી કહેવાતું. પણ એટલું ખરું કે ભારતમાં તો એ ક્રમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

ભિન્નભિન્ન પ્રભામાં જુદેજુદે કાળે પ્રગટ થયેલી સંસ્કૃતિઓ તે તે પ્રજામાં ભૌતિક પરિસ્થિતિએ તથા ઐતિહાસિક બળોએ ઉત્પન્ન કરેલી સ્વભાવની વિશેષતાને પરિણામે પોતપોતાની વિશેષતાઓવાળી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ તે તે પ્રજાનાં વ્યાવર્તક લક્ષણો જેવી ગણાઈને એમાં અભિમાન લેવામાં આવે છે. પણ જગતમાં ભિન્નભિન્ન દેશકાળમાં થઈ ગયેલા પેગંબરો અને સંતમહાત્માઓ તો સત્ય, અહિંસા, અનાસક્તિ, સહિષ્ણુતા, સર્વ જૂતો સાથે ભ્રાતૃભાવ કે આત્મભાવ, આધ્યાત્મિકતા, અભય, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આદિ દેવી સંપત્તિરૂપ સંસ્કારો ઉપર જ વધારે ભાર મૂકે છે. અને ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના અન્તસ્તલમાં રહેલા આ ઉચ્ચ સંસ્કારોને જ પકડીને આ યુગના મહાપુરુષો અખિલ માનવજાતિની એક અને અભિન્ન સંસ્કૃતિની રચના પાછળ સતત પ્રયત્ન કરે એમાં જ જગતનાં બાવી મુખ્ય અને શાન્તિની આશા છે.

અતિસંસ્કૃતિ

આચાર્ય આનંદશંકર કુવ કહેતા કે ‘ હવે પછીનો આપણો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. સાતમા સદીથી અગિયારમા સદી સુધીના આપણા દેશના ઇતિહાસનું અન્વેષણ ઊંડાણથી કરવાની જરૂર છે. એ સમય, જેમાં શંકરાચાર્ય અને ભાગવતકાર શુકદેવના અન્યો પ્રકાશમાં આવ્યા તે આપણો અતિસંસ્કૃતિ—Over-civilisationનો ઇતિહાસ છે. જેમ અસંસ્કૃતિ કે ઓછી સંસ્કૃતિ હાનિકારક છે તેમ જ અતિસંસ્કૃતિનું સમજવું ”

આચાર્ય કુવજીનું ઉપરનું ઇતિહાસદર્શન અને માન્ય છે. મેં પણ અન્યત્ર^૧ નોંધ્યું છે કે ‘ વિદ્યાકલાના વિષયમાં ગુપ્તોના ઉજ્જવલ યુગનો અંત ઈ. મ. નવમા શતકમાં માનવો યોગ્ય છે, કારણ કે ત્યાં સુધીમાં વિદ્યાકલાના ધણાખરા પ્રદેશોમાં પ્રગતિ અટકી ગયેલી. નવમા શતક પહેલાં જ ગીતાએ ઈષ્ટ ગણેશ સમત્વ તૂટી ગયું હતું. ઇ. ત. શંકરવેદાન્તમાં જ્ઞાનમાર્ગની પ્રક્રિયા પહેલાના કાળ કરતાં વધારે ચોક્કસ થઈ. શંકરાચાર્યમાં ભારતે શ્રેષ્ઠ દિલસક્તનાં દર્શન કર્યાં. અને ભાગવતમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ વિકાસના શિખરને સ્પર્શ કર્યો, પણ એ એકપક્ષી વિશેષગતિને પરિણામે જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગનો જે સમન્વય ગીતાએ ઓળંગ્યો છે તે ન જળવાયો. સ્વેષ્ટ માર્ગ ઉપર

એકાન્તિક જોર દેવાનો માનસિક સુખાલાનો ઉચ્છેદક યુગ શરૂ થયો. અહીં જ્ઞાન અને ભક્તિનો દાખલો આપ્યો છે પણ બીજા ઉચ્ચ સંસ્કારોની પણ એકપક્ષી ગતિ ઈ. સ. નવમા શતક પહેલાં જ શરૂ થઈ ગઈ હતી એ ઇતિહાસવિદોને અજ્ઞાત નથી. આચાર્ય આનંદ-શંકરભાઈએ આ એકપક્ષી ગતિને જ અતિસંસ્કૃતિ કહેલ છે.

અતિસંસ્કૃતિ વ્યક્તિને તથા સમાજને બેઉને હાનિ કરે છે. ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાંથી આ હાનિનો દાખલો આપવા માટે મારાં આગલાં લખાણમાંથી ઉતારો કરવામાં મને વાંધો નથી લાગતો. ભાગવતથી જ શરૂ થયેલી ભક્તિમાર્ગની નીચી ગતિનું કારણ દર્શાવનાં મેં લખ્યું છે કે ભાગવતમાં આકર્ષક રીતે કરેલા સસકીડાના વર્ણનથી, એ વર્ણનને અંતે ‘વિષ્ણુની પ્રજ્જ્વલીતો સાયેની આ ફીડાને જે કોઈ ધીર માણસ શ્રદ્ધા સાથે સાંભળશે કે વર્ણવશે તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને હૃદયના રોગરૂપ કામવાસનાનો તત્ત નાશ કરી શકશે.’ (ભા. ૧૦-૩૩-૪૦) એવી શ્લશ્રુતિથી તથા ગોપી-જનોની ભક્તિની અતિસ્તુતિથી, એ ત્રિવિધ મૂળમાંથી ગીતગોવિંદ જેવી કૃતિઓનો આપો પ્રવાહ ચાલ્યો. અને રચનારના મનમાં કદાચ ભક્તિભાવનું પ્રધાન્ય હોય એમ માનીએ છતાં એવી રચનાઓ ઘણા વાંચનારના મનમાં કેવળ યૃંગારની છાપ પાડે અને કામવાસનાને જગાડે એવો પણ સંભવ છે. અને ગીતગોવિંદના કાળથી આજ સુધીના ગાળામાં આ દેશના સમાજ ઉપર આવી અનિષ્ટ અસર પુષ્કળ પ્રમાણમાં થઈ હોવાના ઐતિહાસિક દાખલાઓ દીક/સંખ્યામાં છે. મતલબ કે ભાગવતથી જ ભક્તિમાર્ગની નીચી ગતિ શરૂ થઈ તે એક તો આ રસ્તો. બીજું ભગવદ્ગીતાની ભક્તિ જ્ઞાનયોગમિશ્ર ભક્તિ છે. ભક્તિમાર્ગના વિકાસ સાથે ધીમે ધીમે જ્ઞાન અને યોગથી

ભક્તિ સ્વતંત્ર થતી જાય છે, અને ભાગવતમાં એનું પૂર્ણ સ્વતંત્ર રૂપમાં દર્શન થાય છે. મતવચ્ચે કે જ્ઞાન અને યોગને બાલુ કપડાનાખીને કેવળ ભક્તિને કેળવવાનો માર્ગ ભાગવતકારના વખતમાં ભગવદ્ભક્તોના હાથમાં આવી ગયો હતો. પણ એ જ ચિંતિત અત કૃષ્ણની કૃત્ય પ્રતિઓના અમન્યની દૃષ્ટિએ એનું ભવસ્થાન છે. ભક્તિ જ માધ્ય તથા માધન અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય, યોગ વગેરેની ચિંતિતી અર્થપક્ષી ઉત્પત્તિ મરનારી જીવણી ચિવાયની મુદ્ધ દૃષ્ટિ પ્રીતિ એ જ ભક્તિ—આ માન્યતાને પશ્ચિમે અમાન્યમાં અજ્ઞાન, કૃષ્ણનાવ અને નિર્મળતા વગેરે એ સ્વાનાવિષ્ઠ છે.

જેમ ભક્તિમાર્ગે ભાગવતમારની કૃષ્ણપ્રેમામૃતથી તત્ત્વોજ કવિત્વ શક્તિની પ્રેરણા વડે જે અપૂર્વ પ્રગતિ સાધી તે એમપક્ષી હતી તેમજ શ્રદ્ધામાર્ગની દર્શનિષ્ઠ પ્રતિભાના બળ વડે વેતાના જ્ઞાનમાર્ગે જે અપૂર્વ પ્રગતિ મળી તે પણ એમપક્ષી હતી. પરંતુ તે સાક્રવેદાતે ભક્તિ ને ચિંતશુદ્ધિ માધન ગણી ગૌણસ્થાન આપ્યું બીજી વૈરાગ્યશાસ્ત્રોના પણ માધન તરીકે સ્વીકાર મ્યો અને ત્રીજી પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિ માર્ગમાંથી નિવૃત્તિમાર્ગના અધિમારીઓનો વર્ગબે મરી આમાનિક ઉવનની અમતુના તોડી નાખી પરિણામે બ્યવહારપરાયણ શ્રવેમા અના સમ્પત પ્રગતિ મ્વાની શુદ્ધિ ન ગદી, તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રકાશથી તેજસ્વી અનેના શ્રવેમા સોમહિત માટે પણ નિરહમ પ્રવૃત્તિનું આકર્ષણ લગ ભગ બધે યર્ષ મ્યુ મ્યોથુ ઉપનિષદોક્ત અપરા અને પરાવિદ્યામાંથી અધ્યાત્મનોનરૂપ પરાવિદ્યાની કિપામના પહેરેથી જ અપરાવિદ્યાની ઉપેક્ષા મરીતે મ્વામા આવે તોપણ ક્યપ્રદ થાય એની માન્યતા જામી જતા, અપરાવિદ્યા જેમા, હાજમા જેને વિજ્ઞાન (Science) કહેવામા આવે છે તેનો પણ અમાવેશ થાય છે, તે તરફ આપણા લોખની ખુદી ગતિ બધે યર્ષ મર્ષ અલગત આ છે તે દોર તો જ્ઞાનાદિ અર્થ માર્ગોને તથા આ દેશના સર્વ સપ્રેમોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે અદી તો વમન્ય

એટલું જ છે કે ઉપર કુનેની મનુવિંધ એકદેશિનાથી માનમ મંતી પ્રગતિ સાકુવેદત આગળ આટલી મર્ધ

આ પ્રકારની એકદેલી ગતિ જનતે પ્રમતિરૂપ હોવા છતાં તેની એકદેશિતાને લીધે તેની આગળ ગતિના દારે બધે ધર્ધ જનય છે અર્થાત્ તે તે વિચાકવાને આગળ વધવાનો માર્ગ જ બધ ધાય છે અને એ મિથિતિ મમાજની આર્વદેશિક ઉન્નતિને બાધક નીવડીને હાનિકાન્ધ થાય છે મતવજ કે આ છે તો મંસ્કૃતિ, પમ્પ અતિમંસ્કૃતિ છે અહીં આ હકીકતને અતિહામિક મત્ત તરીકે આપણે જોઈએ છીએ આ દેગના તથા બીજા દેશના પમ્પ સાસ્કૃતિક ઇતિહાસોમાથી આ મત્ત જોઈ શકાય છે પમ્પ આ કેવળ અતિહામિક મત્ત નથી ઉવનનું એ વધારે વ્યાપક મત્ત છે

આયુર્વેદમા, શરીર, મન, મુદ્ધિ વગેરેના કોર્નોના મમ્પગ્રોગને આરોમ્પક ગણ્યો છે અને તેઓના હીન, મિથ્યા અને અતિગોગને રોગ કરનાર ગણેન છે અતિમંસ્કૃતિ તે એક ગીતે અતિયોગ હોઈને હાનિકાન્ધ નીવડે છે પમ્પ વેદનથી યે આ મત્ત વધારે ઊંડુ છે ઉવવિધાના ઉત્કાન્તિવાદ Evolution theory, નો નીચેનો મિદ્ધાન્ત આ વિવધમા જાણવા જોવો છે

માજ્નાથી આરબી મનુષ્ય સુધીના ઉવોના ઉત્કાન્તિકમના જે દાખવાઓ ઉવસૃષ્ટિના એક અબજથી વધારે વર્ષના ઇતિહાસમાથી ઉવવિદ્યાવિદે (Biologists)એ ઉજ્યા છે તેથી પ્રાણીઓના શરીરના મ્દમા, તેના અ ગોની વિવમતામા, મજ્જવદ્રવ્યની મપ્ત્તાઈમા તથા પ્રાણીઓની ક્રિયાશક્તિમા અનેકવિધ પ્રગતિ ધર્ધ છે, એ સ્પષ્ટ સમજાન છે પ્રથમ કક્ષાના પ્રાણીઓમા હવનચલનની શક્તિ, શ્રવણશક્તિ, મર્ધવિમાજનશક્તિ વગેરે બિનકુલ નહોતા પત્રીની મ્દમા એ બધી શક્તિઓ આપી મગજ, માનતણુઓ (જેને હવે નાડીમડળ મ્દેવામા આવે છે તે-brains), હોહી, હલ્લ, દાત, આખ, વાણી, વગેરે ઇન્દ્રિયો

પ્રગટ થઈ અને છેવટે વિચારશક્તિ, તુલનાશક્તિ, લાગણીઓ વગેરે ચિત્તશક્તિઓનો વિકાસ થયો. આ સંક્ષેપમાં સામાન્ય ઉત્ક્રાન્તિ ક્રમ થયો. આ પ્રગતિ એકધારી થઈ છે એવાત ખરી, પણ આ સામાન્ય ધોરણે બધાં પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે એમ નથી, પણ અમુક એક ક્રિયાશક્તિ અથવા અમુક અંગ અમુક ઉદ્દેશથી આગળ ને આગળ ખીસતું જાય અને અમુક કક્ષાએ પહોંચીને અટકી જાય એ રીતે એકદેશી વિકાસ (One-pointed specialization) પણ થયો છે.

હાથીના શરીરનું કદ, ધોડા અને સાજરની ઝડપ, અને શ્વશ્વશક્તિ કે દર્શનશક્તિ એ એકમાર્ગી ખાસ વિકાસ કે ગતિ (specialization) ના જણાતા દાખલા છે. આમાંથી ધોડાને દાખલો થયો સરસ છે, કારણ કે એ પ્રાણીની ઉત્ક્રાન્તિનાં બધાં પદાર્થો મળી શક્યાં છે. આ ઉપયોગી અને ઉમદા પ્રાણી ચાર ટેરવાંવાળાં નાનાં પ્રાણીઓમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. ઝડપી ગતિનું લક્ષ્ય કરીને ચાર ટેરવાંવાળાં ઈથોસીન યુગના જેના અવશેષ મળે છે તેવાં ઈથોસીપ્સ નામનાં પ્રાણીમાંથી ક્રમશઃ ટેરવાં ઘટાડયે જતી તથા કદ વધાર્યે જતી ઉત્ક્રાન્તિને પશ્ચિમામે ઝડપી ગતિમાં અતિશય કીમતી એક દાખલાવાળો હાલનો ધોડો જન્મ્યો છે.^૧ પણ એ દિશામાં આગળ ગતિ શક્ય નથી. જે સામાન્ય ઉત્ક્રાન્તિ આગળ ચાલી તે આવા ખાસ ગતિવાળા ચીલાઓને છોડીને મૂળ આગળથી ચાલ્યા આવતા ઉત્ક્રાન્તિના સામાન્ય માર્ગે જ થઈ છે, એ ઉત્ક્રાન્તિની મોટી હકીકત છે. જેમ રક્ષણ માટે બાગી શકવાની દિશામાં ઉત્ક્રાન્તિને છોડી ધોડામાં આવી ગયો તેમ રક્ષણ માટે કદના વધારાની દિશામાં પ્રગ-

૧. ઉપરની બે કૃત્તિઓમાં ઉત્ક્રાન્તિ વિશેષે સારે ઉદાહરણ છે તે હવન અને ઉત્ક્રાન્તિ નામના (૧૯૩૬ ફા. ગુ. સભાપ્રકાશિત) પુસ્તકના ૫૮ થી ૯ તથા ૧૧૮ થી ૧૨૦ માંથી મુખ્યત્વે છે.

તિનો છેડા હાથીમાં આવી ગયો. પણ ઉત્કાંતિના સામાન્ય પ્રવાહે આ પ્રકારના એકદેશી વિશેષ પ્રગતિ (One-sided specialization) ના પ્રયોગોને ત્યાં જ છેડી દીધા છે. સામાન્ય ઉત્કાંતિ એ વિશેષ પ્રગતિના પ્રયોગોને બાલુ ઉપર રાખીને આગળ વધી છે. દાં. ત. ગાય, ઘોડા જેવાં ખરીવાળાં પ્રાણીમાંથી નહિ પણ પંચનખ (પંજ-વાળાં) ઉદ્ધર, ખિસકોલી, સસલાં, રૂતરો, બિલાડી, વાઘ, સિંહ, વગેરેના માર્ગે વાનરમાં થઈને તેમાં પણ ખાસ ગોરીલા, ચિમ્પાન્ઝીદારા ઉપર હાલના મનુષ્યની ઉત્કાંતિ થઈ છે એમ તદ્વિદોનો નિશ્ચય છે.

ઉત્કાંતિવાદમાં વધારે ઊંડા ઊતરવાની જરૂર નથી. વક્તવ્ય એટલું જ છે કે ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે અતિસંસ્કૃતિની જે પ્રગતિ-બાધકતા આપણે દુકામાં જોઈ તેનું મૂળ શ્રવણવિદ્યાવિદ્યાના કહેવા પ્રમાણે શ્રવણની ઉત્કાંતિમાં એકદેશી વિશેષપ્રગતિ (One-sided specialization) ની પ્રગતિબાધકતામાં રહેલું છે. અને એ કારણથી ઉત્કાંતિમાંથી શીલના આદર્શને શોધતા વિદ્વાનો કહે છે^૧ કે ઉત્કાંતિમાં દૈન્યમાન પ્રાકૃતિક હકીકતોથી ખાતરી થાય છે કે જ્ઞાન, પ્રેમ, સૌન્દર્ય, નિઃસ્વાર્થનીતિ અને પ્રયોજનની દૃઢતા એ નૈતિક દૃષ્ટિએ શુભ ભાવો છે. આ ભાવોની જેમ સંસારમાં વૃદ્ધિ થાય તેમ વધારે સારું અને જ્ઞાનનો, પ્રેમનો, સૌન્દર્યોપભોગનો અને એવો ખીજો અનુભવ જાતે જ વ્યક્તિના આંતરે શ્રવણ માટે મૂલ્યવાન છે અને આ રીતે વ્યક્તિ અને સમાજ બેઠુની દૃષ્ટિથી આ શુભ ભાવો છે. પણ અહીં એ પ્રકારની આવધાનતા આવશ્યક છે. એક તો કાર્યો અથવા અનુભવો ઉચ્ચ કોટિના હોવા જોઈએ. જ્ઞાન એટલે પ્રકાશ અથવા અમંજલ હકીકતોનું જ્ઞાન અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી પણ આંતરે દર્શન અથવા આંતરે પ્રકાશ કદી શકાય એવું જ્ઞાન ઉદ્દિષ્ટ છે.

૧. લુથિયન દાર્શનિક Evolution and Ethics, ૧૯૪૭ પુસ્તકના પૃ. ૨૧૪, ૨૧૫ માંથી.

તેમ જ પ્રેમ શુદ્ધ અને અધમ પ્રકારનો પણ હોઈ શકે; એવો પ્રેમ આદીં શુભભાવથી વિવક્ષિત નથી, અને નીતિ એટલે દંભી નીતિ નહિ પણ મોટ્યના મોના જેવી માયી નીતિ, અને પ્રગતિનું પ્રયોજન શુભવક્ષી હોયું જોઈએ આ એક આવધાનતા. બીજી આવધાનતા એ ગાંધવાની કે જ્ઞાનાદિ અમુક એક લક્ષ્યને હેતુરીને પણ એકદેશી પ્રગતિ દિતકારક નથી મતવજ કે માનવપ્રગતિના મામાન્ય પ્રવાહથી અમંબદ્ધ હોય તો એ જ્ઞાન પણ એકદેશી છે. એમ જ ને પ્રેમ સાથે મૌન્ય, જ્ઞાન અને કાર્પક શીયનો મેળ ન હોય એ પ્રેમ પણ એકદેશી છે અને સ્વાર્થ સાધવા માટે થયેલી પ્રગતિ તો દૃષ્ટ્યાણુમાધક ક્યાંથી જ હોય ?

જુલિયન હક્સ્લીના દયનનો વધારે માત્ર ઉતારવાની જરૂર નથી. એ મહાન વૈજ્ઞાનિક પણ ગ્રીકારે જ છે કે જ્ઞાન, યોગ અને પ્રેમ જેવા માર્ગોના અનુભવો અને તે તે સિદ્ધિ માટેના પ્રયત્નો જાતે દૃષ્ટ્યાણુરૂપ છે અને પૂર્ણતઃ દૃષ્ટ્યાણુના સાધનરૂપ છે, એટલે એ દિશામા ને પ્રયત્નો થાય તે શુભ જ છે પણ એ એકદેશી થઈ જાય તો એની પોતાની પ્રગતિ અટકે છે, એટલું જ નહિ પણ મમત્ર મમાજનુ એથી અહિત થાય છે સંક્ષેપમા વક્તવ્ય એટલું જ છે કે વ્યક્તિનું ચિત્ત મર્વ દિશામા અભિમુખ રહે, તેની સર્વ શક્તિઓનો યોગ્ય અને મમતોવ વિકાસ થાય અને મમાજ પણ વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક ઉભય માર્ગે ઉગતિ સાધે એમા જ વ્યક્તિ અને જનતાની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ ચવાનો સંભવ છે એ દૃષ્ટિકામનો તેમ જ ઉત્કાન્તિવાદ જેવા વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. એ જ છે સમ્યક્ સંસ્કૃતિનો માર્ગ.

સંસ્કૃતિની જળ

ઉપનિષદો આ સૃષ્ટિને કરોળિયાની જળની સાથે સરખાવે છે. સૃષ્ટિની આ જળરૂપતા સુધરેલાં મનુષ્યોની સંસ્કૃતિમાં પૂરેપૂરી ઊતરી આવી જણાય છે. આ જમાનામાં જે અનિર્વચનીય તત્ત્વને સંસ્કૃતિ (civilization) નામ આપી એના સ્તોત્રપાઠો દિનરાત કરવામાં આવે છે તે અનિર્વચનીય તત્ત્વ સંસ્કૃતિ એક જાતની જળ છે. પ્રાણી માત્ર સૃષ્ટિરૂપી જળમાં બંધાયેલાં છે, પણ માણસો-જંગલી નદિ પણ સુધરેલાં માણસો, તો સૃષ્ટિ રૂપી જાળથી જુદી, પોતાની આસપાસ એક જાતની નવી જળ રચે છે, એ જળનાં બંધનોને વધારે ને વધારે મજબૂત કરવા દિનરાત મથે છે, અને જળ વગર છવી શકતાં નથી. આ સંસ્કૃતિરૂપી મહાજળમાં નાની નાની કુટુંબ, નાત, દેશ વગેરેની જળો પણ હોય છે. પણ એ નાની નાની જળોનો સંસ્કૃતિરૂપ મહાજળ ઉપર બધો આધાર છે. સંસ્કૃતિની જળ અનિર્વચનીય છતાં ભયંકર અને અછેદ્ય છે. એક વખત બરાબર પચરાયેલી જળ સેંકડો કે હજારો વર્ષ સુધી ચાલે છે; અને એક પણ માણસ એમાંથી છૂટી શકતો નથી. કોઈક વાવાઝોડના બળથી એક જળ તૂટવા લાગે તો તરત જ એની જગ્યાએ બીજી જળ તૈયાર થાય છે અને જૂની જળને તોડવા મથનારા જ નવી જળમાં ઝુસીથી પકડાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં અત્યારે જૂની હિંદુ સંસ્કૃતિની જળ તૂટતી જાય છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આધુનિક જળ આપણી આસપાસ બંધાતી જાય છે.

આ મંસ્કૃતિની જાળ કાંઈ પોતાની મેળે સૃષ્ટિની જાળ પેઠે ઉત્પન્ન થતી નથી. પ્રજાના હજારો મમર્થ વિચારકો પ્રજાનું કલ્યાણ માધવાની ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરણાને સંસ્કૃતિનાં વિવિધ તરવાની શોધ કરે છે, અને તેનો ઉપદેશ કરે છે. આ મહાપુરુષોના તેજસ્વી શિષ્ય-ગણો આ મંસ્કૃતિતત્ત્વોની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે અને આવા અને આવા ગુરુશિષ્યોની એક પછી એક પેઢીઓ માર્ગદર્શક મંસ્કૃતિની જાળ ચૂંચાતી જાય છે, વિદ્યાજાળ થતી જાય છે અને ખીણ પાડેલી પ્રજાઓની આમપાસ વીંટાતી જાય છે. આ મંસ્કૃતિની જાળ ચિંતન શ્રવણ ગમ્મવા માટે આ જાળના મૂળ ઉત્પાદકો અનેક સંસ્કૃતિ-પ્રચારક દ્વારા જાળા કરે છે. આપણી પ્રાચીન હિંદુ મંસ્કૃતિરૂપી જાળના ગોરો, પુગણીઓ, જોશીઓ વગેરે બ્રાહ્મણવર્ગો દયાલરૂપ હતા અને હાલની પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિના દયાલરૂપ વહીવો, દાકરો, ઇન્જનેરો વગેરે છે મંસ્કૃતિ-ઉત્પાદકો આ દયાવોને મારી દલાલી બાધી આપે છે અને બલ્યામા આ દયાલો મંસ્કૃતિરૂપ જાળને ટકાવી રાખે છે. આપણા શ્રવણની આમપાસ આ જાળ કેટલી મજબૂત રીતે જકડાયેલી છે એ તટસ્થ રહીને જોવા જેવું છે આપણી જૂની જાળમાં જન્મેલા માટે, જન્મ્યા પહેલાથી બંધનો રાહ થતા અને મરણ પછી પણ ચાલુ રહેના ગર્ભાધાન-સંસ્કાર પછી ગર્ભ રહે તો જ સારુ બાળક જન્મે અને મરણ પછી અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર યથાવિધિ આપ પછીથી પુત્રો યથાવિધિ આદર કરે તો જ મન્નાગ્ની સદગતિ થાય જન્મ અને મરણ વચ્ચેના દરેક અગત્યના કાર્ય માટે આપણી મંસ્કૃતિએ કાંઈક ગોઠવણ કરેલી અને એ બધા પ્રસંગોએ સંસ્કાર કગવનાર બ્રાહ્મણને-મંસ્કૃતિના દલાલને દક્ષિણ આપી મંત્રોપવો જોઈએ આ હિંદુ મંસ્કૃતિની જાળનો એક પ્રકાર.

જૂની સંસ્કૃતિની જાળ અત્યારે તૂટવા લાગી છે એટલે આપણને આ રીતે દરેક કામમા બ્રહ્મજોગન કે બ્રાહ્મણદક્ષિણાની આવશ્યકતા અતિશય હાસ્યારૂપ લાગે છે. પણ આધુનિક સંસ્કૃતિએ

સસ્કૃતિની જાળ

વપ્રીઓ, ગાકતરો, ઇજનેરો વગેરેને એવા જ લાગા બાધી આપ્યા છે. અને પ્રત્યેક કાર્યમાં એની આવશ્યકતા એની આની દીધી છે કે આપણને એમાં કંઈ અયુક્ત કે હાસ્યાસ્પદ લાગતું નથી ઇજનેરોનો દાખલો લ્યો અત્યાર જે સિવિલ એન્જિનિયરોનો વર્ગ બોલે થયો છે તે તદ્દન નમ્રો આ સસ્કૃતિએ બોલે કરેલો વર્ગ છે આ દેશમાં જ મુખર્ષ જેવા મોટા મહેરોમાં જ મધાવના ઇજનારને ઇજનેર વગર ચાલી જ ન શકે કાગળ કે આધુનિક સસ્કૃતિને અતુ સન્નાત નજરે માય થી ઇજનેરોનું સ્થાન નક્કી થયું છે પણ ખરી રીતે જો બાધનામાં ઇજનેરોની કાર્ષજ જરૂર પડતી નથી હજી દેશમાં ઘણા માગ મકાનો-રધારે કળાવાળા અને વધારે ટમ્બ મકાનો-ઇજનેરોની સ્પર્ધાગીરી વગર મધાય છે પણ મુખર્ષ કે સન્નાતામાં ઇજનેર વગર ન ચાલે આ જરૂરિયાત વચ્ચેથી કૃત્રિમ રીતે બની થઈ છે અને એની પરેષા એટલી લાગી છે કે એ અનિવાર્ય જ લાગે છે

ઇજનેરો કૃતા પણ દાખરોની આવશ્યકતા ઘણી ઊંડી ઊતરી ગઈ છે, અને જન પરેનાથી આરબી મળ્યું મુધી લબાય છે શ્રીમન્ત કુટુંબોમાં મર્મ બગમ છે કે નહિ, આડો-અવતો તો નથી ના, પ્રમથ બામ જ થરો કે મર્મ વાગ આવશે એ ગમત પાસે જેવરા-પનાતો રિાજ પડ્યો છે પ્રમથ વખતે ગમતરી મન્ની જરૂર દેખીતી છે અને અ તે નમ્ત ના સર્ગિદિષ્ટ વગર શમની છેલ્લી ક્રિયા થઈ શકતી નથી

પ્રચીન સસ્કૃતિમાં જ લમથ અને દગ્દી ધમાદાર હોય તો વૈધ જ સૂચના કરે કે 'જન અદ બોન લો વખતે મર્મ અદ નડતો હોય।' એને જોઈને બોનાનાય જેલી બનાવે 'અમુ અદ નડે છે અને તે માટે અમુ દાન કરું પડે અથવા અમુ જપ કરાવવા પડે' વળી ધનો આશિન બલિગુ મતલબ અપે 'મૃત્યુજયનો જપ કરવો અથવા લઘુરુદ્ર મનો અથવા બલિગુ-બોજન કરાવો કે પુષ્કો પપ ઠેનાય' આમ સસ્કૃતિના મ્નાતો પરસ્પર મદાય કરે અને

મંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે આગે જે દાકતર હવા કરતો હોય તે કહેશે, 'મોટા દાકતરની નલાહ લેવી પડે, અથવા મોટા દાકતરોની કમિની કરવી પડે' પણ વળી મલાહ પડે કે 'હવે તો પેશાબ તપામવો પડે, અથવા લોહી તપાસવું પડે કે બડખો તપામવો પડે.' આ રીતે દાકતરોની કમાણી આલ્મે જ જાય અને આથે સાથે તપાસ પણ ચાલુ હોય. ટેલીફ વાર આવી તપાનનો નિષેધ મળે તે પહેલાં જાણી પરચોખ્ખામાં પણ ચર્ચાઓ હોય કેલીફ વાર ન્યારે 'માણસનું ગમે તે થયું' પણ 'માયન્ડ' (science) ને લાભ થયો 'એવી દલીલ કંવામાં આવે છે ત્યારે મંસ્કૃતિરૂપ મૂર્તિની પૂજા કેલીફ બળવાન છે એ નમજા છે.

પણ આ જમાનામાં ધણાઓને દાકતરોની ખગેખર જરૂર છે એમ લાગે છે, માનવજીવનમાં વૈજ્ઞાનની મદદ જરૂર ખરેખરી કદાચ હશે જ, પણ આ જમાનામાં જે રૂપે ડગરે ને પગે અને અત્યંત ખગ્યાળ રૂપે દાકતરી આવસ્યમતા ઠી કંવામાં આવી છે તે તો આ મંસ્કૃતિની જળણ જ પાંચામ છે

વકીયાતના ધધોની કૃત્રિમ આવસ્યમતા તો અદ્ભુત છે, અને દાયદાએ એ ધધોને આપેલી સગવડ એથીયે વધારે અદ્ભુત છે વકી લોયા કલિયા વર્ધ છે કે હટે છે એ જાણત ધણુલા મનમાં સક રહે છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મોટી મિનમતવાળાઓ કોર્ટે ચડે તો એની મિલકતનો ધણો ભાગ વકીલોના ખિસ્માં ચાલે જાય છે દાખ-નેરા અને વકીલોની સનાહો પણ રમૂજ હોય છે દાખનેરાને કહીએ કે આવી જાનતુ મમન કરવું છે એટલે એ કયા પ્રમણે લીતોત્રી જાણઈ, ચાલનાઓના માપ વગેરે તમને બતાવે, પણ એવું ધર શું કામમાં આવશે અથવા એ ધના -હી સકમે કે નહિ એનો તો વિચાર જ ન કરે અને તેવાર થયા પછી કહીએ કે, 'આમાં તો રહે વય એવું નથી,' અથવા 'આ તો છાપડું તરન ગમે છે,' એટલે કહેશે કે 'આટલું વધારો, નિમેન્ટના છાપન ઉપર 'રમેરાઈઝ' પયરો,' વગેરે વગેરે અને વકીલને પૂછીએ કે 'આ બજારનું શું કરવું?'

એને એ પ્રેરે 'મ્મ માડો' એમા હારીએ તો પ્રેરે 'અપીન કરો' દુઃખમા તમે જેમ દોડદોડી કરો તેમ જાળમા વધારે સપડાઓ અને ચૂનાતા જાઓ, છતાં તમને એમજ લાગે કે આ બરાબર મ્યુ, આમ પ્રવાની જરૂરજ હતી આન નામ મસ્તૂતિની જાળ એ વિવેક-પ્રુદ્ધિરૂપ અત્યક્ષુ ઉપર એજ જાળની અધારી નાખે છે અને આ સસ્તૂતિના દનાસોની દનાથી રૂવી અપ્રતિહત કે એ વફીનોના બિનો જેણે બના હોય તેને દીવા જેનું પ્રમાય કે હમણા એ અતુલવી પુરુષે માખનો આપ્યો કે સોલિમિટને તમારું બિન પ્રલુ છે એ લખતો' એમ પ્રગળ લખ્યો એટલે સોલિમિટરે એ પ્રગળ વાચવાના પણ રૂપિયા બિનમા ચડાવ્યા રી ખુબી આ તો આપણી જૂની સસ્તૂતિમા રસે નીખળતા રૂપ્ય બ્રાહ્મણ મળે તો એને નમસ્કાર કરી દક્ષિણા આપવી જોઈએ એના જેનું ચલુ માત્ર ફેર એનો પ્ર જૂની ગઢિમા દક્ષિણા આપના પ્રેથી આપની તે નક્કી પ્રના-આ પેનારો નક્કી પ્ર છે

મસ્તૂતિ ટપવી ખવાની પ્રવી નગળ વામના મસ્તૂતિવિધાયકમા હોય છે પ્રે મસ્તૂતિપ્રયા ને આપેના પ્રલુ ઉપ થી પણ દેખાય છે બ્રાહ્મણોને મા આપનાના જેમ અમ પ્ય પ્રમે ધર્મ નિમધકારોએ ગોઠવ્યા કે મને મળથી બ્રાહ્મણના પ્રલુ માટે ખામ પ્રયદાઓ સ્તૂતિપ્રયોએ પ્રયા છે તેમ આ જમાનામા પ્રયદથી દામ્તરોને તો અપ્રય પ્રય મસ્તૂ પ્ર કે પણ મોટા દામ્તરોએને પ્રુ પ્રલુ મળ્યું છે પ્રે જોવા જેનું કે મોટાની પ્રપમા માણ્યુ આવી જાય તો એ અ પ્રમાત ગણાય એમા મોટા દાકા ની પ્રે પ્રમદી-ને બાગ્યે જ પ્રુ નાં ધાય-પ્રુ નાં ધાય તોપણ એની નિક્ષા નપ્રવી જ શા માટે? પ્રલુ પ્ર મોટરો રનવેઓ વિમાનો વગેરે આ મસ્તૂતિના આરસ્યક માધના કે આ મસ્તૂતિમા પ્રગરના પ્રણાને એમ જ લાગે કે - રનવે તો મોટા વગેરે વગર જગત ચાને પ્ર પ્રમ અને એના વગર જગત ન ચાને તો પ્રેને અ ગે થના ગુનાઓને દામ્ય મણુના જ જોઈએ. જૂના મળમા બ્રાહ્મણો અવધ્ય મનાતા, આજે મોટા દા નારા

આપણી જૂની સંસ્કૃતિ સાથે હાલની સંસ્કૃતિની આ રીતની સરખામણી કેટલાકને અચૂંત લાગશે. જૂની સંસ્કૃતિ મોટે ભાગે પર-લોકલક્ષી અને ઘણે ભાગે નિરુપયોગી જાણ હતી, પણ આજની સંસ્કૃતિ મોટે ભાગે ઉદ્યોગલક્ષી અને ધણીવાર વ્યવહારુ-ઉપયોગી છે એમ આ સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ કરનાર કહે છે. પણ આ ખ્યાલમાં કંઈ ખાલ નથી. જે વખતે જૂની સંસ્કૃતિનું જોર હતું ત્યારે એ વખતના અતિ બુદ્ધિશાળી માણસોને પણ શ્રાદ્ધાદિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા લાગતી હતી. અત્યારે મોટા દાકતરની સલાહ ન લીધી એટલે દરેકે બચ્ચો નહિ એમ જે તીવ્રતાથી લાગે છે તે જ તીવ્રતાથી એ વખતે અમુક સંસ્કાર કે અમુક ધર્મકાર્ય ન થયું એટલે ખરાબ પરિણામ આવ્યું એમ લાગતું. (એ વખતે એ વંદ્યો તો હતા જ.) હમણાં જ એક દાખલો જોયો. એક ગૃહસ્થની બેંસોને માતા નીકળ્યાં. એક પછી એક ૧૫-૨૦ બેંસો મરી ગઈ. જૂની સંસ્કૃતિમાં જ જીજ્ઞાસુ ગૃહસ્થને એક જ ઉપાય સૂચ્યો કે ‘ જો હવે બેંસો બચે તો અંબાજીનાં દર્શન કર્યા પહેલાં દૂધ ન ખાતું. ’ તેણે માનતા લીધી. જનવાકાળને બાકીની બેંસો બચી ગઈ. એના મનમાં માનતાના ફળ વિશે લેશ પણ શંકા નથી. થોડા મહિના પહેલાં બનેલી આ વાત છે. મારી કહેવાની મન-લખ, આ જમાનામાં ફાટી નીકળતો ચેપી રોગ લાગુ પડે ત્યારે દરેકને તદ્દન ધૂંટું રાખવાને બદલે કે થોડું ઉપચારને બદલે માનતા લેવી, એમ નથી, પણ સંસ્કૃતિની જાણ કેવી ગાઢ છે એ જ બતાવવાની છે. ત્યારે એક સંસ્કૃતિનું જોર હોય ત્યારે એમા જીજ્ઞાસુ એ સંસ્કૃતિએ આપેલ દ્રષ્ટિથી જોઈ શકે છે, બીજી દ્રષ્ટિ લખ્ય જ નથી. કારણ કે સંસ્કૃતિ-ઉત્પાદકો વિજ્ઞાન, ધર્મ, રાજ્ય, સાહિત્ય, વેપાર, રૂઢિ (હાલની ફેશન) બધાં તરફને ધ્યાનમાં રાખે છે અને એ બધાંની મદદથી સંસ્કૃતિની જાણ ગૂંથે છે અને વૈજ્ઞાનિકો, સ્મૃતિકારો (કાયદા બાંધનારાઓ), શિક્ષકો, વૈદ્યો, ઘડતરો, ઇજનેરો, ધર્મોપદેશકો બધા મૂળ સંસ્કૃતિજાળને અવસરીને જ વિચાર કરે છે, સંસ્કૃતિને અનુરૂપ

સંસ્કૃતિની જાળ

વિચારો જ ફેલાવે છે અને જગતમાં સંસ્કારી જીવન એથી જુદી જાતનું ન જ હોઈ શકે એમ પ્રજાના લોહીમાં ઠસાવી દે છે. વિજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય-અર્થે આ સંસ્કૃતિના તેજમાં દેદિપ્યમાન લાગે છે. વિચારશૂન્ય, બાલિશ અને હાનિકારક રૂઢિઓ પણ સંસ્કૃતિના તેજમાં મોહક દેખાય છે. આપણી અનેક રૂઢિઓનો પ્રાચીનાભિમાની જે બચાવ કરે છે તે આ સંસ્કૃતિજાળની દૃષ્ટિ અને એ જૂની જાળમાંથી નીકળેલા જૂની રૂઢિનો-દા. ત. શિષ્યાનો-ત્યાગ કરે છે અને નવી રૂઢિઓ-જૂની જેવી જ હેતુશૂન્ય-મૂઝા મૂંઝવવા વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે એ પણ જાળની જ ખૂબી.

સંસ્કૃતિની જાળ રાગદ્વેષ બંનેને પોમે છે, વર્ણુદ્વેષની તો એ જનની છે. અન્યજ્ઞેદારના પ્રશ્નમાં જૂની સંસ્કૃતિની જાળ કૂટલી નડે છે એ આપણને સુપરિચિત છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કેવા બચકર વર્ણુદ્વેષને પોપી રહી છે એ એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકાની ખીણ પ્રજાઓની કનડગતો જોવાથી સમજાય છે. એથી પણ વધારે મનુષ્ય-જાતિને સ્થાને સંસ્કૃતિની કલ્પિત મૂર્તિને એસારીને સંસ્કૃતિના રક્ષણના બહાનાથી માનવજાતિના નાશનાં બીજ વેરનારું વિશાળ સાહિત્ય યુરોપમાં અને વિશેષ તો અમેરિકામાં ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. સંસ્કૃતિજાળનું સ્વરૂપ જોવા માટે આટલા ઘૂટક હાખલાઓ બસ છે. આથી વધારે કંઈ સિદ્ધ કરવાની કશી નથી. સંસ્કૃતિજાળ છે એ વાત ખરી, પણ એ બર્થ છે અથવા એથી કશું હિત થતું નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી. માનવસમાજને અનેકધા હિતકારક હોવાથી જ સંસ્કૃતિની જાળો ઉત્પન્ન થાય છે અને ટકે છે. વળી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ અને હાલની સંસ્કૃતિ વચ્ચે સરખામણી કરવાનો કે એમાંથી એકને અડિયાતી કહેવાનો પણ હેતુ નથી. વસ્તુતઃ કંઈ પણ સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી હિતકારક હોય છતાં એ એક જાતની જાળ છે, અને એમાંથી છૂટવું એ માનીને માયાજાળમાંથી છૂટવા નેટલું જ બારે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

તત્ત્વજ્ઞાન અથવા તો દ્વિસ્રક્ષી એટલે જીવનને અને જગતને અમર રીતે જોવાની દૃષ્ટિ. સામાન્ય રીતે પશુની જે મનુષ્ય જીવ્યા કરે છે, એમાંથી જે કંઈ વિવેકવાળું અથવા તો ઉચ્ચતર જીવન માનવીને મળે છે એ કાં તો ધર્મ દ્વારા, નીતિ દ્વારા, કથા દ્વારા અથવા તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા મળે છે. પણ બીજી રીતે ધર્મ નીતિ કળા એ બધાંયનું અનોખું તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે. એટલે ખરી રીતે જીવનની દૃષ્ટિ ધારનાર તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. આ રીતે જોતાં દ્વિસ્રક્ષી એ જગતને અમરથા માટેની ને જીવનને ધારનારી દૃષ્ટિ છે. દ્વિસ્રક્ષી અથવા તત્ત્વજ્ઞાન એટલે નીતિનું તત્ત્વજ્ઞાન કે કલાનું તત્ત્વજ્ઞાન એવો અર્થ આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નથી કર્યો, બ્યારે એક તત્ત્વજ્ઞાની-ઓએ અને એને અનુસરીને ધુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ અર્થ કર્યો છે. આપણા દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ સાથે પ્રથમથી જ અંકળાયેલું છે.

માનવીના જીવનના જે પ્રકાર છે-પામર માનવી અને વિવેકી માનવી. આમાં પામર જીવ તો તત્ત્વજ્ઞાન વિના ખુશીથી ચલાવી શકે. બ્યારે વિવેકી જીવ જાણે કે અજાણે પોતાને માટે કેઈ જાતનું તત્ત્વજ્ઞાન નક્કી કરે છે. પોતે કઈ રીતે જીવવું છે, કઈ રીતે વ્યવહાર કરવો છે વગેરેનો વિચાર કરનાર માનવીમાં કોઈ જાતની નીતિ આવી જાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ આવી જાય છે. જગતનું અને જીવનનું

અમુક સ્વરૂપ માનવી નક્કી કરી લે છે - પામર હવ કશુંયે વિચારતો ન હોવાને કારણે સ્વાભાવિક વામનાઓથી જ જે ચાર્જ ને હવે છે, ત્યારે વિવેકી મનુષ્ય એ સ્વાભાવિક જે ચાર્જો કે આકર્ષણોને વશ ન થતાં પોતાને વિષે ને પોતાની આમપામના જગત વિષે વિચાર કરે છે અને એ વિચારમાંથી જ તત્ત્વજ્ઞાનનો આરંભ થાય છે. કુદરતી આવશ્યકતાઓને જ અનુસરીને મન ચાલે એ પામર હવન. આવશ્યકતાઓ ન હોય તોપણ મનની પ્રતિ થાય એવી બક્ષિશ મનુષ્યને મળેલી છે એટલે 'આ જગત શું છે? તાગઓ શું છે? આમપામની દયા શું છે? પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા પહેલાં શું હતું? માનવીની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ? યર્ષ દગે? માણુઓ અને પ્રાણીઓ કેમ થયા હવે છે? કઈ વસ્તુઓ વિના ન જ ચાલે?' આવા આવા પ્રશ્નો અંસ્કારી મનુષ્યના મિનમા ગડે છે અને એમના જવાબો એ ગાં છે. એવું મનુષ્યનું અંધારું છે, એ જ છે પગુ અને માનવી વચ્ચેનો તફાવત. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ પણ આમાંથી જ થાય છે.

વિજ્ઞાનમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તફાવત એ કે વિજ્ઞાન જગતના કે હવનના અમુક એક જ અંશને, એક જ ભાગને, ભલે ગમે તેટલી ઝીણવટથી પણ, અમુક જ ભાગને જુએ છે; ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન મમમને જુને છે વિજ્ઞાન પૃથક્કરણ કરે છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન મમન્વય કરે છે કોઈ પણ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરુ એ કાર્ય વિજ્ઞાનનું છે. તત્ત્વજ્ઞાન પૃથક્કરણ નથી કરતું, એ માણુમની આમાન્ય ઇન્દ્રિયોના અવયે કનના પૃથક્કરણને મમમ ગીને લેમ મમન્વય કરે છે આ મમમ રીતે નેવાની રમિ માનવીને પોતાના હવનની વિસિષ્ટ દષ્ટિ આપે છે.

વિજ્ઞાન ને તત્ત્વજ્ઞાન જેમાંથી માનવવૃત્તિદામની શરૂઆતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે. જૂના વખતમાં વિજ્ઞાનનો નેટો વિકાસ થયેનો તે તત્ત્વજ્ઞાન માથે મોટે ભાગે બળેયો દતો. ઈ. ત. આપણે આપણા દેશમાં અણુવાદનો વિચાર વૈગેપિક દર્શનમાં સ્પષ્ટ છે

ખરે પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનની રીતે જ (એટલે કે વિજ્ઞાનની માફક પ્રયોગો દ્વારા નહિ) પ્રાચીન ઋષિઓએ એ જ્ઞાન મેળવેલું છે. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં એક મહેનાઈથી દેખાઈ આવતો તફાવત એ છે કે વિજ્ઞાનમાં પહેલાં અવતોષનથી ને પછી પ્રયોગથી હકીકતનું જ્ઞાન એકઠું કરવામાં આવે છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં અવતોષન પછી એક મહત્વપૂર્ણ શ્રદ્ધા એની અદ્યતન આમાન્ય (general) નિર્ણય તરીકે લે છે. હા તો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણી ગાયો જોઈને એમાંથી જોતલું આમાન્ય લક્ષણ તો લીધેલાં આવે છે.

ધર્મ પેઠે તત્ત્વજ્ઞાન પણ હવનને મમત્ર રીતે સ્પર્શ કરે છે. પણ રાજનિદા વ્યવહારના દરેક ઇશને વિજ્ઞાનની પેઠે એનો ચીવો સ્પર્શ નથી. જો કે તત્ત્વજ્ઞાનથી સરખારી બુદ્ધિ રાજનિદા વ્યવહારમાં પણ એક જગતની ઉત્કલ્પજતા આણી શકે. એમ ન મળ્યામાં રાજનિદા વ્યવહારમાં પણ મળા આણી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવે એવો દાખલો મહાત્મા ગાંધીજીનો આપી શકાય. બાપુની અહિંનાની ફિલસૂફીથી એમના દરેક મર્મની દોગવણી થતી હતી.

આ રીતે જોતા ફિલસૂફીનો અર્થ કોનો વિચાર કરીએ છીએ. એના ઉપર ફિલસૂફી હવનમાં કોની મમત્ર કરે છે એનો આધાર રહે છે. પશ્ચિમનું તત્ત્વજ્ઞાન પહેલેથી-ગ્રીકમાં એનો પ્રથમ ઉત્થ યથોત્થારથી-તર્કજ્ઞાન છે, જ્યારે આપણા દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન તો છે જ પણ પહેલેથી ધર્મ સાથે અથવા તો ધર્મજ્ઞ યો નાથે મળાયેલું છે. આ દેશમાં જૂનામાં જૂનું માહિત્ય જુએ છે અને આપણું દેશના લોકોએ એમ માન્યું છે કે હિંદુઓના ધર્મ અને વિદ્યા બંનેનું મૂળ વેદો જ છે. આ માન્યતામાં ઐતિહાસિક મત્સ્ય એવું છે કે જૂના કાળમાં જે મર્મ સાહિત્ય હતું તે યથેતુ તે બધું એમના જ મનમાં જ મગ્ન થાયેલું હોવાથી એ વખતના આર્યોનું હવનને લગતી જે કઈ માહિતી આપણને મળે છે તે જુએલાંથી જ.

આપણને મળે છે અને એમાં જેમ દેવોનાં સ્તોત્રો પણ છે, યોગી ઊર્મિશ્રવ્યો છે, સારા ને નરસા સામાજિક સ્વાભાવે વિશે જુદીજુદી જનના ઉદ્દેશ્યો છે, લગાઈગયાની વાતો છે, વૃત્ત અને ગીતના ઉદ્દેશ્યો છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન વિશે પણ ત્રીસ-ચાલીસ મંત્રો છે. તત્ત્વજ્ઞાનના જે આ યોગ મંત્રો છે એમાંથી જ પાછળથી આ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ ચાલ્યો છે. એ તો એ શબ્દો પાછળથી વપરાયા છે ને પાછળના મોટા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઋગ્વેદના જુદાજુદા મંત્રોની તોંધ લીધી છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

વેદનો વારસો પાછળના આર્યોને એટલો બધો હીમતી લાગ્યો કે એના શબ્દોને ઈશ્વરી શબ્દ તરીકે એને પ્રમાણભૂત ગણ્યો અને ધર્મતું મૂળ જેમ વેદ ગણાયા તેમ ઘણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂળ પણ વેદને જ ઠરાવ્યું. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં શબ્દપ્રમાણને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું, છતાં તત્ત્વજ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે જ તર્કપ્રધાન હોવાથી તર્કનું સ્થાન તો હંમેશાં રહ્યું જ છે. એટલું જ નહિ પણ બૌદ્ધ અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં શબ્દપ્રમાણને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી પણ પ્રત્યક્ષ અને અનુભાવને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તત્ત્વજ્ઞાન માટે આપણે ત્યાં દર્શન શબ્દ ઘણા વખતથી વપરાયો છે. નાસ્તિક, અર્ધનાસ્તિક અને આસ્તિક એમ ત્રણ જાતનાં, અથવા તો નાસ્તિક અને આસ્તિક એમ બે જાતનાં દર્શનો મનાય છે. નાસ્તિકમાં સૌથી પ્રખ્યાત ચાર્વાક અથવા લોકાયતદર્શન છે. બૌદ્ધ અને જૈનદર્શનને બ્રાહ્મણોએ અર્ધનાસ્તિક ગણેલ છે. બ્રાહ્મણોનાં છ દર્શનો આસ્તિક દર્શનો ગણાય છે.

હાલના વિજ્ઞાનના જડવાદને એક રીતે મળતું દર્શન તે ચાર્વાક દર્શન છે. એમાં આ જગતની હાલના વિજ્ઞાનની માફક વિગતવાર ને વિસ્તૃત ચર્ચા નથી, પણ વિજ્ઞાનના જડવાદની જીવનની દૃષ્ટિ-આધુનિક જડવાદ પેઠે જીવ ને ઈશ્વરમાં ન માનનારી અને આ દુનિ-

પામાં છૂંદે તાંબુથી મુખએમાં રહેવામાં જ માર્ચકના માનનાગી શવન-
રૂઢિ છે.

બૌદ્ધ ને જૈનદર્શન વિશે અહીં ટૂંકમાં નિરૂપણ કરવું મનડે
છે એટલે એટલું જ કહી રહ્યા છે, બૌદ્ધદર્શન ઈશ્વર કે આત્માના
અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી અને જગતને ક્ષણિક માન્યું છે, પણ
એવું નૈતિક માનમર્યાદા ખૂબ જાડી સમજાવવાળું છે, ત્યાં જૈનો
અને બંધવાં એટલે કે કાર્ધપણ બાબતમાં અતિ આગ્રહ ન નાખવાનો
બોધ આપે છે ને ઈશ્વરને માનતા નથી પણ શવને માને છે વળી
પુનર્જન્મ અને કર્મવાદને શ્રાવણો પેઠે બૌદ્ધ અને જૈન બંને માને છે.

૭ શ્રાવણદર્શનોના નામ આ છે- (૧) ન્યાય (૨) વૈશેષિક
(૩) માધ્યમ (૪) યોગ (૫) પૂર્વમીમાંસા ને (૬) વ્રતમીમાંસા. આવાં
ચિંધાય બૌદ્ધ અને જૈનદર્શનોનું તથા શ્રાવણદર્શનોનું વિશાળ
માહિત્ય મળે છે આરંભથી આજ સુધીમાં કાર્ધ મર્ધ દર્શનના મેકડો
અથવા લખાયા છે અને મસ્કૃતમાં ઘણું માહિત્ય નડે છે કેટલુંક
શુદ્ધગતી ભાષામાં મીકડાકે લખાવા માડ્યું છે તત્ત્વજ્ઞાનના નોખીનોએ
જે દર્શનનો શોખ હોય તેનું મૂળ માહિત્ય જ વાચવાનો પ્રયાન કરવો
એ ઉત્તમ છે ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત જેવા અથેના મારગ
ભાગવતે થયા છે એના હિપની કેટલીક દીમઓના પગ ભાવાનરે
મળે છે તેમાં યોગમુન ને હિપનિષદોના શુદ્ધગતી ભાષાતરે પણ મળે
છે એટલે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનાર માટે હિપીક માધનો છે, મૌએ
એનો માખ લેનો ઘટે

ઉપનિષદ્સિદ્ધાન્ત અને ભાગવત સિદ્ધાન્ત

‘ઉપનિષદ્સિદ્ધાન્ત’ એ કદાચ શિષ્યેશ શબ્દપ્રયોગ છે, કારણ કે પ્રાચીન ગણ્યાતાં ઉપનિષદોમાં અમુક જ સિદ્ધાન્ત સળંગ સંકલિત રૂપમાં કહેલો હોય એવું દેખાતું નથી. પાછળના આચાર્યોએ પોતાનો ઈષ્ટિ વાદ ઉપનિષદોને માન્ય છે એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આવો પ્રયત્ન પરસ્પરવિરોધી મતના આચાર્યોથી થઈ શક્યો છે એ વસ્તુસ્થિતિ જ ઉપનિષદોમાં અમુક એક જ સિદ્ધાન્ત છંદ રૂપમાં પ્રતિપાદિત નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. છતાં એટલું ચોક્કસ કહી શકાય એમ છે કે ધ્યાનાદિ ન્યેયી યોગની પ્રક્રિયાઓ, ઉપાસના તથા ઈશ્વર-ભક્તિ સંબંધી છૂટક વચનો તથા સાંખ્યવાદને અનુકૂળ કહી શકાય એવાં કોઈક વાક્યોને બાદ કરતાં ઈશાદિ દ્વય કે બ્યાર ઉપનિષદોના મોટા ભાગમાં જ્ઞાનમાર્ગના કહી શકાય એવા આધ્યાત્મિક તથા સૃષ્ટિ અને પરમેશ્વરવિષયક વિચારો વેરાયેલા પડ્યા છે. વળી ઉપનિષદોનું સામાન્ય વક્ત્રુ અદ્વૈતવાદ પ્રતિ છે.

અહીં ઉપનિષદોનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ઉપનિષદો કાંઈ સુચયિત શાસ્ત્રગ્રંથ નથી. શાસ્ત્રયુગ જ ઔપનિષદ કાળ પછી ઉદય પામ્યો છે. ન્યાયવૈશેષિકાદિ દ્વયનો એ શાસ્ત્રયુગની રચના છે, પણ ઉપનિષદો તો કવિત્વભર્યા ભાષામાં ઋષિઓના સ્વયંસ્ફુરિત આધ્યાત્મવિષયક ઉદ્દગારો છે. પ્રાચીનોએ તેને સ્વતઃપ્રમાણ ગણ્યું છે.

અર્વાચીન દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપનિષદ્વચનોમા જે મત્સ છે તે પ્રમાણપૂર્વક વિચાર કરીને મેળવેલ મત્સ નથી. પણ પ્રવિઓના દર્શન-મર્શન જેવું, હૃદયગુદામાથી પ્રગટેલ પ્રાતિભા દર્શન છે, એમ કેટલાક ઔપનિષદ્વચનોના સ્પષ્ટ દૃશ્યનથી,^૧ બૃહુવચીમા કહેલ તપથી જ્ઞાત થયું હોવાની વાતથી, નચિકેતોપાખ્યાન, નિષ્કાથોપાખ્યાન, ઉપદેશમનોપાખ્યાન વગેરેમા ગ્રંથેમા ગર્ભિત સૂચનથી તથા મમત્ર ગીતે ઉપનિષદોમા તર્કબદ્ધતાના અભાવથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે જોતા ‘ઉપનિષત્તિદ્વાન્’ એ મન્દુપયોગ બગવદ્ નથી, છતાં સિધિલ રીતે ઉપનિષદોમા મળી આવતા દ્વિ-સૂત્રીના વિચારો માટે એ શબ્દ વાપરી તેની ભાગવત મિદ્ધાન્ત એટલે ભાગવતમાર્ગના, ગૌર્ધએક મપ્રદાયના ખામ નહિ પણ મામાન્ય, મન્ત-યોનાયે પુનઃ કન્વાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભાગવતમાર્ગનો આદિ અન્ય બગવદ્ગીતા છે^૨ ગીતાથી પ્રાચીનનર કોઈ અન્ય જૂના મળમા હજી તો એ અત્યાગ ઉપનિષદ નથી, પણ શ્વે ઉ ના તથા બીજા પણ કેટલાક ઔપનિષદ-વચનો જોતા ગીતા ગ્યાપા પહેલ પણ ભાગવતોના વિચારોનું અસ્તિત્વ લક્ષે એમ લાગે છે વળી ગીતામા પોનામા નયા ભાગવતમિદ્ધાન્તમા કેટલાક વિચારો ઉપનિષદોમાથી જોતરી આવ્યા છે, અને કેટલાક તો બીદ, જૈન અને બ્રાહ્મણદર્શનોને મમાન માન્ય વિચારો છે દા. ત કર્મવાદ ઉપનિષદોમા કર્મવાદને વગના જે છૂટક યોગા વચનો^૩ મગે

૧ હદા મનોપા મનમાનિક્તમ શ્વે ઉ ૩-૧૩

જ્ઞાનપ્રસન્ન વન વિમુદ્ધવત્સલતત્સુ ત વચ્ચતે નિચ્છન્ન ધ્યામમાન મુક ૩-૧-૮

યમદેવ દુણ્ણત તેન લમ્બસ્તસ્વદેવ જાત્મા વિરુણતે તન્ સ્વામ્ । ૫૧. ૨-૨૩

૨ નાઓ મારો વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિદાસ, ૧૯૩૫, પૃ ૩૫

૩ દોનિમન્યે પ્રપચન્તે રાતીરત્વાય દહિન ।

સ્થાપ્તમન્યે નુ સચન્તિ ચચાકર્મ વય યુતમ્ ॥ ૫૬ ૨-૫-૭

છે તેમાં કર્મવાદ પૂનઃ વિક્રમિત રૂપમાં દેખાતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ કર્મવાદવિપક્ષ ઔપનિષદ વચનોનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ઔપનિષદગ્રાણમાં જ એ વાદ ક્રમે ક્રમે વિકસ્યો છે. પાછલા કાળનાં ગણ્યતાં ઉપનિષદોમાં પ્રાચીનતર ઉપનિષદો કરતાં સ્પષ્ટતર રૂપમાં મળે છે, પણ બૌદ્ધ, જૈન અને ઉપનિષદતત્કાલીન બ્રાહ્મણમાહિલમાં કર્મવાદ પૂનઃ વિક્રમિત રૂપમાં મળે છે. ભાગવત-માર્ગને પણ કર્મવાદ મંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે.

કેટલાક વિચારો બૌદ્ધ-જૈનને નહિ પણ ઉપનિષદોને તથા ભાગવતમાર્ગને અમાન રીતે માન્ય છે. દા. ત. વૈદિક કર્મોની મોક્ષસાધકતામાં અશ્રદ્ધા. ભગવદ્ગીતા સ્પષ્ટ સંબોધામાં વૈદિક કર્મોની નિન્દા કરે છે,^૪ જ્યારે ઉપનિષદો આત્મજ્ઞાનને જ નિઃશ્રેયસ સાધન માને છે અને કર્મોને અવગણે છે.^૫

એનિહાસિક દષ્ટિએ જોઈએ તો ઔપનિષદગ્રાણમાં યજુર્વેદિક કર્મોથી વિચારશીલ માણસોને અમંતોષ થવા લાગ્યો. પરિણામે બૌદ્ધો અને જૈનોએ વૈદિક કર્મોનો જ નહિ, પણ તેનો ઉપદેશ કરનાર વેદોનો પણ બહિષ્કાર કર્યો, જ્યારે ઉપનિષદોમાંથી નીકળેલા વેદાંતમાર્ગ તથા ગીતાથી આવેલા ભાગવતમાર્ગ વેદોને ધર્મના સ્વતઃપ્રાણ મૂળ તરીકે માન્ય રાખ્યા પણ વૈદિક કર્મોને ગૌણ ગણ્યા. વૈદિક કર્મોને તથા મંત્રોને ત્યજીને પન્નિત્ય કન્યાનું વક્ષણ ઔપનિષદગ્રાણમાં સામાન્ય હતું: જો કે મંત્રોમાં માટે આગ્રહ ઉપનિષદોમાં કે ગીતામાં નથી,

૪ જીમે ગીતા ૨-૪૨, ૪૩:-

આમિના પુષ્પિતા વાચ પ્રવદન્ત્યન્નિવચિતઃ ।

વેદકાદરનાઃ પર્થ નાન્યદસ્તોતિ વાદિનઃ ।

કામત્માન. સ્વર્નપરાઃ જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

૫ એ નિત્યો નરિના જ દ્વાગમ્ય જ કર્મણ વર્ધેત નો કનોવાન્ । જૂ. ઉ. ૪-૪-૨૩

નાસ્ત્યકૃત. કૃતેત । મું. ૩૩. ૧-૨-૧૨

પણ બીદો, લંતો, ઔપનિષદો અને ભગવતો બધા ત્યાગમાં ગૌરવ માનતા એમ તો દેખાય છે અને પાઞ્જથી પણ જેમ વેદાન્તીએ માન્યામનુ મહત્ત્વ હતું તેમ ભાગવતોમાં પણ હતું ભાગવતપુનામ પોતે પાન્મહમ્મદિતા કહેવાય છે નમાનુન, મધ્ય ચૈતન્ય વગેરે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ સન્યાસ સ્વીકારેો.

ઉપનિષદોમાં મુખ્ય વિચારધાન એ દેખાય છે (૧) આત્માત્મિક ચિંતનની અને (૨) સૃષ્ટિસ્થ ચિંતનની સ્થૂળ શરી તો નશ્વર છે 'જેતુ ધામ તેતુ આ શરી' ત્યારે માધુમમાં મર્દ અવિનાશી તત્ત્વ છે કે નહિ એતુ ચિંતન ન્તા ઇન્દ્રિયો, મન, સુદ્ધિ આત્મા વગેરે આત્માત્મિક દ્રવ્યોને ઋષિઓની પ્રજ્ઞાએ પડ્યા કે પણ બધો સ્પષ્ટ મહેતુ જોઈએ કે આધ્યાત્મિક વિચારમાં ચિંતનની ન્તા કે માર્ગપ્રણાલીની વીગતોને ઉપેક્ષવા તક ઔપનિષદ ઋષિઓએ વિગેરે ધ્યાન આધ્યુદાય એમ દેખાતું નથી, પણ જે તેઓને અત્યંતમ લાગ્યું કે તે આત્મતત્ત્વ તરફ જ તેઓની સ્થિર દષ્ટિ છે કોઈમા માધ્યમે મહા પ્રશ્ન છે વારંવાર ભુટે ભુટે રૂપે આત્મતત્ત્વને પકડવાનો પ્રયત્ન ત ઋષિઓ જે ઉદ્ધારો કાઢે છે તેમાંથી એ દ્રવ્યઓતુ જિહ્વા અને મન્યન દેખાય છે.

જેમ એન્ડરૂથી આત્માત્મચિંતન આવતું હતું તેમ બીજા તરફથી સૃષ્ટિચિંતન આવતું હતું કૃત ભગવાન કૃત ક્ષય વિચાર કે કપાથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ થઈ એ પ્રશ્ન તો ઉપનિષદોથી પ્રાચીનતમ મળેલા ઋગ્ વેદમાં મળે છે આ વિચારધાનમાં પણ હસ્યમાન સૃષ્ટિની વીગતોન વિચારના ન પડતા ઋષિઓતુ ચિંતન એના આદિમ યુગે પકડવા મળે છે જગતની વૃષ્ટિનો ક્રમ ભિન્ન ભિન્ન રીતે વર્ણવાયેો ઉપનિષદોમાં મળે છે, પણ એ કંમને ત્યા મહત્ત્વ નથી આપતું મહત્ત્વ

તો સર્વના મૂળનું છે અને જગતમાં સામાન્યતત્ત્વરૂપ ત્રણ છે પાંચ મહાભૂતો અને એ સર્વના મૂળરૂપ સતચ્ચિદાનો નિશ્ચય કરનાર ઉદાલ-કાદિ ઋષિઓએ તત્ત્વમસિમાં બેય પ્રત્યક્ષોનું અદ્વૈત જોયું. પણ ઔપ-નિષદવિચારોનો વધારે વિસ્તાર અહીં અપ્રસ્તુત છે. પણ ઉપર કહેલ બે વિચારધારાઓનું. તથા સામાન્ય રીતે ઉપનિષદોનું અવલોકન કરતાં એ દ્રષ્ટાઓની પ્રેરકવૃત્તિ જ્ઞાન માટેના કુતૂહલની રૂપરૂ દેખાય છે, અને એ કુતૂહલથી પ્રેરિત આધ્યાત્મિક ચિંતનને તેઓ અલ્પવિદ્યા કે પરા વિદ્યા કહે છે.૬

ઔપનિષદ ઋષિઓનું આ વિદ્યા તરફનું આકર્ષણ એ ભાગ-વતોનું મુખ્ય લક્ષણ નથી. ભાગવતો જ્ઞાન મેળવવા નહિ પણ ધાર્મિક વૃત્તિને સંતોષવાની ઇચ્છાથી પ્રેરણા છે. અલબત્ત, વૈદિક કર્મોથી તેઓની ધાર્મિક વૃત્તિને સંતોષ ન થયો અને તેઓ ઈશની ઉપાસના કે ભક્તિ તરફ વળ્યા.

વળી જોએ તો વૈદિક કર્મોથી સંતોષ નહોતો થતો તેઓને સામાન્ય સાંસારિક કાર્યોમાં પણ રાગ નહોતો રહ્યો. ક્ષોપનિષદ (૧-૨-૨) માં કહ્યું છે કે શ્રેયઃ પ્રેમય મનુષ્યમેતસ્તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ । એ વચન રૂપરૂ રીતે પ્રેમ અને શ્રેયને સામસામાં મૂકે છે અને શ્રેયની ઇચ્છાને ઉચ્ચતર ગણે છે. ધૃ. ઉ. માં મૈત્રેયી કહે છે ચેનાહં નાનૃતા સ્વાં ક્ષિત્ત્વં તેન કુર્મામ્. દ્વંકામાં અમરતાની વાસના ઔપનિષદ વિચારોમાં દેખાય છે. એને જ પાછળથી મુમુક્ષતા કહેલ છે. આ મુમુક્ષતા ભાગવતોમાં પણ છે. અર્જુનને ‘હું’ તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્તિ આપીશ’ એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. પણ અહીંથી આગળ બે માર્ગો જુદા પડે છે. ઉપનિષદ કહે છે કે મન્દ માણસ યોગક્ષેમ માટે પ્રેયને શોધે છે, ત્યારે ધીર માણસ પ્રેયને છોડીને શ્રેયને પસંદ કરે છે. મનુષ્ય કે

શ્રેયને માર્ગે જનારને યોગક્ષેમની મુશ્કેલીઓ પડે છે તે તેજે ધૈર્યથી સદન કરવાની છે. ખાટે જ અન્યત્ર કશું છે કે નામરત્ના પ્રલહીત્વ કમ્પ: ૧૦૦ બીજી રીતે ઠઠીએ તો જ્ઞાનમાર્ગે જનારને તિતિક્ષા વૈગમ વગેરેના આશ્રયથી દઃ રહેવું પડે છે.

હવે ભાગવનો આ બાબતમાં ઔપનિષદોથી જુદાં પડે છે. ભાગવનમાર્ગના જૂનામાં જૂના ગ્રંથ ગીતામાં જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ બધાના વિચારો ગૂંથેલા છે. એટલે તપ, વૈરાગ્ય, તિતિક્ષા વગેરેની વાત એમાં છે જ, પણ ઔપનિષદસાહિત્યમાં નથી એવી નવી વાત ગીતાના નીચેના વચનમાં છે:—

અત્યંત્યસ્તિત્યન્તો મા ચે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

રેવા તિત્યામિયુકાના યોગક્ષેમ વદામ્વદમ્ ॥ ગીતા. ૯-૨૨

એનો અર્થ એ કે ઈશ્વરની ભક્તિ કરનારમાં યોગક્ષેમની જવાબદારી ઇશ્વરે માથે છે ગીતામાં કહેવા આ આશ્વામને ભાગવતધર્મના સમગ્ર ઇતિહાસમાં ભારે ભાગ ભજવ્યો છે. પાછળના મંત્રણાએ ગીતાના એ વચનને સ્વસ્થમંત્રણાએ એક અગત્યનો મિહાન્ત ગણ્યો છે. એ આશ્વામન ભક્તિમાર્ગનું મોટું આકર્ષણ રહ્યું છે. ભક્તોનાં ચરિત્રો આ આશ્વામનના બળથી કદપાથેના ચમત્કારોથી બર્યાં છે.

ઔપનિષદમાર્ગ પહેલા કશું તેમ જ્ઞાનમાર્ગ છે, જ્યારે ભાગવતધર્મ ભક્તિમાર્ગ કે ધર્મમાર્ગ છે એ પહેલો બેદ આને ઉપર દર્શાવ્યો તે આશ્રયનો બે માર્ગો વચ્ચે બીજો પાયાનો બેદ છે. ઔપનિષદસાહિત્યને આધારે પાછળથી જે શાક્ટ વેદાંતમાર્ગ આલ્યો તેમાં પણ આશ્રયની વાત નથી, જ્યારે ગીતાથી જે ભાગવતમાર્ગ આલ્યો તેમાં આ આશ્રયની વાત પ્રધાન છે. મતવચ કે બે વચ્ચે આ બેદ ચાતુ રહ્યો છે હવે ઇશ્વર સ્વરૂપ મંબધે બે માર્ગોનું મન્તવ્ય શું છે તે જોઈએ. ઉપનિષદોમાં જેનું ક્વચિત્ અક્ષર, ક્વચિત્ પ્રહ્લ,

કવચિત્ સત્ એમ વિવિધ નામથી વર્ણુન ક્યું છે તે નિર્ગુણ નિરાકાર તત્ત્વને જગનનું કારણ માનેલ છે.^{૧૧} અરથૂલ, અનણ, અહરૂવ, અસોહિત, અશબ્દ, અરૂપર્થ, અરૂપ જેવા રથૂલાદિ ગુણરૂપનો નિર્ગુણ કરનાર શબ્દોથી ઉપનિષદોમાં એ પરમતત્ત્વનું વર્ણુન ક્યું છે. વાણી અને મનને એ અગોચર છે. વાણીથી એનું વર્ણુન અશક્ય છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી તથા મનની પણ એ ગ્રાહ્ય નથી. ખરી રીતે આ નહિ, આ નહિ, નેત્રિ નેતિ શબ્દોથી એ નિર્ગુણનું સૂચન થઈ શકે એમ છે એ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં ધણાં બ્રહ્મવિષયક વચનોનો સાર છે. પણ અહીં કહેવું જોઈએ કે ઉપનિષદોમાં સર્વત્ર આવું જ વર્ણુન નથી. કયાંક સગુણ ધર્મિયનું પણ વર્ણુન છે. ધર્શતત્ત્વને મનોમય, પ્રાણ-શરીર, સત્ત્વમંકલ્પ, સર્વકર્મા, સર્વકામ અને સર્વગન્ધ એક સ્થળે કહેલ છે.^{૧૨} અન્યત્ર વળી, જેનું માથું આગ્નિ છે, દિશાઓ કાન છે, ચન્દ્ર અને સૂર્ય જેના નેત્ર છે એવું વિરાટ પુરુષ તરીકે ધર્મિયનું વર્ણુન છે.^{૧૩} આ અને આવાં વચનોમાં પૌરુષેય રૂપની કલ્પના છે એમ કહી શકાય.

૧૧ અસ્થૂલમનુ અદસ્યમદીર્ઘમલોહિતમસ્નેહમત્ત્વાયમત્તમો- યુ. ૩-૮-૮
યત્તદેરયમપ્રાણમગોત્રમવર્ણમચ્ચુઃશ્રોત્ર સદવાણિભાદમ્ નિત્ય વિશુ સર્વગતં
સુસૂક્ષ્મમ્ । મુંડક ૧-૧-૬

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમબ્યયમ્ કદ. ૧-૩-૧૫

યતો વાચો નિર્ઘર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનમા સહ । તૈ. ઉ. ૨-૯

ન તત્ત ચક્ષુર્ગચ્છતિ, ॥ વાગ્ ગચ્છતિ, નો મનઃ કેન. ઉ. ૧-૩

સ એવ નેતિ નેત્યાત્મા । યુ. ઉ. ૪-૪-૨૩

૧૨ મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ માહપઃ મત્સ્યમકલ્પઃ

આત્માશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ છાં. ઉ. ૩-૧૪-૨

૧૩ અર્ધિર્મૂર્ગ ચ્ચુષ્વો ચન્દ્રસૂર્યૌ દિશઃ ધંત્રે વાગ્નિયૃતાથ વેદાઃ ।

વાયુઃ પ્રાણો હૃદય વિશ્વમસ્ય પદ્મ્યાં પૃથિવી દ્યૌષ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥

મુંડક ૨-૧-૪

દ્વે ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય નિર્ણયવર્ણનમાં છે કે મનુષ્યવર્ણનમાં એ પ્રાચીન વિવાદમાં ઊતરવાની આપણને જરૂર નથી. યજુર્વેદમાં તાત્પર્ય માન્યું છે. ગમાનુષ્ઠાનિ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ મનુષ્યમાં તાત્પર્ય માન્યું છે. પણ અહીં ઉપનિષદવચનોના તાત્પર્યનો પ્રશ્ન જ નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉપનિષદોનું વલણ મ્હટ મમ્હ રાખ્યું છે. ઉપનિષદો પહેલાના વેદમંત્રોમાં દેવોનાં વર્ણનો સ્પષ્ટ મનુષ્ય અને પૌરુષ છે. પછી ઋગ્વેદના દશમા મંડલના પુરુષસૂત્રમાં જગતના આદિકારણ તરીકે વિચરતું પુરુષનું વર્ણન છે, ત્યારે એ જ મંડલના નાનદીપસૂત્રમાં નિર્ણયનું કથન છે. નાનદીપસૂત્રની નિર્ણયવર્ણનની પરંપરાને ઉપનિષદોએ ખૂબ પ્રોત્સાહન કરી. બીજી રીતે કહીએ તો વૈદિક વેદમંત્રોમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ વગેરે તત્ત્વોમાં માનવબાવવાળું દેવત્વ આરોપાયેલું છે, ત્યારે ઉપનિષદોમાં માનવજીવનના તથા સૃષ્ટિના મૂળમાં જ છે તેનો તાત્ત્વિક વિચાર કંઈક આપ્યો છે.

દ્વે ભાગવતમાં પહેરેલાં જૂના ઉપનિષદો મંતા ધનુરી વધારે મનુષ્ય માન્યતા છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વેદમંત્રો સમુદાયમાં ભાગવતધર્મમાં ઊતર્યો છે. ભાગવતધર્મના આદિમંત્ર ગીતામાં નિર્ણય-સમુદાયની એમતા પ્રતિ મનુષ્ય ઈશ્વરનું પુરુષસૂત્રને અનુમતિ વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતપુરાણ પણ એ જ ધારણને અનુસરે છે. પરમ કારણનું નિર્ણયપદ ઉપનિષદોની અન્યથા તાત્ત્વિક વિચારકોમાં એવું દઢ સ્થાપિત થઈ ગયું હતું કે ભાગવતોને મનુષ્ય ઈશ્વરને પરમ કારણ કહેવા માટે એની નિર્ણય માથે એમતા માનવી પડી છે. મારા મતે આને ધર્મ ઉપર હિંસાની અમર કહી શકાય. બાકી ભાગવતોના મ્હટ સમુદાય ઈશ્વર જ છે એ ચોક્કસ છે. ૧૪

૧૪ શનિ મત્સ્ય વ્રજ ન સત્ત્રામદુષ્યત ।

સ્વર્ગ પાણિપાદ સ્વર્ગનાદિશિરોમુખમ્ ।

સ્વર્ગ શ્રુતેષ્ઠાકે સ્વર્ગારૂપ્ય તિષ્ઠતિ ॥ ગીતા ૧૩-૧૨, ૧૩

ગીતાના અગ્રિયારમ્ અધ્યયન વિષયકદશાન પણ સમુદાય અને સાકાર ઈશ્વરનું નિરૂપણ કરે છે.

સૃષ્ટિપ્રક્રિયા-નિર્ગુણસુગુણના આ બેદે સૃષ્ટિપ્રક્રિયા ઉપર સ્વાભાવિક અસર કરી છે. ઉપનિષદોની સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં ચતો વા ઇમાનિ મૂલ્યો જામન્તે । (તૈ. ઉ. ૩-૧) તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન જ્ઞાકાશઃ સંમૂલઃ । (તૈ. ઉ. ૨-૧) વગેરે વચનોમાં સૃષ્ટિ મૂળ કારણમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતી હોવાનું સૂચન છે, ત્યારે બીજાં એવાં પણ સર્વજ્ઞ લોકાશુ સૃજા इति (ઐ. ઉ. ૧-૧) આદિ વચનો છે કે જ્યાં પૌરુષેય ધ્મજાનું સૂચન છે. પાછળથી વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાકત માર્ગોમાં ઈશ્વરની આ ધ્મજાશક્તિનો ધણો વિકાસ થયો છે. પૌરુષેય ધ્મજાનું એક રૂપાન્તર રમવાની ધ્મજાને કહી શકાય. એક ઉપનિષદ-વચનમાં ‘પહેલાં પુરુષવિધ આત્મા એકાકી હતો ત્યારે એને ગમતું નહોતું માટે તેણે બીજાની ધ્મજા કરી’ આવી સૃષ્ટિના આરંભની કલ્પના કરી છે.^{૧૫} આમાંથી રમત માટે ઈશ્વરે સૃષ્ટિ કરી, જેમ બાળક રમકડાં રમે તેમ, એવીયે કલ્પનાનો નિર્દેશ છે.^{૧૬} ગૌડપાદે વેદાંતને અમાન્ય સૃષ્ટિપ્રયોજનો ગણાવતાં આ ‘ક્રીડા માટે’નો નિર્દેશ કર્યો છે.^{૧૭} શાંકરવેદાંતમાં ધ્મજાથી સૃષ્ટિ થવાનો કે ઉપભોગ અથવા ‘ક્રીડા માટે ઈશ્વરે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હોવાનો મત માન્ય નથી, પણ ભાગવતમાર્ગમાં ભુદે ભુદે રૂપે છે. ભાગવતમાં ક્રીડા માટે સૃષ્ટિની

૧. પાત પણ છે.^{૧૮}

^{૧૫} न नैव तेम तस्माद्रेफाकी न रमते न द्वितीयमैच्छन् બુ. ઉ. ૧-૩-૩

^{૧૬} લોન્વત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ । ધ. સ. ૨-૧-૩૩

^{૧૭} इच्छामात्रं प्रमोः सृष्टिगिति केचिद् व्यवस्थिताः ।

કાલાત્પ્રમુર્તિ મૂતાનાં મન્યન્તે કાલચિન્તકાઃ ।

મોગર્થ સૃષ્ટિતિયદ્યે ક્રીડાર્થમિતિ ચાપે

દેવસ્યેય સ્વમાવોડયમાત્મકામસ્ય કા સૃષ્ટા ॥ માંડુક્ય ઉ. કારિકા ૯, ૯

૧૮ ૧૦-૨-૩૬ વયા બીજાં પણ એ મતલબનાં વચનો ભાગવતમાં છે.

સૃષ્ટિપ્રક્રિયાના વિવિધમાં ઔપનિષદો અને ભાગવતો વચ્ચે એક બીજાને પાત્ર મળેલ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અજ્ઞામાંથી હોવાનો સામાન્ય ઔપનિષદ મત છે. સૃષ્ટિના કારણ તરીકે અજ્ઞાથી શુદ્ધ કોઈ તત્ત્વનો ઉપનિષદોમાં સ્વીકાર નથી. પણ ઉપનિષદ પંચીના કાળમાં જે સ્વર્ગને દર્શાવે છે તેમાંથી વૈશેષિકમાં જૂતોનાં પરમાણુઓને અંતિમ કારણ માનેલ છે, જ્યારે સાંખ્યમાં પ્રકૃતિને કારણ માનેલ છે. વૈશેષિક અને સાંખ્ય એવ દૈતવાદી છે એ અહીં સ્મરણમાં રાખવાનું છે. ગમે તે કારણથી પણ સાંખ્યદર્શનની જૂના સિદ્ધ સમાજ ઉપર ઘણી અસર થઈ. મહાભારતપુરાણમાં એ અસર દેખાય છે. અજ્ઞાન સૂત્રમાં સાંખ્યના ખંડનનો જે ભારે પ્રયત્ન કરેલો તેવામાં આવે છે તે પણ સાંખ્યની સિદ્ધિપ્રિયતા સૂચવે છે. આ સાંખ્યની અસરથી સૃષ્ટિના કારણ તરીકે પ્રકૃતિનો સામાન્ય સૃષ્ટિવિચારમાં પ્રવેશ થયેલો હોવાથી ઉપનિષદોમાં દર્શનને સ્મર કરવા માટે જેની પ્રવૃત્તિ છે તે અજ્ઞાનસૂત્રકારને અજ્ઞા જ પ્રકૃતિ છે એમ ખાસ કહેવું પડ્યું છે.^{૧૯} પણ ભાગવતોએ પ્રકૃતિને ચોતાના દર્શનમાં સમાવવાનો અને છતાં અદૈતવાદ સાચવી રાખવાનો નવો કોશિયો શોધ્યો. સાંખ્યવાદ અને ઔપનિષદવાદનું મિશ્રણ કરીને સાંખ્યની ત્રિગુણ પ્રકૃતિને ઈશ્વરની માયાશક્તિ કે પ્રકૃતિ તરીકે ઈશ્વરમાં મેળવી દીધી. પ્રકૃતિનું આયુ વર્ણન ગીતામાં મળે છે,^{૨૦} સંક્ષેપમાં તો શ્રી. ઉ. માં પણ એ વાત છે જ,^{૨૧} ત્યાં પણ એને ભાગવતસિદ્ધાન્તની અસર ગણવી પડશે. આ ભાગવતોની માયાશક્તિ એ શાંકરવેદાંતની માયાથી બિન્ન છે. પણ

૧૯ પ્રકૃતિય પ્રતિજ્ઞાદ્યન્તાનુપરોષાત્ ધ. સ. ૧-૪-૨૩

૨૦ પ્રકૃતિ સ્વામવષ્ટમ્ય વિસ્રજામિ પુનઃ પુનઃ ગીતા ૯-૮

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિ યાન્તિ મામિકામ્ ૯-૭

પ્રકૃતિ સ્વામધિગાય સંમવામ્યાત્મમાયયા ૪-૬

૨૧ માર્યા || પ્રકૃતિ વિચાન્માયિને નુ મહેષમ્ । શ્રી. ઉ. ૪-૧૦

ઉપનિષદસિદ્ધાન્ત અને ભાગવત સિદ્ધાન્ત

શંકરે અદ્ભુત બુદ્ધિકુશળતાથી જે શબ્દોમાં પોતાના અવિધાવાદ સાથે ભાગવતોની આ માયાશક્તિનો મેળ જેસાર્યો છે તે માયાશક્તિની પ્રયક્તા ખુલી કરી દે છે.^{૨૨}

સગુણ પૌરુષેય ઈશ્વરના વાદમાંથી જ ભાગવતોનો અવતારવાદ નીકળ્યો છે. જૂનાં ઉપનિષદોમાં અવતારવાદનું બિન્નકુલ સ્થાન નથી. પણ ગીતા (૪-૧)માં એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.-

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સુજામ્વદમ્ ॥

ગીતાથી ચાલેલા અવતારવાદનો પાછલા કાળમાં કેટલો વિકાસ થયો છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

એક બીજો ભેદ પણ ઉપનિષદમાર્ગ અને ભાગવતમાર્ગ વચ્ચે દેખાય છે. ઉપનિષદોના ઋષિઓનું બધું લક્ષ્ય પહેલાં જ્ઞાન તરફ અને પછી અમૃતત્વ કે મોક્ષ તરફ છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે આપણાં બધાં દર્શનો જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ મોક્ષાર્થી છે; પણ અહીં મારું વક્તવ્ય એ છે કે ઔપનિષદોનું લક્ષ્ય પોતાના જ્ઞાનની દે જ્ઞાની તરીકેના પોતાના વર્તનની લોક ઉપર શી અસર થશે એ તરફ ગયું જ નથી, પણ ભાગવતધર્મમાં ગીતાથી જ લોકસંગ્રહનો વિચાર છે;^{૨૩} પાછળથી જો કે શંકરવેદાંતમાંયે લોકસંગ્રહનો થોડો વિચાર જોતયો છે; પણ ભાગવતધર્મના ઇતિહાસમાં પાછળથી ખાસ કરીને સંતો દ્વારા લોકવર્ગના કલ્યાણનું બારે કાર્ય ચલ્યું છે.

હેવટ સાધનવિષયમાં ઉપનિષદો અને ભાગવતમાર્ગ વચ્ચે

૨૨ બ્રુઓ સર્વજ્ઞસ્યેશ્વરસ્યાત્મમૂતે દ્વાવિશ્વાકલ્પિતે નમરૂપે તત્ત્વાન્યતામ્યા-
મનિર્વચનોયે સંસારપ્રપચ્ચબોજમૂતે સર્વજ્ઞસ્યેશ્વરસ્ય માયાશક્તિઃ પ્રકૃતિરિતિ
ધૃતિસ્મૃત્લોગમિલપ્યેતે બ્ર. સ. ૨-૧-૧૪નું બાધ્ય

૨૩ લોકસંગ્રહયેવાપિ સપરચન્દુર્મહર્ષિ ગીતા ૩-૨૮

મોટા તરફવટ છે. ઉપનિષત્ એટલે જ વિદ્યા. ઔપનિષદ્ ઋષિઓનું વલણ મુખ્યત્વે જ્ઞાન તરફ. પહેલું તો જ્ઞાન જ લક્ષ્ય. એ ઋષિઓની ચિંતનપ્રવૃત્તિ જ જ્ઞાન માટે, પાઠ્યથી મુક્તિ લક્ષ્ય દરતાં જ્ઞાન સાધન હતું, ત્યારે ભાગવતમાર્ગમાં ભક્તિ જ સાધન છે.

આ મુખ્ય સાધન મિત્રાય નિષ્કામતા, શ્રદ્ધા, વંશસ્થ, તિતિક્ષા, શમ, દમ, વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય ઉપનિષદોમાં આવે છે ખરો, 'ત્યારે મર્મ કામનાઓ છૂટી જાય ત્યારે મર્મ અમૃત થાય' ૨૪ એવાં વચનો ઉપનિષદોમાં મળે છે અને પાઠ્યથી વેદાંતમાં શમાદિ સાધનસંપત્તિને અલ્પજિજ્ઞાસાના સાધક માટે આવશ્યક ગણેલ છે, તેમ જ ભાગવત-ધર્મમાં પણ ગગદ્વેષના ત્યાગની અને મત્સંગ, વ્યા, મૈત્રી, તપ, તિતિક્ષા વગેરે શુષ્કોની જરૂર મानी છે. ૨૫

ઔપનિષદકાળમાં જ આવમનમિદ્ધાન્તના વિચારોનો ઉદ્ભવ થયો હતો અને ઉભય વિચારોના ખીજ તો મંત્રભાગમાં છે, પણ ભાગવત-વિચારો જૂના વખતથી બિન્ન ગણાય છે ૨૬ મહિમ્નઃ સ્તોત્રના પ્રખ્યાત શ્લોકમાં ત્રણ, માધ્ય, યોગ, પાશુપતમત અને વૈષ્ણવ બિન્ન ગણાવ્યા છે તે અનિદામિક દૃષ્ટિએ મથાર્ય છે ૨૭ અને ઉપર આ બે મિદ્ધાન્તો વચ્ચે ભેદના જે મહત્ત્વના મુદ્દાઓ તે રૂપરૂ કરી દર્શાવ્યા છે. ટૂંકામાં એમ કહી શકાય કે ઉપનિષદો આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની કેળવણીનું સાધન છે, ત્યારે ભાગવતમિદ્ધાન્ત ધર્મર તરફના પ્રેમની કેળવણીનું સાધન છે. ખીજ રીતે કહીએ તો ઊંચી પારમાર્થિક શિલ્પસૂત્રી ઉપનિષદોમાં અને ઔપનિષદ્-સ્થનમાં છે, ત્યારે ઊંડી ધાર્મિક વૃત્તિ ભાગવતધર્મમાં છે.

૨૪ સદા મયે પ્રમુચ્યન્તે લામા યેમ્ય હૃદિ પ્રિતાઃ જય મત્યોઽમૃતો મતિ

૨૫ ભાગવત ૧૧. ૩-૨૨ થી ૨૬

૨૬ મહાભારતના નારાયણીય પર્વમાં આપેલી પાંચસાત સાસની ઉત્પત્તિ વેદથી જિવતાની સૂચક છે.

૨૭ વ્રદો સાન્ધ્ય યોગ. પશુપતિમત વૈષ્ણવમિતિ

અદ્વૈતવાદ અને શંકરાચાર્ય

મૈત્રેયેશ્વરમાંથી નાસદીય જેવા દ્રોષક સંકતમાં દાર્શનિક વિચારનું બીજ મળે છે; પણ એ વિચારોનું પ્રાધાન્ય તો ઉપનિષદોમાં જ જેવામાં આવે છે. ઉપનિષદો બધાં એક કાળનાં નથી. કેટલીય પેઢીઓના વિચારો ઉપનિષદોમાં સંપ્રદાયા છે. અને જો કે ક્યાંક ક્યાંક બીજી અલ્પસાર વાતો છે, પણ સામાન્ય રીતે ઉપનિષદોમાં જોયા દાર્શનિક વિચારો કવિત્વમય રમણીય ભાષામાં મળે છે. આત્માની અન્તર્ગતમ ગુણોમાંથી નીકળેલાં એ ઔપનિષદ-વચનોમાં આધ્યાત્મિક અનુભવની એક એવી ઝલક છે કે તેને પ્રમાણની અપેક્ષા રહે નહીં. વેદના અપૌરુષેયત્વની માન્યતામાં જોને શ્રદ્ધા ન હોય તેને પણ વેદાન્ત-ઉપનિષદોનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય આ કારણથી અને કદાચ આટલા પૂરતું સ્વીકારવામાં ભાગ્યે જ વાંધો આવે. પણ ઉપનિષદો વિચારરત્નોની ખાણ હોવા છતાં વિચારોની પ્રમાણપુરઃસર વ્યવસ્થા કરીને રચેલું શાસ્ત્ર નથી.

શાસ્ત્રયુગનો હિંદુ ઔપનિષદયુગ પછી કેટલેક વખતે થયો છે. ન્યાય, વૈશેષિકાદિ દર્શનોના સૂત્રગ્રન્થો રચાયા તે ઉપનિષદોની રચના પછી ધણે વખતે; અને બિન બિન વાદોની સ્પષ્ટ સંકલ્પના તો સૂત્રગ્રન્થોમાં જ મહેલવહેલી થઈ છે. તે જ ઉપનિષદોમાંથી શંકર, રામાનુજાદિ આચાર્યોએ કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત વગેરે બિન વાદો ઉપજાવ્યા છે. એ હકીકત જ ઉપનિષદોમાં એક જ વાદ સળંગ સ્પષ્ટ રૂપમાં નથી એનો પુરાવો છે. છતાં ઉપનિષદોનો-આસ કરીને હાલોગ્ય,

બૃહનરુપકાદિ જૂનાં ઉપનિષદોનો આમાન્ય ધ્વનિ અદ્વૈતબોધક છે, એની કોઈપણ ના પડાય એમ નથી. મંવાચાર્ય જેવા આચાર્યે દ્વૈતવાદનો અર્થ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એમના વ્યાખ્યાનમાં એ ચતુર્થ એખ્યા દેખાય છે. દોષએનાં આમાન્ય તટસ્થ વિદ્વાનો પણ ઉપનિષદો અદ્વૈતવાદી છે એમ કહે છે.

બૃહનરુપકાદિ ઉપનિષદોથી ચાલેયો અદ્વૈતવાદ મહાભાગતપુરાણો માયે મળે છે. છવ અને ઈશ્વરનો અભેદ^૧, એ જ અદ્વિતીય આત્મા આખા વિશ્વનાં જન્મ, સ્થિતિ, લયનું કારણ છે^૨; એટલું જ નહીં પણ એ આત્મા જ અર્વ છે, એથી જીવ કાંઈ નથી^૩, આ અદ્વૈત ભાવને જીદી જીદી રીતે મમજવવાનો ઉપનિષદોમાં પ્રયત્ન છે પણ છવ અને ઈશ્વરનું તથા જગત્ અને ઈશ્વરનું અદ્વૈત માનવા જતાં આમાન્ય અનુભવ તથા મનુષ્યની અનુમાનશક્તિ માયે જે અથડામણ થાય છે તેનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન ઉપનિષદોમાં નથી પડીતો મહાભાગતપુરાણના અદ્વૈતબોધક વચનોમાં પણ એવો પ્રયત્ન નથી કાન્યુ કે ઉપનિષદો કે મહાભાગતપુરાણો કાંઈ દર્શનશાસ્ત્ર નથી

આવો દાર્શનિક સંકલ્પનનો પહેલો પ્રયત્ન બ્રહ્મસૂત્રમાં જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મસૂત્રના મમયની કે પદ્ધતિમાં એના સ્થાનની ચર્ચા નહીં કરીએ પણ ન્યાયવેગેષિક તથા સામ્યયોગ, ઉપનિષદાદિ માહિત્યમાં પ્રગટ થયેના વિચારોને બાજુ ઉપર ગણીને, દાર્શનિક ચર્ચા કરે છે અને દ્વૈતવાદી છે; ત્યારે બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદાદિમાં પ્રગટ થયેલા વિચારોનો આધાર લઈને પોતાનું દર્શન રચે છે^૪, અને કોઈક પ્રકારનો અદ્વૈતવાદ ગ્રહ કરે છે

૧ છા ઉ. ૧ ૮-૧૬. ૨ તૈ ઉ ૩-૧

૩ જુ ઉ ૪-૪. ૧૩, ૧૬, છા ઉ ૩ ૧૪, ૧, વગેરે.

૪ બ્રહ્મસૂત્રની સમગ્ર રચના જ, ફક્ત પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થ અને

- બીજા અધ્યાયના પ્રથમ-દ્વિતીય પાદને બાદ કરતાં. ઉપનિષદવચનોમાંથી પરસ્પર અવિરુદ્ધ એવો સંકલિત વાદ કાઢવાનો પ્રયત્નપણ છે

મારું વક્તાન્ય એ છે કે બ્રહ્મસૂત્ર રચાયા પહેલાં અદ્વૈતના વિચારો હતા; જેમ સાંખ્યકારિકા રચાયા પહેલાં સાંખ્યના, પાતંજલયોગસૂત્ર રચાયા પહેલાં યોગના અને હાલતું ગૌતમપ્રણીત ન્યાયસૂત્ર રચાયા પહેલાં ન્યાયના વિચારો હતા. પણ સુઅચિત શાસ્ત્ર ન હતું. બ્રહ્મસૂત્રમાં આત્મરથ, ઔપલોભિ, કાશકૃત્તન, બાદરિ, બાદરાયણ, જૈમિનિ, વગેરે પૂર્વાચાર્યોના મતોનો ઉપન્યાસ કરેલો જોવામાં આવે છે.^૧ પણ તે તે આચાર્યોના દ્વંદ્વો તેવા પણ અન્યો કોઈ હોય એવું માનવા માટે કશો આધાર વેદાન્તવિપયમાં તો નથી. અમુક અમુક બાબતમાં જુદા જુદા આચાર્યોના અમુક મતો તે તે આચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં પ્રચલિત હોય અને તેનો સૂત્રકારે આ રીતે ઉદ્દેશ્ય કર્યો હોય, એ સંભવિત છે. દ્વંદ્વોમાં મારું વક્તાન્ય એ છે કે ઉપનિષદો ઉપર આધાર રાખીને દ્વિસૂત્રીની ચર્ચા કરનાર ઘણા ચિંતકો ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્ર વચ્ચેના કાળમાં થયા હશે; જેમ ન્યાયાદિ તથા બૌદ્ધ-જૈનાદિ દષ્ટિથી ચર્ચા કરનાર ચિંતકો થયા હશે. પણ ઉપનિષદો ઉપર આધાર રાખીને તથા ન્યાયાદિ બીજાં દર્શનોની ચર્ચાઓને પણ ધ્યાનમાં રાખીને સંકલિત દર્શન-દ્વિસૂત્રી રજૂ કરનારો પહેલો અન્ય તો આ બ્રહ્મસૂત્ર જ છે.

બ્રહ્મસૂત્રનાં સૂત્રો અતિસંક્ષિપ્ત અને ઘણી જગ્યાએ અસ્પષ્ટ છે. કદાચ પહેલેથી જ એની સાથે કોઈ વૃત્તિ હશે જે પાછળથી હુપ્ત થઈ ગઈ. એમ છતાં બ્રહ્મસૂત્રમાં કોઈક જાતનો અદ્વૈતવાદ છે એટલું ચોક્કસ. અસંખ્ય એ શંકરાચાર્ય, રામાનુજ કે વલ્લભ-એકપને સર્વથા અનુકૂળ નથી એવો મારો મત છે. જો કે કોઈએ વિશિષ્ટાદ્વૈતને વધુ અનુકૂળ છે એવો, તો કોઈએ શુદ્ધાદ્વૈતને અનુકૂળ છે એવો મત દર્શાવ્યો છે. પણ મારા મતે ખરી વાત એવી લાગે છે કે કંટલીક બાબતો જે સ્પષ્ટ કરવાની પાછળના આચાર્યોને આવશ્યકતા લાગી છે તે બ્રહ્મસૂત્રમાં અસ્પષ્ટ જ રહેવા દીધી છે. સૂત્રની રચનાની શાબ્દિક

અરપટતા ઉપરાંત સૂત્રકાન્ના દ્વિસપ્તી-વિષયક વિચારોની અરપટતા પણ એ અન્યમાં છે.

અંતિદામક દષ્ટિએ જોનાં એમ લાગે છે કે પેટી-દૃ-પેટી વિચારો તથા અર્થો અર્થને તથા દર્શનોના વિરોધોમાં ગ્રંથોનાં મતોના અવાજોની શોધમાંથી બિન્ન બિન્ન દર્શનોના વિચારોનો વિકાસ થયો છે. આ વિગતક્રમનો વિગતવાર ઇતિહાસ મળતો નથી, કારણ કે શંકરાચાર્ય પહેલાના અલ્પસૂત્ર ઉપરના પ્રતિગ્રંથો તથા બાહ્યગ્રંથો હુલ્લ થયા છે. હવે શંકરાચાર્યે અલ્પસૂત્ર ઉપર બાહ્ય લખીને પોતાનો મત સૂત્રમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ જમાનાની એ જરૂરિયાત હતી પણ તટસ્થ રીતે જોતાં એમાં શંકરાચાર્યની સ્વતંત્રતા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઉપનિષદગાળથી અદ્વૈતવાદ પ્રચલિત હતો, પણ સદ્વિપ્રક્રિયા, શુદ્ધ અને ઈશ્વરના અભેદની અવગ્યા, મોક્ષસ્થિતિ વગેરે પ્રશ્નોના સૂત્ર પહેલાં પણ ઝીણા મનભેદો હતા અને તે મનભેદોની સૂત્રકારે તોષ લીધી છે. આ મતોમાંથી કોઈક સૂત્રકાર ગ્રંથોમાં શંકરાચાર્યનાં અર્થને વધારે અનુકૂળ હોય એવા પણ ગણવા છે. પણ એ જુન મનવાળા આસ્મન્ય ઔદુલ્ભિ, બાલકિ આદિ ઋષિઓમાંથી કોઈનું આખું મંડલિત જ્ઞાન ન હતું એક અંશે જીજ્ઞાસુ ગ્રંથોમાં કાશકૃત્તનો મત શંકરાચાર્યને અનુકૂળ છે, તો બીજે અંશે બાલકિનો, અને ત્રીજે અંશે ઔદુલ્ભિનો મત અનુકૂળ છે. દૃકામા, મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે શંકરાચાર્ય પાસે અલ્પસૂત્ર કરતા પોતાના મતને વધુ અનુકૂળ હોય એવો કોઈ અન્ય ન હતો, માત્ર પ્રતિજ્ઞા મતો હતા. મતલબ કે ઉપનિષદાદિ અદ્વૈતમોક્ષક ગ્રંથો કરતા શંકરાચાર્યના વાદમાં જે વિશિષ્ટતા છે તે એની પોતાની અમાધાર્ય પ્રતિબાધુ જ દેખા છે.

શંકરાચાર્યની આ સ્વતંત્રતા, સૂત્રમંથરી મનભેદ, પ્રાચીને ના

અદ્વૈતવાદ અને શંકરાચાર્ય

ભણવામાં હતો. શંકરાચાર્ય પછી તરતમાં ચલેલા ભાસુરાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે કે,

સુત્રમિત્રાસ્પન્દત્યા સ્વામિપ્રાયપ્રકાશનાત્ ।

વ્યાખ્યાતં ચૈરિદં શાસ્ત્રં વ્યાખ્યંયં તત્તિવૃત્તયે ॥

અને આ કથનમાં ભણે આશ્વેપ હોય, કહેનારે એને દેખ ગણ્યો હોય, પણ મારા મતે એમાં જ શંકરની મહત્તા છે. શંકરાચાર્ય પોતે આ વાત ગર્ભિત રીતે કબૂલ કરે છે. એક સ્થળે^૭ સૂત્રોત્તું એક રીતે વ્યાખ્યાન કર્યા પછી બીજી રીતે પોતાના મતને અતુલ્લભ એવું વ્યાખ્યાન કરે છે. અને આ ભિન્ન મતના વ્યાખ્યાન માટે કોઈ જૂનો આધાર લેતા નથી.

શંકરાચાર્યની આ સ્વતંત્ર દ્વિલક્ષણીયું સાચું મૂળ તો ઉપનિષદો છે, એ નિઃસંશય છે. ઉપનિષદોના મોટા ભાગનાં વચનોમાંથી જે નિર્ગુણ બ્રહ્મના અદ્વૈતવાદનો ધ્વનિ જોડે છે તેનો પરસ્પર તથા પ્રમાણ્યુદ્ધિ સાથે સમન્વય સાધીને શંકરાચાર્યે પોતાનું દર્શન રચ્યું છે; અને એ દર્શન બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બીજાં કોઈ પ્રચલિત ઉપનિષદ વ્યાખ્યાનથી ભિન્ન હોવાથી આચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યના ઉપોદ્ધાતને અન્તે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે

યથા ત્રાયમર્થઃ સર્વેવાં વેદાન્તાના તથા ચર-

મસ્યાં શાસોરક્ષમોનાવાયાં વ્યાખ્યાન્નાતઃ ।

મતલબ કે એ અધ્યાસભાષ્યમાં જે દષ્ટિ પોતે રજૂ કરી છે તે દષ્ટિએ ઉપનિષદવચનોનો અર્થ પોતે કર્યો છે.

આ રીતે શંકરાચાર્યનું દર્શન સ્વતંત્ર છે, પણ એનો અર્થ એના વિચારો ઉપર કોઈનું ઝણુ નથી એવો નથી. ઉપનિષદોનો આધાર તો પોતે સ્વીકારે જ છે. એટલું જ નહિ પણ મન અને

વાળીથી અગ્રણી તત્ત્વનું જ્ઞાન ઉપનિષદ દ્વારા જ ચર્ચ શરૂ એમ છે
 છે પણ ઔપનિષદ અંતરાદીઓનો મથાપ ચાલતો હોવાનું ઉપ
 મ્લેખુ જ છે એ મથાપને લગતું જે સાહિત્ય ગીતા-મહાભા તમામ અ
 દાપ તેનો અતિપ્રભાવ તરીકે સૂત્રમંત્ર તથા બાહ્યમંત્રે ન્વીમંત્રે
 છે પડી આરમ્ભ થયે, ઔલોભિ, બાંધિ વગેરે અંતરાદીઓના પ્રતીક
 મતોનો સ્પષ્ટસૂત્રમા મંત્રક થયો છે પણ સૂત્રકાં પડી અને શરૂ
 થાય પહેલાં પાશુ અંતરવાનનો મથાપ ચાલુ હતો, જેમા એક
 મતિકાને સૂત્રના વ્યાખ્યાનમા ગમ ધણે ભાગે અનુમરે છે
 અને યેથીક વાં જુદા પડે છે, ત્યાર બે બે વાદી બર્તનપત્રનું ખન
 કરે છે બીજા એક બોધાયનદત્તિને અનુમગી માનુષ્યાર્યે બાહ્ય
 ન્યુ છે આ ઉપગત મડનમિલનો બલમિદ્ધિ અથ દ્વિલુમા મળ્યો
 છે આ અન્યમા અંતરવા છે અને તેનો વાયવ્યતિમિત્રે લાજ લીધો
 છે એમ દ્રાવિડ વિદ્વાનો મહે છે પણ શકાર્યાર્ય જેના નાણનો સ્પષ્ટ
 સ્વીકાર મરે છે એવા અંતરવાદીઓમા મુખ્ય તો છે ગૌડપાત્યાર્ય
 શરૂમથાપ ગૌડપાદને આચાર્યના ૫ મંત્રુરુ ગણે છે એની મંત્રિઓ
 પ્રસિદ્ધ છે શકાર્યાર્યે ‘મથાપવિદ્નુ વચન છે’ એમ મહીને મંત્રિ
 માથી એક મનો બાહ્યમા ઉતાર્યો છે આ ઉપરાંત ચતુસ્ટ્રીને છેડે
 શરૂ મે મનોકા અનુમતિ આથે ઉતાર્યા છે અને દીપકાર એ મનોકાને
 ‘મન્નવિદાં ગાયા’ મહે છે આ બલવિદોનુ તો કાઈ વધારે સાહિત્ય
 મળુ નથી પણ જે ગૌડપાદનો અથ મગે છે અને જેનું શકર
 ઉપર હીમ નાણ છે એમ કહી શકાય તે ગૌડપાદના વિચારોથી પણ
 શરૂઆતના વિચારો અમલની બાબતમા જુદા પડે છે ગૌડપાદના
 વિચારો ઉપર જેટલી બૌદ્ધમનની છાયા છે તેટલી શકરાર્યના વિચારો
 ઉપર નથી

જનાં એટલું ચોક્કસ છે કે જેમ ન્યાય-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની શંકરને ખબર છે તેમ જ બૌદ્ધ-જૈન દર્શનોની શંકરાચાર્યને ખબર છે, એટલું જ નહીં પણ બૌદ્ધદર્શનના દેટલાક વિચારોની એના ઉપર ખાસ અમર પણ છે, એવું ઘણા વિદ્વાનો માને છે. ખાસ કરીને શંકરમતની અવિધાનું મૂળ બૌદ્ધ પ્રતીત્યસમુત્પાદવાદમાં છે અને નાગાર્જુનના શૂન્યવાદની અમર જગનના મિથ્યાત્વવાદ ઉપર છે.

આ બૌદ્ધ અસર પણ પ્રાચીનોના જાણવામાં હતી. ભાસ્કરે એનો ઉલ્લેખ ‘માયાવાદ મહાયાનબૌદ્ધની ગાથામાં ગવાયેલો છે’ એ રીતે કર્યો છે^{૧૦}, અને વૈષ્ણવોએ ‘માયાવાદમત્તચ્છાન્નં પ્રચ્છન્નં બૌદ્ધમુચ્યતે’ એવો આક્ષેપ કર્યો છે.

બૌદ્ધ અમર છે એની ના પડાય એમ નથી, જનાં શાંકરદર્શન અને બૌદ્ધ શૂન્યવાદ કે વિજ્ઞાનવાદ વચ્ચે ઘડ્યું અંતર છે. અધિષ્ઠાન-ભૂત પારંપારિક મતાની વાત એકેય બૌદ્ધદર્શનમાં નથી અને શાંકર-દર્શનના નુપ્પ મિદ્ધાન્તરૂપ બ્રહ્માત્મેશ્વરની વાતનો સંભવ જ બૌદ્ધ-દર્શનમાં નથી શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ શૂન્યવાદનું અને વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કર્યું છે,^{૧૧} એટલું જ નહીં પણ દંતકથા તેઓને બૌદ્ધધર્મને આ દશમાથી હાકી કાઢનાર અને ગ્રામર્ન દિંદુધર્મના પુનઃસ્થાપક ગણે છે.

પોતાના મમય મુધીમાં પ્રચલિત ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના સિદ્ધાન્તોને ગણતરીમાં લીધા વગર તો કોઈ નવું દર્શન રચી શકે નહીં અને શંકરાચાર્યે પણ ઋગ્વેદના મુક્તદષ્ટાઓથી આરંભી છેલ્લા દિગ્ગુનાગ અને ગૌડપાદ-ભર્તૃપ્રપંચ મુધીના દાર્શનિકોના વિચારોનો લાલ લીંચો હોવા છતાં એની પોતાની ફિલસૂફી સ્વતંત્ર છે. જેવી રીતે, જેમ ન્યાય-દર્શનના આદ્યદષ્ટા ગૌતમ, વૈશેષિકદર્શનના કણ્વાદ અને યોગદર્શનના

૧૦ પ્ર. સુ. ૧. ૪. ૨૫ ત્વં ભાસુરભ.ખ્ય; તથા હિન્દવત્તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-
ભા. ૨, ૧. ૧૬૮.

૧૧ પ્ર. સુ. ૨. ૨. ૧૮-૩૨.

પતંજલિ છે તેમ કેવલાદૈત દર્શનના આદિદષ્ટા સંખ્યાયાર્થ છે, આમ ઠીકીને અક્ષરસૂત્રમંત્રને યથાનિર્ણય કરવાની મારી મતવન નથી જેના અન્ય ઉપર સંકેત, ગમાનુજ જેવા આચાર્યોએ બાપ્યો લખ્યા છે એવું સ્થાન કાળે ખેમવી શકે? પણ ઉપનિષદોના યાગવલ્લે, ઉદાત્તપિત્ર, અપિત્રો, અક્ષરસૂત્ર, ગૌડપાદ જેવા સમને માન્ય અદૈતવાદીઓ, એ મર્વથી એવું વિરોધ સંખ્યાના વાદમાં છે અને જે આ વિગત છે તે દિલસૂરીની તથા પ્રમાણગામની દૃષ્ટિથી મૌલિક છે

મમત્ર મસ્કૃતસાહિત્યમાં જેના સુદ ગરનો જેટો નથી તે 'પ્રમત્રગભીર' સામ્યભાષ્યમાં માનવજીવનને તલમ્પર્શી અમર મતા દિલસૂરીના તે સ્ત્રી વિચારે મર્યોટ તર્કશીરી વડે ગૂંચવામાં આપ્યા છે

ઉપનિષદોમાં અદૈતઅક્ષરભાવ, અક્ષરતૈમ્યનો ઉપદેશ તથા બેદ દૃષ્ટિની નિન્ના એ બધું છે, પણ પ્રલક્ષ વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ બે બાવનો અનુભવ, વગી આક્ષરપુર્વગાત્રોમાં ભેદભાવના પાયા ઉપર કર્મકાંડ તથા વર્ણ્યઅર્થમર્મની રચના અને ન્યાય-સામ્યપિ દર્શનોના અન્ય વિચારકાનો દૈતવાદ-એ મર્વનો પ્રબળ વિરોધ બેદીને મામા પક્ષે મૌલિક શૂન્યવાદમાં પણ વગર ધાર્મિક શ્રદ્ધાના બળથી નહીં પણ વિશુદ્ધ તર્કના પક્ષથી અપરિનિય અદૈતવાદનું જે દર્શન સંપ્રદે ગૂંચુ છે તે અમાધારણ પ્રતિભાવુ ફળ છે

શાકરદર્શનની સર્વ વિશેષતાઓ મુદ્દા ક વા વતા તો એક મોટો અન્ય સાય, એને આ વ્યાખ્યાનમાં આ નિશાસનનથી મતે પ રાખી એટલું જ મુદ્દા છુ કે મારા મતે તો આ દેશની દિલસૂરીના ધર્મિ હામમાં અમાધારણ અને નગવત્તી દિલસૂરીના દત્તિહામમાં મોટું સ્થાન શકરાચાર્યનું છે ૧૨

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું યોગીશ્વરપણું

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના મહાન ઉપદેશક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કાલક્રમે પોતાના અતુલાયમાની ભક્તિના જોરથી વિષ્ણુના અવતાર અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ થયા, પણ એમનું યોગીશ્વરપણું એ ભક્તિના પ્રવાહમાં જ તણાઈ ગયું. પરંતુ મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનું યોગીશ્વરપણું વધારે દેખાય છે. નારાયણાવતાર કે વિષ્ણુના અવતાર તરીકે કૃષ્ણને ઓળખાવનાર મહાભારતના ભાગો પાછલા વખતના છે એમ ધણા મહાભારતના અભ્યાસી વિદ્વાનોનો મત છે. ભગવદ્ગીતામાંયે અંતે ‘યથ યોગોઽયઃ કૃણો યથ વાર્યો ધનુર્ધરઃ’ એમ અર્જુનને વીર પુરુષ અને કૃષ્ણને યોગીશ્વર કહ્યા છે. ભગવદ્ગીતામાં તથા મહાભારતના ધણા ભાગોમાં કૃષ્ણનું યોગીપણું સ્વાભાવિક રીતે ઝળકી જાય છે. પણ એક વર્ગ શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ માને છે એટલે એમના યોગીપણામાં એમને કંઈ નવાઈ રહેતી નથી. અને બીજો વર્ગ યોગને જ માનતો નથી એટલે કૃષ્ણચરિતના યોગિત્વસૂચક દાખલાઓમાં રસ લેતો નથી. આ રીતે એક વખત જોની પૂજા માની તથા યોગી તરીકે થતી હતી તેની પૂજા અત્યારે કેવળ ભક્તિભાજન ધર્મ તરીકે જ થાય છે. નવા જમાનાના નવા વિચારવાળાઓને પોતાના દેશના ગયા જમાનાના એક મહાન પુરુષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ માન્ય છે, પણ એ પુરુષવરનું ગોપી-વલ્લભપણું જોઈતું આ જમાનાને જાણીતું છે તેટલું યોગીશ્વરપણું જાણીતું નથી. મધ્ય, ચૈતન્ય, વલ્લભ વગેરે આચાર્યોએ તથા જયદેવ,

નગસિંહ મહેતા, મીંગબાઈ વગેરે અનેક ભક્ત-કવિજનોએ જેવી રીતે ભક્તિદષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો અભ્યાસ કર્યો, એનો મદિમા ગાયો અને આ દેશના સાચો ત્રીપુત્રુષોનાં હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર કર્યો તેવી રીતે દાઈ યોગીઓએ યોગદષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો અભ્યાસ કે પ્રચાર કર્યો નથી.

વૈષ્ણવ અપ્રાચીન પહેલાં આચાર્ય શ્રીરામાનુજ જે કે મોક્ષના માધન તરીકે ભક્તિ અને પ્રપત્તિનો ઉપદેશ કરે છે, પણ એ મદાન આચાર્યે ઉપદેશોલી ભક્તિના સ્વરૂપમાં યોગ એટલે બયો ભર્યો છે કે એમને યોગભક્તિનો વાસ્તો મળ્યો હશે એમ લાગે છે. શુભમયમા આ દેશમાં ભક્તિધર્મનો પ્રવાહ જોરથી વહેતો હતો. એ વખતે વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મ બહુ જોરમાં હતા. સ્થળે સ્થળે વૈષ્ણવ અને શૈવ મંદિરો ઊભા થતા હતાં. હજારો વૈષ્ણવ તથા શૈવ સાધુઓ આ દેશના દૂરદૂરના બાગોમાં તથા અન્ય દેશોમાં પણ પોતાપોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા એ વખતના શૈવો તો યોગીભક્તો હતા, પણ વૈષ્ણવો કે એ પણ યોગીભક્તો હોવા જોઈએ.

એ પ્રાચીન વખતમાં આગળથી લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષ પહેલાં વૈષ્ણવો-ભાગવતો કયા ધર્મઅધિભાથી એ વખતના વૈષ્ણવધર્મનાં સ્વરૂપો શીખતા હશે કે નામાનુજાઈ આચાર્યો તો પછી થયા, પણ મહાભારત આખું-સાખ મ્મોકતું એ વખતના હિંદુઓના જાણવામાં હતું એમ અનેક જૂતા લેખોથી સાબિત થાય છે. બધાં નદીં તો ઠેકઠાંક પુગણોએ એ વખતે વિદ્યમાન હશે. બીજાં તૈયાર થતા હતાં. દૂકામાં એમ કહી શકાય કે મહાભારત અને જૂતા પુરાણો-વિષ્ણુ-પુરાણ, હનિશ વગેરેમાંથી શુભમયના વૈષ્ણવો વૈષ્ણવનાનાં સ્વરૂપો શીખતા હશે અને પોતાના ચરિત્રમાં ઉતારતા હશે. અલખત, પ્રતિભા-રાણી માક્ષ-ભક્તો જાતે જ ભક્તિમાર્ગનું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરતા હશે (આલવારોએ એ સમયથી જ ભક્તિમાર્ગનું તામીલ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા માડ્યું છે.)

શુભસમયના વૈષ્ણવોએ જ મહાભારતને કૃષ્ણવેદ કહ્યો હતો એ વખતે હજી પુરાણો વિષે બહુ માન જામ્યું ન હતું. વેદ્યા ઊત્તરે દેવો પણ વેદ જોવી પ્રતિષ્ઠા હજી મહાભારતને જ મળી હતી શુભમહીન વૈષ્ણવોનો મુખ્ય આધાર મહાભારત પર જ હતો મહાભારતમાયે ભગવદ્ગીતા તો વૈષ્ણવોનો આદિમથ

ભગવાન વાસુદેવે પોતાના ઉપદેશમા જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, યોગમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ ચારેનો અતિ ઉચ્ચ સૂચિકા ઉપરથી મમન્વય મ્યો છે પણ આ દેશની પ્રજાના જીવનમા આ મમન્વય જિતમો નહી પ્રજાએ તો જુદા જુદા યુગમા જુદા માર્ગે પ્રયાણ મ્યું જ્ઞાનમાર્ગનું પશ્ચીક્ષન તો ભગવદ્ગીતાપનિદ રચાયું ત્યારે જ આર્યોએ લગભગ પૂરું મ્યું હતું બહારસ્પષ્ટ ઉપનિષદમા ઉપદેશના 'નેતિ નેતિ' વાતમા જ્ઞાનમાર્ગના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર આર્યબુદ્ધિ પ્રસરો છે એ ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉચ્ચતર મેટિનું તત્ત્વજ્ઞાન આ દેશમા તો હું પણ કોઈ અન્ય દેશમાયે માનવબુદ્ધિને હજી મળ્યું નથી પણ ભગવદ્ગીતા આર્ય તે વખતે તો જ્ઞાનમાર્ગના શિખર ઉપરથી આ દેશની બુદ્ધિ ઝાંખવા માડી હતી બીજા પ્રદેશમા હજી પ્રખર બુદ્ધિનું નાનું આતું રહ્યું હતું, પણ જીવેશ્વર સખધમા તો જ્ઞાને યોગને તથા ભક્તિને માર્ગ આપ્યો હતો યોગમાર્ગમા મ્દાય શુભસમય પડેલા જ આર્યોએ પગમ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી ભાન્તવર્તની આ યોગાર્દ અવસ્થા વખતે મહાભારતમા શ્રીકૃષ્ણનું અગ્રિય યોગીશ્વર તરીકે આનેખાયું લાગે છે પાતજલ યોગસૂત્ર પણ કદાચ આ અન્ધમા જ લખાયું હતો પછી શુભસમયમા યોગમિત્ર ભક્તિ અને છેવડે તો શુદ્ધ (પુણ્ય) ભક્તિનું સામ્રાજ્ય જામ્યું તે છેડાનના સમય સુધી આતું રહ્યું. ભક્તિ-ખરી ભક્તિનું જોર હવે મોળું પડી ગયું છે હાલમા લોકમાન્ય તિરુક વગેરે અનેક વિદ્વાનો ગીતામાથી અધ્યોગનું ગદ્ય ઉપર છે કર્મયોગ આપણા ચોક્કીમા ઝટકો જિતરશે તે તો ઈશ્વર જાણે, પણ ગીતાનો ઉપદેશ જુ. જુ. યુગમા જુદે જુદે રૂપે વહેવાર્ય ગયો છે

અને એને અનુભવી ગીતાના ઉપદેશનું મરિત પણ જુદે જુદે રૂપે દેખાયું છે. ભગવાન કૃષ્ણ પહેલાં વીર, પછી જ્ઞાની, પછી યોગીશ્વર, પછી વિદ્વાન, અવતાર અને છેવટ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મનાયા છે. (કૃષ્ણના કે કૃષ્ણમહિમા વિગ્રહીઓએ આ મહાપુરુષને છેક મહા-બાહન(મહાપર)ના વખતથી ગાળો દીધી છે. એ પ્રવાહ આજ કુધી ચાલુ છે. જૂના કે નવા કૃષ્ણભક્તોનાં કૃત્યો કે વચનોનો આરોપ કૃષ્ણ હવે આપીને તેઓ અનીતિમાન ને વ્યભિચારી પણ કરેલાયા છે.)

આ યુગમાં ભક્તિનાં બંધનો તૂટતાં જાય છે; બજેલા વર્ગમાંથી તો સમગ્ર તૂટી ગયાં છે. યોગની સાધકશક્તિ નથી, કુતૂહલશક્તિ છે. યોગનો મોદ છે. આ પરિસ્થિતિમાં યોગીશ્વર કૃષ્ણની યોગમહિમો અથવા કેવળ યોગમાર્ગનો આપણા લોકમાં ઉત્પન્ન થાય એ કંઈ સંભવિત લાગતું નથી. પણ યોગની ધણી વાતો આ વિજ્ઞાનના જ્ઞાનામાં વિજ્ઞાનના ખોટા મોઢયા ખોટી મનાઈગઈ છે. આપણી શુદ્ધિમાં વિજ્ઞાનના દોષદાર સંસ્કારો તો કંઈ જાનવાં નથી, પણ આપણે એ યોગની, શ્રવણી, પરચોક્તી, સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક શક્તિઓના ચમત્કારોની બધી વાતોને એકઠમ હસી ઠાઠી અને ફેંકી દીધી છે. આજે પશ્ચિમના અનેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સર ઓલિવર લોન્ડ, મહાન કુક્સ, વૃદ્ધ ફ્રેંચ ખગોળશાસ્ત્રી ફ્લેમેસ્ટિયન વગેરે આધ્યાત્મિક ચમત્કારોને વધાર્યું માને છે અને એ વિશે શાસ્ત્રીય રીતે શોધખોળ કરે છે. આપણો શાસ્ત્રીય શોધખોળનો સ્વભાવ નથી, આપણી નજર આરણ બનતા બનાવો પણ ભરાબર ચોક્કસાઈથી નોંધી રાખી એમાંથી સત્યો તારવવાનું કામ હાલમાં આપણે નથી કરી શકતા; પણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં જે હકીકતો અને સત્યો જળવાઈ રહ્યાં છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં તો કંઈ સુરહેલી નથી.

ભગવદ્ગીતામાં ઉપદેશોલો યોગ અને પાતંજલ યોગસૂત્રનો યોગ એક નથી, પણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી મનનો નિમલ અને મન

ખત, સ્વરૂપરૂપ આત્મા આંતે કૃવત્યને નદિ પશુ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે એટલું ગીતા વધારે બતાવે છે એ વાત ખરી. ગીતામાં કહેલા યોગનું વિશેષ વિવરણ મહાભારતના બીજા ભાગમાં (શાંતિપર્વમાં) મળે છે. પાતંજલ યોગસૂત્રની વિભૂતિઓની વાત ગીતામાં નથી, પણ વિભૂતિપાદમાં કહેલી અનેક સિદ્ધિઓના દાખલા શ્રીકૃષ્ણના જીવન-ચરિત્રમાં વણાઈ ગયા છે.

કૃષ્ણના શ્રીમદ્ભાગવતોક્ત બાલચરિત્રમાં ચમત્કારો ભારોભાર છે. પણ એમાંના કેટલાક તો બાલિય છે. પૂતનાના વધથી આરંભી કંસના વધ સુધીની અનેક વધોની કથાઓ કયા પ્રયોજનથી લખાઈ હશે એ વિચારવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ એમાં યોગસિદ્ધિની વાત તો નથી જ. નંદ્યશોદાના વાત્સલ્યપ્રેમની અને ગોપીઓની રાસલીલા તથા વિરહપીડાની કથાઓને ભક્તિપોષક માની છે. પાછળના ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો તથા કવિઓએ ભક્તિપોષક તરીકે આ કથાઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. કાળે કરી એમાં નવા ઉમેરા થતા ગયા છે. પણ શ્રીકૃષ્ણના આ બાલચરિત્રમાંયે એક બે દાખલા યોગસિદ્ધિના મળે છે. સૌથી સાદો દાખલો નીચેનો છે.

અકૂર મથુરાથી શ્રીકૃષ્ણને તેડવા ગોકુલ આવે છે. કૃષ્ણને સાથે લઈને ગોકુલથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં અકૂરજી યમુનામાં નાહવા જીતરે છે. કૃષ્ણ-બલદેવ રથમાં જ બેસી રહે છે. નાહતાં નાહતાં અકૂરને પાણીમાં કૃષ્ણનાં દર્શન થાય છે (પ્રતિબિંબરૂપે નહીં) એટલે એ નદીમાંથી જહાઝ મોઢું કાઢીને જુએ છે તો ત્યાં કૃષ્ણને રથમાં બેઠેલા જુએ છે. અકૂર આ દર્શનથી કૃષ્ણને ઈશ્વર માની તેના ભક્ત બની જાય છે. આ પ્રમાણે ભાગવત વગેરેમાં કથા છે. હવે આમાં કશું નવું નથી. આ રીતે એક માણસ જીવતું આપણી સામે બેઠેલું હોય અને એના શરીરની જીવતી જ આકૃતિ એ જ વખતે બીજે રથને દેખાય એ બનાવ ઘણી વાર બને છે. જો કે એમાં દેખાવ

મિવાય ગીલું ક્યાં હોતું નથી. અનેક મનુષ્યોએ આવા દેખાવો
એક માથે નોંધ્યા છે. એમાં જાતિનો કે અસત્યવાદનો પ્રશ્ન જ નથી.
માણુન પ્રયત્નપૂર્વક પણ આ રીતે પોતાનું ગીલું શરીર (પ્રાણમય
કાષ્ટ-astral body double) બહાર કાઢી શકે છે, પોતે જોઈ
શકે છે તથા બીજાને બતાવી શકે છે એ દવે સિદ્ધ થયું છે (જીવો-
Death and its mystery by Camille Flammarion)

આ માદી સિદ્ધિને અનેક પ્રયોગોએ મોટું રૂપ અપાડ્યું છે.
કૃષ્ણે પોતાનાં માતાપિતાને તથા બીજાંઓને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપ
બતાવ્યું એ તો હપ્તનું જ મોટું પાત્ર છે. પણ મસકીડામાં જોઈતી
ગોપાઓ તેજસા પોતાના શરીર બનાવ્યા એ કથાનો ખુલાસો આ સાદી
મિદ્ધિથી નહીં થાય. જો કે એક માથે અનેક શરીર દેખાડી શકાય
એમ યોગશાસ્ત્ર માને છે. પોતાના મુખમાં બાલકૃષ્ણે યમોદાજીને સમ-
સ્ત જગત્ બતાવ્યું એ તો પાછળથી અર્જુનને બતાવેલા વિશ્વરૂપનું જ
પાત્ર કાગે છે. બ્રહ્માએ હરી સીદ્ધિ ગાયો અને વત્સોને બન્ને
નવા ગાયો અને વત્સો મન્ત્રાની કથા તો વિચિત્ર છે. કોઈ યોગ-
મિદ્ધિથી આ કથાનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી.
દેવની આંગળીથી ગોવર્ધન તોળીને ગોકુલ અને ગોકુલવાસીઓની રક્ષા
કર્તાની કથાનો મર્મ આ દૃષ્ટિથી નથી મળતો. દ્વંદ્વમાં ભાગવતોક્ત
બાલચન્દ્રિ યોગદૃષ્ટિથી વિચારતા ઘણે અંશે દુર્બોધ રહે છે એ બક્તોની
યોગનાનું ફળ છે.

મહાભારતોક્ત કૃષ્ણચરિત્રના કેટલાક પ્રયોગો કૃષ્ણને યોગીશ્વર
માનીને લખાયા છે દાખલા તરીકે, ભગવદ્ગીતામાં જ એ વાત છે:
એક તો કૃષ્ણ કહે છે કે “માન અને તાન અનેક જન્મો થયા છે
એ બધા હું જાણું છું, છુ નથી જાણતો.” આમાં પૂર્વજન્મનું
જ્ઞાન જ વિવક્ષિત છે. આપણું યોગશાસ્ત્ર યોગીને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન
થઈ શકે એમ માને છે. ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયમાં અર્જુનને
વિશ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું છે. એમાં તો અત્યંત (વિશ્વરૂપના) વિચારને

‘મૂર્ત રૂપ બનાવીને દેખાડવાની વાત છે. આપણા યોગશાસ્ત્રને આંશક્ય અને માન્ય છે જ, પણ આ યુગમાં (Hypnotism) હિપ્નોટિઝમની ક્રિયાથી ઘણા લોકો આ પ્રકારનું દર્શન કરાવી શકે છે. બીજી વાર દુર્યોધનની સલામાં વિશ્વરૂપદર્શન કરાવ્યાનું કહ્યું છે. એ પ્રસંગમાં ગીતાના પ્રસંગ જોઈશું ઔચિત્ય તો નથી જ, પણ યોગસિદ્ધિને અશક્ય જેવું કંઈ નથી. વનમાં દ્રૌપદીનું શાકનું પત્ર ખાઈને દુર્વાસાને તથા એના શિષ્યોને ભોજનની વામિનું ભાન કરાવ્યાની મહાભારતની કથામાંયે યોગસિદ્ધિને કંઈ અશક્ય જેવું નથી. હિપ્નોટિઝમથી જે ક્રિયા પાસેના માણસ ઉપર આજે કરી શકાય છે તે જ ક્રિયા દૂર અને ઘણા માણસો ઉપર શ્રીકૃષ્ણે એક સાથે કરી છે. માટે જ તેઓ યોગીશ્વર. દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યાની કથાએ આ વર્ગમાં આવી શકે.

વધારે દાખલાઓ આપવાની જરૂર નથી. દૂંકામાં વક્તવ્ય એટલું જ છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઘણા જૂના વખતથી—ગીતા મહાભારતને એક ભાગ થઈ તે વખતથી જ યોગીશ્વર માન્યા છે. એ વખતમાં યોગની જે સિદ્ધિઓ મનાતી તેવી સિદ્ધિઓ શ્રીકૃષ્ણમાં હોવાનું મનાતું એમ મહાભારતના કેટલાક દાખલાઓ સૂચવે છે. ધીમેધીમે મહાભારતમાં જ કૃષ્ણની યોગની સિદ્ધિઓની અતિશયોક્તિ થવા લાગી હતી. પુરાણોમાં તો શ્રીકૃષ્ણ યોગીશ્વર નહીં, પણ સાક્ષાત્ ઈશ્વર મનાયા છે. એટલે એ વખતની ઈશ્વરત્વની ભાવના ‘કર્તુમર્ક્તુમન્યથાકર્તુ’ સમર્થ:’ ને અનુસરીને થઈ છે. એમના જીવનના ચમત્કારોની અતિશયોક્તિ પુષ્કળ થઈ છે. કવચિત્ ચમત્કારકથા બાલિશ લાગે છે. નાનાં બાળકો ખુશી થાય કેવી વાતો કૃષ્ણચરિત્રમાં ગુંથાઈ ત્યારે સમાજના મોટા ભાગની શુદ્ધિયે બાળક હશે.

આજે તો ભગવાન કૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા કે નહીં એ વિષે જ શંકા ભડે છે. પણ તેઓ કૃષ્ણને અર્જુનના શબ્દોમાં આ દેશના કે પૃથ્વીના જ ‘સનાતન પુરુષ’ માને છે તેઓએ એમના જીવન-

ની જે વાતો પ્રાચીન માહિત્યમાં જળવાઈ રહી છે તેનો યોગદષ્ટિથી પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

યોગશાસ્ત્રમાં કેટલું માયુ અને કેટલું જોડું છે એ એકદમ સાદમથી કહી શકાય એવી વાત નથી પ્રયોગથી તથા અવલોકનો સરખાવીને વિજ્ઞાનની નવી ગોથો સાબિત કરવામાં આવે છે પૂર્વે કદી પણ કલ્પનામાં ન આવેલી તારે વગરના ટેલિફોન જેવી વાતો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે તો યોગની વાતોનેયે અનુભવ અને અભ્યાસની કમોટીથી કર્યા પહેલાં જોડી ન માનવી જોઈએ. વળી આપણા લોહીમાં તો યોગતુ આકર્ષણ મ્લુ છે (અરવિંદ યોગનો ‘પૂર્ણ યોગ’ ધર્મો વચાવ છે). પણ ખાલી કુતૂહલદર્શિ-જ્ઞાનક જેવી ચમત્કામીતિ જોડી દેવાની અને ગભીર અભ્યાસની દેવ પાડવાની ઘણી વરર છે. ભગવાન કૃષ્ણની કથાઓનો પણ ઐતિહાસિક વિવેચનની દષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો પત્રી ભક્તિપ્રવાહ તથા યોગપ્રવાહની દષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ધર્મી વાતો યોગનિર્દિના દાખવારથ છે એ તો નિમંશય

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યોગીશ્વર હો, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હો કે એ નામના મોઈ પુરુષ ભને ન જ થયા હો, પણ આ દેશના આર્યજનોના હૃદયો તો ગીતાના એ ઉપદેશને પોતાના અંતરમાં પેઠે જ સત્ય માની અણુનના શબ્દોમાં દમ્બેશા પ્રાર્થના કરે છે અને કરશે-

ત્વગ્નયઃ શાક્તધર્મગોપ્તા

સનાતનસ્ત્વ પુરુષો મતો મે.

* * *

નમ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે

પુનથ મૂયોવિ નમો નમસ્તે

(ગીતા.)

‘ ભાવના ’ વિષે વધુ વિચાર

‘ અખંડ આનંદ ’ના ઓગસ્ટ ૧૯૫૦ના અંકમાં શ્રી કિશોર-લાલ ધ. મશરૂવાળાનો ‘ રંગદ્રોણ, કલ્પના અને ભાવના ’ એ નામનો એક ટૂંકો લેખ છે. શ્રી મશરૂવાળાનું લખાણ સુવિચારિત ન હોય એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ આ લખાણમાં ગીતાનો જે શ્લોક એમણે ટાંક્યો છે, તેના પ્રસિદ્ધ અર્થથી આ લેખમાં જરા જુદો અર્થ વાંચીને કટલાક ગીતા વાંચનારાઓને શંકા થવાનો સંભવ માનીને મારા મનનું જે રીતે મેં સમાધાન કર્યું તે ટૂંકમાં નીચે દર્શાવ્યું છે, એથી ‘ અખંડ આનંદ ’ના મારા જેવા વાંચનારાઓને અર્થની સ્પષ્ટતા થશે એમ માનીને.

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न वायुक्तस्य भावना । એ ગીતા (અ. ૨ શ્લોક ૬૬) ના ‘ ભાવના ’ શબ્દનો અર્થ શંકરાચાર્ય, મધુસૂદન સર-સ્વતી, નીલકંઠ, શ્રીધર વગેરે સંસ્કૃત ટીકાકારોએ નિર્દિધ્યાસન કે ધ્યાન એવો કર્યો છે. શંકરે ‘ આત્મજ્ઞાનાભિનિવેશ ’ શબ્દ વાપરેલ છે; પણ એના ટીકાકારોએ ધ્યાન એમ સાદી રીતે કહેલ છે તે બરાબર છે. રાધાકૃષ્ણને ગીતાના અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં ભાવનાનો ‘ કોન્સન્ટ્રેશન ’ અર્થ કર્યો છે, તે શંકરના ‘ અભિનિવેશ ’નો અનુવાદ છે. મતલબ કે ગીતાના ઉપલા શ્લોકાર્થમાં આવેલા ભાવના શબ્દનો ધ્યાન, એકાગ્રતા એવો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. અને પૂર્વાપરસંદર્ભ જોતાં પણ એ અર્થ

ભેમે છે. પણ અયુક્ત એટલે મંયમરહિતમાં એકાગ્રતા ન હોય એમ કહેવામાં કાંઈ નવું નથી. વળી ગીતા જેવા ગ્રંથમાં ઊંડા ઊત્તરીને ગાંધનારને નવાં મતો મળે તો એમાં આશ્ચર્ય નથી.

હવે ભાવના શબ્દના શ્રી મહારવાણા કહે છે તેમ ક'પના, લાગણી જેવા અર્થો પણ થાય છે એમણે નથી કહ્યું પણ આશ્ચર્ય જેવા અર્થમાં પણ ભાવના શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. સામાન્ય માણસો અમુક નિશ્ચિત અર્થ કરતાં અસ્પષ્ટ અર્થમાં ભાવના શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આપણે અહીં બીજા અર્થોનું પ્રયોગન નથી, પણ લાગણી અર્થનો વિચાર આગળ ચલાવીએ.

યોગસૂત્રકારે—

મૈત્રીકરુણામુદિતાપેક્ષાણા મુહુરુ સપુજ્યાપુણ્ય-

તિષ્ઠાણા માનસાતથિતપ્રેસદનમ્ । (૧-૩૩)

એ સૂત્રમાં ભાવના શબ્દનો લાગણી જેવો અર્થ ક્યેં છે. સૂત્રકારનું વિવક્ષિત પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તમાં આપેલી લાગણી વિશે એમ લાગે છે, પણ મૈત્રીકરુણાદિ લાગણીઓ પ્રયત્ન વગર મહજ રીતે ઉદ્ભવે એથી ચિત્તનું પ્રભાવન ન થાય એવું નથી.

ગીતાના ભાવના શબ્દનો આ પ્રકારની લાગણી એવો અર્થ લેવો હોય તો ખુશાથી લઈ શકાય એમ મને લાગે છે. અને શ્રી મહારવાણા કહે છે તેમ ભાવનાઓ એ પ્રકારની હોય છે : રાગદ્વેષથી ભરેલી અને શુદ્ધ તેમાં જે રાગદ્વેષથી વિમુક્ત છે, તેનામાં તો શુદ્ધ ભાવના જ હોવાને મંમવ છે. મિદ્ધ મનુષ્યોને દૂર રાખીને સામાન્ય મનુષ્યોનો વિચાર કરીએ તો એવો અનુભવ આવે છે કે સર્વકાળ રાગદ્વેષથી વિમુક્ત જ હોય એવા મન વિશુદ્ધચિત્ત વિગ્ન છે, બ્યારે મોટા ભાગના મનુષ્યો કાંઈક ક્ષણે રાગદ્વેષને વશ થઈને વર્તન કરે છે અને બીજી કાંઈ ક્ષણે રાગદ્વેષથી તણાયા વગર દયા, ક્ષમા, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ વગેરે શુદ્ધ લાગણીઓને વશ વર્તીને શ્રી મહાર-

વાળાએ દાખલા આપ્યા છે તેવાં શુભ કાર્યો કરી નાંચ છે. મતલબ કે સામાન્ય મનુષ્યનું ચિત્ત સંકુચ છે અને આપણે પ્રાચીનનું નિર્દેશઃ એ ન્યાયે જે મોટે ભાગે રાગદ્વેષથી યુક્ત રૂપમાં વિચરતો હોય તેને અયુક્ત-અસંબંધી કહીએ છીએ અને મોટે ભાગે દયા, ક્ષમા, તિતિક્ષા વગેરે શુદ્ધ લાગણીઓ જેના શુભનમાં દેખાતી હોય તેવાને શુદ્ધ ભાવનાપ્રધાન કહીએ. પણ સામાન્ય રીતે લોકન્ય-વહારમાં આવે એક પાડવામાં આવતો હોય એમ દેખાતું નથી. રાગ-દ્વેષથી ભરેલાને પણ કાઈલોકો ભાવનાપ્રધાન કહેતા હોય એમ લાગે છે.

શ્રી મહારવાળાને ‘તમે શુદ્ધિમાન છો અને ભાવનાદુર્બલ છો’ એમ જેઓ કહેતા હશે તેઓ ભાવના શબ્દ કયા અર્થમાં-કલ્પનાના, રાગદ્વેષના કે દયાક્ષમાના અર્થમાં-વાપરતા હશે તે કોણ કહી શકે ? કદાચ શુદ્ધિદુર્બલ લોકો પોતાના બચાવ માટે શ્રી મહારવાળા જેવાને ભાવનાદુર્બલ કહેતા હોય તો કોણ જાણે !’ એ ગમે તેમ હો, શ્રી મહારવાળાના ચિત્તનું પરીક્ષણ કરવાનો આપણને કોઈ અધિકાર નથી. ભાવના તો સ્વસંવેદ છે, છતાં એમનાં લખાણો અને કાર્યો ઉપરથી મને તો સ્પષ્ટ શુદ્ધિ અને શુદ્ધ ભાવના જોવાનું એ સજ્જનમાં પ્રાધાન્ય જણાય છે; પણ આવી બાબતમાં એક વ્યક્તિના મતની કિંમત શી ? અને આટલી ચર્ચા પહેલાં કહ્યું છે તેમ માગે વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવા માટે કરી છે. એથી વધારે શ્રી મહારવાળાને પિછાનવાનો કે આ વિષયની વિશેષજ્ઞતાનો દાવો નથી.

તિતિક્ષા

ભગવદ્ગીતાનો પ્રમિદ્ધ શ્લોક છે:

માત્રાસ્પર્શાન્તુ કૌતેય શૈભોગ્ગમુલ્લુલ્લસઃ ।

અગ્માપાયિનોઽનિસ્યાસ્તાસ્તિતિક્ષ્ણમ્ ભારત ॥

ગીતા અ. ૨ શ્લો. ૧૪

આ શ્લોકનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે. આંખ, નાક, કાન, જીભ અને આમડી એ ઇન્દ્રિયો માથે તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો સ્પર્શસંબંધ ટાડા-ગિનાતું જ્ઞાન તથા સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સ્પર્શ-સંબંધો આવે અને પાછા જાય એવા તથા અનિત્ય છે. હે ભારત, એ ટાડા-ગિનાના જ્ઞાનને તથા સુખ-દુઃખને સહન કરવાની ટેવ પાડ.

કૌતેય-અર્જુનને લક્ષીને આપેલો આ ઉપદેશ માણસમાત્રને ખરી રીતે અપાયો છે એ કહેવાની જરૂર નથી આ શ્લોકમાં ખીણ એ વાત અધ્યાહાર છે: (૧) ઉપલા શ્લોકમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની જ વાત છે, એ દેખીતું છે. ટાડું-ગિતું સુખાત્મે આમડીને લાગે છે જો કે જીભનેય ટાડું-ગિતું લાગે ખરું, પણ તેમાંથી જ્યવું સહેવું છે; અને આંખ, નાક અને કાન માથે તે-૪, ગંધ અને શબ્દનો વધારેપડતો સ્પર્શ-સંબંધ દુઃખકારક થાય છે ખરો-અને કેટલીક વાર તે તે ઇન્દ્રિયને નુકસાન પણ કરે છે. આમ જધું જોતાં સહન કરવાનો કે ન કરવાનો પ્રશ્ન ઓટલાએ સ્પર્શેન્દ્રિય સંબંધમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ખીણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના

સંબંધમા એ પ્રશ્ન ભાગ્યે જ જાહે છે. વળી સ્પર્શેન્દ્રિય સંબંધમા ઉપના શ્લોકમા શીત અને ઉષ્ણનો જ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ ચામડીને ગમતા-અનુકૂળ સ્પર્શે તથા અણુગમતા-પ્રતિકૂળ સ્પર્શે અથવા પ્રહાર જેવા સ્પર્શેને પણ સમાવી લેવા પડે વળી કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયા છતાં અમુક હદ સુધી ગમે છે-અનુકૂળ લાગે છે, છતાં અમુક હદથી વધારે શ્રમ માણુમથી સહન થઈ શકતો નથી. અલ્પબળ આ હદ જુદા જુદા માણુમ માટે ઉંમર, શક્તિ, ટેવ વગેરેને અનુસરી જુદી જુદી હોય છે ત્રીજું, મનને પણ શાસ્ત્રમા એક ઈન્દ્રિય ગણવામા આવેન છે અને મનને ઘણીવાર સીધી જ સુખદુઃખની લાગણી થાય છે, એ શાસ્ત્રમિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ છે આટલા સ્પષ્ટીકરણ માથે આ શ્લોકનો અર્થ સમજીને હવે આગળ ચાલીએ

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ શ્લોક માટે કહ્યું છે કે ‘અતિશય નેગ વાળો એ શ્લોક છે મને તો ઘણી ચિંતાને મમથે એ શ્લોકે શાંતિ આપી છે.’ (મહાદેવભાઈની ડાયરી પુ ૪થુ પૃ ૮૩) વળી માધકોનો અનુભવ મહાત્માજીના કથનને દેકે આપને દુઃખમા એમ કહી શકાય, કે આ શ્લોકમા તિતિક્ષાનું ન્દસ્ય મક્ષેપમા કહ્યું છે અને શકરાચાર્યે શ્રુતિને અનુસરી શમાદિ ૫૨ સપત્તિ, જેમા તિતિક્ષા પણ એક છે, તેને બ્રહ્મના જિજ્ઞાસુ માટે આવશ્યક સાધન ગણેન છે - પણ આનો અર્થ એવો નથી કે જ્ઞાનમાર્ગના પ્રવાસી માટે જ તિતિક્ષા એક આવશ્યક સાધન છે ખરી રીતે તે ભક્તિ, યોગ, કર્મયોગ, જ્ઞાન સર્વ માર્ગોના પ્રવાસીઓ તિતિક્ષા વગર પોતપોતાના પ્રવાસમા પ્રગતિ સાધી શકતા નથી ઉપ નો શ્લોક મને પોતાને ઘણી વાર માગી ગતિ શા કાણુથી અટકી છે એ સ્પષ્ટ દેખાડી આપે છે

* તસ્માદર્શવિચ્છન્તા દાન્ત ઉપરવર્તિતિયુ સમાહિતો મૂર્ચ્ત્મન્દેવ ત્માન પરયદા ૪ ૪-૪-૨૩ અને જ સુ ૧-૧-૧ ઉપરનું શાકરભાષ્ય

શક્તિ, યોગ, જ્ઞાન આદિ શ્રેયો માર્ગના પ્રવાસીનો પ્રવાસ નિતિશા વગર સુરક્ષેષ બને છે. કેટલીક વાર અટકી પડે છે એ તો છે જ પણ આવધારિક અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલી મંમાના વિવિધ માર્ગો હપ્ત પ્રવાસ કરનારાઓને નિતિશાની બિયુટી જડત નથી એમ દ્રાર્ધ માને તો એ ખોટું છે. આવધારિક કૃતિ પણ નિતિશાની અપેક્ષા ગમે છે. વ્યવહારનાં કાર્યોમાં પણ યાદતરફ, આમાન્ય રીતે મૌને માથે પ્રમંગ આવી પડનાં હુષો અને આવશ્યક પન્થિમ મહન કરવાની શક્તિ જેમાં માગ પ્રમાણમાં હોય અને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતા મુખ્યમા પન્થાર્ધ જઈને જેઓ લક્ષ્યને ચૂકે નહિ તેઓ જ ધારી મહત્ત્વ મેળવી શકે છે, એ અનેદ નાખવાઓથી વારંવાર અનુભવમા આવતું મત્ત છે.

નિતિશા કલ્યાણકર હોવા છતાં એને મર્યાદા છે, જેમ શરીરની શ્રમ મહન કરવાની શક્તિને મર્યાદા છે. તેમ જ ટાદ-ગરમી સહન કરવાની શક્તિને પણ મર્યાદા છે અલબત્ત આ મર્યાદાની સીમારેખા દરેક વ્યક્તિ માટે એક સંખ્યા નથી હમર, શરીરનું આરોગ્ય વગેરેને અનુસરી એ નીમારખા આગળપાછળ જાય છે અને ટેવથી-કેળવણીથી સારી રીતે વધારી શકાય છે અને મનુષ્યે વ્યક્તિશઃ તથા રાજ્યે અથવા નમાજે મમસ્ત પ્રજામા યોગ્ય કેળવણી દ્વારા શરીર અને મનની મહનશક્તિ બની શકે તેટલી વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પ્રજા-ઉત્થનના આરોગ્ય માટે આવશ્યક છે. પણ કુદ-તેજ આ મહનશક્તિનીયે હદ બાધી છે એ જીવવાનું નથી નાખવા તરીકે, બેઠકતા પાણીની ગરમી સીધી ચામડીને લાગે એટલે કે બેઠકતા પાણી સીધું ચામડી હપ્ત પડે અથવા અગ્નિથી સીધી ચામડી દાઝે તો ચામડી બગી જાય અને માણસ વધારેપણુ દાઝી જાય તો થોડા વખતમાં મરી જાય, એવે એ સ્થિતિમાં નિતિશા કેળવવાનો પ્રયત્ન જ નથી બેઠકો. હા, પણ મનની હુ ખ મહન કરવાની-ગમે તેના આધારમાં પણ શાંત અને સ્વ-

સ્થ રહેવાની—શક્તિ ધણી વધારે છે. ૧ ઉપર કહેલા દાઝી જવાના દાખ-
લામાં પશુ દાઝી ગંનારે પોતે તેમ જ આસપાસનાં માણસો ગભરાઈને
ખોટી દોડાદોડી ન કરી મૂકે પણ સ્વસ્થ રહીને કર્તવ્ય વિચારીને એ
પ્રમાણે સત્વર આચરી શકે તો દાઝવાનાં ગંભીર પરિણામો પ્રમાણમાં
ઓછાં આવે. આ સાદો અને અતિ સામાન્ય અનુભવનો દાખલો વ્યવ-
હારના ધણા પ્રસંગોને લાંબુ પડશે એટલે બીજા દાખલાઓ આપવાની
જરૂર નથી.

પણ એક બીજી મર્યાદા 'નોંધવાની રહે છે. તિતિક્ષાની ઉપનમાં
આવસ્યકતા 'સ્વીકાર્યા પછી એ પોતે સાધ્ય નથી પણ સાધન છે એ
ધ્યાનમાં ન રહે તો તિતિક્ષા અનર્થકારક પણ થઈ પડે. કહેવાની
મનક્ષણ એ છે, કે તિતિક્ષા ખાતર તિતિક્ષાને કેળવવાનો પ્રયાસ અર્થ-
રહિત જ નહિ પણ અનર્થકારક છે. જેમ કસરત અને બાજી ભરી-
દાઈઓમાં આગલી હદ કુદાવીને પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ સાબિત કરવાનું
લક્ષ્ય હોય છે, તેમ તિતિક્ષામાં પોતે કટકું બધું અર્થાત્ બીજા સર્વ
કર્તાં એક આંગળ વધારે સદન કરી શકે છે એ સિદ્ધ કરવા માટે
તિતિક્ષાની, કસરત કર્યા કરે તો એમાં તામસ તપ ૨ પેઠે ઉપન વેદશર્ધ

૧ યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

તનદુઃખમુલં ધીરં સોમૃદ્ધત્વાય ચલ્વતે ॥

ગીતા અ. ૨ શ્લો. ૧૫

જે ધીર પુરુષ દુઃખ અને મુખ સમાન (ચારણાવાણે) રહે છે અને જેને
આ ઇન્દ્રિયાર્થોના સ્પર્શો પીડા કરતા નથી તે અમૃતપણાને પામે છે.

૨ તામસ તપ માટે બીજામાં જ કહ્યું છે કે :

કર્પદન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતપ્રામમચેતસઃ ।

માં ચેમાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્વયાસુરનિચયાન્ ॥

ગીતા અ. ૧૩ શ્લો. ૬

જે અજ્ઞાની માણસો પોતાના શરીરમાં રહેલાં બધા વસ્તુને તથા શરી-
રની અદર રહેલા અને (પરમાત્માને) પીડા કરે છે તેઓને આસુરી નિશ્ચય-
વાળા બણવા.

જવાનો સંભવ છે એટલે એ માર્ગે જવા જેવું નથી. તે દે આ જમાનામાં 'રેકર્ડ એડિંગ' નો મોદ ધૂણો વધી ગયો છે, એ બારે બપર્યાય છે. પણ જેઓ તિતિક્ષાને સાધ્ય નહિ પણ સાધન તરીકે, ખાત્રી કેળવણીને સાધક થાય નહિ એ રીતે, કેળવે તેઓને કશો ભય નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ અવશ્ય પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે.

પણ સ્વકલ્યાણ અથવા સ્વકીય અભ્યુદય એ અંતિમ સાધ્ય તો માનવજાતિનું અથવા એથીયે આગળ નગર નાખીને બોલીએ તો શ્રવમાત્રનું કલ્યાણ છે, અલગત લક્ષ્ય ગમે તેટલું જાંચું રાખે પણ પક્ષીઓ પેઠે માણસો પણ ગતિ તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ કરી શકે છે. નહિ તો એટલું જ વક્તવ્ય છે કે તિતિક્ષાથી શરીર અને મનની જે શક્તિ સાધક મેળવી શકે છે તેનો ઉપયોગ જનસેવામાં કરવામાં આવે ત્યારે જ તિતિક્ષા જેવા સાધનની સાર્થકતા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સાધક પોતામાં તિતિક્ષા ભરે કેળવે, કેળવવી જોઈએ જ, પણ દરિદ્ર અને દુઃખી લોકોને-જેની સેવા કરવાની પોતાની ફરજ હોય તે લોકોને તિતિક્ષા કેળવવાનો ઉપદેશ દોષ આપે તો એ ખોટું જ નહિ પણ નિર્દય પતન ગણાય. દુઃખ કે હિંસ્રિયથી સંતપ્ત લોકોનાં તો દુઃખો દૂર કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો એ જ સાધક અથવા સજ્જન મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. જમતના શ્રવેને સુખી અને સંતોષી જોઈને પોતાને સુખી માને એ જ સાચો સાધક. આ રીતે તિતિક્ષાને સાધન તરીકે પોતામાં કેળવીને જનતાજનાર્દનની અથવા દરિદ્રનારાયણની સેવામાં વાપરવામાં ત્યાગ અને કર્તવ્યનિશ્ચયનો સરસ સમન્વય સધાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાનાં શ્રવનમાં આ મહાસિદ્ધિ સાધીને જગત આગળ અસાધારણ આદર્શ રજૂ કર્યો છે.

અહિંસાનો મહિમા

‘મહિષાસુરમર્ધિન’ તત્સંનિષી વૈરત્યાગઃ ।

આ યોગસૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. કોઈ માણસમાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં તેની નજીકમાં વૈરભાવ છૂટી જાય છે પ્રાચીન તથા ‘મધ્ય-કાલીન’ કથાકારોએ આ યોગસૂત્રોક્ત સત્યના દૃષ્ટાંતરૂપે અનેક અમલકાર-પૂર્ણ કથાઓ રચી છે. પણ અહીં તો મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનો એક અદ્ભુત દાખલો નોંધવાની ધ્વજા છે.

∴ મહાત્મા ગાંધીજી જ્યારે નોઆખલીમાં ત્યાંના મુસ્લિમોનાં હૃદયમાં અહિંસાની અને હિંદુઓનાં હૃદયમાં નિર્ભયતાની સ્થાપના કરવા માટે નિઃશસ્ત્ર તથા કોઈ પણ જાતના આલ્સ રક્ષણ વિના પગપાળા યાત્રા કરતા હતા ત્યારે દેશ આખાનો શ્વાસ થંભી ગયો હતો ! શું થશે ? મહાત્માજીની હત્યા થશે તો ? એવી ચિંતા ત્યારે કોને નહોતી થતી ? પણ મહાત્મા ગાંધીજીની એ શાંતિયાત્રા વિષે ત્યારે જ છાપાઓમાં ‘વાચ્યું હતું કે મહાત્માજીની આંખ સાથે આખ મેળવવાની હિંમત ન હોવાથી કેટલાક ચુંડાઓ આગળથી તે તે ગામને છોડીને ભાગી જતા હતા, જ્યારે બીજા જેઓ મહાત્માજીની આંખના જાડમાં આવી જતા હતા તેઓ એમના રક્ષણનો ભાર ઉપાડીને સાથે ચાલવા લાગતા હતા. મહાત્માજીએ અંગ્રાજની સરકાર સાથે શરત કરી હતી, કે એમની પ્રાર્થનામાં આવતાં કોઈને રોકવા નહિ. આ સ્થિતિમાં એક દિવસ

નીચેનો બનાવ બન્યો, જે ત્યારે અને તે પછી પણ રહેલી નોંસે પોતાના પુસ્તકમાં* છાપ્યો તે પહેલાં ક્યાંય છપાયો નથી.

બન્યું એવું કે એક મુસ્લિમ મહાત્માજીની પ્રાર્થનામંત્રામાં આવ્યો. એના ઉપર કશી અમર ન થઈ અને (મહા પૂરી થયાં પછી એમ્લા મહાત્માજી ત્યારે ધણું કરી હશે-) એણે મહાત્માજીનું ગળું જાણવા માણ્યું અને મહાત્માજીના ચહેરા ઉપર આમમાની છાયા આવી ગઈ એટલા ગૂંજળાવ્યા; પણ મહાત્માજી તો એ વખતે પણ હમતા જ હતા. મામે ચવાના અને અણમમાના અભાવની પણ એટલી અમર પેલા ઉપર થઈ કે તેણે મહાત્માજીને છોડી દીધા અને પાછળથી આનીને એ માણુમ મહાત્માજીને પગે પડ્યો.^૧

* E Stanley Jonesના Mahatma Gandhi-an interpretation નામના ૧૯૪૮ના સંપાદનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકના પૃ ૧૩૩માં આ હકીકત લખેલી છે.

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્થાન

મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્થાન જગતના ઇતિહાસમાં છે. આખી મનુષ્યજાતના જીવનમાં હમેશાં ઉપકારક થાય એવા અપૂર્વ તત્ત્વનો પ્રાપ્ત કરનાર જે થોડા મહાપુરુષોને ઇતિહાસ ઓળખે છે તેમાંના એક ગાંધીજી છે એમ તટસ્થ વિચારકોનો અભિપ્રાય છે. પણ મહાત્મા ગાંધીજીનો જીવનક્રમ હજી સમાપ્ત થયો નથી અને ભવિષ્યમાં એ મહાપુરુષ શું પ્રાપ્ત કરશે એ જાણવું મુશ્કેલ છે, એવી સ્થિતિમાં આ દેશના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું સ્થાન ક્યાં છે એ નિશ્ચિત રૂપે કહેવું કેવળ ધૃષ્ટતા જ ગણાય. વળી વર્ષો સુધી મહાત્માજીના અતેવાસી તરીકે રહેનાર અને એમના કાર્યની ધુન સતત વહેનાર પણ એમના જીવનનો તલસ્પર્શ ભાગ્યે જ કરી શકે તો 'પછી ચાલુ રાજકીય ચળવળથી દૂર રહેનાર અને એમના નિકટ પરિચયમાં કદી ન આવેલા સામાન્ય મનુષ્યે તો એમના વિષયમાં મૌન જ સેવવું ઉચિત ગણાય. પણ વર્તમાન દેશકાળથી દૂર અને તટસ્થ રહીને કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ દેશના ઇતિહાસના સામાન્ય અભ્યાસીની નજરે મહાત્મા ગાંધીજીનું ઇતિહાસમાં જે સ્થાન-તદન નિશ્ચિત નહીં, પણ લગભગ પંક્તિ-નિર્દેશ જેવું મળે અત્યારે દેખાય છે-તે સ્થાન સમયવા વર્તમાન રાજકીય દૃષ્ટિએ આ અનધિકૃત પ્રવૃત્તિ કરી છે. આ વિષયમાં ખરો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર તો ભવિષ્યના ઇતિહાસ-દ્રષ્ટાઓનો છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ છેલ્લો પ્રયામ-તનતોડ અથાગ પ્રયામ-તો આપણો દેશ સ્વરાજ્ય મેળવે એ માટે કર્યો છે. આખી પ્રજા એકત્રિત તથા એકાગ્ર થઈને એક સાથે ઉત્થાન કરે અને સ્વરાજ્ય મેળવે એ પ્રકાર જ આપણા ઇતિહાસમાં અપૂર્વ, સ્વરાજ્ય માટે પ્રજાના મોટા ભાગમાં તીવ્ર વામનાનો અભાવ, માધ્યાન્ય રીતે આપણુ લોકી વૃદ્ધના લોકી જેવું 'ઠંડું' થઈ ગયેલું એવે સ્વરાજ્યની ધમત્ર જેના હૃદયમાં આઠે પહોળું જળતી ટોચ એવા ભાઈઓ તો ગણાગણ્યાજ, વગેરે કા-જોથી મહાત્માજીના પ્રયાસને હજી ફળ આપ્યા નથી, ભવિષ્યમાં એવા પ્રયામથી પ્રજા સ્વરાજ્ય મેળવશે એનો આજે વર્તારો ટાંચે અશક્ય છે પણ આ દેશમાં જૂના વખતમાં ગંગાઓ, સેનાપતિઓ, પ્રધાનો તથા રાજાઓએ રાખેલા લખ્ખે જ આવતી પગતત્રાને અટકાવવા માટે કે પગતત્રાની એડી તોડી નાખવા માટે લગ્ના, આ લખ્ખોએ શસ્ત્રોથી થતી અને દેશનો આમર્શ પોતાને કઈ જ લાગણુ-વળગણુ ન હોય એ રીતે અસ્પૃશ્ય-હેતો ગણ્યનો બહોળો આમ્મપ્રજાને ઝડપી દેશી જલે, અને નવા ગણ્યનો જુનમ કુમાળ ને કોને ન પેટે કુદરતના કાપ જેવો લાગતો ગણના લક્ષરો પણ યુદ્ધને બાકુતી મમ મમજતા બોદકાળના ગણુ જલેમાં મદદ મિત્રતા હો મળુ એ સસ્થા લામો વખત ટપી નથી કે એની પાપન ચાલી નથી એવે આ દેશના જૂતકાળમાં નજડીય સ્વાતમ્ય માટે પ્રયામ કરનારા-મહાન મિક્કર મામે મૂકનાર પો વ અને સે-યુમ્મ નીકરને પાઠો કાઢનાર ચક્રગુપ્ત ઔર્યાથી આ-બી પ્રતાપ અને શિવાજી જેવાઓ સુધી અથવા સત્તાવનનો બળનો જગાડનાર સુધી મધ્ય રાજકીય પુરુષોની પશ્ચિમા તો મ્યાય ગાંધીજીનું સ્થાન નથી ક્રિષ્ણ સમયમાં વાદ્યુદ્યથી વિજય મેળવવા હચ્છતા દાદાભાઈ નવરોહથી આરંભી છેલ્લી ફાણુ સુધીના-આપણા હાલના નજડીય પુરુષોમાં પણ સાધન અને માધ્ય બનેનો જો હોવાથી ગાંધીજીનું સ્થાન નથી અન્ય દેશોમાં આમપ્રજાના ઉત્થાનથી સ્વદેશનું સ્વાતમ્ય

શોધનારા વીર પુરુષો ભૂતકાળમાં યયા છે પણ સાધનનો 'ભેદ' બળવાન છે. કેવળ અહિંસામય શાંતિયુક્ત અસહકારથી એક પ્રજા પોતાની ખોયેલી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવે એ પ્રકાર તો જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. આ દેશની તથા અન્ય દેશની હઝારો વ્યક્તિઓએ તે તે કાળની સત્તા સામે ભૂતકાળમાં તથા વર્તમાનમાં સત્યાગ્રહ અને તે તે સત્તાના હુકમનો સવિનય ભંગ કર્યો છે. પ્રજાના કોઈ કોઈ વર્ગે કે દેશના કોઈ નાના વિભાગની આખી પ્રજાએ પણ થોડા કામ માટે અન્યાય સામે અસહકાર કર્યો. આ દેશના તેમ જ અન્ય દેશોના ભૂતકાળના તથા વર્તમાનકાળના ઇતિહાસમાંથી અનેક દાખલાઓ મળે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવો વિશાળ દેશ કેવળ પ્રજાના સાર્વત્રિક અસહકારથી બ્રિટિશ રાજ્ય જેવી બળવાન સરકારને અશક્ય બનાવી દઈને શસ્ત્રાસ્ત્રોની સહાય વિના જ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એ વાત સુદ્ધા આ દેશના જ નહીં પણ જગતના ઇતિહાસમાં નવી છે. આ અપૂર્વ પ્રયોગના ઉપદેશ અને આચરણ માટે એ પ્રયોગ હાલમાં સફળ થાય કે નિષ્ફળ થાય, પણ મહાત્મા ગાંધીજીને જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ તત્ત્વના ઉપદેશકોની પંક્તિમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. આ બાબતનો નિષ્કર્ષ કરવાનું કામ ભવિષ્યના ઇતિહાસચિંતકો માટે રહેવા દઈ આ દેશના ઇતિહાસમાં ગાંધીજીનું સ્થાન વિચારીએ.

મહાત્મા ગાંધીજીને કવિ કે તત્ત્વજ્ઞાની ન કહી શકાય એટલે કાલિદાસ, ભારવિ, ભવભૂતિ વગેરેની પંક્તિમાં કે કપિલ, કણ્વાદ, ગૌતમ, શંકરાચાર્ય આદિની પંક્તિમાં ગાંધીજીને સ્થાન ન મળે તો પછી ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ જેવા વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ; આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર અને ભાસ્કરાચાર્ય જેવા ખગોલશાસ્ત્રીઓ; પાણિનિ, પતંજલિ જેવા વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ; અને ગોવિંદ, યશોધર જેવા રસશાસ્ત્રીઓ વગેરે પૃથક્-પૃથક્ ભૌતિક વિષયના ભૂતકાલીન તથા જગદીશચંદ્ર વસુ જેવા વર્ત-

માનકાલીન શાસ્ત્રશોધકો કે શાસ્ત્રપ્રચારકોની પંક્તિમાં તો ગાંધીજીને ક્યાંથી જ સ્થાન મળે ?

ત્યારે એમનું સ્થાન ક્યાં છે ?

આ દેશની આમખંભનું હૃદય આ મહાપુરુષને અવતારી પુરુષ માને છે. ગાંધીજીના રાજકીય મતથી બિન્ન મતવાળા, આ દેશના શિક્ષિતજનો તથા ગાંધીજીને ઝોળખનારાપરદેશી સંસ્કૃતિના એમને સંત-પુરુષ માને છે. એટલે ગાંધીજીનું સ્થાન શોધવા માટે આ દેશના ધર્મોપદેશકો ઉપર દૃષ્ટિ નાખવી જોઈએ. ગાંધીજી જાતે ધર્મિષ્ઠ છે અને ધર્મોપદેશક પણ છે. જાતે અત્યંત ધર્મિષ્ઠ હોય, પોતાનો આચાર જોઈને બીજાઓ ધર્મમાર્ગે વળે તો બલે પણ પોતે ધર્મના ઉપદેશ માટે ખાસ પ્રવૃત્તિ ન કરે એવા હજારો ધર્મનિષ્ઠ માણસો શૂતકાળમાં ચર્ચ ગયા છે અને વર્તમાનમાં જીવે છે. ગાંધીજી એમાંના નથી. પોતે ધર્મસ્થ હોય એટલાથી એમને સંતોષ નથી; તેઓ સમસ્ત માનવ-સમાજને, ખાસ કરીને આ દેશની પ્રજાને ધર્મસ્થ તથા મુક્ત જોવા ઇચ્છે છે અને એ માટે મન, વાણી અને કર્મથી પ્રયત્ન કરે છે. ગાંધીજીની ધર્મિષ્ઠતા માટે તો કોઈ પુરસ્કાર નહીં માગે. એમનાં વચનો, લખાણો અને નિષ્કામ કર્મો આખાલજ્ઞ તથા આગોપાલપંક્તિ સહુને પ્રત્યક્ષ છે. જોને આથી સંતોષ ન થયો હોય તેને માટે નિષ્ફળ યત્ન કરવાની જરૂર નથી. આ દેશની પ્રજા ગાંધીજીને ધર્મિષ્ઠ માનીને ધર્મોપદેશ સાંભળવા જાય છે. ‘લોકમાં ધર્મિષ્ઠ પાસે પ્રજા જાય છે’ એ ઉપ-નિષદ્વચનને અનુસરનારી હજી તો આ પ્રજા છે.

બધા મહાપુરુષોમાં અપૂર્વતા હોય છે. મહાપુરુષનું એ અસાધ્ય ગુણ લક્ષણ છે. ગાંધીજીમાં પણ અપૂર્વતા અને મહાપુરુષતા છે; છતાં આ દેશના પૂર્વે ચર્ચ ગયેલા અનેક ધર્મિષ્ઠ ધર્મોપદેશકોમાંથી

કોની સાથે ગાંધીજીનું વધારેમાં વધારે સામ્ય છે એનું દિગ્દર્શન કરવા માટે આપણા ઇતિહાસ ઉપર વિહંગદષ્ટિ નાખી જોઈએ.

વેદના મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ તો કવિઓ છે; એમના જીવનની રેખાઓ આપણને અતિશય અસ્પષ્ટ રૂપમાં દેખાય છે, છતાં એમની સાથે ગાંધીજીનું સામ્ય નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. ઉપનિષતકાળના અજ્ઞ-નિષ્ઠ અજ્ઞવાદીઓ સાથે પણ ગાંધીજીનું સામ્ય ઘટાવવું મુશ્કેલ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉદાલકાદિ અજ્ઞવાદીઓએ આત્મદર્શનની અતિ તીવ્ર અને અદ્વિતીય વાસનાના બળથી હૃદયગુહામાં ઊંડા ઊતરીને અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વનું પરમદર્શન જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર કર્યું; જે મનવાણીથી અગોચર તત્ત્વનું એમણે દર્શન કર્યું તે અનિર્વચનીય તત્ત્વનો પોતાની પાસે આવનાર શિષ્યોને યથાસંભવ ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપનિષદો પણ આ દેશનાં મનુષ્યોનું કે જગતનાં મનુષ્યોનું અપૂર્વ હિત સાધવાની બુદ્ધિથી પ્રેરાયેલા નથી. (એ ઉપદેશોમાં સર્વ જગતનું આત્મતિક હિત સાધવાની શક્તિ છે તે વાત જુદી). અર્થાત્ ગાંધીજીનું અજ્ઞવાદીઓ સાથે સામ્ય નહીં જડે.

હવે ઇશ્વરાવતાર ગણાતા ભગવાન કૃષ્ણ, ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરનાં દર્શન કરીએ. પરમપુરુષના પૂર્ણાવતારરૂપ માન્યા છતાં માનવદષ્ટિએ ભગવાન કૃષ્ણના ચરિત્રને પુરાણોએ અતિશય ડહોળી નાખ્યું છે; એ સામે ન જોઈએ તો ત્રણેય મહાપુરુષો—અવતારી પુરુષો—ધર્મિષ્ઠ ધર્મોપદેશકો હતા એમાં સંશય નથી. મનુષ્યજાતનું તો શું પણ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી એમણે જન્મ લીધેલો મનાય છે. ગાંધીજી પોતે પોતાને ભગવદ્ગીતાના ઊંડા અભ્યાસી હોવાનું કહે છે. પોતાના ઉપદેશનું તત્ત્વ ગીતામાંથી મળ્યું છે એમ પણ ગાંધીજીએ ઘણી વાર કહ્યું છે. એમના અનુયાયીઓ પણ કહે છે:

અજોષેત જિને કોયં અજ્ઞાનું જ્ઞાન જિને—

ભગવાન શુદ્ધના એ ઉપદેશનું તથા દ્વાધર્મનું ગાંધીજીના ઉપ-

દેશમાં વારંવાર દર્શન કરીને આ દેશના તથા અન્ય દેશના વિદ્વાનજનો-એ ભગવાન બુદ્ધ માથે ગાંધીજીની સરખામણી કરી છે. પોતાને મારંવા આયનારને ન મારતાં કે એનાથી ન ભાગતાં વધારે માર ખાવાની તૈયારી બનાવવી એ ગાંધીજીના (હમણાં જ અક્ષતીઓએ આચરી બતાવેલા) ઉપદેશમાં ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તના મિરિ ઉપરના ઉપદેશની ઝાંખી થણાને ચાલ છે. રાજકીય લડતમાં મનથી પણ દિસા ન કરવાનું વારંવાર એઓ દલા કરના અને એ લડતને અંગે બીજાં અગ્ર માણસોએ કરેલી હિંસામય પ્રવૃત્તિ જોઈને જાતે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ઉપવાસ કરવા માંડતા. આથી તપોમય શવન ગાળનાર ગાંધીજીના વિચાર ઉપર અહિંસાના પરમ ઉપદેશક મહાવીરની અસર નથી એમ કોણ કહી શકશે? જેલમાં ગયા તેના છેલ્લા દિવસોમાં શિયાળાની ઠંડાતી યાદમાં કેવળ દમ્ભ પહેરીને ઉધાડે શરીરે ધરતા ગાંધીજીને જોઈને અઢી હજાર વર્ષ પહેલાંના તે દિગંબર જ્ઞાનપુત્ર નિર્મચનું સ્મરણ તરત ચર્ષ આવતું.

ટૂંકમાં ઉપરના ચારેય અવતારી પુરુષો સાથે ગાંધીજીનું કેંક સામ્ય સ્વીકારવું પડશે; પણ એ જ કારણથી એમાંના એકેય સાથે પૂરું અથવા બહુ અંશમાં સામ્ય નથી એ પણ કબૂલ કરવું પડશે- જો કે પૂર્વકાળના આ મહાપુરુષોના ઉપદેશની અસર, એમના શવન-કાળમાં, જે પ્રદેશમાં તેઓ ર્યા તે ટૂંકા પ્રદેશની બહાર બહુ ઓછી થઈ હતી; અને ગાંધીજીની અસર આ જમાનામાં રેલવે, રોડ, તાર, છાપાં વગેરે સાધનોની મદદથી આખા ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ ફેલાઈ ગઈ છે, પણ પૂર્વના મહાપુરુષોની દષ્ટિ આગળ કેવળ આ દેશનાં જ મનુષ્યો નહોતાં પણ સર્વ દેશકાળની મનુષ્ય-સૃષ્ટિ અને ક્વચિત્તે તો પ્રાણીસૃષ્ટિ પણ એમની દષ્ટિ આગળ રહી છે. વળી એ મહાપુરુષોએ પોતાના દેશકાળના સમાજને શું દિતકારક છે એ શોધવા માટે નહીં પણ પ્રાણીમાત્રનાં સ્નાતન દુન્યનું ઓપધ શોધવા અને બનાવવા માટે પ્રવૃત્તિ કરી છે. ગાંધીજીના અસદકારમાં

અવિધ્યમાં બધી પ્રજાઓને શસ્ત્રયુદ્ધથી રોકવામાં ઉપયોગી થાય એવું તત્ત્વ છે એની ના નથી પણ એમણે આ દેશની મુક્તિ માટે આ ખાસ ઔપધ શોધ્યું છે; એની વિગતો આ દેશની વર્તમાન સ્થિતિને સુખ્યત્વે લાગુ પડે છે. અર્થાત્ આ અંશમાં કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર કરતાં, આ દેશના પોતપોતાના કાળના મનુષ્યસમાજ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ઉપદેશ કરનાર પાછળના આચાર્યો-ખાસ કરીને વૈષ્ણવ આચાર્યો અને સંતો સાચે ગાંધીજીનું સામ્ય વધારે મળે છે. ગાંધીજી આ દેશની રાજકીય મુક્તિ વાંછે છે અને આ ધર્મોપદેશક આચાર્યોએ રાજકીય મુક્તિના વિષયને સ્પર્શ પણ નથી કર્યો એ બેદ તો છે જ. ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરને તો એ પ્રસંગ જ ન હતો; અને ભગવાન કૃષ્ણના સર્વગ્રાહી, સર્વદેશકાળને યોગ્ય ઉપદેશમાં તો એ વાત આવી જાય છે. રાજકીય મુક્તિ માટેના પ્રયાસનો રસ્તો ગીતાએ નથી બતાવ્યો એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. મહાત્માજી ગીતાના વચનોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે એ આ રીતે ઉચિત જ છે.

રામાનુજ, મંધ્વ, નિંબાર્ક, ચૈતન્ય, વલ્લભ વગેરે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અનેકધા કૃષ્ણ સહીને દેશના મોટા ભાગમાં ફરીને ધર્મોપદેશ કર્યો છે. તે તે સમયે સ્ત્રીશૂદ્રાદિ જે વર્ગ વધારે અજ્ઞાન, વધારે કચંગપક્ષો હતો તેના ઉદ્ધાર માટે ખાસ પ્રયાસ આ આચાર્યોએ કર્યો છે. વળી રાજકીય પરાધીનતાને લીધે તથા દુકાળ મરડી વગેરે કુદરતી કોપોને લીધે તથા અનેક સામાજિક દિવાળોથી રિખાતાં-પીડાતાં જનોને પરજોડમાં આશ્વાસનનો માર્ગ બતાવ્યો છે. એટલું જ નહીં પણ આચાર્યોએ તથા સંતોએ સામાન્ય જનસમાજને સેંકડો વર્ષ સુધી પ્રાણ્તાંત કૃષ્ણ સહીને પણ હિંદુ ધર્મમાં દૃઢ રહેવાનું બળ આપ્યું છે. પણ આચાર્યોની જીવનપ્રણાલી સાચે સંતોની જીવનપ્રણાલી સરખાવતાં ગાંધીજી સંતોને વધારે મળતા લાગે છે.

મધ્યએશિયાના દુરદૂરના બાગોથી આરંભી જાવા, સુમાત્રા અને એથી પણ દુરદૂરના લાગો સુધી એક તરફ ચીન, જપાન અને

ખીજ તરફ ધરાક સુધી હવા, પાણી, ઝડુના ફેરફારો તથા તે તે સ્થળની જાગૃતી પ્રગળાએ આપેલાં અસલ દુઃખો સહીને પણ ધર્મોપદેશ કરવા માટે. આગળથી પંદરમો વર્ષ પૂર્વે ફરતા બૌદ્ધ તથા વૈષ્ણવ સાધુઓના હૃદયમાં ધર્મી રહેલી માનવ-ઉદારની તીવ્ર અભિજ્ઞાને ગાંધીજીની આપણા ઉદારની ધમસ ધણી મળતી આવે છે.

સંતોએ પોતપોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો બગબગ જોઈ હતી. હિંદુ-મુસલમાનોની એકતા કપીર અને નાનકે કેસા મુંદરે શબ્દોમાં બોધી છે ? અંત્યજ્ઞે સાથે સંતોનો રનેહ તો એમનું અસાધારણ લક્ષણ ગણી શકાય એટલો વ્યાપક છે. નાગરબક્ત નરસિંહ મહેતાની અંત્યજ્ઞેને અપનાવવાની ટૂંતિ એ જ ધણાખરા સંતોની ટૂંતિ. અહિંસા અને દયાધર્મનો ઉપદેશ પણ સંતોની વાણીમાં સ્થગેસ્થગે દેખાય છે. આ વિષયમાં તથા યમ, નિયમ, શમ, દમ વગેરે શબ્દોથી સંયમ ફળવવાની જરૂરિયાતના વિષયમાં મહાત્મા ગાંધીજી પોતે હુમસીદાસનાં^૧ વચનોનાં ઉદાહરણ આપના.

ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ માટે ઉદાહરણો જોઈએ તો સંતોનાં ચરિત્રોમાંથી પ્રથમ બક્ત પ્રદલાદનો દાખલો ગાંધીજી ધણીવાર આપના. ખીજા પણ અનેક દાખલાઓ મળે છે. સ્વદેશી ને ખરેદેશીનો તો જૂતા જમાનામાં પ્રશ્ન જ ન હતો, પણ સાદાઈનો બોધ તો સંતોના શબ્દોમાં જરેલો છે. સંતો સાથે સામ્ય બનાવવા વધારે પ્રયત્નની જરૂર નથી. મહાત્માજી પોતે તુલસીદાસજીના તથા નરસિંહ મહેતાના કેવા બક્ત છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. જેમ કાળેકાળે સંત કેવો હોય એ તે તે સંતના આચાર-વિચાર જોઈને તે તે જમાનાના લોકો સમજતા અને યથાશક્તિ પોતાના હૃદયમાં સંતપણું ઉતારવા પ્રયત્ન કરી શકતા તેમ મહાત્મા ગાંધીજીએ આ અર્થકામપરચયણ સુગમાં પણ

૧ સીયરામ ટ્રેમ્પીયુલપૂરણ હોત ન જન્મ મ-તકો

મુનિજન અણ્ય ચમત્ક્રિયમશમદમવિદમમત આચરતકો વગેરે

મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે તો કેટલો અહંતામમતારહિત અને સંયમી થઈ શકે એનો જગતને પોતાના ચરિત્રથી દાખલો આપ્યો છે, એ એમનું જગતને મોટું 'અભ્યર્પણ' દાન છે. યથાર્થ સાધુઓ, સંતો, ત્યાગીઓ તો થઈ ગયા; આ જમાનામાં એ ક્યાંથી બને ? એમ આપણા લોકોને થઈ ગયું હતું; ગાંધીજીએ એ બ્રાંતિ દૂર કરી છે. યોગની શક્યતા પ્રત્યક્ષ બતાવી છે.

ધણા પ્રાચીનકાળથી આ દેશની પ્રજા ધર્મોપદેશકને પૂજતી આવી છે; મહાત્મા ગાંધીજીને પણ પૂજે છે. ભગવાન કૃષ્ણ અને ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશને હૃદયમાં તથા આચારમાં ઉતારવા કરતાં તે તે મહા-પુરુષની પૂજનો પ્રચાર પ્રજાએ વધારે કર્યો છે. ધર્મોપદેશકના ઉપદેશને પ્રજા તરત ભૂલી ગઈ છે. (જુઓ અનુગીતા, બુદ્ધના ઉપદેશ વિષે પણ એમના મહાપરિનિર્માણ પછી તરત વાદ જાગ્યો હતો; બીજા સંતો માટે પણ આવી કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે.) પણ ધર્મોપદેશકને હજારો વર્ષ સુધી ભૂલી નથી. ગાંધીજીની બાબતમાં પણ એ જૂના અનુભવની પુનરાવૃત્તિ થઈ છે. એમના ઉપદેશ કરતાં એમના પોતાના ઉપર પ્રજાને વધારે ભક્તિ છે. ઉપદેશને તો એક વર્ષની અંદર પ્રજા ભગ-ભગ ભૂલી ગઈ છે. આવો અનુભવ જૂનો હોવા છતાં જૂના ધર્મો-પદેશકની સરખામણીએ, ગાંધીજીને આ દેશની પ્રજાએ ઘણો મોળો આવકાર આપ્યો છે. લગભગ હજાર-પંદરસો વર્ષ સુધી અનેક અનુ-યાયીઓમાં પ્રાણ્ત ત્યાગ અને અસાધારણ સંયમનો ઉત્સાહ પ્રેરનાર ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશને બાલુ ઉપર રાખીએ તોપણ આરસો વર્ષ પહેલાંના વલ્લભ, ચૈતન્યાદિના ઉપદેશનું બાલ આચારમાં જે બારીક પાલન ચાલે છે તે જોતાં ગાંધીજીની પૂજા ઘણી મોળી લાગે છે.

ગાંધીજીએ રાજકીય ઉદ્દેશને આગળ કરીને ધર્મોપદેશ કર્યો છે એ કારણ હો, કે આ જમાનામાં લોકોમાંથી અદ્વાનું તથા ધર્મભાવનાનું તત્ત્વ જ તદ્દન ક્ષીણ થઈ ગયું છે (જૂના જમાનાની અદ્વાનું બળ આજે કલ્પનામાં આવવું કઠણ છે) એ કારણ હો અથવા આપણે જુદા

નિઘ્રાણ અને નિરુત્સાદ થઈ ગયા છીએ એ કાન્ધુ દો, ગમે તેમ દો પળ આ યુગપ્રધાન મહાપુરુષ વિષે આ દેશની પ્રજાએ અતિગદ્ય મેળી—હૃદય અને હત્તાદ વગરની—બકિન ધ્યાવી છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપદેશનું યથાર્થ પાલન કરી અથવા કોઈ અપૂર્વ બળ મેળવી પ્રજા આજે કે યુગાતરે મુક્તિ મેળવે, પણ એ મહાપુરુષના વ્યક્તિત્વ વિષે મંદકૃત નથી. સો-પેદમો વર્ષની અંદર કરેલા રેંટિયાના ત્યાગરૂપ પાપથી આરંભી જૂતકાળમાં લોહા જીતગીને ભેતા આ દેશની પ્રજાએ લુદેલુદે વખતે શ્રદ્ધા કરેલાં કામકામ વચ્ચે કલક, અંદાઅંદા ક્રમંપ, બીરુતા, ત્યાગ કરવાની અનિચ્છા, દેહ-આપણ, ગાજકીય પરિસ્થિતિ તરફ આમપ્રજાની હિંમતીતા, અન્વ-અજ્ઞા, અત્યંતેનો તિરકાર, વગેરે જે જે પાપો આ દેશની અવ-નતિના કાન્ધુરૂપે એમને દેખાયાં તે તે પાપોને આપણા અંતઃકર્માથી ઘોઈ નાખવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર ધર્મોપદેશક મહાત્મા ગાંધીજી અવિધ્યમા અવનારી પુરુષ ગણાશે કે મોટા મંત્ર ગણાને એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ આપણા ઇતિહાસમા એ પરમ ધર્મિષ્ઠ મહા-પુરુષનું સ્થાન ધર્મિષ્ઠ ધર્મોપદેશકની પકિતમા ક્યાં છે એટલું તો એણે

‘જગન્ના ઇતિહાસમા વિગ્વ સ્થાન પામવા યોગ્ય મહાપુરુષને અતે નમઃગર મિવ ય બીલુ ગુ હોય ।—પ્રણામિ મુરુર્મુહ ।’

મહાત્મા ગાંધીજી અને પુરુષાર્થ (પુરુષકાર)

જીવનમાં પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થ બેયને સ્થાન છે. પ્રારબ્ધ શબ્દની આ જમાનામાં ઘણાને સરા લાગે છે એટલે એ શબ્દથી મારે શું વિવક્ષિત છે તે કહેવું જોઈએ. જન્મ સાથે પ્રાપ્ત થયેલ શરીર તથા મનની શક્તિઓ—અશક્તિઓ અને જીવન સાથે નિત્ય અથડાતા બાહ્ય સંયોગો, એ બેય માટે એક જ પ્રારબ્ધ શબ્દ વાપર્યો છે. અને એનનાનો પ્રયત્ન તે પુરુષાર્થ—સાચો શબ્દ વાપરીએ તો પુરુષકાર.

જીવવા માટે પ્રાણી માત્ર પ્રતિક્ષણ પ્રયત્ન કરી રહેલ છે.* પણ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓનો પ્રયત્ન સ્વશરીરને તથા પ્રજાતંત્રને જાળવવાની સહજ વાસનાઓ (instincts) થી પ્રેરિત હોય છે. એટલે એ પ્રયત્નો, પ્રારબ્ધથી બહુ સ્વતંત્ર ન ગણાય; પણ માનવજીવન અતિ સંકુલ છે અને એમાં સ્વતંત્ર પ્રયત્ન—પુરુષાર્થને વધારે અવકાશ છે એમ લાગે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન માનવજીવનમાં પુરુષાર્થનો ક્યાં અને કેટલો અવકાશ છે એ શોધવામાં સાધ્ન્યભૂત થાય એવું છે.

સાંઆમિક, સામાજિક, રાજકીય વિદ્યા સંબંધી કે જીવનની કોઈ પણ દોડમાં અગ્રેસર ચનારાં માણસો એક પ્રકારનો પુરુષાર્થ કરે છે એમ કહેવાય છે. અને દોડમાં પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરનારને—‘ રેકર્ડ ’ તોડ-

* નદિ કથિ-ક્ષણમપિ જાતુવિશ્વકર્મકૃત્વઃ । એ ગીતાના શબ્દો આ પ્રાકૃતિક સત્યને અનુવક્ષીને જ કહેવાયલા લાગે છે.

નાનું-આ વખાનામાં તે દાણે તો અપૂર્વ માન મળે છે. પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોનારને ઘણા અગ્રેમરોનું અગ્રધ્યાન અને પ્રમાણ ન યોગોતે આભારી હોવાના પુગવા મળી આવે છે એથી બેનફ, હેલા અગ્રે-સરે માટે મયોગો ખાસ અનુકૂળ ન પેવા છતાં અથવા મયોગો માર્ક પ્રતિકૂળ હોવા છતાં એમણે અમર પ્રાપ્ત કર્યું હોવાના પુગવા મળે આ બીજા પ્રમાણ મયોગોથી સ્વર્ન માણુમોને પણ તેઓને વસ્ત્ર માથે મળેલી મહત્ત્વ સન્નિઓની મદદ હોવાનો મંતવ હોય છે, જેમ પેટીઓથી ઘણું દોડાની દેવનો વાસ્ત્ર મેડો એવા વાસ્ત્ર વગ-ના કે ઓછા વાસ્ત્રાવાળા ઘોડાઓથી દોડવામાં આગળ નીચી જાય છે તેમ, અમુક વિષયમાં મહત્ત્વ સન્નિવાજો માણુમ પણ એ વિષયમાં ફાવી જાય છે પરંતુ માનવજીવનની મહત્ત્વનાં લીધે માણુમનો પ્રશ્ન થોડા કે બીજા કોઈ પ્રાણી જેટલો મ ન થાય

અમુક ઘોડાના જન, વાગે, ઠેર, ઊંચાઈ, વસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્ર દષ્ટિથી પકડી શકાય એના તત્ત્વોની જગજગ ગણતરીથી, એ વિષયનો માર્ક પણ હિસાબ, એ ઘોડાની દોડની શક્તિ, આગળથી, લગભગ માત્રી અટકી શકે અવજત હવનમણના ઝંઘડાવાળા પ્રમગેમાં ઊંચી દક્ષાના ઘણા પ્રાણીઓ અણધારી-અનનુમેય શક્તિ દેખાડી શકે છે, અને માણુમજનમાં તો એવે વખતે, બધી મણતરી બોલી પડ્યાના પ્રખના ઘણા મળી આવે, પણ માણુમ વિશે ઘોડા પે નામાન્ય દોડ-સકિતનું માપ મદી શકાય એટલું ચિત્તશાસ્ત્ર હજી આગળ વધુ નથી પળી પ્રયત્નની સ્વતંત્રતા પણ આગળથી ગણતરી મદવામાં વિન્ન નાખનાર મોટું તત્ત્વ છે પણ માણુમમાં પ્રયત્નની સ્વતંત્રતા ઠેલી છે અને પ્રાન્ધવશતા જેવી કે એ વિશે વાલ્કિવાદનો અત આ થો નથી

મહાત્મા ગાંધીજીનું હવન અને એમણે વખેલી ‘આત્મશ્યા’ આ વિષય ઉપર ખાસ પ્રમાણ નાખે છે અત પ્રણુમાં ઊંડી ફજડી મારીને મયશ્યા નરશ તથા નિરહ કારણિયી ચિત્તની પ્રશ્નિઓનું

કરનાર હવાત્માઓનાં સ્વચિત્તપ્રવૃત્તિનાં પૃથક્કરણો માનવચિત્તશાસ્ત્રના વિદ્યાસમાં અતિ સહાયક થવાનો સંભવ છે. પણ સ્વચિત્તપૃથક્કરણુ યથાર્થ કરી રાકવા માટે માણસમાં તટસ્થતા, નિરભિમાનતા, સત્યનિષ્ઠા, અંતઃકરણમાં જીડા બેસવાની શક્તિ વગેરે ગુણો આવશ્યક છે. આ ગુણો જો કે વિરલ છે, પણ મહાત્મા ગાંધીજીમાં અસાધારણ પ્રમાણમાં છે, એટલે એમણે કરેલું સ્વચિત્તપૃથક્કરણુ શાસ્ત્રને ઉપયોગી થવાનો ધણો સંભવ છે. ' આત્મકથા ' માં આ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય એવું ઘણું છે. અહીં ઉદાહરણ તરીકે આ લેખના અન્તમાં એક જ વચન ઉતાર્યું છે.

મહાત્માજીનું રાજકીય નેતા તરીકે જે સ્થાન અત્યારે આ દેશમાં છે અથવા ૧૯૨૧-૨૨ માં હતું તેમાં અથવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમના સત્યાગ્રહને જે વિજય મળ્યો તેમાં અને એમના અન્ય વિનયોમાં પણ સંયોગોએ કેટલોક ભાગ બજાવ્યો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. દાઈ એ ઇતિહાસનો અભ્યાસી પ્રયાસ કરે તો 'સંયોગો' ના નત્વને છુટું તાગવી પણ શકે. વળી ગાંધીજીમાં હુકમનીય ઉત્સાહ-શક્તિ છે, સૂક્ષ્મ અને તત્ત્વપર્થી બુદ્ધિ છે, સામાન્ય રીતે વિરલ ગણાય એવી સ્મરણશક્તિ છે, ધૈર્ય ઉપર પ્રતિજ્ઞામાંથી ન ચળવામાં સહાય કરે એવી અચળ શ્રદ્ધા છે, અડગ ભાવનાભક્તિ છે અને એ સાથે વ્યવહારુ સામાન્ય સમજણ પણ છે. આ અને આવા ખીંગ ગુણોનો એક માણસમાં યોગ હોય એ જ મોટી વાત છે. ગાંધીજીમાં આ ગુણો છે. આ ગુણોમાં પાછળથી વિકાસ થયો હશે, પણ એનો મોટો ભાગ તો સદૃઝ હશે ખરો, અને મહાત્મા ગાંધીજીને આ ગુણોએ હાલનું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવામાં ધણી મદદ કરી હશે એમ પણ માનવામાં વાંધો નથી.

પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીની વિચિત્રતા-એમને હનિવાના આ જમાનામાં મહાપુરુષનું સ્થાન અભાવનાર વિચિત્રતા-તો એમની સત્ય-

નિદામાં છે. અને એ સત્યનિષ્ઠા પ્રયત્નનું-પુરુષાર્થનું ફળ છે એમ એમના જીવનના મહુ અભ્યાસીને લાગે છે અને તેઓ પોતે પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

ગાંધીજીએ મત્યને ઝોળખવા માટે અને ઝોળખેલા સત્યને મન, વાણી અને કર્મમાં-જીવનની મર્વ પ્રદર્શિઓમાં ઉતારવા માટે મનન પ્રયત્ન કર્યો છે. એમની આત્મકથા એટલે આ મનન પ્રયત્નનો દર્શિદાસ. ગાંધીજીએ જોયું કે આ જમાનામાં દેશમેવા ઈશ્વરદર્શનને જ પરમ શ્રેય માનનાર માટે પણ કર્તવ્યરૂપ છે અને એમણે દેશમેવાને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધું. ઇલ્લત્તરૂપની દેશમેવામાં તથા ઈશ્વરદર્શનમાં આવશ્યકતા મમજનના ઇલ્લત્તરૂપને પાળવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. અહિંસાની શ્રેયકરતા સમજના જીવનમાં તથા વ્યવહારમાં અહિંસા એની ઉતારી કે આ જમાનામાં અહિંસાના મહાન આચાર્ય થઈ પડ્યા. કોઈ પણ મત્ય મમજનના એ સમજીને એસી રહેવું અથવા બહુ તો એ મત્યનો વાણી દ્વારા ઉપદેશ કરવો અને એથી પણ આગળ વધીને એ મત્યથી વિરુદ્ધ આચરણ ન કરવું એટલે મામાત્ય રીતે મત્યનિષ્ઠાની છેલ્લી મર્યાદા આવી ગઈ પણ ગાંધીજીની સત્યનિષ્ઠા સૂર્યપ્રકાશ પેટે એના વર્તુલમાં આવનાર સર્વનો અભિમત કરનારી અતિવ્યાપક છે. એટલે પોતાને મોઢા મત્યને પોતાના વ્યવહારમાં, અનુયાયીઓના વ્યવહારમાં અને જગતમાં લ્યા પણ એમની અમર પહેાચી શકે તે મર્વના વ્યવહારમાં યથામંભર ઉતારવા મટે એમના પ્રયત્નો સતત ચાલુ રહે છે

‘ આત્મકથા ’ વાચતા સ્પષ્ટ લાગે છે કે ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન પ્રયત્નપરાયણ છે અને એ પ્રયત્ન પાઠળ અમાપ જળ એ મહાત્મા ખર્ચે છે પ્રાચીન પરિબ્રાપમાં કહીએ તો ગાંધીજી અર્થ અને મમનેા ત્યાગ એવે છે અને ધર્મ અને મોક્ષ માટે પરમ પ્રયત્ન એવે છે

ચિત્તશાસ્ત્રીની દષ્ટિએ ગાંધીજીએ પોતે કરેનું પોતાના ચિત્તનું નીચેનું પૃથક્કરણ બહુ સચ્ચ છે. તેઓ ‘ આત્મકથા ’ માં કરે છે —

‘મેં સર્માં અને પરાયાં, દેશી અને વિદેશી, ગોરા અને કાળા, હિંદુ અને મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે ચાહુદી વચ્ચે ભેદ નથી બણેલો. મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી નથી શકતું એમ કહી શકું છું. આ વસ્તુને મારે વિશે હું શુભ નથી માનતો, કેમકે જેમ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિવ્રજાદિ યોગને કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યાનું ને તે પ્રયત્ન હજી ચાલુ હોવાનું મને ખૂબ જ્ઞાન છે, તેમ આવો અભેદ કેળવવાનો મેં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ મને ખ્યાલ નથી.’

આત્મકથા ભા. ૨. પૃ. ૩૭

ગાંધીજીએ પ્રયત્નથી અહિંસાદિને પોતામા કેટલી બેઝી દ્રષ્ટિએ ઉતાર્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. અને એ સિદ્ધિ પ્રયત્નનું ફળ હોવાથી પ્રયત્ન કરનાર સર્વને લભ્ય છે એમ મહાત્માજી ઘણીવાર કહે છે અને વિચાર કરતાં આ જમાનામા જીવનાર, ઉચ્ચતર પદનાં અભિલાષી સર્વને પ્રયત્ન માટે પ્રોત્સાહન આપનાર, ગમે તેવું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રયત્નથી પ્રાપ્ય છે એવી આશા આપનાર ગાંધીજીનું જીવન છે. પ્રયત્નમાં ઉત્પાદક રૂપે આ મહાત્માના જીવનનું દૃષ્ટાંત આપણી સન્મુખ છે એ જ આપણું આ જમાનામાં જન્મેલાનું મહદ્ ભાગ્ય છે.

વિચાર-કલ્પિકા

વિકાસવાદ એક આધુનિક વાદ છે અને પ્રાણીઓનાં શરીરની રચનાના તુલનાત્મક અભ્યાસમાંથી મૂળ ઉદ્ભવ્યો છે એ પ્રસિદ્ધ છે. શરીરનો આ પ્રકારનો અભ્યાસ કે ગર્ભવિકાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પ્રાચીનોત્તરે અપરિચિત હતો એટલે વિકાસવાદનાં તત્ત્વો પ્રાચીનોત્તરે દાર્શનિક લખાણોમાં મળવાનો સંભવ અતિ અલ્પ છે; છતાં સૃષ્ટિમાં કાંઈક કંમ જોવું હોવાનો ખ્યાલ તો આ દેશના પ્રાચીન વિચારકોને આવ્યો હોવાના દાખલા મળે છે. બહુદારસ્વયંક ઉપનિષદમાં મનુષ્યલોકથી પિતૃલોક વગેરે ઉપર ઉપરના લોકમાં સો સોગણો વધારે આનંદ છે એવું વર્ણન છે. (જુઓ જુ. ઉ. ૪-૩-૩૩) પણ આ વિચાર કલ્પના-પ્રધાન છે. વળી ઉપનિષદ-દ્રષ્ટાનો આસય નિઃક્રમ (અક્રમાત્ત) વિદ્યાનના આનંદની સ્તુતિ કરવાનો છે. પણ એતરેય ઉપનિષદમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે: ગાય, ઘોડો વગેરે શરીરોને ઉત્પન્ન થયેલાં જોઈને વાગ્, ઓત્ર વગેરેના અધિદેવતાઓએ ‘અમારે માટે આ ગાયનું કે ઘોડાનું શરીર પૂરું નથી’ એમ કહ્યું અને મનુષ્યનું શરીર દેખાતાં ‘આ સારું જોવાનું છે’ (સુકૃતં) એમ કહ્યું અને એ શરીરમાં તે દેવતાઓએ વાગાદિ ઇન્દ્રિયોરૂપે પ્રવેશ કર્યો. (ઐ. ઉ. ખં. ૧ તથા ૨)

આ વર્ણનમાં ગાય, ઘોડા વગેરેનાં શરીર કરતાં નાગાદિ ઇન્દ્રિ

યોનાં કાર્ય માટે માનવશરીર વધારે યોગ્ય છે એ વિચાર સ્પષ્ટ રૂપે પણ મુકામેએ છે. પુરાણોમાં આ વિચાર કોઈક રૂપમાં મળે છે. ભાગવતમાં નીચેના વચનમાં આ વિચાર સ્પષ્ટ દેખાય છે:—

પુરુષત્વે ચ મા ધીમાઃ સાંજ્યયોગવિચારદાઃ ।

આવિસ્તરાં પ્રપશ્યન્તિ મર્વસકલ્યુપપ્તં દિતમ્ ॥

અર્થાત્ માણુસમાં પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં વધારે અને સર્વશક્તિયુક્ત છે. ઈશ્વરની સર્વ શક્તિઓ જેમાં ખીલી શકે એવું માનવશરીર છે એમ મતલબ લાગે છે.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આ વચનમાં માનેલું છે એ વાત બાળુ ઉપર રાખીએ તો ‘આવિસ્તરાં’ શબ્દથી વિકાસવાદનો ધ્વનિ જરૂર જોડે છે.

જૈનદર્શન એક ઈન્દ્રિયવાળા, બે ઈન્દ્રિયવાળા એમ ચઢના ક્રમમાં અધિક અધિક ઈન્દ્રિયોવાળા શ્રેણી માને છે એમાં પણ ઉપર ઉતારેલા ઐતરેય ઉપનિષદના વિચારનો વિકાસવાદની દિશામાં જખરો વિકાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પણ હાલનું માનસશાસ્ત્ર મનુષ્યમાં જ જેની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે એ બુદ્ધિ પણ અતિ ઊતરતી કોટિનાં પ્રાણીઓમાં છે અને એ જ બુદ્ધિનો ક્રમશઃ વિકાસ થઈને માનવબુદ્ધિનું ઊંચાંમાં ઊંચું રૂપ-આઈ-રટીન જેવાની પ્રતિભા પણ ઉદભવેલ છે એમ માને છે. આ વિચારની નવીનતા એવી છે કે પ્રાચીનોનાં લખાણોમાં એ મળી આવે એમ ભાગ્યે જ મનાય ! પણ અહમ્મદશાહી શાંકરનાયકમાં તથા તે ઉપરની વાચસ્પતિની ભામતી ટીકામાં એ વિચારનો નીચેના રૂપમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે શંકરાચાર્ય એક સ્થળે કહે છે કે:—

તથા હિ પ્રાજિન્વાતિરોપેડરિ મનુષ્યાદિસ્તમ્બરર્દન્તેષુ જ્ઞાનેશ્વરોદિપ્રતિબન્ધઃ
પોંચ પોંચ નૂયાન્મયન્દ્રિયતે, તથા મનુષ્યાદિસ્તમ્બરિરણ્યર્ધરર્દન્તેષુ હ મેષર્ધા-
દમિન્દકિરિ પોંચ પોંચ મૂયસો મર્ષતિ ।

આ વચનનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરતાં બામતીકાર કહે છે કે:—

યથા વા બાત્મનુચ્યેભ્ય આવહમિમ્યો જ્ઞાનાદીનામનુમૂલતે નિર્ધાર્યઃ,
 એવમાનુચ્યેભ્ય એવ આવમગતો દિરખ્યગર્ભાગ્જ્ઞાનાદીનાં પ્રદર્શોડપિ સંભાવ્યતે ।

(મ. સુ. અ. ૧૫.૩ સુ. ૩૦ ઉપરનું બીજું તથા બામતી દીક્ષા)

મતલબ:—

માણસથી આરંભી કૃમિપર્યંત (સંકરસાધાર્ણના સ્તરનું શબ્દને બદલે, વાચરપતિએ આ સિદ્ધાન્ત સામાન્ય અનુભવગોચર કરવા માટે કૃમિ શબ્દ મૂક્યો છે.) જ્ઞાન, અર્થ (શક્તિ) વગેરેના જન્મ જન્મ ઊતરતી કાટિ, જોતા જઈએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે પ્રતિબંધ-અટકાવ કે વાચરપતિની બાધામાં નિર્ધાર્ય-દશકું રૂપ અનુભવાય છે. તો માણસથી આરંભી દિરખ્યગર્ભપર્યંત જ્ઞાનાદિના ચડતી કાટિના ક્રમમાં આવિર્ભાવ કે ઉત્કર્ષ થતો જતો હોય એ સંભવિત છે.

મનુષ્યથી ચડતી ઉપકોટિઓ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણા વિચારમાં અપ્રવૃત્ત છે. પ્રાચીનો આવી મનુષ્યથી ચડતી ઉપકોટિઓ માનનારો એટલે આ વિચારકે ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરી છે. વાચરપતિએ પ્રદર્શોડપિ સંભાવ્યતે એ પ્રમાણે શબ્દો મૂકીને, દલીલનું સ્વરૂપ ઉપાકું કરી દીધું છે.

સંકરસાધાર્ણ જ્ઞાન સાથે અર્થ શબ્દ મૂક્યો છે એ ઉપરથી એવો અર્થ નીકળે કે પ્રાણીઓને ઊતરતા-ચડતા ક્રમમાં સુખ ઓછું-વધારે પ્રાપ્ત થાય છે એ માન્યતા તો ઉપર ઉલ્લેખેલા જૂ. ઉ. વાળાં વચનના વખતથી પ્રચલિત હતી જ. (સંકરસાધાર્ણ પણ એનો ઉલ્લેખ કરે છે જુઓ અ. સ. ૧-૬-૪ હું બાળ્ય); પણ સુખદુઃખ અનુભવવાની તથા બીજી પણ માનસિક શક્તિઓમાં કૃમિથી મનુષ્યપર્યંત ચડતા ક્રમમાં તારતમ્ય હોય એમ પોતે સ્વીકારે છે.

આધુનિક વિદ્યાસલાહી સર્વગ્રાહી વિચારણા, કે સર્વાર્થધોતકતા ઉપરના વિચારમાં નથી. એ વિચાર એમનો સુખ્ય સિદ્ધાન્ત પણ નથી. માત્ર પ્રમંગોપાત્ત કરેલી દલીલ છે.

ઋક્સંહિતાની પ્રથમ ઋચ્છ

૧. અગ્નિદેવતા, મધુચ્છન્દા ઋષિ, ગાયત્રી છંદ, અમે પ્રાતરતુવોક^૧
 ૧. અગ્નેયકૃત્તમા વિધિયોગ તથા પહેલી જ ઋચ્છ નો દ્વિતીય પવમાનોષ્ઠિમાં
 ૧. વ્યક્તનાયાન્યમા, વિનિયોગ.

૨. યજ્ઞનાપુરોહિત હોતારૂપઋત્વિજ અને રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવું છું. ૧
 ૨. મિપૂર્વના ઋષિઓથી સ્તુત્ય છે, અને નવીન ઋષિઓથી પણ સ્તુત્ય
 છે, તે દેવોનું અહીં આવાહન કરો. ૨

૩. તેમ્નિ વૃદ્ધિ પામવું* યશસ્વિત વીન્વત્તમ રવિને અગ્નિથી પ્રાપ્ત કરો. ૩
 ૪. અગ્નિ જે હિંમારહિત યજ્ઞને વૃં મર્વત વ્યાપી રહે છે તે જ યજ્ઞ.
 દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

૫. યજ્ઞ, કવિકૃત્, મત્ય અને મિત્રશ્રવસ્તમ અગ્નિદેવ દેવો આયે આવો. ૫
 ૬. અગ્નિ, વૃં, જે દાનાનું ભદ્ર કરે છે તે, હે અંગિરા, તારું જ
 મત્ય છે. ૬

૭. અગ્નિ, પ્રતિસ્નિ, દિવમે અને રાત્રિએ બુદ્ધિથી નમસ્કાર બસતા અમે
 તારી પાસે આવીએ છીએ. ૭

૮. અધ્વરોનો રાજા, ઋતનો દીપ્યમાન યજ્ઞક, અને પોતાના દમ (ગૃહ)માં
 વર્ધમાન વૃં (તેની પાસે અમે આવીએ છીએ). ૮

* રાજકોટની શ્રીજી સહિત્ય પરિષદ ૧૯૯૯માં આપેલો નિબંધ

તે તું પુત્ર માટે પિતા પેટે અમારે માટે શોભન બેઠ્યુકત થા, અને અમારા કલ્યાણ માટે એકદો થા.

૯

ૐ ભમિ મી હે પુરોહિતં યજ્ઞસ્યદેવમૃત્વિજં ।

હોતાનં રત્ન ધાતમં ॥ ૧

ૐ અમિં । દૈત્ત । પુરઃ પ્રહિતં । યજ્ઞસ્ય । દેવં ।

ઋત્વિજં । હોતાનં । રત્નધાતમં । ૧

ૐ યજ્ઞસ્ય પુરોહિતં, દેવં હોતારમૃત્વિજં રત્નધાતમમત્રિમીઠં.

ૐ યજ્ઞના પુરોહિત, હોતારમૃત્વિજ, રત્નધાતમ, અમિદેવને રત્નવું છું.

(૧) આ ઋચનો અર્થ સમજવા માટે વર્તમાનકાળને બુદ્ધી જઈએ, બુતકાળની જિંદી ગુહામાં જિનરતાં, હજારો વર્ષ પૂર્વ-ધતિહાસના પૂર્વકાળમાં-જે સમયે, માનુષસૃષ્ટિના વિશેષતઃ આર્યપ્રગળા પૂર્વજોએ અમિનું પ્રથમ દર્શન કર્યું, તે સમયમાં જાણે આપણે જિભા છીએ એવી ભાવના કરીએ. આપણા પોતાના હૃદયકાશમાં એ સમયનું ચિત્ર કદપીએ, અને એ ચિત્રનાં આંગેને પ્રાચીન શ્રદ્ધાયુક્ત શુદ્ધ દૃષ્ટિએ શોધીએ, તો જ મધુચન્દ્ર ઋષિને પરમાત્માના અમિસ્વરૂપનું જે દર્શન થયું છે, તેના આધિભૌતિક, આધિદેવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થનું ચત્કિચિત્ત પણ દર્શન આપણને આપણા હૃદયની વિશુદ્ધસ્થિતિની કોઈક ઉચ્ચ પગેમાં થવાનો સંભવ પ્રગટે.

(૨) આજે પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, પ્રાણ એ સર્વ તત્ત્વો એટલાં પરિચિત થઈ ગયાં છે કે એના સ્વરૂપનું કે એના માહાત્મ્યનું આપણને લેશ પણ ભાન થતું નથી. દરિયામાં ઝુસારી કરનારાઓને ત્યારે જમીન છોડ્યે ધણે કાળ ચર્ષ જતો હશે. ત્યારે જમીન જેવાની જે ઉત્સુકતા તેમના હૃદયમાં જીજ્ઞાસી હોય તે જેવાથી, પૃથિવીનું માહાત્મ્ય અતિશય સ્વલ્પ અંશે કદપી શકાય. પરંતુ એ સર્વાંશે સમજાવું અસંભવિત છે; કારણ કે પૃથિવી ન હોય ત્યારે એના ઉપરે વસનારાં પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જ ક્યાંથી હોય ? જલનું માહાત્મ્ય,

સકર કરનારાઓને, પોતે રેતીના રણમાં હોય અને જળનું એક બિન્દુ પણ ન મળે ત્યારે સમજાવું હશે. એ વખતે જલ એ જ હવન છે એવો નિશ્ચય સહજ એમના હૃદયમાં થતો હશે. વાયુનું માહાત્મ્ય કલકતાના કારાગ્રહમાં કેદ થયેલા અગ્નિને ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં મમજાયું હશે. અને એવી જાતના નાનામોટા પ્રસંગોએ અન્યને પણ કેટલેક અંશે સમજાવું હશે. પરંતુ એ અનુભવ કોઈ ઠીકી શકે એ અશક્ય છે, એટલે સામાન્ય રીતે લોકોને જાણવાનો પ્રસંગ જ નથી. અગ્નિનું માહાત્મ્ય અતિશય ઠંડા પ્રદેશોમાં—જ્યાં એ ન મળી શકે ત્યાં થોડે ઘણે અંશે સમજાવું હશે. પરંતુ એનો વધાર્થ અનુભવ આજે આપણને ન થઈ શકે.

(૩) પૃથિવી, જલ, વાયુ, એ સર્વ આવશ્યક તત્ત્વો આપણી પૂર્વે થયાં છે, અને મનુષ્યોએ એનો ઉપયોગ સાહજિક પ્રેરણાથી જોમ આજે નવું જન્મેલું બાળક જન્મતાં જ શ્વાસ લેવાનો આરંભ કરે તેમ—કરવા માંડ્યો હતો. કારણ કે મનુષ્ય અથવા પ્રાણીમાત્રના શારીરબંધારણમાં જ એ તત્ત્વોનો ઉપયોગ છે. એ સિવાય શરીરનું—સ્થૂલશરીરનું—બંધારણ જ અશક્ય છે. પ્રાણ વિષે તો કાંઈ પ્રશ્ન જ નથી; કારણ કે એનો ઉપયોગ મનુષ્યોએ કરવાનો નથી. પરમાત્મા પોતે મનુષ્યો માટે—પ્રાણી માત્ર માટે—સતત એ તત્ત્વનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે. એ પ્રાણતત્ત્વ ઉપર સર્વ સત્તા પરમાત્માની જ છે. પણ ઉપરના બંધારણમાં આવશ્યક તત્ત્વો વિષે એવું નથી. શરીરની વૃદ્ધિ માટે પ્રાણીઓએ પોતે યથાશક્તિ એનો ઉપયોગ કરવાનો છે; શરીરની વૃદ્ધિ—હાસ, પ્રાણી એ તત્ત્વોનો કેવો, કેટલો, કેમ ઉપયોગ કરે છે એ ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી જ પરમાત્માએ એ તત્ત્વોને આદિ કાળથી જ વ્યક્ત રાખ્યાં છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની સહજ પ્રેરણા પ્રાણી માત્રમાં પ્રથમથી જ છે.

(૪) અગ્નિ અપવાદરૂપે છે. પ્રથમથી એ ભૂમિ ઉપર વ્યક્ત નહોતો. આકાશમાં સ્પર્શરૂપે એનાં નિત્ય દર્શન થતાં હતાં, છતાં

મનુષ્યજન એનો ઉપયોગ ન કરી શક્યું, જૂમિ ઉપર, આંતરિક્ષમા, આકાશમા—અર્થ સ્થળે, અગ્નિ ગ્રામ તથા પ્રગટરૂપે ભર્યો હતો, છતાં એને જૂમિ ઉપર વ્યક્ત કરવાનું મહત્ત્વાર્થ પગમાત્રાએ મનુષ્ય ઉપર જ ગણ્યું હતું.

(૫) ધૃતિવી, જલ અને વાયુ જેમ એના બધાતણુમા આશ્રયથી છે, અને નિત્ય ઉપયોગમા આવે છે તેમ અગ્નિનું નથી અગ્નિ મનુષ્યબધારણુમા નહિ પણ વિગમમા ઉપયોગી છે મનુષ્યેનું પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમા જીવનારા છે, અને એની અગ્નિનો ઉપયોગ નથી જતા પ્રકૃતિથી પરપુરુષ ઉપર આધાર ગણનારાં એટલે પુરુષમા વિગર જીવનારા મનુષ્યો અગ્નિનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે, એ નિદ્ધ છે અને એ ઉપરથી જેનો સ્વવિકાસ સ્વતંત્ર છે, એવા મનુષ્યોને જ વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગી, અગ્નિ વિકાસ માટે જ છે, એ વાત નિદ્ધ થાય છે જો કે મનુષ્યના અને પ્રાણીમાત્રના બધારણુમા અગ્નિગત ઉષ્ણતા છે ખરી પણ એ પ્રાણુમાથી શરીરને ગ્રામ થયેલી છે, અને એ આધ્યાત્મિક ઉષ્ણતાને પોષવા માટે ઉપર કહ્યું તેમ પગમાત્રામાથી પ્રાણનો નવન પ્રવાહ વધા કરે છે જેથી અન્ન, જલ અને વાયુ પેડે બાહ્યઅગ્નિનું નિત્યમદ્દલ્ય કરવાની લેણ પણ આવશ્યકતા નથી

(૬) અગ્નિમાં સ્વભાવથી જ એ શુણ્ણ ગહેના છે, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉષ્ણતા પ્રાણીમાત્રના જીવન માથે મધાયેલી છે—એથી જ જીવનનો પ્રવાહ સતત વહે છે—એમાં જ જીવન છે અથવા એ પોતે જીવન છે પ્રકાશ મનુષ્યજીવનના વિકાસ સાથે મધાયેલ છે—એથી જ જીવનનો વિકાસ સર્વત્ર થયા કરે છે, કેવળ મનુષ્યનો નહિ, પણ સજીવ વસ્તુ માત્રનો વિકાસ પ્રકાશમા જ થાય છે—પ્રકાશ એ જ વિકાસ છે

(૭) મનુષ્ય પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે પ્રકાશનો વાયારુચિ યથાશક્તિ સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરી શકે છે, એ જ ઈતર પ્રાણીઓ કરતાં એનામા વિશેષ છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય પોતાના વિકાસબળથી

બાહ્ય અગ્નિની ઉષ્ણતાનો પ્રભુ થયેચ્છ ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાણીઓ અને તદ્દન જંગલી મનુષ્યો કરતાં સુધરેલાં મનુષ્યોની અન્નપ્રહણરીતિમાં જે ભેદ—જે વિશેષ છે તે અગ્નિના ઉપયોગનો જ છે. તેમજ સુધરેલાં મનુષ્યોના વ્યવહારનો મુખ્ય ભાગ, અગ્નિના ઉષ્ણતા, અને પ્રકાશ ઉભયની સહાયથી જ થાય છે.

(૮) આ રીતે મનુષ્યના વિકાસ માટે સર્વથા આવશ્યક, એવું જે અગ્નિતત્ત્વ, તે વિશે આજના ઇતિહાસશાસ્ત્રવેત્તાઓ એવું અનુમાન કરે છે કે ઇતિહાસની પૂર્વના કાળમાં, એક સમયે મનુષ્યોને અગ્નિ જે ગુપ્ત રીતે અને ગુપ્ત રૂપે સર્વત્ર છે તેને કેમ વ્યક્ત કરવો એવું જ્ઞાન ન હતું. પછી ક્રમે ક્રમે મનુષ્યવિકાસની કોઈક ભૂમિકામાં કોઈ અવિજ્ઞાન સમયે, મનુષ્યે અગ્નિને પ્રથમ વ્યક્ત કર્યો: મનુષ્યને અગ્નિનું પ્રથમ દર્શન થયું. અહા! એ પણ દેટલા આનંદની હશે! જે જીવાત્માએ એ શોધ કરી હશે તેને વર્તમાન શોધકો કરતાં અનંતગણો આનંદ થયો હશે. એ આનંદ આપણી કલ્પનાની પણ બહાર છે. 'રેલવે સ્ટીમ એન્જિન'ના પ્રથમ શોધ કરનારનો આનંદ ઉપરના આનંદ પાને તુલ્ય છે.

(૯) ઉત્તર કુવની સમીપના પ્રદેશમાં કે મધ્ય એશિયાની 'ઓક્સસ' અને 'જેક્ઝાર્ટસ' નદીઓના પ્રદેશમાં જ્યાં હશે ત્યાં, અધિકારભર શત્રિઓ, જ્યારે તારાઓ પણ મેધાવૃત્ત હોઈને અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય, દિશાઓના અંતર્યામિ અધિકારના સ્થામ પટ સિવાય કોઈને કંઈ જ દેખાતું ન હોય, એટલું જ નહિ પણ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનો નિયમિત પ્રકાશ તથા કોઈ કોઈ વખત અરણ્યમાં ઘવાનળ લાગવાથી જણાતો બચકર તાપ અને પ્રકાશ તે સિવાય અન્ય તાપ કે પ્રકાશનું જેને કદી પણ જ્ઞાન થયું ન હોય એવી એકાંત, શાંત, અદ્વિત્ય-પ્રાપ્ય પ્રદેશમાં નિવાસ કરતી પ્રજાને પરમાત્માની કૃપાથી, અનેક યુગ પર્વત કરેલા પ્રવલ્ને જીવાત્માના તીવ્ર સંવેગના પશ્ચિમમુખર; અક્રિય અને જડ જેવા દેખાતા એ કાલ્પ કટકામાંથી જેમ આકાશમાંથી

વીળળી ઝળકે તેમ એકાએક અગ્નિ પ્રગટ થાય ત્યારે આનંદની સીમા રહે ! જન્મોન્મોહની દષ્ટિ એકાએક લગ્નની જાય અને એને બંધી વસ્તુઓ દેખાવા માટે ત્યારે એ બાબતોની જીવન ક્રોધો આનંદ થાય ! નાના બાળકને પ્રથમ જાંબો પણ પ્રકાશ દેખાય ત્યારે એને ક્રોધો આનંદ થાય છે એ જોઈએ છે ? આવી જાતના આનંદના અનુભવથી કે અવલોકનથી કદાચ પૂર્વકાળનો ઉપર વધુવેલો આનંદ કદાચ શકાય. વર્તમાનકાળમાં સર્વત્ર ઝળકણી રહેલા સુધારાનું મૂળ અને સુધારાનો આત્મા વિવિધ રૂપે અવસ્થિત અગ્નિ જ છે; એ જોઈને આજની પ્રજાઓ—સુધારેલી પ્રજાઓ ઉપર પૂર્વની અગ્નિનો શોધ કરનારી પ્રજાઓ ક્રોધો ઉપકારજાર છે એનું ગણિત કરે. સુધારાની ગંગાનું મૂળ એ અગ્નિની પ્રથમ શોધમાંથી જ પ્રભવે છે. સુધારાનો અને એક પછી એક થતી જતી નાનીમોટી અનંત શોધોનો આરંભ ત્યાંથી જ છે.

(૧૦) આ પરમાત્માની અવર્ણનીય અપૂર્વ કૃપાનો અપ્રતિમ આદિશોધનો અગ્નિના પ્રથમ પ્રગટીકરણનો ઇતિહાસ, સર્વ દેશની સર્વ પ્રજાઓની ગાથામાં ‘મટેલાં અગ્નિ જ્વલિ ઉપર ન હતો અને દિવ્ય-માંથી એને પૃથિવી ઉપર આણ્યો’ એ રૂપે રહ્યો છે. તે તે પ્રજાના વારસોનાં હૃદયમાં ચિરંજીવ લેખરૂપે કોતરવાઈ રહેલો હજી પણ વંચાય છે. વર્તમાનકાળના ઇતિહાસશાસ્ત્રના શોધકો ઉપલી ગાથાનો અર્થ આપણે ક્યો તેવો જ કરે છે. માત્ર ફેર એટલો જ કે આ વિદ્વાનો—શાસ્ત્રીઓ ઉપલી ગાથાનો ભૌતિક અર્થ જ કહ્યો છે. એમની દષ્ટિમાં ભૌતિકથી ભિન્ન આધિદેવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ દેખાતો જ નથી. એ એમની દષ્ટિનું ફળ છે.

(૧૧) આધિભૌતિક અર્થ જોડો નથી.’ પણ આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક અર્થ મુખ્ય છે એવી વર્તમાન ઇતિહાસશાસ્ત્રીઓની માન્યતાથી વિરુદ્ધ અમારી અમારા ઋષિમુનિઓની માન્યતા હોવાથી, અહીં પ્રમંગલોપાત્ત એ વિષે ક્રોધક કહેવું પડે છે. ભૌતિક શોધમાં જ નિરં-તર રહેનારાઓની દષ્ટિ ભૌતિક થઈ જાય છે, અને એ દષ્ટિએ જે જે વસ્તુ

દેખાય તેના એમને ભૌતિક અર્થ જ સ્પુરે છે. આથી ભિન્ન પ્રકારના ધાર્મિક મનુષ્યોને આધિદેવિક અર્થ જ સ્પુરે છે. એની દષ્ટિ સર્વત્ર વસ્તુમાત્રમાં દેવને જ દેખે છે, એ વિચારનો જ એને અભ્યાસ છે. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોનારાને આધ્યાત્મિક અર્થ જ સ્પુરે છે, કારણ કે એને એ દષ્ટિનો જ અભ્યાસ છે. આ રીતે પ્રત્યેક દષ્ટિ અનુક્રમે ભાગને જ લુએ છે. આટલે સુધી બધું સ્વભાવિક છે; પણ એક દષ્ટિવાળો અન્ય દષ્ટિવાળાની વાત અસત્ય માને છે—અને અસત્ય પ્રતિપાદન કરવાનો યત્ન કરે છે; આ અકર્તવ્ય છે. એવે પ્રસંગે પોતાની વાત સિદ્ધ કરીને મધ્યસ્થ રહેવું એ જ સત્યરૂપને અને વિદ્વાનોને ઉચિત છે.

(૧૨) સ્વાંતર તત્ત્વોનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારને અથવા ઈશ્વરનો કૃપાપ્રસાદરૂપ પ્રકાશ જેને લેશ પણ પ્રાપ્ત થયો છે એવાને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક ક્રિયાઓ સમકાલીન થાય છે. સમકાલીન એ શબ્દ કાળનો અર્થ સંકુચિત માપમાં લઈને ગ્રહણ કરવાનો નથી. કાળનું માપ કાળથી પર જે પરમાત્મા તેની દષ્ટિને આધીન છે; એટલું સમજ્યા પછી પરમાત્માના પ્રકાશની સમતા સર્વત્ર દેવી રીતે છે એ સમજ્યાથી સમકાલીનતા યથાર્થ સમજાશે. આ દષ્ટિથી જગતના ઇતિહાસને અવલોકતાં ઉપરનું સત્ય સર્વત્ર સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે. આ સ્થળે એટલું સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે આધ્યાત્મિક કયા ભાવને આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક કયો ભાવ મમરૂપ છે એ પ્રથમ જાણવું જોઈએ. જેમ જેમ આગળ વધશું તેમ તેમ એ જાણવાનો ધોળો પ્રસંગ આવશે.

(૧૩) આ વિષયમાં જ હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. ભૌતિક દર્શન પ્રથમ થયું અને એ ઉપરથી આધિદેવિક દર્શન થયું એવી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસશાસ્ત્રીઓની કલ્પના છે, પણ એ એમની દષ્ટિનું જ ફળ છે. એમનો—એમના જીવનનો સર્વ અભ્યાસ એ જાતનો છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર દસ્ય સંદિગ્ધ પૃથક્કરણ આરંભે છે અને ધીમે ધીમે

આગળ વધનાં કવચિત્ આધ્યાત્મિક કે આધિદેવિક શોધ ઉપર આવે છે. અને એ વખતે પણ એમ જ ધારે છે કે જે નિયમોને આ સ્થૂલ જગત અધીન છે તે જ નિયમોને સૂક્ષ્મ-આધ્યાત્મસૃષ્ટિ પણ સર્વાંગે અધીન કરો. માટે સ્થૂલના જ નિયમોથી એ સૃષ્ટિ પણ સમગ્ર શકાય. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એમ કહે છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ક્ષેત્ર સૃષ્ટિમાં કેટલાક સામાન્ય નિયમો છે એ વાત ખરી ; પરંતુ સ્થૂલ સૃષ્ટિ સંબંધી જે નિયમો સ્થૂલના જ દેવળ અવલોકનથી પ્રાપ્ત થયા છે તે કંઈ પ્રકૃતિના અચળ મિદ્ધ નિયમો જેને કહી શકાય તે નથી. પ્રકૃતિના અચળ મિદ્ધ નિયમો તો સૂક્ષ્મતમ સૃષ્ટિના જ અવલોકનથી અને અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિથી પર પુરુષને સ્વરૂપાવસ્થાન સમયે જ થાય છે. જે વસ્તુને આપણે જોવી હોય તેનાથી બહાર નીકળ્યા વિના તેનું શુદ્ધ અને સમગ્ર સ્વરૂપ આપણને ન જ દેખાય, માત્ર જે ભાગ આપણી દૃષ્ટિને અભીપ્રસ્ય હોય તે જ ભાગ દેખાય ; અને તે એક ભાગ હોય તો ઉત્તર-ભાગ તત્સદશ હોવા જોઈએ એમ માની લઈને અનુમાન કરી શકીએ. આવી રીતે અપૂર્ણ પાયા ઉપર બાંધેલું અનુમાન સર્વથા સત્ય છે એમ માની એને વળગી રહેવાનો આગ્રહ વિદ્વાનોને યોગ્ય નથી. યજ્ઞી સ્થૂલ જગત કરતાં સૂક્ષ્મ જગત વધારે મહાન છે અને મોટામાં નાનું સમાય એ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે, સૂક્ષ્મ જગતમાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મના સ્થૂલના નિયમો સમાવા જોઈએ માટે જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેનાગ્ને સ્થૂલનું સત્ય જ્ઞાન સંભવે છે. નીચેથી ઊંચે જ્ઞેનાર ઉપગની વસ્તુઓને સ્પષ્ટ ન જોઈ શકે એટલું જ નહિ પણ સ્વસમાન દેશમાંથી ઘણું થોડું સુધી જોઈ શકે ; જ્યારે ઊંચેથી નીચે જ્ઞેનાર નીચે ઘણું સુધી જોઈ શકે અને ઊંચેની વસ્તુઓને પણ નીચેથી જ્ઞેનાર કરતાં સારી રીતે જોઈ શકે. એ જ નિયમે સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં રહેલ મનુષ્ય સ્થૂલને પણ સંપૂર્ણ ન જોઈ શકે અને સૂક્ષ્મની તો કવચિત્ જાંખી થાય તોયે ઘણું, જ્યારે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં સ્થિત જીવાત્મા સૂક્ષ્મનું

પણ દર્શન કરી શકે અને સ્થૂલને વિશેષ પ્રકાશથી વિશેષ શુદ્ધ અને સત્યરૂપમાં જોઈ શકે.

(૧૪) ઉભયદષ્ટિઓની અપૂર્ણતામાંથી ઉત્પન્ન થતા દોષો જવા દઈએ, તો તે રીતે વિચારતાં પણ આધ્યાત્મિક દષ્ટિવાળાઓની વાત કાઢી નાખવાનાં સખળ કારણો ભૌતિક દષ્ટિવાળા પાસે નથી. ઇતિહાસનાં સત્યોને પ્રમાણ તરીકે આગળ ધરે છે, પણ એ કહેવાતાં સત્યો સત્યો જ છે એમ નિશ્ચય થતો નથી. એક ખ્રિસ્તી ઉપરથી જોનાર એક વાતને ઇતિહાસનું સત્ય કહે, બીજો બીજી વાતને ઇતિહાસનું સત્ય કહે છે. આથી ઇતિહાસ-વિશેષતઃ પ્રાચીન ઇતિહાસ-વિરોધાતું જ મંદિર ઘઈ પડ્યો છે. આથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દષ્ટિએ પણ ઇતિહાસને શોધવો આવશ્યક છે.

(૧૫) ભૌતિકશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે આજે એમ મનાય છે કે ભૌતિક દષ્ટિથી જ સર્વત્ર સર્વદા જનસમાજનો વિકાસ થયો છે, થાય છે અને થશે. પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે અધ્યાત્મદષ્ટિથી કોઈ કાળે જનસમાજનો વિકાસ થયો હોય તો ન માની શકાય એવું એમાં કશું નથી. ભૌતિક દષ્ટિના જ પરિચિત વિદ્વાનોને એમ લાગે છે કે દષ્ટિ સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મમાં જાય એ જ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. એમ થવું જોઈએ. પણ આ માન્યતા એમનાં નિત્યના અનુભવથી બંધાયેલી છે, અને એથી ભિન્ન પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવવાળા પરમાત્માનો પ્રવાહ અંદરથી બહાર વહે છે માટે એ જ અંદરથી બહારના ક્રમને સ્વાભાવિક ગણે છે, અને સત્ય કેવળ સત્ય પરમાત્મામાં જ હોવાથી એ ક્રમે જ શુદ્ધ સત્ય પ્રાપ્ત થાય એવું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા મથે છે. તો ઉભય પક્ષોનાં વિચાર ક્રમો ઇતિહાસને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોવો એ એક મહાન કર્તવ્ય છે.

(૧૬) સામાન્ય રીતે ઇતિહાસોને ભૌતિક દષ્ટિના જ વિદ્વાનો

લખે છે, અને એથી એ ઇતિહાસ રચૂલ ભૌતિક ઇતિહાસ જ છે. પણ સૂક્ષ્મનોયે ઇતિહાસ હોવો જોઈએ, સૂક્ષ્મના વિદ્યાસનોયે કમ હોવો જોઈએ. છતાં એ દેખાતો નથી. કારણ એવું છે કે સૂક્ષ્મનો ઇતિહાસ લખે કાણ? અને લખે કેવી રીતે? વ્યક્તિ માત્રનું અને સમષ્ટિનું રચૂલ જ સર્વને દષ્ટિગોચર થાય છે. સૂક્ષ્મ તો સર્વદા અદૃષ્ટ રહે છે. એમ છતાં કાંઈ અતીન્દ્રિયદ્રષ્ટાએ કંઈ પ્રયત્ન કર્યો હોય, આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિનો કંઈ ઇતિહાસ લખ્યો હોય, તોપણ પોતાની દૃષ્ટિએ અને તે પણ બાહ્યદૃષ્ટિએ જોતું જગત એ ઇતિહાસને સમજે કંઈ રીતે? ન સમજવાથી જ આજના વિદ્વાનો એવી અધ્યાત્મ-ઇતિહાસની વિચિત્ર કાગતી વાતોને સ્વાનુભવને અનુરૂપ ભૌતિક અર્થમાં ઘટાવવાનો અયાગ શ્રમ કરે છે. છતાં એ વિદ્વાનો બૂલી જાય છે કે, જે કંમે આજે મનુષ્યો વિચરે છે તે જ કંમે પૂર્વકાળમાં પણ વિચરતાં અને બવિધ્યમાં વિચરશે એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી; એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોનાં શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. ડેટલાંક પશુઓમાં, જંગલી મનુષ્યોમાં અને અમુક અંશે બાળકોમાં પણ એક જાતની અંદરથી બહાર આવતી સહજ શક્તિ રહી છે. જે શક્તિની પ્રેરણા પ્રમાણે એઓ કાર્ય કરે છે, અને જ્યાં મનુષ્યો જાય ન જોઈ શકે, અને બચમાં આવી પડે ત્યાં એઓ જોઈ શકે છે અને બચી જાય છે. પ્રકૃતિનો એક મહાન નિયમ એવો છે કે એક શક્તિ વધતાં બીજી શક્તિ ઘટે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ—યોગીઓ એ નિયમનું એવું સમાધાન કરે છે કે સામાન્ય રીતે સર્વ શક્તિનું મૂળ—ચિત્ત એક વિષયમાં જ સ્થિર રહી શકે છે, અને જેમાં ચિત્ત સ્થિર હોય તેનું જ અદૃષ્ટ થઈ શકે છે. વર્તમાન પ્રજાઓનું ચિત્ત ભૌતિક વસ્તુઓમાં જ રમે છે જેથી એ જોવાની શક્તિ વધી છે, બ્યારે સૂક્ષ્મ આંતર-તરવો જોવાની શક્તિ ઘટી છે. રંચૂલ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ સ્વીકારે છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ આજના જેવી ન હતી. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો અધ્યાત્મ-ઇતિહાસ હમેરે છે કે, ભૌતિક પર્યોમાં આકર્ષણનું કારણ

ન હોવાથી ઋષિઓની દષ્ટિ દેવમાં અને આત્મામાં જ ગુંથાઈ રહેતી, અને એ અધ્યાસથી જ ખાલ્લસૃષ્ટિમાં પણ મર્વત્ર દેવને જ દેખતી.

(૧૭) ઉપલાં કારણથી જ ગાથામાં—‘અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો, અને દિવમાંથી ભૂમિ ઉપર આણ્યો.’—એ શબ્દોમાં આધિ-દૈવિક અર્થ રપટ રહ્યો છે. અને (૯ મા) પરિચ્છેદમાં અગ્નિના પ્રથમ દર્શનનું અને તત્ત્વનું આનંદનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ભૌતિક અર્થમાં જ નહિ પણ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક અર્થમાં, અને સુખ્યત્વે એ જ અર્થમાં સમજવાનું છે.

(૧૮) વેદના ઋષિઓને મંત્રોનું જે દર્શન થયું છે તે પરમાત્મા-માંથી જ થયું છે એવું એમના પોતાના જ શબ્દોથી આપણે જાણીએ છીએ. મંત્રો એ પરમપુરુષનું જ દર્શન છે, એનું જ નિઃશ્વસિત છે. તસ્યવા મહત્તમૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતત્ (ખૂદદારપ્રયક.) માટે જ એમાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક સર્વ કળાઓ આવી છે. જે અગ્નિ સ્તુતિથી ઋક્સંહિતાનો આરંભ થાય છે તે અગ્નિનું ભૌતિક સ્વરૂપ તો ઋષિઓને પ્રત્યક્ષ હતું, પણ પરમાત્માના અપૂર્વ પ્રકાશમાં અગ્નિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અને આધિદૈવિક સ્વરૂપ પણ એમને દષ્ટિગોચર થતું. ઋક્સંહિતાના ૩ જ મંડલમાં—‘અગ્નિરઽગ્નિ જન્મના જાતવેદઃ’ હું જન્મથી જાતવેદ (જેને જ્ઞાન થયું છે એવો) અગ્નિ છું.’ એ મંત્રમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિએ અગ્નિના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું છે, અને આધ્યાત્મિક શબ્દોમાં જ એ દર્શનનું વર્ણન કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે ૪ થા મંડલમાં વામદેવ ઋષિએ અત્મનુભવસૂચક ‘હું મનુ થયો છું, સૂર્ય થયો છું’ એ શબ્દોમાં સર્વાત્મક ધર્મનું આધ્યાત્મિક દર્શન કર્યું છે. આધિદૈવિક દર્શન તો મંત્રે મંત્રમાં પ્રતીત થાય છે. માત્ર ભૌતિક દષ્ટિ દૂર કરવાથી અને આધ્યાત્મિક ચંદણ કરવાથી જ એ સમજાય એમ છે.

(૧૯) અધ્યાત્મતત્ત્વ અને અધિદેવતત્ત્વ એવાં સંબંધ છે કે એક નમસ્કારથી ધર્તર સહજ સમજાય. કબચનો સંબંધ પરમાત્મામાંથી

છે, અને પરમાત્મામાં જ છે. તેથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવના સંબંધને બાધતાં એમાંથી ઉભયના કારણરૂપ અને ઉભયમાં અનુદયન પરમાત્મા દ્રશ્યના વિશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રકાશે છે અને પરમાત્માના સ્નેહની-ઉભયના સંબંધથી એકરૂપ થતા સ્નેહની સરિતા વહે છે. વેદના મંત્ર-દ્રષ્ટા ઋષિઓનાં હૃદયમાં આ પ્રકાશ પ્રકાશતો હતો અને આ સરિતા વહેતી હતી. આ પ્રકાશના અને આ સરિતાના બળથી જે શબ્દ-પ્રવાહ ઋષિઓનાં હૃદયમાં અને ત્યાંથી જનમમાનની શ્રુતિમાં વહ્યો તેને ઋષિઓ પોતાનું કર્તાપણું કેમ આરોપે ? માટે જ ઋષિઓએ એને મહાન જ્ઞાનનું નિઃશ્વસિત કૃત્યું છે. આ પ્રમાણે જોનાં વેદ ઈશ્વરને જ શબ્દ છે અથવા ઈશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે.

(૨૦) વેદના મંત્રોને આ રૂપે સમજવા માટે આધ્યાત્મિક અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. જે કે મંત્રો પરમાત્મામાંથી જન-સમષ્ટિ પ્રતિ વહેતા હોવાથી શબ્દપ્રવાહ અધિદેવને હૃદયને પ્રવર્તે છે. પરંતુ આધિદેવિક અભ્યાસ વિશેષ કઠિન છે અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસ સ્વાભાવિક રીતે જ વિરોધ મરણ છે. વળી જેમ જેમ આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય છે તેમ તેમ અધિદેવનું અધિક અધિક દર્શન થતું જાય છે; એટલું જ નહિ પણ ભૌતિક વસ્તુઓનીપે અનુ-રૂપ પ્રાપ્તિ સહજ થતી જાય છે. ઋષિઓને પણ એમ જ થયેલું એટલે જે વખતે અધ્યાત્મઅગ્નિનું દર્શન થયું અને એ પ્રકાશમાં અધિદેવઅગ્નિનું દર્શન થયું, તે જ ક્ષણે એ ઉભયના કારણરૂપ પરમાત્માનું અને કાર્યરૂપ ભૌતિક અગ્નિનું દર્શન થયું. આ પ્રમાણે ભૌતિક અગ્નિની શોધ પ્રથમ નથી પણ આધ્યાત્મિક અગ્નિની શોધની સાથે જ છે. જે ક્ષણે હૃદયમાં અગ્નિનું ભવ્ય તેજ ભગઈ ગયું, હૃદયના ગૂઢતમ ખૂણામાં કોઈ ભાગ એવો ન મળ્યો કે જ્યાં એ અગ્નિનું તેજ ન પડતું હોય, સારે તે જ ક્ષણે ભૌતિક અગ્નિ પ્રગટાવવાનાં સાધનો સહજ સગી આવ્યાં, અને ભૂમિ ઉપર મનુષ્યે અગ્નિનું પ્રથમ આવાહન કર્યું.

(૨૧) પૂર્વેકિત ગાથાને આ દષ્ટિએ અવલોકો અને કંઈક નવું જ સત્ય સમજશે, એ ગાથાના શબ્દે શબ્દમાં ભરેલું અર્થ ગાંભીર્ય કંઈક સમજશે. આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ વાત વ્યક્તિની નથી પણ પ્રજાની છે. પ્રજા એ ઇશ્વરની દષ્ટિમાં વ્યક્તિ જ છે.

(૨૨) આ રીતે જોતાં વેદમાં આર્યપ્રજાનો આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક સર્વ ઇતિહાસ મૂર્તિમાન છે. અને વેદને સમજવા ઇચ્છનારે. એ જ ત્રિધા દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એવી દષ્ટિના અભાવથી જ અનેક યત્નો નિષ્ફળ થયા છે. વેદમાં રહેલો ઇતિહાસ આર્ય-પ્રજાનાં સર્વ આંતર—આત્મતત્ત્વોનો, એ તત્ત્વોની ગતિનો, દેહનો અને હૃદયનો, એટલું જ નહિ પણ હૃદયની મૂલતમ શુદ્ધિમાંથી વહતા પરમાત્માના પ્રદીપ્ત પ્રકાશનો જ્વલમાન ઇતિહાસ છે. અને એથી જ મનુષ્યજાતિનો, તદંતર્ગત આત્માનો, જડ નહિ પણ ચેતન ઇતિહાસ જાણવા ઇચ્છનારને વેદ એ એક અમૂલ્ય સાધન છે.

(૨૩) જો કે પરમાત્માની દષ્ટિમાં અધ્યાત્મ અને અધિદેવ તત્ત્વો જ મુખ્ય હોવાથી વેદમાં પણ એ જ અર્થ મુખ્ય છે અને ભૌતિક અર્થ તો ગૌણ છે; છતાં ભૌતિક જની ગયેલી દષ્ટિમાંથી ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઊતરી શકે અને એ ઉપરથી આધ્યાત્મિક કે આધિદેવિકનો કંઈક જાગ સમજી શકાય. એટલા માટે ભૌતિક અર્થને સંક્ષેપમાં પણ વિચારવો આવશ્યક છે. જો કે ચેતન તત્ત્વમાં જ રમતાં હૃદયના શબ્દો ચેતનને જ લક્ષ્ય કરે છે અને એ જ ન્યાય કોઈ પણ ઋચમાં સર્વાંશે ભૌતિક અર્થ ધટવો કહિન છે. આ કહિનતા પ્રથમ ઋચમાં જ આપણને દેખાય છે.

(૨૪) “યચ્ચા પુરોહિત હોતારપ ઋત્વિજ રુદ્રાતમ અગ્નિદેવને રતતું હુ.” અગ્નિનાં જમાં વિશેષણો ચેતનને ઉદ્દેશે છે. એક પણ શબ્દ સર્વાંશે જડ અગ્નિને લાગુ પડે એવો નથી.

યજ્ઞના પુરોહિત એ શબ્દોનો સામણાચાર્ય એ રીતે અર્થ કરે છે—“પુરોહિત જેમ રાજાનું અભિષેક સંપાદન કરે છે તેમ યજ્ઞનું અભિષેક સંપાદન કરનાર” અથવા “યજ્ઞના આગલા ભાગમાં આદ્ય-નીય રૂપે રહેલ” ઉભય અર્થો યજ્ઞાગ્નિમાં ધટે છે. પરંતુ પ્રથમના અર્થમાં ચેતનની અપેક્ષા વિશેષ છે અને એ જ અર્થ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. આદ્યનીયાદિ યજ્ઞપ્રજ્ઞાલિકા એ રૂપે જ મંત્રકાળમાં હોય એ વિશે આજના વિદ્વાનો સાચાંક છે; વળી બધાં વિશેષજ્ઞોનો સમન્વય પ્રથમના અર્થમાં જ ધટે છે. હોતા શબ્દની ઉત્પત્તિ દુ ધાતુમાંથી અથવા ‘ઘ્’ ધાતુમાંથી મંભવે છે, અને એ પ્રભાણે હોમ કરનાર અથવા આદ્યવાન કરનાર—બોલાવનાર એવો અર્થ થઈ શકે છે. આ ઉભય કાર્યો ચેતનથી જ થઈ શકે એવાં છે, ઋત્વિજ્ઞ શબ્દ વચ્ચે ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને યજ્ઞ કરનાર એવો એનો અર્થ થાય છે. દેવ શબ્દ વિદ્યુ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને પ્રકાશક એવો એનો અર્થ થાય છે. રત્નધાતમ—રત્નોનો અતિશય ધારનાર અથવા પોષનાર એવો સામણાચાર્ય એનો અર્થ કરે છે. આ બધાં વિશેષજ્ઞો ચેતનમાં જ સર્વાંશે ધટી શકે, અને એથી આ મંત્રનો ભૌતિક અર્થ શક્ય નથી. માત્ર (૧૧મા અને ૧૬મા) પરિચ્છેદમાં કલા પ્રભાણે, જે કાળે મધુચ્છંદા ઋષિના હૃદયમાં આ મંત્રનો પ્રકાશ થયો હશે તે જ કાળે આ શબ્દોને અનુકૂળ યજ્ઞની જાણ, આધિભૌતિક પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હશે, થઈ હોવી જોઈએ, અને જેટલે સુધી આપણે એ કાળનો ઇતિહાસ જોઈ શકીએ તેટલે સુધી થઈ છે. એટલું ઐતિહાસિક તત્ત્વ ભૌતિક અર્થ સંબંધમાં નીકળે છે માટે એ જોઈ લેવું આવશ્યક છે.

(૨૫) મધુચ્છંદા ઋષિના કાળમાં રાજાઓ પુરોહિતો રાખતા હશે, અને એ પુરોહિતો રાજાને જાણે યજ્ઞ સંબંધી કેટલુંક કાર્ય કરતા હશે. પ્રાયઃ બધા દેવોનો અગ્નિ એક જ પુરોહિત છે. તેમ એક આખા ગામમાં એક જ પુરોહિત હોવો જોઈએ અને આખા ગામને

બદ્ધે બધું ધાર્મિક કાર્ય એ જ કરે એમ નહિ પણ એવાં કાર્યો એ આરંભ કરે અને પછી બધા પાસે કરાવે. સોશિના કલ્યાણ માટે જે જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો એ પુરોહિત આરંભ કરે, માટે એ પુરોહિત આગળ સ્થાપેલ, અને એના આરંભને અનુસરીને કાર્ય કરતાં સોશિનું કિત થાય માટે એ પુરોહિત અબીટ સંપાદન કરનાર.

(૨૬) હોતા અને ઋત્વિજ એય શબ્દો સાથે લઈને સાયણાચાર્યે અર્થ કર્યો છે. અને એનું કારણ એવું છે કે યજુમાં ચાર ઋત્વિજો હોય છે. જ્યારથી જાણ યજુનો પ્રચાર થયો ત્યારથી એમ છે અને ચારમાંથી એકનું નામ હોતા છે. બીજા ત્રણનાં નામ અધ્વર્યુ, ઉદગોતા અને બ્રહ્મા છે. આ હોતા ઋત્વિજનું કામ યજુમાં ઋગ્મજોથી દેવોને આબ્હાન કરવાનું છે. આ ઉપરથી સાયણાચાર્ય દેવોના યજુમાં હોતાશ્વ ઋત્વિજ અગ્નિ છે એવો અર્થ કરે છે. ઐતિહાસિક-ભૌતિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં એ કાળમાં યજુમાં યજુ કરનારા ઋત્વિજો હોવા જોઈએ અને જેમાંથી એકનું કાર્ય દેવોને આબ્હાન કરવાનું હોઈને એ હોતાના નામથી વ્યવહાર્ય હોવો જોઈએ.

(૨૭) રત્નધાતમ—આજે જે રત્નો કહેવાય છે તે રત્નો તે દી હશે કે કેમ એ શંકા છે. એવી જ શંકાથી સાયણાચાર્યે રત્નનો અર્થ રમણીય ધન કર્યો છે, અને રત્ન શબ્દ રમ્ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે એ વિચારતાં રમણીય ધન એ અર્થ બરાબર છે. જેમાં માણસનું મન રમે તે રત્ન. અગ્નિથી જે જે લાભો આજ દિવસ સુધીમાં થયા છે તેનો વિચાર કરતાં રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય લાગે છે. અને અગ્નિના કેટલાક લાભો એ વખતે જ દેખાયા હોય એવું એ રત્નધાતમ શબ્દમાંથી દેખાય છે.

(૨૮) અગ્નિ શબ્દ જો કે ૩૬ છે છતાં એ વિશે કંઈક વિચાર આવશ્યક છે. નિરુક્તકારે એ શબ્દનું નિર્વચન કરવાનો બહુ શ્રમ લીધો છે.—જમિઃ પૃથિવી સ્પાનસ્તં પ્રથમં વ્યાલ્વાસ્વામોઽગ્નિઃ વસ્ત્રાદમળોર્ભવત્,

ભાગે યથેષુ પ્રણીયતે ઇંગેનપતિ, ઇંગમમાનઃ, મન્વનોપનો મન્વતીતિ સ્થૌલાદીતિઃ,
 મન્વનોપયતિ મન્વનેહયતિ, ત્રિમ્યઞ્ચાગ્નિમાતેમ્યો જાયતેતિશાક્ષપૂર્ણિઃ, इतादृक्षाद्व्या
 દ્વાનીતાસ્પરાગ્વે તેરજારમાદતે ગચ્છારમનર્જેર્વાદદતેર્જાનીઃ પરસ્તદ્યેવા મન્વસ્યમિ
 મીઢે—નિ. ૭-૧૪. સાયણાચાર્ય નીચે પ્રમાણે આનો અર્થ કરે છે:—
 ‘અગ્નિ અગ્નિ છે માટે અગ્નિ છે.’ એ નિરુક્ત વાક્યનું સાયણા-
 ચાર્ય એવું વિવેચન કરે છે કે, અગ્નિ દેવસેનાનો અગ્નિ છે, જમિરમે
 પ્રથમોજેવતાનાં એ. ધા. ૧-૪. “અગ્નિ દેવતાઓના અગ્નિમાં છે—
 પ્રથમ છે.” નિરુક્તકારનો બીજો વિદ્ય એવો છે કે, ‘જેને યજ્ઞમાં
 અગ્નિ ભાગમાં લેવાય છે’ ત્રીજો વિદ્ય—‘જે પોતે નખીને પોતાના
 અંગને (કાષ્ઠદાહમાં સાયણ) ગ્રેરે છે,’ એવો છે. ‘અગ્નિ વસ્તુઓને
 રતેલ રહિત-શુદ્ધ કરે છે માટે અગ્નિ દહેવાય છે,’ એવો સ્થૌલાદીવિનો
 મત છે. ‘ફળ, જળ, અથવા વૃક્ષ, અને ત્રણ એ ત્રણ ધાતુમાંથી
 જ, ગ, ની અનુક્રમે લઈને અગ્નિ શબ્દ બન્યો છે, એવો શાક-
 પૂણીનો મત છે.’ ત્રણ ધાતુનો સાયણ પ્રમાણે સમુદાયાર્થ યજ્ઞ-
 ભૂમિમાં જઈને કાષ્ઠદાહમાં અને હવિષ્પાકમાં પોતાના અંગને
 ગ્રેરે છે—એવો થાય છે. સાયણાચાર્ય નિરુક્તકારથી જુદા પડીને
 જગ્ન ધાતુમાંથી જમિ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશેષ સમુક્તિ માને છે,
 અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમોથી સિદ્ધ કરે છે. જગ્ન ધાતુ ગતિવાચક
 છે, જેથી અગ્નિ શબ્દમાં કોઈક જાતની ગતિ ઉદ્દિષ્ટ હોવી જોઈએ,
 અને અગ્નિ શબ્દ વાપરનારને અગ્નિના ગતિ સાથેના સંબંધનું ખ્યાન
 હોવું જ જોઈએ—પછી એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કેટલે સુધી કર્યો છે
 એ વાત એના જીવનનો બીજો ઇતિહાસ જેવાથી જાણી શકાય.
 પ્રત્યેક શબ્દમાં વિચારોના ચૂર કેવી રીતે રત્તા છે, અને શબ્દો એ
 એક જીવતો ઇતિહાસ જ છે એ વિષે આગળ (૨૬ આ) પરિચ્છેદમાં
 પણ જોશું.

(૨૯) યજ્ઞ શબ્દ યજ્ઞ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે, અને સ્તવન, પૂજન, યજન ઇત્યાદિ અર્થોને બતાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એમ માને છે કે પહેલાં યજ્ઞપ્રણાલિકા સ્તવનાત્મક હતી એમ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ મંત્રના કાળમાં તો વેદિ ઉપર અગ્નિ રાખીને હવન કરવાની રીતિ કંઈક અંશે પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ જો કે યજ્ઞ વિશે વિચાર કરવાનો આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક વિષયમાં વધારે પ્રસંગ છે, છતાં અહીં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે બ્રાહ્મણોમાં વંશુવેલા મોટા યજ્ઞો સંહિતાના કાળમાં ન હતા, અને જે સાદા યજ્ઞો સ્થૂળ રૂપમાં ચતા તેમાં પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિશેષ હતું જે યજ્ઞ ધાતુના સ્તવન, પૂજન, યજન ઇત્યાદિ અર્થોમાં દેખાય છે, અને એ જ અર્થો પ્રાથમિક છે.

(૩૦) દેવ શબ્દમાં ભૌતિક અર્થ હોઈ શકે જ નહિ; એટલે ભૌતિક દૃષ્ટિએ એ તત્ત્વનો વિચાર થઈ ન શકે. છતાં દેવ શબ્દ ઉપર જ આર્યો પ્રકૃતિપૂજક અને મૂર્તિપૂજક હતા કે ઈશ્વરને પૂજતા એ વાતનો નિર્ણય આધાર રાખે છે; માટે એ શબ્દના અર્થનો વિસ્તારથી વિચાર કરવો આવશ્યક છે. દેવ શબ્દ દિવ્ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે એ તો કહ્યું છે. દિવ્ ધાતુ આર્યભાષાની ધણીખરી શાખાઓમાં પ્રચલિત છે. દિવ્ ધાતુમાંથી જ ઘોઃ શબ્દ નીકળ્યો છે. આ દેવ અને ઘોઃ ઉભય શબ્દો આર્યભાષાની છતર શાખાઓમાં મળે છે. પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે આ ઘોઃ શબ્દથી ઈશ્વરને અર્ચવાનો રિવાજ અતિશય પ્રાચીન છે. ઘોઃ શબ્દ સાથે પિતા શબ્દ જોડવાથી ઘોષ્પિતા એવું નામ થાય છે. ઋગ્વેદમાં આ નામથી ઈશ્વરને અર્ચવાનો રિવાજ દેખાય છે. આ શબ્દને જ -સંસ્કૃત, ગ્રીક, ઝંદ વગેરે બિન્ન ભાષાઓમાં જોઈને બધી ભાષાઓનો પરસ્પરસંબંધ મોઢાયો અને 'Comparative Philology' નામનું એ સંબંધ જનાવનારું શાસ્ત્ર નીકળ્યું. આજે એ શાસ્ત્ર બહુ વધી ગયું છે અને એ શાસ્ત્ર ઉપરથી આર્યો બધા એક વખત સાથે રહેતા હતા અને ત્યારે એમની

સાંમાનિક, ધાર્મિક, નૈતિક, ગૃહસ્થીય વગેરે સ્થિતિ દ્વેની હતી, એ વિષયનો ઇતિહાસ ગ્રાધાયો. જો કે વિદ્વાનો પરસ્પર અતિશય ભિન્ન ભિન્ન મનો ધગવે છે; અને હજી સુધી બસંતર નિશ્ચય એક પણ વિષયમાં થયો નથી. છતાં લગભગ બધા વિદ્વાનો ઇશ્વર વિષેના વિચારનું મૂળ દિવ્ય ધાતુમાં માને છે. વિચાર અને શબ્દને કેવો આત્મતિક સંબંધ છે એ બધુનાં વિદ્વાનો એમ માને છે કે ઉપલી વાત સત્ય હોય તો, દિવ્ય ધાતુના મથાર્ય ખ્યાલ ઉપરથી આર્યોના ઇશ્વર સંબંધી વિચારો શા હતા તે લગભગ બધી શકાય. એ એક શબ્દ જોટું બતાવી શકે એટલું પાછળથી થયેલા અનેક મથો પણ ન બતાવી શકે. હવે દિવ્ય ધાતુનો મૂળ અર્થ ઘોતનાત્મક છે એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે, એટલે પ્રકાશની ક્રિયામાં ઇશ્વર સંબંધી વિચારોનાં ગૂઢ રહસ્યો રહ્યાં છે. કારણ કે ધાતુઓ ક્રિયાને બતાવે છે; પણ વસ્તુને નથી બતાવતા, અને જે વિચારો જે શબ્દોમાં ગૂંથાયેલા હોય છે તે મૂળે તે તે શબ્દોના ધાતુઓમાં રહ્યા હોય છે. એટલે કે વિચારો સાથે ધાતુઓને વધારે નિકટ સંબંધ છે. આ સિદ્ધાંતને અનુમરીને ભગવાન પાણિનિએ સર્વ શબ્દોનો અમુક મૂળ લગભગ ૧૫૦૦ ધાતુઓમાં સમાસ કર્યો છે. અને આજે મેક્સમૂલર જેવા સમર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ માને છે કે ભાષાની ઉત્પત્તિ મૂળ ધાતુરૂપે થઈ છે, અને ધાતુઓ અમુક અમુક ક્રિયાઓને બતાવે છે; એટલે કે કોઈ ક્રિયાના સતત અવલોકનથી તે ક્રિયા સંબંધી વિચાર તે ક્રિયામાં ચતા અવાજ, દેખાવ વગેરેને અનુરૂપ સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચારમાં પ્રગટ થાય છે. આતું નામ જ ધાતુ. આ ધાતુઓને વાપરતાં વાપરતાં તે ક્રિયાનાં કર્તાના અને કર્મના દર્શનથી ધાતુઓમાં કેટલોક ફેરફાર થઈને નામ વગેરે શબ્દો નીકળ્યા. આ રીતે વિચારના વિકાસ સાથે ભાષાનો વિકાસ ચતો મયો.

(૩૧) દિવ્ય ધાતુની અર્થબૂત ઘોતનાત્મક ક્રિયાના અનુભવથી દિવ્ય શબ્દ નીકળ્યો, ઉત્પન્ન થયો એ જોયું. પણ એ શબ્દ ક્રિયાપદ.

રૂપે વેદમા આગ્યે જ હશે—પ્રાચ નથી જ અને એથી એ ક્રિયાપદ સાથે આપણને સંબંધ નથી. પરંતુ દિવ્ ધાતુમાથી જ દેવ શબ્દ નામ-રૂપે ઉત્પન્ન થયો છે એ દેવ શબ્દ ક્રિયાવાચક નથી, પણ ક્રિયાના કર્તાને ઉદ્દેશ છે હવે જ્યારે દિવ્ ધાતુ ક્રિયાપદરૂપે મહિતામા નથી દેખાતો ત્યારે એ દિવ્ ધાતુમાથી નીકળેલો દેવ શબ્દ દ્વ એ રૂપે પ્રથમાના એકવચન તરીકે પહેલા મહત્તમા જ ૩૩ વખત વપરાણો છે એ ઉપ થી જ સમગ્રશે કે દેવ શબ્દ ઉત્પન્ન થતા, સૂર્યના ઉદયથી તાનઓ ઠંકાય તેમ દિવ્ શબ્દ દ્યાર્ધ ગયો. આગના જ પગિચ્છેદમા વિચાર્યા પ્રમાણે વિચારોનો અને શબ્દોનો મળધ જોતા દેવશબ્દાતર્ગત વિચારોનો ઉદય થતા દિવ્શબ્દાતર્ગત વિચારો દ્યાર્ધ ગયા, હૃષિ-મર્યાદામાથી અસ્ત થઇ ગયા. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો ઘોતનાત્મક ક્રિયાના મર્તાનું ધર્મન થતા એ સંબંધી વિચારોમા ક્રિયાનો પોતાનો વિચાર અસ્ત થઇ ગયો.

(૩૨) અહીં વળી નવો જ પ્રશ્ન જાણો થાય છે કે ઘોતનાત્મક ક્રિયાનું જે કર્મ—પ્રકાશ—તે તો આપણને નિત્ય દેખાય છે પણ એ ક્રિયાનો કર્તા સર્વદા અદૃશ્ય જ છે, તો પછી દેવ શબ્દ અને તદ્વત વિચારો ઉદય કેમ થામ્યા ? આ વિચયના વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કોઈ પણ ક્રિયાની પાછળ એનો કર્તા હોવો જ જોઈએ એવા અનુમાનથી પણ એ દલીલ વાધાવાળી છે કારણ કે આકાશમા ફરતા તેજના ગોળા-માથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તેનો કોઈ કર્તા દેખાતો નથી, અને હોવો જોઈએ માટે સૂર્ય, સવિતા ઇલાદિ નામ મળના થઈ એમ કહી શકાય પણ સ્વચ્છેદમા જે કાણના કટમ ધસીને અગ્નિને પ્રત્યક્ષિત કર્યો એમા તો પોતે જ કર્તા છે, તો એ અગ્નિને દેવ વિગેરણુ મ્યાથી પ્રાપ્ત થયું ? પણ આ રીતે વિચાર કરતા મગાધાન થયું અશક્ય છે કાણ કે ઋષિઓને સર્વ પ્રકાશની પાછળ એ જ ચૈતન્યનું—સકિતનું જ્ઞાન થયું એવું જ્ઞતાવનારા ધણા વાક્યો ઋક્સંહિતામા છે. માન

એક જ દષ્ટાંત આદી પૂરતું થશે. મંડલ બીજાનું પ્રથમ સૂક્ત આ વિષયમાં ખાસ પ્રકાશ નાખે છે. એની પહેલી જ ઋચ્છ નીચે પ્રમાણે છે—

ત્વમગ્ને યુગિસ્ત્વમાશુદ્રુદાણિસ્ત્વમગસ્ત્વમરમત્પરિ,
ત્વં વનેમ્યસ્ત્વમોપધીમ્યસ્ત્વં વૃણાં વૃષતે જાયસે યુગિ:

‘હે અગ્નિ! હે નરેના રૂપતિ યુગિ—(આદિત્યરૂપ) તું કિવસો સાથે ઉત્પન્ન થાઈ; સર્વતઃ દીપ્તરૂપમાં ઉત્પન્ન થાઈ; તું પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ; તું વનોમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું પાપાણુમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું આપધીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ.’

આ રીતે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાતી ક્રિયાના કારણે એક જ ચૈતન્ય શક્તિ છે; એ જ્ઞાન ઋષિઓને હોવું જોઈએ. અને પ્રકૃતિના ભિન્ન વિષયોની પાછળ જે એકતા છે તેવું જ્ઞાન ઉપરનો મંત્ર બનાવે છે તે જોઈ લઈને, પુરુષશક્તિનાં દર્શન માટે આ ભૌતિક પડ છોડી દઈને આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક પડમાં કીનરવું પડશે. અને તેને માટે દેવ શબ્દ યોગ્ય દ્વાર છે. એ દ્વારમાં પેસતાં પહેલાં છેવટ કહી લેવું જોઈએ કે આર્યો મૂર્તિપૂજક હતા કે પ્રકૃતિપૂજક હતા તે તો નથી દેખાતું, પણ આર્યો પ્રકાશના કર્તાના પૂજક હતા એટલું દેવ શબ્દ સ્પષ્ટપણે કહે છે.

(૩૩) દેવ શબ્દથી પ્રકાશનો કર્તા વિરક્ષિત છે એ વાત ખરી; પણ એ પ્રકાશ તે આ સ્થૂળ ભૌતિક પ્રકાશ જ સમજવો કે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પણ ખરો. જેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ છે એમ માનતા જ નથી એને તો કંઈ કહેવાનું જ નથી; જેઓ માને છે એને માટે જ અહીં વિચારનો અવકાશ છે. વેદમાં પોતામાં એવા આધ્યાત્મિક પ્રકાશની વાત છે કે નહિ એ પ્રથમ જોવું જોઈએ. આ વિષયમાં ઋશિસંહિતાના ૬૩ મંડલના ૯મા સૂક્તનો ૪થો મંત્ર જોવા જેવો છે—

અયં હોતા પ્રથમઃ પરમતેમમિદંઓતિરમૃતમસ્મેણુ

અયં જ જો દ્રુવ બાનિવત્તોડમર્ત્યસ્તન્વરર્કર્ષમાનઃ

આ (વૈશ્વાનર અગ્નિ) પ્રથમ હોતા છે; એને જુઓ મર્ત્યોમાં એ અમૃતજ્યોતિ છે; તે આ સર્વત્ર એકેસો—રહેસો દ્રુવ અમૃત્ય (અગ્નિ) શરીર સાથે વર્ધમાન જન્મે છે. આ મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ રપટ છે. આથી પણ વધારે રપટ રીતે આ પછીના મંત્રમાં આ વૈશ્વાનર અગ્નિનું વર્ણન છે.

ધ્રુવં યજોતિર્નિહિતં દરાયેદંમનોજવિષ્ટં પતયસ્ત્વંતઃ ।

વિશ્વેદેવાઃ સમનવઃ સકેતા એકં ક્રતુમભિવિયંતિ સાધુ ॥

‘મનથી પણ જવિષ (અતિશય વેગવાળું) દ્રુવજ્યોતિ જંગમ પ્રાણીઓની અંદર રથાધ્યું છે; સમાન મનવાળા અને સમાન પ્રજાવાળા સર્વદેવો એક કર્તાની સામે સુંદર રીતે અને વિવિધ રીતે જાય છે.’

આ મંત્રના શબ્દે શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવા જોવા છે. ‘સમાન મનવાળા’ અને ‘સમાન પ્રજાવાળા’ એ બે વિશેષણો દેવને લગાડ્યાં છે, એ વાત સર્વદા સ્મરણીય છે. ‘એક કર્તા’ એ બે શબ્દો પણ જૂલવાના નથી.

આ એક કર્તા—આ સમષ્ટિગત—‘સર્વ પ્રાણીઓમાં નિહિતજ્યોતિ’ એ આધિદૈવિક તત્ત્વ છે, અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વને એની સાથે કેવો સંબંધ છે એ આ પછીના મંત્રમાં દેખાય છે.—

વિ મે કર્ણા પતયતો વિષ્ણુર્વૌશ્દં યજોતિર્હૃદય આહિતં યત ।

વિ મે મનઃપ્રાપ્તિ દુઃશાધીઃ કિંસ્વિદ્વદ્ધ્યામિ કિમનુમનિષ્યે ॥

“(એ વૈશ્વાનરને સાંભળવા માટે) મારા કર્ણો વિવિધ રીતે જાય છે—ગતિ કરે છે, (એને જોવા માટે) મારું ચક્ષુ વિવિધ રીતે ગતિ કરે છે, અને આ જ્યોતિ જે હૃદયમાં રાખ્યું છે તે પણ, અને દૂર જોતું ધ્યાન છે એવું મારું મન વિવિધ રીતે કરે છે. હું શું કહીશ ? અને શું વિચાર કરીશ ?”

આ મંત્રોનું વિવેચન અહીં ન થઈ શકે પણ એ મંત્રો આધ્યા-

ત્રિમુક તથા આધિદેવિક તત્ત્વો અને એનો પરસ્પરસંબંધ બતાવવા માટે અતિશય ઉપયોગી છે.

(૩૪) (૧૯મા) પરિચ્છેદમાં કહ્યા પ્રમાણે મંત્રોનું મુખ્ય લક્ષ્ય આધિદેવિક સૃષ્ટિ છે, અને એથી જ આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી. પણ પ્રત્યેક આધિદેવનું પ્રતિરૂપ આધ્યાત્મસૃષ્ટિમાં છે, એ આધ્યાત્મવિધાગત મહાન નિયમને જાણનાર સ્પષ્ટ સમજે છે કે પ્રત્યેક મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહ્યો છે, અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના જ્ઞાન વિના આધિદેવિક સૃષ્ટિનું જ્ઞાન અશક્ય છે. એટલા માટે જ ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિ મુખ્ય રાખવામાં આવી છે, જોથી ઉપનિષદો એ સંહિતાને સમજવાની કુંઝી છે. અન્યત્ર પણ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ, આધિદેવિક કરતાં વિશેષ પરિચિત દેખાય છે. અનું સ્વાભાવિક કારણ એવું છે કે, પ્રત્યેક વ્યક્તિને અંતઃકરણની કાંઈક શાંત સ્થિતિમાં અને સુખમ પળમાં આત્માનો અંતઃસ્વર સંબળાય છે; એ સ્વરનો ઉત્તર યોગ જ આપી શકે છે, છતાં એનો કંઈક આભાસ તો સર્વને થાય છે, અને એથી જ ચલ કરે તો આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સમજવાનો અવકાશ છે.

(૩૫) “યજ્ઞના પુરોહિત હોતારૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિ-દેવને સ્તવું છું.” આ અગ્નિદેવ આધ્યાત્મસૃષ્ટિમાં છે એ તો આપણે ઉપર જોયું. (૩૨મા) પરિચ્છેદમાં એ આધ્યાત્મિક અગ્નિને જ વૈશ્વાનર નામથી મંત્રોમાં વર્ણવેલો જોયો. એ ઉપરથી જ અગ્નિદેવની આ મુતિ છે તેનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ આ વૈશ્વાનર જ્યોતિ છે એ પણ સમજાયું. આ જ્યોતિનું—અગ્નિના આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપનું બીજું નામ વાય છે. આ નામ જુદું પ્રસિદ્ધ છે; આપણા દેશમાં જ નહિ પણ ઘણાખરા બીજા દેશોમાં એ નામ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક શાસ્ત્રોમાં અતિશય પ્રખ્યાત છે. વાયનું સ્વરૂપ સમજતા પછી અગ્નિદેવનું સ્વરૂપ સમજવું કઠિન નહિ પડે. પણ વાયનું સ્વરૂપ વિચાર્યા પહેલાં એ અગ્નિ આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ છે એ વિશે

ધોડાં પ્રમાણે જોઈ લેવાં આવશ્યક છે, અને એ જોવાથી એ ઉભય વિંગે કંઈક ખ્યાલ પણ આવી જશે.

(૩૬) ઋક્સંહિતામાં ૧૦મા મંડલમાં, પુરુષસૂક્તમાં મંત્ર છે કે :—

‘મુષ્ણદિન્દ્રધામિચ’ ‘મુખમાંથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ’ (ઉત્પન્ન થયા). આહીં પરમ પુરુષ—પરમાત્મામાંથી સૃષ્ટિકર્મ જતાવવાનો ઉદ્દેશ છે; એથી પરમાત્માના યજ્ઞશરીરમાંથી અધિદેવોની ઉત્પત્તિ જનાવી છે; પણ વસ્તુતઃ મુખશબ્દથી તદ્રૂપ એવનવાચ્ય ઉદ્દિષ્ટ છે એવું અંતરેય ઉપનિષદનાં મુતાદ્વાજ વાચાડમિઃ ‘મુખમાંથી વાણી અને વાણીમાંથી અગ્નિ’ એ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે સંહિતાનાં અને ઉપનિષદનાં વાક્યોનો સમન્વય કરતાં પરમપુરુષની વાચ્યમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે. ‘પછી માનુષ-સૃષ્ટિનો આરંભ થતાં મનુષ્યોમાં વાણી કેમ ઉદય પામી એનો ખુલાસો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ કરે છે.—‘અગ્નિ વાંમ્ભૂત્વા મુક્ત પ્રાવિશત્’ અગ્નિએ વાણીરૂપ યઈને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એટલે પરમાત્માની વાચ્ય એ જ અગ્નિ છે; અને અગ્નિ જ મનુષ્યોમાં વાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે.—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ લખે છે કે—‘વાચૈ યજ્ઞસ્ય હોતા તયેયં વાક્યસોડય-મમિઃ સાદોતા સામુકિઃ સાતિસુકિઃ’ ‘વાચ્ય યજ્ઞની હોતા છે. જે આ વાચ્ય છે તે જ આ અગ્નિ છે. તે હોતા છે, તે મુક્તિ છે, તે અતિ મુક્તિ છે.’

(૩૭) આ જાણ પ્રમાણે ઉપરથી વાચ્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો પરમાત્મામાંથીજે વાચરૂપે પ્રથમ પ્રવાહ નીકળે છે તેને જ અગ્નિ કહે છે. માત્ર એ જ અગ્નિ વાણીરૂપે આધ્યાત્મ-સૃષ્ટિમાં વ્યક્ત થતો હોવાથી વાચ્ય એ એવું આધ્યાત્મિક નામ છે; અને અગ્નિરૂપે જ સમ-ષ્ટિમાં વ્યાપ્ત હોવાથી અગ્નિ એ આધિદૈવિક નામ છે. આ રીતે જોતાં વાચ્ય અને અગ્નિ એક જ છે એટલું જ નહિ પણ પરમાત્માથી અભિન્ન છે. વસ્તુતઃ તે પરમાત્મા પોતે જ બિન્ન બિન્ન ક્રિયા નિમિત્તે બિન્ન

બિન્ન નામ ધારણ કરે છે, એ નામની બિન્નતાથી સ્વરૂપમાં કંઈ જ
 બેદ થતો નથી. ઈશ્વરને સૃષ્ટિ સંબંધી વાત કરતાં સદા દહીએ;
 એની વ્યાપકતા વિચારતાં વ્યાપક દહીએ; એની વામલ્લતા વિચારી
 સ્નેહથી પિતા કહીએ; એની સત્તા વિચારી સ્વામી કહીએ; એથી કંઈ
 વસ્તુબેદ થતો નથી. નામબેદ ક્રિયાપદ સાથે જ સંબંધ રાખે છે.
 બિન્ન બિન્ન નિમિત્તોથી પડેલાં બિન્ન બિન્ન નામો એક જ વસ્તુને
 બનાવે છે. પ્રથમ નામ આપનારને તે તે ક્રિયામાં પરમાત્માનું—પરમ
 પુરુષનું દર્શન થતાં તે તે ક્રિયાના કર્તા તરીકે નામ અપાય છે.
 એથી એ નામ ક્રિયાનાં નથી પણ કર્તાનાં જ છે. એ નામ સાથે એ
 ક્રિયાનો અર્થ ગુંથાઈ રહે છે, અને એ નામના અર્થમાં ભ્રાંતિ થવાનો
 સંભવ પ્રગટે છે. છતાં ઉપલી વાત જાણનારા શ્રદ્ધાળુ ભક્તોનાં હૃદયમાં
 તો નામના ઉચ્ચાર સાથે એ નામથી વિવક્ષિત પરમાત્મવસ્તુનું જ
 હૃદયને ઊંડું ભાન થાય છે; હૃદયની વૃત્તિ માત્ર આદ્રં બની જાય
 છે, અને પરમાત્માના પ્રકાશનું પથરાણી અહણુ થાય છે. ઋષિઓ,
 જોમણે પોતે આ નામો આપ્યાં છે, જોમના પહેલાં એ નામો ન હતાં,
 એમને પરમાત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થયેલું. વિશ્વનો—સમષ્ટિમાં અને
 વ્યષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લ્પનો,—પરમાત્મા સાથે વ્યષ્ટિ અને
 સમષ્ટિના સંબંધનો ભોક્કલ્યાણાર્થે અતિશય આવશ્યક વિચાર
 કરતાં, તર્કથી વિચાર નહિ પરંતુ હૃદયથી—આંતરની ગૂઢતમ શુદ્ધામાં—
 —જ્યાંથી સર્વ વિશ્વ આંતરજાલ—આંતરચક્ષુને પ્રત્યક્ષ થાય છે,
 ત્યાં ધ્યાનયોગથી ઊતરીને પરમાત્માનો અનુભવ કરતાં પરમાત્માના
 જ મહિમાથી બિન્ન બિન્ન નામોમાં ઋષિઓને જાતે જ સ્તવન થઈ
 જતું. નામોની આદિ સ્થિતિ આવી છે. ઉત્તરકાળમાં એ નામોમાંથી
 કોઈ પણ એક નામ દ્વારા ઈશ્વરનું સ્તવન કરનારને એક જ ક્રિયાનું
 કે શુણનું ભાન નથી થતું, પણ પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપનો એ
 નામથી ભોધ થાય છે, અને એ ભક્તાનું હૃદય એ ક્રિયાનું કે શુણનું
 સ્તવન કરે છે એમ પોતે નથી માનતાં, પણ પરમાત્માનું જ પોતે

સ્તવન કરે છે, એમ માને છે. આ વાતનું સિદ્ધિદ્રશ્ય આ દેશના આર્યજનોનાં હૃદયમાં જ છે એ હૃદયોને જ પૂછવાથી સત્ય વાત જણાય એમ છે. બાકી પરદેશીઓ પ્રકૃતિપૂજનો કે મૂર્તિપૂજનો ને આરોપ મૂકે છે તે આ દેશના આર્ય-જનોનાં હૃદયોને અને એ હૃદયોના સંસ્કારોને જાણવાની પરદેશીઓની અશક્તિથી નીપજતી કપોલ કલ્પના જ છે. મનુષ્યમાત્ર પોતાનાં ચક્ષુથી, પોતાના સંસ્કારોથી જ વસ્તુ માત્રને જુએ છે, અને સ્વ-સંસ્કારોથી ભિન્ન જાતના સંસ્કારોમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુને નથી જોઈ શકતું, એટલે સ્વાભિમાન એવી વસ્તુને અસત્ય કહેવાનું સાદસ કરે છે.

(૩૮) પરમાત્મા જેને સ્વાભિમાન ન હોવાથી મનુષ્યો પેઢે ખાસ નામ નથી તેમાં તો ખાસ નામભેદ, વસ્તુભેદ કરવાને અશક્ત છે, એ જોયું. હવે વાચના વસ્તુસ્વરૂપને વિચારવું અવશિષ્ટ છે. પરમાત્મામાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માટે જે પ્રથમ સ્ફુરણ થાય છે ‘एकोहं बहुवर्षा प्रजादेय’ ‘હું એક છું, બહુ ચાહું, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું’ એ શબ્દોમાં ઉપ-નિષદો જેને વર્ણવે છે તે સ્ફુરણ—તે પરમાત્માનો પ્રથમ નિઃશ્વાસ એ જ વાચ છે. ‘सोऽकामयत्’ એ શબ્દોમાંનો કામ એ જ વાચ, સૃષ્ટિકર્મનું વર્ણન કરતું ૧૦મા મંડલનું ૧૨૯મું સૂક્ત આ વાચસ્વ કામનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

कामस्तदग्रे समवर्ततामि मनसो रेतःप्रथमं वदासीत् ।

सतोबहुमसतिनिरविदन्द्दि प्रतौष्या ववयो मनोषा ॥

‘તેની પહેલાં કામ (રનેહ) ઉત્પન્ન થયો, જે મનનું પ્રથમ વીર્ય હતું. કવિઓએ હૃદયમાં બુદ્ધિથી વિચારીને સત્ (વ્યાકૃત) ના બંધુ (કારણ)ને અસત્ (અવ્યાકૃત) માં જાણ્યો.’

અહીં સૃષ્ટિની પહેલાં આરંભમાં કામ ઉત્પન્ન થયો, એમ કહ્યું છે. આ કામ (રનેહ) એજ વાચ કહેવાય છે. એને જ ‘કવિઓએ

અન્યમા વિચાર કરીને જાણવે.' એ 'અધ્યાત્મમાં જેવા વ્યાપ્તનો બંધો છે.' આ શબ્દોમાં ધણું સ્વચ્છ છે. આ શબ્દોથી જાણીએ એવા સ્વચ્છ છે કે, અધ્યાત્મનો અને વ્યાપ્તનો અમર્યનો અને અત્યનો, દેવનો અને મનુષ્યોનો, પન્માત્માનો અને જીવાત્માનો સંબંધ આ કામ (વાચ) થી જ થાય છે. એ મમ જીવનના મધ્યમાં સ્થિત રીત છે એ દાગ જ સહિ દેવમાંથી વિચાર પામે છે, માટે જ એને 'પ્રથમ કેત' કહેવાય છે. પણ એ કામનું કાર્ય સ્થિતિ તત્ત્વત્થિથી જ મમામ નથી થતું, જગતની ગિચિ પલ્લુ જોથી જ નિયમમાં વર્તે છે, એટલે મનુષ્યોને પન્માત્માની પ્રાપ્તિનું માધનદાર એ કામ (વાચ) જ છે આ વાચ જીવનથી અગ્રિમ છે. જાણીએ જ છે. પુરાણોમાં એને સ્વચ્છ કહેવાય છે. મનુષ્યકન્યમાં પણ વાચનો પ્રવાહ મનન વદ્યા કરે છે. આપણે જે વડે પન્માત્માવદાર કરીએ છીએ તે તો વૈષ્ણવીય છીએ કહેવાય છે. વાચનું અત્ય સ્વચ્છ તો આંતરમાં છે, એ સંબંધાવા કન્યા વિગેય દેખાય છે—અનુભવાય છે. એનાથી થતું જ્ઞાન અપરિમિત હોય છે. વાચના પ્રકાશની મર્યાદા સંદેહની વિનુદિ ઉપર, જુદાના આત્મ-વિકાસ ઉપર, અને જીવાત્માની આત્મ-સ્થિતિ અથવા પન્માત્મા સંબંધી એના જ્ઞાન ઉપર આધાર મળે છે. જગતનું અને જગતના પર્વોનું જ્ઞાન આજ દરિયોથી અને મનથી થાય છે. જે કે એનુયે શુદ્ધ યથાર્થ જ્ઞાન તો વાચના આંતરથી બહાર વહના પ્રવાહ ઉપર જ આધાર મળે છે, પણ આંતરવિશ્વનું અથવા પન્માત્માનું જ્ઞાન તો વાચની જ પ્રકાશથી થાય છે. એ વાચની આત્મ તણુ સ્થિતિ છે અને એક બાજુ સ્થિતિ છે. માટે જ સહિતાના ૧૬૪મા સુક્રમા મંત્ર છે કે—

વત્સારિ વાક્યવેમિત વદાનિ ઠાનિવિદુર્ગ્રાજ્ઞાન યે મનોવિપ્ત ।

ગુહાગ્રીણિ નિદિશા નેમયતિ તુરીય વાવો મનુન્દા વસ્તિ

■ હતા એ વૈષ્ણવીયની જ મનુષ્યોના વિશેષતા છે. એ રીતે (૫-૬) પરિચ્છેદોમાં એવા પ્રમાણે અગ્નિનુ વાગ્નીસ્વરૂપ વિગ્રહનુ કારણ થાય છે.

“વાયુનાં ચાર પદ છે તેને મનીષા બ્રાહ્મણો બાણે છે. શુદામાં રહેલાં ત્રણ ચાલતાં નથી, મનુષ્યો વાયુનું ત્રીય (પદ) બોલે છે.”

આંતરનાં ત્રણ પદમાંનું જે આંતરતમ પદ છે એ જ વાયુનું બ્રહ્મથી અભિન્ન સ્વરૂપ છે, એને જ ઋક્તનો પ્રથમ જાત કહે છે.

*

*

*

યદા મા ગન્ધવનજા ઋક્સ્ય દિદ્વાચો બ્રહ્મણે માગમસ્યાઃ ઋ. મં.

૧. સ. ૧૬૪ ઋ. ૩૭.

જ્યારે ઋક્તનો પ્રથમ જાત મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ વાયુનો ભાગ પ્રાપ્ત કરું છું.’

‘ઋક્તસ્ય પ્રથમજાઃ’ એ શબ્દોનો સાચાસાચ અર્થ કરે છે કે—‘ઋક્તસ્ય પરમાર્થસ્ય પરસ્ય પ્રવ્રજણઃ પ્રથમજાઃ પ્રયત્નોન્મેષઃ.’ ‘ઋક્તનો એટલે પરમાર્થ, પરબ્રહ્મનો પ્રથમ જાત એટલે પ્રથમોન્મેષ.’ ‘જ્યારે ઋક્તનો આ પ્રથમ જાત પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ વાયુ (વેદસ્પ શાન)નો ભાગ પ્રાપ્ત કરું છું.’ એમ કહીને ઋષિ ‘શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાનનું કારણ શબ્દબ્રહ્મ છે’ એ મિત્રાચ બીજું શું કહેવા માગે છે? હવે અગ્નિને જ ઋક્તનો પ્રથમ જાત કહે છે, એટલું જાણવાથી અધું સ્પષ્ટ થઈ જશે. ઋક્સંહિતાના ૧૦મા મંડલના ૫ મા સૂક્તમાં ૭ મો મંત્ર છે કે—

બ્રહ્મ સત્ત્વ પરમે ક્ષોમન્દ્રક્ષસ્ય જન્મનદિ તે રુપસ્યે

ભર્મનર્નઃ પ્રથમજાઋક્તસ્ય પૂર્વે બાયુનિ રૂપમથ ધેતુઃ

પરમ બ્યોમમાં અસત્ અને સત્ અદિતિની મમીપમાં અને દક્ષના જન્મમાં (ઉત્પત્તિ થયું છે). ઋક્તનો પ્રથમ જાત અગ્નિ અમારા પૂર્વ-કાળમાં વૃષભ અને ધેતુ હતો. ‘વૃષભ અને ધેતુ’ શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો અહીં પ્રયત્ન નથી. માત્ર ધેતુ વાયુના વિશેષણ તરીકે ધણીવાર વપરાય છે એટલું સ્પષ્ટ અહીં આવશ્યક છે. જેમકે, “ધેતુ ધોગસ્મા હુપ્સુન્દ્ર વૈતુ” ઋ. મં. ૧. સ. ૧૦૦ ઋ. ૧૧

“પ્રેતુવાગ,—સારી રીતે સ્તવાયેથી, અમને પ્રાપ્ત થાય” આટલા વિવેચનથી, પરમાત્માનો, સમષ્ટિમાં—પ્રકૃતિના સર્વ ભાગમાં—વહેતો પ્રવાહ, એ ‘અગ્નિ કહેવાય છે, અને મનુષ્યોનાં હૃદયમાં વહેતો પ્રવાહ વાયુ કહેવાય છે; માટે અગ્નિનું જ આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ વાયુ છે એટલું અવશ્ય સ્પષ્ટ થયું હતો. તેથી પ્રથમ મંત્રનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અર્થ જોવામાં હરકત નથી.

(૩૯) “યજ્ઞના પુરોહિત, હોતારૂપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ અગ્નિ-દેવને સ્તવું છું.” યજ્ઞના પુરોહિત, યજ્ઞ એટલે શું? યજ્ઞ ધાતુ ઉપ-રથી યજ્ઞ શબ્દ નીકળ્યો છે, ધ્યાન (૨૮મા) પરિચ્છેદમાં કહ્યું જ છે. અહીં આધ્યાત્મિક યજ્ઞ વિશે જ વિચારવાનું છે. આધ્યાત્મિક યજ્ઞ સ્તવનાત્મક છે. સંહિતાના વખતમાં એ યજ્ઞનો જ વિશેષ પ્રચાર હતો. સ્તવન બાહ્ય શબ્દોથી જ થાય છે એમ નથી. આંતરવાચ્યથી પણ સ્તવન થાય છે; એ જ સ્તવન વાસ્તવ છે. આંતર સ્તવનાત્મક યજ્ઞના પુરોહિત અગ્નિ છે. એટલે (૩૭મા) પરિચ્છેદમાં જ વાયુનું વર્ણન કયું તે વાયુ આ આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં પુરોહિત છે, એથી જ આ યજ્ઞનું ધ્યાન સધાય છે.

(૪૦) આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં આત્મા જ હોતારૂપ ઋત્વિજ છે. વાયુ જ યજ્ઞ કરે છે. અને દેવોનું આબ્હાન પણ એ જ કરે છે. પરમાત્માના પ્રવાહની પ્રાપ્તિ એ વાયુથી જ થાય છે. પરમાત્માના પ્રવાહનું આવાહન કરે છે માટે જ એ હોતા કહેવાય છે.

(૪૧) એ વાયુને રત્નધાતમ કહેવું છે. આંતરસૃષ્ટિનાં રત્નો અદ્ભુત છે. રત્ન, સત્ય, જીવન, એ બધાં આંતરસૃષ્ટિનાં રત્નો છે.

૧ ઉપનિષદોમાં, વામિદ્રિષ્ટની અનુગ્રાહક દેવતા અગ્નિ છે; એમ કહ્યું છે. અને અનુગ્રાહક દેવતાનો સંબંધ થયા વિના કોઈ પણ દ્રવિષ્ટને પોતાના વિષ-યનું જ્ઞાન થતું નથી એ નિયમ તો વૈતિક સૃષ્ટિમાં પણ દેખાય છે. ચક્ષુને પ્રકાશનો સંબંધ થયા વિના રૂપ દેખાતું નથી. અગ્નિનો અને વાયુનો સંબંધ એટલો સ્પષ્ટ નથી, કારણ કે એણે વૈતિક છે.

શ્રવણનો પ્રવાહ વાયુમાંથી જ વહે છે. વાયુ એ જ શ્રવણ છે. એટલે રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય છે.

(૪૨) દેવ શબ્દનો અર્થ (૨૯ થી ૩૧ સુધીના) પરિચ્છેદોમાં વિચાર્યો છે. વાયુનું સ્વરૂપ પ્રકાશાત્મક છે. એના તેજથી જ બધું તેજવાળું છે. ‘તેજોમયીવાક્’ ‘તેજોમય વાણી છે’ એવી છાંદોગ્ય ઉપનિષદની શ્રુતિ છે અને અગ્નિનું એ પ્રતિરૂપ છે. એ જ એનું દેવત્વ સિદ્ધ કરે છે.

(૪૩) ભગવદ્ગીતાના ૪ થા અધ્યાયમાં જે આધ્યાત્મિક^૧ યજ્ઞો ગણાવ્યા છે. તે બધામાં પણ આંતરઅગ્નિ વાયુનું સ્થાન નિયત છે. વાયુ વિના એ યજ્ઞો અશક્ય છે, કારણ કે બધા યજ્ઞોનું—આધ્યાત્મિક યજ્ઞોનું—લક્ષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે; અને વાયુ એ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું દ્વાર છે. -

(૪૪) આવા યજ્ઞો કરનારનું હૃદય જાતે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરીને જ સંતુષ્ટ નથી થતું. જે આનંદરસ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે તે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં રેલાય. ભૂતમાત્ર એ આનંદમાં ડૂબી જાય. જગત પરમાત્માના પ્રકાશથી જ સર્વદા પ્રકાશિત રહે. ભૂમિ ઉપર એવો એક પણ કણ ન રહે કે જે એ પ્રકાશમાં નાહતો ન હોય એવી બળવાન ઇચ્છા, આવાં હૃદયમાં, સર્વદા પ્રબલિત હોય છે. આ ઇચ્છામાંથી આધિદેવૈક યજ્ઞનો પ્રભવ થાય છે. આ ઇચ્છાનું અને આ યજ્ઞનું મૂળ કારણ પરમાત્મા પોતે જ છે. (૩૭માં) પરિચ્છેદમાં જે કામની આપણે વાત

૧ યોગાદીર્ઘીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ

શબ્દાદીન્વિષયા નન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ૨૩

સર્ગાણોદ્રિષક્માર્ગિ પ્રાણક્ર્માર્ગિ વાપરે

અત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહતિ જ્ઞાનદોષિતે ૨૭

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તપા પરે

પ્રાણાપાનવૃત્તો રક્તા પ્રાણાયામપરાયણા : ૨૯

સિવાય કંઈ ક્રિયા થતી નથી. દેવોની સર્વ ક્રિયાઓ યજ્ઞરૂપ જ હોય છે. યજ્ઞ સિવાય દેવોને કર્મનો ખીજો ઉદ્દેશ નથી. ભગવાન કૃષ્ણે તો અર્જુન માટે કહ્યું છે કે ‘યજ્ઞાર્પણકર્મણોન્યત્ર લોકોર્થં કર્મવંધનઃ;’ ‘યજ્ઞાર્પણ કર્મ સિવાય કર્મ લોકને બંધનરૂપ છે.’ આ વાત સર્વ મનુષ્યોને માટે સત્ય છે. દેવોનો પ્રહાર્પણરૂપ યજ્ઞ સર્વદા સાધ્યા જ કરે છે. આ સ્થૂલ જગતની નિયમિત ગતિ એથી જ છે માટે જ એ યજ્ઞને ઋત કહે છે. દેવોના યજ્ઞમાં અગ્નિ પુરોહિત છે તેથી સર્વ દેવો કરતાં અગ્નિને તો વિશેષ પ્રહાર્પણ કરવાનું. ખીજા દેવોનું શ્રવન અદૃશ્ય રીતે વણા કરે છે અને જે પ્રહાર્પણ કરે તેને જ મળે છે. અગ્નિનું શ્રવન તો પદાર્થમાત્રમાં, એની સંજ્ઞા હોય કે ન હોય તોપણ, વણા કરે છે. આવા પ્રહાર્પણથી જ એ પુરોહિત કહેવાય છે.

(૪૬) અગ્નિ જ દેવોના યજ્ઞમાં હોતારૂપ ઋત્વિજ છે. અગ્નિ દ્વારા જ પરમાત્માનો શ્રવનપ્રવાહ દેવોમાં વણા કરે છે અને અગ્નિ દ્વારા જ દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં વહે છે. એટલે એ પ્રવાહને આબ્ધાન કરનાર હોતા અગ્નિ બને છે. અગ્નિ જ પુનઃ એ પ્રવાહનો દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં હોમ કરે છે, માટે જ એ હોતારૂપ ઋત્વિજ કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ થઈ છે ‘ઋગ્વેદઃ’ (ઉપનિષદ.) તેથી જ ઋગ્વેદ જાણનાર ઋત્વિજ મંત્રો દ્વારા દેવોને આબ્ધાન કરવાનું—હોતાનું—કાર્ય કરે છે.

(૪૭) અગ્નિ રત્નધાતમ છે. પરમાત્માનો રત્નક એ જ દેવોનાં રત્નો છે. અગ્નિ એ રત્નોનો ધારણ કરનાર ને અર્પનાર છે.

(૪૮) અગ્નિ દેવ છે. દેવ શબ્દનો અર્થ (૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨) પરિચ્છેદોમાં કર્યો છે. અગ્નિમાં સર્વ દેવોમાં દેવત્વ સામાન્ય છે, કારણ કે એ સર્વ દેવોમાં પરમાત્મામાંથી જ આવે છે અને દેવત્વ લઈ લે તો પછી અગ્નિ વગેરેમાં કંઈ રહેતું જ નથી. દેવત્વ એ જ એઓનું અસ્તિત્વ છે. માટે દેવો પરમાત્માથી અભિન્ન છે. ઋક્ષાંદિના-

ના મડનના ૧૬૪મા સક્રામા મત્ર છે ? — ૩૬ મિત્ર વરુણમગ્નિ-
માહુરયો દિવ્ય ॥ સુપર્ણો ગરુડમાનુ એક સદ્વિદ્યાવદુષાઃ વદન્તિ ધર્મિયમમાત
રિધ્વાનમાહુ ૪૬ એને ઇદ્ર મહે છે, મિત્રમ્ મહે છે, વરુણ કહે છે,
અગ્નિ કહે છે, પત્રી એ દિવ્ય ગરુડમાન સુપર્ણ (પક્ષી) છે
વિદ્યો એક જ મત્તને બહુધા મહે છે અગ્નિ, યમ અને માતૃશ્ચા
કહે છે ' આ મત્રમા મહેતુ મત્ત એ જ દેવત્વ એ પગ્માત્માના
એગ્મ દિવ્ય પ્રવાહને દેવત્વ મહે છે એ જ રસ કહેવાય છે, એ જ
આનંદ મહેવાય છે રસો વૈસ રસત્વેવાય લઘ્વાનન્દી મન્વતિ ઉપનિષદ તે
મ્ છે અને જ પ્રાપ્ત કરીને આ આનંદી થાય છે આ મ્,
આ મત્ત, આ દેવત્વ મર્વત્ર અનુસ્યૂત છે, એથી જ વસ્તુમાત્રતુ જીવન
છે આ મત્તરૂપ ગ્મમાધી-પરમાત્મામાધી આરભમા (૩૭ મા) પર્તિ
મ્છેમા જોયુ તેમ મમ-સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો એ કામનો આત્મા
સત્ પોતે જ છે જાદોગ્ય ઉપનિષદમા પણ મત્તરૂપે મ્છા શ્રી ને
તેજ ઉત્પન્ન થયું અને પત્રી એ તેજે મ્છા શ્રી એમ લખ્યું છે
ત્યા એ તેજમા અનુસ્યૂત મત્ત પોતે વિવક્ષિત છે એમ બ્રહ્મસૂત્ર-
મરે મમાધાન મ્યું છે ત્યારે કામરૂપે વાયુરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામતો
પ માત્માનો આપ્રિવાહ એ જ અગ્નિદેવ મમગ્ર વિશ્વમા એ
મ્મરૂપે આનંદરૂપે આવ્યા ગ્હો છે

(૪૮) મમગ્ર વિશ્વની-અમદ્વિની પ્રાથમિક ઉત્પત્તિમા અને વિગમ
મા જ સ્વજ નહિ પણ મનુષ્યોના-વ્યક્તિઓના મૂલનમ દ્વયામશમા-
હાર્દજ્યોતિમા દિવ્ય પ્રગટરૂપે અને જીવનના પરમતત્ત્વરૂપે પ્રગટ
થતા, જ્ઞાન આપના, જીવન જીવવાનું-આત્મજ્ઞાન કરવાનું શીખવતા,
સંટિકમના ન્યગ્રમા પુરોહિત, વિગસકમના યગ્રમા હોતારૂપ ઋત્વિજ,
ગ્લધાતમ અગ્નિદેવને મધુ-જદા ઋષિ સ્તવે છે એ સ્તવન મામાન્ય
સ્તવન જેતુ નથી એ એ મહા યગ્ર છે એ યગ્રનો જ્યોતિ અધાપિ
પર્વાત અને મનુષ્યોના-લકતોના હ યમા પ્રગટે છે, અને હજી અનત

કરી તે કામથી જ પરમાત્મા આ યજ્ઞ કરે છે. પરમાત્માએ પોતાની ધ્વજાથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન તો કરી, પણ એમાં શ્વન નોઈએ, એને માટે ‘તદ્યજ્ઞશ્ચ તદેવાનુગાચિયત’ (ઉપનિષત) તે સૃષ્ટિને તેમાં અનુ-પ્રવેશ કર્યો. પરમાત્માએ પોતાનું શ્વન જગતને આપ્યું.

‘ત્યારે જ જંગલ સશ્વ થયું. આ જ એનો યજ્ઞ.’

(૪૫) પુરુષસૂક્તમાં આ યજ્ઞનું જ વર્ણન છે. ‘મઃપૂરુષેણ શાચિદા વેદા મહા મતન્વત’ ‘જે પુરુષરૂપ હવિથી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો.’ પ્રથમ પુરુષે પોતાનો યજ્ઞ કર્યો; પછી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો. દેવોને પોતાનું પુરુષથી ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી; દેવોએ, તેથી, પુરુષનો જ યજ્ઞ કર્યો. દેવોએ યજ્ઞ કર્યો માટે જ આધિદેવિક કહેવાય છે. ‘દેવોએ યજ્ઞથી યજ્ઞ કર્યો છે.’ ‘યજ્ઞેન યજ્ઞયજ્ઞન્ત દેવાઃ’ ઋષિઓ પણ દેવોના યજ્ઞની પેઠે યજ્ઞથી યજ્ઞ કરતા. માટે જ કહ્યું છે કે ‘તાતિ ષર્માણિ, પ્રથમાન્યાસન્’ ‘ધર્મો પહેલા હતા’. ભગવદ્ગીતામાં આવા યજ્ઞ વિશે કહ્યું છે કે ‘મદ્ભાસૌ અપરે યજ્ઞં યજ્ઞે નૈવોચતુર્હતિ’ ‘બીજાઓ અભ્યાસિમાં યજ્ઞથી યજ્ઞનો હોમ કરે છે.’ આ અભ્યાસર્થે જ એ જ યજ્ઞનો પ્રાથમિક વિધિ છે. ઋક્મંદિતાનું એક બીજું સૂક્ત પણ આ યજ્ઞરૂપે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે—

યોયજો વિશ્વત્સ્તત્તુમિસ્તત્ત એધાત્ દેવ કમેમિરાયતઃ

દ્યમેન્નમંતિ પિતેરો ય બાવયુઃ પ્રવણાપચોત્વાયતે તતે.

(મં. ૧૦. મં. ૧૩૦ ઋ. ૧)

‘જે યજ્ઞ સર્વતઃ તંતુઓથી (આકાશાદિ જૂતોથી) વિસ્તૃત છે; અને ૧૦૦ (અક્ષાનાં) વર્ષો સુધી દેવકર્મોથી આવત (દીર્ઘં યયેતો) છે; આ (પ્રજાપતિના પ્રાચુર્ય) પિતૃઓ (વિશ્વને સમનારા દેવો જોને) રચે છે, જોઓ (પિતૃઓ સ્વાત્ત્વથી) વ્યાપી રહ્યા છે; શ્વસૃષ્ટિ અને જડસૃષ્ટિ રચતા એ દેવો વિસ્તૃત (સત્યલોક)માં રહ્યા છે.’ (સાપણુ)

પુર્વો એનંતનુવડ્ઢવતિ પુમાન્વિતત્ને બધિના કે અસ્મિન

દ્વે, મયૂલાડપસેદુરૂપદઃ સમાનિ ચન્દુસ્તમરાપ્યોતવે.

તે આદિ પુરુષ પ્રજાપતિ, આને વિસ્તારે છે. એ પુરુષ જ
આને વીટી લીધે છે. આ કપરના નાકમાં (સ્વર્ગમાં) વિસ્તારે છે.
આ મયૂષો—(રશ્મિરૂપ પ્રજાપતિના પ્રાણમૂત વિશ્વને સજ્જનારા દેવો)
સદન—(દેવપ્રજનસ્થાન) પાસે બેઠા છે; અને યજ્ઞરૂપ વસ્ત્રને વણવા
માટે સામને ત્રીજે ખેરે છે. (સાયણ).

આ રીતે પરમપુરુષ પરમાત્માએ, પ્રથમ, પોતાનો યજ્ઞ કર્યો;
એની પાસેથી દેવો શીખ્યા અને દેવોએ યજ્ઞ કર્યો, અને દેવો પાસેથી
ઋષિઓ યજ્ઞ-કર્તા શીખ્યા. કોઈ પણ દેશના કોઈ યજ્ઞનું તત્ત્વ
તપાસશે તો સમષ્ટિને ઉદ્દેશીને કોઈક જાતના સ્વર્ગપણનો મૂળ પાચો
અવશ્ય દૃષ્ટિએ પડશે. પંચમહાયજ્ઞમાં પણ એ જ દેખાય છે. ભગવદ્-
ગીતામાં પણ એ જ ઉદ્દેશ જાણ્યો છે—

યજ્ઞ શિશાશિનઃ સંતોમુચ્યતે સર્વકલિષ્ઠપૈઃ

મુજતે તે ત્વંપ્રાપા યે પવંન્યાત્મ કારણાત.

‘યજ્ઞનું અવશેષ જ્ઞાનારા મંત્રો મર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.
જેઓ પોતાને માટે રાધે છે તેઓ પાપ ખાય છે. પોતાને માટે ન
ખાયું એ જ યજ્ઞનું ન્દસ્થ છે.’

(૪૬) ‘યજ્ઞના પુરોહિત, હોતારૂપ ઋત્વિજ, સ્તનધાતમ અગ્નિ-
દેવને મત્તું છું.’ જે દેવોના યજ્ઞના દૃષ્ટાંતથી ઋષિઓ અને મનુષ્યો
આધ્યાત્મિક યજ્ઞથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ પરમાત્માની કૃપાનો લોકો
માટે કપયોગ કરે છે, અને એ રીતે દેવોના યજ્ઞમાં પોતા તરફથી
યથાશક્તિ આહુતિ અર્પે છે તે દેવોના યજ્ઞના પુરોહિત અગ્નિદેવ
છે. જેમ ભૌતિક સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ ક્રિયા ભૌતિક અગ્નિની કોઈક
સ્વરૂપમાં હાજરી સ્વિચાય થતી નથી તેમ ભૌતિક સૃષ્ટિની પાછળ
એના અવનરૂપે રહેલી આધિદેવિક સૃષ્ટિમાં પણ અગ્નિદેવની હાજરી

દાળ પર્વત પ્રકાશમે. આપણે પણ એ કાપિ પામેયા શીખીને—
 ‘યજ્ઞના પુરોહિત હોતારૂપ કૃત્વિગ્ન રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવીએ.’
 અસ્તુ.

પરિશિષ્ટ

ઋગ્વેદનાં ૧૦ મંડલમાં ૮ મંડલનો આરંભ અગ્નિના સૂક્તથી થાય છે. માત્ર ૮ મંડલનો છંદયો અને ૯ મંડલનો મોમથી થાય છે. સમગ્ર સંહિતામાં અગ્નિનાં સૂક્તોની સંખ્યા ૯૨નાં ૪ સૂક્તોની સંખ્યાથી ઓછી છે.

‘અગ્નિમીઞ્ને દીક્ષે દિદ્ધ ધાતુડુ’ ૩૫ છે. ટકારનો લક્ષ્ય બહુયથા આધ્યાપીનો સંપ્રદાય છે. દીક્ષે ૩૫ ઋક્સંહિતામાં લગભગ ૧૩ વખત વપરાયું છે.

પુરોહિત—પુરોહિતઃ એ ૩૫ આ શબ્દ ૧૭ વખત ઋગ્વેદમાં વપરાયો છે. પુરોહિત ત્રણ વખત વપરાયું છે.

યજ્ઞસ્ય આ ૩૫ આ શબ્દ ૫૫ વખત ઋગ્વેદમાં વપરાયો છે.

દેવં આ શબ્દ આ ૩૫ આ ૭૦ વખત વપરાયો છે.

કૃત્વિજં આ ૩૫માં આ શબ્દ ૧૦ વખત વપરાયો છે.

હોતારં—આ શબ્દ આ ૩૫ વખત વપરાયો છે.

રત્નધાતમ—આ ૩૫ એ ૪ વાર વપરાયો છે. રત્નધાતમઃ ૩૫ એક વખત વપરાયો છે. રત્ન શબ્દ ક્ષણીવાર વપરાયો છે.

આ મંત્રનો આધુનિક વિદ્વાનો ભિન્ન રીતિએ અન્વય લઈને કંઈક ભિન્ન જાતનો અર્થ કરે છે; સામાન્ય રીતિએ—પુરોહિતં, યજ્ઞસ્ય દેવંકૃત્વિજં, હોતારં, રત્નધાતમં અગ્નિ દીક્ષે.—પુરોહિત, યજ્ઞના દિવ્યકૃત્વિગ્ન, હોતા અને રત્નધાતમ અગ્નિને સ્તવું છું.

આ અર્થને ઢેહલાંક અત્યંત અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. પરંપરાથી ભિન્ન જાતનો અર્થ કરવાનાં સમગ્ર કારણો નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ

પૂર્વજ સાહિત્યની અમુક અસર તો પાછળના સાહિત્ય ઉપર પડેલ છે. માનવ આત્મા ચોતાના પૂર્વજો પાસેથી ભાષા શીખે છે અને વિચારો ગ્રહણ કરે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ ભુતકાળથી તદ્દન છુટું સાહિત્ય સંભવિત નથી. પણ પૂર્વજ સાહિત્યની અસરનું બરાબર માપ આવે તો નવીન સાહિત્યમાં કેટલું ચેતન્ય છે એ બહુ શકાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર, સંસ્કૃત સાહિત્ય, મળ ભાષા, જુના વખતનું અપભ્રંશ સાહિત્ય, કારસી સાહિત્ય, લોકવાર્તા અને લોકગીત એ બધાની કૈંક કૈંક અસર દેખાય છે. મરાઠીની કે આ દેશની બીજી કોઇ પ્રાંતિક ભાષાની ક્યાંક અસર થઈ હશે પણ તે ગણવા જેવી નહીં. આદ્ય અને જૈન સાહિત્યના પ્રવાહો જુદા જુદા, પાસે પાસે અને પરસ્પર અસર કરતા ચાલતા આવ્યા છે એ વાત તો જુદીજ છે.

૫ ઉપર ગણાવેલી બધી અસર કચુલ રાખ્યા છતાં પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સુખ્યત્વે તો સંસ્કૃતની અસરથી ઘડાયું છે એમજ કહેવું પડશે. સંસ્કૃત સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર સાક્ષાત્ તથા પારં-પરિક-મળ ભાષા કે બીજાં વાદન દ્વારા-એમ બે જાતની અસર થઇ છે. પણ સાક્ષાત્ અસર ઘણી બળવાન છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યની સાક્ષાત્ અસર એટલી બધી છે કે

ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર શું છે તે શોધવું પડે છે. સંસ્કૃતની આ સાક્ષાત્ અસરનું ટુકું અવલોકન અહીં કર્યું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર એટલી અસર છે કે ગુજરાતીને સંસ્કૃતનું બાલકજ્ઞ કહી શકાય; છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યના બધા વિભાગોની ગુજરાતી ઉપર અસર થઈ નથી. દાખલા તરીકે જ્યોતિષ ઉપર સંસ્કૃતમાં વિચાલ સાહિત્ય હોવા છતાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં જ્યોતિષના કોઈ સારા અંશે સ્થાપા જણવામાં નથી. એજ રીતે વેદક વિષયનું વિચાલ સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં અને ગુજરાતમાં એક પછી એક ક્ષેત્રમાં અનેક વિદ્વાન વંધોએ વેદક ધંધો કરેલો હોવા છતાં ગુજરાતીમાં કોઈએ આયુર્વેદને ઉતાર્યો નથી. (જૈનોએ લખેલા વેદક અંથોની સંખ્યા પણ અતિ અલ્પ છે.) સંસ્કૃત દર્શનસાહિત્યમાંથી માત્ર વેદાંતની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થએલી જોવામાં આવે છે. ટુકામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ક્યાં ક્યાં અંગોની અસર થઈ છે એ વિગતવાર તપાસતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અતિશય અલ્પ અંશની ગુજરાતી ઉપર અસર થઈ છે.

સાહિત્ય પ્રજ્ઞજીવનનું પ્રતિબિંબ છે એમ માનીએ તો તે કાળની ગુજરાતી પ્રજ્ઞનું જીવન અતિશય સંકુચિત થઈ ગયું હતું એમ કમૂલ કરવું પડશે. પણ આ સંકુચિતતા સમગ્ર પ્રજ્ઞજીવનની નહીં પણ પ્રજ્ઞના અક્ષરજીવનના વાલીઓ-બાહ્યોના જીવનની યથાર્થ સ્થિતિ દર્શાવે છે. આ દેશમાં બધી જાતની પ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા જ કરતી હતી, પણ એ પ્રવૃત્તિઓનું સાક્ષર દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી એનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ બાહ્યોએ ગુમાવી હતી અને બીજા વર્ણોને તો અક્ષર-જ્ઞાનજ ન હતું. અલગત વાણીઆ, ખેડૂતો, સુનારો, વૈદ્યો, કડીઆઓ વગેરે ધંધાદારીઓ પોતપોતાનો ધંધો જુદુ સારી રીતે કરતા હતા પણ આ ધંધાઓનું શિક્ષણ પરંપરાથી વારસામાં મળતું હતું. આ

વિવક્ષણ સ્થિતિ એકલા શુભગતમાં હતી એવું કું નથી પણ એ સ્થિતિને પરિણામે સાહિત્યનું ક્ષેત્ર અત્યંત મંડુચિત થઇ ગયું અને આ રીતે મંદસ્થિત સાહિત્યનો અમુક અલ્પ અંશજ ઉપયુક્ત હોવાથી બધાએ કવિઓએ એ ને એ માધનોનો ફરી ફરી ઉપયોગ કર્યો દેખાય છે. વધારે શું? વિષય મંબધમાં મંબધાલીન શુભગતી સાહિત્યની દરિદ્રતા તો ! અતિશય ખુંએ છે.

૧ મંદસ્થિત વાદ્યમયમાંથી મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોની અમર શુભરાત્રી સાહિત્ય ઉપર મૂકી વધારે દેખાય છે. પુરાણોમાં પણ શ્રીમદ્ભાગવત અને તેમાં પણ દશમસ્કંધ તો વ્યાપક દેખાય છે. છેક શુભ મમમથી ભાન્ત, રામાયણ અને પુરાણોએ આપણા લોકસમૂહ ઉપર પોતાનું આધ્યાત્મિક જમાવવા માંડ્યું હતું. પુરાણોની તો ઉત્પત્તિજ આજે જોને આપણે આમ વર્ગ કહીએ છીએ તે વર્ગમાં અક્ષરજ્ઞાન વગર ધર્મ અને રમના મંદસ્થિતોની કૃષ્ણવર્ણનો પ્રચાર કરવા માટે થઈ છે મહાભારતને ઉદ્દેશીને રચેલ વચન છે કે :

ધાવયેન્ચતુરો વર્ગાન્નૃત્વા પ્રાદ્યનમમતઃ ।

અર્થાત્ શ્રીત સાહિત્યનો કેવળ દ્વિજ ગણાતા ત્રણ વર્ણોજ ઉપયોગ કરી શકે એવી મર્યાદા રૂઝ થયા પછી વિશાલ હોંડુ સમાજમાં સમાવેલા એવા વર્ણની કેલમણીનો પ્રજા વિકટ થઇ પડ્યો. અને એવા વર્ણને દ્વિજ વર્ણો માથે સુગરિત રાખવા માટે પણ એને કોઈક જાતના મંદસ્થિત આપવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હતી.

વળી, ખૌદ અને જૈન ધર્મો અમંદસ્થિત વાણીનો ઉપયોગ કરીને આ વર્ણોમાં પોતપોતાના ધર્મોનો ખુબ પ્રચાર કરતા હતા, એટલે આદિય ધર્મને પણ પોતાના કુંડાળમાં લોકસમૂહને રાખવા માટે કુંક કરવાની જરૂર હતી આ મુશ્કેલીનો ભારત-રામાયણે અંત આણ્યો જોને શ્રુતિના મત્રો ન મંબળાવી શકાય તેને પણ આદિય માર્ગત મહાભારત રામાયણના વચનોથી શ્રુતિ સારરૂપ આત્મતિક

દર્યાણુસાધક જ્ઞાન પણ આપી શકાય એમ સ્મૃતિદ્રારેએ દરખાસું.
(જુઓ અક્ષરસૂત્ર ઉપનિષદ સાંકરભાષ્ય-અ. ૧, પા. ૩, લ. ૩૮.)

પણ હરી શ્રી સમયમાં નીકળેલો આ તોડ એવો દ્રઢમૂલ યદ્ય
ગયો કે છેક આધુનિક સમયના આરંભ સુધી ચાલ્યો. પાછળથી તો
દ્વિજમાંથીએ બ્રાહ્મણ સીવાયના વર્ણોમાં ઉપનયન સંસ્કાર અને તે
સાથે અક્ષરજ્ઞાનનો પણ લોપ થઈ ગયો. એટલે બ્રાહ્મણ મારફત
પુરાણશ્રવણની પ્રથા એ એકજ આમ વર્ગ માટે સંસ્કાર મેળવવાનું
દાર રહ્યું.

આ સ્થિતિમાં પુરાણોની સંખ્યા સ્વભાવિક રીતે વધતી ગઈ.
પણ ન્યાં સુધી બ્રાહ્મણોમાં સંસ્કૃત જ્ઞાનનો સારો પ્રચાર રહ્યો ત્યાં
સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પૌરાણિક સાહિત્ય સીવાયના વિષયો પણ
ખેડાતા ગયા. અલખત ધીમે ધીમે નવીનતા આછી થતી જતી હતી.
અને એક ને એક વાત ચમત્કારિક રીતે કહેવાની વૃત્તિ વધતી જતી
હતી. પ્રત્યક્ષ વિશ્વ અને તેના પદાર્થોમાંથી પ્રેરણા મેળવવાને
બદલે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા મેળવવાની વૃત્તિ સ્વભાવરૂપ
થતી જતીહતી. જૂના ગ્રંથોમાંથી ઉતારા કરીને સંબંધો
બહાર પાડવાના, જુના ગ્રંથો ઉપર ટીકા અને ટીપ્પણીઓ
લખવાના તથા બહુ બહુ તો જૂની કથાને ખીખ શબ્દોમાં વર્ણવવાના
અથવા જુના વિચારોને જુદા શબ્દોમાં કહેવાના સાહિત્યકાર્યમાં
સંસ્કૃત પંડિતો એકખીખની હરીફાઈ કરતા મધ્યકાળમાં જેવામાં
આવે છે. પછી તો એ હરીફાઈ પણ વિસ્તૃત થઈ ગઈ. સંસ્કૃત પંડિ-
તોની સંખ્યા અતિશય ઘટી ગઈ. એક પ્રાંતમાં સારા સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતો
આંગણીને વેડે ગણાય એટલા હોય એ પણ અહોભાગ્ય મનાવા લાગ્યું.

આ સ્થિતિમાં શ્રીમદ્ભાગવતની કથા, માત્ર સંસ્કૃત જાણનાર જ
સંભળાવી શકે એ સ્થિતિ ધણાને ખુંચવા લાગી હશે. કદાચ જૈનો
પોતાનું ધાર્મિક સાહિત્ય લોકોને સમજાય એવી ભાષામાં રચીને

લોકોનાં મન ઉપર ખૂબ કાળૂ મેળવતા જૂતા હતાં, એ સ્થિતિએ પણ બ્રાહ્મણ પંડિતોના મન ઉપર અસર કરી હોય. કદાચ સંસ્કૃત ન જાણનાર પણ બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણોને ઓછી બુદ્ધિવાળા પણ સંસ્કૃતજ્ઞ બ્રાહ્મણોનો પ્રભાવ અકારો લાગતો હોય, અને એવાઓમાં પોતાની માતૃભાષા ખેડવાની ઉત્કંઠા સ્વાભાવિક રીતે જન્મી હોય. બીજા વર્ણના બુદ્ધિશાળી માણસોને તો માતૃભાષાના આશ્રય વગર અક્ષરજ્ઞવનનો સંભવ જ નહિ એટલે એ વર્ગે પણ માતૃભાષાને ખેડવામાં મોટા ફાળો આપ્યો હોય. સર્વથી વિશેષ તો ૧૫મા-૧૬મા શતકમાં આત્માના કાઈ કિંડાણુમાંથી ઉઠેલું એક મહાજ્ઞગૃતિનું મોણું સારા ભારતવર્ષ ઉપર ફરી વળ્યું હતું; અને એ મહાજ્ઞગૃતિના મોજા ઉપર જ વૈષ્ણવ ભક્તિનો ચારે તરફ પ્રચાર કરતા ચૈતન્ય પ્રભુ અને શ્રી-વલ્લભચાર્ય દેખાય છે. એ મોજા ઉપર જ વાલ્મીકિના રામાયણની પણ સ્પર્ધા કરે એવા અને જગતના મહાન ધર્મગ્રંથોમાં સ્થાન પામે એવા રામભાનસચરિતની રચના કરતા તુલસીદાસજી જેવામાં આવે છે. અને આ મહાતરંગની અસર નીચે આ દેશની ખોંજ પ્રાંતિક ભાષાઓમાં જેમ નવીન ચૈતન્ય આવ્યું તેમ ગુજરાતીમાં પણ આવ્યું અને ગુજરાતને નરસિંહ મહેતા, બાલણ વગેરે સંતો અને કવિઓનાં દર્શન થયાં.

ગુજરાતી સાહિત્યની સ્વતંત્રતા

ગુજરાતી ભાષામાં અક્ષરસેવા કરવાની વૃત્તિ ગમે તે રીતે જાગી હોય પણ એણે ૧૫ મા-૧૬ મા સૈકામાં ધણો પ્રભાવ દેખાડવા માંડ્યો હતો એમાં શંકા નથી. અને એ જ્ઞગૃતિનાં ગુણસંસ્કૃત સાહિત્યરુપી ભૂમિમાં જ ઉગ્યાં હતાં એ પણ નિઃસંશય. એ વખતના તથા એ પહેલાંના સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યસેવકોના ગુણો, દોષો, મર્યાદાઓ, રુઢીઓ બધાંતો આ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સેવકોને વારસો મળ્યો હતો બાપાંતર અનુવાદ કે સારરૂપ ન હોય ત્યારે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના આત્માના

બારથી ગુજરાતીની પાંખો દબાઈ જતી દેખાય છે, એ પ્રાચીન વાસ્તવના વર્તુલની બહાર જવાનું મંથનશીલ ગુજરાતીમાં સામર્થ્ય નથી. આ અચકિત પ્રજાજીવનની અચકિતનું જ પ્રતિબિંબ છે. આ બેડીઓ, આ દાસ્યભાવની દીવાલ એટલી મોટી હતી કે મુસલમાનોનો અતિ નિકટ પરિચય હોવા છતાં પણ એના સાહિત્યનાં કિન્જોડ આ દીવાલને બેઠી ન શક્યાં. આ બાળનમાં ખેડ સાથે કૃષ્ણ કરવું પડે છે કે દોઢી બાપા ઉપર મુસલમાની સાહિત્યની જે અસર થઈ છે તે અસર ગુજરાતી ઉપર નથી થઈ.

આ સ્થિતિનાં કારણો પણ ઐતિહાસિક છે. સંયુક્ત પ્રાંતના હોંડોળોને-ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને કારસી અને અરબખીનો અભ્યાસ સારી રીતે જીવનનિર્વાહ કરવા માટે જોઈએ આવશ્યક એ કાળે લાગ્યો હતો તેટલો ગુજરાતને નથી લાગ્યો. ગુજરાતની મુસલમાની સ્થાનન પણ આ દેશમાં એટલે અંશે ગુજરાતી થઈ ગએલી; અને વેપારી પ્રજાને બાપના ખાસ અભ્યાસની શી જરૂર? કૃષ્ણર, નાનક જેવા હોંડોળમુસલમાનની એકતાનો ઉપદેશ કરનારા સતો પણ આ તરફ નથી પાક્યા. આ ઐતિહાસિક સમાધાન બરાબર છે પણ એ માટે સમાજની-મુખ્યત્વે અક્ષરેજીવી બ્રાહ્મણોની જડતાની ના પડાય એમ નથી. ક્રીસ્તાની અંદર બહારની હવાને પણ ન આવવા દેવા જોઈએ સાવમેતી ધાતક હતી એમ કહેવામાં આવેલું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યજીવનની પ્રકૃષ્ણતાને આ દીવાલોએ ઘણી અટકાવી છે.

આ રીતે દીવાલની અંદર રહીને કામ કરવાની પદ્ધતિ ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ નવી શરુ કરી નથી પણ એના પૂર્વજ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ શરુ કરેલી. ખુલ્લા આકાશ નીચે ખુલ્લી હવામાં મેદાનમાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ખેડવાની બાવના એક કાળે સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં હતી પણ ગુજરાતીના ઉદય પહેલાં આસો હજાર વર્ષથી દીવાલો અંધાવા માડેલી અને સૈકાઓ પહેલાં પુરી થઈ ગએલી. પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યકારોને તો આ કીસ્તામાં પુરાએલા અક્ષરજીવનોજ

વારસો મળ્યો. આ વિષય સ્થિતિમાં એ કાળના ગુજરાતી સાહિત્ય-કારો ને આટલું બધું કરી શક્યા છે તેના કારણરૂપ એમની સહજ પ્રતિભાને તથા એમના વારસાને—સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યના ઉત્ત-પણાને ધન્ય છે. આ દેશના આમ વર્ગના જીવનના સજીવ અંશને પુરાણો એવી સચોટ રીતે સ્પર્શ કરતાં હતાં તથા લોકપ્રિયતામાં વધારે હોવા સંસ્કારો એવી ક્રાંતિ અને સરસ રીતે જગાડતાં હતાં કે કાંઈ પણ જાતની ધાંધલ વગર અનેક જોડે સામાન્ય સાંસારિક જીવન કરતાં હિચ્છતર જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકતા હતા. અને આ તત્વના નેરથી પુરાણોની લોકપ્રિયતા એક પછી એક સૈકામાં એવી ને એવી રહ્યા કરી.

પુરાણોની આમ વર્ગના જીવનના સજીવ અંશને સ્પર્શ કરવાની આ શક્તિએ આપણા જાતા કવિઓને આકર્ષ્યાં છે. અને જો કે આ કવિઓ સમાજને હેલ્યાં પાંચસો વર્ષમાં પણ બહુ નવું નથી આપી શક્યા; પણ જુના સંસ્કારોને જાળવી રાખવા સાથે આમ વર્ગમાં સાહિત્યરસને જીવંત રાખી શક્યા તથા ગુજરાતી ભાષાને સારી રીતે ખેડી શક્યા એ તેમની ગુજરાતી ભાષાની સેવા કેં ઓછી નથી. પૌરાણિક સાહિત્યને જુદી જુદી રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારવાના જે અસંખ્ય પ્રયોગો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યસેવકોએ કર્યા તે અનેક રીતે જોવા જેવા છે. આ યુગમાં પણ આપણને પરભાષાની સહાય વગર ચાલવું નથી. અને પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી આપણામાં નવું બળ આવ્યું છે છતાં પરભાષાના સાહિત્યના સારા અનુવાદો હજી અપ-વાદરૂપ છે; અને સામાન્ય જનસમૂહનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કરી શકે એવાં તે ઓછા પડે છે. પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ સંસ્કૃતમાંથી ક્યાંએ અને આખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતારવાની બાજ-તમા તે એક અપૂર્વ શક્તિ ખીલવી હતી. વળી તેઓએ જ આપણી ભાષાને ભાગવત તે શું પણ કાદંબરી જેવા ગ્રંથનોએ ભાવ ગ્રીવી શકે એટલી ખીલવી.

મન્દુન મયોના અને મ્યાઓના આ ગુજરાતી હતા । અનાયવી અને નિર્લેપ નથી લાગતા પણ ગ્વાભાવિત તથા સજ્જન લાગે છે અને આ મન્દુવનાથી એ વખતના સ્ત્રી પુરોનાં હશે એવું તો તથા તે તે હાની યોગ્યતા પ્રમાણે મન્દુ પામતા

• મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની આ મજબુતાથી માપાને એ ઠાળના લેખકોને સ્વતંત્ર સાહિત્યકારો માનવા, નેઈએ એમ તો મન્દુન કે ખાંડ જે નગોની અમર દેખાય તેને મધ્યકાલીન આત્મજન તત્વ ન માનતા બાલ બળજ માનતુ પડે આવે । પ્રત્યક્ષ જાણ કે ફારસી માટે હાલો નથી પણ મન્દુત સાહિત્યમાંથી તો યોના અમર અને એ દેશના અનુવાદો કન્યામાં આવ્યા છે તથા મન્દુતમાંથી યજ્ઞ વધને આખ્યાનો ગ્યાપા છે અને જે સ્વતંત્ર ન્યના છે તેમાં પણ વિચારો બાલો મન્દુતમાંથી ઉતારેના છે

• મધ્યકાલીન ગુજરાતના એ પછી એ લેખકોએ એ ને એ સન્દુત મયોના ફરીફરી અનુવાદો કર્યા છે અને એ ને એ આખ્યાનો ફરીફરી કર્યા છે બહુત વિચારોએ પણ એજ કૃષ્ણનીના ફરીફરી ગાઈ છે વસ્તુસ્થિતિમાં મન્દુતની આટલી અમર દોવા હતા પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વતંત્ર છે એનો આત્મા મન્દુતથી બિન્ન-ગુજરાતીજ છે અર્થાત્ મન્દુતના અનુવાદ કે માત્ર તરીકે નહીં પણ સ્વતંત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સન્દુતની કેટલી અને યી અમર થઈ છે એનોજ અહીં હુમમાં વિચાર કર્યો છે આ મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઉપર સન્દુતની છાપ એટલી બારે છે કે અન્યથા ત્રાતિ અવાનો અભવ માનીને આટલું સ્પષ્ટીકરણ મ્યું છે

• મધ્યકાલીન ગુજરાતી લેખકોના ચિત્તમાં અક્ષરસેવા પ્રવાની પહેલી સ્કુળના થઈ ત્યારે પહેલી દષ્ટિ મન્દુત ઉપર પડી અને સન્દુતમાંથી ‘જનમનં જન’ કરે એવા મયોના અનુવાદો કરવા એ માર્ગ સ્વા

નિર્ણય કરેલા હશે

૧. 'સંસ્કૃતના ગુજરાતીમાં અનુવાદો

આ યુગમાં જેને આપણે અનુવાદ કહીએ છીએ એવા શબ્દશઃ અનુવાદો તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે જ નહીં. મુળતઃ પદ્યવ્ય શબ્દશઃ અનુવાદમાં જ બરાબર ઉતરી શકે એ સિદ્ધાંત આ જમાનામાં જ આપણે શાખ્યા છીએ. જુના કાળમાં એ શબ્દશઃ અનુવાદનો પ્રકાર જ એવામાં આવતો નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતનો લેખક બાપાતર કહે ત્યારે પણ જેને આપણે બાવવાહી બાપાંતર કહીએ છીએ તેને મળતું, પણ આજની આપણી દૃષ્ટિએ ધણી વધારે છુટ લેનાર એ ક્રેંક હોય છે. ખરી રીતે તો મુળની કથા, મુળનો પ્રમંગ કે મુળનો વિચાર પોતાના સમયની ગુજરાતીમાં, ગુજરાતી મનને ગમે એવા વેશમાં, એટલા વિસ્તારથી કહેવો એટલું જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી બાપાતરકર્તા પોતાનું લક્ષ્ય માને છે,

બાલણુ પોતાની કાદંબરીને બાલુની કાદંબરીનો અનુવાદ ગણે છે, પણ આજની દૃષ્ટિએ, બાલણુ એટલું બધું છોડી દીધું છે અને એટલું બધું નવું ઉમેર્યું છે કે એને અનુવાદ કહેવાય જ શી રીતે? છતાં બાલુની કાદંબરી જેમ સંસ્કૃત પડિતોને આકર્ષતી તેમ બાલણુની કાદંબરી ગુજરાતી પડિતોને આકર્ષતી લરો એટલે બાલુની

* એ પુસ્તક બીરો રા. અબરીઆ લખે છે.

૧. બાલણુ કાદંબરીની કથા ગુજરાતી કવિતામાં કહી છે. બાલણુની કાદંબરી એ કે સંસ્કૃતનું ભાષાતરજ નથી, પરંતુ સંસ્કૃતના વર્ણનો અને શ્લોકોનું અલકારો બને તેટલા બળવી રાખી, ગુજર ભાષામાં એક મુવાચ્ય, સુદર કાવ્ય તરીકે રચીકારાય તેવી રૂતિ છે. કથાકથના તો મુળને અનુસરતીજ રાખી છે. અને ઘણે ભાગે સંસ્કૃતનું અનુસરણ કરવા ઓછામાં રાખી છે. પરંતુ કાદંબરી જેવા ગદ્યકાવ્યનું અન્ય ભાષામાં તેટલું બાપાતર કરવું એ તો કદાચ બીજા બધા પણ ન કરી શકે તેવું કાચું છે. છતાં બાલણુ જે કાદંબરી લખી છે તે મુળના સારા અનુવાદ તરીકે જિતમ હોવા સાથે ખરેખર એક સુદર ગ્રંથ છે.

—સાહિત્ય પ્રવેશિકા પા. ૧૪-૧૫

“આવી હું શિવશ્વરુ” હાથ સરોવરત્રપિં પરકશિ.”

એ શબ્દોમાં તો બાણજી બાણના દૂદાદહાવમિવ જલોમૂતમ્ એ શબ્દોનો હીક બાવ ઉતાર્યો છે.

“અનિશિ નિર્મલવા શી બહુ” બહુ મન મદામુનિ વણું.”

એ શબ્દો મુનિનનોમિતિવ એ શબ્દોનો અનુવાદ છે. અને મુળમાં સ્વ-ચ્છત્તયા શબ્દ આગલા વાક્યમાં છે તે બાણજી અહીં એવી લીધો છે. મુનિઓનાં મન માથે જ બાણે આપેલી સજ્જનોના ગુણો, હરિણીનાં લોચનોની પ્રભા, મોતીની ઉજ્જવળતા, વગેરે ઉત્પ્રેક્ષાઓ બાણજી છોડી દીધી છે. અને “આ સરોવરનું” પાણી ઉત્પન્ન કર્યા પછી ખજાને અમૃત ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાની સૃષ્ટિની પુનરુક્તિ કરી છે, કારણ આ જળ પણ અમૃત પેઠે બધી હદિયોને આલ્લાહ આપવા સમર્થ છે.....” વગેરે બાણના શબ્દોનું ‘કુંકું’ તાત્પર્ય બાણજી “બહુ દેવસ્ય મલિ નેડી.....” વગેરે એ પંક્તિઓમાં ઉતાર્યું જણાય છે. બાણના ન શ્વલુ સાંપ્રતમાચરતિ જલસયનદોહદં દેવો રણંગગણિર્ધદિદમન્તરસકુરમિષલિલ-મરહાય લક્ષ્મણસપ્તપયસિ વદન્વતિ સ્વપતિ એ શબ્દોનો

“ જે એ મહેલા રથામ શરીર સથન કરી િ હદિનિરિ,
અતુરપણું કાંઈ નહિ મુરારિ જે નહિ સેરિ આલાણું કાર.”

આ પંક્તિઓમાં હીક બાવ ઉતાર્યો છે. તૂં વેદં ન પ્રયમમાન્નોગ્રો એ શબ્દોનો

“બહીઈ એ પૂરિ સહી, એલી વેલા પ્રમટયું નહી.”

એ પંક્તિમાં અનુવાદ કર્યો છે, પણ મુળનો જેન પ્રત્યવરાહપોનામિ-ષાતમીતા મૂતધામી.....વગેરે લાંબા વાક્યમાં રહેલો સંબંધ તદ્દન છોડી દીધો છે. અને અંશપીડના મનમાં સરોવર નેહને ઉડેલા આ વિચારોમાંથી છેલ્લા મન્યે ચ ચત્સપ્તેર્વાહ સલિલમયં વદ્માન્દસ્યમાદો મુવનમૂર સદિદં પિન્દ્રોમૂય સોગ્ધપદેરોગાવરિષ્ઠમ્ એ વિચારોનો

“ નહિ સહિ મુવન જલ ચયું તેદગ્ધલિનિ સર નિશમિયું.”

એ પંક્તિથી અનુવાદ કરી અગ્ધોષ્ટું વર્ણન બાણજી પુરું કર્યું છે.

ભાલણુનો કાઠંબરીનો અનુવાદ જુની અનુવાદ શૈલીનો આદર્શ નમુનો હોવાથી એનું જગ વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે.

ભાલણુ-અનુવાદક

હવે રા. હાંમતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ જોને “નુજને બાહુ જ ચીવટાઈથી અનુસરીને” કરેલું ભાષાંતર ગણે છે તે નળાખ્યાન જોઈએ.

પાટણના રહેવાશી અને ભાલણુના સારા અભ્યાસી સંશોધક ગ. રામલાલ ત્રુનીલાલ મોદીએ ભાલણુના નળાખ્યાનની જે આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૮૦ માં પ્રગટ કરી છે તેમાં એ નળાખ્યાન છપાયાં છે; પણ બીજું ભાલણુની કૃતિ હોવા વીશે મંત્રાધિકને શંકા છે. તે ગમે તેમ હોય પણ ભાલણુનું એકે નળાખ્યાન “ચીવટાઈથી કરેલું” ભાષાંતર તો નથી જ. ભાલણે રા. રામલાલ મોદીના કહેવા પ્રમાણે “નૈપથનો થોડોક આધાર લીધો છે.” (નળાખ્યાન પા. ૧૩)

જો કે ભાલણુના નળાખ્યાનના આરંભમાં, મહાભારતમાંથી પોતે નળરાજની કથા કહે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાઈ છે :

“આશ્લોક ધર્મ સકળ રસ જોળો; દણ્ડાતે એ માડી,
ધર્મરાજને ધીરજ દેવા દેખાડી રામ દાડી.
સંસૈપે તે સકલ ગ્રંથનું લઈ કેટલું હેત,
ઠહીરા કથા હું નળરાજની શોધ માહે, સંગત”

—ભાલણુનું પ્રથમ નળાખ્યાનનું કેટલું ૧, કડી ૮-૯

અને બીજાં કણમાંના આરંભમાં “વૈશંપાયન એમ એયરે, જનમેજય શ્રવણે ધરે” એ રીતે મહાભારતની કથાને અનુસરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. છતાં ભાલણુને નૈપથકાવ્ય, નલવંશૂ વગેરેની માહિતી હતી. એ જોતે જ કહે છે:

“નૈપથ, વંશૂ, મહાભારતમાં કવિ કીર્તિ અતિ લીધી;
દાખને પ્રીતવવા ભાલણે ભાષાએ એ કીધી.”

—પ્રથમ નળાખ્યાન, કડી ૧, કડી ૨

કાફંબરીનો આત્મા બાલજો પોતાના મમયની ગુન્ગતતી ભાષાના ચગી-
રમા જેટલો સમાઈ શકે તેટલો ઉતાર્યો છે એમ દહેવું પડે. એ
દાખલો લખ્યો—

‘અઝોદનામિ સરવર મૂઠં એટલિ દીકુ અઝાઝુઠ,
ઉપરિ તરવર તાલ તમાલ, છાલ છત્રાકર રસાળ
મધુશલરિયા દલીઝજલ તીલરેણ દીસિ તઠ પ્રાલ,
પાવાજુમેદ તણી મળગી ઠમિ ઠામિ નાણી કોતરિ
દસ, ઠારકવ, ઘડી બહુ આનદિ કીડિ પળી સહુ,
રઘુઠિક મણિ તણા સોપાન રચના અતિચિતેણિ સ્થાનિ
વધમેઝય લક્ષ્મીનિ ધામ વસવા ઝીવુ છિ અભિરામ,
બાણી શુ સિવજીવુ દારય સરોવારપિ પરમશિ.
અતિગિ નિર્મલતા શી બાણુ ? નાણી મન મહામુનિવણુ,
નાણી દેવીદેવ મણિ એકિ મિદિસમણ મયિત અતિ કોડિ
અતિ ઉત્તમ અમૃત નીસયુ નાણી શુ એ તેણિ બયુ,
રઘુઠીલ અનિ સ્વેત નિપીત દીસિ અણુજ મધુકરગીતિ
દજિ કોમ્બિ મધુરઈ સારિ, પઠઠદિ ઉપનિ આઝાદ,
દર્શન મુનિ જનના મન દરિ કમળિનિ કામાતુર કરિ
પવન વેગિ વાધિ તરમ, બાણી ઉદયિ સ્પર્ધા અગિ,
જે એ મહેવી સ્થામ સરીર શયન કરિઠિ ઉદયિનિરિ.
ચતુરપણ કાઠ નદિ મુરરિ જે નદિ સેવિ આઢાતુ કાર,
નાણી ઈ એ પૂરવિ સહી, જેણી વેલ પ્રગપ્પ નદી
બહિ સકલ જીવન જલ યયુ તેદગ્ધરીનિ સર નિરમિયુ.’

અઝોદ સરોવરનું ઉપગ્ના ચખ્દોમા બાલજો બાળ બાણુની
દમે વર્ણન કર્યું છે. ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ પણ બાણુની જ છે.
પણ બાણુના પોતાના અઝોદ સરોવરના વર્ણનને કેટલું મજા
આવે છે ?

મંરેજીત કાફંબરીના પૂર્વ ભાગના પ્રતિરવ વ તસ્ય રહસ્યગ્ધ્ય

કોનો આ સાર છે. જો કે તે પછીના માન્યે ચ દત્તચરિત્વાક્ સલિલ-
મયં વ્રહ્માણ્ડરૂપમાદૌ મુવનમમૂતદિદં પિણ્દોમૂય સરોવ્યપદેશેનાવસ્થિતમ્ ત્યાં
સુધીના કટકોનો સાર પણ બાલણે ખેંચી લીધો છે.^૧

વિસ્તારભયથી બાણુનો આખો કટકો ઉતાર્યો નથી પણ મુળનાં
નાનાં નાનાં વાક્યો બહુ સુંદર રીતે અન્યોદ સરોવરનું વર્ણન કરે
છે:—

મણિદર્પણમિથ ત્રૈલોક્યલક્ષ્મ્યાઃ, સ્ફટિકમૂર્તિગૃહમિથ વસુંધરાદેવ્યાઃ,
જલનિર્ગમનમાર્ગમિથ સાગરાણાં.....વૈલાસનિથ દ્વતામાવનમ્, વગેરે
વાક્યો રત્નકણ્ઠિકાઓ જેવાં છે. બાલણે આમાંના મોટો ભાગ છોડી
દીધો છે. સંસ્કૃતના શ્લેષ ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીથી આ
ભાગ છોડી દેવો પડ્યો નથી પણ એ વચનોમાં રહેલી રમણીયતા
ગુજરાતી વાંચનારાઓના ચિત્તને સ્પર્શ નહીં કરે એવી વૃત્તિથી
છોડી દેવાએલો લાગે છે. એટલે બાણુ અને લાલણુના આહ-
કોની સ્પષ્ટિનો બેદ આ ભાગત્યાગમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી ‘ઉપરિ
તરૂવર તાલ તમાલ’.....એ પંક્તિ બાણુના જ્વલ્લતમાલવનપ્રતિબિમ્બા-
વ્યકારિતભ્યંતરેદૃશ્યમાનસાતલદ્વારે: એ વચનમાંથી માત્ર અપકૂલતમાલ
એટલા જ શબ્દોનો અનુવાદ છે અને ‘તાલ’ તો ‘તમાલ’ની સાથે
ધુસી ગયો છે. ‘મણુશલશિલા દલીગજદંત.....’ તથા ‘પાપાણુબેદતણુ
મંજરી.....’ એ બે પંક્તિઓના મુળનો તો પત્તો લાગતો નથી.
મુળમાં ‘ત્રૈલોક્ય લક્ષ્મીનો મણિનો અરીસો જાણે ન હોય એવું’ તથા
‘વસુંધરા દેવીનું સ્ફટિકનું ભૂમિગૃહ જાણે ન હોય એવું’ એ રીતે
વર્ણન છે. તેને સ્થાને બાલણે

“સ્ફટિક મણિ તણાં સોપાન, રચના અવિશિ તેણિ સ્થાનિ,
ત્રયલોક્ય લક્ષ્મીન ધામ વસવા કીધું છિ અલિસમ.”
એ રીતે પંક્તિઓ લખી છે.

^૧ જુઓ નિર્ણયસાગરની કારીનાથ પાંડુરંજન પરમવાણી બીજી આવૃત્તિ-પા.
૨૪૪ થી ૨૪૭

અને આ બધાંમાંથી પણ મુખ્ય ભાગે નૃપધના ક્રમને અનુસરીને ભાલજો ગુજરાતીમાં નજરાખના ગુણો ગાયા છે:

‘ગુજર ભાષાએ નજરાના ગુણ મનોહર માત’

—એનન કડી ૧

આ રીતે ભાલજીનું નજાખ્યાન મહાભારત તથા નૃપધ વગેરે ઉપરથી ગુજરાતીમાં પદ્યધમાં રચેલી સ્વતંત્ર છાયા ધ્યા છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; છતાં નૃપધના કેટલાંક શ્લોકોનું અર્થશઃ ભાષાંતર પણ ધણે રચે મળે છે. દાખલા તરીકે જુઓ:—

વિભગ્ય મેહર્નં ચદર્ધિસાસ્કૃતો

ન મિન્દુસ્તર્ગજલબ્ધયર્મદઃ ।

અમાતિ તત્તેન વિજાયસોયુગ

દ્વિકાલમદાધિકુરાઃ સિરઃ સ્થિતમ્ ॥

નૃપધના આ શ્લોકનો ભાલજો નીચેની ત્રણ કડીમાં જરા છુટો પણ સરસ અનુવાદ કર્યો છે:

‘નજશિરે જે અખેડા બાધ્યા કરતાં ન્તા મલસ્નાન,
સ્થામ કલંક રસાં સિર જે એમ બધું રાજે નિદાન ૭
વેહેથી મેર મહાગિરિ નાખ્યો’ પાતલજે તાં પાણી,
તો શું દાન કયું મેં મહીમાં ? મન મોટી એ કાણી. ૮
ખાલજીની તાં વડણી કરતાં સિધુ ન ર્યો મર આડે,
તો શું પુણ્ય કયું મેં મનશું ચિંતા પામ્યો હાડે.’ ૯

—પ્રથમ નજાખ્યાન, કડી ૪

આમાં ફક્ત પ્રાસ માટે ‘મન મોટી એ કાણી,’ ‘મનશું ચિંતા પામ્યો હાડે’ જેવા આખા કટકાઓ ઉમેરવા પડ્યા છે અને એક શ્લોકની ત્રણ કડી કર્યાં છતાં સર્સગજલબ્ધયર્મદઃ જેવા આવશ્યક શબ્દો છોડી દેવા પડ્યા છે, વળી નીચેના શ્લોકનો પણ લગભગ સપ્તશઃ અનુવાદ કર્યો છે:

સુષેનક્ય સુધ્રવામસૌ
દમયન્તી કમનોયતામદમ્ ।
તદિયાય યતસ્તતુઝિયા
દમયન્તીતિ તતોમિધાં દધૌ ॥

—નૈપથ ૨-૧૮

“પુત્રીના સરખું નહિ રે ચૈદ લોક ખાંદાં ૩૫ ૨
નારી સર્વને દમે કામિની સુંદરતાં અભિરામ
તેહેડું ભેઈ તેણાં પાડયું દમયંતી તા નામ ૩

—એનન કડવું ૫

કેટલીક વાર મહાભારતના શ્લોકોનો પણ ભાવણે અનુવાદ કર્યો છે.
જુઓ:

ત્વં કપિ રત્નં નારીણાં નેષુ ચ નલો વરઃ ।
વિશિષ્ટાયા વિશિષ્ટેષુ સંગમો ગુણનામ્ભવેત્ ॥

—મહાભારત વનપર્વ ૫૩-૩૦

આ શ્લોકોનો નીચેની કડીમાં અનુવાદ જુઓ:

નારી માંહે જેમ એક દું છાં પુરૂષ માંહે તેહ.
વિધાવાએ અમૂલક એ રત્ન ઘડીમાં બેઠું ૧૨

—એનન કડવું ૭

નૈપથના તો ઘણા શ્લોકોનો અર્થ ભાવણે ઉતાર્યો છે (એના માખલાઓ માટે જુઓ. ૨. રામલાલ યુનીલાલ મોદીની આવૃત્તિમાંની ટીકા). જે શ્લોકોનો અર્થ ઉતાર્યો છે તેમાંએ પુષ્કળ છુટ લીધી છે. કેટલાક શ્લોકોનો અર્થ પોતાની વધવડથી વિશેષ દીપાવ્યો છે (જુઓ કડવું ૮. કડી ૧૨ તથા એ ઉપરની ટીકા). બ્યારે કેટલીક વાર અતિ સંક્ષેપ કરવા જતાં નૈપથના શ્લોકોનો અર્થ ઉતાર્યોજ નથી (જુઓ કડવું ૧૧, શ્લોક ૯૨; નૈપથ ૧૭-૧૬૭).

ભાવણું કહેવાતું બીજું નળાખ્યાન, તેનું હો કે ન હો, પણ એના રચનારે રા. રામલાલ મોદી કહે છે તેમ મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો છે; નૈપથ જોયુંજ ન હોય તેમ તેની ક્યાંએ છાયા દેખાતી નથી.

બાલણના જે અંચોમાં અનુવાદનો/જે પ્રકાર જોયો તેથી જુદો પ્રકાર એના ચંડી આખ્યાનમાં જોવામાં આવે છે. બાલણ પોતેઃ માર્ક-
 ૩૫ પુરાણમાંથી ચંડી આખ્યાન લીધાનું કહે છે. અને ખરેખર માર્ક-
 ૩૫ પુરાણને ચીવટથી અનુસરે છે. સાધારણ રીતે મધ્યકાલીન કવિ-
 જ્ઞાનાં આખ્યાનો મુળ સંસ્કૃત કથાઓનાં અતિશય ધુટાં શુભરાતી
 અનુકરણો હોય છે. પણ અહીં બાલણે બાપાંતર ન કર્યા છતાં લગ-
 ભગ બાપાંતર કર્યું છે.

બાલણના ચંડી આખ્યાનનું સંતરતી નામથી ઓળખાતું
 મુળ વસ્તુ માર્ક-૩૫ પુરાણમાં (આવર્ણિક મન્વંતરમાં) ૮૧ થી ૯૩
 સુધીના દેવી ભગવતી માહાત્મ્ય નામના ૧૩ અધ્યાયોમાં છે; અને
 બાલણે એનો સીધો અનુવાદ કર્યો છે. કાદંબરી અને નળાખ્યાન સાથે
 આ અનુવાદ સરખાવવા જેવો છે. બાલણના ચંડી આખ્યાનના પહેલા
 કેકવાથી જ મુળનું બાપાંતર શરુ થાય છે:

માર્વંદ્ય ઢવાચ:

સાવર્ણિઃ સૂર્યતનયો મનુઃકચ્ચતેઽષ્ટમઃ ।

નિરામય ઠદુત્પતિ વિસ્ત્રાણ્યસતો મમ ॥ ૧ ॥

“અહમો મનુ સૂર્યસુત જે, સાવર્ણિ કહેવાય;

વિસ્તારીને ઉત્પતિ વની અને કહો શિશાય.” ૩

“માર્ક-૩૫ વળતા બોલિયા, સાંભળ નૈમિત્તી કદુ;

ઉત્પત્ત કાણુ અનુવણી વિસ્તારી જેવો લવુ.” ૩

—ચંડી આખ્યાન, ડી. દો. ભા. ૫, પાનું ૭૨.

મહામાયાનુભાવેન ત્રણ મન્વન્તરાધિપઃ ।

સ વમૂદ મહામાળઃ સાવર્ણિસ્તનયો રવેઃ ॥ ૨ ॥

‘અશ્વાવ મ’ માયા વણે, મન્વંતરાધિપ જે થયો;

સાવર્ણિ રવિસુત મહામાળ તે ચોક પૂર્વનો ગણો.’ ૫

સ્વાતોવિવેકો પૂર્વ ચૈત્રવંશસમુદ્ભવઃ ।

સુરયો નામ રાજામૂત સમસ્તે ક્ષિતિમંડલે ॥ ૩ ॥

... ..
 ‘નવરાત્રીમાં ઠસવ કરી આખ્યાન આપે નેદ;
 મંસારમુખ પામે ધણું, દુઃખ ન દેખે દેદ, ૦
 આક્રમ શૈલ્ય જાન કરે ખામે પુત્ર કલત પરિવાર;
 ધન ધાન્ય મુખ પામે ધણું ને સાંખે નરનાર.’ ૮

—શાબ્દોદન ભા. ૫, પાનું ૧૦૫

જેમ આરંભની ૧૫ કડી શૈલસુતાની સ્તુતિ વગેરે પ્રસ્તાવનાની છે તેમ છેવટનું ૧૩ કડીનું ૧૪ મું કડનું ઊપસંહારનું છે. આ સીવાયનો ચડી આખ્યાનનો બધો ભાગ માર્કંડેય પુરાણના ઉપર દેહલા ૧૩ અધ્યાયોનું, ઉપર દાખલા ખાતર પાંચ શ્લોકોનું ભાષાંતર ઉતાર્યું છે તેનું, ભાષાંતર છે, આ ભાષાંતર કેટલે અંશે મુળને અનુસરે છે એ જોવા વચમાંથી એક દાખલો જોઈએ. જુઓ પાંચમે અધ્યાય:—અપિરવાવ:—

પુરા શુંમન્ત્રિભામ્યામપુરામ્યાં દયોપતે: ૧

વૈજોક્થ્યં કક્ષમાગધ હતા મદલ્લાધવાત ૯૧૧

‘૧૧’ શુભ નિશુભ બે જણાઆ, અમુર યેર સ્વરૂપ;

પુકર જઈને તપ આરંભ્યું, સેગ્યો પ્રહા બૂપ. ૧

અથુત વર્ષ દેવનાં તપ કીધું, ત્યાં રહી નિધોર;

પ્રહા લેગે પ્રતમ યથા, ને વર આપેા તેગી વાર. ૨

પુરુષમાત્રથી મહાં નદી મનુષ્ય, ચક્ષુ ને દેવ;

વર પામી ઇદાસન લીધું, પ્રક્રમ કરીને જિવ. ૩

યજ્ઞભાગ સર્વ જોત્રને તે દિક્ષપતિનો અધિકાર.’

—શાબ્દોદન ભા. ૫, પા. ૮૭ કડનું ૧

આમાં બીજીથી પાંચ પંક્તિઓ બાકસે પુરાણની કથાને અનુસરી ધરની ઉમેરી છે. તો સાટે ‘દિક્ષપતિનો અધિકાર’ એટલા શબ્દોમાં મૂળના ત્રીજા જ્ઞને ચોથા શ્લોકોનો અર્થ કહી દીધો છે અને પછી આગળ ચાલે છે:—

હતાધિકારાશિદ્ધશાસ્તામ્યાં સર્વે નિરાકૃતાઃ ।

નદ્ધામુરારમ્યાં તાં દેવીં સંસ્મરન્ત્યપરાજિતમ્ ॥ ૪ ॥

તથાસ્નાકં વરો દત્તો યથાપત્સુ સ્મૃતાશિદ્ધાઃ ।

નદતાં નાશદિષ્યામિ તત્ક્ષણાત્પરમાવદઃ ॥ ૫ ॥

इति कृत्वा मर्ति देवा हिमदंतं दग्धेभरं ।

जग्मुस्तत्र 'ततो देवीं विष्णुमायां प्रतु दुवुः ॥ ६ ॥

‘અમર સર્વે બ્રહ્મ યથા તે કરે મન વિચાર, ૪

આપણને આગે દેવીએ, વર આપ્યો છે બેઠ;

રમરણ માત્રથી પ્રકટ થઈને, આપણ ટળશે તેડ. ૫

તેનું ચિંતન કરીએ, દુઃખ ટાળશે માથ,

એવી મતિ વિચારી આસ્થા, સુર હિમાચળ ન્યાંય. ૬

શૈલ રાબએ વિષ્ણુમાયાનું આશંક્યું રતવન.’

—એનન પા. ૮૭

આ ૫મી નમો દેવ્યૈ મહાદેવ્યૈ—વગેરે શબ્દોથી શરૂ થતી રત્નતિના પાંચ ‘શ્લોકોત્તમ’, લગભગ એ જ શબ્દોમાં, ‘નમો દેવી, મહાદેવી’થી શરૂ કરી, ફક્ત સાડા ત્રણ કડીમાં બાકણે બાપાંતર ક્યું છે. અને આવો વધારો ઘટાડો કર્યા છતાં મુળના ૧૧ શ્લોકના બાકણે દમ કર્યા છે. આગળ ચાલતાં

या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ ૧૨ ॥

या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः ॥ ૧૩ ॥

या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तસ્યૈ ॥ ૧૪ ॥

આ ‘શ્લોકોત્તમ’ બાકણે નીચે પ્રમાણે મુંદર બાપાંતર ક્યું છે:—

‘જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી વિષ્ણુમાયા કહેવાય;

તે દેવીને નમોનમો આઈ નમોનમો મંમય ૩

જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી ચેતનારૂપ એલાય;
તે દેવીને નમોનમો આઈ નમોનમો મમઈ. ૪
જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી બુદ્ધિરૂપે વાસ;
તે દેવીને નમોનમો આઈ નમોનમો મમાય." ૫

—મધ્યકોશ જા. ૫, પા. ૮૮, ૬૩૩ ૨

આ રીતના મુળના પ્રાંતિરૂપ મુધીના ૨૧ 'શ્લોકોત્તુ' બરાબર
૨૧ 'શ્લોકોત્તુ' બાપાંતરે ક્યું છે. પછીના બાલણુના પાંચ 'શ્લોકોત્તુ'
મુળ મારી પાસેની સમસ્યોત્તીની પ્રતમાં નથી પણ બીજા કોઈમાં હોવાનો
સંભવ છે. આ પછીની આ કડવાંની છેલ્લી કડી

'હૃદય સક્ત તણી અધિષ્ઠત્રી સર્વ ભૂતમાં કામ;
ચિત્ત રૂપે રહી ત્યાં બ્યાપી, તેને કશું પ્રભુમ.' ૨૯

—એકાદ પા. ૮૯

મુળના નીચેના બે 'શ્લોકોત્તુ' બાપાંતરે છે:

ફલિયાળમચિદાત્રી મૂતાનાં ચાલિહેતુ યા ।

મૂતેતુ સવતં તસ્યે વ્યાપ્તયૈ દેવ્યૈ ગમોનમઃ ॥ ૩૩ ॥

ચિત્તરૂપેણ યા ક્ષસ્તમેતત્ વ્યાપ્ય તિથતા જગત્ ।

નમઃસ્તુત્યૈ* ૨૪ ॥

પ્રેમાનંદ-અનુવાદક

બાલણુના આ અનુવાદોત્તુ આટલા વિસ્તારથી અવલોકન
કરવાતું કારણ એટલું જ છે કે મધ્યકાલીન અનુવાદકોથી હાલના
અનુવાદકોનો આદર્શ તદ્દન જુદો છે. સંસ્કૃત પુરાણોમાંથી પ્રસંગે
લઈને આખ્યાનો રચનારા કવિઓ આ જમાનામાં નથી; પણ સંસ્કૃતમાંથી
અનુવાદો યોગ્ય થાય છે. જુના વખતમાં સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ
કરવાતું બાલણુ પહેલવહેલું શરુ ક્યું હોય એમ લાગે છે. બાલણુ
જાતે જ અનુવાદના જુદા જુદા પ્રયોગો કરી જોયા, જેના ઉપર
દાખલા નોંધ્યા છે. પણ પાછળથી બાલણુનો શબ્દશઃ અનુવાદનો
પ્રકાર લોકમાં આદર નહીં મેળવી શક્યો હોય એમ લાગે છે, કારણકે

ધીમેધીમે મુળને દૂર અને વધારે દૂર છોડી દઇને લોકરુચિને અનુસરતાં મુળ ઉપરથી લગભગ સ્વતંત્ર કાવ્યો રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ તે છેક નવા જમાના આગળ અટકી અને ફરી શબ્દશઃ અનુવાદનો જમાનો શરુ થયો.

નવા જમાનાની ગતિ મધ્યકાલીનથી લગભગ વિપરીત દેખાય છે. નવા જમાનાની શરુઆતમાં વધારે છુટવાળા અનુવાદો થતા પણ ધીમેધીમે મુળના શબ્દને, અર્થને, ભાવને, રસને—આત્માને પણ ગુજરાતીમાં યથાસંભવ ઉતારવાનો અભિલાષ જાગ્યો છે. આધુનિક જમાનામાં સંસ્કૃતમાંથી થએલા અનુવાદોની ટીપ આપવાનું કે એ અનુવાદોના પ્રકારો ઉપર ચર્ચા કરવાનું અહીં સ્થાન નથી; એટલે આ જમાનાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃતના અનુવાદોનું સ્થાન નાનું નથી એટલું કહી મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃતની અસર જોવાનુંજ આજ રાખવું એ ઠીક છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાલણ્યથી શરુ થએલી સંસ્કૃતના અનુવાદો કરવાની પ્રવૃત્તિ દરેક યુગમાં ચાલુ રહી છે, અને બાલણ્યના અનુવાદોથી ઝોછી વધુ છુટવાળા સંખ્યાબંધ અનુવાદો લખાયા છે. બાલણ્યના ચંડી આખ્યાનથી મુળને વધારે વળગી રહેનારું બાપાંતર મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં બાગ્યેજ લખાયું હશે. પણ બીજા બાલુ બાલણ્યના નળાખ્યાન અને કાદંબરી કરતાં પણ ઘણી વધારે છુટ સેનારાં બાપાંતરો ઘણાં થયાં છે. વળા જેમ મુળની દેટલીક વાતો ગુજરાતી કવિઓએ છોડી દીધી છે તેમ ઘણી વાતો નવી ઉમેરી છે.

પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં એટલું બધું નવું ઉમેરેલું છે કે એ અનુવાદ નહીં પણ સ્વતંત્ર આખ્યાનકૃતિજ ગણાય; પણ પ્રેમાનંદે દ્યમરકથેમાંએ ઘણી છુટ લીધી છે. વિ. સં. ૧૯૪૩ માં પ્રેમાનંદના દ્યમરકથેને પ્રસિદ્ધ કરતાં કવિશ્રી નર્મદાચંકરે પ્રસ્તાવનામાં જે શબ્દો કહ્યા છે તે યથાર્થ છે: ‘પ્રેમાનંદના અંધમાં સંસ્કૃત શ્લોક

શ્લોકનું આપાંતર નથી પણ અધ્યાય અધ્યાયના કથા પ્રસંગોને વર્ણન વિસ્તારે પ્રકુદ્ભ કર્યા છે. 'વળી આગળ ચાલતાં દેહે છે કે ન પ્રેમાનંદે મુળ સંસ્કૃતમાંનો એકે પ્રસંગ મુકી દીધો નથી ને જ્યાં તેણે નવા પ્રસંગ દાખલ દીધા છે ત્યાં તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.' જુઓ ૪૫ માં અધ્યાયમાંની આ લીટીઓ:—

'એ કથા સર્પણ વણું રત્તાવ, રખે શ્રીતાને મન પડતી શ્રાંત માણ્યેક પુરતક છે નહીં એક, બાઈ તે માટે ઉપજે સંદેહ કેઈ એક પુરતક છે એ કથા તે માટે પદખંધ છીધી કથા.'

પ્રેમાનંદે પોતા તરફથી કેટલું ઉમેર્યું છે એ માટે નીચેનું દૃષ્ટાંત હીક સ્વચ્છ થશે. દશમસ્કંધના પહેલા જ અધ્યાયમાં ૨૭-૨૮ એ બે શ્લોકોમાં મયુરાનું વર્ણન કરીને ૨૬-૩૦ માં ભાગવતકાર કહે છે કે:—

તત્સ્યા ॥ કદિન્નિન્દ્રીરિર્વસુદેવઃ કૃતોદ્ધઃ ।

દેવજ્યા સૂર્યયા સાર્વ પ્રદાને રથમારુત ॥

ખાણુ કવિ અને પુરાણો

ખુલ્હર સાહેબ કહે છે કે 'સાતમા શતકના સંસ્કૃત લેખકોમાં ખાસ કરીને ખાણુ ભટ્ટે વારંવાર પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આ મહાકવિએ માર્કંડેય પુરાણનાં દેવીમાહાત્મ્યની કથા પોતાના ચંડી-શતકમાં ગુંથી છે અને બીજી પછી અનેક પૌરાણિક કથાઓનો ઉપ-યોગ કર્યો છે. અને હર્ષચરિતમાં પોતાનો પુસ્તકવાચક પવનપ્રોક્ત પુરાણ વાચતો હતો એમ લખ્યું છે. આ પવનપ્રોક્ત પુરાણ તે વાલ્મી-પુરાણ જ હોવું જોઈએ.

ખાણુ અને તેના પુત્રે કાદંબરીમાં જે પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે તે બધા તો એક ખાસ નિબંધની અપેક્ષા રાખે છે.^૧

ખુલ્હર સાહેબની આ સૂચના મથાર્થલાગવાથી મેં કાદંબરી અને હર્ષચરિત જોયાં. કાદંબરીકર, મહાભારત, રામાયણ, બૃહત્કથા, હરિ-વંશ અને પુરાણનાં નામ લે છે.

મદ્દામારતપુરાણરાનાયણાનુરાગિણા મૃદ્ધત્કથાકુશલેન ।

જા. પા. ૧૦૬

દરિયંચકચેવાનેકવાલક્રીડાત્મણીયા ॥

જા. પા. ૧૦૭

મહાભાગ્ન, ગમાયણુનું ઇ. સ. ૬૦૦થી પ્રાચીનપણું એ તો ખીજા પુરાવાઓ ઉપરથી મિલે છે. પણ બૃહદ્વેદા અને હરિવંશનાં નામ બાજે લખ્યા છે એ ઉપરથી એ બે ગ્રંથો ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલાંનાં હરે છે. હરિવંશમાંથી બાણના જદ્દ મમકાલીન મુખધુએ પુ'કરપ્રાદુર્ભાવ-જ્ઞતાત લીંગ છે એમ વર્ણો પહેલાં બકિમચંદ્ર ચક્રોપન્યાયે એમના કૃષ્ણચરિત્રમાં નોંધ્યું છે.

પુગણુનો ઉપનામ વચનમાં સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય બાણે કર્યો છે પણ એ ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુગણો બાણના વખતમાં વિપ્રમાન હતાં એ નક્કી થતું નથી. વાયુપુરાણુનું હર્ષચરિત્રમાં નામ લીધું છે એટલે એ વિગે શંકા નથી એટલી. વળી મદ્દગન કાળે મિવાય ખીજા કોઈનું ધ્યાન ખેંચાણુ નથી પણ શાંખરીમાં પુરાણે વાયુપ્રલવિત્તમ્ કા. પા. ૮૪ એ રીતે સ્પષ્ટ વાયુપુગણુનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ રીતે બાણે કવિને પુગણોમાં વાયુપુગણુ બહુ પ્રચિન્ન હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત બાણે કરેલા ઉદ્દેશ્યો: ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુગણોનો તેણે આધાર લીધો છે એ વિગે તર્કો થયા છે.

૩. ફુદરે (Führer) દર્શુ છે કે 'બાણે બ્યારે હર્ષચરિત્ર લખ્યુ ત્યારે એની પાસે નીચેના સંસ્કૃત ગ્રંથો હોવા જોઈએ. રામાયણુ, મહાભાગ્ન, હરિવંશ, વાયુપુગણુ, અગ્નિપુરાણુ, અને માર્કંડેય પુરાણુ' ૨

આ માન્યતા માટે ડૉ. ફુદરે હર્ષચરિત્રની આવૃત્તિમાં પુગવાઓ આપવાના હતા પણ આપી શક્યા નથી એટલે ડૉ. વીન્હેન્ડ રિમચ,

૨ The Sanskrit literature which Bana has had before him when writing his life of Harshavardhana, consists in the -Ramayana, Mahabharata, Vayupurana, Agnipurana, Bhagavatapurana, and Markandeyapurana which fact I shall prove fully in my edition of the text." Proceedings of the International Congress of Orientalists.

“૧ કુહરની માન્યનારે આ વચનનો પુગવો રજુ કરે છે કે મતલબ કે કુહરની મૂલ્યના પ્રમાણે કોઈએ હજી સુધી બાણના પૌરાણિક ઉલ્લેખોનો અભ્યાસ કર્યો ન હોવાથી બાણના કેટલાક ઉલ્લેખો નીચે અવિચ્છેદ ઉતાર્યા છે —

અતુરગૃહીતામૃતાપહરણકૃતરૂપટ્પદ્ધિલાસિનીવેપસ્ય
દયામતયા ભગવતો હરેરિવાનુકુર્વતીમ્

શ્લોક. ૫૧. ૨૨

આ કટકામાં બાણે મમુદ્રમંથન વખતે ભગવાન હરિએ આસુરોને છેતરવા માટે મોહિની રૂપ લીધાનો ઉલ્લેખ છે હવે સમુદ્રમંથનની કથા મહાભારતમાં, ગમાયણમાં, હરિવંશમાં અને ધણા પુરાણોમાં મળે છે પણ જ્યાં એકરૂપમાં નથી મળતી, હરિવંશમાં બીજા કરતા જરા જુદે રૂપે આ કથા છે માટે પહેલા તે જોઈએ —

“એક વખત વસંત ઋતુમાં ગંધમાહતના ગિરિરોમ્પ દૈત્યોને પુષ્પની સુગંધથી એટલો મદ ચઢ્યો કે એ આનંદમાં દૈત્યોએ વિચાર કર્યો કે જો કુલમાં આટલું વીર્ય છે તો પાણીમાંથી ઔપધિઓનું મહા પર્વતવડે મથન કરીએ તો કેટલું વીર્ય મળે? આ રીતે વિચાર કરીને પર્વતને ઉપાડવાનો યત્ન કરવા માડ્યો પણ પર્વત ઉપાડી ન શક્યા ત્યારે બ્રહ્માએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે બધા દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો માથે મળીને તમે (દૈત્યો) પ્રયત્ન કરો તો અમૃત માટે પર્વત ઉપડે પણ પર્વત ઉપાડીને સુરોએ અને અસુરોએ ક્ષાર મમુદ્રનું મહા પર્વત વડે વાસુકીનું નેતરું કરીને હજાર વર્ષો સુધી ઔપધિઓ માથે મંથન કર્યું. ત્યારે એમાંથી શુદ્ધ અમૃત નીકળ્યું તે લોભથી અને દોષથી અસુરો લઈ ગયા પણ

૩ ડૉ. વી.સેન્ટ રિમ્પ કહે છે કે — “Dr Führer believed that he could prove the use by Bana of the Agni, Bhagavata and Markandeya Purana as well as the Vayu.” The Early History of India (Third edition) p. 22

દેવો તે સેવા તૈયાર થયા અને રાહુને કહ્યું. પછી હરિએ લગામમાં રાહુનું માથું કાપી નાંખ્યું. અને ઈંદ્રના હાથમાંથી તે અમૃતને પૃથ્વીએ જાતે લઈ લીધું' (હસ્તિંશ ૩ અ. ૩૦). આ તુટિત જેવી લાગતી કથામાં ભગવાને મોહિની રૂપ લીધાની વાત જ નથી. વાયુપુરાણમાં શંકરે મંથન કરતાં નીકળેલું ઝેર પીધાની વાત છે પણ વિષ્ણુએ સ્ત્રીરૂપે લીધાની વાત નથી. હવે બાણે ઉપરના વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાને સ્ત્રીરૂપે લઈને અસુરોને છેતરી ને દેવોને અમૃત પાયાની કથા ભાગવતમાં છે. પણ ભાગવતમાંથી બાણેએ કથા લીધી છે એમ કહેવું ખુસ્કેલ છે. કારણ કે વિષ્ણુપુરાણમાં દુઃકામાં પણ આ હકીકત તો છે જ (જીઓ વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૧ અ. ૯ શ્લો. ૧૦૬, ૧૦૭).

તતો નારાયણો માયામાસ્થિતો મોહિનીં પ્રભુઃ ।

સ્ત્રીરૂપમતુલં દૃત્વા દાનવાનભિસંસૃતઃ ॥

મત્સ્ય ધ ૨૫૧ શ્લો

મત્સ્યે આ કથા બીજેથી લઈને દુઃકામાં કહી છે એમ આ વચ ઉપરથી દેખાય છે.

રામાયણમાં પણ સમુદ્રમંથનની કથા છે. રામાયણમાં કહ્યું છે કે:-

एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैः सह ।

युद्धमासीन्महाघोरं घोर ब्रैलोन्यमोहनम् ॥

यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ।

अमृतं सोऽद्वરत् तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥

રામાયણ ધા. કા. સર્ગ ૪૬ શ્લો. ૪૮, ૪૯

રામાયણના આ વચનમાં વિષ્ણુએ માયાથી અમૃત દર્યાની વાત ને પણ સ્ત્રીરૂપે ધારણ કર્યાની વાત નથી; મત્સ્યે રામાયણમાંથી માયામાસ્થાય મોહિનીં રાખ્દો લીધા જણાય છે. અને સ્ત્રીરૂપની વાત વધારે કરી ॥ એટલે મત્સ્યનું વચન રામાયણ પછીનું છે. પણ બાણે મા

રામાયણ ઉપરથી ઉપરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ દેખીતું છે. રામાયણની પેઠે મહાભારતમાં પણ આ કથા છે.

પત્તદત્યદ્ભુતં દૃષ્ટ્વા દાનવાનાં સમુચિતઃ ।
અમૃતાર્થે મહાન્નાદો મમેદમિતિ જલ્પતામ્ ॥
તતો નારાયણો માયાં મોહિનીં સમુપાશ્રિતઃ ।
સ્વીરુપમદ્ભુતં કૃત્વા દાનવાનનિસંશ્રિતઃ ॥
તતસ્તદમૃતં તસ્યૈ લઙ્કસ્તૈ મૂઢચેતસઃ ।

મ-આ. અ. ૧૮ શ્લો-૫૪, ૫૫

મહાભારતના આ શ્લોકો પણ રામાયણ પછીના છે અને મત્સ્યના તથા મહાભારતના એક જ છે. એટલે બાણે મહાભારતમાં આ કથા વાંચી હોય એ દેખીતું છે પણ મહાભારત અને મત્સ્ય બેયમાં કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારો હોવાનો સંભવ છે. મહાભારતના આ ભાગમાં પુરાણોમાંથી ઘણા ઉતારા છે એ પ્રસિદ્ધ છે. હવે વિષ્ણુપુરાણ કરતાં મહાભારતમાં આ કથા વધારે વિગતથી અને વિસ્તારથી છે અને સમુદ્રમંથનની કથામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો છે. બાણ, અસુરોએ લઈ લીધેલા અમૃતને પાછું લેવા માટે વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેશ લીધાની વાત કરે છે. મહાભારતોક્ત કથામાં અસુરોએ અમૃત લઈ લીધાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ વિષ્ણુપુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જો કે એમાં એ અસુરોએ અમૃત સ્ત્રીરૂપ વિષ્ણુને આપી દીધું એમ તો છે જ. જુઓ અ. ૧ અ-૬ શ્લો. ૧૦૬.

આ વધા ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે હરિવંશ, રામાયણ, મહાભારત-આદિપર્વ, મત્સ્ય, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ રીતે ક્રમે ક્રમે સમુદ્રમંથનની કથામાં વધારો થતો ગયો છે અને બાણે વિષ્ણુના કે એના કોઈ મૂળના આધારે ઉપરનું વચન લખ્યું છે. રાહુનું માથું કાપી નાખ્યાની કથા વિષ્ણુપુરાણમાં નથી અને મત્સ્યપુરાણમાં, મહાભારતમાં તથા હરિવંશમાં છે, એટલે વિષ્ણુપુરાણે હંકે કરતાં ઘણી વાતો છોડી દીધી છે (જુઓ જા-અ-૧૧).

હિરણ્યાક્ષદાનયમિત્ર મહાયરાહવંદ્યાવિમિન્નવક્ષઃસ્થલમ્ ।

કા. ૬૪-૬૫

વરાહ-અવતારે હિરણ્યાક્ષને માર્યાની વાત ભાગવતમાં છે, પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કે મહાભારત સમાપર્વમાં નથી. પણ ભાગવતકારે હરિ-વંશ (૨-અ-૧૨૧)માંથી લીધેલી લાગે છે. વાયુપુરાણ (અ-૧૭)માં પણ હુંકામાં વરાહે હિરણ્યાક્ષને માર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

હનમદહલિહલાર્કર્ણમયપલાયિતામિવ કાલિન્દીમ્ ।

કા. પા. ૨૨

પદ્મભદ્રે યમુનાને હળથી ખેંચ્યાની આ કથા ભાગવત, વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં છે. બાણે હરિવંશનું નામ લખ્યું જ છે એટલે આનું મૂળ હરિવંશ હોવાનો સંભવ છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૪૬).
કૈશિકૃષ્ણચરિતમિવ દર્શયન્નિઃ સમુત્પાતવિષ્ટતગજદન્તૈઃ ।

કા. પા. ૬૪

કૃષ્ણે કુવક્ત્રયાપીઃ હાથીને મારીને એના દાંતો ઉખેડી જાતે સાથમાં ધારણ કર્યાની વાત ભાગવતમાં, વિષ્ણુમાં અને હરિવંશમાં છે એટલે અહીં પણ મૂળ હરિવંશ જ લાગે છે (જુઓ હરિ. ૨ અ ૨૧ ૩૦).
મધુરોપવનમિવ વલાચલીઢદર્પિતધેનુકમ્ ।

કા. પા. ૮૩

જુઓ હરિ. ૨ અ-૧૩

ઉપાનિરુદ્ધસમાગમમિત્ર ચિત્રલેખાદર્શિતવિચિત્રસકલદ્વિમુવના-
કારમ્ ।

કા. પા. ૧૮૫

આ ઓખાહરણુની કથાના પ્રમંથનું મૂળ પણ હરિવંશ જ લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧૮).

પુરાણમિવ વિમાગાવસ્થિતસકલમુવનઘોશમ્ ।

કા. પા. ૧૮૪

ભુવનકોશનું વર્ણન ધણા ખગ પુરાણોમાં હોય છે એટલે આ વચન ઉપરથી કોઈ એક પુરાણ વિશે ચોક્કસ કહેવાય નહીં પણ વાયુમાં ભુવનવિન્યાસ શબ્દ છે અને માર્કંડેયમાં અને મત્સ્યમાં ભુવનકોશ-વર્ણન એમ શબ્દ છે

કૃષ્ણબાલચરિત્તમિવ તટસ્દમ્બસાચાધિરુદ્ધહરિહૃતજલપ્રપાત-
ક્રોડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૭

ભુઓ હરિ ૨ અ-૧૧

કંસવલમિત્ર મધુકરકુલોપગોચમાનકુન્ડલયાપીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૮

ભુઓ હરિ-૨ અ-૩૩

ઉગ્ગયિન્યાં ચ સંશીપનિદ્વિવ્રતનયમન્તરુપરાદપદ્મત્ય નિમ્બવન-
વન્હિતચરણઃ સ પદ્યાનીતધાન્ ।

કા ૪ પા ૩૪૧

દેશમાં કૃષ્ણકથા મળ્યા બાણે ઉપર પ્રમાણે ધણા ઉત્તેજો કર્યા છે પણ ખ્યાન મૂળ હરિવંશમાં મળે છે હરિવંશમાં જ હોય અને ત્રિપુ કે ભાગવતમાં જ હોય એવી કોઈ વાતનો ઉલ્લેખ બાણે કરેલો અને મળ્યો નથી આ ઉપગત સ્વરાક્ષસનિવ મૃદોત્કેચકમ્ (અ-૫-૬૪) જેવા ઘણી કથાઓના બાણે મહાભારતમાંથી ઉત્તેજો કર્યા છે મહાભારત વિશે શંકાનું કારણ ન હોવાથી વિસ્તારભયને લીધે મહાભારતની કથાઓના સ્ત્રવનો ભુલ તારવ્યા નથી. ઉપર સમુદ્રમથનના પ્રમંગમાં વિષ્ણુપુગણ બાણને જણાવેલ હોવાનો સંભવ કદાચ છે પણ પ્રહ્લાદચરિત્ર, ક્રુષ્ણચરિત્ર વગેરે વિષ્ણુમાં જે જે પહેલી વાર મળે છે

૪. કાદબરીની નિર્ણયસાગરમાં ૧૮૬૦માં છપાયેલ કાશીનાથ પાઠુરમ ધરબાણી આશ્રિતના પાના નોંધ્યા છે

હર્ષચરિત્ર ૧૮૬૭માં નિ ત્રેમાં છપાયેલ કાશીનાથ પાઠુરમ પરબે સંરોધેત આશ્રિતનો ઉપયોગ કર્યો છે

એવી કાંઈ વાતનું બાણે સચ્ચ ક્યું નથી એ ઉપરથી તો મહાભારત અને વિષ્ણુ જાનેના મૂળરૂપ કાંઈ ત્રીજું પુરાણ બાણના વખતમાં હોય અને એમાંથી આ પ્રસંગનો વિષ્ણુએ સંક્ષેપમાં ઉતારો કર્યો હોય અને મહાભારતમાં કાંઈએ વિસ્તારથી ઉમેર્યો હોય એવો સંભવ વધારે લાગે છે.

હર્પચરિતમાં કાદંબરીથી જુદી જાનના પૌરાણિક ઉલ્લેખો મળે છે:-
નાસ્ય 'હરેરિવ' વૃષવિરોધીનિ ચાલચરિતાનિ । હર્પ ચ.

પા. ૭૭

જુઓ હરિ-૨ બ-૨૧

દ્વિજાનાં રાજા ગુરુદારમહર્ણમકાર્પીત્વ । હર્પ ચ.

પા. ૮૭

આ કથા ધણું પુરાણોમાં છે. પણ બાણે વાયુનું નામ લખ્યું છે એટલે વાયુમાં જો એનું મૂળ હોય તો બીજું પુરાણમાં માનવાનું કારણ રહેતું નથી. અને વાયુપુરાણમાં મળે છે (જુઓ. વાયુ પુ. બ-૧૦ શ્લો. ૨૮, ૨૯).

પુરુરવા દ્રાક્ષણધનતૃણયા વયિતેનાયુષા ક્યયુજ્યત । હર્પચ.

પા. ૮૭

આ કથાનું મૂળ મહાભારતમાં (જુઓ બા-અ-૬૯ શ્લો, ૨૪, ૨૬) અને વાયુપુરાણમાં છે (વાયુ-અ-૨ શ્લો. ૨૦ થી ૨૩).

નહુપઃ પરકલત્રામિલાપી મહાભુજંગ આસીત્ ।

આ કથા મહાભારતમાં છે (જુઓ ઊ. અ. ૨૧ વ-અ-૧૮૧).

યયાતિરાદિતગ્રાહણીવાનિમ્રહ્ણઃ પપાત ।

આ સચ્ચ મહાભારતની કથાનું છે (મ-આ-અ-૮૨).

માંધાતા માર્ગેન્યસનેન સપુત્રપૌત્રો રસાતલમગાત્ ।

કુદ્યુમ્નઃ સ્ત્રીમય પવાસીત્ ।

પા. ૮૮

એવળ

આ સૂચનની મૂળ કથા વાયુ વગેરે ધણાંખરાં પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ ઇ-૮૬ સ્તો. ૧૫).

સોમકસ્ય પ્રલયાતા જન્તુવધનિર્ઘ્નતા ।

એજન.

આ કથા મહાભારતમાં છે (મ-૩-અ-૧૨૮, ૧૨૯).

પુરુકુસઃ કુત્સિતં કર્મ તપસ્યન્તપિ મે કલકન્યકાયામકરોત્ ।

એજન.

આ સૂચન પુરુકુસની સ્ત્રી નર્મદા હતી એટલા પૂરતું જ હોય તો એટલી વાત પુરાણોમાં છે જ (જુઓ વાયુ પુ ઇ. ૮૮ સ્તો. ૭૪).

કુવલયાશ્વો ભુજંગલોકપરિગ્રહાદશ્વતરકન્યામપિ ન પરિજહાર ।

એજન.

આ સૂચનનું મૂળ માર્કંડેય પુરાણમાં જ અને મળ્યું છે (જુઓ ઇ-૨૪)

પૃથુઃ પ્રથમપુરુષકઃ પરિભૂતવાન્પૃથિવીમ્ ।

એજન.

આ કથા ધણા પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ. ઇ-૬૨). ૫થુ પૃથુચરિત્રનો અન્યત્ર-કાદંબરીમાં એક સ્થળે બાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં ૫થુ વાયુપુરાણના જ શબ્દોનો અનુવાદ કર્યો જણાય છે. જુઓ:—
વૈન્ય દવ સાપકોટિસમુત્સારિતારાતિકુલાચ્ચલો

કા. પા. ૯

આ પ્રસંગના વર્ણનમાં વાયુમાં નીચેના શબ્દો છે:—

તત ઉત્સારયામાસ શિલાજાલાનિ સર્વશઃ ।

ઘનુષ્કોટ્યા તતો વૈન્યસ્નેન શૈલા વિવર્ધિતાઃ ॥

વાયુ ઇ. ૬૨ સ્તો. ૧૬૯

મત્સ્યપુરાણમાં નીચેના શબ્દો છે:—

ઘનુષ્કોટ્યા ચ શૈલેન્દ્રાનુચાર્ય ચ મહાચલઃ ।

મત્સ્ય. ઇ. ૧૦ સ્તો. ૩૧

કાદંબરીકારે વાયુમાંથી ચબ્દો લીધા છે અને મત્સ્યે વાયુના ચબ્દોનો જ સંદેશ કર્યો છે એ ઉપરના ઉત્તારા સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

નૃગસ્ય કુકલાસમાવે ઘર્ણસંકરઃ સમદ્વયત ।

૫ મ. ઇતુ. પર્વ-જ. ૧૦૫ શા. રામાયણ-ઉ-કા-અ ૫૩ માગવત ૧૦ અ. ૬૪

સૌદાસેન ન રક્ષિતા પર્યાકુલીકૃતા સ્થિતિઃ ।

એજન.

આ સૂચનનું મૂળ મહાભારતમાં છે (મ. આ. જ. ૧૯૨, ૧૯૩).

નલમવશાક્ષહૃદયં કલિરમિભૂતયાન્ ।

એજન.

નલાખ્યાન મહાભારતનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે (વ. જ. ૫૬).

સંવરણો મિત્રદુહિતરિ વિફલવતામગાત્

૬. ય.

સંવરણનું આખ્યાન મહાભારતમાં છે (મ. આ. જ. ૬૩)

વશરય્ય દ્વિરામોન્માદેન મૃત્યુમવાપ

રામાયણ એજન.

કાર્તવીર્યો ગોબ્રાહ્મણાતિપીઢનેન નિધનમયાસેત્

એજન.

કાર્તવીર્યની કથા મહાભારતમાં છે (વ. જ. ૧૧૭).

મયત્ત દૃષ્ટશ્ચુવર્ણકોઽપિ દેવદ્વિજવદ્મતો ન વમૂવ ।

એજન.

(મ. આય. જ-૧).

૫. નૃગ કુકલાસ યદ્ અયાની કથા ભાગવતદશમ સ્કન્ધમાં છે એ ઉપરથી જ કુદ્ધરે બાણે ભાગવત એકું હતું એમ માન્યું હોય તો એ વાત ટકવી નથી કારણ કે મ-ઇતુ પર્વમાં તથા વાલ્મીકિ રામાયણ (ઉ. કાંડ) માં એ કથા છે, અને બાણે એ જો મથિ એવા હતા એ ચોક્કસ છે તો બાણે મહાભારતોક્ત કે રામાયણોક્ત કથાનું સૂચન કર્યું હોય એ જ સંભવિત છે.

શંતનુરતિવ્યસનાદેકાકી વિયુક્તો ઘાહિન્યા વિપિને વિલલાપ ।

એજન.

(મ-આ-અ. ૧૦૬)

પાણ્ડુર્વનમધ્યગતો મત્સ્ય इव मदनरसाविष्टप्राणान्मुमोच ।

એજન.

(મ-આ-અ. ૧૧૪)

युधिष्ठिरं शुद्धमयविषण्णहृदयः समरशिरसि सत्यमुत्सृष्टवान् ।

એજન.

મ.-ક્રોળ. અ. ૧૦૬

पृथुना गौरियं कृतेति यः स्पर्धमान इव महीं महिर्षो चकार ।

એજન. પા. ૧૦૦

આ કથા પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ-અ-૬૨ શ્લો. ૧૫૧).

श्वेतगंगावर्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य ।

એજન. પા. ૨૧૬

આ રીતે વામનના ચરણકમળમાંથી ગંગાજી નીકળ્યાનું કાલિ-
દાસ પણ કહે છે:—

यथैव श्लाघ्यते गंगा पादेन परमेश्विनः

ક્ર. સં. ૬, ૭૦

વાયુપુરાણમાં ગંગાવતરણની કથા કુંકામાં છે (જુઓ અ. ૪૭)
ત્યાં ગંગાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સોમપાદમાંથી નીકળેલી કહી છે:—

सोमपादप्रसूता सा सप्तधा प्रतिप्रद्यते ।

વાયુ અ. ૪૭ શ્લો.-૨૬

સોમપાદમાં ને ગંગાવતરણની કથા છે તે વાયુ પુરાણને મળતી
છે. હરિવંશ ૩. અ-૧૭ (શ્લો. ૨૨ થી ૨૫) વાયુના ઉપલા વચ-
નનો જુદો રીતે અનુવાદ છે. આ વામનાવતારના પદકમળમાંથી ગંગા
નીકળ્યાની વાત પહેલી વૈષ્ણવોએ ચલાવી હશે. હવે વૈષ્ણવોનું અત્યારે

ને જીવું સાહિત્ય આપણી પાસે છે તેમાંથી હરિવંશમાં આ વાત નથી (જીઓ. હરિ. ૩ અ. ૭૧-૭૨), પણ મહાભારત સમાપ્તમાં (મ સમા-અ-૪૭, -જો-૨૨) તથા વિષ્ણુપુરાણમાં મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના ચરણમળના અંગુષ્ઠમાંથી ગંગાને નીકળેલી કહી છે (જીઓ. અં. ૪-અ-૪-જો. ૧૫.). બાણ અને કાલિદાસે હરિવંશથી જુદા, વિષ્ણુપુરાણ અને મહાભારતના પ્રદક્ષિત વૈષ્ણવ ભાગોના મૂળરૂપ વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી આ ઉલ્લેખ લીધો જણાય છે.

પુરા ઘરાહસંપર્કસંભૂતગર્મયા મગચત્યા મુદ્યા નરકો નામ સુ નુરસાધિ રસાતલે ।
પા. ૨૧૯

હરિવંશ (૨ અ-૫૩) માં તથા વિષ્ણુપુરાણ (અં. ૪ અ-૨૧) માં આ કથાનું મૂળ છે.

બાણનાં વર્ણનોમાં કથાઓનાં એટલાં બધાં સૂચનો આવે છે કે બધાં ઉતારતાં તે એક પુસ્તક થાય. પણ મોટે ભાગે મહાભારત, રામાયણ અને જૂહત્યાનાં પાત્રો અને આખ્યાનોનાં સંચયો ધણાં છે. એ બધાં ઉતારવાથી કાંઈ ફળ નથી. પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશના બે એવા ઉલ્લેખો ગોધતાં મહાભારત, રામાયણમાંના ન હોય એવા ઉલ્લેખો હરિવંશમાંથી કે વાયુપુરાણમાંથી છે. આ પાંચેમાં જેનું મૂળ ન મળે એવા ઉલ્લેખો શોધી જોયા પણ બાગ્યેજ મળે છે. ઉપર એક ઉલ્લેખ માકેડેય પુરાણમાં મળે છે એ નોંધ્યું છે. આ ઉપરાંત બાણ કવિ જાતે શિવભક્ત છે અને અનેક શૈવ કથાઓના ઉલ્લેખો કરે છે. આ બધી કથાઓ વાયુપુરાણમાં મળતી નથી. માટે શૈવ કથાઓનું જુદું સાહિત્ય એ કાળે હોવું જોઈએ જેનો સંગ્રહ સ્કંદ-પુરાણ વગેરેમાં થાય છે. વળી બાણ શૈવ હોવા છતાં વૈષ્ણવ કથાઓના અનેક ઉલ્લેખ કરે છે. બાણને કૃષ્ણચરિત્ર સારી પેઠે જાણીતું છે. પણ કૃષ્ણચરિત્ર સંબંધી બાણના ઉલ્લેખોમાં એકેય એવો નથી કે જેનું મૂળ હરિવંશમાં ન હોય પણ વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં હોય.

બાણ અવતારોનાં સૂચનો પણ કરે છે. કૃષ્ણાવતાર ઉપરાંત વરાહ, વામન અને વૃશ્ચિહ અવતારનાં વધારે સૂચનો બાણના ગ્રંથોમાં મળે છે. આ ત્રણેય અવતારો ગુપ્ત કાળમાં અતિ લોકપ્રિય હતા એ સમયના ઉત્પ્તિ સ્ત્રોતો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. હરિવંશમાં ભવિષ્યમાં આ ત્રણેય અવતારોની કથા વિસ્તારથી છે. આ અવતારોની કથાઓ મહાભારતમાં યે પાછળથી દાખલ થયેલ છે, અને મહાભારત તથા હરિવંશ આ કથાઓ પુરાણમાંથી લીધેલી હોવાનું કહે છે.

મહાભારત અને હરિવંશમાં પુરાણો, પુરાણો. એ રીતે બહુવચન વાપર્યું છે માટે વરાહ, વામન વગેરે અવતારોનાં જુદાં જુદાં પુરાણો હતાં એમ માનવું કે એક જ વૈષ્ણવ પુરાણ હશે એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. હાલનું વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશ પછીનું છે, એમાં હરિવંશ ક્રાંતિ કથાઓ દુર્ગામાં છે. અને ભક્તિનું તત્ત્વ ધણું વધારે છે. વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશ અને મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા અષ્ટાધ્યાના મૂળ રૂપ વૈષ્ણવ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી સમુદ્રમંથન વખતે વિષ્ણુએ સ્ત્રીરૂપે લીધેલી તથા એવી બીજી કથાઓ બાણે લીધી છે એમ લાગે છે. હર્ષચરિતમાં બાણ પોતે જ ભાગવતો, પૌરાણિકો અને પાંચરાત્રિકાનો ઉલ્લેખ કરે છે (પા. ૨૩૬-૨૩૭), અને કાદંબરીમાં પાશુપતોનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે બાણના વખતમાં વાયુપુરાણ જેવાં પુરાણો ઉપરાંત વૈષ્ણવોનું તથા શૈવોનું પૌરાણિક સાહિત્ય હતું એમ શંકા નથી.

‘ સુવર્ણયુગનાં સર્જન ’

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી દર વર્ષે જન્માટ્મીની આસપાસ સાહિત્ય સંસદના વાર્ષિક અધિવેશનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી એક વ્યાખ્યાન આપે છે. એમનાં આ પ્રકારનાં આગલાં વ્યાખ્યાનોએ ખુબ ચર્ચાઓ જગાડેલી. પણ ગયા વર્ષનું વ્યાખ્યાન એ ચીત્રો છોડીને ચાત્રેકું, અને આ વર્ષના વ્યાખ્યાન માટે પણ એમ જ કહી શકાય. ગયે વર્ષે બારડોલીના અદ્ભુત અનુભવની પ્રેરણાથી મૂલ્યપરિવર્તનનો મહિમા ગાયો હતો. ગુજરાતના એક ભાગમાં અમુક સમય અને કાર્ય પરંતુ આવેશી અદ્ભુત એકતાએ આર્યાવર્તની અભેદ એકતા ઝંખના આ સાહિત્યકારને આંજી નાખેલા. આ વર્ષે આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી આર્યાવર્તે દોઢેક હજાર વર્ષ પહેલાં સાધેલી એકતા અને સર્જેલાં ‘ સર્જનો ’ નું કાવ્ય રચ્યું છે.

‘ સુવર્ણયુગનાં સર્જન ’ એક રીતે ઐતિહાસિક ગદ્યકાવ્ય કહી શકાય. ગુપ્ત સમયનાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી સામગ્રી લઈને કલ્પનાથી એવું ભ્રમકભર્યું વર્ણન કર્યું છે કે એ વર્ણનને ગદ્યકાવ્ય જ કહેવું જોઈએ. અલખત, જટિલ અંશે કાવ્યગુણ એમાં આવ્યો છે તેટલે અંશે ઐતિહાસિક ચોક્કસાઈનો ગુણ ઝાંછો થયો છે. પણ ઇતિહાસનું પ્રકરણ હોવાનો એ વ્યાખ્યાનનો દાવો જ નથી. આરંભમાં સંસદની વર્તમાન સ્થિતિની વાત કર્યા પછી અને કાયોજનીસ પેટે સંમતે આપવાત કરવાનો પ્રસંગ અત્યારે તો ઉપસ્થિત થયો નથી એમ નક્કી કર્યા

પછી આર્યાવર્તમાં એકતા પાછી આવશે કે નહિ ? ‘ નવચંદ્રિતું સર્જન આપણને શક્ય છે કે નહિ, એ સર્જન માટે નિરસીમ હિંસા અને પ્રયંડ પરાક્રમશક્તિ આપણને સાંપડશે કે નહિ ? ’ એ વિચારમાં પડી જતાં આ સર્જકની પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિ આગળ ગુપ્તકાળ ખડો થાય છે. ગુપ્તકાળના આરંભ પહેલાનાં સોએક વર્ષો માટે તો આ દેશના ઇતિહાસનું પાતું ઝાંખું વંચાય છે, અને પાર્શ્વેશ્વર વગેરે પુરાણવિવેચકો આધુનિક પુરાણોની રચના ગુપ્તકાળના આરંભ વખતે થઈ છે એમ નક્કી કરે છે એનો આધાર લઈને શ્રી. મુનશી પુરાણોનું કલિવર્ણન ગુપ્તયુગના ઉદય પહેલાંની આ દેશની સ્થિતિનું ચિત્ર છે એમ ગણે છે. ત્રીજા ખંડમાં આ વર્ણન છે. એમાં પુરાણોક્ત કલિવર્ણનનાં વચનોનો કલ્પનામિશ્રિત છુટો અનુવાદ છે.

એક અને અભેદ આર્યાવર્ત માટે આર્યોએ સુંદર સ્વપ્નાંઓ જોયાં એ સ્વપ્નાંઓને સરસ વાણીમાં હિતાર્યાં અને એ અભેદ એકતા સૂજવા માટે અનહદ પરાક્રમો કર્યાની શ્રી. મુનશી જે વાત કરે છે તે માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. એ માટે આડકતરા પુરાવાઓ પુષ્કળ છે જેમાંથી ૫-૭ નું સ્થૂળ ત્રીજા ખંડમાં શ્રી. મુનશીએ કહ્યું છે.

ચોથા ખંડમાં અધિકારમાં વીજળીના ચમકારરૂપે ગુપ્ત વંશના આરંભનું વર્ણન એમની ખાસ શૈલીમાં કહ્યું છે. ચોથા અને પાંચમા ખંડમાં શ્રી ગુપ્ત અથવા વિશ્વકર્ણથી આરંભી સમુદ્રગુપ્ત સુધીનું ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી લીધેલું ‘ પચ્ચ ભભકભયુ’ દંડું વર્ણન છે. (અલખત આ વિશ્વકર્ણ કે જે નામ હોય તે માટે પુરાણો સિવાય સમકાલીન પુરાવો નથી.)

ખંડ ૭માં ધર્માદિત્ય સમુદ્રગુપ્તને ધર્મ પ્રેરનાર યાજ્ઞવલ્ક્ય (એ નામની સ્મૃતિના કર્તા) હતા એમ કલ્પના કરી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઈ. સ. ચોથા શતકમાં રચાઈ છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોની સામાન્ય માન્યતા છે. અને સમુદ્રગુપ્તનો સમય પણ એ જ છે. એ ઉપરથી એમના પોતાના શબ્દોમાં ‘ ઇતિહાસના અગમ્ય કોયડા ઉઠ્ઠાવવાની ધૃષ્ટતા કરીને ’ શ્રી.

મુનશી આ બેપનો ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્રગુપ્તનો અને સ્મૃતિકાર યાજ્ઞવલ્ક્યનો યોગ કરી દે છે. આ યોગ માનવા માટે ચોક્કસ પુરાવો કાંઈ નથી. અને એ જ કારણથી શ્રી. મુનશી પોતાની કલ્પનાને ધૃષ્ટતા કહે છે. મનુસ્મૃતિ સ્માર્ત સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે છતાં બવદારમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનો જ કપયોગ આ દેશમાં બધે વધારે પ્રમાણમાં યાય છે. શ્રી. મુનશી પ્રશ્ન કરે છે કે ‘આ સ્મૃતિનું’ શાસન ક્યા રાજકર્તાએ આપ્યું? પ્રવર્તાવ્યું? અને શ્રી. મુનશી કલ્પનાબળથી જવાબ આપે છે કે અશ્વમેધ કર્તા સમુદ્રગુપ્તે અને યોગીન્દ્ર યાજ્ઞવલ્ક્યે કેવાં શાસનો પ્રવર્તાવ્યાં? એનું વર્ણન ખંડ છંદામાં, સાતમાં તથા આઠમાં છે. શુભોના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા આખા ભારતવર્ષની સિદ્ધ ભાષા તરીકે સ્વીકારાય છે. જો કે સામાન્ય લોકસમૂહોમાં પ્રાકૃતોનો તથા એની પુત્રીઓનો કપયોગ થતો. એ વખતના સ્મૃતિકારોએ જે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા બાંધી તેનો જ પૌરાણિકોએ પ્રચાર કર્યો અને પછી થયેલાં સર્વ રાજકુળોએ એને અનુસરીને જ રાજ્યશાસન ચલાવ્યું. શુદ્ધ સમયમાં કે તે પહેલાં તરતમાં આ દેશની સામાજિક વ્યવસ્થાએ જે નિશ્ચિતરૂપ પકડ્યું તે લગભગ હમણાં સુધી ચાલ્યું. બ્રાહ્મણોનું પૂજ્યત્વ, દાનમહિમા, સંસ્કાર સંરક્ષણ, અને છેવટ બાળસન્ન પછુ એ બધાનાં મૂળ શુદ્ધ સમયથી આગળ નથી જતાં. શ્રી. મુનશીએ ‘આ નવવિધાનમાં યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિનાં વચનોનો આધાર લીધો છે અને હિરણ્યકેશીગૃહ્યસૂત્ર, મનુસ્મૃતિ વગેરે સાથે થોડી તુલના કરી યાજ્ઞવલ્ક્યની વિશેષતા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પણ કદાચ યાજ્ઞવલ્ક્ય કે બીજા કોઈ એક માણસનું કાર્ય આ નહિ હોય; અનેક ‘સંસ્કાર સ્વામી’ઓના પ્રયત્નનું પરિણામ હશે, એમ સ્મૃતિઓ પુનઃજો વગેરે જોતાં લાગે છે.

‘સ્ત્રીત્વને બાળસન્ન અને એક લગ્નના આંડસામાં (યાજ્ઞવલ્ક્યે) કેમ પકડ્યું?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કેવી પરિસ્થિતિમાં કુળ કે દેશના સંસ્કારને જળવનાર-આણુમોલા ધનરૂપ સ્ત્રીના સંરક્ષણની સ્મૃતિકારોને

આવશ્યકતા લાગી અને તેઓએ હાલમાં પ્રવર્તતા નિયમો કર્યા એવું શ્રી. મુનશીએ ખંડ આઠમામાં વર્ણન કર્યું છે આ ભાષણ વંચાયા પછી આ મુનશી, પ્રણાલિકા લંગના ઉપદેશક, બાળકમતો બચાવ કરે છે એ શું ? એમ ધણીને લાગેતું ખરી રીતે એવું કાંઈ નથી. શ્રી મુનશી સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘ આપણે આ આઠમા અનુભવિ ન આપી શકીએ, તેવું અનુકરણ કરવા ન પ્રેર્યું, એને માન્ય ગણવા તેમાં ન થઈએ. ’ પણ ‘ મસ્દારને મહતાની દોષ પર પહેલે-એવા આર્યાવર્તના સ્વપ્નાએના શામનોનાં ગદ્ય સમજવાનો ’ આ એમનો પ્રયત્ન છે.

ખંડ નવમામાં ચંદ્રગુપ્તના ગણ્યકાળનું કલ્પનાગ્રાન્થવલ્ય વર્ણન છે અમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચે સમગ્રગુપ્ત નામનો ચંદ્રગુપ્તનો ભાઈ થોડા વખત માટે ગંગા યથો હોવાની તથા એને ચંદ્રગુપ્તે મારી નાખ્યા વગેરેની દેવીચંદ્રગુપ્તમ્ નાટકના મળી આવેના કટકાઓથી આવેલી માન્યતાની બાબતમાં શ્રી મુનશી શ્રી અદ્વૈતને સંપૂર્ણ રીતે અનુમરે છે કૃતસ્વામિનીદેવીમાં પણ શ્રી અદ્વૈતના નિર્ણયો શ્રી મુનશીએ સ્વીકાર્યા છે

ચંદ્રગુપ્તની કારકીર્દિના ખંડ નવમાના વર્ણન માટે મુખ્ય આધાર એલનના ગ્રંથ સીક્રાઓ સબધી પુસ્તકનો લેવામાં આવ્યો છે અને ઉલ્લેખો પરિશિષ્ટ (ગુજરાત-દીપોત્સવી અક ૫ા ૩૧૬ થી ૩૨૧) માં આપેલ છે ખંડ દસમામાં કાલિદાસને ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં શ્રી. મુનશી મુકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ચંદ્રગુપ્તનો ‘ પ્રિય વયસ્ય ’ કહે છે કૃતસ્વામિની દેવીમાં આ મૈત્રી શ્રી મુનશીએ વિસ્તારથી ચિત્ર દોર્યું છે.

કાલિદાસના સમય માટે હજી હેવટનો નિર્ણય થયો નથી ઈ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઈ. સ. છઠ્ઠા સતક સુધીમાં જુદા જુદા લેખકો એ કવિને મુકે છે પણ મુખ્ય તત્ત્વ ગણાય. (૧) પૂર્વાત્ત ધણી પાગિનો વિક્રમ મવત્ના આ-ભગા-અશ્વમેધ પહેલા કાલિદાસને મુકે છે (૨)

પાશ્ચાત્ય પંક્તિો મોટે ભાગે ઈ મ પાશ્ચાત્ય શત્રુના આરબના મુખે
છે. યીથ સ્પષ્ટ રીતે મહિત્તમને આ ચક્રચુબનો મમકાલીન ગમે કે
આપો પ્રવિયક્તવર્તી ચક્રવર્તી ગળનો મિત્ર હોય એ મબવિત છે
જો કે એમ હોવાનો પ્રગો પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી.

મહિત્તમના મળ્યો નાટ્યમા સ્ક્રુરતા મમાનચિતને ચક્રચુબ
મમવતુ ચિત્ર શ્રી મુનશી મણે છે યીથ પણ એવું જ માને છે ખડ
૧૧મામા ચક્રચુબ પછીનો શુભવશના અતપર્વતનો દતિદામ દુમમા
કહ્યો છે અને ખડ આગમામા શુભદુગમા થયેની વિદ્યામજાની અમાધા લુ
ઉત્તિતુ શ્રી મુનશીએ પોનાની રીતે વર્ણન મ્યું છે ખડ તેમમા
ન મમાર-મક થી પ્રકટેલા જતુઓ-નવાધનથી ઘેના બનેમા પ્રથમ
શ્રી-Nouveau Riche-તુ વર્ણન છે આપણી પ્રાચીન મહત્તા ન
મમનના જે તરફ તિત્તમરથી નેના તથા બાવિ દેશહિનની આડે
આવના વર્ગની આ ખડમા શ્રી મુનશીએ યોગ્ય નિદા મરી છે
અને છેવટે ખડ ચોમામા અર્વાચીન ગણધર્મના અનુયાયીઓનો
પોતાની મત્પના પ્રમાણે ગો ધર્મ હોઈ શકે એ દર્શાવી મહાભા તોમ્ત
વિદુનાના ઉત્થાન ધર્મમોધ વચનોથી મમામિ મરી છે.

ગણધર્મના વિધોનો ખડ ૧૪મામા શ્રી મુનશીએ મહા છે તે
જ થરો કે એમા કાઈ દેરકાર થયે એ આજે ન મહેવાય ભૂતગળ
ગમે તેવો ઉગ્ગવળ હોય પણ એ મ પૂર્ણરૂપમા પાછો નથી આવવાનો
એટલી વાત નિસદેહ છે વર્તમાનગળમા આ દેશના મનુષ્યમાત્રનો
મહાધર્મ ગણધર્મ—આર્યાવર્તની અભેદ એમ્તા અને ઉત્તિ મટે
મન વચન કર્મથી પુરુષાર્થ કે વો એ જ છે એમા પપુ વાધો નથી
એ ધર્મના વિધિનિષેઠ તો એ ધર્મના આધુનિક મ્મૃતિમરો—આજના
અને બવિષ્યના ગણવિધાયકા નહીં મરે તે બાકી વિદ્વાના વચનોમા
મનાતન મત્ત છે તે આપણા સોહીમા જીનરે તો આર્યાવર્તનો ઉય
દૂર નથી.

ભારતીય સુદ્ધિની અવનતિનો ક્રમ

સંસ્કૃતિના પહેલા અને દશમા મંડલનાં જ્ઞાનપ્રધાન સૂક્તોની અને અથર્વસંહિતાનાં અસ્થિવાચક તથા ખીજાં આયુર્વેદપ્રધાન સૂક્તોની રચનામાં ભારતીય પ્રજાનો સ્પષ્ટ ઉદ્ય જોઈ શકાય છે એવો મારો મન છે. પ્રાચીન ભારતીય કાલક્રમવિષયક મતભેદોના ઝઘડામાં ન પડતાં પ્રાચ્યવિદ્યાવિદોના બહુમતને અનુસરી ભારતીય પ્રજાના ઉપર કહેલા ઉદ્યને હું લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે નવમા શતકમાં મુકું છું. આ સમયથી ભારતીય પ્રજાનો જ નહિ પણ ભારતીય ચિત્તના સર્વ શુભ સંસ્કારોનો વિકાસ થવા લાગ્યો એમ કહેવું જોઈએ. પણ ભારતીય ચિત્ત મૌથી પહેલાં આત્મજ્ઞાન પ્રતિ વળ્યું અને થોડા વખતમાં જ—બૃહદ્દરણ્યક-ઊદોગ્ય પ્રમુખ પ્રાચીનતર ઉપનિષદોના કાળમાં અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા—સાતમા શતકમાં જ આત્મજ્ઞાનના પરમ રહસ્યનું માનવવચ્ચકલકાદિ બ્રહ્મર્ષિઓની આધ્યાત્મિક પ્રતિભાએ સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું, અને એ રીતે જગતના માર્ગકૃતિક ઇતિહાસમાં પહેલી વાર હનુમાન કુદકો મારીને જ્ઞાનમાર્ગરૂપ નગાધિરાજના પરમેશ્વર શિખર ઉપર આસન જમાવ્યું.

આ સમયમાં જ ભારતીય પ્રજાએ એક તરફથી નીતિ અથવા શીલનું, માંખ્યદર્શનનું, મનોનિગ્રહરૂપ યોગનું, માનસવિદ્યાનું, સદિપ્ર-ક્રિયાનું અને ભક્તિનું અન્વેષણ કરવા માંડ્યું તથા કલ્યાણગુણોથી

આંતરે જીવનને સમૃદ્ધ, સુંદર અને શુદ્ધ કરવા માંડ્યું, તે બીજી તરફથી વૈધકની તથા જ્યોતિષની અનેક શાખાઓનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરીને તેમ જ એ સંશોધનદ્વારા મળેલા જ્ઞાનનો જૂતજ્વાળી પ્રેરણને લોકના બાહ્ય જીવનને રોગરોગિન અને સુખી કરવા માટે તથા વર્ણશ્રમવ્યવસ્થાદ્વારા સામાજિક જીવનને વ્યવસ્થિત કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો.

આ અન્વેષણવ્યવસ્થાદિની પ્રવૃત્તિ સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલી હતી અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ભગવાન બુદ્ધ જેવા અવતારી પુરુષો કે પેગંબરોથી આરંભી યુનર્વસુ ધનવન્તરિ જેવા વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટાઓ, વ્યાસ, વાલ્મીકિ જેવા અમરકવિઓ ગૌતમ, કણ્વાદ, પતંજલિ જેવા દાર્શનિક આચાર્યો, આપસ્તંબ, મનુઆદિ ધર્મસ્મૃતિકારો વગેરે મહાપુરુષોનાં તથા બીજા પણ મધ્યમ દક્ષાના અનેક સંશોધક વીરોનાં અર્પણોથી આ પ્રવૃત્તિ સજીવ રહી હતી. સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલેલી આ સંસ્કારપ્રવૃત્તિનું સમગ્ર આકલ્પ કરીને આર્યપ્રજાએ ભારતકાળમાં એતો અદલુ સમન્વય કર્યો અને એના પરિણામરૂપે જ અનેકવિધ વિદ્યાઓ અને કલાઓરૂપ ભવ્ય તથા રમણીય આવિષ્કારો આ દેશમાં પ્રગટ થયાં.

હવે આ વિષયમાં મારું ઇતિહાસદર્શન એવું છે કે પ્રાચીન હુનિયદોના આરંભકાળથી એટલે ઈ. સ. પૂર્વે નવમા શતકથી તે શ્રીશંકરાચાર્ય અને શ્રીભાગવતપુરાણ સુધીનો એટલે ઈ. સ. નવમા શતક સુધીનો લગભગ સત્તરસો વર્ષનો ગાળો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઢિબ્બવડા કાળ. અને આ સત્તરસો વર્ષનો મધ્ય ભાગ—ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦થી ઈ. સ. ૨૦૦ સુધીનો સમય એટલે ભારતકાળ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મધ્યાહ્ન. ભગવદ્ગીતાની પ્રસિદ્ધિ એ સમયમાં જ થઈ. ગીતાએ જ્ઞાન, યોગ, બક્તિ, ત્યાગ, કર્મયોગ, સીધા વગેરે કલ્યાણ-માર્ગોનો અપૂર્વ સમન્વય એ સમયમાં જ પ્રગટ કર્યો અને આ દેશના શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ ગીતાબોધિત સમન્વયયુક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞનાં, અનાસક્ત કર્મ-

યોગીનાં અને નિષ્કામજ્ઞાની ભક્તનાં જીવનને ગીતાકાળથી આજ સુધી આદર્શજીવન માન્યું છે. હવે ઉપર કહેલા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉજ્જવલ કાળના પૂર્વાર્ધમાં ભારતીય પ્રજાએ મુખ્યતઃ મૌલિક અન્વેષણનું કાર્ય કર્યું ત્યારે પાછલા અર્ધ કાળમાં વિદ્યાકલાના વિવિધ આવિષ્કારો પ્રગટ કર્યા. અને જો કે સાધારણ રીતે સમગ્ર સમય દરમિયાન પ્રજા પ્રદિપ્ત રહી છે પણ લિન્નવિભિન્ન વિષયમાં જે કાંઈ પ્રગતિ સાધી શકાઈ તેનું શિખર ભારતીય પ્રજાએ અમુક એક જ સમયે પ્રાપ્ત કર્યું નથી પણ બિન્ન લિન્ન સમયે પ્રાપ્ત કર્યું છે. દા. ત. શ્રેષ્ઠ શીલનો સાક્ષાત્કાર ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા-પાંચમા શતકમાં ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરે કર્યો. અને તે પછીનાં ભગભગ ત્રણસો વર્ષ દરમિયાન સાંખ્ય, લક્ષ્મિ, યોગ અને કુમરોગતું પ્રુથ્વ્ય ખેડાણ થયું અને બકિતનું શિખર ગીતામાં અને યોગનું ખાતજલ-સૂત્રમાં જોઈ શકાય છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય તથા મીમાંસામાં ભારતીયોની દાર્શનિક બુદ્ધિનું અપૂર્વ પ્રતિબિંબ પડે છે. આમાં વૈશેષિકસૂત્ર પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે અને સાંખ્યકારિકા છેલ્લો અને ઇ. સ. ત્રીજાં શતકનો ગ્રંથ છે. વિજ્ઞાનની દિશામાં જોઈએ તો ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતામાં વૈદ્યસંબંધી ભારતીયોની શોધખોળનું શિખર આવી ગયું છે. આમાંથી પહેલો ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા કે ઇ. સ. પછીના પહેલા શતકમાં અને સુશ્રુતગ્રંથ ઇ. સ. ત્રીજા શતકમાં ઘણું કરી રચાયો છે. પછી જ્યોતિષવિષયક અન્વેષણ તો ઘણા સૈદ્ધાંતોથી ચાલતું હતું પણ સિદ્ધાન્તગ્રંથો આ અસ્તામાં તૈયાર થયા હશે. પણ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પહેલો ઐતિહાસિક ગ્રંથકર્તા તો પાંચમા શતકમાં થઈ ગયેલો આર્યભટ્ટ જ છે.

પણ ભારતીય વિદ્યાઓ અને કલાઓના વિકાસના ઇતિહાસમાં અહીં હોડા જોતરવાની જરૂર નથી. અન્યત્ર મેં વિગતવાર અને

વિસ્તારથી એ ઇતિહાસનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં તો દુકામાં એટલું જ દેવાનું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઇ. સ. બીજી શતક સુધીમાં મહાભારતનો મોટો ભાગ રચાયો છે. એ કાળે જ તૈયાર થયેલ ગીતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, યોગ વગેરેનો સમન્વય બોધવામાં આવ્યો છે અને અનેક દર્શનો તથા વિજ્ઞાનશાખાઓનું ખેડણ સુખ્યત્વે આ કાળે થયું છે. ન્યારે આયુર્વેદ જેવી શાખામાં તો શિખરને શોભાવતી ગ્રન્થરચના આ વખતે જ થઈ છે. પછી કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, બરત નાટ્યશાસ્ત્ર તથા, કામસૂત્ર જેવા તે વિષયના વિશાળ દ્રષ્ટિવાળા મૌલિક ગ્રન્થો આ સમયે કે તે પછી તરતના સૈકામાં રચાયા. ન્યારે એ પછીના સુમ અને સુસૌતર કાળનાં ઇ. સ. ત્રીજી શતકથી ઇ. સ. નવમા શતક સુધીનાં છસો વર્ષ દરમિયાન કાવ્ય, નાટક, ચિત્રકલા, સંગીત-કલા, તત્ત્વકલા, શિલ્પકલા, સ્થાપત્યકલા વગેરે કલાઓએ ઉત્તતિનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અવનતિનો આરંભ જેવા માટે આટલું ભારતીય પ્રજાનાં ઉત્તરશિખરોનું દૂરથી કરેલું દર્શન પુરતું છે. અને હવે જે માટે ઉપક્રમ કર્યો છે તે અવનતિક્રમને જ અવગણીએ. વિધાના ટેટલાંક પ્રદેશમાં ઇ. સ. નવમા શતક પહેલાં ધણી વખતથી પ્રગતિ અટકી ગયેલી. ઇ. ત. આયુર્વેદમાં ઇ. સ. ત્રીજી-ચોથા શતકમાં જ પ્રગતિ બંધ થઈ ગઈ. વળી સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે ગીતાએ ઇષ્ટ ગણેશ ઉપનત્તું સમત્વ ઇ. સ. નવમા શતક પહેલાં ટુટી ગયું. ઇ. ત. શાંતરવેદાંતમાં જ્ઞાનમાર્ગની પ્રક્રિયા પહેલાંના કાળ કરતાં વધારે ચોક્કસ થઈ. શંકરાચાર્યમાં ભારતે એટલે દિલસુદનાં દર્શન કર્યાં પણ શુદ્ધ દિલ-સુધી ત્યાં અટકી ગઈ. વળી ભાગવતપુરાણમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ વિકાસનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું. પણ એ સ્થિતિમાં જ જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગનો જે સમન્વય ગીતાએ બોધ્યો હતો તે ન જળવાયો. રવેષ્ટ માર્ગ ઉપર એકાન્તિક જોર દેવાનો સુગ સર થયો. બીજું સમાજમાં એક તરફ કર્મ અને મોક્ષ અને બીજી તરફ અર્થ અને કામ-એ જે

પુનાઓનું મમત્વ ઘટી ગયું. ધર્મમોક્ષપરાયણો અર્થકામની અને અર્થ-કામપરાયણો ધર્મમોક્ષની ઉપેક્ષા કરીને શ્રદ્ધા કરે એવી અધોગતિપ્રેરક પ્રજ્ઞાવિકા શરૂ થઈ. પરિણામે ધર્મ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં કાંઈક તેજ જળનાઈ ન્યું પણ બાકીની વિદ્યાઓમાંથી કોઈની ઈ મ. નવમા શતક પહેલા જ અને કોઈની તે પછીના બેત્રણ મંકાઓમાં અવનતિ શરૂ થઈ ગઈ ઉદાહરણ તરીકે જેને આપણે પ્રધાન વિજ્ઞાનશાખા ગણીએ છે તે આયુર્વેદમાં ઈ. સ. ત્રીજી સદી સુધી પછી કરી પ્રગતિ નથી થઈ જ્યારે હજારો શતકના બ્રહ્મગુપ્ત પછી જ્યોતિષની પદ્ધતિમાં નવી ગ્રાહ ભાગ્યે જ થઈ છે, એમ તદ્દિ દીક્ષિત કહે છે જે કે જ્યોતિષવિદ્યાના મહાન અચકાર ભાસ્કરાચાર્ય બાન્ધા શતકમાં થયા છે ખરા પણ મારું વક્તવ્ય આયુર્વેદના ઇતિહાસની વિગતોથી સ્પષ્ટ થશે આયુર્વેદના ચક્રસુષુપ્ત ગ્રંથોમાં જે પ્રત્યક્ષ ગ્રાહભોજન અને પ્રતિ-ભાથી પ્રાપ્ત થયેલું વૈદ્યનું વિશાળ ભૌતિક જ્ઞાન મહાર ભર્યું છે તેવું નવું તો કશું પછીના કાળના આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં નથી દેખાતું પણ પ્રાચીન ગ્રંથોના રચનાકાળે આયુર્વેદાચાર્યોને જે જ્ઞાન હતું તેમાંથી કેટલુંક તો જુના કાળમાં જ હુપ્ત થઈ ગયું, અને કેટલુંક ગ્રંથોમાં જળવાઈ રહ્યું છતાં પાછળના વૈદ્યોને શરીરના અંદરના અવ-યવો વગેરેનો પ્રત્યક્ષ પગિયમ છુટી જવાથી મમજાતુ બધ થયું. જૂનાગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચીને તથા તેનોમાર ખેંચીને નવા કરી નવિનતા વગરના ગ્રંથો રચીને પાછળના વૈદ્યોએ મતોપ માન્યો છે. ઈ. સ. પાંચમાશતકથી ૧૬માના આરંભ સુધી એ સ્થિતિ ચાલી છે.

આયુર્વેદ અને જ્યોતિષ પેઠે ધણી વિદ્યાઓની પણ નવમા શતકની આમપામ પ્રગતિ અટકી અને અધોગતિની દિશામાં ગતિ થઈ. પુનાઓનો ઇતિહાસ પણ વિદ્યાઓના ઇતિહાસથી જ બિન્ન નથી. સરસ્વતી મન્વનાટકાત્મક સાહિત્યના ઉપાસકો આતમાં શતકથી જ પાશ્વિકપ્રવર્ધન તરફ વળવા લાગ્યા મૌન્યર્ણવ વિશુદ્ધ દર્શન કવિઓની પ્રજ્ઞાને પણ દુર્બલ થઈ ગયું. મલ્લિકા પેઠે ચિત્ર અને શિલ્પકલા

પણ આઠમાનવમા શતક પછી શિખર ઉપરથી નીચે જતરવા લાગી, એક સ્થાપત્યકલા આ ક્રમમાં અપવાદમૂત છે. પણ સામાન્ય રીતે તો વિદ્યાકલાની આ અવનતિ એ નિર્વિવાદ ઐતિહાસિક હકીકત છે.

દ્વાર્ધ પણ પ્રાચીન વિદ્યાકલાની ઉત્પત્તિઅવનતિનો કેળવણીની સ્થિતિ સાથે નિકટ સંબંધ છે. એ જોતાં હવે તેનો વિચાર કરીએ. ઉપનિષદકાળમાં પ્રાચીન કેળવણીની પ્રજ્ઞાલિકા આ દેશમાં શરૂ થઈ છે. એ વખતે પિતા પાસે અથવા ગુરુના આશ્રમમાં યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીને તથા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને વિદ્યાર્થીઓ ગુરુની સેવા કરતા તથા વિદ્યાર્જન કરતા. એ પ્રાચીન કાળની વિદ્યાએ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો સમય, બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો સદાચાર વગેરે વિષયોની ચર્ચા અન્યત્ર કરી છે અને અહીં તે પ્રસ્તુત નથી. અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે ઉપનિષદકાળે શરૂ થયેલી ગુરુના આશ્રમમાં રહીને અને પછીના કાળમાં વનોપવનના આશ્રમે નીકળી જતાં ગામડામાં કે નગરમાં ગુરુગૃહે રહીને ગુરુ પાસે કે પિતા પાસે અથવા કાકામામા જેવા નિકટના સંબંધી વિદ્વાન હોય તો તેની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ પ્રથા ગઈ પેઠી સુધી આ દેશમાં પ્રવર્તતી હતી.

જો કે જ્યાં ભારતની બહારથી વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાતા એવી વિક્રમ સંવતના આરંભ પહેલાં પ્રસિદ્ધ તત્ત્વશિલા, ગુપ્તકાલીન નાલન્દા, અને ગુપ્તોત્તરકાલીન વિક્રમશીલાની જગતપ્રસિદ્ધ મહાવિદ્યાપીઠો પણ હતી. એ સિવાય કાશીમાં, પછી કાશ્મીરમાં, વલ્લભીપુરમાં અને પાટણથી નવદ્વીપમાં તેમજ પાટણમાં અને ખીજે અનેક સ્થળે ભારતીય કે સ્થાનિક પ્રસિદ્ધિવાળાં મોટાંનાનાં વિદ્યાલયો પણ હતાં. રાજ્યોએ, ધાર્મિક સંસ્થાઓએ કે ધાર્મિક લોકોએ આપેલાં દાનો ઉપર આ વિદ્યાપીઠો તથા વિદ્યાલયોનો નિભાવ થતો. હજારો વિદ્યાર્થીઓ તત્ત્વશિલા આદિમાં વર્ષો સુધી નિવાસ કરીને બણતા હતા. ત્યાં અનેક

વિદ્યાકલાઓનું અધ્યયન થઈ શકતું અને સેંકડો અધ્યાપકો ભણાવતા. પછી કાંઈક બૌદ્ધધર્મની અવનતિથી અને કાંઈક મુસ્લિમ આક્રમણોને પરિણામે મોટી વિદ્યાપીઠો નાશ પામી ગઈ. પણ અગ્રહાર ગામે ગુપ્તકાળથી વિદ્યાસ્થાનો હતાં^૧ અને દશમા શતક પછી પણ નાની-મોટી સરસ્વતીપાઠશાળાઓ ચાલુ હોવાના તથા સ્થપાતી હોવાના ઐતિહાસિક પુરાવા છે.^૨ બંગાળમાં ટોલપદ્ધતિ જેને કહેવામાં આવે છે તે પાઠશાળાપદ્ધતિ પણ ગયા સૈકા સુધી ચાલુ હતી. પણ પ્રાચીનતર કાળથી ઉપર કહ્યું તેમ ચાલુ થયેલી અને ગયા સૈકા સુધી શ્રવતી રહેલી ગુરુશૃંગની અધ્યયનપદ્ધતિ સૌથી વધારે વ્યાપક રહી છે. આ ક્રેળવણીની પદ્ધતિનો લાભ કોણ લેતું ?

ધર્મસૂત્રકારોએ ત્રણેય વર્ણોનાં કર્મમાં અધ્યયનને પહેલું ગણ્યું છે. એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણેયનાં બાળકોમાંથી બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં તકન લઈને વગર તો કોઈક જ રહેતું હશે.^૩ પછી કોઈ વધારે ભણે અને કોઈ ઓછું ભણે એ ભુદી વાત. અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સેવામાં રહેલા કોઈક શૂદ્રો પણ વેદેતર વિદ્યાકલાનું અધ્યયન કરતા હશે. વળી બ્રાહ્મણ અન્યકાળમાં સ્ત્રીઓને વેદાદિના અધ્યયનની છુટ હતી અને એ

૧ ન્યુ ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિઅન પીપલ્સ, અ. ૧, પૃ. ૩૬૯.

૨ નાદોદના ચાલુક્યવંશી રાજા વત્સરાજે શુકલત્રીમાં એક પાઠશાળા સ્થાપી હતી જેને તેના પાત્ર ત્રિવિજયનપાલે ઈ. સ. ૧૦૭૭માં ગામનું દાન આપ્યું હતું. (જુઓ ગુજરાત સંશોધનમંડળનું ત્રૈમાસિક, અ. ૮ નં. ૨-૩, પૃ. ૧૫૨.) તેમજ ૧૩મા શતકના ગુજરાતના નાગર કવિ નાનાકે સોમેશ્વર પાટણમાં સરસ્વતીશૃંગ બંધાવ્યું હતું. (જ. અ. રા. ઈ. ભા. ૨, પૃ. ૪૦૮.) આવા બીજા ગુજરાતની બહારના પણ ઘણા દાખલાઓ ઇતિહાસમાંથી મળે છે.

૩ 'આયુર્વેદ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ ભણવો' એમ ચરકસંહિતા (અ. ૩-૧૯)માં કહ્યું છે એ બેઠાં ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ બ્યવહારમાં પળાતો હોય એમ દેખાય છે.

છુટનો લાભ લેનારી સ્ત્રીઓ નીચળતી પણ ખરી. આ સ્થિતિ મુત્ર-
અન્યોના આરંભકાળ સુધી પ્રવર્તતી હતો. પછી બોદો અને ઠેતોએ
સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને છુટથી કેળવણી આપવાની પ્રયાસીદારી. પાછ-
ળથી વેપ્પણોએ પણ સ્ત્રીઓને તથા શૂદ્રોને ધાર્મિક કેળવણી આપવામાં
બાધ નથી માન્યો. દુકામાં ગુપ્તકાળ સુધી આ દેશમાં સામાન્ય કેળ-
વણી હીક વ્યાપક હતી, પછી ધણું ફરી ગુપ્તકાળના અન્ત વખતથી
આ સ્થિતિ બદલાવા લાગી. પહેલું તો જન્મથી જ બ્રાહ્મણ હોય તે
વિદ્યાવિહીન હોય તોપણ એને જ્ઞાન મળે અને તેના નિર્વાહમાં વાંધો
ન આવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાથી બ્રાહ્મણોમાં પણ વિદ્યાવિર-
હિતોની સંખ્યા કાળક્રમે વધવા લાગી. ખીછ તરફથી અનાય જાતિનાં
જે પરદેશી ટોળાંઓ ઉત્તર ભારતમાં બહારથી આવ્યાં અને જેઓને
પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ હિન્દુ બનાવી દીધાં તેઓમાંથી ગુજરાત સુધી
ઊતરી આવેલા રુદ્રામા આદિ ક્ષત્રિયોએ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિ-
ત્યને અપનાવી લીધાં પણ ઉત્તરમાં રહેવાં થવન, શક વગેરેનાં મોટાં
ટોળાંઓ માટે સંસ્કૃત ભાષામાં કેળવણી લગમગ અશક્ય કે મુશ્કેલ
હતી. વળી બૌદ્ધધર્મે અને જૈનધર્મે જીવના કાળથી પ્રાકૃત ભાષામાં
ધાર્મિક ઉપદેશ આપવા માંડ્યો હતો. પરિણામે આ બે ધર્મો તન્ન
વધારે આકર્ષાયેલા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને સંસ્કૃતનું આકર્ષણ ધટી ગયું.
ન્યારે ઘણી વિદ્યાઓના અન્યો તો સંસ્કૃતમાં હતા. વળી ધીમે ધીમે
પ્રાકૃત અને પછી એમાંથી અપભ્રંશ અને છેવટે વર્તમાનભાષાઓ
ઉત્પન્ન થઈ અને ખીલી એ સાથે સંસ્કૃત ભાષા મોટે ભાગે પડિતોની,
ભણ્વાથી જ વાપરી શકાય એવી કૃત્રિમ ભાષા થવા લાગી. પછી તો
બૌદ્ધ અને જૈન પંડિતોએ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં અન્યરચના કરવા
માંડી અને પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં લોકકથા કે ધાર્મિક વિષયો સિવાય
ખીજ કોઈ વિષયો ખેડાતા નહોતા. ઈ. સ. સાતમાથી દશમા શતક
સુધીમાં તો આ સ્થિતિ હીકીક વ્યાપક થઈ ગઈ હતી.

ઉપરના ફેરફાર સાથે જ જન્માનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા દર થવાને

લીધે તથા બીજાં ઐતિહાસિક બળોને પરિણામે વિવાસેવન થોડા વધુ અંશે આહારોમાં જ રહ્યું જે કે ઉપર કહેલાં કારણથી તેઓમાં પણ વિદ્યાવિહીનોની સંખ્યા કાળક્રમે વધતી જતી હતી. અને ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોમાંથી વિદ્યાનું સેવન ઉપનયન સાથે જ લગભગ નીકળી ગયું. તેમજ બાળકાગ્રની રૂઢિ જેમ જેમ વ્યાપક થતી ગઈ તેમ તેમ સ્ત્રીઓને કેળવણી લેવા માટે ઉમ્મર જ ન રહી. પરિણામે આહારો સ્ત્રીઓનો પણ મોટો ભાગ અક્ષરશૂન્ય થઈ ગયો. અને જે લોકોમાં બાળકાગ્રનો આગ્રહ ન હતો તેઓમાં કેળવણીનો પણ પ્રસાર ન હતો. આ રીતે કેળવણીનું ક્ષેત્ર ઘણું સંકુચિત થઈ ગયું. એટલે ક્ષત્રિયોનું યુદ્ધ વગેરે ક્ષાત્રકર્મ ઉપર, વૈશ્યોનું ખેડ અને વેપાર ઉપર અને કડિયા, સુતાર, હુદાર વગેરે કારીગરવર્ગનું પોતપોતાના ધંધાઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈ ગયું. ખેડુત, કડિયા, સુતાર હુદાર વગેરે પોતપોતાના ધંધાની રીત પોતાના વડીલો પાસેથી જ શીખી લે અને ક્ષત્રિયો, રજપુતો યુદ્ધકળાને પોતાના વડીલો પાસેથી શીખી લે એમ ચાલ્યું. મહાભારતમાં ક્ષત્રિયો યુદ્ધકળાને પણ આહારણુગુરુઓ પાસેથી શીખતા હતા એવું વર્ણન છે અને તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં અનેક ધંધાઓનું પણ શિક્ષણ આપાતું. એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. પરિણામે આહારો પાસે જુની સચવાયેલી વિદ્યાઓનું જ અધ્યયન રહ્યું એટલું જ નહિ પણ જે વિદ્યાઓ ગ્રંથોમાં સચવાયેલી હતી તેમાંથી પણ અલ્પ ભાગનું પઠનપાઠન ચાલુ રહ્યું અને આહારણુ સિવાયના માટે કેળવણીની જરૂર જ ન રહી. અલ્પજાત વેપારીઓને થોડું અક્ષરજ્ઞાન, થોડું ગણિત, નામું વગેરે એની જરૂર રહી અને એટલું તેઓ ગામડી નિશાળમાં મોટે ભાગે અસંસ્કારી મહેતાજીઓ પાસેથી શીખી લેતા.

ઉપર દુકામાં વર્ણવી છે તે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને લીધે વિદ્યા અને ધંધાનો સંબંધ છુટી ગયો. એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાને પ્રત્યક્ષતો પરિચય પણ છુટી ગયો. પ્રત્યક્ષ સાથે પરિચયનો અભાવ કેવળ વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં જ નહિ પણ કાવ્યસાહિત્યમાં પણ આઠમા શતકથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કવિ કાલિદાસ જે પ્રદેશનું વર્ણન કરતા હોય

તે પ્રદેશનાં જ પશુઓનો તથા વૃક્ષોનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પણ પાછળના માધ જેવા મહાકવિ પણ તે તે પ્રદેશનાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરતાં પ્રત્યક્ષ અવલોકન ઉપર નહિ પણ પૂર્વકવિઓએ કરેલાં વર્ણનો ઉપર આધાર રાખે છે. પરિણામે સુરાષ્ટ્રમાં ન જાગતી વનસ્પતિના ઉદ્દેશ્યો ગિરનારના વર્ણનમાં કરે છે. તેમજ ગિરનારમાં જેવું દર્શન જ નથી એવી ચમરી ગાય (‘યાક’)નું વર્ણન માધ (૪-૪૩) તથા તેને અનુસરી હેમચન્દ્રાચાર્ય (દ્વાત્રય ૨-૮૬) પણ ગિરનારના વર્ણનમાં કરે છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષ સાથે પરિચયના અભાવનું પરિણામ આપણા દેશમાં સાંખ્ય પ્રસિદ્ધ ‘અંધપંગુન્યાય’ જેવું આવ્યું. આહળોમાં જળવાઈ રહેલી વિદ્યાઓએ યુગે ઠીક ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ સાથે પરિચય છુટી જવાથી તથા ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વ ઉપર અધઘટિત ભાર દેવાવાથી એ વિદ્યાઓ પ્રગતિરહિત-સ્થિર ખાઓચિયાં જેવી અર્થાત્ પંગુ થઈ ગઈ. અને અશિક્ષિત લોકો પોતપોતાના ધંધામાં હોશિયાર અને વ્યવહારુ સુદ્ધિશાળી હોવા છતાં તેઓની સુદ્ધિ ટુંકી નજરવાળી વિદ્યાપ્રદીપના પ્રકાશ વગર છેટે ન જોઈ શકતી અર્થાત્ અંધ થઈ ગઈ, અને આ બે વર્ગો એકબીજાને આગળ વધારવાને બદલે પોતપોતાની રીતે એકબીજાને છેતરવામાં હોશિયારી માનવા લાગ્યા. આ રીતે સમાજનો એક ભાગ પાંગળો અને બીજો આંધળો થઈ જવાથી પ્રજા સમસ્તનું જીવન અતિશય સંકેચિત થઈ ગયું. પરદેશ જવાનું જ નહિ, ગામડાની વસ્તીનો મોટો ભાગ પોતાના ગામડાની બહાર પણ ભાગ્યે જ પગ મુકે. લગભગ સામાજિક પ્રસંગો, વેપાર અર્થે કે તીર્થયાત્રા માટે જોડો પોતાના ગામની બહાર નીકળે તેઓમાંથી પણ કોઈકે જ વિશાળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકે. આવી રિયલિટ થઈ ગઈ. પાછલા કાળનું સંસ્કૃત, અપભ્રંશ કે વર્તમાન ભાષાનું સાહિત્ય, કવિત્વગુણયુક્ત છે ત્યારે પણ એના વિષયોનું ક્ષેત્ર ખુબ મર્યાદિત છે અને તે રચનાઓની પ્રજા સ્વતંત્ર નથી. ટુંકામાં સમાજનો મોટો ભાગ કેળવણીથી વંચિત અને જે યોગ્ય પડિતો કે

આદ્ય, જેન માધુર્યને બુની વિધાના પાનનો લાભ મળે તેઓમાં પણ પ્રાચીન વિદ્યાઓ અધિવાર પાણી જેવી હોઈને માનસિક આરોગ્યને બળતી નાખવા માટે અયોગ્ય થઈ ગઈ. આ પરિસ્થિતિમાં નવો કુદરે મારનાર પ્રતિલાને જન્મવા માટે શક્યતા જ ન રહી અને ભારતીય બુદ્ધિની કોઈ ગતિ નવમા શતક પછી તો ક્યાંય દેખાતી નથી, પણ ખારમા તેરમા શતકમાં તો કેળવણીની ઉપર વલુવેલી સ્થિતિને પરિણામે બૌદ્ધિક અવનતિ સ્પષ્ટ બોધે શકાય એટલી નીચે ઊતરી હતી. ધાર્મિક વિષયમાં કાંઈક નવીન દૃષ્ટિવાળા અને ધર્મપ્રચારના ઉત્સાહી આચાર્યોની ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક તેજસ્વિતાવાળા અને છેક નીચલા ચર સુધીના તેમજ પરધર્મના ભોક્ષોના હૃદયને પણ સ્પર્શી શકવાના સામર્થ્યવાળા કબીર, નાનક આદિ સંતોની આધ્યાત્મિક પ્રગતિને બાદ કરતાં સર્વ દિશામાં બૌદ્ધિક પ્રગતિની ક્ષીણતા દેખાય છે. તેરમાથી પંદરમા શતકના પંડિત ભેખડોનાં લખાણોમાં કે તત્કાલીન કવિઓની રચનાઓમાં પ્રતીત થતી બુદ્ધિનો પ્રભાવ નવમા શતક પહેલાંની જ નહિ પણ ૧૦માથી ૧૨મા શતક સુધીની કેટલીક રચનાઓમાં પ્રતીત થતા બુદ્ધિપ્રભાવ સાથે સરખાવતાં પણ ઘણા ઘટી ગયેલા દેખાય છે.^૧ અને એ સમયે રચાયેલા પ્રબન્ધો જે શ્રોતાવર્ગના મનવું રંજન કરી શકના હશે તે અશિક્ષિત જનસમૂહની બુદ્ધિ અલ્પસંતોષી, ક્ષુદ્રદર્શી અને ઘણી સંકુચિત હોય એમ લાગે છે. આ રીતે ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતી જતી બુદ્ધિમાં મોગસ ચકતીનાં સો દોઢસો વર્ષ દરમિયાન કાંઈક તેજ જરૂર આવ્યું હશે પણ એ ક્ષણિક ઉન્નતિ પછી અદારમા શતકના આરંભના અધોધ્રુવીના અપાટાથી બુદ્ધિને અતિશય ઝાંખપ આવી ગઈ. અને ઈ. સ.ના અઠારમા શતકમાં બ્યારે યુરોપમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અનેક દિશામાં ભારે ઉન્નતિ સાધી રહી હતી ત્યારે આ દેશમાં બુદ્ધિની અવનતિ છેક તળિયે પહોંચી ગઈ હતી એવું મારું માનવું છે.

૧ અહીં અવનતિનો જે કાળક્રમ દર્શાવ્યો છે તે સામાન્ય રીતે ઉત્તર દક્ષિણ સમમ ભારતને લાગુ પડે છે પણ સૌજ્યોની વિગતમાં દક્ષિણ હિંદના દ્રાવિડજાતિવાળા ભોક્ષોના ઇતિહાસ ગાંઠે, કાંઈક આગળપાછળ કરવું પડે ખરું.

બળાત્કારે વટલેલાંનાં ધર્મમાં પુનઃપ્રવેશ

અત્યારે ખાસ કરીને પંજાબમાં હળસેની મંખ્યામાં હિંદુ પુરુષોને મારીને મુસલમાન કરવામાં આવ્યા છે અને તેથી મોટી સંખ્યામાં હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉપાડી જવામાં આવી છે; અને પછી બળાત્કારથી મુસ્લિમોના ધર્મમાં બેસાડી મુસલમાન કરવામાં આવી છે. આ ઉપાડી જવામાં આવેલી હિંદુ સ્ત્રીઓને પાછી મેળવવાના પૂર્વ પંજાબની સરકાર તરફથી તથા રાહતમંસ્થાઓ તરફથી પ્રયત્નો ચાલે છે; પણ એ પાછી મેળવવામાં આવેલી સ્ત્રીઓ હિંદુ ધર્મમાં આવી શકશે? અને એથી પણ વધારે ગહન પ્રશ્ન તો એ છે કે એ સ્ત્રીઓ પોતાના કુટુંબમાં પૂર્વજીવન સ્થાન મેળવી શકશે? આ પ્રશ્નો અત્યારે રાહતકાર્ય કરનારાઓને મુંઝવી રહેલ છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જવાએ તો માનવતાની વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી આ સ્ત્રીઓને પવિત્ર ગણવી જોઈએ એમ કહ્યું છે પણ કેટલાક સૈકાઓથી હિંદુધર્મના અનુયાયીઓમાં, ધર્મિષ્ઠ અને પંડિત ગણાતા લોકોમાં એવી રૂઢ માન્યતા છે કે એકવાર હિંદુધર્મમાંથી જે કોઈ વટલી ગયું તે પાછું હિંદુ થઈ જ ન શકે. વર્ષો પહેલાં આર્થસમાજના મહાત્મા સ્વામી બ્રહ્માનંદજીએ પંજાબનાં ગામડામાં મલકાના મુસલમાનોની ચળવળ ઉપાડી હતી; અને ગામોનાં ગામો મુસલમાન

માંથી હિંદુ બની જતાં હતાં. એ વખતે પણ સનાતની પંડિતોમાં ભારે ચર્ચા જાગી હતી. મુસ્લિમ ધર્મમાં વટલી ગયેલ હિંદુ શુદ્ધ થઈને પાછો સ્વધર્મમાં આવી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન ખુબ ચર્ચાયા હતા. અને રૂઝિયુસ્ત સનાતની પંડિતોનો મન તો એવો જ હતો કે હિંદુધર્મમાંથી વટલેલાની ગમે તેટલી શુદ્ધિ કર્યાથી પણ તે પાછો હિંદુ ન થઈ શકે.

પણ આ દુરાગ્રહને ઇતિહાસનો તથા શાસ્ત્રનો ટેકો નથી. પ્રાચીનકાળમાં વચનો ને શકો બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ કે શૈવમતનો સ્વીકાર કરી હિંદુ જાતિમાં ભળી ગયા હતા એવું ઇતિહાસના પુરાવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ રીતે બહારના લોકોને પોતામાં ભેળવી લેવાની હિંદુ-સમાજની જે શક્તિ ધણા સંક્રાંતિ સુધી સક્રિય રહી હતી, તે ક્યારે ક્ષીણ થઈ ગઈ અને હિંદુસમાજની પાજો દર બંધાઈ ગઈ તે સમય ચોક્કસ નક્કી થઈ શક્યો નથી. પણ મુસ્લિમો પહેલવહેલા આ દેશના સિંધ પ્રાંતમાં આવ્યા તે પહેલાં જ એ પ્રાચીન પ્રયા લુપ્ત થઈ ગઈ હશે; પરંતુ શુદ્ધિનો પ્રશ્ન તો મુસ્લિમો સાથે જ આ દેશના હિંદુ વિદ્વાનોની દષ્ટિ આગળ ઊભો થયો. ઉપર કહેલ મુમલમાન થયેલા મલકાના રજા-પુતોની શુદ્ધિની ચર્ચા બ્યારે જોરથી ચાલતી હતી, ત્યારે એક તરફથી શુદ્ધિ સામેના મુસલમાનોના વિરોધ સામે આર્યસમાજીઓ સંગઠનથી લગાઈ આપતા હતા, બીજી તરફથી સનાતની પંડિતોના વિરોધ સામે શાસ્ત્રઅર્થોમાંથી શુદ્ધિને ટેકો આપનારાં વચનોનો સંગ્રહ કરી શાસ્ત્રાર્થના આહૂવાનો આપતા હતા, ૧૯૩૦માં પં. ચૌધરીએ પ્રગટ કરેલી પુસ્તિકામાં શુદ્ધિને ટેકો આપનારાં વચનો મુખ્યત્વે દેવલસ્મૃતિ, અત્રિ-સંહિતા અને અત્રિસ્મૃતિનાં છે. પણ વધારે વિગતવાર અને મૌથી ઉપયોગી વચનો તો દેવલસ્મૃતિમાં છે; આ દેવલસ્મૃતિ રક્ત નેત્રું શ્લોકની ટુંકી સ્મૃતિ છે અને પ્રચલિત વિષયમાં પ્રાચીનોએ કેવું વલણ લીધું હતું એ જાણવા માટે ઘણી ઉપયોગી છે. આ સ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, પણ મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા પછી, (કદાચ

મિંધમાં આપ્યા પછી, થોડાં વર્ષમાં લખાઈ હોય એવું લાગે છે)¹
 ટે. ગ. ભાંડારકર દમ્ભા ચતુરના આરંભની આ સ્મૃતિને માને છે.
 આ દેવસ્મૃતિનો આરંભ નીચે છે:

સિન્ધુતીરે સુગ્રાસીનં દેવલં મુનિસત્તમમ્ ।
 સમેતય મુનયઃ સર્વે શ્વં યચનમગ્રચીત્ ॥
 મગધસ્તેષ્ઠનીતા હિ કથં શુદ્ધિમવાપ્નુયુઃ ।
 કથં જ્ઞાનં કથં શૌચં પ્રાયશ્ચિત્તં કથં મયેત્ ॥

સિન્ધુતીરે કાઠિ આરામથી બેઠેલા મુનિશ્રેષ્ઠ દેવસને બધા મુનિ-
 ઓએ ભેગા મળીને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો: ‘ભગવત્, શ્વેત્તેજો સોડો
 જને ઉપાડી ગયા હોય તેની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? તેનું કેવી રીતે
 જ્ઞાન થાય ? તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેમ થાય અને તેઓ પવિત્ર કેવી રીતે
 થાય ?’

આ પ્રશ્ન જ ધણો સચક છે. મુસ્લિમ હુમલાખોરોનું ટાણું
 મિંધમાંથી આમપાસના પ્રદેશમાં ધસી જાય, ગામો બાળી નાખે,
 ઢોરોને ઉપાડી જાય, ધણું માણુમોને મારી નાખે, ધણાંને બાન તરીકે
 ઉપાડી જાય વગેરે હાલમાં કાશ્મીરમાં દેખાતો પ્રકાર નવો નથી,
 મુસ્લિમ આક્રમણોના આરંભથી જણીતો છે. આ રીતે પકડાયેલાં
 માણસોમાંથી ધણું ત્રાઈક રીતે પાછાં હિંદુ મુલકમાં ભાગી જતાં
 હશે. જ્યારે આ દેશમાં મોટી મુસ્લિમ વસ્તી નહોતી, જ્યારે મુખ્ય
 મુસ્લિમ થાણું સિંધ-મુલતાનમાં અને મન્દહ પ્રાંતમાં જ હતું, ત્યારે
 ઉપર પ્રમાણે મુસ્લિમ હુમલાખોરોમાં પકડાયેલાં અને મોટે ભાગે છવવા
 માટે મુસલમાન ધર્મમાં વટલેલાં માણુઓ પાછાં ભાગી આવે ત્યારે

¹ આ દેવસ્મૃતિથી જુદી ધણું કરી ગદ્યમય કે ગદ્યપદ્યમય બીજી
 દેવસ્મૃતિ હતી ને આથી જુના કાળની હશે. એમાંથી દીકાઓમાં ઉતારા
 મળે છે, પણ એવું આપણને પ્રયોજન નથી.

તેઓનું શું કરવું ? તેઓને પાછાં હિંદુધર્મમાં લેવા માટે કેવું પ્રાય-
શ્ચિત બતાવવું ? એ ઉપદેશ પ્રશ્નોનું તાત્પર્ય છે.

શ્રેષ્ઠો જેને ઉપાડી જતા તેઓની સ્થિતિ-કેવી થતી એનું
દુંકું પણ સચોટ વર્ણન એ જ સ્મૃતિના નીચેના શ્લોકોમાં છે :

વલાદ્ વાસીકૃતા યે ચ મ્લેચ્છચાંડાલ દસ્યુભિઃ
અશુભં કારિતાઃ કર્મ ગત્વાદિ પ્રાણિર્હિસનમ્ ॥
ઉચ્છિષ્ટં માર્જનં ચૈવ તથા તસ્યૈવ મોક્ષનમ્ ।
સરોષ્ટ્રવિહ્વરાહાણામામિપસ્ય ચ મક્ષણમ્ ॥

‘ જેઓને બાળાકારે શ્રેષ્ઠો, ચાંડાલો અને દસ્યુઓએ શુભામ
બનાવ્યા હોય, જેની પાસે ખરાબ કર્મ—ગાય વગેરે પ્રાણીઓની હિંસા-
રૂપ કરાવ્યું હોય, ઉચ્છિષ્ટ ભોજનજેઓને કરવું પડ્યું હોય, ઉચ્છિષ્ટ
સાફ કરવું પડ્યું હોય તથા ગધિયાં, ઊંટ, ડુક્કર વગેરેનું માંસ ખાવું
પડ્યું હોય તે બધાની શુદ્ધિ શી રીતે થાય ? ’

દુંકામાં શ્રેષ્ઠો દ્વારા થયેલા હિંદુઓના વટાળના ઉપર જે
પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે પુરતા સચ્ચ છે. આ રીતે વટલેલ હિંદુઓ પછી
તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ગમે તે વર્ણના હોય, પણ તેઓની
શુદ્ધિ શક્ય છે એમ આ સ્મૃતિ કહે છે. જુદીજુદી જાતની અશુદ્ધિ
માટે ભિન્નભિન્ન પ્રાયશ્ચિત આ સ્મૃતિમાં બતાવ્યું છે. આ પ્રાયશ્ચિતના
પ્રકારોની વિગતોમાં જીતરવાની જરૂર નથી. દા. ત. ‘ શ્રેષ્ઠો ઉપાડી
ગયા હોય એવા બ્રાહ્મણોએ ન પીવા યોગ્ય પીણું પીધું હોય અથવા
અભક્ષ્ય ખાધું હોય એમની શુદ્ધિ માટે એક વર્ષ સુધી ખાર દિવસના
ઉપવાસ સાથે ચાંદ્રાયણવ્રત તેઓ પાસે કરાવવું ’ એમ કહ્યું છે. વળી
એક વર્ષથી વધારે વખત સુધી શ્રેષ્ઠોએ જેને રાખેલ હોય, તે હિંદુ
પ્રાયશ્ચિત પછી ગંગાસ્નાન કર્યાથી શુદ્ધ થાય છે; પણ પ્રાયશ્ચિતની
આ વિગતો મહત્ત્વની નથી. મહત્ત્વની વસ્તુ તો એ છે, કે મુસલમાન
થયેલા—અમુક વખત સુધી મુસલમાન રહેલા—માણસ માટે પ્રાયશ્ચિત

કરીને હિંદુધર્મમાં ખાછા આવવાનો-શુદ્ધિનો રસ્તો દેવલ જેવા સ્મૃતિ-કારને માન્ય હતો. વર્ગી, એકાદ વર્ષ સુધી મુન્નલમાન ધર્મમાં રહેલ હોય એવાની, જ શુદ્ધિ થઈ શકે એમ દેવલનું માનવું નથી. આગળ આલનાં એ સ્મૃતિમાં ‘પાંચ, છ, સાત વર્ષ સુધી અને દસથી વીસ વર્ષ સુધી કે પચીસ વર્ષ સુધી જે એન્ડેહોની ગુજામીમાં એન્ડેહો સાથે ‘દેસ હોય’ તેની પણ શુદ્ધિ દેવને સ્વીકારી છે. અલબત્ત, પ્રાપચિત વધારે આકરું બનાવ્યું છે.

આ શુદ્ધિના વિષયમાં દેવલમુનિની દષ્ટિ માનવના પ્રેરિત છે એ સ્પષ્ટ છે એ કહે છે કે ‘એસી વર્ષનાં ધરડાં માણસો તથા સોળ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકો તથા સ્ત્રીઓ અને રોગીઓ અર્ધા પ્રાપચિતને યોગ્ય છે.’ ‘વર્ણ અગિયાર વર્ષથી ઓછી અને પાંચથી વધારે ઉંમરના બાળકનું પ્રાપચિત બાદ, પિતા કે બીજો પાલક કરે.’

‘હવે એન્ડેહોએ જેને બળાત્કારથી ઉપાડી જઈને પોતાના ધર્મમાં બેસાડી હોય એવી બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયાણી, વૈશ્ય કે શૂદ્ર સ્ત્રીઓ માટેનું પ્રાપચિત કહ્યું છું,’ એમ શરૂ કરીને દેવને આ અનિશ્ચય કૃષ્ણ પ્રશ્ન માટે પોતાનો સ્પષ્ટ મત આપ્યો છે.

એન્ડેહોના જુદીજુદી જાતના મંમર્મ માટે જુદીજુદી જાતની શુદ્ધિ સ્વીકારી છે. દા. ત. ‘જો બ્રાહ્મણીએ એન્ડેહોને જમાડેલ હોય તથા અબલ્ય ખાધું હોય તો ત્રણ રાતના ઉપવાસ અને વ્રતથી શુદ્ધિ થાય. જો મૈથુન ન કર્યું હોય તેમ જ અબલ્ય ન ખાધું હોય, તો ત્રણ દિવસના ઉપવાસથી શુદ્ધિ થાય’ પણ ‘એન્ડેહોના બળાત્કારથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે શૂદ્ર સ્ત્રીને ગર્ભ રહી જાય તો તેનું શું થાય? તેની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય?’

गृहीता स्त्री बलादेव स्नेच्छेर्नृर्वाकृता यदि

યોના ગર્ભ વિષત્તે યા સ્નેચ્છાન્મફાદકામતઃ

... .. દસ્યાઃ શુદ્ધિઃ કર્ય મવેત્ ॥

દેવસમુનિ કહે છે કે જ્યાં સુધી સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ રહે ત્યાં સુધી એ સ્ત્રી અશુદ્ધ રહે પણ ગર્ભ નીકળી જાય એટલે કે બચ્ચું જન્મી જાય અને તેને પાછું રજોદર્શન થવા માટે એટલે સ્ત્રી શુદ્ધ સુવર્ણ જેવી પવિત્ર થઈ જાય છે. પણ એ બાળક કોઈકને આપી દેવું પોતે ન રાખવું કારણ કે એથી વર્ણસંકર થાય.’

અહીં ઋગ્વેદમાં જેને ગર્ભ રહ્યો હોય એવી સ્ત્રી પણ શુદ્ધ થઈ શકે અને તેનાં કુટુંબીઓ પોતામાં ભેળવી શકે એ સિદ્ધાંત મહત્વનો છે, એટલે સુધી જવામાં તો આપણે કાંઈ સુધારો કરતા નથી પણ હજાર વર્ષ પહેલાં દેવસ મુનિએ જે કરવું યોગ્ય લાગ્યું હતું તે જ કરીએ છીએ.

આ દેવસમુત્તિમાં કહેલા ઋગ્વેદો તે મુસલમાનો જ એમાં સંદેહ રાખવા જેવું નથી લાગતું. આ સમુત્તિ વાંચતાં જ એ વખતે માણસોને બાન તરીકે પકડી જવામાં આવતાં હશે એમ દેખાય છે. એવી સ્થિતિ આ દેશમાં મુસ્લિમ આક્રમણોએ જ ઉત્પન્ન કરી હતી એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ સમુત્તિમાં જ એક કથન છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે. આ સમુત્તિમાં કહ્યું છે કે જેનાં માતા કે પિતા ઋગ્વેદ થઈ ગયા હોય પણ પોતે હિંદુ હોય તેણે શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન વખતે માતા કે પિતા જે મંત્રો થઈ ગયેલ હોય તેને પિંડ ન આપવો પણ દાદાને આપવો. હવે મુસ્લિમો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં બહુ પરદેશીઓ આ દેશમાં આવ્યા હતા પણ તેઓ તો હિંદુ સમાજમાં ભળી ગયા હતા. એમાંથી કોઈએ હિંદુઓને પોતાના ધર્મમાં વટલાવવાની પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. પહેલવહેલો મુસલમાનોએ જ આ દેશમાં આવીને હિંદુઓને વટલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મતલબ કે આ સમુત્તિમાં લખી છે એવી સ્થિતિ મુસ્લિમોનાં આક્રમણો પછી જ જોવામાં આવી છે.

વળી આ શુદ્ધિનો વિચાર દેવસમુનિનો વ્યક્તિગત છે એમ પણ

માનવાનું નથી. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની મિતાક્ષર શીકામાં ‘ચાંદ્રવ, પુલ્કસ, રવેન્દ્ર, શ્વપાક અથવા પતિત પુન્ય સાથે પોતાની દૈવ્ય વગર મંગેગ પામેલી બ્રાહ્મણી ચાર ચાંદ્રવથુ કરીને શુદ્ધ થઈ શકે’ એવું કાંઈક સ્મૃતિમાંથી વચન ઉતાર્યું છે. આ રીતે એક વખત મુનવમાન થઈ ગયા હોય એવા હિંદુઓની મોટા પ્રમાણમાં શુદ્ધિ જીના દાળમાં પણ કરવાતી હશે એવા પુરાવા મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાંથી મળે છે. અહીં બે જ પુરાવા પુના ગણ્યા છે

(૧) ઈ. સ ૭૧૨માં આરબોએ મિઠ હાલુ. તે પછી ખલીફ ઉમર ખીજા (૭૧૭ થી ૭૨૪)ના સમયમાં મિંધના તથા હિંદુઓને વટલાવીને મુમ્તમાન બનાવવામાં આવ્યા પણ ખલિફ હીશામ (૭૨૪ થી ૭૪૩)ના સમયમાં તમીમ મિંધનો સુમે હતો, ત્યારે આ વટલેના હિંદુઓમાંથી ઘણા પાછા હિંદુ થઈ ગયા આ શુદ્ધિકરણની વિગતો મળતી નથી પણ આ સમયના જનાવોનો ઇતિહાસરેખક અલ-બિન-હુરી કહે છે કે તમીમના અનુયાયી હજીમના સમયમાં કામ પ્રદેસ મિવાયના અલહિંદના લોકો પાછા મૂર્તિપૂજક થઈ ગયા હતા.^૧

આ રીતે મુમ્તમાન થઈ ગયેલા હિંદુ વખત જન્મતા પછી હિંદુ થઈ જવાનો પ્રવાહ ૧૧મા શતક સુધી તો ચાલુ હતો, મહમુદ ગઝની માથે આવેલા મુસ્લિમ પદ્મિત અયબીરની (૧૦૨૪)ના નીચેના શબ્દો ધણા સ્પષ્ટ છે એ લખે છે, કે ‘(મુસ્લિમ મુખ્ય)માના હિંદુ શુલામો, ત્યારે બાગી છુટે છે અને પોતાના દેસોમાં તથા ધર્મમાં પાછા ફરે છે, ત્યારે તેઓને પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ઉપવાસ કરવી અમુક દિવસો સુધી જાણ, ગોમૂત અને દુધમાં દાટી દઈ (નવરાવવાની વત હશે), પછી આવું જથ્થું ખાવા આપે છે અને આવી ખીજ ક્રિયા કરે છે.’^૨ આવું વારંવાર જનતું એમ એ વિદ્વાન કહે છે. પણ

૧ જુઓ ઈલીયટ મ., ૧, પૃ ૧૨૬, કવચતા નિબંધ ૧૮-૪ પૃ ૧૩૦.

૨ સચકનુ એલખીરનીમ ઇન્ડિય મ., ૨, પૃ ૧૬૨-૩

એ ઉમેરે છે, કે મેં જ્યારે બ્રાહ્મણોને આ વાત સાચી છે એમ પુછ્યું, ત્યારે તેઓએ ના પાડી. ના જ પાડે ના ? ખીજા ધર્મમાંથી વટલેલા મુસ્લિમોને પાછા પોતાના ધર્મમાં લેનારને મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ સખત સખ કરતા.^૧ પણ શુદ્ધિની વાત નિઃસંદેહ ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે. કારણ કે દેવલમુનિનાં કથનો સાથે અલીખીરનીરનીતું કથન મળે છે.

કુંકામાં મુસ્લિમ ધર્મમાં ખળાત્કારે વટલાયેલ પુરુષોની તથા ઉપાડી જવામાં આવેલી સ્ત્રીઓની શુદ્ધિ કરી તેઓને પાછા હિંદુ સમાજમાં તથા પોતપોતાના કુટુંબમાં દાખલ કરવાં એ શાસ્ત્રને માન્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ સૈકાઓ સુધી એ શુદ્ધિની પ્રથા આ દેશમાં ચાલુ હતી, તો આ વીસમી સદીમાં તો એ સર્વથા આચરણમાં મુકવા યોગ્ય છે. ઈશ્વર સર્વને સફળુદ્ધિ આપે.

૧ મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં કોઇ પણ મુસ્લિમને હિંદુ ધર્મ વરફ વાળવાને પ્રયત્ન કરનારને રાજ્યે સખ કર્યાના પુષ્કળ દાખલા છે.

કાલિદાસની સત્ય દષ્ટિ

‘સંસ્કૃતિ’ના બીજા અને ત્રીજા અંકમાં અન્તાકરણપ્રવૃત્તિના પ્રમાણત્વની માનસશાસ્ત્રીય મુદ્દાવાળી મસ્મ મર્યા વાંચીને મને જે યોગ્ય વિચારો આવ્યા તે અહીં નોંધું છું. શકુંતલાના પાંચમા અંકમાં વધુવેલા પ્રભંગમાં ગળના ચિત્તને અદમ આવરી લે છે, એથી એની ખુદ્દિ નિર્મલ રહેતી નથી અને એ કારણથી કવિએ અન્તાકરણપ્રવૃત્તિના પ્રમાણત્વની વાતનું ત્યાં સ્પષ્ટ પથ કાઢ્યું નથી એવો પ્રો. ડોલરરાય માંકડનો આ પ્રશ્ન પરવે ખુલાસો લાગે છે. મને ‘કાંઈક જુડું’ સુઝે છે.

પહેલું તો ‘સદેહપદ વસ્તુઓમાં સત્પુરોને અન્તાકરણપ્રવૃત્તિ પ્રમાણ છે’ અને ‘પોતાનું આર્થ મન શકુંતલાનું અભિયાષી ખડું છે’ મારે એ ‘ક્ષત્રિય લક્ષ યોગ્ય’ છે એવો મનથી રાગ નિશ્ચય કરે છે ખરો પણ ગાધર્વ લક્ષ કરતા પહેલાં એટલે કે પોતાના નિશ્ચયને આચારમાં મુકતા પહેલાં ‘સખીઓને પુછીને શકુંતલા અપ્સરપુત્રી હોવાની ખાતરી કરી લે છે. મતલબ કે પહેલાં અંકમાંયે મહાકવિ કાલિદાસે અન્તાકરણપ્રવૃત્તિના પ્રમાણત્વની મર્જા બાંધી છે, એમ મને લાગે છે.

પાંચમા અંકમાં સ્થિતિ જ જુદી છે. શાખથી જેની શકુંતલા-વિષયક સ્મૃતિનો અર્થ લોખ થયો છે એવા રાગ પાસે ફાપડે.

એના પોતાના શબ્દોમાં એવો છે કે 'કાં તો હું મૂઢું છું, અથવા
આ (શકુંતલા) ખોટું બોલે છે. એટલે (જો પહેલું સાચું હોય
તો) મને પત્નીના ત્યાગનું પાપ લાગે છે અથવા (ખીલું સાચું
હોય તો) પરસ્ત્રીસ્પર્શનું પાપ લાગે છે' આમ બેય તરફ રાગને
પાંપનું બય છે. હવે રાગના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિને તપાસીએ. પ્રથમ
તો શાપની તમાસ્વરૂપ દીવાલ^૧ આડી હોવાથી રાગના અન્તઃ-
કરણમાં કશી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એને તો ન્યાયાધીશ તરીકે શકુંતલા
અને કૃષ્ણશિષ્યો જે પુરાવા રજુ કરે તે તપાસવાના રહે છે. પછી
શકુંતલાને અર્કતવન્મદુન્નિમ કોપ જોઈને લાગણીના આધાતથી રાગના
ચિત્તમાં ખડી રહેલી દીવાલમાં ઝીણો ચીરો પડે છે અને તેને 'આ
સાચી હશે?' એવો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે સંગીતની
અસરથી પણ રાગના ચિત્તમાં ઝીણો ચીરો પડીને પ્રકાશનું એક
કિરણ તેમાંથી પ્રવેશતાં જન્માન્તરનું જાણે ન હોય એવું સૌહાર્દ સ્મર-
ણમાં ચડે છે એવું એ અંકના આરંભમાં જ કવિએ કહ્યું છે. પણ
જેવું આ સૌહાર્દસ્મરણ ઝાંખું છે તેવો જ શકુંતલાના અદુન્નિમ કોપે
કરેલા આધાતથી ઊંડો સંશય પણ ઝાંખો છે, અર્થાત્ નિર્ણાયક
બને એટલો પ્રબળ નથી. વળી 'પાંચમા' અંકમાં તો કઠોરગર્ભી
શકુંતલાને સ્વીકારવી કે નહિ? એ આચારનો પ્રશ્ન છે. અને આચાર-

૧ શકુંતલ (અ. ૭)માં જ રાગ પોતાની શકુંતલાવિષયક વિસ્મૃતિને
તમોગુણપ્રધાન (પ્રવલ્લતનસાં) નો 'બલવાનસંમોહ' કહે છે. પણ રાગનો
આ મોહ શાપ જ હોવાથી ક્ષમ્ય છે અને તેનું ચારિત્ર એથી દૂષિત નથી થયું.
અને આ અને આવા બીજા ફેરફારો વડે મહાભારતનાંતર્ગત શકુંતલોપાખ્યાન
જેવા, બ. ક. કાકોર કહે છે તેમ, 'અર્ધબર્જર' મૂળ વસ્તુમાંથી કાલિદાસે
અભિજ્ઞાનશકુંતલ જેવી sublime દૃષ્ટિ સર્જી છે.

૨ આ રીતે તમોગુણના આવરણમાં ચીરો પડીને જ્ઞાનપ્રકાશનું કિરણ
પ્રવેશવાના મનોવિશ્લેષણ મોટે પ્રત્યક્ષ તથા પ્રજ્ઞા એ યોગસૂત્ર ઉપરની
વાચસ્પતિની દીકાને આધાર લીધો છે.

રના પ્રશ્નમાં તો સામાન્ય માણસે પુરાવાને, શાસ્ત્રવિધિને જ અનુ-
સરવું જોઈએ. અને રાજાએ તો લોકસંગ્રહ માટે વિશેષ પહેલા
અંકમાં પણ ઉપર કહ્યું તેમ આચારમાં તો બાહ્ય પુરાવા મેળવ્યા
પછી જ રાજા ડગલું ભરે છે. અને પાંચમાં અંકમાંય પુરાવા
શોધવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ૩ એટલે મારી દૃષ્ટિએ તો
પહેલા અને પાંચમાં અંકમાંના રાજાના વર્તનમાં ખાસ ફેર દેખાતો
નથી. હા, પહેલા અંકમાં રાજાની અન્તઃકરણપ્રવૃત્તિ અકુદિત ચાલે
છે; જ્યારે પાંચમાં અંકમાં અન્તઃકરણપ્રવૃત્તિની આડે શાપની તામસ-
દીવાલ ખડી છે. પણ અન્તઃકરણપ્રવૃત્તિનું પ્રમાણુત્વ કાને માટે કેટલું ?
એ પ્રશ્ન વિશે કાલિદાસના સમગ્ર નિરૂપણને ધ્યાનમાં રાખીને સ્વતંત્ર
રીતે થોડો વિચાર કરીએ.

(૧) રાગદ્વેષયુક્ત સામાન્ય માણસો માટે તો શાસ્ત્ર જ પ્રમાણુ,
તેઓનાં અન્તઃકરણમાં તો રાગદ્વેષપ્રેરિત પ્રવૃત્તિ જ ચાલે, એટલે તેનું પ્રમા-
ણુત્વ બિલકુલ નહિ. (૨) કાલિદાસ કહે છે તેમ સત્પુરુષો (કે સત્સ્ત્રીઓ) નું
સાત્ત્વિક અન્તઃકરણ જે તરફ સ્વતઃપ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રવૃત્તિ-શુદ્ધ હોવાનો
સંભવ એટલો બધો કે પ્રથમદર્શનીય પુરાવા, પેઠે વિચારમાં આગળ
વધવા માટે એ પ્રમાણુરૂપ ગણાય. પણ આચારમાં સ્વતંત્ર આધાર
વડે ખાતરી કર્યા પછી પગલું ભરવું એ સજ્જનો માટે પણ ઉચિત.
(૩) નસતંબરા પ્રમા જેને પ્રાપ્ત થઈ છે એવા તપસ્વીઓ કે યોગીઓ
તો સમાધિથી દેશગ્રાજના અંતરને બેદીને પણ સત્ય જોઈ શકે. એવા-
ઓનું દર્શન સર્વથા-વિચારઆચાર બન્નેમાં-પ્રમાણુ. કાલિદાસ દુષ્યન્ત
રાજાને સત્પુરુષ ગણે છે. જ્યારે કલ્પ અને મારીય કાચપને તપઃસિદ્ધ
ગણે છે. આ તપઃસિદ્ધોને તો શાપ મળ્યું-સ્પર્શ ન શકે. જ્ઞાન, તપ,
બકિત કે યોગ ગમે તે સાધન દ્વારા આવી સિદ્ધિ હેવટ પ્રાપ્ત થઈ

૩ ખાસ સાહિત્યમાં રસ લેનાર ન ગણાય એવા બેઠા જુના વખતભિને
પ્રસંગોપાત્ત કહેલું કે કાલિદાસ કવિએ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં પુરાવસાક્ષના વિધિનું
આધુનિક કહી શકાય એવું ધ્યાન રાખવું છે.

શકે એવું પ્રાચીનો માનતા હતા. (ભક્તિથી પ્રાપ્ય આવી સિદ્ધિ માટે જુઓ ભાગવતોક્ત અંબરીષાખ્યાન). દુઃકમાં પ્રાચીનો માનવ અંતઃ-કરણની ઉપર કહી તેવી ત્રણ પ્રધાન ભૂમિકાઓ માનતા હતા. અને કાલિદાસ એ સ્વીકારી લે છે.

હવે ઐક્ય એ અવાંતર વાતો—સંસ્કૃતિના ત્રીજા અંકમાં આ વિષયની ચર્ચામાં મુ. બ. ક. હાકોર કહે છે તેમ ‘અભિજ્ઞાન શાકું’-તત્ત્વમાં સત્ય સામે સંત્યની ટક્કર છે અને એ જગતના સાહિત્યમાં એવું વૈશિષ્ટ્ય છે’ એ યથાર્થ છે. પણ સત્ય સામે સત્યની ટક્કર સંભવિત બને માટે કયેએ શાપની યોજના કરી છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે. અને શાપમાં સ્મૃતિનો તદ્દન લોપ કરી દે એવી શક્તિ હોવાની માન્યતા પ્રાચીન કાળમાં આપણા લોકોમાં વ્યાપક હતી એ વસ્તુસ્થિતિનો કાલિદાસે લાભ લીધો. હાલનો કોઈ કવિ હોત તો ‘ટાઈટ્સ’ જેવા રોગનો એવા સ્મૃતિલોપ માટે ઉપયોગ કરત. પણ લોકોમાં આવી શાપાદિમાં શ્રદ્ધા ‘બૌદ્ધધર્મ’નો ટાંટિયો ટાળવા માટે’ બ્રાહ્મણ આગેવાનોએ ઉપજાવી. હોય એવું મને તો આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલતાં દેખાતું નથી. શાપાદિમાં શ્રદ્ધા લોકોમાં બૌદ્ધધર્મના જન્મ-પહેલાંથી હતી અને જુના બૌદ્ધગ્રંથોમાં યે અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓની વાતો છે. બાકી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી કેમ નષ્ટ થયો એની સવિસ્તર ચર્ચા અહીં શક્ય નથી તેમ જરૂરની પણ નથી, છતાં ‘બૌદ્ધધર્મના મોટા સુધારા’ અથવા ‘આવકાર્ય અશો’ બ્રાહ્મણધર્મે સ્વીકારી લીધા [રાધાકૃષ્ણનના શબ્દો (૫. ૧૧૨ માં ઉતારેલા) સરસ છે.] અને બૌદ્ધધર્મમાં પાછલા કાળમાં સજો પેઠો એ બેને બૌદ્ધધર્મના નાશનાં મુખ્ય કારણો તરીકે ગણાવી શકાય.

કાલિદાસના સમયની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે એટલે એ છોડી દઉં છું.

મહાકવિ કાલિદાસની મીમાંસકોમાં માન્યતા

શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મહાકવિ કાલિદાસની મહત્તા જુના કાળથી સ્વીકારાઈ હતી એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ પ્રાચીન મીમાંસકોએ એ મહાકવિ તરફ માન્યતા જોતા હતા એ હકીકત એટલી પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી નીચે એ દાખલા ટાંકવા છે. ,

સાતમા કે આઠમા શતકનો મમય મીમાંસક કુમારિલે ત્રેન-વાર્તિકમાં આત્મતુષ્ટિને ધર્મનિર્ણયમાં પ્રમાણરૂપે ગણાવતાં શાકુન્તલમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

एव च विद्वच्चन्द्रि, निर्गत
प्रतिद्वन्द्वं कविभिर्निरूपितम् ।
' सतां हि मन्देह पदेषु बन्तुषु
प्रमाणमन्तः कण प्रवृत्तयः ' ॥

ખીજો દાખલો:—

અહમસ્ય (૩-૧-૮)ની ભાગતીમાં વાચ્યરૂપિતિ મિત્રે તન્મૂલા ચ લૌકિકી સ્મૃતિઃ એ રીતે લખ્યું છે તેનું વિવરણ કરતાં ટીકાકાર અમલાનન્દ સરસ્વતી લખે છે કે તન્મૂલા એટલે હૃદય્યાયમૂલા અને લૌકિકી સ્મૃતિ એટલે કાલિદાસાદિ સ્મૃતિ અને પછી મેધદૂતમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે.—

वेदेगीता मुकुतशब्दैः स्वर्णिगां भूमिभगे
भोगप्राप्तिं कथयति पुरीं वर्णयन्कालिदासः ।
' स्वल्पीमूलेषु चरितफले स्वर्णिगां गां गतानां
शेषेषु चैव हितमिव दिवं कान्तिमसखण्डमेकम् '

શંકરાચાર્ય શાક્ત હતા, શૈવ હતા કે વૈષ્ણવ ?

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના ઉત્તરોર્ધ્વમાં શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા લખે છે કે ‘સગુણ’ બ્રહ્મવાદની વ્યવહારિક ભૂમિકામાં તેઓ (આદ્ય શંકરાચાર્ય) શક્તિવાદના હિમાવતી હતા એમ તેમનો સૌન્દર્યલહરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો કાવ્યગ્રન્થ જોવાથી સમજાય છે. તે ગ્રન્થમાં ઓવિદ્યાનું સામયિક મતથી પ્રતિપાદન છે. શ્રી શંકરાચાર્યે લલિતાત્રિશતી ઉપર બાબ્બ રચ્યું છે અને તે શક્તિપર છે. તેમનો પ્રપંચસાર નામનો ગ્રન્થ પ્રકટ થયો છે અને તેના ઉપર પદ્મપાદાચાર્યની टीका છે એમ ભાસ્કરરાયના ઉત્તારા ઉપરથી મમજાય છે.’ (હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ. પા. ૬૭, ૬૮).

શાંકરવેદાન્ત દર્શનના અનુયાયીઓ પરમાર્થ વિચારમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મને જ યથાર્થ માનતા હોવા છતાં વ્યવહારમાં સગુણબ્રહ્મનાં વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ વગેરે પુરાણપ્રસિદ્ધ રૂપોને ભજે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. દા. ત. મધુસૂદન સરસ્વતી શાંકર અદ્વૈતવાદી હોવા છતાં પરમ કૃષ્ણભક્ત હતા એમ એમની ભગવદ્ગીતા ઉપરની टीका ઉપરથી તથા ભક્તિ-રસાયન નામના ગ્રન્થ ઉપરથી જણાય છે. ભક્તિતત્ત્વજ્ઞાનમાં ભક્તિતત્ત્વનું વિવરણ એમણે શ્રીમદ્ભાગવતનાં વચનોથી કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ એ વેદાન્તી ભકતે રાષ્ટ્ર કહ્યું છે કે —

કૃષ્ણાત્પરં વિમ્બપિ તત્ત્વમદં ન જાને ।

(કૃષ્ણથી પર કોઈ તત્ત્વને હું જાણતો નથી.)

તથા અસ્માકં તુ તદેવ લોચનચમત્કારાય મૂયાશ્ચિરમ્
કાલિંદીપુલિનેષુ યત્કિમપિ તન્નોલં મહો ઘાયતિ ।

એ શબ્દો વડે યમુનાની રેતીમાં ફરનાર શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ઇચ્છા કરી છે.

આ જ રીતે અપ્પયદીક્ષિત શાંકરવેદાન્તી હોવા છતાં પરમ શિવ-ભક્ત હતા અને શારીરિક ભાષ્ય ઉપર રત્નપ્રભા નામની ટીકા લખનાર જોવિંદાનન્દ સમભક્ત હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ પાછલા કાળના અદ્વૈતવાદીઓની મનોવૃત્તિનો ભગવાન શંકરાચાર્ય કે એમના મમકાલીન સુરેશ્વરાચાર્યો ઉપર આરોપ કરવો એ ખોટું છે. આ પ્રાચીન અદ્વૈતવાદીઓ ભક્ત હતા કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી, એમને ભક્ત હરાવનાર કેટલાંક સ્તોત્રો પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ સ્તોત્રોને પ્રમાણરૂપ માનવાં કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. સૂત્રભાષ્ય, ઉપનિષદભાષ્ય અને ગીતાભાષ્ય જેવા સર્વમતે આદ્ય શંકરાચાર્યના ગણાતા ગ્રંથોમાં શ્રી શંકરાચાર્યે દર્શાવેલા સ્પષ્ટ વિચારો અને નિદાન્તોથી વિરુદ્ધ વિચારો આ સ્તોત્રોમાં જોવામાં આવે ત્યારે એ સ્તોત્રોના કર્તાત્વ માટે શંકા પડે એ સ્વાભાવિક છે.

પાછળના કેટલાંક વેદાન્તીઓ જીવન્મુક્તિનું સુખ અનુભવવા માટે યોગાભ્યાસની આવશ્યકતા જાનીને પણ છે એવું માને છે, અને ભક્તિ-ધર્મગુરુસાધનને યોગનું એક અંગ ગણે છે અથવા સર્વ પગથીઓમાં ચડવાનું સાધન ગણે છે (જુઓ શાંકરવેદાન્તમાં ભક્તિનું સ્થાન, પ્રસ્થાન, વર્ષ ૨ અંક ૧૧). હુંકમાં મહુસૂદન સરસ્વતી કહે છે તેમ સાધનના આગળથી તે સિદ્ધ દ્ધાના મહાત્મ્ય સુધી સર્વ અવસ્થાઓમાં ભક્તિની આવશ્યકતા કેટલાંક ગણે છે (જોખન પા. ૩-૪). આ રીતે, જીવન્મુક્તિના સુખના સોભથી કેં પોતાના અંતઃકરણમાં

રહેલ ભક્તિ વૃત્તિને સંતોષવા માટે અથવા માત્ર લોકમાં નાસ્તિક ન દેખાવા માટે વેદાન્તીઓ પોતાના કુળપરંપરાના સેવ્ય અથવા પોતાની સ્ત્રીને અનુકૂળ, શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ વગેરે પૌરાણિક દેવોમાંથી કોઈની મૂર્તિનું, વ્યવહારમાં પૂજન અર્ચન કરે છે.

વેદાન્તીઓના આ વ્યવહારિક વર્તનની પરંપરા વિધારણ્ય (૧૪મું શતક) અને શ્રીધર સ્વામી (૧૨મું ૧૩મું શતક) જેટલી જુની માનવામાં વાંધો નથી. પણ એ પરંપરાને શંકરાચાર્ય સુધી લાંબાવવા માટે કોઈ પુરાવો નથી. ઉલ્લટું મધુસૂદન સરસ્વતી જેવાને ભક્તિને જ્ઞાન સમાન સ્થાન અપાવવા માટે શંકરાચાર્યથી જુદા પડવું પડે છે (જુઓ ગીતા અ. ૧૮, શ્લો. ૫૫ ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની ત્રીકા), અને શંકરાચાર્ય તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં 'જ્ઞાનનિક્ષા જ પરાભક્તિ કહેવાય છે' એમ કહે છે (જુઓ પ્રસ્થાન વર્ષ ૨, અંક ૧૧, પા. ૩૦૩). મતલબ કે માત્ર ભક્તિ કે જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ મોક્ષનું સાધન છે એમ શંકરાચાર્ય માનતા નથી. 'પણ કેવળ બ્રહ્માત્મૈક્યવિજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ એમનો ખાસ સિદ્ધાન્ત છે. એટલે મોક્ષના માધન તરીકે તો કોઈ પણ દેવની ભક્તિ સ્વીકારવાની વાત ઊભી જ રહે એમ નથી. પણ વિધારણ્ય વગેરે પેટે જીવન્મુક્તિના સાધન તરીકે પણ શંકરાચાર્ય ભક્તિને સ્વીકારતા નથી. શ્રી વિધારણ્યનાં જીવન્મુક્તિ-વિવેકમાંથી એ વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી વ્રજસૂત્ર (અ ૧ પા. ૧ સૂ. ૪)ના બાધ્યમાં શંકરાચાર્યે આ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—इत्येवमाथाः ध्रुवो ब्रह्मविद्यान्तरं कोक्ष दर्शयन्त्यो मन्वे कार्यान्तरं कारयन्ति । અને બ્રહ્મજ્ઞાની પણ ખીજા જેવો સંસારી જ રહે છે માટે જ્ઞાન થયા પછી પણ અસંસારી (જીવન્મુક્ત) થવા માટે કોઈક કર્તવ્ય રહે છે એવા પૂર્વપક્ષના જવાબમાં કહે છે કે:—

तस्मान्नाद्यगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्
यस्यहु यथापूर्वं संसारि-चं नासाद्यगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ।

જેણે અજ્ઞાતમભાવ જાણ્યો છે તેનામાં પહેલાં જેવું સંભારીપણું દેખાય તેને અજ્ઞાતમભાવનું જ્ઞાન થયું નથી એમ જાણવું. હુંકમાં શંકરાચાર્ય મંસારીપણીની નિયતિ (ઉવમ્મુક્તિની પ્રાપ્તિ) અજ્ઞાતમભાવના જ્ઞાનથી જ થઈ જાય છે એમ માને છે. એટલે ઉવ-મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિધારણ્ય વગેરે પરે યોગની કે ભક્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. માત્ર વ્યવહારના દેખાવ માટે એ મહામંન્યામી કાઈ દેવની ભક્તિ કરે એવું તો કાંઈ ન માને. હુંકમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિથી શંકરાચાર્ય શંક, વૈષ્ણવ કે શાકત હોવાનો સંભવ એમના ભાષ્યમંથો જિતાં દેખાતો નથી.

હવે રજાં સ્તોત્રો. શ્રી નર્મદાચંદ્ર મહેતા પણ એક સ્તોત્રના પુરાવાથી શંકરાચાર્યને શાકત કહે છે. પણ સ્તોત્રોને ઐતિહાસિક અન્વેષણમાં પ્રમાણ માનવામાં ઘણી મુશ્કેલી છે. સ્તોત્રરત્નાકરમાં શંકરાચાર્યના નામનાં અનેક સ્તોત્રો છે. એ બધાં સ્તોત્રોની ભાષા, રચના, વિચારસંકલના વગેરે એટલાં બધાં જુદી જુદી કક્ષાનાં-કેનરનાં ચડતાં છે કે એ બધાં એક જ કર્તાની કૃતિઓ હોય એમ માની શકાતું નથી. શંકરાચાર્યનું સંસ્કૃત ગદ્ય પ્રસન્ન, ગંભીર અને મંદકૃત બાવાની ગદ્યરચનાઓમાં અતિ વિરલ સૌન્દર્યવાળું હંચામાં લંચી કક્ષાતું છે, જે થોડી પદ્યરચના નિઃશંક શંકરાચાર્યની જ છે તે પણ અત્યંત અર્થ-ભારવાળી અને પ્રીત રચના છે. પણ સ્તોત્રોમાંનાં કેટલાંક તદ્દન શીખા-ઉની અલ્પ અર્થવાળી નિર્માલ્ય રચનારૂપ દેખાય છે. દા. ત. જુઓ શંકરાચાર્યવિગચિર્ન યમુનાદક, નર્મદાદક, કાશીપંચક વગેરે. વળી આ સ્તોત્રોમાં પાઠલા કાળનાં કેટલાંક ચિન્હો મળી આવે છે. દા. ત., યમુનાદકમાં:—

જલચ્યુતા જ્યુતાંગરાગલંપટાલિશાલિની

વિલોલરાધિકાક્ષાંતચંપકાલિમાલિની. શ્લો. ૭

મામાં રાધિકા શબ્દ છે. રાધાનામ શ્રી ભાગવતને પણ અગ્રણ્ય છે. એ જોતાં આ સ્તોત્રનું આધુનિકમણું સ્પષ્ટ છે.

શંકરાચાર્ય શાકત હતા, શૈવ હતા કે વૈષ્ણવ ?

૧૮૭

સ્તોત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણવામાં ખીજી મુશ્કેલી એ છે કે સૌન્દર્ય-લહરી અથવા ત્રિપુરસુંદરીસ્તોત્ર ઉપરથી શંકરાચાર્યને શાકત-દેવીભક્ત ગણવામાં આવે તો શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર, શિવબુજંગપ્રયાત સ્તોત્ર વગેરે શંકરાચાર્યવિરચિત ગણાતાં સ્તોત્રો ઉપરથી તે શૈવ શા માટે નહિ ? અથવા પદ્મપદી, અમ્બુતાલક, વિષ્ણુપાદાદિકેશાન્તવર્ણન-સ્તોત્ર, વૈષ્ણવ અથવા લક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્ર વગેરે ઉપરથી કૃષ્ણભક્ત શા માટે નહિ ?

વળી લક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્રમાં ઉલ્લા મ્લોકમાં:—

લક્ષ્મીનૃતિહરણાબ્જમધુગતેન સ્તોત્રં કૃતં સુચકરં મુવિ શંકરેણ।
એ રીતે સ્પષ્ટ શંકર નામનો ઉલ્લેખ છે. અને કૃષ્ણાલક નામના સ્તોત્રમાં પણ શંકરે માતાના મોક્ષ માટે શ્રીહરિની આરાધના કરી અને લક્ષ્મી સાથે શ્રીહરિ પતિવર પાસે પ્રગટ થયા. એ રીતે વિશેષ ઉલ્લેખ છે.—

इति हरिरखिलात्मारविधतः शंकरेण
श्रुतिविशदगुणोऽस्तौ मातृमोक्षार्थं माद्यः ।
यतिवरनिकटे श्रीयुक्त आबिर्यभूव
स्वगुणवृत्त उदारः शैलचक्राब्जहस्तः ॥

આ ઉલ્લેખો બોતાં તથા હરિમીઠે સ્તોત્રમાં શંકર વેદાંતની પ્રક્રિયાઓ ઔપનિષદ કટકોઓ સાથે ભરી છે એટલે કદાચ એ શંકરા-ચાર્યની કૃતિ હોય એમ માનીએ તો શંકરાચાર્યને વિષ્ણુભક્ત જ ગણવા બોધએ. વળી ભગવદ્ગીતાની પોતાની ટીકાના આરંભમાં શંકરાચાર્ય નારાયણને પરમાત્મા કહે છે, અને વાસુદેવ અવતાર છે એ પણ ક્યુલ કરે છે. વળી ભગવાન નારાયણની ભક્તિ લોકોમાં ચાલે તેમાં પણ એમને વાંધો નથી.

‘જેણે બ્રહ્માત્મભાવ જાણ્યો છે તેનામાં પહેલાં જેવું સંસારીપણું દેખાય તેને બ્રહ્માત્મભાવનું જ્ઞાન થયું નથી એમ જાણવું.’ હુંકમાં શંકરાચાર્ય સંસારીપણાની નિવૃત્તિ (હવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ) બ્રહ્માત્મ-ભાવના જાનથી જ થઈ જાય છે એમ માને છે. એટલે હવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિચારણ્ય વગેરે પેઠે યોગની કે ભક્તિની આવશ્યકતા સ્વી-કારતા નથી. માત્ર વ્યવહારના દેખાવ માટે એ મહાત્મન્યાસી ટાઈ દેવની ભક્તિ કરે એવું તો કાઈ ન માને. હુંકમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિથી શંકરાચાર્ય શંક, વૈષ્ણવ કે શાકત હોવાનો સંભવ એમના બાપ્યગ્રન્થો જોતાં દેખાતો નથી.

હવે રજાં સ્તોત્રો. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા પણ એક સ્તોત્રના પુરાવાથી શંકરાચાર્યને શાકત કહે છે. પણ સ્તોત્રોને ઐતિહાસિક અન્વેષણમાં પ્રમાણ માનવામાં ઘણી મુશ્કેલી છે. સ્તોત્રરત્નાકરમાં શંકરાચાર્યના નામનાં અનેક સ્તોત્રો છે. એ બધાં સ્તોત્રોની ભાષા, રચના, વિચારસંકલના વગેરે એટલા બધાં જુદી જુદી કક્ષાનાં-કનરનાં ચડતાં છે કે એ બધાં એક જ કર્તાની કૃતિઓ હોય એમ માની શકાતું નથી. શંકરાચાર્યનું સંસ્કૃત ગદ્ય પ્રસન્ન, અંશીર અને સંસ્કૃત ભાષાની ગદ્યરચનાઓમાં અતિ વિસ્તૃત સૌન્દર્યવાણું ઉંચામાં ઉંચી કક્ષાનું છે, જે થોડી પદરચના નિઃશંક શંકરાચાર્યની જ છે તે પણ અત્યંત અર્થ-ભારવાળી અને પ્રૌઢ રચના છે. પણ સ્તોત્રોમાંનાં કેટલાંક તદ્દન શીખા-ઉત્તી અલ્પ અર્થવાળી નિર્માલ્ય રચનારૂપ દેખાય છે. ‘દા. ત. જુઓ શંકરાચાર્યવિરચિત્તં યમુનાદક, નર્મદાદક, કાશીપંચક વગેરે. વળી આ સ્તોત્રોમાં પાછલા કાળનાં કેટલાંક ચિન્હો મળી આવે છે. દા. ત. યમુનાદકમાં:—

જલચ્યુતા ચ્યુતાંગરાગલંપટાર્લિશાલિની

ધિલીલરાધિકાકચાંતચંપકાલિમાલિની । પ્રભો. ૭

આમાં રાધિકા શબ્દ છે. સંધાનામ શ્રી ભાગવતને પણ અન્નદ્યુ છે.

આ સ્તોત્રના આધનિકપણું સ્પષ્ટ છે.

સ્તોત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણવામાં બીજી મુશ્કેલી એ છે કે સૌન્દર્ય-લહરી અથવા ત્રિપુરસુંદરીસ્તોત્ર ઉપરથી શંકરાચાર્યને શાક્ટ-દેવીભક્ત ગણવામાં આવે તો શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર, શિવભુજંગપ્રયાત સ્તોત્ર વગેરે શંકરાચાર્યવિગચિત ગણાતાં સ્તોત્રો ઉપરથી તે શૈવ શા માટે નહિ ? અથવા પટ્ટપદી, અચ્યુતાષ્ટક, વિષ્ણુપાદાદિક્ષાન્તવર્ણન-સ્તોત્ર, વૈષ્ણવ અથવા લક્ષ્મીવૃસિંહ સ્તોત્ર વગેરે ઉપરથી કૃષ્ણભક્ત શા માટે નહિ ?

વળી લક્ષ્મીવૃસિંહ સ્તોત્રમાં હેત્વા શ્લોકમાં:—

લક્ષ્મીનૃસિંહચરણાઙ્ગમધુમતેન સ્તોત્રં કૃતં સુરકરં મુષિ શંકરેણ |
એ રીતે સ્પષ્ટ શંકર નામનો ઉલ્લેખ છે. અને કૃષ્ણાષ્ટક નામના સ્તોત્રમાં પણ શંકરે માતાના મોક્ષ માટે શ્રીહરિની આરાધના કરી અને લક્ષ્મી-માથે શ્રીહરિ યતિવર પાસે પ્રગટ થયા. એ રીતે વિશેષ ઉલ્લેખ છે.—

દતિ હરિરગ્નિલાત્મારાધિતઃ શંકરેણ
શ્રુતિવિશદ્ગુણોડ્ઠો માતૃમોક્ષાર્થ માઘઃ ।
યતિવરનિકટે શ્રીયુક્ત આવિર્યભૂષ
સ્વગુણનૃત ઉદારઃ શંખચક્રાઙ્ગહસ્તઃ ॥

આ ઉલ્લેખો જોતાં તથા હરિમીઠે સ્તોત્રમાં, શંકર વેદાંતની પ્રક્રિયાઓ ઔપનિષદ કટકાઓ સાથે ભરી છે એટલે કદાચ એ શંકરા-ચાર્યની કૃતિ હોય એમ માનીએ તો શંકરાચાર્યને વિષ્ણુભક્ત ન ગણવાં જોઈએ. વળી ભગવદ્ગીતાની પોતાની ટીકાના આરંભમાં શંકરાચાર્ય નારાયણને પરમાત્મા કહે છે, અને વાસુદેવ અવતાર છે એ પણ કબુલ કરે છે. વળી ભગવાન નાગવળની ભક્તિ લોકોમા આતે તેમાં પણ એમને વાધો નથી (જુઓ પ્ર. ૬ ૨-૨-૪-૨ ઉપસુ' ભાષણ). એ જોતાં કાંઈક વિષ્ણુસ્તુતિ એમની હોવાનો વધારે અર્થ નથી.

ઉપર કહેલાં કારણોથી મને તો શંકરાચાર્યનાં કહેવાતાં સ્તોત્રો શંકરાચાર્યનાં સાગનાં નથી.

બીજું 'દશીમીકે' જેવું સ્તોત્ર. જેમ શંકરાચાર્યને વૈષ્ણવ ઠગવવા જાય છે તેમ દક્ષિણામૂર્તિ જેવું સ્તોત્ર, જેમાં શાંકરસિદ્ધાન્તની સરમ શુદ્ધિ છે અને ખામ શૈવવાદનો બીજકુલ અંશ નથી તે શંકરાચાર્યને દક્ષિણામૂર્તિના ભક્ત હરાવે.

વળી શંકરાચાર્યનાં કહેવાતાં શિવસ્તોત્રમાં પણ શંકરાચાર્યનાં મિદાન્તો તથા જીવનકથા આગે વિરોધ આવે છે. શંકરાચાર્યે પ્રલસનમાં પાશુપત મતનું સ્પષ્ટ ખંડન કર્યું છે (જુઓ ૨. ૨. ૩૭); વળી શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્રમાં સ્તોત્રકર પોતાને મુલબનુવતિસ્વાદ હોય નિરુણઃ : કહે છે, ' શંકરાચાર્યને સ્ત્રી કે છોકરાં ક્યાં હતા ? શ્રૌતે વાર્તા ક્યાં મેં દ્વિજકુલ વિદિતે એ શબ્દો જોતાં સ્તોત્રકર અદિજ કદાચ કોઈ ગમ (પ્રાપ્તેન રાગ્યેન કિ શબ્દો જુઓ) હોય. અને તેમ પણ આ સ્તોત્રોનો પુરાવા તરીકે ઉપયોગ ચર્ચ શકે એવું નથી.

હવે છેવટ જે સ્તોત્ર ઉપર શ્રી નર્મદશંકર મહેતા આધાર રાખે છે તે સ્તોત્ર જોઈએ. સૌન્દર્યલહરી 'અમલકૃતિયુક્ત' સ્તોત્ર છે એ માયું છે. પણ ઉપર કહેલાં વાંધા એ સ્તોત્રને પણ લાગુ પડે છે. અને માત્ર ઉપર આપેલી દલીલો જ આ સ્તોત્રથી શંકરાચાર્યને શાકત હરાવવા સામે પુરતી છે. પણ સૌન્દર્યલહરીમાં પોતામાં જે એવું ફેરબુંદ છે કે જે એને શંકરાચાર્યની કૃતિ ગણવામાં નડે છે. દ. ત. સૌન્દર્યલહરીના પહેલા જ શ્લોકમાં સ્પષ્ટવાદનો ઉલ્લેખ છે. આ શૈવવાદ ઈ. સ. ૧૧મા સદીથી જુનો નથી. શંકરાચાર્ય એનો ઉલ્લેખ કરે એ મંજૂર નથી (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૦૪, ૧૦૫) શ્લોક ૫ માં મોહિની સ્વરૂપે શિવને મોહ પમાડવાની વાત છે. એ વાત પહેલીવાર શ્રી ભાગવતમાં દેખાય છે, માટે આ સ્તોત્ર સ્યનારે ભાગવત પંછી થયેલ છે. સૌન્દર્યલહરીમાં શિવમહિમ

શંકરાચાર્ય શાક્ટ હતા, શૈવ હતા કે વૈષ્ણવ ?

૧૮૯

સ્તોત્રમાંથી સ્પષ્ટો ઉતાર્યા છે : (જુઓ સૌન્દર્યલહરીનો શ્લોક. ૪૭ મો)
સૌન્દર્યલહરીકાર વિશ્વને આત્માનું પરિણામ કહે છે (જુઓ શ્લોક
૩૫) બ્યારે શંકરાચાર્ય વિવર્ત માને છે એ પ્રસિદ્ધ છે. સૌન્દર્ય-
લહરીનો કર્તા પોતાને દ્રવિડ શિશુ કહે છે (શ્લોક. ૭૫) શંકરાચાર્ય
કેરલમાં જન્મ્યા કહેવાય છે (જુઓ હિંદતત્ત્વચિન્તાનનો ઇતિહાસ ઉઃ
પા. ૨૧૦) શંકરાચાર્યે પાશુપત મતનું ખંડન કર્યું છે એ ઉપર
કહ્યું જ છે. પણ આ સ્તોત્રકાર પાશુપત મતને માને છે (જુઓ
શ્લોક ૯૭) આ ઉપરાંત હઠયોગનાં તંત્રોનો સૌન્દર્યલહરીકારને પુષ્કળ
પરિચય છે. શંકરાચાર્યના વખતમાં એ તંત્રનો પ્રચાર હોવાનો કોઈ
પુરાવો મારા જાણવામાં નથી. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ પણ આપ્યો
નથી. દુકમાં આ સૌન્દર્યલહરી કોઈ શક્તિભક્ત તાંત્રિક કવિની કૃતિ છે.

હવે એટલું જ કહેવાનું છે કે ભાષ્યકાર આદ્યશંકરાચાર્યે કદર
નિર્ગુણ્ય બ્રહ્મવાદી છે, એમનામાં સગુણ્ય બ્રહ્મના પક્ષપાતની ગંધ પણ
નથી. તો શાક્ટ કે શૈવ કે વૈષ્ણવ ભક્તિનો સંભવ જ ક્યાંથી ?

શ્રી શંકરાચાર્યે કોઈ સ્તોત્રો રચ્યાં હોય તો એમાં અસંભવિત
જેવું કાંઈ નથી, પણ હાલમાં મળતાં શંકરાચાર્યનાં કહેવાતાં સ્તોત્ર-
માંનાં ઘણામાં શાંકરસિદ્ધાન્તોનો વિરોધ પરસ્પર વિરોધ તથા વિચાર
દૌર્બલ્ય વગેરે જોતાં એમાંથી કોઈને શંકરાચાર્યની કૃતિ કદાવરી અને
એ ઉપરથી શંકરાચાર્યની માન્યતા વિષે કાંઈ પણ મત બાંધવા એ
યોગ્ય નથી. જે સ્તોત્રોમાં શાંકરસિદ્ધાન્તો સુંદર રીતે ગુથેલા મળે છે
અને જેની રચના ઉંચી પ્રતિની છે તે પણ ભાષ્યકારની પોતાની નહિ
પણ ભાષ્યકારના અનુયાયી કોઈ સારાવેદાન્તી કવિની કૃતિઓ હોવાનો
સંભવ છે. વિષ્ણુસહસ્ર નામનું ભાષ્ય વગેરે શંકરાચાર્યની કહેવાતી
કૃતિઓ પણ અને તો શંકરાચાર્યની નથી લાગતી

અતીન્દ્રિય શક્તિ

મહિષાસુર નબુભાઈનો પ્રાણવિનિમય ગ્રંથ મેં બાવીશ વર્ષની ઉંમરે વાંચ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૯માં ‘ થીઓસોફિકલ સોસાયટી ’ના સ્થાપક નેનાઓ આ દેશમાં આવ્યા અને તેમનાં લખાણો વગેરેની અસર નીચે મહિષાસુર નબુભાઈએ ‘ પ્રાણવિનિમય (મેસ્મેરેરીઝમ) ’ના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા, તથા ‘ પ્રાણવિનિમય ’ પુસ્તક પણ લખ્યું. એ અસ્સામાં અર્થાત્ ૧૯મી સદીની છેલ્લી વીસીમાં, આ દેશના બીજા ભાગની સ્થિતિની ખબર નથી, પણ મુગ્ધતામાં તે આવ્યા પ્રયોગોનો ધણો નાફ લાગ્યો હતો. એ વખતે હું જો કે એવા કોઈ પ્રયોગો કરવાના છંદમાં નહોતો પડ્યો, પણ એ વિષયનું સાહિત્ય વાંચતો ખરો. યુરોપમાં મેસ્મેર- (જી. સ. ૧૮૧૫માં મરણ પામ્યો) તેણે આ પ્રાણવિનિમય (ઇ. મેસ્મેરીઝમ)ના પ્રયોગોની શરૂઆત તો, ૧૮મી સદીમાં જ કરી હતી. ૫મી ૧૯મી સદીના મધ્યમાં જૂતગટીત સ્ત્રીપુરુષો (ઇ. મીટીઅમે) દ્વારા પ્રેનાવાહન વિદ્યા (ઇ. સ્પીરીટ્યુલીઝમ), જેનો પ્રચાર તો જુના કાળથી હતો, તેના પ્રયોગો કરી સંશોધન કરવાનો પવન આવ્યો અને તેવા પ્રયોગો કરવાની, સંસ્થાઓ બની યઈ. આ દેશમાં એ છેક જુના ઉપનિષદોમાં એટલે અદી હજાર વર્ષ પહેલાંના ગ્રંથોમાં જૂતગટીતવાદિથી ગટીત (ઇ. પેગેન્સ) માણસોના ઉલ્લેખો મળે છે. અને તે વખતથી

આરંભી આજ સુધી ભૂતાદિના વળગાડની ભુવાઓએ ભૂતો કાઢ્યાની તથા મનુષ્ય શરીરમાં દેવદેવીઓના આવેશો થતા હોવાની પરંપરા આ દેશમાં ચાલુ નથી છે. મનુષ્યશરીરમાં આવિષ્ટ દેવદેવીઓએ ભાષેત્રા શુભાશુભોની વાતો પણ સાંભળીએ છીએ. મેં અન્યત્ર કહ્યું છે તેમ અથર્વવેદથી ચાલ્યા આવતા હોવા છતાં આ ભૂતાદિના વહેમો જે રીતે ચાલે છે તે રીતે જરૂર કુસંસ્કાર છે.^૧ પણ એ બધામાં ક્વચિત્ સત્યાંશ ગૃહ રૂપે પણ હોય તો એનું સંશોધન કરવાની આપણી ફરજ છે.

યુરોપમાં તો માનસસંશોધન મંડળ (જ. સાઈકીક્લ રીસર્ચ સોસાયટી) જેવી સંસ્થાની સો વર્ષ ઉપર સ્થાપના થયા પછી ઘણું સંશોધન થયું છે. એ વિષયનાં અનેક સામયિકો નીકળે છે તથા અનેક ગ્રંથો એ વિષય સંબંધી લખાયા છે. પરિણામે ત્રેતાવાદન ક્રિયાઓ અને તેનાં મંડળોમાં ગૃહીત (જ. મીડીઅમ) લોકોએ બનાવેલા ચમત્કારમાં મોટેભાગે અસત્ય અને દુર્ગવિદ્યા હોય છે એમ સાબીત થયું છે; પણ કોઈક વિગ્લ દાખલામાં સત્ય હોવાના પણ ચોક્કસ પુરાવા મળ્યા છે. મણિલાલ નળુભાઈને પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગથી પોતે નિર્દિત કરેલ વ્યક્તિએ એક બવિષ્ય કહેતું અને તે પાછળથી સાચું પડેતું એમ પ્રાણુવિનિમય પુસ્તકમાં લખ્યું હોવાનું મને યાદ છે. પણ આ દેશમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે વિશાળ પાયો ઉપર દાખલાઓ પરીક્ષાપૂર્વક એકઠા કરીને તથા યોગ્ય શ્રેયોગોદ્ધાર સત્યાસત્યનો વિવેક કરીને પ્રાપ્તિ કરે છે તેમ અસત્યના દગલા કે ઉકરણ માથી નત્યને શોધવાનો શ્રેય જ પ્રયત્ન દહી સુધી થયો નથી. આ વિષયના એક પશિમના નિબંધાત મંદ્રોધકે સંશોધન કરેલી દુષ્ટાક્રતોનાં માંથી થોડી નિર્ચયક દષ્ટાંતો નીચે જનારી છે. ખાસ માનવચિત્તમાં

૧ નળુભાઈ માટે પુસ્તક 'જાતીય સંસ્કારો અને તેનું યુરોપમાં અવ-
તરણ' નજારવાનું મહેનત

ગૃહ દેહી શક્તિ ક્રાંતિક માણુઓમાં કુલીક વાર ને અતિ પ્રાકૃત અને અભારિક અમકારા બતાવે છે, તેના જ યોગ દાખલા સુટયા છે.

માનસશાસ્ત્રીય સંશોધન (ઇ. સાધકીકલ રીયર્સ) ની એક પરિપદ ૧૯૨૩માં વોરસોમાં બદાઇ હતી અને તેમાં હાજરી આપનાર માનસશાસ્ત્ર-સંશોધક હેરી પ્રાઇસે પોતાના એવા અનુભવો વર્ણવ્યા છે કે જેમાં માનવચિત્ત દેશકાળની મર્યાદાઓને ઓળંગીને દેશ અને કાળમાં દૂરના બનાવોનું સ્પષ્ટ અને ચચાર્ય દર્શન કરીને આશ્ચર્ય પમાડે છે. એ લેખકે આપેલા અદ્ભુત દાખલાઓ, એના શબ્દોનો અનુવાદ ક્રાંતિક દુકાવીને અહીં ઉતારું છું. એ કાળે પોત્તડમાં ગૃહીત (ઇ. મીડીયમ્સ) માણુસો ધણાં હોવાની ખ્યાતિ હતી અને જ્યાં ઉપર કહેલી પરિપદ મળી હતી. એ યુનિવર્સિટીમાં આવાં સ્થાનિક માણુસોને ફીક સંખ્યામાં લાવવામાં આવ્યાં હતાં. પોતેન યુનિવર્સિટીના પ્રો. ડો. એડમ ઓલ્ટોરકીની પ્રાર્થના કહે છે કે મને ત્યારે ઓળખાણ ચઇ. આ ડો. ઓલ્ટોરકીએ ‘ તમારે કોઇ એક બે ‘ મીડીયમ ને તપાસી જોવાની જરૂર છે ? ’ એમ પુછ્યું અને તેણે આપેલી યાદીમાંથી મેં એક ખંડુન છોકરીને પસંદ કરી. એનું નામ હતું આના પીલક. એનામાં દૂર દષ્ટિ (ઇ. ક્સેરવોયન્સ) હતી. એની ઉંમર હતી બાર વર્ષની અને તે સીમેશીઆની વતની હતી. એની આ માનસ-ચક્રિની પરીક્ષા માટે અમે બીજા ઓરડામાં ગયા, ત્યાં એ છોકરી અને તેની મા એહાં હતાં. બેય અસલ ખેડૂત હતાં. એ માતા અને પુત્રી તો પોતાની માતૃભાષા (સીમેશીઅન) સિવાય કોઈ ભાષા બોલનાં નહોતાં. પોલીશ ભાષા પણ નહિ, પણ ડો. ઓલ્ટોરકીએ કહ્યું કે પોતે કુભાષિયા તરીકે કામ કરશે. છોકરી

૧ જુઓ હેરી પ્રાઇસનું પુસ્તક ‘ સત્યનું સંશોધન (સર્વ ફોર ટ્રુથ) ’

૧૯૪૨ પ્ર. ૧૧૩.

૨ મહિલાલ નશુભાઈએ આને વિશ્લેષિત કહેલી છે.

પ્રુથ શરમાળ હતી અને અમે ઘોડી વારે એને પાટે ચઢાવી. પણ છેવટે એ છોકરીએ મારે વિષે પોતાના ચિત્તમાં પ્રગટી છાપો (અં. ઇમેશન્સ) કહેવા માંડી અને હું એને નોંધી લેવા માંડ્યો. હું કાંઈ પ્રશ્નો પુછતો નહોતો અને ગ્રી. ઓલ્ટોસ્કી પણ એને કાંઈ મદદ કરી શકે એમ નહોતા; કારણ કે તેઓ જ મને ઝોળખતા નહોતા.

શરઆતમાં આવાં દૂર દષ્ટિવાળાં કહે છે તેવી એટલે કે 'તમને પ્રાણીઓનો શોખ છે.' 'તમે પ્રવાસો કરશો' વગેરે વાતો કહ્યા પછી મને સ્તબ્ધચક્તિ કરી નાખ્યો તેવી વાતો મારે વિષે કહેવા માંડી. 'તમે નદીકાંઠે ચોરસ મકાનમાં રહો છો.' હવે એ છોકરીએ અથવા ગ્રીફસરે મારા નિવાસસ્થાનનો વિચાર કર્યો હોત તો લાંડનનું નામ લેત; કારણ કે ઉપર કહેલી પરિપક્ષમાં આવેલા ધણાખરા પ્રતિનિધિઓ અને હું પણ લાંડનથી આવ્યા હતા એ જાણીતું હતું. મને ખાતરી છે કે હું નદીકાંઠે ચોરસ ઘરમાં રહું છું એ હકીકત જાણનાર આખા પોલંડમાં કોઈ માણસ નહોતું. જો કે એ સાચી વાત છે. પછી એનાએ કહ્યું કે 'તમે પરણેલા છો અને કાંઈ સંતાન નથી.' પછી કહ્યું કે 'ત્યારે તમે બાળક હતાં ત્યારે પડી ગયા હતા અને તમારો ડાબો હાથ ભાંગ્યો હતો' અને આમ કહેતાં એણે પોતાના હાથ ઉપર જે ઠેકાણે મારો હાથ લાંબ્યો હતો ત્યાં આંગળી ઝુકી. પછી કહ્યું કે 'ચાળામાં જતા વિદ્યાર્થી તમે હતા ત્યારે તમને હોડીમાં આઘાત (અં. શોક) લાગ્યો હતો.' પ્રાદ્ય્મ લખે છે કે હવે મેં ડો. ઓલ્ટોસ્કીને પુછ્યું કે 'મને હોડીમાં અકસ્માત થયો હતો એમ તે કહેવા માગે છે.' તેણે તરત જ કહ્યું: 'ના. અકસ્માત નહિ. આઘાત લાગ્યો હતો.' ઘોડી કાઢ્યો તો તે શું કહેવા માગતી હતી તે હું સમજી ન શક્યો પણ પછી મને હોડી ઉપરને બનાવ યાદ આવ્યો. એ વખતે મને ખરેખરો આઘાત થયો હતો. કારણ કે એક પળવિપળ માટે હું મારે ધાત અથવા એથી યે ખરાબ કાંઈકમાંથી જન્મી ગયો. એ છોકરીએ મારે વિષે અને મારાં જનો

વિશે પોતાની છાપો કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું. જેમાંની કોઈક અતિ અંગત હોઈને અદિ નોંધી નથી, પણ તેમાંની દરેક સાચી હતી.

એનાની દૂરદષ્ટિની વેદિકતા (બ. દુસિડિટી)થી મને અસર થઈ એમ કહેવું એ તો અધોક્ષિત ગણાય. તેણે કહી તેમાંની એક પણ વાતનો હું એ વખતે વિચાર કરતો નહોતો અને કોઈક દાખલા તરીકે હાથ ભાંચ્યાની તથા હોડીના આધાનની વાત તો હું વર્ષોથી બુઝી ગયો હતો. અને દૂઆ-દંડનથી એક દગ્ગર માર્શલ હોટેલ હું ગણાવતો હતો. એક દિવસ કાળચુદામાં પેસીને જરા ય અચકાયા વગર પકડી પાડે છે, એ તો તદ્દન આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ કરી નાખે એવું છે. ક્યાંથી આ ખબર એ છોકરી મેળવે છે? કણ્ઠ કરી મારી મુત એના (બ. સખકાન્ધિયસનેસ)માંથી.

એસનર્ગની જે એન્ડર્સન છોકરીઓથી પછું હું ૧૯૨૫માં આવો જ ચક્રિત થઈ ગયો હતો એમ કહીને પ્રાર્થના લખે છે, કે - હું કોપ્પ-હેગનથી સ્વદેશ તરફ પાછો ફરી રહ્યો હતો; ત્યાં સિંકમોર્ગમાં 'મીડી-અમ' ને જોવાનું આમંત્રણ મળ્યું. પણ એ સ્થળે નદિ પણ એસનર્ગમાં આ જોડકી એન્ડર્સન છોકરીઓનો મેળાપ હું નાધી શક્યો. આ છોકરીઓ ધંધાદારી 'મીડીઅમ' નહોતી. તેમની ઉંમર એ વખતે વીસ વર્ષની હતી. હું મળ્યો ત્યારે મેં મારી ઓળખાણ આપી નહોતી. ડેન્માર્કમાં તે અઠવાડિયામાં મેં આપેલાં બાપણે ત્યાંનાં હાપાંઓમાં પુર્ગ હપાઈ ગયાં હતાં અને મારા ફોટોગ્રાફ પણ હપાયા હતા. એટલે કણ્ઠ કરી તેમણે મને ઓળખ્યો હશે.

આ એન્ડર્સન છોકરીઓ સાક્ષિ-મેટ્રીસ્ટસ જેને કહી શકાય એવી હતી. એટલે કે જેને વિશે આપણે કંઈ બધુનું લેખ તેના સંબં-

૧ આ લેખક ઈ. સ. ૧૮૮૧માં જન્મ્યો છે અને તેની બાલ્યાવસ્થાના જે વર્ષોએ એનાને વર્ણવ્યા તે વર્ષો પછી ઘણું વયે આ છોકરી જન્મી હશે.

ધની તેણે વાપરેલી દ્રાઈ ચીજ તેને આપવાથી તેના સ્પર્શ કરીને તેના માલિક વિષે તેઓ ઘણું કહી શકતી. મને માગ મોળાં આપવાનું કહેવામાં આવ્યું અને મેં મારું એક એક મોણુ દરક છોકરીને આપ્યું. પછી બેમાથી એક છોકરી ઉપરે માળે ઝોગડાના ગર્દ. અને કાગળ ઉપર પોતાને મળેલી જાપો લખી લેશે એમ કહ્યું. પછી મેં અમે બેમાં હતા તે ઝોગડાનાં બારણા બંધ કર્યાં અને મારી નોંધપોથીમા મારી મામેની છોકરી કહે તે લખી લેવાની તૈયારી કરી.

અમારી બેઠક લગભગ પોણા કલાક ચાલી તે પુરી થઈ, ત્યાં ને બીજી છોકરી અમારા ઝોગડામા નહોતી તે આવી અને તેણે પોતાની જાપોની યાદી મને આપી. મેં મારી નોંધ માથે એને શબ્દશઃ મન્યાવી લેઈ. એ લગભગ સરખી છે. તેમણે મારે વિષે જે કહ્યું તેમા થોડી વાત સાચી નહોતી. થોડી ભુલો હતી પણ નાની બાબતમા આમા આશ્ચર્યકાંક વસ્તુ એ છે કે મારા મોળાંનો સ્પર્શ કરીને એ છોકરીઓએ સ્વતંત્ર રીતે અમાન જાપો મેળવી છે અને તેમણે જે કહેલીક હકીકતો કહી તે ડેન્માર્કમા કોઈ માણુમના જાણુવામાં નહોતી એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લંડમાં પણ કોઈના જાણુવામાં નહોતી. તેમણે કહેલી અસાધારણ વાતોમાથી થોડી નીચે આપી છે:

(૧) એના પેડે આ ભોડાએ પાંચ કુંથુ કે 'તમે શહેર બહાર 'કંટ્રી'મા ગેદો છો.' અને એકે હમેયું કે 'મએમ્મા'મા રહેો છો.'

(૨) 'તમારા પિતાનું નામ એડ્વર્ડ છે.' આ તેનું ખ્રિસ્તી નામ હતું અને એ નામ અસામાન્ય નથી. અટકળ થઈ શકે એવું છે.

(૩) 'તમારી માનું નામ રેન્ડાલ છે.' એક છોકરીએ Rendal એની જોડણી કરી હતી. એ બારે ધણકો હોનો અને હું નથી ધાગતો કે (હાલ મારી પત્ની મિનાય) મારી માનું એ નામ જાણુવું હોય એવું દ્રાઈ માણુમ હવેનું હોય. અને એ તેનું ખ્રિસ્તી નામ હતું.

‘એમા રેન્ડાલ મીય.’ એ કે તેમણે એમ ક્યું નહોતું, મારી જુવાનીની શરૂઆત વખતે મારી મા મરી ગઈ અને વર્ષોથી તેનો ‘રેન્ડાલ’ નામથી મેં વિચાર કર્યો ન હતો.

(૪) ‘તમારે એક જ બહેન છે અને બાઈ નથી.’ આ સાચું છે.

(૫) ‘તમારે સગાંઓ ઘણાં થોડાં છે.’ સાચું. એક હાથની આંગળીઓ ઉપર હું ગણી શકું.

(૬) ‘તમારે કોઈ સંતાન નથી.’ સાચું.

(૭) ‘તમારે ‘બાલ્ડ’ નામનો મિત્ર છે.’ આ વિચિત્ર હતું. મારે એ નામનો કોઈ મિત્ર ન હતો. પણ મારી માશી ‘બાલ્ડ’ કુટુંબમાં પરણી હતી. ઘણાં વર્ષોથી તેમના વિગે મેં કોઈ સાંબંધ્યું નહોતું, વળી એ નામ સામાન્ય નથી.

બીજી પણ ઘણી હકીકતો કહેવામાં આવી હતી, જેમાંની કેટલીક દેખીતી બનવાનું જ હતી. હાખલા હરીકે ‘તમે પ્રવાસ કરશો.’ બધા જ્યોતિષીઓ આ વાત કહે છે.

આ છોકરીઓએ મારાં મોઝાના સ્પર્શમાંથી મેળવેલી જાપોથી મને ખાતરી થઈ કે એ જાપો અતિ પ્રાકૃત (‘પેરા નોર્મલ’) રીતે મેળવેલી છે: ખાસ કરીને રેન્ડાલ જેવું અસામાન્ય નામ. ૧૯૨૫માં મારી વાતો કોઈ સંદર્ભ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નહોતી. વળી જેવ સ્વતંત્ર રીતે એક સરખી જાપ મેળવતી હતી એ વધારે આશ્ચર્ય હતું, એમ પ્રાક્ષ્ણ લખે છે.

ઉપર કહેલી બે એન્ડર્સન છોકરીઓ કરતાં વધારે પ્રભાવ પાડે એવી માનસશક્તિવાળી “જેની લાખલાસ” એ પણ વસ્તુસ્પર્શથી એ વસ્તુના માલિક વિગે સંવેદનો મેળવી શકતી હતી. મેં જે વાર પારીસમાં એ ૧૫-૧૬ વર્ષની છોકરીની મુલાકાત લીધી હતી અને તે પણ ‘ઈન્સ્ટિટ્યુટ મેટારીઝીક’માં. પહેલી વારની મુલાકાતમાં

મારી પાસે સંખ્યાબંધ હતા તેમાંથી એક પાસપોર્ટ ફોટોગ્રાફ કાઢીને તેને આપ્યો હતો. મેં તેને કાંઈ પ્રશ્નો પુછ્યા નહોતા તેમ તેણે મને પુછ્યા નહોતા અને તેણે કહેલી છાપો ફ્રેંચ ભાષામાં એક રેનોગ્રાફરે લખી લીધી હતી. મેં આપેલો ફોટોગ્રાફ ફાન્સમાં કાઢીને પણ જાણીતી નહિ એવી ‘સર’ પરગણામાં રહેતી એક અગ્રેજ છોકરીનો હતો.

પછી લાખાસે મને કહ્યું કે ‘તમારે મેરી નામની મિત્ર છે.’ હવે હું તો તેને મોલી તરીકે ઓળખતો હતો અને આ પછી જ એનું ખ્રિસ્તી નામ મેરી છે એ ખબર પડી. પછી ‘તે કુટુંબના દાકતરનું નામ ક્લાર્ક છે.’ આ હકીકતની ચે ત્યારે મને ખબર નહોતી. ‘એ એકવીસ વર્ષની છે’ એમ કહ્યું. બરાબર એ મેળાપ વખતે તેની એ ઉંમર હતી, જ્યારે ફોટોગ્રાફ ચોડાં વર્ષ પહેલાં લેવાયો હતો. હુંકમાં કહેવાનું કે લાખાસે એનું ખ્રિસ્તી નામ, એની ઉંમર, એના દાકતરનું નામ કહ્યું એટલું જ નહિ પણ એનું ચારિત્ર, સ્વભાવ, વક્તવ્ય અને નજીવાર્યો એક જુના ફોટોગ્રાફને સ્પર્શીને બરાબર કહ્યાં. તેણે કહેલી ધણી હકીકતો મારા જાણવામાં ત્યારે નહોતી, પણ પાછળથી સાચી છે એનું નક્કી થયું. મતલબ કે આ હકીકતો લાખાસને સહસ્રવેદન (મં. ટેલીપથી) થી નહોતી મળી, પણ આ દૂરદષ્ટિ (કેસર વોયન્સ, લ્યુસીડીટી, ફીપ્ટે સ્યેશિયા ગમે તે નામ આપો તે)નો તેમજવી દાખલો હતો. આ મેળાપ ૧૯૨૭ના જાન્યુઆરીમાં થયેલો અને અગાઉથી નક્કી કર્યા વગર અકસ્માત થયો હતો.

પણ ૧૯૨૮ના જુલાઈની ૭ મીએ સાંજે હું ફરીવાર લાખાસને મળ્યો, ત્યારે ‘ઇન્સ્ટિટ્યુટ મેટાફીઝીકલ’માં મારું બાપથુ હતું અને લાખાસની બેઠક ગ્રાહકવામાં આવી હતી. આ વખતે ‘રેનોગ્રાફર’ નોંધ લીધી હતી. મેં એ છોકરીને એક સ્ત્રીનો પત્ર પહેલાં આપ્યો પછી રેનોગ્રાફનું એક ખનપત્ર આપ્યું અને છેવટ એક ટાઈપ કરેલો પત્ર આપ્યો. સ્ત્રીના પત્ર વિશે તથા ખનપત્રો વિશે લાખાસે જે કહ્યું તે બરાબર હતું. મારે કહેવું જોઈએ કે તેણે એવના કાંઈ બાગો જ

નેપા દતા. પછી મેં અંદરની બાલુમાં ટાઈપ કરેલો પણ ચાર ધડી કરેલો પત્ર આપ્યો. ઉપરથી જેતાં કાગળ હાથથી લખેલો છે કે ટાઈપ કરેલો છે કે જાણેલો છે. કાંઈ વસ્તુ અમ નહોતું. ખરી રીતે એ ટાઈપ કરેલો હતો અને ડો. આર. જે. ટિલિયર્ડ (એફ. આર. એસ.) જેઓ ઓસ્ટ્રેલીઆથી અમેરીકા યઈને હમણાં જ આવ્યા હતા, તેના તરતમાં આવેલો પત્ર હતો. આ પત્રના સ્પર્શથી જે જાણે ' મીડીઅમ ' લાખ્લાસના ચિત્રમાં જડી તેની ત્રેપન નોંધી રહેનોઆફરે લીધી. આમાંથી આળીશ તો સંપૂર્ણ સત્ય હતી. એ કાગળ ક્યય તેણે વાંચ્યો હોત તોપણ એમાં એવું કશું નહોતું, જેનાથી તેના લખનાર વિષે કે તેના કાર્ય વિષે કાંઈ પણ જાણી શકાય. લાખ્લાસે ક્યું કે ' સૂર્યના દેશમાંથી એ પત્રલેખક આવ્યો હતો. ' ' પોતાને અમેરીકાની ગંધ આવે છે. ' વળી ' એ પત્ર એક વૈજ્ઞાનિક અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રી (ડૉ. સ્પીરીટ્યુઅલીસ્ટ) નો હતો. ' ટિલિયર્ડ બેચ હતા. ' પત્ર ફરીયાપારથી આવ્યો હતો. ' (ક્યુબેકથી આવ્યો હતો.) પત્ર ટાઈપ કરેલો હતો. ' ' સેક્રેટરીના હાથનો નહોતો ' અને ' હોટેલમાંથી લખાયેલો હતો. ' બધી વાત સાચી હતી. ' એ લેખક સામયિકમાં લખતા હતા. ' ' તેમને કૃતલીક પુત્રીઓ હતી. ' હમણાં લંડનમાં રહેતા હતા. ' ' તેનું નામ જેક હતું ' વગેરે પ્રત્યેક જાપ સાચી હતી. મીડીઅમે ટિલિયર્ડની તંદરસ્તીનું બસબર વર્ણન ક્યું. વળી શું દરુ હતું તો પણ કહ્યું. હું ડો. ટિલિયર્ડને મળ્યો તે પછી જ કૃતલીક જાણે સાચી હોવાની મને ખાતરી થઈ. દૂરદષ્ટિના ઉપદ્રા હાખલાઓ સચોટ હતા. વળી તે જૂતકાલીન અથવા વર્તમાનકાલીન બનાવો વિષે હતા, જેથી ખાતરી કરવાનું સહેલું હતું. પણ જ્યારે લાખ્લાસે અવિશ્વવાણી કહી ત્યારે તો એ પોતાની તેજસ્વી પારશ્વર્ણિતાની ય ઉપરવટ ચાલી ગઈ. આ પરીક્ષા દરમિયાન તેણે કલા ક્યું હતું કે ' આ પત્રના લેખક માટે પૈડાં અથવા પાટા જોખમી છે. ' પણ ત્રીશમી જાપમાં તો તેણે કહ્યું કે ' તમને જેણે કાગળ લખ્યો છે તે હવે લાંબું જીવવાના

નથી.' 'ધણું વર્ષ જીવવાના નથી.' (ટિલિયર્ડની ઉમ્મર ત્યારે ૪૭½ વર્ષની હતી.) પછી ૨૩મી જાપમાં ક્યું કે 'આ લેખક રેલવે-સ્તાના કે મોટરના અકસ્માતથી મરણ પામશે.' પછી ૪૯મી જાપમાં ક્યું કે 'કરણ મૃત્યુ થશે. મગજમાં લોહી ભરાઇ જશે અને રેલવે નીચે કે મોટર નીચે પડી જશે !'

હવે આગળ આત્મા પહેલાં, પ્રાપ્ત લખે છે કે, મારે ભાર દઇને કહેવું જોઇએ કે આ બધી જાપો ૧૯૨૮ના જુલાઈની જામીએ જ શબ્દશઃ લખી લેવામાં આવી હતી અને થોડાં અઢવાડીયાં પછી મેં પુરેપુરી મારા અહેવાલમાં જાપાવી હતી. જે અહેવાલ અમેરીકાના 'એસ. પી. આર.'ના ૧૯૨૮ના સપ્ટેમ્બરના સામયિક (જર્નલ)માં જાપાચો હતો. હવે ક્રુણુ પરિણામ વિષે લખવાનું કે ડૉ. ટિલિયર્ડનું 'કેનબેરા' (ઓસ્ટ્રેલીઆ)માં મોટર અકસ્માતમાં મગજમાં મારવાગીને ૧૯૩૭ના જાન્યુઆરીની ૧૩મીએ મૃત્યુ થયું.

દૂરદ્રષ્ટિનું બીજું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ મિસિસ એઈલીન ગેરેટ આપ્યું.

એ દૂરદ્રષ્ટિધારી (જે. ક્લૅર વોયન્ટ) છે. એની સાથે બેઠક તા. ૭ આક્ટોબર ૧૯૩૦ ને દિવસે મેં ગોઠવી હતી. બેઠક સામાન્ય પ્રકારની હતી. એમાં કોઈ વિશેષતા ન હતી. પણ જન્યું એવું કે આ બેઠકથી સાઠ કલાક પહેલાં R. 101 નામનું બ્રિટનનું મોડું હવાઈ જહાજ શાન્તમાં તુટી પડ્યું અને જળા ગયું, એ હવાઈ જહાજને જોવા આવક હતો. ફલાઈટ લે. એચ. સી. ઈલીન. અમારી એક બેઠક હજી તો શરૂ થઈ હતી. ત્યાં મિસિસ ગેરેટનું મંદણ કરનાર સત્ત્વે ક્યું કે ઈલીન જોશો. તરતજ ચૂકીતા (મીડીઅમ)ને અવાજ ફરી મયો અને ઈલીને ઉપર કહેવા હવાઈ જહાજને અકસ્માતના કારણને લગતી અમાધાન્ય પાંચાપિક વિગતો કહેવા માંડી. એ સત્ત્વે (જે. એંટીરી) ક્યું કે હવાઈ જહાજ એનાં એન્જિનો માટે ધણું મોડું અને પછું

મારે હતું. જન્મને 'યુગ્મસ્થ લિપ્ટ' કહે છે તે ધણે થોડો હતો. 'ત્રોસલિપ્ટ' ની ગણતરી ખરાબ રીતે કરી હતી. તે (હવાઇ જહાજ) બહુ નીચે ઊડતું હતું. લાંબા ઊંડાણ માટે ભાર ધણે વધારે હતો. ગતિ ખરાબ હતી અને જહાજ ખરાબ રીતે એલાં ખાતું હતું. જહાજની ધાતુ ઉપર તાણ ઘણી સખત હતી. એસ્કુન્સ ઘણા નાનાં હતા. વગેરે વગેરે ઘણી યાંત્રિક પરિભાષાની વિગતો કહી. પાછળથી અકસ્માતને લગતી જે જાહેર તપાસ થઈ તેમાં જે ખામીઓ અહિં કહેવામાં આવી હતી તે વધાર્યું હોવાનું સિદ્ધ થયું હતું. આ અમરિકન-બેઠકનાં 'ઈસ્વીન'નાં એ કચનો ખાસ આકર્ષક છે. તેણે કહ્યું કે અમે 'એકી' નામક ગામમાં લગભગ મકાનેનાં છાપરાંને અડતા હતા. આ અકસ્માત સંબંધમાં જે કાર્પ તે બેઠકના વખત સુધીમાં પ્રગટ થયું હતું તેમાં આ 'એકી' ગામનું નામ આવ્યું નહોતું. ફ્રાન્સમાં 'બીઅવાઈસ' નજીકનું તે એક નાનું ગામકું છે. મેં કેટલાયે પ્રવાસીઓ માટેના નેકશાઓ તથા 'ગાર્ડિયુક્સ' જોયાં પણ એ નામના ગામનો ખતો ન હોયો. પણ મોટા કદના 'ફ્રાન્સના લશ્કરી નકશામાં એ મળ્યું ખરું. અને 'એકી' ગામનાં છાપરાંઓને એ ભટકાયું હશે, એ જ્યારે ફ્રાન્સના હવાઈ દળના અમલદારોએ 'એકી' થી ચોદ માધ્યલ ઉત્તરે આવેલા 'પોઈસ' ગામ આગળ એ ૩૦૦ ફૂટ જેટલું જ જાંચે ઊડતું હતું એવી સાક્ષી આપી ત્યારે સંભવિત લાગ્યું.

ખીણું અમરિકન કચન 'ઈસ્વીને' કહ્યું, એ એવું હતું કે 'આ કાર્પન અને હાઇડ્રોજન અતિ ખરચાળ યોજના તદ્દન અને સંપૂર્ણ રીતે ખોટી છે.' હવે કાર્ડિગ્નમાં હવાઈ જહાજ માટે નવા બળતણની શોધ અર્થે આ જામના પ્રયોગો ચાલતા હોવાની ખબર બહુ જ થોડા-એ ખાતાના અમલદારોને જ હતી. એ વસ્તુ કાર્પ દ્વિસ જાહેર તો કસ્વામાં આવી જ નહોતી. R. 101 હવાઈ જહાજ તુટી પડ્યું, ત્યારે તો એ પ્રયોગો કરી જોવાની શરૂઆત હતી. હવે આવી અત્યંત ગુપ્ત રાખવામાં આવેલી અને તદ્દિદાને જ

જેની ખપ્પર હોવાનો સંભવ હોય, એવી ઝીણવટવાળી માહિતી આ બોલનાર સત્ત્વને કેવી રીતે જાણવામાં આવી ?

આ ઉપરાંત ખીજાં પણ ઘણાં ક્યનો કરવામાં આવેલાં જે પાછળથી સાચાં હોવાનું સાબીત થયું. આ બધી માહિતી ક્યાંથી આવી ? શ્રીમતી ગેરેટને તો હવાઈ જહાજનો આગલો છેડો ક્યો અને પાછલો ક્યો ? તે કહી શકે તેટલું જ્ઞાન પણ નહોતું અને એ દુર્ભાગી જહાજમાં જે એકા હતા તેઓને આ વિષયની ઝીણી યાંત્રિક વિગતોનું જ્ઞાન નહોતું. ખીજી તરફથી મરી ગયેલા ધરવીનનો શરીર-થી છુટો પડેલો જીવ બોલતો હતો એવું માનવા માટે પણ કાંઈ પુગવો નથી. પણ પ્રાઈમ્સ તર્ક કરે છે કે ‘મરણ પામેલા ધરવીન પામેલી માહિતી સદસંવેદન દ્વારા આવી હોય અને સમાધિ(મ. ટ્રાન્સ) માં પડેલ શરીર(મીડીઅમ)ના ચિત્તે પકડી લીધી હોય એ સંભવિત છે.’ સમાધિમાં યતા વિચાર-વિનિમયનું સર્વત્ર આવું કારણ હોય, એ પ્રાઈમ્સની એક કલ્પના (હાઇપોથેસીસ) છે. એ જ અંધકાર કહે છે કે ‘મૃત મનુષ્યના ચિત્તનો કોઈક અંશ મરણ પછી પણ અચોક્કસ મુદ્દન સુધી ચાલુ રહે અને ખાસ કરીને જો મરણવખતે એ મનુષ્ય અતિશય કષ્ટમાં હોય તો તેના ચિત્તનો ચાલુ રહેલો અંશ કોઈ જીવતા માણસના ચિત્ત સાથે સંબંધ બાંધી તે દ્વારા વિચાર-વિનિમય કરવાનો યત્ન કરે. અસંભવ તે જીવતા માણસના ચિત્તમાં આવી ઊપ લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.’ ઉપર દુકંમાં દર્શાવ્યો છે, એવો એક વાં (મ. ચિયરી) પ્રસિદ્ધ છે.

નોંધ: પ્રાઈમ્સના પુસ્તકમાંથી વધારે જ્ઞાના કરવાની જરૂર નથી પણ એના ઉપર દુકંની સ્પષ્ટતાકારક નોંધ કરવી જરૂરી છે. પહેલું તો અહિં ચિત્તનો જે અંશ મરણ પછી ચાલુ રહેવાની વાત છે, તેને આપણી પરંપરામાં વામના કહેવામાં આવે છે. બીજું ઉપર ધરવીનનો દાખલો કાઢ્યો છે. એ જ એકમાં મદાન સુમચર વાર્તાતેમક ટુનન ડાઈમિ એ જ બાઈને મરણ કરીને પ્રાઈમ્સ સાથે ઇત્યાદિ ચર્ચા

કરી હોવાની નોંધ છે. પ્રાર્થના નોંધે છે કે ‘‘માનવ ડોષિની વાણીની તથા વિચારની લક્ષ્ય વગેરે એ સત્ત્વનાં કથનોમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં દર્શનાં.’’ વળી મહાન વૈજ્ઞાનિક સર ઓલીવર લોન્ડ માનસશાસ્ત્રીય સંશોધનોમાં રસ તો પહેલેથી લેતા દર્શના અને ચોતાના પુત્રના મરણ પછી એના સંદેશા ગ્રહીતો (જે. મીડીઅમો) દ્વારા મળે છે એવું દર્શનાથી માનતા હતા. વળી પહેલી લગાઈમાં મૃત્યુ પામેલા ધણી સંનિકાના શ્રવે સંદેશાઓ આપના હોવાની યદા નિકટના પ્રિયજનોના વિયોગથી દુઃખીજનો-ખાસ કરીને માતાઓ અને પત્નીઓ વગેરેમાં પ્રબળ રૂપમાં પ્રગટી હતી; છતાં માનસશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબાળા બીજા સંશોધકો, શરીરના મરણ પછી શ્રવણ અસ્તિત્વ ચાલુ રહેતું હોય એવું માનવા માટે બુદ્ધિને સંતોષ આપે એવા પુરાવાઓ હજી નથી મળ્યા એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

પણ આ માનસસંશોધકોમાંના જેમણે ઉપર નમુના કાખલાઓ ઉતાર્યા છે એવા પુરાવાઓ પુરી ચોક્કસાઈથી અને પૂર્વમુદ્ધ વગર તપાસ્યા છે. તેઓ ચિત્તની શક્તિઓ ચાનેંદ્રિયોની મજબૂત વગર નિકટના દેશકાળને ટપી જઈને ધણી દૂરના બનાવોનું જ્ઞાન કેટલીક-વાર મેળવી શકે છે, એટલું સ્વીકારે છે. ચિત્તમાં એવી સહજ શક્તિ છે. જે કે એ શક્તિ કોઈક વ્યક્તિમાં જ પ્રગટ થાય છે. જેમાં પ્રગટ થાય છે તેમાં પણ આખી જિંદગી સુધી નથી રહેતી. અમુક હંમરે પ્રગટ થયેલી આવી અતિપ્રાકૃત (જે પેગ નોર્મલ) શક્તિ અમુક હંમર પછી પાછી લુપ્ત થઈ જાય છે, એવા દાખલા પ્રાપ્તો જ આપ્યા છે.

આ અતિપ્રાકૃત અથવા પ્રાચીન શબ્દ વાપરીએ તો અતીન્દ્રિય શક્તિના એ પ્રકાર, ગણી શકાય: (૧) દૂર દેશમાં પહોંચનારી અને બીજા દૂર કાળમાં પહોંચનારી, દૂર દેશમાં પહોંચનારી મનની શક્તિ એકસ રે પેડે વચમાં રહેલા દેશાલ વગેરેના અવરોધો બેટીને રૂપ

વસ્તુને જાણી શકે છે. મનની આ પ્રકારની શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં અનુભવાય છે અને રેડિયોના સામ્યથી એ શક્તિના સ્વરૂપનો કદાચ ખુલાસો કરવા કોઈ લક્ષ્યાય. જે કે હજી એ પણ બહુમાન્ય થયો નથી. પછી કાળમાં દૂર ગતિના એ પ્રકારો સ્પષ્ટ છે: (૧) ભૂતકાળમાં ગતિ અને (૨) ભવિષ્યકાળમાં. તેમાં ભૂતકાળમાં થયેલાં કાર્યો અને અનેકા બનાવોની રહી ગયેલી નિશાનીઓ ઉપરથી જુનો ઘણો ઇતિહાસ-માણસોનો જ નહિ પણ પશુ, પક્ષી, જંતુ વગેરેનો, અરે, પૃથ્વીના થરોનો પથ હોકેલી શકાયો છે. પણ આ પ્રકારની ભૂતકાળમાં જે ગતિ તેને અતીન્દ્રિય કે અતિપ્રાકૃત ન કહી શકાય. તેમ જ જ્યોતિષ-વિદ્યામાં ફલાદેશ કહેવામાં આવે છે, તેમાં તે તે વ્યક્તિના ભૂતકાલીન-જીવન વિષે તથા ભાવિજીવન વિષે ઘણું કહેલું હોય છે, જેમાંથી કેટલુંક ખોટું અને કેટલુંક સાચું થ પડે છે. પણ આ ફલાદેશ કહેનાર જ્યોતિષી પણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનો નહિ પણ ગણિતનો આશ્રય લઈ ને કહે છે. આ ફલજ્યોતિષની મૂળ યોજના કરનારની કલ્પનાનું સ્વરૂપ પણ મારા મત પ્રમાણે તો હજી જેનું સંશોધન થવું જરૂર છે એવું મૂક જ છે.

પણ સાચાં ગૃહીતો અતીન્દ્રિય શક્તિથી દૂર દેશમાં અને દૂર ભૂતકાળમાં જોઈ શકે છે. જે કે તેઓની મનઃશક્તિ શી રીતે કાર્ય કરે છે એ હજી આપણે શોધી શક્યા નથી; છતાં સંશોધનનો પ્રયત્ન ચાલુ ગમ્મનાં કોષ્ટક દિવસ એ સ્વસ્થ સમજવાની આશા તો છે જ, પણ વધારે કાષ્ટક કોષ્ટક તો ભાવિમાં દૂરદષ્ટિનો છે. પ્રાદ્યે આપેલો દાખલો અદ્યુત છે. ખીજ પણ નિર્વિવાદ સાચા કહેવાય એવા દાખલા ખીજ સંશોધકોએ નોંધ્યા છે. આપણા પ્રાચીન સંપ્રદાયમાં આ દૂર-દર્શન ને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને સિદ્ધિ કહે છે. યોગસૂત્રમાં અનેક સિદ્ધિઓ કહી છે. યોગસૂત્રમાં જ કહ્યું છે: જન્મોષ્ઠિમન્તવ; સ્માધિજાઃ ત્રિદયઃ । મતલબ કે જન્મ, ઔષધી, મંત્ર, તપ અને મમાધિયી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્યાં પ્રકારની સિદ્ધિઓની વાતો આપણા પ્રાચીન

સાહિત્યમાં મળે છે. ઉપર જે દાખલા આપ્યા છે તે જન્મથી પ્રાપ્ત થતી એટલે સહજ મિહિના દાખલાઓ છે.

મારું પ્રયોજન સિદ્ધિઓને, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને કે એવા કોઈ અમત્કારને માખીત કરવાનું નથી, ત્યારે વહેમોરૂપ કુમંસ્કારોને નવી પ્રતિષ્ઠા આપવાનું તો જોતું જ હોય ! આપણાં કુસંસ્કારથી ઊગી નીકળતાં સર્વ જાંખરાંને હબેડી નાખી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવા તરફ આપણે વળીએ અને એ રીતે મશોધિત મત્યનો પૌષ્ટિક ખોરાક આપણા મિત્તને આપી માનસચંત્રને સ્વસ્થ અને શુદ્ધ બનાવીએ, એવું મુચ-વવાનો જ મારો આશય છે.

સમાધિના પ્રયોગો

આ દેશમાં યોગમાર્ગનો પ્રચાર થયો. પ્રાચીન છે. સિન્ધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજામાં તથા ઇટલીક આદિવાસી જાતિઓમાં પણ ઇર્ષક પ્રકારની યોગક્રિયા પ્રચલિત હોવાની માન્યતા છે. ઉપનિષદોમાં પ્રાચીન ઉપનિષદોને ખાસ નિદિધ્યાસન-ધ્યાનની અને પાછલાં પણ જુનાં શંક-રોક્ષિત ઉપનિષદોને તો પાતંજલયોગનાં ઇટલાંક અંગોની પણ ખબર છે^૧ અને ગીતાને તો ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ જોડેલો યોગ-માર્ગનો ઊંડો પરિચય છે.^૨ આ પ્રાચીન યોગવિદો યોગ એટલે જ સમાધિ એમ ગણે છે, અને પતંજલિએ જે ૬ અષ્ટાંગ યોગના એક અંગ તરીકે સમાધિનું નિર્દેશ કર્યું છે ખરું, પણ એ શાસ્ત્રકાર પણ નિર્બીજ સમાધિ થઈ એટલે યોગ થયો એમ ગણે છે.

પતંજલિ પર્વત યોગની ચર્ચા કરનારા બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ યોગ-વિદોનું લક્ષ્ય ચિત્તને એકાગ્ર તથા મુગ્ધમયુક્ત કરવા તરફ તથા ચિત્તની એવી નિરોધવાળી સ્થિતિમાં એક પ્રકારના આધ્યાત્મિક—અદ્વૈતી ઊંડા આનંદનો તથા એવા જ જ્ઞાનનો અનુભવ કરવા તરફ છે. બૌદ્ધો અને પતંજલિ પણ એને પ્રજ્ઞા કહે છે. પતંજલિ ચિત્તનો નિરોધ થતાં

૧. મહાભારત ઉપનિષદ ૨-૪-૫માં નિદિધ્યાસની વાત છે. ૩૩. મુંડક અને વિશ્વેશ્વર સ્તોત્રોત્તર ઉપનિષદને યોગનાં ઇટલાંક અંગોની ખબર છે.

૨. જુએ ગીતાનો અધ્યાય ૧.

ચિત્ત અને પુરુષના પૃથક્ત્વનું સ્પષ્ટ દર્શન થઇને દુષ્ટાની સ્વરૂપમા રિયતિ થાય તેને કૈવલ્ય અથવા મોક્ષ કહે છે અને એ જ યોગીઓનું લક્ષ્ય છે એમ ગણે છે.^૨ બૌદ્ધો પણ શ્રદ્ધા, પ્રવ્રજ્યા,^૩ ગીલ, મમાધિ અને પ્રજાને નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક ગણે છે, મનલબ્ધ કે મમાધિથી પ્રજાનો ઉત્થ થાય છે અને મમાધિ નિર્વાણનું એક માધન છે એમ ગણે છે.^૪ ગીતા ભક્તિ, કર્મયોગ અને જ્ઞાન માથે મમાધિ અથવા મનોનિગ્રહક્રમ યોગનો મહત્ત્વ માથે છે, એટલું જ નહિ પણ ગીતાના યોગમા મનોનિગ્રહ માથે આત્મગુદ્ધિ અને ઇશ્વરપ્રગલ્ભનાને ક્ષેત્ર છે.^૫ વળી, ગીતામા યોગીના સુખનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે - ‘યોગમા આત્માથી આત્માને ભેદને યોગી મરુદ થાય છે તથા ઇન્દ્રિયોથી પર અને શુદ્ધિથી-શાલ્ય એનું આત્મતિક સુખ અનુભવે છે.’ અને આ સુખને બ્રહ્મસ્પર્શસ્પ કહીને પાતંજલોક્ત યોગીની સ્થિતિથી ગીતાના યોગીની સ્થિતિને સ્પષ્ટ જુદી પાડી છે. ગીતાનો યોગી મર્વ જૂતોમા જેવા આત્માને જુએ છે અને મર્વ જૂતોને આત્મામાં જુએ છે વેંગી, એ યોગી મર્વ જૂતમા રહેલા પરમાત્માને બળે છે, એટલું જ નહિ પણ એ મર્વના સુખદુખને પોતાના હોય એ રીતે જુએ છે અને હેવટ ને નિર્વાણની શાંતિને આ યોગી પામે છે તે પણ પરમાત્મામા રહેલી શાંતિ છે

પાતંજલયોગનો યોગી અને ગીતાનો યોગી એ બે યોગી હોવા છતાં બેયની સાધનામા અને બેયને પ્રાપ્ત થતા ફળમા ઘણો ફેર છે એ સ્પષ્ટ છે પણ ઉપગતા એ બે યોગથી ભિન્ન ત્રીજા પ્રકારના યોગના એક અસાની મંગોધનયોગ્યતાની થોડી ચર્ચા કરવા માટે આ પ્રયત્ન છે આ ત્રીજા પ્રકારના યોગનો, અથવા ને મમાધિના પ્રયોગોની

■ યોગસૂત્ર ૧-૨, ૧-૪૦, ૪૮, ૨-૨૦, ૨૮ અને ૩-૫

૪. જુએ મમાધિમાર્ગ.

૫ ગીતા ના યોગ અને યોગી મટે જુઓ નીચા અ. ૬.

અર્થાં હું કરવા ઈચ્છું છું તેનો સામાન્ય રીતે હઠયોગમાં સમાવેશ કરી શકાય. હઠયોગનાં અંગરૂપ આસન અને પ્રાણાયામનો પતંગદ્વિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં અષ્ટાંગયોગનાં અંગરૂપે સમાવેશ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ એ જેનો નિર્દેશ ઉપનિષદમાં અને ગીતામાં થયે છે, પણ પાછળથી એ જે અંગોનો સારો વિકાસ થયો છે. પદાસન, પીંગાસન, ભદ્રાસન, સ્વસ્તિક, દંડાસન, પર્વક, કૌંચનિપદન વગેરે યોગાં આસનોનાં નામો યોગસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં મળે છે.^૧ આસનોનો અભ્યાસ વધતાં આસનના પ્રકારોની સંખ્યા વધી છે. વ્યાયામના એક પ્રકારે અવધક અને ઇવચિત્ રોગહર પ્રકાર તરીકે આસનોનો અભિમા આ જમાનામાં, આ દેશમાં અને અન્યત્ર પણ વધ્યો છે. પણ જાલંધરબંધ, ઉડીપાનબંધ જેવા બંધો અને ખેચરીઆદિ મુદ્રાઓનો વિકાસ પાતંગલપરંપરાની બહાર મોટે ભાગે તાંત્રિક પરંપરામાં થયો છે.

નાડીચક્રોની પણ વિશેષ અર્થાં આ તાંત્રિક પરંપરામાં મળે છે. જો કે નાડીનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદમાં છે^૨ અને મુખ્યત્વે નાડીની વાયરપતિને બબર છે.^૩ પણ હું જાણું છું ત્યાં મુખી નાડીચક્રોનો જુનામાં જુનો ઉલ્લેખ તો ભવમૃતિના માલતિબાધવ (અ. ૫. શ્લોક ૧) નાટકમાં છે. ભવમૃતિએ સોળ નાડીચક્રો કહેલ છે, પણ નિરુપરતન્ત્ર, શારદાનિલક, પદ્યકનિરૂપણ વગેરે તંત્રશાસ્ત્રોમાં છ નાડીચક્રો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે:—મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મથિષ્ઠૂર, અનાહન, વિશ્વદ અને આગા. આ ચક્રોની છેલ્લી સર્વમાન્ય ગણતરી તથા તેનો તંત્રશાસ્ત્રોમાં વર્ણનવિસ્તાર જોતાં ભવમૃતિ પહેલાંથી એટલે ઈ. સ. આત્મા ચતુર્થી સુદ ચમેલી આ ત્રીજા પ્રકારના યોગની પરંપરા, એની સંદર્ભ અને

૧ યોગસૂત્ર (૨-૮૬)ના ભાગમાં.

૨ છાં. ૩. (૮-૧)માં નાડી રાખે છે, પણ ત્યાં અર્થ Nerve નથી. પણ પ્રાણનિપદ (૩-૧)માં નાડીનો ઉલ્લેખ છે, તે જ. Nerve અર્થમાં નથી.

૩ જુઓ ચો. સુ. ૩-૩૧ ની દીક્ષા.

વાયરપતિના સમયમાં ઐટસે આઠમા-નવમા શતકમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા ન હોવા છતાં, તાંત્રિકોમાં અને પાછળના નાથસંપ્રદાયના યોગીઓમાં ઠીક વિકાસ પામીને ચાલુ રહી છે. ગીતા ઉપર- ઓવીબદ્ધ મરાઠી બાપામાં સર્વથેજ્ઞ જ્ઞાનેશ્વરી નામથી પ્રખ્યાત ટીકા લખનાર જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આ તાંત્રિક પરંપરાના યોગમાર્ગની પુરી ખબર છે. ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોકની ટીકામાં જ્ઞાનેશ્વરે ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નાડીઓનું, છ ચક્રોનું અને કુંડલિનીશક્તિ જનન યર્ધને શું શું કરે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. અહિં જ્ઞાનેશ્વર અદ્વૈતવાદી જ્ઞાની ભક્ત હોવા છતાં ગોરખનાથના શિષ્ય ગદિનીનાથના પ્રશિષ્ય હતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જ્ઞાનેશ્વરનો સમય અત્યારે ઈ. સ. ૧૩ માં શતકનો પાછલો ભાગ મનાય છે. અને જો કે આપણી પાસે સળંગ પરંપરાનો ઇતિહાસ નથી પણ બહું જોતાં ત્રીજા પ્રકારના હકયોગ અથવા કુંડલિનીસાધનાના યોગના કોઈ કોઈ સાધકો ૧૩ માં શતકથી તો આ દેશમાં થયે ગયા છે એમ માનવું કદાચ ખોટું નહિ હોય. કુંડલિનીને જનન કરવાની જાગૃત્તિ અહિં બંધા અને ખેચરી મુઠ્ઠા વગેરે ક્રિયાઓ ખુબ જોખમભરેલી છે, ઐટસે શુરુ પાસે જ શીખવી પડે એવી એ ક્રિયાઓ છે. આ યોગમાર્ગના ઇતિહાસ વિષે આથી વધારે ચોક્કસાધથી કંઈ કહેવું શક્ય નથી, કારણ કે મોટે ભાગે એની સાધના શુદ્ધ રાખવામાં આવતી. પણ હજારો નાડીઓ અને તેનાં છ ચક્રો એ શું છે? આધુનિક વિજ્ઞાન સ્વીકારી શકે એવું તત્ત્વ એમાં દેટલું છે તે ચોક્કસ કહી શકાય એમ છે. નાડીચક્રો વગેરેના તાંત્રિક વર્ણનનો આધુનિક શારીર (Anatomy) તથા શારીર ક્રિયાવિજ્ઞાન (Physiology) સાથે મેળ બેસાડવાના જે ઘોડા પ્રયત્નો આપણે ત્યાં થયા છે તેમાં બે મારા છે, અને મેં જોયા છે તેમાંનો એક 'ડૉ. રેસે- નો' 'મીસ્ટરીસ સ કુંડલિની' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં છે અને બીજો કવિનાથ ગણુનાથ સેનનો સંસ્કૃત 'પ્રત્યક્ષ શારીર' માં. મને ગણુનાથ સેનનો પ્રયત્ન વધારે મારો લાગે છે. તંત્રોનો પરિચય એ બંગાળી

વિદ્વાનને સારો હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગણનાય સેનના મતનો અતિ દુકો સાર અર્થિ ઉતારું છું:—

પહેલું તે ગણનાય સેન કહે છે કે આયુર્વેદમાં નાડી શબ્દ સર્વત્ર યોક્ત રીતે ‘નર્વ’ (Nerve)ના અર્થમાં વાપર્યો નથી પણ તંત્રોમાં ‘નર્વ’ અર્થમાં જ વાપર્યો છે. અને તંત્રોક્ત વિસ્તારનો સાર એવો છે કે ‘નાડીઓ જો કે અનન્ત છે પણ તેમાં મૂલમૂલ મુખ્ય ત્રણ છે: છડા અને પિંગલા જે પૃથ્વશ (Spine)ની બહાર ધનુષ્યાકારે રહેલ છે અને ત્રીજી સુષુમ્ણા પૃથ્વશના મધ્યમાં ધણું સૂત્રોના સમૂહવાળી છે, તે માયામાં સહસ્રલ સાથે જોડાયેલ છે. આ સહસ્રલ તે મગજ, બીજું કંઈ નહિ. પછી હ ચક્રો એ પણ કાલ્પનિક નથી. પણ આ ચક્રો તે સુષુમ્ણાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી બહાર નીકળતા સ્વતંત્ર નાડીમંડલના પાતળા તંત્રોના બહાર આવ્યા પછી પરસ્પર મળી જઈને રચાયેલાં છે. તંત્રોક્ત હ ચક્રોના આધુનિક પર્યાયો પ્રત્યક્ષ શારીરમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

- (૧) મૂલાધાર ચક્ર—Spinal portion—Lumber Centres, outer portion Pelvic plexus.
- (૨) સ્વાધિધાન ચક્ર—Spinal portion—Lumber Centres, outer portion Inferior Mesenteric plexus.
- (૩) મણિપુર ચક્ર—Spinal portion—Lower Thoracic Centres, outer portion—Solar plexus.
- (૪) અનાહતચક્ર—Spinal portion—Upper Thoracic Centres, outer portion—Cardiac and Pulmonary plexuses.
- (૫) વિશુદ્ધ ચક્ર—Centres in the Medula (Upper para-sympathetic portion)

(૧) આગાચક્ર—આગાચક્ર એટલે જન્મે આગાકદોયી ઢંઢાયેલો પ્રતા-
ગુદાનો ભાગ.

Optic Thalami along with the Hypothalamic region.

આ બધાં ચક્રોના અધિષ્ઠાતા તરીકે મસ્તિષ્ક (Cerebral Cortex) રહેલું છે. એને યોગીઓ પરમ શિવસ્થાન તરીકે ઓળખે છે.

નાડીચક્રોની પ્રાચીન કે આધુનિક પરિભાષામાં આથી વધારે અર્થો મારા વક્તવ્યને આવશ્યક નથી. એટલે હવે આ પ્રકારની સમા-
ધિના જે દાખલાઓ ચમત્કારિક અસર મન ઉપર કરે છે અને સંશો-
ધનની અપેક્ષા રાખે છે તે નોંધું છું. જે જુનામાં જુનો ચોક્કસાધથી
નોંધાયેલો દાખલો હું જાણું છું તે સાધુ હરિદાસનો છે. પંજુખના
છેલ્લા શીખ મહારાજ રજુગિતસિંહના વખતમાં અને એ મહારાજની
સમક્ષ સાધુ હરિદાસે ઈ.સ. ૧૮૩૭માં સુમાધિ કરી ને જમીનમાં
દેખાયા હતા. ‘સાધુ હરિદાસે એક લગાવી. પછી તેમને હુગડાં વડે
દોંઢી દીધા અને સીવી લીધા. પછી લાકડાની પેટીમાં નાખી તેને
મજબુત ખીલાથી ઠોકરી તે ઉપર કેટલીક જગ્યાએ મહારાજની મીઠ-
મહોર કરી. આ પછી પેટીને ઘણાં જળાવેલું લોંબરું હતું તેમાં
હવારી અને ઉપર મટોડી તથા રેતી નાખી, જેમ સાધારણ રીતે કબરો
ચણે છે તે રીતે, ચણી લીધું, આ જમીને ઉપર ઘણા વાળ્યા અને
તેના ઉપર છાંડ બેગી નીકળ્યા. આ કબરની દેખરેખ રાખવા માટે એક
લશ્કરી ચોટ્ટી પહેરા એકવવામાં આવ્યો. આ ચોટ્ટીપહેરા રાતદિવસ
ચાલુ હતો. સાળીસ દિવસ પીત્થા બાદ મહારાજની સમક્ષ એ કબર
ખોદી અને સાધુને બહાર કાઢ્યા. આ સાધુને દાટતી વખતે તથા
બહાર કાઢતી વખતે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ દાકતરો હાજર હતા. બહાર
કાઢ્યા ત્યારે એ સાધુની સ્થિતિ કુવી હતી. તે નગરોનગર જોનાર
એક અંગ્રેજ ‘વર્ડ’ નામના પત્રમાં નીચે મુજબ જણાવે છે:—

ચાળીસમે દિવસે હું મહારાજ રણનિતસિંહની સાથે ન્યાં સોધુને ઘણો હતો તે સ્થળે ગયો. લાહોરના એક મહેલની નજીક કબરમાં આ સોધુને ઘણો હતો. તેની આસપાસ ખુશ્લી ઓસરી હતી અને તેમાં વચલા ઓરડામાં સોધુની સમાધિ હતી. હાથીની સવારીમાં બધા દરબારીઓ સાથે ગયા પછી મહારાજએ મને બધા ઓરડાઓ તપાસવા કહ્યું, અને જેવી સ્થિતિમાં તે મુક્યા હતા તેવા અનામત મને માલુમ પડ્યા. પેટીની ત્રણ બાજુઓ મજબુત સીકના ખીલા ઠોકીને જેવી રીતે મુકી તેવી જ આબેહુબ માલુમ પડી. તાળાં ઉપર મટાડી ચોટી ગઇ હતી. હવા આ ઓરડામાં મુદ્દલ દાખલ થતી નહોતી. ઉપરાંત સોધુને ઓરડા આખી શકાય તેવી મુદ્દલ મગવડ નહોતી. તે ઉપરાંત દીવાલો કે ઓરડામાં કોઈ દાખલ થયું નહોતું એ જાણાં બાઝવાથી જોઈ શકાતું હતું.

મહારાજ રણનિતસિંહે પોતે સીક ફરી હતી તે આબેહુબ છે એમ એક્સ જણાવ્યું અને પોતે અંગ્રેજીની મારફત આ અખતરો ફોલોઅપ થશે નહિ એમ ધારતા હતા; તેથી ખડે પગે રાત્રિદિવસ ચોકીપહેરો રાખ્યો હતો. ઉપરાંત દરરોજ રાજ્યનો અધિકારી આવીને બરોબર બંદોબસ્ત છે કે નહિ તે જોઈ જતો હતો.

આ પ્રમાણે ત્યાંની સ્થિતિ જોયા પછી અમે સામે ખુરશી પર ઓસરીમાં બેઠા અને મજબુરોએ બોલવાનું શરૂ કર્યું. એક અધિકારીએ સીક તોડી અને તાળું ખોલ્યું. બ્યારે ઓરડાનો દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો ત્યારે અંદરથી અંધારું દેખાતું હતું. મહારાજ અને હું એ ઓરડામાં દાખલ થયા અને એક બત્તી માથે લીધી. ત્રણ ફુટ નીચે લોંબામાં બેઠેલી ન્યાં ત્રણ ફુટ પડોણી અને ત્રણ ફુટ લાંબી લાકડાની પેટી પેટી હતી ત્યાં પડેલ્યા. આ પેટીને તાળું લગાવેલું હતું અને નીલ મારેલી હતી. આ પેટી ખોલ્યા પછી અમે શયના કપડામાં પોંટિયું માનુષ શરીર જોયું. તેને માથે દોરી બાંધી હતી. અને તે ખેંસનાં તોપોની મુલામી આપવામાં આવી હતી. આસપાસ એકા

થયેલા લોકોની કંઠ જોવાને ધસી આવી. લોકોની અભિલાષાને સંતોષ આપ્યા પછી એ સમૂહને દૂર કરવામાં આવ્યો અને સાધુના શિષ્યે એ શરીરને બહાર કાઢી પેટીને અદેલીને મુક્યું, અને જોમ દિંદુઓના દેવોની મૂર્તિ સમાધિની અવસ્થામાં બેઠેલી હોય છે તેમ ગમ્યું. અમે પછી બોંબરામાં બિતર્કાં, બોયરું એટલું તો નાનું હતું કે માંડમાંડ બેસી શકાતું હતું અને હાથપગ બન્નેના અડોઅડ લાગતા હતા.

પછી શિષ્યે તે શરીર ઉપર ગરમ પાણી છાંટવા માંડ્યું. પણ અને છળબેદની શ્રાંતિ થઈ અને તેથી મેં મહારાજને આ શરીર કાચળામાંથી બહાર કાઢવા કહ્યું. અમે કાચળો ખોલ્યો તો બીંતો થયેલો માણસ પડ્યો. સાધુના હાથપગ ચીમળાઈ ગયેલા અને કંઠ લાગતા હતા. મેં સીધું અને ડોકું વળી ગયેલું મુઠલ જેવું હતું. મેં આ પછી દાકતરોને બોલાવી એ મુઠલની તપાસ કરાવી પરંતુ તેઓ નાડીના ધબકારા સાંભળી શક્યા નહિ અને હાથ કે છાતીમાં કશી હીલચાલ નહોતી. માત્ર મગજમાં (માથામાં જોઈએ.-ક.) થોડી ગરમી માણસ પડી અને બીજી રથજે જીવનના સંચારનાં કંઈજ ચિહ્નો જણાયાં નહિ.

શિષ્યે ગરમ પાણીથી સાધુને નવગાળ્યા, અને હાથપગને લાંબા-કુંકા કરવા માંડ્યા. શિષ્યે મોટા ગરમ રોટલો સાધુના માથે મુક્યો અને એ પ્રમાણે ગરમ રોટલાને એ ત્રણ વખત ઉથલાવીને મુક્યો. કાન તથા નાકમાંનાં મીણ તથા ૩ તેણે કાઢી નાખ્યાં અને હરીવટે મહામુશ્કેલીએ મેં ઉઘાડ્યું અને હાથપગે જડબાં પકડી રાખી જીભ એંગી. પરંતુ વારંવાર તે પાછી ચાલી જતી. તોપણ તેમાં સજીવન-પણું લાવવા લાગત પ્રયાસ કર્યો.

આ પછી તેની આંખોનાં પોપચાં ઘીથી મસાળ્યાં. પછી તે ઉઘાડ્યાં તો માણસ પડ્યું કે ડોળામાં મુઠલ જીવનનો સંચાર નહોતો. ત્રણ વખત ગરમ રોટલો પાછો મુક્યા પછી શરીરમાં હીલચાલ શરૂ

થઈ, શ્વાસને ગતિ આવી અને કુદરતી રીતે સજીવનપથાની નિશાની જણાવા માંડી. હાથની નાડીમાં ધીમે ધીમે ધબકારા શરૂ થયા, અને તે પછી શિથિે ઘી છૂલ ઉપર મુક્યું અને ગળાવી દીધું.

થોડી મિનિટ પછી સાધુએ ડોળા ઉઘાડ્યા અને સામે મહારાજ સજીવતસિંહને જોયા. પછી ધીમે અવાજે સાધુએ કહ્યું કે, “કેમ મહારાજસાહેબ, હવે મારી યોગક્રિયાને માન્ય કરો છો કે નહિ ?” મહારાજાએ હા પાડી અને સાધુને મોતીની અમૂલ્ય માળા ભેટ આપી. તે ઉપરાંત એ સોનાનાં કડાં અને એક ખેલાતનો લેખ અર્પણ કર્યો કે જે માત્ર રાજકુમારોને જ આપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણેની ક્રિયામાં માત્ર અર્ધો કલાક વલો હતો અને બીજા અર્ધા કલાકમાં સાધુ સૌની સાથે છુટથી વાતો કરવા મંડ્યા. માથુસ જીવતો દટાય અને પાછો જીવતો રહે એ બાબત હું કદી માનતો નહોતો. અને તેમાં પણ ચાળીસ દિવસ સુધી દટાય એ તો અમંભવિત જ માનતો હતો. પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી મારા મનનું સમાધાન થયું છે, અને આ હેતુભર્યો પ્રયોગ કદી પશ્ચિમમાં કોઈ કરી શકશે નહિ. એ તો પૂર્વને જ સોંપ્યું.” (દૈનિક હિન્દુસ્થાનના અંકમાંથી). મરતું સાહિત્યવર્ષક કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશીત ‘શ્રી આદર્શ ચરિત્ર સંગ્રહ’ ભાગ બીજો (આ. બીજી સં. ૧૯૯૭) માંથી ઉપસો ઉતારો લગભગ શબ્દશઃ કર્યો છે. જે દૈનિક હિન્દુસ્થાનના અંકમાંથી એ ગ્રંથમાં ઉતારો લેવામાં આવ્યો છે તે અંકની તારીખ આપી નથી, તેમજ જે મૂળ ‘વર્ણ’ નામના અંગ્રેજી સામયિકમાંથી હિન્દુસ્થાને ઉતારો કર્યો છે તેના વર્ષ કે અંકસંખ્યાનો અતિ આવશ્યક હોવા છતાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પણ મને વર્ષો પહેલાં અંગ્રેજી ગ્રંથમાં ઉપલી હકીકત વાંચ્યાનું જરાબર સ્મરણ છે, પણ અત્યારે હું એ મેળવી શક્યો નથી. પણ ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ રીલિગિયન એન્ડ એથિક્સ’માં યોગી શબ્દ નીચે જોઈએ પ્રેક્ષના ૧૮૫૦ માં

છપાયેલા પુસ્તકમાંથી યોગીજીની ઘણા દિવસો સુધીની સમાધિના દાખલા હોવાનો હવાસો આપ્યો છે. આ પુસ્તક Observations on trance or human hibernation મને અહીંના સૈ. એ. સો. ના પુસ્તકાલયમાં પણ જોવા મળ્યું નહિ.

આ પછી મ્યુનિચ (યુરોપ)નો હાર્વર્થ ડિક્સન નામનો એક યોગીબ્યાસી ૧૯ કલાક સુધી જીવતો દટાયો હતો એવા સમાચાર ૧૬મી માર્ચ ૧૮૫૦ના 'ટાઇમ્સ' એક ઇંગ્લિશમાંથી ૧૯મી માર્ચ ૧૯૫૦ના 'ધી સન્ડે ટાઇમ્સ'માં ઉતાર્યા છે.

પછી છેલ્લાં ૪૦-૫૦ વર્ષોમાં આ દેશમાં સમાધિના આવા દાખલા બન્યા હશે. એ દાખલા મને યાદ છે પણ વિગતવાર નોંધ નથી. યોડાં વર્ષો પહેલાં વિદેશોમાં એક યોગી સમાધિ કરીને દટાયો હતો. એને જોવામાં મારા એક દાક્તર મિત્ર હતા નાડ કે હૃદય ચાલતાં નહોતાં એમ એ કહે છે. અને છેલ્લો દાખલો સ્વામી રામદાસજીએ ૧૯૫૦ના ફેબ્રુઆરીમાં સુબ્રમણ્યમ મરીન ક્લાર્ક ઉપર સેંકડો માણસો તથા પોલીસ વચ્ચે ચાર દિવસની જમીન નીચે અને ૩૬ કલાક પાણીની નીચે સમાધિ લીધી હતી એ છે.

ઉપર જે દાખલાઓ સમાધિના ઉતાર્યા છે તે દાખલાઓમાં એ સમાધિ કરનારા યોગીજીને પાતંજલયોગમાં કશું છે તેવો સમાધિમાં અધ્યાત્મપ્રસાદ નથી થતો, કે તેઓને જ્ઞાતબંધ પ્રેરણા અથવા વિવેકપ્રાપ્તિ થતી હોય એવું દેખાતું નથી. એક સમાધિ લેનારને એ વખતે જ ચચેલા કોઈનું વર્ણન થાસે જોએલા મિત્ર પાસેથી સાંભળ્યું છે. ગીતામાં કહેલાં પ્રહસનસ્પર્શના અથવા અતીન્દ્રિય અને શુદ્ધિપ્રાપ્ત સુખના અનુભવનો સંભવ નથી લાગતો. ત્યારે આ પ્રકારની સમાધિનો ઉપયોગ શું? એ યોગીજી તો પોતાની એક રીતે જાહેરખબર કરતા હોય એવું લાગે છે. ક્ષયિત્ મહારાજ્ય રજીનિતસિંહે આપ્યો હતો તેવો સોના મોતીનો આયર્ષિક લાભ અને પ્રશંસા

તથા સન્માન મળતાં હશે પણ એમાં પ્રશ્ન જુદો જ છે. આવી સમાધિ શી રીતે શક્ય બને છે એ સંશોધન માટેનો અતિ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. એનો સાચો ખુલાસો મેળવી શકાય તો માનસશાસ્ત્રના એક વિભાગ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે. પણ એ રીતે આ પ્રયોગો ઉપર વિશેષ ધ્યાન જ આપાયું નથી. વર્ષો પહેલાં ૧૯૨૬ ની આખરમાં મુંબઈના મેડિકલ યુનિયન આગળ એક દેશબંધુ નામના માણસે બે મિનિટ સુધી નાડીના ધબકારા અટકાવવાના અને થોડી સેકન્ડો સુધી હૃદયના ધબકારા અટકાવવાના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. એ પ્રયોગ વખતે સાક્ષાત્ નાડી હાથમાં રાખીને બેઠેલા એક ડૉ. વસંત જી. રેલેએ એ પ્રયોગો પછી હૃદયોગ-વિષયક હૃદયોગપ્રદીપિકા, ચિવસંહિતા, યોગવાસિષ્ઠ, 'ધી સર્પન્ટ પાવર' વગેરે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને 'ધી મીસ્ટરીરીઅસ કુંડલિની' નામનું પુસ્તક ૧૯૨૭માં લખ્યું છે. તેમાં એ right Vagus nerveને કુંડલિની ઠરાવે છે. બ્યારે ગણનાય તેન Vagus nerveનો પર્યાય પ્રાણુદા નાડી આપે છે અને રેલેનો ખુલાસો સર જોન વુડ્રોફને પણ સંતોષકારક નથી લાગ્યો. પણ શ્રી રેલે પોતાના પુસ્તકના અન્તમાં જે કહે છે કે સ્વતંત્ર નાડીતંત્ર (Autonomic nervous system) ઉપર સાધારણ રીતે માણસની ઈચ્છાશક્તિનો કાબુ નથી તે સ્વતંત્ર નાડીતંત્ર ઉપર શારીરિક તથા માનસિક વ્યાયામો અર્થાત્ યોગની ક્રિયાઓદ્વારા કાબુ મેળવવો એવું નામ કુંડલિનીયોગ. એ તો સાચું લાગે છે. લેખના આરંભમાં જે નાડીચક્રોની વાત કરી છે તે આ સ્વતંત્ર નાડીતંત્ર સાથે સંબંધ છે અને જલધરજંધ, આસનો તથા પ્રાણાયામ સાથે તીવ્ર ઈચ્છાશક્તિનો યોગ ચવાથી આ નવો કાબુ આવે છે એમ આ યોગીઓ માને છે. મહારાજ્ઞ રણજીતસિંહના સમયના યોગીની જીભ ખેંચવાની જે વાત છે તે ખેચરીસુદ્રા તે યોગીએ કરી હશે? એ ગમે તેમ હો પણ આ યોગીઓએ પોતાની ક્રિયાઓને જાહેરમાં મુકી નથી. કાઈ વિરલ શિષ્યને શીખવતા હશે ત્યારે કોણ જાણે કેટલી ગુપ્તતા જાળવતા હશે. પણ વધારે આશ્ચર્ય-

કારક 'તો એ છે કે સ્વચ્છતાસિંદના સમયના એક અંગ્રેજે એ પ્રયોગમાં જોડેલો રસ લીધો હતો તેટલો પણ તે પછી કોઈએ લીધો જણાતો નથી. કોષ, બચ આદિ વૃત્તિઓનું તથા ઘેલજા જેવા રોગોનું મુળ મગજના કયા કેન્દ્રમાં છે એ તપાસવા માટે તથા એને પરિણામે ઘેલજા જેવા રોગને દૂર કરવા માટે તથા અમુક વૃત્તિઓને કાબુમાં લેવા માટે પુષ્કળ પ્રયોગો માનસશાસ્ત્રીય પ્રયોગશાળાઓમાં ચાલુ છે. એ રીતે આ સમાધિના પ્રયોગની 'કાર્ડીઓગ્રામ' વગેરેથી વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા કરીને આપણા દાક્તરોએ તથા વૈજ્ઞાનિકોએ જેમ સ્વામી કુવલયાનંદે આસ-નાનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કર્યો તેમ આ સમાધિના પ્રયોગોનો અભ્યાસ કરીને શોધી કાઢવું જોઈએ કે હવા વગરની જે સ્થિતિમાં માણસ થોડી મિનિટોમાં મરી જાય, જે સ્થિતિમાં હૃદય બંધ થતાં લોહી જમી જાય તથા શરીર સડવા માંડે એ સ્થિતિમાં આ યોગીએ કઈ શક્તિથી જીવી શકે છે. નાડી વગેરે ન આપણું હોય ત્યારે જીવન-ચેતના ક્યાં ગૂંદે છે? વિચાર કરનારને આ પ્રશ્નની વૈજ્ઞાનિક મહત્તા સમજશે. કોઈ અભ્યાસ કરવા પ્રેરાય એ હેતુથી જ આ લેખ લખ્યો છે.

સમાધિ-ચમત્કાર વિષે થોડી વધુ ચર્ચા

‘સંસ્કૃતિ’ એ ૧૯૫૦ના અંકમાં સમાધિના પ્રયોગો ઉપર મારો જે લેખ છપાયેલો તેના અનુસંધાનમાં, આ લેખમાં થોડી ચર્ચા એકાદ નવી હકીકત સાથે, વાંચવામાં આ માસિકના વાંચનારાઓને બહુ કંટાળો નહિ આવે એમ ધારું છું. એ લેખમાં હરિદાસ યોગીના પ્રયોગના સંવિસ્તર વર્ણનથી હકયોગના જે સમાધિપ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું હતું તે યોગપ્રકારનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન આવશ્યક છે અને એ સંશોધન હાલ માનવશાસ્ત્રના અમુક કૂટ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડવાના સંભવ ઉપર વિચારકોનું ધ્યાન દોરવાનો ઉદ્દેશ હતો. હવે એ પ્રશ્નને વિશેષ ધ્યાનથી વિચારતાં મને લાગે છે કે માત્ર શાસ્ત્રની પ્રગતિ જ નહિ પણ જો એ પ્રકારની સમાધિનું રહસ્ય વધારે સમજી શકાય અને જે શક્તિથી સ્વતંત્ર નાડીમાં (Autonomic nervous system) ઉપર એ હક-યોગીઓ કાબુ મેળવી શકે છે. માનસશક્તિને વધારે સુલભ કરી શકાય તો ‘હીપનોટીઝમ’ પેઠે એ શક્તિનો રોગહર પ્રભુાલીમાં ઉપયોગ કરી શકાય અને એ કર્તવ્ય છે. એ સ્થિતિમાં બનિબનિમાં કોઈ યોગીઓ થાય તો તેઓએ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પણ આવી સૂચનાનો કાંઈ અર્થ નથી, એ હું સમજું છું.

ખીજી વાત એ છે કે આગલા લેખનો, જમીનમાં દટાઈ રહેનાર યોગીઓ આ દેશમાં જ થયા જ એવો ધ્વનિ હરિદાસ યોગીના દાખ-

લાથી કે મારાં બીજાં કાઈ વાક્યોમાંથી નીકળતો હોય તો એ ધ્વનિ યથાર્થ નથી. મુરોખમાં એક માણસે એવો પ્રયોગ કર્યો તો દાખલો એ લેખમાં જ નોંધ્યો છે અને આફ્રિકાના મૂર કે બર્મર જાતિના કુદરતો દાખલો નીચે આપ્યો છે.

હેરી પ્રાઈસ લખે છે કે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં હું ઉત્તર આફ્રિકામાં મુખ્ય શહેરમાં મોજ માટે થોડા દિવસ રહ્યો હતો. ત્યારે ટ્યુનીસ શહેરમાં એક કુદરતે જે હવતો દેખાયો હતો તેને ખોદી કાઢવામાં મેં પણ ભાગ લીધો હતો. એ શહેરના દેશી લતામાં ભરાયેલા મેળામાં જ્યાં ગારડીઓ અને અમેરિકી પ્રવાસીઓ ટોળે વળેલા દેખાતા હતા, ત્યાં તપાસ કરનાં માણસ પાસુ કે એક કુદરત (બર્મર કે મૂર જાતિનો) હવતો દેખાયો હતો અને હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે તેને હવતો કે મરેલો ખોદી કાઢવાની ક્રિયા જોવાને બદલે એકલા થયા હતા.

પ્રાઈસ કહે છે કે હું એ ટોળામાં પેહો અને જે અમેરિકી ગૃહસ્થે આ પ્રયોગની જાંવી વ્યવસ્થા કરી હતી તેને શોધી કાઢ્યો. અને તેણે જે વિગતો કહી તે નીચે ઉતારી છે.

થોડા બદલો આપવાનું દર્શાવે પછી આ મૂર કુદરતે દસ દિવસ સુધી મૃતસમ અવસ્થામાં રહ્યા રહેવાનું કયુદ્ધ કર્યું હતું. આ દરમિયાન થયા પછી એ કુદરત એક અંધારા ઝોરમાં સો કલાક સુધી પુરાઈ રહ્યો હતો. એ વખત દરમિયાન તેણે બિલકુલ ઝોરમાં લીધો ન હતો અને પાણી પણ ધણું ચોડું પીધું હતું. છેલ્લા દસ કલાકમાં તો બિલકુલ પાણી પણ પીધું ન હતું. એની પાસે કોઈ સાથી ન હતો. અને આ પ્રયોગ માટે પોતે કરેલી તૈયારીનું વર્ણન તેણે પોતે

૧. હેરી પ્રાઈસનું Search for Truth ૫. ૧૮૩

૨ હેરી પ્રાઈસે આ અવસ્થા માટે hibernate શબ્દ વાપર્યો છે. ઘણાં જનુઓ આવી સ્થિતિ કેટલાંક કાળ સુધી કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે.

જ ક્યું હતું. પ્રાર્થના લખે છે કે મને તો ખાતરી છે કે પોતાનાં નાડીકેંદ્રોને બેશુદ્ધ કરીને સમાધિસ્થિતિ- (trance)ને લાવવા માટે તે ફકીરે કોઈક ધેન લાવનાર દવાઓ લીધી હશે. સો કલાક પછી તેના સાથીએ એ ઓરડાનું તાળું બિલાડ્યું અને ફકીરના શરીરને ખાટલીમાં ઉપાડી દાટવાની જગ્યાએ લીધું.

એ માણસમાં અસાધારણ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. એ ગાદતમ સમાધિમાં હતો અને લાકડાના કટકા જેવો અક્કડ લાગતો હતો. એની નાડી નહિ જેવી ચાલતી હતી. એનો ચહેરો ખેંચાઈ ગયેલો અને લોહી વગરનો ફીક્કો લાગતો હતો. આંખો સખત બાંડેલી હતી અને એ તદ્દન મરી ગયેલો લાગતો હતો.

તેને દાટવાના સ્થળે મો પહોંચ્યા એટલે તેનો સાથી કાંઈક પદાર્થ લઈ આવ્યો જે જાડા મધ જેવો કે મીણુ જેવો હતો, અને તેને ૩ સાથે મેળવી એ ફનાં પુમડાં આ ફકીરનાં નસ્તોરો તથા કાનમાં ખોસી દીધાં. અને તે ફની જ ગોળા આંખના પોલાણમાં ખોસી દીધી. પછી એક અમેરિકા ગૃહસ્થે એક નવા ઘોળા કપડાંનો કોથળો કાઢ્યો અને એ કોથળામાં ફકીરના શરીરને પુરેપુરું વીંટી લીધું અને કોથળાના મોઢાને મજબુત દોરડાથી બાંધી લીધું અને તેના ઉપર અમેરિકા ગૃહસ્થની વીંટીથી સીલ ક્યું. હવા માટે ફકીરના મોઢા માથેના કોથળાના ભાગમાં થોડાં કાણું પાડ્યાં. પછી એ ફકીરના શરીરને પાંચ ફુટ જડા બાંધામા ઉતાર્યું. આ ખાડો પહેલેથી તૈયાર રાખ્યો હતો અને તેમાં તળીયે લાકડાનાં પાટીયાં રાખ્યાં હતાં અને ફકીરના શરીર ઉપર બે ત્રણ પાટીયાં ટીલાં મુકીને તેને દાંડી દીધું. પછી એ ફકીરના સાથીએ ખાડામાં માટી નાખવા માંડી અને થોડી થોડી વારે ખુબ દબાવીને ખાડો પુરી દીધો. આ રીતે ફકીરને દાટવાની ક્રિયા પુરી થયા પછી તેના ઉપર આ પ્રયોગ ગોઠવનારાઓએ સતતદિવસ ચાલુ ચોક્કી રહે એવો પ્રબંધ કર્યો.

પછી ન્યારે તેને જોઈ કાઢ્યો ત્યારે શું બન્યું એ પ્રાથમે વળવું છે. એ વખતે તો પોતે હાજર હતો. ટોળે વળેલા લોકોને દૂર નાખવા માટે મોટી પોલીસ દુકડી હાજર રહી હતી, અને મનુષ્યોએ પાવડાઓ વતી માટી કાઢવા માંડી. ખાડામાંથી નીકળેલી માટીનો દગલો અમારા પગ પાસે જેમ વધવા લાગ્યો તેમ શું થશે એ આશ્ચર્યચિંતામાં અમારા શ્વાસ થંભી ગયા. હેવટ માથુસે ઉપરના પાટીયા સુધી પહોંચ્યા અને સંભાળથી એ ઉપાડી લીધાં. અમે બધા ખાડામાં જોવા લાગ્યા. ખાડામાં મેં કહેલો સુતરાઉ કાથજો દેખાતો હતો. હવે એનો રંગ ધોળો રહ્યો નહોતો. પણ તે ઉપર લીલી ફૂગ બાઝી ગઈ હતી. અને અમારામાં વિચિત્ર ઉશ્કેરાટની લાગણી વ્યાપી ગઈ. જો કે મારા અમેરિકા મિત્રો પહેલાં તો આ ફકીર દશ દિવસ સુધી અથવા દસ વર્ષ સુધી જમીનમાં પાંચ ફૂટ જાંડા ખાડામાં દટાયેલો પડ્યો રહે એ વસ્તુ તરફ બિનંગત તટસ્થતાથી જોતા હતા. પણ હવે ન્યારે એનું શરીર જોવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓને પણ અતિશય ચિંતા થવા લાગી કે કોઈ રીતે જો પુનર્જીવન શક્ય હોય તો આ ફકીરને પાછો જીવતો કરવો જોઈએ. પછી એ ફકીરનું શરીર એક ખાટલી ઉપર લીધું અને ખાટલીને ગારુડીઓના અક્ષામાં લઈ ગયા. પછી ફકીરના શરીર ઉપર વીંટાળેલ કાથ-જાનું મોઢું ઉઘાડ્યું. એ વખતે કાથજાના મોઢા ઉપર સીલ જેમનું તેમ હતું. પછી તેના શરીર ઉપરથી થોડાં ચીંથરાં ફાળીને કાઢી નાખ્યાં. એ ધડો ફકીર નેવું વર્ષનો લાગતો હતો. પછી એના શરીરને બરાબર તપાસ્યું. દેખીતી રીતે એ મઠ્ઠું જ લાગતો હતો. એનો દેખાવ ગમે એવો નહોતો, ફકીર લાકડી જેવો અક્ક અને અચળ લાગતો હતો. એના બધા અવયવો અક્ક અને જેસી ગયેલા હતા. માથુસ બગબર મઠ્ઠું જ લાગતો હતો. તેના ચહેરા ઉપર લોહી નહોતું. હાંત ભીડાઈ ગયા હતા અને શરીર ખરેખર જેવું ટાકું હતું; અકસ્માતમાં જરૂર પડે એમ ધારી એક દાકતરને હાજર રાખ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે એ માથુ-

સના હૃદયની ગતિ 'દેખાતી' નથી અને નાડ બળી નથી જ. પણ મૃત્યુ પછી શરીરમાં જે સડો થવા માંડે છે તેની અસર પણ બિંદુક્રમ નહોતી થઈ. ફક્ત પાછો જીવતો કરવા માટે કરેલી તૈયારીઓ સાદી હતી. પહેલું તો એના આખા શરીર ઉપર પુષ્કળ ગરમ પાણી રેડાયું. માથા ઉપર, માથાના પાછલા ભાગ ઉપર અને હૃદય ઉપર ગરમ રોટલાની પોટીસ મુકી. પછી નરકોરાં વગેરેમાંથી પુમડાં ખેંચી લીધાં. થોડી મિનિટોમાં ફક્તના શરીરના અવયવોની અકડાઈ ઘટી ગઈ અને લમણામાં નાડ દેખાવા લાગી. હવે અવયવો સરખા થવા લાગ્યા. આંખના પોપચાં ધીમે ધીમે જાણ્યાં અને મોઢું જોર કરીને ઉઘાડી શકાયું. ત્રીશ મિનિટમાં ફક્તમાં એ જીવતો હોવાનાં ચિહ્નો દેખાવા માંડ્યાં અને એક કલાકમાં તો સમાધિ લીધી તે પહેલાં જોવા હોતો તેવો થઈ ગયો. જડ પ્રકૃતિ ઉપર ચિત્તની હકુમતનો આ તેજસ્વી દાખલો હતો. નિયત સમયે દઢાયેલા ફક્તને કાઢ્યો ન હોત તો એ મરી જાત એવું અમને દહેવામાં આવ્યું હતું એમ પ્રાઈમ્સ લખે છે અને ઉમેરે છે કે એની આંતરચેતના (Sub-conscious) ને જો દિવસ સુધીતું આ દેવાવાતું છે એવું જ્ઞાન હતું અને એ ચેતનાએ એ પ્રભાણે વર્તન કર્યું એટલે એટલો વખત શરીરને જીવતું રાખ્યું.

જીવના દેવાવાના પોતાના ખીમ એક અનુભવની પણ પ્રાઈસે નોંધ કરી છે. એ લખે છે કે ઈ. સ. ૧૯૩૮માં લંડનમાં રહેવાના એ નામનો એક ઇજીપ્તવાસી આવ્યો હતો. તેણે લોકાની પેટીમાં પુરાઈને પાણીની અંદર રહેવાની કુશળતા મેળવી હતી. લંડનમાં 'ડોલીનકેટ' માં તળાવમાં આ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને સફળ થયો હતો. રહેવાના બંધ પેટીમાં પુરાઈને એક કલાક સુધી પાણી નીચે રહ્યો હતો. પછી એ મને મળવા આવ્યો. મેં તેને સૂચના કરી કે, 'જો પાણીમાં તું રહી શકે છે તો હવે જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં રહી જાવ.' તેણે ક્યુપ કર્યું અને ક્યુ કે મને એ પ્રયોગ નવો નથી. પણ તેણે એક કલાક સુધી દઢાઈ રહેવાનું ક્યુપ કર્યું

દરુ: ૧૯૩૯ના યુદ્ધાર્ષની ૧૫મીએ પ્રયોગની ગોલ્વણ કરનામાં આવી. ત્રણ શીટ પહેલો, છ શીટ ઉઠિા અને સાત શીટ લાંબો ખાડો ખોદીને તૈયાર રાખ્યો હતો. સંખ્યાબંધ હાકનરો અને વૈજ્ઞાનિકો હાજર રવા હતા. રહેમાનબેની સૂચના પ્રમાણે ખાડામાં નીચે પાટીયાં મુક્યાં, આરે પડમે પણ પાટીયાં રાખ્યાં કે જેથી માટી બાલુમાંથી ધસી ન આવે, અને તેના ઉપર પાટીયાં મુક્યા પ્રજી માટી નાખવાની હતી એટલે ખરી રીતે લાકડાની પેટીમાં પુરાયો હોય એવી સ્થિતિ હતી. વળી રહેમાનના વ્યવસ્થાપકે એક ખાસ યોજના કરેલી જેથી એની છંદગી બચી ગઈ. તેણે કશું કે એક વીજળીના એક તાર સાથે લેડાણવાળી ઘંટડીનું બટન એના હાથમાં આપીને એ ઇંદિયાવાસીને ખાડામાં ઉતાર્યો, જેથી કદાચ અંદર દલાયા પડી એ ગભરાય તો ઘંટડી ધગાડી ખખર આપી શકે.

પછી રહેમાને આપીને સમાધિ લગાવી અને 'લાકડા જેવો ચર્ધ' ગયો. પછી એને લાકડાનો પાટીયાં ઉપર સુવાડી એ પોટીયાં - દોઝાંથી ખાડામાં ઉતાર્યાં. પછી ઉપર ખીજાં પાટીયાં મુકી છ જણાએ માટીથી ખાડો પુરવા માંડ્યો. પણ ત્યાં તો ખાડામાં ગોલ-વેલી વીજળીની ઘંટડી વાગી. એટલે કે રફીર કાંધક મુરોલીમાં છે એમ જાણીને માટી પાછી કાઢવાનું ઝપાટાબંધ શરૂ કર્યું. અત્યાર મુધી એ શીટ જોડેલા ખાડો પુરાયો હતો અને સાડાચાર મિનિટ એને ખાડામાં ઉતારીને ચર્ધ હતી. રહેમાનનો વ્યવસ્થાપક ખાડામાં જોતરીને ઉતારવળ કરવા જોખે જોખે માટી કાઢવા માંડ્યો. ખીજા માણસો પાંચઘાંથી ઝડપથી માટી બહાર કાઢવા હતા. ત્યાં ખીજવાર ઘંટડી વાગી. ખોદનારાઓએ માટી કાઢવાનો વેગ ખમજો કર્યો. અમારા આસોત્તવાસ ચંબી ગયા. અને જો કાંઈ અક-રમાન થાય તો એ માટે અમે જોખમદાર નથી એ મનજીવનું લખાણ કરાવી લીધું હતું છતાં કાયદા પ્રમાણે યી સ્થિતિમાં અમે હતા તેનો અમને વિચાર ચર્ધ પડ્યો. છેવટ અમે એને બહાર કાઢ્યો. એને કાંઈ

નુકસાન થયું ન હતું. દાકતરોએ તપાસીને કહ્યું કે સહેજ મનને આઘાત લાગ્યો છે, બાકી એના આરોગ્યને કાંઈ વાંધો નથી.

રેહમાનને શું થયું હતું એની તપાસ કરતાં ખબરે પડી કે એ માણસ સમાધિ ચઢાવવા માટે પોતાના લમણા ઉપર પોતાના બે હાથના અંગુઠા ભેરવી દાખતો હશે અને એ રીતે લમણા ઉપર અંગુઠા દાખેલા રાખીને જ ખાડામાં ઉતરેલો પણ એને નીચે ઉતારતાં એની કોણી ક્યાંક ભરાણી અને ધક્કો વાગીને હાથ લમણા ઉપરથી ખસી ગયો એટલે એની સમાધિ છુટી ગઈ અને એ ગભરાયો. પ્રાર્થસિ લખે છે કે મેં એની સીનેમા ફિલ્મ લીધેલી તેમાં હાથ છુટી ગયેલા છે. પણ પાટિયાંઓ વચ્ચે એટલી જગ્યા હતી કે એને હવા ન મળીને એ મરી જવાનો સંભવ નહોતો. પછી બીકનો માર્ગો મરી જાય તો કાંઈ કહેવાય નહિ.

ખસ, હેરી પ્રાર્થસિના પુસ્તકમાં આ 'એ દાખલા સમાધિના છે. મરી રીતે બીજો દાખલો તો સમાધિનું ફાર્સ છે. પણ પહેલા દાખલામાં જે વર્ણન આપ્યું છે, તે સો વર્ષ પહેલાંના હરિદાસના વર્ણનને ધણું મળતું છે. હેરી પ્રાર્થસિ આંતરચેતના (sub-conscious self) થી જે ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે અપૂર્ણ છે. જેમ નિદ્રા લેવા માંડ્યા પહેલાં કાંઈ માણસ અમુક વાગે પોતાને જાગતું છે એવો નિશ્ચય કરીને સુવે અને પછી બરાબર વખતસર જાગી જાય, તેમ આ યોગી પણ જોટલા કલાકે કે દિવસો માટે પોતે સમાધિ લેવાનો નિશ્ચય કરીને સમાધિમાં પેડો હોય તેટલા કલાકે કે દિવસો ચતાં એની આંતરચેતનામાં પડેલો એ નિશ્ચય સમાધિભંગ જરૂર કરે એ સમજી રાકાય છે; અને લગભગ મૃત અવસ્થામાં પડેલો માણસ, એની ચેતના નીચે ઉતરવા માંડે, ત્યારે જો ગરમ પાણી નાખવા વગેરેની અનુકૂળતા ન દેખે તો એ તદ્દત મરી જાય એ સંભવિત લાગે છે, જે કે આ વિષયમાં આપણે કાંઈ જાણતા નથી. બીજી જે વાત પ્રાર્થસિ

કહે છે કે સમાધિને ઉત્તેજવા માટે કાંઈ નસાકારક ચીજ તે કૃત્રી લીધી હશે એ પણ સંભવિત છે. ઘણા આવા સાધુઓ ભાંગ, ગાંજો, ધતુરો વગેરે લે છે અને ઝેરી દવાઓના નશાને સમાધિના આનંદ સાથે સરખાવે છે, અથવા સમાધિના ગ્રેસક તરીકે પ્રશંસે છે.^૧

પણ સ્વતંત્ર નાડીતંત્ર ઉપર આ કૃત્રી શી રીતે આવેા અદ્ભુત કાણુ મેળવી શકે છે, તેની ચર્ચાને તો સ્પર્શ પણ કૃપો નથી, ત્યારે આ વિષયમાં મહત્વની વસ્તુ એ જ છે. હડયોગના અન્યેમાંથી પણ આ વિષય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ મળતો નથી. તાંત્રિક સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી આર્થર એવસોને પોતાના ‘સર્પન્ટ પાવર’^૨ નામના અન્યમાં ઘેરસંહિતા (અ. ૩ શ્લો-૨૫-૨૭) નો હવાસો આપીને ખેચરી મુદ્રાની ચર્ચા કરતાં ટીપ્પણી (૨) માં કહ્યું છે કે આ ખેચરી મુદ્રા કરીને આગ્નિચક્રમાં ચિત્તને સ્થિર કરવાથી શ્વાભાસ્ક્રવાસ અટકી જઈને તથા ખેભાન ચર્ધને યોગી જમીન નીચે હવા પાણી અને ખોરાક વગર દ્યાર્ધ શકે છે.^૩ આ ખેચરી મુદ્રા એટલે શું એનું ‘કુંકું’ વર્ણન આ અન્યકારે આપ્યું જ છે અને મેં પહેલાં પણ વાંચ્યું છે, પણ આ લેખમાં વાંચીને કોઈ એ ખોટું માર્ગ મહે એમ કું ધ્વંસીતો નથી. બાકી અત્યારે પણ આવી હડયોગની ક્રિયાઓ કરનારા

૧ મહિલાલ નજીભાઈ પણ આ દલીલને અનુમોદનપૂર્વક નોંધે છે. (‘સિદ્ધાન્તસાર’ પૃ. ૮૧)

૨ Arthur Avalonના Serpent Power ૧૯૩૧ના વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાતમાં હડયોગની પ્રક્રિયા પૃ. ૨૦૬

૩ આ રીતે જમીન નીચે દ્યાયેલા યોગીની દલીલ માટે Dielle Gregor and Lieutenant. Boileucનાવર્ણન ઉપરથી N. C. Paulના Treatise on Yoga philosophy p. 49નો હવાસો આર્થર એવસોને આપ્યો છે.

કોઈક ખુલ્લેખાંચરે પડ્યા હશે એમ માનું છું.^૧ બારેક વર્ષ પહેલાં પોતે કેવી ક્રિયાથી ખેચરીમુદ્રા સિદ્ધ કરી એનું ઠીક વિગતવાર વર્ણન કોઈકે એક પુસ્તકમાં કરેલું વાંચ્યું હતું એવું યાદ છે. પણ પુસ્તકનું તથા એ હકયોગી લેખકનું નામ જીલી ગયો છું,

• સંસ્કૃતિ 'માં પ્રગટ થયેલા મારા આગલા લેખમાં યોગી હરિ-દાસે ખેચરીમુદ્રા કરી હશે એવો તર્ક મેં કર્યો છે જ. આથી વધારે આ સમાધિપ્રકારમાં જિઝા ઊતરવાનું એ સમાધિના કોઈક અનુભવીની મદદ વગર અશક્ય છે. પટ્ટચક્રનિરૂપણ (શ્લો. ૩૬)ની ટીકામાં ગુરુ-પરંપરાપ્રાપ્તયોગામ્યાસનિપુણ એવા શબ્દો આવી મુદ્રાઓ સિદ્ધ કરનાર માટે વાપર્યા છે. પણ એથીયે વધારે સચક તો જીવન્મુક્તિવિવેકના નીચેના શબ્દો છે. પાતંજલ યોગની ધારણાને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપાય બતાવતાં જીવન્મુક્તિકાર કહે છે કે:—

પ્રાણાયામદ્વામ્યાસૈર્યુક્ત્યા ચ ગુરુદત્તયા ।

આ વચનમાંના ' ગુરુદત્ત યુક્તિ 'થી એ શબ્દનું વિવરણ કરતાં ઉમેરે છે કે: ક્લેશવત્ત્યેન યુક્તિશબ્દેન યોગિજનપ્રસિદ્ધં સિરોરૂપમેહવાહનમ્ । જિહ્વામેળ ઘન્ટિકાક્રમણં^૨ નામિકે ય્યોતિષ્યાતં વિસ્મૃતિપ્રતૌષ્ઠસેવા ચેત્યેવમાધિકં ગૃહ્ણે—મતઃપ્રળ કે પ્રાણાયામના દ્વં અભ્યાસથી અને આ હકયોગ-પ્રક્રિયા બાજુનાર ગુરુ પાસેથી શીખી લીધેલી ખાસ ક્રિયાઓ તથા ખેલાન (વિસ્મૃત) કરનાર ઔપધિનું સેવન વગેરે.

યુક્તિઓથી ધારણા સિદ્ધ થાય છે. આ જીના વચનમાં 'ખેલાન'

૧ પિવેકનંદ, થીએસોફીકલ સોસાયટી, મલિલાલ નમુભાઈ, ત્રિસિંહ-ચર્ચ, હોશાલાલ મસ્તર, ન્યુરામ રાઈ વગેરની અસર નીચે ગઈ સદીની છેલ્લી વીરણીમાં અને વાલુ સદીની પહેલી વીરણીમાં યોગની દવા ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર જેવા બેવડાસરસ ગણાતા પ્રદેશમાં પણ ઠીક ફેલાયેલી હતી. એ દવાના છોડે કોઈક ક્યાંક જવળા નવળા દોષ; ને કે પછીના કાળમાં બહે એ દવા હજી જ ઝડ ઠી અને હકયોગની દવા ગઈ એ તો સારુ જ થયું.

૨ ત્રિદામેળ ઘટિકાક્રમણમ્ એ જ ખેચરીમુદ્રા.

કરનાર ઔપધ 'ની વાત છે એ પ્રાઈમના તકને જરૂરો વર્ષ ઝાળંગીને ટેકો આપે છે. પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત વિદ્યાઓના અભ્યાસી વાચનાને વિદ્યાન્પ્રસવામીના ઉવન્મુક્તિવિવેક જેવા વેદાંતના અંધમા આવી દહ-યોગની વાત ક્યાથી એમ આશ્ચર્ય સાથે શંકા થશે. એના પ્રવાસમાં ચોડા ઇતિહાસ નોંધવો પડશે.

વાન એવી છે કે વેદાન્ત ઉવન્મુક્તિને પહેલેથી માને છે અને ઉપનિષદાદિ વેદાન્ત અંધોના અવશુ (કેવાચન), મનન, નિર્દિન્યામનથી અક્ષાત્મક્યમાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ સાક્ષાત્કાર થયા પછી 'એ જ્ઞાતી' ઉવ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉવન્મુક્ત થાય છે, એવો શંકરશાસ્ત્રી સ્વ-મુખે કહેવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે; પણ પછીના કાળના વેદાન્તશાસ્ત્રના મારગ જ્ઞાનવાળા અન્યાસીઓને પણ ઉવન્મુક્તિનું જે સુખ સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાતીને મળતું જોઈએ તે મળતું નથી એવો અનુભવ કેટલીક પેઢીઓ સુધી આવ્યા પછી વિધારણ સ્વામી જેવા વેદાન્તચિન્તકો મનોનાશ અને વાસનાક્ષય સિદ્ધ થયેલ હોય તો જ ઉવન્મુક્તિના આનંદનો અનુભવ શક્ય છે નહિ તો નહિ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા. અને યોગ વાસિષ્ઠને અનુસરી મનોનાશ માટે યોગના સાધનનો આ વેદાન્તીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે. યોગવામ્નિષમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે :

દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તજાણસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાજદ ।

યોગસ્તદ્ગતિરોષો દિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેદનમ્ ॥

અમાધ્યઃ સમ્યગ્વિયોગઃ કસ્મન્નિજ્ઞાનનિવયઃ ।

મનપ્રજ કે ચિત્તના નાશના બે માર્ગ છે, યોગ અને જ્ઞાન. તેમાંથી કોઈ સાધકને યોગ અસાધ્ય હોય છે તો કોઈને જ્ઞાનનિશ્ચય અસાધ્ય હોય છે અને જેને જ્ઞાન અસાધ્ય હોય તેણે યોગ કરવો એ જ એને માટે મનોનાશનો માર્ગ રહે છે. યોગાભ્યાસ દ્વારા મનોનાશ થવાથી જ્ઞાતી ઉવન્મુક્તિનું સુખ પામી શકે એ પ્રકારનો મન શાંકર સંપ્રદાયમાં પાછળથી સ્વીકારાયો છે એ સ્પષ્ટ છે. શાંકર સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે

ચિત્તશુદ્ધિ તો બ્રહ્મજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુએ અવશ્યામ્નિ આરભ પહેના પ્રાપ્ત કરી નેવી નેઈએ અને બ્રહ્મમાક્ષાત્મ્ય પત્રી છવન્મુક્તિ કે તેણુ મુખ મેળનવા માટે જ્ઞાનીએ યોગાભ્યામાર્થ માર્ગ ન વાની ૪૩૨ નથી *

હરયોગ ક્રમે મહેવો એ જ્ઞાનતમા નિદ્ધાતોનો મતવિમવાદ આશ્ચર્યજનક છે. મારા મન પ્રમાણે યોગનો વિકાસ નીચેના ક્રમમા થયો છે. ૧) મૌથી જુનો તે પાતજલ યોગની પણ પહેના ઉપ નિષદો ગીતા અને પ્રાચીન જૈન જન ગ્રંથોમા મહેવો યોગ (૨) પત્રી પાતજલ યોગ અને (૩) શમ્ભુના અપરોક્ષાનુભૂતિ જેવા ગ્રંથમા નિષેવો રાજયોગ (જુઓ આપજો ધર્મ ૫ ૪૭૫) તથા (૪) પાતજલયોગના આસન પ્રાણાયામ અંગોને વ્યાયામપ્રકાર તરીકે જ ખીપની તે માથે નેતિ વોતી બરતી જનધરજી આદિ બધા અને ખેચરીમુદ્રા વગેરેના ઉમેરાથી તાનિદેએ ૧૩મા શતકથી કે તે પહેલો સોળમે વરંથી વિમ્સાવેનો હરયોગ આવો હરયોગ એ આ ચોથો યોગ જ એણુ ૪ ખીજુ નામ કુડિનીયોગ

હવે હ યોગના ગ્રંથોના પડિત લેખકોએ વેદાન્તગ્રંથ અને પાત-જલયોગ આવે કુડિનીયોગનો કેની ગીતે મેળ મેમાડયો છે તે જોઈએ પદ્યકનિરૂપણ એ હરયોગનો પ્રમિદ ગ્રંથ છે એ ગ્રંથના મર્તા પૂર્ણા

* આચાર્ય આનંદશમ્ભુ સરિસ્તર ચર્ચા મીને હરયોગ રજ્જર સિદ્ધાન્તને અનભિમત છે એમ કહે છે 'શાકરસિદ્ધાન્ત અને યોગ' એ વિષયની ચર્ચામા દ્વૌ કમ્પૌ ચિત્તાશસ્ય-૦ ઇત્યદિ યોગવ સિદ્ધના સ્લોકથી શરૂ થતો મહુસ્સનસરસ્વતીમાથી અમણે કરેનો લાગો હતાદો ખાસ જોવા જેવો છે (અ પણો ધર્મ ૫-૩૮૩) આચાર્ય મુન તો પાતજલ યે ગને જ હરયોગ મ્હે છે જ્યારે વિવેકનંદ તેને જ રાજયોગ કહે છે એવોત્તર ઉપનિષદ ઉપરના રામન્ય ગણાવા લાખ્યમા હરયોગની ક્રિયાઓનો સ્વીકાર કરો છે એણુ વિરેકા નદ મ્હે છે પણ શક્યચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ હોના જતા એવાત્તરણુ એ લાખ્ય આદ્ય શાસ્ત્રચાર્યનુ નથી એણુ જુના પડિનો પલ નનતા હતા અને અધનિક દલિદામધિવેચકો પણ મ્હે છે (દિલી વરનસાનનો દલિવાસ વિ ૨ ૫ ૧૬૨)

નંદ સ્વામી હઠયોગની ક્રિયાઓમાં કેટલા કુશળ હતા તે આપણે બાંધી શકીએ નથી. પણ એ માથે પડેલું છે. અને એમણે પડેલું રીતે પાતંજલ યોગ અને વેદાન્તજ્ઞાનનો કુંડલિનીયોગ સાથે યોગ કરી દીધો છે. કુંડલિનીયોગનું લક્ષ્ય જ્ઞાનયોગ સાધ્ય મોક્ષ જ છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પાતંજલ યોગનાં યમનિયમાદિ અંગોને પણ પટ્ટ-ચક્રનિરૂપણ આદિ તાત્ત્વિક ગ્રંથોમાં સ્વીકારી લીધા છે અને કુંડલિનીયોગક્રમદ્વારા નિત્ય આનંદાનુભવનો તથા એથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો દાવો પૂર્ણનંદ સ્વામીએ કર્યો છે (પટ્ટચક્રનિ. શ્લો. ૫૪) તન્ત્રાનુસાર પટ્ટચક્રમેદ દ્વારા કુંડલિનીઉત્થાપનાદિકમયોગને તેઓ અલ્પસાક્ષાત્કારના માધનરૂપ ગણે છે આ રીતે યોગને ચિત્તનાશના માધનરૂપ માનવો એવો યોગવામિષ્ઠનો જે મિદ્ધાન્ત જીવન્મુક્તિવિવેકમાં સ્વીકાર્યો છે તેની જ આ પરચગ છે પણ છ ચક્રો, તેની દેવીઓ, કુંડલિનીશક્તિ અને તેનું ઉત્થાપન, બંધો, મુદ્રાઓ વગેરે હઠયોગનો પોતાનો સ્વતંત્ર વિકાસ છે અવગણી કુંડલિની શક્તિનો પરમેશ્વરની શક્તિ માથે અભેદ માન્યો છે (પટ્ટચક્રનિ. શ્લો. ૧૨). વળી આ કુંડલિનીશક્તિના ધ્યાનથી કાવ્યરચનાની તથા સર્વ વિદ્યામાં વિનોદ કરવાની વાણીની શક્તિ હઠયોગી મેળવી શકે છે એમ પણ કહ્યું છે (એન્જન શ્લો. ૧૩) સહસ્રાર એ જ મગજ એવી આ યોગીઓની માન્યતા બેતા આખાલ સ્વાભાવિક છે

આ સમગ્ર વિષય માનસશક્તિઓના વિકાસની દૃષ્ટિએ સંશોધનને પાત્ર છે એ જ મારું પ્રસ્તુત ચર્ચામાં પ્રયોજન છે એ વાચનાર છુટે નહિ. હઠયોગનો સમગ્ર વિષય સંશોધનનેયોગ્ય છે અને જેમ આમનોનો બહોળા પ્રમાણમાં અભ્યાસ તથા પ્રચાર થયો છે તેમ એ યોગની બીજી કેટલીક ક્રિયાઓનો પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ થાય તો માનસશાસ્ત્ર ઉપર તથા આરોગ્ય શાસ્ત્ર ઉપર પણ કાણક ઉપકાર થવાનો સંભવ છે એટલું જ વક્તાએ છે

ધર્મિ શુભમ્

સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રાચીન મીમાંસા

થોડાં વર્ષોથી માનસશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા અને તેને વૈજ્ઞાનિક રીતે વધારે ને વધારે ઊંડા ઉતરીને ખેડવાની આવશ્યકતા વિદ્યાચિંતકોના ધ્યાનમાં સારી રીતે આવી છે. છેલ્લાં સર્વહિંસક અને ‘એટમ બોમ્બ’ થી આધુનિક યુદ્ધની પ્રલયંકારિતા—નિર્દેશક યુદ્ધના અનુભવથી જગતભરના સમજી અને વિચારશીલ માણસોને ‘એટલું’ તો વસીજ ગયું છે કે ભાવિ યુદ્ધ માનવસંસ્કૃતિનો ચોક્કસ અને કદાચ માનવ જાતિનો પણ સર્વથા નાશ કરી નાખશે. આટે જગતમાં શાંતિની સ્થાપના એજ અચવાનો ઉપાય છે. અને આ શાંતિ તો પરસ્પરનો અવિશ્વાસ અને ભય દૂર થાય તથા માનવ હૃદયમાં જ્યાં દેવનું સિંહાસન સ્થપાય છે ત્યાં પ્રેમનું તથા બ્રાતૃભાવનું સિંહાસન સ્થપાય તોજ સંભવિત છે. વૈરહતિ રૂપી રાક્ષસે આપણા દેશમાં પણ ભાગલા પડ્યા પછી જે ભયંકર તાંડવ મચાવ્યું હતું. તેણે આપણા વિચારકોની પણ આંખ ઉઘાડી છે.

હવે જેમ વૈદકશાસ્ત્રના વિકાસથી માનવ શરીરના આરોગ્યનો ઘણો વિકાસ સાધી શકાયો છે; તેમજ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ માનવચિત્તના દેવ, વૈરહતિ, અતિ સ્વાર્થપરા-મણુના વગેરે દોષો દૂર થઈને અહિંસા, મત્ય આદિ દૈવી સંપત્તિથી દીપ્ત માનસિક આરોગ્ય વધતું જશે. મતલબ કે માનવસમાજની

વર્તમાન સ્થિતિમાં માનસશાસ્ત્રનો વિકાસ અત્યંત ધ્રુષ્ટ છે. અને એ દિશામાં નેટલા પ્રયાસો થાય તેટલા આવકારદાયક છે એમ માનીને 'સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રાચીન મીમાંસા' સંક્ષેપમાં નિરૂપવાનો એક અદ્ય-અતિ અદ્ય પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રાચીન ઋષિઓએ તથા મીમાંસકોએ સ્વપ્નાવસ્થાનો વિચાર માનસશાસ્ત્રની આધુનિક દૃષ્ટિ અનુસાર નથી કર્યો પણ આ દેશની પ્રાચીન દાર્શનિક પ્રણાલી અનુસાર કર્યો છે. પણ માનસશાસ્ત્રમાં અનગ્રન (unconscious) ચિત્ત અને જગ્રત (conscious) ચિત્તના સંબંધને તથા પરસ્પરે અસરના વિચારને ધણું મહત્વનું સ્થાન છે. અને એ વિચારણામાં સ્વપ્નચર્યા સારો પ્રકાશ નાખે છે. અહિં સ્વપ્નાના મારા અંગત અનુભવને આ લખાણમાં દૃશ્ય તરીકે લેવામાં ને કાંઈ અહંભાવ આવી જતો લાગે તો એ માટે ખેલેથી વાંચનારની ક્ષમા માગી લઉં છું.

આરંભ મારા અનુભવથી કરું છું. સ્વપ્નાંઓ ખુબ આવવાની મને બાળપણથી ટેવ છે. ધણીવાર તો ઉઘ શર થાય અથવા અર્ધ જાગૃત અને અર્ધનિદ્રિત જેવી સ્થિતિ હોય ત્યારથીજ સ્વપ્ન શર થાય. અને વચમાં તેમજ રાત્રી પુરી થતાં જાગું ત્યાં સુધી કાંઈક સ્વપ્ન ચાલતું હોય. સ્વપ્નમાં ઢંગલડો તો શેના જ હોય ? પણ મને તો પછી યાદ પણ નથી આવતું. ફક્ત જે-સ્વપ્ન ચાલતું હોય અને જાગી જવાય તે ત્યારે યાદ આવે ખરું પણ પછી શુભી જવાય. મારા એક સીતેર વર્ષની ઉમ્મરના મિત્રને ખેલી વીશીમાં સમયન્દ્રની ધનુષ્ય બાણધારી મૂર્તિનાં દર્શન થયેલાં તે એમને લછ રમરણ છે. આ રીતે સ્વપ્નમાં દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓનાં દર્શન થવાં અથવા એમની સાથે વાતો થવી એ કાંઈ વિચિત્ર અનુભવ નથી. દેવમૂર્તિનું અથવા જ્યોતિરુપનું સ્વપ્નમાં દર્શન મને પણ કેટલીક વાર થયેલ છે પણ મારાથી તો તરત શુભી જવાય છે. મારી એવી પ્રકૃતિ છે એમ જ

માનવું પડશે. સ્વપ્ન યાદ રહેવામાં સ્વપ્નની વિરલતા તથા તેની મન ઉપર પ્રબળ છાપ એ મુખ્ય કારણ દેખાય છે. પણ મને તો સ્વપ્નાં એક પછી એક કદા પણ મેળ વગર આવ્યા જ કરે છે. વળી મોટે ભાગે તો કદા પણ સંબંધ વગરનાં. આવું સ્વપ્ન ક્યાંથી આવ્યું ? એમ તરત જાણી જવાય તો, મને પોતાને આશ્ચર્ય લાગે. સ્વપ્નની એકત્ર કારણ સામગ્રીનો પત્તો ન લાગે, એવાં વિચિત્ર સ્વપ્નાંઓ આવે છે. દા-ત. તા. ૧૩-૩-૪૪ની આગલી રાત્રે બહુ નીચે ખાટલીમાં એક બાળકને ખેસારીને ઉડતી તથા પછી પેરેશુટમાં ઉતરે તેમ નીચે ઉતરતી કોઈ સ્ત્રીને જોધ, જે ઝાળખીતી લાગતી હતી. આ સ્વપ્નમાં વિચિત્રતા એ છે કે એરોપ્લેનમાં હું બેઠો છું, જડતાં તો અતેક રાજ વિશેષાર્થમાં દેખું છું; બ્યારે બહુનનાં તો ચિત્રો જ જોયાં છે. અને પેરેશુટને ઉતરતાં એક બે વખત વિશેષાર્થના એરોડ્રોમમાં જોયેલ છે; બાકી એનાંય વધારે તો ચિત્રો જ જોયાં છે; છતાં એવી કલ્પનાનું કારણ નિકટના કાળના વાંચન કે વાતચીતમાં ક્યાંય ન હોવા છતાં આવું વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું.^૧

સ્વપ્નાંઓની આવી વીગતો કદાચ વાંચનારને ગમ્મત આપે અને સ્વપ્નશાસ્ત્રનું સંશોધન કરવામાં ઉપયોગી પણ થઈ શકે પણ મારો વિષય એ સંશોધનનો નથી અને મોટી વાત તો એ છે કે મધરાતે કે સવારે બ્યારે જાગી જવાય ત્યારે એ સતનાં બધાં તો નહિ પણ છેલ્લું સ્વપ્ન આવ્યું હોય તે ત્યારે જ ઉડીને નોંધી લીધું હોય તો કેટલાકની વીગતો મળે; પણ એવો શ્રમ લેવાની મને કદિ જરૂર લાગી નથી. અને પછી તો તદ્દન જુલી જવાય છે. આ સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે જે પ્રકારે ધ્યાનમાં આવ્યા છે તેની નોંધથી સંતોષ માનવો પડશે.

^૧ રાત્રે બ્યારે સ્વપ્ન આવ્યું ત્યારે જ મજી જવાથી યાદ રહી ગયું અને પછી સવારે જ આ લેખ મોટે નોંધ કરી લીધો હતો. ખરી રીતે આ લેખ ૧૯૪૪ ના અર્ધમાં લખ્યો છે.

(૧) હંધના માણસના શરીર ઉપર કાંઈક થોડાક પણ ભાર પડે અને તેને પોતાને માથે પથ્થર કે પર્વત પડ્યો હોય એવું સ્વપ્ન આવે, દોરી શરીર ઉપર પડે અને શરીર ઉપરથી સર્પ ચાલ્યો હોવાનું સ્વપ્ન આવે એવાં બાહ્ય સ્વપ્નમાં તત્કાળ અતિશયના ધારણ કરનાં સ્વપ્નાંઓ ધણાંને આવે છે. પણ મને એવાં અત્યારે યાદ નથી.

(૨) સુતા પહેલાં દોઢક કલ્પના—ભણે વિચિત્ર પણ મનમાં ધર કરી બેસે તો એમાંથી ઘણી વાર સ્વપ્નસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. દા. ત. તા. ૧૧-૩-૪૪ની રાતે ઘેર હું એકલો જ હતો. મારી નાની દીકરીયે એની મા સાથે બહારગામ ગઈ હતી. મનને એકલાપણું લાગતું હતું. એમાંથી છેક બાલ્યાવસ્થામાં મનમાં પેકેલા બીક લાગવાના સંસ્કાર ઉપર ઉડી આવ્યા. નિદ્રા આવ્યા પહેલાંજ થોડી કલ્પના તો આવી હશે પણ પછી નિદ્રા આવી એમાં બીક લાગતી હોય અને મારી પાસે દોઢકને સુવસાવવા માટે નીચે સુતેલા બાઇને દાદરા બિનરીતે બોલાવવા ગયો હોઉં એવું સ્વપ્ન આવ્યું. છેવટ હંધ ઉડી ગઈ ત્યારે એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પુરી થઈ.

(૩) જે માણસોએ, સ્થળોએ, અથવા સ્થિતિએ મન ઉપર રાગની, દ્વેષની કે બીક—ચિંતાની પ્રત્યક્ અસર, ખાસ કરીને પ્રથમાવસ્થામાં, કરી હોય એ માણસો, એ સ્થળ અને એ સ્થિતિ વિશે વર્ણોના લાંબા ગાળા પછી પણ સ્વપ્નાંઓ આવ્યા કરે છે; જ્યારે નવાં પરિચિત માણસો કે સ્થળો સ્વપ્નમાં દેખાતાં નથી. દા. ત. હું વધારે બહુ ન શક્યો એ સ્થિતિની મન ઉપર એવી પ્રત્યક્ અસર થઈ કે ‘સ્કૂલ’ ઊંડયે વીસ પચ્ચીસ વર્ષો થઈ ગયા છતાં મને બહુતો હોવાનાં, પરીક્ષાનાં અને એવાં શાળાજીવનનાં બીજાં પણ સ્વપ્નાંઓ આવ્યાં કરતાં. સ્થળના દાખલામાં સૌથી વધારે સ્પષ્ટ દાખલો ગોંડલના અમારા ઘરનો યાદ આવે છે. ગોંડલ ઊંડયે ચાળીસ વર્ષો થઈ ગયાં ત્યાં સુધી સ્વપ્નામાં એ ઘર વારંવાર આવતું. અરે! એક સ્થળ

જેથે સુમાલીશ વર્ષો થયા છતાં ગોંડલનું એક સ્થળ અને એક મિત્રનું ઘર સ્વપ્નમાં આવ્યું. જ્યારે અદારની ઉમ્મર પછી હમણાં સુધી જેમાં વારંવાર રહ્યો છું તે જામનગરનું ઘર ભાગ્યે જ સ્વપ્નમાં આવે છે. (૪) દ્વેષવાળો-કેવળ કહેવાય એવા દ્વેષવાળો સંબંધ તો કદાચ સાથે હોવાનું યાદ આવતું નથી. પણ રાગ-પ્રેમ સંબંધવાળાં માણસો મરણ પામ્યે વર્ષો થઈ ગયા છતાં તેઓ સ્વપ્નમાં આવે છે. શવતાં તો શવતાં દેખાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ મરેલાં વિષે જાતનો અનુભવ થાય છે. એક તો મરેલાં છે એવું જાન થયા વગર જ તેઓ શવતાં હતાં ત્યારે થતો એવો, સ્વપ્ન વ્યવહાર તેઓ સાથે થાય. બીજું અમુક તો મરી ગયેલ છે અને અહિં ક્યાંથી ? એવો સ્વપ્નમાં જ મનમાં પ્રેમ થાય. વળી મરી ગયેલ માનવામાં કાંઈ જલ્લ હશે એવીયે શંકા થાય. પણ અહીં મુખ્ય નોંધવા જેવું તો એ છે કે સ્વપ્નમાં અમુક મળવામાં એના પરિચયની ગાદતા કે નિકટતા (કાળમાં) કારણભૂત હોવા કરતાં સ્નેહાદિ લાગણીની પરિચયકાલીન ઉત્કટતા કારણભૂત હોય છે. જેની સાથે લાગણીનો સંબંધ મીઠો હોય તેના સ્વપ્નસમાગમથી સુખ પણ થાય છે. સંસ્કૃત કવિઓએ વિરહાવસ્થામાં પ્રિયજનના સ્વપ્ન સમાગમનાં તથા તેની ઉત્કંઠાનાં સુંદર વર્ણનો કર્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

(૫) ભયજન્ય સ્વપ્નનો પ્રકાર અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. મને થોડા વખતથી ભાગ્યે જ આવે છે પણ પહેલાં જૂતોથી બીવાનાં સ્વપ્નમાં ધણીવાર આવતાં. બાલ્યાવસ્થામાં સાંભળેલી જૂતોની વાતોની અસર એ વાતો ન માને એટલું સમજી મન થયા પછી પણ ધણાં વર્ષો સુધી માત્ર રહીને જૂતોનાં સ્વપ્નમાં આવ્યા કરતાં. જૂતો જેવાં ભયંકર માણસો જાદુગરો, શુંડાઓ વગેરેને પણ સ્વપ્નમાં જોયેલ છે. ચોરો

૨ સ્વપ્નદ્રષ્ટ માણસોમાંથી કટવણનાં નામ યાદ આવે છે પણ એ લખવાથી પ્રેરિત થઈને કશો લાભ થવાનો સંભવ નથી તેથી નથી લખ્યાં.

ઘરમાં આવવાનાં સ્વપ્નો તો સામાન્ય છે, દહિય વાઈવાર આવે છે. એવાં સ્વપ્નો બાળકોને ખાસ આવે છે. જૂતોની કાંધ વિશેષ આકૃતિ યાદ નથી આવતી. પણ આવાં બધાં સ્વપ્નોમાં બીક લાગતી હોવાનું સ્પષ્ટ સ્મરણ છે. જૂતો સામે ઉપાય તરીકે ગાયત્રી મંત્ર કે બીજા મંત્રનો કે ઈશ્વર નામનો સ્વપ્નમાં જપ કર્યો હોવાનું ઝાંખું સ્મરણ છે. પણ યોગશાસ્ત્ર વાંચ્યા પછી યોગશક્તિથી ઉડીને બચકારણથી ભાગી જવાના પ્રયાસો સ્વપ્નમાં કર્યાનું સ્મરણ છે. છેલ્લો ઉપાય તો જાગી જવાનો જ હતો અને છે. બધ અતિશય લાગ્યા પછી એ ઉપાય યાદ આવે અને એ સાથે આ સ્વપ્ન છે એવું પણ ઘણીવાર યાદ આવે. કોઈવાર સ્વપ્નમાં જ હવે તો જાગી ગયો છું એમ લાગે પણ હોય સ્વપ્નાવસ્થા જ. બધજનક સ્વપ્નોમાં સપને ઘણીવાર જોયેલ છે, જો કે કોઈવાર કરડ્યો હોવાનું યાદ નથી.

અમારા ગોંડણના ઘરમાં સર્પો નીકળતા પણ ઘણીવાર. બધજનક સ્વપ્નોમાં બીને રાડ પાડી હોય એવું યાદ નથી. બાળપણમાં પાડી હોય તો કાંઈએ કહ્યું નથી. બધજનક નહિ પણ લામણી થઈ આવે એવાં સ્વપ્નમાં રૂદા તો નથી થતું પણ ગળગળા ચર્ચ જવાય છે. પણ બીજાં ઘણાં-ખાસ કરીને બાળકોને બ્લીને રાડ પાડતાં અને એકાં થઈ જતાં જોયાં છે. નિહિત અવસ્થામાં જ માણસ ઊભું થઈ જાય, આલવા 'માડે કે કાંઈક કામ કરે એમ પણ બને છે. પણ એ પ્રકારને રોગી અવસ્થા કહેવી જોઈએ.

(૬) કુવામાં કે જાંઝા કોતરમાં પડી જવાનાં સ્વપ્નમાં પણ બધની લામણી ચતી હોવાનું યાદ આવે છે એટલે મારે માટે તો એ ઉપસા પ્રકારમાં જ સમાશે પણ બીજાઓને તરવાની હોર માટે કુવામાં કે તળાવમાં પડવાનાં સ્વપ્નાં આવતાં હશે. પણ હવામાં ઊડવાનાં સ્વપ્નાં આવવાની મને બાળકપણથી ટેવ છે.

હરેકુ, ફરેકુ, ગાડીમાં, ઘોડા ઉપર, બીજા વાહનમાં કે પગે

બહાગામ જવું, મળવું ખાવું પીવું, વગેરે વ્યવહારની લગભગ સર્વક્રિયાઓ સ્વપ્નમાં થાય છે અલગત યથા મેળ વગર પણ એમાં નોંધવા જેવું વિશેષ કાંઈ નથી માત્ર નીચેની જે વ્યાખ્યાનો નોંધવા જેવી છે

(૭) એક તો કુદરતી હાજત દા-ત-પેશાબની થતા એવું સ્વપ્ન આવે છે અને યોડીધણીવારે એક જેવાર સ્વપ્નમાં થયા પછી હાજતનું દમાણું વની જતા જમી જવાય છે ઉઘમાં જ મોડી જિંમરનાને પેશાબ થઈ જાય તો એને રોગ ગણવે.

આજ રીતે મળત્યામની હાજતથી પણ એવું સ્વપ્ન આવે જો કે મને એવું સ્વપ્ન યાદમાં જ વાર આવે છે

(૮) સ્વપ્નદોષ નામથી જે સામાન્ય રીતે જાણખાય છે તે સ્થિતિમાંથી પુસ્તના ઉદ્ભવથી તે તેના ક્ષય સુધીના કાળમાં કાંઈકજ પુરુષ મુક્ત હશે, હું તો ન હતો અને અને પુરુષો એ સ્થિતિને મોટો રોગ માનીને તેની દવા માગવા માટે વારંવાર આવે છે કે મગગો લખેડે, એ સ્વપ્નદોષની વ્યાખ્યાના દર્શાવે છે

સ્વપ્નસંદિનો મને જે પરિચય છે તેનો સામાન્ય રીતે ઉપર મહેના પ્રમરોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે એ સંદિના માગ અનુભવ માંથી વધારે દોહન થઈ શકે એમ લાગતું નથી હવે એના સ્વરૂપનો, કારણ મામત્રી માથે તાત્તિ વિચાર દુઃખમાં ફરીએ સ્વપ્નશાસ્ત્રના સંરોધન માટે આ ઉપક્રમ નથી એટલે ખીજા માણુમોના સ્વપ્નાનુ બવમાંથી વિગતો મેળવવાનો પ્રયામ કર્યો નથી તેમજ સ્વપ્નવિરય જે મનોધન હાલમાં પશ્ચિમમાં થયું છે તેનો લાભ લેવાનો પણ વિચાર ખોનો નથી પણ આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સ્વપ્નાવસ્થા વિશે જે ચર્ચા કરી છે તેનો જ માર નીચે આપવા દેખ્યું છું

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં સ્વપ્નવિરય જે યોગ વચનો મળે છે તે જ આ વિષયનું આદિ દર્શન છે બ્રહ્મસૂત્રકારને અનુમતી સ્વપ્નવિરય

ઓપનિષદ વચનોનું અવલોકન કરવું એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને અનુકૂળ હોવાથી અહીં મુત્તકાત્મા ક્રમને અનુસરી, [બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના સ્વપ્ન વર્ણનને નીચે હતાયું છે]

[સ્વપ્નને એ ઉ-માં 'સંધ્યસ્થાન એટલે આ લોક (અર્થાત જાગ્રત અવસ્થા) અને પરલોક (અર્થાત મૃત્યુ પછીનું સ્થાન કદાચ મુખ્યત્વે પશુ) બેયની વચ્ચેનું સ્થાન કહ્યું છે. અને એ સંધ્યસ્થાનમાં રહેલો પુરુષ આ લોકનું સ્થાન અને પરલોકનું સ્થાન બેયને જુએ છે. પછી પરલોકસ્થાનમાં જે (શરીર) ના આધારવાળો આત્મા હોય છે તેનોજ આધાર રાખીને (સ્વપ્નમાં) પાપોને (હુઝોને) તથા સુખોને જુએ છે. જ્યારે (પુરુષ) સારી રીતે ઉઘે છે ત્યારે આ લોક (શરીર) ના સર્વ અવયવોને અદૃશ્ય કરીને, પોતે જાતે તોડીને તથા જાતે નવી રચના કરીને પોતાના પ્રકાશવડે ઉઘે છે (ઉઘમાં સ્વપ્ન જુએ છે) અહીં આ (આત્મા) સ્વપ્નપ્રકાશ છે.' (બૃ. ઉ. ૪-૩-૬) 'ત્યાં (સ્વપ્નમાં) નથી રથો, નથી રથને જોડેલા ઘોડાઓ અને રથોને આલવાના માર્ગો; પણ રથોને, ઘોડાઓને તથા રસ્તાઓને પોતે સજો છે. નથી સુખો કે દુર્ગો પણ સુખોને તથા દુર્ગોને પોતે સજો છે. ત્યાં ખાજોઆખ્યાં, તળાવો, કે નદીઓ નથી પણ એ જાગ્રતે પોતે ઉત્પન્ન કરે છે. તે કર્તા છે.' (બૃ. ઉ. ૪-૩-૧૦) 'સ્વપ્નવડે શરીરને મારીને (નિશ્ચેષ્ટ કરીને) જાતે ન સુતેલો સુતેલો પ્રકાશ છે. તે દિરંબમય (પ્રકાશમય) પુરુષ વીર્ય (ઉત્સાહ શક્તિ) ને અદૃશ્ય કરીને પાછો (આ લોકનાં) સ્થાન તરફ આવે છે. તે દિરંબમય એક હંમરુપ પુરુષ પ્રાણથી નીચલા માળા (શરીર) ની રક્ષા કરતો માળા (શરીર) ની ખંડાર કરીને જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં જાય છે. (બૃ. ઉ. ૪-૩-૧૧ ૧૨). સ્વપ્નાવસ્થામાં ઉઘે તથા નીચે કરતો દેવ (આત્મા) ધણું રૂપો કરે છે. સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરતો હોય એવો, હસતો હોય એવો અથવા બચોને જોતો હોય એવો થાય છે' (૪-૩-૧૩) 'આ (આત્મા)ના આરામને (લોકો) જુએ છે પણ તેને પોતાને કાંઈ જોતું

નથી. તે (સુતેલા) પુરુષને એકદમ જગાડવો એમ કહે છે. જો આ આત્મા પાછો (શરીરમાં) ન આવે તો એનો ઉપાય મુશ્કેલ થઈ પડે છે. વળી કહે છે કે જાગરિત સ્થાનજ આ (સ્વપ્નદ્રષ્ટાનો દેશ) છે. કેમકે જાગ્રત્સ્થિતિમાં જોને જુએ છે તેનેજ સુતેલો પણ જુએ છે. મહિં (સ્વપ્નાવસ્થામાં) આ પુરુષ સ્વયંન્વેષિતિ હોય છે.' (૪-૩-૪) 'તે આ પુરુષ સ્વપ્નમાં આનંદ કરીને તથા ફરીને તથા પુરુષ પાપને જોઈને ફરી જાગરિત સ્થાન તરફ વિપરીત ગતિથી દોડે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં જો કંઈ અનુભવે છે તેથી બંધાતો નથી કેમકે આ પુરુષ અસંગ છે.' (૪-૩-૧૬) વળી 'આ જાગ્રત્સ્થિતિમાં આનંદ કરીને તથા જાગ્રત્ ફરીને તથા પુરુષ અને પાપને અનુભવીને ફરી સ્વપ્ન માટે દોડે છે.' (૪-૩-૧૭) 'જેમ મોડું માછલું નદીના મેથ કાંઠા તરફ વારાફરતી જાય છે તેમ આ પુરુષ જાગરિત સ્થાન તથા સ્વપ્નસ્થાન તરફ અનુક્રમે સંચરે છે.' (૪-૩-૧૮) આજ ઉ-માં અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ન્યારે આ સ્વપ્નમાં ફરે છે ત્યારે તેના તે લોક હોય છે. ત્યાં એ મહારાજ જેવો કે મહા બ્રાહ્મણ જેવો અથવા ઉંચી કે નીચી સ્થિતિનો થાય છે. જેમ કોઈ મહારાજ પોતાના ભોજોને સાથે લઈને પોતાના દેશમાં યથેચ્છ ફરે છે તેમ આ (સ્વપ્નસ્થિત આત્મા) પ્રાણોને (ઇન્દ્રિયોને) સાથે રાખીને પોતાના શરીરમાં યથેચ્છ ફરે છે. (બુ. ઉ. ૨-૨-૧૮) બુ. ઉ. નાં આ વચનો આ વિષયમાં જો કે મુખ્ય સાહિત્ય છે પણ એ ઉપરાંત કઠોપનિષદમાં 'જો આ ઉદ્દેશમાં ઈચ્છિત પ્રદાર્યો રચતો જાગે છે' (૫-૮) જેનું ઉપજ્ઞાન અર્થનું એકાદ વચન મળે છે તેમ કોઈક વચન અન્યત્ર મળે, પણ ઉપર ઉતાર્યાં છે તે ઉપરાંત તાત્ત્વિક વિગેષતાવાળું કોઈ વચન પ્રાચીન ઉ. માં મળતું નથી. ઉપનિષદોનાં ઉપર ઉતારેલાં સ્વપ્નવિષયક સ્વપ્નો વિચારનાં તે કાલે સ્વપ્નાનુભવથી ચકિત થયેલી ઋષિઓની શુદ્ધિ સ્વપ્નસ્થિતિનું અવલોકન કરતી તથા એનું નિદ્રા સમજવા માટે

આ સોફ્ટી પંચોક સુધી ફાંકાં માન્તી દેખાય છે; એ દૃશ્ય માનવ
બુદ્ધિ વિગમના ઇતિહાસનું મૂળ ક્રાદન્ત્યુ પૂરું પાડે છે.

કપનિવત્તાળ પછી દાર્શનિક સૂત્ર લાખ્યાત્મક માહિત્યના કાળમાં
અવધાનમાં નંબરે કેટલીક વિચારણા થઇ છે પણ તેમાંથી વૈરોચિ-
સૂત્ર કપનના પ્રશસ્ત પાદ બાપ્યમાં ખામ મૌલિક ચિંતન જોવામાં
આવે છે એટલે એનો જ માર નીચે ઉતાર્યો છે. પ્રશસ્તવાદ કહે છે
'અનુભવ એ જાતનો છે વિદ્યારૂપ અને અવિદ્યારૂપ તેમાં અવિદ્યા,
મશય, વિપર્યય, અનર્થવચાય અને સ્વપ્ન એ ચાર પ્રકારની છે.'—
તેમાંથી અહીં પ્રચુન સ્વપ્નનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે મર્વ
દન્દિયો વિગમ પામી ગઇ છે અને મન લીન થઈ ગયું છે તે
દન્દિયો કાસ જ ને માનસ અનુભવ સાથે તેનું નામ સ્વપ્ન જાન,
કેવી રીતે ? (તો કહેવાનું કે) જ્યારે દિનમ્ની ઇન્દ્રિયો યથેવી
રીગની પ્રતિતિથી આકેલા પ્રાણીને, રાતે વિગ્રામ માટે તથા આહારના
પ્રાચન માટે અદ્ય—(દેવ પણ કુદન્ત કહીએ તો ચાલગે) ના કાર-
ણથી અન્તર્હૃદયમાં, આત્મ પ્રેરણામાં, નિશ્ચય થયેલું મન નેનું હોય
છે ત્યારે તે માણસ લીન મનવાળો મહેવાય છે અને લીનવાળા માણ-
સની દન્દિયો વિગમ પામી જાય છે અર્થાત્ પ્રતિતિ નથી કન્તી, ત્યારે
કે ધમાં આત્મા અને મનના ખામ મયોગથી જામોન્દવામ ચાલે
છે અને મરંદા-થી દન્દિયો વડે જ વિષયો ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ જેવું
સ્વપ્ન જાન લપન સાથે છે તે ત્રણ જાતનું છે. સરંકારની પદ્ધતિથી
થયેલું, ધાતુઓના દોષથી થયેલું અદ્ય (સ્વ) થી થયેલું. તેમાં
મરંદારોની પદ્ધતિથી થયેલું એટલે કામી અથવા કોઈ ને ને
વસ્તુનું ચિંતન કરતા સુતો હોય તે ચિંતનનો પ્રવાહ સ્વપ્નમાં
પ્રત્યક્ષ જેવો થાય છે. ધાતુદોષથી એટલે વાત, પિત્ત અને કફથી.

એ ત્રણ ધાતુઓમાંથી જે માણસ વાત દેખથી દર્શિત હોય તો પોતાનું આમણ ગમન વગેરે જુએ છે. પિત્તથી દર્શિત હોય તો, અગ્નિમા પ્રવેગ, પર્વતો વગેરેને જુએ છે. ક્ષયથી દર્શિત હોય તો નદી, અમુદ વગેરેમાં તરવું વગેરે અનુભવે છે, અને ત્રીજું અદૃશ્ય એટલે જે ગભ સકુન સૂચક લાથીએ બેસવું, છત્ર ચામડા-દિતો લાભ વગેરે સ્વપ્નમા દેખાય છે તે ધર્મ અને મંસ્કાંથી દેખાય છે અને એથી ઉનદું તૈયનો અભ્યંગ, ગયેડા કે ઉંટ ઉપર બેસવું વગેરે દેખાય છે તે અધર્મ અને મંસ્કાંથી થાય છે આ ગુણશુભ સૂચક સ્વપ્નો જે ન અનુભવેલા અને અત્યંત અપ્રમિદ વસ્તુના હોય તો એને કેવળ અદૃશ્યજનિત મનજવાં આ સ્વપ્ન વખતે ઈન્દ્રિયોનો વિગમ હોય છે અને છતાં પહેલાના જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે સ્વપ્ન એ અનિજ છે.'

પ્રશસ્તપાદ્મથી આ લાભો ઉતારો એટલા માટે કર્યો છે કે એમા ઉપનિષદોના વચનો ઉપથી નહિ પણ સતત રીતે સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવોના અવલોકનમાંથી એના તત્ત્વને મનજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. હવે પાછું ઉપનિષદો માથે અનુમધાન કરીને તથા ઉપર ઉતારી છે તે પ્રશસ્ત પોતાના મનમાં પહેલા થયેલી મર્મ સ્વપ્ન મીમાંસાનો લાભ લઈને શંકગચાર્યો જે સ્વપ્નચર્યા કરી છે તેવું અવલોકન કરીએ બ્રહ્મસૂત્ર (અ કપા ૨) મા ઉપર ઉતારેલા ઔપનિષદ વચનોનો મુખ્ય આધાર લેવામાં આવ્યો છે આ ૭ સૂત્રો ઉપરની બાબાન્તર્ગત ચર્ચાનો માર મૂળ વચનો ઉપરના આવશ્યક વિવેચન માથે નીચે ઉતાર્યો છે. 'શરીરની બહાર કરીને બધા હચ્છા હોય ત્યાં જાય છે.' તથા 'સુતેલા પુરુષને એકદમ ન જગાડવો કારણ કે જો શરીરમાં પાછો નઆવે તો એનો ઉપાય મુશ્કેલ થઈ પડે છે.' આવા શ્રુતિ વચનોથી એવી કંપના થાય છે કે ખરેખર શરીરની બહાર નીઃશરીર બહારની વસ્તુઓને સ્વપ્નમા જીવ જુએ છે એવી માન્યતા પ્રાચીનતર કાળમાં પ્રચલિત હતી અને શ્રુતિ આ લોકપ્રસિદ્ધ માન્યતાનો નિર્દેશ

કરે છે. ખાટી એ ઉપનિષદમાંજ એ માન્યતાની વિરૂદ્ધ જાય એવાં વ્યવહારો આધુનિક, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી નહિ પણ આવાં વિરૂદ્ધાર્થ વચનોનો આધાર લઈને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી શંકાસ્પર્શ કરે છે કે ‘ખાતી’, ઉપનિષદ વચનોનો વિરોધ હોવાથી તથા ઉત્પત્તિનો વિરોધ હોવાથી ‘સ્વપ્નમાં જીવ શરીરની બહાર કરે છે’ એ શ્રુતિનો ફરતો હોય એમ લાગે છે એવો અર્થ કરવો.’ વળી સ્વપ્નમાં જે રથો, ઘોડાઓ, રસ્તાઓ વગેરે દેખાય છે તે કાંઈ ખરેખર તો મનુષ્યના શરીરમાં હોતા નથી. માટે ‘જીવ ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ શ્રુતિ કરે છે પણ આવી શ્રુતિઓ ઉતારીને શંકર પુછે છે કે ‘આ રથો, ઘોડાઓ વગેરેની સ્વપ્નમાં ઉત્પત્તિ થાય તે સાચી સમજવી કે માર્જનમયી?’ અને પોતે ઉત્તર આપે છે ‘સ્વપ્નાવસ્થાની બધી સૃષ્ટિ માયામયી છે. કારણ કે સ્વપ્નમાં સાચી સૃષ્ટિને ચોખ્ખું દેશ, કાળ અને સાધનો દેખાતાં નથી અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ જાગૃત સ્થિતિમાં ખોટી કરે છે. વળી હજારો ગાડાં દૂગ્ધા દેશમાં પોતે જાગૃતને ફરતો હોય એવું સ્વપ્ન જોનારું શરીર તો ખીજાં લોકો તેજ સ્થળે જુએ છે, અને પોતે પણ જાગે છે ત્યાં સુતો હોય ત્યાંજ. અનેક દિવસો કે મહિનાઓનું જીવન સ્વપ્નમાં જીવનારે ખરી રીતે થોડી ક્ષણોજ સ્વપ્નમાં વીતાવી હોય છે.

વળી જે ખનાવો સ્વપ્ન જોનારને પોતાનાં સ્થાનમાં કે ખીજાં સ્થાનમાં ખનતા દેખાય છે તે ખરી રીતે ખન્યા હોતા નથી. અને સ્વપ્નમાં જોયેલાં જાન્યો પક્ષી બાધ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો સ્વપ્નમાંજ એજ વસ્તુ આગળ પાછળ જુદી જુદી દેખાય છે મતલબ કે સ્વપ્નદર્શન માયામય છે.’ સ્વપ્નની આ માયામયતા જે શંકરે સંવિસ્તરે દાખલાઓ અને દલીલોથી સિદ્ધ કરી છે તે એ આચાર્ય પહેલાં ઘણા વખતથી જ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં સ્વીકાર્ય ગઈ હતી. કારણકે બ્રહ્મસૂત્રકારેજ સ્વપ્નની માયામયતા સ્પષ્ટ કહી છે અને પાંચમા શતકના પ્રસન્ન પાદે ઉપર જોયું તેમ સ્વપ્નને અવિદ્યા-રૂપક અનુભવ કહેવું છે.

સ્વમની માયામયતા સિદ્ધ કરવા માટે આને આટલી ચર્ચાની જરૂર ન લાગે. શંકર દર્શનમાં પણ પાછળથી સ્વભાવસ્થાની ઉપર કહેલી ચર્ચા ઓછી પ્રસિદ્ધ રહી છે. પણ સ્વમ જેમ દેખાય છે છતાં ખોટું છે, તેમ આ જગત સંસાર પણ દેખાય છે છતાં ખોટો છે એ વિચાર વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આ સ્વભાવસ્થાની ચર્ચામાં એક બીજી વસ્તુ પણ સૂત્રકાર નોંધે છે કે 'સ્વમ છે તો માયામય પણ ભવિષ્યના સારા કે માફા બનાવતું સૂચક' થાય છે ખરું એમ શ્રુતિ તથા સ્વમવિદો કહે છે 'અહિં શ્રુતિ તરીકે શંકરાચાર્યે જ્યારે 'કામ્યકર્મ દરમિયાન સ્વમમાં સ્ત્રીને જુએ ત્યારે એમાંથી સારું ફળ થશે એમ સમજવું' (છાં. ઉ. ૫-૨-૨૯) અને 'કાળા દાંતવાળો કાળો પુરૂષ સ્વમમાં દેખાય તો એ મારે છે' એ વાક્યો આપ્યાં છે વળી 'સ્વમાધ્યાય જાણનારાઓ કહે છે કે હાથી ઉપર બેઠા હોવાનું સ્વમ આવે તો એ સારું અને ગધેડા ઉપર બેઠાનું આવે તો ખરાબ.' એમ શંકરાચાર્ય કહે છે. વળી ઉપર જોયું તેમ પ્રથમપાદે પણ શુભાશુભ સૂચક સ્વપ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી સ્વમાઓથી આ રીતે સારાં માઠાંનું સૂચન થાય છે એમ માનનાર વર્ગદારા જુના વખતમાં આ વિષય ઉપર અન્યો લખાયા હશે, એમ જણાય છે. અને જો કે અત્યારે કેવળ સ્વપ્ન વિષયક અન્ય મળતો નથી પણ જ્યોતિષશાસ્ત્રના અન્યોમાં તથા આયુર્વેદનાં અન્યોમાં સ્વપ્નથી ચતાં સારાં માફા સૂચનોનું પુષ્કળ સાહિત્ય છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ બેયની આ બાબતમાં દષ્ટિ અને કલ્પના સમાન હોવાથી નીચે આયુર્વેદાન્તર્ગત આવા સ્વપ્ન સૂચનોનો પ્રકાર ટુંકમાં નોંધ્યો છે, અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાંથી આવા ઉત્તરોની જરૂર નથી ગણી. વળી જ્યોતિષશાસ્ત્રનું સ્વપ્ન પ્રકરણ આયુર્વેદનાં એ પ્રકરણથી અર્વાચીન અને ઘણું કરી તેનું ઝાણી છે.

આયુર્વેદના ચરક, સુશ્રુત જેવા પ્રાચીનતમ અન્યોમાં જેમ જુદા

લુહા રાગની અમાધ્ય સ્થિતિનાં તથા મરણ નજીબા ઈગમ્મા કે અમુક વખત પડી પણ ચોક્કસ ભાવિ હોવાના વિવિધ લક્ષણો દર્શાવના શરીરની તથા હૃદયોની સ્થિતિને ધગતા દર્શાવ્યા છે તેમ અમુક જગમ્મા અમુક જાતનું સ્વપ્ન આવે તો એને ખરાબ ભાવિનું સચ્ચ મળતું એની અવિસ્તર કલ્પના મગે છે દા-ત. 'દક્ષના રાગીને પોતે કુતંગ ઉપર, ઉટ ઉપર અથવા ગરેડા ઉપર બેસીને દર્શાવુ દિગ્મા જાતો હોવાનું સ્વપ્ન આવે તો એ જીવે નહિ વળી સખત તાવ આવ્યો હોય અને તેમા પોતે મરેલાઓ સાથે દારૂ પીધો અથવા કુતરાઓ પોતાને એવી જાય છે એવું સ્વપ્ન આવે તો એ જીવે નહિ. ઉન્માદ રાગમા રાક્ષસો સાથે નાચીને પાણીમા પોતે કુબી ગયો એવું જેને સ્વપ્ન આવે એ જીવે નહિ' અમુક રાગમા અમુક સ્વપ્ન ખગમ્મા એટલું જ કહીને આમુર્વેદમાંયે 'અટમ્મા નથી તેઓ બીજા એવા સ્વપ્નોને મળાવે છે કે જે જો રાગીઓને આવે તો મરણ ઉપજાવે અને અરાગીને આવે તો તેને ધણે કચેશ થાય દા-ત 'જેના માથામા ઝાડ ઉગે, પશ્ચિમી તેમા ભરાર્ધ જાય, માથાનો મુડો કરાવે, ગીધ, કુતરા, ધુવડો, મગડા, રાક્ષસો, પ્રેતો, પિશાચો, ચડતો, દ્રાવિડો, આન્ધ્ર લોકો વગેરે જેની આસપાસ સ્વપ્નમા વીંટાઈ વળે, સ્વપ્નમા ચાલતા ચાલતા જે રાક્ષસ ઉપર કે ભસ્મ ઉપર પડી જાય વગેરે' આ વિગતો વાચવાથી એની પછવાડે રહેલી કલ્પના અમજી શકાય છે પ્રેત અને પિંડ ચ સાથે ચડાલોને મળ્યા એ તો ઠીક પણ દ્રાવિડોને તથા આન્ધ્રોને પણ મળ્યા છે હવે દ્રાવિડ મનુષ્યને દ્રાવિડનું સ્વપ્ન આવે તો એ અનિષ્ટ સચ્ચ ન હોય એ દેખીતું છે અને એક દ્રાવિડ તથા એક આર્ય જે માથે કાશીમા રહેતા મિત્રો હોય અને એમને પરસ્પરનાં સ્વપ્ન આવે તો કોનું અનિષ્ટ થાય ? વિચાર કરતા એમ કહેતું પડશે કે રાગી સ્થિતિમા મરણ પહેલા જી. જી. મળતોને આવેલા સ્વ-

ખોતું અવલોકન આસુર્વેદનાં આ પ્રકરણોના મૂળમાં હોવાનો જો કે મંભવ છે. અને દેટલાક દાખલાઓમાં એમ બને બનતું હોય પણ ઉપર ઉતારી છે એવી વિગતો તો અમુક જાનના વહેમોથી કલ્પિત છે એ સ્પષ્ટ છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રનાં આવાં સ્વપ્ન સૂચનોને પણ આજ ટીકા લાગુ પડે છે. જેમ અમુક સ્વપ્નને અશુભ સૂચક ગણ્યાં છે તેમ બીજાં દેટલાંકને શુભ સૂચક ગણ્યાં છે. દા. ત. ‘દેવોને, બ્રાહ્મણોને, ગાયને, બળદને, છવતા મિત્રોને સમિદ્ધ અમિતે, સાધુઓને, નિર્મળ પાણીને અને એવાં બીજાં સ્વપ્નમાં જોવાથી રોગ મટી જાય અને કસ્ટાણુ થાય.’^૬ આ શુભ સૂચકતાની પાછળ પણ કલ્પના ઉપર કહી તેજ વહેમોની છે.

સ્વપ્નના આ અશુભસૂચક અને શુભસૂચક એ ક્ષેત્ર પ્રકારનો ચરકા-ચાર્યે સ્વપ્નનું વર્ગીકરણ કરતાં ભાવિકમાં સમાવેશ કર્યો છે. અને દષ્ટ, શ્રુત, અનુશ્રુત, પ્રાર્થિત, કલ્પિત, ભાવિક અને દોષજ એ રીતે સ્વ-પ્નના કુલ માત્ર બેઠે ચરકે પાડ્યા છે, અને પહેલા પાંચેય સ્વપ્ન પ્રકારો જેનો સુશ્રુત વિચારજનિતમાં સમાવેશ કરે છે તેનું કાંઈ ફળ થતું નથી એમ કહે છે. આ ઉપરાંત દિવસે આવેયું સ્વપ્ન, ખુબ લાલુ સ્વપ્ન, અને અતિ ઢુંકું સ્વપ્ન એ પણ નિષ્ફળ સમજવાં, પછી દોષજ સ્વપ્નનું વિવરણ કરતાં ચરક કહે છે કે ‘મનોવદ્ધ સ્ત્રોતો, અતિ બળવૈન ત્રણ દોષો વડે પૂર્ણ થઈ જતાં માણુમ દારણુ કાળમાં દારણુ સ્વપ્નો જુએ છે.’^૭ આ વચનનો અર્થ એ થાય કે શરીરમાં રોગ કરેલા દેશ્કારની અમર મન ઉપર

૬ સુશ્રુત સૂત્ર અ. ૨૬ શ્લો. ૭૫ થી ૮૧ માંથી મૂળમાં નસુનાનો જ ઉતારો કર્યો છે.

૭ ચરક ઈ. સ્થાન અ. ૫ શ્લો. ૪૩, ૪૪ તથા સુશ્રુત સૂત્ર અ. ૨૯ શ્લો. ૬૭.

૮ ચરક ઇન્દ્રિસ્થાન અ. ૫. શ્લો. ૪૧, ૪૨.

૯ અ. ઈ. સ્થાન અ-૫ શ્લો. ૪૧.

યધને દારણુ સ્વપ્નો લુએ છે. આ સિદ્ધાન્તરૂપ કથનમાં શાસ્ત્રીય સત્યાંશ હોવાનું માનવામાં વાંધો નથી, પ્રશસ્તપાદે પણ સ્વપ્નને ને ધાતુદોષગ્રન્થ બેઠ કહ્યો છે. તે આજ અને તેણે આયુર્વેદના ચરક મુશ્રત જેવા ગ્રંથોમાંથી એ બેઠ સ્વીકાર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. અને આયુર્વેદે 'વાત પ્રકૃતિવાળો' માણસ સ્વપ્નમાં આકાશમાં ઉડે છે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો ધતુરો, કેસમાં કષ્ઠિદાર જેવાં વૃક્ષોને તથા અન્ન, વીજળી, ઉખાડીઆં વગેરેને લુએ છે, અને કફ પ્રકૃતિવાળો કમળ, હંસ, અકવાક અને સુંદર જળાશયોને લુએ છે.' ૧૦ એમ ને કહ્યું છે તે રોગીના નહિ પણ સ્વસ્થ માણસના સ્વપ્નની વાત છે, અને પ્રશસ્તપાદે આજ વાત ઉતારી છે.

જેમ શકુનના વહેમો સાથે આયુર્વેદોક્ત દુઃસ્વપ્નોના વહેમોનું સામ્ય છે તેમ શકુનના વારણુ સાથે દુઃસ્વપ્નના વારણુનું સામ્ય છે દાન્ત. 'સવારે ઉઠીને ઘનો આપવાં, ગાયત્રી આદિ મન્ત્રો જપવા, વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો, તથા વિશ્વેશ્વર પૂજન કરવું' વગેરે ૧૧ આયુર્વેદે સ્વપ્નનું વારણુ દર્શાવ્યું છે.

આયુર્વેદે સ્વીકારેલી સ્વપ્નો શુભાશુભસૂચક હોવાની માન્યતા પ્રશસ્તપાદના તથા બ્રહ્મસૂત્રકારના સમય પહેલાં પ્રચારમાં આવી હતી, એ ઉપર જોયું જ છે. પણ પ્રશસ્તવાદે શુભાશુભ સૂચક સ્વપ્નોમાંના અત્યંત અપ્રસિદ્ધને કેવળ અદૃષ્ટ જન્ય કહે છે તે કથન પોતે જ સ્વપ્નને સ્મૃતિ રૂપ કહે છે એથી વિરુદ્ધ જન્ય છે. પણ હવે સ્વપ્ન વિચારમાં આગળ ચાલીએ. આયુર્વેદમાંથી આ વિષયમાં વિશેષ પ્રકાશ મળતો નથી. વળી જન્યત દર્શનમાં જે દેખ્યું હોય, સાંભળ્યું હોય, અનુભવ્યું હોય, વિચાર્યું હોય તે સ્વપ્નમાં દેખાય છે એમ ને

આયુર્વેદ કહે છે^{૧૨} તે સામાન્ય લોકાનુભવનો અનુવાદ છે. ઉપનિષદોને પણ એ તત્ત્વની ખબર છે. એટલે સ્વપ્નાવસ્થાના વિશેષ વિશ્લેષણ માટે તો ઈર્ષનિકા પામે જ જવું પડે. તેમાં પ્રશસ્તપાદે સ્વપ્નના કારણમાં સંસ્કારને મુકીને તથા સ્વપ્નને સ્મૃતિરૂપ કહીને કુટલોક પ્રકાશ નાખ્યો છે. હવે શંકરાચાર્ય જે વિશ્લેષણ કરે છે તે જોઈએ. તેઓ કહે છે કે અમૃત દશામાં દેખાતા સ્થાપ્તિ પદાર્થો સ્વપ્નમાં દેખાતા હોવા છતાં સ્વપ્નમાં એ પદાર્થોને અનુભવવાના માધનરૂપ ઇન્દ્રિયો નથી. માટે જ્ય પોતે સ્વપ્નમાં સ્થાપ્તિને રચે છે, તથા પોતાના પ્રકાશથી જુએ છે. એવાં ઔપનિષદ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘સ્વપ્ન એ કાંઈ અપૂર્વ દર્શન (નવો અનુભવ) નથી. પણ ઘણું કરીને (પ્રાયેણ) પૂર્વદૃષ્ટિની સ્મૃતિ છે.’^{૧૩} પૂર્વદૃષ્ટિમાં ઇન્દ્રિય ગોચર સાથે મનથી ક્ષપેલ, ઇન્દ્રિય, વિચારેલ વગેરે વિષયોને આયુર્વેદ કહે છે તેમ સંગ્રહી લેવાના છે એ તો હીક, પણ સચક સ્વપ્નોને ‘વિચારણનિત’ કે સંસ્કારણનિત સ્વપ્ન પ્રકારથી બિન ગણવાનું આયુર્વેદનું તથા પ્રશસ્તપાદનું વલણ શંકરને માન્ય નથી. પ્રશસ્તપાદમાં સ્વમિદ્ધાન્ત વિરોધ છે એ ઉપર કંઈ જ છે. શંકરના ધ્યાનમાં એ વિરોધ આવ્યો જ હશે. ગમે તેમ પણ તેઓ કહે છે કે ‘સ્વપ્ન સચક હોય કે અસચક હોય પણ સ્મૃતિ રૂપ તો હોય જ અને સૂચ્ય વસ્તુ બને સત્ય હોય પણ સચક સ્વપ્ન તો ખોટું જ છે.’^{૧૪} અલખાત પ્રાયેણ શબ્દથી કોઈક પૂર્વદૃષ્ટિની સ્મૃતિ ન હોય પણ ભાવિ મત્તને કહેનાર હોય એવી લોકમાન્યતાનો નિર્દેશ આચાર્યે કર્યો જણાય છે. શંકર કહે છે કે ‘મન્ત્ર, દેવતા, દ્રવ્યવિશેષ (ઔષધ ૨) ની અમરથી મત્યાર્થ મન્દી સ્વપ્નો આવે છે એમ લોકો માને છે’^{૧૫} અને આ વચનનું સ્પષ્ટીકરણ

૧૨ ચરક ઇ સ્થાન અ. ૫ શ્લો. ૪૩

૧૩ જ. કે ૪-૩-૬ નું શાકરભાષ્ય.

૧૪ ષ-સુ-૩-૨-૪ નું શાકરભાષ્ય.

૧૫ „ ૩-૨-૨ નું જા. ૧૫.

કરતાં વાયરખૂંટિ મિત્ર કહે છે કે ‘કોઈ વાર સ્વપ્ન સાચું પડે, દા. ત. ધોળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલો તથા ધોળાં માળાં પહેરેલો પુરૂષ સ્વપ્નમાં દેખાઈને કોઈને કહે કે તને આજથી પાંચમે દિવસે રાત્ર અમુક ભૂમિનું દાન કરશે અને પછી ખરેખર એમ થાય.’ ૧૬

સ્વપ્ને સાચાં પડ્યાના આવા કોઈ કોઈ દાખલા; પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી બધા દેશોમાંથી મળે છે. મારા એક મિત્રે પણ સ્વપ્ન સાચું પડ્યાનો પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે. અમુક મન્ત્રના જપથી કે દેવની કૃપાથી સાચાં સ્વપ્ને આવવાની માન્યતા પણ હમણાં સુધી આ દેશમાં પ્રચલિત છે. મેં કેટલાક દાખલા સાંભળ્યા છે પણ અત્યારે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાધથી આવા દાખલાઓની પ્રતીતિજનક નોંધો રહેતી નથી પણ પશ્ચિમમાં રહે છે. એટલે નીચે પશ્ચિમના નમુના જેવા બે દાખલા ઉતારું છું. ઇ. સ. ૧૯૩૭ માં લોર્ડ મેકમીલીઅને એક વિદ્વન્મંડળ આગળ વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું કે પોતાની એક કીમતી વીંટી હાઇસેન્ડમાં ડુંગર ઉપર ખોવાઈ ગયેલી તે એક વૃદ્ધ ‘સ્કોટ’ અને સ્વપ્નમાં ક્યાં પડી છે તે બરાબર દેખાઈ અને તે પ્રમાણે તે ઠેકાણેથી મળી આવી. એ સ્વપ્ન ખેલાં એ સ્ત્રી કદિ પણ એ સ્થળે ગઈ નહોતી. ૧૭ બીજો દાખલો: Chaffin Will તરીકે આ દાખલો ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં એક વીલ, યોગ્ય રીતે જેમાં સાક્ષ્ય વગેરે થયેલાં તે ખેલાં અદાલતમાં કસ્ટલ થઈને તેને અનુસરીને વીલ કરનારના ચાર દીકરાઓમાંથી એકને મીલકત મળી. એ વાતને ચાર વર્ષ થઈ ગયા પછી એક દીકરાને તેના બાપે સ્વપ્નમાં કહ્યું કે પોતાના (બાપના) જીના એક્સરકેટના ખીસામાં વીલ છે તે શોધવું. આ સ્વપ્નને અનુસરી શોધતાં એના ખીજા બાઈને ઘેર જીનો એક્સરકેટ મળ્યો ત્યારે એના ખીસામાં શીવી લીધેલો એક કાગળ મળ્યો. એ કાગળમાં કુટુંબના બાઈબલના અમુક પાનાનો ઉલ્લેખ હતો. ત્યારે એ પાતું

ઉંઘાડ્યું ત્યારે એમાં ખીજું વીલ લખેલું મળ્યું. અને અદાલતે એ બાપના હસ્તાક્ષરમાં જ છે એમ ખાત્રી કર્યા પછી એ ખીજા વીલને માન્ય રાખ્યું અને છેવટ નોર્થ કેરોલીના ડેવી પ્રદેશની અદાલતે એ વીલને અનુસરી મીલકત ચારેય પુત્રોને સરખે હિસ્સે વહેંચી આપી.

સ્વપ્નમાં અજ્ઞાત દર્શનનો ખીજો એક દાખલો પણ જેમાંથી ઉપરનો હુતારો કર્યો છે એ પુસ્તક (પૃ. ૬૮)માં છે.^{૧૭}

આ સ્વપ્નમાં ભાવિ દર્શન અથવા સર્વથા અજ્ઞાતનું દર્શન એ સત્યક સ્વપ્નથી તદ્દન જુદો પ્રકાર છે એ સ્પષ્ટ છે. વળી સ્વપ્નનો એ પ્રકાર કાંઈ સામાન્ય નથી, અસામાન્ય કે અતિ વિરલ છે. મતલબ કે સામાન્ય સ્વપ્ન માટે તો શંકર કહે છે તેમ ‘સ્વપ્નદર્શન એ સ્મૃતિ છે. જ્યારે ભગરિત દર્શન એ ઉપલબ્ધિ છે.’^{૧૮} વળી વાયસ્પતિ કહે છે તેમ સ્વપ્ન સાચું પડે તે કાકતાલીય છે અને કાકક વાર બન્ને સ્વપ્ન સાચું પડે પણ ઘણું તો ખોટાં પડે છે.^{૧૯} અને સ્વદેહના સ્વરૂપ વિચારમાં એ હકીકત મહત્ત્વની છે. અને એ વિષયમાં સાચી વૈજ્ઞાનિક જ્ઞતિ તો વાયસ્પતિ કહે છે તે જ છે. વળી સ્વપ્નમે પૂર્વ-દૃષ્ટની સ્મૃતિરૂપ ગણવામાં પણ એ પૂર્વાપર સંબંધવાળું, જેવું પૂર્વ-દૃષ્ટ હોય તેવું દેખાડનારું, વ્યવસ્થિત નથી હોતું પણ અલસત-કાર કહે છે તેમ સંપૂર્ણ ‘અનભિવ્યક્ત સ્વરૂપ’ હોય છે. આ ગણ્ય-એની માયામયતાનો અંશ એના લક્ષણમાં ઉમેર્યા વગર ન ચાલે એ દેખીતું છે અને શંકરાચાર્યે ધ-સૂ. ના અધ્યાસભાષ્યમાં સ્વપ્નનો અંદર સમાવેશ ચર્ચાળય એવું અધ્યાસનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં વાયસ્પતિમિથ સ્વપ્નજ્ઞાનને ‘સ્મૃતિવિભ્રમરૂપ’

૧૭ The Reach of the Mind 1947 નામનું J. B. Rhine નું પુસ્તક p. 184.

૧૮ ધ-સૂ. ૨-૨-૨૬ નું ભાષ્ય.

૧૯ ધ-સૂ. ૨-૨-૨ તથા ૪ ઉપરની ભાષ્ય.

એટલે સ્મૃતિમાં અનુભવના અવ્યવસ્થિત ક્રમરૂપ કહે છે. સ્વપ્નના આ છેલ્લા લક્ષણમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર વેદાંત સપ્રેક્ષણને નથી લાગી તે યોગ્ય જ છે. મને તો એ લક્ષણ પૂર્ણ લાગે છે.

આધુનિક માનસ વિશ્લેષણ (Psycho-analysis) શાસ્ત્રના પંડિતો પહેલાં જ્ઞાપવામાં આવેલ ઇચ્છાઓ સ્વપ્નાવસ્થામાં ભારે ભાગ ભજવે છે એમ કહે છે. વળી તેઓએ માનસિક તથા નાદીનંત્રીય ડેટલાંક રોગોની પરીક્ષા અર્થે સ્વપ્નાવસ્થાની પરીક્ષાદ્વારા તત્કારણમૂલ વાસનાઓને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતું નિદાનશાસ્ત્ર રચ્યું છે. આ અર્વાચીન આવિષ્કારમાં ટૂંકો સંત્યાંશ છે એ પ્રશ્નને જાણુ ઉપર રાખીએ; પણ સામાન્ય સ્વપ્નાવસ્થાની યથાર્થ સમજણ માટે એ પ્રણાલી અનુસાર ચિંતન કરવાની જરૂર નથી. એ વિસ્તારનો માનસ રોગ શાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યારે અહિં શીઘ્રસૂત્રીમાં સાધારણ અરોગી માનસ અભ્યાસનો વિષય છે. અલગત અરોગી માનસની પણ વાસનાઓ સ્વપ્નાવસ્થામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ ચોક્કસ છે. ઉપનિષદોમાંથી ઉપર ઉનારેલાં વચનોમાં જો કે વાસનાઓનો ઉલ્લેખ નથી પણ પ્રશસ્તપાદે ક્રમ અને ક્રોધનો નિર્દેશ કર્યો છે અને શંકરાચાર્યે જી. ઉ. મૂળ વચનોનું વ્યાખ્યાન કરતાં વાસનાનું સ્વપ્નમાં સ્થાન સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. શંકર કહે છે કે ‘વાસનાઓથી વાસિતશ્ચ માયામય જેવા વાસનામય સ્વપ્નને સ્વીતે પોતાના પ્રકાશથી સ્વપ્નને જીએ છે. અને વિષયમૂલ સ્વપ્રકાશ પણ સર્વવાસનામય છે.’^{૨૦} આ વાક્યમાં વાસનામય શબ્દ એવ વાર આચાર્યે ઉમેરેલો છે. આગળ ચાલતાં ‘સ્વાદિતે સ્ત્રો છે’ એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમાં સ્વાદિતે ‘વાસના માત્રરૂપ’ કહે છે. વળી અમુક્ત મુક્ત બાવોને જીએ છે. એ શ્રુતિવચનના વ્યાખ્યાનમાં કહે

૨૦ જી. ઉ. ૪-૩-૯ નું સાધ્ય.

૨૧ જી. ઉ. ૪-૩-૧૦, ૧૧ નું સાધ્ય.

છે કે 'જેની દૃષ્ટિ અલુપ્ત છે એવો જીવ સુપ્ત એટલે. અંતઃકરણ વૃત્તિમાં રહેલા અને વાસનાકારે ઉદ્બુત સર્વ બાહ્ય તથા આધ્યાત્મિક ભાવોને સ્વપ્નમાં બુદ્ધિ છે.' વધારે વચનો ઉતાવાની આવશ્યકતા નથી. આચાર્યનું વિવક્ષિત સ્પષ્ટ છે. અને બ્ર.—સ. ના શાંકરભાષ્યમાં પણ સ્વપ્નાવસ્થાની ચર્ચાના ઉપસંહારમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'અગરિત અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થતી વાસનાઓ વડે સ્વપ્નકરે છે.'^{૨૨} અહિં જન્મ પછી અને સ્વપ્ન પહેલાંના કાળમાં કોઈ પણ વખતે મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓ પછી એ દબાયેલી હોય કે ન દબાયેલી એવું વાર્તિક કમેરીએ તો માનસ વિશ્લેષણ શાસ્ત્રના નિદાનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય.

સ્વપ્નવસ્થાની ચર્ચાનું દાર્શનિક રહસ્ય આત્માનું સ્વયંજ્યોતિપણું છે.^{૨૩} અને 'પોતાના જ્યોતિથી પોતાના પ્રકાશથી' ઉદ્ધે છે ત્યારે આત્માસ્વયંજ્યોતિ હોય છે' વગેરે શ્રુતિવચનોનું એજ તાત્પર્ય છે એમ શંકર કહે છે. તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે 'સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્માને વાસનાત્મક પ્રકાશ વિષયરૂપે દેખાય છે એ પુરાવાથી સર્વસંસર્ગ રહિત ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો અને શરીરથી જોનું સ્વરૂપ છુટું પડેલું છે (કારણ કે સ્વપ્નમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તદ્દન બંધ છે.) એવું અલુપ્ત આત્મજ્યોતિ સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રકાશે છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે.^{૨૪} સ્વપ્નમાં વામનાજળના પ્રસંગમાં એક સ્વાનુભવની વાત એ કહેવાની છે કે ૪૦-૪૫ કે વધારે વર્ષો પહેલાં કોઈક વામના એક વ્યક્તિમાં દેખાઈ હોય. મ-ત. ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉંમરે એક વાસના ભાગમાં હતી એવું અને સ્મરણ છે પછી એ તદ્દન નીકળી ગઈ. આજે બાસક વર્ષની ઉંમરે આચાર્ય એક સ્વપ્ન આપ્યું ત્યારે એ ૪૬-૪૭ વર્ષ પહેલાંની વાસનાનું સ્મરણ થયું.

૨૨ બ્ર.—સ. ૩-૨-૬ નું બાધ્ય.

૨૩ „ ૩-૨-૪ નું બાધ્ય.

૨૪ જ. ઈ. ૪-૩-૬ નું બાધ્ય.

જાગૃતઅવસ્થામાં જોતું સ્મરણ પણ નથી જ થતું એવી જુની દૃષ્ટિકા
વાસના કે તેનું કાર્ય સ્મૃતિમાં ક્યાંક સચવાઈ રહેતું તે સ્વપ્નમાં
તદન જુદીજ રીતે પ્રગટ થતું. અહિં વેદાંત સ્વપ્નને સ્મૃતિવિગ્રમ
કહે છે તેને સ્વાતુભાવનો ટેકો આપતાં કહેતું જોઈએ કે મુમ, ગ્રાંખા
કે તેજસ્વીરૂપે જે દસ્ય જનાવ કે વિચાર કે વાસના કે કલ્પના સ્મૃતિમાં
હોય તેજ ઉંધીચત્તી આડીઅવળી ગોઠવાઈને પણ સ્વપ્નમાં આવે છે.

સ્મૃતિમાં ખીણકુલ ન હોય-દા. ત. જે ઉમ્મરના બનાવોનું
અથવા મારા અસ્તિત્વના જ્ઞાનનું મને ખીણકુલ સ્મરણ નથી એ
ઉમ્મરને લગતું સ્વપ્ન કોઈ વખત આવ્યું હોય એવું સ્મરણ નથી
પણ આ વાક્યનો અર્થ એવો નથી કે પોતે જે વર્ષની અંદરું
ધાવણું જાળક છે અથવા પોતે મરી જાય છે કે મરી ગયેલ છે,
એવું સ્વપ્ન માણસને ન આવે. ઉપર કહેલી જે સ્થિતિમાં ખેલીના
અનુભવનું સ્મરણ માણસને નથી હોતું અને ખીજનો તો અનુભવજ
નથી. પણ ખીજની આ જન્મે સ્થિતિ જોઈ શકાય છે અને સ્વાતુ-
ભવમાં નહિ આવેલ પણ જૈવામાં, વાંચવામાં, સાંભળવામાં, કે કલ્પ-
નામાં આવેલ સ્થિતિઓ, બનાવો વસ્તુઓ વગેરેની સ્મૃતિનો વિગ્રમ
થઈને ઉપર કહ્યાં છે તેવાં સ્વપ્ન આવવાનો સંભવ છે.

સ્વપ્નાવસ્થામાં આ રીતે સ્મૃતિ વિગ્રમ થાય છે એ વૈજ્ઞાનિક
સત્ય છે. પણ માનવ ચિત્તાના બીજા કેટલાંક અંશો સ્વસ્થ રહે છે.
દાન્ત. અહં પ્રત્યય જાગૃતનોજ સ્વપ્નમાં માણ રહે છે. જો કે શરી-
રની ઉમ્મરની છાપ સ્વપ્નમાં કેટલીક વાર બદલાઈ જાય છે. દા. ત.
મારામાં જુદાવસ્થાની જે છાપ જાગૃત અવસ્થામાં હમેશાં સ્પષ્ટ રહે
છે તે સ્વપ્નાવસ્થામાં હમેશાં સ્પષ્ટ નથી રહેતી. યૌવનમાં આધ્યાત્મ-
સ્થાની અને વાર્ધક્યમાં યૌવનની છાપ ઘણી વાર પોતાની લાગણી-
ઓમાં દેખાય છે. અલગત શરીરના આવો ઉપર તો શરીરની જે
અવસ્થા ચાલતી હોય તેને અનુસરતી અસર થાય છે. છતાં અહં-પ્ર-
ત્યય નિરંતર ચાલુ રહે છે. એ સાચે જુદી અને વિચારનું વલણ જાગૃત

જેવું રહે છે. દા. ત. મને અનુભવ છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેક વાર જાગ્રતમાં હું જે જાતની દલીલ કરું છું એ જ જાતની દલીલ કરવા માંડું છું. એ જ રીતે માણસની પ્રકૃતિ ઘણું ખરું સ્વપ્નમાં જળવાઈ રહે છે. મને તો અનુભવ છે કે સાહિત્યવ્યાસંગ, આત્મદર્શનની વાસના, વ્યવહારની એક પ્રકારની ઉપેક્ષા વગેરે સ્વભાવ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ અનુભવાય છે.

આ અનુભવો પણ સ્વપ્ન એ અહં પ્રત્યયનો કે બુદ્ધિનો કે પ્રકૃતિનો નહિ પણ સ્મૃતિનો વિષય છે એ વેદાંત નિર્ણયને ટેકો આપે છે. અને જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં આત્માની તો એકતા જ છે એ નિર્ણયને પણ પુષ્ટિ આપે છે. વળી જાગ્રત અવસ્થામાં જેવું જાણું સ્મરણ વખતે પકડી શકાય છે અને વખતે ખીંચકુલ પકડાતું જ નથી તેવું વર્તમાન અનુભવરૂપે સ્પષ્ટ ચિત્ર સ્વપ્નમાં ઉભું થાય એ સ્થિતિ સ્વપ્નપ્રકાશ આત્માના પ્રકાશનું પરિણામ છે એવો વેદાંતનો મત દેખાય છે. સ્વપ્નમાં નવી ચિત્રકૃતિ કે અપૂર્વ કાવ્યકલ્પના સ્ફુરવાના અને ખેલાં અચાત રહેતા કોઈ અધરા વૈજ્ઞાનિક કોયડાનો ખુલાસો સ્વપ્નમાં મળી જવાના જે દાખલા કોઈ વાર સાંભળવા મળે છે તેમાં સાચાં પડતાં તથા ભવિષ્ય કહેતાં સ્વપ્નમાં દેશકાળની સીમાઓને ઉલ્લંઘીને, સ્વપ્નપ્રકાશ આત્માનો પ્રકાશ ધડીવાર વીજળી પેઠે ઝખકી જાય છે એમ જ માનવું થાય છે. માનવ ચિત્તમાં દેશકાળની સાધારણ સીમાઓને ઉલ્લંઘી શકે એવી શક્તિ હોવાની માન્યતા આધુનિક અતિ માનસશાસ્ત્ર Para psychology ના પ્રાદર્શિ, રહાઈન આદિ પંડિતોમાં સ્વીકારાતી જાય છે.

તા. ૬—હમણાં ફ્રોઈડ (Freud) નું સ્વપ્નોનું પૃથક્કરણ વાંચી ગયો! એમાં એ સમર્થ માનસ પૃથક્કરણ શાસ્ત્રીએ પોતાને આવેલાં સ્વપ્નના દાખલાઓ ઉતારીને પૃથક્કરણ કયું છે. એ વાંચતાં મેં ઉપર મારું સ્વપ્નમાંના દાખલાઓને આધાર તરીકે રાખવામાં કયું અનુચિત-વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ નથી કયું એવું આશ્વાસન મળ્યું.

તા. ૧-૩-૪૯ ની રાતમાં એક સ્વપ્ન આપ્યું એમાં યે પ્રયાસ કરવાની ભૂતકાળની દિવાલ કુદીને નિશાળમાં જઈને બેઠો હતો. તરત જ જાગીને ક્રોધની રીતે સ્વપ્નના તંત્રીઓના પ્રયત્નરૂપોના પ્રયાસ કરી જોયો પણ ઉપર જે કંઈ છે એથી નવું તત્ત્વ દાંઈ ન મળ્યું પણ આ નિશામાં ઘણા પરસ્પરથી સ્વપ્ન પ્રયાસો થવાની જરૂર છે.

સમાન સ્વપ્ન

‘સરસ્વતીચંદ્રમાં સમાન સ્વપ્ન’ એ, સંસ્કૃતિના આગસ્ટ ૧૯૪૯ ના અંકમાં છપાયેલી મારી નોંધમાં સરસ્વતીચંદ્ર બાગ ચોથામાં એ અન્યના મહાન લેખકે થોજેલી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસ્ફંદરીના સમાન સ્વપ્નની કલ્પના અને સમરસેટ મોમની એક નવલિકામાં કરેલી સમાન સ્વપ્નની કલ્પના એ બે કલ્પનાઓની જ નોંધ લીધી હતી. પણ સમાન સ્વપ્ન એ કેવળ કલ્પનાનું પુષ્પ નથી પણ વ્યાવહારિક જગતની વાસ્તવિક હકીકત પણ છે એમ માનસશાસ્ત્રસંશોધક હેરી પ્રાઇમ^૧ નામના લેખકે નોંધેલા નીચેના ઉદાહરણથી સિદ્ધ થાય છે. એ લેખકે જાતે ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ‘ડેનીસ’ બંદર ‘એસ્બર્ગ’ (Esbjerg) માં બે ‘એન્ડરસન’ છોકરીઓની માનસશક્તિનો જે અનુભવ લીધેલો તેની હકીકત આપનાં લખ્યું છે કે એ છોકરીઓની ઉંમર વીસની આસપાસ હશે. આ છોકરીઓમાં કોઈ પણ વ્યક્તિના વપરાશની વસ્તુનો સ્પર્શ કરીને તે વ્યક્તિ વિશે પૂર્વે કોઈ દિવસ ન જાણેલી હકીકતો કહેવાની અતિપ્રાકૃત (Para normal) માનસશક્તિ હતી. વળી આ બે જોડકી બહેનોની ખુબી તો એ હતી કે એમાંથી એક અવાજ ન પહોંચે એટલે હર એસીને કાગળ ઉપર પોતાના માનસપટ ઉપર જાપમી આવતી છાપો લખી લેતી, બ્યારે બીજી બહેન એ જ વખતે પોતાની છાપો લખાવતી. અને બેય બહેનોએ લગભગ એક સરખી

^૧ Harry Price's Search for Truth, નામના ૧૯૨૨માં પ્રગટ થયેલા ગ્રંથમાં પૃ. ૧૫૩ જુઓ.

છાપ પકડી હતી. અને તેઓએ જે વાતો કહી તેના સત્યાંશથી આ વૈજ્ઞાનિક જોટલો ચકિત થયો તે કરતાં વધારે એ જોડકી બે બહેનોએ પકડેલી છાપોની સમાનતાથી ચકિત થયો. પ્રાર્થના લખે છે કે : 'બેબ બહેનો આખી વગેરેમાં એક સરખી છે એ તો હીક પણ તેઓના કહેવા પ્રમાણે તે બેબને જુદાં હોય ત્યારે પણ એક સરખા વિચારો આવે છે, તેઓ એક સરખી પ્રવૃત્તિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓને સમાન સ્વપ્નો આવે છે.'

હેરી પ્રાર્થનાનું આ પુસ્તક મેં આગળું લખાણુ 'સંસ્કૃતિ'માં આપ્યું તે પહેલાં વાંચ્યું હતું પણ ભુલી ગયેલો. હમણાં ફરી વાંચતાં આ નોંધ આગલીના અનુસંધાનમાં કોઈ સ્વપ્નાસ્ત્ર સંશોધકનેરે સ્વચિત્ ઉપયોગી થાય એમ ધારી સંસ્કૃતિમાં જ આપું છું.

૨ આવા કોઈ ભાવિ સંશોધકને લક્ષીને દીપમાં જો જોડું કે 'સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રાચીન મીમાંસા' નામનો એક લેખ 'શુભશાસ્ત્ર સંશોધન મંડળ'ના ત્રિમાસિકના એપ્રિલ ૧૯૪૯ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તે એ ક્ષમ્ય ગણારો.

વૈજ્ઞાનિકોની માતૃભાષાવિમુખતા

વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસના સાહિત્યની આપણે ત્યાં ખામી છે એવું વારંવાર કહેવામાં આવે છે, પણ એ ખામીનું મૂળ શોધવાનો પ્રયાસ ભાગ્યે જ થાય છે. એક તો વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોની મુશ્કેલી દર વખતે આગળ ધસવામાં આવે છે—જો કે ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં તો પરિભાષાનો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો—અને બીજી મોટી મુશ્કેલી એ જાતના માસની માગ નથી, એ કહેવામાં આવે છે. એ ય મુશ્કેલીઓ સાચી છે પણ એકે ય દુર્લભ નથી.

જાતી કેળવણીમાં જ્યાં સુધી માતૃભાષાનો વાદન તરીકે સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી પાશ્વપુસ્તકને સ્તે આગ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી જ. પણ એ માર્ગ ન નીકળે ત્યાં સુધી હાથ જોડીને બેસી રહેવું એમ તો કોઈ નહિ કહે. અને શું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વાંચવાની સ્પૃહા શાળામહાશાળાની બહાર કેળવી ન જ શકાય એવી છે ?

ફલપનસમ અને નર્મદાસંકરથી શરૂ થયેલા અનેકવિધ પ્રયત્નોને પરિણામે શુદ્ધ સાહિત્યનો અકલ્પિત વિકાસ અને પ્રચાર થયો છે. નવલિકાઓ અને લાંબી નવલકથાઓને તો વિશાળ વાંચનાર વર્ગ મળી ગયો છે; અને તેથી ઓછા પણ ઠીક કઢી શકાય એટલા પ્રમાણમાં કાવ્ય, વિવેચન અને નિબંધોનો વાંચનાર વર્ગ પણ જન્મ્યો છે.

છતાં વિજ્ઞાન-ધર્તિલાસ-મગ્ધન વગેરે વિષયો કેમ વાચનારને નથી આકર્ષતા ? આ વિષયો માટે માનવચિત્તમાં સ્વાભાવિક આકર્ષણ નથી એમ તો કોઈ નહિ કહે, મારણ કે એમ હોત તો એ વિદ્યાર્થીની કૃતપત્તિ જ ન થાત પણ ખરી વાત તો એ છે કે કોઈના પણ ચિત્તને આકર્ષે એનું વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય શુનરાત્રી ભાષામાં ક્યા છે ?

શુનરાત્ર વર્નાક્યુલર સોમાર્ષટી કે ગાયકવાડ સરકારના ભાષાન્તર ખાતા જેવી મસ્થાઓએ પ્રાથમિક સાદા અને લોપ્રિય સારરૂપ ગણ્યા એવા વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોના થોડા ભાષાન્તરો પ્રગટ કર્યા છે ખન પણ એ ભાષાન્તરો ઘણી વાર વેરરૂપે કરેલા જેવામાં આવે છે અને એ સિવાય તો મૌલિક મરોધનરૂપનું નહિ તો સાગ મરૂધરૂપનું પણ શુનરાત્રી વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય મ્યા છે ? મને તો ખરી મુશ્કેલી બાલા નહિ પણ આતર છે એમ લાગે છે

શુનિર્સર્વિટીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ માટે આવશ્યક હોઈને વિજ્ઞાનની પ્રિપિધ શાખાઓનો-આમર મર્યોનો અને મૌલિક મરોધનરૂપ પણ અભ્યાસ પદ્ધતિવાચી શુનરાત્રીઓને મર્યો તો પડે જ છે, પણ આ અભ્યાસ તો અરૂઢ કે જર્મન વગેરે બીજી યુરોપીય ભાષા મારફત થાય છે અને આ રીતે રૂળવાયેનાઓનો મોટો ભાગ માતૃ ભાષાની સારી રૂળનણીથી વચિત હોમ છે શુનરાત્રી ભાષામાં લખાયેના ઉચ્ચતર તથા ગબીર વિષયોના પુસ્તકો વાચનાની રુચિ કે શક્તિની રૂળનણી જ એમને નથી મળી હોતી આપણા દેશની રૂળનણીની આધુનિક પદ્ધતિના અતિ શુચનણિયા તથા ભારે વિવાદસ્ત

૧ શ્રી પ્રફુલ્લચદ્રરાયના હિસ્ટરી ઓફ હિન્દુ કેમિસ્ટ્રીનું શ પર્ન-ચરાય વૈકુઠરાય મેદ એમ એ, બી એસસી (ચાન્સેલર્સ મેદહિસ્ટ) અને ફેબો ઓફ ધી રાયલ સોસઇટી ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ (લડન) એમણે કરેલું અને શુનરાત્ર વર્નાક્યુલર સોમાર્ષટીએ છપાવેલું ભાષાન્તર જીઓ. એ નથી મૂળનું વિશ્વાસપત્ર ભાષાન્તર કે નથી મૂળનો સાચો સાર રૂળ વેઠ ઉતારી છે (જીઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ ૪ પ ૩૧૧ મા એ લખેલું એ મર્યનુ અવગોળ)

વિષયની ચર્ચાના ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાની મારી ઈન્ડિયા નથી, પણ આ દેશની કે પરદેશની યુનિવર્સિટીની ઊંચી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિવાળા શિક્ષિતોમાંથી કેટલા ઓછા ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લે છે અથવા ઊંચા ગુજરાતી ગ્રન્થોનું સ્વાસ્થ્ય ગ્રહણ કરી શકે છે ? ધણાં તો ગુજરાતીમાં વિચાર જ કરી શકતા નથી. અંગ્રેજીમાં પહેલાં વિચાર કરીને પછી-મોટે ભાગે સાહિત્યની ભાષામાં નહિ પણ ભોલચાલની શુદ્ધ-અશુદ્ધ-ગુજરાતીમાં-ભાષાન્તર કરી ભાષણો આપનારા વક્તાઓ તથા લેખકો નેતૃપદે હોય એ સ્થિતિ આપણી માતૃભાષાભક્તિને કે કેળવણીની પદ્ધતિને શોભાસ્પદ, તો નથી જ.

મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે વિજ્ઞાનના પદ્ધતિધારીઓ પરસ્પરનું ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું વૈજ્ઞાનિક લખાણ પણ વાંચે અને ધીમે ધીમે વિજ્ઞાનની ખાસ કેળવણી વગરના પણ મુશિક્ષિત ગુજરાતીઓમાંથી દ્રાઢ કોઈ વૈજ્ઞાનિક લખાણ વાંચવા આકર્ષાય તો માગણીનો પ્રશ્ન તો કાંઈક ઊઠે. અલબત્ત, વાર્તાને, નેટલા વાંચનાર મળે તેટલા ઈતિહાસ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને કદિ પણ અને ક્યાંઈ ન મળે.

પણ ખરી મુશ્કેલી માતૃભાષાભિમુખતાના અભાવની છે. મુશિક્ષિત વર્ગ આ દેશમાં માતૃભાષાભિમુખ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે; મોટે ભાગે અંગ્રેજી ભાષાભિમુખ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં તે વાંચવા જેવું શું હોય ? એ ગદ્ય પેઢીની સામાન્ય વૃત્તિ દુર્લભ સાહિત્યની બાબતમાં ઘણે અંશે દૂર ચર્ચ છે. પણ દંતર સાહિત્યની બાબતમાં હજી દ્રઢ છે. ખાસ કરીને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પામેલાઓની દૃષ્ટિ ગુજરાતી તરફ વળતી જ નથી.

જુના વખતમાં નવલકથા પણ અંગ્રેજીમાં લખવાના પ્રયાસો થયા છે. પણ અત્યારે પ્રથમ કોટિના પ્રતિભાશાળી નવલકથાલેખકો પણ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી-ગમે તે પણ જો પોતાની માતૃભાષા

હોય તેમાં નવલકથા લખવામાં ગૌરવ માને છે. અને માતૃભાષાનાં સામર્થ્ય તથા ગૌરવ એ માર્ગે જ વધી શકે એમ છે એ નિર્વિવાદ છે. છતાં અનેક કારણોથી એ વૃત્તિ સર્વવિપવ્યાપિની નથી. સૌથી વધારે માતૃભાષાવિમુખ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ છે. માતૃભાષા પ્રતિ આ વિમુખતા અથવા ખરી-રીતે અનભિમુખતાનાં કારણોમાં (૧) માતૃભાષા ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરેલું વૈજ્ઞાનિક લખાણ વાંચનારની અદક્ષતાપ્રત્યક્ષતા; (૨) પરિભાષાની મુશ્કેલી-અને સર્વસંમત નિશ્ચિત પરિભાષાના અભાવે લેખકો એક જ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ સુચવવા જુદા જુદા ગુજરાતી શબ્દો વાપરે એટલે પોતાનું લખેલું પોતે જ સમજે અથવા ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દની ખાલુમાં અંગ્રેજી શબ્દ મુકીને ચલાવે; (૩) ગુજરાતીમાં કરેલો શ્રમ લગભગ વ્યર્થ કે અત્યંત્વ ફળદાતા. અંગ્રેજીમાં તે તે વિષયનાં પ્રસિદ્ધ સામયિકોમાં લેખ આપવાથી જે લેખ મૌલિક હોય તો જગપ્રસિદ્ધિ મળે, એટલે બધા લોક રાખવા નેટલી શક્તિ ન હોય તો પણ યુનિવર્સિટી અને વિદ્યાલયોમાં ખ્યાતિ થઈને અધ્યાપકપદની પ્રાપ્તિમાં કે પ્રાપ્ત પદની અભિવૃદ્ધિમાં અંગ્રેજીમાં કરેલું વૈજ્ઞાનિક લખાણ સાધનભૂત થાય. બ્યારે યુનિવર્સિટીની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતી લખાણ ગમે તેટલું મૌલિક કે જાણી કાઢિનું હોય તો પણ વિદ્યાપીઠ-વિદ્યાલયોના અધિકારીઓની આખ સુધી પહોંચે જ નહિ. પછી એનું મૂલ્ય તો ક્યાંથી જ અંકાય ? વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ મોટે ભાગે માતૃભાષાથી અનભિમુખ જોવામાં આવે છે તેમાં આ ત્રણ બળો વિશેષ કારણભૂત છે. અને આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ કોઈ લખવા જાય છે ત્યારે તેમને હાથે એવું બેદકારીવાળું અથવા 'કોણ પારખનાર છે ? ચાલજે, અંગ્રેજીમાં લખતાં ચોકસાઈ રાખવી જોઈએ, ગુજરાતીમાં તો ચાલે.' એવી જુના શાસ્ત્રીઓ તત્કાલ શબ્દો-જેની સંસ્કૃતમાં લખતાં હમેશાં સાચી જ નોંધણી કરતા હોય તે તેની પણ-ગુજરાતીમાં લખતાં ખોટી નોંધણી કરે તેવી વૃત્તિ જેમાં દેખાઈ આવે એવું લખાણ પ્રગટ થાય છે.

પરિણામે એ ક્ષાધને આર્પી શકતું નથી. વિજ્ઞાનની એ શાખાના વિદ્યાર્થીઓ વાંચવા લલચાય એટલું એમાં સત્ત્વ હોતું નથી, અને ઉપેક્ષાચિત્તિથી ફાલી સામાન્ય વાંચનાર માટે અનાકર્ષક બની જાય છે.

હુંકામાં, માતૃભાષા પ્રતિ અનભિમુખતા એ જ મુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની હિપતિનું નિરોધક બળ છે. ભક્તિયુક્ત માતૃભાષાભિમુખતા હોય તો પરિભાષાની મુશ્કેલી તો સહેલાઈથી ટળી જાય એમ મારું માનવું છે; અને એ માન્યતા બંધાવાનું કારણ નીચેના બે દાખલાઓ છે.

સ્વ. જયકૃષ્ણ કન્નડએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખવા માટે તે શાસ્ત્રની પરિભાષા પોતે નવી જ રચી છે. અને એમની સાધનસંપત્તિ જોઈએ તો અંગ્રેજ કે મુજરાતી એકેયનું ઈર્સુ' જ્ઞાન નહિ પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને માતૃભાષા બેયની પ્રગાઠ ભક્તિ. આ સંપત્તિના બળથી વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવા મહાગ્રંથની રચના તેઓ કરી શક્યા. સ્વ. જયકૃષ્ણભાઈને એમના હિતેચ્છુ અંગ્રેજ મિત્રો તરફથી કહેવામાં પણ આવેલું^૧ કે જો તમે અંગ્રેજીમાં લખો તો તમારી દુનિયાબરમાં છીર્તિ થાય. પણ એમણે વીરોચિત ઉત્તર આપેલો કે 'તમારા લોકો ક્યુ ગાર્ડનમાં બેઠા બેઠા આ દેશની વનસ્પતિઓ વિશે પુસ્તકો લખે અને મારા દેશના લોકો આંગણુમાં બેઠી અને પગતળે કચડાની વનસ્પતિને પણ ન જાણે! માટે હું તો પુસ્તકની કદર થાય કે ન થાય, પણ મારી માતૃભાષામાં જ લખીશ.'

બીજો દાખલો મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથ સૈન એમ. એ., એલ. એમ. એન્ડ એસ. એમના પ્રત્યક્ષ શારીરનો. એ સંસ્કૃતના પ્રકાંઠ પંડિત દક્ષતરે લગભગ પચીસ વર્ષ મહેનત કરીને શારીર (Anatomy) જેવા પદોપદો પરિભાષાથી બરેલા વિષય ઉપર સંસ્કૃતમાં પ્રત્યક્ષ શારી-

૧. જી.ઓ. શ. શ. બાપાલાલ જ. વૈદે લખેલું 'વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ' પૃ. ૭૦

રતી જે રચના કરી છે તે પરિભાષાના પ્રશ્નના પ્રત્યેક વિચારકે કેવળ એ કારણથી પણ જોવા જેવી છે. એ અન્યમાં વપરાયેલી પરિભાષા એ આદ્યંત કવિરાજ મણુનાથ સેનની સૃષ્ટિ છે. અને એની શાસ્ત્રીયતા અને યુક્તિયુક્તતા આશ્ચર્યકારક છે.

પરિભાષાનો પ્રશ્ન હર્લ્ધ્ય નથી, જે સાચી માતૃભાષાભિમુખતા હોય તો, એટલું જ આ ઉદાહરણોથી મારું વક્તવ્ય છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો પાક પુષ્કળ ઊતરે એવી જે ગુજરાતના વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓની અંતરની ઇચ્છા હોય તો માતૃભાષાભિમુખતા દેખાવ્યા વગર નહિ ચાલે. વિજ્ઞાન એ દુરાસાધ્ય દેવતા છે અને અદર્શિય સેવા કરનાર ઉપર જ પ્રસન્ન થાય છે એટલું તો વિજ્ઞાનવિદ્યાર્થીઓ જાણે જ છે. પણ સરસ્વતી એથી ઓછી દુરાસાધ્ય નથી. અન્નભિમુખને તો એ મહાદેવીનાં ઈર્ષન જ હર્લ્ભ. નિત્ય અભિમુખ રહી, ચરણમાં શિર ઝુકાવી, અવ્યભિચારી ભક્તિ કરનાર સેવક ઉપર જ દેવી શારદાની કૃપાદષ્ટિ ઊતરે છે.

ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારે એ દેવીની સદોદિત સેવા કરનારા ભક્તોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધે અને શારદાની કૃપાદષ્ટિની વૃદ્ધિ અનવરત હોઈ એ જ પ્રાર્થના.

૨. આ ‘પ્રત્યક્ષ શાસીર’ અન્યથા જે જામનો ડો. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે તૈયાર કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ પણ છપાઈ ગયો છે; અને ત્રીજા ભાગનો અનુવાદ એમને જ હાથે તૈયાર ચાલે છે.

વિભાગ ૨
ઐતિહાસિક

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

(મૂળગ્રંથ પહેલાથી સામદેવ પહેલા સુધી-(વિ. સં.-૮૬૮ થી ૧૧૨૬).)

ઈતકયા, પ્રશ્નો, પ્રશસ્તિઓ, તાત્પર્યો વગેરે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી દાખલાઓ લઈને સંભવાસંભવ, સમકાલીનતા-નિકટકાલીનતા, પરિસ્થિતિ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના આવરણો, તટસ્થતા-રાગદ્વેષશૂન્યતા વગેરે દૃષ્ટિકોણો વડે તેની પરીક્ષા કરવી એ ઐતિહાસિક સંશોધનની પદ્ધતિ નિર્ણયવાનો શાસ્ત્રીય માર્ગ ગણાય. પણ આવી રસશાસ્ત્ર (Chemistry)ને યોગ્ય પદ્ધતિ ઇતિહાસ નેવા અતિ સંકુલવિષયમાં પુરી બધેભેસતી થવાનો સંભવ થોડો; વળી આ વ્યાખ્યાનમાળાની આખી યોજના કાલક્રમાનુસારી છે. એટલે :મેં પણ એ ક્રમમાં જ ચર્ચા કરી છે. પણ ઉદ્દેશ તો ઇતકયા, પ્રશસ્તિ, અતિશયોક્તિ, અધિકાર વગેરે જાણમાંથી, ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉદ્દેશવાનો માર્ગ સુચવવાનો છે. ધણીવાર એકાદ ખુલ્લેખાંચરે પડેલી ઉક્તિ કે ઉપેક્ષિત ઇતકયા બાદ પ્રકાશથી મોટી ઐતિહાસિક હકીકત બની જાય છે અને એથી ઉલટું ધણી ઐતિહાસિક ગણાઈ ગયેલી વાતો પ્રમાણુના પ્રકાશમાં કલ્પિત દેખાવા માડે છે. આ પ્રકારના પ્રકાશને શોધવો એ ઐતિહાસિક સંશોધનનું કાર્ય છે.

પૂર્વ ભૂમિકા

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાંયે ગુજરાતમાં વસ્તી હોવાનો સંભવ છે. હેન્નેડેરના ખોદામયી જેની માહિતી આપણને મળી છે તે સિન્ધુ

મંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનું પણ ગુજરાતમાં ચાલું હોવાની કલ્પના છે. (જુઓ શ્રી. રત્નમણિરાવનું 'ખંભાત') એ ગમે તેમ હો પણ વૈદિક આર્યો ગુજરાત સુધી પહોંચ્યા નહોતા એ નક્કી છે.

પછી મહાભારતના કાળમાં આર્યો ગુજરાતથી પરિચિત થયા અને ત્યારથી ગુજરાત સંબંધી તત્કાલીન સાહિત્યમાં ઉલ્લેખો મળે છે. અને અશોકના ગિરનારના લેખથી તો ગુજરાતના ઐતિહાસિક સમયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે એકા ત્રીજ સત્રથી તે ઇ. સ. ૯૯૮ માં મૂળરાજ મોલંકી અણહિલવાડ પાટણની ગાદીએ બેઠો ત્યાં સુધીમાં લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષમાં મૌર્ય, શુંગ, યવન, ક્ષત્રપ, આબીર, આન્ધ્ર, શુભ, દ્રણ, (હંડય), મૈત્રક, ગૂર્જર, ચાલુક્ય, ચાવડા, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે અનેક રાજવંશોએ ગુજરાતના પ્રદેશ ઉપર આછીવત્તી ગજસત્તા મોગવી છે. અને તે તે રાજવંશ સાથે તે તે વંશની જાતિના લોકો પણ એજા વધુ પ્રમાણમાં આ દેશમાં આવ્યા હશે જ

મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે ગુજરાતની પ્રજા ક્યાં તત્ત્વેન ખનેલી હતી એ સમજવા માટે આ પૂર્વ ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે, અને એ ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુખ્ય તો હજી મુબઈ ગેઝીટી-અગ્નો ગુજરાતનો ઇતિહાસ જ છે. અલગત ગુજરાતનો ઇતિહાસનો વધારે ઊંડા જનરીને તથા વિશેષ વિસ્તારથી અભ્યાસ કરવા હવેનારે તો મૂળ સાધનો જોવાં જોઈએ.

આ મૂળ સાધનોમાં પૌરાણિક કાળ માટે મહાભારત-પુરાણો; છેક જુના કાળથી તે મૂળરાજના સમય સુધી ગુજરાત નામ પ્રચારમાં આવ્યું નહોતું એટલે મુરાખ્દ, આનર્ત અને અપરાન્તના ઉલ્લેખો મહાભારત પુરાણમાં શોધવા જોઈએ.^૧

મૌર્ય સમયથી તે ચાવડા સમયના અનંત સુધીના ઇતિહાસ માટે

૧ જુઓ બુદ્ધિપ્રગટા ૧૯૩૩ ના અક્ટોબર-ડિસેમ્બરમાં છપાયેલો 'આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું?' નામનો આરો લેખ.

તે તે વંશના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સીક્રાઓ મુખ્ય સાધન છે, અને ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વેરી, એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા વગેરેમાં ઉત્ખાનું લેખો છપાયા છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો કાર્પસ ગુજરાતી સલા તરફથી પણ છપાયા છે. સીક્રાઓનાં વર્ણનો જુદાં જુદાં યુગીય- મોના ક્ષેત્રોગોમાં અને સ્વતંત્રગ્રંથોમાં છે. વળી પરદેશી મુસાફરોની નોંધો અને સમસ્ત ભારતના ઇતિહાસ સંબંધી ગ્રંથોની મદદ પણ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઉદ્ધેલવામાં આવશ્યક ખરી.

પણ આજના વ્યાખ્યાન વિષયની આ પૂર્વ ભૂમિકામાં પ્રાચીન ઇતિહાસની સામગ્રીની સંપૂર્ણ નોંધ તો શક્ય નથી જ પણ દિશાનોયે અંગુલિનિર્દેશ જ શક્ય છે.

સોલંકી સમયની વાત શરૂ કર્યા પહેલાં એક વસ્તુ ખાસ નોંધવાની જરૂર છે અને તે એ કે સોલંકી સમય પહેલાંના મૌર્યાદિ રાજ- વંશોની રાજધાની તળ ગુજરાતમાં નહોતી (અહીં યાદવોની રાજ- ધાની દારકામાં હોવાની વાતને પૌરાણિક ગણીને ઐતિહાસિક કાળની નથી ગણી). મૌર્યો પાટલીપુત્રમાં, ક્ષત્રપો ઉજ્જયનીમાં અને શુપ્તો પાટલીપુત્ર કે અયોધ્યામાં રહીને ગુજરાત ઉપર સુખાઓદાર રાજ્ય કરતા હતા. ગુજરાત તેઓના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ માત્ર હતો. પછી વક્ત્રમીના મૈત્રકની રાજધાની જો કે કાઠીઆવાડમાં હતી અને લાટના ગૂર્જરાની ભરૂચ ખાસે નાન્દીપુરમાં પણ બેમાંથી એકેયની સત્તા આખા ગુજરાત ઉપર ન હતી. પછી પંચાસરના ચાવડાઓ તદ્દન ન્હાના દાકરૂ હતા અને અણહિલવાડના ચાવડાઓની સત્તા યેવડીઆર અને પાટણની આસપાસના થોડા પ્રદેશથી આગળ નહોતી. ખરી રીતે તો આ ચાવડાઓ બિક્રામાલના અને પાણ્ડ્યા કનોજના રાજાઓના અથવા રાષ્ટ્રકૂટના સાધારણ સામંતો હોય એમ લાગે છે. આ ચાવડાઓનો એક પણ ઉત્ખાનું લેખ મળ્યો નથી અને તેના નાશ પછી લગભગ ત્રણસો-સાઠ ત્રણસો વર્ષ પછી લખાયેલો જ્ઞાનંત પ્રબંધોમાં મળે

છે તે ઇતિહાસ નહિ પણ ઇતિહાસ જ ગણવાને પાત્ર છે. છતાં ચાવડાવંશાવળી, સૂક્તકીર્તિક્ષોભિની, વિચારશ્રેણી, પ્રજાધર્મિતામણિ, કુમારપાલપ્રજાધર્મ, ધર્મારણ્ય, ગ્લમાળ, મિરાતે અહમદી, પ્રવચનપરીક્ષા, રાજવલીકોષ્ટક, ભાટચારજોના ચોપડાઓ વગેરેમાં મળે છે. અને રાસમાળા, મું-ગે- (૫. ૧૪૯ થી ૧૫૫) તથા શ્રી રામલાલ મુ. મોદીના ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, કાન્તમાળા વગેરેમાં છપાયેલા લેખોમાં એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવડા સમય એટલે વિ. સં. ૮૦૨ થી ૯૬૮ સુધીનાં ભગભગ બસ્યો. વર્ષ દરમિયાન ગુજરાત માટે બિશ્વમાલ-ક્રનોજનો રાજવંશ જેને રાષ્ટ્રકૂટ લેખો ગૂર્જર કહે છે અને ક્રનોજના લેખો પ્રતિહાર કહે છે તે રાજવંશ અને રાષ્ટ્રકૂટ વંશ વચ્ચે કાયમ મારામારી-ખેંચતાણ ચાલ્યા કરી છે. અલગત આ ખેંચતાણમાં રાષ્ટ્રકૂટ પ્રમાણમાં વધારે કાવ્યા છે. આ રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાનો ઇતિહાસ મું. ગે. અ. ૧ ભા. ૧ પ્ર-૧૧ મું, રા. ગો. ભાંડારકરનો 'દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ'-જેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર શુ. વ. સો. એ બ્હાર પાડ્યું છે, શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ્ડી 'ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ત્રીજો અને શ્રી. અસ્તેકરનું ૧૯૩૪ માં પ્રગટ થયેલું 'રાષ્ટ્રકૂટ એન્ડ ધેર ટાઈમ્સ' એટલાં પુસ્તકો મુખ્ય સાધનો છે. અને એ પુસ્તકોનો આધાર રાષ્ટ્રકૂટ તાત્રપત્રો જે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ભાગ ત્રીજામાં છપાયાં છે.

ક્રનોજના પ્રતિહાર વંશની ગુજરાત ઉપરની સત્તાનો પં. ભગવાનલાલ હિંદીજ જેવાને ખ્યાલ જ નહતો કારણ કે એ વખતે એ સંબંધી તાત્રપત્રો મળ્યાં નહોતાં અને એનો અભ્યાસ નહતો થયો. અને એ કારણથી મું. ગે. માં ગુજરાત ઉપરની પ્રતિહારવંશની સત્તાનું પ્રકરણ જ નથી. પણ પાછળથી આ વિષયનો સારો અભ્યાસ થયો છે અને તેના ફળરૂપે પ્રગટ થયેલા લેખો જેવા કે મુંબઈ એન્ડ એશિયા ટી રાયલ એ. સો. ના જર્નલ (અ. ૨૧) માં ગૂર્જરો સંબંધી શ્રી. દેવદત્ત

ભાંડારકરનો લેખ તથા નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ન-સં. ભા. ૯ અં. ૩ માં શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝનો ' ગુજરાત દેશ ઓર ઉસપર કનૌજ રાજ્યઓકા અધિકાર' નામનો લેખ ખાસ જોવા જોવા છે. અલખત એના મૂળ સાધનરૂપ ઉલ્લીર્ણુ લેખો માટે એમાં ઉલ્લિખિત એ. ઈ. ઈ. એ આ. સ. રિ. વગેરે જોયા વગર છુટકો નથી.

પ્રાચીન ગુર્જર દેશ કે ગુજ્જરતા એટલે હાલનો ગુજરાત નહિ પણ બિલ્લમાલ અને તેની આસપાસનો ધણું કરી હાલના જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર જિલ્લાઓથી આરંભી મારવાડનો ભાગ અને ઇ. સ. સાતમાથી દશમા શતક સુધી એ ભાગ જ ગુજરાત કહેવાતો હતો. તે પહેલાં તો ગુજરાત કે ગૂર્જર નામનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. એ મેં અન્યત્ર વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે (જુઓ પ્રાચીન ગુર્જર દેશ અને ગૂર્જર જાતિ નામનો કૌમુદી ૧૯૩૪ ના જાનેવારી-માર્ચમાં છપાયેલો મારો લેખ).

હાલના ગુજરાત પ્રદેશનું ગુજરાત નામ આણ્ણહિલપુર પાટણમાં સોલંકી વંશની રાજ્યસત્તા થયા પછી પડ્યું છે અને મારા મત પ્રમાણે સોલંકી મૂળરાજ જૂના-બિલ્લમાલવાળા ગુજ્જરતામાંથી પાટણ આવ્યો અને ગુજ્જરતા નામ પણ આ દેશ માટે લેતો આવ્યો. આ મૂળરાજના વંશનું નામ સોલંકી છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એ નામ સંસ્કૃત ચાલુક્ય કે ચૌલુક્ય ઉપરથી નીકળ્યું છે. ચાલુક્ય કે ચૌલુક્ય વંશના રાજ્યઓનું દક્ષિણમાં લાંબા વખત સુધી રાજ્ય રહ્યું છે. એના વર્ણન માટે જુઓ ભાંડારકરનો ' દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ' તથા મું. ગે. માં ફલીટનું ' ટેનેરીઝ ડીનેસ્ટીઝ. ' દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ ચાલુક્ય વંશની એક શાખાનું થોડો વખત રાજ્ય રહ્યું હતું. એના વર્ણન માટે જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પ્ર. ૯.

આ દક્ષિણના ચાલુક્યોમાંથી જ ગુજરાત પાટણનો ચાલુક્ય કે સોલંકી વંશ નીકળ્યો હોવાનો સંભવ છે પણ હજી સુધી એ એના સંબંધ જોખારી સાંકળ મળી નથી.

સોલંકી કે ચાલુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ અમિમાંથી છે એવી માન્યતા દાક્ષિણી એ વંશના રજપુતોમાં ચાલે છે. આ માન્યતા બ્રાહ્મણોએ અને બાઈચારણોએ સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશના સામ્યથી ચલાવેલી છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં એ મળે છે, પણ પ્ર. ચિંતામણિ, બિરહણુ વિક્રમાંકદેવચરિત, વગેરેમાં અમિમાંથી નહિ પણ બ્રહ્માના સુલુક એટલે સંધ્યાવંદન માટેના જોળામાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે. સુલુકમાંથી ચૌલુક્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની આ કલ્પના કરવામાં આવી છે. એ માટે જુઓ વિક્રમાંકદેવચરિત અં. ૧ શ્લો. ૩૯ થી ૬૪. ગુર્જરાતના લેખકોએ પણ આ ઉત્પત્તિ સ્વીકારી છે. (જુઓ વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ શ્લો. ૨ અને પ્ર. ચિં. ગુ. સાપાન્તર ૫. ૪૨) પણ આ વંશના બીજા લેખોમાં જુદી રીતે ઉત્પત્તિ પણ કહી છે. ઇટલાંક લેખોમાં સોલંકીઓને ચંદ્રવંશી કહેલ છે. (એ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા તથા ઉત્ત્રેખિત ઉત્કીર્ણ લેખોનાં વચનો માટે જુઓ શ્રી. ગૌ. હી. આગ્રાનું 'સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ નામનું પુસ્તક'). પણ આ ઉત્પત્તિની કલ્પનાઓનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ કશું નથી. આધુનિક શોધકોએ વળી ચૌલુક્ય ગૂર્જરરાજાઓના હોવાની કલ્પના કરી છે. (એ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ મારો પ્રાચીન ગૂર્જરદેશ અને ગૂર્જરરાજાઓ નામનો લેખ). એ વંશના જુના લેખોમાં હારીતીપુત્ર કહેલ છે એ ઉપરથી શ્રી. માન-રાંકર પી. મહેતા હનિય પુરુષ અને હારીત ગોત્રની બ્રાહ્મણ કન્યા એ બેમાંથી આ વંશ આજે હોવાનો તર્ક કરે છે (મેવાડના ગ્રહિણે ૫. ૭૬ થી ૮૦). જોને આ વિષય જોવો હોય તેને માટે આટલું બસ છે.

મૂળરાજના પૂર્વજો

મૂળરાજના પૂર્વજોનાં નામો રત્નમાળામાં, જિનમંડનગણિના કુમારપાલપ્રબંધમાં એક રીતે આપેલ છે, જયસિંહસરિના કુમારપાલ ચરિત (સ. ૧ શ્લોક. ૨૧ થી ૨૭) માં બીજી રીતે આપેલ છે અને

પ્ર. ચિ. (પૃ. ૪૨) મા ઉપરના બેયથી જુદી રીતે આપેલ છે. પણ પ્ર ચિ. વગેરેમાં આપેલું મૂળરાજના પિતાનું ગર્જિ નામ સાચું છે કારણકે એને મૂળરાજના પોતાના વિ સ. ૧૦૪૩ ના તામ્રપત્રનો ટેકો છે. (જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા ૨ નં. ૧૩૭)

આગળ ચાલ્યા પહેલા અહિં એક હકીકત ખામ નોંધવી જોઈએ કે ચાવડા મમયના રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિહાર ગળઓનો ઇતિહાસ જાણવા માટે કેવળ ઉત્કીર્ણ લેખોનું જ સાધન મળે છે, અને ચાવડા વંશને વિષે તો પ્રબંધોમાં આપેલી દત્તથાઓ મિવાય કશું સાધન જ નથી પણ સોલકી વંશના આરબથી ગુજરાતના ઇતિહાસપ્રબંધો અને ઉત્કીર્ણ લેખોની તુલના રૂપે સ્થિર ભૂમિનો લાભ મળે છે વળી ઉત્કીર્ણ લેખો એટલે એમ્લા ગુજરાતના જ ઉત્કીર્ણ લેખો મમજવાના નથી પણ પડોશી રાજ્યો કે જોઓની સાથે સંધિવિગ્રહના મબંધમાં ગુજરાતનો ગજવંશ વારંવાર આવ્યો છે તે રાજ્યોના ઉત્કીર્ણ લેખો પણ મમજવાના છે

પ્રમથો ઇતિહાસ નથી, પ્રમથનેખડોની દૃષ્ટિ ઐતિહાસિક નથી એમ છતાં મોલકી વંશની વંશાવળી, પ્રત્યેક રાજાનો રાત્યમળ, તે તે રાજાના મુખ્ય મુખ્ય ધરાકર્મો, સ્વમ પ્રાપ્તિના મોટા બનાવો વગેરે વસ્તુ જાણવા માટે મુમત્તાનોને હાથે પાટણનો નાશ થયા પહેલાં રાજ્ય દશ ખાતામાં, મહિરો અને પોષધશાળાઓના સ સ્વતીલકારોમાં અને મુખ્ય મનીઓના તથા મોટા પડિતોના ધરોમાં પણ અન્થો, યાદીઓ, સચ્ચીઓ, ખતપત્રો વગેરે અનેક રૂપે યોગ્ય સાધનો વિદ્યમાન હતા અને એ સ્થિતિમાં લોકોના મનોજન માટે કે ધાર્મિક ઉપદેશ માટે લખનાર પણ નહોતા મમયની હકીકતની ખામનમાં બહુ ચાતરીને ચાલી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે અને વસ્તુતઃ પ્ર-ચિ વગેરેમાં આપેલ વંશાનુક્રમ, રાજ્યમાનના વર્ગો, - જાઓ મિવાયન ઝટવા નાનો, ઝટનાક બનાવો વગેરેને મમમલીન ઉત્કીર્ણ લેખો તે

આશ્ચર્યકારક દેકા મળે છે. મનસુખ કે મોલંકી સમયના ઇતિહાસ માટે ઉત્ક્રીણું લેખો જોવાનું એક સાધન પ્રબંધો પણ છે એ નિઃસંદેહ, છતાં પ્રબંધો કાંઈ ઇતિહાસ નથી. ઇતિહાસ તો પ્રબંધોનાં કથનો, ઉત્ક્રીણું લેખોનાં કથનો અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ, સંબંધિતતા વગેરેની તુલના કરીને ઉકેલવાનો છે, એ સત્ય શુદ્ધવાતું નથી.

હવે મૂળરાજનો ઓછો-વધુ જ્ઞાતા પ્ર-ચિન્., વંશગુરુપ્રશસ્તિ, દ્વાપ્રય, શ્રીધર પ્રશસ્તિ, સુકૃતસંકીર્તન, કીર્તિકૌમુદી, વસંતવિલસ, વ. તે. પ્રશસ્તિ, સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની, કુમારપાલના પ્રબંધો વગેરે અનેક પ્રબંધોમાં મળે છે, અને એના તથા ઉત્ક્રીણું લેખો મળ્યા છે, જેમાંથી એ પહેલાં છપાયા હતા અને હાલમાં “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”માં પણ છપાયા છે, બ્યારે ત્રીજીની ફક્ત નોંધ જ વીએના ઓરીએન્ટલ મર્નલ અ. ૫ પૃ. ૩૦૦ માં છે, પણ હાલમાં એ તામ્રપત્રનો પતો તથા. આ જે સાધનો ઉપરાંત પાડોશી રાજ્યોનાં ઉત્ક્રીણું લેખો પણ મૂળરાજના અને એ વંશના અન્ય રાજાઓના ઇતિહાસ ઉપર નવો જ પ્રકાશ ધણીવાર નાખે છે. મૂળરાજના રાજ્યકાળના જે જે બનાવતું થયુંનું દ્વાપ્રય વગેરેમાં મળે છે તે તે બ્યારે ક્રમશઃ લઈ ઉપર કહેલાં મીળાં જે સાધનોની કસોટીથી તથા બિન્ન સિન્ન પ્રબંધોનાં વણું નાથે તુલનાદારા ઐતિહાસિક શું હોવાનો સંભવ છે એ કેવળ તદ્દથ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, કાંઈપણ જાનના પક્ષવાદથી કે મમતવથી દોગયા વગર તારવતું એ જ આ ઇતિહાસ ઉકેલવાનો રાજમાર્ગ છે.

અને આ પ્રકારનો પ્રયાસ જ મુંબઈની ટ્રીઅરના લેખકે કર્યો છે. અને જો કે ગેઝીટીઅરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખનાર પં. ભગવાન-લાલ ઈન્દ્રજી પાસે. ઉપર કહેલા પ્રબંધો એ વખતે છપાયા નહોતા પણ ધણાખરાની હાથપ્રતો હતી અને ઉત્ક્રીણું લેખો તો યોગ્ય જ છપાયા હતા પણ ધણાની નકલો-અને ઘણાં મૂળ તામ્રપત્રો એમની પાસે

હતા.^૧ વળી એમની ઐતિહાસિક ગવેણનાની દૃષ્ટિ અતિસૂક્ષ્મ અને વિશુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક એટલે એમના નિર્ણયો તદ્દિરુદ્ધ પુનઃવાચ્યો અતિ પ્રમળ અને નિર્ણયિત ન હોય ત્યાસુધી અવગણના ચોક્કસ નથી હતા છે ના પચાસ વર્ષના ધૂળી નવી મામત્રી મળી છે કે જેમની મદદ વડે મોઘટી વચના ઇતિહાસનું ચિત્ર ગેઝીટીઅરના તે વિવરણના પ્રકરણો કે તા વધારે સ્પષ્ટ, વધારે વિગતોનાળું અને વધારે ચચાર્થ દોરી રાકાય એની ગિચ્ચિતિ અત્યારે આવી છે એ પણ ચોક્કસ છે

મૂળગાજની કે એના ઇર્ષપણુ અનુયાયીની મત્કીદીના અત્યાર સુધીમા જાણનામા આવેના બધા બનાવોનું પુરાવાઓના ઉદાપોહ નાથે વર્ણન મ્નુ એ આ અને આ માળાના બીજા વ્યાખ્યાનોમા શમ્ય તેમ ઉદિષ્ટ નથી એમ્ને પ્રત્યેક નૃપતિના નાન્યકાળનો દિશાસૂચક મરોધનનો એમ્ને દાખમો નોધી મતોપ ગખવો પડશે

મૂળગાજ અને મુજ

માળગાજો ગમ્મ મુજ (વિ મ ૧૦૩૦ થી ૧૦૫૧) મૂળગાજનો મમમગીન હતો એ ઘણા વખતથી જાણવામા હતું પણ મુજે મૂળ ગાજને હાલ્યો હોવાની વત માળવાના ગજવશના પણ કોઈ ઉત્તરીઈ લેખમા નોધાઈ નથી અને ગુજરાતના લેખો કે પ્રમધોમા તો મ્યાથી જ હોય ? ઉત્તરીઈ લેખો અને પ્રમધો પોતાના રાજવશની હાર વિષે

૧ મુજઈ ગેઝીટીઅરમા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કક્કના રાક સ ૭૩૪, ૭૩૮ અને ૭૪૩ એમત્રણ વામપત્રનો લક્ષેખ છે (જુઓ પૂ ૧૨૪) પણ હમણા પ્રગટ થયેલા શ એ લે બાગ બીબમા પહેલા બે જ આપેલા શ એ જોઈને મને ગમ પડેલા > કોઝીટીઅરમા બૂલ દરો કે શ ? પણ આ વખે જ ખદાર પડેના થી કૈ. હી જોગાના રમારક મન્યમા થી અન્તેકરે રાક સ ૭૪૩નું વામપત્ર એ ઈ મા છાપવા ચોકલ્યુ હોવનું લખ્યું છે એ વાચ્યુ. મતલબ કે ૫ બગવાનવાલ પાસે થયસ વર્ષ પહેલા જે વામપત્ર હતું તે દરે છપારો (જુઓ વિ ૩ પૂ ૪) આ દાખનાથી ૫ બગવાનવાલના કચનમા રાક પડે ત્યારે રેકવી કીખવટથી તપાસ કરવાની જરૂર છે તેના ખબલ આપશે

હમેશાં મીન જ રાખે છે. (આમાં પ્ર-ચિં. કાર ક્ષયિત અપવાદ પુરા પાડે છે પણ તેની ચર્ચા આગળ પ્રસંગે) એટલે પાડોશી રાજ્યની કે પરદેશીની નોંધો એ એક જ સાધન ઇતિહાસની ત્યા બીજી બાબતો જોવા વગર કોઈપણ ઇતિહાસ અધુરો જ કહેવાય તે જાણવા માટે બાકી રહે છે. અને મૂળચળને મુંઝવે દરાવ્યાની હકીકતનો રાજપૂતાનામાં જોડવાડ જણાના ખીજાપુરથી એ મૈત્ર દૂર આવેલા જૈન મંદિરમાંથી મળી આવેલા વિ. સં. ૧૦૫૩ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ ધવલના લેખમાંથી પત્તો લાગે છે. આ લેખ એ-ઇ-અ ૧૦ પૃ. ૧૭ થી ૨૦ માં તથા શ્રી જિનવિન્યસ્યએ સંપાદિત જૈન લેખસંગ્રહ ભા-૨ (લિખાંક ૩૧૮) માં છપાયે છે. ગેઝીટીઅર છપાયા પહેલાં એ લેખ જાણવામાં આવ્યો નહતો એટલે ગેઝીટીઅરના ઇતિહાસમાં આ કાંઈ વાત નથી. પણ સોલંકી વંશના ઇતિહાસ ઉપર આગળ પણ આ લેખ ઘસો નવો પ્રકાર નાખે છે માટે અહિં ખાસ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ તદ્દન નવી હકીકતના ઉમેદનો લાભસો આપ્યો. હવે એક એથી તદ્દન ઉલટા પ્રકારનો લાભસો જોઈએ. દયાશ્રયમાં મૂળચળ પહેલાથી કુમારપાલ સુધીના રાજ્યોનો જતાનત મળે છે. પણ એ અન્ય ઇતિહાસનો અન્ય નથી, મહાકાવ્ય છે. મનસુખ કે હેમચન્દ્રે ચાર લાંબા સર્ગોમાં મૂળચળની સોલંકી અદસ્તિ ઉપરની ચક્રાધિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અને તેને રાસમાળા અનુસરે છે (જુઓ આ-૩ પૃ. ૬૧ થી ૮૨) જ્યારે મું. ગે. માં તેનો સાર ઉતાર્યો છે (૫-૧૬૦). પણ દયાશ્રય પછી લખાયેલાં સુ. સં. વંગેરે અન્યોમાં તેઓ પાસે દયાશ્રયનું વર્ણન હોવા છતાં, આ જોરડાની ચક્રાધિનો ઉલ્લેખ નથી. સોલંકી વંશના કોઈ ઉડીયું લેખમાં પણ એનું સ્થાન નથી. અને દયાશ્રયના વર્ણનને કલ્પિત માનવાનું મોઢું કારણ તો ગુજરાતમાંથી જ મળેલા એ વખતના રાષ્ટ્રકૂટ અને ખીજા ઉડીયું લેખોથી જ રાજકીય પરિસ્થિતિનું અનુમાન ચાલે છે તે સ્થિતિમાં સોલંકી ઉપરની ચક્રાધિ અસંભવિન હરે છે એ છે.

ચામુંડ, અને તેના પુત્રો વલ્લભરાજ તથા દુર્લભરાજ
(વિ. સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮)

દ્વયાશ્રય વખેરે મૂળરાજના પ્રસંગમાં કહેલા પ્રબંધોમાં તથા સોલંકી વંશનાં યોગ્યજના ઉલ્લીલું લેખોમાં મૂળરાજ પછી ક્રમશઃ આ રાજાઓ ગાદીએ બેસા હોવાનું જો વર્ણન છે તેમાં શંકાનો અવકાશ જ નથી. તેઓનો સમય પણ પ્ર-ચિં. માં અને વિચારશ્રેણીમાં આપ્યો છે તેને ને માનવાનું કારણ નથી.

આ ત્રણેય રાજાઓ વિષે અખંધોમાં વિશેષ લખાયું નથી. પણ જે એક પ્રસંગ નોંધાયો છે તેનો જ અર્થ પ્રબંધોનાં વર્ણનો કેવાં ઉલટાંસુલટાં હોય છે અને એમાંથી ઐતિહાસિક સંભવ તારવવામાં કેવી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ એ સુચવવા પુરતો ટુંકામાં વિચાર કર્યો છે.

ગુજરાતના કાશી દરજ્જે જતા એક રાજાનાં છત્રચામરાદિ માળવાના રાજાએ રસ્તામાં લઈ લીધાં એટલે એ રાજા પાછો આવ્યો અને પોતાના પુત્રને તેનું વેર લેવાનું કહી પોતે તીર્થમાં જઈ દેહત્યાગ કર્યો. આ મતલબની દ્વયાશ્રયમાં અને પ્ર-ચિં. માં વાત છે. દ્વયાશ્રયમાં માળવાના રાજાનું નામ નથી, ગુજરાતના રાજાનું નામ ચામુંડ છે. બ્યારે પ્ર-ચિં. માં માળવાના મુજે ચામુંડના પુત્ર દુર્લભરાજનાં છત્રચામરાદિ લીધાં એમ છે. આમાં મુંઝવણ નામ તો ખોટું છે કારણ કે દુર્લભરાજનાં વખતમાં મુજે જીવતો નહોતો. પણ માળવાના સિન્ધુગળે લાટ જતાનું નવસાહસાંકચરિત (સ-૧૦ શ્લો. ૭૭)માં કહ્યું છે એ બેતાં તેણે ચામુંડ કે તેના પુત્રને કનેડયો હોય એ સંભવ છે. પણ આ બનાવ બન્યા પછી સમગ્ર સામ્રાજ્યસે વર્ષે લખનાર બંધસિંહસરિએ 'સિન્ધુરાજને ચામુંડે લગાધમાં મારી નાખ્યો' એવું લખી નાખ્યું છે (કુ-ચ-સ-૧ શ્લો ૩૨) અને શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડકે વધારે વિચાર કર્યા વગર એ સાચું માની લીધું છે. (જુઓ એમણે છાપાવેલો રાજાઓના નામનો દિંદી ગ્રન્થ ૫. ૩૨).

પણ લુના પ્રબંધોમાં મિન્દુરાજને માર્યાની તો વાત જ નથી. બીલકું ચામુંડને માળવાના રાજાએ કનેડ્યાની વાત છે. ક્ષત વજનગદ્યશસ્તિ' (શ્લો. ૬) માં મિન્દુરાજ પાછો ફર્યો એમ લખ્યું છે. પ્રબંધોનાં કથનોને પરસ્પર સરખાવ્યા વિના માની લેવાં એ સાહસ છે, એનો આ દાખલો.

લીમ્હેવ ખેડેલો ૧૧. સં. (૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦) કલ્મ-રાજના બાઈ નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ નાડોલના ચોહાણનો ભાણેજ થાય એમ દ્વાયથ (સ. ૭ શ્લો. ૧) કહે છે તે સાચું માનવામાં વાંધો નથી. આ નાડોલના ચોહાણોને ગુજરાતના સોલંકીઓ સાથે મોટે ભાગે મૈત્રીબંધ રહ્યો છે, પણ એનો દાખલો આગળ નેશું. પછી ભીમદેવના રાજ્યકાળનો મોટામાં મોટો ઐતિહાસિક બનાવ તે મહમુદ ગઝનવીએ વિ. સં. ૧૦૮૧ માં ગુજરાત-ખરી રીતે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી એ છે. આ ચડાઈના ઉલ્લેખ એક જિનપ્રભસૂરીના તીર્થકલ્પ મિવાય ખીજા કોઈ પ્રબંધમાં કે ઉત્કાણું લેખમાં નથી એટલે એ માટે તો મુમલમાની તવારીખોનો જ આશ્રય લેવો પડે. (૬લીઅટ અને ડાહસન ગ્ર-૨ માં તારિખ-૪. અહીં, તકાત-૪-અકબરી વગેરે-માંથી કરેલા ઉતારાનો આધાર લઈ મું. ગ્ર. ગ્ર-૧ બા. ૧૫ ૧૬૫ થી ૧૬૮ માં આ ચડાઈનું કુંકું વર્ણન કર્યું છે) ને

મહમદ ગઝનવી પાછો ફર્યા પછી ગુજરાતના રાજાએ શું કર્યું, એ ક્યાંય નોંધાયું નથી.

મુસલમાનોની સામે થવામાં લીમ્હેવો દીલ્હીના રાજાને સાથ.

મિન્દુ દેશના હમ્મુક રાજા ઉપર ભીમદેવે કરેલી ચડાઈનું હેમચન્દ્રે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે [દ્વાયથ સ. ૮ શ્લો. ૪૦ થી ૧૨૫] હેમચન્દ્રનો આ વિસ્તાર તો મહાકાવ્યના ધારણને અનુસરેલો

૧ વડનગર પ્રસરિતના શ્લોકમાં 'પાછો લખ્યો' ના અર્થમાં નસ: ૪૦૬ વાપર્યો છે તેનો જ્યસિંદસૂરીએ ખોટો અર્થ કર્યો હતો.

કલ્પિત છે. પણ મુમત્તમાનોને આ પ્રજા-ધર્મેષકો હંમુક કહે છે. એ જ્ઞેતાં કોઈ મુમત્તમાન ટોળી માથે બીમદેવને મુદ્દ ચડ્યું હોય એ સંભ-
વિત માનીને મદમુદ્દ પાછો કર્યો ત્યારે એના લશ્કરના પાછલા કે પાછળ
રહેલા ભાગ ઉપર બીમદેવે હુમલો કર્યો હશે એવો તર્ક પડેલાં થતો
હતો અને પરમદેવ ગજ આડો પડવાની મદમુદ્દને ખીટ લાગેલી એવું
શીરીસ્તાવું ક્યન એ તર્કને ટેકો આપતું હતું, પણ હમણાં નવો
પ્રવાસો બહાર પડ્યો છે. શીરીસ્તામાં લખ્યું છે કે બીજા હિંદુ ગજ-
આની મદ્દથી દીક્ષીના ગજાએ પંચાળના મુમત્તમાન મુખાઓ પામેથી
વિ. મં. ૧૦૯૬ (ધ. મં. ૧૦૪૩) મા કટલાક ચાણાઓ પાછાં લીધાં
(બીસ શીરીસ્તા ૩-૧ પૃ-૧૧૮). શીરીસ્તામાં આ મદાયકોનાં નામે
લખ્યાં નથી, પણ તેઓમાં માળવાનો ભોજ, દક્ષિણનો ચાલુક્ય સોમે-
શ્વર, નરહનો ચોલાણુ રાજા અણહિલ, અને ગુજરાતનો બીમ એટલા
હોવાનું અનુમાન એ દરેકના તુરંક વિનયનો ઉલ્લેખ મળે છે.—બીજાઓ
સંબંધી તે તે વંશના ઉત્ક્રીણ લેખમાં (જુ એ. ઈ. ૩-૬ પૃ. ૭૨,
એ. ઈ. ૩. ૧ પૃ. ૨૩૫) અને બીમ સંબંધી ઉપર જોયું તેમ
હયાશ્રયમાં એ ઉપરથી શ્રી. ધીરેન્દ્રચન્દ્ર ગંગુલી અનુમાન કરે છે.
(જુઓ વડોદરાની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ પૃ. ૫૩૬-૫૩૭).
હિંદુસ્તાનના રાજાઓ ભોજા મળીને સામે નહોતા જ થતા એ માન્યતા
આ અને આવા બીજા ઐતિહાસિક દાખવાઓ જ્ઞેતાં અર્ધમૃત્યુ હરે છે.

બીમ અને ભોજ

આ બીમદેવ માળવાના ભોજ રાજાનો સમકાલીન હતો અને
ગુજરાતમાં લખાયેલા અનેક ભોજપ્રશંધોમાં બીમદેવ અને ભોજ
સંબંધી અનેક વાતો આપેલી છે (જુઓ પ્ર-ચિં. માં બીમભોજ-
પ્રમથ, રત્નમંદિગણિતો ભોજપ્રમથ, લાવણ્યમયનો વિમલપ્રમથ
વગેરે.) પણ એ વાતોમાંથી ઐતિહાસિક તથ્યાંશ તો તારવવો પડે
એમ છે. વળી માળવા, આણુ, મેવાડ અને ગુજરાતનાં રાજ્યોના

પરંપર સંબંધેનો કાંઈક ખ્યાલ તો વિમલ મંત્રીએ આગુમાં બંધા-
વેલાં ગુજરાતની સ્થાપત્યકલાના સર્વશ્રેષ્ઠ નમુના રૂપ વિમલવસંકિના
લેખોમાંથી મળે છે. (લુંઓ પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ ભા-૨ માં આગુના
લેખો તથા 'રાજપૂતાનેકા-ઇતિહાસ' ખ-૧ પૃ-૪૩૭, 'ભારતકે
પ્રાચીન રાજવંશ' ભા-૧ માં માળવાનો ઇતિહાસ. વિમલપ્રશંસ અને
વિમલ મંત્રી ઉપર શ્રી. ગૌ. હી. એજાનો. ૧૯૨૯ ના જ્ઞાનેશ્વરીના
પુલ્કિતપ્રકાશમાં છપાયેલો લેખ). જીમદેવનો રાજ્યકાળના ઇતિહાસમાં
ઉપર કહેલા પ્રસંગોને મહત્વનું સ્થાન હોવા છતાં ઐતિહાસિક મૂલ્ય-
ક્રમની દ્રિષ્ટાંત સુચવવા માટે તો આરે નીચેના લખવાની ચર્ચા હુંકામાં
કર્વાઈ છે.

પ્રમંથચિંતામણિ (પૃ. ૧૬૩, તથા ટિ. ૩.) માં કહ્યું છે કે
જીમદેવને ઉદયામતી નામની એક રાણી હતી જેનો પુત્ર કર્ણુ જીમ.
પછી ગાંધી ઉપર ખેડો, પણ આ ઉપરાંત જરૂર, બહુલા કે ચૌલા
નામની એક વેસ્થાને જીમે અંત:પુરમાં બેસારી હતી. જેને 'શેમરાજ'
કે હરિપાલ નામે પુત્ર થયો. જે હિમરમાં મોટો હોવા છતાં ગાંધી ઉપર
વેસ્થાપુત્ર હોવાથી ન બેસી શક્યો. આ શેમરાજનો પ્રપૌત્ર કુમારપાલ
સિદ્ધરાજ પછી ગુજરાતનો રાજા થયો છે. હવે શ્રી. રામલાલ સુનીલાજ
ગાંધી પ્ર. નિં. માં લખેલી શેમરાજની માં વેસ્થા હોવાની વાત માન-
વાની નો પાડે છે. અને દલીલમાં "જેમ હોય તો તેનો વંશજ
કુમારપાલ ગાંધી ઉપર આવી શકે નહિ" અને બીજા કારણો તેના
કુટુંબ સાથે લગ્ન વ્યવહાર રાખે નહિ" જેમ કહે છે. અલગત
બીજા પ્રમંથોમાં એ વાત નથી એ દલીલ તો છે ન. (લુંઓ ટીમુદી
જ્ઞાનેશ્વરી ૧૯૩૫ પૃ ૭૨ ટિ. ૧ તથા એજા રમારકપ્રશ્ન વિ. ૩
પૃ. ૧૫ ટિ. ૧). પણ આ કોઈ દલીલ તરફ શકે જેમ નથી. હેમ-
સંદ્રે તો પોતાના આચલદાતા રાજાના પૂર્વ જ વિશે આગું કાંઈ ન
જાણે એ સ્વાભાવિક છે. બીજા પ્રમંથો પણ ગુજરાતના રાજવંશ વિશે
કોઈપણ વસાતી વાત લખવા જ નથી. જે કાલે લેખકોમાં ઐતિહા-

સિક સત્યનો આગ્રહ કયો જ ન હતો તે કાળ માટે આ સ્થિતિ આશ્ચર્યકારક નથી જ. હાલના ઐતિહાસિક સત્યના આગ્રહની ઉચ્ચ આવનાવાળા સમયમાં એ રાજ્ય વિશે ધસાણું લખવું કેટલું મુશ્કેલ છે એ સુવિદિત છે.

ખીલું જો આવી વાત સાચી ન હોય, તો મેરુતુંગ જોવા જ્ઞાન-સૂરી સ્વધર્મના પ્રભાવક ગણાતા રાજાનો પ્રપિતામહ વેશ્યાનો પુત્ર હતો એમ લખી જ ન શકે. અને એને એવું ખોટું લખવાનું કારણ પણ શું હોય ? કુમારપાલ ગાદીએ બેસી શક્યો પણ મુશ્કેલી અતુલ્ય પછી ખીછું ગેતિ ન હોવાથી. (‘લુઓ પ્ર-ચિ’, ૧૬૩ થી ૧૬૬) અને એનો પ્રપિતામહ પાંડવીકુંવર હોવા છતાં (‘લુઓ દ્વા-અય સ. ૯ સ્ત્રો-૭૦૦-૭૧’) ગાંદીએ ન બેસી શક્યો એ પ્ર-ચિ-નું કથન સત્ય હોવાના પક્ષમાં પ્રબળ દલીલ છે. અને રાજાઓ માટે આ વસ્તુ કોઈ કાળે અસંભવિત તો નથી જ. પછી ખીજા રાજવંશાએ કુમારપાલ સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો એ ‘વાત’ સાચી પણ એ બાબતમાં રાજાઓએ આગળ પાછળ જોયું. છે જ ક્યારે ? હજુ કુમારીને પરણે તો કુમારપાલની બેનને ચાર પેઢી પહેલાંની વાત સંભારી ન પરણે ? અને એવો દુરાગ્રહ આ દેશના રાજવંશમાં કોઈ દિવસ હતો ખરો ? જીમદેવ વિશે આટલું નમુનાં રૂપે ખસ છે.

(ઉકીર્ણ લેખો પ્રાન્તપ્રસસ્તિઓ વગેરેના ઉપર આપેલા ઉલ્લેખો સંપૂર્ણ નથી પણ મુ.-જે-; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્ર-ચિ. વગેરે જે ગ્રન્થોનાં નામો નોંધ્યાં છે તેમાંથી ઘણાખરા ઉલ્લેખો મળી આવશે. છતાં આ નોંધેલા દિશકથી વધારે દાવો નથી એ કહેવાની જાગ્યે જ જરૂર છે. અને પ્રબંધોની તો સવિસ્તર નોંધ એ કાર્યસં-ગુજરાતી સભા આગળ ૧૯૩૨ માં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં આપી છે. જે સભા તરફથી ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનો એ નામે છપાઈ છે.)

કર્ણદેવ પહેલો

(વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦)

કર્ણના પ્રકરણમાં પ્રજાએ કાર્ધવાર કેટલું આણું કહે છે એને 'દાખમે' લેવા મળે છે. દયાશ્રયમાં તો કર્ણના કાર્ધપિણ્ય પરકમનું વર્ણન કરેલું નથી. સ્વાભાવિક રીતે દયાશ્રયકારના મન આગળ પોતાના આશ્રયદાતા સિદ્ધરાજના જન્મની વાત ધણું મહત્ત્વ ધારણ કરે છે અને તેથી કર્ણનાં મીનજાહેવી સાથેનાં લમના પ્રસંગના અને સિદ્ધરાજના જન્મ-ઉછેર વગેરેનાં વર્ણન તરફ જ એ વળી જાય છે. આ રીતે કર્ણની ઉપેક્ષા થઈ છે. પાછળથી પ્ર. ચિં. કારે આશા બીજને હર-બ્યાની^૧ તથા કર્ણવતી સ્થાપ્યાની વાત લખીને કર્ણનો થોડો ઉદ્ધાર કર્યો છે (પૃ. ૧૧૫-૧૧૬) અને મું. જ. માં કર્ણ વિષે આ એ જ વાત લખી છે (પૃ. ૧૭૦-૧૭૧).

૧ રાસમાળા (આ. ૪. મૃ. ૪૦૪ થી ૪૧૦) હરપાળ મકવાણાની કાંઈ પણ જુના પ્રજાએ મા ન આપેલી પણ ભાટોમાં ચલતી એક દંતકથા આપી છે. આ કથામાં અસંભવિત તત્ત્વ ઘણું છે. વળી એ કર્ણ વાંધેલા સાથે નેડવામાં આવી છે. (જુઓ કાઠીઆવાડે સર્વસંમદ પૃ. ૪૩૧ તથા યુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો પ્ર. ૨૫) પણ રાસમાળાના કાપાંતરકાર શ્રી. ર. ક. જેડે શ્રી રા. યુ. મોદીએ એમાં આ કર્ણનો ખાલાવાડ વિજય વાંચ્યો છે. (જુઓ એકા અભિનંદન મં. ૧ વિ ૩ પૃ ૧૮) અને એમાં ઐતિહાસિક અંશ કુર્ણમ સામે છે.

પણ કચ્છનો કાળ ખરી રીતે એવો બનાવશૂન્ય નથી. એના પોતાના મું. એકેટીબર લંબાયા પછી મળી આવેલા એક તામ્રપત્રથી કચ્છનું પ્રબંધોમાં ન કચ્છ હોવા છતાં સૌથી મોટું પરાક્રમ જણવાતું સાધન મળ્યું છે અને આ પરાક્રમ તે લાટને વિજય. પણ અહિં થોડો પૂર્વ ઇતિહાસ યાદ કરવો પડશે.

આવડા સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને તામે લગભગ આખું ગુજરાત હતું અને તેઓ દક્ષિણ ગુજરાત કે લાટની રાજધાની રાખીને રાજ્ય કરતા હોવાથી આખા ગુજરાતને લાટ મંડળ પણ કહેતા (જુઓ ઇ. એ. ઓ. ૧૪ પૃ. ૧૯૯ તથા એ. ઇ. ઓ. ૭ પૃ. ૪૯) અને આ રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા મૂળરાજના રાજ્યકાળના આરંભ સુધી વિદ્યમાન હતી, એ તો ચોક્કસ છે. પછી મૂળરાજના સમયમાં લાટમાં દક્ષિણના, રાષ્ટ્રકૂટ પછી થયેલા સત્તાધીશ ચાલુક્ય તૈલપના મહા મંડલેશ્વર બારપ્પનું રાજ્ય હતું એમ હયામય (સ. ૬) કીર્તિકૌમુદી (સ. ૨ શ્લો. ૩) સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૫) વગેરેના ઉલ્લેખોથી તથા એ બારપ્પના પૌત્ર કીર્તિરાજના શક સં. ૯૪૦ (વિ. સં. ૧૦૭૫) ના એરયાણના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. (જુઓ વીએના ઓ. જ. ઓ. ૭ પૃ. ૮૮) આ બારપ્પને મૂળરાજે હરાવ્યો હોવાનું ઉપર કહેના પ્રબંધો કહે છે. પણ એ કથનો સાચાં હોય તો પણ એનો અર્થ ચડી આવેલા દુશ્મનને મૂળરાજે પાછો કાઢ્યો એમ જ કરવો પડશે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૪૦) ના વર્ણનનો તો એવો સ્પષ્ટ અર્થ છે જ; અને લાટ દેશ મૂળરાજ પછી ઘણા વખત સુધી બારપ્પના વંશજોના હાથમાં હતો એ હકીકતથી પણ એ જ નિશ્ચય થાય છે.

મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે મૂળરાજથી લાટ જીતી શકાયું નહોતું એટલું જ નહિ પણ મૂળરાજ પછી બીમદેવ સુધીના રાજાઓ લાટને જીતી શક્યા નહોતા. દુર્લભરાજે કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયો. કારણ શક સં. ૯૭૨ (વિ. સં. ૧૧૦૬) નું બારપ્પથી પાંચમી પેઢીના ત્રિલોચનપાલનું એરયાણનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે. (પ્રા. લે. મા.

નં. ૭) આ લાટનો વિગત કરીને કાંચમાં માટે એ પ્રદેશને ગુજરાતનો એક ભાગ બનાવી દેવાનું મહાકાર્ય ક્યુદેવે કર્યું. છતાં એ કાર્યનું અંત્ય પણ સૂચન કાંઈ પ્રબંધમાં નથી. ફક્ત 'વિ. સં. ૧૧૩૧' ના નવસારી તામ્રપત્રથી આ વિગતની આપણને ખબર પડે છે. આ તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે ચૌહાણકુળના રાજ્યમાં તેના મેવક (તત્કાલ દ્રવ્યોપજીવી) અને મહામંડેશ્વર સોલંકી વંશના કુલંભરાજે લાટ દેશના નાગસારિકા વિષય (નવસારી જિલ્લા) માંથી નડોદપટ્ટમાંનું ધમગાછા ગામ દાનમાં આપ્યું છે. (જુઓ સુરતની સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં હપાયેલું ધમગાછાનું તામ્રપત્ર).

આ દાનપત્રમાં 'વિજયમાન નાગસારિકા વિષય' એ રીતે શબ્દો છે એ ઉપરથી તે સંતમાં એ પ્રદેશને જ્યાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. ચળી આ દાનપત્રથી ક્યુ લાટનો વિગત કરીને નવા જતાએલા પ્રદેશની વ્યવસ્થા માટે અધિકારીઓની પણ નીમણૂક કરી દીધી હોવાનું નક્કી થાય છે.

ક્યુદેવે આ લાટના વિગત પછી દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાની પદ્ધતિ જોઈને ત્રેલોક્યમશ્વરનું નિશ્ચય ધારણ કર્યું હોય એમ માફ અનુમાન છે. આ નિશ્ચય એના પોતાના સૂત્રના વિ. સં. ૧૧૪૮ ના તામ્રપત્રમાં (જુઓ એ ઈ. અ. ૧૫. ૩૧) તથા એના વંશજોના ઉત્કાણ સ્તોત્રમાં મળે છે.

મીનજહેવી સાથે કર્ણનાં લગ્ન-સિદ્ધરાજના સમયથી ગુજરાતમાં જોવાનું પ્રાપ્ત થયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધરાજની માતાં લગ્નની બાબતને જૈન પ્રબંધ-લેખકો મહત્ત્વ આપે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ઉપર કહેલા લાટના વિગતને લીધે ગુજરાત અને દક્ષિણનો સંબંધ વધ્યો અને દક્ષિણનાં-જોઆનાં કાલંબરંથી રાજા જયકેશીની પુત્રી મીનજહેવી સાથે ગુજરાતના રાજાનાં લગ્ન લવિન થયાં.

મીનજહેવીના પિતાનું જયકેશી નામ તથા ક્યાક્યામાં એની

રાજધાનીનું ચંદ્રપુર નામે જ્યેષ્ઠ ઇતિહાસમુદ્ધિ છે. (જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૬ શ્લો. ૮૯ થી ૧૭૦ અને પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૧૨-૧૧૩. અને મું. ગે. પ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૦, દક્ષિણનો પૂર્વ-સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭, ક્ષીટનું કેનેરીઝ ડીનેરટીઝ પૃ. ૯૧ તથા કુમ્ભકુલ પૃ. ૧૬૬ અને પૃ. ૧૭૬) પણ એ-લમ કેવી રીતે થયો તે બાબતનું દ્વયાશ્રય અને પ્ર. ચિં. માં જે વર્ણન મળે છે તેમાં કેટલોક તફાવત છે. પ્ર. ચિં. માં પૂર્વ જન્મના સ્મરણની જે વાત છે તેને તો ચમત્કારકોટિની ગણી વિચારક્ષેત્રમાંથી બાદ કરવી પડશે. બાકી જે જંતાન્ત રહ્યો તેમાં મીનજદેવી જાતે પિનાનાં માણસો સાથે પાટણ આવે છે. કર્ણ છપી રીતે તેને જુએ છે અને પછી કર્ણને નંહિ પરણી શકે તો પોતે જાણી મરશે એવી મીનજદેવીની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કર્ણ તેને પરણે છે એટલી વાત દ્વયાશ્રય અને પ્ર. ચિં. માં સમાન છે. પણ આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા મીનજદેવીને શા માટે લેવી પડી ? પ્ર. ચિં. કાર કહે છે કે મીનજદેવી કુરુપ છે એમ જોઈને કર્ણે એને પરણવાની ના પાડી; દ્વયાશ્રયમાં એ વાત નથી. અને સિદ્ધરાજના આશ્રયમાં રહીને લખનાર એવું લખી પણ શી રીતે શકે ?

દંતકથા કેટલી ઓછી વિશ્વાસપાત્ર હોઈ છે એનો પણ એક દાખસો આ પ્રસંગમાં જોઈ લઈએ. કર્ણને મીનજદેવીથી સિદ્ધરાજ નામે પુત્ર થયો એ સર્વમાન્ય છે. પણ સિદ્ધરાજનો જન્મ પાલણુપુરમાં થયો હતો એવું રાક્ષમાળા (આ. ૩ પૃ. ૧૪૫)માં સ્થાનિક દંતકથાને આધારે શર્ણસ સાહેબે લખ્યું છે અને મુંબઈ ગેઝીટીઅર (પૃ. ૧૭૧) માં ઉતાયું છે. પણ એ ખોટું છે કારણ કે સિદ્ધરાજના જન્મ વખતે પાલણુપુર શહેર હિતું જ નહિ. સિદ્ધરાજના જન્મ પછી લગભગ સો વર્ષે આખુણા પરમાર રાજ ધારાવર્ષના બાઈ પ્રહ્લાદનદેવે પોતાના નામ ઉપરથી પ્રહ્લાદનપુર-પાલણુપુર વસાવ્યું છે. (જુઓ પાર્થ પરા-ક્રમ વ્યાયોગનો ઉપોદ્ધાત તથા 'ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ' આ. ૧ પૃ. ૭૯).

પરોક્ષી રાજ્યોના પ્રમુખો ધણીવાર કચોટીનું કામ કરે છે. તથાપિ પ્રમુખ કે પ્રશસ્તિનાં ક્યોનોને ઐતિહાસિક કચોટી લગાડીને પારખું કરવાની આવશ્યકતા કેટલી છે એ બેય વસ્તુ નીચેના લખલાથી સ્પષ્ટ થશે.

વિ. સં. ૧૪૬૦ની આસપાસમાં જૈન સાધુ નમચન્દ્રસૂરિએ હમીર મહાકાવ્ય નામના કાવ્યમાં ચોદાણુ હમીરના એક પૂર્વજ દુઃશસે કણ્વને મારી નાખ્યો અને તેની રાજલક્ષ્મીને પોતે પરણ્યો એમ લખ્યું છે (સ. ૧ શ્લો. ૩૧) અને આ અન્યમાં તે દંતકથાનો આધાર લેવામાં આવ્યો હશે. ધણું કરીને દંતકથાને આધારે ગુજરાતના પ્રમુખ-કર્તા ગજશેખરસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૦૫) એ દુશસદેવે ગુર્જરાનાં રાજાને બાંધીને તેની પાસે અજમેરમાં જાસ વેચાવી એમ લખ્યું છે. (જુઓ ચતુર્વિંશતિ પ્રમુખ કાર્યસ સભા સં. ૫. ૨૬). જો કે અજમેર ત્યારે સ્થાપ્યું નહોતું.

આ બેય અન્યોમાં સચવાયેલી દંતકથા ખીલકુલ વિશ્વાસપાત્ર નથી, કારણ કે

(૧) હમીરે મહાકાવ્યમાં ફર્લબ અને દુઃસલ બે એક જ રાજાનાં નામ હોવા છતાં બે જુદા રાજા ગણવાની શુલ્ક કરી છે.

(૨) અને ચોદાણુ કુળના રાજાઓની પ્રશંસાને અર્થે અને ઉપરના બેય અન્યો કરતાં દોઢસો બસો વર્ષ જોડેલા જુના કાળમાં લખાયેલા પૃથ્વીરાજવિજયમાં એટલું લખ્યું છે કે ‘માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યે ઉપર કહેલા ફર્લબ કે દુઃસલના ન્હાના બાઇ ચિદરાજની મદદથી ગુર્જર કણ્વને હરાવ્યો’ (સ. ૫ શ્લો. ૭૬-૮૮) અને આ છેલ્લી વાતમાં સત્યાંસ દેખાય છે કારણ કે માળવા સાથે કણ્વને યુદ્ધ થયું હોવાની વાત જો કે ગુજરાતના ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનરૂપ દ્વાયાત્રયમાં કે પ્ર. ચિં. માં નથી પણ સૂક્ત સંકીર્તન (સ. ૨ શ્લો. ૨૩)માં તથા સુર્યોત્ત્સવપ્રશસ્તિમાં (શ્લો. ૨૦) માળવા સાથેના વિશ્વહતું ચોકુંક સચન છે. અલગત ગુજરાતનો લેખક કણ્વે હારી

ગયો હતો એમ તો શેનો જ લખે ? આ હકીકત ત્રણસો વર્ષ પછી ઉપરની દંતકથા બની ગઈ. કારણ કે પ્રશસ્તિલેખકોનું એક ધોરણ બીજાની મદદમાં પોતાનો પ્રશસ્તિવિષય રાખ્યો હોય અને તે બીજાએ વિનય મેળવ્યો હોય એ વિનયનો વશ મુખ્ય વિજેતાપાત્રનું સ્થાન પણ ક્યાં વગર પોતાના નાયકને આપવો એવું હતું. આ ધોરણના અનેક દાખલાઓ પ્રશસ્તિઓ અને પ્રબંધોમાં મળે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ—વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯

સિદ્ધરાજનો જન્મ થયો ત્યારે એની ઉંમર કેવડી હતી એ વિષે પ્રબંધોમાં કાંઈક હેરફેરવાળાં કથનો છે. પણ એના રાજ્યનાં પ્રથમનાં વર્ષોમાં બાપાતોએ ઉચ્છંપલતા બતાવી હોવાનો સંભવ છે પણ એમાં કાંઈ વિશેષ તત્ત્વ નથી એટલે સિદ્ધરાજનાં બર્જરક ગિળણુભિરદયા વિચારનો આરંભ કરવો ફીક લાગે છે. દ્વાયાશ્રમમાં (સ. ૧૨ શ્લો ૫ થી ૮૦) આ મિશ્ર મળવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. રાક્ષસોએ સિદ્ધપુર ભાંગીને ત્યાંના દેવાલયને તોડી નાખ્યાની ફરિયાદ ઋષિઓ પાસેથી સાંભળી સિદ્ધરાજ એ રાક્ષસો ઉપર ચડી ગયો. અને બર્જરકને હરાવ્યો તથા હમેશ માટે પોતાનું સેવકપદ્મ કપ્તુલ કરાવી છવતો રહેવા દીધો. આ બર્જરક તે જ લોકકથાનો બાબરો ભૂત, અને ઉપર કહેલા મૂળમાંથી બાબરો ભૂતને સિધરા જેમ્સંગે રમશાનમાં રાખ ઉપર બેસીને મંત્રશક્તિથી વશ કર્યાની લોકકથા સિદ્ધરાજના મરણ પછી પોણોસો એંશી વર્ષમાં બહુ માન્ય થઈ ગઈ (જુઓ કી. ટી. સ. ૨ શ્લો. ૩૮). એ હકીકત જે જમાનાના માનસની ચમત્કારચુંબી દશાનો આબાદ દાખલો છે.

સિદ્ધરાજની કારકીર્દીમાંથી બીજો દાખલો લોકકથામાંથી ઐતિહાસિક અંશના પૃથક્કરણનો ફીક સ્પષ્ટ ગણાય એવો સોરઠવિનયનો લઈએ.

મૂળરાજના વૃત્તાન્તના પ્રસંગમાં કલ્પ જ છે કે દ્વાયાશ્રમમાં વિસ્તારથી આપેલું સોરઠના આહરિય ઉપર મૂળરાજે કરેલી ચડાઈનું

વર્ણન કલ્પિત માન્યું પડે. એવાં મળખુત ઐતિહાસિક પ્રમાણો છે. અને મૂળરાજ પછીના અને સિદ્ધરાજ પહેલાંના પાટણના કાંઈ રાજ્યોએ પાણી સોરઠ ઉપર વિજય મેળવ્યો. હોય, એવો પુરાવો નથી. કચ્છેવે દાલના અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી વસાવ્યું. અને એ રીતે સોરઠ જવાનો રસ્તો મરજ બનાવ્યો, અને સિદ્ધરાજે પ્ર-ચિં (૫-૧૭૪) કહે છે તેમ વડવાણુ વગેરે, શહેરામાં કીસ્લાઓ બધાવી સોરઠ છતવા પ્રયાણ કર્યું.

આ સોરઠવિજય સાથે સંકળાયેલ રાણકદેવી-રાખેંગારવાળી દંત-કથા અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને રાસમાળામાં એનું સામાન્ય રૂપ આપ્યું છે એટલે એ દંતકથા અહિં ઉતારવાની જરૂર નથી પણ એમાં ઐતિહાસિક અંશ કયો, છે તે ૧૮૫૨ની રાણકદેવીના જન્મની, ઉછેરની, સિદ્ધરાજે કરેલાં એનાં, માગાંની અને જુનાગઢનો રાખેંગાર એને દૂરી ગયાની વગેરે દંતકથા અસંભવિત છે એમ જો કુદલી કાવું નથી પણ એ મૌખિક દંતકથાને કાંઈપણ લેખી આધાર નથી, વળી પછીના પુનાવો માટે દંતકથાનો એ બાગ માનવાની આવશ્ય-કતા જ હોય એવું નથી.

પછી એ દંતકથાના બીજા અંશમાં જુનાગઢના રા નવધણને સિદ્ધ-રાજ સોલંકીએ પંચાળમાં બીડ્યો, અને મોદામાં તરણુ લેવરાવી જવા દીધો, આ અપમાનનો બદલો લેવા પાટણનો દરવાજો તોડવાની પ્રતિજ્ઞા, તેણે પોતાના પુત્ર ખેંગાર પાસે લેવરાવી અને ખેંગારે એ પ્રતિજ્ઞાનું સિદ્ધરાજ પાટણમાંથી ગેરદાનર હતો ત્યારે પાટણનો દર-વાજો તોડી પાલન કર્યું. આ માનબંધનો તથા રાણકદેવીને ખેંગાર દૂરી ગયો હતો એનો બદલો લેવા સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર આઘ કરી એવો દંત, કથાનો સાર છે.

જુનાગઢના રાજ્યોનાં નવધણ, ખેંગાર, નવધણ વગેરે નામે પોષળથી પણ મળે છે એટલે એમાં ન માનવા જેવું કશું નથી.

વળી પ્ર-ચિ. (૫-૧૩૪) અને પ્રભાવક ચરિત (હે-સુ-પ્રશ્નો ૪૩૦ અને ૪૬૩)માં એવ નામો મળે છે. પછી સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર એક કસ્ટાં વધારે વાર ચઢાઈ કરેલી એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધરાજના સૈન્યે પહેલાં વારંવાર હાર ખાધેલી એમ પણ ઉપરના એવ અન્યોમાં કહ્યું છે. અને આ લેખી પુરાવો જોતાં નવધણ માસે તરણું લેવરાવ્યાની હંતકથા. માનવી મુશ્કેલ છે. આ જિ અન્યો કરતાં પણ જુના વખતમાં લખાયેલા એક કરતાં વધારે પ્રખ્યાતાં આ પ્રસંગને લગતાં વર્ણનો-માંથી સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને એક જ વખત હરાવ્યો હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ સિદ્ધરાજે સોરઠના જે રાજાને હરાવ્યો તેનું નામ શું? પ્ર-ચિ.-નું વર્ણન કાંઈક અસ્પષ્ટ છે. છતાં એમાંથી નો નવ-ધણનું ખીલું નામ ખેંગાર હોય એવો ભાસ થાય છે. એ ગમે તેમ હોય પણ કીર્તિકૌમુદી (સ-૨ શ્લો-૨૫)ના તથા રવંતગિરિરાસના સ્પષ્ટ કથનો જોતાં સિદ્ધરાજે જેને હરાવ્યો તેનું નામ ખેંગાર કે ખેંગાર જ હતું એ નિઃસંદેહ પછી એ નવધણ મળ્યું કહેવાતો હોય તે જુદો વાત..

પાટણનો દરવાજો તોડ્યાની વાત સામાન્ય હંતકથા લાગે છે. વળી જુના વખતમાં પરાક્રમી રાજાની મોટામાં મોટી વાસના રાજ્ય વધારવાની-દિગ્વિજયની, જમીનની જીજ્ઞાસાને એટલે પડોશી રાજ્ય ઉપર ચડી જવા માટે કોઈ જાતના જહાઝાની જરૂર જ નહોતી મનાતી. અત્યાચારી સામ્રાજ્યજીજ્ઞાસુ પણ કાંઈ જુરે છે? એટલે સિદ્ધરાજની ચઢાઈના જહાઝા તરીકે તો રાણકદેવીનું હરણ ચવાની કે પાટણનો દરવાજો તોડ્યો હોવાની જરૂર જ નથી.

હવે હંતકથાના સૌથી મનોવેગક બનાવનો વિચાર કરીએ. હંત-કથા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે ખેંગારને જુનાગઢ આગળ જ તેના ભાણેજ દેરાજવીરાજના કપટનો કામ લઈને માર્યા અને રાણકદેવીને પોતે પાટણ લાંબ ગયો. પણ રાણકદેવી માની નહિ અને છેવટ વંદનાણ આગળ

આ દંતકથામાં ટેટલુંક બધખેસતું નથી. દાખલા તરીકે પતિ એક રથજે મરી જાય પછી એ ગાય લાંબી ગુસારી કરી શકે અને ત્રીજો ટેટલો પત્ની સતી થાય એ જુના રિવાજને પ્રમાણે તેમ જ રાજની રિથિનિતો વિચાર કરનાં સંબંધિન નથી.

વળી સિદ્ધરાજના સમયના વિ. સં. ૧૧૯૬ના દોહડના ઉત્ક્રીષ્ટ લેખમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ગૂર્જરમંડળના રાજા જયસિંહે સોરઠના અને માળવાના રાજાઓને કેદમાં નાખ્યા હતા :-

શ્રી જયસિંહ દેવોસ્તિ મૃપંગૂર્જરમંડલે ।

યેન ધારાગૃહે ક્ષિપ્તો સુરાપ્દમાલવશ્વરૌ । ।

(ઈ. એ; ગ્ર, ૧૦ પ. ૧૫૯)

અને એ નિર્વિવાદ પુરાવો જોતાં જેમ માલવાના રાજાને સિદ્ધરાજે કેદમાં નાખી તે પછી છોડી મુક્યો હોવાનું પ્રબંધોનાં અમુક કથનોથી થાય છે તેમ જ સોરઠના રાજાને પણ કેદમાં નાખ્યા પછી છોડી મુક્યો હશે એમ માનીએ તો સોરઠના રાજાની રાણી પાટણ ગઈ હોય અને પાંડણથી વળતાં ગમે તે કારણથી કાંઈ નવું ધીંગાણું ચલાવી ખેંગાર વઢવાણ આગળ મરી જતાં ત્યાં સતી થઈ હોય એ સંબંધિત છે અને એ રીતે દંતકથાનો એ અંશ તથા ‘માર પાટણ દેશ’ જેવા સોરઠા પણ સંબંધિત બને છે.

અને કીર્તિકોમુદીના ‘ખેંગારને દણી નાખ્યો’ વિષ્ણુનાનાજો શબ્દોનો અર્થ ‘ખેંગારને હરાવ્યો’ એટલો જ કરવામાં વાધો નથી. પાછળથી દંતકથામાં ગડબડ થઈ જાય એમાં નવાઈ નથી. દેશળવીરાજની વાત બહુ મહત્વની નથી, જો કે પ્ર. ચિં. માં એનું સ્થાન છે એ જોતાં દંતકથાનો એ અંશ સં. ૧૩૬૧ જેટલો જુનો માનવો પડશે.

સોરઠના ‘વિજયને પાટણના રાજ્યે બહુ મહત્વનો ગણ્યો હોય એમ દેખાતું નથી કારણ કે જેમ માળવાના વિજયથી સિદ્ધરાજે અવન્તી-નાથનું બિરૂદ પાંડણ કહ્યું છે તેમ સોરઠના વિજયથી કોઈ બિરૂદ

ધારણ કયું નથી. દ્વાયાશ્રયમાં પણ સિદ્ધરાજના વર્ણનમાં એનો ખીલ-કુલ નિર્દેશ નથી. માત્ર વ્યાકરણમાં હેમચંદ્રે અજયવિસિદ્ધઃ સૌરાષ્ટ્રાન્ એ રીતે દાખલો આપ્યો છે. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આ વિજયનું મહત્ત્વનો ગણાયો હશે. કારણકે ત્યાં આ વિજયની તારીખથી સિંહ સંવત આસ્યો છે. આ સંવતની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી સં. ૧૧૭૦ માં સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્ર હત્યો હોવાનું અનુમાન થાય છે.

સિદ્ધરાજનો માલવ વિજય

જે વિજયથી સિદ્ધરાજે અવંતીનાથનું બિરુદ ધારણ કયું અને ગુજરાતે સામ્રાજ્ય મેળવ્યાનો સર્ગર્વ સંતોષ અનુભવ્યો એ માળવાના વિજયની કથા બધા પ્રમંથોમાં આછા વધુ વિસ્તારથી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ માળવાના વિજયથી ગુજરાતને કેટલો લાભ થયો એનો સાચો ખ્યાલ કાર્યસાહેબ, મું. ગે. ના લેખક વગેરે જુના ઇતિહાસ લેખકોને નહોતો આવ્યો. પણ મૂળરાજની કારકીર્દી વર્ણવતાં વિ. સ. ૧૦૫૩ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલમા. જે ઉત્પ્તિર્ણ લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે લેખમાં મુંજે મૂળરાજને હરાવ્યો હોવાની વાત સાથે મેવાડની રાજધાની આઘાટને બાંધ્યાની વાત પણ છે. (જુઓ એ લેખનો શ્લોક ૧૦ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાંક-૩૧૮) આ હારને પરિણામે મેવાડનો કેટલોક ભાગ માળવાના રાજાના હાથમાં આવ્યો તે છેક સિદ્ધરાજના સમકાલીન—અને જોને સિદ્ધરાજે હરાવીને કેટલોક તે યશોવર્મા રાજાના વખત સુધી માળવાને તાબે જ રહ્યો હતો. રાજા ભોજ તો ધૂણીવાર ચિતોડમાં જઈને રહેતો અને ત્યાં તેણે ત્રિભુવનનાથપણ અથવા ભોજ જગતી નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. અને સિદ્ધરાજે યશોવર્માને હરાવતાં માળવાના કેટલાક ભાગ સાથે ચિતોડ, કુંગરપુર અને વાંસવાડનો સુલક પણ સિદ્ધરાજને તાબે આવ્યો અને આના પુરાવામાં દંતકથા કે કોઈ પ્રમંથનું અસ્પષ્ટ કે સ્પષ્ટ કથન નથી પણ ઉલ્લેખમાંથી સં. ૧૧૯૫ ની જેઠ વદ ૧૪

ને ગુરુવારનો ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો (પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અ. ૧-૨ માં શ્રી ડીસ્કલરનો લેખ) છે જેમાં અણુદિલ પાટણના મહારામધિગજ સિદ્ધચક્રવર્તી, અવંતીનાથ, ત્રિભુવનગંડ બર્મરુદિનિપ્પુ શ્રી જ્યોતિર્લેખે માળવાના રાજા શ્રી યશોવર્માને શતીને તેના અવંતી-મંડળ ઉપર પોતાના, નાગરકુળના માદ્યમાત્ય, દાદ્યકના પુત્ર મહાદેવને અધિકારી (સુખો) નીમ્યો હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે. આ ઉપરાંત વાંસિ-વાડા રાજ્યના તત્ત્વવાદ ગામમાં ગણપતિની મૂર્તિ નીચેથી એક તુટિત સાલ વગરનો સિદ્ધરાજની હકુમત સુચવતો લેખ શ્રી ગૌ. હી. ઓઝાને મળ્યો છે. ખરી રીતે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાએ જ ચિત્રોડ-મેવાડના આ ભાગ ઉપર ગુજરાતની સત્તા હોવાની વાત ખેંચી પ્રસિદ્ધ કરી છે. (જુઓ પ્રશ્નના પુ. ૬ અ. ૩ ૫-૧૭૬)

માળવાના વિજયથી ગુજરાતમાં પ્રખળ સંમૃદ્ધિ આવી, સ્થૂલ સંમૃદ્ધિ જ નહિ પણ માળવાના મુળ-ભોજનો વિદ્યાપ્રેમ પણ ગુજરાતમાં આવ્યો અને ગુજરાતમાં સંસ્કૃતવિદ્યાના પ્રચારને બારે ઉત્તેજન આપ્યું. (જુઓ હેમચંદ્રની વ્યાકરણ રચનાની કથા - પ્ર. ચિ. ૫. ૧૨૬ થી ૧૨૮ તથા પ્ર. ચ. હે. સ્ક. પ્ર. શ્લો. ૬૬ થી ૧૧૫).

અત્યાર સુધી ઘણા ખર્ચ દાખલાઓ દંતકથા મીખિક અથવા પ્રમ્પ્તોક્તમાંથી ઉત્કૃષ્ટ લેખોની મહત્ત્વ વડે ઐતિહાસિક અંશ ગોધવાના જોયા છે. હવે એક દાખલો એથી ઉચ્ચે એટલે ઉત્કૃષ્ટ લેખનાં અતિ સંક્ષિપ્ત કથનને અન્ય લેખો કે પ્રમ્પ્તોક્તની મહત્ત્વ ઉદ્દેશવાનો જોઈએ.

ઉપર સોરઠવિજય પ્રમંગમાં ટાંકેલા દોહડના લેખમાં લખ્યું છે કે ' સિદ્ધરાજે ખીન્ન પણ સિન્ધુરાજ વગેરે રાજ્યોને ઉખેડી નાખ્યા અને ઉત્તરના રાજ્યો પાસે પોતાની આજ્ઞા સિદ્ધધાર્ય કરાવી. ' (ઇ. એ. પ્ર. ૫. ૧૫૮).

આ લેખ નિવાસ સિન્ધુરાજને, ઉખેડી નાખ્યાની વાત રક્ત સંમંદાલીન વાંચકો વાંચકો દ્વારા (પ. ૪ શ્લો. ૧૨૬) માં તથા

પાછળના પ્રબંધકારોમાંથી એક સોમેશ્વરે જ 'સિન્ધુપતિને બાંધ્યો' (કી. કી. ૨ શ્લો. ૨૫ તથા સુરથોત્સવ સ. ૧૪ શ્લો. ૨૨) એ રીતે, ઉલ્લેખ કર્યો છે. આધુનિક ઇતિહાસ લેખકોમાંના છેલ્લા શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા આ ઉલ્લેખ ઉતારીને જ અટકી જાય છે. પણ આ સિન્ધુરાજ કોણ તેનો ખુલાસો કરતા નથી. પરંતુ પડોશી રાજ્યોના ઉત્કીર્ણ લેખો જોતાં વિ. સં. ૧૨૧૮ના કિરાડુના લેખમાં સિદ્ધરાજની કૃપાથી પરમાર સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજપુરનું રાજ્ય પાછું મળ્યું તે સિન્ધુરાજપુરનો રાજા અહિં ઉદિષ્ટ હોવો જોઈએ. (જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ ૪ ૧૮૩ ના ટિ. માં કિરાડુનો લેખ) પછી ઉપર ઉત્તરના રાજાઓ પાસે આજા પળાવી એમ લખ્યું છે તે ઉત્તરના રાજાઓ કયા ? નાગૌલનો ચોહાણ રાજાઓએ તો ગુજરાતના રાજાઓનું સામન્તપદ ધણી વખતથી સ્વીકાર્યું હતું. નાગૌલનો ચોહાણ આશરાજ તો સામન્ત તરીકે માળવા ઉપરની અડધમાં સાથે હતો. એટલે અજમેરનો ચોહાણ રાજા વિવક્ષિત હશે એમ માનવું પડેશે. હવે સિદ્ધરાજના વખતમાં અજમેર વસાવનાર અજયદેવનો પુત્ર અજલદેવ અજમેરનો રાજા હતો, અને મેરુગ તથા સોમેશ્વર દોહડના લેખનાં ઉપર ઉતારેલાં વચનનો ખુલાસો કરતાં કહે છે કે 'સપાદલક્ષનો રાજા નમી ગયો અને તેથી સિદ્ધરાજ તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી' (જુઓ પ્ર. ચિં. ૫. ૧૬૧ અને કી. કી. સ. ૨ શ્લો. ૨૭ થી ૨૯). સિદ્ધરાજે આ ચોહાણ રાજાને કાંચનદેવી નામની દીકરી આપેલી એ હકીકત ચોહાણના કુળના કાવ્ય-પૃથ્વીરાજવિજયની ટીકામાં પણ છે. વળી સાંભરના એક કુવામાંથી સિદ્ધરાજનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળી આવ્યો છે એટલે સદેહનું કારણ રહેતું નથી. પણ સિદ્ધરાજ દીકરી આપે છે અને સાકંભરીવિજયનો ગર્વ પોતાનાં બિરૂદમાં લેતો નથી-ન્યારે કુમારપાલ લે છે એ જોઈને જોતાં ચોહાણ સાથે સિદ્ધરાજે મૈત્રીસંબંધ બાંધીને સંતોષ રાખ્યો હશે, એમ લાગે છે.

અન્ય સૂચી

૧ દ્વાયત્રય, ૨ પ્રજ્ઞાધર્મિતામણિ (પ્ર. ચિ.) ૩ રાસમાળા,
 ૪ મુખર્ધ ગેઝીટીઅર (મુ. ગે.) ૫ ૧ બા ૧; ૫ ઈન્ડિઅન એન્ડી-
 ક્વેરી (ઈ. એ.) ૬ એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા (એ. ઈ.). ૭ કીર્તિ
 કોમુદી (કી. કો.), ૮ સુકૃતસંકીર્તન (સુ. સં.), ૯ વીએના ઓરી
 એન્ટલ જર્નલ (વી. એ. જ.), ૧૦ પ્રાચીન લેખમાળા (પ્રા. લે.
 મા.), ૧૧ સુરતની આદિત્ય પરિપક્વનો રિપોર્ટ, ૧૨ દક્ષિણનો પૂર્વ
 સમયનો ઇતિહાસ, ૧૩ ફ્લીટનું કેનેરીઝ ડીનેસ્ટીઝ, ૧૪ ક્ષેત્રકુલ,
 ૧૫ પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ, ૧૬ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ બા. ૧,
 ૧૭ હમ્મીર મહાકાવ્ય, ૧૮ ચતુર્વિંશતિપ્રજ્ઞ, ૧૯ પૃથ્વીરાજવિજય,
 ૨૦ સુર્યોત્સવ, ૨૧ રેવંતગિરિરાસ, ૨૨ પ્રભાવકચરિત, ૨૩ પ્રાચીન
 જૈનલેખસંગ્રહ, ૨૪ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અં ૧, ૨, ૨૫ પ્રસ્થાન પુ. ૯
 અં. ૩, ૨૬ વાઝમદાલકાર, ૨૭ ચગપ્રતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧.

ગુજરાતના ઇતિહાસના કેટલાક અણુઉકેલાયેલા પ્રશ્નો

પ્રાગૈતિહાસિક સમજણની એવી ભૂમિકા ઉપર આપણે અત્યારે ઊભા છીએ કે કયા પ્રશ્નોને અણુઉકેલ્યા ગણવા અને કોને સર્વકાળ માટે ઉકેલાઈ ગયેલા ગણવા એ જ અણુઉકેલાયેલો કાયકો છે. એકને જે નિઃસંદિગ્ધ હકીકત લાગે તે ખાતરને હંતકથા કે કપોલકલ્પના લાગે એ ઐતિહાસિક આપણે ત્યાં વિરલ નથી. છતાં આ લેખ માટે નીચેના વ્યવહારુ માર્ગ લેવા ધાર્યું છે: (૧) પ્રાગૈતિહાસિક કાળને હજી સંશોધનનો વિષય ગણીને તથા સુરક્ષિત સમય અને તદ્દતર સમય પણ મારો અભ્યાસવિષય ન હોવાથી એ એમને દૃષ્ટિમર્યાદાથી દૂર રાખવા. (૨) વિગતના ગ્રીષ્મા પ્રશ્નોની ચર્ચા આ લેખ માટે લાંબી થઈ પડે એટલે એવા પ્રશ્નો કીક સંખ્યામાં હોવા છતાં એને સ્પર્શ ન કરવો, અને ઐતિહાસિક હિંદુકાળના બિન્ન બિન્ન યુગના ચારપાંચ મોટા દાખલાઓ અહિં નોંધવા. અભ્યાસીને દિશાસૂચન અર્થે કદાચ એ પુરતું છે.

૧. પ્રાગૈતિહાસિક કાળને ઉપર કહ્યું છે તેમ વિચારવર્તુલમાંથી બહાર ગમીએ તો પહેલી નજર પૌરાણિક કાળના કૃષ્ણચંદ્રિત્ર ઉપર પડે છે. ભગવાન કૃષ્ણ ગુરુગતના હતા એવું માનવાથી આપણું ચિત્ત કાંઈક અદ્ભુત ગૌરવના હર્ષથી ભરાઈ જાય છે અને એ માન્યતામાં તથ્યાંશ ફેરવો છે એ સ્ફુર્તિથી તપાસવાની ના પાડે છે; એ સામાન્ય

મનઃસ્થિતિ છે, ત્યાં શંકા કરનાર નાસ્તિક ગણાય તો નવાઈ નહિ, છતાં કૃષ્ણચરિત્રના સાહિત્યને જરા વિવેચકદષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કૃષ્ણચરિત્રવિષયક જે અતિ વિશાળ સાહિત્ય અત્યારે ઉપજી રહ્યું છે તેમાં પ્રાચીનનમ મહાભારત છે. દરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને એનો આધાર લઈને રચાયેલી સેંકડો સંસ્કૃત તથા દેશી ભાષાની રચનાઓ તે પછીની છે. કૃષ્ણ ખરેખર ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તો એના સંબંધી જે માહિતી મહાભારતમાંથી મળે તે બીજેથી મળતી માહિતી કરતાં વધારે વિશ્વાસનીય ગણાય એ પણ ન્યાય છે.

મહાભારત અત્યારે જે રૂપે મળે છે તે રૂપે એ એક કતાની કૃતિ નથી એટલું જ નહિ પણ એક સૈકાની પણ નથી. એક લાખ શ્લોકનો આખો ગ્રન્થ પુરા થયા પછી હજારો શ્લોકો એમાં ઉમેરવા છે એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. મતલબ કે મહાભારતનાં બધાં કથનોની ઐતિહાસિક કિંમત એકસરખી નથી. હવે મહાભારત વાંચતાં કૃષ્ણ અને યાદવો મથુરાના નિવાસી હોય એવી સાધારણ છાપ પડે છે. છતાં સભાપર્વમાં 'જરાસંધની બીકથી અમે પશ્ચિમ દિશામાં ગિરિ-દુર્ગને આશ્રયે ગયા...મથુરા તજીને દ્વારામતી ગયા' (સભાપર્વ અ. ૧૪) વગેરે શબ્દો કૃષ્ણના મુખમાં મુક્યા છે. મ. આ. પર્વમાં પણ દ્વારામતીમાં કૃષ્ણ રહેતા હોવાનું વર્ણન છે. અને પછીનાં પુરાણોમાં તો એ વાત છે જ. મતલબ કે મથુરાથી શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો બંધા નહિ તો કેટલાક ગુજરાતમાં દ્વારામતી-દારકા આવેલા એ વાત યોક્તસ ઇતિહાસસિદ્ધ લાગે છે.^૧ જો કે થોડા કાળે માટે આવેલા કે કાલમ રહેવા માટે એ યોક્તસ કહી શકાઈ નથી. પણ મહાભારત પોતે જો કે એનો પાછલો ચર તથા બીજાં પુરાણો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યા તે પહેલાં જ યાદવો પ્રભાસ આગળ દોર પીને અંદર અંદર લડીને કપાઈ મુક્યા અને તેઓની સ્ત્રીઓને કાળાઓ ઉપાડી ગયા.

૧. દરિવંશમાં તે યાદવો મથુરા છોડીને સિન્ધુદેશમાં ગયા એમ લખ્યું છે.

પછી દ્વારમતી સમુદ્રમાં ડુબી ગયું. હંકામાં દારકાના યાદોનું કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી શું થયું, એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહે છે. કારણ કે ઉપરનું પૌરાણિક કથન શબ્દશઃ માનવામાં ધણી મુશ્કેલી છે.^૨ મહા-ભારતના યુદ્ધના સમય માટે હજી વાદવાદી ચાલે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીના જુદાજુદા સમયો જુદાજુદા પુરાવિદો તરફથી સુચવાયા છે. એ સમય ગમે તે હો પણ કૃષ્ણ પછી ગિરનારના અશોકના શિલાલેખથી ઇતિહાસનો પડો જીધડે છે એ નિશ્ચિત છે, પણ એ બે બનાવોના વચ્ચાળાનો સમય અંધકારપૂર્ણ છે. ભારતમાં અન્યત્ર પૌરાણિક રાજવંશોની કાંઈક ગાંઠવણ બંધે ચર્ચાકે પણ ગુજરાતમાં એ પાંચસો કે પચ્ચીસસો વર્ષ દરમિયાન શું બન્યું, એ ગુજરાતના ઇતિહાસનો મહાન પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્ન ન ઉઠેલી શકાય ત્યાં સુધી ‘કૃષ્ણ દારકામાં હતા’ એમ કહીને રાજી ચવામાં કરો ઐતિહાસિક અર્થ નથી. યાદવો ગુજરાત-સુરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હોય તો થોડો વખત રહીને ચાલ્યા ગયા કે એક એ પેઢી પછી એ લોકોનો તદ્દન નાશ થઈ ગયો ? કે શું થયું ? અને ગુજરાતની યાદવો પછી અને મૌર્યો પહેલાં શી સ્થિતિ હતી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ અત્યારે તો દૂર લાગે છે.

૨. પૌરાણિક પછી અર્વાચીન કાળ તરફ આવતાં મૌર્ય, ક્ષત્રપ, ગુપ્ત સમયને જવા દઈએ. અને વલ્લભીસમયનો વિચાર કરીએ. વલ્લભીના મૈત્રકોનાં ઘનપત્રો એ વલ્લભીસમયના ઇતિહાસનું મુખ્ય સાધન છે. એ ઉપરથી વલ્લભીનો રાજવંશ જોણે કાઠિયાવાડમાં તથા કેટલોક કાળ ગુજરાતના કેટલાક ભાગ ઉપર ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, એ રાજવંશનું નામ મૈત્રક હતું એ હવે નિઃશંક નક્કી થયું છે. પણ

૨. હાલનું દારકા એ પ્રાચીન-મહાભારતકાલીન દ્વારમતી નથી. પ્રાચીન દ્વારમતી દરિયા પાસે નહિ. દૈવલક પર્વત પાસે અર્ચાત હાલના જુનાગઢ રથાને કે તેની નિકટમાં ક્યાંક હતું એ એ અન્યત્ર સપ્રમાણ દર્શાવ્યું છે. (જુઓ - ઐતિહાસિક સંશોધન, પૃ. ૩૭૭) એટલે દારકા ડુબી ગયાની કથા પાછળથી બેસાયેલી છે.

મૈત્રકોએ પોતાનાં તામ્રપત્રોમાં જે સ્વુઓને મારીને પોતે સત્તા મેળવી હોવાનું કહ્યું છે તે કાણ હતા ? અને મૈત્રકો પોતે કાણ હતા અને ક્યાંથી વક્ષમીમાં આવ્યા ? મૈત્રકોની જાતિ વિશે લગભગ સિતેર વર્ષથી ચર્ચા ચાલે છે. પણ તેઓ કાણ હતા ? ગૂર્જર નામની કોઈ પન્દેશી જાતિ કે દણનો કાષ્ટ કોટો કે હાલના કાશ્મિરવાડના મેર લોકોના પૂર્વજો કે નાગરો ? કે કાશ્મિરોનું જ કોઈ કુળ ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો નથી. ઉપર નોંધ્યા છે તેમાંના પ્રત્યેક વિકલ્પના પક્ષમાં કાંઈક ફલીસો છે; અને નિર્ણયને દૂર ધકેલતો આ પ્રશ્ન જોમો જ રહે છે.

આ પ્રશ્ન સાથે જ એ મૈત્રકોનાં જ તામ્રપત્રો ઉપરથી ઉપસ્થિત થતો મૈત્રકવંશનો સ્થાપક ભટાર્ક કોનો સેનાપતિ હતો અને દ્રોણસિંહ વગેરે મૈત્રક રાજાઓ ક્યા ચક્રવર્તીના સામંતો હતા એ પ્રશ્નનો પણ સ્પષ્ટ ઉત્તર સાધનને અભાવે જોમો જ છે. સ્કંદગુપ્ત પછીનો કોઈ ગુપ્ત રાજા દ્વાપુરના લેખવાળો ચરોધર્મા વિષ્ણુવર્ધન, વાકાટક રાજા હરિવેણ, વગેરે બિજા બિજા રાજાઓને દ્રોણસિંહના ચક્રવર્તી સ્વામીપદ માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે, પણ કોઈનો દાવો બહુમાન્ય થયો નથી. એટલે આ પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો જ છે.

૩. કાલક્રમની નિકટતાના કારણથી ‘ગૂર્જર જાતિ કે ગૂર્જર દેશ ?’ એ ખુબ ઝંખામાં પડેલા પ્રશ્નનો પણ અહિં જ સ્પર્શ કરી લેવો ફીક છે. હાલનો ગુજરાત દેશ વિ. સં. ૧૦૦૦ પહેલાં ગુજરાત કે એ રાજ્યના પ્રાચીન રૂપમાં ગુજ્જરાત, ગૂર્જરના કે ગૂર્જરદેશ નહોતો કહેવાતો પણ એના જુદા જુદા ભાગો આનર્ત, લાટ, સુરાષ્ટ્ર વગેરે બિજા બિજા નામોથી ઓળખાતા. ત્યારે આ દેશને ગુજરાત નામ શા કારણથી મળ્યું, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધનાં શોધતાં ઇતિહાસશુદ્ધમાં જોડા જીતરનારને, એટલો પત્તો મળે છે કે

૧ જુઓ ‘આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું ?’ એ મ રા. રજ. (ઐતિહાસિક સંશોધન પૃ. ૨૮૦)

કનોજમાં રાજ્ય કરતા પ્રતિહારવંશના રાજાઓને એના રાત્રીઓ-દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર કહે છે એટલું જ નહિ પણ નવમા દશમા શતકના આરંભ લેખકો પણ જુઝ-ગૂર્જર' કહે છે. વળી ભરૂચ-લાટમાં સાતમા આઠમા શતકમાં એક ગૂર્જરવંશનું રાજ્ય હતું. આ ભરૂચના ગર્જરવંશને ઉપર કહેલા ગૂર્જરવંશ સાથે શો સંબંધ હતો એ પ્રશ્ન છે, પણ ગૌણ. વળી ગુજરાત નામને ભરૂચના ગૂર્જરો સાથે નહિ પણ કનોજના ગર્જરો સાથે નિકટનો સંબંધ છે એમ અત્યાર સુધીના ઐતિહાસિક જ્ઞાનથી લાગે છે. ઈ. સ. આઠમાથી દસમા શતકના આરંભ સુધી, મૂળ બિલ્લમાળના અને પાછળથી કનોજના ધણી થયેલા ગૂર્જર કે પ્રતિહાર રાજાઓ ધણા પ્રબળ રાજાઓ હતા. એ વંશના રાજા બોજનું સામ્રાજ્ય તો લગભગ શ્રીહર્ષના સામ્રાજ્ય જેટલું વિસ્તૃત હતું. આ ગૂર્જરો કે પ્રતિહારોએ ગુજરાતનો-ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતનો તથા કાઠિયાવાડનો કેટલોક ભાગ જમાવ્યો હતો. રજપુતાનાનો પણ ઘણો ભાગ તેઓને તાબે હતો. હવે આ ગૂર્જર ચક્રવર્તીનો કોઈ સામન્ત-ધણું કરી મૂળરાજનો પિતા રાજા, બિલ્લમાલની આસપાસના પ્રદેશનો પહેલાં સામન્ત હશે, એ પ્રદેશનું ઈ. સ. આઠમા નવમા શતકમાં ગુજ્જરતા નામ હતું.^૧ અને એ રાજાનો પુત્ર, મૂળરાજ બ્યારે આવડાઓને હરાવી અણહિલપુર પાટણનો ધણી થયો ત્યારે એ પોતે ગૂર્જરેશ્વર કહેવાવા લાગ્યો અને કાળક્રમે એના તથા એના વંશજોના તાબાનો મુલક ગૂર્જરદેશ-ગુજરાત કહેવાયો, એવી મારી અટકળ છે. અને આટલે સુધી ઇતિહાસનો પ્રકાશ સ્પષ્ટ છે. પણ આ ગૂર્જર નામનું મૂળ શોધવામાં વાઘવાદીનો અંધકાર ફરી વળે છે.

આ વિષયમાં પ્રશ્ન એ છે કે ગૂર્જર નામ મૂળ કોનું, દેશનું કે જાતિનું ? ગૂર્જર નામનું પ્રથમ દર્શન સાતમા કે બહુ તો છઠ્ઠા શતકમાં

૧ જુઓ મારે 'આખળા દેશને ગુજરાત નામ કયારે મળ્યું ?' એ લેખ. (ઐતિહાસિક સંશોધન, પૃ. ૨૯૬)

આપણે જે ભારતીય ઇતિહાસની મોટી હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને દ્રુપદેશ આદિ જુના ઇતિહાસસંશોધકોએ તર્ક કર્યો કે ગુર્જર રાજ ખરર ઉપરથી ઊપજ્યો છે અને ખરરો—ગૂર્જરો દુર્ગો સાથે કે જરા આગળ પાછળ મધ્ય એશિયામાંથી ભારતમાં પાંચમા શતકમાં આવ્યા. એ ગૂર્જરજાતિ પંજાબમાંથી આરંભી મારવાડ સુધી ઊતરી આવી અને એ જાતિ ઉપરથી અમુક પ્રદેશને ગૂર્જર દેશ નામ મળ્યું. આથી વિરુદ્ધ ગૌરીશંકર ઓઝા, ચિંતામણિ વંદ વગેરે પુરાવિદોનો મત એવો છે કે ગૂર્જર મૂળ એક દેશનું નામ અને પછી એ દેશના રાજાઓએ તથા લોકોએ ગૂર્જર નામ સ્વીકાર્યું. ગૂર્જર દેશનાં આ પ્રતિહાર, ચોદાણ, આલુક્ય વગેરે ગજકુસો ક્ષત્રિય કે અક્ષત્રિય હતાં.^૧ આ વિષયમાં જે સ્પષ્ટ પુરાવાઓ ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી મૂળ નામ દેશનું કે જાતિનું એનો ઉલ્લેખ નિર્ણય કરી આપે એવું કશું નથી. અલખત મેં પહેલાં કહ્યું છે તેમ ગૂર્જર નામના જોડણી ઉલ્લેખો મળે છે તેમાં ગૂર્જર દેશ એવો અર્થ સેવાથી કાંઈ વાંધો આવતો નથી ગૂર્જર જાતિ જ અર્થ સેવો પડે એવો એક પણ ઉલ્લેખ મારા ધ્યાનમાં નથી; છતાં મારા પક્ષની તરફથી એટલું કણ્ઠ કરવું જોઈએ કે ગૂર્જર જાતિ જેવો અર્થ કેટલાક ઉલ્લેખોમાં તો સહેલાઈથી થઈ શકે છે. અને ગૂર્જર નામધારી નાતો પહેલાં હતી અને હાલમાં છે પણ ખરી. વળી પરદેશી સ્વદેશીનો પ્રશ્ન જરા ગોણું છે. પરદેશીઓ આ દેશમાં જુના કાળથી આવ્યા ક્યાં છે એ નિઃસંદિગ્ધ હકીકત છે; પણ જુનાં કે હાલનાં અમુક કુળો કે અમુક જાતિઓ શુદ્ધ પરદેશી જ છે એમ સાબિત કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. એટલે એ આમલમાં ઝાઝો અર્થ નથી. પણ ગૂર્જર નામ મૂળ દેશનું કે જાતિનું એ પ્રશ્ન સર્વકાળ માટે બદલી ગયો છે એમ કહી શકાય એટલી પંડિતોની સંમતિ એક પક્ષમાં નથી.

^૧ જુઓ, 'પ્રાચીન ગૂર્જર દેશ અને ગૂર્જર જાતિ' એ મારો લેખ (ઐતિહાસિક સંશોધન ૪ ૨૬૮.)

૪. ચાવડાઓનો કોયડો—જે ચાવડા રાજવંશથી શુભરાતનો ઇતિહાસ બણવાનો આરંભ શુભરાતી બાળકો પહેલાં કરતાં અને ધણુ કરીને હજીય કરે છે એ ચાવડાનો આખો ઇતિહાસ ગણાતો વૃત્તાન્ત કેવળ દંતકથાને આધારે લખાયો છે તથા વંચાયબણાય છે. દંતકથા-નુમા^૧ ચાવડાવંશનું રાજ્ય પાટણમાં લગભગ બમો [બગબર ૧૯૬] રેહ્યું. અલખત ચાવડાઓની રાજ્યસત્તા અત્યંત નાના પ્રદેશ ઉપર સીમિત હતી. શુભરાતના બાકીના ભાગ ઉપર કાં તો રાષ્ટ્રકૂટોની અથવા પ્રતિહારોની સત્તા હતી એ તો હવે ઇતિહાસસિદ્ધ છે.^૨ એટલે ચાવડાવંશની સત્તાની મર્યાદા વિષે કોણ પ્રશ્ન નથી પણ સ્વયં ચાવડા-વંશ વિષે નિશ્ચયપૂર્વક ધણું થોડું કહી શકાય એમ છે. અન્ય વંશના બે ઉત્કૃષ્ટ લેખોમા અને એક પ્રાચીન ગ્રન્થમા ચાવડાવંશનો ઉલ્લેખ છે એટલે એ વંશનું ઇ. મ. સાતમાથી દશમા શતક સુધી શુભરાતમા અગ્નિતવ હોવા બાબત શંકા નથી. પણ એમાના બે તો પંચાસર કે અણુહિતવાડ પાટણના ચાવડા વિષે નથી જ અને ત્રીજો કયાના ચાવડાનો નિર્દેશ કરે છે એ સંદિગ્ધ છે. એટલે પાટણના ચાવડા વંશની વસાવળીનો તથા એ વંશ સાથે સંબંધ જે થોડા જલાવોની વાતો માબળીએ છીએ તેનું મૂળ દંતકથાના સંગ્રહરૂપ પ્રબંધો જ છે. ચાવડાવંશનું એક પશુ દાનપત્ર મળ્યું નથી. જેમા ચાવડાવંશની વાતો છે તેમાનો કોઇ પણ ચાવડાવંશનો નાશ થયા પછી બમો વર્ષની અંદર લખાયો નથી. એટલે એ ગ્રન્થોના લખાણની વિશ્વસનીયતા ધણી ક્ષીણ થઇ જાય છે. પ્રબંધોના ચાવડાવંશ મા બંધી વૃત્તાન્તમા પરસ્પર વિરોધ પણ ધણો છે. વસાવળીનો અનુક્રમ બધા ગ્રન્થોમા એક સરખો નથી. અલખત વધારે ગ્રન્થોનું મતસામાન્ય ધ્યાનમા રાખીને વંશાવળી ગોઠવવાના પ્રયાસો થયા છે પણ એ, ચોક્કમ પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી ચવાની લેવાય એવા છે. પાટણમા ચાવડાવંશના સ્થાપકનું નામ વનગજ હોવાનું લખાણ સર્વગ્રન્થસામાન્ય છે પણ એના માતપિતાના નામ

જુદા જુદા પ્રધેમાં જુદાં જુદાં મળે છે. પંચામનો જ્ઞાન તરત અંધારમાં છે. આધુનિક ઐતિહાસિક પ્રકાશમાં પ્રતિકાર રાજ્યોએ આવડાઓના કમ્બોજન અને પુનઃપ્રતિષ્ઠાપનમાં કાંઈક બાગ લીધો છે એમ લાગે છે. દંતકથાનું કથાણુકટક એ જ કોનો એ સમીકરણ, ઐતિહાસિકોમાં માન્ય થતાં પ્રતિકારોના આવડાવિરોધને પુષ્ટિ મળે છે. પણ એકંદર રીતે આવડાવંચની ગુજરાતના ઇતિહાસમાં વિ. સં. ના આઠમાથી દસમા સતક સુધી શી સ્થિતિ હતી એનું ચિત્ર બિલકુલ સ્પષ્ટ બહુ નથી.

૫. સોલંકીયુગ—સોલંકીયુગ એ જોમ ગુજરાતના હિન્દુયુગનો પરમ પ્રકર્ષણી અને પછીના ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના સ્પષ્ટ વિકાસનો કાળ છે તેમ જ પ્રાગ્મુસ્લિમ સમયમાં સૌથી વધારે ઉદ્ભાવેલો કાળ છે. સોલંકી રાજ્યોનાં દાનપત્રોની, સમકાલીન અન્યકારોએ લખેલા પ્રબંધોએ સંમૂલેલા દંતકથાત્મક છતાં ધણી વાર યથાર્થ જ્ઞાન-તોની, પડોશી રાજ્યોના ઉત્કીણુ સેઓ વગેરેની, તથા મુસ્લિમ ઇતિહાસોની મદદથી સોલંકી સમયના ગુજરાતના ઇતિહાસનું ઠીક ઠીક ચિત્ર દોરી શકાય છે. છતાં એ યુગનાય બધા પ્રશ્નો ઉદ્ભાવા છે એમ ન કહી શકાય; જે કે કેટલાક પ્રશ્નોનો તાત્કાલિક જ ઉત્તરો નિર્ણય થઈ ગયો છે. દા. ત. રાણકદેવી-રા'ખેંગારના દંતકથાપ્રાપ્ત જ્ઞાનમાંથી ખેંગારને જુનાગઢ આગળ સિદ્ધરાજે માર્યો હોવાની જ્ઞાત સિદ્ધરાજના સમયના જ શિક્ષાલેખના 'મુરખૂના રાજાને કેદ કર્યો હતો' એ સ્પષ્ટ રાજાના પુરાવાથી ખોટી ઠરી છે. પરિણામે વિષવા રાણકદેવી લખને જવાની વાત પણ જુદી થઈ ગઈ છે.* અલગત રા'ખેંગારની રાણીનો વિશેષ જ્ઞાન હજી દંતકથાનાં રૂપની બહાર નીકળ્યો નથી. પણ મૂળરાજે મુરખૂ હપર ચડાઈ કરી હતી કે નહિ, એ પ્રશ્ન જુદો

૧ જુઓ મારો: ગ્ર. મ. રા. ઇ. વિભાગ ૧, ૫ ૫૨.

૨ જુઓ: 'રાણક એક નહોતો બેની ચર્ચા' (ઐતિહાસિક સંશોધન પૃ. ૪૩)

કાઠિનો છે.^૧ હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા આચાર્યે સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઇનું વર્ણન કર્યું છે એ માટે એ ઐતિહાસિક હકીકત છે એવું ઘણા વિદ્વાનો માને છે. એથી જલદી મારો મત એવો છે કે સુરાષ્ટ્ર ઉપરની લડાઇનું વર્ણન એ હેમચન્દ્રાચાર્ય કવિની કલ્પના છે. મૂળરાજના સમયની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જોતાં સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઈ સંભવિત નથી. વળી હેમચન્દ્રાચાર્ય કાંઈ તત્કાલીન જાવનાનો ઇતિહાસ લખવા નહોતા બેઠા. પણ કાવ્ય લખવા પ્રવૃત્ત થયા હતા. અને દિગ્વિજયનું વર્ણન મહાકાવ્યનો પરંપરાપ્રાપ્ત સમુચિત વિષય ગણાતો હોવાથી હેમચન્દ્રાચાર્યે સોઠા ઉપરની ચડાઇનું વર્ણન કર્યું છે. આમ છતાં મારી દલીલ કેટલાકને નિર્ણાયક ન લાગે એ સંભવિત છે. એટલે નવો કોઈ પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્ન પણ અણુઉકેલાયેલો રહે છે.

ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણુવાઘેલા ઉપરની મુસલમાન ચડાઈમાં કર્ણુના મહામાત્ય માધવનો કાંઈ હાથ હતો કે નહિ એ પણ ઉપરના જેવો જ પ્રશ્ન છે. જે પુરાવા ઉપલબ્ધ છે,^૨ તે જોતાં માધવનો કાંઈક હાથ હતો એમ હું માનું છું. ન્યારે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ માધવનો કથો ઉલ્લેખ કરેલો નથી; એટલે માધવની વાત ન માનવાનો કોઈકનો મત છે.

મીનજદેવી કુરૂપ દત્તી કે સુરૂપા, જસમા ઝોડણીની દંતકથામાં કાંઈ સત્યાંશ છે કે નહિ, વગેરે બીજા પણ નાના નાના પ્રશ્નો ગુજરાતના ઇતિહાસના સોલંકીયુગને લગતા છે એ ચોક્કસ; પણ સોલંકીયુગનાં સામાન્ય ચિત્રમાં મહત્વનો ફેરફાર કરી શકે એવું એ કોઈ પ્રશ્નનું ગળું નથી. છતાં આ નાના નાના પ્રશ્નોનો પણ સાચો ઉકેલ આવી જાય તો ગુજરાતના ઇતિહાસનું ચિત્ર સ્પષ્ટતર થાય, એની વિગતોના રંગો સ્વચ્છ જોડી આવે અને આપણું જૂતકાળનું જ્ઞાન વધારે યથાર્થતા ધારણ કરે. આ દૃષ્ટિએ નાના નાના પ્રશ્નો પણ અભ્યાસીઓએ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. વળી પ્રમાણમાં મોટા ગણાય

૧ જુઓ મારો: ગ્ર. મ. સ. ઈ. વિભાગ ૧ પૃ. ૧૫૨-૧૫૩.

૨ જુઓ મારો: ગ્ર. મ. સ. ઈ. વિભાગ ૨ પૃ. ૪૨૯

એવા પ્રશ્નો મોલંદીયુગના નથી જ એમ પણ નથી. બીમ બીને (મં. ૧૨૩૪ થી ૧૨૬૮)નાં રાજ્યકાળની દેલીઃ દફતરો જે પહેલાં મુબઇ ગઝેટિયર અપના સુધી અધારામાં હતી તે હવે જરૂર પ્રદશમાં આવી છે.^૧ પણ હજી એના રાજ્યકાળનાં છેલ્લાં પચીમેક વર્ષનો ઇતિહાસ કંઈક અધારામાં છે. મોલંદી જયંતસિંહ શી રીતે પાટણની ગાદી ઉપર મં. ૧૨૮૦માં આવ્યો ? પોતે મોલંદી વંશનો હોવાનું તો એ કહે જાહે; પણ એને બીમદેવ સાથે શા સંબંધ હતો ? એ અરસામાં જ જોમાં આવેલા ધોળકાના ધણી અને બીમદેવના સામંત લવણ-પ્રમાને જયંતસિંહ સાથે કેવો સંબંધ હતો ? બીમદેવ પાછો મં. ૧૨૮૩ના અરસામાં ગાદી ઉપર શી રીતે આવ્યો ? જયંતસિંહનું શું થયું ? અને છેવટ પાટણની ગાદી વાઘેલાએને શી રીતે મળી ? વગેરે વિગતોના સંબંધમાં બીમદેવના રાજ્યકાળનાં પાછલાં વર્ષોનો ઇતિહાસ હજી રપષ્ટ ઉદ્દેશ્યો નથી.

બમ, આથી વધારે અણઉદ્દેશ્યેલા પ્રશ્નોના ઘખમાઓ નોંધવાની જરૂર નથી. પણ આ વિચારને અંગે છેવટમાં એક જ મહાપ્રશ્ન તરફ આંગળી ચીંધી દેવી આવશ્યક છે. જો કે એ મહાપ્રશ્ન અતિહાસિક દૃષ્ટિના ક્ષેત્રનો છે, પણ નાના મોટા અતિહાસિક પ્રશ્નોની રંગવાની એનામાં શક્તિ હોવાનું મહત્ત્વ અમાધારણ છે. પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતનો કે ભારતનો જૂતકાળ જોવો હતો તેવો આપણા અંતરની ઈચ્છાઓ, વામનાઓ, મહેન્દ્રાઓ વગેરેથી રંગ્યા વગર જોવાનો—યથા-અંશય બુદ્ધિયક્ષુને તટસ્થ અને અનામકત રાખીને જોવાનો અભ્યાસ પાડવા ઈચ્છીએ છીએ કે જૂતકાળના ગૌરવની કક્ષનાથી રંગીન અનેવા અસમાં હાગ જોવાનો લહાવો લેવા ઈચ્છીએ છીએ ? દુકંમાં નિર્મેળ અત્યની ઉપામના આપણને ધણ છે કે મહત્ત્વાકાંક્ષાની, એ જ અભ્યાસીઓ આગળ મહાપ્રશ્ન છે. માનવજાતિનું કલ્યાણ તો નિમ્નશય સત્યની દિશામાં જ છે.

ચાહડચર્યા

અ. “ત્રેમાસિ” (કા. ગ્રુ સભા)ના પુ-૩ અ-૧ મા
શ્રી રામનાન સુ મોદીએ ‘ચાહડ કાણુ હતો ?’ એની ચર્ચા કરી
છે અને કુમારપાવ તથા અજમેરના અર્જોગન વચ્ચે થયેલા યુદ્ધ
વખતે કુમારપાવનો પક્ષ છોડી દેને અર્જોગનના પક્ષમાં જનાર
ચાહડ તે અર્જોગનનો પુત્ર મોમેશ્વર એ હાણુ, એવો નિર્ણય આપ્યો છે

શ્રી ગમનાનબાઈની દલીલોનો ધણો વિચાર કર્યા પછી પણ મને
જે મશનમાંથી દેખાય છે તે નીચે દુકામાં નોંધવા ઈચ્છુ છું

કુમારપાવના સમગ્રલીન આચાર્ય હેમચન્દ્રના દ્વાયત્રયમાં કુમાર-
પાવનો પક્ષ છોડીને તેના શત્રુ આત્મે અર્જોગનને મળી જનાર તરીકે
ખીનઓ માથે આ ચાહડનો ઉલ્લેખ કરતા તેને હસ્તધિરોહણેન્દ્ર
કહે છે. (જુઓ શ્રી ગ ગ્રુ મોદીએ ઉપર કહેલા અકમા દ્વાયત્ર
યમાંથી ઉતારેલો શ્લોક) હસ્તધિરોહણુ એ હસ્તારોહનો પર્યાય છે
હસ્તારોહ એટલે હાથોનો સ્વાગ કે માવત અને હસ્તારોહનો હન્દ્ર
એટલે હાથોઓના ચારોનો ઉપરી, અથવા મોટા માવત, અર્થાત્
હસ્તિગણાનો ઉપરી મે છે. એ અર્થ પ્રત્યક્ષચિન્તામણિના માન અનુ
વાદની નીપમા મ્યે છે પણ દ્વાયત્રયના ત્રીજાકારે હસ્તધિરોહણુ એટલે
હસ્તિમાદી-હાથી ઉપર બેઠના, અર્થાત્ માવન અને તેનો હન્દ્ર આ
ચાહડ કહેવાવાનું મં છું ‘એ પોતાના હાકોટા માત્રથી હાથીઓને ન મ

ખમાડી શકે' એ છે, એમ ક્યું છે. અને મેટ્રાંગ વને પાછળના પ્રાંધતેખડાએ એ અર્થ ઉપાડી લીધો છે. પણ અને તો ઉપર ક્યો તે માટે અર્થ રીક લાગે છે.

આ ચાલકને પાછળના પ્રાંધમરોએ નિદગગનો પ્રતિપત્તુ ક્યો છે, એ માન્યતાનું મૂળ દયાશ્રયમાં કે તેની ટીકામાં અથવા પ્રાંધચિંતામણિ કે પ્રભાવચરિત્રથી જુના કેઈ લેખ અથવા પ્રાંધમાં મળતું નથી છતાં પ્રાંધચિંતામણિના વખતમાં એવી સંતકથા નિદરાજ કુમારપાલના વખતથી ચાલતી આવેલી હોવાના તેમ જ તેમાં મત્તાંશ હોવાના સંબંધની ના પડાય નહિં.

દ્વે પ્રતિપત્તુ પુત્ર એટલે માની લીધેલો પુત્ર. ગળ પોતાના પ્રતિપત્તુ મેરકને પણ પુત્રવત્ ગમ્મતો હોય, તો એ મેરક પોતાને ગળતો પ્રતિપત્તુ કહી શકે. નિદગગના વખતનો શ્રીપાલ કવિ પોતાને નિદગગનો પ્રતિપત્તુ બંધુ કહે છે.

(જુઓ વડનગપ્રાકગ્રસ્તિ શ્લો. છેલ્લો)

મનવખ કે પ્રતિપત્તુ બંધુ કે પુત્ર કહેવા માટે અંગન મગપણ કે સોહીના સંબંધની જરૂર નથી.

શ્રી. રામવાવભાઈ જે કહે છે કે નિદગગની એન કાચનવી અજમેના અર્જોગજ મોહાણને પરણાવી હતી અને તેનો પુત્ર મોમેશ્વર નિદગગ પાસે મોટો થયો હતો, એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. એ કૌદિત્ર હોવાથી પ્રતિપત્તુ કતાં પણ વધારે નિમટ-અમુક ચિત્તિમાં વારમાનો હક્કાગ ગણાય. આ મોમેશ્વરને કુમારપાલે પોતાની ખેમે ગણ્યો હતો. અને શ્રી. ગમચાલબાઈના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાલ અને અર્જોગજ વચ્ચે રંગ યજ્ઞમાં મોમેશ્વર પોતાના પિતાને જઈને મળ્યો હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કુમારપાલે મોમેશ્વરને પોતાની પામે ગણ્યો, એ હકીક્ત જ એમ બતાવે છે કે કુમારપાલનો પાગણની ગદી ઉપર પોતાના કન્યાં વધારે હક્ક હો એ સમજને સોમેશ્વર રાજ્ય-

ગાદી માટે ઘરો નહિ કર્યો હોય, અને અજમેર માથે પાટણને લકાઈ ચતા તો અજમેરના નામનો પુત્ર પિતાના શત્રુ માથે રહી જ ન ગકે, એટલે એ અજમેર ગયો જ હોય

હવે શ્રી રામનાવતાર ઠહે છે કે આ સોમેશ્વરને જ આહડ મ્લો છે પણ મશયતુ કાગ્જ એ છે કે દયાશ્રયમા એને અજમેરનો સોમેશ્વર ચોહાણ ન કહેતા હસ્યધિરોહણેન્દ્ર આહડ શા માટે કહ્યો ? એ કાથીનો આરો સ્વાર હોય તો પણ અજમેરના રાજપુત્ર જેવી પ્રમિદ્ધ ઓળખાણ ન આપના આવી સદ્ગિધ ઓળખાણ આપવાનો શા અર્થ ? વગી સોમેશ્વર ખરી રીતે કુમારપાલનો માણુમ ગણાય જ નહિ, એ તો અજમેરનો ભાવિ ધણી હવે બીજી પાકળના પ્રમધા માથી કોઈમા એને મિદગજનો દોહિત નથી કહ્યો ! ઉપદ્ધ ચતુર્વિંશતિ-પ્રમધમા એને માળવાનો રાજપુત્ર કહ્યો છે

આહડ નામ મ્વાથી આવ્યું, એનો પુરાસો શ્રી રામનાવતાર એવો પ્રે છે કે આહમાનતુ કુકુ રૂપ આહ, અને પગી આહડ ચયુ છે પણ એ રીતે આહમાનને બદલે આહડ વપરાવાનો ક્યાય દાખલો છે ? આહમાન મન્દુન અને ચોહાણ દેશી એવો જ પ્રચાર દેખાય છે

આહડ નામને બંને બીજા પ્રમધોમા ચારભદ્ર, આરભદ્ર, ત્યાગ ભદ્ર વગેરે નામો મળે છે, આહમાન કે ચોહાણનો પાઠ મળતો નથી

કુમારમા માફ વસ્ત્રવ્ય એટલું જ છે કે કુમારપાલના પક્ષમાથી ફરી ગયેતો આ આહડ તે અજમેરનો સોમેશ્વર ચોહાણ હોય, એવી મારી તો ખાત્રી થતી નથી.

અર્થાપત્ર

‘ માધવની કથાતપાસ ’ની અર્થા

શ્રી. ફ. ગુ. સભા ‘ ત્રૈમાસિક ’ના પુ. ૬ અ. ૩ માં ‘ ઉત્તુ-
ધખાનનો ગુજરાતવિજય ’ નામનો શ્રી. મુદમ્બદ ઉમ્મરઃ કવિ કોટિલનો
એક લેખ છપાયો છે. બાઈ કોટિલની ઐતિહાસિક સંશોધનમનિષ્ઠતા
પ્રશંસાપાત્ર છે અને મુસ્લિમ ઐતિહાસિક સાધનોનો જે પરિચય
એમનાં લખાણોમાં જોવામાં આવે છે તે મારા જોવાને ખુબ સહાયક
થવાનો સંભવ છે. પણ એ લેખમાંથી તો આ અર્થાપત્રમાંના એક
ગૌણ મુદ્દાનો— ‘ માધવની કથાતપાસનો ’ વિચાર કરવાનો છે,

ગુજરાત ઉપા અણાકીનીના સરદાર ઉત્તુધખાને ચક્રાર્ધકરી, એમાં
ગુજરાતના રાજા કર્ણુ વાઘેલાના અમાત્ય માધવનો કાંઈ હાથ હતો
કે નહિ, એટલો જ મુદ્દાનો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. અરબી ફારસી
સાધનોમા માધવ વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી, એ સાચું છે. પણ આ
હકીકત સાઠ મિત્તે વર્ષથી જાણુવામાં છેજ. મેં પણ મારા ગુજરાત-
ના મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસમાં (ભા. ૨. પૃ. ૪૩૨) એ નોંધી
જ છે, અને તીર્થકલ્પ આદિ જે ગ્રંથોમાં માધવની કથાનું મૂળ છે
તેને જોયા વગર કે વિચાર્યા વગર કેમ્બીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ઍ. ૩.
પ્રો. કોમીસેરીએટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોમાં મુસ્લીમ

યદાધનો વૃત્તાન્ત મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે. એટલે આ ગ્રન્થો વિશે તો જુદો વિચાર કરવાનો રહેતો જ નથી.

અહિં પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે છે કે મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં જેનો ઉલ્લેખ નથી તે માધવની કથા માટે શો પુરાવો છે? એ કથામાં ઐતિહાસિક અંશ છે, એવું માનવા માટે શું કારણ છે? રાસ-માળામાં ઉતારેલી બાટચારણોએ કહેલી માધવની કથા માટે જે ગ્રન્થ-સ્થ પુરાવાઓ અત્યાર સુધીમાં મળ્યા છે તે મેં મારા ગુ. મ. હા. ઇ. (ભા. ૨, પૃ. ૪૨૯)માં આપ્યા છે, અને બાઈ કોક્લિસે ફા. ગુ. સ. ત્રૈ.ના ઉપર દહેલા લેખમાં એ ઉતાર્યા છે. એટલે અહિં એને ફરી ઉતારવાની જરૂર નથી, પણ શ્રી. કોક્લિસે એ પુરાવાની ઐતિહાસિક કિંમત ઘટ્ટાડી નાંખનારી જે દલીલો કરી છે તેનો જ દુર્દશમાં વિચાર કરવાની મારી ધમ્મજ છે.

મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ નથી માટે એ સાચી ન હોવી જોઈએ, એવી મનોવૃત્તિ એમના પ્રયાસ પાછળ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ પોતે લગભગ એમ કહે જ છે.^૧ પણ મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં માધવની કથાની વિરૂદ્ધ જાય એવું કશું નથી, કેવળ મૌન છે, અને મૌનનો પુરાવો પુરાવાશાસ્ત્રમાં ધણો નખજો ગણાય છે. શ્રી. કોક્લિસે કોઈ નવો પુરાવો રજૂ કર્યો નથી અને એમણે જે દલીલો કરી છે તેમાં એક દલીલ જેનો વિચાર પાછળ કર્યો છે તે સિવાય મહત્વની કોઈ નથી. છતાંએ પૂર્વપક્ષને સ્વીકાર્યાનિખન ન્યાયથી તપાસવા માટે એમની દલીલોમાંના અગત્યના સુદ્ધાઓ વિશે મારું મંતવ્ય નીચે અતિ દુર્કામાં રજૂ કરું છું.

માધવની પ્રેક્ષાથી મુસલમાનોએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, એમ

૧. બાણુ હમનલાલ શુપ્તેના ના. પ્ર. પ. પુ. ૧૧ અ. ૪માં પ્રગટ થયેલા ‘દેવલદેવી અને ખિજખાન’ લેખને બાઈ કોક્લિસે ખંડનની દૃષ્ટિએ લખાયેલો કહે છે. (ફા. ગુ. સ. ત્રૈ. પુ. ૩૫૧ દી ૧૯) વાત સાચી છે. પણ એમના પોતાના આ લખાણમાં પણ એવી ખંડનાત્મક દૃષ્ટિ કોઈને લાગે તો નવાઈ નહિ.

કહેનારૂં સૌથી જુનું અને સમકાલીન પ્રમાણ વિવિધતીર્થકલ્પ છે; એ દૃષ્ટેષ્ય ચક્રાર્ધ પાછી ખત્રીસ વર્ષે થયો છે, એમ બાર્ડ ક્રાફ્ટિસ કહે છે તે એની પ્રમાણ તરીકે કિંમત કાંઈ ઓછી કરવા હજો. પણ ખરી હકીકત એ છે કે એ ગ્રન્થના લેખક જિનપ્રભસુરિએ સં. ૧૩૨૭માં ચાર કરીને ૧૩૮૬માં વિવિધતીર્થકલ્પ પુરો કર્યો છે.^૨ આ સુરિએ કલ્યાના રાજ્યકાળ પહેલાં, રાજ્યકાલમાં અને પ્રાચી પણ ગુજરાત, મારવાડની યાત્રાઓ કરી છે. એ સુરિને ગુજરાતની જોટલી ઝીણી ખબર હોવાનો સંભવ જ નથી. બાર્ડ ક્રાફ્ટિસ કહે છે કે એને કાઠના ટેકા નથી. એ પોતાની જાતમાદિતીની વાત કરતા હોવાનો સંભવ છે અને ધર્મારણ્ય, વિચાર-ઓણી, વગેરેનો ટેકા છે જ.

આવા સમકાલીન પુરાવાની કિંમત ઓછી કરવા માટે બાર્ડ ક્રાફ્ટિસ કહે છે કે જો એ વાત સાચી હોય તો એના પર તીર્થકલ્પના લેખકે ‘લાનત વરસાવી હોત અથવા વધુ વીગત આપી હોત.’ પણ વીગત ન આપી હોય અથવા લાનત ન વરસાવી હોય એટલામી જ હકીકત નોંધી છે તે ખોટી શી રીતે કરે? ખરી રીતે વિવિધ તીર્થ-કલ્પ આખો ગ્રન્થ જોવાથી એમાં જેન તીર્થોને લગતી ન હોય એવી વાતો-લાનત કે પ્રસાસ કયાંય આવતાં નથી. લાનત વરસાવવી એ એ ગ્રન્થનું પ્રયોજન જ નથી. સત્યપુર તીર્થના પ્રસંગમાં આટલી જોક હકીકત નોંધી છે. એ જ ધણું રાગદેષ વગર તટસ્થ રીતે પ્રસંગોપાત્ત નોંધાયેલ હોવાથી જ એની ઐતિહાસિક કિંમત ગણી છે.

હેવટ આ સમકાલીન પુરાવાની અગ્યણ ટાળવા માટે મૂળપાઠમાં ‘માહવ’ નહિં હોય, કલ્પ માહિમદ કે માહમદ હોય? એવી નિર્મૂળ નિગધાર કલ્પના કરી છે. ખંડના વેગમાં કલ્પના કેટલે દૂર દોડી છે? કાંઈ હાયપ્રતમાં બીજું પાસંતર છે કે નહિં, એની મુનિ મી જિન-વિગયજી જેવા દાર તપાસ કરવાની, આવી કલ્પના ક્યાં પહેલાં જરૂર નહિં થું?

હુંકામાં, મારા મતે તો, વિવિધ તીર્થકલ્પમાં છે એ એક જ વાક્ય આપણી પાસે હોત તોપણ ગુજરાત ઉપરની ચક્રાઈમાં માધવનો કાંઈક હાથ હોવાની વાત ઐતિહાસિક માનવી પડે, એટલે એ બળવાન પુરાવો છે અને ભાઈ કોઈક મનાવવા છુટે છે તેમ તીર્થકલ્પમાંથી પડીનાં બધાં કથનો ઉતરી આવ્યાં છે એવું માનવા માટે દશો પુરાવો નથી. પાછળના અન્યકારોએ પોતાના વખતમાં પ્રચલિત દંત-કથા સ્વતંત્ર રીતે જ ઉતારી છે. ખરી રીતે તીર્થકલ્પના તથા વિચાર-શ્રેણીના લેખકોએ પોતે જે જાણતા હશે તેમાંથી અમુક અતિ મહત્વની લાગી તેટલી જ હુંકી વાત તોંધી છે. ત્યારપછીના લેખકોએ વિગતોવાળી દંતકથા આપી છે.

વિચારશ્રેણીને શ્રી. કોટિલ ૧૫મા શતકમાં મુકે છે, પણ ધણું દરી એ ૧૪મા શતકનો અંથ છે. એના લેખકે તીર્થકલ્પ કદાચ જોયો હશે; એમાંથી ઉતારો કર્યો છે, એમ કહેવા માટે શ્રી. કોટિલ પાસે શો પુરાવો છે? માધવને નાગર વિપ્ર વિચારશ્રેણી કહે છે, એ જ બતાવે છે કે એવું કયન તીર્થકલ્પથી સ્વતંત્ર છે. વિચારશ્રેણીકારે સં. ૧૩૬૦ની સ્કલ ખોટી આપી છે, પણ એથી ઉલટા પક્ષમાં એણે સોલંકી રાજાનો અનુક્રમ લગભગ બરાબર તથા એ વંશના રાજાઓની ધણીપત્ની તારીખો સાચી આપી છે અને એ અન્યનો આ ગુણ પ્રખર પુત્રવિદ્ધ શુદ્ધરે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં જ પકડ્યો હતો.

નાલિનદેવોદ્ધાર પ્રબંધમાં માધવની વાત નથી, એ સાચું, પણ એમ તો ના. પ્ર.માં જે કહેલું છે તે તીર્થકલ્પમાં નથી. મુસ્લિમ ચક્રાઈનો સમગ્ર વૃત્તાન્ત લખવાનો બેમાંથી એકેય અન્યનો દાવો નથી.

બાકી રહેલા પુરાવાઓમાં કાન્હડે પ્રબંધ સં. ૧૫૧૨માં, ધર્મારણ્ય તે પહેલાં ધણું દરી ૧૫મા શતકમાં અને નેણુસીડીખ્યાત ૧૭મા શતકના અંતમાં રચાયેલ છે. પહેલાં જે ગ્રંથો બ્રહ્મણ્યપ્રદાયના ગ્રંથો છે અને એ કારણથી ઉપજા બેથી એનો પુરાવો સ્વતંત્ર છે. ત્રીજો અન્ય બાટોની ઉપલા ચારેયથી જુદી પરંપરાનો અન્ય છે. પાછલા કાળના આ ત્રણ

અન્યોમા જેમ વિગતો વધારે છે, માધવની ગીસનું ધારણ કા પ્ર. અને ને. ખ્યા. માં આપ્યું છે, એ એનો ગુણ છે, તેમ વિગતોમાં વિસંવાદ છે, એ દોષ છે. જે એ અન્યોની ઐતિહાસિક દિગ્ગતને ઓછી કરી નાખે છે; આ અન્યોમાં ફંતકચાર જેમ ઘણો અંશ છે તેમ ઐતિહાસિક અંશ પણ છે.

ઉપર કહેલા પુરાવાઓનો સામટો વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે કર્ણુ રાજાનો મંત્રી માધવ, કોઈ ધારણથી ગણથી રીમાણને મુમળ-માનોને ગુજગત ઉપર તેડી લાવ્યો, એવી હતમ્થા ૧૪મા ૧૫મા ગતકથી ગુજગત કામિયાવાડમા પ્રચલિત હતી પછી માધવ શા મટે રીમાયો એ બાબતમા કાન્હડેપ્રબધ, નેણસીડી ખ્યાત વગેરે અન્યો એમ્મત નથી એટલે આપણે ફંતકચારના એ અંશને સંકાતી નગળથી નેત્રએ તે યોગ્ય જ છે પણ મની માધવ રીમાયો અને દુસધમાનોને ગુજગત ઉપર ચક્રાઈ કન્વાની તેણે પ્રેરણા કરી, એટલી ફંતમ્થાની વાત અન્યોમા એકમગ્ધી છે તીર્થકરપમા અને વિચાર્યેણીમા માધવ ગીમાયો એવા શબ્દો નથી, પણ પન્દેશી શત્રુને ગીમાયો હોય તો જ તેડી લાવે, એટલે એ અર્થ અર્થાપતિથી પ્રાપ્ત (implied) છે જ. એટલું જ નહિ પણ એમાનો એ અન્ય કર્ણુનો તદ્દન મમકાલીન છે. તીર્થકરપનુ વામ્ય ઉછીર્ણ લેખના શબ્દો જેટલું પ્રમાણ્યૂત ગણ્યુ તેઈએ વળી પાટણના ગણનો માધવ નામનો મંત્રી એ વખતે હતો એટલું તો મ. ૧૩૫૨ કે ૫૩ના નૈપથકોબ્ધની દીગના શબ્દોથી નિમદિચ્છ છે^૩ એટલે તીર્થકરપમા કર્ણુનો મંત્રી એમ નથી, ખાલી મંત્રી એમ જ છે, એથી કરો ફેર પડતો નથી.

હવે આ પુરાવાની મામે બે દીવો છે, એક તો દુરશીમ ઇતિહાસમા આવો મ્જો હતેખ નથી એ મીન એ નખગો-ધણો નખગો પુરાવો છે એ ઇતિહાસકારે ન નોધી હોય એવી એ જ

સમય અને પ્રસંગની નવી હકીકત ખીજા ઇતિહાસકારે નોંધી હોય એવા પુષ્ટજ દાખલાઓ છે. છતાં મુસ્લીમ ઇતિહાસમાં ન હોય એ વાત ન જ માનવી, એવો જોને આગ્રહ હોય એને તો મારે કાંઈ જ કહેવાનું નથી.

ખીજી દલીલ અને જોમાં અમુક બળ છે એમ મારે કબુલ કરવું જોઈએ તે શ્રી. કોર્કિલ કહે છે તેમ. અમુક જાતના બનાવ માટે અમુક જ કારણ સોદ્ધમાનસમાં ગોઠવાઈ જવાની ટેવને પરિણામે જેમ કોઈ શહેરની સ્થાપના માટે ‘જળ કુંતેપર સસ્તા આયા—’ વાળી કલ્પના વ્યાપક થઈ ગઈ છે તેમ વિદેશીઓના આક્રમણના મૂળમાં કોઈ સ્વદેશીનો દગો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના વ્યાપક છે. આ દલીલમાં ધણું જોર છે અને જો તીર્થંકર તથા વિચારશ્રેણીના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્યો અને માધવ સં. ૧૩૫૨ સુધી મંત્રી હોવાનો સ્વતંત્ર પુરાવો ન હોત તો ‘હું’ પણ આખી કથાને ઐતિહાસિક અંશ વગરની માનવા જરૂર લાગ્યાત. પણ આ પુરાવાઓ છે અને સંશોધકની કુશળતાનામોટા દરેક પુરાવાનો પુરતો વિચાર કરવાની છે. અને બધા વિચાર કરતાં નવો કોઈ પુરાવો મળી ન આવે ત્યાં સુધી મને એમ લાગે છે કે કણુને માધવ નામનો અમાત્ય હતો. ધણું કરી એ નાગર હતો. એ કોઈ કારણથી ગમ્મથી રીસાયો અને મુસલમાનોને શુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા માટે કાંઈક ઉત્તેજન આપ્યું. અલજત અક્ષાઉદ્દીન તો આવું કાંઈ ન બન્યું હોત તો પણ શુજરાત ઉપર લશ્કર મોકલત એવો સંભવ છે. જુદાં જુદાં રાજ્યો ઉપર એણે ચડાઈઓ કરી જ હતી. આ કારણથી કે ગમે તે કારણથી પણ મુસ્લીમ ઇતિહાસકારોને માધવની વાત નોંધવા જોઈતી મહત્ત્વની લાગી નથી, છતાં એ કથામાં અનંબવિત કશું નથી. વિદેશીઓના પક્ષમાં જતા રહેનારા દેશદ્રોહીઓનો ઇતિહાસમાં તોટો નથી. આ બધું જોતાં ઉપર કહ્યો છે તેટલો—કદાચ તેથી જોહો વધુ પણ કાંઈક ઐતિહાસિક અંશ માધવની કથામાં છે, એવો મારો મત છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર એક દૃષ્ટિપાત

પ્રસ્તાવ

જ્યારે મારે આ પ્રસંગે કાંઈક બોલવું જ છે, ત્યારે ગુજરાતનો ઇતિહાસ જે મારો પ્રિય વિષય છે તેને જ ઉદ્દેશીને મારા થોડા વિચારો આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ અમુક યુગોમાં વહેંચાયેલો છે, એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. તેમાંથી સુસ્ત્રિમ યુગ ઉપર પ્રો. કામીસેરીઅટનો અદ્યતનીય જુદાજુદા અંગ્રેજીમાં તાત્ત્વરમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને એ યુગનો ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખવાનો એક મિત્ર ચલ કરે છે, એમ ધારું છું. ૫૪૧ વિ. સં. ૧૩૫૬ પહેલાંના સાગ્રા પાંચસો વર્ષના મધ્યકાલીન રાજપુત યુગનો ઇતિહાસ મેં મથામતિ લખેલો ગુ. વ. સો. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૮૭-૭૯ માં બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયો છે.

પશુ પ્રાચીન યુગનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં પચાસ વર્ષ પહેલાં લખાયેલો છે તે જ આપણી પાસે છે. ને કે એ યુગનો ઇતિહાસ અદ્યતનીય થવા માટે છેલ્લા અર્ધા સૈકા દરમિયાન થયેલા પુરાતત્ત્વીય સંશોધનને પરિણામે નવેસરથી લખાવાની ઘણી જરૂર છે, એ તો સર્વમાન્ય સત્ય છે.

૧ શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા તરફથી શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા મંદિરમા તા. ૫-૪-૪૧ ને વાર સનિએ સાંજે દિ. બ. કુખ્દલાત મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે આ વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

આ વિષયનું વિગતવાર અને સર્વગ્રાહી નિરૂપણ તો મોટા અન્યમાં જ થઈ શકે, પણ કેવા ઐતિહાસિક મહત્વના ફેરફારો એ યુગનું ગેઝેટીઅરનું વર્ણન માગે છે, એના બે ચાર દિગ્દર્શક દાખલાઓ દ્વારા ગુજરાતનો પ્રાચીન યુગનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની આવશ્યકતા આપના ધ્યાનમાં લાવવા માગું છું.

ગુજરાતના જૂનકાળમાં પાછે પગથે ચાલતાં અણહિલપુર પાટણ સ્થાપામાં પહેલાં ગુજરાત ચાર રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું દેખાય છે. (૧) બરુચ અને નાન્દીપુરીમાં ગૂર્જરાત, (૨) સુરાષ્ટ્ર અને ખેડમાં વલ્લભીના મૈત્રકાત, (૩) લિન્નમાલ અને તેની આસપાસના ગૂર્જર દેશમાં પાછળથી પોતાને પ્રતિહાર કહેવરાવનાર વંશનું, અને (૪) નવસારી તથા તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય હતું.

વલ્લભીવંશ

હવે આમાંથી વલ્લભીવંશનો જ વિચાર, દાખલા તરીકે, કરીએ તો એ વંશના ઇતિહાસનું પ્રકરણ ગેઝેટીઅરમાં મુખ્યત્વે એનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી લખાયું છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. વલ્લભી સમયમાં જ આ દેશમાં ચીનાઈ યાત્રાળુ સુવાન સુઆંગે મુસાફરી કરી છે અને એનાં યાત્રાવર્ણનમાંથી જે થોડો બાલ્ય પ્રકાશ વલ્લભી ઇતિહાસ ઉપર પડે છે તેનો પણ લાભ લેવામાં આવ્યો છે.

ગેઝેટીઅરમાં પ્રકટ થયા પછી આજ સુધીમાં વલ્લભીનાં નવાં તામ્રપત્રો ઠીક સંખ્યામાં મળ્યાં છે. લગભગ ૮૬ દાનપત્રો મળ્યાં છે અને બે કે સાધારણ રીતે ગેઝેટીઅરમાં આવેલી વલ્લભીવંશવાળીમાં ફેરફાર કરવો પડે એવું પાછળથી થોડું મળ્યું છે. પણ આ સામગ્રી જ એવી છે કે કોઈવાર એક તામ્રપત્ર કે એક સીક્રો પણ ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ ફેંકી શકે છે. વલ્લભી ઇતિહાસની બાબતમાં પણ એવું બન્યું છે. મુંબઈ ગેઝેટીઅરના લેખક પાસે વલ્લભીનું જુનામાં જુનું તામ્રપત્ર મુવસેનનું ઈ. સ. ૫૨૬ (શુભ સં. ૨૦૭)નું હતું^૧

અને એ ઉપરથી ગુપ્તસત્તાના અંતની અને વક્ષભીસત્તાના કલ્પની વચ્ચે આળીશ કે ખરી રીતે સાઠ વર્ષનો જે ગાળો રહે છે તે ગાળામાં દુષ્ટોની સત્તા કાઠિયાવાડમાં ડોવાનો સંભવ માન્યો હતો.^૨ પણ તે પછી બમોદરામાંથી દ્રોણચિંદનું ઈ. સ. ૫૦૨ (ગુપ્ત સં. ૧૮૩)નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.^૩ એટલે ઉપર કહેલો ગાળો ૨૪-૨૫ વર્ષ જેટલો દુર્લભ થાય છે. પણ એટલા જ ઉપરથી દુષ્ટોની સત્તા સં. ૫૦૩ માં કાઠિયાવાડમાં નહોતી, એવો નિર્ણય થઈ શકે ખરો ?

આ બાબતમાં કોઈ પણ જાનનો નિર્ણય કરવા પહેલાં તો જરા પુરાવા તપાસવા જોઈએ. ખારી કહેવાની મતલબ તો એટલી જ છે કે બમોદરાનું નવું તામ્રપત્ર મળવાથી ગેઝેટીઅરમાં વક્ષભીગન્યના આરંભકાળ વિશે જે અનુમાન બાંધવામાં આવ્યું હતું તેનો ફરી વિચાર કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે.

રાજ્યોએ કઈ જાતિના ?

પણ વક્ષભીના રાજવંશના ઇતિહાસ ઉપર તામ્રપત્રોની પ્રાપ્તિ કરતાં વધારે અસર કરે એવી ધણી સામગ્રી હેલાં આળીશ પચાસ વરસમાં સમગ્ર ભારતીય ઇતિહાસનાં જે બિડાપોદ તથા સંશોધન થયેલ છે, તેમાંથી બહાર આવી છે. દાખલા તરીકે વક્ષભીના રાજ્યોએ કઈ જાતિના હતા, એ પ્રશ્ન લઈએ, તો અર્ધા સદીથી પુષ્કળ ચર્ચા ચલી હોવા છતાં હેલ્યો નિર્ણય હજી મુશ્કેલ છે. જે કે પ્રશ્નની ચર્ચામાં સહાયક થાય એવું ધણું નવું સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે. વક્ષભીનાં તામ્રપત્રોમાં આરંભમાં પ્રસમપ્રજ્ઞ મિત્રાણાં મૈત્રકર્ણાં એ રીતે જે શબ્દો છે તેની વાક્યરચના જરાબર ન સમજાવાથી મૈત્રકર્ણ વક્ષભીના રાજ્યના શત્રુઓ હતા અને તેઓને હરાવીને વક્ષભીના આ રાજ્યોએ પોતાની સત્તા સ્થાપી, એવો અર્થ પં. ભગવાનજીવ ઈ.સ. ૬૯૭, ૬૯૮ વગેરેએ

૨. મું. ગે. મ. ૧ જા. ૧ પૃ. ૮૬

૩. ગુ. અ. લે. જા. ૧ નં. ૧૬

કરેતો અને એ મ યુધીજ ગેઝેટીઅરમાં નોંધ્યું છે, કે વનબી વસતી
જનિ મદિય છે એના તામપત્રોમાં વનબીના ગજનરાના સ્થાપક
બંદારના વસતો ઉ તેષ નથી તેમ જ આનુક્રમ તથા રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્રો
પણ એ વિવચના મોન સેવે છે ૪ પણ આ લખાયા પછી ઉપ ના
વનબી તામપત્રોના રાખેનો અર્થ ૫ દુઃખે સાચી રીતે કરી બનાવ્યો
છે ૫ અને એથી મૈદકાળ પછી વત્ત જેવો રાખ અધ્યાહાર લઈને કે
મૈદકાળ પ મૈદકવૃત્તના અર્થમાં વપરાયેન છે, એમ ગણીને તેનો
અર્થ જેઓ 'શત્રુઓને ખુબ દમાવ્યા હતા એવા મૈત્રકોના વસમાં
બંદાર થયો' એ ગીતે તામ્રપત્રના રાખેનો અર્થ લેવાનું ધોરણ
હવે મનમાં ન્ય છે મનનજ કે વનબીના રાખઓ મૈત્રક વસના હતા
એ ચોક્કસ અને તામ્રપત્રના રાખેની આ ગેરસમજણથી વનબીના
રાખઓ હનમ કે પ દેરી જાતના હતા એ ગેઝેટીઅર અનુમાન
પણ નિરાધાર હરે છે વગી વનબીના રાખઓ દુષ્ટ કે દુષ્ટ માથે
આવેન ગૂંચ ટોળીના હોવાના ગેઝેટીઅરમાં કરેલા તર્કને
એ વખતે હતો તેમ હદયે પુગ્તા પુરાવાનો અભાવ છે, છતાં
અંતિહાસિક વિચા ના ક્ષેત્રમાંથી એ તફા નીખળી ગયો નથી
મૈત્ર રાખ સ્વર્ણવાચક મિત્ર ઉપ થી નીકળ્યો છે અને મિત્રનો પર્યાય
મદિ એ મેરુ મસ્કૃત રૂપ છે માટે વનબીના રાખઓના શત્રુઓ
રૂપ મત્રકો એ આ મળીઆવાડના મેરના પૂર્વજો હોવાનો તથા તેઓ
જાતે પરદેરી દુષ્ટ હોય કે દુષ્ટ ટોળાઓ સાથે ઉત્તરમાંથી આવ્યા
હોય તેવો તર્ક ગેઝેટીઅરમાં કરેતો છે ૬ પણ હવે તો મૈત્રકો વન
બીના શત્રુઓ નહિ પણ વનબીના રાખઓ હતા એ ચોક્કસ દુષ્ટ
છે પરંતુ મૈત્રક અને મેર એક કે બ્રુમ એ હજી પ્રાયડો જ છે

૪ સુબઈ ગેઝેટીઅર મ ૧ બા ૧ પૃ ૮૫

૫ એપીગ્રાફીઆ ઈન્ડીકા મ ૩ પૃ ૩૧૯

૬ એનન પૃ ૮૭, ૮૮ તથા પૃ ૧૩૫ થી આગળ

મેર લોકો હજુ ખરા કે નહિ, એ પ્રશ્ન સંબંધમાં મેર લોકોમાં હજુ અટક હોવાની હકીકત નોંધવા યોગ્ય છે.^૭

વળી હજુ સૂર્યપૂજક હતા અને મેર લોકો સૂર્યપૂજક છે; એક હજુ રાજાનું નામ મિહિરકુલ હતું, વગેરે દલીલ પણ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ વલ્લભીના રાજાઓનો મોટો ભાગ શિવભક્ત (માદેશ્વર) હતો. માત્ર જોમ એક વિષ્ણુભક્ત અને એક બૌદ્ધ હતો તેમ એક જ ધર્મમંત્ર આદિત્યભક્ત હતો. બાકી તો વલ્લભી તાત્રપત્રો ઉપરના નન્દીના ચિહ્નથી સુચિત થાય છે, તેમ એ વંશનો સામાય ધર્મ તો શૈવ હતો. એટલે સૂર્યભક્તિની દલીલ નહિં ટકે, મિહિર કુલવાળી દલીલ પણ ઉડી જાય છે, કારણ કે વલ્લભીના રાજાઓને મિહિરકુલ સાથે આત્મીય સંબંધ હોવાનો કશો પુરાવો નથી. ઉલટું વલ્લભીના આ રાજાઓએ જે શત્રુઓને મારી હાડી વલ્લભીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તે શત્રુઓ એ વખતની કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જોતાં હજુ ટાળું હોવાનો સંભવ છે. ૫૬૧ હાલના મેર લોકો એ હજોમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય તો કાણ જાણે? એ જાણતમાં હજી માનવવંશચાર્ય વડે સંશોધન થવાની જરૂર છે અને જૈનક શબ્દ તો મેરનું સંસ્કૃત રૂપ હોવા કરતાં મિત્રમાંથી નીકળ્યો હોવાનો સંભવ છે, એ પાછળ જતાવ્યું છે.

બધા પુરાવાઓનો વિચાર કરતાં હજોના આગમન વખતે જ પ્રકાશમાં આવનાર વલ્લભીના જૈનકો હજુની સાખા નહિં, તો ગુર્જરા^૮ પેઠે હજો સાથે આવેલી અને એને મળતી જતિના હોવા જોઈએ, એવા કેટલાક પુરાવોએ કરેલો તર્ક આધારશૂન્ય લાગે છે.

૭. મને એકવીસ વર્ષ પહેલાં સ્વ. વનરખતિસાહી જયકૃષ્ણ હન્દ્રજીએ ખરડાના મેર લોકોમાંના એકની ફૂલ અટક હોવાનું એ મેરને મારા દેખતાં પુછીને દર્શાવ્યું હતું.

૮. ગુર્જરજાતિ વિષે મેં અન્યત્ર સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે.

૯. ઈન્ડિયન હીસ્ટોરીકલ ક્વોર્ટર્લી ૧૯૨૮ પૃ. ૪૨૬માં એન. આર. રાયનો લેખ અને જર્નલ ઓફ ધી એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ ૧૯૦૦ પૃ. ૧૦૩

બીજી તરફથી શ્રી. જયસ્વાલે મૂળ ગૌડમાં ઈ. સ. ૮૦૦ની આસપાસમાં અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાયેલો અને જેનું ૧૧ મા સતકમાં ટીબેટી ભાષામાં ભાષાન્તર થયેલું તે ‘મંજૂશ્રી મૂલકલ્પ’ નામનો ગ્રંથ તથા તેનો સવિવેચન અંગ્રેજી અનુવાદ “મંજીરીઅન્ન હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ ઇ. સ. ૭૭૦)” નામથી ૧૯૩૪માં પ્રકટ કર્યો છે તેમાં વલ્લભીના રાજ્યો વિષે પણ યોગ્ય વર્ણન છે. પહેલું તો આ મંજૂશ્રી મૂલકલ્પ શ્રી. જયસ્વાલ કહે છે તેમ ગૌડ દેશમાં ગુજરાતથી ધણે દૂર લખાયેલ અને તેના લેખકને વલભીના રાજ્યો વિષે અતિઅલ્પ માહિતી છે. પ્રબંધચિન્તામણિ આદિમાં જેમ વલભીના રાજવંશના સ્થાપકને શીલાદિત્ય કહ્યો છે, તેમ જ આ ગ્રંથમાં પણ શીલ રાજ્યથી વલભીના વર્ણનનો આરંભ કર્યો છે. છતાં એ ગ્રંથમાંથી શ્રી. ડૉ. જયસ્વાલે એક એ ઐતિહાસિક અનુમાનો તારવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે જેવા જેવો છે. આ શીલાદિત્ય એટલે કે વલભીના મૈત્રક રાજ્યો યાદવોની એક શાખા-‘વારવત્’ યાદવો એવો નિર્ણય મંજૂશ્રી મૂલકલ્પનાં વચનોમાંથી કાઢ્યો છે.^{૧૦} યાદવો કાઠિયાવાડમાં હોવાની વાત તો મહાભારત પુરાણો કહે જ છે. પણ વલભીના રાજ્યો યાદવોની એક શાખા હોવાની વાત ફક્ત આ મંજૂશ્રી મૂલકલ્પમાં જ છે. વળી એ ગ્રંથને વલભીના રાજ્યો મૈત્રકે હતા, એ વાતની ખબર નથી. કાઠિયાવાડમાં યાદવો હતા એટલું સાંભળીને વલભીના રાજ્યોને યાદવ કહી દીધા હોય, એ સંભવિત છે. આ ગ્રંથને ગુજરાતના પ્રખ્યાત ધોથી વધારે પ્રમાણરૂપ ગણવાની જરૂર મને લાગતી નથી.

હવે વલભીના રાજ્યોની જાત વિષે એક વધુ તર્કની નોંધ કરી લઈએ. શ્રી જગન્નાથ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં લખે છે^{૧૧} કે ‘મૈત્રક’

૧૦. જુઓ મંજૂશ્રી મૂલકલ્પ, મૂળ સ્તોત્રો ૬૦૫ થી ૬૦૯ તથા એનું આખ્યાન પૃ. ૨૫

૧૧. જુઓ ઈન્ડિઅન ક્વેરર એપ્રિલ ૧૯૩૬ અંકમાં પ્રકટ થયેલો ‘વલભીના મૈત્રકોનો જૂના જૂનો ઇતિહાસ’ નામનો લેખ.

‘એટલે ‘મૈત્રેયક’ અને મૈત્રેયક નો અર્થ મન્ન વગેરેની સ્મૃતિ કરનારી જાતિ એવો ચાલ છે. અર્થાત્ મૈત્રેયકો પહેલાં સુપ્તોના બાટ હશે.’
-સમ્રા! મન્સુનિ (૧૦-૩૩)માં સંકર જાતિ તરીકે નોંધાયેલ મૈત્રે-
યક જ અહિં ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે.

ખરી રીતે વલ્લભીના રાજાઓનાં આટલાં બધાં તામ્રપત્રોના પુનઃવાચી એ રાજાઓ મૈત્રક વંશના હતાં, એટલી હદીકત જ આ વિષયમાં ઇતિહાસની રિથર ખૂમિ છે. એથી જોડા ઉતરતાં મોટે ભાગે હવાઈ બાયકા અને કલ્પનાના ગોળા જ કાયમાં આવે છે. મૈત્રકોનો તો વલ્લભી તામ્રપત્રો પહેલાંનો કોઈ ઉલ્લેખ હજી મળ્યો નથી, પણ મૈત્રકના મૂળરૂપ મિત્ર નામના એક રાજવંશનું રાજ્ય ઈ. સ. બીજીથી ચોથા શતકમાં મથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાં હોવાનું સિક્કાઓના પુનઃવાચી જણાયું છે.^{૧૨} અને દે. રા. બાંડરકર તો કહે છે કે માનસ સરોવર પાસેના હાટક પ્રદેશમાંથી બારતમાં ઉતરી આવેલી નાગર નામની જાતિની દત્ત અને મિત્ર શાખાઓએ ઈ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઈ. સ. બીજા શતક સુધીમાં પાંચાલ, કોસલ અને મથુરામાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, અને મિત્ર શાખાથી સંબંધ મૈત્રકોએ કાઠિયાવાડ (વલ્લભી)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

આ કલ્પના છે તો ઘણી રસ્યક. ખાસ કરીને નાગરોને; પણ એનો આધાર મળજી નથી અને એ જ કારણથી એને બહુમાન્યતા મળતી નથી. પણ મેં પહેલાં કહ્યું છે^{૧૩} તેમ સુપ્તવંશ, મૌખરીવંશ વગેરે વલ્લભીના રાજવંશના નજીકના કાળમાં ચલ્લ ગયેલા બીજા વંશો જેવો મૈત્રક વંશ ઉદ્દીર્ણ લેખથી સિદ્ધ છે અને એથી જોડા ઉતરીને

૧૨. જુઓ ઈન્ડિઅન એન્ડીકવેરી ૧૯૬૨ પૃ. ૪૧ થી ૪૫ તથા ૬૧ થી ૬૨માં ‘નાગરો અને કાયસ્થો’ નામનો લેખ.

૧૩. ડી. કી. ગુ. સ. ત્રિમાસિક. પુ. ૨ અં. ૨ માં “વલ્લભીના રાજાઓ એક દત્તા, મુર્જર દત્તા, દુલ્લ દત્તા કે નાગર ?” એ નામનો લેખ.

ચુપ્તો કે મૈત્રકો કઇ જાતિના હતા ? શુદ્ધ ક્ષત્રિયો હતા ? પન્દેરીઓ હતા કે સકરજાતિના ? એનો છેલ્લો નિર્ણય કરવો લગભગ અશક્ય છે. યુવાનસુઆગ વલ્લીના રાજાને ક્ષત્રિય કહે છે, પણ એ પુરાવાની બહુ કિંમત ન ગણવામા આવે, કારણ કે એ યાત્રાળુ કર્ધજાતિની ગોધ મના ન એમ હેય અને રાજા એટલે ક્ષત્રિય એવું માને તો એમા એનો દોષ નહિ અને તેઓ પન્દેરી હોવાનો તર્ક પહેલેથી યુગ્તા પુગવા વગરનો છે, જ્ઞાતિ ખસતો નથી અને સકર જાતિના સભવની ના કૃમ પગાય કે એટલે અત્યારે તો વલ્લીના મત્રક ગણઓની જાતિ એ ગોધનો વિષય રહે છે

તે દેના સેનાપતિ કે સામત હતા ?

વલ્લીના રાજાનશની બાબતમા આ જાતિવિષય અતિ શુચવાયેલા પ્રશ્નને હવે પડતો મુકી આગળ ચાલીએ આરબના મૈત્ર ગણઓ સ્વતંત્ર નહોતા એ તો તાત્રપરોથી મિદ્ધ જ છે, પણ ત્યારે દેના સેનાપતિ તથા સામત હતા, એ પ્રશ્ન સબધી દેના પચામ વર્ષમા થયેલો બિહાપોદ અતિ દુર્લભ જોધએ

વનબી તાત્રપરો પ્રમાણે મૈત્રમ્વશના મૂળ પુરુષનું નામ બદ્રાઈ છે એને મહાગજ નહિ, પણ મેનાપતિ જ મ્હેવ છે પણ દેના મેનાપતિ તે કહેતું નથી હવે બદ્રાઈના બીજા પુત્ર દ્રોણસિંહ વિશે વનબી તાત્રપરોમા મ્હેતું છે કે ‘અખિન ભૂમડલના સ્વામી, પન્મ સ્વામીએ જાતે જોનો નાજ્યાનિષેક કર્યો હતો’^{૧૪} દ્રોણસિંહના આ પન્મ સ્વામીનો જ બદ્રાઈ સેનાપતિ હશે એ તો અર્વમાન્ય છે પણ એ પન્મ સ્વામી કેણુ, એ પ્રશ્નના જવાબમા મતભે છે ગેરેગિઅન્ના લેખકે તો એ પ્રશ્ન છોડી દીધો છે પણ તેના ઉપર દીપ્તસુરિ લખનાર

૧૪ અલિખ્યુવનનગકલમ ગેદ્દમામિના વામ સ્વામિના સરમુરદિદ-
રાગ્યામિનકમદ્દાકિગજ્જાવનતુદરન્નઓ ।

શ્રી જોશ્વને નવિન્નર વિચાર કરીને કંગાડ્યુ છે^{૧૫} કે આ પરમ સ્વામી તો યગોધર્મ વિપ્લુનધર્મ, જેને દ્યપુન (મંમોહ)ના લેખમા ગન્નધિગજ અને પ-મેશ્વર કહેન છે તથા દ્વિભિદ્વિકુલે પણ પોતાની આજ્ઞા માધે ચલાવ્યાનો જે ગર્વ લે છે^{૧૬} તે જ દોષો જોઈએ, એવો તર્ક કર્યો છે અને મને એ ફીક લાગ્યો છે પણ આ મતની વિશ્લેષ શ્રી જગન્નાથ દલીલ કરે છે કે ઇ. મ. ૫૧૦ સુધી હજી શુપ્ત ગળગ્ગોની મતા મધ્યમાન્ત પર્યંત અખડિત હતી, માટે ઇ. મ. ૫૦૨ માં યગોધર્મને અખિલ ભુવનમંડલસ્વામી^{૧૭} કહી ગકાય એમ નહોતું, અને દ્વિભિદ્વિકા આમન્ત તો દ્વિત્રકો નહોતા જ, માટે આ અખિલભુવનમંડલ સ્વામી તે બાનુશુપ્ત દ્રોણમિહનું ઇ. મ. ૫૦૨નું નવું દાનપત્ર વનભીવંશની અતિહાસિય વિચારણામાં કેવો મોટો ભાગ ભજવે છે તે આથી દેખાશે. પણ માગ મતે દ્રોણમિહના દાનપત્રમાં શ્રી જગન્નાથનો નિર્ણય કષ્ટુન રાખવો પડે, એવું કશું નથી દ્રોણસિદ્ધ ઇ. મ. ૫૦૨ માં કે તે પહેલાં પરમ સ્વામીએ રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો, એવું એમાં લખ્યું નથી રાખ્યો તો પહેલનહેલાં ઇ. મ. ૫૨૫ ના ક્રિવસેનના તામ્રપત્રમાં મળે છે, એ જોતા ઇ. મ. ૫૦૨ અને ૫૨૫ વચ્ચે ગમે ત્યારે અભિષેક થયો હોવાનો મજબ છે વળી એ છુના જે રત ભનેખ ઉપર આધાર રાખીને શ્રી જગન્નાથે બાનુશુપ્તને દ્રોણમિહનો પરમ સ્વામી ઠગવ્યો છે તે લેખમાં એને માટે ‘માદો મહારાજ’ રાખે વાપર્યો છે^{૧૮} દ્રોણમિહ પણ મહારાજ તો હતો જ મા. જોશ્વને એરછુના લેખનો વિચાર કરીને જ બાનુશુપ્તને ખાદ કર્યો છે ઉપરના બે ઉપરાત એક ત્રીજાનો દ્રોણમિહના પરમ સ્વામી તરીકેનો દાવો મારા મિત્ર શ્રી ધનપ્રસાદ ચદાવોલ મુનશીએ આગળ કર્યો છે. શ્રી જયસ્વાલના ‘ભાગતનો દનિહાસ’ આદિ પુસ્તકોથી વાકાટક વિષે જે નવો પ્રકાશ મળ્યો છે

૧૫ મુ. ગે. મ. ૧ ભા. ૧, પૃ. ૮૮ ટિ. ૩

૧૬ શ્રી દેખો ન. ૩૩ તથા ૩૪

૧૭ શ્રી દેખો લેખ ન. ૨૦

તેના બળથી તેઓ વાકાટક હરિશ્ચંદ્રને પરમ સ્વામી ધારે છે.^{૧૮} પણ વાકાટક હરિશ્ચંદ્રની સત્તા કાઠિયાવાડમાં હોવાને કાંઈ પુરાવો છે ખરો ? મારું વક્તવ્ય તો એટલું જ છે કે દ્રોણસિંહનો આ પરમ સ્વામી ગણ હતો તે વિષે હજી તદ્દિદોમાં મતબેદ છે.

ગાહલોત્રું વંશ નામ ક્યાંથી ?

વલ્લભીવંશ વિષે હજી દાખલા તરીકે દીક સૂચક એવા એક પ્રશ્નનો નિર્દેશ કરી, એ પ્રકરણ પુરું કરવા ઇચ્છું છું. ગેઝેટીઅરના લેખકે એકે આપેલી દંતકથાઓને આધારે નોંધ્યું છે કે મેવાડ તથા કાઠિયાવાડના ગાહલોત્રું અને ગાહીલ રજપૂતો જેઓ વલ્લભીના વંશમાંથી ઉતરેલા મનાય છે તેઓત્રું આ વંશનામ વલ્લભીના રાજા શુદસેન જેતું મૂળ નામ ધણું કરી શુદ્ધિલ હશે તેમાંથી ધણું કરી નીકળેલું છે.^{૧૯}

ગેઝેટીઅરત્રું આ વિધાન ઐતિહાસિક વિચારકને હાજતી સાવ-એતીવાળું છે અને એ પણ મેવાડના શુદ્ધિલ વંશનો મૂળ પુરુષ શુદ્ધિલ કે શુદ્ધન એ વલ્લભીનો શુદસેન (કે શીલાદિત્ય) નહિ, પણ વડનગરનો વિષ્ણુ એટલે કે નાગર હતો એવું સ્પષ્ટ કહેનાર લેખો^{૨૦} મળી આવ્યા તથા ચર્ચાયા તે પહેલાં કરેલું છે. મેવાડના શુદ્ધિલવંશનો આ મૂળ પુરુષ શુદ્ધિલ લગભગ છઠ્ઠા શતકના મધ્યમાં યદ્ય ગયો છે, એ પણ હવે નિશ્ચિન થયું છે.^{૨૧} એટલે વલ્લભીનો નાશ થયા પછી વલ્લભીથી કોઈએ ઇડર કે મેવાડ જઈને મેવાડના રાજવંશની સ્થાપના કરી હોવાની કલ્પના પાયા વગરની છે. છતાં વલ્લભીપુરથી ગુર્જર વડલાએ વડવાઈ નાંખી ઇડરિયે ગઈ શુદ્ધાની, ઇડરિયા ગઈ ચિતોડગઢમાં વડવાઈ નાંખી

૧૮ જુઓ શ્રી રા. ગુ. સ. મહોત્સવ-૫ પૃ. ૧૧૧

૧૯ મું. ગે. રા. જા. ૧ પૃ. ૮૫. ૯૦ તથા ૯૩-૯૮

૨૦ જુઓ મા. પી. મહોત્સવ મેવાડના શુદ્ધિલ તથા જર્જલ ઓફ ધી ખે. એ. રો. ૧૯૦૬માં દે. રા. જાડગરનો શુદ્ધિલ વિષે લેખ.

૨૧ જુઓ રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૫૨૧ માં આવેલી વંશાવળી તથા તેના આગળ પ્રકરણમાં સંવિસ્તર પુરાવા.

જગત્કાનિષત્વના તીર્થંરૂપ વિમોહિયા વંશના મંરંથાપક આપણી
(યુગસતની મંરંકાન્લક્ષ્મી, શ્રી. ન્દા. દ. કવિનું ૨૦-૧-૪૧)
આપણે આપણુ ૫. ૧૪) એ રીતે જુની ટોળા વખતથી
આવતી પશુ ઉત્કાણુ લેખોના પુરાવાઓથી ખાતરી ફરવી હતી એ
ગૌરવોત્પાદક ઇતિહાસિક હકીકત મળવામાં આવે એ આશ્ચર્ય
લાગે છે.

વસન્નીવંસ વિષે આ આપણુ માટે આ ધર્મો વિનારૂપ મરે
છેલ્લા પચાસ વર્ષના મંરંથાપનને પગિમૂએ એ વંશનો ઇતિહાસ નરે
મરથી લખવાની પ્રારંભ છે, એટલું માખીન કરવા માટે આટલા દુષ્ટ
પુરના છે. બાકી માગ મિત્ર શ્રી. ધ. અં. મુનશીએ ' શ્રી કી કી કી
સભા મહોત્સવ અન્ય'મા 'વસન્નીના નેત્રક ગાગઓ' ઉપર ને અવિ
સ્તર લેખ લખ્યા છે તે જોવાની જિજ્ઞાસુને વિનંતિ છે.

ક્ષત્રપ ઇતિહાસપર નજર .

હવે ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ઉપર એક નજર નાખી લઈએ. ગેઝેટીઅર
રના ઇતિહાસમા ક્ષત્રપ ઇતિહાસનું પ્રકરણ થોડા શિવાજીએ અને
મોટી સંખ્યામાં મળી આવેલા સીકાઓ ઉપરથી લખાયું છે. વળી
આ ક્ષત્રપ સીકાઓ, ધણી મોટા પ્રમાણમાં ભગવાનજીસ હાથે
મળેલા તથા એમના દેહાન્ત સુધી એમની પાસે હતા.

પણ આ ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ગેઝેટીઅરના લખાણ કન્તાં આગળ
નથી વધ્યો, એવું નથી. ગેઝેટીઅર પ્રકટ થયા પછી દસ બાર વર્ષ
રેપ્સને આન્ધ્રવંશ અને પશ્ચિમી ક્ષત્રપવંશના સીકાઓના કેટલોગના
ઉપોદ્ધાતમાં ક્ષત્રપ ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરી છે

રેપ્સનનું આ કામતી પુસ્તક હાયાયા પડી તથા જ વર્ષે ૨૩૯૩
ક્ષત્રપ સીકાઓનો દમ વાંચવાડા રૂબરૂના મર્વાળીઆ નામના ગામના-
માંથી મળી આવ્યો. આ સીકાઓને ડો. ટે. રા. બાગાન્કે તપાસી
પોતાના અભ્યાસનું ફળ ૧૯૧૩-૧૪ ના આ. મ. ઈ. ના રીપોર્ટમાં

પ્રસિદ્ધ કર્તાં એ વિદ્યાને રેષનના નિષ્ક્રિયામાં કટલાક સુધારા સચવા
હતા. પછી બારેક ક્ષત્રપ સીક્ષાઓ વેસનગર નજીકના ખેડકામમાંથી
આને સિન્ધના સૈદ્ધપુરમાંથી મળી આવ્યા, જેનું વર્ણન પણ ડા.
ભાંડારકરે ૧૯૧૩-૧૪ અને ૧૯૧૪-૧૫ ના આ. સ. રિ. માં કર્યું
છે. તે પછી પણ ક્ષત્રપ સીક્ષાઓના જથ્થાઓ મળી આવ્યા છે, જે
શ્રી. ગિરમથકર વૃક્ષમજી આચાર્યે તપાસ્યા હતા અને જેનું વર્ણન
એમણે ૧૯૩૭ ના જી. એ. સો. ખે. ના ન્યુમીરમેટીક સપ્લીમેન્ટમાં કર્યું
છે. આ નવી સાધનસંપત્તિને લીધે ક્ષત્રપ ઇતિહાસનું પુનઃ પરીક્ષણ
કરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકારે કહે છે^{૧૨}
તેમ નવા ઇતિહાસિક પ્રકાશનું મુખ્ય સાધન આ ક્ષત્રપ સામગ્રી નથી,^{૧૩}
પણ પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસમાં તાજેતરમાં આવેલી પ્રકાશિતતા છે.

ગુજરાત કાઠિયાવાડ પણ ગુપ્તોના સામ્રાજ્યમાં હતાં, એ હકીકત
નિઃસંદેહ છે અને ક્ષત્રપોને ગુજરાતના ઇતિહાસપટમાંથી હંમેશાને માટે
અદૃશ્ય કરનાર તો ગુપ્ત સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય છે. એ હકીકત
ગેઝેટીઅરના વખતથી આજ સુધી સર્વસ્વીકૃત રહી છે. ગુપ્તવંશમાં
એ ચન્દ્રગુપ્તે જ પહેલું વહેલા પ્રાચ્ય અને પશ્ચિમી બેય પ્રકારના ક્ષત્રપ
સીક્ષાઓને મળતા સીક્ષાઓ પાડ્યા છે ને ચન્દ્રગુપ્તના વિરલ પણ એના
પુત્રને અનુયાયી કુમાર ગુપ્તના પુષ્કળ સીક્ષાઓ કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યા
છે, એ નક્કર પુરાવાનો ગેઝેટીઅરના લેખકે આધાર લીધો છે.^{૧૪}

પણ ગુપ્તવંશના મહાન ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્તે પણ પોતાના દિગ્વિ-
જયમાં ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર વીજળી પેડે હુમલો કર્યો હોવાનું અનુમાન
૨૪ શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકારે નીચેના પુરાવાના બળથી કર્યું છે.

૧૨. જુઓ ગુજરાત રીચર્ચ સોસાયટીના જર્નલ ૩. ૨ સં. ૨ માં 'ગુજરા-
તના ક્ષત્રપોના ઇતિહાસનું પુનઃ પરીક્ષણ' નામનો લેખ. આ લેખનો આ
પ્રકારમાં મેં બહોલ લાભ લીધો છે.

૧૩. મું. ગે. ૩ ભ. ૧ પૃ. ૬૫ થી ૬૭

૧૪. જુઓ એનો ઉપર કહેલો લેખ પૃ. ૨૨૦

ક્ષત્રપ ગળ સ્વામી રૂસ્સેન ત્રીજાના સીકાઓ એની જાણવામાં આવેલી પહેલી તારીખ પછી ચાર વર્ષ આલીને રાક સં. ૨૭૪ (ઇ. સ. ૩૫૨)મા એકાએક બધ અધ જાય છે અને પાછાં છા વર્ષ પછી ચાલુ થાય છે^{૨૫} આ વસ્તુસ્થિતિનો ઉપદેશનો ક્ષત્રપ સીકાઓનો મોટો દગ પહેલો તપાસનાર એવ આર. સ્કોટે યુક્તિપૂર્વક નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો હતો. 'ઉપરદેશના દગમાં મળેલા સીકાઓ રૂસ્સેનના ગળ્યના આરંભકાળમાં કાંઈક રાજકીય આક્રમ આવી પડતાં જન માલને જોખમમાં જોઈને દાટી દીધા હોવાનું અનુમાન આપણે ખુશીથી કરી શકીએ ' રૂસ્સેને સ્કોટનું આ અનુમાન અનુમતિ જાયે હતાયું છે. વળી ઉપર કહેલો ઉપરદેશનો સીકાઓનો જથ્થો મળ્યો ન હતો ત્યારે પણ રૂસ્સેન ત્રીજાના સીકાઓમાં ૧૮ વર્ષનો ગાળો જોઈને ૫. ભગવાનવાલે^{૨૬} રૂસ્સેન અમુક વખત સુરી ગળ્યચ્યુત થયો હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું. સ્કોટે ઇ. સ. ૧૮૬૯માં ઉપર પ્રમાણે લખ્યા પછી ચાર વર્ષે સર્વાણીઆમાંથી સીકાઓનો દગ મળ્યો અને એ દગવામાંથી રૂસ્સેનના આરંભના વર્ષોના સુમાલીસ સીકાઓ ટકરાઈમાંથી તાજ નીકળ્યા હોય એવા મળ્યા. આ ઉપર વિવેચન કરતા ડૉ. દે રા. બાગરકરે નોંધ્યું છે કે આટલે દૂર આવેના પ્રદેશમાંથી એમ્સરખા સીકા મળ્યા છે, એથી ચોક્કસ થાય છે, કે ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર જે આક્રમ આવેલી તેણે એના એક પ્રાન્તને નહિ પણ સમગ્ર ગળ્યને અમર કરેલી હોવી જોઈએ.

હવે આ આક્રમ ક્યાથી આવી ? એ પ્રશ્ન છે થી જ્યમન્દ્ર વિધાલ માર તર્ક કરે છે કે ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે ઇ. સ. ૩૫૧

૨૫. ૫. ભગવાનવાલે ઉદ્ગ્રહ પાસે તો આ રૂસ્સેન ત્રીજાના રાક ૨૭૭ના જી જ સિદ્ધા હતા અને પછી એક રાક ૨૮૮ થી રાક ૩૦૦ હતા (જુઓ ઇ. સ. ૧ જાગ ૧ પૃ. ૫૦)

૨૬. એ. જન પૃ. ૫૦ પાછળથી મળેલા સીકાઓને લઈને પહેલા ને આનો અંદાજ વર્ષનો હતો તે હવે દસ વર્ષનો રહ્યો છે.

(શક મં. ૨૭૩)માં ક્ષત્રપ ગબ્બ ઉપર વીજળી પેટે હત્યો કર્યો હોવો જોઈએ. સમુદ્રગુપ્તાના અલાહાબા સ્તંભલેખમાં આપેલા દિગ્વિજય વર્ણનમાં ક્ષત્રપનું કે આ રૂદ્રસેનનું નામ નથી, પણ એ લેખમાં અનેક ગજવંશોને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી ફરી પ્રતિષ્ઠાપન કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં આનો પણ એ વિદ્વાન મનાવેલ કરે છે. ક્ષત્રપ રૂદ્રસેનને પણ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના સામત તરીકે પાછો ગાદી ઉપર બેમાર્યો હતો. સ્વામી મિંહસેનના સીક્ષાઓના સંપ્રદાયથી આ તર્કને પુષ્ટિ મળે છે, એમ શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલકારધારે છે. ૨૭

ક્ષત્રપ ઇતિહાસ વિષે એક બીજી મહત્વની વાત એ જ ઇતિહાસ-વિદે જાણી છે. ક્ષત્રપ સીક્ષાઓના પુરાવાથી અને શક ૨૫૪ (ઈ. મ. ૩૩૨)ની આમખામમાં ક્ષત્રપ સીક્ષાઓના અર્થાનથી ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર એ અગ્રામાં કોઈ પન્દેરી હુમલો થયો હોવાનો મબલ દેખાય છે. તે કે એ કોનો હુમલો હતો, એ અત્યારે અધારામાં છે, એનું રૂખને લખેનું પણ તે પછી જયસ્વાલે ભારશિવો અને વાકાટકોનાં માત્રાજ્યને પ્રકાશમાં આણનાં જે મશોધન કર્યું છે એને ધ્યાનમાં લેતા ક્ષત્રપોને આ રીતે-દખાવનાર તે આજ અશ્વમેધ કરનાર વાકાટક પ્રવર્તેન જ હોવો જોઈએ, એમ લાગે છે પ્રત્યેનના મનુષ્ય માથે શક મં. ૨૬૬-૬૭ પછી ક્ષત્રપ સીક્ષાઓ પાછા દેખાવા માડે છે. વળી ઉપર કહેવા ઉપરકોટના તથા મર્વાણીઆના સીક્ષાઓમાં રૂદ્રસેન ત્રીજાના સીક્ષાઓ મળ્યા છે, એ પુરાવો જેતા વાકાટક ચઢતી દગ્ધાન ક્ષત્રપો કચ્છ અને મિઘમાં ચાલ્યા ગયા હોવાનું જયસ્વાલ કહે છે, તે યથાર્થ નથી, એમ શ્રી જ. વિ. મહે છે ૨૮ તે માયુ' લાગે છે. ક્ષત્રપ પ્રકરણને લગતી હવે એક જ વાત નોંધવાની છે અને તે ગેઝેટીઅરમાં જેને સુન્દગાન કાઠીઆવાડનો પન્દેરો ક્ષત્રપ રાજ્ય ગણેલો

છે તેના સમયને લગતી છે. નહપાનના સીકાઓ, એ ક્ષત્રપ સીકાઓમાં જુનામાં જુના છે, એ ગેઝેટીઅરમાં નોંધાયેલી હમીદત હજી માન્ય ન છે. પણ નાસિકની ગુફાઓના લેખો અને એ વખતે કિપ-લખ્ત શકે સીકાઓની મદદથી પં ભગવાનલાલે નહપાનના ગુજરાતના સ્થિતિયથી શકે સંવતનો આરંભ થયો હોવાનું માન્યું છે.^{૨૯}

પણ એમના સમય પછી ભારતીય પુરાવિધાના વિકાસોએ ઇ. સ. ૭૮માં શરૂ થતા પ્રસિદ્ધ શક સંવતથી જુદો અને પુરાણો એક શકસંવત અનેક લેખોમાં મળતો હોવાની શ્રેષ્ઠ કરી છે, અને ડા. સ્પીનકેનોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૩માં આ સંવત શરૂ થયો હોવાનું માન્યું છે, પણ હજી એ સંવતના આરંભની બાબતમાં પંડિતોમાં મતભેદ છે.^{૩૦} સ્વ. જયસ્વાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૩ની લગભગમાં આ સંવતનો આરંભ માને છે અને શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર એ મતનો સ્વીકાર કરે છે.^{૩૧} એ મત પ્રમાણે નહપાને ઇ. સ. ૫૭ પહેલાં કેટલાંક વર્ષો (જૈન શ્રુત પરંપરા પ્રમાણે ૪૦ કે ૪૨ વર્ષ) સુધી કાદિયાવાડ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. અને આંધ્ર ગાત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ શક નહપાનને હરાવીને ઉગ્ગૈન તથા ગુજરાતને પોતાને તાબે લીધાં હતાં અને વિક્રમસંવતપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય તે આ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી જ.

કુંકામાં કહેવાનું શક કે સંવતનો આરંભ અને શક અને સાતવાહન રાજ્યઓનો સંબંધ એ બે વિષયોઉપર હેલાં કેટલાંક વર્ષોમાં પુષ્કળ ઊદાપોહ થયો છે^{૩૨} અને કાલકાચાર્યકથાનક આદિ

૨૯. મું. ગે. ઇ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૬

૩૦. જુઓ ઐશ્વર્યા ઓરીએન્ટેલીઆ ૧૮૨૪ પૃ. ૭૪ તથા પૃ. ૮૩.

૩૧. જુઓ ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા જિલ્દ ૨, પૃ. ૭૫૪ની નિ ૧.

૩૨. પ્રબંધ ચિન્તામણિ જુ. ભા. ૫. ૨૧ થી ૨૬ તથા ભારતીય ઇતિ-
રૂપરેખા જિલ્દ ૨, પૃ. ૮૬૬ થી ૯૦૫ માં આપેલ અન્યનિર્દેશ.

જેન શ્રીતપરંપરાનો ઘણો ઉપયોગ થયો છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના લેખકે આ બધો જિહ્વાપોહ જોવો પડે એ દેખીતું છે.

ક્ષત્રપ પ્રકરણની ચર્ચામાં આથી વધારે જોડા ઉતરવાની જરૂર નથી. અને ક્ષત્રપ ઇતિહાસ દ્વારા જ આપણે વિ. સં. ના આરંભની પહેલાંના કાળમાં આવી પહોંચ્યા છીએ; તે પહેલાંના કાળના ગ્રીક સીક્રાએ મળ્યા છે અને એથી જૂનકાળમાં આગળ ચાલતાં ગિરનારના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ દ્વારા અશોક મૌર્યના સમય સુધી અને એ જ શિલા ઉપરના રુદ્રદામનના શિલાલેખથી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય સુધી પહોંચી શકીએ છીએ. આથી આગળ જૂનકાળમાં જોડા ઉતરવા માટે સીક્રાએ કે ઉરકીણું લેવો જોવું કંઈ ઐતિહાસિક સાધન અત્યારે આપણી પાસે નથી. પણ ઇ. સ. પૂર્વેના ત્રણ ચાર સૈકાઓ વિષે આપણને જે ઐતિહાસિક જ્ઞાન છે તે ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાં થે ગુજરાત કાઠિયાવાડના કુટલાક ભાગમાં વસતી હોવાનો સંભવ છે. વળી આ વસતીમાં મુળ વતનીઓ તથા ઉત્તરમાંથી આવેલા વૈદિક આર્યોના વંશજો મુખ્યત્વે હોવાનો સંભવ છે. કાંઠા ઉપરના ભાગમાં દરિયારસ્તે આવેલા પરદેશીઓ પણ થોડા હોય. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાંની અર્થાત્ પ્રાગૈતિહાસિક કાળની ગુજરાતની માનવવસતીની સ્થિતિ જાણવા માટે મુખ્ય માર્ગો ત્રણ છે (૧) પુરાણ મહાભારતાદિ પ્રાચીન સાહિત્ય (૨) જુનાં સ્થળોમાં મોહો-જોડેરા, હરાપ્પા વગેરેમાં થયું છે તે જાતનું ખોદકામ અને (૩) ગુજરાતમાં હાલમાં વસતી મુળવતની ભ્રમિત આદિ જાતિનો માનવવંશશાસ્ત્ર (Anthropology) જેવા વિજ્ઞાનની મદદથી અભ્યાસ.

આમાંથી પહેલો માર્ગ તો ગેઝેટીઅર લખાણું તે પહેલાંથી જાણવામાં છે; ગેઝેટીઅરમાં પૌરાણિક કથાઓનો ઉપયોગ ટુંકામાં થયો પણ છે. છેલ્લાં ચાળીશ વર્ષમાં પુરાણોનો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સારો અભ્યાસ થયો છે. પાર્નિટસ પ્રથનો વિશેષ પ્રખ્યાત છે. પણ

એ ઉપરાંત કાર્દલનું જર્મન બાપામાં લખાયેલું પુરાણ વસ્તુતઃ શ્રી. કાલેનું મરાઠીમાં પુરાણનિરીક્ષાનું, માત્રું ગુજરાતીમાં પુરાણનિરૂપન તથા છેલ્લું જદાર પડેલું હજારનું, એ બધામાં પુરાણોના સમગ્રતા તથા તેમાં સંપ્રદાયોનાં વસ્તુની ચર્ચા છે, અને એ કારણથી પૌરણિક દયાઓ વર્ણનો વગેરેનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને તદ્દન અધારમાં ફાંફાં મારવાં પડે એવું નથી રહ્યું. પણ પુરાણોમાંથી ઇતિહાસ તારવતાં વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતા જાળવવાની ધણી જરૂર છે, કારણ કે મૂળ કાળની આ પુરાણગુહામાં બયસ્થાનો ધણાં છે. દા. ત. પુરાણો પોતે સ્પષ્ટ રાજદોમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ની આસપાસમાં પરીક્ષિતનો જન્મ થયો હોવાનું કહે છે. છતાં ધણી વાર પાંચ હજાર વરસ પહેલાં હારકામાં શ્રીકૃષ્ણ વસતા હોવાનું કથન સંસિક્ષિતો તરફથી પણ કરવામાં આવે છે. ૩૩

(૨) જુનાં સ્થાનોમાં ખોદકામ એ પ્રાગૈતિહાસિકકાળ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર એક અગત્યનું સાધન છે અને એવું ખોદકામ વ્યવસ્થિત રીતે રાજ્ય તરફથી જ થઈ શકે. પણ એ ન થાય ત્યાં સુધી સંશોધકો તરફથી જે પ્રયાસો થયા છે તથા થાય છે તે આવકારલાયક છે. પણ જુનાં માટીનાં વાસણો જમીન ખોદતાં જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં છે, એવા જમમાંથી બચવાની જાહે જરૂર છે.

(૩) મુળવતની જાતોની ભાષા, રહેણીપરણી, રીતરિવાજો, વેશ-ભૂષા, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે વર્તમાન સ્થિતિનો અભ્યાસ ધણો ખોદકામ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહિ પણ એના છુટનામક અભ્યાસથી પ્રાગૈતિહાસિક કાળના ગુજરાત ઉપર પણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે.

આ મતને લઈ મૂળ જ્યોતિષ અને પુરાણોની ભિન્નમુલકપરંપરામાં છે. મારો વૈષ્ણવ ધર્મનો સંદર્ભ ઇતિહાસ, આ. ૨ પૃ. ૧૦-૧૨

ઉપસંહાર

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની આવશ્યકતા અને એ માટેનાં સાધનોનું અતિ દુર્લભતા દિગ્દર્શન કરીને આ વ્યાખ્યાન પુરું કરતાં ઉપસંહારમાં મારું વક્તવ્ય એ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ કરી દઉં. છેલ્લાં પચાસ વરસમાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી ઠીક નવી સામગ્રી હાથ આવી છે અને એને અસર કરે એવો મનોહર ઉદ્ઘાટો હ થયો છે. પણ નવી ચર્ચાઓનો સરવાળો કરવાથી નવો ઇતિહાસ નથી બનતો, એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર છે. પણ યાવત્ સામગ્રી અને યાવત્ ઉદ્ઘાટો મળી આવે તેને નજરમાં રાખી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી હકીકતો અને દલીલોનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન કરી જે લેખક જાતે નિર્ણયો કરી શકે તે જ નવો ઇતિહાસ લખી શકે. અને ગુજરાતીઓને હાથે પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખાવ એ આશા સાથે વિરમું છું.

ઐતિહાસિક સંશોધન અને સૌરાષ્ટ્ર

ઇતિહાસ રસિક સન્નારીઓ અને સન્નજનો

સૌરાષ્ટ્ર સંશોધન મંડળે યોજેલી આ પહેલીજ ઇતિહાસ પરિષદમાં પ્રમુખ સ્થાન અને આપવા માટે હું અંતઃકરણથી ધજો આભાર માનું છું. જદ્દ અવસ્થા અને દુર્બલ આરોગ્યનો આશ્રય લઇને હું આ ભાર ઉપાડવાની ના પાડી ચક્રત પથુ મને આ ભાર સોંપવામાં મારી યોગ્યતા નહિ પથુ આપનું સૌહાર્દ કારણભૂત છે એ હું જાણું છું. એટલે આપના સૌના સ્નિગ્ધ સહકાર ઉપર આધાર મળી મને નિમિત્ત માત્ર માનીને આ પત્રો મેં સ્વીકાર કર્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ પહેલી ઇતિહાસ પરિષદ ભરાય છે. ભારતે સ્વ-તંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રનું એકમ સ્વાતાં ને ઉત્સાહભરતી જેમ અન્યત્ર તેમ ઇતિહાસ રસિક માનસમાં પથુ આવી તેનું આ શુભ ફળ છે. આ પ્રવૃત્તિ કલ્યાણસાધક નીવડે અને એવો ગીસો પાડવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

इहं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमो धाकं प्रशास्महे । એ મહાકવિ ભવભૂતિના નમસ્કાર વિધિમાંથી શ્રુતના લક્ષને પેઢલાં આ દિશામાં કાવ્ય કરી ગયેલા સ્વર્ગસ્થોને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી લઇએ. કાલક્રમની દૃષ્ટિથી નહિ પથુ શુણ્વત્તાની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો પ્રથમ સમયે પં. ભગવાનસાલ ઇન્દ્રજીનું કરવું જોઇએ. આપણે એ મહાપુરુષની જન્મ-

૧ પં. ભગવાનસાલ ઇન્દ્રજીનું જન્મ સંસ્મરણ માટે લખેલું-શુભકાંત વિદ્યા સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

ભૂમિમાં મળીએ છીએ એ પણ કેમ જુલો શકાય? સં. ૧૮૯૬ (ઈ. સં. ૧૮૭૯)માં જુનાગઢમાં જન્મેલા એ પ્રાચીન આદિજાતિ અંગ્રેજી દેખવણી પાછળથી ખપ જોગી મેળવી લીધી હતી; એ વાત ખરી પણ એની સાચી સંપત્તિતો ગિરનારના માર્ગમાં બાવીસો વર્ષથી પડેલા મોટા પથર ઉપર કોતરેલા અક્ષરોને ઉકેલવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાના સંવેગમાં હતી. પં. ભગવાનલાલને આ અશોકના શિલાલેખના ન ઉકેલાતા અક્ષરોએ જ્યારે પુરા બધી આકર્ષ્યા ત્યારે એ નવ જુવાનને સંસ્કૃત ભાષાનું ઠીક ઠીક જ્ઞાન અને દેવનાગરી લિપિનો પરિચય હતો. પણ આ શિલા ઉપરનો ત્રણમાંથી એકેય લેખ દેવનાગરી લિપિમાં ન હોતો. અને છેલ્લો લેખ લખાયા પછી બસો અઢીસો વર્ષમાં જ એની લિપિ ઉકેલી ન શકે એવા ફરફારો એ વખતે લખાતી વંચાતી લિપિમાં થઈ ગયા હતા. પરિણામે જે શિલા એક ધર્મ ગ્રંથ જેવી હતી તે મામાન્ય પથર બની ગઈ. આ અંધકારપૂર્ણ સ્થિતિ એક હજાર કે તેથી થોડાં વધારે એાછાં વર્ષો સુધી ચાલ્યા પછી પં. ભગવાનલાલે પોતાની કિંગ્ડમ અવસ્થામાં જ આ પથરો જોયો હતો. એમના જન્મ પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં જેમ્સ ટોડે ગિરનાર પાસેનો આ શિલાલેખ જોયેલો. તે કાળે યુરોપમાં પ્રાચીન અક્ષરો ઉકેલવા વગેરે જુની શોધખોળનો ઉદય થઈ ગયેલો એટલે સ્વભાવિક રીતે ટોડે તથા બીજા પણ ઇતિહાસ જ્ઞાતા અંગ્રેજોએ એ શિલા ઉપરના જુના અક્ષરો વાંચનાર પડિતો મારે પુછવું કરી. એટલે ફેટલાકે ડોળ કર્યો, કોઈએ ઠગાઈ કરી, કોઈએ ગપ્પાં માર્યાં, પણ એ અક્ષરો કોઈથી ઉકલ્યા તો નહિ જ; છેવટે જેમ્સ પ્રિન્સેપ નામના પ્રતિભાશાળી અંગ્રેજ ખુબ માનસિક પરિશ્રમ કરીને ઈ. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૮૭૭ સુધીમાં આલી લિપિ ઉકેલી. પ્રાચીન લિપિ વિધાનો ઇતિહાસ છે નમિક પણ અહિં અપ્રસ્તુત છે. તેમ જ પં. ભગવાનલાલની પ્રાચીન શોધખોળની વિધામાં પ્રગતિનો કમ નિરુપવાનું પણ અહિં અસ્થાને છે. એ સમર્થ સંશોધક ઐતિહાસિક સંશોધનની

પ્રાચીન લેખોનું લેખ વિદ્યા (Epigraphy) (૨) (Numismatics) અને (૩) ખોદકામથી શોધખોળ (Archaeology)ની વિદ્યા એ ત્રણેય શાખાઓમાં મૌલિક અને ધર્ણિતાર ખોદકામનાર નવો પ્રકાર નાખતું સંશોધન કરવા સાથે જોગણપચ્ચત્તી વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરમાં કેમપેક્ષ સંપાદિત મુળર્ષ મેટ્રીશ્ચાર માટે ગુજરાતના ઇતિહાસના આદિકાળથી અણ્ણદિસપુર પાટણના નાગ પર્વતનાં પ્રકરણો તૈયાર કરવાનું અતિપરિશ્રમ ભરેલું કાર્ય એક નિઃશ્ચયી છેલ્લી માંદગી સુધી ક્યારે ક્યારે હતું. ગુજરાતના ઇતિહાસની એમને હાથે મૂળ સાધનોમાંથી જ પહેલી સંકલના થઈ એ મહત્ત્વની હકીકત છે. ગુજરાતના-જન્મે સૌરાષ્ટ્રના આ આદ્ય ઇતિહાસ સંશોધક અને ઇતિહાસ લેખકને નું નમસ્કાર કરું છું. આ ક્ષેત્રે પ્રસંગોપાત અશોકના શિલાલેખવાળી શિક્ષાને પણ અંજલિ આપી દીધી.

૫. ભગવાનજ્ઞાસ સાથે અમુક વખતજ સુધી પ્રાચીન લેખો ઉતારવા વિગેરે કાર્યમાં એમના સહાયક રહેલા વલ્લભજી હરેકા આચાર્યનું સ્મરણ થાય છે. તેઓ (જન્મ સં. ૧૮૬૬)એ પોતાના જીવનમાં આ પુરાતત્વીય કાર્યનો શોખ આજુ રાખ્યો હતો અને છેવટમાં તેઓની રાજકોટના મુગ્રીઅમમાં નીમણુક થઈ હતી અને તેઓએ એ સંમહસ્થાન માટે ઘણા ઐતિહાસિક અવશેષો મેળવ્યા હતા. એમના સુપુત્ર અને આપણા સ્વામનપ્રમુખ શ્રી ગિરિનાથંકર વલ્લભજી આચાર્યે પોતાના પિતાની પરંપરા જાળવી છે; એટલું જ નહિ પણ ‘ફોર્મ્સ ગુજરાતી સભા’ દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના ત્રણ અન્યો તૈયાર કરીને તથા બીજું પણ પુરાતત્વીય કાર્ય કરીને એ પરંપરાને દીધાવી છે. હમણાં પણ તેઓએ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સંશોધન ખોદકામદ્વારા કર્યું છે. પણ આ પ્રસંગે સ્વર્ગસ્થો આગળ મારે અટકવું છે એટલે મારા મિત્ર વિષે મારા હૃદયની લાગણી પુરતી નહિ દર્શાવી શકું. પણ પ્રસ્તુતને અનુસરતાં ભગવાનજ્ઞાસમાર્ષના પુરાતત્વીય સહાયકોની વાત આગળ

ચલાવું. ભગવાનલાલના ખીજા સહાયક હતા, એમના સંબંધી અને લગભગ સમવયસ્ક અમરેલીના વૈવ ગિરિજાશંકર શામળજી; તેઓ ભગવાનલાલની મુચનાઓ પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રનાં ગામોમાંથી સીકાઓ મેળવવાનું તથા લેખોની નકલો ઉતારવાનું કાર્ય કરતા. પાછળથી ભાવનગરના વજેશંકર ગોરીશંકર ઓઝા જેમને સીકાઓ વગેરે પુરાતત્વીય વસ્તુઓ સંગ્રહવાનો શોખ હતો તેમણે આ ગિરિજાશંકર શામળજીને પગાર આપીને રોકેલા. એ વજેશંકર ઓઝા પણ ભગવાનલાલભાઈ સાથે જુના સીકાઓની આપણે કરતા તથા એ સંબંધી પત્રવ્યવહારે રાખતા. આ બધા ભાઈઓએ સૌરાષ્ટ્રનો પુરાતત્વીય સેવાકારા ભગવાનલાલભાઈને સહાય કરી છે. બાકી મુંબઈમાં એમની સાથે રહીને પુરાતત્વીય સંશોધનનું કાર્ય કરનારાઓનો ઉલ્લેખ અહિં અનાવશ્યક છે. ૨

૫. ભગવાનલાલ આદિ પેઠે સંશોધનનું નહિ પણ માત્ર ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય કરી ગયેલા થોડા સ્વર્ગવાસી સન્નજનોનું પણ અહિં સ્મરણ કરી લેવું યોગ્ય છે. બ્રિટિશ લોકોના તથા તેઓના સૌહાર્યના પરિચયને પરિણામે ગુજરાતીઓને પણ ઇતિહાસ લખવાની પ્રેરણા થઈ અને અત્યારે આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે એફજી ડોસાભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં ગુજરાતનો પહેલો ઇતિહાસ ગ્રંથ લખ્યો. પછી ૧૮૫૧ માં મગનલાલ વખતચંદે અમદાવાદનો ઇતિહાસ લખ્યો; જેમાંથી મારા મિત્ર શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવે 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' માં ઘણા ઉત્તારા કર્યા છે. આ પછી દસ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં ભગવાનલાલ સંપતનમે સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ લખ્યો. પણ દિવાન રણછોડજી [સં. ૧૮૨૪ થી ૧૮૯૭] એ મુસ્લીમ તવારિખોના પરિચયથી ફારસી ભાષામાં તવારિખે સોગંદ લખ્યો. એ અર્વાચીન કાળના આરંભ પહેલાં જન્મ્યું એમ જાણીએ પણ તેનું જેમ્સ બર્નેસે કરેલું અંગ્રેજી ભાષાંતર અને તે

અમે છનું પાત્રું જાણવા લીલાધરજીએ કરેલું ગુજગતી બાપાંતર
જેનો એક ભાગ ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં એ બાપાંતરકારે જ વડવાણમાં
પોતાના છાપખાનામાં છપાવેલો; આ અગ્રેજ ગુજગતી બાપાંતરને
તો અર્વાચીનકાળમાં જ મુકવાં પડ્યો.

નોગપ્ટ દેશ દાવના એકમ આખાને નજરમાં ગળીએ તો પશ્ચિ
નાનો દેશ છે પણ તેનો ઇતિહાસ લાંબો છે. છેક ઈ. સ. પૂર્વે એવા
શનુમાં પૂર્વમાં પાટલીપુત્રમાં બેઝીને પશ્ચિમમાં નોગપ્ટ સુધી પોતાનું
નામ્રાજ્ય વિસ્તારનાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યથી નોગપ્ટના ઇતિહાસમાં ક્યારેક
તેના એક ખુણામાં તો ક્યારેક બીજા ખુણામાં ક્યારેક ઝાંખી છાંયા-
રૂપે તો ક્યારેક પ્રકાશિતરૂપમાં પણ લગભગ મળેલ કહી શકાય એવું
ઈતિહાસિક ગણવામાં વાધો નહિ એવા બનાવોનું દર્શન આપણને
ચાય છે. નોગપ્ટના ઇતિહાસને નિગપવાનું તો અહિં શમ્ય જ નથી
તેમ એવી આવશ્યકતા પણ નથી એ જ રીતે સોગપ્ટના ઇતિહાસના
કોઈ અંશમાં કે એાછા પ્રકાશિત ખુણામાં ખામ નવો અથવા વિગેય
પ્રકાશ નાખે એવું, ખામ મંગોધન મારે પ્રગટ કરવાનું નથી. ખરી
રીતે એ પ્રકારના નેરેઘની કેઈ મામથી પામે ન હોવા છતાં હું
આ માન્સવત્ત્યાનમાં ઉપરિચિત થયો છું, તે આપ મૌએ નિભાવી
લેવાનું છે. નોગપ્ટ વિષે અથવા માચી રીતે મમત્ર ગુજગત
વિષે હું જે કોઈ જાણી શક્યો તે મેં અન્યત્ર પ્રગટ કરી દીધું
છે પણ આથી સોગપ્ટના ઇતિહાસ વિષે મંગોધનાત્મક અથવા
ઈતિહાસ રચનારૂપ કશું જ કાર્ય કરવાનું મ્ને નથી એવું જતાપણ
સૂચવવાની મારી મતલબ નથી. આ તો મારી અસક્તિ મેં દર્શાવી.
બીજાઓને કાર્ય કરવા માટે જરૂર અવકાશ છે. હવે સોગપ્ટના લાખા
ઈતિહાસનું અસંપૂર્ણ કરવા છઠ્ઠાનારને એ ઇતિહાસનું સામાન્ય ચિત્ર
સ્પષ્ટ દેખાય છે એવો મારો મત છે. અજ્ઞાત એ ચિત્રમાં ક્યાંક
ક્યાંક ધાબા છે, ક્યાંક વિગતો ખુટે છે, ક્યાંક વિગતોમાં ભુલો હોવાનો
અભવ છે. કેટલીક ખામી કદાચ કાચમ છે. છતાં સામાન્ય ચિત્ર ઉત્તું

નથી એમ નહિ કહેવાય. મારું વક્તવ્ય જરાં સ્પષ્ટ કરું. એજ મેંટા દાખલાઓ આપીશ. [૧] પહેલાં સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યથી આરંભાય છે એમ કહ્યું છે. એ પહેલાના સમયની મનાતી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા યાદવો દારકામાં વસતા હોવાની તથા ભગવાન નેમીનાથ ગિરનાર પર્વત ઉપર સિદ્ધિ પામ્યા હોવાની કથાઓ મહાભારત, પુરાણમાં તથા જૈનોના ધાર્મિક કથા સાહિત્યમાં મળે છે, એ હું જાણું છું. પણ આ બધી કથાઓ છે; ઇતિહાસ નથી, ઇતિહાસના સાધન તરીકે આ કથાઓનો ઉપયોગ થઈ શકે પણ એવો મર્યાદિત ઉપયોગ કરવા જતાં શુદ્ધ ઇતિહાસ દ્રષ્ટિ છુટી જવાનો ભય થયો છે. બીજા દાખલો સૌરાષ્ટ્રનાં જુદાંજુદાં રાજ્યોની રાજવંશોની બાદ બારોટો પાસે જળવાઈ રહેલી વંશાવળીઓ તથા તે સાથે વણાયેલી કેટલીક કથાઓનો છે. કાકીઆવાડ જેઝેરીઅર જેવા આધુનિક સંગ્રહ ગ્રંથોમાં બાદ બારોટો પાસેથી સાંભળેલી વંશાવળીઓજ ક્યાંક ચાળીને સંગ્રહવામાં આવી છે. પણ આ વંશાવળીઓ અને તે સાથે જોડાયેલી કથાઓ મોખખી દંતકથાઓ છે. દંતકથાઓમાં કોઈવાર સત્યાંશ નજ હોય એમ ન કહી શકાય. પણ ત્યાંસુધી ઉત્કૃષ્ટ લેખ, તાત્પર્ય કે સીકાઓ જેવો સમકાલીન પુરાવો અમુક દંતકથા માટે ન મળી આવે ત્યાંસુધી એ કથા ઐતિહાસિક સાધન તરીકે સાચવવા થોડા ખરી પણ એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય કશું જ ન માનવું એ ઇતિહાસ વિદ્યાનું આરોગ્ય જાળવવાનો સાચો માર્ગ છે. પણ દંતકથાના ઐતિહાસિક મૂલ્યની ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે, અહિં મારું વક્તવ્ય જુદું જ છે. સુન્દરાતના સોલંકી વંશ માટે, માળવાના પરમાર વંશ માટે, નૈવાડના ચુલિકા વંશ માટે ત્રિપુરીના કલચુરીઓ માટે, શાકંબરીના ચોહાણો માટે તથા બીજા પણ કેટલાક મધ્યકાલીન રાજવંશો માટે જેવા તાત્પર્યો વગેરેના સ્વતંત્ર પુરાવા હીક હીક પ્રમાણમાં મળે છે તેવા સૌરાષ્ટ્રના અનેક મધ્યકાલીન રાજવંશોમાંથી કોઈના મળતા નથી. જમનગર જેવા લગભગ આરંભ વર્ષ જેટલા હુંકા સમયથી ચાલ્યા આવના રાજવંશની વંશાવળી થઈ

કગી માત્રી દેવાનો મંબર છે અને જુનાગઢ [મોગઝ] ના સુગમમા ગજ્યોને અણુદિવધુ પાટણના ગજ્યો સાથે પેટી દુ પેટી મુદ્દ ચાલ્યા મંતુ દેવાથી મોગઝ ગજ્યના કુવાઝ જનાવોમા ઐતિહાસિક તથાત દેવાનો મંબર છે, પણ જનમળમા પાઞ્જ નદ્યે તે વનબીના ગજ્યોની આખી વંચાવગી તેની તાગિઓ નાથે માન તામ્રપત્રો ઉપચી અને ક્ષત્રપ વચની તેની તાગીઓ માથે મુખ્યત્વે મીકાઓ ઉપચી તૈયાઝ થઈ છે, એ બેહુનું હાર્દધ્યાનમા ગખવાતુ છે.

મૌરપ્ટમા લોકોના અગ્નયથી અધાગમા મ્હેથી ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી જુની વસ્તુઓ ગોધવાતું તથા તેને ક્રમશઃ ઉચ્ચવાતુ મગોધન મર્ચ શરૂ થયે એ કરતા વધારે વર્ષો થયા ૫. ભગવાનજાને ક્ષત્રપ મીકાઓ તથા અગોમના સિદ્ધાચેખના અક્ષરો ઉદ્દેવવાનો આરંભ મ્થો તેનેય નેનું વર્ષ થયાં આજ સુધી મગોધનનો આ પ્રવાહ મૌગપ્ટ-ગુન્ગતમા અવિચ્છન્ન ચાલ્યા કરે છે અને પૂર્વ મગોધના પ્રયામોને પરિણામે પ્હેના મ્થુ તેમ મૌગપ્ટના ઇતિહાસતુ આમાન્ય ચિત્ર જોઈ આપણે અવધોકી સકીએ છીએ પણ અહિ આપેલા દાખનાઓથી જોશુ તેમ ઘણી ઐતિહાસિક વિગતો છુટ્ટે છે અને કટલામ નેમઓ, પૌગણિમ મ્થાઓ અને નતકયાઓના હુમમમથી છવાયેલા છે મનનમ દે મશોધન માટે હજી રણો અવમશ છે. ઉગ્રહ ધુ તરીકે શ્રી ગિન્નિશક દુ આચાર્યની દોન્વણી નીચે જુનાગઢ પાને ઇટલામા થયેના જોદ્દામથી બહાર આવેલા પ્રાચીન જોન્દા (૩) પેના મૌગપ્ટના ભાત્તવિખ્યાત મહામહોપાધ્યાય દાથીનાઈ શાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલા અને પછી ડો અસ્તેકરે એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા (મ ૨૬ ન ૨૭)મા પુરેપુરા સરોધીને પ્રમિદ્ધ કરેલા ૭ મંથવ તમ્રપત્રો ઘણા જોષક છે એ તામ્રપત્રોથી હુમથીમા ઈ મ ૭૩૪ થી ૮૧૯ સુધી મંથવ ગજવસતુ ગજ્ય દેવાતુ મિદ્ધ થય છે પુનઃથી જનાજ્યના ઈ મ ૭૩૮-૩૯ ના દનપત્રમા આવો (પા) ૧૪૮ મૌચ, મુન્જ અને મૌગપ્ટ માથે જ મંથવોને (સિન્ધના હાકમજી

રી સાચી હોવાનો સંભવ છે અને જુનાગઢ [સોરઠ] ના ચુગસમા જંગલોને અણહિલપુર પાટણના રાજ્યો સાથે પેદી દર પેદી મુદ્દા સહ્યા કરતું હોવાથી સોરઠ રાજ્યના કેટલાક ખનાવોમાં ઐતિહાસિક તથા હોવાનો સંભવ છે, પણ જૂતાળમાં પાછળ જાંત્રે તો કાલીના રાજ્યોની આખી વંશાવળી તેની તારીખો સાથે માત્ર ત્રણપત્રો ઉપરથી અને કાચ વંશની તેની તારીખો સાથે મુખ્યત્વે પીકાઓ ઉપરથી તૈયાર થઈ છે; એ બેટું હાર્દધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં શોધના અગ્નિથી અધારમાં રહેલી ઐતિહાસિક કથાવાળી જુની વસ્તુઓ શોધવાનું તથા તેને ક્રમશઃ ઉદ્ધારવાનું શોધન કાર્ય શરૂ થયે સો કરતાં વધારે વર્ષો થયાં. પં. ભગવાનલાલે ત્રણ સીકાઓ તથા અશોકના શિલાલેખના અક્ષરે ઉદ્ધારવાનો આરંભ કર્યો તેનેય નેતૃત્વ વર્ષ થયાં. આજ સુધી સંશોધનનો આ પ્રવાહ સૌરાષ્ટ્ર-જુનાગઢમાં અવિચ્છિન્ન ચાલ્યા કરે છે અને પૂર્વ સંશોધકોના પ્રયાસોને પરિણામે પહેલાં કર્ણ તેમ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું સામાન્ય ચિત્ર જોઈ આપણે અવલોકી શકીએ છીએ પણ અહિં આપણા દાખલાઓથી જોઈ તેમ ઘણી ઐતિહાસિક વિગતો ખુલે છે અને કેટલાક સૈકાઓ, પૌરાણિક કથાઓ અને ઇતિહાસોના ધુમ્મસથી છવાયેલા છે. મતલબ કે સંશોધન માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી ગિરિજાશંકર આચાર્યની દોસ્તદેવી નીચે જુનાગઢ પાસે ઇલ્લામાં થયેલા ખોદકામથી બહાર આવેલા પ્રાચીન ઝોરડા (૩) પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના ભારતવિખ્યાત મહામહોપાધ્યાય દાથીભાઈ શાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલા અને પછી ડૉ. અલ્તેકરે એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા (પ્ર. ૨૬ નં. ૨૭)માં પુરેપુરાં સંશોધીને પ્રસિદ્ધ કરેલાં છ સૈન્ધવ તાત્રપત્રો ઘણાં બોધક છે. એ તાત્રપત્રોથી હુમલીમાં ઈ. સ. ૭૩૪ થી ૯૨૯ સુધી સૈન્ધવ રાજવંશનું રાજ્ય હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. પુલકેશી જનાશ્વના ઈ. સ. ૭૩૮-૩૯ ના દાનપત્રમાં આવે (પા) તટ મૌર્ય, ગુર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર સાથે સૈન્ધવોને (સિન્ધનાં હાકે)

પ્રકાશ નાખે છે. સસલા, બકરાં, ગાય, બોડા, કુતરા, હાથી અને માણસ વગેરે આંચળ વાળાં પ્રાણીઓ, સરીસૃપો (Reptiles), વિવિધ પક્ષીઓ અને માછલાં સુધીના ભિન્ન દેખાતાં પ્રાણીઓ વચ્ચે ગમે તેટલો તફાવત ઉપર ઉપરથી જોતાં આપણને લાગે પણ એ સર્વ પૃષ્ઠવંશ વાળાં પ્રાણીઓ (Vertebrates)ના અસ્થિપંજરની રચના શરીર શાસ્ત્ર (Anatomy)ના પંડિતોની દ્રષ્ટિએ સમાન છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદ (Evolution theory) આ હકીકતનું ધાર્ણ મૂલ્ય દેખે છે. એ જ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના લગભગ એક રૂપ અસ્થિપંજરના આધારે ભારતના સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત વિભાગોની છેલ્લી નગરે ભિન્ન દેખાતી સંસ્કૃતિઓ ટકી રહી છે. જીવવિદ્યાના ઉદાહરણથી આગળ વધીને સંસ્કૃતિ વિષયમાં તો કહી શકાય કે ભારતીય સંસ્કારો એ ભારતના જુદા જુદા ભાગોના સંસ્કૃતિ શરીરોનું અસ્થિપંજર જ નહિ પણ પ્રાણ અને સર્વાન્તર આત્મા પણ છે, અને આ દ્રષ્ટિએ જોતાં મને લાગે છે કે પ્રાન્તીય અલગતાવાદ ચળકીય દ્રષ્ટિએ રાષ્ટ્રભાવ વિરોધી હોઇને હાનિ કરે છે એ તો ખરું જ પણ સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ અસત્ય અને અપ્રતિષ્ઠ છે.

હવે આજે છેલ્લાં પાંચસો-સાતમો વર્ષના બંધાયેલો સંસ્કૃતિનો સૌરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વસુચક કોષ, તેનું સંશોધન, સૌરાષ્ટ્રનું કંઠ સાહિત્ય, સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી કોમોના રીતરિવાજો, જુદી જુદી કોમોની ઉચ્ચાર લઢણો, તેઓના મહેરા, મહેરા, નવી કૃષ્ણણીએ આપેલી એકતા પહેલાંના પહેરવેયો, વળી લરવાડ, રંચારી, મેર વગેરે મૂળ ભટકતી ઢોર ઉછેરનારી જાતોની વિશેષતાઓ એ બધાના અભ્યાસથી ચર્ચ શકે અને કરવું જોઈએ. આ બધો અભ્યાસ ભારતના ખીમ્મ લાગેનાં કંઠ સાહિત્ય વગેરે સાથે તુલનાત્મક રીતે કરવો જોઈએ અને જ્યાં દા. ત. બજનો વગેરેમાં ઊંચ ઉતરતાં ભારતીય સંસ્કારોમાં મૂળ પડી શકાય ત્યાં મૂળ પકડવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરવો જોઈએ અને એ હાલ

હોય તેને ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી પણ સૌ ઈષ્ટના ઐતિહાસિક બનાવે એ જાગૃતના ઇતિહાસ ઉપર કોઈ બનની ખાત અત્તર કરી હોય એમ દેખાતુ નથી, એટલું જ નહિ પણ બાતના ઇતિહાસે, ઉપર ને ધીરે છે તે તથા તે પ્રકારની મદાય બીજી યોગી હકીકતોને બાદ રાખતા, નૌ ઈષ્ટના ગણકીય ઇતિહાસના ધર્મ ઉપર વિચિત્ર અસર કરી દે છે એમ ખાતુ નથી એ જોતા ખાત અભિયાન પ્રમાણે નૌ ઈષ્ટના ગણકીય ઇતિહાસનું મહત્ત્વ પ્રમાણમાં અલ્પ છે અને સૌ ઈષ્ટનું એકન થયા પછી તો ખાત આ ઉપર માર્કશીટ ઇતિહાસને સામાન્ય ને નાદરજીય ઇતિહાસથી જુદો પાડવાના ઉગ્રથી નૌ ઈષ્ટના માર્કશીટ ઇતિહાસને વિશે આરંભમાં જ એક મોટું નવું મહી ૩ કે સૌ ઈષ્ટની માર્કશીટ બાતની માર્કશીટનાથી જ ઉતરી આવે છે ગુજરાતના બાતીય સંસ્કારોના અવતરણનો ક્રમ અન્યન મે વિસ્તાર થી નિરુપ્યો છે ૩ એટલે અહિં પુનરુક્તિ અનાવસ્યક છે પણ દુગમાં એ તો એકમ છે ૩ ગુજરાતમાં અથવા મૌ ઈષ્ટમાં હાલમાં વસતી પ્રાગ ગમે ત્યાંથી આની હોય જુના મળમાં પહેલીઓ વચ્ચે અને આ દશના નિન્ન બિન્ન થઈને હોઈ વચ્ચે ગમે તેટલો સમય થયો હોય અને ધાર્મિક નતમેદો પણ ગમે તેટલો હોય પરંતુ મૌ ઈષ્ટમાં જે કાંઈ નરારો હતા કે છે તે ભારતીય નરારોમાંથી તરેલા છે અલગતા બાતીય સંસ્કારો સત્ત્વહીન થયા માર્કશીટ પછી અને અંગ પશ્ચિમોની અમર વધી જતા પાછલા મળમાં કલાન છે ના કટનાક મેકાઓથી બાતના બીજા ભાગોમાં જેમ તેમ સૌ ઈષ્ટ ગુજરાતમાં પણ નાર્કશીટિક બિન્નતા ઉગી છે અને પશ્ચિમથી વ્યાવર્તક લાવ્યો દેખાત એટલી વધી છે

—૫ વિગ્ગાન (Biology)નું એક ઉદાહરણ આ વિગ્ગાન દીપ

‘ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ એ મારા ગુજરાતી સહિય પર્વિષ્વ તર પ્રકાશિત એ વ્યાખ્યાનોના

આ રીતે જુના મળમા આ દેશમા ઐતિહાસિક સાહિત્ય
ચાએતુ ન હોવાથી આ દેશમા ઇતિહાસના જે અન્યો હાલમા આપા
છે તેમા મુસ્લીમયુગ પહેલાના યુગનો ઇતિહાસ એવળ મરોધનતુ ફળ
છે શિનારેખો, જુના સ્થળોના ખોદખામ, તામ્રપત્રો, સીકાઓ હસ્ત
લિખિત પુસ્તકોની પુસ્તિમઓ, આ દેશમા આવી ગયેલા પ્રનાસીઓની
નોનો વગેરે ઐતિહાસિક સાધનોના વર્ણસુધી અનેક તદ્દિ પડિતોએ
ખતથી કહેના ઝીણવળભર્યા અભ્યાસતુ અદ્ભુત ફળ આ દેશના
પ્રાચીન ઇતિહાસની મમત્ર મકલનામા નેઈ સકાય છે મુસ્લીમયુગ
અને અર્વાચીન ખ્રીષ્ટીયયુગ માટે મમત્રલીન કે કાઈ પછીના મળમા
લખાયેન વૃત્તાન્તો મગે છે પણ મરોધનની તો એ યુગોના
ઇતિહાસનોએ પુરેપુરે હાંસવા માટે આવશ્યમતા છે જે
દેશમા ઇતિહાસ લખવાની પરપરા ચાલુ રહી છે તે દેશમા પણ
સરોધનને અવકાશ હોય છે અને મરોધનના પ્રવાએ ચાલ્યા કરે છે,
તો પછી આ દેશમા જ્યા ઇતિહાસ લખવાની રદિ જ નહોતી ત્યા
મરોધનને અવકાશ તો હોય જ પણ મરોધન ઉપર જ ઇતિહાસનો
આધાર હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ આ અત્ય સામીત કરવા માટે
વધાર કહેવાની જરૂર નથી

યુરોપીઓએ આ દેશમા આવ્યા પછી ઇતિહાસની ગિણામાથી
પ્રેમહને ગ્રીમ, રેમતુ સામ્રાજ્ય યુરોપના ખીજ દેશો ઇટલિ,
એમેરોપોટનીઆ વારના ઐતિહાસિક સંશોધનમા તીધેલી કળવણીની
મં તથા ત્યા ઉપખર્ચેની પદ્ધતિને અનુસરીને આ દેશમા સરોધન
કવા માડતુ અને જે ભાગલજ, પ ભગવાનનાલ ઇદ્રજ, ડો રામ
કૃષ્ણ ગોપાલ બા રકર વગેરે એવદર્શાય પડિતોએ મરોધનવિદ્યા
પશ્ચાત્ય પડિતો પામેથી રાખી લીધી હવે છે ના કટનાક વર્ષોથી
પશ્ચિમમા નાન્યવિદ્યાના અભ્યાસતુ પ્રમાણુ પહેલા કરતા ધમ્યુ છે
તેઓએ જાગે પોતાનુ મર્તવ્ય પુરુ કર્યુ છે અને એવે અશે આ
દેશના પડિતોને માયે સરોધનની દિશામા મર્તવ્યનો મોળે વર્ગો છે

બિનનામાં -કેહી એકતાના બાનથી ભારતીય એકતાનું જ્ઞાન થશે એ કાંઈ ઓછો લાભ છે !

પણ અહિં જગ જોના મ્હીને વિચાર કરીએ કે આ મંત્રો-ધનમાં એકું, તે શું છે કે આપણે સરોધન મરોધન જાપીએ છીએ. આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા આ દેશના ઇતિહાસની એક મોટી હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચવું પડે. આ દેશમાં જુના કાળમાં અનેક વિધાઓ ખેંચાઈ છે. પણ ઇતિહાસનું ખેડાણ નામનું પણ નથી થયું. મુસ્લિમ નમયમાં તેઓનું જોઈને દ્રાષક હિન્દી લેખકે ફારસીમાં દ્રાષક ઇતિહાસ ગ્રંથો લખ્યા છે. પણ એ મરફર બહારથી આવેલો. તે પહેલાના કાળમાં નાજતરગિની જેવો ગ્રંથ જોને ઇતિહાસ તરીકે આપણું સર્વોત્તમ સર્ગન કહી શકીએ તે પણ શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી; એનોય ઘણો ભાગ કાવ્ય છે જ્યારે બીજું પ્રબધાત્મક સાહિત્ય તે ઐતિહાસિક સાધન છે, ઇતિહાસ નથી.

એ પહેલા કહ્યું છે તેમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિનો આ દેશમાં જુના કાળમાં ઉદય જ થયો ન હતો. ગ્રીસમાં ધણી જુના-કાળમાં ઈ. મ. પૂર્વે પાચમાં શતકમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિનો ઉદય થયો છે, અને એ વાતનો રોમે તથા પછી યુરોપે જાળવી રાખ્યો એટલું જ નહિ પણ ધણી પ્રગતિ હેતુના ખરસો વર્ષમાં સાધી, પણ આ દેશમાં તે ૭૫૨ નોધિલ અપવાદ સંતા આઝ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ યુરોપીય પ્રજાઓના અને તેના માહિત્યના પત્થિય પછી જ ઉદય પામી છે. પ્રાચીન કથા માહિત્ય ધણુ રચાયું છે. કથાઓ દેવદેવીઓની કે રાજાઓની તથા ઋષિઓની અને (બૌદ્ધો તથા જૈનોમાં) થીમંત વેપારીઓની, અરે પરુ પક્ષીઓની પણ, ઘરણાઓ નીરાતે મન્દીરોમાં કે ગામના પાદરમાં હાયાવાળા ગ્રામી હાયામાં ધીમે ધીમે કહે અને શ્રોતાઓ સામગ્રે. આ ૫૦૫૨ વેદકાળથી ગર્હ કાલ સુધી ચાલુ હતી. મહાભારતને ઇતિહાસ કહેવામાં આવેન છે એ હકિકત પણ કથાથી ઇતિહાસનો ભેદ આ દેશમાં નહતો પડ્યો એ સ્વયંની સ્વેચ્છ નિર્ણય છે.

આ રીતે જુના મળમા આ દેશમા ઐતિહાસિક સાહિત્ય ન્યાયેનુ ન હોવાથી આ દેશના ઇતિહાસમા જે અન્યો હાલમા સ્થાયા છે તેમા મુસ્લીમયુગ પહેલાના યુગનો ઇતિહાસ ખેવળ સંશોધનનું કળ છે શિવાયેખો, જુના સ્થળોના ખોદકામ, તામ્રપત્રો, સીકાઓ, હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોની પુસ્તિકાઓ, આ દેશમા આવી ગયેલા પ્રવાસીઓની નોંધો વગેરે ઐતિહાસિક સાધનોના વર્ષોસુધી અનેક તદ્દિ પડિતોએ ખતથી કરેના ગ્રીણુવટભર્યા અભ્યાસનુ અદ્ભૂત કળ આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની મમત્ર સકલનામા નોઈ શકાય છે મુસ્લીમયુગ અને અર્વાચીન ખ્રીડીશયુગ માટે મમત્રલીન કે કાર્ક પછીના કાળમા લખાયેન વૃત્તાન્તો મળે છે પણ મશોધનની તો એ યુગોના ઇતિહાસનોએ પુરેપુરો ઉદ્દેશ માટે આવશ્યમતા છે જે દેશમા ઇતિહાસ લખવાની પરપરા ચાલુ રહી છે તે દેશમા પણ સંશોધનને અવગણ હોય છે અને મશોધનના પ્રામો આધ્યા કરે છે, તો પછી આ દેશમા ન્યા ઇતિહાસ લખવાની શકિ જ નહોતી ત્યા મશોધનને અનકાશ તો હોય જ પણ મશોધન ઉપર જ ઇતિહાસનો આધાર હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ આ અત્ય સાખીત પ્રવા માટે વધાર કહેનાની જરૂર નથી

યુરોપીઓએ આ દેશમા આવ્યા પછી ઇતિહાસની મિત્રાસાથી પ્રેરાધને ગ્રીમ, રામનુ સામ્રાજ્ય, યુરોપના બીજ દેશો, ઇંગ્લેન્ડ, મેમોપોટનીઆ વગેરેના ઐતિહાસિક સંશોધનમા લીધેલી કળનપ્તિની મદદ તથા ત્યા ઉપગમેની પદ્ધતિને અનુસરીને આ દેશમા મશોધન કરવા માડનુ અને જે બાકદાજ, મ ભગવાનનાલ ઇન્દ્રજ, ડો રામ કૃષ્ણ ગોપાલ બાગાન્ક વગેરે એવદ્વાય પડિતોએ મશોધનવિધિ પચાત્ય પડિતો મનેથી સીખી લીધી હવે છે ના મનાક વર્ષોથી પશ્ચિમમા પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસનુ પ્રમાપુ પહેલા કન્તા ધમ્યુ કે તેઓએ નને પોતાનુ નર્ત્ય પુરુ કરુ છે અને એટલે અમે આ દેશના પડિતોને માયે મશોધનની મિત્રામા નર્તવ્યને મળને વર્ષો છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસને લગત કામ કરું એ આપણી સ્વાભાવિક રૂઝવણી પણ છે અને આ દેશમાં પ્રાચ્યવિદ્યાની ઉપાનના કરનાર ત્રીક સખ્યામાં છે ખન, અને મર્યાદા પણ ધણ ચાલ છે પણ પ્રથમ પક્ષિના યોગ વિદ્યાનોના કાર્યને બાદ કરતા પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક મામલિદેમાં ને લેખો છપાય છે તે ધણીવાર મધ્યમ કોટિના કે ક્રેટનાં તો નિર્માલ્ય કે જુના મનની પુનરુજ્જિ નેવા અથવા પહેલા યર્ષ મયેલા મનને ધ્યાનમાં લીધા વગર લખાયેલા હોય છે આ કાંઈને ઉતારી પાવના થી કરેતો પણ આ દેશનું નરોધન મર્યાદા જમતના એ જાનના ત્રેક કાર્યની હાનમાં જાણ નહી શકે એવું ચાલ એવી દુખ વાનનાની પ્રેરણાથી કહું છું

નરોધન પણ શાસ્ત્ર છે ગમે તેમ જુની વસ્તુએ એટલી વા- થી કે જુના સાહિત્યમાંથી કાંઈક ઐતિહાસિક અર્થ-પડી બને એ અર્થ બરાબર બધમેરતો ન હોય પણ-શોધી માફવો એ નરોધન નથી સશોધનની પણ પદ્ધતિ છે અને તેની ઝળવણી લીધી હોય ત્યારે જ નાસ્તુ સરોધન મર્યાદા શકે આ માટે 'નરોધન માટે વિવેક શક્તિ (Critical acumen)' નોકસાઈ, અનત ધીન, એટલે જ પરિશ્રમ અને એથીએ વધારે તો શાત મનચિત્તા અને પ્રમાણપુ નર પરીક્ષા કરવાની તમ્મિ એ ગુણો ખાન આવશ્યક છે' એમ નુબઈની પદ્ધતી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિવલ્લા પ્રમુખ પ્રો. ડો. નુલીનકુમારેએ પોતાના બાપણમાં કૃત્ય હવે તે વ્યર્થ છે આ ગુણોમાંથી વિવેકશુદ્ધિ વિરો થોડો વિસ્તાર આવશ્યક છે નરોધનમાં પ્રાચીન સ્થળોના ઓદ્યામ માટે અથવા જુના તિનારેખો, તાત્રપત્રા, સીક્રાઓ, વગેરેને ઉપયોગ માટે ખાસ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે અને એ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે અને વૈજ્ઞાનિકાએ નક્કી કરેલી છે એટલે એમાં માધ કહેવાનું નહીં નથી પણ ઇતિહાસના માધન તરીકે ઉપયોગી જુડ, પ્રબધાત્મક કે પૌણિય સાહિત્ય ઉપયોગમાં લેતા અથવા પાછળના ગુપ્ત માટે પહેલા આગેલા ઇતિહાસોમાંથી ઇતિહાસ ત ન મે

વિવેક વાપરવો એ વિશે એક અર્થ હિતદામચિન્તક જે કહે છે તે ધ્યાનમાં ગણવા જેવું છે. લોડ એક્ટન કહે છે કે 'જેવું' કાર્થ ક્યન અતિહાસિક વિવેચકના જોવામાં આવે કે તેણે એમાં શંકા કરીને આરંભ કરવો અને એ ક્યન ઉપર ત્રણ ક્રિયાઓ કર્યા પહેલાં પોતાની પાસેના પુરાવા વિશે પોતાના મનમાં કોઈપણ મત બાધવાનું મુદ્દતથી ગણવું. પહેલું તો અન્યકારે જેમ લખેલું તેવું જ આપણી પાને છે કે પ્રાજ્ઞથી પ્રક્ષિપ્તરૂપમાં અથવા લઘીઆને હાથે થયેલા વિકૃત રૂપમાં છે એ તપાસ કરી. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે અન્યકારે માહિતી કયાથી મેળવેલી? જે આગલા કાર્થ અન્યકાર પાસેથી મેળવી હોય તો એ મૂળ જેવું. મૂળ હાથપ્રત હોય તો એ હાથપ્રતની વિશ્વમનીયતા તપાસની અને જે આપણા દેશમાં સંબંધિત છે તેમ પગેઈ કા'તા છેવટ દંતકથાજ મૂળ નીકળે તો પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલું ક્યન ગમે તેવા માન્ય અન્યમાં હોય છતાં એની દંતકથાથી વધારે અતિહાસિક કિંમત નથી, એ નિશ્ચય રાખવો.

મજોધન અને હિતદામ એ એમાં મજોધન પછી બન્ને અતિહાસિક હોય પણ એની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને લીધે એક વિજ્ઞાન છે એટલું તો બધા સ્વીકારે છે. પણ હિતદામ વિશે મતભેદ સંબંધાય છે. પોતાના ધર્મને સર્વોત્તમ ઠગવવા માટે, કે સ્વદેશનું ગૌરવ વધારવા માટે, કે સ્વજાતિનો મહિમા વધારવા માટે, કે પોતાના શાસનતંત્રની પાડ મજબુત બનાવવા માટે ઘણા હિતદામો ગગદ્વેષયુક્ત લેખકોને હાથે લખાયા છે તથા લખાય છે અને આવા દાખલા આનંદ કરીને હિતદામને નવવક્ત્યા ક્રતા વધારે મહત્ત્વ વટવું નથી એમ કહેનારા પણ નીકળે છે. પણ આ તો એક વર્ગની અધમ કે મધ્યમ વ્યક્તિના અપરાધ માટે બધાને શિક્ષા કરવા જેવું છે ખરી વાત એટલી જ છે કે ધર્મ, સ્વદેશ, સ્વજાતિ વગેરેના અભિમાનનો સામ કર્યા વગર સાચું મજોધન તો ન જ થાય પણ સારો હિતદામ પણ ન જ લખાય. એક હિતદામચિન્તક હિતદામને એક વિજ્ઞાન જ ગણે છે.

ઐતિહાસિક નિરૂપણમાં પક્ષવાદી વકીલની નહિ પણ વૈજ્ઞાનિકની અથવા પક્ષવાદરહિત ન્યાયાધીશની તટસ્થ દષ્ટિ જ શ્રેયસ્કર છે. સંગો-ધકે તથા ઇતિહાસકારે વકીલની રીતે નહિ પણ ન્યાયાધીશ પેઠે પોતાની આગળ પડેલા પુરાવા તપાસવા જોઈએ. ખરી રીતે તો પોતાના મતથી કે પ્રચલિત માન્યતાથી વિરુદ્ધ પુરાવા બંને નબળા લાગતો હોય પણ તેને જે વધારે વિચારણીય ગણે એ જ સાચું ઐતિહાસિક કાર્ય કરી શકે. સાચા શોધકે પોતે વિચારપૂર્વક બાંધેલા મતને ખોટો પાડે એવી હકીકતોને શોધવામાં ખાસ શક્તિ ખર્ચવી જોઈએ.

પણ હવે ઇતિહાસની વૈજ્ઞાનિકતાના પ્રશ્નની ચર્ચાને વધારે ન લાંબાવતાં આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ જેને ઇતિહાસનું તત્ત્વચિંતન કહે છે તે થોડું કરી લઈએ. ઇતિહાસની વૈજ્ઞાનિકતા સાથે તત્ત્વચિંતનને સંબંધ પણ છે. જૂતકાળના બનાવોને વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક સાધનોની મદદથી કાલાનુક્રમમાં ગોઠવી જૂતકાળની સ્થિતિનું યથાસંભવ સાચું ચિત્ર આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલામાં જ ઇતિહાસકારનું કર્તવ્ય પુરું થતું નથી. જૂતકાલીન બનાવોનો કાર્ય-કારણ સંબંધ બતાવવો તથા ક્યા નિયમો પ્રમાણે ઐતિહાસિક બનાવો બને છે એ શોધી કાઢવું એ ઇતિહાસકારનું મહાકર્તવ્ય છે. વિજ્ઞાનમાં તે તે વિજ્ઞાનના નિયમો (Laws) પ્રાણસ્થાને છે એ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે ઇતિહાસ એક વિજ્ઞાન હોય તો એના નિયમો હોવા જોઈએ. ગુજરાતમાં આ દિશામાં સૌથી પહેલાં જેણે વિચાર કર્યો તે નવલરામભાઈએ ઇતિહાસને આરસીનું રૂપક ગણી—

“ ઇતિહાસની આરસીસાહી, મેં જોયું માંહી; ચિર થાવર દીકું ન કાંઈ, ફરતી છે જાંઈ. ” વગેરે પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ લખી છે. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે પોતાના ઇતિહાસનું તત્ત્વચિંતન એ સં. ૧૯૧૯માં વસંતમાં લખેલા નિબંધમાં નવલરામભાઈની ઉપલી પંક્તિઓથી આરંભી ઇતિહાસનું ગંભીર તત્ત્વચિંતન કર્યું છે. આ નિબંધમાં

કરેલું' ચિંતન જોવાની જોની ઇચ્છા હોય તેણે તો 'સાહિત્ય વિચાર' (પૃ. ૫૫૨થી)માં મૂળ નિબંધ જ વાંચવો. અહિં એ પુરો ઉતારવો શક્ય નથી અને એવી જરૂર નથી. પણ પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોએ આ નિયમો વિશે શોધ કરતાં સુચવેલા મતવિકલ્પોનો સાર આચાર્યશ્રીએ તે ને મતના પક્ષની તથા વિરુદ્ધની દલીલો સાથે આપ્યો છે તે મતોનો અહિં ફક્ત નિર્દેશ કરીને આરે સંતોષ માનવો પડશે.

ઇતિહાસની આસપાસમાં કશું ચિરંચર નથી દેખાતું એમ જે નવલકામભાઈએ કહ્યું છે તેમાં ઇતિહાસમાં રહેલી ગંભીર અર્થવત્તા અને કાર્યકારણ ભાવની ઘટનાનું સ્થૂળ યતું નથી, એમ આચાર્યશ્રી કહે છે તે યથાર્થ છે.

(૧) 'ઇતિહાસ મહાનપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો સમુદાય' આ કાર્ત્ત્વિયે પ્રતિપાદિત મત અર્ધસત્ય અને ખંડકારણ છે.

(૨) શ્રી રચના વગેરે આસપાસની જડ પ્રકૃતિ એ ઇતિહાસનાં તાળાં ઉઘાડવાની કુંઘી છે. એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપતાં ઇતિહાસકાર બંધે આપેલા દાખલાઓથી કલંક દાખલાઓ આપીને વિદ્વાનોએ બક્ષના મતનું સચોટ ખંડન કર્યું છે.

(૩) મનુષ્યનો ઇતિહાસ સામાજિક, રાજકીય વગેરે સંસ્થાઓથી નિર્માય છે. આ મત નિઃસાર છે. કારણ કે સંસ્થાઓ પોતે જ મનુષ્યકૃત છે એટલે ઇતિહાસના જનાયોનું કારણ મનુષ્ય પોતે છે એમ કહેવા જેવું થયું અને એથી કશો ખુલાસો થતો નથી.

(૪) રોમ્સર વગેરે તત્ત્વચિન્તકોનો એવો મત દતો કે દરેક સંસ્થા પરિરિચિતિ અને જરૂરિયાતને અનુસરીને ઉત્પન્ન થાય છે અને અનેક સ્થિતિમાંથી કોઈક રાજકીય સ્થિતિને, કોઈક આર્થિક સ્થિતિને અને કોઈક સામાજિક સ્થિતિને ઇતિહાસ ઉપર મહત્વની અસર કરનાર માને છે. કોઈ વળી સમાજનો પાયો શૂદ્ર છે એમ માની શૂદ્ર અને

કુટુંબને આગળ કરે છે અને આચાર્યશ્રી પોતે એક વિશેષ પરિસ્થિતિ ઉભેરે છે. તે છે:-

(૫) ‘મનુષ્યના ઇતિહાસ ઉપર અસર કરનારી આ પ્રખળ શક્તિઓમાં એક મહોદયમાં મહોદી તેઓના બાહ્ય અને આંતર જગતના સંસ્પર્શ અને અવલોકનમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાવ્ય, કલા, દિલ્લસૂચી વગેરે માનવ જુદી અને હૃદયના આવિર્ભાવો છે.’ માનવજુદી અને હૃદયના અવિર્ભાવોએ ઇતિહાસના પ્રવાહ ઉપર કરેલી અસરના આચાર્યશ્રીએ યોગ્ય સચોટ દાખલા આપ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધ, ખ્રીસ્તી અને મુસ્લીમ જેવા ધર્મોએ અને વર્તમાનમાં વિજ્ઞાનના વિકાસે ઇતિહાસ ઉપર કરેલી અસર ઇતિહાસવિદોને સુવિદિત છે.

આચાર્ય દ્રુવના આ લેખનું અવલોકન પુરું કર્યા પહેલાં એક નોંધ કરી લેવી જરૂરની છે. એમણે આર્થિકખજાની વાત કરી છે. પણ માફસે અને તેના સામ્યવાદી અભુચાથી પડિતોએ આખા જગતના ઇતિહાસને વર્ગવિવરણના બિન બિન પ્રશ્નોરૂપે સમજાવવાના જે પ્રયાસો કર્યા છે તેમાં છેલ્લાં જસો વર્ષની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક સ્થિતિને માનવ ઇતિહાસના આખા પૂર્વકાળમાં આરોપવાનો દૃઢિમ પ્રયત્ન ઇતિહાસવિદોને રૂપે દેખાય છે અને તેનું બેહુદાપણું ઉઘાડું છે.

આચાર્યશ્રીએ ‘ઇતિહાસનું તત્ત્વચિંતન’ એ લેખમાં ઇતિહાસની પહેલું કરેલી મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો આદિ શક્તિઓનો નિચાર કર્યા પછી છેવટે એ સર્વશક્તિઓના અંતિમ સ્વતંત્ર કારણરૂપે જનસમાજમાં આંતર્યામી રૂપે વસણું સમૃદ્ધિ ચૈતન્ય છે એવો પોતાનો મત રજુ કરેલો છે. આ મતથી ધાર્મિક હૃદયને જરૂર સંતોષ થાય અને તત્ત્વજ્ઞાની એનું હાર્દ સમજી શકે. પણ વૈજ્ઞાનિક નિયમ તરીકે એનો ઉપયોગ શી રીતે થઈ શકે ?

પણ ઇતિહાસના કાંઈક વૈજ્ઞાનિક નિયમો શોધવાની પ્રયત્ન હજી બંધ નથી થઈ અને આ જમાનાના જગતપ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર આર્નોલ્ડ

જે. ટોયનબી (Arnold J. Toynbee)એ જગતમાં આજ સુધીમાં જન્મેલી કે જેનો ગર્ભપાત થઈ ગયો હોય એવી એકત્રીશ સંસ્કૃતિઓનો સવિસ્તર અભ્યાસ મોટા (પાંચસો પાંચસો પાનાના) અનેક ગ્રંથો દ્વારા પ્રગટ કરતાં સંસ્કૃતિઓના જન્મનાં અને વૃદ્ધિનાં કારણોનો પ્રશ્ન ખુબ ગ્રીણવટથી વિચાર્યો છે. એ ગ્રંથકારના કહેવા પ્રમાણે જગતમાં ચાર સંસ્કૃતિઓનો જન્મ પહેલાં ગર્ભપાત થઈ ગયો છે. બ્યારે છ સંસ્કૃતિઓ જન્મી તો ખરી પણ પછી તેનો વિકાસ અટકી ગયો. અને એકવીશ સંસ્કૃતિઓ જન્મી તથા ઓછી વધુ વૃદ્ધિગત થઈ પણ તેમાંથી સાત સિવાયની બધી અમુક કાળ ચાલ્યા પછી અસ્ત થઈ ગઈ છે. અને સાતમાંની પણ કેટલીકમાં સડો પેસી ચુક્યો છે. પણ સંસ્કૃતિઓનો આ વિશાળ અભ્યાસ એ મહાન ઇતિહાસકારે સંસ્કૃતિઓના જન્મ અને વૃદ્ધિના નિયમો શોધવા માટે કર્યો છે. અને એક પ્રધાન નિયમ એ લેખકે એવો દર્શાવ્યો છે કે સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ એ સ્વભાવે પ્રાગતિક હિલચાલ છે. વળી સંસ્કૃતિઓ અંતઃ પ્રાણશક્તિ (Elan) વડે વૃદ્ધિ પામે છે તથા જે માનવ પરિસ્થિતિ (environment) નું તથા પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનું એની સામે નડતર આવે તેને જીતીને સંસ્કૃતિ વૃદ્ધિ પામે છે. જે નડતર ન આવે તો સંસ્કૃતિ જન્મે કે વધે નહિ તેમ જ નડતર એટલું પ્રબળ હોય કે જીવન શક્તિના અંકુરને ખંડાર જ ન આવવા દે કે મારી નાખે તો પણ સંસ્કૃતિના જન્મ અને વૃદ્ધિ અસંભવ. વળી નડતરને સંપૂર્ણ જીતીને કોઈ સંસ્કૃતિ એસી જાય તો પણ એની વૃદ્ધિ અટકી પડે. આતો ટોયનબીના અમુક સારભૂત કથનોનો અતિ અદ્ય અને અસ્પષ્ટ્યાર છે. વળી તેણે આ નડતરના, એને જીતવાના, વિધિના, એના બાહ્યઆન્તર બેદના અને પ્રગતિના અનેક પ્રકારોની ઐતિહાસિક વિગતોના દગથાઓ કરીને સ્પષ્ટતા કરી છે એ ઉપરાંત કેટલાક અવાન્તર નિયમો પણ ઉપજાવ્યા છે. પણ અહિં એનો કયો અંશ અને શી રીતે આપી શકાય એ કાવડો

ઉદ્દેશવાનો અશક્ય પણ છેડી દઈ ટાંચીઓના આ સમર્થ ઇતિહાસ ચિન્તન ઉપર બે દુઝી નોંધ કરી ને સંતોષ માનીશ. (૧) અતિ વિચારણ પાયા ઉપર ચિંતન કર્યા છતાં વૈજ્ઞાનિક ચિંતને સંતોષ થાય એવા અવ્યાપ્તિ આદિ દોષોથી રહિત ઇતિહાસના નિયમો શોધી શકાયા હોય એવું મને લાગતું નથી. અને ભર્ગસોં જેવા શ્રીવસ્તુદ પાસેથી લીધેલું (Edison) આચાર્ય ધુવના અન્તર્યામી હૃદય ચૈતન્યની યાદ આપે છે.

પણ હવે આપણે ઇતિહાસાભ્યાસની શ્વશ્રુતિ વિચારીએ. ભગતના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે પ્રવાહોની વર્તમાન સ્થિતિ તથા ભવિષ્યની ગતિનું અનુમાન બાંધવામાં અને ભાવિલક્ષ્ય તરફ ગતિ કરવા માટે યોગ્ય કર્તવ્યની શોધ કરવામાં જૂન-કાળના પ્રવાહનું-અર્થાત્ ઇતિહાસનું અવલોકન ઉપયોગી છે એ તો દેખીતું છે. પણ ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર આટલું મર્યાદિત ગણવું એ ખોટા ખ્યાલ છે. ઇતિહાસ અનેક વિધાઓને ઉપકારક થવા શક્તિમાન છે. કેવી રીતે તે જોઈએ. પ્રાચીનોએ આત્મીક્ષકીને પત્રીપત્તર્યવિષ્ણાનામ્ સર્વ વિધાઓનો પ્રદીપ કહેવો છે. અને આપણા દેશમાં ખેડકાં કહ્યું છે તેમ ઐતિહાસિક દષ્ટિની વિચારણા તો હતી નહિ પણ તાત્પર્ય દષ્ટિનો જ બીધી વિધાઓના અધ્યયનમાં ઉપયોગ થયો હતો. હવે તાત્પર્યના સ્પષ્ટ અને ચર્ચાર્થ અહલુ માટે પ્રમાણુ શાસ્ત્રની તથા શીલસૂરીની ઉપકારકતા નિઃસંદેહ છે. આ દેશમાં પ્રદીપ તરીકે આ બેયનો જુના કાળમાં ઉપયોગ થયો છે. અને અન્યત્ર પણ થયો છે તથા થાય છે. પણ યુરોપીય પંડિતોમાં છેલ્લાં બરસો વર્ષથી ઇતિહાસનો પ્રદીપ તરીકે ધણો ઉપયોગ થયો છે. યુરોપ અમેરીકામાં કાંઈ પણ વિધાનું માત્ર તાત્પર્ય અહલુ કરવાથી તે તે વિધાના પંડિ-તોને સંતોષ થતો નથી પણ તે તે વિધાના વિકાસનો ઇતિહાસ જાણવાથી જુદામાં અધિક પ્રકાશ પડે છે એમ મનાય છે. સોર્ડ એક્ટન કહે છે તેમ ઐતિહાસિક અથવા તુલનાત્મક પદ્ધતિએ કાયદો, પૌરાણિક

કયાઓ, ભાષા, માનવવંશ વિદ્યા (anthropology) અને સમાજ વિદ્યા જેવાં વિજ્ઞાનોમાં ક્રાંતિ આણી દીધી છે એટલું જ નહિ પણ શીલસુરી અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં પણ એ પદ્ધતિએ પ્રવેશ કર્યો છે. જેનાં દૂરગામી પરિણામો આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે ઉત્ક્રાંતિવાદ (Evolution theory) પોતેજ ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો વિનય નથી તો શું છે ? ” માનવસંસ્કૃતિના જન્મ અને વિકાસને સમજવા માટે અત્યારે ધર્મ તરવણાન. વિવિધજ્ઞાનો વગેરે લગભગ સર્વવિદ્યાઓના ઇતિહાસો રચાયા છે. અને એ ઇતિહાસોની આવશ્યકતા સર્વમાન્ય ધર્મગ્રંથ છે. આ દેશનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોના વિકાસક્રમને તથા બિન્ન બિન્ન શાસ્ત્રો એ પરસ્પર અસર કરીનેસ્વપર શાસ્ત્રના વિકાસને આપેલા વેગને સમજવામાટે કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં ભૌતિક વિચારો કયાં છે એનું માપ કાઢવા માટે દુંકામાં શાસ્ત્રોના રહસ્યને પુરેપુરું પામવા માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા છે અને આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવના કૈટલાક લેખો એ પ્રદ્ધતિના સસ્સ ઉદાહરણ રૂપ છે,

પણ ઇતિહાસનો સાચો અભ્યાસ આથી પણ જો મોટું ફળ આપે છે તે અભ્યાસીના ચિત્તને વિશાળ, ક્ષમાશીલ નિર્ભય અને ઉદાર બનાવવાનું છે. વળી ભૂતકાળમાં દૂર છુપાયેલાં, વર્તમાન બનાવે અને કાર્વોનાં મૂળ શોધી કાઢવાની, પોતાની અને પોતાના પિતૃઓની વચ્ચે પડેલો થોડો તફાવત પણ જોવાની, સત્ય શોધવા માટે ન્યાયાધીશ કે વિજ્ઞાની જેવી પુગવાઓ તપાસવાની વિવેકશક્તિની અને મૂલ્યોની વૃદ્ધતા શક્તિની વૃદ્ધિને કેળવણી આપવાનું ઇતિહાસનો અભ્યાસ એક સાધન છે.

પણ ઇતિહાસ આ મહાફળ આપી શકે એ માટે ઇતિહાસના અભ્યાસીએ સર્વ દેશકાળના ઇતિહાસને પોતાનો અભ્યાસ વિષય બનાવવો જોઈએ. ધાર્મિક પંથો, સાંકડું અન્યદેવી દેશાભિમાન કે જાત્યભિમાન, કે પ્રાચીનતાની પૂજનો નહિ પણ સનાતન નીતિનો પક્ષ-

પાદ કરી જે ખરાબ છે તેને સગા કરવાનો ઇતિહાસનો જે સ્વાભાવિક અધિકાર છે તે વાપરતાં કદાપિ 'અવકાશ' ન લેઈએ.

કુટુંબમાં ઇતિહાસકારે હંમેશા એક માત્ર સત્યની ઉપાસનાને જ પોતાનું 'ધ્યેય રાખવું' લેઈએ. સત્ય એજ ઇતિહાસનો પરમ પૂજ્ય દેવ. જે ભારતભૂમિમાં સત્ય એજ પરમેશ્વર એવું મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના ઉપદેશ અને શબ્દથી પ્રતિપાદન કરી ગયા છે અને ન્યાં રાજ્ય સત્તાએ મુ'કદ્દોપનિપદ્ધતી શ્રુતિ સત્ય મેઘ જયતે ને પોતાનો મુદ્રાક્ષેપ બનાવ્યો છે તે ભારતના ઇતિહાસકારોમાં પથ્ય ઇતિહાસકારોમાં જ શા માટે, સર્વ વિદ્યાના ઉપાસકોમાં સત્યની અનન્ય ઉપાસનાનો જય થાઓ. શુભ મઘતુ

કાઠીઆવાડમાં ઐતિહાસિક શોધખોળ

અમુ. જામાનાને ' શોધખોળ ' શબ્દનો એક પ્રકારનો મોહ લાગ્યો છે. સાચી શોધખોળ હમેશાં વિરલ હોય છે અને આજે થે વિરલ છે. પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ ઘણો વધી ગયો છે. ઐતિહાસિક શોધખોળનો સીધો કે આડકતરો દાવો કરતાં ઘણાં લખાણો છાપાંઓમાં વારંવાર પ્રગટ થાય છે. પણ તેમાંથી સપ્રમાણ સિદ્ધ થયેલી નવી ઐતિહાસિક હકીકત ઝાગ્યે જ જાણવાની મળે છે. તેમજ પહેલાં શોધાયેલી અને બિન બિન અન્યોમાં સંગ્રહાયેલી વિગતોની ઐતિહાસિક કસોટી કરીને ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી અને મૂલ્ય વગરની વિગતોને છુટી પાડી વ્યવસ્થિત રૂપમાં સુકવાનો પ્રયત્ન પણ વિરલ જોવામાં આવે છે.

વળી પ્રાચીનતાનો મોહ આજકાલ ઘણો વધ્યો છે. પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને પ્રાચીન કલ્પવામાં ગૌરવ મનાઇને પ્રાચીનતા સુચક વિગતો ગમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ હોય પણ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે, પણ આ પ્રકારને પ્રચાર જ કહેવો પડે; શોધખોળ ન કહી શકાય.

પ્રાચીનતાના કેવળ દંતકથા મૂલક દાવા કરતાં મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન ઇતિહાસમાં ચોક્કસાઈ અને નિશ્ચિતતા આણવાના પ્રયાસમાં વધારે સાચી ઐતિહાસિક શોધખોળ થાય છે એમ મારું તો માનવું છે. સોરઠનો ઇતિહાસ પાંચ હજાર વર્ષ જુનો છે એમ માનીને રાચવા કરતાં ચારસો વર્ષ પહેલાંના ઇતિહાસની ઝીણી ઝીણી વિગતોને પ્રા-

સામા મુનુ દીર્ઘ પાત્રન નાધ્ય માર્ય રાત રીતે મ્વાના માનુ
મગોધમ્પુ નેનુ છે

અહિ તે એ મામાન્ય મામતો આપને અતિહાનિ રોધખો
ળની રિયા સુચવવાની જ ઇચ્છા છે મૌર્ય પહેલાના મળમાયે સોઠના
વસ્તી હોવાનો મભવ છે, યાદવો ઘણા જુના કાળમા મોરમા આવા
હોવાનુ અનુમાન મહાબ્દાન્ત પુત્રણોના ઉલ્લેખો ઉપ થી મદરામા
આવે છે અને મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના સમયથી તે રિનાલેખો,
તામ્રપત્રો, સીસાઓ વગેરે પુખ્ત અતિહાનિક નિશાનીઓ મડીઆ
વાડમાથી મળે છે અને એ ઉપ થી ચત્રુપ્ત, અગ્રો વગેરે મૌર્યોના,
૨૬ માં ક્ષત્રિયોના અને ચત્રુપ્તથી ૨૬૬ ગુપ્ત સુધીના ગુપ્તોના
માત્રાન્યમા મોરનો પણ સમાવેલ થતો હતો એ આપણે જાણીએ
છીએ પણ વલભી સમયમા જુનામદ, વામનસ્થળી-વધળીના પ્રદેશ
ઉપર મની મતા હતી ? વનભીના ચળઓને જ તામે એ પ્રદેશ હતો
કે હિ ખીમને ? એ નક્કી મરી રનાય એવુ કાઈ માધન મા
જાણવા નમારો મજુ નથી પણ રોધખોળ મ્વામા આવે તે મળી
આવડાનો મભવ છે વળી વિનાશ પછી સોનુ કે આખા મરી
આવા નુ નુ થયુ ? વનભી તામ્રપત્રો દેખાતા બધ થયા પછી છેક
વક્રમના સમા રાતકની પાઠની અર્ધશતાબ્દીના બે ઉગ્રીયુ લેખો
કાઠીઆવાડમાથી મળ્યા છે અને એ ઉપરથી કાઠીઆવા નો કેટલોક ભાગ
મોજના પ્રતિહાર મળ્યોને તામે હોવાની તથા તેના નામ ત તરીકે
સોનકી અને ચાવડાઓ ગભ્ય મ્તા હોવાની માહિતી મળે છે વિ
મ ૮૫૦ પહેના પણ પ્રતિહાર મતા મડીઆવામા દોવાનો સચક
એ રિનાનખ પણ થી ૬ જા રીમ્મકરને મળ્યો છે (જુઓ ના
૫ ૫ મા ૧ અ ૩ ૪ ૩૨૫) પણ હજી વચના બસતો એક
વડનો ઇતિહાસ અધારમા છે કાઠીઆવાડ એઝીમીઅર અને તેથી
૧૫ જુના તારિખ, ઈ નો ૬ વગેરેમા સમ્રાટોના દત્તમા એ ઇતિહાસ
નથી એમા અતિહાનિક અસ ક્રતો છે તે તપાસવા માટે જાણ

પુણાઓ શોધનાની જરૂર છે અને હેલ્લા સો વર્ષનો શોધખોળનો અનુભવ તોતા પુણાઓ મળી આવવાનો અમભર નથી

૫૫ મોરના ઇતિહાસમા આગળ ચાલીએ અણુદિનપુર પાટણ મા મૂળગરે મોનકી વસતુ ૧૭૪૫ સ્થાપ્યુ ત્યારે સોગડમા ગ્રાહી પુન નાત્ય હવે એમ શુ ત્રાતના પ્રબંધોમા મ્હેતુ છે અને ગ્રાહરિપુના વસતી જે વસાવળી ભાટોના ચોપડાઓ વગરેમા જળવાઈ ગ્હી છે તેનો આ ઉપેખો એટલે અશે દતમ્યાની ભૂમિકામાથી ઉદ્ધાર કરી ઇતિહાસની ભૂમિકામા પ્રવેશ મ્સવે છે પણ આગળ પાળળના નામોમા વળો મદેહ હજુ ટે મતનળ કચૂડામમા વસાવળી હજુ અપૂર્ણ જ મ્પુનામા આવી છે । ૨૧ દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડીમમ્જરે જુનાગઢના ૧૧મોના ૭૧ ૨૨ શિલાનેખો મેળવીતે એ ઉપરથી મ ૧૩૭૫ થી મ ૧૫૦૭ સુધીમા થતવા ચૂડામમા રાજઓની વસાવળી તૈયાર મ્રી તેને મહલીક ૧૭ તાન્મિ-ઈ-સોરઠ ગમમાળા, બન્નેને આઈ ઓતો ૭૧ મર્વે જોઈ વેરેઈ ઈડીઆ મ ૨ મા આપેતી વસાવળી વગેરે માથે મખાવીતે નિર્ણિત મ્રી છે (જુઓ બાનનગ ની માહિલ પરિવ્રજનો રિપોર્ટ ઈ વિ પૃ ૭ થી ૮૪) એ જ્ઞેવાથી તાન્મિ-ઈ-ઓ વગરે માધનોનુ ઐતિહાસિક મૂલ્ય મ્મલુ છે તેનો ખ્યાન આવશે અનબત તથમ પ્રયામ તરીકે એ બહુ કીમતી છે પણ તમ્મ્યા એમની તલન અવિશ્વનનીય છે એટલુ તો આવા સમકાલીન પુણાઓની મ્સોગી ઉપર દતમ્યાને મ્સી જેતા રખટ દેખાય છે હવે મ ૧૩૭૫ થી તે સ ૧૫૨૫ સુધીના જુનાગઢનો રેવતી કુડ ત્રેખ વગેરેમા આપેતી વસાવળીના પહેલા મહલીકથી તે મદમુદ મેગડાની પામેથી જુનાગઢ તીધુ તે હેલ્લા મહલીક સુધીના રાજઓની વસાવળી લગભગ ચોક્કસ ઘર્ષ ઘર્ષ ગણાય પણ તે પહેલાના ચૂડામમા વસના ૧૭મોની વસાવળી હજુ દતમ્યાના નદેશમાથી બહાર નીકળી નથી સિદ્ધત જે જુનાગઢના જે નજરે દાખ્યો તેનુ નામ ખેગાર હવે એ ચોક્કસ છે નિર્દન ત્યા વખતથી તે સાગરદેવ વાધેલાના વખત

સુધી સોરઠેશ અણુદિનપુર પાટણના રાજાએને આધીન હતો અને જુનાગઢ-વામનસ્થળીમાં - જે ચૂડાસમાં રાજાઓ હોય તે પાટણના સામંત હોય તે પણ લગભગ નિશ્ચિત છે પણ મૂળ જાના સમયની અહરિયુ કે સિદ્ધરાજના સમયથી જ એમ થી તે ઉપર મહેના પડેના મહાવીર સુનીના લગભગ પોણી ચાન્સો વર્ષના માળાના એ વચના ગળાઓની નાભાવલિ કે તેઓનો મર્યાદા તત્ત્વ અનિશ્ચિત છે અને એને નિશ્ચિત મરવા માટે નોહના પ્રદેશમાં ગોધખોળ મરવાની જરૂર છે જુનાગઢમાં જુની ગોધખોળ (આખાઓનોજ) તુ ખાતુ નજીક તરફથી મથપાય છે એમ માન્ય છે એટલે ઇતિહાસ ઉપથી આ અધ્યયનનો પડો ધીમે ધીમે હોય એમ આશા છે છે

• જુનાગઢના નજીવશના ઇતિહાસમાં જેવા અધ્યયન પ્રદેશો જેવા તેવા કારીઆવાળા ખીજા ભાગોના ૧૪૫૦ના ઇતિહાસમાં પણ છે અને નજીવીય ઇતિહાસની શ્રુતિ ૬૬ તથા સ્વચ્છ ચયા પછી ચર્ચ શ્રુત એવું તે તે કાળની સામાજિક આર્થિક વૌરે સ્થિતિના ઇતિહાસનું મથાર્થ સંશોધન ન વાત મહામાર્થ તે સચા મશોધની ગહ જોતુ ઉજુ જ છે

પૃથ્વિ ભારત ઉપર એક લિડતી નજર

સ્વાભાવ્ય રીતે એમ મનાય છે કે ભાતવર્ષ જહાન્ની દુનિયાથી હમેશા અલગ રહ્યો છે. ભારતની ત્રણ બાજુએ આવેલા મસૂદ્રથી અને એક તન્દ્ર આવેલ પર્વતરાજિથી જેમ ભાતદેશ દુનિયાથી છુટો પડી ગયો છે તેમ એ દેશના વાસીઓએ પોતાની રહેણીક-ણીની આસપાસ બાંધેલી વાડોથી તેઓ પણ દુનિયાના બીજા ભોદ્રાથી અનગ રહ્યા છે આ કથન દેખાય છે ચમત્કારિક, અને આ દેશના ઇતિહાસના અમુક કાળ માટે કેટલેક અંશે સાચુ થે છે, પણ મર્વ કાળ માટે એ સાચુ નથી. હિંદુસ્તાન જહારથી અનેક જાતના અનેક પ્રકારની સંસ્કૃતિનાળા ટોળાઓ આ દેશમા આ દેશના લાખા ઇતિહાસના પ્રત્યેક મમયમા આવ્યા છે, અને મોટે ભાગે તો અહિની વસ્તીમા બળી ગયા છે. એટલે જહારથી આગમનના અર્થમા તો આ દેશના અલગપણાનું કથન ખોટું છે જ, પણ આ દેશના ભોદ્રાએ હિંદુસ્તાન ની સીમાઓ કોઈ દિવસ નથી ઝાળગી એમ ગેઈ કહેતુ હોય તો તે પણ ખોટું છે

સમુદ્રયાનાનો ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞ અનુક ક્રોમોમા જ છે, એટલે અનેક ક્રોમો અત્મારે પણ પરદેશ સેવે છે પણ આ પ્રતિજ્ઞ હમેશા ન હતો. એક કાળ એવો હતો કે બ્યારે આ દેશના બ્રહ્મણ બાળગ વિદ્યા મેળવવા જ નહિ પણ વિદ્યા આપવા મટે પરદેશો ખેડતા.

આ દેશના ક્ષત્રિયોએ જુના કાળમાં વિજયયાત્રાઓ નથી કરીં એમ નથી. પણ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિ વિજય માટે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ ધણી વધારે યાત્રાઓ કરી છે. એક હાથમાં ધર્મગ્રંથ અને બાજનમાં તલ્લવાર રાખીને અથવા બીજા હાથમાં દારૂની બાટલી અને પડવાડે તરવાર બાંધીને આ બ્રાહ્મણો પરદેશમાં નધીં ગયા. અથવા, અત્યારે આ દેશના મજૂરો કે વેપારીઓ માત્ર પેટનો ખાડો પુરવા પરદેશ સેવે છે તેમ પણ નથી ગયા. પણ ધર્મ અને વિદ્યાના પ્રચારની શુદ્ધ વૃત્તિથી એક કાળે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ અને બીજા વર્ણોએ પણ પરદેશ ખેડ્યો અને વેઠ્યો છે.

ભારતવર્ષના, બહારની દુનિયા સાથેના, આ સંબંધનો ઇતિહાસ ઘણો વિસ્તૃત અને લાંબો છે. અહિં નમુનારૂપ થોડા દાખલા સંક્ષેપમાં નોંધ્યા છે.

વિ. સં. પૂર્વેનાં હજાર, પંદરસો વર્ષ ઉપર ભારતીય આર્યો અને ઇરાની આર્યો વચ્ચે કોઈક પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન મળ્યેલ અને અવસ્તાના ભાષાસંબંધ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. રાત્રી પથ બ્રાહ્મણમાં અને બાબીલોની ભૂમિમાં મહાપ્રભવને મળતું વર્ણન મળે છે એ હકીકત ભારત અને ઇરાક વચ્ચે સંબંધ બતાવે છે. દક્ષિણ હિંદ સાથે ઇરાકને વ્યાપારી સંબંધ હોવાનું અનુમાન બહુ જલ ઉપરથી દેટલાક તમજો કાઢે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની આસપાસમાં ભારતીયો સેમેટિક લોકો પાસેથી ગ્રીનાક્સરો શીખ્યા હોવાનું મનાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં ઇરાનના પાશ્તાદ દારાયસના તાબામાં ઉત્તર ભારતનો અમુક ભાગ હતો એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. અને એ કાળથી રહે થયેલો ઇરાન અને ભારત વચ્ચેનો સંબંધ લોકોએ સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં મૌર્ય ચક્રવર્તી અશોકે ધર્મરાજ્યની રચાપના માટે સીરીઆના એન્ટીઓક્સ થીઓસ પાસે, ઇજિપ્તના

ટાનેમી દિલાહેલ્કેમ પામે, સીરેનના મગસ પાસે, ધરામ્ના એન્ડીગો-
નમ ગોનેટમ પામે અને એપીસ્સના અલેક્ઝાન્ડર પાસે દૂતો મોકલ્યા
હોવાતુ અશોમ્ના શિલાનેખોથી બાણીએ છીએ અને અરોમ્નો પુત્ર
કે બાઇ મહેન્દ્ર અને તેની બહેન મન્નમિત્રા બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે
સીતોન તથા સુવર્ણભૂમિ (બર્મા) ગયા હતા એવી પ્રાચીન દસ્તાવેજ છે
મહારાજા અશોકનો આ ધર્મવિજય માટેનો પ્રયાસ એ મહાન સિક્ક-
ન્દ્રના દેશવિજય માટેના પ્રયાસો કરતા માનવતાની દૃષ્ટિએ કે ભાવ
નાની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ ધણો ચડિયાતો છે

ચ દ્રશ્યમ મૌર્યના સામ્રાજ્યમા સેત્યુક્કસ નીકેટરને હનગ્યાથી
મળેતો ધરાન અને અરધાનિસ્તાનનો ઝણો ભાગ હતો અને ચન્દ્રશ્યમના
અતપુરમા યુનાની ડુવરી હતી એમ ઐતિહાસિકો મહે છે વળી
ગ્રીક રાજ્યો તરફથી ચન્દ્રશ્યમના તથા એના પુત્ર અને પૌત્રના
દબા મ મેગેસ્થનિસ વગેરે એલચીઓ આવી રહેના એ પ્રસિદ્ધ છે

આ બ મામા ગ્રીસનો આત્મા નિમરવ થતો જતો હતો અને
મીને ૩૦ (૬ મ પૂર્વે ખ્રીસ્તુ શતક) વગેરેએ છેક મધ્યપ્રદેશ પર્યંત
ચડાઈએ પ્રેરી પછુ તેઓને સફળતા મળી નહિ અને જતનુ એ
વખતના યુનાનીઓએ બૌદ્ધ તથા વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર મ્યાના
દાખતા મગે છે તક્ષશિનાના ગ્રીક ભા હેલીઓદોસ્સનો માળરામા
આવેતો યુનાની દૂત ભાગવત હોવાનો તથા તેણે વિદિશામા ગરુડધ્વજ
ડાલો ક્યાનો પ્રાચીન લેખ મળ્યો છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો મ દિશ્મ
ઈતિહાસ પા ૧૭)

આ વખતમા જ યુનાની અને ભારતીય મસ્તશના મિશ્રણમાથી
ગધાર પ્રજાનો જન્મ થયો છે ખરી રીતે એ વખતે આપ ન વાયવ્ય
મ હે ઉપર અને એથી ઉત્તરમા હિંદુશની તળેગીમા રાંધ ધરાની
બા તીય અને નીનાઈ નરકૃતિઓનો મેળાપ થતો હતો અને પરસ્પર
લેનદેવથી એ અપૂર્વ ઈતિહાસ ચાલો હતો

ઈ. સ. પૂર્વેની પંચાશતી દરમિયાન યુનાન અને ઇરાન જેવા સુધરેલા દેશોના લોકો આથે ભાસ્તવર્ષ સંબંધમાં આવ્યો, પણ પછીની પંચાશતી દરમિયાન મધ્ય એશિયાના બર્બરો-લોકો અને હેવર હજી સાથે ભારતને ભટકાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ભારતે અનાધારણ હિન્દુતાથી બર્બરો માટે પણ દરવાજા ઉઘાડી ગયા. પરિણામે ચીને તમોલાં જુખ્યા વડો જોવા જંગલી ટોળાંઓ જાનતમા જતરી આવ્યાં. આ ટોળાંઓએ ભારતની નસ્ટીતને તથા સમૃદ્ધિને વેચીદેવું કરી નાખી. પણ એ મંસ્કૃતિદીન વિજેતાઓ આખરે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘાત બન્યા. દોષ બૌદ્ધ બન્યા (કુશાન ગમ્મ દર્નિઃ બૌદ્ધ હતા), દોષ શૈવ બન્યા (ત્રેમ કેડેરીસ-ઈ. ન. પહેલુ શત્રુ અને દુષ્ટિદિશ્વ શૈવ હતા). મહુએ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા સ્વીકારી અને હિન્દુ પ્રભા બળી ગયા.

પણ મહાધાન બૌદ્ધ ધર્મ તથા વૈષ્ણવ રાવ ભક્તિમાર્ગ ભારતમાં આવનારને જ મુક્તિનો માર્ગ બતાવીને નંતોપ પામે એવા અલપ્રાણુ ત્યારે નહોતા. પોતાને પ્રાપ્ત થયેના કલ્યાણમાર્ગ ગમે તે કદ વેદીને, સ્વદેશ, સમાવહાણ, સુખ અને કરીને પણ તજવું પડે તો બડે, પણ જગતને બનાવનાની તીવ્ર ઉત્કંઠા એ નમવના ભારતીય આર્યોમાં જાગી હતી. શ્રીમદ્ ભાગવતે પ્રજ્ઞાજ્ઞ પાસે કહેવરાવ્યું છે કે

નાહં વિમુચ્ય કૃપણાન્ વિમુચ્ચ પતા ।

જગત્તા આ કૃપણુજનોને છોડીને હું એકેનો મુક્ત થવા છું-જોતો નથી.

આવી જગદુહાન્તી મત્યાણુવાસનાથી પ્રેરાઈને ઈ. ન. પૂર્વે બીજા જ્ઞ સતકથી પ્રજ્ઞાવર્તના અને ગાધારના દેશનાક ધર્મપ્રચારેન્દુ આર્યોએ દુકુગ એળંગી મધ્ય એશિયાના પ્રદેશોના અને ત્યાંથી ચીન તરફ પ્રયાણ રાર કર્યું હતું.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૭માં પહેલા બૌદ્ધ સાધુઓ ચીનમાં ગયા

કહેવાય છે કે નના આગ્રહમા મધ્ય એશિયામા બૌદ્ધ મહાયાન ધર્મનો ફી પ્રચાર થયો હોય એમ જણાય છે મારણ કે મધ્ય એશિયામાથી ચીન ગયેના યુગ્મી દ્વેતો માથે બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો હોવાની નોંધ મળે છે કે મ. ૬૭મા પ્રશ્નપ મતગ અને ધર્મરક્ષિત નામના બૌદ્ધ માધુઓ અને બૌદ્ધ ગ્રંથો અને અને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ માથે ચીન ગયાનો એમના ઉપદેશથી ચીનની રાજધાની ક્ષીયોગમા બૌદ્ધ મંદિર બધાયાનો અનેક ચીનાઇ લોખંએ બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યાનો અને બૌદ્ધ ગ્રંથોના ચીનાઈ ભાષામા અનુવાદો થવા માડ્યાનો નિર્વિવાદ હતિહાસ મળે છે

કે મ પહેલાં શતમા આ રીતે ચીન માથે શરૂ થયેનો બ વહાર પડીતા હસેઓએ વર્ષ સુધી તો અનુદિત ચાલુ રહ્યો અનેક વિદ્વાન વેવેભાગપારગન બ્રાહ્મણ જુવાનો જગદુક્ષા ની વાતનાથી બૌદ્ધ થઈ જતા અને મધ્ય એશિયામા અથવા ચીનમા જન્મને રહેતા અને ત્યા જ ચીનાઈ ભાષામા બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોના અનુવાદો કરવામા અને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ માપનામા આયુષ્ય ગાળી નાખતા ખીણ તરે કથી અનેક ચીનાઈ વિદ્વાન માધુઓ ગ્ઝાતાના અમર્ય અને અમલ્ય મળે વેળેને ભગવાન બુદ્ધની જન્મભૂમિની તથા ઉપદેશભૂમિની યાત્રા કે વ, બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો ભણવા અને દુર્નિબ ગ્રંથરત્નો ચીન લઇ જઈ અનુવાદ દા. રોતાના દેશમાધવેને તેનો નાજ આપવાની ઉદ્દાત વામનાથી ભારતવર્ષની યાત્રા મળ્યા આવતા

એ નમયમા ઉત્તર ભારતમાથી બા તીય મળા, અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ગાધાર અને મધ્યએશિયા તરફ વહેતો દેખાય છે અને મધ્યએશિયામા દૂર દૂના પૂર્વના તથા પશ્ચિમના મુલકમાથી આવતા પ્રવાહો માથે મળી જતો દેખાય છે અને એ મિત્રપ્રવાહ પાછો પૂર્વમા તથા પશ્ચિમમા વહે છે બા તીય સંસ્કૃતિને અને ધર્મ, એ વખતે જેમ ચીન અને જપાન ઉપર અમર શ્રી છે તેમ જ

ધરાન, ધરાક, ધનિક અને ગ્રીસ ઉપર તથા એ વખતના ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ અસર કરી છે.

પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની અને ધર્મની આ વિગતવાનાએ સ્થળ માર્ગે જ થઇ હતી અને તેણે સમુદ્રપાથ કરેલું જ નહિ હોય એમ માનવાનું નથી. 'પેરીપ્લસ ઓફ ધી એરિથ્રીઅન સી'ની નોંધોમાં એ વખતે આફ્રિકાથી, હિંદુસ્તાન ભારત, દ્વીપકલ્પો અને દૂર ચીન સુધી બહોળો દરીયાઈ વેપાર ચાલતો હોવાના પુરાવા મળે છે. સાહસિક ભારતીય ખલાસીઓએ અને તેમનાં વહાણોમાં ગયેલા ધર્મવીર સાધુઓએ ચંપામાં, કંબોજમાં, અને જ્યાં સુધી ભલાયામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની જળબેપણા કરેલી દેખાય છે. ટ્રાયેમી (ખ્રીસ્તુ શતક) જાવાને યવદ્વીપ (Java-dīp) જેવું હિંદી નામ આપે છે. એ જ રીતે પ્રોફેસર પેલીઅટને લુની શોધખોળ કરતાં હિંદી સંસ્કૃતિની ઈ. સ. ત્રીજા શતકની નિશાનીઓ કંબોજિયામાં મળી છે. ઈ. સ. ચોથા શતકથી તો હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે સ્થળમાર્ગ અને જળમાર્ગ બેય ખુલ્લા હોવાના અને સ્થળમાર્ગે આવેલા પ્રવાસીઓ જળમાર્ગે પાછા ફર્યાના અને એ રીતે અર્ધા એશિયાની પ્રદક્ષિણા બેચ્છાના દાખલાઓ મળે છે. બીજી તરફથી રોમના સામ્રાજ્ય દ્વારા પશ્ચિમ સાથે આ દેશનો વેપાર વધતો જતો હોવાનું, અને પરિણામે રોમનું સોનું આ દેશમાં ધસઘસ આવતું હોવાનું ઇતિહાસ કહે છે. એ વખતે જે તથ્યાર મોટાં જાંદરો ભારત આ વેપાર ચાલતો હતો તેમાં આપણું ભરત્ય મોખરે હતું.

પણ વેપાર અને ધર્મપ્રચારથી જ દેશનો પરદેશો સાથેના સંબંધ પુરો થતો નથી, આ દેશમાંથી ગયેલા પ્રવાસીઓએ દૂર દુર રાજ્યો પણ સ્થાપ્યાં છે. આ દેશની વર્તમાન પરાધીન સ્થિતિમાં આ કથન ગળે ઊતરવું મુશ્કેલ છે, પણ એમાં સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક સત્ય છે.

છેક ઈ. સ. ત્રીજા શતકથી દક્ષિણ દ્વીપોમાં હિંદુ અસર

દેખાવા માટે છે. ૫જી ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ચંપા, કંબોજ, સીઆમ, લાઓઝ, બોનીઓ, સુમાત્રા અને જાવામાં હિંદુ મોજાં ફરી વળે છે, એ વખતે ચંપા અને કંબોજ તો પુરેપુરાં હિંદુ થઈ ગયાં હતાં. ચીન આ અસ્થામાં જર્મા અને સીચોન બૌદ્ધ ધર્મની છાયામાં આવી ગયાં હતાં.

ઈ. સ. સાતમા શતકમાં સુવર્ણદ્વીપ (સુમાત્રા) શ્રીવિજયનું રાજ્ય ગણાતું, ચીનાઈ યાત્રી ઈસીંગ ભારતમાંથી ચીન પ્રાણ કરતાં સુમાત્રામાં પણ રોકાયા હતા. એ વખતે સુમાત્રામાં એકહજાર બૌદ્ધ સાધુઓ હોવાનું કહેવાય છે. ઈ. સ. સાતમા શતકથી ઈ. સ. ૧૪મા શતકના બૌદ્ધ રાજા આદિત્યવર્માનું સુધીનો ઇતિહાસ હજી પુરો મળ્યો નથી. પણ ૧૪મા શતકમાં ત્યાં બૌદ્ધ મૂર્તિઓની સ્થાપના થતી હતી અને અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં શિલાલેખો લખાતા હતા. ૫જી તો સુસન્ન-માની મોજાં સુમાત્રા ઉપર ફરી વળ્યું.

ઈ. સ. પાંચમા શતકથી બૌદ્ધધર્મનો જાવામાં પ્રચાર થયો દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મની મૂલ સર્વાસ્તિવાદી શાખાનું જાવામાં જોર હતું અને એ માર્ગના અન્યત્ર ફર્લલ સંસ્કૃત મંથો જાવામાં સુસલ હતા. ઈ. સ. ૭૭૮ માં, જાવામાં શૈલેન્દ્ર વંશના ક્રોધ રાજાએ આર્પ તારાનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉત્તર ભારતની (જુની જાવા) લિપિમાં લખેલો સંસ્કૃત લેખ મળે છે. આ ઉપરથી જાવામાં પહેલાં મહાયાન બૌદ્ધ-ધર્મનું જોર હોવાનું અનુમાન થાય છે. પણ પાછળથી શૈવધર્મ જોરમાં આવ્યો જણાય છે, અને એ કે લોકોમાં શૈવધર્મ, વૈષ્ણવ ધર્મ, દુર્ગા-પૂજા વગેરેનો પ્રચાર પુષ્કળ દેખાય છે, પ્રખ્યન્ન અને પંતરમતાં ભવ્ય મંદિરોનાં ખડેરોમાં સમચરિત અને કૃષ્ણચરિતના પ્રસંગો તથા શલા, વિષ્ણુ, શિવ, દુર્ગા, વગેરે દેવોની મૂર્તિઓ કાતરેલી મળે છે, પણ જાવાના રાજાઓ તો થીષ્ઠ્યાનવિજયધર્મોત્સવ (ઈ. સ. ૯૫૦) થી તે ચણી ત્રિશુવનોત્સવ (ઈ. સ. ૧૩૫૦) સુધી બૌદ્ધ હતા

અને નેઓએ અભ્યાસ કરી કળાસૌંદર્યવાળા બોરોબદુરનો વિશ્વવિખ્યાત સ્તૂપ બોધો કર્યો છે.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ દૂર દૂરના દેશોમાં સ્થળમાર્ગે અને જળમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું હતું અને જ્યાં, અનુકૂળ ભૂમિ મળી ત્યાં ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક થાણું નાખ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૩મા ૧૪મા સદક પછી ભારતનું આ વિશ્વપ્રસિદ્ધ બંધ યથા ગયું. ભારત વર્ષ પોતે પરાધીન થઈ ગયો. અને ભૂતકાળની ક્યાઓ પણ ખુલાઈ ગઈ. અફઘાનીસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્ય હતું કે જાવા, કેમ્બોડિયા બલિદ્વીપ વગેરે હિંદુધર્મનાં ધામો હતાં એ કોઈની કલ્પનામાં પણ ન રહ્યું. સેંકડો સંસ્કૃત ગ્રંથો જેનાં ચીનાઈ ભાષાંતરો ચીનમાં મળે છે તેનાં નામો પણ આ દેશના સંસ્કૃત પંડિતો જાણતા નથી. પણ ધીમે ધીમે આ અંધારપડો ખસવા માડ્યો છે. ચીન, કોરીઆ, જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મે અને બૌદ્ધ આધુઓએ શું કર્યું હતું એનો ઇતિહાસ ચીનાઈ ઇતિહાસોમાંથી ઉકલવાની ક્રિયા થઈ ચાલે છે. વળી કસેમેંઝ, કાએસોફ, ડીટ્રી-અલ્ડ, પોલપેલીઅટ, હર્નલ, આરલ્સ્ટીન, સુનવેડલ વોનલીકોક, કાઉન્ટ આટાની વગેરે જુદા જુદા દેશોના પુણ્યતત્ત્વવેષગ્નેએ મધ્ય એશિયાના દુર્ગમ પ્રદેશોમાં ફરીને બૃહત્તર ભારતની અનેક નિયાનીઓ ગોધી શોધી છે. બીજી તરફથી ફ્રેચ અને ડચ વિદ્વાનોએ જાવા, સુમાત્રા, કેમ્બોડિયા વગેરેના બૌદ્ધ અને હિંદુ અવશેષોને પ્રકાશમાં આપ્યા છે. હજી આ બૃહત્તર ભારતના અભ્યાસીઓના પ્રયાસો ચાલુ છે. પણ 'બૃહત્તર ભારત નંબંધી કેટલું' વિચારણ સાહિત્ય હેતુથી પચીસીમાં હાલના થયું છે એનો ખ્યાલ મર આર્લ્સ્ટીનનાં 'પ્રાચીન જોતાન' નામનાં જે જાહેર પુસ્તકો અને એથી પણ મોટાં 'સીર ઇન્ડિયા'નાં પાંચ પુસ્તકો જોવાથી સહેજમાં આવી જશે. અથવા બોરોબદુરનાં સ્તૂપના કેવળ પુણ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિથી કરેલાં વર્ણનનાં જે મોટાં ગ્રંથો ડચ વિદ્વાને જ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે એ જોવાથી આવશે. યુરોપની અંગ્રેજી સિવાયની ભાષાઓમાં લખાયેલું તથા વિવિધ સમયિકામાં પ્રસિદ્ધ થયું સાહિત્ય

તો આપણા જોવામાં પણ ભાગ્યે જ આવે છે. પરંતુ ડા. કાલિદાસ નાગ જેવા ફ્રેંચ ભાષામિત્ર તથા આ વિષયના સારા અભ્યાસીના કિસાદથી કેટલાંક વર્ષોથી બૃહત્તર ભારતપરિષદ આ દેશમાં સ્થપાઈ છે. અને થોડાં વર્ષોથી ભારતીય વિદ્વાનોએ ભારતના તથા બૃહત્તર ભારતના ઇતિહાસ સંબંધી પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને જે ભારત માતાના મુખને ઉજ્જવળ કરે એવું સાહિત્ય બંગાળી, હિંદી અને અંગ્રેજીમાં ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું છે તેમાં આ વિષયને લગતું ડા. રમેશચંદ્ર મનુદાસનું *Ancient Indian Colonies in the Far East Vol. ૧* ને પણ ગણાવી શકાય.^૧

૧ બૃહત્તર ભારત પરિષદ તરફથી જુદા જુદા લેખકને હાથે લખાયેલ જુદા જુદા દેશો સંબંધી ૬-૧૦ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથિકાઓ બહાર પડી છે તેમાંથી ડા. કાલિદાસ નાગના *Greater India* નામના પહેલા *Bulletin* નો ઉત્તરની નોંધ લખવામાં મુખ્ય આધાર લીધો છે.

૧) સુરાબ્દ ક્ષત્રપ ઇતિહાસની પુનઃપરીક્ષા

સ્નેહગત પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ક્ષત્રપ સિક્કાઓનો અભ્યાસ કરીને ક્ષત્રપ રાજવંશના ઇતિહાસની રૂપરેખા પચાસ વર્ષ પહેલાં મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં દોરી હતી. પછી તેમાં અધ્યાપક રેપ્સને ઇ. સ. ૧૯૦૮માં બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમના ક્ષત્રપ સિક્કાઓની સરો પ્રગટ કરતાં ઉપોદ્ધાત લખીને સુધારાવધારા કરી ક્ષત્રપ ઇતિહાસને છેલ્લી છાપ મારી. એ પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧માં મેવાડના વાંસવાડના સર્વાધિપા ગામમાંથી ૨૩૯૩ ક્ષત્રપ સિક્કાઓ મળી આવ્યા. તેનું 'હેલ્થ' વિવરણ ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે આર્કિઓલોજિકલ સર્વે આફ ઇન્ડીઆના ૧૯૧૩-૧૪ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે. પછી બેસનગરના ખોદકામમાંથી તથા મિંધના સેદ્પુર સ્થળના ખોદકામમાંથી પણ થોડા ક્ષત્રપ સિક્કાઓ ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરને મળ્યા હતા, જેનું વિવરણ એમણે ૧૯૧૩-૧૪ના તથા ૧૯૧૪-૧૫ના આર્કિઓલોજિકલ સર્વેના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં છિંહવાડના સોનાપુર ગામમાંથી ૬૩૩ ક્ષત્રપ સિક્કાઓ અને હાલમાં કાઠિયાવાડના વસોજ ગામમાંથી ૫૯૧ સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે. વળી બુનાગઢના ખજાનામાં તથા ત્યાંના મ્યુઝીઅમમાં ક્ષત્રપ સિક્કાઓ પડ્યા છે અને એ બધાની પરીક્ષા મુંબઈના પ્રિન્સ આફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટર બી. ગિરિન્દરાંકર આચાર્યે કરી છે.

આ બધી ક્ષત્રપવંશવિનયક નવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને તથા એ સાથે ક્ષત્રપકાલીન ભુની ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સામગ્રીનું સ્વતંત્ર વિવેચન અને પરીક્ષણ કરીને, મારી વિદ્યાપીઠના પ્રખ્યાત હિંદી ઇતિહાસશોધક શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલકારે ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. ઇ. સ. ૧૫૦થી ઇ. સ. ૩૮૮ સુધીના કાળની સુરાષ્ટ્રની—કર્કે અંશે પશ્ચિમ હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો જે ક્રમ, એ વિદ્વાને ‘નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા’ના અદ્વારમા ભાગમા ‘સુરાષ્ટ્ર-ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુન પરીક્ષા’ એ મથાળાથી લખેના લેખમા ગોઠવ્યો છે, તે પ્રસ્તુત વિષયમા, નવી સામગ્રી ન મળી આવે ત્યાં સુધી, અતિમ નિર્ણય તદ્દિદામા ગણારો.

ક્ષત્રપ મમયના ઇતિહાસમા જેને રમ લોચ તેણે અવસ્ય વાચવા યોગ્ય આ લેખ છે એ સમગ્ર લેખ છે તો મનનીય પણ ક્ષત્રપ ઇતિહાસ સંબંધી પ્રચલિત માન્યતાઓમા જે પ્રમાણસિદ્ધ દેશકાંડે એ લેખમા સુચવાયા તેનો જ ઉલ્લેખ આ નોંધમા કરવા ધાર્યો છે.

રુદ્રદામાનો ભુનાગડનો પ્રસિદ્ધ શિલાનેખ સ. ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)નો છે. રુદ્રદામા પછી તેનો મેટો પુત્ર દામજદશી મહાક્ષત્રપ થયો છે તે પછી તેનો નાનો ભાઈ રુદ્રસિંહ પહેલો અને પુત્ર શવ દામા મહાક્ષત્રપ થયા છે હવે ચક્ર મ. ૧૦૨-૩થી ૧૧૮ સુધીના જે ક્ષત્રપ મિત્રાઓ મળે છે—અને ક્ષત્રપ વંશના ઇતિહાસનો મુખ્ય આધાર સિદ્ધાંતો ઉપર છે એ પ્રચ્છિદ છે—તે સિદ્ધાંતોમાથી ચક્ર ૧૦૨-૧૦૩ અને ૧૧૦-૧૨ના સિદ્ધાંતોમા રુદ્રસિંહને ક્ષત્રપ કહેલ છે અને બાકીના મિત્રાઓમા મહાક્ષત્રપ કહેલ છે. પછી ચક્ર ૧૨૮મા શવ દામાને મહાક્ષત્રપ કહેલ છે. મહાક્ષત્રપ એટલે સ્વતંત્ર રાજા અને ક્ષત્રપ એટલે મામત એ પાશ્ચાતિક અર્થ ધ્યાનમા રાખીને મિત્રાઓનો ઉપનો પુરાવો વિચારવો જોઈએ. બીજી તરફથી નાસિમની ગુફા ન. ૧૦મા આબીર શિવતત્ત્વા પુત્ર આબીર નામ હમ્મિ મેનનો તેના

ગાંધીજીના નવના નાંતો એ વેળે મળ્યો છે એ લેખની વિધિ નાંતો પં. જગન્નાથાચંદ્રજીએ તેને જુનાગઢના લેખ પડી ચેડા વખતમાં લખાયેલો ગયો છે, અને એ ગણતરી માથે હોય તો એનો અર્થ એવો થાય કે રૂઢામાં પછી તરતમાં ગમગદીના મન થમા અપનાવ્યું અને તેના પડોશનો પ્રેમ સુધારના કાનપોની ત્તા માયી ડુટી ગયો હતો. ગળ ઈશ્વરને આજીવનો પિતા ચિવત ગળ ન હતો મનન્ય કે ગળ ઈશ્વરને પોતે નવો ગળવડા થા પ્યો હોય કે દાઈ ગણગણે ઈશ્વરને ગળ તરીકે સુઠ્યો હોય.

હવે શ્વમા અને રૂઢિહના મિકાઓની કપર મહેલી સ્થિતિનો ખુનામો રેખને એ મક્કા જનીજના શુદ્ધનહમા માન્યો છે એટલે કે મામજીવી પછી તેનો પુત્ર શ્વમા મહાક્ષત્રપ થયો. પણ એ વર્ષમાં તેને ગાદી ઉપ થી કાઢી રૂઢિહ મહાક્ષત્રપ થયો. પણ ૧૧૦-૧૨માં રૂઢિહને પાછુ ક્ષત્રપ બનુ પડ્યુ વર્ષી ૧૧૩માં એ મહાક્ષત્રપ થયો છેવટ ૧૧૮માં રૂઢિહના મૃત્યુથી શ્વમા મહાક્ષત્રપ થયો પણ ૩૦ દે ના બાગરે રેખની આ મ્થપનાને નિરાધાર કરાવી છે તેઓ મહે છે કે ૧૧૦-૧૧૩માં રૂઢિહને ગાદી ઉપ થી કાઢી શ્વમા મહાક્ષત્રપ થયો હતો એવો તર્ક કવા માટે એ મમયનો શ્વમાનો મહાક્ષત્રપ નેખનાગો એ પપુ મિકો મળેનો ન હોવાથી ગો આધાર નથી ખરી રીતે રૂઢિહને ખમેડી ઇશ્વર આબીર મહાક્ષત્રપ પદ ૪ ૧૧૦-૧૧૩માં ધા લુ મ્યુ હોવાનો ડો બાગરનો તર્ક વધારે સંનિત છે.

ઇશ્વર આબીર મહાક્ષત્રપના મિકાઓ આખા મહિવાવાડમાંથી મળ્યા છે પણ તેના કપર વા મવન કાતરેલો નથી પણ નાલ્યવર્ષ માંતરેલ કે, અને એ મ લુને લીધે એના સમય બાબતમાં મતભેદને સ્થાન મળે છે શ્રો મ્થને ૪ ૧૫૮-૧૬૦માં ઇશ્વર આબીર મહાક્ષત્રપ માનેલ છે પણ નર્વાળીઆમાંથી મળેના મિકાઓના દગમાંથી મહા ક્ષત્રપ યોગામાનો ૪ ૧૬૦નો મિકો મળ્યો છે વર્ષી શ્રો મ્થને

ઉપરની તારીખ માનવા માટે ખીજ ને દલીલો કરેલી તેનું ડા. બાગ-
સ્કરે ખડન કર્યું છે. અને બધી રીતે દર્શિત આબીરનો મમય
સ. ૧૧૦-૧૧૩ ઇ. સ. ૧૮૮-૧૯૧મા માનવાનો એ વિદ્વાનનો મત
હીક લાગે છે છતાં ઘણાખરા બાન્તીય વિદ્વાનો હજી પ્રો. રેપ્સનને અનુ-
સરી દર્શિતનો સમય ઇ. મ. ૧૭૬-૩૮ માન્યા કરે છે શ્રી જયચન્દ્ર
વિદ્યાલક્ષ્મી કહે છે કે પોતે 'ભારતીય ઇતિહાસકર્તા રૂપરેખા'મા એ ભુલ મરી
છે અને એ. પુરાતત્ત્વવિદ્ જયમવાલજીનું પણ એ તર્ક લઈ નહોતું
ગયું' એ કે એ બે ય વિદ્વાનોએ પુનઃજોડતા સાત અથવા દશ અબીર
ગણાવેનો ૬૭ વર્ષનો સમય પાછલા આન્દ્ર રાજ્યોની સાથે હેવાની
ને વાત બખી છે તે ડા. બાગસ્કરે સુચવેલી ગોઠવણ પ્રમાણે દર્શિત-
રૂપને ઇ. મ. ૧૮૮-૯૦મા મુન્દાથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. માતવ-
હનોની પડતી વખતે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૦મા આબીરોનો ઉદય થયો
અને પ્રાય ૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેઓ ઇ. મ. ૨૪૮મા વાકા-
ટકોને આધીન થઈ ગયા એ રીતે નમ્લના સારી બેને છે. રદ્દમિ
હના - જયમળનો રા. ૧૦૩નો એક વેળા ચુદા(કાદિયાવાડ)નાથી
મળ્યો છે, જેમા રુદ્રસેનના આબીર સેનાપતિ રુદ્રભૂતિનું નામ છે.
મતલબ કે મેનાપતિ તરીકે ક્ષત્રપોના રાજ્યમા આબીરો કામ કરતા
હતા અને ઓછ સેનાપતિએ નળને ઉઠાડી ગાદી પચારી પાડી હોય
એ નક્કિત છે. પણ બે વર્ષ પછી રદ્દમિહે ગાદી પાડી લઈ મહા-
ક્ષત્રપ-પદ ધાણુ કર્યું છે જતા લાટ દેવ તો પડી પણ ક્ષત્રપોના
હાથમાથી નીકળી જઈ આબીરોને આધીન ગ્લો દોષ એમ લાગે છે.
જો કે, પુણ્ય અને ઉન્નતેથી મેના નિદ્વાઓ ઉપ થા ઇ. મ.
ખીજ મહીના અન્ત સુધી ક્ષત્રપોનું નાજ્ય ઉન્નતે અને પુ કર નરી
હોય તો તેનો અમંબવ નથી હંકામા ક્ષત્રપ નિદ્વાઓના છે ના
પુરાવાથી ગેવા નિશ્ચય ઉપર શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાનંદના ચહેાએ છે કે
ઇ. મ. ૧૮૦ની લગભગ અપાન્ત અને દક્ષિણ ગુજરાતમા લાલ
નાજ્યને બાને આબીર નાજ્ય સ્થપાય છે અને ઇ. મ. ની - શત -

બીના આરંભમાં કુન્જેન-માહિબની પ્રાન્ત પણ ક્ષત્રપ સત્તામાંથી છુટી જાય છે અને એ લાગ ઉપર સ્વ. જયવંતલાલજીના કહેવા પ્રમાણે બાગશિયોનું આધિપત્ય સ્થપાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ક્ષત્રપ ગણ્ય નજશું પણ પછી છેવટ એનો નાશ થી રીતે થયો એ બાબતમાં પણ નવો પ્રકાર મળ્યો છે. ક્ષત્રપ વિશ્વસેનના શક ૨૨૫થી ૨૨૬ના (ઈ. સ. ૨૬૩થી ૩૦૪ના) ને સિક્કાઓ મળ્યા છે તે કેવળ ક્ષત્રપી સિક્કાઓ છે. મતસ્ય કે વિશ્વસેન મહાક્ષત્રપ યદ્ય શક્યો નથી. અને એથી આગળ ક્ષસિંહ બીજાના ઈ. મ. ૩૦૪ થી ૩૧૬ સુધીના અને તેના પુત્ર યશોદામાના ઈ. સ. ૩૧૬ થી ૩૩૨ સુધીના ક્ષત્રપી સિક્કાઓ મળ્યા છે. અને શક ૨૫૪-ઈ. સ. ૩૨૨ પછી ૧૬ વર્ષ સુધી કોઈપણ ક્ષત્રપ સિક્કો મળ્યો નથી એટલે ક્ષત્રપ ગળવંદનો અંત આવ્યો હોય એમ જણાય છે. શક ૨૬૫-ઈ. મ. ૩૧૭ માં મહાક્ષત્રપ બર્જદામાના મરણ પછી મહાક્ષત્રપદનો ક્ષત્રપ વંશમાં પતી લાગતો નથી એટલે કે પછીના ક્ષત્રપો સ્વતંત્ર નજા મદીને કોઈના મામંત બન્યા છે અને ૩૬ વર્ષ પછી ક્ષત્રપ-પદનો પણ ભોપ યદ્ય જાય છે.

આ રીતે ક્ષત્રપ વંશનો ભોપ શાથી થયો ? ગ્રો. રેપ્સને ક્ષત્રપ સિક્કાઓના પુરાવા ઉપરથી પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના ગણ્ય ઉપર બહારથી આક્રમણ થયું હોવાનો તર્ક કર્યો જ હતો પણ આ બહારનો હુમલો કોના તરફથી થયો એ જાણી શકાતું નથી અને જ્યાં સુધી પડોશી ગપ્ટોનો ક્ષતિહાસ વધારે જણાવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અનુમાન નહિ થઈ શકે 'એધું' ગ્રો. રેપ્સને લખ્યું છે. પણ હવે ક્ષત્રપોનાં પડોશી ચબ્યોના ક્ષતિહાસ ઉપરથી સ્વ. જયવંતલાલજીના અધ્યયનનો પડોશ દૂર થતાં ક્ષત્રપો ઉપરનું ઉપર કહેલું આક્રમણ વક્રાટક ચક્રવર્તી પ્રવરસેનના દિગ્વિજયનું પરિણામ હોઈ છે. આ વક્રાટક સમાટ પ્રવરસેને દિગ્વિજય પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો.

આ ગીતે ક્ષત્રપોનો વાકાટક પ્રવર્ત્તેનને હાથે ઇ મ ૩૩૨મા પાન્ય થયા પછી તેઓનું શુ ચયુ ૨ આ પ્રશ્ન ઉપર ઉપ-કોટ અને નર્મણીઆના ક્ષત્રપ મિત્ત્રઓથી પ્રગથ પડે છે ઇ મ ૩૩૨ (૨૧-૨૫૪)ના યશોદામા દ્વિતીયના છેડા સિક્કા પછી સોળ વર્ષે ઇ સ ૩૪૮નો સ્વામી રુદ્રસેન ત્રીજાનો મહાક્ષત્રપી સિક્કો મળે છે, જેમા તે પોતાને મહાક્ષત્રપ સ્વામી રુદ્રદામા (બીજા) નો પુત્ર મ્હે છે એનો અર્થ એટલો જ કે મહાક્ષત્રપ પદ પાછું આ રુદ્રદામાએ મેળવ્યું હોતું નેઈએ પણ એનો મર્ઈ લેખ કે સિક્કો મળતો નથી એ ઉપ થી એનો રાજ્યકાળ અતિ ટૂંકો હોવાનો તર્ક થાય છે અને પ્રવ સેનનું મૃત્યુ ઇ મ ૩૪૪-૪૫ મા ચયુ અને ધણુ કરી એ જ વર્ષમા રુદ્રદામા (બીજા)એ પાછું મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યું એમ માનવામા વાયો નથી આ બધા પુરાવા ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે વાકાટક પ્રવર્ત્તેને પહેલા ઇ મ ૨૮૫ મા ક્ષત્રપોને પોતાના મામત બનાવ્યા અને પછી મ ૩૩૨ મા ગાદી ઉપરથી ઉગડી મુખ્યા અને પ્રવ મેનના મ છુ સાથે વાકાટકમાત્રાજ્ય વિપત્તિમા આવી પડ્યું એટલે ક્ષત્રપો પાછા સ્વતંત્ર નાગ્ન થઈ ગયા.

ક્ષત્રપ રાજ્યશનો છેવટનો નાશ તો અદ્રશ્યુપ્ત વિક્રમાદિત્યને હાથે થયો છે પણ તે પહેલા મત્રાટ સમુદ્રશ્યુપ્તે પણ ક્ષત્રપોને દબાવ્યા હોય એમ જણાય છે પ્રવ સેન વાકાટકના મ છુ પછી પાછા અતંત્ર થયેલા ક્ષત્રપો મ્જ, મિધ, સુરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર-પૂર્વ ગુજરાતમા પોતાની સત્તા સલાળીને મેડા હતા ત્યા, દિગ્વિજય કરવા નીકળેનો સમુદ્રશ્યુપ્ત દક્ષિણ પધને વશ કરી, આર્યાવર્તના અનેક નાજ્યોને જીએડી નાખી તથા આઠવિં રાજ્યોને આધીન કરી સુરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપરાજ્ય ઉપર તુડી પડ્યો, પણ તેણે ક્ષત્રપોને હરાવી એ જ વશની પુન પ્રતિષ્ઠા કરી સમુદ્ર શ્યુપ્તની આ ચડાઈનો બનાવ ઇ સ ૩૫૧મા બન્યો હોવાનું ઉપરકોટ તથા નર્મણીઆના મિત્ત્રઓના પુરાવાથી નક્કી થાય છે એકાએક

રાજ્યની કુશળપાથલ થઈ હોય એવું સુચવતા ચક્ર ૨૭૩ (ધ. સ. ૩૫૧)ના તામ્ર પાડેલા નિકાઓ દર્શાવેલા મળ્યા છે

કુપર પ્રમાણે ચક્ર ૨૭૩ (ધ. સ. ૩૫૧)માં બધે થયેલા ક્ષત્રપ નિકાઓ ક્ષય વર્ષ પછી પાછા ચાલુ થાય છે. કાન્થ ૬ નમુદ્ર્યુતે ક્ષત્રપના રાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પોતાને હાથે જ કરી હતી. ‘મહાગણ ક્ષત્રપ’ જેવી નવી પદવી ગુપ્તોના નામ તરીકે જ ક્ષત્રપોએ ધાન્ય કરી હોવી જોઈએ. ક્ષત્રપોનો છેલ્લો નામ ચક્ર ૩૧૦ થી ૩૨૦ (ધ. ન. ૩૬૮ થી ૩૮૮) વચ્ચે ચદ્ર્યુત વિક્રમાદિત્યને હાથે થયો છે. પલ્લ સુતાપ્દના આ ક્ષત્રપ-શબ્દના નામ કન્નાડ તરીકે ચદ્ર્યુત વિક્રમાદિત્ય શકાદિ દહેવાય છે એવી જુની, છેક વિન્સન્ટ ઝિમ્મ જુની અંતિદાન કોએ સ્વીકારેલી, માન્યતા હવે તો દેવાઈ છે. ‘દેવીચદ્ર્યુતમ’ નાટકના નાનાઓ પ્રમિદ થયા પછી નમુદ્ર્યુતનો ઉત્તરાધિકારી ગુપ્ત-રાજા ચદ્ર્યુત નહિ પણ તેનો મોટાભાઈ નમગુપ્ત હતો એવી માન્યતા અંતિદાનકોમાં પ્રચલિત થઈ છે આ નમગુપ્તવિષયક ગ્રાંથ નોંધી પડેલી શ્રી જયચંદ્ર વિદ્યાવકાર જહે છે તેમ થી ચદ્ર્યુત ગુપ્તીએ કરી છે (જુઓ તા. પ્ર. ૫. ૧. ૫. ૨૩૪-૩૫) અને ૫ઠી સ્વ. ખાલદાન મેનરજી અને જો આજનેરે નહીં વ્યાખ્યાનોમાં આમપાનની અનેક દલીલોથી પુષ્ટ પ્રતિષ્ઠાન થઈ છે આ નમગુપ્ત કુપર જે શક રાજાએ ચકાઈ કરી તેને વંરી લીધો તથા નુવસ્થામિની

૧. ગુજરાતમાં આ સમગ્રપત—ચદ્ર્યુત—નુવસ્થામિનીદેવી વિધેવી ચર્ચા કીમ આગે હતી સ્વ ક્ષેત્ર દર્શક મુને ‘સમુદ્ર્યુતનો ક્ષમપત ઉત્તરાધિકારી નામનો નિબંધ નડીઆદની નવમી સા. પરિ. માં વાચ્યો હોય અને જે નિબંધના ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ વિષે સાચો પક્ષ ભણવા મળે એ માટે સ્વ. રા. મેનરજી અને ડૉ. આજનેરેના વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ વચ્ચે ૧૮૫૫ના પ્રથમ અકમાં ૭૫મો છે. તેમજ શ્રી. સુનલીને ‘સુવસ્થામિનીદેવી’ નામનું નાટક ધાન્ય છે તેમાં લેખક પદ્ય સ્વ. કે. દ. મુરને અનુસરી સુવસ્થામિનીદેવી જેને રામ અને સોપી કીધી તે સુશામનો ક્ષત્રપના જે નત રચાયો છે

દેવીને આપી દેવાની ફરજ પાડી તે ચક્રરાજ સુરાષ્ટ્રનો ક્ષત્રપ નહિ પણ કાશ્યપનો કનિષ્ઠવંશ જ ચક્ર રાજા હોવો જોઈએ એવો મત સ્વ. જયસંવાલજીએ કવિ રાજશેખરના

દત્ત્વા રુદ્રગતિઃ ચસાધિપતયે દેવો ધ્રુવસ્વામિનીમ્
યસાત્વળિન્દિતસાહસો નિવૃત્તે શ્રીશર્મગુપ્તો નૃપઃ ।

તસ્મિન્નેવ હિમાલયે ગુરુગુહાક્ષોણ વ્રજનત્કીચકે

ગીવન્તે વત તે કુમાર શવરજીનાં ગણેઃ કીર્તયઃ ॥

એ પદ્યમાંના તે હિમાલયમાં જ રાખ્દો ઉપર બાર દહને દર્શાવ્યો છે. (જુઓ જ. બિ. ઓ. રી. સો. ૧૮ પૃ. ૨૮, ૨૯) અને શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર એથી આગળ વધી શોધ કરે છે કે જે સ્થાને ચક્રરાજને ચંદ્રગુપ્તે હરાવ્યો તે સ્થાન એટલે વિષ્ણુપદગિરિ; જેના ઉપર ચંદ્રગુપ્તે પોતાનો લોહસ્તંભ ઊભો કર્યો હોવાનું કુલ્લખમિનાર પાસેના લોહસ્તંભ ઉપર કોતરેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે. આ વિષ્ણુપદગિરિ મધ્યવ્યાસ નદીને કાંઠે શિવાલક અથવા સોલાસિંગી શૃંગલાના એક પહાડનું નામ છે.^૧

શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના ‘સુરાષ્ટ્ર-ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુનઃ પરીક્ષા’ લેખમાં ક્ષત્રપવંશના જુદા જુદા રાજાઓનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો સંબંધી જે વિગતવાર સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે તેની નોંધ આ સમીક્ષામાં નથી લીધી, પણ ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર આબીરો, બારશિવો, વાકાટકો અને ગુપ્તોત્તું એક પછી એક જે આક્રમણ થયું અને જેને પરિણામે એ વંશ નષ્ટ થયો તે આક્રમણો વિષે નવા મળેલા ક્ષત્રપ સિક્કાઓની અને પટ્ટાશી રાજ્યના ઇતિહાસની મદદથી જે નવો પ્રદાશ શ્રી. જયચંદ્રજીએ નાખ્યો છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને સંતોષ માન્યો છે.

૧. જુઓ. જ. બિ. ઓ. રિ. સો. ચ. ૨૦ પૃ. ૬૬-૧૦૦ તથા ‘સુરાષ્ટ્ર ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુનઃ પરીક્ષા’ પૃ. ૧૯

સંતમહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રો

આ દેશમાં પ્રાચીન કાળથી જ ઇતિહાસદષ્ટિ લગભગ અણ-
વિકસી ગઈ છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, નાટક, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, કાવદો,
શાસ્ત્રનીતિ વગેરે અનેક વિષયો ઉપર પુષ્કળ, ને કુટલાક વિષયોમાં તો
ઉંચી કોટિનું સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાં મળે છે. પણ જોને સાચી
રીતે ઇતિહાસ કદી શકાય એવું કંઈ જ પ્રાચીન કાળમાં રચાયું નથી.
શ્વેતિ હ ધાસ-‘આમ હતું’ એવો ઇતિહાસ રાખ્યો અર્થ છે. પણ
વૈદિક સાહિત્યમાં અને મહાભારતમાં ઇતિહાસ શબ્દ તો જુની વાર્તાના
અર્થમાં વપરાયો છે. મહાભારતમાં અનેક રચયો:

અર્જુનસામ્યોત્તમનિતિદાસં પુરાણમ્

‘આ બાબતમાં નીચેના પુરાણ ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપે
છે’ એમ કહીને જે જે વાત કહે છે તે ક્યાંએ જ લેય છે. મહા-
ભારત પોતે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ કહેવાય છે, પણ મૂળમાં જ એને
જેમ ઇતિહાસ કહેલ છે તેમ કાવ્ય પણ કહેલ છે. (જુઓ મહાભારત
આદિ પર્વ અ. ૧, શ્લો. ૫૪ તથા ૬૧) કહેવાની માત્રબ એટલી
જ છે કે આ દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં ક્યાં અને ક્યાંથી ઇતિહાસનું
પૃથક્ સ્વરૂપ સાહિત્યકારોના ધ્યાનમાં જિત્યું જ નહોતું. આથી ઉલટું,
ગ્રંથમાં ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા-ચતુર્થ પહેલાં જ ઇતિહાસદષ્ટિનો
ઉદય થયો હતો. ગ્રીકના હીસ્ટોરિસ નામના ઇતિહાસકારે જોતે

મુસાફરી કરીને, પ્રખ્યાત સ્થળોમાં ફરીને તથા પુછપરછ અને તપાસ કરીને ઐતિહાસિક માહિતી એકઠી કરી હતી. વળી, પોતે મેળવેલી માહિતીમાં શું સાબિત થઈ શકે એવું છે એવું વિવેચન કરીને પોતાના ઇતિહાસ-ગ્રંથની હીરોડોટસે રચના કરી છે. આ હીરોડોટસ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૪ થી ૪૨૫) થી થોડાં વર્ષો નાનો સમકાલીન થ્યુસીડીડીસ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૧ થી ૪૦૧) તો પ્રાચીન કાળનો શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસકાર ગણાય છે. તેણે મુખ્યત્વે સમકાલીન ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, અને તેના લખાણમાં સાંત ચોક્કસાઈ, વિશાળ સમજબુદ્ધિ, મર્મગ્રાહી દષ્ટિ અને સુરેખ ચિત્ર આપવાની શક્તિ વગેરે મોટા ગુણો છે. ગ્રીસના હીરોડોટસ અને થ્યુસીડીડીસથી આજ સુધી ચાલી આવતી ઇતિહાસકારોની પરંપરા વડે યુરોપનાં રાજ્ય, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વગેરેના નાનામોટા ઇતિહાસો યુગયુગે લખાયા છે, જ્યારે આ દેશ ઐતિહાસિક સાહિત્યથી વંચિત રહી ગયો છે. જો કે ઇતિહાસ ચર્ચા માટે આ ઉપક્રમ નથી, પણ જે માનસિક ખામીથી આ દેશમાં ઇતિહાસદષ્ટિ ન ખીલી તે જ ખામીથી જીવનચરિત્રની દષ્ટિ પણ નથી ખીલી. નાનીમોટી સમઘટિતું ચરિત્રનિરૂપણ એટલે ઇતિહાસ અને વ્યક્તિત્વ ચરિત્રનિરૂપણ તે જીવનચરિત્ર, અને ઇતિહાસ એ સાહિત્યના એક જાતિના પ્રકારો છે. બ્રહ્મખરું જેવ સાહિત્ય પ્રકારો એક સાથે અને પરસ્પરની સહાય વડે ખીંચે છે. આપણે ત્યાં આ જેવ સાહિત્યપ્રકારો વધુ ખીટ્યા રહ્યા છે.

આ દેશમાં અનેકવાર અતિસમૃદ્ધ અને વિશાળ સામ્રાજ્યો સ્થાપાયાં, ઇટલોક સમય ચાલ્યાં અને પાછાં લુપ્ત થયાં. પણ મુસ્લિમ સમયમાં મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ પોતાના સમયની જે કાંઈ સામગ્રી આપી છે તેને બાદ કરતાં, અને કદાચ મુસ્લિમ સાહિત્યની અસરથી રાજતરંગિણીના કવિએ કાશ્મીરનાં ઇલાક રાજાઓનાં ચરિત્રોનાં જે સચોટ ચિત્રો આપ્યાં છે તે સિવાય, પ્રાચીન કે મધ્ય કાળના મોટામાં મોટા ચક્રવર્તી રાજાઓનાં જે ચરિત્રો લખવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો

નથી. મોર્ય વંશનો સમ્રાટ અશોક કેવલ મોટા સામ્રાજ્યનો સ્વામી હતો ! પણ એના વિશે એના સમય પછી હસ્તો-સાતસો વર્ષ પછી લખાએલ બૌદ્ધ દંતકથાઓ સિવાય હવનચરિત્રના નામને ચોખ્ખા આપણી પાસે કશું જ નહોતું. એ મહારાજાએ જાતે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યના દિંદુરુચી મહિસુર અને ગિરનારથી આરિસ્ત્રા સુધીના પ્રદેશના લુહા લુહા ભાગોમાં પુષ્કળ શિક્ષણેષો અને ઉંચા સ્તંભો ઉપર સ્તંભેષો કોતરાવ્યા હતા. પણ બારસો વર્ષથી તે આ દેશના લોકો અશોકના એ લેખોના અક્ષરો વાંચતાં ચે કુચી ગયા હતા. ધાર્મિક ઉપદેશ આપનારા એ શિક્ષણેષો, દર્શ એ નીચે ધન દારીને જોના ક્યાં છે એવું લોકો માનતા-હતા ! આ લેખો વડે અશોકના ચરિત્ર ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે અને એ જ લેખોમાં અશોકે પરદેશીના પડોશી સમકાલીન ગ્રીક રાજાઓનાં નામો લખ્યાં છે એટલે એ પરદેશી રાજાઓના સમય ઉપરથી અશોકનો સમય નક્કી થઈ ચક્યો છે. પણ આટલો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલવાનો બધો વય આધુનિક પુરાતત્ત્વવિદાનોને મળે છે. ને મોર્ય વંશના રાજા વિશે કશું તે જ સુપ્ત વંશના રાજાઓને લાગુ પડે છે. સુપ્ત વંશના રાજાઓ વિશે તો દંતકથાઓ પછી નથી. પુરાણોનું વંશવર્ણન સુપ્ત સમય આગળ જ પૂરું થઈ ગયું. એટલે પુરાણોમાં સુપ્તોની વંશવળી જ નથી. હંદમાં આધુનિક પુરાવિદ્યાએ સુપ્તવંશના મળી આવેલા શિક્ષણેષો તથા નિષ્કાઓ ઉપરથી એ વંશનો આખો ઇતિહાસ ઉકેલ્યો. પણ જેને આપણે આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ ગણીએ છીએ, ને સમયે આ દેશમાં 'ધર્મ', સાહિત્ય, ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે સંસ્કૃતિના સર્વ પ્રકારોએ ઉન્નતિનું ઉચ્ચનમ સિખર જોયું હતું એ યુગને દીપાવનારા સુપ્ત રાજાઓમાંના દર્શનું હવનચરિત્ર લખાયું નથી.

આ દેશના રાજકીય મોટા પુરોનોનાં જ હવનચરિત્ર અધાનમાં છે એમ નથી. વૈદિક ઇરાળના મંત્રદ્રષ્ટાઓને બાલુ ઉપર રાખીએ, પણ વ્યાસ-વાલ્મીકિથી આરંભી અદારમાં રતકના નાગોહ બદ સુધીના

સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાંથી કોઈનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર મળતું નથી. વ્યાસજી વિષે કેટલીક પૌરાણિક કથાઓ મળે છે. પણ વાસ્તવીકિ વિષે તો એ રામાયણ રચનાર આદિ કવિએ પોતાના આશ્રમમાં સીતાને આશ્રય આપ્યો હતો અને રામના પુત્રાને હિરેણ તથા કેળવ્યા હતા, એટલી જ હકીકત આપણે જાણીએ છીએ. પછી, સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકોથી કોઈ સંસ્કૃતનો અભ્યાસી અપરિચિત નથી. એના અન્યોથી કાલિદાસની કવિત્વશક્તિનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. પણ એ કવિ ક્યા દેશમાં, ક્યારે થઈ ગયા ? એનાં મામાપ કોણ હતાં ? ગુરુ કોણ હતા ? વગેરે એમના જીવનને લગતી એક પણ હકીકત આપણે જાણતા નથી. ઐતિહાસિક મૂલ્ય વગરની તથા કવચિત્ત એ મહાકવિને શોભાસ્પદ નહિ એવી જે દંત-કથાઓ મળે છે તે જુના પંડિતોની વિવેકશક્તિના અભાવની સ્ત્રવક છે. જે કાલિદાસ વિષે કહ્યું તે જવશ્વતિ, ભારવિ, માધ વગેરે કવિ-ઓને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. પણ કવિઓનાં તો નામેય મળે છે, અને હાલની પુરાવિધાએ તેઓના સમય માટે સંયુક્તિક અનુમાનો પણ તારવ્યાં છે; પરંતુ પ્રાચીન ચિત્રકારો કે શિલ્પકારોનાં તો નામેય મળતાં નથી, તો જીવનચરિત્રની વાત જ ક્યાં ? પ્રાચીન કાળનાં શ્રેષ્ઠ અજન્તાનાં ચિત્રોના ચિત્રકારોમાંથી કોઈનાં નામ જાણવામાં નથી. અજન્તા, એલોરા ને એલીફન્ટા જેવી ગુફાઓને કોતરનારાઓનાં નામે કાલોદયમાં હ્રુમ થઈ ગયાં છે.

પણ આવા વધુ દાખલા નોંધવાની જરૂર નથી. એટલે મુખ્ય વક્તવ્યનો જ વિચાર કરીએ. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિશેષતા માટે હિંદુઓ ગર્વ લે છે. છેક વૈદિકકાળથી યુગેયુગે આ દેશમાં અનેક ધાર્મિકને આધ્યાત્મિક પ્રતિભાવાળા મહાપુરુષો થઈ ગયા છે એવો આપણો દાવો છે, ને ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિચારોથી બરેલું પુષ્કળ સાહિત્ય આપણી પાસે છે એ વે ખરું પણ એ ધાર્મિક તથા

આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો જાણવાની ઇચ્છા અનુભવ જ રહે છે.

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના સાહિત્યની, બીજા સાહિત્યપ્રકારો પેઠે, સાહિત્યકીય કીમત અને ઉપકારકતા છે જ પણ એક વિશેષ કીમત પણ છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મવિદ્યાનાં કેટલાંક ન્દરથી પકડવાનું એકમાત્ર સાધન ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક માણસોનાં ચરિત્રો છે, એ હકીકત સામાન્યરીતે પ્રસિદ્ધ નથી પણ આ યુગમાં પશ્ચિમના જે વિદ્વાનોએ માનવ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ધાર્મિક માન્યતાઓનું અન્વેષણ કર્યું છે તેઓએ જીવન-ચરિત્રોને મુખ્ય સામગ્રી તરીકે વાપર્યાં છે, અને દ્રેષ્ટ પણ ધાર્મિક માણસના માનસવિકાસરૂપ તથા વિકાસને સમજવા માટે માણસના ચિત્તમાં ધર્મદ્વારા કેવા ફેરફારો થવા શક્ય છે એનું અન્વેષણ કરવા માટે જીવનચરિત્રો સિવાય બીજું દ્રષ્ટ સાધન જ નથી. આથી ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક માણસોનાં ચરિત્રોનું સાહિત્યમાં વિશેષ મૂલ્ય છે.

આ બાબતમાં પણ યુરોપીય ધર્મવિચારક માનસશાસ્ત્રીઓ ધણુ બાબદાણી છે. જે મહાપુરુષને ખ્રિસ્તીઓ ઇશ્વરનો અવતાર ગણે છે એ જસસના જીવનને લગતું જે કાંઈ વાંચવા કે સાંભળવામાં આવે તેને ઈ. સ. બીજા શતકની પહેલી બીજી પચ્ચીશીમાં જ પાદરી પંડી-તોએ મંત્રલબ્ધ માંડ્યું હતું. (જુઓ રેનાનું ' લાઈફ ઓફ જિસસ', ઉપોદ્ધાત પૃ. ૯, ૧૦) એ સંમતકારોમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક દૃષ્ટિ હતી, પણ સાથે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ હતી. પરિણામે, ગઈસદીના શાન્સના સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળા રેનાં જેવાને હાથે જિસસ પેગંબરનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર લખવાનું સંભવિત બન્યું છે.

હવે આપણે ત્યાં વિશ્વામિત્ર ને વસિષ્ઠ જેવા મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓનાં ઋગ્વેદમાં તેો નામ જ મળે છે. પણ પાછળથી આ ઋષિઓની વિસ્તૃત પૌરાણિક કથાઓ રચાઈ છે. યાગવલ્ક્ય્યાદિ ઔપનિષદ ઋષિઓની પણ પાછળથી કથાઓ રચાઈ છે. આ પાછળથી રચાએલી કથાઓ માટે તે તે કથાઓના રચનારાઓની કલ્પનાને દ્રેષ્ટ જતના આધારની

જરૂર લાગી હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ બીજાઓની વાત જવા દઇએ. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રની જ રીત હતા છે? એ બોધએ. મહાભારત, હરિવંશ, અક્ષયપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શ્રી ભાગવતપુરાણ, અક્ષયવૈવર્ત વગેરે જે અનેક પુરાણોમાં શ્રી કૃષ્ણની કથા મળે છે તેમાં એકસરખાપણું નથી, વધારો ઘટાડો ધણો છે, એટલું જ નહિ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતો પણ છે. મહાભારત અને ભાગવતના વૃતાન્તો વચ્ચે વિરોધ છે, એટલું જ નહિ પણ મહાભારતમાં જે જુદેજુદે સ્થળે શ્રી કૃષ્ણ વિષે જે જે કહેલું છે તે એક જ વ્યક્તિ વિષે છે એમ માનવું તટસ્થ વિચારકને મુશ્કેલ છે. ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય માણસ પેઠે—અરે નૈતિક દૃષ્ટિએ જેનો અચાવ ન થઇ શકે એવી સલાહ આપે છે, ક્યાંક મહાપુરુષ તરીકે વર્તે છે, ક્યાંક જ્ઞાની દેખાય છે, ક્યાંક મહાન ઉપદેશકનું રૂપ ધરે છે અને ક્યાંક સાક્ષાત્ ઇશ્વરનો અવતાર બને છે કે વિશ્વરૂપનું કે કાલ ભગવાનનું રૂપ દેખાડે છે. મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્રને લગતા અંશોમાં શ્રીકૃષ્ણ વિષે આવી જે પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળી વાતો મળે છે એનું પરિણામ એ થયું છે કે શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તો એનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર અંધારામાં રહે છે. બુદ્ધ ભગવાન માટે પણ અમત્કારોવાળી કથાઓ રચાઈ છે. છતાં એમાંથી બુદ્ધને ઐતિહાસિક પુરુષ માનવામાં વાંધો ન આવે એટલું ઐતિહાસિક તત્ત્વ તારવી શકાય છે એમ તટસ્થ વિચારકો ગણે છે, બ્યારે કૃષ્ણ તો ઇશ્વરનું નામ જ છે, એ નામના કોઈ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા જ નહિ એવું માનવા તથા તટસ્થ વિદ્વાનોનું વલણ રહે છે.

હિંદુ ધર્મના સર્વોચ્ચ પૂજ્ય મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રની ઐતિહાસિકતા અદલ કરવામાં નૈ મુશ્કેલી ઉપર દર્શાવી તે યોગ્યજે અરે પછીના આચાર્યો અને સંતમહાત્માને લાગુ પડે છે. શ્રીકૃષ્ણને જેમ વૈષ્ણવ ભક્તોએ પૂર્ણાવતાર માનીને એના મનુષ્યરૂપને અબોધ પદ્મ પાલળ નાખી દીધું તેમ જો કે ચંકરાદિ આચાર્યો વિષે નથી બન્યું, પણ કોઈક જાતના અવતારો તો તેઓ મનાયા છે અને એમના

ચરિત્રમાં યે ચમત્કારો પુષ્કળ કલ્પાયા છે. છતાં તેઓ ઐતિહાસિક માણસો હતા અને ઘણું કરી અમુક કાળે થઈ ગયા એમ પુનઃવિધા કરી શકે એટલું અગત્યનું તેઓનાં ચરિત્ર ઉપર પડે છે. /

સંસ્કૃતચાર્યના ચરિત્રના અનેક મોટા અંશે મળે છે, પણ શંકા-ચાર્યના પોતાના અંગેમાંથી તથા એમના અનુયાયીઓ તથા વિરોધીઓના અંગેમાં એ સમર્થ દિલસૂક્ષ્મા ચરિત્રનું તો નહિ પણ એના પ્રતિભાસુક્તા માનસનું ને ચિત્ર આપણા મનઃચક્ષુ આગળ ખડું યાય છે તેમાં એના ચરિત્ર અંગેથી કશો ઉમેરો થતો નથી અને ઐતિહાસિક ચરિત્ર તો અધારામાં જ રહે છે. રામાનુજદિથી પાછળના આચાર્યો વિશે આવી તદ્દન નિરાશાજનક સ્થિતિ નથી. એમના દેટલીક વાર સમકાલીન કે નિકટના અનુયાયી લેખકોએ લખેલાં ચરિત્રોમાં થોડી હરીકતો મળે છે ખરી, પણ તેમાંયે ચમત્કારોનું ભરણું ઘણું છે, અને ચમત્કારોથી દબાઈ જવાને લીધે ચારિત્રની વાસ્તવતાની સ્પષ્ટ છાપ આપણા મન ઉપર પડતી નથી. મધ્યયુગના રામાનુજ પહેલાંના તથા પછીના છેક ગઈ સદીના આરંભ સુધીના સંતોનાં ચરિત્રોની પણ આવી જ દશા છે. રામદેવ, એકનાથ વગેરે મરાઠી સંતો, રામાનંદથી શરુ થએલી હિંદી પરંપરાના હિંદી સંતો, એ બધામાંથી કોઈનું ચમત્કારની વાતોથી નિર્ભેળ ચરિત્ર નથી મળતું. આપણા નગસિંહ મહેતાનો જ દાખલો તપાસો. એનાં પદો આખા ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને એની પછી થએલા એક કરતાં વધારે કવિઓએ એના ચરિત્ર સંબંધી કાવ્યો રચ્યાં છે, પણ પરચાઓ-ચમત્કારો સિવાય કંઈ એ ચરિત્રોમાં નથી. ખરી વાત એ છે કે પ્રજ્ઞાદત્તી ભાગવતમાં આપેલી કથાથી ભક્તનો એક આદર્શ બધાઈ ગયો. જેમ પ્રજ્ઞાદત્તે માથે પડેલી પ્રત્યેક આદત-માંથી એને ભક્તવત્સલ ભંગવાને ઉચાર્યો, તેમ દરેક ભક્તને ભગવાન તેની મુશ્કેલીમાં સહાય કરે જ છે, અને ભક્તને ભગવાને કરેલી સહા-યનાં વર્ણનો જેમાં હોય એવું ભક્તચરિત્ર જ ભક્તિપોષક યાય, એવી માન્યતા ભક્તજનોમાં રહે થઈ જતાં, શું જન્યું હતું એનો વિચાર

ન ક્રાંતાં ભક્તોનાં પરચાવાળાં ચરિત્રો રચવાની એક જાણે પ્રણાલિકા જ બંધાઈ ગઈ. અને તેને અનુસરતાં પિતૃઆદિ, દુંડી, પુત્રપિવાહ, પુત્રીપુત્ર મામેરું, ભગવાન હાર પહેરાવે છે એ પ્રસંગ, વગેરે ભંગવાને કરેલી સદાયના પ્રસંગો એ જ નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર એ પરિણામ આવ્યું.

આ રીતે ભક્તચરિત્રોમાં ભગવાને દેખાડેલા પરચાઓનું વર્ણન હોય છે, તો યોગી-સંતોનાં ચરિત્રોમાં પાંચસો કે હજાર વર્ષનું આયુષ્ય, લાંબા વખત સુધી આહાર વગર રહેવાની શક્તિ, ગમે ત્યાં જોડીને જવાની કે દર્શન આપવાની શક્તિ, જડ વસ્તુઓને ચલાવવાની અને પશુપક્ષીઓને બોલાવવાની શક્તિ, વાદ્ય વગેરે ગમે તેનાં રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ, જાણ કે બીજો મળ પાઈ શકવો વગેરે વિચિત્ર સિદ્ધિઓ રૂપ ચમત્કારોની વાતો ભરેલી હોય છે. સ્વામીનારાયણ મંપ્રદાયના આચાર્ય સહજનંદ સ્વામી (ધ. સ. ૧૮૩૦માં તપર-લોકવાસી થયા)ના સમય સુધી તો સંત-ભક્તોનાં ચરિત્રોમાં આ ચમત્કારોનું સ્થાન જ પ્રધાનપણે રહ્યું છે. સહજનંદ સ્વામી પોતે પણ પ્રકટ પુરુષોત્તમ મંપ્રદાયમાં મનાય છે.

બસ. વધારે દાખલાઓની જરૂર નથી. દુકામાં વક્તવ્ય એટલું છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને ભગવાન બુદ્ધના વખતથી તે છેક સ્વામીનારાયણના વખત સુધી આ દેશમાં સંતો, ભક્તો અને મહાત્માઓનાં ચરિત્રો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી નહિ પણ ચમત્કારોથી ભરેલી કથાઓ રૂપે જ રચાયાં છે.

આપણે સવિસ્તર જોયું તેમ સંત-ભક્તોનાં ચરિત્રોની બાબતમાં આપણું સંસ્કૃત તથા દેશી ભાષાનું સાહિત્ય અત્યંત દિદિ હોવાને લીધે એક સરસ આધ્યાત્મિક કેળવણીથી આપણે વંચિત રહીએ છીએ. ચમત્કારોવાળી કથાઓથી લોકોનું માનસ બાલશૂનિકાથી જાયે ચડતું નથી. મતલબ કે લોકોના માનસને એક જાતની ખોટી કેળવણી મળે

છે અને સૌથી ખનખ તો એ છે કે, ધાર્મિક મંત્રુષ્યોનાં ચરિત્રો રૂઝે ને સાધન છે તેનો અભાવ હોવાથી આપણા ધાર્મિક જીવનનો માનસ-શાઓય અભ્યાસ અટકી રહ્યો છે.

આમ, અનેક યુગોનાં ઊંચીનીચી વિવિધ માનસ ભૂમિકા પર ઊમેલાં ભક્તજનો, જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ—કુદ્દામાં વિવિધ અધ્યાત્મ-માર્ગનાં પ્રવાસીઓનાં વિગતપૂર્ણ ચરિત્રો વડે માનવ ચિત્તની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક રહસ્યપૂર્ણ શુદ્ધાઓમાં ને પ્રકાશ ફેલાઈ શકત તેની તો આશા થોડી છે એ જોયું; પણ અધકારપૂર્ણ ભૂતકાળને છોડીને ભવિષ્ય તરફ મીઠ માંડીએ તો આશાનો અરુણોદય વર્તમાનમાં દેખાય છે અને આ અરુણોદયનું પ્રભવસ્થાન છે મહાત્માજીની આત્મકથા. જગતનાં આત્મચરિત્રોમાં મહાત્માજીની આત્મકથાનું સ્થાન ખુબ ઊંચું છે. મહાત્માની આત્મકથા એ હમણાં જ પ્રગટ થયેલ મહાદેવભાઈની ડાયરી સાથે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે પ્રયાણ કરનારને અદ્ભુત માર્ગ-દીપ થાય એવું સાહિત્ય છે.^૧

૧ આ લેખ તુરંત મળ્યો છે તે પ્રમાણે જ લખ્યો છે.

પ્રશ્નોગ નાગર પ્રાધિક્ષણ

[પ્રશ્નોગ એક પ્રાધિક્ષણનાત છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રશ્નોરા પોતે પોતાને જ નાગરમાંના એક ગણે છે અને વડનગરા વગેરે બીજા નાગરનાતો એ દાવો કબુલ રાખે છે,^૧ અને નાગરસ્થિતિની ઉત્પત્તિ તથા તેના ઇતિહાસ સંબંધી જે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે તેમાં પ્રશ્નોરાને નાગર પ્રાધિક્ષણની એક ઉપસ્થિતિ ગણેલ છે. (શ્રી. માનસંકર પીતામ્બરદાસ મહેતાએ લખેલ નાગરોત્પત્તિમાં નાગર મંબંધી લખાયેલા ગ્રંથો તથા લેખોની મોટી યાદી આપી છે-પા. ૧ અને તેની ટીપ્પણી ૧-૨)

છ. સ. ૧૯૦૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નાગર પ્રાધિક્ષણના (૧) વડનગરા, (૨) વીશનગરા, (૩) પ્રશ્નોરા, (૪) સાહોદરા, (૫) કૃષ્ણોરા, (૬) ચિત્રોદ્ધ અને (૭) બાયડ એ પ્રમાણે પેટાભેદો ગણાવ્યા છે. અલબત્ત બાયડ તો વડનગરા વગેરે બધી નાગરનાતોમાં મળે છે. જુના વખતમાં કોઈપણ કાન્સુથી બહિષ્કૃત ચુલેલા ગૃહ્યાને બાયડ કહે

૧ આ દાવાના અનેક દાખલાઓમાંથી એક જ ટાકું છે. વિ. સવત ૧૭૮૫ માં વેદાન્ત કટપવતિકા નામનો ગ્રંથ ઉત્તરીને અન્તે પ્રશ્નોરા શ્રી. ગોવર્ધન બટ્ટ બહિષ્કરનાગરજ્ઞાતિયેન ગોવર્ધનેન એ રીતે લખે છે. અને વડનગરા નાગર (જુનાગઢના દીવાન) રહસ્યોદ્ધએ એક પુસ્તકમાં જ નાગરો ગણાવતાં પ્રશ્નોરા વિશે લખ્યું છે કે:—

પ્રશ્નોરા વડનગરા
શંકર બક્ષ વેદ અધિકારી

છે. પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં પણ ખાવડ જ્ઞાતિ છે અને તેઓ ખોરા (ખોરાના ગામ ઉપરથી) અથવા સોરઠી પ્રશ્નોરા કહેવાય છે. પણ વડનગર પેઠે શ્રદ્ધસ્થ અને બિહુકનો બેઠ પ્રશ્નોરામાં નથી.

પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ હાલમાં કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રજપુતાના (દિશ્લી, મથુરા અને કાશીમાં વસનારાં કુટુંબોને પણ રજપુતાનામાં ગણ્યાં છે.) નાં અનેક ગામોમાં વસે છે. અત્યારે ધંધા અર્થે છુટાં છુટાં માણસો વેરાઈ જાય છે એ ન ગણીએ તો કાઠિયાવાડી પ્રશ્નોરાઓ અમરેલી, કુંડલા, ઉમરાળા, ચાવંડ, ચુડા, જામજોધપુર, જામનગર, જુનાગઢ, જેતપુર, દ્રાશ, પોરબંદર, ખાખરા, જાયાવદર, માણાવદર, માળીઆહાટીના, મોરબી, લીલીઆ, વાસાવ ડ સીહોર અને મુંબઈમાં મુખ્યત્વે વસે છે.

ગુજરાતી પ્રશ્નોરાઓ અમદાવાદ, કટારીઆ, કુંડલા, ગાજોલ, જવાદગઢ, ધુનાળા, ધોળકા, નાનીખોર, પચ્છેગામ, પાલીતાણા, ખરવાળા, ખાડીપડવા, બડિયાદ, જાવનગર, જોળાદ, મીતલી, લીલીઆ, વડોદ, વારણા, સીહોર, મુંબઈ વગેરે ગામોમાં વસે છે.

અને રાજસ્થાની પ્રશ્નોરા અજબગઢ, અલવર, કમરી, કાશી, કુમ્હેર, કોટા, ખોવા, ચુડા, જયપુર, જુણેટા, ગાલનપાટણ, ડહલા, ફરીઆ, ફાઝળાબાદ, જુર્ન, ખૂજ, જરતપુર, મથુરા, રાજગઢ, વસવા, સ્યામગંગા, સહટ, સુરતગઢ, સૌંદસનેહર, ખાણ વગેરે ગામોમાં વસે છે.

● અહીં કાઠિયાવાડી (કે હાલારી), ગુજરાતી અને રાજસ્થાની એ બે માત્ર ભૌગોલિક નથી, જુદા જુદા જાતિઓ નિર્દર્શક છે, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઉપર કહેલા ત્રણ જાતિઓમાં યહને પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિની કુલ વસ્તી આગરે અહીં દબર કે (૨૧૦૦) ની છે (તેમાં ગુજરાતી લગભગ ૧૧૦૦, હાલારી લગભગ ૬૨૬-૬૩૦ અને રાજસ્થાની ૩૭૫-૮૦). કુલ એટલે કે ૭ અધના સ્થાને નાગર જ્ઞાતિઓની વસ્તી આખા હિંદુસ્તાનમાં પીરવાલીસ દબર ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં હતી. (હાલમાં પચાસ દબર ઉપર દોની બેઠએ.)

ખીજ હિંદુશાંતિઓની ગામના વહેચણી માથે પ્રશ્નોરાની ગામ-
વાર વહેચણી સરખાવવા જેવી છે અહીં હજાર માણસો (એક નાના
ગામડાની વસ્તી) સાઠથી સીતેર ગામોમા વહેચાયેલા છે. ખીજ ઉપર
આધાર રાખતો ધધો એટલે એક ગામમા વધારે સખ્યા પોસાય જ
નહિ પણ આ સ્થિતિનો એક કાયદો છે ફાટી નીકળતા રોગમા કે
દુકાળમા પાસે પામેના બેચા ગામોમા જ રહેતી નાની નાતનો જેમ
નારા થવાનો સભવ છે તેમ અને ગામોમા વહેચાયેલી નાતનો નારા
થવાનો સભવ નથી

પ્રશ્નોગણતિની આ વર્તમાન ન્થિતિ, પણ પ્રશ્નોગણતિ આવી
કયાથી કે આપણી ગણતિઓનું મૂળ શોધવું એ કશું, કોલીનવાર
અશક્ય કામ છે ગણતિઓ વિષે અથો લખનારા પ્રાચીન લેખકોએ
ગણતિઓનો ઇતિહાસ ઉકેલવાને બદલે પગેરા ભુસી નાખ્યા છે નાગર
ખડ મોદપુગણ, વગેરેમા ગણતિની વ્યક્તિ પૌરાણિકરૂપ આપવા
જતા ' સત્ય તત્ત્વોને એટલા બધા વિરૂપ કરી નાખ્યા છે ' કે એમાથી
ઇતિહાસ ઉકેલવો એ ' લોહાના અથા આવવા જેવું છે ' એમ શ્રી
માનસ મ પીતાબ દાસ મહેતા કહે છે .

પ્રશ્નોરા, વડનગર, વીરાનગર । વગેરે નાગરો કે ઓગીચ્ય, શ્રીગોડ,
શ્રીમળી મોદ વગેરે ખીજ આજણો બધાનો આતુરદરની દ્રષ્ટિએ
આજણવર્ણમા અત્યારે સમાવેશ થાય છે અને પહેલા એ થતો એ
હકીકતને ઐતિહાસિક રીતે બોધએ તો મૂળ એ આજણવર્ણમાથી
બધી આજણગણતિઓ ધીમે ધીમે વાઝ બધાધને થતી ગઈ કે એ
સત્ય સ્પષ્ટ તરી આવે છે પહેલેથી જુગી જુદી ગણતિઓ હતી એમ,
હુ ધાડ હુ, ાધ કહેતુ જે નથી પણ કઈ ગણતિ ક્યારે જુગી અસ્તિ
ત્વમા આવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ ચર્ચ પડે છે

પ્રશ્નો ગણતિનો જ વિચાર કરીએ પ્રશ્નો ગણતિના જુગી જુ
ગોમના જે વરુદ્યો (અ ગાઓ મગે છે તેમા દશ દસ બાગ બર

પેદાઓ મોટે ભાગે મળે છે ગાતિના દરો એટલે કે વિ સ ૧૮૦૦
 પડેના જન્મેના ઘણાઓ પોતાના ગ્રન્થાત પૂર્વજો સુધીની અર્ધા
 જોડેની અને અર્ધા માબજેની વાતો કહેતા. આ ઉપરાંત કેટલાક મુદ્દો મો
 પાસે પોતાના આપણા જોડે વખેના કે નખાવેના પુસ્તકો છે. આ
 પુસ્તકોની પુષ્પિકાઓમાં તે તે કુટુંબનો થોડો ઇતિહાસ જણવાયો
 હોય છે. સદગત મ મ રાત માહેશ્વરે પ્રેરનાક પ્રતો કુટુંબોની
 પોથીઓ આ દરિયા જોઈ હતી અને તેથી મે પશુ જોઈ છે એ
 અધા ઉપથી વિ મ ૧૭૮૫ ૧૭૬૮ ૧૭૩૫ અને ૧૭૦૪માં
 મધ્ય મધ્ય પ્રેરનાઓએ ગ્રન્થો ઉતારેલ દેખાય છે, અને વિ મ
 ૧૭૦૪માં તેમના પાત્રની પ્રત ઉતારનાર હાલારી પ્રતો દેવ
 બના પ્રપિતામહ વિશ્વેશ્વરથી ચારેતો મૂનાશ્વરી કુટુંબનો એક આપો
 મળે છે હવે આ દેવ બના પૌત્રે વિ સ ૧૭૩૫માં એક ગ્રન્થ
 ઉતાર્યા છે એ જોતા દેવ બના બના જન્મ વિ મ ૧૬૭૦-૭૫ ની
 આમપામ અને એના પ્રપિતામહનો તેથી મો વર્ષ પહેલાં માનવામાં
 વાતો હાગતો નથી-અર્થાત્ જામગવજે વિ મ ૧૫-૬માં જામનગર
 સ્થાપ્યું ત્યારે વિશ્વેશ્વર જામનગર આવ્યા અને એમણે સ્થાપનાના
 પ્રેરના આ વગેરે એ કુટુંબમાં મહેવાતી સ્તંભસ્થાને મહાવિત માન
 વામાં વાધા નથી આ રીતે હાલારી પ્રતોના એક (ધૂતકૌરિ)
 જોતને આપો આ સો વર્ષથી પ્રતોગગતિનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે *
 એજ રીતે ગુજગતી પ્રતોના કુટુંબના મદલાક આપણોમાં પપ્પ
 જરૂર આ મો વર્ષનો ઇતિહાસ મળવાયો છે (પશુ મને તારીખા
 મળી રાકી નથી) વળી જોનાદના વચ્ચે જોતના એક આપણા

* ૧૫૫૦, અમરેલીના હાલારી જામગવ જોતનો પપ્પ એક જોદ પેદાનો આપો
 મળી પાતે છે તેના મૂળ પુરુષનો નોંધા જવડખે સ ૧૭૨૦માં અને જીવ
 મદલે સ ૧૭૦૦માં ગ્રન્થો લખ્યા છે.

બીરા તેત્રીમ પેદીઓ મળે છે + એટલે કે આ બાગે સાતસો આઠસો વર્ષનું વૃક્ષ છે પણ એ વૃક્ષની શાખાઓ પ્રકાશ વગરની છે જુના મળના મેઘ પુરુષની તારીખ મળતી ન હોવાથી આ જુના આમાની ઐતિહાસિક કિંમત ઘણી ઘી જાય છે પણ આ જુનું વૃક્ષ વચ્ચસ ગોત્રનું છે એ હકીકત ઉપયોગી છે

૧જી જુના હઠીજી લેખોમા નાગરો અને નાગર બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખો મળે છે (જુઓ નાગરોત્પત્તિ) પણ પ્રશ્નોરાના ઉલ્લેખવાળો એક જ જીતીજી જેમ મારા જાણવામા છે અને તે વિ સ ૧૬૩૦મા અહિ છત્ર સ્થાપિતના દેવતાસે નાનીમોરમા કરાવેલા નારાયણપ્રમાદનો સિદ્ધાનેખ (જુઓ અહિછત્ર ત્રિમાસિક પુ ૩, અક ૩, પા ૮૪) આમા જેમ મેતરાવનારની મે પેઠી આપી છે

અથવાર તરીકે પણ જુના પ્રશ્નોરાઓને બુ વશ મળે એમ નથી લાગતું હેલ્વા સાતમો આમા વર્ષમા નાગરોએ નરકૃતમા અનેક અન્યો આનું પ્રકાશમા આનું છે પણ પ્રશ્નોરામા સદગત મ મ શમ નાન માહેશ્વરે સાવિત્રીચરિત્ર વગેરે અનેક અન્યો નરકૃતમા આનું પ્રસિદ્ધ છે એ સિવાય વિ સ ૧૮૧૫ મા નાનીબોડમા જન્મેલા જગનાથ પડિતે બાગ્યમહોદય, નાગરમહોદય વગેરે અન્યો મેના છે જૂનમળમા આથી જીજ હિતરતા ફક્ત ત્રાપુ નામો મળે છે

(૧) મલીમા વમના વત્સગોની અહિછત્ર દિને (પ્રશ્નોરાએ) મ ન મહોદધિના મનોઅન્ય વિ. મ ૧૬૪૫મા લખ્યો છે.

(૨) આ મહોદધિના પુત્ર મત્યાણે વિ સ ૧૬૪૪મા બાવત નામનો વૈદનો એમ અન્ય લખ્યો છે. અને

(૩) મત્યાણના પ્રપૌત્ર તર્જવાગીશ વેણી ત બટ વિ સ ૧૭૭૪મા સ ત ગિણીની રમિકરજની નામની ડીકા અને અન મત્યદ્રોહ્ય નામના અન્યો

લખ્યાછે. આ ત્રણે અન્યપ્રદેશોએ પોતાના કુળ વિશે જે લખ્યું છે તે સાર એટલે જ છે કે વત્સગોત્રના અદિછત્ર નામના રત્નાકરના પૌત્ર મહીધરે તથા એના પુત્ર કલ્યાણે પોતાનો દેશ છોડી પ્રાચીમાં વાત કર્યો અને ત્યાં મંત્ર મહોદધિ વગેરે અન્યોની રચના કરી. આ પુરાવે પણ ચારસો કે વિ. સ. ૧૬૪૪માં અંથ લખનાર કલ્યાણના પ્રપિતામહા સાચું જોઈને બહુ તો આશ્ચર્ય પામ્યો વર્ષ પહેલાં પ્રશ્નોચને સુધી છે. પણ એથી આગળ તો અંધારું જ રહે છે.

અદિછત્રજ્ઞાતિ નામ શાઘી પદ્ય ?—જેમ વડનગર નામ વડનગર શહેર ઉપરથી અને વીથનગર વિથનગર ઉપરથી, (મોડ મોદેરા ઉપરથી, શ્રીમાળી શ્રીમાળ કે ભિન્નમાળ ઉપરથી વગેરે અનેક દાખલાઓ છે) તેમ અદિછત્રા અદિછત્ર નગર ઉપરથી એ સાદી કલ્પના છે. પણ

૧ અદિછત્રદ્વિજદ્વજ વત્સગોત્ર સમુદ્રવઃ ।

અસીપ્રત્યાવરોનિપ્ર વિઢાન્ધ્યાતો દસાતલે ॥

તત્તલુજોરાનભક્તઃ

મહીધરસ્તુત્પન્નઃ સંવતારાસરતો વિદન્

નિર્ગદંસંપરિત્યજ્ય વતો વારાણસી પુરોન્

વત્સાણાભિપ્રવ્રેણ તયાન્દેર્દિવસતનેઃ

નૈપ્રાર્થિતઃ સ્વમત્યાસૌ નાન્નાતંત્રમદોદધિઃ

અન્દે વિક્લનતો જાતે વાગ્દેવતૃર્મિતે

એવેટાશ્મ્વો સિવસ્યાગ્રે પૂર્વો મન્ત્રમદોદધિઃ ॥

કલ્યાણ સ્પષ્ટ કહે છે કે ગુણવેદગાદ્યરમિતે વર્ષે જમે સ્ત્રી પૂર્જિનામાં ચક્રોદ્ધ લિહેલ જ સિવાલયે ॥

ઉપર કહેલા લાલચ શુક્રે વિ. સ. ૧૭૬૪માં જોડેલા અરખમાં પ્રશ્નોચને ' અદિછત્રા ઉચ્છાં નાવ ' એ રીતે અદિછત્રા કહેતો છે એ જોતાં તે પહેલાં વીસ જ વર્ષે અન્ય લખનાર લેખીલેલ બહુને તથા એના દાદા પરાદને અદિ-
છત્ર દ્વિજ એટલે પ્રશ્નોચ અર્થમાં વચર કુટુંબ નથી.

જુના કાળમાં એક કરતાં વધારે અહિછત્ર નામનાં નગરો હોવાનું પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે. પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો એક જ ઉત્તર પાંચાલની રાજધાનીરૂપ અહિછત્ર પ્રખ્યાત છે. મહાભારતમાં દ્રોણે પાંચાલના રાજા દુષ્યને હરાવી, પાંચાલના ઉત્તર અને દક્ષિણ બે વિભાગ પાડી ઉત્તર પાંચાલ (જેનું બીજું નામ અહિછત્ર દેશ હતું) નું રાજ્ય પોતે રાખ્યું વગેરે કથા છે (મ. આ. અ. ૨૪૦) આ કથા જાણનારા વૃદ્ધ પ્રશ્નોરાઓ પોતાને અહિછત્રના એટલે દ્રોણના કુળના માનતા. ઉત્તર પાંચાલનું આ અહિછત્ર પ્રાચીન યૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન ‘ અહિચ્છત્રિકો વેશ્યા સાથે સંસર્ગ જ નથી રાખતા ’ (કા. સૂ. ૨-૭) વગેરે જે અહિચ્છત્રિકોની પ્રશંસા કરે છે તે આ ઉત્તર પાંચાલના વતનીઓની. આ અહિચ્છત્ર દેશનું અહિચ્છત્ર નગર ભરેલી નિઘાના રામનગર ગામને ઠેકાણે હતું. ચીનાઈ મુસાફર યુવાન-ચંગના વખતમાં એ શહેર આબાદ હતું અને પાશુપત મતના તીર્થ-સ્થાન જેવું હતું.

પણ આ ઉત્તર પાંચાલના અહિછત્રથી જતરી આવેલા બ્રાહ્મણો પ્રશ્નોરા હોય એમ મને લાગતું નથી, પરંતુ જંગલદેશના એક અહિ-છત્રનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે. પૃથ્વીરાજવિજય વગેરેમાં અજમેરના ચૌહાણોના મુળ પુરૂષ વાસુદેવે અહિછત્રપુરથી આવી (વિ. સં. ૭૪૩ની આસપાસમાં) શાકંભરીમાં રાજ્યધાની સ્થાપી એમ. કહ્યું છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧). આ જંગલ દેશનું અહિછત્ર તે હાલનું નાગૌર (જોધપુર રાજ્યમાં આવેલું) એમ હિંદી વિદ્વાનો કહે છે (જુઓ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ન. સં. ૧૫. ૨ અંક ૩ પૃ. ૩૨૮).

ગુજરાતના ઐતિહાસિક કાળમાં ધરતી વસ્તી રજપુતાના મારવા-ડમાંથી જતરી હોવાના અનેક પુરાવા છે. વળી શાકંભરી-(અજમેર) ના ચૌહાણ રાજાઓ અને ગુજરાતના ચૌહાણ રાજાઓ છેક મૂળના-

જના વખતથી એક બીજા સાથે લડવા કરતા તથા લગ્નસંબંધ પણ ઘણીવાર જોડતા. આ રીતે ગ્રામજીવીયા આકલોને ગુજરાતમાં આવવાનો માર્ગ સાવ સીધો હતો. બીજી એક દષ્ટાંત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અગ્નિશીલા ચૌહાણોનું વત્સજોત ગણાય છે. આંખે પણ એનો જ મોટો છે. હુપ્ત મોત ક્ષત્રિયો પોતાના ગુરુ-પુરાહિતોનું જોત ધારણ કરે છે એમ સાંભળ્યું છે. અર્થાત્ અદિચત્રનો વત્સજોતનો કોઈ આકલ-વત્સજોત પ્રશોરનો કોઈ પૂર્વજ ચૌહાણનો કુળગુરુ હશે. પણ જે જુના કાળનો વિચાર આવે છે તે કાળમાં હજી જ્ઞાતિઓ બંધાય નહોતી.

૭૬ સાતમા શતકનાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુર કે આનંદપુર વિનિર્ગત આકલોને દાનો મળ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. આ પ્રકારના ઉલ્લેખો લેખોમાં ઇ. સ. ૧૧-૧૨મા શતક સુધી અમુક ગામમાં રહેનાર કે અમુક ગામમાંથી નીકળેલા આકલોને. અમુક દાન આપવામાં આવે છે એ રીતે નોંધે મળે છે. છતાં અગિયારમા પાંચમા શતકમાં નાતો બંધાવા માંડે હતી. બીજા પ્રાન્તો કરતાં ગુજરાતમાં અત્યારે વધારે નાતો છે અને જુના કાળમાં નાતો બંધાવાની શરૂઆત પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં ગુજરાતમાં વહેલી થઈ લાગે છે. ઉલ્લેખો લેખો તથા પ્રજ્ઞવંશિતામણિ, સંસ્કૃત સંકીર્તન, કીર્તિકોમુદી વગેરે પ્રબંધો ઉપરથી, ઇ. સ. ૬મી-૭મી-અગિયારમા શતકમાં ગુજરાતમાં પોરવાડ, મેડ, શ્રી-મોળી વગેરે વાણિયા નાતો અને નાગર જેવી આકલ નાતો રહેતી હોય એમ જણાય છે.

ઇ. સ. ૧૧૫૨ના ગુજરાતના રાજા કુમારપાલના વડનગરના શિલાલેખમાં આનંદપુરનું નામ સૌથી પહેલું વાંચવામાં આવે છે. અને. વિ. સં. ૧૦૦૫ (ઇ. સ. ૯૪૮)ના હસ્તોલ્લેખ દાનપત્રમાં નાગરપદનો ઉલ્લેખ પહેલવહેલો જોવામાં આવે છે (કોમુદી વર્ષ ૫ અં. ૨. મેવાડના શિલોત પા. ૩૬૪-૩૬૫).

દુકામા, દરમા અગિયારમા સતકથી યુજરોતમા નાતોના વાડા બધાવા માડ્યા હોવાના પુનવા મળે છે - વડનગરાનાગરો પણ એ બન્નામા કાઈક વહેલા જુદા પડ્યા હશે * પહેલા ચમતારપુર (વડનગર)ના બ્રાહ્મણોમા ભોજનનો જ નહિ પણ લગ્નનો પણ કાઠો પ્રતિબંધ નહોતો પણ પછી ગડબડ ચલી જોઈને (શૂદ્ર બ્રાહ્મણ કન્યાને પગ્ણી મળે એ જોઈને) ભવમજે વ્યવસ્થા કરી એમ નાગર-ખડ કહે છે (અ. ૧૯૯-૨૦૦) આ વ્યવસ્થા ક્યારે થઈ ? ચોક્કમ કહેવું મુશ્કેલ છે. હજી સાતમા સતક પછી અને દરમા પહેલા એમ મારું અનુમાન છે

પણ પ્રશ્નોર ક્યાંથી અને ક્યારે નાગર થયા ?—નાગર-ખડમા પ્રશ્નોર વિશે કે: પીત્તનગરા વગેરે ખીજા નાગરો વિશે કશે નેમ કથી માત્ર એક મ્યા કાઈક સુચક છે નાગરખડ (અ-૧૦૭) મા કથી છે કે : કાટકેશ્વરના ચમતારપુરમા વસતા વત્સગોના બ્રાહ્મણ ચિત્રગર્ભાએ શકરુ તપ કરી વન્દાન મેળવી કાટકેશ્વરના નિગની ચમતારપુરમા સ્થાપના કરી, ત્રુતયા ત્યાના બ્રાહ્મણોમા પ્રથમ પદ મેળવ્યું ' (નાગરોત્પત્તિ પા ૨૪૬) હવે નાગરખડનું ચમતારપુર એ જ વડનગર, પણ વડનગરાનાગરોમા વત્સ નામનું ગોત્ર જ નથી.

* શ્રી. માનસકર પીતામહરાસ મહેતા ઈ સ. ચોથા સતકમા આનન્દ-પુત્ર નામ ત્યાના બ્રાહ્મણને નગર પડ્યું અને હવે બ્રાહ્મણોનો સલમ્ દેગી દઈ નાગર સજ્ઞા ધારણ કરી એમ કહે છે (નાગરોત્પત્તિ પા ૭૫-૭૬-૮૦) પણ નાગરઈજ્ઞને જુદા કહેવેમ ઈ સ. દરમા સતક પહેલા નધી મળે (અને વધારે તે જરૂરના તેરમા સતકથી નળે છે) એમ એ પોતે જ કહ્યું વળે છે પણ મેવાકન્ય સાણને મુજ પુત્ર આનન્દપુરનો બ્રાહ્મણ (નાગર) હતો અને તે વડનગરથી નાકડા જઈને, હજી રવકમા રખાયો એ કંપના શ્રી મા. પી મહેતા આનન્દ પામે છે એ જોતા હજી સતક સુધી તે બ્રાહ્મણો દાનિય પણ થઈ શકતા ઈ સ. હજી સાવમા સતક સુધી સાદા વારે પરદેશી પણ ચતુરઈમાં જાગી ગયા છે એમ ધણા પુરાતત્વજ્ઞો માને છે.

પણ પ્રશ્નોરમાં વત્સગોત્ર મોટું છે. ઉપર કહેલા મહીધર વગેરે વત્સ-ગોત્રી હતા. આંખો પણ એ ગોત્રનો જ મોટો મળે છે. આ કયા ઉપરથી અદિચ્છત્રથી પાછળથી આવેલો વત્સગોત્રી ચિત્રશર્મા હાટકેશ્વર યુજનો વડનગરમાં પ્રચાર કરીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં બળી ગયો પણ પોતાનું અદિચ્છત્ર જુલ્યો નહિ એમ કલ્પના થઈ શકે. આ કલ્પના માટે સીધો પુરાવો કશો નથી, એ સ્વીકારું છું.

વિ. સં. ૧૦૩૧ના ધારણા વાક્યપતિરાજ મુંજના તામ્રપત્રમાં ધનિકના પુત્ર વસન્તાચાર્યને દાન આપ્યાનો લેખ છે. આ લેખમાં આ વસન્તાચાર્યને અદિચ્છત્ર વિનિર્ગત કહેલ છે. પણ અદિચ્છત્ર વિનિર્ગત બ્રાહ્મણ વિશે આ એક જ ઉલ્લેખ મને મળ્યો છે અને તે પછી છેક વિ. સં. ૧૬૪૪-૪૫માં અદિચ્છત્ર યાત્રિનો પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે. આ બે તારીખો વચ્ચેના છસો વર્ષના ગાળામાં ક્યારે અદિચ્છત્ર નાત બધાઈ ?

એકના છ નાગરો ક્યારે થયા ? એ પણ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. વલ્લભકવિએ, નાગર સંકીર્તનમાં ચાંચી મળલાલ કાલિદાસે તથા એ ઉપરથી સદગત મધુલાલ નભુબાઈએ, એક દંતકથા હતારી છે કે રાજ-વીરલદેવે વીરલનગર વસાવી જે નાગર બ્રાહ્મણોને આપ્યું તે વીરનગર, પદ્મક (રિવાતદે હપાદર) આપ્યું તે સ્વદોહગ, પ્રક્રિપુર આપ્યું તે પ્રશ્નોર, વગેરે (જુઓ યુજનચત્રના બ્રાહ્મણો ૧. ૬). પણ પ્રક્રિપુર નામનું કોઈ ગામ યુજનચત્રમાં જણાવ્યું નથી. વળી આ વીરલદેવ યુજનચત્રનો વાલેસો રાજા હતો એમ કેટલાક માનતા પણ અજમેરના ચૌહાણ રાજા વીરલદેવ ત્રીભુવે ઇ. સ. ૧૧ મા ચતુર્થમાં વીરલનગર વસાવી વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું ત્યારથી વીરલનગર વગેરે બેઠો થયા એમ થી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ આ દંતકથાના આધારો તપાસી નહીં કર્યા છે તે મતાર્થ લાગે છે. (જુઓ નાગરોત્પત્તિ પા. ૮૪, ૮૫ તથા જુઓ કાલિદાસ ઝંઝીરીઅર, વૈષ્ણવ પણ અજમેરના ચૌહાણ વીરલદેવે વીરનગર

વસાવ્યું માને છે.) પણ નાગરોના છ જે બેદો એક સાથે પડ્યા એમ માનવાનું કારણ નથી. પોટસન ખડું જ કહે છે કે આ પ્રકારનાં કાંજોથી ચિત્રોડા વગેરે બેદો પણ પડ્યા (એજન).

છેક પલ્લવીકાળથી પલ્લવી રાજ્યો તથા ભરચના ગુજરાતે આનંદપુર કાન્યકુબ્જ વગેરે ગામેમાંથી સારા બ્રાહ્મણોને બોલાવી ગુજરાતમાં રાખવા લાગ્યા હતા, પણ મૂળરાજે અને તેના અનુયાયી યોદુક્ત્ય રાજ્યોએ બહારથી ધણા બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હોવાનું તથા તેઓને ઘનો આપ્યાં હોવાનું સ્થાનિક પુરાણો, માહિત્યો, દંતકથા વગેરે ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ બોમ્બે ગેઝીટીઅર પુ. ૧ ભા. ૧ પા. ૧૬૧) અને એ કાળથી ગુજરાતમાં જે બ્રાહ્મણો આવ્યા અને જુદા ગામમાં રહ્યા તેઓ નાતો રૂપે જ દેખાય છે.

પ્રશ્નોરા નામ ધી રીતે પડ્યું એનો તો પત્તો જ લાગતો નથી. પ્રશ્નિપુર, પિશુનહર, પિટ્ટયા, પ્રશ્ન વગેરે અનેક વ્યુત્પત્તિઓ સુચવવામાં આવે છે પણ એકેય સંતોષકારક નથી (જુઓ નાગરોત્પત્તિ પા. ૮૬) પણ અહિંચ્છત્રા (પ્રશ્નોરા) વીશનગરાજની જે પછી ધણું કરી બારમા તેરમા સદકમાં ધોળકાના વાઘેલાના ક્ષાય આશ્રિત થઈને અહિંચ્છત્રથી વડનગર થઈને ગુજરાતમાં આવી રહ્યા હશે એમ માનવું સંયુક્તિત છે. ગુજરાતી પ્રશ્નોરાઓનો બોર, બોળાદ, વારણ વગેરે જે ગામેમાં સુખ્ય વસવાટ છે તે એક કાળે ધોળકાના રાજ્યોનો મુલક-ધોળકાની નજીક જ આવેલો હતો. કહ્યું વાઘેલો હાથો પછી પણ ધોળકાના વાઘેલાના વંશને કે લાપાતો આણુંદના ઘાટોરા થયા અને પ્રશ્નોરાઓને તેઓએ કાંઈક આશ્રય આપ્યો હશે.

પ્રશ્નોરા નાતનો આથી વધારે દતિદાસ મારુ જણવામાં નથી.

૧. ૭ નાગરોમાં વડનગર પહેલા નંબરના, વીશનગર બીજા નંબરના (એક સારોદરા વિદ્વાનના કહેવા પ્રમાણે), સારોદરા ત્રીજા નંબરના વગેરે માનવાય છે. આ કાલુકુંભ સૂત્રક હશે કે સંખ્યા સૂત્રક પ્રશ્નોરનો કેલ-લનો નંબર ૧ નમે તેન વીશનગર પછી હવે પડ્યા એમ માનવું યોગ્ય છે.

હિયાવાડમાં તો ગુજરાતમાંથી જ ધીમે ધીમે ગયા છે અને રાજ-
ાનામાં પણ થસો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાંથી જ ગયા છે. આ
તે છુટા પડી જવાથી આ ત્રણે વિભાગમાં સંબંધ ઓછો થયો
એ વાત ખરી છે, પણ કેટલીક ગાતિઓમાં લઘુવ્યવહારના પ્રતિ-
ધવાળા ઘોળા હોય છે તેવા આ વિભાગો નથી. જામનગર, જુના-
ગુજરાતથી દૂર હોવાથી એ ગામો સાથે લઘુસંબંધના દાખલા
છા મળે એ સ્વાભાવિક છે પણ જામનગર જુનાગઢનો અમરેલી
વડનો ગુજરાત સાથે ચાલુ લઘુસંબંધ; આ રીતે કાઠિયાવાડ ગુજ-
ાનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો છે, (દાખલા મેં આપણી ગાતિનું ક્રિષ્-
૧ પા. ૮-૯માં આપ્યા છે) પણ ગુજરાતના કસ્યપ ગોત્રના
ક આંબામાં આઠ પેઢીએ અને કૌશિક ગોત્રના એક આંબામાં
જ પેઢીએ રાજપુતાનાના તે તે ગોત્રના પ્રત્નોરાઓ મળી જતા
છતાં રાજપુતાના સાથે હાલાર કે ગુજરાતને લઘુવ્યવહાર રહ્યો
જો, જોજનવ્યવહાર છે.

પ્રશ્ન ૧ થી ૬, ૯-૧૦ અને ૧૪નો જવાબ ઉપર આવી
૧. હવે બાકીના જવાબો ક્રમાંકમાં આપી દઉં.

પ્રશ્ન-૯-૮ પરંપરાગત ધંધો-કથા, જ્યોતિષ, વૈદ્ય એ બ્રાહ્મણ
ાઓ પહેલાં હતા. કથા લગભગ-જંધ થઈ છે, વૈદ્ય ચાલે છે અને
કનો, દાકારનો, વકીલનો વગેરે શિક્ષિત ધંધાઓમાં હમથાં પ્રશોરા
માડ્યા છે. કોઈકે વેપાર પણ કરે છે.

પ્રશ્ન-૧૧-નાતની અટકો પાઠક, મહેતા, પંડ્યા, દાદાવેદા,
ડી, મૂલાણી વગેરે અટકો છે, પણ એ બદલ્યા કરે છે અને બહુ
ક નથી રહી.

પ્રશ્ન-૧૨-ગાતિ સમસ્તમાં ગોત્રો નીચે પ્રમાણે છે અને ગોત્ર-
વસ્તીમંથ્યા કૌસમાં આપી છે. ૧ વચ્ચસ (વત્સ) (૧૭૦),
૨ કસ્યપ (૫૨૧), ૩ સાંખ્યાવન (૨૫૯), ૪ પારાચર (૨૨૪)

૫ ભારદ્વાજ (૨૨૭) ૬ કૌશિક (૧૯૬), ૭ ભાર્ગવ (૧૫૮),
૮ માંડવ્ય (૧૨૧) ૯ ધૃતકૌશિક (૫૪) ૧૦ દક્ષિણ (૯)

[આ ગોત્રવાર વસ્તી સંવત ૧૯૭૩ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી આપી છે. એ વસ્તીપત્રકમાં કેટલોક ફેર હતો અને પછી પણ ફેર પડ્યો હશે.],
આ દશમાંથી ગુજરાતમાં અને રાજપુતાનામાં ધૃતકૌશિક નથી,
અને હાલારમાં કશ્ચપ નથી.

જુદાં જુદાં ગોત્રનાં પ્રવરો ગોત્ર પ્રવરના સામાન્ય ધોરણ પ્રમાણે છે અને ઉપર કહેલા વસ્તીપત્રકમાં આપેલ છે. ગોત્ર બહાર જ લગ્ન કરવાના રિવાજને લીધે માતાના સપિંડમાં નજીક નજીક લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. તથા ત્રણ પેઢીએ-એટલે કે આમા રૂઢનાં છોકરાંનાં છોકરાં પરંપરાના હાલારમાં અનેક દાખલા છે. જલપિણ્ડા ચ ચામાતુઃ એ મનુના નિયમની આ સ્થિતિ થઈ છે.

પ્ર૦-૧૩-એક ભાર્ગવો આશલાયની શાખાના ઋગ્વેદધ્યાર્થી છે. બાકી બધાં ગોત્રો યજુર્વેદની માધ્યંદિના શાખાનાં અનુયાયી છે. (જુઓ ઉપર કહેલું વસ્તીપત્રક) પણ ભાર્ગવોને પોતાને ઘણીવાર વેદની ખબર ન હોવાથી અને કોઈ વાર પોતે એકલા પડી જતા હોવાથી તેઓ યજુર્વેદને અનુસરી કર્મો કરે છે એમ જોયું છે.

પ્ર૦-૧૪-પ્રશ્નોરના બારોટ છે. એક બારોટ વડોદરામાં રહે છે એને ત્યાં ચોપડા છે પણ હું એ ચોપડા જોઈ શક્યો નથી એટલે ઉપર આપેલો ઇતિહાસ તે તે સાધનો ઉપરથી ઉપગમવેલો છે. બાકીના ચોપડાઓ કોઈએ જોવા જોઈએ.

પ્ર૦-૧૫-વજ્રગરા નાગર તથા નાગરબ્રાહ્મણ પેઠે પ્રશ્નોરા પણ બીજી કોઈ બ્રાહ્મણ નાત સાથે ભોજનન્યવહાર રાખતા નથી, નાગરો સાથે પણ નહિ, અને નાગરો પેઠે જ નવેણુ (નાદીને કોઈ વસ્તુને અડ્યા વગર જમવું વગેરે) પાળે છે. અથવા પાછલાં પચ્ચીશોક વર્ષથી નવેણુ હુપ્તથાય થવા માંડી છે અને ભોજનન્યવહારની ઘણી છુટ ચાલી છે.

૫૦—૧૬—યજ્ઞમાનવૃત્તિ ખરી—કાંઈ કાંઈ કુટુંબો પાસે લાગે પશુ ખરા.

૫૦—૧૭—લગ્ન વગેરેની રીતો સત્સંસ્કૃતિને અનુસરતી નાગરોને મળતી (કેટલોક ફેરફાર પણ ખરા) પણ સાદી અને દેવડેવડ વગરની. પ્રદક્ષિણી વખતે વરને ખૂંધ પહેરાવે છે તે જરા વિચિત્ર છે; એક ઉપર બીજી સ્ત્રી ન થાય એ નિયમ વગરના પેઠે પ્રશ્નોરામાં પણ છે.

મરણ, વૈધવ્ય વગેરેના રિવાજો બીજી જાણણુ નાતોને મળતા જ છે. ખાસ કાંઈ નથી.

૫૦—૧૮—સમસ્ત નાગરોના ઈદેવ હાટકેશ્વર પ્રશ્નોરાના પણ ઈદેવ ગણાય છે. હાટકેશ્વરનું મંદિર નાનીબોરમાં છે.

દેવીભક્તિ વગરના સાડાફાન જેવી પ્રશ્નોરામાં નથી દેખાતી અને ભાગવત કથાના ધંધાને લીધે વૈષ્ણવ ધર્મના અને ક્યાંક સ્વામીનાથ-યજ્ઞ માર્ગના પણ અનુયાયી મળે છે.

૫૦—૧૯-૨૦—ખાસ દેવદેવીની માનતા કે કુલદેવીનું બહુ જોર નથી, અલખત સ્ત્રીઓમાં પોતપોતાનાં ગોત્રની માતાને અમુક અમુક વ્યવહાર અનુકુળ નથી વગેરે વહેણે છે ખરા.

૫૦—૨૧—બીજી જાણણુ નાતોના પ્રશ્નોથી લુગ કાંઈ પ્રશ્નો પ્રશ્નોરાના હોય એમ અને દેખાતું નથી—માત્ર નાત કુંડી છે અને તેને લીધે નવા જમાનાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે તે જાણી વાત. દા. ત. હાલારી પ્રશ્નોરાને વર ગોતવો હોય તો તે વખતે ચોખ્ખા ઉમ્મરના ૨૫-૩૦ કે વધારે ઓછા કુંવારા છોકરામાંથી જ પસંદગી કરવાની રહે. વગેરે.

૫૦—૨૨—વિધાયત જઈ આવનારાઓની સંખ્યા બીજી કાંઈપણ સમાન વસ્તીની નાત કરતાં વધારે અને જોજનવ્યવહારમાં છુટાં એ જ અત્યારે તો નાતમાં સુધારા દેખાય છે. નાત જલ્દાર લગ્નો હજી થયાં નથી. બે પ્રશ્નોરાઓ ખોરાસામાં પરજવા છે. પણ હજી નાતે એના રૂપર સ્વીકાર કર્યો નથી (એથી બિમુઠું પણ નથી કર્યું).

હિંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચેનો ઐતિહાસિક સંબંધ

‘ પારસીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચેનો પ્રાચીન ઐતિહાસિક સંબંધ ’ એ વિષય ઉપર શ્રી. શીરોઝ કાવસજી દાવરનો એક સરસ લેખ ‘પ્રસ્થાન’ (પુ. ૬ અ. ૫)માં પ્રગટ થયો છે. આ લેખમાં રહેલું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રશંસનીય છે. પારસીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચે પ્રાચીન-ધણા પ્રાચીન કાળથી થોડો ઘણો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે; અને ખારસો વર્ષ ઉપર વખાના માર્યા પારસીઓ આ દેશમાં આવ્યા અને ‘ દુધમાં સાકર ભળે તેમ આ દેશની વસ્તીમાં ભળી ગયા ’ એટલે ખીન્ન ભારતસન્તાનો સાથે પારસીઓએ પણ ભારતમાતાને જ મન્દવાની છે—એ શ્રી. દાવર સાહેબનું વક્તવ્ય યથાર્થ છે. પણ એ લેખમાંની કેટલીક વિગતોમાં મતભેદને અવકાશ

અતિ પુરાણા કાળમાં, શ્રી. દાવર છે તેમ, ઉત્તર ધ્રુવના ‘ ખરસ્તાન ’માં કે એશિયામાઈનરમાં અથવા મોહેન્જોડેરો અને હરપ્પાનાં ખોદકામની મળેલી પ્રાચીન નિશાનીઓ ઉપરથી સર જૉન માર્શલ તર્ક કરે છે તેમ ઉત્તર ભારતના નદીતટો ઉપર ગમે ત્યાં પણ હિન્દુઓના પૂર્વજો અને પારસીઓના પૂર્વજો એક જ પ્રજા તરીકે એક સાથે રહેતા હશે એટલું ઐતિહાસિક સંત્ય માનવામાં વાંધો લાગતો નથી.

પછી મહાલાન્ત રામાયણમાં મળી આવતા પારસીઓ માટેના

ધર્ષિરા શ્રી. દાવરે નોંધ્યા છે. આ નોંધ ઘણી ઉપરજીલી છે. મહા-
 ભારત એક કાળનો કે એક સમયનો અન્ય નથી; પારસીક, યવન, યક,
 પલ્લવ વગેરે નામો મોટે ભાને મહાભારતના છેક છેલ્લા થરમાં મળે છે.
 બ્યારે કેકય, ગાંધાર, મદ્ર વગેરે દેશનામો અને દ્રેકેવી, ગાંધારી, માદ્રી
 વગેરે વ્યક્તિ નામો જુનામાં જુના થરમાં મળે છે. શ્રી. દાવરે બપો
 ઉલ્લેખોને કાંઈ વર્ગીકરણ કે ગોઠવણ વગર એક સાથે પારસીઓનો
 સંબંધ બતાવવા માટેં મુદ્રી દીધા છે. આ રીત અધ્યાત્મીય છે. વળી
 આ દેશો સંબંધી શ્રી. દાવરે આપેલી માહિતી પણ સાચી નથી.
 તેઓ કહે છે ‘મદ્રદેશ પંજાબની ઉત્તરે અને ધર્ષિાનની લગભગ આલેશો
 હતો’ (પા. ૨૯૧) પરંતુ મદ્ર લોકોનો ઉલ્લેખ બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં
 તથા ઉત્તર મદ્રોનો અતરેય બ્રાહ્મણમાં મળે છે. મદ્રો કુરુઓ પેઠે
 મધ્યદેશમાં જ કુરુક્ષેત્ર પાસે ક્યાંક રહેતા હોવા જોઈએ એમ મેકડો-
 નલ અને કીથ માને છે. (Vedic Index Vol, II P. 123)
 અને ઉત્તર મદ્ર લોકો ઉત્તર કુરુઓની પડોરામાં હિમાલયની પાર,
 ઘણું કરી કાશ્મીરમાં રહેતા હોવા જોઈએ એમ ઝીમરને તર્ક છે. (એનન)

કેકય લોકો વૈદિક કાળમાં સિન્ધુ અને વિતસ્તા (જેલમ)ની વચ્ચેના
 પ્રદેશમાં રહેતા હોવાની પાર્નિટરની તથા મેકડોલન અને કીથની અટ-
 કણ છે. (એનન Vol. I. p. 116) વળી કેકય શબ્દમાં ધર્ષિની (ક્યની
 કે બીજી) અસર જોવાની લાલચ રાકવા ચોખ્ખ છે. એમ પણ પ્રુસવિદ
 કીથ કહે છે^૧ ગાન્ધાર, ગન્ધાર કે ગાન્ધારી વાયવ્ય પ્રાન્તના લોકો
 માટે વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયેલો શબ્દ છે. હાલના પેશાવર અને
 રાવલપીંડી જિલ્લાઓ એક કાળે ગાન્ધાર દેશ મણાતો અને આ
 ગાન્ધારનો કેટલોક ભાગ અમુક વખતે ઇરાની સલ્તનતનો ભાગ હતો
 એ સત્ય છે. પણ ગન્ધારો ધર્ષિની લોકો હતા એમ કહેવું મુશ્કેલ

છે. વૈદિક કાળમાં અને પછી પણ એ પ્રદેશની વસ્તી મોટે ભાગે હિંદુઓના પૂર્વજોની હોવી જોઈએ એવું તજજ્ઞો ધારે છે.^૨

પણ મહાભારત રામાયણના કાળમાં ધરાનીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચે વ્યાપારી સંબંધ હોવાનો પુરા સંભવ છે. આ સંબંધને લીધે તથા ખીજા કારણથી પણ ધરાનીઓ અને હિંદુઓની એક ખીજાના દેશમાં આવજા થતી હશે. જાડી મહાભારતના તથા ધ્રુવંશના દિગ્વિજય વર્ણનમાં ઐતિહાસિક સત્યાંશ ઓછો હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત એ દિગ્વિજયોનાં વર્ણનો લખનારાઓને પારસીઓ તથા એમના દેશ વિષે કાંઈક માહિતી જરૂર હશે. પારસીઓના હિન્દુઓ ઉપરના વિજયોના વર્ણનો પણ કલ્પિતજ લાગે છે. માત્ર હખામની વંશના પારસી શહેનશાહ હરાયસના મહારાજ્યમાં પંચમનો કટલોક ભાગ અને સિંધ હતાં એ ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત છે.

પછી મૌર્ય સમયમાં સામ્રાજ્યની હદ ધરાને લગભગ અડી ગઈ હતી. એટલે એ વખતે સંબંધ ધણો ગાઢ થઈ ગયો હતો. મૌર્ય સમયની કળામાં—અશોકના લેખવાળા સ્તંભો, પાટલીપુત્રના ખોદકામમાંથી મળી આવેલા સભા મંડપના યાંત્રણના કટકાઓ વગેરેમાં અને મોટી મોટી શિક્ષાઓ ઉપર લેખો કોતરાવવાની પદ્ધતિમાં પણ ધરાનીની અસર હોવાનો સંભવ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. મૌર્ય સામ્રાજ્યની જાહોજલાલીના વખતમાં રાજ્યે ધરાને, ‘એકદ્રીઆ’ વગેરે મુઝકાના હોશિયાર કારીગરોને તેડાવ્યા હોય એ સંભવિત છે. મધ્ય એશિયાથી ભારતવર્ષમાં કારીગરોનાં ટોળાંઓ વગર તેડ્યાં મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં કમાવાની બાલચે પણ હતરી આવ્યા હોય; પણ ધરાની કારીગરીની અસર જોઈને એ કારીગરી કાવનારા રાજાઓને—મૌર્યોને અને એના અમાત્ય શાહણુ ચાણક્યને પણ પારસી માની લેવા એ તો રી. સ્પુનરથી જ જની શકે. શાહણુ અંગેમાં મૌર્ય રાજાઓની પ્રશંસા

નથી એ હકીકતનું તેઓ ખોદ્દ હતા એ હકીકતથી સમાધાન થઈ જાય છે. ખરી રીતે કલિયુગમાં ચલેલા રાજ્યો વિષે પુરાણોએ ઉપેક્ષાટિત જ રાખ્યા છે. શ્રી. દાવર પોતે જ કહે છે તેમ ‘ડો. સ્પુનરની સુધળી દલીલોથી આપણને સંતોષ થતો નથી.’ છતાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ધરાની હોવાના ડો. સ્પુનરના તર્કને સકાય ગણવા માટે શ્રી. દાવર દલીલ કરે છે એ જરા હાસ્યાસ્પદ લાગે છે (જુઓ પા. ૨૯૫). એ રીતે તો ધરાની જ શું કામ ? ચીનનો અથવા આફ્રિકાનો કોઈ જવામદ્દ દિલ્હીમાં આવી મહારાજ્ય જમાવી પડ્યો હોય એવો પણ તર્ક થઈ શકે. અને એવા કોઈ પણ તર્કને અસકાય ન કહી શકાય. મૌર્ય કારીગરી ઉપર ધરાની અને ગ્રીક કળાની અસર છે એ સાચી વાત પરંતુ એથી વધારે તર્ક કરવા માટે કોઈ જાતના ઐતિહાસિક પુરાવા નથી એમ જ કહેવું પડે છે. સ્પુનરની વિચિત્ર દલીલો કોઈ સમજી પુરાતત્ત્વગને ગળે ઉતરી નથી. ‘ચંદ્રગુપ્ત ઉત્સવ કરીને જાહેરમાં વાગ ધોતો’ એ જાતના મેગેસ્થનીસના કથન ઉપરથી ડો. સ્પુનર ચંદ્રગુપ્તને પારસી દરાવે છે તેમાં તો શ્રી. દાવરને પણ ‘સ્પુનર સાહેબ યાપ ખાઈ ગયેલા’ લાગે છે. તટસ્થ દૃષ્ટિએ અને ખીજા પુરાવાઓ સાથે તુલના કરીને નેવાયી ડો. સ્પુનરની ધણી દલીલો એવી જ આન્ત દેખાય છે. દા. ત. સીકાઓ વિષે જુઓ—

શ્રી. દાવર લખે છે કે ‘મૌર્ય રાજ્યોના સમયના સીકા આપણને જડતા નથી.’ આ વાક્યનો અર્થ ‘મૌર્ય રાજ્યોના નામના સીકા નથી મળતા એમ હોય તો એ ખરાબર છે. પણ મૌર્ય રાજ્યોના સીકાઓ નથી મળતા એમ જ હોય તો એ ખોટું છે. આ દેશમાં મૌર્ય સમય પહેલાં લગભગ ત્રણસો વર્ષથી સીકાઓ પ્રચલિત હોવાના પુરાવા મળે છે.^૩ આ દેશના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધીમાં

3 These two classes of coins are computed to have been in circulation as coins at least as early as 600 B. C. (The Coins of India, by C. J. Brown p. 14.)

મર્વત્ર મોટા જગ્યામાં મળી આવતા 'પન્થ માર્કર્ક' નામથી ઓળખાતા આપણા જુનામાં જુના સીક્કાઓ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા અને ત્રીજા સદીમાં આ દેશમાં સ્થાપિત થઈ ગયા હતા અને એનો એ વખતે પણ પ્રચાર જોતા ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં એનો વપરાશ શરૂ થયો સભવે છે, એમ નિષ્કાશ્વરી જ્ઞાન કહે છે.^૪ આ પ્રાચીન સીક્કાઓમાંના કેટલાક ઉપર સૂર્યની, ગોધાની, ઝાડની વગેરે નિર્માનીઓ મળે છે એ સાચી વાત છે વળી વાયવ્ય પ્રાંતમાં પાડવામાં આવેલા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા પહેલા શતકના કેટલાક સીક્કાઓની છાપમાં પન્દેશની-માત્ર ધરાનની નહિ પણ ઝીસ, ધરાન વગેરેની-અમર છે એમ નિષ્કાશ્વરીઓ કબુલ કરે છે પણ એ જ અગ્સામાં પાચાલ, અયોધ્યા, કૌશામ્બી, મથુરા વગેરેમાં પાડવામાં આવેલા સીક્કાઓમાં પરદેશી અસર એ જ વિદ્વાનોને નથી દેખાતી, અને ઘોડો, હાથી, ઝાડની ડાળી વગેરે ચિહ્નોને મી જાડેન તો શુદ્ધ બાન્તીય (purely Indian) ગણે છે,^૫ એટલે ગોધાને, કે સૂર્યને જોઈને ધરાનની અસર માનનારા-અરે એ સીક્કા પાડનારાઓને પણ ધરાની કદી દેનારા તો એમલા ડો સ્પુનર જ છે, અને સ્પુનરનો એ મત પુરાતત્ત્વવિદોમાં માન્ય થયો નથી એમ એ પછી પ્રસિદ્ધ થયેના ડાઉન જોવાના પુસ્તકોથી ચિદ્ધ થાય છે છતાં શ્રી દાવરે આ વિચારને શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણથી ન જોતા માત્ર ડો સ્પુનરના ચરમાથી જોયો એ આશ્ચર્ય લાગે છે.

૪ મધ્ય પુરાણોક્ત મગ બ્રાહ્મણોની જે હકીમત શ્રી દાવરે ડો. લાન્ડરકના 'વેષ્ટુનીઝમ એન્ડ રૌવીઝમ' માંથી ઉતારી છે એ વિષે ખાસ કહેવા જેવું માધ્યમ નથી. આ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં ક્યારે આવ્યા એ સંબંધમાં પણ ડો. લાન્ડરકનો તથા દાવરે માહેનનો

પોતાનો જે તર્ક છે તે સંબંધિત વાણીય છે પણ મિ. કે. એન. સીતારામના શ્રી હર્ષવર્ધન અને તેના પિતા તથા પિતામહ તેમજ વરાહમિહિર પણ મગ બ્રાહ્મણના વંશજ હતા એ તર્ક તો ડા. ચુ- નરના તર્કો જેવો જ નિરાધાર છે. મગ બ્રાહ્મણોએ આ દેશમાં સૂર્ય- પૂજાનો પ્રચાર કર્યો, સૂર્યમંદિરોમાં પૂજારી તરીકે મગ બ્રાહ્મણો રહેતા અને મગ બ્રાહ્મણો પરદેશી-ધણું કરી ધરાની-હોવા ભેદએ એવું માનવામાં વાંધો નથી. પણ જે જે સૂર્યભક્ત હોય તે પારસી હોવા ભેદએ એવું વિધાન સ્વીકાર્ય નથી. મગ બ્રાહ્મણોએ સૂર્યપૂજાને નવું જોર આપ્યા પછી વૈદિક કાળમાં જે સૂર્યદેવની માન્યતા હોવાથી ધણા હિન્દુઓએ સૂર્યપૂજા સ્વીકારી હતો. વલ્લભી વંશના રાજાઓ મોટે ભાગે માહેશ્વર હતા છતાં એ વંશનો એક રાજા ધરપદ આદિ- ત્યભક્ત હતો એમ એ વંશના ઉત્કર્ષો લેખો કહે છે. તો શું એ વંશને ધરાની દાવવો ? એક વખત કોઈ ધર્મનો પ્રચાર થઈ ગયો પછી એ ધર્મના પાલન ઉપરથી એ ધર્મ પાળનારના વંશ વિષે કંઈ પણ અનુમાન થઈ શકે નહિ. સુસલમાનો બધા, આરબ નથી કે ખ્રીસ્તીઓ બધા, યાહુદીઓ નથી.

બીરી રીતે તો શ્રી. હર્ષવર્ધન, મિ. સીતારામ માને છે તેમ, પરમાદિત્યભક્ત નહોતા પણ પરમ માહેશ્વર હતા. એના મોટાભાઈ બૌદ્ધ હતા, એના નાનકડા તથા પૂર્વજો આદિત્યભક્ત હતા પણ એ વંશનો મુળ પુરુષ પુષ્પજીતિ શિવભક્ત હતો.^{૧૬} એટલે શ્રી. હર્ષવર્ધનને મગ બ્રાહ્મણનો વંશજ દરાવવા માટે આદિત્યભક્તિની દલીલ અર્થહીન છે એ સમજાશે. વરાહમિહિર માટે પણ સૂર્યભક્તિની દલીલ શિવાય કંઈ પુરાવો નથી. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું એ સાચી વાત, પણ એનાં પુસ્તકોમાં “ પોતાના મગ બ્રાહ્મણ

૧ જુઓ જસમેક અને મધુવનનાં લખનાં તક્ષપત્રો અને ૬ ચ ૩; પ્રિય- દર્શનામાં શ્રી. કે. હ. મુલ્લું ચક્રવર્તિ કવિ હર્ષ.

હિંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચેના ઐતિહાસિક સંબંધ ૩૯૯

પૂર્વજો વિશે વરાહમિહિરે ધ્યાન કર્યા છે” એમ મિ. સીતારામનું કથન શ્રી. દાવરે ઉતારે છે પણ એ ધ્યાન કયા પુસ્તકમાં છે? આવા ધ્યાન વરાહમિહિરના અન્યોના ખીજા અભ્યાસીઓના જોવામાં આવ્યા હોય એવું દેખાતું નથી.

અહિં ફરી કહેવું જોઈએ કે શ્રી. દાવરના લેખ ઉપર ટીકા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. પણ આવો સરસ વિષય ખસંદ કર્યો અને ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠાથી ઇ. સ. સાતમા શતક સુધીમાં પારસીઓ અને હિંદુઓ વચ્ચે પુષ્કળ સંબંધ રહ્યો છે અને એ સંબંધની ઘણી ઐતિહાસિક નીશાનીઓ મળે છે (જેમાંની ટ્રેલીક શ્રી. દાવરે નથી નોંધી) તો થોડી વધારે મહેનત લઈને, ડૉ. સ્પુનરને ન્યાય આપવાનો લોભ છોડી દઈને, આ સંબંધની ઐતિહાસિક હકીકતો સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાથી મુદ્રી હોત તો વાંચનારને વધારે સાચું ઇતિહાસદર્શન થાત એમ મને લાગે છે. એમના જોવા પાસેથી આપણે એવી આશા જરૂર રાખીએ.

પરિપદની પુરાણી પ્રથા

કૃષિ કાન્તે ખરં જ ક્યું છે કે:

‘ પરિપદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી ’ આ પુરાણી પ્રથાના પુરાણા સ્વરૂપ વિશે તથા તેમાં કાળક્રમે થયેલાં ફેરફારો વિશે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તથા પરંપરાથી જે અત્ય આદિતી મળે છે, તેનો આર આદિ આપ્યો છે.

પરિપદ શબ્દને સ્થાપી સંસ્થાના અર્થમાં હાલમાં આપણે ૩૬ કર્યો છે પણ જુના કાળમાં એનો સ્થાપી સંસ્થા અર્થ ૩૮ નહોતો.

સભા અર્થનો વાચક સમિતિ શબ્દ પ્રાચીનતમ આર્યસાહિત્ય-ઋગ્વેદમાં મળે છે. દા. ત. ‘ ચળઓ જેમ સમિતિમાં એકઠા મળે છે ’ (ઋ. ૧૦-૯૭) એ તથા એ જાનના બીજા વંદિક ઉલ્લેખો જોતાં ઋગ્વેદકાળમાં રાજાઓ એટલે કે ક્ષત્રિયોની-ક્ષત્રિય બ્રુવ્ય પુરો-યોની સભાઓ મળતી એમ દેખાય છે. આ ઋગ્વેદીય સમિતિના કામકાજની પદ્ધતિ વિશે અથવા એના હાથમાં કેટલી સત્તા હતી એ વિશે આપણે ખાસ કાંઈ જાણના નથી; પણ બ્રાહ્મણકાલીન વિધાટકિ અર્થે મળતી સમિતિઓ કે પરિપદો વિશે આપણને ફીકડીક માહિતી મળે છે.

બ્રાહ્મણકાળમાં પણ ઋગ્વેદકાલીન ચળકીય સમિતિઓ તે આજ રહેલી જ હતી; કારણ કે પછીના બૌદ્ધકાળમાં કેટલાંક મહા

પરિવહની પુરાણી પ્રથા

જનસત્તાક રાજ્યો હતાં અને તેમાં રાજ્યકારણનો વિચાર કરવા માટે
 ૪૬ રાજકારણી પુરુષો સમિતિઓમાં એકઠા થતા એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ
 છે; પણ અહિં એ સમિતિઓનું પ્રયોજન નથી. બ્રાહ્મણકાળમાં આ
 સિવાય મોટા યજ્ઞો વખતે જે ઋત્વિજો તથા બીજા બ્રાહ્મણો એક
 સ્થળે એકઠા થતા તેઓનીયે પરિવહો મળતી. ઘૃહદારવ્યક ઉપનિષદમાં
 આવી એક પરિવહનું સસ્ત્ર વર્ણન છે. તેમાં કહ્યું છે, કે “વિદેહના
 રાજા જનકે ધણી દક્ષિણા જેમાં આપવાની હતી એવો યજ્ઞ એકવાર
 કર્યો હતો. આ પ્રસંગે કુરુ અને પંચાલ દેશના બ્રાહ્મણો એકઠા થયા
 હતા. ત્યારે રાજા જનકને એકઠા થયેલા આ બ્રાહ્મણોમાં સૌથી વધારે
 શાની બ્રાહ્મણ કોણ છે એ જાણવાની ઈચ્છા થઈ; એટલે તેણે એક
 હજાર ગાયોને (સભાસ્થાન આગળ) બેઠી રાખી. આ દરેક ગાયના
 શિંગડા સાથે સોનાની દસદસ ખરીઓ બાંધેલી હતી. પછી તેણે બધા
 બ્રાહ્મણોને કહ્યું, કે ‘પૂજ્ય બ્રાહ્મણો ! તમારામાંથી જે કોઈ બ્રહ્મિષ્ઠ
 (એક બ્રહ્મણની) હોય તે આ ગાયોને લઈ જાય.’ કાંઈ બ્રાહ્મણ ગાયો
 લેવા આગળ ન આવ્યો; ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યને કહ્યું, કે
 ‘ભાઈ સામશ્રવા ! આ ગાયોને લઈ જા.’ અને તે ગાયોને દોરી ગયો.
 આ જોઈને તે બધા બ્રાહ્મણોને ક્રોધ ચડ્યો. એ બધામાંથી રાજા
 જનકને હમેશાં યજ્ઞ કરાવનાર અશ્વત્થ હતા, તેણે યાજ્ઞવલ્ક્યને
 પુછ્યું: ‘યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તું શું, અમારા બધામાં, બ્રહ્મિષ્ઠ છે ?’ તેણે
 જવાબ આપ્યો. ‘અમે બ્રહ્મિષ્ઠને નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમે તો
 ગાયો લેવાની ઈચ્છાવાળા છીએ.’

યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉપલા ઉપહાસ જેવા ઉત્તરથી બ્રાહ્મણોને વધારે
 ક્રોધ ચડ્યો હતો, એટલે અશ્વત્થ આદિ એકઠા થયેલા બ્રાહ્મણોએ યાજ્ઞ-
 વલ્ક્યના શાનની પરીક્ષા કરવો માટે તેને ઔપનિષદવિદ્યા સંબંધી
 પ્રશ્નો પુછવા માંડ્યા. આ એકઠા થયેલા બ્રાહ્મણોમાં ગાર્ગી વાયલ્ક્યની
 નામની બ્રહ્મવાદિની સ્ત્રી પણ હતી. તેણે પણ પ્રશ્નો પુછ્યા છે. એક
 પછી એક પ્રશ્ન પુછનારને યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપે છે, જેથી તે પુછ-

નાર સંતુષ્ટ થઈને બેસી જાય છે અને બીજાને આહ્વાન પ્રશ્ન પુછવા બેસી જાય છે. આત્મ વિદેહના આ પ્રાચીનતમ વિદ્યાર્થીએલેલનું વર્ણન છે. રાત્રિ જનક તો આરંભના શબ્દો પછી શ્રોતા જ રહ્યા હાગે છે. બધો સંવાદ યાત્રવશ્ય અને અશ્વઘાતિ આહ્વાનો વચ્ચે જ ચાલે છે અને ઉપરે યાત્રવશ્યે બધાને પુછેલા એક પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર આપવાની હિંમત કરતું નથી એટલે આધ્યાત્મિક રહસ્યબોધક યોગી શોધકો વડે યાત્રવશ્ય ઉપસંહાર કરે છે.

વિદેહના જનકની આ પ્રાચીન સમિતિમાં વિદ્યાનું ઉચ્ચ વાતાવરણ છે. આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે જ બધો સંવાદ થયો છે. આધ્યાત્મવિદ્યાની દૃષ્ટિથી એ ઉપનિષદના બીજા ભાગો અને આ ભાગ વચ્ચે કશો તફાવત નથી; પણ સમિતિમાં એકલા મળેલા આહ્વાનોના વર્તનનું વાતાવરણ નિર્ભળ નથી. આરંભમાં જ આહ્વાનો ક્રોધ કરે છે, પછીથી એક સભાસદને ઔપનિષદ પુરુષના અજ્ઞાન માટે ‘તારું માથું પડી જશે’ એ રીતે યાત્રવશ્ય સાપ આપે છે.

ઔપનિષદ પછીના સમયમાં, ઉપર જેનું વર્ણન કર્યું તે પ્રકારની સભા-સમિતિઓ મળવાનું સર્વદા આશુ રહ્યું છે. પાછલા કાળની સભાઓમાં વિદ્યાનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે અને વર્તનની મક્કિનતાનું પ્રમાણ વધ્યું છે પણ એ ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કર્યા પહેલાં ઉપનિષદાક્ષીન તથા તત્પરશ્વાસાક્ષીન પણ ઉભયથા વિરુદ્ધ સમિતિનું દર્શન કરી લઈએ.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આખ્યાયિકા છે કે ‘આરણ્યેય શ્વેતશ્વેત પંચાલોની સમિતિમાં ગયો હતો. ત્યાં તેને પ્રવાહણુ નૈવલિએ પુછ્યું: ‘કુમાર ! તને પિતાએ શિક્ષણ આપ્યું છે ?’ કુમારે જવાબ આપ્યો: ‘હા’ એટલે પ્રવાહણુ તેને પ્રશ્નો પુછ્યા, જેની પોતાને ખબર ન હોવાથી એ પાછો પોતાને ઘેર જાય છે અને પિતાને કહે છે કે, ‘તમે મને બણાવ્યા વગર, તને બણાવી દીધું એવું કેમ કહ્યું ! રાજન્યબન્ધુ(પ્રવાહણુ નૈવલિ)એ મને પાંચ પ્રશ્નો પુછ્યા, જેમાંથી

એકેયની મને ખબર નહોતી.’ ત્યારે પિતાએ કહ્યું: ‘હું એ જાણતો હોઉં તો તને કેમ ન કહું?’ પછી તે પોતે જ પ્રવાહણુ નૈવલિને ઘેર જાય છે અને તેની પાસેથી પંચાગ્નિ વિદ્યા શીખે છે.’

(છાં. ઉ. ૫, ૬)

આ વિદ્યાપ્રહણના પ્રસંગમાં ભાગ લેનાર કાષ્ઠના ચિત્તમાં કશી કલુષિતતા નથી.

છાં. ઉ.માં જ એક ખીજ આખ્યાયિકા એવી છે કે ‘શિક્ષક શાલાવત્પ, ચૈક્રિતાયન દાસ્ત્ય અને પ્રવાહણુ નૈવલિ, એ ત્રણેય ઉગ્રદીપ્ત વિદ્યામાં કુશળ હતા. તેઓએ કહ્યું કે ‘ચાલો, આપણે ઉગ્રદીપ્ત વિદ્યા કથા કરીએ.’ પછી તેઓ ખેડ અને ચર્ચા કરી. (છાં. ઉ. ૧-૮) એ જ ઉપનિષદમાં ત્રીજી આખ્યાયિકા એવી છે કે પ્રાચીનશાલ ઔપમન્યવ, સત્યયજ્ઞ પૌલુપી, ઈન્દ્રધુમ્ન ભાસ્કવેય, જનશર્ક રક્ષ અને પુરુક્ષિ આશ્વતરશ્ચિ; એ મહારાણા (મોટા મકાનમાં રહેનારા) મહા ઓત્રિય આજ્ઞણો ભેગા મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા; કે ‘કોણ આત્મા છે? અને આજ્ઞા શું છે?’ પછી ‘હમણું ઉદાલક આશ્ચિ આ વૈશ્વાનર આત્માનો અભ્યાસ કરે છે માટે ચાલો એની પાસે જઈએ.’ એમ વિચારી એ બધા ઉદાલક પાસે જાય છે. તમે વિચાર થાય છે કે ‘આ મોટા ઓત્રિયો છે, કદાચ પોતે બધા ખુલાસો ન કરી શકે માટે એણે પોતાની પાસે આવેલા બધાને કહ્યું, કે ‘ચાલો, આપણે અશ્વપતિ કેકય, જે એ જ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તેની પાસે જઈએ.’ અને પછી બધા સમિધ હાથમાં લઈને અશ્વપતિ પાસે જાય છે અને અશ્વપતિ પહેલાં દરેકને ‘તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો?’ એ પુછે છે અને પછી પોતે જે વિશેષ જાણે છે તે કહે છે.

(છાં. ઉ. ૫-૧૧-૧૨ વચ્ચે)

ઉપર જેનો સાર કીતાર્યો છે એ ઔપનિષદ સમિતિઓમાં વિદ્યા-વદ્ધિના ઉદ્દેશથી એકા મળીને વિદ્યાનો વિચાર કરે છે અને કાષ્ઠની

વિશેષતઃ તરીકે ખ્યાતિ હોય તો તેની પાસે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા બધા સાથે પણ જન્ય છે. અહિં એક જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનું છે કે ઔપનિષદ વિદ્યાશક્તિના આ પ્રયત્નોમાં વિશેષજ્ઞતા જ્ઞાનાધિક્યનો સ્વીકાર છે પણ એની ખાસ વિદ્યા પુરતો; પરિણામે ધાર્મિકની નહિ પણ વિદ્યાના ઉપાસકની ભુદ્ધિનું જ વર્ચસ્વ ઉપનિષદકાળમાં દેખાય છે.

આ પછીના કાળની પણ જરા જુદા પ્રકારની, તાર્કિક ચર્ચા અર્થે નહિ પણ ધાર્મિક નિર્ણય કરવા માટે મજેથી પરિણેશનું જ વર્ણન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળે છે તેની જરા ઝાંખી કરી લઈએ.

બૌદ્ધશ્રુત પરંપરા પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી તરતમાંજ કાસ્થપ, આનંદ અને ઉપાસિની હાજરીમાં ચળવટમાં બુદ્ધવચનોનો વિચાર કરવા માટે એક પરિષદ મળી હતી. પછી ૧૧૮ વર્ષ પછી વૈશાલીમાં દસ મિથ્યાવાદોનો વિચાર અને ત્યાગ કરવા માટે બીજી બૌદ્ધ પરિષદ મળી હતી. અને મૌર્ય ચક્રવર્તી અશોકના વખતમાં એક આવી જ પરિષદ પાટલીપુત્રમાં મળી હોવાની દંતકથા છે. પછી કનિષ્કના કાળમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત પરસ્પર વિરુદ્ધવાદોની ચર્ચા કરીને પ્રમાણુશ્રુત પાક નક્કી કરવા માટે કાસ્મીરમાં એક પરિષદ મળી હતી. આ પરિષદમાં હિનયાનના સર્વાસ્તિવાદના પાંચસો જેટલા અનુયાયીઓ મુખ્યત્વે એકઠા થયા હતા. આ પરિષદના પ્રમુખ પદે વસુમિત્ર હતા અને કવિ અશ્વમેધ પણ તેમાં હાજર હતા. આ પરિષદની ચર્ચાને પરિણામે મહાવિભાષા નામે બૌદ્ધ ગ્રંથ લખાયો હતો, જે ચીની ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે.*

આ બૌદ્ધ ધાર્મિક પરિષદોથી જુદી જાતની ઔપનિષદ પ્રકારની ઉપનિષદકાળ પછીના સમયની અને ઉત્તમથા વિશુદ્ધ વાતાવરણથી

* આ બૌદ્ધ પરિષદોની સવિસ્તારચર્ચા વોલેન્ટ સ્મિથે જ, ૨: એ. રો. ૧૯૦૧ પૃ. ૧૪૧-૫૮માં કરી છે.

વિધાસમિતિઓનું વૈદિક સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલું વર્ણન હવે જોઈએ. આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ચંદ્રસંહિતાના પણ જુના ધરમાં નીચેની કથા મળે છે.

ચરક સ્. અ. ૨૬નો આરંભ આ પ્રમાણે છે: ‘આત્રેય ભદ્ર-કાચ્ય, શાકુનીય, મૌગ્ધ્ય, પૂર્ણાક્ષ, કૌશિક હિરણ્યાક્ષ, કુમારશિરા ભર-હાજ, બુદ્ધિશાળીઓમાં ઉત્તમ એવા રાજા વાર્યોવિદ, વિદેહના રાજા નિમિ, મહાબુદ્ધિશાળી બડિશ અને બાલ્હીક દેશના વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બાલ્હીકના કાંકાવન એટલા વિદ્યામાં અને વયમાં વૃદ્ધ તથા જોતું ચિત્ત પોતાને વશ છે એવા મહર્ષિઓ રમણીય ઐત્રરથ વનમાં વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થયા હતા. ત્યાં (સભામાં) એટલા તે રસાદિ અર્થોના જ્ઞાનીઓ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે રસ અને આહારના જ્ઞાન સંબંધી અર્થભરપુર કથા (ચર્ચા) થઈ.’

આ ચર્ચાની પછાની વિગતમાં વૈદેતર વાંચનારને રસ આવવાનો સંભવ નથી; પણ એ જ ગ્રંથમાંથી બીજી એક આવી જ સમિતિનું વર્ણન હવે જોઈએ.

ચરક સ્. અ. ૨૫માં આયુર્વેદચાર્ય મહર્ષિઓની સમિતિનું જંગ જુહી રીતે વર્ણન છે. એમાં જ મહર્ષિઓ સમિતિમાં એકઠા મળ્યા હતા, તેઓનાં નામો આરંભમાં નથી આપ્યાં પણ પ્રત્યેક મહર્ષિ જોડવા જોભા યાય છે ત્યારે એમનું નામ આપ્યું છે. સમિ-તિના વર્ણનની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે છે. ‘જુના કાળમાં જોને (વસ્તુઓના ગુણકર્મોનું) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એવા પુનર્વસુ પાસે (અર્થાત્ એમના સભાપતિપદ નીચે) એકઠા મળેલા મહર્ષિઓ વચ્ચે આત્મા, મન ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોના સમુદાયરૂપ માણસ તથા તેને યતા રોગો અને એની ઉત્પત્તિ સંબંધી નીચેની કથા (ચર્ચા) થઈ.’

આ સભામાં પહેલાં કાઠીપતિ વામક ઋષિઓની સમિતિ આગળ

જઈને તથા અભિવાદન કરીને એક ગૂઢ પ્રશ્ન પુછે છે. એટલે પુનર્વંસ બધા ઋષિઓને કહે છે કે 'તમે બધા અમિત જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી જેના સંશયો હિત થઈ ગયાં છે, એવા છો તો કાશીરાજની સંકાને દૂર કરો.'

પત્રી મૌઋત્ય પારીદા, ચરતોમા, હિરણ્યાક્ષ, કુશિક, કોશિક, ભદ્રકાચ્ય, ભરદ્વાજ, કાંકાપન અને ભિક્ષુ આત્રેય એટલા ઋષિઓ પોતપોતાનો મત આપે છે અને બધા મતો સાંભળ્યા પછી વિવાદ કરતા ઋષિઓને પુનર્વંસ ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે 'ગમે તે એક જ પક્ષને પકડી બેસવાથી તત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. એક અમુક વાદ (અ. થીયરી)નો કે તેના વિરુદ્ધ વાદનો એ જ સત્ય છે એવો નિશ્ચય કરી લેવાથી (શોધને) છેડે-સત્ય પાસે પહોંચાતું નથી; પણ ઘણી જેવી ગતિ થાય છે. માટે વાદની અયગમયુ છોડી દહને અધ્યાત્મચિંતન કરો; કારણકે તમોગુણનો પડોદૂર થવા વગર જાણવા યોગ્ય વસ્તુમાં જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી.'

પુનર્વંસનો અંતિમ ઉપદેશ તો સનાતન સત્ય છે. ચરકમાં વર્ણવેલી આ સમિતિઓ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પરિપક્વની નાનીનાની સમિતિ (બ. કમિટી)ઓની સલામો જેવી લાગે છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ તથા ઉપલા ચરકના વર્ણનમાંથી અને એના આગલા પાછલા ભાગમાંથી એટલું સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે આ પ્રાચીન સમિતિઓનું વાતાવરણ રાગદ્વેષરહિત વિશુદ્ધ છે. અર્થા અથવા કથા-વિધાવૃદ્ધિ અર્થે જ થાય છે, પ્રશ્નો કે ઉત્તરોમાંથી સ્પર્ધા કે વિજિગીપાની નહિ પણ જિજ્ઞાસાની સુગંધ આવે છે.

ઉપનિષદકાળથી ગઈ કાલ સુધી સભાઓ-સમિતિઓ પરિપક્વની પરંપરા આ દેશમાં ચાલુ રહી છે, પણ ચરકકૃત ઉપલી સમિતિઓ પછીના સમયમાં સભા-સમિતિઓના વાતાવરણમાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું છે. ચરકસંહિતામાંથી મળતા પ્રકાશની મદદથી જ પરિપક્વની પરંપરાનો પછીનો ઇતિહાસ અવલોકીએ.

ચરકસંહિતામાં એક સ્થળે (વિ. અ. ૮) સંભાષાવિધિ (ચર્યા-
પદ્ધતિ)નું વર્ણન છે. તેમાં કહ્યું છે કે ‘ વૈદ્યે વૈદ્ય સાથે સંભાષા
(ચર્યા) કરવી. તદ્વિધસંભાષા (તે તે વિષયના નિષ્ણાત સાથેની
ચર્યા) જ્ઞાનમાં મનોયોગ કરનારી તેમ જ સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કર-
નારી છે. વળી તદ્વિધસંભાષા પાંડિત્ય વધારે છે, બોલવાની શક્તિ
આપે છે, યશ આપે છે, પહેલાં મેળવેલી વિદ્યામાં કાંઈ સંદેહ હોય
તો તે દૂર કરે છે. જેને સંદેહ ન હોય એના પશુ નિશ્ચયને દૃઢ કરે
છે તથા કોઈ વાર પહેલાં ન સાંભળેલી વિદ્યા બાલુવા મળી જાય છે.’
તદ્વિધસંભાષાની આવી પ્રશંસા ક્યાં પછી કહે છે કે ‘ તદ્વિધસંભાષા
બે જાતની છે. (૧) સંધાય સંભાષા અને (૨) વિગૃહ્ય સંભાષા. ’
ન્યાયસૂત્રમાં પણ આ વિષયની ચર્યા છે જ. ખરી રીતે આ ન્યાય-
શાસ્ત્રનો જ વિષય છે. ન્યાયસૂત્રમાં પણ આ બે પ્રકાર કહેલા જ છે.
પહેલાં ન્યાયશાસ્ત્ર ‘ તદ્વિધ સાથે સંવાદ ’ (ચરકના સંભાષા શબ્દને
બદલે ન્યાયશાસ્ત્રમાં સંવાદ કે વાદ શબ્દ વાપર્યો છે) કહેલ છે વળી
આવે સંવાદ શિષ્ય, શુરુ અને બ્રહ્મચારી જેવા અસમારહિત, અકાંક્ષી
તથા કલેશ સહન કરી શકે એવા માણસો સાથે કરવો એમ ચરકસં-
હિતા તથા ન્યાયશાસ્ત્ર બંન્નામણુ કરે છે. ટુંકમાં તદ્વિધ સાથે જ્ઞાન
મેળવવાની ઇચ્છાથી જે ચર્યા કરવામાં આવે તેનું નામ સંધાય
સંભાષા કે સંવાદ. હિખાનપદોમાંની પહેલી સિવાયની તથા ચરકની
સંનિતિઓ તે સંધાય સંવાદ માટે મળેલી પરિપદોના દાખલા છે.

આ સંધાય સંભાષાથી ઉલટી તે વિગૃહ્ય સંભાષા એટલે વિરોધી
ભાવથી કરેલી ચર્યા, જેના ન્યાયશાસ્ત્રમાં જલ્પ અને વિતણ્ન એવા બે
બેદ પાડ્યા છે. તેમાં સામા પદ્મ ઉપર વિનય મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ
થાય છે. વળી ચરકસંહિતામાં કહ્યું છે તેમ આવી વિગૃહ્ય સંભાષાઓ
કાંઈ બે વાદ કરનારાઓ એકલા બેસીને કરતા નહિ પણ પરિપદોમાં આવા
વાદો થતા. પરિપદોના જ્ઞાનસૂક્ત અને મૂઢવિરોધી અને ઉદાસીન
વગેરે અનેક પ્રકારો ચરકે વર્ણવ્યા છે. આ વિગૃહ્યમાં જિતરવાની

આપણને જરૂર નથી. પણ એ વચનોના કાળથી મઈ કાલ સુધી જે પરિપક્વ આ દેશમાં ચાલુ મળતી રહી છે તેનું હવે નમુનાના દાખલાઓ વડે ઐતિહાસિક અવલોકન કરીએ.

મૃદદારપત્રક ઉપનિષદમાંથી વિદેહના રાજા જનકની જે સભાનું વર્ણન ઉપર ઉત્તાયુષી છે તે પરંપરાની, રાજાએ યજ્ઞ પ્રસંગે તથા પાછલા કાળમાં કોઈ રાજ્યએ નવા દેવસ્થાનની સ્થાપના પ્રસંગે અથવા પોતાના ગામ્નાદોહણના કે જન્મદિવસના ઉત્સવ પ્રસંગે બોલાવેલી પંડિતોની સભાઓ 'મૃદદારપત્રક ઉપનિષદના કાળથી એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા શતકથી અથવા ચરકસંહિતાના ઉપસર્ગ કથનોના કાળથી એટલે ઇ. સ. પહેલા શતકથી આ દેશમાં ભરાતી આવી છે. આ દેશના નાના કે મોટા બધા રાજાઓએ વારંવાર આવી પંડિતોની સભાઓ ભરીને બેસવાનો એક કરતાં વધારે વાર આનંદ લીધો હશે. જેમ મદ્યકુસ્તી જેવી, કુકકુટયુદ્ધ જેવાં, હાથીઓની સાઠમારી જેવી, નૃત્ય, સંગીત અને નાટકનો આસ્વાદ લેવો તેમ સભામાં પંડિતોનો વાચ્વિલાસ સાંભળવો એ જુના રાજાઓની એક મોજ હતી. આ સામગ્રિત પંડિત સભાના એ મુખ્ય પ્રકાર હતા: એક કાવ્યવિનોદ માટે મળેલી સભાનો પ્રકાર અને બીજો યાત્રાર્થ માટે મળેલી સભાનો પ્રકાર.

કાવ્યવિનોદ માટે મળેલી સભામાં એકલા ચરેલા કવિઓ કોઈનાર પોતપોતાની નવી રચનાઓ-ખાસ તો રાજાની વિવિધભંગીથી સ્તુતિ કરતી, કથનશૈલીના ચમત્કારમાં રચતી પદ્યરચનાઓ સંભળાવતા; તો કોઈવાર સમસ્યાપૂર્તિની હરીકાર્ધમાં શીઘ્ર પદ્યરચનાશક્તિનો પરિચય આપી રાજાના ચિત્તને આનંદ આપતા તથા એ કવિઓ પોતે પણ એ વ્યાયામનો હર્ષ અનુભવતા હશે.

આ પ્રકારની કવિસભાઓનું વર્ણન બલ્લાલકૃત ભોજપ્રબંધમાં તથા મેરુતંગ, રત્નમંદિરશિલ્પિ વગેરેના ભોજપ્રબંધોમાં મળે છે. વળી રાજશેખરસંહિતા અનુવિંશતિ પ્રબંધમાં ગુજરાતના રાજા વીરલદેવ (ઇ. સ. ૧૨૨૪ થી ૧૨૬૨)ની રાજસભામાં વાગ્દત્ત, સોમાદિત્ય,

કમવાદિય વગેરે જુનજુન કવિઓએ આગેલી ૧૦૮ મમસ્યાઓ અમંચન્દ્ર કવિએ પુરી કરી હોવાનું વર્ણન છે. ગળઓ તરંધી કવિઓને દાનો મળતા એ કહેવાની જરૂર નથી.

આને કવિઓની મલાઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મંરૂત ભાષામાં કાવ્યવિનોદ કન્નારી સભાઓના દાખલા છે, અને મંરૂત ભાષા કોઈની સામાન્ય ભાષા મટી ગઈ તે પછી રાજ્યઓ અને રાજપુત નન્દારો, રોઠિયાઓ વગેરે ગળમલામાં ખેસનારાઓ મંરૂત ન મમજતા હોવા છતાં મંરૂત પડિતો મંરૂતમાં કાવ્યવિનોદ કરતા તથા શાસ્ત્રચર્યા પણ કરતા, એ આશ્ચર્યકારક લાગે પણ માત્રી હકીકત છે. પણ હિંદી આદિ દેરીભાષાઓમાં સાદિય ખેડાવા માડ્યા પછી ગળમલાઓમાં ઘણીવાર-ખાન કરીને હિંદી કવિઓનો હિંદીમાં કાવ્યવિનોદ ચાલતો હોવાના ઘણા દાખલા મળે છે-વિશેષ કરીને રાજપુતાનાના ઇતિહાસમાં. વળી મહાન મોગલ શહેનશાહ અકબરની રાજમલાની અનેક ધર્મોને લગતી ધાર્મિક ચર્યાઓ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે, એ તો મોટે ભાગે ઉર્દુમાં ચાલતી હો.

ગળના આશ્રય વગર પણ મહજ રીતે થોડા પડિતો ક્યાય એમ્દા ઘઘ જાય તો પણ તેઓની વચ્ચે કાવ્યવિનોદ કે શાસ્ત્ર-ચર્યા ચાને એ જુની પેઢીઓના પડિતોની મામાન્ય પ્રથા હતી; પણ રાજાશ્રિત મલાનુ ગૌરવ જુદું જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એમાં પડિ-તોને પોતાની શક્તિ બતાવવાનો આગ્રહ વધારે ગહે એ કુદરતી છે. કાવ્યચર્યા માટે મળેલી મંરૂત પડિતોની રાજાશ્રિત મલાના દાખલા ઉપર જોયા. હવે શાસ્ત્રચર્યા માટે મળતી રાજાશ્રિત સભાનો દાખલો જોઈએ. આ પ્રકારની એક ઐતિહાસિક સભાનું સરગ વર્ણન મુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ નામના જૈનકવિ યશચન્દ્રે વખેલા નાટકમાં મળે છે. ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની સભામાં સં. ૧૧૮૧માં થયેલા જે વાદનું વર્ણન આ નાટકમાં કરવામાં આવ્યું છે તે ઐતિ-હાસિક હકીકત લાગે છે. સિદ્ધરાજના અધ્યક્ષપદે તેની રાજસભામાં

ઠેનધર્મની સ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની જે મુખ્ય શાખાઓના જે પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે પ્રચંડ વાદ થયો હતો. તેમાં સ્વેતાંબર શાખાના પ્રતિનિધિ દેવસ્યરિ હતા અને દિગંબર શાખાના પ્રતિનિધિ ક્ષુદ્રકના દિગંબરાચાર્ય કુમુદ્યંત્ર હતા. આ વાદમાં કુમુદ્યંત્ર હારી ગયા એવું વર્ણન છે. અલબત્ત, લેખક સ્વેતાંબરનુવાચી છે, અને ગુજરાતમાં એ વખતથી સ્વેતાંબરનો જ પ્રચાર રહ્યો છે એ હકીકત છે. આ રાજ-સભામાં બીજા સભ્યો પણ હતા અને સિદ્ધરાજની સભામાં બ્યારસ, ન્યાય, કાવ્ય વગેરેના વિદ્વાનો હતા એમ એ નાટકમાં જ કહ્યું છે. પણ રાજ પોતે જ વાદમાં વધારે ભાગ લે છે; બાકી મુખ્ય વાદીપ્રતિ-વાદી વચ્ચેના વાદમાં ઉચ્ચ શાસ્ત્રીયતા નથી અને કુદ્ર આલેખો છે. એ કદાચ નાટકના લેખકની સામાન્ય લોકને રાજ કરવાની વૃત્તિનું પરિણામ હશે.

રાજશ્રિત નહિ એવી પણ બીજી રીતે ઉપરના વર્ણનને મળતી શાસ્ત્રાર્થ માટે મળેલી એક સમિતિનું વર્ણન શંકરદિગ્વિજયમાં મળે છે. ચૌદમા સતકમાં લખાયેલા આ ગ્રંથમાં શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્ર વચ્ચે થયેલા વાદનું ખુબ મનોરંજક વર્ણન કરેલું છે. આ વાદ મંડનમિશ્રના ધરમાં થાય છે. વાદ સમયે શંકરના શિષ્યો તેમ જ મંડનમિશ્રના શિષ્યો હાજર હશે, પણ વાદ તો શંકર અને મંડનમિશ્ર વચ્ચે જ થાય છે; અને જે ય વાદીઓ મંડનમિશ્રની પત્ની ભારતી (સરસ્વતી)ને મધ્યસ્થ તરીકે સ્થાપે છે. આ પ્રખ્યાત વાદના આરંભમાં જે સમર્થ વિદ્વાનો વચ્ચે જે કુદ્ર શબ્દચ્છલ સુક્ત ટપાટપી થાય છે તે એકેયને શોભારૂપ નથી; પછી સિદ્ધાંત વિષયક શાસ્ત્રાર્થ થાય છે, જેમાં શંકરનો વિજય થયો હોવાનો ભારતી નિર્ણય આપે છે, જેને પરિણામે પહેલાં થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે મંડનમિશ્ર શંકરના શિષ્ય થાય છે.

શંકરાચાર્ય પછી લગભગ હસો વર્ષે લખાયેલા આ શંકર દિગ્વિજય કાવ્યના ઉપલા વર્ણનમાં કદાચ ઐતિહાસિક તથ્ય શંકર

અને મંડનમિશ્રની સમકાલીનતા સિવાય કશું જ નહિ હોય. એ કાવ્યમાં વર્ણવેલા ખીજા પ્રસંગોમાં પણ યોગસિદ્ધિઓના ચમત્કારનું જ તત્ત્વ ધણું છે, જ્યારે ઐતિહાસિક તત્ત્વ નહિ જેવું છે. દિગ્વિજયકાર શંકરમતાનુયાયી હોઈને શંકરાચાર્યનો વિજય વર્ણવે એ સ્વાભાવિક છે.

શંકરદિગ્વિજયમાં વર્ણવેલા વાદો બન્ને કલ્પિત હોય, પણ સંપ્રદાયસ્થાપક આચાર્યો પોતપોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા અર્થે દેશમાં જેને અનુયાયીઓએ દિગ્વિજય તરીકે વર્ણવેલી છે તેવી યાત્રાઓ કરતા અને એ પ્રસંગે વાદો પણ થતા એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્ય વલ્લભાચાર્યના દિગ્વિજયની તથા વિજયનગરની રાજસભામાં થયેલા શાસ્ત્રાર્થમાં આચાર્યે મેળવેલા વિજયનું તથા તે પછી ત્યાંના ચન્દ્રએ વલ્લભાચાર્યને તુલાદાન આપી કનકાભિષેક કરી સત્કાર કર્યો હોવાનું વલ્લભાચાર્યના ચરિત્રલેખકાએ વર્ણન કર્યું છે.* આ દિગ્વિજયની તથા તેના એક કાર્યક્રમ તરીકે વિવિધ સ્થળે વાદસભાઓની યોજનાઓની પ્રથા શંકરાચાર્ય પહેલાંની તો ચોક્કસ ખબર નથી પણ તે પછીથી આર્યસમાજના સ્થાપક હયાનંદ સરસ્વતીના શ્રવણકાળ-પર્યંત ચાલુ રહી છે.

વાદસભાઓ આચાર્યોમાં મર્યાદિત હશે એવું ઉપર બે આચાર્યોના શાસ્ત્રાર્થોની સભાઓનો દાખલો આપ્યો છે તેથી ન માનવું. પંડિતોની સભાઓ આ દેશમાં સ્થળેસ્થળે મળ્યા કરે અને તેમાં બ્યાકરણ, ન્યાય જેવા વિદ્યાવિષયક કે ધર્મ વિષયને લગતાં શાસ્ત્રાર્થો ચાલે એ સંકડો વર્ગથી ચાલતી સામાન્ય પ્રથા હતી. આર્યસમાજના પંડિતો અને સનાતની પંડિતો વચ્ચે આવા શાસ્ત્રાર્થોની વાતો હું નાનો હતો ત્યારે ઘણીવાર સાંભળતો, બે કે એવા શાસ્ત્રાર્થ માટે મળેલી દાઈ સભામાં ગયો નથી. બિનબિન સંપ્રદાયના અનુયાયી સનાતની પંડિતો વચ્ચે પણ શાસ્ત્રાર્થો ચાલ્યા કરતા અને આવા શાસ્ત્રાર્થ પ્રસંગે પંડિ-

તોની વાણી ઉચ્ચ શાસ્ત્રાર્થની જૂનિકામાંથી હલકી ગાળાગાળીમાં જતરી પડે અને કોઈવાર મારામારી પણ થઈ જાય એમાં બહુ નવાઈ નહોતી. હુંકમાં ચરકની આ વિગૂંજસંભાષા પરિપદોમાંથી સંભાષા જોડી જઈ વિગૂંજ જ આપી રહેતો.

આ ધાર્મિકથી લુદ્ધી જનની પંડિતોની માત્ર વ્યાકરણ કે ન્યાયના કોઈક ફટ પ્રશ્નની ચર્ચા કરનારી પરિપદો જવારે મળતી ત્યારે તેમાં નુખ્ત તો વિગૂંજેજની પ્રેરકતા રહેતી. પ્રત્યેક પંડિત પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવા ઈચ્છતો, છતાં કોઈવાર સામા પાસેથી કાંઈ શીખી લેવાની જિજ્ઞાસા પણ કેટલાક પંડિતોમાં જાગતી હોવાના દાખલા સાંભળ્યા છે. જો કે મોટે ભાગે તો વિતંડામાં અને કવચિત્ ગાળા-ગાળીમાં ઉતરી જવાની વૃત્તિને પંડિતો રોકી શકતા નહિ. મારા પિતા શ્રીએ આવી પંડિતસભાઓ જોએલી અને પોતે ભાગ પણ લીધેલો, પણ એમના એક શુરને કાશીમાં શાસ્ત્રાર્થ કરતાં વિશેષી પંડિતે હરે મારી દીધેલો તે દિવસથી એમણે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું જ છોડી દીધું હતું; એમ મારા પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળ્યું હતું.

પ્રાચીન ઔપનિષદશાળથી ગઈ કાલ સુધી આ દેશમાં જે બિંમલબિંમલ પ્રકારની સમિતિઓ અને પરિપદો ભરાતી રહી છે તેનું ઐતિહાસિક ક્રમમાં સંક્ષેપમાં સ્કિર્લ્ડન ક્લબ્". સ્મિટિતો આ દેશમાં આવી પછી સાહિત્યપરિપદો, પ્રાચ્યપરિપદો, વિજ્ઞાનપરિપદો વગેરે પ્રાચીનથી બિંમલ પ્રકારની પરિપદો આ દેશમાં ભરાતી રહી છે. તેનો વિચાર અહિં અપ્રસ્તુત છે, પણ લુની પરિપદોની વિનયતપ્ત્યુનો અને એ માટેનાં વાગ્યુદ્ધોનો અર્વાચીન પરિપદોએ વારસો નથી સ્વીકાર્યો એ ખુદા થવા જેવું છે. વળી પંડિતોનો પરસ્પર સમાગમ, મનો રંજન અને કાંઈક વિદ્યાશુદ્ધિ એ અર્વાચીન પરિપદોનાં મુખ લક્ષણો છે. બવિખ્યમાં અધિકાધિક વિદ્યાશુદ્ધિ સમિતિઓ પરિપદો દ્વારા થવા કરો — એ જ ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના.

સ્વ. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

અવધ સ્મરણરેખા

સ્મૃતિ મિત્ર સ્વ. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી જેઓ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના તથા ગુજરાતના ઇતિહાસસંશોધનના ખાસ અભ્યાસી હતા તેઓ આ વર્ષના ચૈત્ર માસમાં સ્વર્ગવાસી થયા. રામલાલભાઈ ખાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)ના વતની હતા; અને દેશ વાવડા વણિકશ્રાવિમાં સં. ૧૯૪૬ની આવણ શુક સાતમે જન્મ્યા હતા; અને ત્યાં જ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૪(ઈ સ, ૧૯૦૮)માં મેટ્રિકમાં પાસ થઈ થોડો વખત ખીજે, પણ મોટે ભાગે ખાટણની હાઇસ્કૂલમાં જ, શિક્ષકના ધંધામાં જિંદગી પુરી કરી. આ રીતે રામલાલભાઈનું વ્યાવહારિક જીવન અત્યંત સાદાઈમાં એક નાના શહેરમાં વીત્યું હોઈને એમાં કશી વિશેષતા નહોતી. પણ રામલાલભાઈના ચિત્તમાં સાહિત્યજીવનની વાસના યૌવનના પ્રથમ ઉઘાડ વખતે જ જાગી હતી. ઇ.સ. ૧૯૦૯ના 'પ્રુદિ પ્રકાશ'માં એક લેખ આપીને સાહિત્યોપાસનાનો જે આરંભ એમણે કર્યો તે ચાળીશ વર્ષ સુધી-જીવનના અંત પર્વત ત્યાં રાખ્યો હતો. પણ આ સાતત્ય ઉપરાંત એમનામાં સંશોધનનો જોડો રસ હતો.

ઇ. સ. ૧૯૩૨માં ખાટણના આયુર્વેદ વિદ્યાલયની પરીક્ષા અર્થે હું ખાટણ ગયો હતો. આયુર્વેદનું નવી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપનાર એ ગુજરાતમાં પહેલી સંસ્થા હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૨માં થયેલા એના

આરબથી જ તેના આચાર્ય માન મામાના દીકન મુ બાઇ નવ અનુવાન પ્રાણુત મ પડી હતા, અને, સુગનતા મધ્યયુગના દવર્ણયુગ મમા મોલકી સુગની તે વખતે નોંધલાલી અને સમૃદ્ધિમા ઉત્તરિને શિખરે પહોંચેની જુની નાજ્વાનીને જોવાની મને આ પહેલી તક હતી આ બધા કા પુથી પાટણ તક મા । ચિત્તનુ આકર્ષણ પડી રમગે

પહેલો મેળાપ

હ પાટણ મયો વધુ કરી તેજ દિવસે નામનાવભાઈ મળ્યા અમે ત્યારે પડેની જ વાર મળ્યા અલબત્ત, તેખ તરીકે ત્યાં પડેના પરસ્પર નામથી જોળખતા હતા નમલાલભાઈના આ સમાગમથી મને એક સાથે આયુર્વેદની અને હિતદામ્ની એમ બે જૂમિકા ઉપર મહ આ સુખનો લાભ મળવાથી મન ખુબ પ્રમત થયુ

નમલાલભાઈએ ‘ પટણસિદ્ધિ નો પ્રવાસ ’ નામથી એક નાના પુસ્તકરૂપે ૧૯૧૮મા જુના પાટણના અવગોરોનો અવ્યાય પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને મે એ ૧૯૭૮થી નવા રહે થયેના ‘ સુરસત ’ મામિકમા જુના પાટણ ઉપર એક સચિત્ર લેખ એના એ પહેલા વર્તમા પ્રગટ થયો હતો એ તેખના આધારે હવે બજેમિનુ ઉત્તર ૩ ત્રાતના અવગોરો ઉપર નરમરી આકર્ષણોગિમન મનેમા પ્રસિદ્ધ થયેન પ્રમાણુત પુસ્તક આ મમાન જૂમિકાથી અમે વાતો રહે મરી પણ મને મવાનનાઈએ આરબમા જ પડ્યો મને કહે “ પાટણ પહેલી વાર આવો છો ના ? ” મે મ્યુ હા તમલાલભાઈ મહે “ મે પારુ જ હવે કાણુ કે બજેમે તોખ્યા પછી અમુ અવગોરો એણે લખ્યુ છે તે સ્યજે નથી એટલે તમે ને પાટણ પહેલા જોયુ હોત તો એ જુવ ન થાત ’ વાત સાચી છે પછી તો અમે સાથે ફરીને પાટણના જુના જોવાયોજ્ય સ્થળો જોયા એટલુ જ નહિ પણ સમાવભાઈએ મને વર્તમાન પાટણનો ય પચિય મ વ્યો તમલાલભાઈની સંલના અને સુગનતાનો મને આ પહેલા પચિયે જ અનુભવ થયો તે એમનો

સ્વભાવ જ છે એ હું ત્યાર પછીના પરિચયથી જોઈ શક્યો. છેલ્લા પચીસ-છવીસ વર્ષમાં અમે વારંવાર મળ્યા હતા. હું પાટણ જઈ ત્યારે તો મળું જ. ૧૯૩૯માં ભરાયેલ હૈમસાસ્વતમંત્ર પ્રસંગે અમે ફીક સાથે રહેલા. વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી યત્ન જોઈ શકામ જોવા અમે સાથે ગયેલા. અચવા મને દેખાડવા તેઓ આવેલા એમ કહેવું જોઈએ. એ પ્રસંગે તેઓ શ્રી. ક. મા. મુનશીને મારી સાથે મળ્યા હતા અને ત્યારે સાચા દિલથી પ્રશંસા કરતાં મુનશીને કત્તું હતું કે “ પાટણની પ્રભુતામાં જે સ્થળે સરસ્વતી વહાવી છે ત્યાં તો એ ત્યારે હોય કે ન હોય પણ આજે તો તમે અહિંના પંચાસર પાર્શ્વનાથમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ વહેવરાવ્યો.” તે પછી પણ પાટણના આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસ સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપવા હું ગયો હતો ત્યારે અમે મળ્યા હતા. વળી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વના મુખ્યમાં ૧૯૨૬માં ભરાયેલા આઠમા સંમેલનમાં તથા ૧૯૩૩માં વડોદરામાં ભરાયેલી સાતમી આરિયે-ટલ કોન્ફરન્સમાં અમે મળ્યા હતા.

સાહિત્યક્ષેત્રે સમાગમ

પણ આ પ્રત્યક્ષ મેળાપ તો ગૌણ વસ્તુ છે. એની અપેક્ષાએ સાહિત્યક્ષેત્રે વિચાર-વિનિમય ચર્ચા-ખંડનમંડન દ્વારા જે સમાગમ થતો તે જ વધારે મૂલ્યવાન છે.

પ્રાચીન સાહિત્યના તથા ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધનમાં રામલાલમાર્ધને વિશેષ સ્થાન હતો અને મને પણ સંશોધનમાં સ્થાયી સ્થ. વળી પોતે જે કાંઈક લાઘવમાં લે તેમાં જોડા બતરીને તેને અભ્યાસ કરતા. પરિણામે તેઓ જે લખે તે નિઃસ્વારન હોય તેમ જ જેને એ વિષયમાં સ્થ હોય તેને એમનો લેખ જોયા વગર ન ચાલે; અને ગુજરાતમાં સંશોધનક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારાની સંખ્યા એટલી ઓછી છે કે કેટલાંક લખાણો સંશોધકને પરસ્પર માટે જાણે લખાયાં હોય, - એવાં થઈ જાય તો નવાઈ નહિ.

અને ખરેખર એવું જન્યું છે કે મારાં 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ' જેવાં પુસ્તકોનું અવલોકન એમણે લખ્યું છે અને એમનાં લખાણોનો મેં પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ એમનાં પુસ્તકોનું અવલોકન પણ કર્યું છે. વળી મારા મતોનું રામલાલભાઈએ વારંવાર ખંડન કર્યું છે. તેમ જ એમના મતોનું મેં વારંવાર ખંડન કર્યું છે. કવિ બિલ્હણ, જગદેવ પરમાર, ત્રિદ્વાજનો અમકાલીન ચાહક, કલ્યાણે વાંધેલો વગેરે વિશે સામયિકોમાં ચાલેલી ચર્ચા તથા ઉપર કહેલા મારા પુસ્તકમાં એ ચર્ચા સંબંધી નિર્દેશો અમારાં પરસ્પર ખંડનખંડનનાં સચોટ ઉદાહરણો છે. પણ રામલાલભાઈનો મેં લાભ પણ ઠીક લીધો હતો. મારી કેટલીક ચરતચુકા એમણે પકડી પાડી હતી અને એ ઉપર મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ઉપર કહેલા મારા પુસ્તકના વિભાગ ખીજની અનુપૂર્તિમાં આના લખણ છે.

અન્વેષણમાં પ્રવીણ

રામલાલભાઈની આ સંરોધનશક્તિ ગુજરાતમાં ઠીક જાણીતી થઈ ગઈ હતી. કોઈ ઐતિહાસિક ચર્ચા વટાજે ચડી હોય તો પક્ષ-વાદીઓ તરફથી રામલાલભાઈનો મત પોતાના પક્ષમાં મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. પણ એમની સંરોધનશક્તિનો તથા આવા વિષયમાં પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિનો સરસ દાખલો તો છે ગુજરાત વિદ્યા-સભા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી)એ લખાવીને ૧૯૪૨માં પ્રગટ કરેલો 'હયાશ્રય' કાવ્ય ઉપરથી એમણે તૈયાર કરેલો 'મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ' નામનો નાનો પણ માહિતીયા ભરેલો ગ્રન્થ. તેમણે એ લખણમાં લીધેલી મહેનતના દાખલા તરીકે એક જ હકીકત નોંધવી પુરતી થશે. તેઓ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ એમની સુચનાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાત, રાગપુતાના,

• રામલાલભાઈના લખણોનો મેં કહેલો જોડો ઉપયોગ કર્યો છે એનો ખ્યાલ મારા ઈતિહાસની ટીપો ભેગથી આવશે.

સિંધ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ આદિના સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા શ્રેણીના લગભગ નેવું નકશા મોટા અસ્યે મંગાવ્યા હતા અને તેની મદદથી રામલાલભાઈ ખુબ પરિશ્રમ કરીને 'દ્વાયત્રય' કાવ્યમાં આવતાં કેટલાંક સ્થળનામોનો ખાસ નિર્ણય કરી શક્યા છે. તેમાં પણ જમ્મુમાલી નદી જેની પહેલાંના સંશોધકો શોધ કરી શક્યા નહોતા તેને રામલાલભાઈએ રાજકોટથી પૂર્વમાં પંદરેક માઇલ છેટે આવેલી જમ્મુરી નદી નામે શોધી કાઢી છે. (જુઓ એ પુસ્તક, પૃ. ૬૭). એ છપાયા પછી કોઈ સંશોધકે એ વિષે કશો જિહાવોદ કર્યો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. અને જ્યું જેતાં રામલાલભાઈનો નિર્ણય માનવામાં મને વાધો લાગતો નથી.

જ્ઞાતિસેવામાં વિદ્વતાના વિનિયોગ

પોતાની વાયડજ્ઞાતિનું ઋણ એના માહાત્મ્યનું 'વાયુપુરાણ' ભાષાન્તર સાથે છપાવીને રામલાલભાઈએ ચુકવ્યું છે. આ વાયુપુરાણ તે અદાર મહાપુરાણોમાં જે ગણાય છે તે વાયુપુરાણ નથી પણ આ એક જ્ઞાતિપુરાણ છે. બીજી કેટલીક જ્ઞાતિઓના પણ આવા માહાત્મ્યો કે પુરાણો મળે છે. આ પુરાણમાં વાયુદેવ અને તેના પુત્ર હનુમાનની ઉત્પત્તિની કથા છે. એના ઉપોદ્ધાતમા તેના રચનાકાળનો તથા વાયક ગામનો તથા વાયડજ્ઞાતિના ઇતિહાસનો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિચાર કર્યો છે. શુન્નરાતના વાણીઆઓમાથી મોઢ, નાગર, ઝારોળા, ખડાયતા, વામડા વગેરે જ્ઞાતિઓ હાલમાં જૈનધર્મી નથી પણ મધ્યકાળમાં જૈનધર્મી હતી. એટલું જ નહિ પણ વાયડજ્ઞાતિ ઉપરથી જૈનસંપ્રદાયનો વાયડગચ્છ નીકળ્યો છે, જે ગચ્છના કેટલાક અમરચન્દસરિ આદિ પુરુષો શુન્નરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે.

રામલાલભાઈની સાહિત્યસેવા વિષે આથી વધારે વિગત નોંધવાની જરૂર નથી. શુન્નરાતમાં ઇતિહાસસંશોધકો આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા, તેમાં રામલાલભાઈનું શોભાભર્યું સ્થાન હતું. પૌરાણિક, પ્રત્યક્ષાન્ત-

ગર્ભ તથા મૌખિક એ ત્રણેમાંથી દ્રાઢ પણ જાતની દંતકથામાં ઐતિહાસિક તત્વ કેટલું માનવું તેની વિચારણામાં સમલાલભાઈ અને આરી વચ્ચે દષ્ટિભેદ કહેવાય એટલો મતભેદ જરૂર હતો પણ એમનું સોગંદ્ય અને સારથ્ય એવાં હતાં કે આમી વચ્ચે દ્રાઢ દ્વિસ જરાય કડવાય ઉત્પન્ન થઈ નથી એટલું જ નહિ પણ મૈત્રી અવિચ્છિન્ન રહી છે. અહિં જે શાંતિ એમનામાં હતી તે પરલોકમાં પણ સદા રહેા.

સ્વર્ગસ્થ જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

સ્મૃદ્ધગત જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો જન્મ કચ્છમાં સંવત ૧૬૦૫ (વિન્યાશમી) માં થયો હતો, તેઓ જાતે ગિરનારા બ્રાહ્મણ હતા. કચ્છની કઠણ ભૂમિના ખાતલપણ, ટેક, ઉદ્યોગશીલતા વગેરે કૃતલાક ગુણો જયકૃષ્ણભાઈમાં સારા પ્રમાણમાં હતા. એમના પિતા ઇન્દ્રજી હાકર ખીન્ન ગિરનારા બ્રાહ્મણો પેઢે વૈષ્ણવ મંદિરમાં મુખીયાતું કામ કરતા. તેઓ અમુક વખત ધોળકાની હવેલીમાં મુખીયા તરીકે રહ્યા હતા અને પછી લખપતમાં રહ્યા હતા.

ઇન્દ્રજી હાકરને પાંચ પુત્રો હતા, જેમાં ચોથા જયકૃષ્ણભાઈ એમનાથી મોટા ત્રણે ભાઈઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એક પુરાણી, એક મુખ્યત્વે જ્યોતિષી અને એક સાહિત્ય અને વ્યાકરણના પંડિત. વૈષ્ણવ ધરના સંગીતકળાના સંસ્કારો પણ એ ધરમાં ખરા. જયકૃષ્ણભાઈએ જાતે પોતાના મોટાભાઈઓ જેટલી સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવીણતા બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલી નહિ, પણ ધરમાંથી જ વિદ્યાના, કળાના, ધર્મના અને ભક્તિના સંસ્કારો એમન ઉપર ખુબ ગાઢ પડેલા તે છેક છેલ્લી ઉંમર સુધી પ્રસંગે પ્રસંગે ન્તરી આવતા. બાળપણમાં જયકૃષ્ણભાઈની શ્રમ યોગરાતી તેથી ‘આને આપણે કયાતું નહિ કણાવીએ પણ હાટડી મંડાવશું’ એમ એના વડિલોની ધારણા હતી.

જયકૃષ્ણભાઈએ મોટી ઉંમરે હાટડી તો માંડી, પણ તે વનસ્પતિ વિધાતું જ્ઞાન વિનામૂલ્ય જઈએવાની. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારતાં

એમ લાગે છે કે બધા બાંધબાંધમાં ઉતરેલો જાણણુ મુઠ્ઠા વિદ્યા પ્રેમ જયકૃષ્ણભાઈમાં ચે મૂળથી ખરો, પણ બાળક અવસ્થામાં એને માર્ગ ન મળ્યો. અને સ્વાભાવિક રીતે ઉમ્મર સાથે બુદ્ધિ તો પરિપક્વ થઈ ગઈ. એટલે ત્યારે મોટી ઉમ્મરે વિદ્યાદેવીનો સમાગમ થયો ત્યારે વર્ષો સુધી દુષ્કાર રહેલી વિદ્યાભક્તિ એકદમ જોરથી ઉઠળી પડી. અને પં. ભગવાનજીલ ઈન્દ્રજી વગેરેનો યોગ સદ્બ્રામ્યે સાંપડવાથી બાપા ઉપરના પ્રભુત્વને અવગણીને, વિદ્યાપ્રેમે પ્રત્યક્ષ વસ્તુ સાથે જ સમાગમ ચોળ્યો.

લખપતમાં આવજી પંડ્યાની કુળી નિશાળમાં 'જયકૃષ્ણભાઈએ ગુજરાતી લખવા વાંચવાનું' અને હિસાબ કિતાબનું જ્ઞાન મેળવેલું' ખરું, પણ ખરી રીતે તો એ વખતે તેઓ શરીરને સારી રીતે ડ્રેજી રહ્યા હતા. ન્હાની ઉમ્મરે કરેલી કસરતો-ઈંડ, બેંક, મુગદળ, તરવું, મોર પગલાં, વગેરે એ જયકૃષ્ણભાઈના શરીરને ખુબ કસ્યું અને સુન્દ બનાવ્યું. વળી કુટુંબ પૈસાદાર નહિ, પણ એ વખતે કચ્છનાં ગામડામાં થી દૂધની ખોટ નહોતી એટલે પોપણુ પણ સારું મળેલું. આ ન્હાનપણની શારીરિક તાલીમ મોટી ઉમ્મરે ધણી કામ આવી. તેઓ પ્રૌઢ ઉમ્મરે ધણું કામ કરી શકતા. કલાકોના કલાકો સુધી ઉંટ ઉપર બેઠામાં રખડતાં એમને ચાક લાગતો નહિ. જઢાવરથા આવ્યા પછી ચે એંશી વર્ષની નજીક પહોંચ્યા ત્યારે પણ કામ સારી રીતે કરી શકતા, ટટાર બેસતા, ટટાર સીધા ચાલતા અને બારે મંદવાડો પણ સહન કરી શકતા.

કોઈક જઢ પંદેશીમાં યુવાન જેવો ઉત્સાહ જોવામાં આવે કે આપણા પંદેશ ઘેલા બોલી ઉઠે છે કે 'આપણે ત્યાં તો જઢાવરથામાં માણસો ઉડી પણ ન શકે એમાં ઉત્સાહ તો ક્યાંથી જ હોય?' વગેરે વગેરે. પણ પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈને જેમણે જઢ ઉમ્મરે જોયેલા તેઓને જઢાવરથામાં ઉત્સાહ શોધવા પંદેશ નહિ જવું પડે.

પણ આ કૃષ્ણનું મુખ જયકૃષ્ણનાદના નરીખમાં લાંબા વખત માટે નહોતું લખાયું. એમના પિતા એમની નાની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી થયા અને ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉંમરથી એમનો રખડપાટ શરૂ થયો. મુંબઈમાં એમના મોટાભાઈ રહેતા હતા, એટલે મુંબઈ આવતું પડ્યું. એક વખત મુંબઈથી કરાંચી અને કરાંચીથી મુંબઈ આંટા ખાધા અને છેવટે મુંબઈમાં અંગ્રેજ બચવા બેઠા. પણ નિરાળની શીના આડ આનાયે કોઈ આપે ત્યારે થાય એવી સ્થિતિ હતી, મુલાને માટે ધરતો આટલો અને વાંચવા માટે મ્યુનિસિપાલ્લીટીની બત્તી, કાગળ, પેન્સિલ વગેરે સાધનો પણ બીજા માગીને આણેલાં.

અંગ્રેજ બીલું ધોરણ, જ્યારે, તેઓ ગોકળદાસ તેજપાલ સ્કુલમાં બહુતા ત્યારે ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ પરીક્ષા લેવા આવેલા અને જયકૃષ્ણનાદને એનો ભપકો જોઈને એના જેવા થવાનું મન થયેલું એમ એ પોતે કહેતા. આમ મહામુસ્કેલીએ અંગ્રેજ ચોથા ધોરણ સુધી તેઓ પહોંચ્યા. પણ આડ આનાને બદલે એક રૂપીએ શી આપવાની આવી એટલે ગાડું અટકી પડ્યું અને હમેશ માટે નિરાળનાં દાર બંધ થયાં. આ ચોથા ધોરણ સુધીનું અંગ્રેજ જ્ઞાન એમને અંગ્રેજ મિત્રો સાથે વાત કરવામાં અને 'એટની'નાં પુસ્તકો વાંચવામાં પાછળથી સારી પેઠે ઉપયોગી થયું.

ચોથા ધોરણમાં ગોલ્ડમીધનું 'ડેઝર્ટેડ વીલેજ' કાવ્ય શીખેલા તેની કડીએ પાકી ઉંમર સુધી એમને યાદ હતી.

નિરાળનો અભ્યાસ એક વખત અટક્યો તે અટક્યો, અને સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી જેમ અને તેમ જલદી ધંધો કરવો જોઈએ એમ પોતાને લાગવાથી તથા ખીજના કહેવાથી પોતાના મોટાભાઈ સાથે પોતે મથુરા ગયેલા ત્યાં મોટાભાઈ બાલુજીનાદએ બુકસેલરની દુકાન મંડાવી એટલે જયકૃષ્ણનાદએ બુકસેલરનો ધંધો શરૂ કર્યો. આ ધંધામાં તો અડધું સાર ન હતો, પણ મથુરાના નિવાસથી અને મળ

બાપાના જ્યેષ્ઠ પુત્રામના દુકાને નવ । જેના મેળ કરેના વાચનથી
જ્યેષ્ઠભાઈને વજબાપાનો પરિચય થયો નવુરાની દુકાનમા તેઓ
મુબઈમા એ વખતના રખ્યાત જુએડા જ્યેષ્ઠાચમ મુકુદ્દણ પાસેથી
પુસ્તકો મગાવી વેચતા આ રીતે યોડો પરિચય થયેલો એટલે જ્યે
ષ્ઠાચમ મુકુદ્દણ યાના ક વા ગવા ત્યારે મધુગમા જ્યેષ્ઠ ભાઈને મળ્યા
તથા એને જાનામા પોતાની સાથે લીધા જ્યેષ્ઠાચમ મુકુદ્દણએજ
પાછળથી ૫ ભગવાનનાલ ઇન્દ્રજનો મેળાપ કરાવી આપ્યો

મધુરાની દુકાન પાચેક વર્ષ ચાલી હતો ત્યાર જ્યેષ્ઠભાઈ માદા
પડ્યા, એટલે એમના બાઈઓએ દુકાન બંધ કરાવી મુબઈમા જ્યેષ્ઠા-
ચમ મુકુદ્દણએ ૫ ભગવાનનાલ ઇન્દ્રજ પાસે દવા પ્રાપ્તવા મોડ્યા,
આ રીતે વૈધ દલી તરીક આ બે પડિતોનો ઇ મ ૧૮૭૭ મા
સબંધ શરૂ થયો, જે છેવટ સુરે શિષ્ય બાવમા પિપ્પિમ્યો

મેયના નામોમા પિતાનું નામ એન્જ ' ઇન્દ્રજ ' હોવાથી ધણા
એને એ મે બાઈઓ હશે એવી શકા થઈ છે પણ ૫ ભગવાનનાલ
ઇન્દ્રજ જુનામજા પ્રમોગ નાગર હતા અને જ્યેષ્ઠભાઈ ઇન્દ્રજ ઉપર
કલ્પ છે તેમ કચ્છના ગિ નારા બ્રાહ્મણ જ્યેષ્ઠભાઈ જ્યારે પહેલ
વહેના ૫ ભગવાનનાલને મળ્યા ત્યારે તો એ પડિતજ પ્રાચીન
રોધખોળમા દેશ પરદેશ પ્રખ્યાત ચર્ચિતગયેલા

૫ ભગવાનનાલ ઇન્દ્રજની સ્વાથી જ્યેષ્ઠભાઈનું દરદ મટણ
અને ધ વા પણ મળી ગયો ભગવાનનાલભાઈને પોતાની સાથે સુદાઓ
વગેરેમા રખડે અને શિક્ષાતેષ્ણોની નમ્યો ઉતારવાનું વગેરે મમ કરે
એવો ઉભાહી અને ચાનાક છોકરો જોતો હતો અને જ્યેષ્ઠભાઈને
કામ જોઈતું હતું એટલે બેયનો ચોગ ચર્ચ ગયો, અને ૫ ભગવા
નનાલ ઇન્દ્રજ નાશિકની પાડુસુદાના પ્રાચીન લેખાની નકલ લેવા
નાશિક મના ત્યારે તેઓ જ્યેષ્ઠભાઈને સાથે તેજતા ગયા જ્યેષ્ઠ
ભાઈએ ઉભાહ પૂર્વે શિક્ષાતેષ્ણોની નકલ ઉતારવાનું તથા એવું

ખીજી પ્રાચીન શોધ જોળને લગતું કામ શીખવા માંડ્યું. પહેલાં તો અલગત એમને મળુરીતું ચીંધું કામ કરવાનું હતું પણ ધીમે ધીમે જયકૃષ્ણભાઈ જીના અક્ષરો ઉકેલતાં શીખી ગયા, જુદી જુદી જાતના જીના સીકાએ જોળખવા લાગ્યા અને જીનાં સ્થળમાં જોડકામ કરાવતું હોય તો એ ઉપર બુદ્ધિ યુક્ત દેખરેખ રાખવામાં કામેલ થઈ ગયા. જોડમે ગેઝીટીઅરના કામમાં પં. ભગવાનલાલભાઈની કે કેમ્પ-જેલની મુચનાથી જયકૃષ્ણભાઈનો ઉપયોગ થયો છે. પણ પં. ભગવાનલાલભાઈના પરિચયથી જયકૃષ્ણભાઈને એના જીવનમાં પરિવર્તન કરનાર મોટો લાભ તો ખીજેજ થયો.

પં. ભગવાનલાલભાઈને દેશી વૈડ' સાર' આવડતું. ચરક મુશ્તમાં એમણે અવગાહન કરેલું. તેઓ ઔષધીય વનસ્પતિઓ જોળખતા અને આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) થી પણ અપરિચિત નહોતા. હવે નાશિકની મુશ્તઓમાં પં. ભગવાનલાલભાઈને આખો દિવસ માંચડા ઉપર ચઢીને કામ કરવું પડતું, પણ જયકૃષ્ણભાઈને કામ થોડું હતું એટલે તેઓ કુરસદના વખતમાં આસપાસનાં ઝાડ પાન જોળખવાનો કેવળ કુતુહલથી પ્રેમલ કરતા અને જે ન જોળખાય તેનું નામ ભગવાનલાલભાઈને પૂછતા. આમાંથી ધીમે ધીમે જયકૃષ્ણભાઈને ઝાડ-પાન જોવાનો નાહ લાગી ગયો, અલગત એ વખતે તો આ મોડું અને ઉપયોગી શાસ્ત્ર છે એવી એમને ખબર પણ નહિ. પરંતુ શોખ લાગી ગયો. પં. ભગવાનલાલભાઈએ એ શોખને ઉત્તેજન આપ્યું, જે ચાર વર્ષમાં તો જયકૃષ્ણભાઈએ આ વનસ્પતિ જોળખવાના શોખ પાછળ એટલો પરિશ્રમ કર્યો કે વનસ્પતિની બાબતમાં ભગવાનલાલભાઈ જયકૃષ્ણભાઈને પૂછવા લાગ્યા. અલગત આ વિષા કેમ મેળવવી તેનો રસ્તો ભગવાનલાલભાઈએ જ બતાવ્યો. વનસ્પતિના વર્ણનનાં પુસ્તકો હોય છે અને એ દ્વારા ન જોળખાતી વનસ્પતિ જોળખી શકાય એ વાતની જયકૃષ્ણભાઈને તો ખબર જ નહોતી. પં. ભગવાનલાલભાઈએ જ એ વસ્તુ એમને બતાવી. 'હુકરની ફર્સ્ટ' બુક એક જોડેની થી

‘બોટેની’ ના અભ્યાસની શરૂઆત કરાવી. વનસ્પતિના નમુનાઓ સુકવતાં તથા સાચવતાં ધીખન્ધુ’ અને *calyx, coolla* વગેરે વનસ્પતિશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો પણ પહેલાં એમણે જ ધીખન્ધ્યા. પણ પુસ્તકની મદદથી વનસ્પતિ ઓળખી શકાય એ કૌશલ્યો આમે જયકૃષ્ણભાઈના ચિત્તને એટલું બહુ આકર્ષ્યું કે તેઓ એની ખાછળ ગાંડા થઈને મંડી પડ્યા.

જયકૃષ્ણભાઈ પદ્ધતિસર બોટેનીનો અભ્યાસ કરી શકે એ માટે ભગવાનલાલભાઈએ એમને એ વખતના ‘આન્ટ મેડીકલ કોલેજ’ના ‘બોટેની’ના પ્રોફેસર ડા. સખારામ અર્જુનને મળવાનું કહ્યું. અને ડા. સખારામ અર્જુનને મળ્યા પછી એમની સુચનાનુસાર જયકૃષ્ણભાઈને બોટેનીનો અભ્યાસ ઝપાટાબંધ ચાલ્યો. પણ એમના અભ્યાસમાં ખરી મદદ તો એમના ઉદ્યોગની જ હતી. વનસ્પતિ જોયા જ કરે, જ્યાં જાય ત્યાં ગમે તેવા છોડ ઉગેલા હોય તે જોવા માટે, જે ઓળખાય તેનાં લાટિન, ગુજરાતી, મરાઠી જેટલાં પ્રસિદ્ધ હોય તેટલાં નામ તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રીય વર્ગ (order) યાદ કરી જાય. અરે યાદ કરવા માટે મુંબઈમાં હતા ત્યારે સાથે કોઈ મનુરને બોલાવી લેતા અને મનુરને એ ચાર પૈસા આપવાના ઠગવીને એને જેટલાં જાડ રસ્તામાં હેખાય તેટલાં નામ પોતાને પુછ્યા કરવાનું કહેતા. અદ્ભુત રીત ! જે ન ઓળખાય તેની પુછાણ કરે, પુસ્તકમાં જુએ, ડા. સખારામ અર્જુનને જઈને પુછે, ગમે તેમ કરીને પણ નામ જાણે ત્યારે છુટકો કરે. આ ખંતને પરિણામે થોડા વખતમાં મુંબઈમાં તથા તેની આસપાસમાં થતી લગભગ બધી વનસ્પતિ એમણે ઓળખી લીધી. અને થોડાં વર્ષમાં એમની વનસ્પતિ વિદ્યામાં કુશળતા એટલી પ્રખ્યાત થઈ ગઈ કે જેઠીડીઅરના કામ માટે સાથે મુંસાફરી કરતા હોય તો જે. એમ. કેમ્પબેલ રસ્તામાં આવતી વનસ્પતિનાં નામ જયકૃષ્ણભાઈને, દહેશેજ એવી ખાત્રીથી પુછે. આન્ટ મેડીકલ કોલેજના ‘બોટેની’ના પ્રોફેસર મેકડોગલ જુદા જુદા વર્ગનાં દુલોના નમુનાની જરૂર હોય કે

વનસ્પતિ સંબંધી બીજું કાંઈ કામ હોય તો જયકૃષ્ણભાઈને ચીંધે. એ વખતના સમર્થ નિષ્ઠાસ્ત્રી મેજર કોર્ડીંગ્ટન બોટેનીસ્ટ થવાનું તથા બોટેની ઉપર સુંદર પુસ્તક લખવાનું કહી જાય, મેકડોગલ્લ florist botanist તરીકે મેકનોટનને જયકૃષ્ણભાઈની ભલામણ કરે. મેકનોટન અને જયકૃષ્ણભાઈ વનસ્પતિ વિદ્યાની પ્રીતિથી ખેંચાઈને પરમ મિત્ર બની જાય. એ બધું જયકૃષ્ણભાઈની વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકે ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ થી કેવી ખ્યાતિ બંધાઈ હતી એ બતાવે છે. છેવટ મેકનોટનના તેડાવવાથી જયકૃષ્ણભાઈ માથેરાન ગયા. ત્યાં એક સાથે ચાર બોટેનીસ્ટો ભેગા થયા જેમાંના ત્રણ પરદેશી અને પરદેશની ઉંચી કેળવણી પામેલા ઉંચી પદવીવાળા હતા. (૧) બર્ડવુડ, (૨) મેકડોગલ્લ, (૩) મેકનોટન બ્યારે ચોથા જયકૃષ્ણભાઈ સાદા પદવી વગરના એક ગરીબ વનસ્પતિ ઓળખનાર હતા પણ માથેરાન ઉપર માન જ્ઞાને ભેદ જુલાની દીધો. ઉનાળાની રમઝો આ ચારે બોટેનિસ્ટોએ વનસ્પતિ પર્યટનોમાં ગાળી.

બર્ડવુડ અને મેકનોટન જેમ ઉદ્ધત સ્વભાવના સંસ્કારી અંગ્રેજો હતા તેઓએ જયકૃષ્ણભાઈની સ્થિતિ બરાબર જોઈ લીધી, આ જુવાનનો વિદ્યાપ્રેમ અને તેણે આપખણે મેળવેલી વિદ્યા જોતાં એને રસ્તે ચડાવવો જોઈએ અને રસ્તે ચડે તો એનું પોતાનું હિત થાય અને દેશનું પણ કાંઈક બહું કરી શકે એ વિચારથી આ જેમ માયાળુ અંગ્રેજોએ જયકૃષ્ણભાઈને રસ્તે ચડાવવા નિશ્ચય કર્યો. અને માથેરાનથી છુટા પડતી વખતે જેમ એકસથાએ જયકૃષ્ણભાઈને એ ધત્તાદો જણાવી પણ દીધો. પણ જયકૃષ્ણભાઈનું મન એ સ્થિતિમાં ન હતું. એમને તો વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પારંગત થવું હતું. જેમ પોતાના ગુરુ ભગવાનલાલભાઈ પ્રાચીન શોધખોળમાં હતા તેમ અને જેમ એમની ખ્યાતિ પરદેશમાં છે તેમ પોતાની પણ કેમ ન થાય ? આ પુનમાં તેઓ હતા. પણ આ અંગ્રેજો સાચા હતા. મુંબઈમાં આ રીતે રહેવામાં એમની કદર નહોતી ચતી. 'ઓખે જેઝીટીઅર' ના કામના અંગે

કેમપણે ક્યાંય મોકલે ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈને મુકાદમ તરીકે ૨૦-૩૦નો પગાર મળતો હતો. વચ્ચે ડા. ખોરીએ ‘છન્ડીઅન મેટ્રીરીઆ મેટ્રીકા’ લખી એમાં લાટિન નામો શોધી આપવાં, ઉચ્ચેખો શોધી આપવા વગેરે કામમાં જયકૃષ્ણભાઈએ મદદ કરી હતી. મદદ શું ? એમની નોકરી જ કરી હતી. હંમેશાં બજારમાંથી નમુના લઈ જતા અને તે તે નમુનાનાં નામ-વર્ણન વગેરે કહેતા. આ માટે એમને મહિને રૂ. ત્રીસનો પગાર મળતો. ડા. ખોરીએ જયકૃષ્ણભાઈનું નામ કોઈ ઠેકાણે લખ્યું નથી એ કહેવું જોઈએ.

પણ બર્ડલુક અને મેકનોટન જયકૃષ્ણભાઈ માટે કામની શોધમાં જ હતા અને વખત આવતાં મેકનોટને એ વખતના પોર્સ્બર્ગર એડમીનીસ્ટ્રેટર લેક્ષી સાહેબને સુચના કરી. લેક્ષી સાહેબને બરડાના કુંગર માટે માણસની જરૂર જ હતી. પચાસ વર્ષ પહેલાં કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં જંગલખાતું જાહિં જેવું જ હતું અને એ ખાતાની કચા પેદાશ નહોતી, પેદાશ કેમ કરવી એ કોઈ માણસ નહોતું, એટલે લેક્ષી સાહેબને આવો હુશીઆર અને ઉત્સાહી માણસ જંગલ માટે મળી ગયો એટલે તેણે આમલ કરીને બર્ડલુક અને મેકનોટન મારફત જયકૃષ્ણભાઈને પોર્સ્બર્ગર તેડાવ્યા અને એમની અરધીપરધી નામરજી છતાં ‘ક્યુરેટર ઓફ ફોરેસ્ટસ એન્ડ ગાર્ડન્સ’ તરીકે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં રાખી લીધા.

પોર્સ્બર્ગરમાં રહ્યા પછીનું જયકૃષ્ણભાઈનું જીવન સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે. એમણે રાજ્યની નોકરી કેવી નિષ્ઠાથી કરી ? બરડાનું જંગલ કેમ વધાયું ? જંગલને નુકસાન કરતા રજારીઓને અટકાવ્યા છતાં એ જ રજારીઓને કેમ પોષણ આપ્યું ? વગેરે વાતો પણ રસિક છે. પણ અહિં વિસ્તારથી લખવા માટે જગ્યા નથી; અને વિસ્તૃત જીવન-ચરિત્રમાં એ જથ્થું આવશે.

વનરક્ષા વિધા સંજોગે પોર્સ્બર્ગરમાં રહ્યા પછી જે પ્રયાસો

જયકૃષ્ણભાઈએ ક્યાં તે પણ સારી પેઠે જાણીતા છે. કારણ કે ઈ. સ. ૧૮૮૯ થી ૧૯૦૪ સુધીમાં પોરબંદરમાં, રાજકોટમાં, ભાવનગરમાં, અમદાવાદમાં અને મુંબઈમાં કમથ: ભરાયેલાં પ્રદર્શનોમાં એમણે પોતાના ઝરડાની વનસ્પતિના વિશાળ સંગ્રહો મુક્યા હતા. વળી છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી વનસ્પતિ સંબંધી પુષ્કળ લેખો એમણે વેદક માસીકામાં તથા અન્યત્ર લખ્યા છે. વૈદ્ય સંમેલનમાં પણ અનેક પ્રદર્શનોમાં એમણે પોતાના નમુનાઓ મુક્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૧૭ના પુનાના નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલનમાં પ્રદર્શનમાં નમુનાઓ સાથે વનસ્પતિ-જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું એમણે જે કામ કરેલું તે ધણાને યાદ હશે: અને છેવટ પોતાની લગભગ છોતેર વર્ષની ઉંમરે શરીરમાં તાવ હોવા છતાં અમદાવાદમાં ભરાયેલા પહેલા ગુજરાત પ્રાન્તીય વૈદ્ય સંમેલનના પ્રદર્શનમાં નમુનાઓ મુકીને તથા તે સંબંધી વ્યાખ્યાન કરીને વૈદ્યો તરફની છેલ્લી ફરજ બજાવી લીધી.

વળી ઈ. સ. ૧૯૧૦માં વનસ્પતિ શાસ્ત્રનો મોટો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૯૨૩માં કચ્છની જડીબુટ્ટીનું પુસ્તક લખીને જન્મ-ભૂમિનું ઝણ પુરું કર્યું. કચ્છની જડીબુટ્ટીના કામને અંગેજ તેઓ ઈ. સ. ૧૯૧૩ થી ૧૯૧૮-૧૯ સુધીનાં પાંચ છ વર્ષોમાં વારંવાર કચ્છના મહારાવશ્રીને મળેલા. પરિણામે મહારાવશ્રીની પોતાના રાજ્યના આ વહ રત્ન તરફ લાગણી ખેંચાણી. અને તેઓએ એમને માંડવીમાં ફરીઆની રેતીને અટકાવવા માટે ચોખ્ખ વનસ્પતિ લાવવાના કામ ઉપર નીમ્યા. ખરી રીતે આ નોકરી નહોતી, જયકૃષ્ણભાઈને ગમતું કામ. મહારાવશ્રીએ શોધી આપ્યું હતું. એ કામે એમની છાંદગી થોડી લંબાવી હશે એમ હું તો માનું છું. મહારાવશ્રી અને કુમાર માધુ-ભાઈ સાથેજ જયકૃષ્ણભાઈ વધારે પડતો શ્રમ ન લ્યે એની ખાસ દરકાર રાખના.

છેલ્લાં ચારેક વર્ષોથી જયકૃષ્ણભાઈએ રક્ષારોપણની પ્રતિ ઉપા-રેલી. કચ્છમાં એક રક્ષારોપણ મંડળ પણ સ્થાપેલું. ખરું કહું તો

ગુજરાતમાં વનસ્પતિ વિધાનો રોજ જોઈ શકાય છે, ગુજરાતીઓ વનસ્પતિના સ્ત્રોતો પદ્ધતિમર અભ્યાસ કરીને વનસ્પતિ ઓળખતા થીએ, ખીજા શબ્દોમાં વનસ્પતિ વિધાના વિદ્વાનોની પરંપરા ગુજરાતમાં ચાલે છે જ્યક્ષ્ણુભાષના જીવનની પરમ વાસના હતી એ માટે જ ગુજરાતીમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખ્યું, એ માટે અનેક પ્રયત્નો કરી જોયા, વિદ્યાદાન માટે અને પાત્રો ઉપર પરિશ્રમ કરી જોયો. પણ એમની અતની જ્ઞાનના ન ફળી આ લખુ છું ત્યારે ભાષણી બાપાનાલ ગુરુ શ્રાદ્ધ કે વા કેવો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે મારા ધ્યાન બહાર નથી જ્યક્ષ્ણુભાષને પંચ મ્હાત્ર પોતાનું તર્પણ કાઢક બાપાલાલ કરશે એમ લાગુ ટોચ તેમ એમના પત્રો જોતા લાગે છે

હેલ્લા ત્રણેક વર્ષથી જ્યક્ષ્ણુભાષએ મ્હંની બહાર નીકળવાનું છોડી દીધું હતું સીતોતર વર્ષે એમ થાય એ નવાઈ ન ગણાય ભારતભૂમણ પડિત મહનમોહન માનવીઆજએ બ્હાન્સ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં વનસ્પતિ વિદ્યાન બતાવવા એમને તેજાવ્યા હતા પણ નઈ થકે એની ઘરીની રિયતિ નહોતી જતા માણવીમાં ખુબ મહેનત કર્યા ત્યાં મહેનત વનસ્પતિ રોપવાની, ઉછેરવાની, તથા ખીજાઓ પાસે રોપાવવાની વાદસરોય કેન્દ્ર ગયા ત્યારે માણવીમાં સુંદર વનસ્પતિ પ્રદર્શન ભરેન અને મહાત્મા ગાંધીજી મ્હં પધાર્યા ત્યારે એમને હાથે જલારોપણ કરાવેલું

પણ હેલ્લા આડેક મહિનાથી ઘરીર વધારે નખતું પડતું હતું. તેમાં ચારેક મહિના ઉપર નવમાં પડી ગયા અને હાડકું બાગુ જતા એમાંથી મેં ગયા ત્યાં દુર્ભાગ્યે એમની એકની એક પુત્રી આ સૌ બહેન સુર સુવાવડામાં માદી પડીને સ્વર્ગસ્થ થઈ એથી વર્તની ઉમરે પહેલેની અને ખુબ વયગાદને જીર્ણ થએલું ઘરીર આ ધા ન નહન કરી રાખતું અને પુત્રીની પગવાડે અઠવાડીઆમાં પોતે આલી નીકળ્યા

આ રીતે વનસ્પતિ વિધાને અર્પાએલું દીર્ઘજીવન પુરું થયું અને આ નોંધ પુત્રી કરતા જ્યક્ષ્ણુભાષ વનસ્પતિ વિધામાં ખ્યા

પારંગત હતા એ દર્શાવવા વનસ્પતિ વિદ્યામાં લીનીયન સોસાયટીના મેમ્બર હોવાનું મોટું માન ધરાવનાર અને Poisons Plants of Bombay ના લેખક સદગત લેક્ટેનન્ટ કર્નલ કિર્તિકરના નીચેના શબ્દો જ ટાંકવાનું યોગ્ય ધારું છું. તા. ૨૬-૧-૧૦ના કાગળમાં કિર્તિકર લખે છે કે:—

“To me you are an authority on the subject (Botany)...I have much to learn from your book.

Your Most gratefull brother

K. R. Kirtikar

“P. S. you are my guiding light in Botany.”

અને ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં જોએ એ-ચ આર્થ ધી રાયસ એડીઆટીક સોસાયટીની સતસવત્સરી પ્રમંજે વિજ્ઞાનવિભાગ આગળ Progress of the Natural History during the last century વિશે જોવના જયકૃષ્ણ વિશે કહે છે કે “Jaykrishna's knowledge of Indian plants is always accurate.” સને ૧૬-૧-૧૫ના જયકૃષ્ણમાર્ષ ઉપન્ના એક કાગળમાં લખે છે કે:—

“You may depend on my word that you are the most reliable person regarding identification of plants, I have ever known in my life.”

નોંધ:—જયકૃષ્ણમાર્ષના હવનની આ નોંધ લખવામાં જાઈ જાપાલાએ લખેના જયકૃષ્ણમાર્ષના હવનચરિત્રનો પુષ્કળ લાભ લીધો છે. અનુદાનતાએ હવનચરિત્ર પુસ્તકાકારે બહાર પાડવાની ધાન્ય છે.

અવસાન નોંધ

સદ્ગત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈધ.

વિશ્વનાથ પ્ર. વૈધ બા. એ; બારિસ્ટર, જી. ડી. જેમને લગભગ ૭૮ વર્ષની વૃદ્ધ ઉમરે મુંબઈમાં તા. ૧૧-૧૨-૧૯૪૦ને રોજ વાર્ધક્યની અસરથી સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓ જ્ઞાતિએ પ્રશ્નોરા નાગર હતા અને પોરબંદરમાં મે. ૧૯૧૬ની પ્રગણ સુદિ આફમે જન્મ્યા હતા. પોરબંદર પ્રશ્નોરાઓનું છુતું ગામ છે. સ્વ. વિશ્વનાથ-ભાઈના પૂર્વજો દેહલીક પેઢીઓથી પોરબંદરમાં રહેતા હતા, એમના કાકા જયકૃષ્ણ જીવનરામ રામબાવાના શિષ્ય અને સારા વેદાંતી હતા. એમના પિતા પ્રભુરામ જીવનરામ જામનગરના વિદ્યુલભઈના શિષ્ય અને સારા વૈધ હતા.

પોરબંદરથી વિશ્વનાથભાઈના કાકા અને પિતા બે ય આજથી સીત્તેર વર્ષ પહેલાં મુંબઈ આવ્યા હતા. મુંબઈમાં જયકૃષ્ણ મહારાજે વેદાંતની કથા વાંચવા માંડી અને પ્રભુરામ ભટ્ટે વેદકથંધો શરૂ કર્યો. જયકૃષ્ણ મહારાજનું વેદાંતપ્રવચન એ જમાનામાં બહુ પ્રખ્યાત હતું. એમની કથા સાંભળીને વેદાંતના ઊંડા બોધ સાથે જેઓનાં સમગ્ર જીવન સંસ્કારી થઈ ગયાં એવાં માણસોને હું 'ગાહુ' છું. વિશ્વનાથ-ભાઈમાં પણ સંસ્કૃતવિદ્યા ઉપર તથા ન્યાયવેદાંત ઉપર જે પ્રેમ હતો

તે આ કાકાની અસર. જ્યઃકૃષ્ણ મહારાજે વેદાંતની કથામાંથી સારો પૈસો પણ મેળવેલો.

પ્રભુરામ બદ્દલએ મુંબઈમાં આવીને વૈદ્યકધંધો શરૂ કર્યો. તેઓ પોતે સારા વૈદ્ય અને પોર્ણદર-કારિયાવાડથી આવેલા ભાટીઆ વગેરે મુંબઈમાં વેપારમાં જામી ગયેલા એટલે એમના ઉત્તેજનથી વૈદ્યરાજનો ધંધો પણ થોડા વખતમાં જ સારો ચાલવા લાગ્યો. એ વખતે મુંબઈમાં ગુજરાતી વૈદ્યોની સંખ્યા ઘણી ઓછી, ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાંથી પચ્ચીસેક વર્ષથી દાકતરો નીકળવા માંડેલા પણ તેનીયે સંખ્યા અતિ અલ્પ, કારણ કે પહેલા દાકતરોમાંથી ઘણા તો સરકારી નોકરીમાં પડેલા અને લોકોમાં દેશી વૈદ્યકની પ્રતિષ્ઠા ઘણી. આ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં પ્રભુરામ બદ્દલએ અર્થ અને પ્રતિષ્ઠા સારા પ્રમાણમાં મેળવ્યાં.

વેદાંતી અને વૈદ્ય એ ય બાઈઓ સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી હતા. વૈદ્યધર્મસભાની તેઓએ સ્થાપના કરેલી અને આર્યધર્મપ્રકાશ નામનું માસિક કવિ કેશવલાલ હરિરામના તંત્રીપદ નીચે એમના તરફથી નીકળતું.

સદ્ગત વિશ્વનાથભાઈની બાલ્યાવસ્થા વખતે ઘરમાં કેલું વાતાવરણ હતું એનો ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેવાથી ખ્યાલ આવશે પણ એમના પ્રશ્નોર સમયમરકો કારિયાવાડમાં ય અંગ્રેજી બાલુવા માંડેલા ત્યારે આ તો મુંબઈમાં રહેતા. વળી પ્રભુરામ બદ્દલ એ જમાનામાં આગળ પડતા ઉત્સાહી ગૃહસ્થ. પરિણામે વિશ્વનાથભાઈ અંગ્રેજી કેળવણી લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૩માં મેટ્રિક થઈ, એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાંથી બી. એ. થયા અને એમના નાનાભાઈ શ્રી. પોપટભાઈ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા. વિશ્વનાથ ભાઈ તો પછી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં વિદ્યાપત નામની બારિસ્ટર યથ આબ્યા હતા-એ ક પ્રશ્નોર ગુણિતમાં વિદ્યાપત જવાની સરખાત એમની પહેલાં થયેલી.

વિશ્વનાથભાઈએ બારિસ્ટર હોવા છતાં વકીલાત બાજ્યે જ કરી છે. મોટે ભાગે વેપાર કહેવાય એની જુદી જુદી લાઈનમાં એમણે પોતાનો મુખરૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યો છે. તેઓ હિંદુ કામના અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થ અને જે. પી. હતા અને પોતાની લાગવગતો લાભ પોતાના શાંતિ-જનોને તથા ખીજાઓને આપતા. પણ અહિં નોંધવા ગોચ્ય તો એમનો જાહેર પ્રવૃત્તિનો અને સાહિત્યનો સોખ છે.

વિશ્વનાથભાઈ વિવાયત ગયા હતા ત્યારે જ ૧૯૦૨ની ઓરિ-એન્ટલ કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવા ગયા હતા અને માગ ધા-વા પ્રમાણે રાયલ એસિઆટિક સોમાઈટીમાં મેમ્બર પણ ત્યારે જ થયા હતા.

પછી ૧૯૦૪માં મુખર્જી આપ્યા પછી એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં મુખર્જીમાં ભગ્યેન નેશનલ કોંગ્રેસમાં એમણે ભાગ લીધો હતો વ્યવસ્થામંડળમાં હોય એવો ભાસ મને એ વખતે થયો હતો. પછી પણ વિનીત દળમાં તેઓ ભાગ લેતા. છેવટ મત્યામહયુગ સર થયા પછી રાજકીય ક્ષેત્ર એમણે છોડી દીધું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશ્વનાથભાઈને પહેલેથી જ ખરો. એમણે J. સ. ૧૮૯૦માં લખેલું 'મન્સ્વતીચન્દ્રનું અવસોકન' એ મન્સ્વતીચન્દ્ર ઉપર ગ્રન્થાકારે પહોંતુ લખાણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પછીના ત્યાગ વર્ષોમાં એમણે કશું ખાસ અર્પણ કેમ ન કર્યું? એ પ્રશ્ન સ્વામાવિક રીતે ટુરે છે એ વિચારમાં તીવ્ર ગમ નહિ હોય એમ માનવું.

ગુજરાતીમાં લખવાની પ્રવૃત્તિ ચાતુ ન રાખી પણ ગુજરાતી સાહિત્યની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં નસ લેવાનું વિશ્વનાથભાઈએ ચાતુ ગમ્યું હતું. ૧૯૦૭ની મુખર્જીની સાહિત્યપત્રિકામાં તેઓ કાર્યવાહક મંડળના સભામદ્દ હતા એવો મને ખ્યાલ છે પછી પણ અને ત્યાર હાજરી આપતા.

સંસ્કૃત વિદ્યાના મંસ્કાર એમને વાનામાં મળ્યા હતા અને પછી પણ ન્યાયવેદાતનો વ્યાસ મ રાખ્યો હતો 'ન્યાયસાન' નામનું

એક પુસ્તક એમણે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમ જ અદ્વૈતાનુસાર નામનું એક નાનું વૈદ્યન્ટવિષયક પુસ્તક લખ્યું છે. આ વિષયમાં પણ પ્રબળ લેખનપ્રવૃત્તિ વિશ્વનાયભાર્ષદે નથી કરી પણ તદ્વિષયક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સારો ભાગ લીધો છે. આ દેશમાં પહેલી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ જે પુનામાં ઇ. સ. ૧૯૧૯માં ભરાઈ હતી તેની સ્વાગતસમિતિના વિશ્વનાયભાર્ષદ અધ્યક્ષ હતા અને એ પછી અહિંની ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સની વ્યવસ્થાપક સમિતિના એક સભાસદ તરીકે તેઓ રહ્યા હતા અને તેની ધણીખરી બેઠકોમાં હાજરી આપી હતી.

વળી વડોદરાની સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સના સુજરાતી વિભાગના તેઓ પ્રમુખ હતા. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૮ની ઓક્સફર્ડની ઇન્ટરનેશનલ ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસમાં તેઓએ હાજરી આપી હતી તથા ઈશ્વારસ્થોપનિષદ ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. વળી યુરોપ જાય ત્યારે ત્યાં મળીહળીને તેમ જ ત્યાંથી અહિં કોઈ આવે તેને અહિં મળીહળીને તથા પત્રવ્યવહારથી યુરોપના પ્રાચ્યવિદ્યાપંડિતો સાથે જે વિશ્વનાયભાર્ષદ સંબંધ રાખ્યા કરતા તેઓ આ દેશના પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો સાથે સંબંધ રાખે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

પ્રાચ્યવિદ્યાવિષયક પ્રવૃત્તિમાં રસ હોવાથી જેમ એ સંબંધી સામયિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિશ્વનાયભાર્ષદ ચાલુ ભાગ લેતા તેમ એ વિદ્યાના કન્દ્રરૂપ સુંબર્ઝની રાયલ એસિઆટિક સંસ્થાના આશ્રયન સભ્ય તો પોતે હતા જ પણ એની વ્યવસ્થાપક સમિતિના લાંબા વખત સુધી સભ્ય રહ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ અમુક વખત સુધી ઉપપ્રમુખ પણ સુંઠાયા હતા. વળી પુનામાં ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટની નવી સ્થાપના થતાં આરંભથી જ એ કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તથા પોતાની લાગવગ વગેરેથી એ સંસ્થાને આર્થિક સાહાય્ય પણ અપાવી હતી એમ સાંભળ્યું છે. વળી ઇન્સ્ટિટ્યુટના એક કાર્યવાહક તરીકે ઓક્સફર્ડની ઇન્ટરનેશનલ ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં ઇન્સ્ટિટ્યુટ તરફથી યતા મહાભારતના સંપાદન-

કાર્યમાં કુશળતાં જુદાં જુદાં પુસ્તકાલયોમાં સચવાયેલી મહાભારતની હાથપ્રતોનો ઉપયોગ થવામાં સહાયક થાય એવો ઠરાવ કરાવ્યો હતો.

દુકામાં સંશોધનનાં કાર્યોમાં સક્રિય રસ લઈને તથા પૌતાની સ્થિતિ તેમ જ લાગવગતો ઉપયોગ કરીને વિશ્વનાથભાઈએ પ્રાચ્ય-વિદ્યાના જાહેર જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન મેળવ્યું હતું.

મુ. વિશ્વનાથભાઈનાં અંગત સ્મરણોમાં પાંત્રીશોક વર્ષ ઉપર હું પહેલી વાર મળ્યો ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્રમાં સુ. વાંચ્યું છે એમ તેમણે મને પુછ્યું હતું એવું યાદ છે. પછી તો હું મુંબઈવાસી થયો એટલે જ્ઞાતિના પ્રસંગોમાં તથા ફોર્બ્સ ગ્રુન્ડાલી સભા, સાહિત્યપરિષદ, ગ્રુન્ડાલ રીસર્ચ સોસાયટી વગેરે જે અનેક સંસ્થાઓના તેઓ સભ્ય હતા તેની સલાહોમાં અમે વારંવાર મળતા અને એ વખતે મુ. વિશ્વનાથભાઈની પ્રાચ્યવિદ્યાવિષયક વાતો સાંભળવામાં મને ધણો રસ આવતો.

એ વિધારસિક આત્માને પરમાત્મા શાંતિ આપો.

વિભાગ ૩
આયુર્વેદ

આયુર્વેદના સંશોધનમાં

મારે કોઈ નવી શોધની વાત કરવી નથી કે પ્રોફેસરના વિદ્યાર્થીઓ આગળના વ્યાખ્યાન જેવું અમુક એકજ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપવાનું નથી. પણ આ વ્યાખ્યાનમાળામાં આ પ્રથમ વ્યાખ્યાન છે એ ધ્યાનમાં રાખી આયુર્વેદીય સંશોધન માટે કઈ દિશા મને ધૃષ્ટિ લાગે છે એનું સૂચન, મારી અલ્પમતિ અનુસાર, મારે કરવાનું છે.

સંશોધનની ત્યાજ્ય દિશાઓ

આયુર્વેદના સંશોધનમાં કઈ દિશા ત્યાજ્ય છે તે પ્રથમ જણાવીશ.

૧ માત્ર આપણું—આપણા ધંધાનું ગૌરવ ગાયાં કરનારી જાહેર ખબરીયા દિશા ત્યાજ્ય છે. ૨. આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં પશ્ચિમમાં નવું શોધાયેલું પથ્ય બધું છે જ એમ કહી એ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તદ્દન વ્યર્થ છે અને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. આવા પ્રયત્નોથી વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન વધતું નથી કે જનતાના રોગો જાહેર કરવામાં સહાય મળતી નથી, આવી રજુઆત સંશોધન તો કહેવાય જ નહિ. પણ, કઈ દિશા નિઃસાર છે એ બતાવવામાં સમય વ્યતીત કરવાની જરૂર નથી.

સંશોધનનાં બે સ્વરૂપો

સંશોધનના સ્વરૂપ વિશે બે શબ્દો કહેવા જોઈએ.

દાહમાં જેને સંશોધન કહેવામાં આવે છે તેના બે મોટા પ્રકાર ૨૫૫૮ જુદા દેખાય છે. એક છે વર્ણનાત્મક પ્રકાર અને બીજો છે ઋતુદર્શી પ્રકાર.

પહેલા પ્રકારના સંશોધનમાં સંશોધક જે ક્ષેત્રનું સંશોધન કરતો હોય તે ક્ષેત્રની મર્યાદામાં આવતી હકીકતોનું અવલોકન તે કરે છે. સમાન હકીકતોને જુદી તારવી તેનું વર્ગીકરણ કરે છે. કેટલીક વાર પ્રયોગો-એક્સપેરીમેન્ટ્સ-દ્વારા તે હકીકતો મેળવે છે. આ વર્ણનાત્મક સંશોધનમાં જ ત્રીજી આવશ્યકતા એ છે કે અવલોકનથી કે પ્રયોગોથી પ્રત્યક્ષ પ્રતીત યથેક્ષાં સત્યોને કારણ કાર્યની શૃંખલા દર્શાવીને સંશોધક સમજાવવાં જોઈએ, અને જ્યાં સુધી એ એમ સમજાવી ના શકાય ત્યાં લગી સંશોધન અપૂર્ણ રહે છે. વૈદ્યકમાં ઘણી વાતો અનુભવથી સિદ્ધ છે પણ જેની કાર્યકારણની શૃંખલા હજુયે બરાબર મળી નથી એ વાત કમ્બુલ કરીયે, તે પણ, કોઈપણ સંશોધન વિજ્ઞાનમાન્ય થવા માટે આ શરત આવશ્યક છે.

સંશોધનના બીજા ઋતુદર્શી પ્રકાર વિષે એમ કહી શકાય કે એ સાધારણ નહિ પણ અસાધારણ પ્રકાર છે. એના સંશોધકો પણ વિરલ હોય છે. સંશોધનના આ બીજા પ્રકારમાં પૂર્વે કોઈએ ના જાણેલો એવો સામાન્ય નિયમ-જેને પ્રાચીન ભાષામાં ઋતુ કહીયે તે 'ગ્રેટ' નથી સાયન્ટીફિક લૉ-શોધી દાદવામાં આવે છે અને ક્ષેત્રની વિવિધ હકીકતોનો ખુલાસો એ નિયમથીજ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે એમ સંશોધક સાબિત કરી આપે છે. વિજ્ઞાનનો મોટો આધાર આવા સાયન્ટીફિકલૉઝ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. શુરત્વાકર્ષણ-લૉ આદિ ગ્રેવીટી, ઇલેક્ટ્રોમગ્નેટીસિટી, વિ. ઋતુદર્શી પ્રકારનાં સંશોધનનાં ઉદાહરણો છે.

એ ગહન વિષયમાં આથી વધારે ઉંડા ઉતરીને વિવેચન કરવાનું સૂઝ્ય નથી અને આવા વ્યાખ્યાનમાં એનો સમાવેશ પણ ના થઈ શકે. આપણા કાર્ય પુરું આટલું પ્રાસ્તાવિક ખસ છે,

સંશોધન એટલે સત્ય એકાગ્ર શોધ

ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ કે સંશોધન એ કાંઈ જાહેર ખર્ચર કે પ્રચરિત નથી. સંશોધન તો સત્યની એકાગ્ર અવ્યભિચારી શોધ છે. અંધો-માં ગમે તેટલાં વખાણુ કર્યાં હોય છતાં પ્રયોગો કરી જોતાં એમાં સલાંશ ન દેખાય તો એ વસ્તુનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર ન કરવો એ સંશોધનની પહેલી શરત છે. જેમ કે, સર્પના ઝેરના સેંકડો અંધોમાં કહેલા અને લોકોમાં વપરાતા ઉપાયો અસરકારક નથી એવું પ્રયોગો કરીને જોતાં પ્રા. ડૉ. મ્હરકરને માણુમ પડ્યું એ મારાં વક્તવ્યનો સુચક દાખલો છે. એ જ પ્રમાણે, ચાલી આવેલી માન્યતા કે ગમે તેવા માનનીય અન્યતું કથન, તેની કસોટી વારંવાર કર્યાં છતાં અનુભવમાં એ ના ઉતરે તો તેને છોડી દેવું એ જેમ સાચું સંશોધન છે તેમ કોઈ પણ ઔષધ, ચિકિત્સા પદ્ધતિ, વિ.ને થોડા દાખલાઓના અનુભવ માત્રથી તદ્દન સત્ય માની ના લેવી, પણ જોના અનેક સંશોધકો જુદી જુદી રીતે અનુભવ કરી જુએ, કરવામાં આવેલો ઉપાય એજ ઉત્તમ ઉપાય છે, એ સિવાય એ દર્દી એની મેળે દૂર ના જ થતે એવું અન્વયવ્યતિરેક એ બેઉ પદ્ધતિ-એટલે કે જોને હાલમાં કન્ટ્રોલ પદ્ધતિ કહે છે તે-વડે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ એ સંશોધિત સત્યનો સ્વીકાર થાય એ આધુનિક વિજ્ઞાનની માન્ય સંશોધન પદ્ધતિ છે. ઉપર ઔષધનો દાખલો લીધો છે પણ વર્ણનાત્મક સંશોધનમાં જે હકીકતો એકત્ર કરવાની વાત ઉપર કહી છે તે આ રીતે કરવાની છે.

સંશોધનના આ સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને, હવે, સંશોધનની જે થોડી દિશાઓ સુઝે છે તેનો નિર્દેશ-અલખત વિસ્તારથી નિરૂપણ તો નહિ પણ માત્ર નિર્દેશ કરીને-હું સંતોષ માનીશ.

પ્રથમ અલ્પદ્રવ્યવાળી અને પ્રમાણમાં સરસ ગતિવાળી દ્રવ્યીક દિશાઓનું સચ્ચ કરીને પાછળથી મહાદ્રવ્યવાળી પણ દુર્ગમ અને જરા ગદન દિશાઓનું સચ્ચ હું કરીશ.

અદ્યક્ષજ્ઞાની સંશોધનની દિશાઓ

૧. દસ્તખતોનું સંશોધન : જો કે આમાં આગ્રહ કરવા જેવું હશે તેવું નથી.

૨. આયુર્વેદના ગ્રંથોનું પરિશીલન ઠીકઠીક થઈ ગયું છે. પણ આયુર્વેદના ગ્રંથો, પુરાણો, કાવ્યો, નાટકો, વિગેરેમાં કેટલાક વૈદ્યકીય ઉદ્દેશો છે : ઘ. ત. ચક્રવર્તીમાં ઇન્દુદી તૈલનો મધુરોપયુગ્મ તરીકે. આવા પ્રકારના છુટા છુટા વેરાવલા ઉલ્લેખોને એકત્ર કરી આયુર્વેદના સાહિત્યમાં એટલો ઉમેરો કરવો એ કામ પણ કરવા જેવું છે.

૩. વનસ્પતિ વિષયક સંદેહોને દૂર કરી કરી નેહ્યું કરવા માટેનું સંશોધન.

૪. ખનિજ દ્રવ્યોના સંદેહો દૂર કરવા માટેનું સંશોધન અને ભરમો વિધેનું સંશોધન.

૫. ઉપકાં ક્ષેત્રોમાં, સ્વ. શ્રી જ્યેષ્ઠ ઇશ્વર, સ્વ. ડૉ. વામન ગણેશ દેસાઈ, વૈ. કાલે, વૈ. ભદ્રવજ્રભાઈ આચાર્ય, વૈ. બાપાલાલ શાહ, વૈ. ગોરે આદિએ સુંદર કાર્ય કર્યું છે તે સહુ જાણે છે.

૬. ગ્રંથોમાં ના હોય તો પણ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણોનું વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન. હેતુ ૮૦-૯૦ વર્ષોમાં પશ્ચિમની વિદ્યાના પાશ્વર્ય કે અત્યંત પડિનોએ જે કાંઈ સંશોધન કર્યું છે તે આયુર્વેદના અને આયુર્વેદમાં અનુકૂળ દ્રવ્યોનું આ રીતના સંશોધન તથા એનાં ગુણકારી તત્ત્વો (આસ્ક્રોબીયુસ)નાં પૃથક્કરણરૂપ છે. હલુ પણ અહિંના ઝાઝરાની દૃષ્ટિ આ પ્રકારના સંશોધનથી મળતા લાભ ઉપર છે.

૭. અન્યત્ર વ્યયોનાં અસ્પષ્ટ કે અજ્ઞાત રહેલાં રહસ્યોનું કેવળ ચિંતન હાથે અથવા અવયોજનાત્મક વિધિ વડે સંશોધન.

૮. સંશોધનનો આથી લુહો પ્રકાર પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનને માન્ય તેવાં તત્ત્વો શોધી કાઢી પ્રગટ કરવાં તે છે.

૧. ત. પ્રાચીન ગ્રન્થોક્ત અમુક રોગને હાલના એલોપથી શાસ્ત્રનું ક્યું નામ આપવું વિ. બાબતમાં ૫૦-૬૦ વર્ષોથી પ્રયત્ન ચાલે છે અને સામાન્ય રોગોનો આ પ્રકારનો નિર્ણય લક્ષણોની તુલના દ્વારા થઈ ગયો છે. પણ હજુ કેટલાક મોટા રોગો સંદિગ્ધ છે અને બંને શાસ્ત્રોની રોગોની વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં જ ફેર હોવાથી, દૈવીક વાર તો, આયુર્વેદના એક રોગની નીચે એલોપથીના બે પાંચ કે વધારે રોગો છુપાયેલા પડ્યા હોય છે. એજ પ્રમાણે, બીજા બાજુ, આયુર્વેદના અનેક રોગો એલોપથીના એક રોગ નીચે આવી જતા હોય એમ પણ બને. આ બાજુ ઉદ્ધવા માટે સંશોધનની જરૂર છે જ.

ઉપર કહ્યા છે તે બધા પ્રકારના સંશોધનથી આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને સહાય મળવાનો સંભવ છે તેમ જ તેને પરિણામે આયુર્વેદનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય વધે છે. પણ આયુર્વેદ આવો હતો એની જાણ જગતને થાય તેથી વર્તમાનમાં આયુર્વેદ વિધાને કે વૈદ્યોને ખાસ લાભ મળવાનો સંભવ નથી. છતાં, એ સંશોધનની ઉપયોગિતા તો છે જ.

૮. સંશોધન તુલનાત્મક હોય તો વધારે ફળદાયી થાય. આ તુલનાત્મક સંશોધનમાં ગ્રન્થોમાં ગૂઢ રહેલી કે સંક્ષેપમાં અસ્પષ્ટ કહેલી શરીરની, પ્રકૃત શરીરની, વિકૃત શરીરની, નિદાનની કે ચિકિત્સાની વાતોને એલોપથીની સમાન વાતો સાથે સરખાવી એનું સત્ય સ્પષ્ટ કરી આપવું એ આ તુલનાત્મક સંશોધનનું મુખ્ય કાર્ય છે. આ પ્રકારના સંશોધનનાં ખેડાણ સિદ્ધાંતનિદાનમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થયાં છે. આધુનિક શીઝીઓલોજી સાથે દોષો, દૂષ્યો, મલો અને આહારનાં પાચન અને તેનાથી ધાતુઓનાં પોષણ વિ. નું વ્યાખ્યાન તુલનાત્મક છે.

૯. નિદાન ચિકિત્સાના વિષયમાં આયુર્વેદને વળગીને કરવાના સંશોધનની એક દિશા બાકી છે. આયુર્વેદમાં અમુક રોગનાં જે

કાન્ડ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપચય, વિ. ક્યાં હોય તેને વર્તમાનમાં તે રોગથી પીડતા અનેક રોગીઓનાં લક્ષણો સાથે સંજ્ઞાવી પ્રાચીન ઉક્તિઓમાં કાંઈ વધારો થતાડો કરવાની જરૂર લાગે તો તે દર્શાવતું એ સંશોધન પણ જરૂરનું છે.

૧૦. એજ રીતે, ચિકિત્સામાં નવી દવા કે કાંઈ નવો અનુભૂત યોગ આપણને કાંઈ જતાવે તો આપણે વૈદ્યો જનુ હરખાઈ જઈએ છીએ એવો અનુભવ સંમેલનનો છે. પણ અગત્યની વાત તો ચિકિત્સાક્રમના સંશોધનની છે. ખાસ કરીને પંચકર્મમાં વિરચન વૈધપરંપરામાં ચાલુ રહ્યું છે; પણ વખતનો ઉપયોગ કવચિત જ થાય છે અને, રોગ તથા રોગીનો ઉપયોગ દ્રવિક દેશમાં થયો થાય છે. ત્યાં થઈ રહેલા રોગ અને રોગીનો ઉપયોગનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપકારક અંશો જાહેરમાં મુકાવા નોંધીએ. આત્મરક્ષા વ્યવહારમાં મુકી શકાય તેવું ઉપકારકત્વ શું છે તે આપણે શોધવું નોંધીએ. એજ પ્રમાણે, નસ્યથી થતા લાભનો દાખલો બાઈ બાપાલાલે મહાગુજરાત વૈદ્ય સંમેલન (૧૯૪૮) વખતે મુંબઈમાં રજુ કર્યો હતો. પણ આગળ ચાલીને, નસ્યથી મળતા લાભો શી રીતે મળે છે તેનો વૈજ્ઞાનિક ખુલાસો શોધવો એ થયું જરૂરનું છે.

૧૧. આજ રીતે, કેટલાક દુચકાઓ (દા. ત. બીજા ઉપાયોથી ના મળતા પેટના કુખાવાને પેટ ચોળીને મટાડવો. અથવા, પગનો અંગુઠો ખેંચીને કે શરીરમાં કાંઈ બીજું જગ્યાએ ચપાટ મારીને અનુકૂળ જગ્યાની પેલા મટાડવાના અમ્લકારો) આમ પ્રદેશમાંથી કે અન્યથા મળી આવે છે તે દુચકાઓનું સંશોધન.

૧૨. વળી, એલોપથી કે બીજાં વિજ્ઞાનની હકીકતો સાથે તુલના કરીને આપણા ગ્રંથોમાં કહેલાં છતાં અસ્પષ્ટ રહેલાં કે ગૂઢ ગણાતાં સત્યોને આ રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યાં, અને એના કરતાં યે, પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી આ રીતે રોગો, તેનાં કારણો, ઔષધો તથા ચિકિત્સાક્રમોની શોધ કરવી એ સંશોધન વધારે મહત્વનું છે.

સંશોધનની બે નવી દિશાઓ પથ્યાપથ્ય અને સાત્મ્યાસાત્મ્યનો વિચાર

દાખલાઓ ધણા આપી શકાય. પણ તેની જરૂર લાગતી નથી, ઉપર કહેલી સંશોધનની બારેક રીતો ઉપરાંત સંશોધન માટેની બે ખાસ દિશાઓ મને દેખાય છે. એક તો પથ્યાપથ્ય અને સાત્મ્યા-સાત્મ્યનો વિચાર. આ વિષય ઉપર હમણાં હમણાં વૈદ્યાનિકોનું ધ્યાન ખાસ ખેંચાયું છે. અમુક રોગમાં અમુક પથ્ય એમ આપણા ગ્રન્થોમાં કહ્યું છે અને આપણે વેધો આપણા દરદીઓને તે બતાવીએ છીએ. પણ આ વિષયમાં સવિસ્તર અને ગ્રીણુવટયા સંશોધન કરવું જોઈએ. લવણ શોથ અને ઉદરમાં અત્યંત કુપથ્ય છે એ વાત પ્રાચીન વેધો બરોબર બાણુતા હતા પણ એનું કારણ મીમાંસાપૂર્વક તો જર્મન સંશોધકોએ ૧૯૦૭-૦૮માં જ શોધ્યું. એક વાત છે, આપણને જો અર્વાચીન વિજ્ઞાનોક્ત મીમાંસા માન્ય ના હોય તો આપણે આપણી રીતે સંશોધન કરીએ. પણ આપણે આગળ ચાલવું જોઈએ. બે હજાર વર્ષો પૂર્વે આપણે જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેઠા રહે કામ નહિ ચાલે.

મન અને શરીરનો સંબંધ

ખીજો વિષય મન અને શરીરના સંબંધનો છે. ચેતના અથવા મનનું સ્થાન હૃદય છે એમ જાક અને સુશ્રુત બેયમાં કહ્યું છે. જ્યારે ભેલમાં ચિત્તને હૃદયમાં રહેલું એક સ્થળે કહ્યું છે અને ખીજો સ્થળે એ માથું અને તાલુની અંદર રહેલું છે તથા ત્યાં રહેલા દોષો કુપિત થતાં તે મનને કુપિત કરે છે એમ છે. વળી, મરોની વાત કરતાં, માયામાં, કાનની પછવાડે, નાકની બેય બાજુ, વિ. સ્થાને રહેલાં મરોને ઈન્દ્રિય થતાં ધ્રાણુ, આંખ, કાન, વિ. ઇન્દ્રિયો નાશ પામે છે તેમ સુશ્રુતે પણ કહેલું છે. ખીજી બાજુ જોઈએ તો મસ્તિષ્ક શબ્દ અયર્વેદમાં પણ વાપર્યો છે, અને, માથું અને મસ્તિષ્ક એ બન્નેના ભેદની અયર્વેદને ખબર છે. જાકનાં ચિદિસ્થાનમાં મગજ માટે મસ્તુલુંબ એક સ્થળે અને મસ્તિષ્ક

ખાતે રથને વાપર્યો છે. વસ્ત્રાભિરૂપિણે ચિત્રોમયતા કરે છે. આયુર્વેદમાં માયાને ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણો જ્યાં આશ્રિત છે તે ગણ્યું છે.

પણ આનાથી વધુ આગળ અતિશય સૂક્ષ્મ અને જટિલ તેવી મગજની રચના વિશે આયુર્વેદમાં કંઈ લખાયું નથી અને મગજનાં કાર્ય વિશે પણ કશું નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે મનનાં કાર્યની વાત છે તેનાથી જુદી વાત મગજનાં કાર્યની નથી ત્યારે હાલમાં મગજ અને મનના સંબંધ માટે ઘણા અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે.

આપણા યોગીઓએ પરચકનિરૂપણ વિ. માં નાડીચક્રોત્ત્વ જે વર્ણન કર્યું છે તે યથાર્થ છે. એ નાડી તંત્ર ઉપર કેટલાક યોગીઓ કામ્ય મેળવી શકે છે પણ તેઓ શી રીતે તે મેળવે છે તે આપણે જાણતા નથી અને તે કોઈએ પણ તે પરવે કશું લખ્યું નથી.

આ સંધર્ભે રહસ્યો બહુ સકાર તો મળનારાં જ્ઞાનને ઉપયોગ કેટલા બધા રોગો સારા કરવામાં થાય ? કારણ કે અનેક રોગો ઉપર મનની અસર કોઈક ને કોઈક જાનની જરૂર થાય છે. ગોધખોળની આ દ્રિષ્ટિ પણ ખેડવા જેવી છે. અસજાત, ગદન અંધકારમાં આલવાતું છે; આનો અર્થ એમ નથી કે વૈદ્યોએ યોગ શીખવે એમ હું કહું છું. હું સંશોધનની વાત કરું છું.

આ વિષયમાં આગળ ચાલીએ તો આયુર્વેદમાં પંચભૂત અને ચરીરનો સંયોગ એજ પ્રુષ્ઠ એજ ચિકિત્સક માટે અધિકૃત એવી માન્યતા છે. પણ આ ચેતના ધાતુમાં મન જુદું અને આત્માનો સમાવેશ થયો છે અને પંચભૂતમાં રચીલ ચરીર સાથે દસ ઇન્દ્રિયોનો સમાવેશ થયો છે. આ તત્ત્વતું તાત્પર્ય આયુર્વેદની દ્રષ્ટિએ એટલું જ થાય કે ચરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને આત્મા પરસ્પર અસર પહોંચાડે છે. આ અસર કેવી અને કેટલી છે એનો નિર્ણય કોઈએ કર્યો નથી; એટલે, જુદા જુદા રોગોમાં મન વિગેરે શી અસર કરે છે અને તેના અનુસંધાનમાં મન ઉપર કેવી અસર પહોંચાડીને કયા રોગનો ઉપચાર

થઈ રહે અથવા તો ક્યા રોગનું આક્રમણ એ રીતે રોકી શકાય એ વિષય વિશાળ છે અનભત્ત, અપરમાર અને ઉન્માદ, એ બે રોગોનો વિચાર આયુર્વેદે કર્યો છે પણ, હજુ ઘણા રોગોનો વિચાર થઈ રહે તેમ છે મેરમેરીઝમ, હીપ્નોગીઝમ, માનતાઓ, પ્રાર્થનાઓ, માધુના દુચકાઓ, આશીર્વાદો, વિ ઘણુ માનુષ્યો ખોટુ આ વિષયમા ચાલે છે પણ આયુર્વેદના મિદ્ધાતને પકડીને આ વિષયના એકેએક બિંદુ પર સંશોધન થઈ રહે તેમ છે

ઉપર કહ્યા તે અથવા એ જાનના બીજા પ્રકારોનું સંશોધન નવા રચનાના મનોધન ન્દ્રોમા ચાય તો ય આયુર્વેદના અધ્યયન અને અધ્યાપનમા ઘણો લાભ થાય જગતના બીજા વિદ્વાનોની હા મા આયુર્વેદ ઉભુ રહી રહે તેનું સંશોધન આ નથી એવા મનોધન કરવા માટે ચન્ક, સુશ્રુત, ડાવીન, પાસ્ચર ન્યુન, આર્થિસ્ટાઈન મહાન બધા પ્રતિભાની જરૂર છે

આપણી ખાસ પ્રવૃત્તિ શાધે

અભિમાનનો વિષય એ છે કે ચન્ક અને સુશ્રુત હા. કે એ પૂર્વના પુનર્વસુ ધન્વન્તરિ પ્રતિભાથી ત્રિદોષવાદ ઉભો થયો અને તેના પાયા ઉપર આયુર્વેદનું બન્ધ મદિર તેમણે હજુ મ્યુ હવે ચક્ર સુશ્રુતની જેમ બે આપણે આયુર્વેદનું મનોધન નું હોય તો એ સંશોધન માટે આપણી ખાસ પ્રવૃત્તિ રોધની પડે પુરોપમા બેસ્નાન્ટિને જે પ્રવૃત્તિ-મેયક-ડિસ્ક્રિમ્ એન મેયક-લખીને નક્કી કરી આપી તેને પ્રાય અનુસરીને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક તારાઓ ઉભા કર્યા બે આપણે મનોધનની એ પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી હોય તો નવી પ્રવૃત્તિ યોજવી પડે પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિ વડે મનોધન કે તપ પશ્ચિમનો તો એ નર આવશે પણ આયુર્વેદ અર્થ નહીં મનોધન નહીં હોય તો આયુર્વેદીય સંશોધનની નવી પ્રવૃત્તિ શોધાની જોઈશે

આની કોઈ નવી મનોધન પ્રવૃત્તિ વડે મર્ધપ્રતિભા દાખા નહીં

ધક દોષક એવો અપૂર્વ નિયમ (લૉ) શોધી કાઢે કે જે વડે આધુનિક વિજ્ઞાનનાં સત્યો સાથે આયુર્વેદના પ્રાચીન વાદોનો મેળ ખાજાઓને પ્રતીતિકર થાય એ રીતે સાધી શકાય તો આયુર્વેદના ઇતિહાસનો સુવર્ણ દિન ઉદય પામે અને ચરકસુશ્રુતે આયુર્વેદના વાદોનો એ વખતના દાર્શનિક વાદો સાથે મેળ સાધીને આયુર્વેદને જે મહાન સ્થાન અપાવ્યું હતું એથી પણ ઉચ્ચ સિંહાસન પર આયુર્વેદને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો થયે એ સંશોધકને મળે.

ભગવન્ત ધયવન્તરિ એવી પ્રતિભાને જન્મ આપો.*

* પ્રકુશમ આયુર્વેદિક શાસ્ત્રેજ અને મહાશયરાવ દેવ મહાજના ઉપક્રમે યોજવામાં આવેલા બ્યાખ્યાનો માહેલા પ્રથમ બ્યાખ્યાનના વક્તાએ તૈયાર કરેલી નોંધ પરથી ઉપલેખ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આયુર્વેદમાં સૂર્યકિરણોની રોગહર શક્તિ

આયુર્વેદ અળ અથવવેદ છે, અને અથવવેદમાં સૂર્યનાં યોગી રોગ મટાડવાની શક્તિ વિશે નીચેના યોગ હલ્લેખો મળે છે:

ઉત્પુરસ્તાત સૂર્ય ઇતિ વિશ્વદ્યો અદૃશા ।

દૃષ્ટાંશ્વદ્રીપદૃષ્ટાંશ્વ સર્વાન્પ્રમૃણન્ક્રિમોન્ ॥

ભ. વે. ૫-૨૩-૫,

હવન્નાદિત્યઃ ક્રિમીન્દ્યુ નિમ્નોવ્મહન્તુ રિમિમિઃ

૨ ૩૨-૧

અર્થઃ જગત આખાથી જોવાતો અને અદૃશ્યો નાશ કરનાર સૂર્ય હૃદય પામીને આગળ આવે છે; અને સૂર્ય દેખાતા અને ન દેખાતા સર્વ કૃમિઓને મારી નાખે છે.

તથા હૃદય પામતો, આદિત્ય કિરણો વડે કૃમિઓને મારી નાંખો. સૂર્યને એક ખીળ મંત્રમાં પણ અદૃશ્ય દલો છે:—

ઉત્સૂર્યો દિવ ઇતિ પુરે રક્ષાંસિ નિર્જહન્ ।

આદિત્યઃ પર્વતેશ્વો વિશ્વદ્યો અદૃશા ॥

ભ. વે. ૬-૫૨-૧

અર્થ—જગત આખાથી જોવાતો અને અદૃશ્યો નાશ કરનાર રાક્ષસોને મારી નાખતો સૂર્ય પર્વતોમાંથી આકાશમાં હૃદય પામીને આગળ આવે છે.:

આ રીતે સૂર્યને ‘અદષ્ટહા’ કહ્યો છે એનો શો અર્થ કરવે અને અદષ્ટ—ન દેખાતા કૃમિઓ તે કયા ? હવે અયર્વેદના વખતના વૈદ્યોને પેટના તથા આંખ, નાક વગેરેમાં પડતા કૃમિઓની સારી માહિતી હતી એ તો ડૉ. ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય બી. એ; એમ. ડી. કલકત્તા એમણે અયર્વેદના અનેક મંત્રોમાંથી મળતાં વર્ણનોની હાલના એ વિષયના પાશ્ચાત્ય પ્રમાણુભૂત અધ્યોનાં વચનો સાથે સરખામણી કરીને સિદ્ધ કર્યું છે. (જુઓ Journal of Ayurved ના ૧૯૨૭ તથા ૧૯૨૮ ના અંકો તેમ જ તેના અનુવાદ માટે આયુર્વેદ વિજ્ઞાન સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાખ, અષાઢ, બાદરવો વગેરે અંકો) અને અયર્વેદમાં ચપ્પા કૃમિ (Tape worms) જોળ કૃમિ (round worms) વગેરે કૃમિઓનું સ્પષ્ટ વર્ણન મળે છે તેમ જ કૃમિઓ પડે થતા રોગોનું પણ વર્ણન મળે છે, એટલે નરી આંખે દેખી શકાય એવા કૃમિઓનું તો તેમણે પ્રત્યક્ષ ભેદને જ્ઞાન મેળવ્યું હશે એમાં શંકા નથી. પણ સૂર્યને ન દેખાતા કૃમિઓનો નાશ કરનાર અદ્રશ્ય કહ્યો છે તો આ ન દેખાતા કૃમિઓ કયા હશે? સક્રમ-દર્શક યંત્ર સિવાય જવાબ (Bacteria & Bacilli) નું અસ્તિત્વ જાણવું મુશ્કેલ છે. કલ્પના કે અનુમાન ગમે તે શક્તિથી તેમણે અદષ્ટ કૃમિઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય પણ ન દેખાતા કૃમિઓ છે અને સૂર્ય એનો નાશ કરે છે એટલી વાત તો ઉપચાર મંત્રોમાં કહેલી છે. બાંજા એક મંત્રમાં અદષ્ટ કૃમિઓનો નાશ કરનાર છોડની વાત પણ કહેલી છે. (જુઓ અ. વે. ૬-૫૨-૩)

આ ઉપરાંત અપચી—માત્ર સમજવા પ્રમાણે ગંડમાળા (Scrofula) ની જ્વતની શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ચપેલી ગાંઠોના રોગ ઉપર સૂર્યની ગુણકારક અસર ખીચેના અયર્વેદના મંત્રમાં કહી છે.

અચિત્તઃ પ્રવસત મુક્ષાં વસતેન્વિ ।

સૂર્યઃ કુળોત્ત મેષજં ચન્દમાવોપગન્વતુ ॥

અર્થ—હું અપચી ગાંઠો, જેમ માળામાંથી ગરક પડે તેમ તમે પડી જાઓ; સૂર્ય મારું આગ્રહ કરો અને ચન્દ્રમા પ્રાપ્ત થાઓ.

અપચી ગાંઠમાળા પેડે ક્ષયનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ મારા જોવામાં ક્યાંય આવ્યો નથી. પછી અદ્ય ક્રમમાં એનો સમાવેશ થયો હોય તો કોણ જાણે !

વાપ્ત આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં રોગનાં સ્વાભાવિક આગત્યુક વગેરે કારણુ વર્ગો ગણાવતાં કર્મ-પાપકર્મ ને પણ ગણુ છે. (જુઓ શાર્કર ખં. ૧ અ. ૧ શ્લો. ૫) અને વેદમા તથા પાછલા સાહિત્યમાં પણ સૂર્યને ખાસ પાપનાશક કહેલ છે. આવા પાપથી થતા રોગોમાં કુષ્ઠ (Leprosy) વગેરે ચામડીના રોગોને ખાસ ગણ્યા છે.

મયૂર કવિનું રચેનું એક સૂર્યસતક પ્રસિદ્ધ છે, એમાં ‘જેનાં નાક, હાથ અને પગ ખરી ગયાં હોય, જેનાં અંગોમાં ધારાં પડ્યાં હોય અને જેના ગળામાંથી ઘોપરો અને અસ્પષ્ટ અવાજ નીકળતો હોય એવા લાંબા વખતના પાપીઓના આ રોગો તે દૂર કરવાની જે એકનામાં જ શક્તિ છે તે સૂર્યનાં કિરણો આ પાપીઓનાં પાપનો નાશ કરે (અને એ રીતે તેમના આ રોગોને પણ દૂર કરે) ’ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના છે. મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

સોર્ણપ્રાણાદિત્રણોન્મિત્રણિભિરપ ધૈર્વર્ધરાબ્યક્તયોવ ન

દોષાત્રાતઃપ્રધૌઃ પુનરપિ ઘટ્યત્યેકત્રાધયન્યઃ ।

ધર્માસોસ્તસ્ય લોન્તદ્વિગુણધનુઃજાનિષ્ઠનિર્વિપ્રાસે-

ર્દત્તાર્ષા સિદ્ધસ્યે વિદ્ધતુ ષ્ટમઃ સોપ્રમહોવિગતમ્ શ્લો. ૬

આ મયૂર કવિ, ઈ. સ. સાતમા શતકમા ચર્ધ ગયા મનાય છે. એના ઉપલા કથનમાં કેવળ ચમત્કારની વાત છે કે કાઈ અનુભવનું સત્ય છે એ તો આ જમાનાના સૂર્ય કિરણની રોગહર શક્તિના અનુભવીઓ નક્કી કરે તે સાચું.

સામાન્ય રીતે આરોગ્ય આપવા માટે તથા દીર્ઘાયુષ્ય આપવા

માટે તો સૂર્યની પ્રાર્થના ઘણી છે. પણ તે ઉતારવાની ૮/૩૨ નથી. ફક્ત નમુના તરીકે એક કટકે ઉતાર્યો છે :

૧. ન: સૂર્ય પ્રતર દીર્ઘમાયુ:

હે સૂર્ય અમને દીર્ઘ આયુષ્ય આપો. અ. ને. ૧૩-૨-૩૭

બ્રાહ્મણો સંધ્યામાં હમેશાં જીવેમ ચરદઃ ચરમ્ વગેરે મંત્રોથી સો વર્ષ છવવા માટે જે પ્રાર્થના કરે છે તે પણ સૂર્યની પ્રાર્થના છે.

વૈદિક કાળમાં મંત્રવિદ્યા અને વૈદ્યકવિદ્યા હજી જુદાં નહોતાં પડ્યાં એટલે વૈદ્યક અન્ય જેવા રપટ વૈદ્યક વિચારો વેદમાં ન મળે એ સમગ્રાય એવું છે. પણ સૂર્યનાં કિરણોની રોગહર અસરનો જે અનુભવ તેમને આવ્યો હશે તેનો અંશ, ઉપર ઉતાર્યાં છે તે વચનોમાં તથા તેને મળતાં બીજાં વચનોમાં જળવાઈ રહ્યો છે. પણ એ અનુભવનો ઘણો ભાગ તો હુમ ધર્ષ ગયો છે. પ્રકાશ અને ગરમી આ દેશનાં દર્શન (Philosophy)માં જુદાં ન પડેલાં હોવાને લીધે વેદ ખરીના કાળના આધુર્વેદિક સાહિત્યમાં પ્રકાશની રોગહર શક્તિનું જુદું વર્ણન નથી મળતું. મારી કહેવાની મતલબ, જરા વિદ્વાદીને હજી તો એ છે કે, પ્રાચીન કાળમાં આ દેશના લોકોનો પ્રકાશ અને ગરમીના હાલના પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) પેઠે તત્ત્વ છુટા પાડીને વિચાર નહોતા કરતા એમ ઉપનિષદો તથા દર્શનશાસ્ત્રના અંગેો જોનાં જણાય છે. અગ્નિ અને તેજ એય શબ્દોને એક બ્રાહ્મને બદલે પણ ઋષિઓ વાપરે છે. આ વિષયના વિચારનો અદિ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પણ મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે ગરમીની રોગહર શક્તિ વિષે જુના ગ્રંથોમાં જે જે વાત મળે છે તે એકલી ગરમીની અસર જોઈને જ લખાયેલી છે કે પ્રકાશની અસરનો. પણ એમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે, એ કહેવું સુરક્ષે છે.

ગરમીની અસરનો વિચાર આધુર્વેદના આચાર્યોએ સ્વેદકર્મ નામથી કર્યો છે. આધુર્વેદિક ચિકિત્સામાં પંચકર્મનું ધણું મહત્ત્વ છે અને તેમાંનું એક સ્વેદકર્મ છે. સ્વેદ-પરોષેવો લાવે એવી ગરમી આપવાના

અનેક પ્રકારો ચરકસુત્રમાં વર્ણવ્યા છે, પણ અહિં તેનું પ્રયોજન થી. અહીં તો અગ્નિ વગર માત્ર સૂર્યના તાકાથી સ્વેદ આપવાનું પણ આયુર્વેદમાં લખ્યું છે એટલું જ નોંધવાનું છે. ચરકમાં લખ્યું છે કે:

ઘ્યાયામ ડજ્જસદનં મુદ્ધપ્રાવરણં કુષા ।

‘ બહુપાનં મવકોઘાવુપનાંહાં હવાતપાઃ ॥

સ્વેદયન્તિ દ્વેષેતાનિ નરમમિગુના વ્તે ॥

ચરક સુ. અ. ૧૪ શ્લો. ૬૩

અર્થ: કસરત, ગરમ ધર, ગરમ ઝોડવાનાં, ભૂખ, વધારે પડતા દારૂનું પાન, ખીક કોથ, ખીજી વસ્તુ ગરમ કરીને તેનાથી કરેલો શેક, લગાઈ અને તજીએ એ દસ વસ્તુઓ અગ્નિ વગર પણ સ્વેદનું કામ કરે છે.

હવે સ્વેદનો ઉપયોગ ક્યા ક્યા રોગ થપર થઈ શકે તે ચરક નીચેના શ્લોકમાં ગણાવે છે:

પ્રતિગયાયે ચ કાસે ચ દિક્કાશ્વાસેજ્વલાયવે ।

કર્ણગન્ધાશિઃશૂષ્ણે હ્વરભેદે ગલગ્રહે ॥

અર્ધિતૈકાંગસર્વાંગ પક્ષાઘાતે વિનામકે ।

ઘેશ્નાનાહવિદ્મ્બેષુ મુક્ષાઘાતે વિઙ્મ્મકે ॥

પાર્શ્વશ્ચક્રીકુક્ષિતગ્રહે મૃત્તપુ ચ ।

મૂષકુચ્છં મહત્ત્વે ચ મુષ્કયોરક્તમર્દકે ॥

પાદજાનૂહ્રજ્જ્વાર્તિ સંગ્રહે શ્વયથાવપિ ।

સ્ત્રલ્લોપ્વામેષુ શીતે ચ વેપથૌ વાતકર્ણકે ।

સકોવાયામસૂક્ષ્ણે સ્તંભગૌરવમુસિપુ ।

સર્માંદ્રગેષુ ત્રિચરેષુ સ્વેદનં દિત્તમુચ્યતે ॥

ચરક સુ. અ. ૧૪ શ્લો. ૨૦ થી ૨૫

અર્થ: નીચેના રોગોમાં સ્વેદવિધિ કાપટો કરે છે. રોગોનાં નામ-શરદી, ઉષ્નસ, હેડથી, દમ, શરીરનું બારેપણું, કાનનું શૂળ, રોડનું શૂળ અને માથાનો દુખાવો, સાદ બેસી જવો, ગળું પકડાઈ જવું, અડધો વા, પક્ષાઘાતના એકાંગ સર્વાંગ વગેરે પ્રકારો, પેટ

અડતુ, કમજિયાત, શુદ્ધી અટકાયત, વાનવાર બગાસા આવવાં, પડખા, વાસો, ટેડ, માખ વગેરે બાજોતુ ઝનાઇ જતુ, રાઝધુ (Scid acid) મૂત્રદૂઝ, વધવાવળ પગ, ગોઝપુ, સાયળ વગેરે બાજોતી પીઝા, સોજા હાથ ને પગનાં તોઝ, ટાઢ, પગના નાધાનો રોગ, તથા આખા શરીરમા શૂળ ની જતુ, સંકેચ થવો, આખુ રીરીંગ બારે થઇ જતુ કે બહેડ થઇ જતુ આવા રોગોમા સ્વેદ દિતમ ન હો

અહિ ગણાવેના રોગોમાથી મ્યા રોગોમા મ્હ જાતનો સ્વે આપવામા આવતો એ મ્યાય ક્યુ નથી પણ ઉપર ગણાવેના ન પ્રમન્ના સ્વેદમા તડો ગપાબ્યો છે એટલે ઘર્ષ ઘર્ષ રોગમા તડમનો ઉપયોગ થતો હશે પણ એની નોધ જળવાઈ નથી એ શિક્ષણ યુગ એ શિ યોને મેટેથી આપતા હો

આ સ્થિતિમા અને નાચીનમળમા ઝ માથી નમસનો સ્પેટ એ પાડેનો ન હોવાથી કના રોગો પ્રમસ-સર્ચમિસ્યોથી મટે છે એ કયા ય જુદુ આયુર્વેદના મયોમા નોધાયુ નથી પણ અથર્વવેદમા સૂર્ય અદ્યતો નાચ કરે છે, તથ પોનાના પ્રિ યોથી કૃમિરોગ વગેરે મગર છે એટલી વત જાણવામા હતી તો એ જાન પાછળથી તવન નહ થતુ હોય એમ માનવાતુ કે જુ નથી વળી આયુર્વેદના જે અયો હાનમા મગે છે તેમા સપૂર્ણ આયુર્વેદ નથી ધણા તનો પટેના હતા પણ પાછળથી નટ થઈ ગયા છે એટલુ તો આપણે નીકાઓના ઉતા રાથી ચોક્કસ જાણીએ છીએ તો પછી અથર્વવેદ જ આયુર્વેદનુ મુળ છે એ હકીકત ધ્યાનમા રાખી વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે ચરકસુશ્રુતના જમનામા જેમ શસ્ત્રવેદ, શાકાક્ય ચિમિત્તક, વગેરે અમુક વિચયના જ પામવૈધો (Specialists) હતા તેમ સૂર્યના ત કાથી પણ રોગ મટાડનારા કાઠક વૈધો હશે પણ એવા વૈધો પામ ને વિચા રશે તેમાથી માત્ર એ વિવા હતી એજણુ દેખાડે એવા ઉપર ઉતારે । કુકા જ આપણને મગેના યુગ્તમા જળવાયા છે *

વનમહોત્સવ

વનમહોત્સવના મહત્ત્વ વિશે ભારત સરકારના અત્યપ્રધાનથી આરંભી એટલા બધા મોટા માણસોએ ધણધણું કહ્યું હોવાથી એ માટે મારા જેવાને કાંઈ કહેવાની આવશ્યકતા જ શેની હોય? પંચ એતિહાસિક દૃષ્ટિથી થોડી વિગતો કાંઈક પ્રકાશ આપનાર નીવડશે એવી આશા છે.

આને મહોત્સવ કહેવામાં તો જનતામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ હશે, પણ વસ્તુતઃ અન્નની તંગીના મહા ક્રોધડાના ઉકેલનો આ એક માર્ગ છે, એમાં તો શંકા જ નથી. દુનિયાના જે સમર્થ વૈજ્ઞાનિક વિદ્વાનોએ આ પ્રશ્નોનો સર્વાંગીણ અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ કહે છે કે જે પ્રમાણમાં દુનિયાની વસતી અત્યારે વધતી જાય છે—એટલાં પચાસ વર્ષમાં દોઢ અબજમાંથી બે અબજ અને સાડાત્રીસ કરોડ થઈ છે—એ પ્રમાણે જો વધ્યા કરે તો તો સો—બસો વર્ષ પછી આ નાનકડી પૃથ્વી પોતાની પ્રજાનું કોઈ રીતે પોષણ નહિ કરી શકે; એટલે કોઈક રીતે પણ વસતીનો અનિયંત્રિત વધારો અટકાવવાની યોજના કરવી એ માણસજાતને લાંબા વખત સુધી હવતા રહેવાનો એક ઉપાય છે અને બીજો ઉપાય જમીનમાંથી અનાજ અત્યારે થાય છે તેવી વધારે ઉત્પન્ન થાય એવી યોજના કરવી એ છે.

અનાજ વધારે ઉત્પન્ન કરવાની યોજનાઓમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે

ખેતી કરીને તથા ખાતરની યોગના કરીને એક-કરતાં વધારે અને મોટા પાક એક વર્ષમાં લેવા એ માગના અમેરિકા વગેરે સુધરેલા દેશો પુષ્કળ ઉપયોગ કરે જ છે. આ દેશમાં આપણે પણ એ વિદ્યા શીખીને ધીમેધીમે કરીશું, પણ ખીજી આદત વરસાદને આધીન આપણી ખેતી છે, એ છે, જ્યારે જે ભાગમાં વરસાદ ન પડે કે ધણો ઓછો પડે એ ભાગમાં અનાજનો દુકાળ પડે એ સ્થિતિ અઢી-ત્રણ દહાસે વર્ષથી આ દેશમાં ચાલે છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં દુકાળોનાં વર્ણનો ભયંકર ચિત્ર જિલું છે. જુના વખતથી આ દેશના એક ભાગમાં દુકાળથી જનાવરો અને માણસો મરી જતાં હોય અને ખીજા ભાગમાં ખાવાપીવાની લીલાલ્હરે હોય એ સ્થિતિ હતી; કારણકે દેશના એક ભાગમાંથી દૂરના ખીજા ભાગમાં અનાજ લઈ જવું એ લગભગ અશક્ય અથવા ધણું મુશ્કેલ હતું. રેલગાડી તો નેવું વર્ષ ઉપર આવી અને હાથનિયા દુકાળ પછી દેશના એક ભાગમાંથી ખીજા ભાગમાં અનાજ પહોંચાડવાની થોડીધણી વ્યવસ્થા થઈ, પણ આ દેશના મોટા ભાગમાં વરસાદની તાણ પડે તો આખા દેશમાં દુકાળ પડે આ આપણી દુઃખદ સ્થિતિ છેલ્લાં સાઠેક વર્ષોથી હાલમાં ઇવતાં દેટલાંક માણસોએ અનુભવેલી છે અને એવે વખતે પરદેશથી અનાજ મગાવવાનો એક જ માર્ગ આપણે અર્ધાભુખ્યા પેટે પણ ઇવતા રહેવા માટે રહે છે, એ કંઠવું સત્ય છેલ્લાં સાત-આઠ વર્ષોથી દીવા જેવું દેખાય છે. તેમાં આ વર્ષે તો ટાંચ આવી ગઈ. જે અખજથી યોગ વધારે રૂપિયાનું અનાજ પરદેશથી ખરીદવું પડે એ કેવી ભયંકર હાકીત છે! આટલો પૈસો આપણો દેશ કેટલાં વર્ષ સુધી ખરચી શકે? મતલબ કે એ રીતે આપણો દેશ ઇવતો ન જ રહી શકે. ખરો રસ્તો તો વરસાદ પુરતો ન આવે કે દુકાળ પડે જ એ સ્થિતિ જ ટાળવાનો છે અને એ તો નહેરો અને તેના જેવી પાણી મેળવવાની ખીજી મોટી યોજનાઓથી થઈ શકે. આ સત્ય પણ આપણા એક નેતાઓ પચાસ વર્ષથી જાણતા હતા. ચિટિલ સરકાર આગળ ગોખતે આદિ જુના

નેતાઓએ સમજાવીને નહેરોની આવશ્યકતા રજુ કરેલી અને હાલની આપણી જવાહરલાલ નહેરૂની સરકારે એ યોજનાઓ ઉપર કેટલું ધ્યાન અને સર્વ પ્રકારનું જળ કેન્દ્રિત કર્યું છે, તે આપણે જાણીએ છીએ.

પણ અહિં એક વિચિત્ર સત્ય ઉપર નજર કરવી પડશે. એ સત્ય એટલે પાણી અનાજ આપનાર છે એમ ધણીવાર અનાજનો નાશ કરનાર પણ થાય છે. જેવો સુકો દુકાળ તેવો જીનો દુકાળ પણ અતિવૃદ્ધિ પડે છે, એ તો આપણા જુદોના જાણવામાં હતું જ, પણ એ જાણું સત્ય છે. સદ્રમ સત્ય તો એ છે કે વરસાદનું જોરથી અથવા ધણી પ્રમાણમાં પડેલું પાણી તેમ જ મોટી નદીઓનાં પૂરોમાં વહી જતું પાણી ધણી જમીનને ઘોષને સમુદ્રમાં તાણી જાય છે અને સાચી વાત એવી છે કે આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર માટીનું ૫૩ તો થોડા ઇંચ જેટલું કે ક્યાંક થોડા ફુટ જેટલું પણ ધણું ઉપરજેલું છે; બ્યારે એ માટીના પાટી નીચે તો પથ્થરની જમીન છે. આ પથ્થરની જમીનમાં તો અનાજ ભીંગે જ નહિ. એ તો ઉપરજેલું માટીની જમીનમાં જ ભીંગે છે અને ભીંગી શકે અને એ માટી જ બ્યારે વરસાદથી તથા નદીઓનાં વહેણથી ઘોવાઈ જાય છે. આ વિષયના અભ્યાસી વૈજ્ઞાનિકોના કહેવા પ્રમાણે આ દેશમાં જ નહિ, પણ અમેરિકા જેવા વિજ્ઞાનસમૃદ્ધ દેશમાં યે જમીનના ઘોવાણુનો પ્રશ્ન અનાજની ઉત્પત્તિ માટે ધણો અગત્યનો થઈ પડ્યો છે.

- આ પ્રશ્ન માનવસંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલો છે. સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવા સાથે ઉલ્લાં પાંચ-સાત હજાર વર્ષથી માણસ જાતે પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર ફેલાયેલાં જંગલોને કાપી નાખીને તથા જાણી નાખીને જમીન ખુલ્લી કરવા માંડી અને એ ખુલ્લી જમીનમાં ગામો અને પછી ચહેરો બાંધ્યાં અને ખેતી કરવા માંડી. જેમજેમ આ પૃથ્વી ઉપરના જે ભાગમાં માનવવસતી વધતી ગઈ, તેમ તેમ તે ભાગમાં જંગલોનો નાશ થતો ગયો. મહાભારતમાં વૃષ્ટવેદના આંડવવન-લઢમાં આ જંગલના નાશનું વર્ણન છે.

હવે પ્રાણીઓ અને માણસને વસવા લાયક તથા તેઓ જીવતાં ગ્રી શકે એવી આ પૃથ્વી યદ્ય તે પહેલાં જંગલો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. પ્રાણીઓનો મોટો ભાગ વનસ્પતિ ઉપર જીવે છે. માત્ર વનસ્પતિ જ સીધી માદી અને પાણી ઉપર જીવી શકે છે. પણ સંસ્કૃતિ અને વસતી વધતાં જંગલોનો નાશ થવાથી પૃથ્વી માતા ઉધાડી યદ્ય ગર્ધ અને પાણી પડતાં જ ધોવાઈ જવા માંડી. અહિં કુદરતનું એક દ્વંદ્વ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મોટાં ઝાડો પોતાનાં ઊંડાં ગાયેલાં મૂળિયાંથી આસપાસની માદીને પકડી રાખે છે અને જમીનનું ધોવાણ અટકાવે છે અને જમીન ધોવાઈ ન જાય તો ડુંકાં મૂળવાળા અનાજના છોડને ઊગવા માટે માદી મળી રહે. આ ઉપરાંત ખીજી પણ બે રીતે મોટાં વૃક્ષો અન્નોત્પાદન ચોખ્ખું જમીનનું રક્ષણ કરે છે. એક તો દરિયા ધામેધામે દરિયાકાંઠાની જમીનને પોતામાં ખેંચે જાય છે; અથવા પોતાની, અંદરથી રેતીને જમીન ઉપર ફેંકે જાય છે અને ખીજું ગજસ્થાન જેવા રણના પ્રદેશોની રેતી ધામેધામે આગળ વધીને અનાજ વાવવા ચોખ્ખું જમીનને નકામી કરી નાખે છે. આ બે ય સ્થળે નાળિયેરી, તાલ જેવાં વૃક્ષોની હાર ને હાર ઉગાડવામાં આવે તો એ વૃક્ષો રેતીને આગળ વધતી અટકાવે છે અને જમીન ખાઈ જતા દરિયાને રોકે છે.

આ વિષયના શાસ્ત્રીય ઊંડાણમાં હિતસ્વાની જરૂર નથી, પણ ડુંકામાં એટલું જ કહેવાનું છે કે વૃક્ષો રેતીથી તથા પાણીથી જમીનનો સીધો ખચાવ કરે છે અને હવામાં બીનાશ રાખીને તથા જમીનમાં પાણીને સંગ્રહાઈ રહેવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવીને અનાજનું ઉત્પાદન વધારવામાં મદદ કરે છે. વૃક્ષો જમીન ઉપરની માદીને ધોવાઈ જતી રોકીને તો ખાસ અન્નોત્પાદનમાં ઉપકાર કરે છે, એ તો ઉપર વિસ્તારથી કહ્યું છે.

હવે એક જ વાત કહેવાની રહે છે. ગયે વર્ષે વનમહોત્સવનું નવું તુલ આપણા અન્નપ્રધાને ઊભું ક્યું એમ કોઈ માનવું હોય

તો એટલું જ કહેવાતું છે. કે વૃક્ષોના આ બધા લાભોની વાત ઘણી જુની છે. જંગલખાતાના સરકારી રિપોર્ટમાં તથા એ વિષયનાં સામયિકોમાં છેક ૧૮૭૦થી જંગલવિષયના વિદ્વાનોએ કરેલાં અવલોકનો અને તેમાંથી ફલિત થતા સિદ્ધાંતોની ચર્ચા આ દેશમાં થે ચાલી છે. અલબત્ત, આ બધું સામાન્ય રીતે છાપાઓમાં આવે જ નહિ; કારણ કે કોણ વાંચે? પણ જ્યકૃષ્ણ ઈશ્રવ્ય પોરબંદરમાં અને કચ્છમાં ફરિયાદાંદાના રેતીના ટુઆઓ કે ઢસાઓ (જ. ડ્યુન્સ) ને આગળ વધતા અટકાવવા માટે સરનાં તથા નાજિ-યેરીનાં જાડોને વાવવાની પ્રવૃત્તિ મોટા પાયા ઉપર કરેલી અને પોતાની જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો તો વૃક્ષારોપણ પાછળ જ તેઓએ આપેલાં. તેમણે કચ્છમાં વૃક્ષારોપણમંડળ સ્થાપેલું અને ૧૯૨૫માં મહાત્મા ગાંધીજી કચ્છ ગયા ત્યારે એમને હાથે વૃક્ષારોપણ કરાવેલું અને પોતે અમદાવાદ ગયેલા ત્યારે મત્તાગ્રહાશ્રમમાં પોતે એક વસ્તુ જાડ વાવી આવેલા.

કેંકમાં વૃક્ષારોપણની પ્રેલછા આજકાલની નથી. પચાસ વર્ષ પહેલાંના મિત્રો ઉપરના જ્યકૃષ્ણ ઈશ્રવ્ય અનેક પત્રોમાં પોતે તે તે દિવસે કેટલાં જાડ વાવ્યાં કે વવડાવ્યાં તેનાં વર્ણનો છે. સંવત ૧૯૮૨ના શ્રાવણ વદ સાતમ-આઠમે વૃક્ષારોપણનો ઉત્સવ કરવાની વાત મારા ઉપરના એક પત્રમાં છે.

અન્નોત્પાદન વધારવા માટે વૃક્ષો રી રીતે સહાયક થાય છે અને માણસજાતે સુધારામાં આગળ વધતાં સહેરો, કારખાનાંઓ, રેલવેના માર્ગો, એ માટેના સત્તેપાટો, છાપાઓના કાગળો વગેરે માટે જંગલોનાં જંગલો કાપ્યે રાખીને પોતાને લવિષમાં જુએ મરવું પડે એવી નિયતિ ઇશ્રવ્યે સુધી કરી મુકી છે એ આંકડા, દાખલા અને દલીલોથી સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવતું સમર્થ વૈજ્ઞાનિક લેખક વિલિયમ વોગ્ટનું ' જીવતા રહેવાનો માર્ગ ' (જ. રોડ ટુ સર્વાઈવલ) વાંચવાની આ વિષે વધારે જાણતું હોય તેને ખસોમજ સાથે આ દિલ્હીન પુરું થાય છે.

ગ્રામરચના અને આરોગ્યશાસ્ત્ર

મૃતુષ્ણના આરોગ્યને એની ગૃહરચના અને ગ્રામરચના સાથે ગાંઠ સંબંધ છે એની ના પડાય તેમ નથી. આ વિષયમાં વર્તમાન આરોગ્યશાસ્ત્રે (Hygiene) અપૂર્વ ગતિ કરી છે એ વાત ખરી છે. જુના વખતમાં આ સિદ્ધાન્તની ખબર ન હતી એમ નથી. આ વિષય ઉપર વૈદક મનોમાં ખાસ ચર્ચા નથી પણ કોટિલ્પના અર્થશાસ્ત્રમાં નગરરચના, ગૃહરચના, ધરના ગંદા પાણીનો માર્ગ વગેરે વિષે કટલીક સ્પષ્ટ સૂચનાઓ છે. (જુઓ આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાન માળા, પા. ૬૦-૬૧.) આ ઉપરાંત રાજવલ્લભ વગેરે શિક્ષણાંશાસ્ત્રોમાં આ વિષે ઘણી સૂચનાઓ મળે છે. આ જાતના બધા ઉલ્લેખો એકઠા કરવામાં આવે તો પ્રાચીન ભારતવાસીઓના આ વિષે કેવા વિચારો હતા તે જાણી શકાય. આ વિષયના સમગ્ર સાહિત્યનો સંગ્રહ કોઈ વખત પુરાતત્ત્વમાં થશે પણ ગુજરાતનાં ગ્રામમાં તથા શહેરોના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી જુના લોકોના જનસુખાકારી વિષેના વિચારો સમજવાનું કંઈક અંશે બની શકે એમ છે.

આ વિષય ઉપર વિચાર કરતાં સરેરાશ ખાતર નીચેના વિભાગો પાડવા પડશે : (૧) ગ્રામમાંની રચના, (૨) શહેરની રચના. ગ્રામમાંની રચનામાં છેલ્લાં બે હજાર વર્ષોમાં ઝાઝો ફેર પડ્યો જણાયો નથી, પણ શહેરોની રચના કાળાનુસાર ફેરતી ગઈ છે. આ ફેરફારનું ત્રણ મોટા વિભાગો પાડી શકાય : (૧) પ્રાચીનકાળની નગરરચના, (૨)

મધ્યકાલીન નગરરચના, (૩) છેક આધુનિક નગરરચના. એક બીજો પણ ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાઠીઆવાડની તથા ગુજરાતની આમરચના તથા નગરરચના જુદા પ્રકારની છે.

બ્રિટિશ સમયમાં જે મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરો થયાં છે એનો તો ઇતિહાસ જ જુદો છે. છેક ન્હાના રૂપમાંથી—૨૫-૫૦ ઝૂંપડાં-માંથી હજી લાખની વસતિનાં શહેરો બની જતાં જે ફેરફારો થયા તે પણ એવા અદ્ભુત જ છે કે સ્વમંદિરિતિ જેવા લાગે. આરોગ્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કેવળ વેપારના લાભની દૃષ્ટિથી વધેલાં આવાં શહેરોમાં ૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલાં તો આરોગ્યના નિયમો ઉપર ધ્યાન જ નહોતું અપાયું. ન્હાના ભેટમાં લાખો માણસોને વસવાની જગ્યા જોઈએ, અને જીંદગીના ભોગે પણ પૈસા કમાવા ઇચ્છનારની બધી વસતિ. આવી સ્થિતિમાં જુના વખતથી આ દેશની નગરરચનામાં જે કાંઈ યોગ્ય કંઈ નિયમો ચાલ્યા આવતા તેને કોણ યાદ કરે ? અને યુરોપ-માં નગરરચના વિશે આરોગ્યશાસ્ત્રના જે નવા નિયમો અમલમાં આવતા જતા હતા તેનો અહિં મુંબઈના દેશી લતાઓમાં ઉપયોગ કરવાની કેવળ વેપારના લાભો માટે દેશી વસતિને ઇચ્છનાર અંગ્રેજોને શા માટે પરવા હોય ? પરિણામે હવા કે પ્રકાશનો બિલકુલ પ્રવેશ ન થઈ શકે, દિવસ આખો અસહ્ય દુર્ગંધ જેમાંથી નીકળ્યા કરે એવા રોગના જ ધરૂપ મુંબઈના દેશી લતાઓ જન્મ્યા. જુલેશ્વર કે ગુલાલ-વાડીના સાંકડા, અંધારા, હવાની આવગવ વગરના, અત્યંત ગંધાતા માળાઓને માણસોને વસવા યોગ્ય કોણ કહે ? તેમાં ગુજરાતીઓની ધનનૃપ્ત્યનું તો વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. મુંબઈના જુના વખતના મરાઠી લતાઓ સાથે ગુજરાતી લતાઓ સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મરાઠાઓ પોતાનાં ગામડાંઓને તદ્દન જુલો ગયા ન હતા. હવા પ્રકાશ મળી શકે, બાળકો રમી શકે એવાં બેઠાં ઘાટનાં આંગણું ઓશરી-વાળાં ધણાં મરાઠી ઘરો હજી ગીચ લતાઓમાં પણ ઉભાં છે. ગુજરાતીઓએ તો વતન તળ્યા પછી પાછું વાળી નથી જોયું. લક્ષા-

ધિપતિ ગુજરાતીએ બંધાવેલા મુંબઈના વિચાળ મહાલયમાંથી ગુજરાત દેખાતું નથી. કાં તો વિચાલતણું આંધળું અનુકરણ અને કાં તો નરકની કોટડી એ ગુજરાતી લતાનાં ઘરો.

. હેતુકાં ચોડાં વર્ગોથી નવા આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો મકાનો બંધાવામાં પરાણે પળાવા લાગ્યા છે અને પ્રસ્તુત વિષયમાં મુંબઈની ગૃહ-રચનાના વિશેષ ધર્ષનને અવકાશ પણ નથી.

હવે બ્રિટિશ અસરથી દૂર વધેલાં ગુજરાતનાં સહેરોની રચનાની આરોગ્યદષ્ટિએ તપાસ લીધા પહેલાં ગામડાંઓ ઉપર એક નગર નાખી લઈએ. આપણાં ગામડાં હજારો વર્ષથી એકજ ધોરણે જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે એટલે એની આરોગ્યદષ્ટિ પણ એની એ જ. બૃહસ્પતિ-વેતાઓના કહેવા પ્રમાણે કાઠીઆવાડ એક કાળે બેઠે હતો. એની વનરપતિસદિ (દાખલા તરીકે સિંહ કાઠીઆવાડમાં જ છે), બૃહસ્પતિના વગેરે પેઢે ગૃહરચના અને ગ્રામરચના પણ ગુજરાતથી કેટલેક અંશે જુદાં પડે છે. કાઠીઆવાડીઓના બાંધા અને સુખાકૃતિ ગુજરાતીઓથી જુદાં છે એવો દેખીતો વાત છે.

સાધારણ રીતે આસપાસ ખેતી કરવાનું સહેલાઈથી જતી રાકે એ રીતે ગુજરાતમાં અને કાઠીઆવાડમાં ગામડાંઓ વસ્યાં છે. જ્યાં સંભવિત હોય ત્યાં નદીના કાંઠા ઉપર ગામ વસાવવાનો રિવાજ પણ સાધારણ છે. આથી ગામની આબાદીને ધણો ફાયદો થાય છે પણ કેટલીક વાર નદી ભારતે રોમચાળાએ એક ગામથી બીજા ગામ ફેલાય છે. જો કે આ હાનિ રહેવે કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. વળી કોઈ વખત નદીઓના પૂરથી પણ ગામને તુકસાન થાય છે; જો કે હાલમાં ગિદારજંગાળમાં ગામનાં ગામ પાણીમાં તણાઈ મરવાનું વારંવાર સંભળીએ છીએ. એવું ગુજરાતમાં જનતાં નથી. જનતાં સુધી નદીને કાંઠે પણ ઉંચા જાગ ઉપર નહિતું વધારેમાં વધારે જોર ન પહોંચે એટલે કંઈ એ વસેલાં હોય છે, છતાં પાછળથી બંધાયેલ રેલ્વેના

પુલોથી કે નદીના વહેણો ફરી જવાથી જુની અટકળ ખોલી પડ્યાના અને પાણીના પૂરથી તુકમાન થયાના કોઈ કોઈ દાખલા અને છે

નદી ન હોય તો ત્યાં તળાવો તથા કુવાઓ હોય છે ગુજરાતના ગામડાઓના પાદરમાં તળાવો કાઢીઆવાડ કરતાં પ્રાકૃત વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે, જેમાના કેટલાક તળાવો તો જુના કાળના છે. પણ મોટે ભાગે તળાવો માત્ર વસ્ત્રાદરાળા એમાસામાં જ પાણીથી ભરેલા હોય છે બાકી તો બધા આધાર કુવાઓ ઉપર જ. તળાવો ભરેના હોય ત્યારે ન્હાવાનું, ધોવાનું એમાં જ અને કવચિત્ પાણી સારું હોય તો પીવાનું પણ એમાંથી જ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વિચાર હાનિકારક છે અનેક રોગો ફેલાવાનું એ માધ્યમ મને છે જી. જુદા સ્થળના કુવાના પાણીમાં સ્વાદમાં ફેર હોય છે જેમ કુવાની ઉડાણમાં ફેર હોય છે તેમ કુવાનો ઉપરનો ભાગ બાધરામાં પણ જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી પદ્ધતિ જુના વખતથી ચાલે છે કુવાઓમાં ઉતરીને ન્હાવા નહિ અને કાઠે પાણી ઢોળાય તે પાકું કુવાઓમાં ન પડે એ રીતે થાણું પાકું બાવેનું હોય તો કુવાઓ રોગપ્રચારક તરીકે ભાગ્યે જ ભાગ ભજવી શકે જી. જુદા પાણીના ગુણદોષ અને એને વાપરતા શુ સાવચેતી રાખવી એ વિશે વિવેચનનો અહિ પ્રસંગ નથી માત્ર એવું જ ઉમેરવાનું રહે છે કે જુના ગામ વસાવનાનઓ પાણી નીચળશે નહિ, નીચળશે તો એને ઉડે તથા ફેંડું એની કાઈક પંપરાપ્રાપ્તરીતે પરીક્ષા કરીને ગામ વસાવતા એ વાત ખરી, પણ પાળળથી, કાઈ ગામનું આરોગ્ય બગડે ત્યારે પીવાના પાણીની તપાસ કરવી અને જે દોષ દેખાય તેનો ઉપાય કરવો એ આધુનિક નિયમ આપણે હજી સુધી સીખ્યા નથી

જનતા સુધી ગામ, આમપામની જમીનથી ઉચાપુમાં વસાવવાના આવતું જેથી એમામાનું પાણી ગામમાં ન ભાઈ રહેતા બહાર નીકળી જાય અને પસે નદી હોય તો એને મળે પાણીના વહેણ મારે આ અમમનેની નખેતી પ્રદીઆવાડ શુ રાતના ત્રપ્તા ગામોમાં દેખાત છે

એ રીત ગામના આરોગ્ય માટે ઘણી સંસ્કૃતિ છે; પણ પાછળથી ગામ-લોકો ગામની આસપાસ મોટા ખાડાઓ ખાવા દે છે અને તેમાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહીને ટાટીઆ તાવને ફેલાવાનું સાધન બને છે.

મળમૂત્ર—ગામડાંમાં કયાંય પાવખાનાંનો રિવાજ નથી. કોઈ કોઈ સ્થળે દેખાદેખીથી રાજ્યના અધિકારીઓ માટે અથવા શ્રીમંત પટેલીઆઓ માટે પાવખાનાં હમણું યયાં હોય તે જુદી વાત. ગામની આખી વસતિ—ઝીઓ પુરૂષો બધાં જ—ગામ બહાર પણ ગામની નજીકમાં જ મળત્યાગ કરે છે. કાઠીઆવાડમાં ઘણું ગામડાંઓમાં ગામની તરફ નજીક ચારે તરફ ઘોરની વાડથી યોડી જમીન બાંધી લઈને મળત્યાગ માટે અનામત રાખે છે. જ્યાં પાદરમાં નદી કે ટેકરી જેવું હોય ત્યાં એનાં કોતરોમાં મળત્યાગ કરે છે. મોટે ભાગે ગાવો વગેરે ઠોર મળ ખાઈ જાય છે, અને બાકી સુકાઈ જાય છે. મૂત્રત્યાગ માટે તો કોઈ વ્યવસ્થા જ નથી. મળમૂત્રત્યાગની આ રીત આરોગ્ય દૃષ્ટિએ અત્યંત હાનિકારક છે. રોગીઓને તથા જુદોને અતિશય અડચણ પડે છે; અને કોલેરા, મરડો વગેરે એવી રોગો થાય ત્યારે એનો ફેલાવો આખા ગામમાં એકદમ થઈ જાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ મળને માટીથી ઢાંકવાથી અને એની માટી થઈ ગયા પછી એ માટીને ખાતરમાં વાપરવાથી આ પ્રશ્નનો આરોગ્યને અવગણ નીવેડો તુરત જ સર્જ શકે એમ છે.

ઘરો—ગામડાંનાં ઘરો મોટે ભાગે માટીનાં હોય છે. ગુજરાતમાં દરેક સમૃદ્ધ ગામનાં ઘરો તથા કાઠીઆવાડના ગામડાંના પૈસાદાર લોકોનાં ઘરો પાકી છટનાં હોય છે, તે અપવાદ જ. માટીનાં ઘરો શિયાળામાં એકદમ ઠરતાં નથી અને ઉનાળામાં એકદમ તપતાં નથી એ એનો મોટો ગુણ છે. પણ દર વર્ષે એની સંભાળ લેવી જોઈએ.

ઘરોની રચના—ચોરો, છુંટારો વગેરેની જુના કાળથી જ આપણને એટલી ખીક લાગે છે કે, છુટાં છુટાં એક ખીખાથી સ્વતંત્ર

૧. તો ક્યાય દેખાતા જ નથી વળી હવા પ્રકાશ માટે જોડાઓમા રીઓ પણ ભાગ્યે જ દેખાય છે ધર ઉધાડા થઈ જવાની બાકે ।પણે હવા પ્રકાશને બધ કરીએ છીએ પણ કાઠીઆવાડના ગામડાની વમતિ એતરમા ન હોય ત્યારે ફળીઆમા કે ઓશરીમા જ વે છે, એટલે એમને હવા પ્રકાશની ખોટ નથી રહેતી ધરની ન્યના સીઆવાડ તથા યુજશતની જુદા પ્રકારની છે કાઠીઆવાડમા આગળ કી, ડેની બહાર તથા અદર પણ ઓટલા અને શ્રીમ્તોના ધરમા ની ઉપર મેડી ડેલીની અદર પેશ પગી વિશાળ ફળીઈ, ધણુ કરીને જીઆની એક, એ કે ત્રણે બાલુએ ઓશરીવાળા ઓરડાઓ અને ૧૧થી બાલુએ ઢોરોને બાધવાનુ એક દાળીઈ ડેલીની સામી બાલુએ મોંદારી ઓરડાની પગવાડે નાનો મોટા વાડો વાડાની આસપાસ નાનીની ભોંત કે ચોરની વાડ સાધા છુ રીતે ફળીઆની જમીન ગ્રતા ઓશરી ઓરડાની ઉભણી ઠીક ઉચી રાખે છે કાઠી મચલીઆના ચંતી ઉભણી તો ધણીવાર છ ૭, આઠ આઠ ફીટ ઉચી રાખે છે એ જ રીતે શેરીથી ફળીઈ ઉચુ હોય છે ફળીઈ નીચાણમા હોય તો પાડળનો વાડો એથીયે નીચો રાખી ચોમાસાના પાણીને રસ્તો એ માર્ગે રાખે છે આ નિષમણ ગરીબાધથી, પ્રમાદથી કે જમીનની ઉંચાધમા પાડળથી થયેના ફેરફારથી જ્યા પાલન ન ચાય ત્યા ધર ચોમાસામા રહેવા લાયક રહેતુ નથી આ પ્રકારના ધરમા ઉનાળામા ફળીઆમા અને શિયાળા—ચોમાસામા ઓશરીમા, પુરો સુવાનુ રાખે છે વૃદ્ધ અને બાળક, સ્ત્રીઓને જે એ લાભ મળે છે પગવાડેના વાડામા મડન, જાણા, મીજુ બળનણ વગેરે રહે છે. ઢોરોના મજમૂનને ગામડાની ધણી ઉચોગી સ્ત્રીઓ ત ત ઉપાડી લે છે અને ઢોરની બાધવાની ન્ય્યા પણ ઠીક સાફ રાખે છે પણ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઢોરોના મજમૂનને જે વધારે સારી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ છે ચોમાસામા એ સ્થળો મચ્છરો તથા ઝનજનુઓને ઉછરવાના સ્થાન થઈ

વસ્યું હતું. કાશીની પણ પ્હોળાઈ કરતાં લંબાઈ વધારે છે. ગુજરાતમાં ભરૂચ પણ પાટલીપુત્ર અને કાશી પેઠે નદી કાઠે પાધડીપને વસેલું છે. સામે કઠિયી નદીમાં હોડીમાંથી જોતાં કાશી, ભરૂચ કે કાડીઆવાડના ન્હાનકડા જોતપુરનો નદી ઉપર ઝુકી રહેલો દેખાવ ધણો રમણીય લાગે છે. આ રીતે વસેલાં શહેરોમાં નદી ઉપરથી આવતો પવન આખા ગામમાં ફરી જઈને આબોહવા સમશીતોપ્પુ તથા આરોગ્યાનુકુળ રાખે છે. નગરરચનાના નિષ્ણાત પંડિત ગેડીસે ભરૂચ જોઈને એ શહેરની રચનાના સિદ્ધાન્તમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી એમ કહેલું સાંભળ્યું છે.

નદી કાંઠાના શહેરનો ચોમાસાનો પાણીનો ભાગ નદીમાં જ હોય છે. અને પાણી માટે કરેલા ઢાળથી રસ્તો ખોદાઈ ન જાય તે સાર જુના વખતમાં પાણીથી પાકો બાંધી લેતા. કાશી અને મથુરામાં આવા રસ્તાઓ છે. ભરૂચમાં તો કેટલાક ઢાળ પાકા બાંધેલા ન હોય તો પાણીના મારાથી યોડાં વર્ષોમાં રસ્તાઓ તદ્દન ખોદાઈ જાય. (આપણાં ઘણાં ખરાં ગામડાંમાં અંદરના અને એક ગામથી બીજો ગામ જવાના રસ્તાઓ કાચા જ હોય છે, એટલે ચોમાસામાં ગામમાં અસહ્ય કાદવ કેટખાતું.)

પાણીની બાબતમાં ગામડાંની તથા શહેરોની સ્થિતિ સરખી છે. જુના લોકોએ ગામડાંથી કોઈ નવી કે વધારે આરોગ્યરક્ષક સગવડ શહેરો માટે કરી નથી. નવોની આધુનિક સગવડ તે જ નવી સગવડ છે. એક સાથે કહેવું પડે છે કે હજી ગુજરાતનાં કોઈ શહેરમાં નળનાં પાણીની સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય સગવડ થઈ નથી.

હવાપ્રકાર—ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હવાપ્રકારની સગવડ ઓછી થઈ જાય છે. લોકોને ખેતરોમાં જવાતું રહેવાતું બધે થયું; અને જુના સાહિત્યમાં ઉધાનો, ઉપવનોનાં વણનો વાંગીએ છીએ પણ એતું અસ્તિત્વ ભાગ્યે જ દેખાય છે. માત્ર નદીએ ન્હાવાધોવા (સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા પણ)

નય કે મામ બહાર દેવદર્શને નય ત્યારે ખુલ્લી દવાનો લાભ મળે. દવે આ જુના સંસ્કારો ધસાતા નય છે પણ લોટા દવા, પ્રકાશ અને દસરતના લાભો સારી રીતે નહિ સમજે તો આપણા આરોગ્યની માફી થ્યા બેઠી સમજવી. વળી ગામડાં કરતાં શહેરોમાં ફળીઆં અને વાઝા કુદરતી રીતે જ ધડી નય છે. જુનાં શહેરોના રસ્તાઓ પણ સાંકડા, અને ઘરમાં બારીબારણાંનો રિવાજ ઓછો, આ સ્થિતિમાં અડીઅડીને બંધાયેલાં ઘરોમાં દવા પ્રકાશ આવે ક્યાંથી ? કાઠીઆ-વાડાનાં શહેરોની ગૃહરચના કાઠીઆવાડાનાં ગામડાંને મળતી અને ગુજરાતી શહેરોની ગુજરાતનાં ગામડાંને મળતી. ફેર માત્ર સ્મૃતિનો. ગામડાનાં ઘર માટીનાં, શહેરોનાં ઈંટનાં કે પથ્થરનાં બાંધેલાં; ગામડાનાં એકા ધાટનાં, શહેરોનાં માળવાળાં. ગામડાનાં ઘરોમાં બાજો બાંધેલી મોરીઓ નહિ, શહેરોમાં ખત્રી. દુકાનાં ગામડાનાં ઘરો કરતાં શહેરોનાં ઘરોની બાંધણી ઉપર આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વધારે કડક નજર રાખવાની જરૂર પડે છે. રસ્તા પહોળા, ઘરની ઊંચાઈ રસ્તાના પ્રમાણમાં, અમુકથી વધારે નહિ; બે ઘરની વચ્ચે અમુક ખુલ્લી જમીન રહેવા દેવી; ઘરની આસપાસ આંગણું અને ઘરમાં દવા પ્રકાશ માટે બારીબારણાં; આ બધી બાબતમાં સખત નિયમો પજાવાની જરૂર છે. ધરતું દાર કઈ દિશામાં રાખવું એ વિષે જુના કાળથી દેટલાક નિયમો આસા આવે છે, આ નિયમો જોમથાંયે બચાવે પજાય તો દવા પ્રકાશના આરોગ્યશાસ્ત્રને અતુકુળ છે પણ આ અર્થપ્રધાન જમાનામાં આર્થિક હાનિનો પ્રશ્ન આવે તો જુની રૂઢિ ઉંચી સુકાય છે. પરિણામે દેટલીક વાર ખરાબ રૂઢિઓ ટપતી રહી નય છે અને સારી મરી નય છે. સામાન્ય ઘરોની બાંધણીમાંથી કળાનો તો નાશ જ થઈ ગયો છે.

શહેરોમાં મળમૂતનો માર્ગ—આપણા આરોગ્ય સાથે મળ મૂતના માર્ગને અતિ નિકટ સંબંધ છે. પાચખાનાંમાં પડેલું મેતું જમીન તીચે રસ્તો કરીને ગટગદારા શહેરથી દૂર લઈ જવાની આધુનિક રીતને

ગણતરીમાં ન લઈએ તો મળમૂત્રના નિકાલ માટે શુદ્ધતામાં તથા રસ્તા પ્રચલિત છે. આપણાં શહેરો ગામડાં વધીને ચયાં છે એ ઉપર કંઈ છે. આ જ કારણથી ગામડાંના ધણા દિવાળો શહેરોમાં જળવાઈ રહ્યા છે. વચક્ષા કાળનાં કાઠીઆવાડનાં ઘણાં શહેરોમાં ગામડાં પેઠે ગામ બહાર જંગલ જવાનો દિવાળ હજી ચાલે છે.

બાવનગર, જામનગર કાંઈ ન્હાનાં શહેરો નથી, લગભગ અર્ધા લાખની વસતિનાં શહેરોનાં અનેક માણસો માટે પાયખાનાંની સગવડ નથી. અનેક મનુષ્યોને હમેશાં ગામ બહાર એક-મૈત્ર જેટલે છેટે જવું પડે છે. પણ આ શહેરોની અંદરની શેરીઓમાં બાળકો, વૃદ્ધો, અને માંદાંઓ જ નહિ પણ જીવાન સ્ત્રીઓ પણ ધરમ મુકીને રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ મળ ત્યાગ કરીને એ શેરીઓનો દેખાવ અત્યંત ગંદો કરી મુકે છે. ચોમાસામાં આવી શેરીઓમાંથી પગ ભગડ્યા વગર ઉઘાડે પગે ચાલવું મુશ્કેલ. રસ્તામાં ગંદકી કરવાની આપણી આ ટેવથી આપણી તંદુરસ્તીને કિટકું નુકસાન થાય છે એવું તો આપણને જ્ઞાન જ નથી. પણ આ મધ્યકાલીન શહેરો એવી રીતે વધ્યાં છે કે ધણાં ધરાને પાયખાનાં માટે સગવડ જ નથી. શહેરમુધારણામાં મોટા રાજ-માર્ગો વધારે મોટા અને પરદેશી મુસાફરોની દૃષ્ટિને આકર્ષે એવા ગોખાયમાન કરવા તરફ જેટલું લક્ષ અપાય છે તેટલું શહેરના આરોગ્ય માટે આવશ્યક સગવડો પુરી પાડવા તરફ અપાય તો પ્રગ્નવું વધારે દિત થાય.

ધીમે ધીમે આ મધ્યકાલીન શહેરોમાં પાયખાનાની સગવડ વધતી જાય છે પણ હજી ગટરોવાળાં શહેરો અપવાદરૂપ જ છે અને મુંબઈ-મીયે પરેલ તરફ એવા ક્ષત્રાઓ હજી છે કે જ્યાં મેલાં માટે ગટરની સગવડ નથી; એટલે લંગીઓને મેલું કપાટી જવું પડે છે.

પ્રાચીન કાળમાં જંગીઓનો વર્ગ જ નહિ હોય એમ લાગે છે. અત્યંતે તે. હતા જ પણ કપડાં વપ્તુવાનો, ચામડાં ડેળવવાનો વગેરે ધંધાઓ

આ સોડા કરતા. મેલું ઉપાડનાર વર્મ-અંગીઓ નહિ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે પાયખાનાં મધ્યકાલીન સંસ્થા છે. જુનાં શહેરોમાં જ્યારે ગામગામી રીતે બહાર જંગલ જવાની, બાળક, સ્ત્રી, રોગી, ઘરનાં વગેરેને મુશ્કેલી લાગી હશે ત્યારે- ભસ્મ પાયખાનાં નીકળ્યાં હશે. ગુજરાતનાં જુનામાં જુનાં શહેરો-કાઠીઆવાડમાં, જુનાગઢમાં અને લાટમાં ભસ્મમાં હજી ઘણાં ઘરોમાં ભસ્મ પાયખાનાં વપરાય છે; ઉપર પાયખાનું અને નીચે જમીનમાં ઉડો ખાડો કરેલો હોય છે જેમાં બધું મેલું, પડે છે અને વર્ષમાં બે-ચાર વખત મીકું કે ચુનો નાખવામાં આવે છે જેથી આ પાયખાનાં ભરાઈ જતાં નથી કે અત્યંત ગંધાઈ ઉડતાં નથી. જો કે આ પદ્ધતિથી થોડી થોડી મંધ ઘરમાં આવ્યા કરે છે, અતિશય મચ્છરો ચાપ છે; અને આવાં પાયખાનાંની બાલુમાં જ કુવો હોય તો એના પાણીમાં કાંઈક અસર થવાનો સંભવ ખરો. આમ છતાં આવાં પાયખાનાંઓ થવાનું કારણ એક જ સમજાય છે કે અંગીનો ધંધો જ પ્રાચીન કાળમાં આ દેશમાં ન હોવાથી કાં તો ગામ બહાર જવાની કે ભસ્મ પાયખાનાં કરવાની જરૂર પડેલી હોવી જોઈએ.

ખાલો-મોરીઓ—ગામગામી ધર્મી અંદર ભાગ્યે જ ખાલો હોય છે એ ઉપર કંઈ છે. શહેરોનાં ઘરોમાં એથી ઉલટું ખાલો પુખ્ત હોય છે, અને બધી ખાલોનાં પાણીને જવા માટે ફળીઆમાં કે રસ્તામાં ભોંખાળ રાખે છે. આવી ભોંખાલોને દર ૭ માસે કે બાર માસે ખોદવાની પડે છે. કેટલીકવાર ધરતી ખાલોનાં પાણીને ફળીઆમાં કાઢવામાં આવે છે અથવા ફળીઆમાં પાકી કુંદી બાધીને તેમાં એકઠાં થયેલાં પાણીને પાછળથી સ્ત્રા ઉપર ટાળવામાં આવે છે. કાઠીઆવાડનાં મધ્યકાલીન શહેરોની ખાળની વ્યવસ્થા આવી છે. ગુજરાતના પ્રાચીનનગર શહેર ભસ્મમાં એક જુદી જ રીત છે. ગુજરાતનાં શહેરોમાં ધરતી વચ્ચે ચોક્કસ દેવ છે જેમાંથી ધનના વચલા ભાગને હવા પ્રદાપ મળે છે; એ ઉપર કંઈ છે. કેટલીકવાર મેટા

ધરમાં આવા બે ત્રણ ચોક હોય છે. આ બધા ચોકનું ચોમાસાનું પાણી જવા માટે ધરની નીચેથી બહારના રસ્તાઓ સુધી બાંધેલી ખાજ હોય છે. કચ્છર ખાતર નીચેલી ખાજોને ધણું કરી એવી રીતે ચોકવે છે કે શિયાળા ઉનાળામાં ધરની ખાજોનું પાણી ભોંખાજમાં જાય અને ચોમાસામાં ભોંખાજના રસ્તા બંધ કરી રસ્તાની ખાજો ઉધાડી નાખે છે એટલે વચલા ચોકનું અને ખાજોનું બધું પાણી રસ્તા ઉપર પડે છે.

આ બવસ્થાથી ચોમાસામાં રસ્તા ઉપર ગંદકી અતિશય વધી જાય છે અને ધરમાં મચ્છરો વધી પડે છે. વચ્ચે ચોકવાળાં ફળીઆં વગરનાં ધર માટે પાણીના નિકાસની આ સરસ વ્યવસ્થા છે. પણ વર્તમાન આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બરાબર નથી.

આરોગ્યશાસ્ત્રનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને આ દેશનાં ગામડામાં તથા શહેરોમાં આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ક્યાં ક્યાં ફેરફાર સુધારો કરવાની જરૂર છે એ ઉપર બતાવ્યું છે. આપણી રહેણીકરણી આમ છવનને ચોગ્ય અને શહેરોમાં વસવા લાગ્યા છતાં આપણામાંથી આખ્યતા જતી નથી. ધરની અંદર પુરી સ્વચ્છતા આપણે બાગ્યે જ રાખીએ છીએ પણ ધરનો બધો ગંદવાડ જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ફેંકીએ છીએ. આપણી આ ટેવમાં જાહેર હિત વિષે આપણી તદ્દન બેદરકારી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણા શહેરોનો અર્ધાં આખ્ય, અર્ધાં નાગરિક રહે છે. પરિણામે શહેરોની ગૃહરચના આરોગ્ય દૃષ્ટિએ ઘણા સુધારા માગે છે. જુના વિચારકોએ જે રસ્તાઓ કરી મુક્યા છે તેને એકદમ તોડી નાખવાની જરૂર નથી પણ આપણે દેશકાજ બરાબર સમજીને નગર-સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ, ગામડાંઓ માટે, મધ્યમ કદનાં શહેરો માટે તથા મોટાં શહેરો માટે યથોચિત યોજના આપણી પ્રતિભાના બજાથી નવી ઉત્પન્ન કરવી પડશે. આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ તથા લોકલ બોર્ડોએ આ વિષયના ખાસ નિષ્ણાત હિંદી વિચારકોને શહેરો આરોગ્યની ભોજ કંવા માટે રોકવા બેઠાં.

સોમવદ્ધી

‘સુખંડ આનંદ’ ના ઉચ્ચેચ્ચના અંકમાં ડૉ. બિપિનચંદ્ર હી. કાપડિયાનો ‘સોમરસ’ ઉપર એક લેખ છે. લેખકે સોમરસ માટે ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં થયેલા ઉલ્લેખો ટાંકીને, સોમરસના ઉપયોગથી માણસ કદાપિ અદોન્મત બનીને છાટકે બનતો ન હતો એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખકે ‘સોમરસના પ્રભાવથી મનુષ્યો શક્તિબદ્ધારનાં અતિમાત્રુષી કૃત્યો કરવા પ્રેરતાં’ તેમ જ ‘સોમરસમાં ઉત્તેજક તથા શક્તિદાયી પ્રભાવ હતો’ એવું પણ લખ્યું છે; પણ એનો શો અર્થ કરવો ? મધના યજ્ઞો વર્ણવતાં પણ આવા કે આ અર્થના શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. પછી એને માદક દ્રા માટે ન કહેવાય ! એટલી ખત ખરી છે કે વેદમાં યજ્ઞપ્રસંગમાં જેમ સોમરસના નિર્દેશો છે તેમ ખીજા પ્રસંગોમાં સુરના નિર્દેશો છે. સુરથી સોમરસ ભિન્ન હતો એ ચોક્કસ. સોમરસ પીવાથી જે ઉત્તેજક અથવા શક્તિ આપનાર અસુર થતી તે સુગની અથવા આધુનિક મધની ઉત્તેજક અસુરથી કેટલી ભુદી હતી તે આજે જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ અહિં એક ઐતિહાસિક હકીકત નોંધવા જેવી છે. વેદકાળ પછી તરતના સમયમાં રચાયેલા આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં પ્રાચીનતમ ચરક સંહિતામાં મદત્વય એટલે દારૂ અતિ પ્રમાણમાં પીવાથી જે શાગિષ્ઠ સ્થિતિ થાય, તેની ચિકિત્સાનો આરંભ કરતાં મધની ચરકાર્થે જે પ્રશંસા કરી છે, તે આજના દારૂબંધીના જાનામાં રહુજ

આપે એવી છે. એમાંથી લાંબો ઉતારો કરવાની જરૂર નથી પણ ઉત્તેજક અથવા માદક પીણું તરીકે સુરાની સોમ સાથે સમાનતા પતાવતા જે શબ્દો વાપર્યા છે તે નીચે ઉતારું છું:—

યા દેવાનમૃતં મૂત્વા સ્વષા મૂત્વા પિતૃધયા ।

સોમો મૂત્વા દ્વિજાતીન્ યાં

યુજ્યન્તે શ્રેયોભિરુત્તિમૈઃ ॥

આશ્વિનં યા મહત્તેજો

નન્દં સારસ્વતં ચ યા ।

વૌર્યમૈન્દ્રં ચ યા ક્ષિદ્ધા

સોમઃ સૌવામજૌ ચ યા ॥

ચરક ચિ. અ. ૨૪

અર્થ: જે સુરા દેવોને અમૃતરૂપે, પિતૃઆને સ્વધારૂપે અને ધ્વાણ્ણોને સોમરૂપે ઉત્તમ કલ્યાણોથી તૃપ્ત કરે છે, ગળી જે અશ્વિનોતું તેજ છે, જે વિધાનું ગળું છે, જે ઇન્દ્રની શક્તિ છે અને સૌવામણિ . યજ્ઞમાં જે સોમરૂપ છે, તે સુરા આ રીતે પીવી.

મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે વૈદિક ઉદ્દેશ્યોથી સોમ-રસમાં જે માદકતા અર્થાત્ ઉત્તેજકપણું હોય એમ દેખાય છે તે ઉત્તેજકપણું સુરા-મધને મળતું આયુર્વેદના આચાર્યોને લાગ્યું હતું કે ઉપર ટાંકેલા શ્લોકમાં 'જે સોમ તરીકે યજ્ઞમાં પિવાય છે તે સુરા છે' એવું કહ્યું છે; છતાં સોમરસ અને સુરા એક નથી. સોમરસ કોઈક વનસ્પતિને વાટીને તથા ગળી લઈને તૈયાર કરાતો; ત્યારે સુરા તો અનાજ, અમુક ફળો, અમુક ફૂલો વગેરેમાંથી અમુક પ્રક્રિયા દ્વારા આપો આવવા છંદને તૈયાર કરવામાં આવતી.

સુરા સાથે સોમની સમાનતા ચરકના ઉપલા વચનમાં કહી છે. તેમાં સુરાની પ્રચંસાર્યે અતિશયોક્તિ કરી હશે. પણ અહિં મોટીમુશ્કેલી એ છે કે સોમરસ જેમાંથી કાઢવામાં આવતો તે વનસ્પતિનો આજે ચોક્કસ પત્તો લાગતો નથી. વૈદિક

વર્ણનો ઉપરથી એ ધણું કરી દિમાલપના પર્વત ઉપર ચલી કાઠ વનસ્પતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. પણ જુના કાળમાં જ એની જોળખાણ બંધ ચાલ હતી. સુશ્રુતમાં (ચિ. અ. ૧૯) સોમલતાના જોવીશ બેદો કદીને જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી કાઠ વનસ્પતિને એ લાગુ પાડવાનું આ દેવના વૈદોથી કે વનસ્પતિવિદોથી બન્યું નથી. વળી ચાલીશ વર્ષ પહેલાંના અથવા આસપાસ આગલી પેઢીના વૈદો તો સોમ નામની કાઠ વનસ્પતિને જોળખતા કે વાપરતા નહોતા. પણ દેટલાંક વર્ષો પહેલાં દેટલાંક અહિંના તથા પરદેશી વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ કેટલીક વનસ્પતિઓને સોમવૃક્ષી ઠરાવી. કાઠએ જાળચીને જોમવૃક્ષી કહી, કાઠએ ગજાને કદી, કાઠએ આહીને કદી પણ એમાંથી કાઠને સોમવૃક્ષી માનવાનું કાઠ કારણ નથી.

પછી નિષ્કંઠસંઘના વિદ્વાન લેખક રમણચંદ્ર ઉદ્રજીએ ચોરવેલ કે આરિયાવેલને સોમવૃક્ષી કહી. જયદ્રષ્ય ઉદ્રજીના કહેવા પ્રમાણે એ ચોરવેલ ચોરની જાતનો વેદો છે. અને વેદાંતો છાર નીકળે છે. એ આકાશી જાતની વનસ્પતિ છે. એનું શાસ્ત્રીય નામ છે: *Sarcostemma brachystigmaria* આ ચોરવેલને સોમવૃક્ષી માનીને તેને મહાત્મા નયુરામ શર્માએ જયદ્રષ્ય ઉદ્રજી પાસેથી મળાવેલી.^૧ એનું શું પરિણામ આવ્યું તે બહાર નથી આવ્યું. પછી આ વર્ગની જ એક બીજી વેલ જેનું કચ્છી નામ ખીપ અને શાસ્ત્રીય નામ *Periploca aphylla* છે, તેને પણ સોમ કહી શકાય એમ જયદ્રષ્ય ઉદ્રજી ડીમકને આધારે કહે છે.

હવે પારસીઓ હોમ (સં. સોમ) તરીકે જે વનસ્પતિની ડાંખળાઓ ધરાવતી લાઇ આવે છે, તેને વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ એકવાર ઉપર કહેલી ખીપ ગણવાનો તો ખીજવાર કુમ્બવતી એકેડૂ વલ્મરીઝ જાતની ગણવાનો મત આપ્યો છે. અને પાછળથી અર્થાત્ હેલાં દેટ-

લાંક વર્ણોથી આને જ વૈદ્યો સોમવસ્ત્રી ગણે છે. આ વનસ્પતિ હિમાલયમાં-કાશ્મીરમાં પુષ્કળ થાય છે. એમાંથી અતે એ કુટુંબની બીજી જાતોમાંથી જે ગુણકારી તત્ત્વ કાઢવામાં આવે છે તે એફેડ્રીન દમના રોગ ઉપરની ઘણી અસરકારક દવા હમણાં મનાય છે અને સર્વત્ર ખુબ વપરાય છે. વળી અહિંના વૈદ્યો મૂળ છોડને સોમલતા નામથી કાશ્મીરથી મંગાવીને ચૂર્ણરૂપે કે કાઢારૂપે દમના રોગ ઉપર હવે વાપરે છે. વૈદિક સોમવસ્ત્રી આ હોય કે ન હોય, પણ આ અતિ કીમતી ઔષધ છે. એને માદક કદાચ ન કહેવાય. હું પોતે એફેડ્રીન વાપરું છું. અલખત, લોહીનું દબાણ વધારવાનો ગુણ એમાં છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં લેવાથી લોહીનું દબાણ વધી જતાં કાંધક ઘેસછા જેવી અસર થતી હોય તેા ધમ્ધર જાણે ! પણ વૈદિક કાળની સોમવસ્ત્રી આ જ છે, એની ક્યાં ખાતરી છે ?

સૌરાષ્ટ્રમાં આયુર્વેદની સ્થિતિ

‘સૌરાષ્ટ્ર સાધુસુનો યતો જાય છે’ તથા ‘સૌરાષ્ટ્ર સાક્ષર-સુનો યતો જાય છે’ એવાં બે કથનો સૌરાષ્ટ્ર માટે પ્રચલિત થઈ ચુક્યાં છે. તેમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર સદૈધસુનો યવાનાં ચિન્હો દેખાય છે’ એવું ત્રીજું કથન ઉમેરવાનું મને મન થાય છે.

ઉપરનાં બે કથનો કટકે અંશે યથાર્થ છે એ પ્રશ્ન અહિં અપ્રસ્તુત છે અને યથાર્થ હોય તો એનાં કારણો શાં છે એ વિચાર પણ કર્તાવ્ય છતાં અપ્રસ્તુત છે. પણ ત્રીજું કથન જો તું ઉમેરવા માથું છું તેની મર્યાદા અને તેનાં કારણોની કુંડા ચર્ચા કર્યા વગર એવું કથન કુદરજ ગણાય.

પહેલું તો સૌરાષ્ટ્ર વૈદ્યસુનો છે એમ કું કહેતો નથી. ન્યાં માથુસો હોય ત્યાં રાગો હોય અને રાગો હોય ત્યાં એનો ઉપાય જતાવનારો હોય. ઇકતરોની સંખ્યા એટલી ઝોઝી છે કે ઘણા દેશી વૈદ્યો શહેરોમાં અને ગામડામાં હજી મળે છે. વળી સારા વૈદ્યોનો તદ્દત અભાવ છે એમ પણ કું નથી કહેતો. મનલગ કે મારું કથન ઘણું જ મર્યાદિત છે.

આજથી પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં-અર્થાત્ ૪૬૦ બદલ ૪૧૦ વર્ષના તે વખતમાં કાઠીઆવાડ સારા વૈદ્યો માટે પ્રખ્યાત હતું, અત્યારે એ પ્રખ્યાતિ વધી નથી પણ ઘટી છે.

વિશાળ ભારતવર્ષીય દષ્ટિએ જોઈએ તો જુના કાળમાં ગુજરાત જેમ બીજી વિદ્યાઓમાં બંગાળા, સંયુક્તપ્રાન્ત અને મહારાષ્ટ્રની પાછળ હતું, તેમ વૈદક બાબતમાં પણ પાછળ હતું. ગુજરાતમાં સંસ્કૃત વૈદક સાહિત્ય કેટલું ઉત્પન્ન થયું છે એ મેં અન્યત્ર દર્શાવ્યું છે.

અને ઓગણીસમી સદીમાંયે બંગાળામાં આયુર્વેદના જેવા સંસ્કૃત ટીકાકાર થયા છે તેવા ગુજરાતમાં નથી થયા. માત્ર ગુજરાતનો વિચાર કરીએ તો સૌરાષ્ટ્રની બહાર ગુજરાતમાં કેટલાક સારા વૈદ્યો હતા એમ દેખાય છે. કૌપલ્ય મણિભાણાના કર્તા વૈધરાજ શ્રી કૃષ્ણરામ વ્યાસ મૂળ ગુજરાતના જ હતા. જે કે તેઓ ચાર પેઢીથી જયપુરમાં વાસ કરીને રહ્યા હતા.

જતાં જામનગરના બાવાબાઇ અને ઝંડુ બદ્દનાએ દેશી વૈદકના ઉદ્ધાર માટે એવો પ્રબળ પ્રયાસ કર્યો કે સૌરાષ્ટ્ર દેશી વૈદકનું ધામ થઈ પાડ્યું.

કાઠીઆવાડનાં અને રજપુતાનાનાં દેશી રાજ્યો આ બે કુટુંબોના વૈદ્યોને મોટી સ્ત્રી આપીને ખાસ બોલાવવા લાગ્યા. કાઠીઆવાડમાં ગુજરાતમાં અને છેક મુંબઈ સુધી જામનગરના વૈદ્ય એ એક પક્ષી થઈ પડી.

જામનગરની એ પરંપરામાં બીજા વૈદ્યો પણ તૈયાર થયા. અને જ્યાં જેમ ફાવ્યું ત્યાં રહી ગયા. હજી એ પરંપરા ચાલે જ છે. પણ વિશાળ દષ્ટિએ કાઠીઆવાડ ગુજરાત ઉપર નજર ફેરવીએ તો જામનગરની એ પરંપરાનો પ્રતાપ ધજો ઓછો થઈ ગયો લાગે છે. ઝંડુ બદ્દનાજ પુત્ર મુ. ચંદ્રપ્રસાદભાઈ જામનગર રાજવૈદ્ય છે અને રાજ્યમાં તથા પ્રજામાં અગ્રસ્થાન બોગવે છે; એમના પુત્ર રા. જુગતરામભાઈ મુંબઈમાં વૈદક કરે છે. અને એમના પ્રયાસથી નીચેજ ઝંડુ શર્મારિપુઠિકજ વર્કસ દવાઓ બનાવવાનું કલ્પ્ય મુંબઈ ઈલાકામાં મોટામાં મોટું કારખાનું છે. મોરબીમાં ઝંડુ બદ્દનાજ કુટુંબના વૈદ્યરાજ લક્ષ્મીપ્રસાદભાઈ રાજવૈદ્ય છે. રાજકોટ, સુઝ, વગેરે સ્થળે એ કુટુંબના વૈદ્યો

વૈદ્ય કરે છે. વળી લીંબડી, મોરબી, બાવનગર વગેરે દેશી રાજ્યો આયુર્વેદને પોષણ આપે છે. ગોંડલના વૈદ્યરાજ ભાઈ શુવરામ કાળિદાસ બાવાબાઇ સંપ્રદાયના છે અને એમનું સ્મારણા ઔપધાયમ મુખ્ય પ્રખ્યાત છે. આ બધી હકીકત મારા ધ્યાનમાં બસતી છે.

અદિ' કાઠીઆવાડના વૈદ્ય માત્રની નાભાવલિ આપવાનો કદેશ નથી. માત્ર દાખલા પુરતાં નામો લીધાં છે. કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે આ બધી હકીકત નજર સામે હોવા છતાં 'સૌરાષ્ટ્ર સંદેશ' મુનો થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે.' એમ મને લાગે છે.

મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. ખરી વાત એમ છે કે જંડુબદ્ધ વગેરેના જમાનામાં જેમ જંડુબદ્ધ, બાવાબાઇ વગેરે ગુજરાતના વૈદ્યોમાં અગ્રણી હતા તેમ અત્યારના સૌરાષ્ટ્રના વૈદ્યો છે, અથવા આવતી પેઢીના સૌરાષ્ટ્ર વૈદ્યો એવા થશે ! અત્યારે નથી અને એવું થવાનાં ચિહ્નો નથી દેખાતાં એમ મારી કહેવાની મતલબ છે.

આ સ્થિતિનું એક કારણ તો કાઠીઆવાડની ઘણીખરી પ્રતિ-ઓને લાગુ પડે છે. કાઠીઆવાડ ગુજરાતનો બુદ્ધિસાળો તેજસ્વી વર્ગ ગામડાંમાંથી સહેરો તરફ ખેંચાતો જાય છે. આ પ્રવાહ પચાસ-પોણાસો વર્ષથી વધતા જતા જોઈતી ચાલે છે. હમણું-હમણું છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી 'ગામડાંમાં જવ' નો પોકાર થર થયો છે પણ એની ગણ-તરીમાં જોવા જેવી અસર તો થાય ત્યારે ખરી. પણ આ મુંબઈ તરફની ગતિમાં કોઈક રોકનારું તત્ત્વ કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો છે. દેશી રાજ્યો મોટા પમારો આપીને તેજસ્વી માણસોને પોતાને ત્યાં રાખી શકે છે. જો કે અત્યારે તો પટ્ટણી સાહેબ સિવાય કોઈ માટે દેશી રાજ્યો ગર્વ લઈ શકે એવું લાગતું નથી. પણ રાજ્યો સારા વૈદ્યોને પોતાની પાસે રાખતા અને એ આકર્ષણને પરિણામે સૌરાષ્ટ્રમાં સારા વૈદ્યો જળવાઈ રહેતા. બવિધ્યમાં આ બળ એણું થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે.

અત્યારે પણ મુળ પોરબંદરના સદગત પ્રજારામભાઈનું કુટુંબ બે પેઢીથી મુંબઈમાં જ સ્થાયી છે. પ્રાણાચાર્ય ડૉ. પોપટભાઈ મુંબઈમાંજ આયુર્વેદિક કોલેજ ચલાવે છે. ઝંડુભટ્ટના પૌત્ર રા. જીગતરામભાઈ મુંબઈમાં જ રહે છે. બાવાભાઈના બે પુત્રો મુંબઈમાં જ રહે છે અને નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સંમેલનના એક વખત પ્રમુખ થઈ ગયેલા તથા આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે તેમજ આયુર્વેદિક ગ્રંથ પ્રકાશન માટે ભારતવર્ષીય પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર વૈદ્યરાજ ભટ્ટજી ત્રિકમજી આચાર્ય પણ મૂળ સૌરાષ્ટ્રના વતની હોવા છતાં અત્યારે તો મુંબઈવાસી છે.

મૂળ કાઠીઆવાડના છતાં અત્યારે મુંબઈને પોતાની કરીને રહેલા બીજા વૈદ્યોનાં નામ લેવાની જરૂર નથી. મારું કહેવાનું સ્પષ્ટ થવા માટે આટલાં નામ બસ છે.

વૈદ્યરાજ ભટ્ટજી ત્રિકમજી આચાર્ય જેવાને આગળ રાખીને તથા એ બધા મુંબઈવાસીને સૌરાષ્ટ્રમાં ગણીને સૌરાષ્ટ્ર હજી ગર્વ લઈ શકે. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જે અત્યારે વસતા હોય તેનોજ વિચાર કરીએ તો કાંઈક પાછળ પડવું પડે અને અત્યારે જે અગ્રગણ્ય છે તેમના પરશોકવાસ પછી અગ્રસ્થાન લઈ શકે એવા જુવાન વૈદ્યો સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલા દેખાય છે ?

કોઈ નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી. પણ સૌરાષ્ટ્ર મુંબઈ, અમદાવાદની પાછળ છે એમ કહેવાની મતલબ છે. ભાવનગરમાં એક આયુર્વેદ પાઠશાળા હમણાં ઉઘડી છે અને ભાવનગરની વૈદ્યસભા ઘોડા વખતથી કાંઈક જગતી દેખાય છે. બાકી જીવતીજગતી વૈદ્ય સલા કાઠીઆવાડના કોઈ સહેરમાં દેખાતી નથી. આયુર્વેદનાં અભ્યાસ માટે પણ ઉપર કહેલી ભાવનગરની તાજી સંસ્થા સિવાય ક્યાંય નથી.

ખરી મનની વાત કહું તો કાઠીઆવાડમાં વૈદ્યો છે પણ જે વાતાવરણમાં તેઓ રહે છે તે વાતાવરણ જીવું છે. પચ્ચીશ ત્રીશ વર્ષ પહેલાનું છે. અત્યારે જગતનું વૈદ્ય કષ્ટ સ્થિતિમાં છે એની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ પણ હિંદુસ્તાનનું વૈદ્ય કષ્ટ સ્થિતિમાં છે. ભારતવર્ષના

પ્રથમ ખંડિતના વૈધોના વિચારો કઈ દિશામાં વહે છે, વગેરે આધુનિક વાતાવરણથી કાઢીઆવાડના વૈધો માટે ભાગે અસ્પૃશ્ય દેખાય છે.

આધુર્વેદિક વિધાનો પ્રચાર ઓછો છે એનો મને એટલો વાંધો નથી પણ વિધાનું વાતાવરણ નથી એ બવિવિધ માટે ઓકું ચિન્હ લાગે છે.

ભરૂચા વગર વૈધ યદ્ય શક્ય એ જમ દહા કાઢીઆવાડમાં જીવતો છે. ખીણું વૈધોની જાહેર પ્રતિઓમાં કાઢીઆવાડના વૈધો ઘણો ઓછો ભાગ લે છે. નિ. બા. વૈધ સંમેલન લગભગ એકવીસ-આવીસ વર્ષથી ભરાય છે પણ કાઢીઆવાડના બહુ યોગ્ય વૈધોએ અને તે પણ કોઈક જ વાર ભાગ લીધો છે. ગુજરાત પ્રાન્તીક વૈધ સંમેલન ચાર વર્ષથી ભરાય છે, તેમાં ફક્ત ગમે વળે ભાવનગરના વિદ્વાન વૈધરાજ લક્ષ્મીશંકરભાઈ પ્રમુખ હોવાથી ભાવનગરના વૈધોએ ઠીક ભાગ લીધો હતો.

કચ્છ કાઢીઆવાડના જુદા મંમેલનની વાત બહુ યુગ્માય છે. મને તો જુદાં મંમેલનની જરૂર લાગતી નથી. પણ એવી જાહેર પ્રતિમાં સમજણપૂર્વક ભાગ લેનારા વૈધોની સંખ્યા વધે એ જરૂરું લાગે છે.

કુંકામાં મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં દેવી વૈદ્ય વિશે લોકોમાં આદર છે. પણ દેશી વૈદ્યનો જોઈએ તેવો અવ્યાસ નથી તથા અત્યારે વૈદ્ય કરનારાઓમાં દેશી વૈદ્યની ઉન્નતિ માટે જોઈએ તેવો પ્રયાસ નથી. માટે સૌરાષ્ટ્રના દેવી વૈધોએ ભગ્યત યનું જોઈએ, ચાલુ જમાનાની વૈદ્ય પ્રતિઓમાં ભાગ લેવો જોઈએ, અને બની શકે ત્યાં વૈદ્ય પાઠશાળાઓ ઉઘાડી દેશી વૈદ્યની કેળવણીનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. આ બાબતમાં દેશીરાજ્યોના જેની વગ હોય તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સાથે બળેલા વૈધો માટે ધર્માદા સ્થાપનાઓ, શ્રીમંતો તથા રાજ્ય મદારાજ્યો પાસે ઉચ્ચારી આધુર્વેદની બાપિ ઉન્નતિમાં ફાળો આપવો એ હાલના સારા વૈધોનું કર્તવ્ય છે.

બાપીશામા-જિ૦ બા૦ વૈધ સંમેલનના સભાપતિ
વૈધરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય

વૈધોની જન્મભૂમિ તરિકે કાઠીઆવાડે ગર્વ લઈ શકે એટલી મોટી સંખ્યામાં કાઠીઆવાડી વૈધો સુબંધમાં અને ગુજરાતમાં વૈધનો ધંધો કરે છે. અને વૈધરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય એમાં અગ્રગણ્ય છે. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા જગત્ પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષને અપવાદ રૂપ ગણવામાં આવે તો પણ કાઠીઆવાડે અનેક ભારત પ્રસિદ્ધ પુરોહિતો ઉત્પન્ન કર્યા છે. વૈધક વિષયમાં જોઈએ તો અખિલ ભારતીય પ્રસિદ્ધિવાળા ગુજરાતી વૈધ અત્યારે તો એકજ છે, એમ કહી શકાય અને તે વૈધરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય છે. ગુજરાતમાં સારા વિદ્વાન વૈધોની સંખ્યા જ ઘણી નાની છે. અને એમાં પણ વૈદક ધંધાને કે વૈદક વિદ્યાને પોતાના કાર્યથી ઉન્નતિને માર્ગે ચડાવનારા વિરલ છે. પણ જોના કાર્યની કદર ગુજરાત બહાર અખિલ ભારતીય વૈધ મંડળમાં થઈ હોય એવા તો ઉપર કયું તેમ એક જ સુ. જાદવજીભાઈ છે, આ ક્યન પ્રશંસા માત્ર નથી. તેમ મૈત્રી સુલભ પદપાતલું પરિણામ પણ નથી, એ હકીકત છે. અને એ હકીકત વૈધરાજ જાદવજીભાઈને માનપ્રદ હોવા છતાં પણ ગુજરાતે અખિલાન લેવા યોગ્ય નથી એમ હું જાણું છું છતાં ત્યતિ તે છે. અને આ રીતે ગુજરાતના અદ્વિતિય વૈધરાજનો હું કે પદવિય આપનાની દૃઢ આત્માવિક રીતે યદ જાય છે.

વૈધરાજ જાહેરજી ત્રિકમજી આચાર્યના પૂર્વજો સો વર્ષ પહેલાં કચ્છપરંપરામાં રહેતા હતા. સગસગ ૯૦ વર્ષ ઉપર એમના પ્રપિતામહ વૈધ માવજી દ્વારકાદસ લખપતથી જુજ માંડવી વગેરે સ્થાનોમાં ફરતા ફરતા પોરબંદર આવ્યા અને ત્યાં મહાગણા વિક્રમજીતની રાજમાતા રૂપલીબાએ સત્કાર પૂર્વક આશ્રય આપીને રાજવૈધ તરીકે રાખ્યા. વૈધરાજ જાહેરજીભાઈના દાદા ગોવર્ધન રામજી અને કાકા ગંગાધર મુધી આ રાજવૈધ તરીકેનું સ્થાન સમ્પ્રદાય રહ્યું હતું. પછી 'એડમીનીસ્ટ્રેશન વખતમાં રાજ્યાશ્રય બંધ થયો. છતાં જાહેરજીભાઈના કાકા ગંગાધરના પુત્ર પોરબંદરમાં જ વૈદુ કરતા હતા.

ગોવર્ધનદાસજીને છ પુત્રો હતા. (૧) ગંગાધર (૨) ત્રિકમજી (૩) જયકૃષ્ણ (૪) લક્ષ્મીરામજી (૫) નારાયણજી (૬) માધવજી તેમાંથી ત્રિકમજી આચાર્ય જ પહેલ વહેણા પોરબંદર હોડીને વિ. સં. ૧૯૪૫ માં જાહેરજીભાઈને સાત વર્ષના લઈને મુંબઈ આવ્યા.

વૈધરાજ જાહેરજીભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૮ માગસર સુદ એકમે પોરબંદરમાં થયો હતો. એટલે એમને હમણાં જ પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં છે. શ્રીયુત જાહેરજીભાઈ ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી પોરબંદરની રાજકીય સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યયન કરવા લાગ્યા અને એ પાઠશાળાના ચાચી તથા બીજા અનેક વિદ્વાનો પાસે અભ્યાસ કરીને થોડાં વર્ષમાં વ્યાકરણ કાવ્યાદિનો તેમણે સારો અભ્યાસ કરી લીધો. અને પછી પોતાનાં પિતાજી પાસે તથા રાજસ્થાનના પ્રખ્યાત પંડીત ગૌરીશંકરજી વૈધ પાસે ત્યાંયુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું, એ વખતમાં જ એમણે પ્રયાગનિવાસી હકીમરામ નારાયણજી પાસે ઉર્દુ ભાષાનો અને સુનાની હકીમનો અભ્યાસ કર્યો. તથા જનતા મહેનત કરીને જંગળી વાંચતાં શીખી લીધું અને જંગળી તથા ઉર્દુના જ્ઞાનનાં તે તે ભાષામાં લખાયેલાં વૈધક પુસ્તકો વાંચવાનો એમણે સારો લાભ લીધો.

આ રીતે નાની ઉંમરમાં અભ્યાસ પુરો કરી લઈ ૧૯-૨૦

વર્ષની ઉમરે જ અથો લખવાનું શરૂ કર્યું. તથા તે સાથે જ આયુ-
વેદની સેવાની દીક્ષા લીધી. વીશ વર્ષની જુવાન ઉમરે સદીક માધવ
નિદાનના સંશોધનનું કામ એમણે જ્યારે હાથમાં લીધું ત્યારે કોઇ
જુદ પડિતોએ ‘આ સાહસ કરો છો’ એમ કહેલું પણ આ પરિશ્રમ
શીલ વિદ્યાને આરંભના એ સાહસને જીવનનું એક સહજ કાર્ય
બનાવી દીધું અને એમાં જુદ પડિતોને પણ સ્પૃહણીય સફળતા મેળવી.

ધ. સ. ૧૯૦૧-૦૨ માં વૈધરાજ નાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે
સંશોધિત સદીક માધવ નિદાન નિર્ણયસાગર પ્રેસે પ્રગટ કર્યું.
ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં એજ અંચની ચોથી આવૃત્તિ ફરી સંશોધનથી એજ
પ્રેસે પ્રગટ કરી. અને ઇ. સ. ૧૯૨૦માં મધુકોશ અને આત્મકદર્પણ
બે વ્યાખ્યા સહિત નિદાન એમનીજ પાસે સંશોધાવી નિર્ણયસા-
ગરે છપાવ્યું. ટુંકામાં નિર્ણયસાગર પ્રેસે આ વિદ્યાનની વૈધક અંચો
સંશોધવાની અસાધારણ શક્તિ પારખી લીધી. અને એનો લાભ લેવા
માંડ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં સાત આઠ વર્ષો સુધી શ્રી. નાદવજીભાઈએ
સંશોધન કરેલી શ્રી ડહલુની વ્યાખ્યાવાળી સુશ્રુત સંહિતા એજ
પ્રેસમાંથી પ્રગટ થઈ અને ઇ. સ. ૧૯૩૧ માં એજ અંચથી એમણે
સંશોધેલી બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે. આ રીતે મુ. નાદવજીભાઈના
જીવનમાં સંશોધન કાર્યનું સાતત્ય કેટલું અવિચ્છિન્ન છે તે જોઈ
શકારો. પણ આવા વિદ્યાન અને જીવિશાળી માણસે સંશોધનનું કાર્ય
યાવજીવનનું ક્યાં કર્યું માટે એમાં સારો અર્થ લાભ હશે કે એમને
ધણી કુસ્સદ હશે એવો તર્ક કોઈએ ન કરવો. સંશોધન માટે પ્રેસો
કે પ્રકાશકો જે બધો આપે છે તે એટલો ઝાઝો હોય છે કે બધાની
આશાએ એવું કામ કોઈ હાથમાં જ ન લે. વૈધરાજ નાદવજી ત્રિક-
મજી આચાર્ય જેવાને તો એક મહિનામાં વેંક ધધામાંથી નેટલી
કમાણી ચાપ તેટલું સુશ્રુત જેવા મોટા અંચોના સંશોધનમાં કરેલી
સાત-આઠ વર્ષોની મહેનતના બધામાં બાગ્યે જ મળે. અને કુસ્મદ
વિને કહેવું જોઈએ કે જ્યારે સંશોધનનું કામ પડેલું હાથમાં લી

ત્યારે કદાચ એમને કુસ્તક દશે પણ થોડા વખતમાં એમનું સૌન્દર્ય, ઉદારતા, વિદ્વતા, બવહાર કુશળતા અને મુખ્યતો વૈદક કુશળતા એ ગુણોને પરિણામે ધંધો એટલો વધી ગયો કે કુસ્તક બિલકુલ ન રહી. પણ જીવનમાં યશ તરીકે લીધેલું આ કામ-વાવઝીવમમિહોત્ર જુદુવાદ એ વૈદ્યજ્ઞાને જીવનમાં ઉતારનારથી ધી રીતે છોડી શકાય? વળી માત્ર સંશોધનથી એમને સંતોષ ન થયો. (૧) આયુર્વેદિક સાહિત્ય જેટલું જીવું છે તેટલું પ્રગટ થાય. (૨) જે પ્રગટ થાય તે બને તેટલું શુદ્ધ સારી રીતે સંશોધિત પ્રગટ થાય. (૩) અને દેશી વૈદ્યની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક નવું સાહિત્ય બને તેટલું વધારે સરળથ, આ વૈદ્યરાજ જાલવજીભાઈના જીવનની મુખ્ય વાસના. અને ઉપર કહેલી ત્રણેય દિશામાં એમણે મુંગાં મુંગાં પણ કેવું કેવું કામ કર્યું છે, એ અહિં હુંકામાં કહ્યું છે.

સંશોધન ૩૫ કાર્યનું સ્થિતિન ઉપર આવી ગયું પણ એમાં વૈદ્યરાજ જાલવજીભાઈની પ્રવૃત્તિ પુરી થતી નથી. તેઓએ જીના અન્ન-સિદ્ધ અંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ૧૯૧૦ થી શરૂ કર્યું છે અને હજી સુધી એ ચાલુ છે. શરૂઆતમાં આયુર્વેદ-અંથમાળા નામથી માસિક પ્રકાશનની યોજના શરૂ કરી હતી પણ પાછળથી એમાં દૈનિક મુશ્કેલી લાગવાથી અંથ આખો પુરો થાય ત્યારે પ્રગટ કરવો એવી યોજના રાખી છે. અને આ રીતે આયુર્વેદિક અંથમાળામાં રસ-હૃદય-રસ પ્રકાશ સુધાંકર વગેરે સોળ પુખ્તો પ્રગટ કર્યા છે. આ અંથ-માળાએ વૈદ્યરાજ જાલવજીભાઈને પ્રાચીન આયુર્વેદિક અંથોના પ્રકાશક તરીકે ભારતીય પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

ત્રીજું દેશી વૈદ્યને ઉપકારક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં પણ વૈદ્યરાજ જાલવજીભાઈએ તન અને ધનનો ધણો બોમ આપ્યો છે, આ બાબતમાં સૌથી સરસ ઘણલો કેદાસવાસી ડા. વામન ગણેશ દેવાઈનાં બે એટાં પુસ્તકોનો છે. આ ઔષધીશાસ્ત્ર

વિદ્વાન ગણકરે ધણું વર્ષો સુધી મહેનત કરી ઔષધી સંગ્રહ અને જાનતીય રસ શાસ્ત્ર નામનાં પુસ્તકો લખી રાખેલાં પણ પાછળથી નિર્વેદ આવી જવાને લીધે કે તબીબીઅત લયકવાને લીધે કે ગમે તેમ પણ એમણે એક પણ પુસ્તક છપાવ્યું નહિ. વૈદ્યરાજ જાલવણભાઈને આવાં આયુર્વેદોપકારક સાહિત્યનો વિનાશ થઈ જાય એ ગમ્યું નહિ. અને એમણે જાતે મહેનત કરીને-પ્રુફ સુધારવાની વગેરે પણ-તથા પોતાના ધણા પૈસા ખર્ચાને આ બે મોટાં પુસ્તકો છપાવ્યાં. આ ઉપરાંત વારંવાર પારિતોષિક આપીને, પ્રકાશકો અને સંશોધકોનો યોગ આપીને, તથા બીજી પણ અનેક રીતે દેશી વૈદકનું સાહિત્ય વધારવાનો આ વિદ્વાન વૈદ્ય સતત પ્રયાસ કરે છે. આ સાહિત્યના કાર્ય માટે એમને ધરોડીએ ઉડીને, રાત્રે મોડી રાત જાગીને કે બપોરે જ્યારે સાધારણ વૈદ્યો આરામ લે, ત્યારે પ્રુફ સુધારવા વગેરેનું કામ કરવા બેસવું પડ્યું છે.

વૈદ્યરાજ જાલવણભાઈ ઉપર કહેલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી પોતાનું નામિકણ પુરેપુરું ચુકવાઈ જાય છે એમ માનતા નથી એટલે ધણા વખતથી એણે વધુ અધ્યાપન કાર્ય કર્યા કરે છે. વચ્ચે તો શ્રી નુંબઈ આયુર્વેદ પાઠશાળાએ તેજસ્વી રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને એ પાઠશાળાને તેજસ્વી બનાવવામાં પૂજ્ય હરિપ્રસન્નજીનો તથા વૈદ્યરાજ જાલવણભાઈનો મુખ્ય હિસ્સો હતો.

વિદ્વાન વૈદ્ય તરીકે સુ. જાલવણભાઈ જાનત પ્રસિદ્ધ છે, એ સર-આતમાં જ કહ્યું છે. તેઓની આ પ્રસિદ્ધિએ જનારસ દિંદુ યુનીવર્સિટીના સંચાલકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પરિણામે તેઓને એ યુનીવર્સિટીની આયુર્વેદિક ડોલેજના પ્રીન્સીપાલ તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા. પણ હજેક મહીના એ કામ કરી ન શકવાથી તેઓ પાછા આવ્યા છતાં એ સંસ્થા સાથેનો સંબંધ આગ્રુ છે. અને એ ઉપરાંત આયુર્વેદિક અને યુનાની નિબિંજ કોલેજ દિલ્હી, જયપુર રાજકીય સરકાર પાઠશાળાનો

આયુર્વેદ વિભાગ, જનવારીના આયુર્વેદિક વિદ્યાલય દીલ્હી; દયાનંદ આયુર્વેદિક કોલેજ લાહોર, અખિલ ભારત વર્ષિય વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓના તેઓ પરીક્ષક, સભ્ય વગેરે છે.

વૈદરાજ નાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યનો વૈદ્ય સંમેલન સાથેના સંબંધ પણ જીનો તથા સતત ચાલુ છે. લગભગ વૈદ્ય સંમેલનના આરંભથી તેઓ સંમેલનમાં ભાગ લેતા આવ્યા છે. ધંધાની તુકાની વેડીને તથા મુસાફરીનો શ્રમ અને ખર્ચ સહન કરીને તેઓ લગભગ દર વર્ષે નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલનની બેઠકમાં જાય છે. મધુરાના પાંચમા વૈદ્ય સંમેલનમાં એમને આયુર્વેદ માર્ગની પદવી આપવામાં આવી હતી. પછી હરદ્વારના પંદરમાં સંમેલનમાં તેઓને પ્રમુખ ચુંટવામાં આવ્યા હતા અને, ફરી આ વર્ષે ચુંટવામાં આવ્યા છે. વૈદ્ય સંમેલનના જીવનને આવશ્યક એવા જે આખા હિંદુસ્તાનમાંથી પાંચ સાત રતંબો છે તેમાંના મુ. નાદવજીભાઈ એક છે.

આ સમર્થ વિદ્વાન વૈદ્યનું મનુષ્ય તરીકે ચારિત્ર્ય પણ અનુકરણીય છે. તેઓ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હોવા છતાં નિરાભિમાની અને સાદા, અત્યંત મહેનતુ, વિદ્યાનુરાગી, વિદ્યાપ્રેમી, ઉદાર અને આયુર્વેદના પરમ ભક્ત છે. આયુર્વેદની સર્વાંગી સેવા એજ આ વિદ્વાનના જીવનનું ધ્યેય છે અને આ ધ્યેયલક્ષી વૈદ્યને ખીજી વાર પ્રમુખ ચુંટીને નિ. ભા. વૈદ્ય સંમેલનને યોગ્ય મુ. છે.

સ્વ૦ રાજવૈદ્ય વિશ્વનાથ વિકૃલજી

મોરબીના રાજવૈદ્ય અને ઝંડુભટ્ટજીના સૌથી નાનાભાઈ વિશ્વનાથ વિકૃલજીનો દેહ મોરબીમાં લગભગ ૭૪ વર્ષની ઉંમરે ગયા વૈશાખ સુદિ છઠ્ઠી ને શુક્રવારે પડી ગયો. તે પહેલાં ૧૫ દિવસે તેઓ (મુ. વિશ્વનાથ વિકૃલજી) મુંબઈ આવ્યા હતા. એ વખતે પ્રસંગોપાત્ત વાત નીકળતાં એમણે કહ્યું કે ‘પુરાણાં ઝાડમાંથી બધાં પાન ખરી ગયા પછી એક પીળું પડી ગયેલું પાન લટકતું રહે એવી મારી સ્થિતિ છે.’ એમના પિતાશ્રી વિકૃલભટ્ટજીને નવ સંતાન થયાં હતાં. પાંચ ભાઈઓ અને ચાર બહેનો—એ નવે ઠીક જીવ્યાં, બે તો એંશી ઉપર ગયાં. એક મુ. વિશ્વનાથકાકા પોતે ૭૦ ઉપર, બે સાડ ઉપર અને બે પચાસ ઉપર પહોંચ્યાં હતાં. આ વિશાળ કુટુંબમાં પોતે સૌથી નાના હોવાથી હંમેશાં કુટુંબદક્ષનો છાંયો જ નોએલો. એમને છેલ્લી અવસ્થામાં બધાં લાંડુઓ અને ઘણાંનાં સંતાનો પણ ગયા પછી આવી એકલતા લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પણ મેં તો સહેજ કાંઈક વિનોદમાં અને આશ્વાસન રૂપે કહ્યું કે ‘મુ. મણિચંદ્રકાકા જેટલું આયુષ્ય લંબાય તો હજી દસ વર્ષ બાકી છે.’ એમણે તરત જવાબ આપ્યો કે ‘મુ. મણિભાઈ પેટે પરાધીન થઈ જઈ’ તો તો લાંબુ જીવવામાં માલ નહિ’, એ કરતાં તો હજી શરીર જીવાન પેટે હરેફરે છે ત્યાં જ પડી જાય તો તાર.’

દેવની કોને ખબર છે ? દસ વર્ષની હું આજા આપતો હતો ત્યારે દશવીસ દિવસ જ બાકી હતા અને એમની ઇચ્છા સ્વાધીન દશામાં મરવાની હતી તે પાર પડી. જધી છંદિયો સ્વસ્થ, કિત્તોદ જીવાન જેવો, શરીરપથિ જરાય વળેલી નહિ એવી સ્થિતિમાં હતા ત્યાં મુંબઈમાં જ માંદા પડ્યા. જીવનસમભાઈએ ઘણી ના પાડી પણ ન માન્યું અને માંદા માંદા મોરખી જવા ઉપડ્યા, રસ્તામાં વધારે વધારે માંદા પડ્યા અને મોરખી ગયા પછી ન્યુમેનીઆ થઈને દેહ છુટી ગયો.

સદગત વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજી એમનાં માતૃપિતાનું હેતુ સંતાન-તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૯૧૦ના પોષ વદી ૧૧ ને દિવસે જન્મ્યા અને પછી ૭ મહીને એમનાં માતૃપિતા સરજીવરે કોલેરાના દરદયા દેહત્યાગ કર્યો. માતાના મરણથી આવા જાડોળા કુટુંબમાં બાળકના ઉછેરમાં ખાસ વાધો આવવાનો સંભવ નથી, ઉલટું વિઠ્ઠલજીએ પિતાનું આ સૌથી નાહું બાળક અને વળી મા વગરનું હોવાથી એમને ખુબ લાડમાં ઉછેર્યો હતો અને જો કે એ આઠ વર્ષના થતાં વિ. સં. ૧૯૧૮માં પિતા પણ ચુજરી ગયા પણ મોટાભાઈ મંડુભદ્રજીએ પિતાનું સ્થાન સાચવ્યું અને એમને ખુબ લાડથી ઉછેર્યો. મુ. વિશ્વનાથભાઈ ઘણીવાર કહેતા કે ‘હું સૌથી નાનો અને બાપે અને મોટા ભાઈએ ખુબ લાડથી ઉછેર્યો છે એટલે માથે સ્વભાવમાં એક જાતનું કંકપણું-ધારું કરવાપણું આવી ગયું છે.’

સદગત વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૦માં થયો હતો એ ઉપર કંઈ છે. માતાનું સુખ તો એમણે જોયું જ નહોતું અને પિતાએ આઠ વર્ષના થતાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. પણ મોટાભાઈ મંડુભદ્રજીએ પિતૃપદ બચાવેર સાચવ્યું. એ વખતે એટલે આજથી ૭૦ વર્ષ ઉપર કાકીઆવાડમાં અત્રેજી કેળવણીએ ભાગ્યે જ પ્રવેશ કર્યો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. કાકીઆવાડનાં દેશી રુચ્યોમાં

અને રાજકોટમાં એ વખતમાં સરકારી ખાતાંઓમાં અંગ્રેજી ભણેલા-
ઓની જરૂર પડતી ત્યારે પારસીઓ મળતા અથવા સુરત અમદાવાદના
ગુજરાતીઓ મળતા. અત્યારે એ વખત ફરી ગયો છે. કાઠીઆવાડમાં
બ્રાહ્મણો હજી સંસ્કૃત વિધાને જ ઓળખતા. ભણેલા બ્રાહ્મણ એટલે
સંસ્કૃત ભણેલો એવી સ્થિતિ હતી.

ભટ્ટજીના કુટુંબમાં સંસ્કૃત વિધાનો આદર વંશપરંપરાથી ઉતરી
આવ્યો હતો. સદગત વિશ્વનાથ વિકૃલજીથી પાંચમાં પુરુષ ગોવર્ધન
ભટ્ટજી કાશી ભણી આવ્યા હતા. અને એમના પિતાશ્રી વિકૃલ ભટ્ટજી
સારા પૌરાણિક વિદ્વાન હતા (આ પૂર્વ પુરુષો વિશે વધારે વિસ્તાર
માટે જંડુ ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર-પ્રકરણ પહેલું, જંડુ ભટ્ટજીના પૂર્વજો
જીઓ) વળી આ કુટુંબમાં વૈદ્ય પણ કૃત્તલીક પેઢીથી આવ્યું આવતું
હતું. વિકૃલ ભટ્ટજીની પૌરાણિક તરીકે-ભાગવત વાંચનાર તરીકે-સારી
પ્રખ્યાતિ હતી. પણ વૈદ્ય તરીકે ઓછી પ્ર્યાતિ નહોતી; અને એ
વખતના જામસાહેબ રામજી જામના વિકૃલભટ્ટ વૈદ્ય હતા. એ જમાના-
માં એ મોટું માન હતું. વિકૃલભટ્ટના વડિયોનો મુખ્ય ધંધો કયા વાર્તાનો
જ હતો અને વૈદ્યપણું સ્વીકાર્યા છતાં પુરાણીપણું વિકૃલભટ્ટે પુરેપુરું
જાળવ્યું હતું. છતાં એમના પુત્રોમાં તો એમની વૈદ્યવિદ્યા જ ઉતરી.
અને આ રીતે જમાનાને અનુકૂળ સ્થિતિમાં આ કુટુંબ સહેજે આવી
જતાં વૈદ્ય તરીકે ઘણો લાભ અને ધણી પ્ર્યાતિ મળ્યાં. જંડુભટ્ટજી
પોતે કેવી રીતે વધ્યા, રસથાળાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો, અને
જંડુભટ્ટજીના ભાઈઓ વૈદ્ય તરીકે કાઠીઆવાડમાં કેવી રીતે આગળ
આવ્યા એ જંડુભટ્ટજીના જીવન ચરિત્રમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે. પણ
અહિં એનો વિસ્તાર આવશ્યક નથી. સદગત વિશ્વનાથ વિકૃલજીની
સમજદાર ઉમરે થઈ હશે ત્યારે જંડુભટ્ટજી અને મણિશંકર વિકૃલજી
તો વ્યવહારમાં સારી રીતે જહાર આવી ગએલા એટલે મુ. વિશ્વનાથ-
ભાઈ ઉપર એમના સંસ્કારો પડ્યા. જંડુભટ્ટજી વગેરે પાંચ ભાઈઓએ
પોતાના કુટુંબમાં ઉતરી આવેલી સંસ્કૃત વિધાનો ઘોડો ઘણો પરિ-

દેવની કોને ખબર છે ? દર વર્ષની દુઃ આરા આપતો હતો ત્યારે દસવીશ દિવસ જ બાકી હતા અને એમની ઇચ્છા સ્વાધીન દ્ધામાં મરવાની હતી તે પાર પડી. અધી ઈન્દ્રિયો સ્વસ્થ, દિસાદ જીવાન જેવો, શરીરપદ્ધિ જરાય વળેલી નહિ એવી રિયતિમાં હતા ત્યાં મુંબઈમાં જ માંદા પડ્યા. જીવતંત્રભાઈએ ઘણી ના પાડી પણ ન માન્યું અને માંદા માંદા મોરબી જવા ઉપડ્યા, રસ્તામાં વધારે વધારે માંદા પડ્યા અને મોરબી ગયા પછી ન્યુમેનીઆ થઈને દેહ છુટી ગયો.

સદગત વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજી એમનાં માતૃપિતાનું છેલ્લું સંતાન. તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૯૧૦નો પોપ વદી ૧૧ ને દિવસે જન્મ્યા અને પછી ૭ મહીને એમનાં માતૃશ્રી સુરંગપુરે કસેરના હરદયી દેહત્યાગ કર્યો. માતાના મરણથી આવા બહોળા કુટુંબમાં બાળકના ઉછેરમાં ખાસ વાધો આવવાનો સંભવ નથી. ઉલટું વિઠ્ઠલભટ્ટજીએ પિતાનું આ સૌથી નાહું બાળક અને વળી મા વમસું હોવાથી એમને ખુબ લાડમાં ઉછેર્યો હતો અને જો કે એ આઠ વર્ષના થતાં વિ. સં. ૧૯૧૮માં પિતા પણ ચુજરી ગયા પણ મોટાભાઈ કંતુભટ્ટજીએ પિતાનું સ્થાન સાચવ્યું અને એમને ખુબ લાડથી ઉછેર્યો. મુ. વિશ્વનાથભાઈ ઘણીવાર કહેતા કે ‘હું સૌથી નાનો અને બાપે અને મોટા બાઈએ ખુબ લાડથી ઉછેર્યો છે એટલે મારા સ્વભાવમાં એક જાતનું કડકપણું-ધારું કરવાપણું આવી ગયું છે.’

સદગત વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૦માં થયો હતો એ ઉપર કલું છે. માતાનું સુખ તો એમણે જોયું જ નહોતું અને પિતાએ આઠ વર્ષના થતાં સ્વર્ગવાસ કર્યો. પણ મોટાભાઈ કંતુભટ્ટજીએ પિતૃપદ જરાખર સાચવ્યું. એ વખતે એટલે આજથી ૭૦ વર્ષ ઉપર કાઠીઆવાડમાં અંગ્રેજ ફેવરણીએ બાગે જ પ્રવેશ કર્યો હતો એમ કહીએ તો આવે. કાઠીઆવાડનાં દેવી રાજ્યોમાં

અને રાજકોટમાં એ વખતમાં સરકારી ખાતાઓમાં અંગ્રેજી ભણેલા-
ઓની જરૂર પડતી ત્યારે પારસીઓ મળતા અથવા સુરત અમદાવાદના
ગુજરાતીઓ મળતા. અત્યારે એ વખત ફરી ગયો છે, કાઠીઆવાડમાં
બ્રાહ્મણો હજી સંસ્કૃત વિધાને જ ઝોળખતા. ભણેલો બ્રાહ્મણ એટલે
સંસ્કૃત ભણેલો એવી સ્થિતિ હતી.

ભદ્રજીના કુટુંબમાં સંસ્કૃત વિધાનો આદર વંશપરંપરાથી ઉતરી
આવ્યો હતો. સદગત વિશ્વનાથ વિક્રલજીથી પાંચમાં પુરુષ ગોવર્ધન
ભદ્રજી કાશી ભણી આવ્યા હતા. અને એમના પિતાશ્રી વિક્રલ ભદ્રજી
સારા પૌરાણિક વિદ્વાન હતા (આ પૂર્વ પુરુષો વિશે વધારે વિસ્તાર
માટે જંડુ ભદ્રજીનું જીવન ચરિત્ર-પ્રકરણ પહેલું, જંડુ ભદ્રજીના પૂર્વજો
જીવો) વળી આ કુટુંબમાં વૈદ્ય પણ કટલીક પેઢીથી આદ્યુ આવતું
હતું. વિક્રલ ભદ્રજીની પૌરાણિક તરીકે-ભગવત વાંચનાર તરીકે-સારી
પ્રખ્યાતિ હતી. પણ વૈદ્ય તરીકે ઓછી ખ્યાતિ નહોતી; અને એ
વખતના જનમસાહેબ રણમલ જામના વિક્રલભદ્ર વૈદ્ય હતા. એ જમાના-
માં એ મોટું માન હતું. વિક્રલભદ્રના વડિલોનો મુખ્ય ધંધો કથા વાર્તાનો
જ હતો અને વૈદ્યપણું સ્વીકાર્યા છતાં પુરાણીપણું વિક્રલભદ્રે પુરેપુરું
જાળવ્યું હતું. છતાં એમના પુત્રોમાં તો એમની વૈદ્યવિદ્યા જ ઉતરી.
અને આ રીતે જમાનાને અનુકૂળ સ્થિતિમાં આ કુટુંબ સહેજે આવી
જતાં વૈદ્ય તરીકે ઘણો લાભ અને ઘણી ખ્યાતિ મળ્યાં. જંડુભદ્રજી
પોતે કેવી રીતે વંધ્યા, સ્વસ્થાજાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો, અને
જંડુભદ્રજીના ભાઈઓ વૈદ્ય તરીકે કાઠીઆવાડમાં કેવી રીતે આગળ
આવ્યા એ જંડુભદ્રજીના જીવન ચરિત્રમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે. પણ
અહિં એનો વિસ્તાર આવશ્યક નથી. સદગત વિશ્વનાથ વિક્રલજીની
સમજદાર ઉન્નત ચર્ચાથી ત્યારે જંડુભદ્રજી અને મણિશંકર વિક્રલજી
તો વ્યવહારમાં સારી રીતે જહાર આવી ગયેલા એટલે મુ. વિશ્વનાથ-
જીએ ઉપર એમના સંસ્કારો પડ્યા. જંડુભદ્રજી વગેરે પાંચ ભાઈઓએ
પોતાના કુટુંબમાં ઉતરી આવેલી સંસ્કૃત વિધાનો થોડો ધણો પરિ-

યય મેળવ્યો હતો. અલગત પુરાણીનો ધધો ઊડી દેવાથી સારા સંસ્કૃત જ્ઞાનની જરૂર ન રહી અને વૈદ્યામાં એકદમ કામીઓ દેખાઈ જવાથી ધીમે ધીમે આ કુટુંબમાંથી સંસ્કૃત વિદ્યાનો પરિચય લગભગ નીકળી ગયો છે.

સદગત વિશ્વનાથ વિદ્યલય પાછળથી સંસ્કૃત સાથે જાણતા. વૈદ્યાનાજ ગ્રંથોમાં નહિ પણ કાવ્ય નાટક વગેરે સાહિત્યના ગ્રંથોમાં એમને સારી વ્યુત્પત્તિ હતી અને વાંચતા પણ ધણું. પણ સંસ્કૃતનો આ અભ્યાસ ક્યારે કર્યો એ ચોક્કસ રીતે મારા જાણવામાં નથી. નીચે અટકળ કરી છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે કાંઈક મોટી ઉમ્મરે એમણે સદગત મહામહોપાધ્યાય સંકેતચાલ શાસ્ત્રી પાસેથી સંસ્કૃત જ્ઞાન વધાવ્યું, પણ અભ્યાસની ઉમ્મરે તેઓ જામનગરમાં જ રહેતા હતા અને એમના પિતાશ્રી ગુજરી ગયા પછી તરતમાં એમની ઘણી વર્ષની ઉમ્મરે જામનગરમાં રસથાળાની સ્થાપના થઈ એટલે એમના કુટુંબનું જ નહિ પણ જામનગરના પ્રશોર કુટુંબોનું રસથાળા એ કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યું હતું. શ્રી. વિશ્વનાથભાઈનો પણ ઘણી વર્ષની ઉમ્મરથી જાણે સમય રસથાળામાં અને આસપાસ વાડીમાં ગળાતો, પરિણામે આયુર્વેદના સંસ્કારોનો તથા આયુર્વેદની કેટલીક વ્યવહાર કેળવણીનો ઝંકુભદ્રંજની દેખરેખ નીચે એમને લાભ મળવા માંડ્યો હશે, પણ પદ્ધતિમર કેળવણી એ ઉમ્મરે ધણી ઘોડી લીધી હશે એમ લાગે છે. ગુજરાતી પદ્ય રચનાનો પણ એમને સારો શોખ હતો. ગુજરાતી પદ્ય રચના ધણી કરી છે, પણ એ બધું પાછળથી વાંચી વાંચીને તથા જોઈ જોઈને; અલગત એમની ગુજરાતી પદ્યરચના દૃઢપનચાલી છે.

વિ. સં. ૧૯૨૧ માં જ વિશ્વનાથભાઈ અમીઆર વર્ષની ઉમ્મરે પોરબંદરમાં પારાશરગોત્રી ગોપાળજી બદની પુત્રીને પરણ્યા. એ બધા બાઈઓ એટલી નાની ઉમ્મરે જ એ જમાનાના સ્થિતિ પ્રમાણે પરણ્યા હતા. ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉમ્મરે તો એમને પ્રજા પણ ચલા માંડી હતી.

પણ કોટુમ્બિક સુખ મુ. વિશ્વનાથભાઈના પ્રારબ્ધમાં સારું હતું. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે જોને પરણેલા તેની જ સાથે ૭૦ વર્ષ સુધી રહ્યા. પ્રભુતું સુખ પણ સારું. એમનાં સૌથી મોટાં પુત્રી લેડી રમાબેન પટ્ટણી અને રા. રા. પાર્વતીપ્રસાદભાઈ વગેરે ત્રણ પુત્રો અને એમનાં સંતાનો એ સર્વતું સુખ જોઈને એમની વૃદ્ધ અવસ્થા ધન્યતા અનુભવતી હતી.

ઉપર કહ્યું તેમ કિશોરાવસ્થામાં વિશ્વનાથભાઈ ઝાઝો સમય રસ-શાળામાંજ ગાળતા હશે પણી ઝંકુલટણએ ચલાવેલી પાઠશાળામાં અને ધણું કરીને વિ. સં. ૧૯૨૮ થી ૩૧ સુધીમાં મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર ત્યાં શીખવવાનું કામ કરતા ત્યારે મુ. વિશ્વનાથ-ભાઈની અદ્યાર વર્ષની પકવ ઉંમર હોવાથી એમણે સંસ્કૃતમાં વ્યુત્પત્તિ મેળવી લીધી હશે અને વૈદ્યનું સપ્રયોગ રાત્ર પણ મેળવી લીધું હશે. આ અરસામાં ગુજરાતીનો પ્રચાર પ્રશ્નોરામાં શરૂ થયો હતો અને એમના મિત્ર કેશવકૃતિના કવિ કેશવલાલ હરિચંદ્ર સાથે એમણે ગુજરાતી વાંચવાનો તથા ગુજરાતી કવિતા રચવાનો પ્રયાસ કરતા માંડ્યો હશે.

વિશ્વનાથભાઈએ ધંધા ક્યારે શરૂ કર્યો એની ચોક્કસ ખબર મને મળી નથી પણ એમના મોટાભાઈ ૧૭-૧૮ થી ૨૨-૨૩ની અંદર ધંધામાં પડ્યા છે. એ જોતાં ૨૨-૨૩ વર્ષની ઉંમરે એમણે પણ ધંધા શરૂ કર્યો હશે. વિશ્વનાથભાઈએ વૈદ્યની શરૂઆત ક્યારે અને ક્યા ગામમાં કરી એ ખબર નથી પણ ૨૭ વર્ષની ઉંમરે વિ. સં. ૧૯૩૭માં રાજકોટની શાખામાં હતા, પણ ત્યાં લાંબો વખત રહ્યા સાબતા નથી. કારણ કે વિ. સં. ૧૯૩૮માં શાસ્ત્રીજી ગોપાળજી દ્વારાયમ રાજકોટ ખાતે હતા. અને વિ. સં. ૧૯૩૯ના ચૈત્ર વદી ૧થી સં. ૧૯૪૩ના પોષવદી ૩ સુધી વિશ્વનાથભાઈ ધ્રોળમાં રહ્યા. તેમાં પહેલાં રૂ. ૧૦૦ પગાર હતો પણ ૧૯૪૦ના પોષ સુદિ ૨થી રૂ. ૧૨૫નો પગાર મળતો હતો.

દ્રોણ શા માટે છોડ્યું એ ખબર નથી પણ વિ. સં. ૧૯૪૩ માં વિશ્વનાથભાઈ દ્રોણ છોડી મોરબી ગયા, એમ હકીકત મળે છે. મોરબી સાથે બટકના કુડંગને જુનો નાતો હતો. પટેલાં વિ. મં. ૧૯૩૫ માં અમુક વખત પોપટ વિફળજી મોરબીમાં રહ્યા હતા. પણ તેઓ એજ વર્ષમાં ચુકે ગયા હતા. અને પછી વડવાથ તથા સુગમાં રહેતા હતા. એટલે મોરબીમાં બટકના કુડંગનું કોઈ સ્થાની નહોતું. ઝંડુ ભટક તથા મણિશંકરભાઈ વારંવાર મોરબી જતા ખરા. ૫૭ી સં. ૧૯૪૩ માં મોરબીના મરદુમ મહારાજ વાઘજી બહાદુર જાતે ફરમાવેલા હુકમથી માધ સુદી ૧૩ ને દિવસે વિશ્વનાથભાઈ મોરબી ગયા, પણ ચાર મહીના સુધી હાકાર સાહેબે પગાસું નામ પાડ્યું નહિ. ત્યારે ઝંડુભટક બારેયે હતા તેને મોરબી હાકાર માહેમે સુબધથી પાછા આવતાં આશુ'ંદ સ્ટેશને મળવા બેસાવ્યા અને પુછ્યું કે 'તમારા ભાઈને મેં નોકર રાખ્યા છે તો પગાર શું આપવો ? બટકજે જવાબ આપ્યો કે 'આપ નામદારની મરજમાં આવે તે પગાર આપો. ન આપો તો પણ અમે સર્વે આપના નોકર જ છીએ. આ જવાબથી ખુશી થઈને હાકાર સાહેબે કહ્યું કે 'હાલમાં ૧૨૫નો પગાર કરી આપું છું પણ પાછળથી વધારી દેશ.' (ઝંડુભટકનું જીવનચરિત્ર પા. ૪૫)

આ રીતે વિ. સં. ૧૯૪૦માં વિશ્વનાથભાઈ મોરબીમાં રહેવા આવ્યા તે છેક ૧૯૮૪માં છેલ્લો શ્વાસ લેતા સુધી ત્યાંજ રહ્યા. પાછળથી હાકાર સાહેબે પગારમાં શ. ૨૫નો વધારો કરી આપ્યો હતો એમ મને ખ્યાલ છે. મોરબીના મરદુમ હાકાર સાહેબની પ્રીતિ જાળવી રાખવી એ સહેલું કામ નહોતું પણ વિશ્વનાથભાઈએ પોતાનું માન જાળવીને મરદુમ મહારાજની પ્રીતિ કાયમ જાળવી રાખી, એમની સાથે આખા હિંદુસ્થાનની યાત્રા પણ એક વખત કરી. હાલના મહારાજ લખધીરસિંહજી-તો આ પોતાના પિતાના લંદને બર પગાસું પેન્શન કરી આપી પાછલી અવસ્થામાં નિર્દોષનું સુખ આપ્યું હતું.

રીતસર પેન્થનનું નામ પાડ્યું હતું કે નહિ તે હું નથી જાણતો પણ જુનો પગાર ચાલુ રાખ્યો હતો અને એમની પાસેથી બિલકુલ નોકરી ન લેતા. નોકરી જદલ જુદો પગાર વિશ્વનાથભાઈના વચક્ષા પુત્ર મુ. લક્ષ્મીપ્રસાદભાઈને ચાલુ કરી આપ્યો છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે મુ. લક્ષ્મીપ્રસાદભાઈ જ મહારાજ સાહેબની સલામે જવાનું, જરૂર હોય તો એમને દવા જમાડવાનું વગેરે રાજવૈદ્યનું તથા ગામનાં દરદીઓને દવા આપવાનું તથા જોવાનું—ગામ વૈદ્યનું કામ કરતા અને કરે છે. અને પૂજ્ય દાદાજી (વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજીને છેલ્લાં ચોડાં વર્ષોથી મોરબીમાં દાદાજી દેવાનો રિવાજ પડી ગયો હતો) આખો દિવસ વાડીએ રહેતા.

રાજવૈદ્ય તરીકે વિશ્વનાથભાઈનું કામ રાજની કે રાજકુટુંબની સેવા કરવાનું હતું. પણ તેઓ જે ખરી કીર્તિ કમાણા તે રાજવૈદ્ય તરીકે નહિ પણ મોરબીની પ્રજાની વૈદક સેવા કરવાથી જ્યાં ઉંચા વૈદક જ્ઞાનને લીધે, સારા વૈદ્ય તરીકે.

વિશ્વનાથભાઈએ મોરબીની ૪૧ વર્ષ સુધી વૈદક સેવા કરી. અને અલખત છેલ્લાં ૫-૧૦ વર્ષોથી તેઓએ લગભગ વૈદક કરવાનું છોડી દીધું હતું. પણ એકદમ બહુ આચ્છ હોય કે દાદાજી જુએ તો દીક અને વાડીએ તેડવા જાય તો ક્વચિત્ જોવા જતાયે ખરા. અથવા લક્ષ્મીપ્રસાદભાઈને એમ યાય કે દરદ જુનું છે કે ગૂઢ છે અથવા દરદીના મંત્રોપ ખાતર દાદાજીની સલાહ લેવાની જરૂર છે તો દરદીને જોતા ખરા અને સલાહ આપતાયે ખરા. પણ આતો એમની રૂઢ અવસ્થાની વાત. પહેલાં ૨૫-૩૦ વર્ષ તો એમણે બહુ શ્રમ લીધેલો અને એમના કુટુંબની રીત પ્રમાણે દરદી ઉપર શીનું કે દવાના પૈમાનું પણ દબાવુ ન હોવાથી ગામની ખુબ પ્રીતિ મેળવી હતી.

વિશ્વનાથભાઈની નિદાનની શક્તિ વખણાતી તથા ચિકિત્સા પણ સારી કરતા. એમની નિદાન ચિકિત્સાના કેટલાક દાખલાઓ એમણે

પોતેજ નોંધી રાખ્યા છે, પણ અત્યારે તે નોંધ મારી પાસે નથી. બાકી ત્રીશક વર્ષ પહેલાં મોરબીમાં કોલેરા ફાટી નીકળતાં, એમણે બુખ, તરસ કે યાકને ન ગણીને સતત સેવા મોરબીની પ્રજાની કરેલી. આવી નિરપૂઠ ભાવથી કરેલી સેવા જ આયુર્વેદને દીપાવે છે. લોકોના મન ઉપર પણ એની ધણી સરસ છાપ પડે છે. મોરબીની પ્રજાએ તે માનપત્ર આપી ગુણગતા ધ્યાવેલી.

વિશ્વનાથભાઈના અનેક ગુણોમાં એમની છેવટ સુધી તીવ્ર રહેલી અભ્યાસી વૃત્તિ અને એમનો ઉત્સાહ નવા પરિચયમાં આવનારું પણ આકર્ષણ કરતાં. સંસ્કૃત અભ્યાસ એમણે ધીમે ધીમે ધણે વધારી દીધો હતો અને છેવટ સુધી સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચ્યા જ કરતા. વૈદ્યનો કોઈ નવો ગ્રંથ બહાર પડે તો એ મંગાવી જરૂર વાંચી જતા. ગુજરાતીમાં કવિતા કરવાનો શોખ પણ છેવટ સુધી ટકી રહ્યો હતો, અને એ મુરબીમાં મળવાનો યોગ થાય ત્યારે એમની કાંઈક નવી કૃતિ સાંભળવાનો લાભ મળેજ. છેવટ એકાદ બે દોહરા કે અતુલકૃપ્પન, પણ કાંઈક હોય ખરું. પણ વિશ્વનાથભાઈને સૌથી વધારે શોખ તો વનસ્પતિનો હતો. બાળપણથી રસશાળાની વાડીની વનસ્પતિનાં બુઢાંબુઢાં અંગોનો પરિચય મેળવતા, ફરવા જાય તો પણ આસપાસની વનસ્પતિ, જોયા કરે, નવી દેખાય તો ઉપાડી લે, ન ઓળખાય તો પુછાછાછ કરે. આ રીતે વનસ્પતિનો પરિચય હંમેશાં વધાર્યા જ કરતા. રસશાળાની વાડીએ જામનગરમાં જેલ ત્યારે વનસ્પતિ પેઠે પ્રાણી સહિત પણ પરિચય કરેલો. તેઓ સર્પોને હાથથી પકડતા એ પ્રસિદ્ધ છે. વાડીની ખુલ્લી છંદગીનો પહેલી અવસ્થામાં એમને એટલો શોખ લાગી ગયો કે વચલાં વર્ષોમાં ગામમાં રહેવું પડેલું એ ખરું પણ અતુલ્લભતા મળતાં મોરબીમાં પોતે વાડી કરી અને છેલ્લાં દસ બાર વર્ષો વાડીમાં જ-ફેલીકવાર રાત દિવસ વાડીમાં જ ગાળ્યાં. આ વાડીમાં તેઓ હવાન વિદ્યાના પ્રયોગો પણ કર્યા કરતા. એમણે ધણી વસ્તુ સ્વતંત્ર રીતે જોએલી પણ એમને લખવાની ટેવ નહોતી, અને

કાંઈ લખ્યું 'કે લખાવ્યું' નથી એટલે એમના આવા જ્ઞાનનો ધણો ભાગ એમની સાથે જ ગયો.

દેશી વૈદાની કાઢીઆવાડમાં થતી ઘણી ખરી વનસ્પતિને તેઓ ઓળખતા પણ એમની વનસ્પતિ ઓળખવાની તીવ્ર જીજ્ઞાસા અને આખો દિવસ વનસ્પતિ સંબંધી વિચારો કર્યા કરે એવો વનસ્પતિ પ્રેમ જોઇને એમને માટે બહુ માન થતું.

ભાઇશ્રી બાપાલાલે ખરું જ લખ્યું છે કે:— 'મોરખીના રાજ-વૈદ્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ મુ. વિશ્વનાથભાઈ.....ને વનસ્પતિઓ સાથે સુંદર પરિચય છે. લાંગડીનાં ખીજ, માલણનો સોના જેવો દર્શનીય ગુંદર, ચંદનનાં ફળ, સીસોડીનાં ફળ, ચિત્રા ઉપર બનાવેલ જીવડાંતું ઘર આવી અલબ્ય અને સુંદર ચીજોનો તેઓથી સંગ્રહ કરે છે.....કુંકામાં કહું તો બાળકની નિર્દોષતા, વૃદ્ધનું ઠરેલપણ, યુવાનનો ઉત્સાહ અને બ્રહ્મચારીને શોભે તેવો વિનય આટલા ગુણોથી અલંકૃત વિશ્વનાથભાઈ પાસેથી હજી ઘણું નવું જાણવાનું મળે એમ છે.'

આ નવું જાણવાનો અવસર તો હવે ન રહેવા દીધો. પણ એ વૃદ્ધનો વનસ્પતિ સંબંધી ઉત્સાહ તો ઘણા વખત સુધી યાદ રહેશે. છેલ્લા મુંબઈ આવ્યા, મરવા પહેલાં ૧૫-૨૦ દિવસે ભારે ઝંડુકામંરીના કમ્પાઉન્ડમાં આસમાની કુલની ગરણી જોઇને એની શીંગો નીચે પડેલી વીણી લીધી અને પછી ઉપર બેઠા બેઠા જાતે એ શીંગોમાંથી સંખ્યા-જથ્થો બી કાઢ્યાં અને સાથે લઈ લીધાં. આ બી મોરખીની વાડીમાં વાવવાનો એમનો વિચાર હતો. છેવટ જો એમને જ્ઞાન હતો તો જરૂર એ બી વાડીમાં વાવવા આપ્યાં હશે. શો ઉત્સાહ ! એમનો આ ઉત્સાહ અને વિદ્યાપ્રેમ આપણા વૈદ્યોમાં ઉતરો એ જ. ઈશ્વર પ્રાર્થના.

કાશીની એકે અપૂર્વ પરિપદ

‘કાતિંકની સદ્ બ્રીજે હું કાશીયાત્રાએ ગયો હતો. આ યાત્રા કેવળ પ્રુપ્યાર્જનના ઉદ્દેશથી નહોતી, કરી પણ નવેમ્બરની ખીજ તારીખથી આઠમી તારીખ સુધી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થ પરિપદનું અધિવેશન હતું, અને એમાં એસીને વિદ્યાનું વૈધમાં માટે પણ ગણાવું એ આ યાત્રાનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હતો. સાત દિવસ સુધી આતેલી એ દીર્ઘ—અતિ દીર્ઘ પરિપદમાં એસી રહેવા સિવાય ખીજ કાંઈ મેં ક્યું પણ નથી. અલબત્ત, રસમર્મણ મિત્રો અને વડીલો સાથે ગાદી ઉપર એકાં એકાં હાસ્યસૌચિત જે જે સામગ્રી ઉપસ્થિત થતી તેનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાનું કાર્ય જરૂર ક્યું હતું. દોઢ દોઢ ચાર તો આ હાસ્યસૌચભોગની માત્રા એટલી વધી જતી કે આસપાસ એકેલાઓ ચિડાતા અને ફરિયાદ કરતા. એક સભાગને તો સ્પષ્ટ કહ્યું કે ‘સાંભળતા નથી ત્યારે ગાડીનાં બાડાં ખરેખરે અહિં આવ્યા હોયું કરવા !’ આ ફરિયાદથી અમારી સ્વચ્છ કંઈતે અવાને બદલે ઉત્તેજિત થતી.

પણ મને લાગે છે કે સ્વૈચ્છિકાદારીની ઇચ્છાથી આ યાત્રા વિશે લખવા માંડતાં મારી ફાઉન્ટેનપેન પણ નૂળ વિપયને છોડીને સ્વૈચ્છિકાદારી કરે છે. માટે પ્રસ્તુતમનુસરણિ ।

દરિ: કું । ‘વિદ્યાર્થપરિપદ’ એ અમારી પરિપદનું નામ જ

શું અમારી વિદ્યતાનું સ્તર કે નથી? પણ 'પરિહાસવિગ્રહિત' છોડીને એ નામની સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. વાત એમ છે કે વૈદ્યોનાં અખિલ ભારતવર્ષીય વાર્ષિક સંમેલનો અને વર્ષે, એ વર્ષે, ચાર વર્ષે અનુક્રમતા પ્રમાણે ભારતીય પ્રાંતીય સંમેલનો તો છે જ. આપણા બીજા રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યવિષયક જલસાઓ જેવા અમારા વૈદ્યોના, પણ 'જલસાઓ' બરાબ છે. અમે એ બાબતમાં પાછળ નથી પડ્યા એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. ગયા ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં, અખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસંમેલનની રજતમયંતી જગવાઈ ગઈ. પણ વૈદ્યસંમેલનમાં તો બધા વર્ગના સુશિક્ષિત અશિક્ષિત^૧ વૈદ્યો ભાગ લે છે.

બ્યારે આ વિદ્યવૈદ્ય પરિપદમાં તો કેવળ વિદ્વાન વૈદ્યોને જ નિમંત્રણ આપ્યા હતા. અને એથી પણ વધારે અપૂર્વતા અર્પનારી આ પરિપદની વિશિષ્ટતા તો એ હતી કે એમાં માત્ર વિદ્વાન વૈદ્યો જ નહિ પણ વિદ્વાન પ્રાચ્યદર્શનિકો અને વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો પણ વિરાજતા હતા. અહીં, વિદ્વાનો કેવો અપૂર્વ અને અદ્ભુત સંગ્રહ! ગંભીરતાથી વિચાર કરતાં ये સુશિક્ષિત વૈદ્યો, દાકતરી ચિકિત્સામાં નામના મેળવેલા દાકતરો, ન્યાયવૈજ્ઞેયિકાદિ દર્શનોમાં પારંગત ગણાતા મહામહોપાધ્યાય પદ્મીધારી પંડિતો અને પાશ્ચાત્ય રસથાત્ર (Chemistry) અને પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics)ના અધ્યાપકો આ સૌની પરિપદને અપૂર્વ કહેવી એ અક્ષરશઃ તથ્ય કથન છે. આવો મેળાવડો ભરવાની આ પહેલાં કોઈએ દિંમત કરી હોય એમ જણવામાં નથી.

આ વિદ્યવૈદ્ય પરિપદ ભરવાનું પ્રયોજન પણ અસાધારણ ગૌરવ-

૧ વૈદ્ય અશિક્ષિત એ જરા વધતો વ્યાખાત જેવું છે, પણ કેવળ પરપચી કે દેખાદેખાથી પ્રયો કરનારા વૈદ્યો પણ હજી દેરામાં ■ એ વસ્તુસ્થિતિની ના પડાય એમ નથી. અકબર, એ સ્થિતિ મુધરતી નય છે. દેશી વૈદ્યકના અભ્યાસ માટે અનેક ગાળાપાકમાળાઓ દેરામાં હેઠાં વીરાપચીરા વર્ષમાં જણી થઈ છે, અને તેનો પછો લાજ લેવાય છે એટલે એ સ્થિતિ લાખો વખત નહિ. ચાલે એ હું કહું છું.

વાળું છે. પ્રાચીન આયુર્વેદવિદ્યાના મહાઅંગરૂપ ત્રિદોષવાદને અવૈદ્ય-
નિક અને અર્થહીન કહેનાર પ્રતિપક્ષી વર્ગનું જોર વધતું જોઈને.
તથા આયુર્વેદોપજીવી વર્ગમાં પણ ત્રિદોષવાદની સમજણ એકરૂપ નથી
એ. અનિષ્ટ વસ્તુવિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને આયુર્વેદનાં પ્રોજેક્ટવલ
જીવન માટે સતત પ્રયત્નશીલ એવા અમુક વિદ્વાન વૈદ્યોએ આધુનિક
વૈદ્યનિકો, પ્રાચીન દાર્શનિકો, પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકો અને આયુર્વેદિક
ચિકિત્સકો એઓની વચ્ચે ત્રિદોષવાદ અને તેના મૂલ્યભૂત પંચભૂતવાદ
સંબંધી વિચારવિનિમયના સાધન તરીકે આ મેળો ગોઠવ્યો હતો.
અને આવા ચતુરંગી મેળાં માટે હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયથી વધારે યોગ્ય
સ્થાન કયું મળવાનું હતું ?

કુલ સાત દિવસના કાર્યક્રમમાં ત્રણ દિવસ રાખ્યા હતા પંચભૂત
ચર્ચા માટે અને ચાર દિવસ રાખ્યા હતા ત્રિદોષ ચર્ચા માટે. પંચભૂત
પરિપક્ષના પ્રમુખ હતા હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાચ્ય વિદ્યાવિભાગના
અધ્યક્ષ મહામહોપાધ્યાય પ્રમથનાથ તર્કભૂષણ અને ત્રિદોષ પરિ-
પક્ષના પ્રમુખ હતા કલકત્તાના સુવિખ્યાત કવિરાજ મહામહોપાધ્યાય
ગણુનાથ સેન સરસ્વતી એમ. એ; એસ. એમ. એસ. આ પરિપક્ષમાં
નિરીક્ષકોની પણ યોજના હતી પણ તેઓનાં નામે લખી વાંચનારની
ધીરજની કસોટી કરવાની મારી ઈચ્છા નથી.

પરિપક્ષનો સમય બપોરના એકથી પાંચનો રાખ્યો હતો એટલે
સવારે જોની ઈચ્છા હોય તેઓ ગંગાસ્નાન, અને કાશીવિશ્વનાથનાં
દર્શન કરી, જમી પરવારી ચોડીવાર વામકુક્ષી પણ કરી લઈ નિરાંતે
સભામાં આવી શકતા. એકનો દોઢ થાય તો વાંધો નહોતો, એકમે
દિવસ તો બે વાગે જમી આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો. અને કાશી
શહેરમાં ઊતરેલા મહેમાનોને આવવા જવા માટે હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય
તરફથી મોટરબસની સમવડ હતી. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ચાનો પ્રચાર થયો.
ઓહો હોવાથી એ માટે કંઈ વ્યવસ્થા નહોતી (જે-કે અમે ગુજ-

સતીઓએ અમારી સગવડ કરી લીધી હતી). એ ત્રુટિ બાદ કરતાં બધી રીતે આરામવાળા પ્રાચ્ય વાતાવરણમાં પરિવ્રજી બેઠો થઈ હતી.

આ પરિવ્રજા બંને વિભાગમાં થયેલી ચર્ચાની વિગતમાં કે છેલ્લે દિવસે પ્રમુખો અને નિરીક્ષકોની સહીઓ સાથે બહાર કરવામાં આવેલા નિર્ણયોમાં 'પ્રસ્થાન'ના વાંચનારને રસ હોય એમ હું માનતો નથી. પણ આવી અપૂર્વ પરિવ્રજમાં શું બન્યું? વૈજ્ઞાનિકો અને પ્રાચ્ય દાર્શનિકોનો મેળ કેમ બળ્યો? વગેરે પ્રશ્ન સામાન્ય કુતૂહલવિષય છે.

પહેલે દિવસે ચર્યાતમાં પંચભૂતના વિચારનું પ્રયોજન શું એ વિચાર ઠીક. લાંબો ચાલ્યો, અથવા કહો કે પહેલે દિવસે એથી આગળ વધી જ ન શક્યો. આ જમાનામાં આધુનિક વિજ્ઞાનનું બ્વહારમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ અનુભવસિદ્ધ છે. બ્યારે પંચભૂતનું જ્ઞાન બ્વહારમાં કશા કામનું નથી, માટે એના વિચારનું પ્રયોજન નથી, એ પૂર્વપક્ષનો સમાધાનકારક ઉત્તર મળતો નહોતો એ કારણથી કે પછી કાશીમાં આ પરિવ્રજ હતી એટલે કાશીના પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા શાસ્ત્રાર્થના વાતાવરણમાંથી ખસી શક્ય નહિ એ અદૃષ્ટ કારણથી હો, પણ એક વૃદ્ધ વિદ્યાવાચસ્પતિએ શ્રોતાઓ ઉપર ચતી અસરને કે પ્રમુખની હાજરીને અવગણીને કલાકેક સુધી વિતંડાપ્રાય વ્યાખ્યાન આપ્યું, જેમાં 'વેદમાં વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત્ય રેલને, તાર, મોટર, એરોપ્લેન વગેરે બધું છે. વિજ્ઞાન આપે છે તેથી વધારે સારું છે અને તમારામાં વૈજ્ઞાનિકોમાં કશી અક્ષમ નથી' એમ સ્પષ્ટ સુણાવી દીધું. એમના શબ્દો ઉતારવાનું મારું મનું નથી, પણ બીજાઓ કહેતા હતા કે ધણા શ્રોતાઓ આ સાંભળીને ખિન્ન થઈ ગયા. સંચાલકોને પરિવ્રજનું શું થશે એની ચિંતા થવા લાગી, અને ભારતભૂપણ્ય પં. મદનમોહન માલવીયજી જેવાને અતિચય ચ્હાનિ થઈ. છતાં એમને પહેલે દિવસે અને બીજે દિવસે પણ બોલવા દેવા પડ્યા. મહાવિદ્વાન પણ અતિચય ચાંત અને સૌજન્યની મુર્તિ એવા ૧૬ પ્રમુખ મ. મ. પ્રમય નાયજી આ ઉચ્ચ દાર્શનિક પ્રતિવાદીને રોકી

જ સકતા નહોતા. અને એમના યિપ્તો વગેરેનો ત્યાં એક પક્ષ હતો એટલે એમને રોકવા જતાં વાત વધી પડવાની પણ બીક હતી જ. પણ જે ઉચ્ચ રૂપ આ પંડિતે બતાવ્યું તે કાશીના શાસ્ત્રાર્થની પ્રાચીન પરંપરાને હિસાબે તો ધણું નરમ હતું અને એ રીતે આત્માસન લેવાનું અને એક વિદ્વાન મિત્રે મુચ્ચ્યું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખારે ગળે ઊતરી ગયું.

પણ પહેલાં દિવસ કરતાં બીજા દિવસનું વાતાવરણ ધણું—એક મુરખી વિદ્વાને કહ્યું તેમ ચતુર્થ મુધરેનું હતું.* અને ચર્ચાનો પ્રવાહ ધીમેધીમે ધણું આગળ ચાલતો હતો. વળી બીજો દિવસે મ. મ. કવિરાજ મથુનાથ સેન પણ આવ્યા હતા અને એમના દેશબંધુને પ્રમુખપદનો ભાર વહેવામા એમણે ઠીક મહા કરી. ગમે તેમ પણ ચોથે દિવસે પંચમૂલચર્ચાના વિચારાદિ વિષયો (જેની યાદી પહેલેથી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી તે) નો વિચાર પુરો કરી ત્રિદોષવાદની ચર્ચા ચાર થઈ સકી, એ દર્શકત જ આ પરિવર્તની સફળતા સિદ્ધ કરવા માટે પુરતી છે.

પણ આ પરિવર્તમાં ગમ્મત તો એ હતી કે આધુનિક રસશાસ્ત્ર (Chemistry) ની બાજુ તરવોનીયે આગળ વધીને પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics)ની ક્ષેત્રો, પ્રોટોન, ન્યૂટ્રોનની માન્યતા અને આપણાં સાંખ્યાદિ પ્રાચીન દર્શનોનાં માંચ મહાશૂતોની માન્યતા; એ બે વચ્ચે વિરોધ નથી એવા નિર્ણય ઉપર આવવાની પરિવર્તની ઈચ્છા હતી પણ એ લક્ષ્યે શી રીતે પહોંચવું? પ્રાચીન દર્શનિક પંડિતો આધુનિક વિજ્ઞાનના મૂલાક્ષરથી પણ અપરિચિત, એને ગળે વિજ્ઞાનની છેક છેલ્લામાં છેલી શોધોની વાતો શી રીતે ઉતારવી? અને એ વિષયની

૨ આ મહા પંડિતને વેદવિજ્ઞાન ઉપર જુદું બાજ્જાન આવવાની સજ-વડ હતી આથી એ પણ કદાચ ચાલિતું કારણ હોય અને એમણે એક નહિ પણ ત્રણ બાજ્જાનો આશ્રય. એ બાજ્જાનો કુપાયો ત્યારે નવો જ પ્રકાર (૧) પડ્યો.

સાધા છુ વાત પણ એના પૂર્વશિક્ષણ મિનાય રહી રીતે સમજાય એ
અયડો હતો વૈજ્ઞાનિકનો પ્રતિશ્રમ વ્યર્થ હતો છતાં પ્રવિરજ ગણનાય
સેનાના સૂચ્ય પ્રજ્ઞાત્મક પ્રસનથી અને પ. માનવીયજ્ઞતા આગ્રહથી
પ્રેરેસર જેનીનુ 'હાઈડ્રોજન-ઓક્સીજન' તથા 'ઇલેક્ટ્રોન પેટ્રોન'
સબધી કાર્થ અમબદ્ધ વ્યાખ્યાન થયુ ખરુ

પણ પ્રતિવાદી દાર્શનિક પક્ષના અગ્રણી વક્તા મ મ ગિરિધર શર્માએ
સ દ્વિત્વકત્વજત અમ્મોનરોચિર્મરમાપ । એ ઉપરની વ્યવસ્થા અમત્ર અને
મગીચિ જેવા શબ્દોથી હાઈડ્રોજન ઓક્સીજનનો અર્થ મદી વિજ્ઞાનની
રોધને ગતાર્થ દ્વારી પચશૂતને રમશાઅના તરવો માથે અવિરોધ
સિદ્ધ કર્યો ત્યારે તો હું એ વિજયથી આશ્ચર્યમુચ્ચ થઈ ગયો

ખરી રીતે તો આધુનિક વિજ્ઞાનની ઝળવણીવાળા માનસને
પચશૂત અને ત્રિદોષવાદો કાઢી રીતે મતોત આપી રાકે એનુ છે
કે નહિ એ જેવુ એ આ પરિપદનો દેતુ હતો, પણ પરિપદ મળ્યા
પછી વૈજ્ઞાનિકો અને દાકતરોની સખ્યા ઓછી દોવાના કા છો કે
તેઓએ વધારે શુદ્ધિયુક્ત અને મયમરીન વનણુ ધાગણુ કયુ તેને
સીધે પણ દેખાવ વિજ્ઞાન પક્ષના વાદીઓ માક્ષીના પિજગમા જાણા
હોય એવો થઈ ગયો

છતાં ખીજ દિવસથી વિજ્ઞાન પક્ષ તરફથી દેવનાયકાચાર્યે અને
દાર્શનિક પક્ષ તરફથી મ મ ગિરિધર શર્માએ વાદને પાટા ઉપરથી
ચલાવ્યા થયો એમા એ પ્રેય પતિની શુદ્ધિમતા અને ચતુરતા જરૂર
હતી કા છુ કે કેટલાકને ઓતવાની લાલમા એટલી તીવ્ર હતી કે
તેઓ બમડક બેઠેલા જ દેખાતા અને દરેક પ્રત ઉપર એમ્દમ
મેસવા માળા અલમજ નોથા દિવસથી કવિરજ ગણાય એન
પ્રનુષ થયા અને એમણે આ ઉત્સુકતા ઉપર વલો અકુર મુખ્યો
એ પ્રે મુદ્ધા જેઓ પહેલાં જાહેરા જ દેખાતા તેઓને અપટ
રેલા નોંધને મુદ્ધા ઓછી થયાનો જરા એ હતો પોતાના એક
દિવ્યની વિવાદતાનુ મજાનાથ નેને બારે નિયમન કયુ

વળી ચોથા દિવસથી ત્રિદોષવાદની ચર્ચા શરૂ થતાં તબીબો સં-
 રૂપ પણ ચોટું બદલાઈ ગયું. એક તો પ્રમુખ ગણનાથ સેન સ્વ-
 ચલાવવામાં વળ્યા કુશળ, ઠા. ત. એક એક પ્રશ્ન ઉપર દલાક દે-
 કલાક સુધી જોને જોલવું હોય તેને જોલવા દે, પછી કદી દે કે “જલ-
 ચર્ચા થઈ, હવે આગળ ચાલો. ચર્ચાનું પરિણામ નિરીક્ષકો ઉપરનાં
 નજીવરો.” બીજું ત્રિદોષવાદ વિનં આજ સુધીમાં વૈદ્યોએ ધણી ચર્ચા
 કરી છે, એટલે એ વિષય તેઓને ઠીક ઉપરિચિત હતો. અને વિચાર-
 તરફથી આરંભના પૂર્વપદા કરવામાં આવ્યો ખરો પણ પાછળથી તેઓએ
 ઠીકું મુકા ઠીકું: કદાચ, ‘તમારે તમારી મેળે આત્મસંતોષ લેવો હોય
 તો એમાં અમારે શું’? એવી ઉપેક્ષાટતિ પણ ધારણ કરી હોય.
 અને ઠાકારોએ તો વિશેષ ભાગ લીધો જ નહિ. વળી ગણનાથ સેન
 પોતે ધણી વર્ગોયા આ વિષય ઠીક વિચારી રાખેલો છે, અને એમણે
 કટલીકવાર લગભગ નિષ્કૃષ્ટ આપવા જેવું કહ્યું છે અને એની મોટી
 પ્રતિષ્ઠા અને એ વખતે પ્રમુખ એટલે એમના નિષ્કૃષ્ટ પુરા સમાધાન-
 કારક ન લાગે તોપણ મોન રાખવું પડે એવી સ્થિતિ થે થઈ ખરી.
 વળી ગણનાથ સેન કટલાક જોલનારાઓને સામા પ્રશ્નો પછી
 અનુમાનવિરોધ કે આગમવિરોધ દર્શાવી શું ચલાવવામાં નાખી દેતા.
 એ સ્થિતિમાંથી પણ પ્રેક્ષકોને સ્મુજ મળતી. માત્ર જોલનારાની દશા
 દવાપાત્ર થઈ જતી. ઉપર આગમ વિરોધી પક્ષે સામા પક્ષનું જોર
 જોઈને અથવા પોતાનું સૌજન્ય દેખાડવા કે આધુર્વેદ તરફના પક્ષ-
 પાતમાં ન્યૂનતા દેખાય એ ઠીક નહિ એમ સમજીને અથવા વિરોધ
 શ્રમની નિર્ચકતા સમજીને, ગમે તેમ પણ વાદમાં શિથિલતા દેખાડવા
 માંડી, ત્યારે મોટી મોટી પત્ની ધરાવનારા અને પચાસ ચોમાસાં
 વટાવી ગયા પંડિતોના મુખ ઉપર જે વિજયનો આનંદ દેખાનો
 હતો તે તરફ એક મર્મર મુરખી વિદ્યને મારે ખાસ ધ્યાન
 એવું હતું.

આવી વિવિધ સામગ્રી પુરી પાડનાર

ગણુ છુ અને મામાજિક જીવન એ મનુષ્ય પ્રાણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એ જોતા હજવામજવાનો-તેમા પણ વિવિધ પ્રાતના સજ્જન પડિતોને પરસ્પર હજવામજવાનો લાભ મળે એ વસ્તુની કિંમત જોટલી આકીએ તેટલી અકાય રાજકીય, મામાજિક અને વિદ્યાવિધયક પણ ઘણા મેળાવડાઓમા તળિયે છેવટ તો આ હજવામજવાનો આનંદ જ રહે છે માનવજીવનનો એ આવશ્યક ખોરાક છે હમણા વિનાયતમા ભરાયેન નોકા પન્થિક (નેવન કોન્ફરન્સ)મા ખીલુ શું હતું ! પણ અમારી આ કાશીની યાત્રામા અમારા ચિત્તે સૌથી વિશેષ તૃપ્તિ તો એક રીતે સાસ્નાયના દર્શનથી અનુભવી, તો ખીજી તરફથી ભારતભૂમણુ પ = મદમોહન માલવીયજીના તથા આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના દર્શનથી પ્રદિદુ વિશ્વવિદ્યાલયની આ બે વિભૂતિઓમાથી એમના અને વખતે મેરના દર્શન રોજ થતા. વૃદ્ધત્વથી હવે તો કાષ્ઠક વળી ગયેલી પડિતજીની અતિશય મૌમ્ય અને પવિત્ર મૂર્તિને જોતા મહેજે મૌના ચિત્તમા માનવૃત્તિ પેદા થતી હતી આ પરિપક્ષમા પડિતજીએ ખુબ સ્મ નીધો અને ચોથે દિવસે ચૈતન્ય આત્મજન્ય છે કે પચમૂતસ યોગ વિશેષજન્ય છે' એ પ્રશ્નની ચર્ચા વખતે ખામ આવીને ચૈતન્યની આત્મજન્યતા મિદ્ધ કગ્વા માટે શ્રીમદ્ ભાગવતના અનેક રમણીય શ્લોકો મળાવીને જે પ્રવચન મ્યું તે એમના અત્તની જીડી શ્રદ્ધાનું નિદર્શક હતું

અને આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ ગુજરાતી તરીકે અમને પોતાના જ ગણીને જે મદભાવ ખતા યો એમની માર્મિક નુટીકાઓથી જે આનંદ આપ્યો અને એક રીતે સુરખ્યા તરીકે જાણે પોતાની છાયામા અમને એટલો વખત રાખ્યા એ અધુ ચિરમજ સુધી સ્મરણુમા હશે એ મમર્થ ગુજરાતી વિદ્વાનની ભારતવર્ષીય પ્રતિષ્ઠા, તીવ્ર સુદ્ધિશ્રમિ અને જીડી વ્યવહારકુતળતા જોધને અમારા હૃદયમા ગુજગતી તરીકે એક જાતનું અભિમાન જગવા માયે એમની મમતા જોતા અમાગ હૃદયે આદ્રતા અનુભવી ડાઈ પણ તીર્થ આથી વધારે શુ આપે ?

આઠમું વૈધક સંમેલન

સ્ત્રુમથ ભારતવર્ષના વૈધોનું આઠમું સંમેલન ગયા શ્રાવણ માસમાં પુનામાં ભરાયું હતું. વૈધક સંમેલન ભરવાની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં કેલાસવાસી વૈધ શંકર દાશ શાસ્ત્રીપદેએ નાસીકમાં કરી, અને ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ખવેલમાં ખીલું સંમેલન બયું. સદગત શંકર દાશ શાસ્ત્રીપદેની હયાતીમાં ભરાયેલાં આ બે સંમેલનો ભેદએ તેવાં સફળ નીવડ્યાં નહોતાં. એએ ભતે ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી હોવા છતાં, બધું કામ એકલે હાથે કરવા માગતા હતા. આ કારણથી બધા સારા વૈધો સંમેલનથી ઉદાસ રહ્યા હતા. તે પછી પ્રયાગમાં શાસ્ત્રીપદેનો કેલાસવાસ થયો. આથી સ્પષ્ટરૂપે રીતે વૈધોને અને લોકોને એમ થયું કે શાસ્ત્રીપદે સાથે સંમેલનનો પણ અસ્ત થઈ ગયો. પણ ત્રણ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં પ્રયાગના વૈધોના, ખાસ કરીને શાસ્ત્રીપદેના શિષ્ય પંડિત જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લના પ્રયાસથી ત્રીલું વૈધક સંમેલન પ્રયાગમાં જ ભરાયું. એ વખતે સંમેલનના પ્રમુખ કલકત્તાના કવિગજ (હાલમાં મહામહોપાધ્યાય) ગણનાથસેન એમ. એ. એલ. એમ. એસ હતા. આ પ્રામ્યપ્રતીત્ય ઉભય વૈધકવિદ્યામાં પારંગત નેતાની કુસળતાથી તથા તેના સૌજન્ય, સમભાવજેવા ગુણોના પ્રભાવથી તેમ જ સંમેલનના મંત્રી જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લના ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ અને ખીજા સારા વૈધો સાથે મળીને કામ કરવાના ગુણથી સંમેલનમાં ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી નવું જીવન આવ્યું. જુદા જુદા પ્રાન્તના સારા

વૈદ્યો એ તરફ આકર્ષાયા. એ સંમેલનમાં જ સંમેલનની એક સ્થાયી સમિતિ (Standing Committee) નીમવામાં આવી તથા સંમેલનના અમુક નિયમો ધરાયા.

સંમેલનની આ સ્થાયી સમિતિમાં આખા દેશમાંથી પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્સાહી વૈદ્યોને ચુંટવામાં આવ્યા છે અને દર વર્ષે એ ચુંટણી સંમેલનની ખેડકમાં જ થાય છે. સંમેલનના મંત્રી તરીકે તો ફરી ફરી જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લને નીમવામાં આવે છે. સ્થાયી સમિતિનું મુખ્ય સ્થાન હજી સુધી પ્રયાગમાં જ છે. સંમેલનની નિયમાવલીમાં અનેક ફેરફારો સંમેલનની જુદી જુદી ખેડકામાં થયા છે; અને દર વર્ષે એ વધારે ને વધારે કાર્યસાધક બનતી જાય છે. સંમેલન એક સંભાષણ મંડળ બની ન જાય અને કંઈક ખરેખર લોકહિતસાધક કાર્ય કરે એવા ઉદ્દેશથી સંમેલને નિષ્પિલ ભારત વર્ષાયા આયુર્વેદીક વિદ્યાપીઠ નામનું એક પેટા મંડળ ઉભું કર્યું છે. આ મંડળમાં આખા દેશમાંથી જુદા જુદા વિદ્વાનોને ચુંટ્યા છે. એ મંડળનો ઉપયોગ સમજાવવા માટે વૈદ્ય બણવાની આપણી જુની શૈલી વિશે થોડું વિવેચન કરવું પડશે. જુના કાળથી આ દેશમાં વિદ્યાદાનની રીત એવી હતી કે ખોટા ખોટા શહેરોના સારા વિદ્વાન વૈદ્યો વૈદ્ય બણવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાખી વૈદ્ય શીખવતા. જે શુર શ્રીમન્ત હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જ જમાડે, જે અસમર્થ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી કરી નિર્વાહ કરે. આવું ધોરણ ચાલતું. આ ધોરણમાં કંઈ નિશ્ચિત અભ્યાસ ક્રમવાર ન હતો. દરેક શુર પોતે જે શીખ્યા હોય તે શીખવતા.

હવે સંમેલને આખા ભારતવર્ષમાં વૈદ્ય અભ્યાસનું ધોરણ એક સરખું કરવાના ઉદ્દેશથી એક મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. વૈદ્ય ધંધાનો ઉત્કર્ષ વિદ્યા વગર ચવાનો નથી એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. એટલે આવાં મહાવિદ્યાલયની આવશ્યકતા સર્વ સ્વીકારે છે. પણ

એને માટે જે દ્રવ્ય જોઈએ તે આ વખતમાં તરત એકઠું થયું મુરકેલ છે. માટે ત્યાં સુધી જોઈયું દ્રવ્ય એકઠું થઈને મહાવિધાલયની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી શું કયું? એ પ્રશ્નનો ગંભીર વિચાર કરીને એક પરીક્ષક મંડળ ઉભું કર્યું. જેને જ ઉપર કહેલું નિખિલ બ્રાહ્મવર્ણીય આયુર્વેદીય વિદ્યાપીઠ નામ આપ્યું છે. આ પરીક્ષક મંડળ કારમીયો કન્યાકુમારી સુધીમાં જુદે જુદે સ્થળે ગુરૂને ઘેર બણેલા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈને મટીફિશ્ટ આપે એવી યોજના કરી છે. પ્રયાગના ત્રીજા નમેલને આ મંડળમાં 'મોડું કાપ' કર્યું. જે પછી ચોથું કાનપુરમાં, ૫ મું મથુરામાં, ૬ હું કલકત્તામાં, ૭ મું મદ્રાસમાં અને આઠમું ગયા મદિનામાં પુનામાં ભરાયું. હવે ત્રીજાથી આઠમા સુધીના નમેલને ત્યાં પ્રગતિ કરી એ કેન્દ્રોમાં જોઈ લઈ પછી આઠમા નમેલનનું અવતોક્ત કર્યું. ચોથા નમેલનમાં ૧ મોટા કામે થયા. એક તો નમેલન સાથે આયુર્વેદીય પ્રશ્નન બરાબા માડ્યું. આ પ્રશ્નનથી સંબંધ તરફ ધણી વંધોતું આકર્ષણ થયું. આધારણ રીતે પ્રશ્નનમાં, શારીરિક નમુનાઓ, રાસાયણિકમાં દ્રવ્યોગી શસ્ત્રો, આ દેશની વંદામાં વપરાતી વસ્તુઓ લીલી અને સુકી, તૈયાર દવાઓ, ખનિજ પદાર્થો, ભરગો, હાથપા અને ન હાથપા આયુર્વેદીય ગ્રંથો, વગેરે દેશી વંદને અતિ ઉપયોગી વસ્તુઓનો તારો મંચલ થાય છે. મથુરાના નમેલનમાં ખીલું કામ એ થયું કે મમમ બારતવર્ષમાં વેદાનો અભ્યાસક્રમ એકસરખો નિશ્ચિત કરવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવી આ કમિટીમાં જુદે જુદે સ્થળે આયુર્વેદની પાઠશાળામાં ધીપવવાનું ધોરણ નક્કી કર્યું. ખીલું જે વિષયો આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અપૂર્ણ રૂપે છે, તેને પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાંથી પૂર્ણ કરી લેવા આ જે મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નમેલનમાં નવો અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે અને સંમેલન આ દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે ચાલતી આયુર્વેદીય પાઠશાળાઓને તથા દેર વિદ્યાર્થીઓને લણાવના ગુરૂઓને બલામણ કરે છે કે એમણે

બનતા સુદી ઉપના ધોરણે વૈદ્ય સીખવતુ જેથી આખા દેશમાં અભ્યાસની એકતા થશે, વૈદના અભ્યાસનું ધોરણ હિન્દુત્વ થશે, અને એ પેઢી લોકમાં તથા મરકાતમાં વૈદ્ય ધંધાની પ્રતિષ્ઠા વધશે સમેલનની આ ભનામણ હજી સર્વત્ર સ્વીકાર્ય નથી છતાં મમેલને નીમેતુ આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ એ ધોરણને અનુસરી ચલાવતા વિદ્વાન વૈદોને ખામ પમદ કરે છે આ પ્રિમીએ એક અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો ૧૯૧૪ ના કન્કત ના મમેલને એ અભ્યાસક્રમ એક મતે સ્વીકાર્યો એ અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં એ મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયું છે એક એ તો જુના કાળથી વૈના અમુક અમુક અન્યો સીખવામાં આવે છે તેને બદલે વિષયો સીખવવાની રીતી આતુ સ્વી વિષયો સીખવવાની રીતી જ શાસ્ત્રીય છે એમ આ જમાનામાં મહુ સ્વીકાર્યો ચન્દ્ર, સુશ્રુત અને વાગ્બટ જેવા અન્યોમાં, શારીર શસ્ત્ર ચિત્તિ, નિદાન, કાયચિત્તિ, વગેરે અનેક વિષયો છે તે બધા એક માથે ન સીખવતા પ્રત્યેક વિષયમાં જેટલું આયુર્વેદમાં લખાયેલું છે તે બધું એક જ પ્રિને વિષયના અનુક્રમે પરીક્ષા લીએ છે અને દરેક મમેલનની પરીક્ષામાં મેસનારા વિદ્યાર્થીઓની મધ્યા વધતી જાય છે નવા ધોરણ પ્રમાણે વૈદોને* ‘પ્રત્યક્ષ શારીર’ જેવા અન્યો સીખના પડે છે જતા ઘણા પરીક્ષા આપના બહાર આવે છે વધારે ખુબી તો એ છે કે લાહોર કલકત્તા, ત્રીચીનાપત્તી, અને કન્ક જેવા રૂંદના ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે મમેલનના અધિ વેદનમાં પામ થયેના વિદ્યાર્થીઓને પ્રમુખને હાથે સર્ટિફિકેટ મળે છે તપુ અને પાત્ર વરના અભ્યાસ ક્રમ છે પ્રત્યેક પત્રો તે તે વિષયમાં પ્રીતિ વૈદો પાસે મદાવી પરીક્ષા વખતે કદરુથાને મની તન્દ્રી મોકલવામાં આવે છે આ મબધી વ્યવસ્થા માધ્યમથી રીતે આપણા શાસ્ત્રપીઠોના ધોરણને અનુસરીને બાધવામાં આવી છે

પુનાનું સંમેલન.

ગયે વર્ષે મદ્રાસના સંમેલનમાં આવેલા પુનાના વંદ્યોએ સંમેલનને પુને બોલાવ્યું ત્યાં પુનાના વંદ્યો આવું કામ કરી શકશે એમ ધારું ન હતું. પણ પુનાના વંદોની મહેચ્છા બહુ દૂરગામી હતી. બીજાઓ, સંમેલનને તથા મહિના બાકી હોય ત્યારે કામ કરવાની શરૂઆત કરતા, પણ પુનાએ તો આઠ મહિના બાકી હતા ત્યારથી તૈયારી કરવા માંડેલી. સ્વાગતકારિણી સમાના પ્રમુખની તથા મંત્રીઓની મુદતણી પણ ઘણી વહેલી કરેલી, અને મંત્રીઓએ ખાસ કરીને મંત્રી મૃષ્ટુ શાસ્ત્રી કવડેએ પુનાના સંમેલનને સફળ કરવા માટે ૭ મહિનાથી અવિરત શ્રમ કર્યો છે. મૃષ્ટુ શાસ્ત્રી, કવડે બાતે, સંમેલનમાં વેદોને આમંત્રણ કરવા માટે ગુજરાતમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં ફર્યાદતા. મંત્રીના, આવી રીતે કરવાથી સંમેલન તરફ વેદોનું ધણું આકર્ષણ થયું. ગુજરાતના ટેટલાંક ભાગના વંદો તો સંમેલન થઈ છે કે અથવા એ શું કામ કરે છે એની ખીલકુલ ખબર નહોતી. હવેથી જ્યાં જ્યાં સંમેલન ભરાય ત્યાં ત્યાં એ મહિના પહેલાં રુપ્ય મંત્રી પોતાના પ્રાન્તમાં ફરી આવે તો બહો કાયદો થાય.

પ્રદર્શનને સફળ કરવા માટે પણ પુનાના મંત્રીઓએ મોટી તૈયારી કરેલી. એમનો વિચાર તો એવો હતો કે સંમેલનને અંગે પુનામાં આવું વૈદ્યાપયોગી વનસ્પતિઓનો એક બગીચો તૈયાર કરી દેવો અને પછી એ કાયમ નિભાવવો. પણ સંમેલનને ૭ ટેટલાંક વિદ્વાનો નડ્યાં તેથી એ ધારણા પાર ન પડી. પહેલું અને સૌથી મોટું વિધન મંત્રીએ નાખ્યું. હિસેબરમાં સંમેલન ભરવાનું હતું પણ ઓકટોબરથી પુનામાં એવા બેરથી મરડી ચાલી કે સંમેલનને હિસેબરમાં ભરવાનો વિચાર તથા દેવો પડ્યો. અને ફેબ્રુઆરીમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું. ફેબ્રુઆરીમાં પુના લગભગ મરડીથી ટુકત થઈ ગયું હતું પણ એ આખા માળખામાં મરડીનો એટલો નાસ રહ્યો હતો કે મંત્રીઓની

કચ્છ પ્રમાણે કામ ન થઈ શક્યું. બીજું વિદ્ય પાત્ર મરકીએ જ ઉત્પત્ત કર્યું. વૈદોને પુને આવવા આમંત્રણ કરનાર, સ્વાગતકારિણી સમાના ઉપપ્રમુખ વૃદ્ધ વિદ્વાન અને અસાધારણ ઉત્સાહી પ્રાણાચાર્ય બાલચાંચી મરકીનો ભોગ થઈ ગયા. પુનાના સંમેલનને એમનો ટેકો ધણો હતો. એમના કૈલાસવાસથી સ્વાગતકારિણી સમાને મોટી ખોટ ગઈ. સ્વાગતકારિણી સમાને છેલ્લો આધાત એના પ્રમુખના કૈલાસવાસથી લાગ્યો. પુનાના અગ્રેસર સહેરી વિદ્વાન, વૃદ્ધ, વિચિત્ર, મહોદાર, પૂજ્ય અજાસાહેબ ૫૮વર્ષનાનો સંમેલની તારીખ પહેલાં લગભગ ૧૫ દિવસે કૈલાસવાસ થયો. સ્વાગતકારિણી સમાને આ ખોટ સહી લેખને અત્યંત ઈર્ષ દાખવ્યું છે.

ઉપર કહેલાં વિધોના સમામે થઈને પુનાએ જે યશસ્વી સંમેલન બધું એમાંથી બીજાં શહેરોએ ધણું શીખવાનું છે.

વિભાગ ૪
'અવલોકને'

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસઃ ત્ર્યંશસંહર દેવસંહર મહેતા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ રૂ. ૨-૦-૦)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠિત અને જુની સંસ્થા છે. એની પાસે વિપુલ દ્રવ્યસંગ્રહ છે છતાં એના કાર્યવાહકો કાંઈ માલવાળું કાર્ય કરતા નથી એવો આક્ષેપ ઘણાં વર્ષો સુધી ગુજરાતના નાકુરો તરફથી સોસાયટી ઉપર થતો. ઇ. સ. ૧૯૦૭ની મુંબઈની બીજી આદિત્ય પરિષદ વખતે પણ આ આક્ષેપનો દ્વનિ માન્યો. એ આક્ષેપ એ વખતે માટે ચથાર્થ હો કે ન હો પણ હમણાં કેટલાંક વર્ષથી જોઈએ છીએ તો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો સંખ્યામાં કે ગુણમાં સોસાયટીને આક્ષેપ નહિં પણ માન અપાવે એવાં છે. આ જાનના ઘણા યસ મારા ધારવા પ્રમાણે સોસાયટીના ગુણગ્રાહી આસિ. સેક્રટરી. ચ. ચ. હીરાલાલ ત્રિભુવનગર પારખને છે. મારા આ કથનના પુરાવા તરીકે સોસાયટીએ હાલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા (ભા. ૧, ૧૯૨૪ માં અને ભા. ૨, ૧૯૨૫ માં) હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જિજ્ઞાસુઓને વાંચવાની વિનંતિ કરે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં સાધાન્ય રીતે બહુ યોગ્ય માણસોને રસ આવે છે અને વિદેશ મનુષ્યો જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવૃત થાય છે. આપણા વિદેશ-

દરિદ્ર દેશમાં નવું દર્શન પ્રગટ કરે એવો તો દ્રોષ વિદ્વાન છેલા ૨૦૦ વર્ષોમાં જન્મ્યો જણાતો નથી પણ પ્રાચીન દર્શનોના મારા અભ્યાસીએ એ વિરલ-અતિવિરલ છે. અને દર્શનાભ્યાસ સાથે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને યોગ તો શોધવો જ પડે છતાં શુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાષ્ટીએ એવ વિરલ વિદ્વાનને શોધી કાઢ્યા છે. રા. રા. નર્મદાચંદ્ર દેવચંકર મહેતા દર્શનોના અભ્યાસી તરીકે શુજરાતમાં ધણા વખતથી પ્રખ્યાત છે. શુજરાત મહાજની એક સભામાં આપણુ કરતાં મ. રા. બલવન્તાનય કલ્યાણનાથ દાકોરે ખરું જ કહ્યું હતું કે શુજરાતમાંથી આઠ, ચાર કે એ વિદ્વાનોનેય તમે ગોધો તો એમાં ન. રા. નર્મદાચંકર દેવચંકર મહેતાનું નામ આવે રા. નર્મદાચંકર મહેતા એય:સાધક અધિકારી વર્ગના પૂજ્ય ગુરુ શ્રીમન્તસિંહાચાર્યના અનુયાયી અને શાકર કેવલા-દ્વૈતના પ્રીત અભ્યાસી હોવા છતાં આ હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એમણે કેવળ ઐતિહાસિક તટસ્થદૃષ્ટિ રાખી છે. એટલે આ હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસથી આપણા શુજરાતના દરિદ્ર ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એક સારો ઉમેરો થયો છે.

વર્ગીકરણની નુરકેલી

ભારતવર્ષ તત્ત્વજ્ઞાનનું તો ઘર છે. હેક મગરેલના સમયથી તાત્ત્વિક વિચારોનો પ્રવાહ રહે થયો છે. અને હમણાં સુધી-૧૭મા શતક સુધી નવા નવા તાત્ત્વિક વિચારકો ઠપલ થયા છે. આ લાખા ગાળામાં એટલું બધું દર્શનનાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે કે એનું વર્ગીકરણ કરવું અને ઇર્ષાનિક વિકાસક્રમ બતાવવો એ કાર્ય સહેલું નથી વળી આ દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ધર્મદૃષ્ટિ મળેલી હોવાથી શુદ્ધ ઐતિહાસિક વિચારણામાં બેવડી નુરકેલી ઉત્પન્ન થાય છે. જુના વખતના ઇર્ષાનિક લેખકોએ વર્ગીકરણનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ તેઓ આ ધર્માગ્રહના કુંડળામાં રહીને વર્ગીકરણ કરે છે. જેનું તો આસ્થિક દર્શન અને નાસ્થિક દર્શન; અને આસ્થિક દર્શનો છ, એ સંસ્કૃત પંડિતોનું પ્રસિદ્ધ વર્ગીકરણ છે પણ આ બ્રાહ્મણોએ કરેલું વર્માકરણ છે. એટલે વેદ-

શાસ્ત્રને પ્રમાણુભૂત માનીને ચાલે તે આસ્તિક દર્શન અને વેદને પ્રમાણુ-
 ભૂત ન માને તે નાસ્તિક દર્શન. પણ આ વર્ગીકરણ શાસ્ત્રીય નથી.
 બ્રાહ્મણોએ ધાર્મિક આગ્રહથી ઉભું કરેલું છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ
 તો જુના વખતમાં આ દેશમાં અનેક ધર્મમતો પ્રચલિત હશે અને
 કોઈ કોઈ ધર્મમત સાથે કોઈક જાતનું તત્ત્વદર્શન પણ ઉભું થયું હશે.
 પણ એમાંના મોટા ભાગ કાળસાગરમાં ડુબી જવાથી અત્યારે આ
 દેશના ત્રણ મહાધર્મોના ત્રણ દર્શનપ્રવાહો દેખાય છે: બ્રાહ્મણદર્શન,
 બૌદ્ધદર્શન અને જૈનદર્શન. આ ત્રણે મતોના તત્ત્વજ્ઞોના વાદવિવાદોથી
 ભૂતકાળની રાજસભાઓ, ધાર્મિકસભાઓ, મંદિરોના સભામંડપો અને
 મઠો ગાજ રહેતા. આ વાદવિવાદો શુષ્ક યુદ્ધો માત્ર હતાં એમ માનવાનું
 નથી. આ ચર્ચાઓથી પ્રાયેક મતના પંડિતો પોતાના મતનાં સૂક્ષ્મ દૂષણો
 દૂર કરતા અને ધણીવાર વિરોધી મતના સદૃશો અહણુ કરી એને પોતાના
 મંતવ્ય સાથે મેળવી લેતા. બ્રાહ્મણોમાં, બૌદ્ધોમાં અને જૈનોમાં મોટા
 પ્રતિભાશાળી તત્ત્વજ્ઞો પાકે ત્યારે નવું દર્શન ઉત્પન્ન કરે પણ તે સિવાય
 આવી ચર્ચાઓથી જુદાં જુદાં દર્શનોમાં ન્દાના મોટા સુધારા થઈને
 એનો પ્રવાહ જીવંત રહેતો. કોઈ પણ એક દર્શન—સાંખ્ય, ન્યાય, વેદાન્ત
 અને તે-દાખલા તરીકે લઈને એનો મુળથી અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ
 જોવાથી આ કથનની યથાર્થતા બરાબર સમજાશે. આપણાં જુદાં જુદાં
 દર્શનોનો ઇતિહાસ એટલે વેદમાં તે દર્શનના વિચારનું સૂક્ષ્મ બીજ;
 પછી એનો કોઈ પ્રતિભાશાળી મહાપુરુષ-દ્વારા વિકાસ; એટલે દર્શન-
 સૂત્રો અને પછી ઉપર કહી તેવી ચર્ચાઓથી સૂત્ર ગ્રંથોમાં કહેલા
 સિદ્ધાન્તોનું બ્યાખ્યાકારો, ટિપ્પણકારો, વિવરણકારો વિગેરેદ્વારા વારંવાર
 સંસ્કરણ થઈને ચાલેલો આખો સાહિત્યપ્રવાહ: આનું નામ દર્શન.

આ સાંમાન્યરૂપ કોઈ હમેશાં એક સરખું જળવાયું નથી. બૌદ્ધ
 અને જૈન દર્શનોમાં ધણી વિચારો આવે છે કે જેનું બીજ વેદમાં
 નથી મળતું. અલગત એ જન્ને ધર્મપ્રવાહોના મુળને વેદમાંથી-વૈદિક
 સાહિત્ય, વૈદિક સંસ્કાર અને વૈદિક વ્રાતાવસ્થામાંથી પોપણ મળ્યું છે

એ વાત ખરી, પણ બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો વેદથી બ્રાહ્મણદર્શનો કરતાં ધણું વધારે સ્વતંત્ર છે. બૌદ્ધ વાત એ પણ છે કે ન્યાયદર્શન કે વૈશેષિક દર્શનમાં પાછળથી મુધારા વધારા થયા છે પણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો સૂત્રગ્રંથમાં મુકેલા મળે છે અને બાબ્યકારો તથા ટીકાકારોને નવું કહેવાનું થોડું જ છે. પણ વેદાંતદર્શનમાં સ્થિતિ જુદી જ છે. વેદાંતદર્શનનો તો ઘણો વિકાસ ઉપનિષદોમાં થઈ મળેલો. ઉપનિષદોનાં વચનોમાં જગત્, જીવ અને ઈશ્વર વિશે અપૂર્વ ગદન અર્થધાણા, તત્ત્વરૂપશી અને પરમ તેજસ્વી વિચારો મળે છે. પછી બ્રહ્મસૂત્રકાર આદિરાયણને બાગ્યે જ કાંઈ નવું કહેવાનું દેખાય છે અને અત્યારે વેદાંતદર્શનના જે જુદા જુદા મતો દેખાય છે તે બ્રહ્મસૂત્રના શંકરાચાર્ય વગેરે બાબ્યકારોથી આવેલા છે.

વળી આ જુદા જુદા મતોના અનુયાયીઓએ પોતાના સિવાયના સુવર્મતોનું ખંડન કર્યું છે, પોતાના મતને ઐશ્વર્ય કરાવ્યો છે, અને પૂર્વજોના મતોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે ત્યાં પણ ઐતિહાસિક રીતે નથી કર્યો; કેટલીકવાર પરમતના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો છે પણ એ ઝાલુનો સ્વીકાર નથી કર્યો. જેમકે, શંકરવેદાંત ઉપર બૌદ્ધ આધ્યમિક મતના સિદ્ધાંતોની અસર થઈ છે એમ હાલના ઐતિહાસિક વિચારકો માને છે. (જુઓ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ પા-૧૮૩, ૧૮૪) અને શાંકર વેદાંતને રામાનુજાદિ વિરોધી વિચારકો 'આધ્યાવાદી-પ્રમથબૌદ્ધ' કહીને ગાળ દે છે.

4

માયાવાદમસચ્છાત્ત્વં પ્રચ્છન્નં વૌદ્ધમુચ્યતે

પ. પુરાણ. ૩. ચંદ્ર મ. ૨૬૬

એ જોતાં એમાં કાંઈ તથ્યાંશ હોવાનો સંભવ છે. છતાં રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ એમના આ ગ્રંથમાં બ્યારે શાંકરવેદાંત ઉપર બૌદ્ધ અસરની વાત સ્પષ્ટ કહી ત્યારે જુની રૂઢિના વેદાંતી પંડિતોમાં ખુબ ચર્ચા ભગી. અને કેટલાક પ્રખર ગણાતા પંડિતોએ

જુની રીતે પ્રભાણોપન્યાસથી આ વાતનું ખંડન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. (ગયા વર્ષની 'ચુન્નસતી' પત્રની ફાઇલ જોવાથી આવાં ખંડનનો એકાદ ક્ષેપ મળી આવશે).

આ દેશના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઇતિહાસને સ્થાન જ નથી. એટલે દર્શનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ હોવાનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય ? પણ જોવાક વિદ્વાનોએ પોતાના વખત સુધીમાં પ્રચલિત દર્શનોના સાર-સંગ્રહો લખ્યા છે.

શ્રી માધવાચાર્યનો સર્વદર્શનસંગ્રહ તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ એક જૈન પંડિત હરિભદ્રસુરિનો પદ્મદર્શનસમુચ્ચય ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ ઉપરાંત વેદાંતદર્શનનું ખંડન કરવા માટે પ્રતિપક્ષી રૂપે બીજાં દર્શનોની નોંધ કરે છે એ ઉપરથી તે તે કાળે ક્યાં ક્યાં દર્શનો પ્રચલિત હતાં એ જાણી શકાય છે. બૌદ્ધ દર્શનોનું ધણું મુળ સાહિત્ય હુપ્ત થયું છે તેમ જ પ્રાચીન ભાગવત અને પાશુપત મતનું મુળ સાહિત્ય અત્યારે મળતું નથી, પણ જે કાંઈ જળવાઈ રહ્યું છે તે ઉપરથી દર્શનોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય. ૧૪ મા સૈકામાં ચર્ચ ગયેલ: માધવાચાર્ય (૧) આર્વાક, (૨) બૌદ્ધ (૩) આર્હત (૪) રામાનુજ (૫) પૂર્ણપ્રભુ (૬) નકુલીય પાશુપત (૭) શૈવ (૮) પ્રત્યાભિચાર (૯) રસેશ્વર (૧૦) ઔલુક્ય (૧૧) અક્ષપાદ (૧૨) પાણિનિ (૧૩) સાંખ્ય (૧૪) પાતંજલ (૧૫) શાંકર: એ પ્રમાણે પંદર દર્શનો ગણે છે. પણ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં વ્યાકરણના આકર-અંગ્રોમાં શબ્દ વિશે તાત્ત્વિક ચર્ચા પુષ્કળ હોવા છતાં પાણિનિનું જુદું દર્શન ગણવાની જરૂર નથી. વળી જૈમિનિના દર્શનને (પૂર્વ મીમાંસાને) માધવાચાર્યે નથી ગણ્યું, પણ હરિભદ્રસુરિ વગેરે પહેલાંના વિચારકોએ ગણ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ સર્વવેદાંતસંગ્રહ જેવા અંથમાં પ્રભાકર અને જાદને જુદા ગણીને પૂર્વ મીમાંસાના એ પેટાભેદ પાડ્યા છે. વળી બૌદ્ધનું એક જ દર્શન માધવાચાર્યે ગણ્યું છે ત્યારે બીજા ચાર

બૌદ્ધ મતને જુદા મંત્રે છે. અને વસ્તુતઃ તે દીનયાનના અને મહા-
યાનના યદ્દિને એથીયે વધારે મતો છે. વળી જૈન મત એક જ મંત્રે
છે પણ જૈનોનાયે સ્વેતાંબર અને સ્મિંબર એ રીતે બે મતો પ્રસિદ્ધ છે.

દેખવું મતોમાં આધવાચાર્ય રામાનુજ અને પૂર્ણપ્રજ્ઞ બે જ
મંત્રે છે પણ આધવાચાર્યના વખત પછી યથેચ્છા શ્રી વલ્લભાચાર્ય
અને શ્રી ચૈતન્યને તથા પહેલાં યથેચ્છા નિંબાઈને પણ મંત્રુવા જોઈએ.
વળી જૈની પરંપરા નથી ચાલી એવા બદ્દનારકર અને વિગ્નાનભિક્ષુ
જેવા વેદાંતીઓને પણ મંત્રુવા જોઈએ.

કુદામાં, લગભગ પચ્ચીસ ઇન્વીસથી વધારે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનો
આ આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયાં છે, વિદેશમાં છે અને તેમાંનાં કેટલાંકની
પરંપરા પણ આજે વતે આંશે ચાલે છે. કેટલાંક દર્શનોના મુસ્ત
અનુયાયીઓ આ જમાનામાં પણ આ દેશમાં મળે છે.

હિંદુ ઇતિહાસસામગ્રી

રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભાચાર્ય વગેરેના ધાર્મિક સંપ્રદાયો ચાલના
હોવાથી તે તે આચાર્યનાં દર્શનના હમ્મરો અનુયાયીઓ આ દેશમાં
મળે એ સ્વાભાવિક છે. પણ શાંકર વેદાંત દર્શનનો કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનની
પ્રીતિથી અભ્યાસ કરનારા અને એ દર્શનની માન્યતાઓને જીવનમાં
ઉતારવા પ્રયાસ કરનારા સેંકડો ખંડિતો અને સંન્યાસીઓ આ વીસમી
સદીમાંયે આ દેશમાં જીવે છે. આ રીતે દર્શનવિદ્યાનો પ્રવાહ આ
દેશમાં હજી જીવતો છે. આવા જીવંત પ્રવાહવાળા વિદ્યાનો ઇતિહાસ
અત્યંત આકર્ષક હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ ઇતિહાસ લખવો
સહેલો નથી. જુદાં જુદાં દર્શનોના સેંકડો અન્ધો છાપેલા અને ન છાપેલા
મળે છે. શાંકરવેદાંત, રામાનુજ મત, વલ્લભ મત વગેરે શ્રોત્રિય મતોનાં
દર્શનોનું સાહિત્ય ઘણું વિદ્યાળ છે. ત્યારે કોઈ કોઈ દર્શન-તત્ત્વવિદ્યાની
દ્રિષ્ટિથી જાણુવા યોગ્ય દર્શન વિશે છતર દર્શનના સાહિત્યમાં ઉપવચ્ચ
ખુટક ઉશ્વેષો ઉપરથી, અથવા દર્શનતરસાહિત્યના કલ્પેષો ઉપરથી અથવા

એકાદ અપ્રસિદ્ધ-કોઈક પુસ્તકાલયમાં પડેલ હસ્ત પ્રત ઉપરથી જ માહિતી મળે છે. આદ્યજ્ઞાનિનું સાહિત્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં છે. આમાં પણ પ્રાચીન દર્શનોત્તરું સાહિત્ય મોટે ભાગે લુપ્ત થઈ ગયું છે. જેમકે, સાંખ્ય દર્શનના મત્રો કપિલનાં કહેવાય છે પણ પ્રાચીન નથી. અત્યારે તો ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા એ જ સાંખ્યનો જુનામાં જુનો ગ્રંથ છે. પણ આ ગ્રંથનું સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી છે. હવે મહાભારતમાં, જુનામાં જુનાં પુરાણોમાં, ગીતામાં અને ઉપનિષદોમાં જે સાંખ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે તે સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી હતું કે સેશ્વરવાદી ? હાલના વિદ્વાનોને મતે પ્રાચીનતર સાંખ્ય સેશ્વરવાદી હોયું જોઈએ. આ પ્રાચીનતર સાંખ્યનો કોઈ ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. કપિલ, પંચશિષ્ય કે આસુરીનો લખેલો કોઈ ગ્રંથ કદાચ હશે તો તે મળતો નથી. અને માત્ર મહા-ભારતમાં સેશ્વરવાદી સાંખ્ય મતના છુટક ઉલ્લેખો મળે છે એ ઉપરથી સેશ્વરવાદી સાંખ્યની જાખી યાય છે. પ્રાચીન ભાગવતદર્શન અને પાશુપતદર્શન જેનું શંકરાચાર્ય અને કદાચ બ્રહ્મસૂત્રકાર પોતે પણ ખંડન કરે છે એ વૈષ્ણવ અને શૈવ દર્શનોનો પણ એકેય ગ્રંથ અત્યારે મળતો નથી. પણ મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં ઘણું સાહિત્ય મળે છે. એ બધા ઉપરથી એ પ્રાચીન મતોની ધાર્મિક માન્યતાઓની ધણી વધારે ખબર પડે છે પણ દર્શનિક સિદ્ધાંતોને આ વિશાળ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી તારવવા એ રહેલું નથી. જો કે વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતનું વૈષ્ણવદર્શન નિઃસંશય અદ્વૈતવાદી છે.

આ યદ્યપિ આદ્યજ્ઞાનની વાત. બૌદ્ધ દર્શનોમાં દીનયાન મતનાં દર્શનોત્તરું સાહિત્ય પાલીભાષામાં છે. અને મહાયાન મતના દર્શનોત્તરું વિશાળ સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાં હતું તે લુપ્ત થઈ ગયું છે. એનાં દીગેટની તથા ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાંતરો મળે છે. હાલમાં એ લુપ્ત થયેલા મંડારમાંથી એકાદ અન્ય ક્યાંકથી જડી આવે છે તો અહોભાગ્ય મનાય છે. જૈન દર્શનોત્તરું સાહિત્ય અર્ધભાગથી તથા સંસ્કૃત ભાષામાં મળે છે.

આ રીતે દિંદી દ્વંત્રીનાં માટેનું મૂળ સાહિત્ય એટલું વેતાયેલું વિશાળ અને જંગમ જેવું છે કે એની ઐતિહાસિક વ્યવસ્થા કરવી મહેતી નથી. પણ સદ્ભાગ્યે આ વિષય ઉપર ત્રણ ચાર સારા ગ્રંથો ઉગ્રેણ ભાષામાં લખાયેલા છે. દિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના ઉત્તરાર્ધના સંદર્ભ-ગ્રંથ (Bibliography)ના પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં ચાર નામ લખ્યાં છે. (૧) History of Indian Philosophy by Dasgupta, (૨) Indian Philosophy of Radhakrishna, (૩) Six systems of Max Muller, (૪) Outline of Indian Philosophy by Deussen.

આ આખા વિષયની ચર્ચા કરનારા ગ્રંથો ઉપરાંત ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાન, સાંખ્યયોગ, બૌદ્ધદર્શન, ન્યાયવૈશેષિક વગેરે જુદા જુદા વિભાગને લગતા Philosophy of Upanishads by Deussen, Do by Gaugh, Sankhya system by A. B. Keith, Buddhist Philosophy in India and Ceylone by A. B. Keith, History of Indian Logic by Satis-chandra Vidya Bhushana, Indian Logic and Atomism by A. B. Keith, Cambridge History of India. વગેરે ગ્રંથો મળે છે.

સ. સ. નર્મદાશંકરભાઈ પૂર્વાર્ધની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે ‘ગ્રંથની રચનામાં મેં ઇંગ્રેજ પુસ્તકોનો આશ્રય ધણે ભાગે લીધો છે. પરંતુ બને ત્યાં સુધી મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્યનું અવલોકન કરી સારસંગ્રહ કર્યો છે.’ પણ આ મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્ય કેટલું વિશાળ છે એ દિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં આપેલી સંદર્ભગ્રંથની સુચી ઉપરથી દેખાશે. (પૂર્વાર્ધની પ્રસ્તાવનામાં ‘ઉત્તરાર્ધના અવધિએ સંદર્ભગ્રંથ તે તે પ્રકરણને લગતો આપવામાં આવશે’ (પા. ૧૮) એમ લખ્યું છે પણ વસ્તુતઃ ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં સંદર્ભગ્રંથનું પરિશિષ્ટ આપ્યું છે.)

દર્શનસાહિત્યની વિશુદ્ધતા

હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેટલું વિશાળ છે એનો ખ્યાલ વાંચનારને એક બે દાખલાથી ઠીક આવશે. ભગવાન શંકરાચાર્યે ઉપનિષદો, ભગવદ ગીતા, અને અદ્વૈત ઉપર ભાષ્યો રચ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આમાંના અદ્વૈત ભાષ્ય ઉપર શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્યે પંચપાદિકા નામનો અન્ય લખ્યો છે, જેનો ચતુઃસત્રી પર્વતનો ભાગજ હાલમાં ઉપલબ્ધ છે. આ પંચપાદિકા ઉપર પ્રકાશાત્માએ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) પંચપાદિકા વિવરણ લખ્યું છે અને તેના પ્રયોગોનો સંગ્રહ પંચપાદિકા વિવરણ સંગ્રહ નામના નિબંધમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ (ઈ. સ. ૧૩૫૦) કર્યો છે. આ ઉપરાંત વિવરણ ઉપર અખંડાનંદનું તત્ત્વદીપ (ઈ. સ. ૧૫૦૦) માં લખાયું છે. અમલાનંદે (ઈ. સ. ૧૨૪૭ થી ૧૨૬૦) પંચપાદિકા દર્શણ લખ્યું છે. વિદ્યાસાગરે પંચપાદિકા ટીકા લખી છે. પંચપાદિકાના વિવરણકાર પ્રકાશાત્મ ચતીંદ્રે શાબ્દ નિર્ણય નામનો પણ અન્ય લખ્યો છે.

અદ્વૈત ઉપરના શાંકર ભાષ્ય ઉપર અવિચ્છિન્ન પ્રસ્થાન ભામતીથી શરૂ થાય છે. ૪મ સદ્દના સમયમાં ચચેલા મૈથિલ પંડિત વાચસ્પતિ મિશ્રે (નવમું શતક) શાંકરભાષ્ય ઉપર પોતાની પત્નીના નામથી ભામતી નામની ટીકા લખી છે. ભામતીની ભૂમિ ઉપર અમલાનંદે કલ્પતરુ ઉગાડ્યો છે. અને તે કલ્પતરુનો પરિભ્રમ અપ્પથ્ય દીક્ષિતે (ઈ. સ. ૧૫૩૦ થી ૧૫૬૩) પ્રસરાવ્યો છે. બળી અદ્વૈત ભાષ્ય ઉપર આનંદગિરિ (ઈ. સ. ૧૩૮૦) તથા ગોવિંદાનંદની રત્નપ્રભા ઉત્તમ ટીકાઓ છે. (હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ પા. ૨૧૭-૨૧૮) આટલું તો અદ્વૈત ભાષ્ય ઉપર સાહિત્ય છે પણ તે ઉપરાંત શાંકર વેદાંત ઉપર સ્વતંત્ર સાહિત્ય ઘણું છે. શંકરાચાર્યના શિષ્ય અને સમકાલીન સુરેશ્વરાચાર્યે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ભાષ્ય તથા ખૂદદારણ્યક ભાષ્ય ઉપર મોટાં વાર્તિકો લખ્યાં છે. આ વાર્તિકો ઉપર આનંદગિરિએ ટીકા લખી છે અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ ખૂદદારણ્યક વાર્તિક

સાર નામનો અન્ય લખ્યો છે. વળી સુરેશ્વરચાર્યે^૧ જ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ નામનો એક ન્હાનો પણ સરસ અન્ય લખ્યો છે. શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદના શિષ્ય સર્વગ્રંથમુનિએ (ઇ. સ. ૯૦૦) પદ્યાત્મક સંક્ષેપ ચારીરક લખ્યું છે. જેના ઉપર રામતીર્થે^૨ દીકા લખી છે. પછી મધુ-સૂદન સુરસ્વતીએ (ઇ. સ. ૧૬૦૦) ભગવદ્ગીતા ઉપર દીકા ઉપરાંત અદ્વૈત સિદ્ધિ નામનો અન્ય લખ્યો છે અને સદાનંદ કાસ્મીરકે (ઇ. સ. ૧૫૪૭) અદ્વૈત બ્રહ્મ સિદ્ધિ લખી છે અને ખીજા એક વિદ્વાને સ્વારામ્ય સિદ્ધિ લખી છે. શ્રી હર્ષે (ઇ. સ. ૧૧૮૭) ખંડનખંડખાદ્ય નામનો વાદઅંથ લખ્યો છે, ચિત્સુખાચાર્યે (ઇ. સ. ૧૨૦૯ માં) તત્ત્વદીપિકા લખી છે અને એના ઉપર પ્રત્યગ્રપનપનની પ્રસાદિની દીકા છે. વળી વિદ્યારણ્ય સ્વામીની પંચદશી વેદાંતના સ્વતંત્ર નિર્ણય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એમણે જ ઉપનિષદો ઉપર દીપિકાઓ લખી છે. એના શંકર દ્વિવિજય પ્રસિદ્ધ છે. એમનો જીવનમુક્તિવિવેક પણ સરસ છે. વેદાન્ત ન્યાયનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ધર્મરાજાધ્વરી (ઇ. સ. ૧૫૫૯) ની વેદાન્ત પરિભાષા વાંચવા જેવી છે. તેના ઉપર રામકૃષ્ણધ્વરીની શિષ્યા-મણિ નામની દીકા છે અને ખીજી અમરદાસની મણિપ્રભા નામની દીકા છે. સદાનંદનો વેદાંતસાર શર્યાતના અભ્યાસી માટે ઉપયોગી છે. તેના ઉપર સુભોધિની અને વિદ્વન્મતારંજની નામની બે દીકાઓ છે. અદ્વૈતસિદ્ધિસિદ્ધાન્તસાર પણ સદાનંદનો અન્ય છે. પ્રકાશાનંદે (ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં) વેદાન્ત મુક્તાવલિ લખી છે, વળી મધુસૂદન સુરસ્વ-તીની અદ્વૈત સિદ્ધિ ઉપર ગૌડ બ્રહ્માનંદો, વિદ્યુલેશોપાધ્યાયી, ત્રિદિ વ્યાખ્યા વગેરે દીકાઓ છે. (પા. ૨૧૮ થી ૨૨૧).

આ શંકર વેદાંતના વિપુલ સાહિત્યની નામવલિ યદ્ય. આમાં ટેટલાક અન્યોનો ઉલ્લેખ રહી ગયો હશે. શ્રી રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈતના અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતના અંશેની સંખ્યા પણ ન્હાની નથી. (અહિં સ્થળ સંકેતવધી એ બન્ને સંપ્રદાયોના અંશેની નામાવલિ આપી નથી).

આ વિશાળ સાહિત્યનો ઇતિહાસ નિરૂપવો અને સારોદ્ધાર કરવો એ સહેલું નથી. ગુ. વ. સોસાઇટીએ ૩૦૦ પૃષ્ઠનો અન્ય લખવાતું જણાવેલું પણ રા. રા. નર્મદાશંકરભાઈને એ ભાગ કરવા પડ્યા અને બીજા ભાગમાં તો અન્ય પુરોજ કરવાનો હોવાથી બીજો ભાગ ૩૫૦ પૃષ્ઠનો કર્યો, છતાં ઉપર સુચવેલા આ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ સાહિત્યને પુરતો ત્યાં મળ્યો છે એમ નથી કહી શકાતું. કોઈ કોઈ શાખાનો સારોદ્ધાર અતિ ટુંકાવવો પડ્યો છે. આ સ્થિતિમાં આ સારનો પણ સાર આપવાનો પ્રયત્ન શક્ય નથી.

દર્શનશાસ્ત્રના વિભાગો

તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રના અથવા આપણી જુની પરિભાષામાં જેને દર્શનશાસ્ત્ર કહે છે તેના ત્રણ વિભાગ પડી શકે (૧) દષ્ટિના સ્વરૂપ તથા ઉદય, અસ્ત વગેરેના નિયમોનું જ્ઞાન કરાવનાર (Theory of Knowledge or Epistemology), (૨) દશ્ય સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર (Ontology or Theory of Being): (૩) દષ્ટા સ્વરૂપનો નિર્ણય (Theology or Theory of spirit) આ પ્રમાણે દષ્ટિ, દશ્ય અને દષ્ટા અથવા જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ ત્રણ વ્યૂહમાં દર્શનશાસ્ત્ર વહેંચાય છે. પરંતુ જ્યારે ભૌતિક શાસ્ત્ર (Physical Science) માત્ર અનુભવાતા દશ્યના ઉદય તથા અસ્તનું સ્વરૂપ તથા તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો વર્ણવે છે ત્યારે આ દર્શનશાસ્ત્ર એ ત્રણ પ્રતિઓ (Phenomena) નું એટલે કે દષ્ટા, દશ્ય અને દષ્ટિ-જ્ઞાતા. જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીનું વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ (Nomenon) છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ દેશના તત્ત્વચિંતકોએ છેક વેદકાળથી ઉપરની ત્રિપુટીનું અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મ એ ત્રણ ભાવનાવડે ચિંતન કર્યું છે. ઋગ્વેદમાંથી અધિભૂતભાવના યુક્ત ચિંતનના, ઉદાહરણ તરીકે હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં નાસદીય સૂક્તનો અનુવાદ આપ્યો

મધિયે ભાવના પ્રધાન ચિંતનના ઉદાહરણ તરીકે વૈશ્વાનરસૂક્તનો અધ્યાત્મભાવાળો ચિંતનના દાખલા તરીકે વાક્યસૂક્તનો અનુવાદ ॥ છે. આ ત્રણે સૂક્તોનો પદ્યમય અનુવાદ વાંચવા જેવો છે.

વાક્યસૂક્ત

હું વિશ્વદેવ બનીને જનમાં રહું છું,
આદિત્ય, રુદ્ર વળી હું વસુદેવ બધું
હું મિત્રને, વરુણને ભરીને રહું છું,
ઈન્દ્રાગ્નિને જમવું છું વળી અગ્નિનોને

૧

જે રાજધાની વસુની ચિતિ જ્યોતિવાળી,
યજ્ઞો વડે પ્રથમ સંજમની અણ્ણાલી;
દેવો પ્રવેશી બહુ પૌરુષનો ગણાવા,
તે દિવ્યરૂપ મુજવું ઝગઝગવા આ.

૨

હું રૂપજ વાણી વહું છું અનુશ્રુતિની આ.
દેવો તથા મનુજના દિવની ગણાલી;
જેનો પ્રકૃષ્ઠ કરવા મનમાં હું ધાર,
તેને બનાવું કપિ હું વળી આઘાશ.

૩

લક્ષ્મી તમારી કૃતિ વાક્ય મદદો વસે જો,
તો હું વહું કૃતિમુખે તપસે ધરો આ;
જે શાસધારી જીવ આ મુજ બીજ મને,
મારા રહસ્ય રવરને સુણવાં રહે છે.

૪

જેઓ વિચારત તર્ક. મનમાં જુએ છે,
તે અણ્ણવા, મુજ બને કુવનો કમે છે;
જેઓ બહિર્મુખ બની લામતા ફરે છે,
તે કીલ્લ યાચ બહયોગ વિના સુકાવા.

૫

હું રુદ્રને મનુષ્ય અર્ધું અમોઘવીર,
પ્રહલિયો ઝટ હણાય સરપ્રદાર;
અંતરે પ્રવેશી કરે છું જાનને સમરત,
ધાવાયુવિધી ધરીને રહું છું સમર્થ.

૬

વાયળી યુક્તિ ધરીને સધને ફરં છં.
 વિશ્વે અનંત ભુવનો મહીં હું રહું છું.
 આ લોકથી પર અને પૃથિવીની પાર,
 મારો અખંડ મહિમા સમજો રસાળ.”

(ઋદ્ધ મં. ૧૦ સૂ ૧૨૬) પા. ૯-૧૦

આ રમણીય ભાવપૂર્ણ અને ત્રણમાર હજાર વર્ષ પહેલાંનું ઉંડું
 અધ્યાત્મચિંતન દર્શાવતું સૂક્ત વાડ નામની વિદુષીના હૃદયમાં રચુરેલું
 ગણાય છે. એ પ્રાચીનકાળની તત્ત્વજ્ઞાની બહેનને આદ્વાનલિ આપતાં
 રા. નમોદારાંકરભાઈએ ગાયું છે કે—

આ સૂક્ત રમ્ય અનુભૂતિવર્ણુ વિશાળ,
 વાસ્વામ ધારી મુનિ અંબૃષ્ણી કુમારી;
 તેના વિશદ્ધ હૃદયે રહુદ ભાવ પામી,
 આ ગુરૂરી મહિં રહુરે કિરણાવલિથી.

આ રીતે અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાતા એ ત્રણ પ્રકારનાં
 ચિંતનોનું મૂળ છેક વેદમાં મળે છે. પછી એ ત્રણે પ્રકારનાં ચિંતનોનો
 વિકાસ ઔપનિષદ કાળમાં થયો. જો કે પ્રાચીન ઉપનિષદો મુખ્યત્વે
 અધ્યાત્મચિંતન પ્રધાન છે છતાં આ દેશનાં લવિષ્યનાં દર્શનશાસ્ત્રોનો
 પાયો, જગત્, જીવ અને ઈશ્વરની ઉપરનાં ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુઓ વડે
 ભિન્ન ભિન્ન સંભાવનાઓ બંધાધને શ્રૌતકાળમાં જ નખાયો અને એના
 ઉપર આ દેશનાં વિવિધ દર્શનોનું મહામંદિર કાળક્રમે બંધાયું.

આ અધિભૂત અધિદેવ અને અધ્યાત્મ ત્રણે પ્રકારના તત્ત્વચિંતનના
 પ્રવાહો * આદ્યજુષર્મ પ્રદેશમાં, બૌદ્ધધર્મ પ્રદેશમાં અને જૈનધર્મ
 પ્રદેશમાં થઈ વહે છે. પરંતુ આ સર્વ પ્રદેશો ખરી રીતે ભારતવર્ષના
 જ વિભાગ રૂપ છે. અધિભૂત શાખા આદ્યજુ ધર્મના ન્યાય વૈશેષિક
 દર્શનોમાં અને બૌદ્ધ ધર્મના સર્વાસ્તિવાદી મતમાં આવી અટકે છે.
 અધિદેવ પ્રણાલિકા એકેશ્વરવાદની પાતંગલ યોગદર્શનમાં તથા શૈવ,
 વૈષ્ણવ અને શક્તિ દર્શનોમાં વચ્ચા કરે છે અને અધ્યાત્મ પ્રણાલિકા

એક તરફ જૈન મતમાં અને બીજી તરફ બ્રહ્મભીમાંના દર્શનમાં વહે છે. હિંદુસ્થાનના વિચાર્યવાહને વ્યાપ્ત્યાંથી પણ આધ્યાત્મ સમુદ્રમાં મળવાનું વલણ છે. તેથી જો કે બૌદ્ધદર્શનમાં આત્મવસ્તુની અવગણના છે, અને નૈતિક ભાવના ઉપર અને કર્મવિશુદ્ધિના ઉપર તેનો એક છે તો પણ તે દર્શનના ક્ષણભંગવાદ અથવા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ ઉપર ભાસ્તવર્પના ચિંતકોને વિરામ મળ્યો નથી. પરંતુ તેઓ આ સંસારની ક્ષણધારાવાહિનીની પીઠમાં સ્થિર વિજ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય ઉપર અખંડ નજર નાખતા રહ્યા છે. વળી તે સ્થિર ચૈતન્ય જેને બ્રહ્મસંગ્રહ આપવામાં આવે છે, તે તટસ્થ ઈશ્વરરૂપે નહિ સ્વીકારતાં તે ચિંતન કરનારના આત્મા સાથે કોઈ વિલક્ષણ તાદાત્મ્ય સંબંધવાળું માનવામાં આવે છે. શૂન્ય અને પરમેશ્વરનો, આત્માનો અને બ્રહ્મનો આ સંબંધ સર્વ આધ્યાત્મવાદીઓને અત્યંત સામીપ્યનો અનુભવાયો છે.' (પા. ૨૬૪-૨૬૫)

હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનની વિસિષ્ટતા

આ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એક વાત ખાસ જોવા જેની છે કે અહિં તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ તકરૂપ માત્ર બુદ્ધિના વિનોદરૂપ નથી મનાયું પણ શૂન્યની સફળતા કરવામાં ઉપયોગી વિચારરાશિરૂપ મનાયું છે. ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારો પુરુષાર્થના-અરે ચાર પુરુષાર્થના અંતિમ લક્ષ્યરૂપ પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ પોતપોતાના દર્શનસાધને ગણે છે. એટલે આપણા પૂર્વજોની માન્યતા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન શૂન્ય, જગત્ એ બન્નેથી પરતત્ત્વ અને એ ત્રણેનો પરસ્પર સંબંધ આ બધી વાતનો બુદ્ધિચાતુર્ય પ્રકાસો થવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એથી શુદ્ધગી આનંદભય બનવી જોઈએ અને માનવ જન્મને સફળ કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. છેક વેદકાળથી ખીલવા માડેલા દર્શનપ્રકારોએ લુદ્ધી લુદ્ધી રીતે શૂન્ય, જગત્ વગેરે તત્ત્વોનો પ્રકાસો કરવાનો કેવો સંસ્કૃત પ્રયત્ન કર્યો છે, અને છેવટ વેદાંતદર્શને માનવ બુદ્ધિચક્રિત જોડ્યામાં જોડ્યો કુદ્દો મારી ચક્રે તે તરફ કુદ્દો મારી કેવું આદિતીય અદિતદર્શન પ્રગટ કર્યું છે કે જે દર્શને આપેલા

ખુલાસાથી વધુ સંતોષકારક ખુલાસો મૂળ મુદ્દાની ખાખતમાં હજી સુધી
તો કોઈ દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન આપી શક્યું નથી; રા. રા. નર્મદાશંકર-
ભાઈએ આ ગ્રંથમાં ‘પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદ્યાનાં પ્રસ્થાનો સાથે આપણા
હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રસ્થાનોની સરખામણી કરી નથી.’ કારણ કે
એમના માનવા પ્રમાણે ‘એ ઇતિહાસનું લક્ષ્ય હોઈ શકે નહિ.’ (પૂર્વાર્ધ
પ્રસ્તાવના પા. ૧૮) પણ આ સરખામણીએ કોઈએ કરવા જેવી છે. એ
જોવા માટે તો આપણાં દર્શનશાસ્ત્રના મૂળ ગ્રંથોનો વધારે અભ્યાસ
કરવો જોઈએ. અથવા છેવટ આ ઇતિહાસ વાંચી જઈ આપણાં દર્શનોની
વિચારપદ્ધતિ સમજી લેવી જોઈએ અને એ શાસ્ત્ર જીંદગીને આનંદમય
બનાવે છે કે નહિ એ જોવા માટે દર્શનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જીવનમાં ઉતારવા
જોઈએ. બાકી એ વાત અનુભવમાં ન ઉતરે એવી નથી. શાસ્ત્રકારો તો
પુકારીને કહે છે કે એ “આનંદાનુભવ સ્વલક્ષ્ય સંવેદ છે; અનુભવ કરી
જુઓ.” રા. રા. નર્મદાશંકરભાઈ ઉપસંહારમાં ખરું જ કહે છે કે: જીવ અને
પરંતત્ત્વના સંબંધનો ‘અધ્યાત્મ અનુભવ કેવળ વિચાર રૂપ નથી. પરંતુ
તેમાં આનંદરૂપના અથવા ત્સરૂપતાનો સ્વીકાર છે, અને તેથી દર્શન-
શાસ્ત્રનું પ્રયોજન સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જ સમાયું છે એટલું જ નહિ
પણ જીવનના ઉંડા સંતર્પણમાં સમાયેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાનની નિષ્ઠાના
આ ગંગા આસ્વાદને લઈને ભારતવર્ષનો આધ્યાત્મિક વિચારક કેવળ
શુદ્ધિના તરંગો અને વિકલ્પો ઉપર રમતો નથી, પરંતુ

जडाजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वं पारमार्थिकम् ।

अनुभूतिमये तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते ॥

જડ દટિ અને અજડ દટિની વચ્ચે જે સ્થિર પરમાર્થ તત્ત્વ અનુ-
ભવરૂપે વિકસે છે તેજ આનંદમય સારભૂત બ્રહ્મ છે એવું સમજી
છેવટે:—

अध्यात्मरतिराशांतः पूर्णपावनमानसः ।

प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्नक्ति चिदिह बांछति ॥

(અજ્ઞપૂર્ણોવનિવર)।

આ અન્ધ

આ દેશનો પ્રમુખવર્તી યથાર્થ દતિદાસ, આપણા પૂર્વજોએ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય વગેરેમાં કરેલી પ્રયત્નનો દતિદાસ જાણ્યાથીજ સમજી શકાય એમ છે, એટલે આવા અન્ધોની ઉપયોગિતા અતિસય છે.

આ અન્ધ વિશે મુખ્ય વાત એક ગદ્ય હવે એક બે ગૌણ વાતો કહી દઉં. હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના દતિદાસમાં વિષયનું નિરૂપણ રા. રા. નર્મદાશંકરભાઈએ એમના અભ્યાસને શોભે એવી કુદાળતાથી કર્યું છે. અસખત દરેક વિભાગને યોગ્ય ન્યાય જ મળ્યો છે એમ નથી કહેવાતું પણ આવા વિશાળ વિષયમાં પ્રમાણ જાળવવાની મુશ્કેલી સ્વાભાવિક છે. રા. નર્મદાશંકરભાઈની બાપા શિષ્ટ ધોરણને અનુસરતી છે, જે કે ક્યાંક ક્યાંક ભાષા વિવક્ષિત વિચારનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડતી નથી. આનું કારણ કદાચ અવકાશનો અભાવ પણ હોય. રા. નર્મદાશંકરભાઈએ એક વખત લખેલું કે લખાવેલું ફરી જોઈ જઈને સુધારવાનો એમને અવકાશ મળ્યો જણાતો નથી. આ ખામી ભાષાની બાબતમાં તો ચક્ષુની સેવાય પણ ઐતિહાસિક નોંધોમાં તો આવી ખામી અસાવધાનતા કે બેદરકારી મણાય અને આવા ઐતિહાસિક અન્ધમાં તો ખાસ કરીને ન ચક્ષુની શકાય.

એક જ અન્ધકારનો સમય એક સ્થળે એક આપ્યો હોય અને બીજો સ્થળે બીજો આપ્યો હોય એવા બે ચાર દાખલા નીચે નોંધ્યા છે.

સાંખ્યકારિકાના લેખક ઈશ્વરકૃષ્ણનો સમય પૂર્વાર્ધના પાને ૬૬ એ. ઈ. સ. ૪૫૦ લખ્યો છે અને પછી બીજો પાને (પા. ૬૭) લખ્યું છે કે ‘આ ઉપરથી ઈશ્વરકૃષ્ણનો સમય ચોથા સૈદ્ધાંતમાં આવે છે.’ અને એ જ પાના ઉપરની પુટનોટમાં લખ્યું છે કે ‘માઠર વૃત્તિ ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ અન્ધાવલિમાં ચોડા સમય પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ટીકાઅન્ધ ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈદ્ધાંતમાં અને ચોથાના આરંભમાં સુકી શકાય.’ સાંખ્યકારિકાના આ ટીકાકાર જો ત્રીજા

સૈકાના અંતમાં અને ચોથાના આરંભમાં મુકી શકાય.' તો મૂળ લેખક ઇશ્વરકૃષ્ણ ત્રીજાના આરંભમાં યથા હોવા જોઈએ. આ રીતે એ જ પાનામાં એક જ અંકાર માટે જુદા જુદા ત્રણ સમય લખાય છે. એકવાર પાંચમું શતક, પછી ચોથું શતક અને પછી ત્રીજું શતક. આ કાંઈ મુદ્રાચંત્રની-પુસ્તકની ભુલ નથી. આવા બીજા પણ દાખલાઓ મળે છે. એ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે જે જે અંકમાંથી રા. રા. નર્મદાશંકરભાઈએ તારણ કર્યું છે તે તે અંકોમાં જ્યાં જે સમય લખેલો હતો તે આ પુસ્તકમાં મુકી દીધો. ખરી રીતે ઇતિહાસ લેખકે જુદા જુદા મતોની વ્યવસ્થા કરીને પોતાનો નિર્ણય આપવો જોઈએ; અને નિર્ણય આપવા જેટલી સામગ્રી ન હોય તો પોતાનો મત સકારણ રજૂ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારની ઉપેક્ષાના બીજા દાખલાઓ બેય ભાગમાં મળે છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે રા. રા. નર્મદાશંકરભાઈએ ઇર્શનિક વગેરેના અંકોનો લાભ લીધા છતાં, તે તે ઇર્શનનો સાર પોતે જાતે તારવ્યો છે તે રીતે આ હિંદુત્ત્વ-જ્ઞાનના ઇતિહાસની ઐતિહાસિક વિચારણામાં પોતાનો સ્વતંત્ર મત રજૂ કર્યો હોત તો અબ્યારીઓને વધારે સરલતા થાત.

પુસ્તકના બહિરંગમાં કાગળો છપાઈ વગેરે બધું સારું છે. પુસ્તકની ભુલો છે પણ તેનું જે કારણ એટલું જ લાગે છે કે લેખકને પોતાને પુસ્તક જોવાનો વખત મળ્યો જણાતો નથી.

પાકા પુસ્તકોના આવડા પુસ્તકની રૂપીઓ રૂપીઓ જ કિંમત એ આ જમાનામાં ઘણી સસ્તી ગણાય પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું એ ધોરણ જ હોવાથી એમાં કાંઈ નડું નથી.

ઉપર મારી તો પ્રભુ પાસે એટલી જ પ્રાર્થના છે કે સાહિત્યના છીછરા સ્ત્રના આ જમાનામાં આ ઇતિહાસ જેવાં પુસ્તકો કાંઈ કે વંચાય તો એ ભવશેઠનું ઔષધ થાય કે ન થાય પણ આ સાહિત્યને લાગુ પડેલા રોગ ઉપર તો જરૂર ઔષધનું કામ કરે.

શાક્ત સંપ્રદાય, તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર
અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર

લેખક:—શ્રી. દિ. બ. નર્મદાસંકર દેવસંકર મહેતા, બી. એ.
દિવાન સાહેબ-ખલાલ રાજરવાન, અંબાલ.

પ્રકાશક:—શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા—સુબઈ મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૭

શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા અંચાળાના નં. ૧૩ મા તરીકે
આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ સભાએ ગુજરાતના ‘સુખ્ય સુખ્ય
ધર્મ’ વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી
સાહિત્ય ઉપર તેની અસર’ એ નામની અંચાલિકા પ્રકટ કરવાનો ઉપક્રમ
૪. સ. ૧૯૧૩ થી આદરેલો છે. આવી અંચાળાની ઉપયોગિતા
વર્ધુવવાની જરૂર નથી પણ શ્રી. ફાર્મસ ગુજરાતી સભા જેવી સંસ્થા
જ કરી શકે એવું આ કામ છે એટલું જરૂર કહેવું જોઈએ.

શાક્ત સંપ્રદાય સંબંધી પુસ્તક લખાવવા માટે શ્રી. ફાર્મસ
સભાએ શ્રી. નર્મદાસંકર દેવસંકર મહેતાની પસંદગી કરી એ તદ્દન
યોગ્ય કયું છે. ગુજરાતમાં શાક્તસંપ્રદાય વિષે એમનાથી વધારે
વિશાળ અભ્યાસવાળો કોઈ સાદાર હોય એમ હું ધારતો નથી અને
એમણે ‘રાત્ર્ય પ્રકરણના’ વિપુલ અર્થપૂર્ણ અનેક વ્યવસાયો,
વચ્ચેથી પણ બિડો, અભ્યાસ અને વિશાળ વાચન માટે ધણી સમય
માગે એવો અંચાલખવાનું કયુલ કયું તેનો હેતુ એમના જ શબ્દોમાં
‘શાક્ત સંપ્રદાયમાં ધર્મતત્ત્વનું બિંદુપણ અને વ્યાપકપણું કટુ’

રહેલું છે' તે જાતાવવાનો છે. અને આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનો એમણે કેવો પ્રયત્ન પ્રયાસ કર્યો છે તે આ ગ્રંથ વાંચવાથી જ સમજાય એમ છે.

આ ગ્રંથનાં કુલ સોળ પ્રકરણો પાઝવામાં આવ્યાં છે અને પ્રત્યેક પ્રકરણના વિષયનો નિર્દેશ ટુંકામાં વિષયાનુક્રમણીમાં કર્યો છે. એ વિષયાનુક્રમણી જોવાથી આ ગ્રંથમાં કયા કયા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જશે. પણ અહિં પ્રકરણવાર વિષયોનો નિર્દેશ કરવાથી કંઈ લાભ નથી. તેમ જ શ્રી. નર્મદાશંકર-ભાષ્યએ કરેલાં વિવરણની પ્રશંસા કરવાની પણ મારી ધ્વજા નથી, એની જરૂર જ નથી; કારણ કે એમના વિવરણની ખુબી ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એક બે મતભેદનાં સ્થાનોનો ફક્ત અંગુલિનિર્દેશ કરવાની ધ્વજા છે.

(૧) શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ આ ગ્રંથમાં એતિ-હાસિક વિવરણપદ્ધતિને ગોણુ રાખીને ધણુંખરું વિવેચન કરેલું છે; મારા આ વિધાનને સિદ્ધ કરવા માટે વિગતવાર દાખલાઓ ન આપતાં પ્રકરણ ૧૩ સુ' વાંચવાની સુચના કરે છે. એ પ્રકરણના આરંભમાં જ લખ્યું છે કે 'હિન્દુ ધર્મના અનેક સંપ્રદાયો અને પંથો છતાં, તે સર્વમાં શક્તિવાદ એટલો આડોઅવળો ગુંથાયેલો છે કે, હિન્દુધર્મની પ્રાણનાડી કહીએ તો શક્તિના સ્વીકારમાં છે.' (પૃ. ૧૪૫). આ દૃષ્ટિએ વેદથી માંડી હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય પર્યંતના સાહિત્ય સમૂહનું દર્શન એમણે કરેલું હોવાથી "શક્તિ સંપ્રદાયનો, એક જુદા સંપ્રદાય તરીકે, ઇતિહાસ, જોઈએ તેટલો આ ગ્રંથથી સ્પષ્ટ થતો નથી. મારી કહેવાની મતઘણ એ છે કે પદાર્થ-માત્રમાં તે તે પદાર્થના ધર્મરૂપ વિચિત્ર શક્તિ હોય છે એ કલ્પવ છે; પણ માત્ર એ વિચારનો સદ્ભાવ બ્યાં બ્યાં દેખાય ત્યાં ત્યાં શક્તિ સંપ્રદાયનો પણ સદ્ભાવ છે એમ કહેવામાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

(૨) શંકરાચાર્યને યજ્ઞિદીક્ષા મળેલી અને તેના ફળ તરીકે (ક) સૌન્દર્યલહરી, (ख) પ્રપંચસાર, (ग) લલિતા ત્રિયતીમાપ્ય અને (घ) આનંદલહરી વગેરે રતોત્રો એ ચાર પ્રકરણગ્રન્થો શંકરાચાર્યે રચ્યા છે" એમ શ્રી. નર્મદશંકરભાઈ કહે છે (જુઓ ૫. ૫૬). અને આ વિધાનમાં શંકરાનાં ઘણાં કારણો દેખાય છે. આ સમગ્ર વિષયની અર્થા દુકા અવલોકનમાં અસંભવ છે; પણ શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચડેલા જેટલા અર્થો અત્યારે મળે છે તે બધા અલ્પસંખ્યા બાળ્યકાર શંકરાચાર્યના છે એમ તો શ્રી. નર્મદશંકરભાઈ પણ નહિ માનતા હોય. પ્રો. ખેલ્વલકર અને તેના શિષ્યે મળીને “દેવલોગસ દેવલોગોત્તમ” મદ્રાસના રિપોર્ટ તથા વાણીવિલાસ સીરીઝ વગેરેમાં હપાયેલા શંકરાચાર્યના અર્થો ઉપરથી યાદી તારવી તો કુલ ચારસો અર્થો શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચડી આવેલા મળી આવ્યા. બધામાં “ધૃતિ શ્રીમદ્ પરમહંસ પંડિતશાસ્ત્રી શ્રીમદ્ શંકર ભગવત્ પૂજ્યાદિકૃતો” એ રીતે અન્તે લખેલું છે. આ ચારસોમાંથી કુલ ચોવીસ અર્થો (૧૧ બાળ્યો, ૮ રતોત્રો અને પાંચ પ્રકરણગ્રન્થો)ને શંકરાચાર્યના માનવા ખેલ્વલકર તૈયાર છે (જુઓ વેદાંત દિલ્લસરી ઉપર ફલકતા યુનિવર્સિટીમાં તેણે આપેલાં લાપણો, બાપણુ છકું). મારો અંગત મત તો એક પણ રતોત્રને બાળ્યકારનું માનવાથી વિરુદ્ધ છે. જુના દીકાકારો સુરેશ્વરાચાર્ય, આનંદગિરિ વાર્ધની દીકાઓ મળે છે એ પુરાવો પણ છેતરનારો છે, કારણકે જે મૂળની નીચે શંકરાચાર્યનું નામ મુકવામાં વાંધો ન આવ્યો તો દીકા નીચે સુરેશ્વરાદિનું નામ મુકવામાં શા વાંધો આવે? અલગત, આ રીતે શંકરાચાર્યનાં પ્રાચીન સાહિત્ય ઉક્તવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય એ કબુલ છે, પણ સાચા ઐતિહાસિક વિવેચનના પ્રયોમથી ઘણીબરી મુશ્કેલીઓનો તોડ નીકળી શકે એવું છે. દુકામાં મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે આ સૌન્દર્યલહરી વગેરે સંદિગ્ધ ગ્રન્થોના આધારે શંકરાચાર્ય ઉપર અનુક્રમ મતનો આરોપ કરવો એ ખોટું છે, એ રીતે

તો શંકરાચાર્યને માથે કોઈ પણ સંપ્રદાયની માન્યતાનો આરોપ થઈ શકે એમ છે.

આગળ ચાલતાં શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈ કહે છે કે ‘શંકરાચાર્યના સમયમાં શક્તિ મતનાં ત્રણ રૂપો પ્રચલિત હતાં:—(૧) કૌલમત, (૨) મિશ્રમત, (૩) સામયિક મત.’ (પૃ. ૫૭) શંકરાચાર્યના સમયમાં આ મતો પ્રચલિત હતા એ માટે શો પુરાવો છે? શંકરાચાર્યના સમયમાં પ્રચલિત બૌદ્ધ મતોનું તથા કાપાલિક* વગેરે પાશુપત મતોનું ખંડન ભાષ્યકારે કર્યું છે. એ ખંડન જ તે તે મતો એ વખતમાં પ્રચલિત હતા એનો પુરાવો છે. શક્તિસંપ્રદાયનું ખંડન કે સચન જ્ઞ. સ્વ. ભાષ્યમાં કે ઉપનિષદ ભાષ્યમાં ક્યાંય છે? ગ્રંથકર્તાએ શંકરભાષ્યમાંથી ‘શક્તિયુક્ત બ્રહ્મ’ ‘પરમેશ્વરની શક્તિ’ વગેરે ‘શક્તિ’ શબ્દના આવા પ્રયોગોવાળાં વચનો એકઠાં કરીને એ પ્રયોગો શક્તિવાદનું સમર્થન કરે છે એમ કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૪૮). પણ આગળ પાછળનો સંબંધ જોતાં માત્ર શક્તિનો સ્વીકાર ભાષ્યકારના શબ્દોમાં છે. જો કે એ ‘શક્તિ’ ને તેઓ અવિધારૂપ ગણે છે—પણ કોઈ જાતના શક્તિવાદનો સ્વીકાર નથી.

કુંકામાં મારું વક્તવ્ય એટલું જ છે કે શક્તિ સંપ્રદાયના વિચારનું મૂળ આ વિશ્વમાં પદાર્થમાત્રના ધર્મરૂપે તથા બનાવોના કારણરૂપે રહેલ કોઈક જાતની શક્તિના આંતરદ્ષ્ટાંનમાં રહેલું છે. એટલે સુધી એ વાત કીક છે પણ શક્તિ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ સમગ્રતામાં શંકરાચાર્ય સંબંધી પ્રશ્ન સાતમામાં આપેલા વિવરણ જેવાં વિવરણો સરસતા તહિ પણ મુરકેલી હરખ કરે છે: કારણ કે એ પદ્ધતિ પ્રશ્નને સુંગવી નાખે છે.

* કાપાલિક વગેરે સંપ્રદાયના પંચમોદોનો હલોખ એ. કે શંકરાચાર્ય પોતે કરો નથી પણ બ્રહ્મચીકરે કર્યો છે. બ્રાહ્મચીકરે ઇ. સ. ૮૧૧ માં એક ગ્રંથ લખ્યો છે.

(૭) ચક્રિત સંપ્રદાયની દીક્ષામાં પંચમકાર-મધ, મૈથુન, માંસ, મત્સ્ય અને મુદ્રા-નો સમાવેશ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એ કારણથી તાંત્રિકો અથવા તાંત્રિક માર્ગની નિન્દા કરવામાં આવે છે. નર્મદાદાંકરે બાઈ આ નિંદાનો વિરોધ કરતાં પંચમકાર દીક્ષાના બચાવમાં નીચેનાં દલીલો કરે છે: (૧) આ દીક્ષા પશુ અધિકારીઓ માટે છે. (૨) સાધકને મધાદિ સહજ હોય તેમને નિયમવિધિથી તે ક્રમપૂર્વક છોડાવવાં એવો આશય છે. (૩) વૈદિક પશુયજ્ઞોમાં હિંસા, માંસભક્ષણ વગેરે થતું હતાં વેદવાદીઓ ચક્રિત સંપ્રદાયને વ્રામમાર્ગ ગણી નિંદા કરે છે. (૪) પ્રત્યેક ધર્મમાર્ગમાં ન્યૂનાધિક અંશે અધર્મની શાખાઓ પેદાશી જોવામાં આવે છે.

અહિં પણ મને લાગે છે કે તદ્દન સાદા પ્રશ્નને ગુંથવી નાખવામાં આવ્યો છે. દરેક ધર્મમાં મનુષ્યસ્વભાવસુલભ નબળાઈને પરિણામે અધર્મ કે ધર્મનાં વિરૂપતરણ કાળક્રમે પેસી જાય છે, એ વાત સાચી છે. પણ વ્રામમાર્ગની નિંદા આ દ્વંદ્વ માટે નથી થતી. વૈદિક યજ્ઞમાં હિંસા હતી એ વાત સાચી, પણ એ માટે બોદો અને જંતોએ તેની પુષ્કળ નિંદા કરી છે. પહેલો અને બીજો એય મુદ્દાઓ એક જ કક્ષામાં પડે છે. સાધકોમાં અધિકારભેદ જરૂર હોય છે અને સહજ દ્વંદ્વોને એકદમ પણ છોડાવાય અને ક્રમશઃ પણ છોડાવાય. પરંતુ તંત્રમાર્ગની નિન્દાનું મુખ્ય કારણ મારી સમજ પ્રમાણે ભુલું જ છે. સાધારણ રીતે પામર મનુષ્યો હિંસા, મૈથુન વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વભાવથી જ પડેલાં છે, ત્યારે ધર્મ પામરતા છોડવાનો અને સંસ્કાર પામવાનો નવો માર્ગ જતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તથા જેઓ પામરતા છોડે તેઓને પોતાના રક્ષણમાં લે છે. પરંતુ તાંત્રિક માર્ગ જેવા દોષ દોષ કહેવાતા ધર્મો પશુ અધિકારીનાં સહજ કર્મોને પણ ધર્મનું નામ આપે છે. એવ ધર્મના કાપાલિક વગેરે પંથો ઉપર આ જ આલોષ છે. અને જોઈ તથા જૈન ધર્મની અલરથી વૈદિક હિંસાનો તથા મધાદિનો ત્યાગ કર્યો પછી એ ત્યાગ કરનારા

વૈદિક હિંદુઓએ ધર્મના નામથી મધ, માંસ, મૈથુન વગેરેને પકડી રાખનાર અધોરૂપંથીઓ, કાપાલિકો તથા વામમાર્ગીની નિન્દા કરી એટલું જ નહિ પણ આવા પંથોનો જાહેરમાંથી લગભગ બહિષ્કાર કર્યો.

તંત્રમાર્ગની નિન્દાનો ઐતિહાસિક ખુલાસો મને આવો લાગે છે અને એમાં હિન્દુ સમાજની આરોગ્યવાળી સ્થિતિનું લક્ષણ મને દેખાય છે. અલબત્ત, આ રીતે તંત્રમાર્ગ નિંદાઇ જવાથી એમાં સારા બાંધા વિચારોથી ભરેલા આલ્મ અંશે છે તેની ઉપેક્ષા થઇ છે એ મારે કમ્બુલ છે. આખું તાંત્રિક સાહિત્ય ઉપેક્ષિત રહ્યું છે, એ પણ કમ્બુલ છે. ઉપર બતાવેલાં કારણોથી એમની વિવરણપદ્ધતિમાં મને કુટલાક વાંધા લાગવા છતાં યક્તિ સંપ્રદાયના સારા અંશોને ઉપર લાવવાનો તથા એ સમગ્ર વિષયનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે પ્રયાસ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ કર્યો છે એ માટે તો શુભગતી વાચકવર્ગ એમનો આભારી છે.

ઉપનિષદ્ જ્યોતિષ ઇ. ૧ અને ૨—કુલ પાનાં ૭૮૧ + ૫૭ + ૪૮
કર્તા : મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. ક્રિમલ દરેક ભાગની રૂા. ૪-૦-૦

ભૃગુવદ્ગીતા જ્યોતિષના કર્તાએ જ એ ભાગમાં ઉપનિષદ જ્યોતિષ
અને એક ગ્રંથમાં યોગસૂત્ર ઉપરની તથા ગૌડપાદીપકારિકા ઉપરની
જ્યોતિષ સાથે ધ્વજસૂત્ર જ્યોતિષ રચીને પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર પોતાનું
મંતવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્ય રચવું એ, જુના
વખતમાં, આચાર્યો માટે આવશ્યક ગણાતું. જે કે માત્ર આ ગ્રંથો
ઉપર ભાષ્ય લખવાથી કોઈ આચાર્ય થઈ શકતા નહોતા.

જ્યોતિષકર્તા કોઈ સંપ્રદાયના આચાર્ય હોવાનો દાવો કરતા નથી.
આ જમાનો પણ જુદો છે, છતાં પોતાને મુકેયું સત્ય બીજાને બતા-
વવાનો પ્રયત્ન હમેશાં આદરણીય છે અને જ્યોતિષકારનો આ એવો
જ પ્રયત્ન છે. ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો, યોગસૂત્ર, અને ધ્વજસૂત્રનું
એક જ તાત્પર્ય છે એમ માનીને અને એ તાત્પર્ય બને તેટલું સ્પષ્ટ
દર્શાવવા જ્યોતિષકારે એ બધા ગ્રંથોનો સસ્ત્ર ગુજરાતી અનુવાદ
'જ્યોતિષ' નામની ટિપ્પણીઓ સાથે પ્રગટ કર્યો છે.

ઉપનિષદ જ્યોતિષના આ બે ભાગોમાં ઈશ્વારાસ્યોપનિષદ, છાંદો-
ગ્યોપનિષદ, કેનોપનિષદ, ક્ષોનપનિષદ, ઐતરેયોપનિષદ, તૈત્તિરીયોપનિ-
ષદ (ભાગ બીજો) બૃહદાસ્પદોપનિષદ, પ્રશ્નોપનિષદ, મુંડકોપનિષદ,

માંડક્યોપનિષદ, કૌષીતકિયાજ્ઞાણોપનિષદ, શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ, અમૃત-
બિંદુપનિષદ, કેવલ્યોપનિષદ અને સર્વાસારોપનિષદઃ એ પંદર ઉપનિષ-
દોનો સરલ ગુજરાતી ભાષામાં, અંચકર્તા પોતે કહે છે તેમ, આપણા
‘ શ્રેષ્ઠ ધર્મના મૂળ અંગ્રેજો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠાવાળા ગુજરાતી
વાચકોના માર્ગ સરળ કરવાની ઇચ્છા ’ થી અનુવાદ કર્યો છે. ‘ અને
એ શાસ્ત્રના પ્રતિષ્ઠા વિષયને સ્પષ્ટ કરી ઉપનિષદના મર્મને ચોખ્ખું
સમજાવવા જ્યોતિ રચી છે ’ અને પહેલા ભાગની લાંબી પ્રસ્તાવનામાં
ઉપનિષદોના ઉપદેશની ‘ માર્મિક ’ રૂપરેખા દોરી છે.

ઉપરનાં પંદર ઉપનિષદોમાંથી છેલ્લાં ત્રણ સિવાયનાં ઉપનિષદો
પ્રાચીન ગણાય છે અને એમાંનાં દર ઉપર તે શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય મળે
છે, જે કે શંકરાચાર્યે આ બારે ઉપનિષદોમાંથી ઉદ્ધારણો લીધાં છે.

જ્યોતિકારે બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ ઉપનિષદોનાં બાહ્યાંગ-
ગતું વિવેચન કર્યું છે. ઉપનિષદોનો અનુક્રમ, દેશવાર વિભાગ, સમય-
નિર્ણયની મુશ્કેલીઓ, ઉપનિષદોના સ્યનારાઓ કેાથુ હતા તેની
અનિશ્ચિતતા, ઉપનિષદ કાળની સમાજવ્યવસ્થા, એ સમયમાં જીવોની
સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, નૈતિક ઉપદેશ અને ઉપનિષદોનાં ગુજરાતીમાં તથા
બીજા ભાષામાં ભાષાંતરે વગેરે વિષયોની ટુંકી ચર્ચા કરી છે. શ્રી.
મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે આ બાહ્યાંગ ઉપર આજ સુધીમાં થયેલાં
વિવરણોનો સવિસ્તર ઉદ્ધારણ નથી કર્યો, તેમજ પોતાના મતની
પોષક દલીલો પણ વિસ્તારથી આપી નથી. આવી પ્રસ્તાવનામાં એ
શક્ય પણ નથી એટલે એમણે ટુંકામાં બીજા મતો દર્શાવી, પોતાનો
મત આપી દીધો છે. એટલે બાહ્યાંગ સંબંધી જ્યોતિકારનું વિવેચન
આ વિષયના અભ્યાસીને માર્ગદર્શક થાય એવું કે નવું દષ્ટિબિન્દુ
આપે એવું નથી પણ સામાન્ય માહિતી આપનારું છે. વળી એમણે
ઘણા મતો ઉતાર્યા છે પણ જાતે એ મતોની પરીક્ષા નથી કરી.
સામાન્ય વાંચનારને નીચેના ઘખલાથી મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થશે-
એમણે લખ્યું છે કે ‘ ચિંતામણ વેવના મતે શ્રી કૃષ્ણ રામના પછી

૭૮૦ વર્ષે ચવાલું મનાય છે, અને શ્રીકૃષ્ણ અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની વચ્ચે ૧૩૮ રાજ્યોની પેઢીઓ થઈ ગઈ છે એવી ગણતરીએ દરેક પેઢીનાં વીસ વર્ષ ગણતાં ૨૭૬૦ વર્ષ થાય તો, તેમાં ચંદ્રગુપ્તનો નિશ્ચિત સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ વર્ષનો ઉમેરતાં શ્રીકૃષ્ણનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૨નો થાય અને તેમાં રામના કાળનાં ૭૮૦ ઉમેરતાં જનકનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮૫૨ વર્ષનો થાય. રામચંદ્રનો આવો કાળ વૈદ્યને મતે ઉપસ્થિત થાય છે.^૧ પણ પુરાણોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કાળની ગણના કરતાં શ્રી કૃષ્ણનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૮૦ વર્ષનો થાય છે, તેમાં ૭૮૦ ઉમેરતાં ૨૯૬૦ વર્ષનો રામચંદ્રનો કાળ થાય.^૨ (ખેતાવના પા. ૩.)

આ ૧૩૮ રાજ્યોની પેઢીઓ ક્યાંથી કાઢી ? વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓ પ્રમાણે તો ૩૦ થી ૩૫ પેઢીઓ થાય છે. (બુદ્ધો તે તે પુરાણો, પાર્શ્વોત્તમ તદ્વિષયક ગ્રંથો, કે કાશ્યપ પુરાણ નિરીક્ષણ.)

પણ જ્યોતિષકારને ‘આ સંબંધી બહુ ચોક્કસ અનુમાનો કરવાની કડાકુટમાં અત્યારે પડવા જોઈ’ લાગ્યું નથી અને બહિરંગ પરીક્ષણ આ ગ્રંથોનો મુખ્ય વિષય ન હોવાથી આપણે પણ એની ચર્ચા નથી લંબાવવી.

આ ગ્રંથ, ઉપનિષદોનો ગુજરાતી અનુવાદ, ગુજરાતી વાંચનાર વર્ગને આપવા માટે લખાયો છે અને અનુવાદ તરીકે સરલ, સુમેધ અને મૂળના લગભગ સાચા પ્રતિબિંબરૂપ છે એમ અને તો લાગે છે.

* આ વૈષ્ણવ મહાવિસ્મરણ રામચણ્ડ સંબંધી ગ્રંથો આપણે ત્યાં ખૂબ લોકપ્રિય થયા છે અને રૂઢ મતને ટેકો આપનાર હોવાથી કે આ વિષયમાં સ્વતંત્ર પરીક્ષારક્ષિત વિરલ હોવાથી અનુમાન્ય બન્યા છે પણ અને તો વૈષ્ણવ ધર્મનાં લખાણોમાં જૈવિકાસિક વ્યવસ્થાનો અભાવ અને મત્સ્યદ્વ સારી રીતે દેખાય છે. કાર્કવર તો વદન બીજાપણું એમના પુણ્યદર વિષયક લેખોનાં અને લાગ્યું છે.

ઉપનિષદોના દાર્શનિક, ધાર્મિક કે સાહિત્ય મળધી મૂલ્યની અહિ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. આવા ગ્રંથોના એક નહિ પણ અનેક અને દાયકે દાયકે અથવા પેઢીએ પેઢીએ નવા અનુવાદો થવા જોઈએ એટલું, હું ધારું છું નિર્વિવાદ છે ત્યારે ગુજરાતીમાં તે જ્યોતિ-કાન્ના કહેવા પ્રમાણે ઉપનિષદોના ભાષાન્તર માટે આ પહેલા ફક્ત એ જ પ્રયાસો થાય છે (બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના પા ૪૭) એ એ ભાષાન્તરો છતાં અક્ષરશઃ અને ચોક્કસ ભાષાન્તરની આવશ્યકતા હતી તે આ ગ્રંથથી પુરી પડી છે એમ જ્યોતિકર્તાનો દાવો છે અને જો કે મેં એ આગલા ભાષાન્તરો મરખાવી જોયા નથી પણ એમનો દાવો માંયો છે એમ મને લાગે છે

ઉપનિષદો જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથના ભાષાન્તર માટે વ્યાકરણ, કોષ, અને ભાષ્યો દીકાઓ વગેરે જે પરપરાપ્રાપ્ત સાધનો છે તેનો ઉપયોગ તો આગલા ભાષાન્તરકારોએ કર્યો હશે જ, પણ એ સાથે પોતાને ઈર્ષિ ભાષ્યકારના મતનું જ ભાષાન્તર કરવામાં બધે અનુચરણ કર્યું હોવાનો મભવ છે. પરંતુ શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે ઉપના સાધનો ઉપગત મેક્સમુલર, યુસેન વગેરે આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોના પ્રયાસોનો પુષ્કળ લાભ લીધો છે અને જાતે પણ કોઈ સાપ્રદાયિક એ ચતાણુમાં ન તણાતા તટસ્થ દૃષ્ટિ રાખવાનો મોટે ભાગે પ્રયાસ કર્યો છે એમને કે ઉપનિષદોના શબ્દોમાંથી સીધી રીતે નીકળતો અર્થ આપવાનો મોટે ભાગે પ્રયત્ન કર્યો છે પાશ્ચાત્ય શ્રદ્ધાના અનુવાદો અને વિવેચનનો લાભ અને સાપ્રદાયિક તટસ્થતા એ એ ભાષાતરના મોટા ગુણો છે

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોએ ઉપનિષદાદિ વૈદિક સાહિત્ય ગ્રંથોના અનુવાદો કરતાં શબ્દોના વાચ્યાર્થ માટે પુષ્કળ મૌલિક ચર્ચા કરી છે, જ્યોતિકારે એ ચર્ચાનો લાભ લીધો છે અને ફલિત એવી ચર્ચાનો જ્યોતિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે (બુદ્ધો ઉપનિષદ જ્યોતિ ભા ૨ પા ૫૮૭ નં. ૭ ની જ્યોતિમાં ‘અવદાન્ય’ શબ્દની ચર્ચા) પણ તેણે જાતે એવી

ચર્ચા કરી નથી. તેમનો તો ઉપનિષદોનો તાત્પર્યાર્થ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે. અલખત જ્યોતિકાર શંકરાચાર્યે ભોધેનું અદ્વૈતજ્ઞાન ઉપનિષદો પ્રતિપાદ્ય છે એમ માને છે એટલે શંકરાચાર્યને સંન્યાસનો આશ્રય છે તેને સાટે જ્યોતિકારને મીતાએ ઉપદેશદા નિષ્કામ કર્મયોગને આશ્રય છે (આ બાબતની ચર્ચા ભગવદ્ગીતા જ્યોતિના અવશેષકનમ આવી ગઈ છે એટલે અહિં પિછપેણુ અનાવસ્યક છે.) એ એ બાબત છોડી દઈએ તો જ્યોતિકાર મોટે ભાગે શંકરાચાર્યને અનુસરે છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોના વિવેચનનો પરિણામે ફવચિત્ સંપ્રદાયના અલ્પ ફેરફાર કર્યો હોય તે અપવાદ્દય જ.

પણ ઉપનિષદોમાં કર્મયોગની જાડું વાત જ નથી, હિંદુવાસ્તવના બીજા મંત્રમાં ‘અહિં કર્મ કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની હઠિયા કર’ એમ કહ્યું છે. કર્મયોગનું સ્પષ્ટ બોધક કહેવાય એવું તો આ એક વચન મારા ધ્યાનમાં છે. જ્યોતિકારે એ ઉપર ખુબ બાર દીધો છે અને ગીતાનો સમગ્ર કર્મયોગ એમાં જોયો છે. એ સિવાય તો ઉપનિષદોમાં ‘બ્રહ્મવેતાઓનાં જવદ્રવ્ય આદર્શવાળાં જીવનોમાં જ’ એ ઉપદેશ પ્રગટ થયો છે એમ જ્યોતિકાર કહે છે (ભાગ ૧, પા. ૫૦) એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

હીક, પણ આ વિષયની ચર્ચા લંબાવવી નથી એટલે ઉપનિષદોમાં કર્મયોગની કે સંન્યાસની એકેયની ચર્ચા જાડું ન હોવાથી, ઉપર નોંધ્યો તે તથા ત્રયોધર્મસ્કન્ધાઃ વગેરે વાક્ય (જુઓ ભા. ૧, પા. ૫૭) જેમાં શંકરાચાર્ય ‘બ્રહ્મસંસ્થ’ શબ્દમાંથી સંન્યાસનો અર્થ કાઢે છે. એવા કોઈક અપવાદ સિવાય તો ઉપનિષદ જ્યોતિ શંકરાચાર્યને અનુમરે છે અને કોઈ વખત તો શંકરને અનુસરવામાં શ્રુતિના શબ્દોના સત્ત્વ અર્થને છોડી દે છે એમ મને લાગ્યું છે. ઇ. તઃ—

યમેઐવ વૃણુતે સ્તેન લઙ્ગસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તન્નું સ્વાન્ન ॥

એ કોપનિષદ (૨-૨૪) ના મંત્રનો અર્થ જુઓ—એ

મંત્રનો સીધો અર્થ ' તે પરમાત્મા જેને વરે તેનાથી જ તે લભ્ય છે અને તેને જ પોતાનું સ્વરૂપ ઉઘાડું કરીને દેખાડે છે,' એ રીતે મને તો લાગે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ આ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે અને મેક્સમૂલર જેવા તટસ્થ વિદેશી વિદ્વાન એ જ અર્થ સ્વીકારે છે, છતાં જ્યોતિકાર શંકરને અનુસરી અર્થ કરે છે અને જ્યોતિમાં 'પૂર્ણ આત્મામાં અન્યને મળવાની ઇચ્છાનો અસંભવ છે' એ શંકરાચાર્યના વાદની દલીલથી શંકરનો અર્થ ખરાબર છે એમ કહે છે. (જુઓ ભા. ૧, પા. ૨૬૩).

પણ આમ ખેંચવું પડે એવાં સ્થળો જ ઉપનિષદોમાં ઓછાં છે કારણ કે ઉપનિષદ વચનોનો મોટો ભાગ યોગ અને ઉપાસનાની ઇંટવાળાં કેવલાદૈતને અનુકૂળ છે, એટલે આ ભાષાંતર મૂળનું મોટું ભાગે સાચું પ્રતિબિંબ છે.

જ્યોતિ શું છે ? જ્યોતિ મોટું ભાગે મૂળના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા તથા સમાન શ્રુતિ વચનો કે કવચિત્ ગીતા વચનો દર્શાવવા કે મૂળમાં અધુરું રહેલું કથન પુરું કહેવા લખાયેલી ટિપ્પણીઓ છે. કવચિત્ એ ટિપ્પણીઓ ભાષ્યનું રૂપ લે છે, કવચિત્ પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક વિચારોમાંથી સમાન ઉદાહરણો ટાંકે છે, પણ આ તુલના જિંદી કે વિસ્તારવાળી નથી.

પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં જ્યોતિકારે ૨૭ કરેલી ફેટલીક માન્યતાઓ જેવી કે માયા શબ્દનો ઋગ્વેદમાં વિવર્તવાદના અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે (જુઓ પ્ર. પા. ૩૦) અથવા રાજર્ષિઓનું જીવન કર્મયોગયુક્ત અને બ્રાહ્મણ સંન્યાસીનું કર્મત્યાગયુક્ત (પ્ર. પા. ૫૦, ૫૧) વગેરે ગળે બિતરતી નથી, પણ એ ગોણું વાતો છે. સમગ્ર રીતે આ અનુવાદ એક આવશ્યકતા પુરી પાડે છે. આવો સારો અનુવાદ તૈયાર કરવાની બીજું કોઈ મહેનત લેત કે કેમ એ શંકા છે અને જ્યોતિ અનુવાદને ઘણી સહાયક છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-જ્યોતિ - લેખક : મગનભાઈ ચતુર્ભાઈ
પટેલ, બી. એ. એલએલ બી. એરિસ્ટર એટ લૉ. અમદાવાદ કિંમત
રૂ. ૩-૦-૦

ધી. મગનભાઈ ચતુર્ભાઈ પટેલે ભગવદ્ગીતાનું આદ્યંત સળંગ
આપાંતર આપ્યું છે. આ આપાંતર સાદું અને સરળ છે, અને મુખ્યત્વે
મૂળના શબ્દોમાંથી જ કિતારેલું છે. આ આપાંતરની નીચે શ્લોકોને
અનુસરીને ટીકા આપી છે, જેને તેઓ જ્યોતિ કહે છે. આ જ્યોતિને
લાજ શોકોને આપવા માટે જ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. આ
ઉપરાંત આરંભમાં પ્રસ્તાવનાનાં અડધાસી પાનાં લખ્યાં છે; જેમાં ગીતાના
સમય વગેરે વિશે સામાન્ય ચર્ચા પછી ગીતાના પોતે માનેલા તાત્પર્ય
વિશે વિસ્તૃત વિવેચન કરેલું છે, અને આપાંતર પુરું થયા પછી
ગીતાના મૂળ શ્લોકો લખેલા છે.

ગીતાનાં ગુજરાતીમાં કેટલાં આપાંતર છે એ ગણવા જતાં પાર
નહિ આવે. છતાં આ આપાંતર સુવાચ્ય છે. ગુજરાતી શબ્દોની પસંદગી
સારી થઈ છે, અને મોટે ભાગે મૂળનો કીક અર્થ કિતર્યો છે એટલે
માત્ર આપાંતર તરીકે ઉપયોગ કરવા જેવો ગ્રંથ છે. પણ આ ગ્રંથની
વિશિષ્ટતા તો એની 'જ્યોતિ' માં છે. 'જ્યોતિ' એ રીતે જુના
વખતની ટીકાઓનો પ્રકાર છે અને એ 'જ્યોતિ' લખવાનું પ્રયોજન
સમગ્રવખતો 'જ્યોતિકારે' પ્રસ્તાવનામાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગીતાના સમય વિશે જે સંક્ષિપ્ત ચર્ચા ગાંધે, તેલંગ અને
તિલકના મતો ઉતારીને કરી છે તેમાં કાંઈ વિશેષ નથી. 'જ્યોતિ'
કાર તેલંગ તિલકને અનુસરી ગીતાને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં મુકે
છે, પણ એમણે પોતાના મતના સમર્થનમાં કે ગાંધે વગેરે મતના
ખંડનમાં કાંઈ પુરાવા આપ્યા નથી.

'જ્યોતિ' કાર ગીતાનું પ્રતિપાદ્ય રાજયોગ છે એમ કહે છે અને
રાજયોગનો અર્થ કરતાં કહે છે કે 'આવા યોગદર્શનમાં શ્વેશ્વરના

ઐક્યને સાક્ષાત્કાર એ જ પરમ સત્વ છે, અને વ્યવહારની વિવિધતા-
માય આવી સાક્ષાત્કારવાળી સ્થિતિ એટલા ધર્મની નિયમે પ્રેરાતી પ્રકૃ-
તિના વ્યવહારને માત્ર ધારી જ રહે છે' (પ્રસ્તાવના પા ૩૫)
આ વાક્ય તદ્દન સ્પષ્ટ નથી પણ 'જ્યોતિ'કારે આ પ્રતિપાદના
સમાયત્રા સિદ્ધાન્તોની સૂત્રાવલિ પ્રસ્તાવના (પા ૩૬ થી ૩૯) માં
આપી છે આ ૩૯ સિદ્ધાન્ત સૂત્રોને અહિ ઉતારવાની જરૂર નથી
ગીતાકારને, 'જ્યોતિ'કાર કહે છે તેમ, આ ૩૯ સિદ્ધાન્તો પ્રતિ-
પાદન કરવાના હોય એમ ગણે જોતગુ મુશ્કેલ છે આ સિદ્ધાન્તો
ગીતાના વચનોમાથી ગીતા ઉપર અનેક ટીકાકારોએ કરેલા વ્યાખ્યા-
નોની મદદથી ઉપજાવેલા છે, એટલું જ નહિ પણ આ જમાનાના
વિચારોએ પણ અસર કરેલી છે આ સર્વ સિદ્ધાન્તો ગીતામાથી
નીકળે છે કે નહિ? એ સિદ્ધાન્તોમાં તાત્ત્વિક યથાર્થતા ઘટલી છે?
વગેરે પ્રશ્નોની અર્થ નહિ કરીએ 'જ્યોતિ'કારે પ્રસ્તાવનામાં એક
પછી એક અધ્યાયોનો સાર આપીને તેમાં પોતે ગણાવેલા ૩૯ સિદ્ધા-
ન્તોમાંના કયા કયા પ્રગટ થાય છે તે દર્શાવ્યું છે

ગીતામાં શુ પ્રતિપાદ છે એ જેમ પ્રસ્તાવનામાં 'જ્યોતિ'કારે
વિસ્તારથી કહ્યું છે તેમ કાંઈક દુકામાં ગીતામાં શુ પ્રતિપાદ નથી-
'ગીતામાં સામ્યયોગ દર્શનો કે ભાગવત્ ધર્મ' પ્રતિપાદ વિષય નથી'
(પા ૨૫)-એ પણ કહ્યું છે

આ રીતે આરભમાં જ પ્રતિપાદ વિષયનું સૂચન કરી 'દેતુ'
એ પ્રાચીન ટીકાકારોની પદ્ધતિ છે ભગવાન શકરાચાર્ય ગીતા બાખ્યના
આરભમાં જ "વેદોક્ત ધર્મ પ્રવૃત્તિ લક્ષણ અને નિવૃત્તિ લક્ષણ એમ
બે પ્રકારનો છે અને આ ધર્મ જગતનું સ્થિતિ કારણ તથા સાક્ષાત્
અવ્યુદય નિશ્ચયનો હેતુ છે લોકોનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગ-
વાન નારાયણે આ વૈદિક ધર્મનો ગીતામાં ઉપદેશ કર્યો છે" એ
રીતે ગીતાના પ્રતિપાદ વિષયનું વર્ણન કરે છે આટલે સુધી શ્રી
ચાર્યના મ્થનમાં કાંઈ વાગે નથી પણ ગીતામાં પ્રવૃત્તિ-ધર્મધોન અને

નિદાનિ-જ્ઞાનયોગ ઉપરાત ભક્તિયોગનો કુપેવ પણ મો છે ખાન
 ધર્મને વચના ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અથવા તે તે માર્ગના અનુ-
 યાયીઓએ ગીતાના પ્રતિપાદન નિયમ તરીકે 'ભોક્તા ગ્રાધન પ ભક્તિ
 યોગ' ને ગણ્યો છે ત્રી તમાનુમત્યાર્થ ગીતામા 'જ્ઞાન કર્માનુગૃહીત
 ભક્તિયોગનો ઉપદેવ છે' એમ કહે છે

આ રીતે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણેની વાત ગીતાના છે
 એવી માન્યતા સામાન્ય શાસ્ત્રવેદાતાનુસારી હતા ભક્તિનિઠાવાળા ત્રી
 મધુસૂદન મ સ્વતી જ્ઞાનમાર્ગના તથા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોના મતોનો
 સંવાદો કરીને 'કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિઠા, અને ભગવદ્ ભક્તિનિઠા
 ગીતામા મેળ છે અને કર્મનિષ્ઠા પરંપરા અતિ વિરોધી હોવાથી તે
 જોનો મધુસૂદન અત્યંત છે માટે આરભમા અને અન્તમા એ એ
 નિષ્ઠા મેલ છે અને એ મેલ નિષ્ઠાઓની સાથે -હેતી ભગવદ્ભક્તિ
 નિષ્ઠા વચ્ચેના છે અધ્યાયોમા મેળી છે" એ રીતે ગીતાના પ્રતિપાદ
 વિચરતે કહે છે વળી આ જમાનાના સમર્થ પુણ્યતત્ત્વમવેરક ડો
 નમકૃષ્ણ જોપાલ બાહારકર પણ આ દેશમા ચાલતા ભક્તિમાર્ગનું
 મૂળ ગીતામા લુએ છે (લુએ એમનો Vaidhyanarayana, Sharanananda)
 હતા 'જ્યોતિ'કાર સંગ્રહાયને અનુભવી ભાગવત ધર્મને ગીતાનો પ્રતિપાદ
 નથી ગણતા ગીતામા વ્યૂહ ચતુષ્કય નથી એમ 'જ્યોતિ'કાર કહે છે એ ખરું
 છે ખરી રીતે તો જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે યોગમાર્ગના
 ગીતા પછીના સમયમા વિકાસ પામેલા તરવો ગીતામા ન હોય એ
 સ્વાભાવિક જ છે પણ 'જ્યોતિ'કારે તો ભાગવત ધર્મ-ભક્તિ માર્ગ
 સંબંધી મહત્વના શ્રીરામાનુજલિના ગ્રંથોમાથી નહિ પણ એમના કાંઈ
 'બહુ શત અને વેદાન્તાભ્યાસી (પણ કાંઈ ભક્તિમાર્ગના સાહિ-
 ત્યથી અપરિચિત) મિત્ર' પામેથી લીધા છે અને પછી એ કલિપત
 ભાગવત ધર્મ ગીતામા નથી એમ મિદ્ધ મ્યું છે (લુએ પ્રસ્તાવના
 પા ૧૧ થી ૧૫) પણ હ જ્ઞાનગતિ, નવ, કીર્તનાદિ ભક્તિ
 માર્ગના આચાર્યોએ સ્વીકારેલા ભક્તિના નામોનો ગીતામા ઉલ્લેખ

મળે છે. ભક્તિ શબ્દ એકાદ વખત ઉપનિષદમાં મળે છે ખરો પણ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમરૂપ ભક્તિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ ગીતા પહેલાં ક્યાંય મળતું નથી, એ બધી ઐતિહાસિક હકીકત જ્યોતિકારના ધ્યાનમાં કેમ નહિ આવી હોય ? અને ‘ મનુષ્ય દેહધારી કૃષ્ણના શરીરને જ ભગવાન ગણીને ઉપાસવાનું ભાગવત ધર્મમાં કહે છે ’ એમ ‘ જ્યોતિ ’ કાર શા ઉપરથી માને છે ? ગીતાના (૭-૨૪-૨૫) જે વચનોના આધારથી ભાગવત ધર્મની પોતે કદંપી લીધેલી માન્યતાનું તેઓ ખંડન કરે છે તે શ્લોકો ઉપરનું શ્રી મધ્વનું કે શ્રી રામાનુજનું સાખ્ય જુઓ. કૃષ્ણનું મનુષ્યદેહ ધારી શરીર તે ઇશ્વર એવી ઇશ્વરની વ્યાખ્યા ભક્તિમાર્ગના કોઈ આચાર્યના અંધમાં, મારા જોવામાં આવી નથી.

ગીતામાં ભાગવત ધર્મના ઉપદેશ પેઠે સાંખ્યયોગનો ઉપદેશ નથી એમ ‘ જ્યોતિ ’ કાર કહે છે. આ વિધાન પણ અર્ધસત્ય છે. સાંખ્ય-દારકાદિ અંધોમાં કહેલું સાંખ્ય કે સત્તાદિમાં કહેલો યોગ ગીતામાં નથી એ ખરાબર છે, ન જ હોય. પણ ગીતાના સુમયમાં પ્રચલિત સાંખ્યના તથા યોગના વિચારોનો સંગ્રહ ગીતામાં જરૂર મળે છે. યોગ શબ્દ કર્મયોગના તથા ચિત્તનિરોધ લક્ષણ યોગના એમ બે અર્થમાં ગીતામાં વાપરેલો મળે છે; વળી પાછળના યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી આસન, પ્રાણાયામ, વગેરે પ્રક્રિયાઓ પણ ગીતામાં કહેલી છે. (જુઓ ગીતા અ. ૪ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦ તથા અ. ૬ શ્લો. ૧૦ થી અધ્યાયના અન્ત સુધીના શ્લોકો તથા એ ઉપરની ટીકાઓ). પાતંજલિએ કહેલો યોગનો ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો અર્થ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગીતામાં કહેલો છે. (અ. ૬-૨૦ વગેરે).

કુંક્રમાં કહ્યું તો ગીતામાં એ વખતના પ્રચલિત કલ્યાણના સર્વ માર્ગોનો સંગ્રહ અને સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે, સમન્વય તો માનવ-જીવનની સંકુલતાને લીધે સહેલો નથી પણ સંગ્રહ જરૂર થયો છે અને એમાંથી પોતાને અનુકૂળ રીતે માણસ સમન્વય પણ કરી શકે

છે. છતાં 'જ્યોતિ'કારે ગીતામાં બે જ નિષ્કાઓ કહી છે એમ જો માન્યું છે તેમાં જનપદે અગ્નિપદે શંકરાચાર્યનું અનુસરણ થયું હોય છે. 'જ્યોતિ'કારે ભક્તિ ચખ્દનો અર્થ અદ્વૈતવાળું એક જ સાધનો યોગ (અર્થે અદ્વૈતવાળું એક જ એટલે શું ? અદ્વૈત અને એકત્વમાં શો ફેર ?) એવો કાંઈક કર્યો છે (જુઓ પ્રસ્તાવના પા. ૮૬). શંકરાચાર્ય પણ ગીતાના છેલ્લા અધ્યાયના

સર્વં ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ

શ્લોક ૧૬.

એ શ્લોકમાં 'સર્વં કર્મ' સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ભગવાને ઉપસંહાર કર્યો છે; 'એમ કહે છે, પણ એ જ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં મહુચંદ્રન સરસ્વતી કહે છે કે 'જો કે ભાષ્યકારે ('શંકરાચાર્ય') જ્ઞાન નિષ્ઠામાં ઉપસંહાર કર્યો માન્યો છે પણ અમે ભગવદ્ ભક્તિનિષ્ઠા આ શ્લોકમાં વિવક્ષિત છે એમ માનીએ છીએ.' છતાં શંકરાચાર્ય ઉપર આક્ષેપ ન કરવા અને ભક્તને સ્વાભાવિક નમ્રતાથી કહે છે કે ભગવદ્-ભિપ્રાયર્જને કે લયં લક્ષ્મીઃ । આટલા કાળ પછી અને પરિસ્થિતિ-માં તથા લોકમાનસમાં આવા મોટા ફેરફારો થયા પછી ગીતાકારનો અભિપ્રાય જાણવો ખરેખર મુશ્કેલ છે.

'જ્યોતિ'કારે 'શંકરાચાર્ય'નું અદ્વૈત માને છે પણ ગીતાના તાત્પર્યની બાબતમાં નીચેના અંશમાં શંકરાચાર્યથી જુદા પડે છે. શંકરાચાર્ય 'મોક્ષ જ્ઞાનથી જ યાય છે' એમ માને છે. 'કર્મ' જ્ઞાનનો સમુચ્ચય એમને હજી નથી, કર્મયોગ અગાની માટે છે, પણ કર્મ-યોગથી ચિત્ત શુદ્ધ થતાં જીવને જ્ઞાન થાય છે અને તે દ્વારા એ મોક્ષ મેળવે છે. વ્યવહાર દશામાં રહેલા અગાની માણસે ફક્ત જ રહિત થઈને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો જરૂર કરવાં જોઈએ. પણ જોને અદ્વૈતનેક જ્ઞાન થઈ ગયું હોય તેઓને કર્મ કરવાની જરૂર નથી. તેઓ માટે તો સંન્યાસ જ છે. છતાં કેટલાંક ખાસ આધિકારિકો જ્ઞાનનિષ્ઠ હોવા છતાં લોક-સંપ્રદ માટે કર્મ કરતા હોય તો એથી ~ મોક્ષને વાંધો આવતો ~

નથી.' એમ શંકાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત કેટલેક અંશે તો 'જ્યોતિ'કાર સ્વીકારે છે પણ નીચેની બાબતમાં ભુલ પડે છે. 'જ્યોતિ'કાર સામ્યનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠા બેય બ્રહ્મ જ્ઞાનીની સ્થિતિઓ છે એમ ગણે છે, પણ 'વ્યવહાર દૃષ્ટિએ એવી નિષ્ઠાવાળાઓના વર્તનમાં મોટો ફેર પડે છે ગી. ૩, ૧૭-૧૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મામાં આરુઢ થયેલો હોય તેને કાર્ધ કરવાનો આગ્રહ ના જ હોય, તેમ તેને કાષ્ઠ નહિ જ કરવાનો પણ આગ્રહ ના જ હોય, આમ સંન્યાસ અને કર્મ એ બેય પ્રકાર એવાને મમાન છે. એટલે જ પ્રકૃતિએ જ કેટલાક સંન્યાસનો સ્વીકાર કરીને પરિજાળક થાય છે, ત્યારે બીજા કેટલાક લોકસંગ્રહાર્થે પ્રકૃતિએ જ સર્વ કર્મને આચરે છે" (જ્યોતિ પા. ૭૪)

ગીતામાં પોતામાં કર્મ અને સંન્યાસ બેયનો ઉપદેશ છે. પણ ગીતામાં સંન્યાસનો આગ્રહ નથી, તેમ અમુક અધિકારી માટે કર્મયોગ છે અને અમુક અધિકારી માટે સંન્યાસ છે એવો એ સ્પષ્ટ બેદ નથી કહ્યો, બ્યારે શંકરાચાર્યને સંન્યાસનો આગ્રહ છે, અને તેઓ અજ્ઞાનીને કર્મયોગનો અધિકારી ગણે છે. એથી જલદી 'જ્યોતિ'કારને કર્મયોગનો આગ્રહ છે અને તેઓ 'યોગીના નિષ્કામ અને લોકસંગ્રહાર્થે થતા કર્મ' નેટવી તો સંન્યાસીથી યોગીમાં વ્યવહાર્થે અધિકતા ઉઘાડી' માને છે (જુઓ જ્યોતિ પા ૮૪)

કર્મનો આગ્રહ અને કર્મયોગીની અધિકતાની આ ભાવના આ જમાનાની એસર છે, ગીતાની જમાને જમાને બિન્ન બિન્ન તાત્પર્ય-દર્શક ટીકાઓ થઈ છે. આ જમાનામાં કર્મયોગ ઉપર બાર મુકનારી ટીકાઓ થાય છે (તિલકજી ગીતારહસ્ય, આ જ્યોતિ, વગેરે ઉદાહરણો જુઓ).

આ જમાનામાં દેશને જાવાઓની જરૂર નથી, તેમ ભક્તિજીવે વલાપણું એ નથી જોઈતું એ ખરું છે પણ ગીતાનું તાત્પર્ય વિચારતા દેશને અત્યારે શું જોઈએ છીએ કે શું ઐરસ્કર છે એ વિચાર

કર્તવ્ય નથી. આનિદાનિઃ અને વિવેચક દૃષ્ટિથી ગીતાનો જે અર્થ દેખાય તે જ સ્વીકારવો જોઈએ અને એ અર્થ ત્યારે જ્યારે જાનનો હોય તો આગમ સંબંધથી જીવનને નિયમવાનો જમાનો આવ્યો ગયો છે. એટલે સી ફિક્કરે '૬' ગીતાના કે કોઈ પણ માન્ય અંધના સંબંધને મચડીને અનુકૂળ અર્થ દાઢવા કરતાં જીવનને, આપણને અત્યારે યોગ્ય જાગે તે માર્ગે વાળવું અને ગીતા કે કોઈ પણ અંધના ઉપદેશની ફિક્કર ન કરવી એ જ ગીતાના ઉપદેશકને એટલે કે સત્યને અનુસરવાનો માયો માર્ગ છે. આપણે ભુલતા હશું તો પણ આ જ રહેતે જવાથી ભુલ સુધરે.

અમુક અર્થને આ બ્રહ્મ ગમવા જતાં જ્યોતિકારે કવચિત્ ભૂળના સંબંધની ખચનાણુ કરી છે પણ ખેંચતાણુ થોડી જ છે અને આવા નામલાયે એટલા ધોડા છે કે મને એની નોંધ લેવાની જરૂર નથી લાગતી * આમાન્ય રીતે બાપાન્તરે સારું છે, એના ઉપરની જ્યોતિ મોટે ભાગે પ્રકાશક છે, અને કાળજો છપાઇ બાધણી વગેરે પણ સારું છે ગીતાના ગોખીનોએ, ગીતામાંથી જીવનનો માર્ગ શોધનારાઓએ આ ગ્રંથ વાચવા વિચારવા જેવો છે.

જીતાના રાજાવિદ્યા રાજગુણ નો કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સ્વાલેશી પ્રમખાને અનુસરી “ રાખજેનુ સુલ જ્ઞાન ” એવો અર્થ “ જ્યોતિ ” કાર કર્યો છે. બુ. ઉપનિષદમાં અમુક વિદ્યા ક્ષત્રિયો પાસે જ હતી એવું વચન આવે છે. અશ્વપતિ વગેરે કેટલાક ક્ષત્રિયો વિદ્યા વિષયમાં બ્રાહ્મણોની દરીદ્રાઈ કરતાં એ વાવ પણ સુખી છે, પરંતુ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે કોઈ ભવનો વિરોધ એ કાળે ન હતો, (બ્રહ્મ ક્ષત્ર સાથે નસ્યાત્વ) અને બ્રહ્મવિદ્યા કે કમયોગને શોધ ક્ષત્રિયોએ જ કર્યાં એ કહવાના કશો આધાર નથી. ઉપનિષદોમાં એ ચાર ક્ષત્રિય ઉપદેશકો નહે છે તેનું અનેક અને તે પણ સાક્ષ્યદાયક એવા સમર્થ બ્રાહ્મણ ઉપદેશકો નહે છે. ખરી રીતે એ કાળ મોટે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને ૯૯ જેટલાંક એ જ અનિર્ણયિત કે. ગ્રીય એવા અગ્રહી પાશ્ચાત્ય પંડિત પણ અમુક ક્ષત્રિયોની જ વિદ્યા હતી એ કહવાને જાનવ જ્યો છે.

મધુસૂદન સરસ્વતીનું ભક્તિરસવિવેચન

‘મધુસૂદનભિદ્ધિ,’ ‘વેદાન્તમપનનિ’ ગીતાની ‘નૂતાર્થદીપિકા’ વગેરે ગ્રંથોના લેખ તરીકે મધુસૂદન સરસ્વતી પ્રખ્યાત છે અને તેનો મમય શ્રી પ્રહ્લાદ ચદ્રગેષ્ઠ દીવાનગ્રંથ. ન ૧૫૪૦થી ૧૬૪૭ સુધી માને છે. અને મોળમુ મત્તમુ નતમ માનવાના તન્દ્ર વિક્લાનોનો બ મત છે આ મધુસૂદન મન્વતી ત્રીકુણના પ મ ભક્ત હતા અને પ્રખર સામ્ય અદ્વૈતવાદી હોવા જતા ભક્તિને પણ મુક્તિનું માધન માને છે મધુસૂદન પ્રહે ડે કે ‘ભગવદ્ભક્તિ જ્ઞાનમાર્ગના માધ્યમે મર્ન અનન્યામા ઉપયોગી છે માધનના એક પગથિયા ઉપરથી બીજા પગથિયા ઉપર ચડવામા ભક્તિ માધ્યકને મંદ કરે છે ભક્તિ મર્મમિશ્ર જ્ઞાન મિશ્ર અને શુદ્ધ એ ગીતે ત્રણ જાતની છે’ આ રીતે મોપદેવે પણ ભક્તિના ને પાડલ છે બીજી ગીતે ભક્તિની મર્, મધ્યમ અને હ્રતમ એ રીતે ત્રણ ભૂમિકા મધુસૂદન ગણે છે. પરંતુ ભૂમિકામા ‘હૃદ્ય નો પોતે છે’ એમ માધક માને છે, ત્રીજી ભૂમિકામા ‘પોતાનો હૃદ્ય છે’ એમ માને ડે, અને ત્રીજી ભૂમિકામા ‘આ બધુ, વિશ્વ અને પોતે, એ એ પન્મેશ્વર જ એની દ મદ્ધિ હૃદ્યમા ત્વન થાય છે’ અભનિય પ્રહ્લાદ ગોપી વગેરે આ ના પ્રમગ્ના

૧ નુતે ની પ્ર ન. દીવાનગ્રંથો જે તે સર્વ પ્રમાણમાં ના નાનસને પ્રવેશ

ભક્તોના દાખવા છે. આ પ્રકારના ઉત્તમ ભક્તો ઇવ-મુક્તિની શ્રામ્ભ હોય છે. તેઓ ભક્તિ કરે છે તે દ્રાર્થ ફળની-મુક્તિની-પણ ઈચ્છાથી નહિ પણ ભક્તિ કરતી એ પોતાનો સ્વભાવ યર્થ જવાથી એમ માનવતનો (૧-૭-૧૦) ન્યોક કિતારીને કહે છે. આ રીતે ગીતાનો શુદ્ધાતીત કે સ્થિતપ્રજ્ઞ અને વેદાતનો ઇવ-મુક્ત એ જ ગીતાનો માની ભક્ત અને ભક્તિમાર્ગનો પ્રેમભક્ત. (જુઓ ગૂદાર્થદીપિકાની પ્રસ્તાવનાના શ્લોકો તથા ૧૮-૬૬ ઉપરની ટીકા).

વિધાનપ્થ સ્વામીએ પણ આ રીતે 'ઇવ-મુક્તિવિવેક'માં સ્થિતપ્રજ્ઞને તથા સર્વજ્ઞતામાં ભગવદ્ભાવ જોના- ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તને ઇવ-મુક્ત માનેય છે

હવે આ મધુસૂદન ગીતા ઉપરની પોતાની ટીકામાં ભક્તિનું વિવેચન કરતા વા-ચાર 'આ વસ્તુનો વિસ્તાર' 'ભક્તિન્યાયન' મા કહ્યો છે 'એમ કહે છે, એટલે એમણે જ ભક્તિનું વિવરણ કરનાર 'ભક્તિન્યાયન' નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હોવો જોઈએ એ નિઃસંદેહ છે. પણ હાનમાં 'ભગવદ્ભક્તિરસાયન' નામનો 'અમ્પુન ગ્રન્થમાળા' મા ડાખાયેલો મધુસૂદન સંસ્વતીનો, જે ગ્રન્થ મળે છે તે આ ગીતાના દીપિકાનો જ રચેલો છે કે કોઈ બીજા મધુસૂદન નંસ્વતીનો એ સંદેહના કા-ણો હોવાથી, ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગીતાની ટીકામાં શબ્દાગનિના જે ત્રણ બેઠ મધુસૂદન નંસ્વતીએ પાડ્યા છે અને જેનો વિસ્તાર 'ભક્તિન્યાયન' મા છે એમ તેણે કહ્યું છે તે વસ્તુનો નામનિર્દેશ પણ 'ભક્તિ રસાયન' મા નથી. વળી મધુસૂદન સંસ્વતીના બીજા ગ્રન્થોમાં યુરુ. તર્ગકે વિવેચન સંસ્વતીનો જેવો ઉલ્લેખ મળે છે તેવો 'ભક્તિરસાયન' મા નથી. આ ત્રિયતિમાં આ ગ્રન્થ-કર્તા ગીતાના ટીકાકાર જ છે કે બીજા કોઈ મધુસૂદન તે સંદિગ્ધ રહેવા જુને લગભગ ઈ. સ. ૧૬૦૦ આસપાસનો આ ગ્રન્થ છે એટલે

૧ શ્રી પ્ર. ચ. દીપાનંદ તો ગીતાના ટીકાકાર મધુસૂદન સંસ્વતીનો રચેલો જ 'ભક્તિરસાયન' ગ્રન્થ છે એમ નહે છે (જુઓ 'ગ્રન્થાનંદનો પ્રવેશક પૃ. ૧૦')

જ વાત નિશ્ચિત ગણી લઇને, ભક્તિમીમાંસાના ઉપલબ્ધ અન્યોમાં આ અન્ય મહત્વનો હોવાથી એણે કરેલી મીમાંસા સંક્ષેપમાં જોઇ લઇએ.

‘ભક્તિરસાયન’માં ત્રણ ઉલ્લાસ અને કુલ ૧૪૭ કારિકાઓ છે. તેમાં પહેલાં ઉલ્લાસ ઉપર અન્યકર્તાની પોતાની ટીકા મળે છે. તેમાં મુખ્યત્વે ભાગવતનાં વચનોના ઉત્તારાઓ કરેલા છે. બ્રોપદેવે પણ આધાર ભાગવતનો લીધો છે, પણ બ્રોપદેવ કરતાં ‘ભક્તિરસાયન’ના કર્તાનું ભક્તિનું નિરૂપણ વધારે મર્મગ્રાહી તથા ભક્તિને રસ ગણવાની દિશામાં વધારે આગળ વધેલું છે. અને જ્ઞાનયોગ જેવો ભક્તિયોગ પણ એક યોગ છે એ વિચાર ભગવદ્ગીતાથી ભાગવત સુધી એકધારે ચાલ્યો છે. પણ ભાગવત પછી કદાચ તેની જ અસરને પરિણામે ભક્તિ એ એક રસ છે, એવી માન્યતાનું જોર વધતું ગયું છે અને પંદરમા સોળમા સ્તકમાં તે એ ‘ભક્તિરસ’ શબ્દ વ્યાપક થઈ ગય છે અને ભક્તિનું વિવેચન રસદૃષ્ટિએ જ કરવાની પ્રથા સર્વમાન્ય થઈ ગય છે. ‘ભક્તિરસાયન’ના કર્તા અદ્વૈતવાદી અને ગીતાદિ પ્રાચીન અન્યોના દૃઢ અભ્યાસી હોઇને એમણે ભક્તિયોગનું રસદૃષ્ટિએ વિવેચન કરવાનો તથા ભક્તિરસનું માનસશાસ્ત્રીય સમ્બંધન રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પહેલું તે ભક્તિ જ સાધન અને ભક્તિ જ ફળ એ સિદ્ધાન્તનું બીજા ભક્તિ સમૂહના જે અર્થમાં આ અન્યકાર બતાવે છે: (૧) ભક્તિ એટલે ભગન કે અંતઃકરણની ભગવદ્ગતસ્થાનરૂપ સ્થિતિ; આ ફળરૂપ ભક્તિ અને (૨) જેના વડે અંતઃકરણની ભગવદ્ગતસ્થાનરૂપ સ્થિતિ કરાય તે શ્રવણકીર્તનાદિ સાધનો એ સાધનભક્તિ. આ સાધનોને ભાગવતને અનુમરી જેમ બ્રોપદેવે ભાગવતધર્મ કહેલ છે તેમ જ આ અન્યકારે પણ કહેલ છે.

હવે ભક્તિનું લક્ષણ વર્ણવતાં કહે છે કે “આ ભાગવતધર્મો વડે દ્રવભાવને પામેલા મનની જે સર્વેશ્વર ભગવાનમાં ધારાવાહીપણાને

પામેતી ઋતિ તેનું નામ ભક્તિ' (ક ૧ ન ૩) આ વાક્યમાં
ગોગ અને નો નમન્વત્ર વાનો પ્રમાણ મર્યા છે એ સ્પષ્ટ ૬

ચિત્તા દ્રવભાવ ઉપ ને સ્પષ્ટ બા આ મન્યમ મુખ્ય છે
તે નવો છે એનું વિશેષ નિર્ણય પુ ન તા એ મદ છે ક "ચિત્ત ૧
લાખ જેનું અભાવે મહત્ત્વ છે પણ તેને ઓગાળના વિચોના નયો
ગયા એ દ્રવભાવ-પીગમેતી સ્થિતિને પામે છે આના ચિત્ત અને પિગ
વ્યવનાર વિચોના મુખ્ય મમ કોષ બધ, રનેહ દર્શ, ગોષ વગેરે
છે આ લાગણીઓ તાત્કાલિક પાછું ચિત્ત - લુ થઈ જાય છે, અને
ચિત્ત પીગમેતુ હોય ત્યારે એમાં વસ્તુનો જે આન પડે તેને જ
નમ્મન વાસના બાવ કે બાવના કહેવામાં આવે છે વળી પીગમેતી
સ્થિતિમાં જે આકાં પડી ગયો હોય તે ચિત્ત કહ્યું થતા
એમાં મડી હે છે એમાંથી છુટો નથી" (ઉ ૧, ૫
૪થી ૮) ચિત્તને પિગમે એવી લાગણીઓ જ આ રીતે
ચિત્તમાં આકાં પાડવામાં ઉપયોગી થાય છે બાકી 'બીજા ન પિગમે
એવા વિચોના સબધ વખતે ચિત્ત ક્ષત મિથિન હોય થાય છે અને
તેમાં ૧૦ વસ્તુ વા નારે પેગી રાતી નથી" (મ ૭)

ભક્તિચિત્તનું માનવતાલીય સ્થાન આ રીતે દર્શાવ્યું એ 'ભક્તિ
નમન્વત્ર ન મર્તાનું ભક્તિમીમામાના મુખ્ય અર્પણ છે

ઉપ પીગમેના ચિત્તમાં વસ્તુનો આકાં બહુવાળું હોય તેને જ
મીમાન્સા મ્યાની નામ મહે છે અને ન્યાયી બાવ વ્યક્ત થય ત્યારે
અરૂપ થાય છે હવે '૫ માન્દ્ય બગવાન મનમાં પ્રતિજ્ઞાન રૂપે
રહીને મનના આ ૧૨ રૂપ થાય છે' (કા ૮-૧૦) આ રીતે
અનિચ્છાનદ નિત્ય અને નિનુ એના ભગવાનને ચિત્તચક્ર કરે બાકી
શું હે' (મ ૨૮) માટે 'જાતા આલુમે રીમિ વિચોમાં ચિત્તને
મહત્ત્વ ૬ ન અને ભગવાનમાં શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયો વડે આર્દ્ર ૧ ખડુ'
(મ ૩૦), અને ભાગવતના પ્રથમ અધ્યાયમાં મહેના આના ઉપાયો

વર્તીક છુ કરીને આ અન્યારે નીચેના ગણ્યા યા છે (૧) ભગવાનની તથા ભગવાનના ભક્તોની સેવા, (૨) તેઓની દસાને પાન થતુ (૩) ભગવતધર્મોમા શ્રદ્ધા, (૪) પછી ભગવાનના ગુણોનુ અનુપ (આ અવલુમા કીર્તન, સ્મરણુ વગેરે આવી જાય છે), પછી (૫) ભગવાનમા પ્રીતિનો અકુર કુટવો (આનુ જ નામ ભક્તિ, છ ભૂમિમા એના પન્થિમાના પ્રકારો છે) (૬) ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર, (૭) ભગવાનમા પ્રેમની વૃદ્ધિ, (૮) ભગવાનનુ સ્કૃત્પુ, (૯) ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા (૧૦) પોતાનામા ભગવાનના ગુણોનો આધિર્ભાવ, અને (૧૧) પ્રેમની પરમકાષ્ઠા (ઉ ૧, કા ૩૧ થી ૩૬)

આ રીતે પ્રથમ ઉલ્લાસમા ભક્તિનુ મામાન્ય નિરૂપણુ કર્યા પછી બાકીના મે ઉલ્લાસોમા તેનુ વિશેષ નિરૂપણુ મ્યું છે આ પાઠના ઉદ્દેશો એ જ અથકાના કે ન બીજાના એ નક્કી કહેનુ મુશ્કેલ છે છતાં એમા જે વિશેષ વણુવે છ તે દુકામા જ્ઞેર્ધ લઈએ-

ઉપના વિવેચનથી ભક્તિ મ પણુ શુભારાદિ બીજા ત્સો જેવો એમ સ્મ છે અને તેથી ચિત્ત ભગવાનનો આશર ધારણુ મ્તુ હોઈને એ મ પરમકલ્યાણુ સાધી શકે છે એમ અન્યકાર મ્હોના માગે છે એ સ્પષ્ટ છે પણ પછીના બે ઉત્થામોમા પ્રમાણિક નિર્મલ્લ લાગણી-ઓનો ભક્તિમા ઉપયોગ દર્શાવનાનો પ્રયામ કર્યો છે એ પ્રમાણના ભક્તિના મેદો જતાવતા તે કહે છે કે કામથી ચિત્ત પીગળતા શ્રીકૃષ્ણ વિ ન ભોગ અને વિપ્રયોગ એ રીતે મે જાતની તિ ઉત્પન્ન થાય છે આ શુભાર્થ એ જ રીતે ક્રોધથી ચિત્તમા જે દાદ થાય તેનાથી ચિત્ત પીગળતા જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે દ્વેષ આપો જ ભયનો ભાવ મમગનો પછી સ્નેહના બેદર્ય વાત્મ્ય દસ્ય અને સખ્ય જાનન વિવણુ કર્યું છે પછી હર્ષના ચાર બેદ મ્હો છે તેમા ઈશ્વરના માદા ત્મજ્ઞાનથી ચિત્તનો જે પરમજ્ઞાનન્દમય ઉત્થાન થાય તે હર્ષનો એક બે એથી ચિત્ત પીગળતા ભગવાન ઉપર જે નિતિ-પ્રીતિ ગપતે તે મુદ્ધ તે કે ભક્તિ હર્ષના બાળીના નણુ મેત્તા હાસ્ય અદનુત અને

પીરને ગપ્પા છે, અને ઇટ વિરહથી ચતા શોકથી હૃત્પન્ન થતો કરુણ-
રસ પછી લુગુપ્સા, દયા, દાન, અને ધર્મ સંબંધી એમ ત્રણ જાતનો
ઉત્સાહ અને સાદી આટલી લાગણીઓથી ચિત્ત દ્રવભાવને પામે છે
અને એ સ્થાથી બાવો રસરૂપ ધારણ કરે છે. પણ આમાંથી “એ
પ્રકારના દયાવીર અને શુદ્ધવીર, બીજાસ અને શાન્ત એ રસો ભક્તિ-
રસનું રૂપ ધારણ કરતા નથી.” (ઉ. ૨, કા. ૨૮) અહિં ભક્તિરસને
રસના પર્યાય જોવો ગપ્પો છે એ સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે “પર્યાયી હૃત્પન્ન
ચયેક્ષો અને ભયથી હૃત્પન્ન ચયેક્ષો દ્વેષ પણ ભક્તિરસરૂપ નથી થતો.” (કા.
૨૯). એ જ રીતે શુદ્ધ રોદ્રરસ તથા રોદ્ર ભયાનક રસ પણ પ્રીતિથી વિરોધી
હોઇને શુદ્ધિમાને એનો આસ્વાદ ન ભેવો જોઇએ (ઉ. ૨, કા. ૨૬-૩૦).
બાકી રહેલા શૃંગાર, કરુણ, હાસ્ય, પ્રીતિ, ભયાનક, અદ્યુત અને
શુદ્ધવીર એટલા રસો ભગવાનનું આલંબન દાહણ કરીને ઉદ્ભવે ત્યારે
ભક્તિરસરૂપ થઈ શકે. પણ આ મિશ્રિત રસ છે. આગળ ચાલતાં શુદ્ધ
અને મિશ્રિત રસનું વિવરણ કરતાં અન્યકાર કહે છે કે શુદ્ધ ભક્તિ,
સખ્ય ભક્તિ (જેમાં હાસ્યભક્તિ પણ આવી મળે) અને વાત્સલ્યભક્તિ
એ ભક્તિરસના ત્રણ બેદો બીજા રસોથી અમિશ્રિત છે. પછી શૃંગાર-
મિશ્રિત છે એટલે કે એમાં શૃંગાર અને ભક્તિ એ રસનું મિશ્રણ
છે છતાં બીજા સર્વ કરતાં જળવાન છે. કારણ તીવ્ર અને તીવ્રતર પ્રીતિ
એમાં જ દેખાય છે. (ઉ. ૨, કા. ૩૫-૩૬)

અન્યકારની મતલબ એવી હાથે છે કે જેમાં શૃંગારાદિ રસના બાવો
ભગવાનને ઉદેશીને ભક્તના હૃદયમાં ઉદ્ભવે એ મિશ્રિત ભક્તિરસ અને
ભક્તતા હૃદયમાં મોજ દાસ્યાદિ ભાવ ભગવાન તરફ ઉદ્ભવે તો એ
શુદ્ધ ભક્તિ. શૃંગારભક્તિ તીવ્રતમ થઈ શકે એવી હોવા છતાં એ છે
તો મિશ્રિત જ.

આ ઉપરાંત ભક્તિના સારિવક્રાદિ બેદો તથા દટ્કણ અને અંદહ
જેવા બેદોનું તેમજ મુદ્, મધ્યમ, તીવ્ર જેવા બેદોનું વર્ણન પણ
અન્યકારે કર્યું છે, પણ તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. માત્ર હર્ષભૂત્યં ભક્તિ

જેનું વિવરણ ઉપર આવી ગયું છે તેને જ શુદ્ધ સત્વોત્થ જાણી અને તે દાહના ભક્તોને અદૃષ્ટ અને દૃષ્ટ ઉભયરૂપ આપનારી થાય છે એમ કહે છે. ‘ભક્તિનું’ દૃષ્ટ રૂપ ઉનાળાના તાપથી પીગતા શરીરને ગંગારનાનથી થતા સુખ જેનું હોય છે. ત્યારે શુભ-મુક્તનું’ દૃષ્ટ સુખ નાહીને જમ્યા પછી ગંગામાં માત્ર ખુશી ખાતર પડેલા માણસના સુખ જેનું હોય છે’ (ઉ. ૨, કા. ૪૭ અને ૪૯).

આ ભક્તિરસાયન સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ નથી, અને એમાં ભક્તિનો વિચાર શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કરેલો છે, એ આ ગ્રંથનો મોટો ગુણ છે.

ખીજી તરફથી ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય પછી આ ગ્રંથકાર થયા છે અને ભક્તિ સંબંધી એ બન્ને આચાર્યોના વિચારો પણ એમના જાણકારમાં હોવાનો સંભવ છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયના ‘હરિભક્તિરસામૃત-સિન્ધુ’ જેવા ગ્રંથનું^૧ ભક્તિવિવેચન આ મધુસૂદન સરસ્વતીએ જેનું છે એમ એ જોયા પછી હું તો ધારું છું. ‘છતાં ભક્તિરસાયન’નું નિરૂપણ ‘હરિભક્તિરસામૃતસિન્ધુ’ના નિરૂપણથી સ્વતંત્ર છે. માનસ-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એક મહત્ત્વના મુદ્દાની આપતનાં મધુસૂદન સરસ્વતીનો ચૈતન્યસંપ્રદાય તથા પુષ્ટિસંપ્રદાયથી જુદો સિદ્ધાન્ત છે એ દાખલા તરીકે અહિં નોંધ્યો છે. ‘માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સુદઃ અને સર્વથી અધિક ધૈર્યમાં જે રમેહ તેનું’ નામ ભક્તિ અને તેથી મુક્તિ’ એ નારદ ‘પંચરાત્ર’નું વચન એ પ સંપ્રદાયોના આરંભ સમયે પ્રમિદ્ધ હોવા છતાં ચૈતન્યશિષ્ય એ માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળી ભક્તિને ગોણુ ગણે છે^૨ અને પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં એ મર્યાદાભાગ્યિ લેખાય છે. શ્રી વિક્રમનાથજી રપ૪ કહે છે કે ‘જેમજેમ મોહની અધિકતા તેમતેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવની પ્રચુરતા હોય એમ જાણવું.’^૩ આથી વિરુદ્ધ મધુસૂદન સર-સ્વતી માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી ભક્તિને શુદ્ધ ભક્તિ કહે છે એ ઉપર આવી ગયું છે.

૧ જુઓ ‘હરિભક્તિરસામૃતસિન્ધુ’ પૃ. ૧૧૭

૨ જુઓ કામવત ૧૦-૩-૨૯ ના સુખોદિની ઉપર શ્રી પ્રભુચણની દિગ્દર્શી

યજ્ઞનું રહસ્ય

યજ્ઞરહસ્ય (૨૧ ગમેન્દ્રનુલ્લ ત્રિવેદીના બનાવેલ અન્ય પૃથ્વી,) મહા
રાક્ષસ ઇન્દ્ર હવે (યજ્ઞસાત વન કપુલર મોસ દીગી અમલવાલ ૩ ૧-૦-૦)

ગુરુનાત વર્નામુલ્લ મોનાધીએ અનુવાદોનો એ ન પ્રત્યક્ષ
ચનાઓ છે એમ નહીંએ તો ખોટું નથી આપણે ત્યા ગુરુનાતી
બારામા જ અવન પ્રત્યે લખી રહે એવા અનર્થ રેખા વિગ્ન હોવાથી
ગુરુનાતી માહિત્યની અભિરુદ્ધિ માટે મહેનામા મહેરો માર્ગ અનુ
વાદોનો રહ્યો અને ગુરુનાત વર્નામુલ્લ સોમાધીનુ તો અમુક મુદતમા
અમુક નખ્યામા પુત્ત । પ્રતિદ્ધ રવા એ તર્વ્ય લોનાથી તેજો રવાના
વિદ્ મને જ એ માર્ગ લીધો છે પણ આ નિશ્ચિન નિશ્ચિત્ત આપ ડી
માહિત્યવિદ્તા છે તેથી વધાર દેખાય છે દાખના તરીકે આ વન
ન્દસ્ય જેવા વિષય કુપર અવન પ્રત્યે લખી શક એના વિદ્વાનો
ગુરુનાતમા નથી એમ તો નથી આપણુ તમા નવવી મસ્કન
માહિત્ય વામ્યુ વિચાર્યુ હાય એવા પત્તિને તો ગુરુનાતમા કપા
નીમળે અને મોગન જેની યજ્ઞપદ્ધતિ વિશે અત્રુ બારા મારદન
બણી નમાય એમ કે તમા એક મગાળી પુત્તકનો અનુરાત મનાવેલ
પડે છે એ કુપ થી તો એવો આભામ થાય છે ગુરુનાતમા આવા
નાન પપુ કપથોગી વિષય નબધમા જે ઇશ્વરે વિચાર્યુ નથી
મારી પ્રેવાની મનનય ગુરુનાત વર્નામુલ્લ મોનાધી જેવી નસ્ય એ

અનુવાદો ન જ કરાવવા એમ નથી. પણ જે વિષયો ઉપર ગુજરાતી લેખકો સ્વતંત્ર રીતે લખી શકે એવો સંભવ હોય તેવા વિષયોની પસંદગી કરી તેમાંથી અમુક અમુક વિષય ઉપર પુસ્તક લખી આપવા આમંત્રણ કરવામાં આવે તો આ પ્રાન્તના ઉછરતા લેખકો પણ મૂળ વસ્તુત્વ ઉપરથી કેંક વિચારતા થાય.

મારા કથનને 'યજુરદસ્ય'ના અનુવાદકના પ્રસ્તાવનાના નીચેના શબ્દો ટેકા આપે છે:—“આ જમાનામાં હીંદી દૃષ્ટિએ લખાનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોનું મૂલ્ય અતિશય અંકાતું નોંધએ. સુભાગ્યે બંગાળામાંના કેટલાક વિદ્વાનોએ એ કાર્ય ઉપાડી લીધું છે. એ કાર્યમાં જે ખુદ્દિ નથા સાધન નોંધએ તે બંગાલમાં મળી રહે છે.” અર્થાત્ ગુજરાતમાં હીંદી દૃષ્ટિથી વસ્તુત્વ જોવાની ખુદ્દિ નથી. આ અર્થાપત્તિથી ગુજરાતીઓ ઉપર આવતો આક્ષેપ દૂર કરવાનો યથ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓ, યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તો, ખુશીથી લઈ શકે.

ગમે વર્ગે જ હીંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ સોસાયટીએ પ્રગટ કર્યો છે એ આવા વિષયની અર્ધસ્વતંત્ર રચનાનો મુંઠર દાખરો છે.

ક્રિયાઓનું વર્ણન

'યજુરદસ્ય' મૂળ રચ. ગંગેન્દ્રસુંદર બાપુએ કલકત્તા યુનીવર્સિટી સમક્ષ આપેલાં પાંચ ભાષણોનો અનુવાદ છે. અને મૂળ કૃતિ ભાષણો દોવાથી અનુવાદ પણ એ જ શૈલીમાં છે. પહેલા ભાષણમાં યજુ-અગ્ન્યાધન અને અગ્નિદોષનો વિષય છે. બીજામાં ઇષ્ટિયાગ અને પશુયાગનો; ત્રીજામાં સોમયાગનો, ચોથામાં ખ્રીસ્તયજનો અને પાંચમાં પુરુષયજનો. પણ આ મયાળાંથી આ પુસ્તકમાં શું છે તેનો ખરો ખ્યાલ આવવાનો સંભવ નથી. પહેલું તો સપ્તાન્ય ગુજરાતી વાંચનારને અગ્ન્યાધાન, ઇષ્ટિયાગ વગેરે શબ્દો જ અપરિચિત થે. યજુપ્રથા દક્ષિણમાં હજુ કેંક જળવાઈ રહી છે પણ ગુજરાતમાં નો, કોઈ કોઈ અગ્નિદોષી આજણોનાં ધરો જિવાય, એનો તદ્દન ભોપ ધઈ

ગયો છે અને આવા અમિહોનીઓની મધ્યા પશુ ઘટતી જાય છે. આ રીતે આ વિષયની પગિભાષા સામાન્ય વાંચનારને અજાણી હોવાથી પાનિભાષિક રાખદોનો કોય અન્યને અન્તે આપ્યો છે, એ માર જ મ્યુ છે, પણ મૂળ બાપણો. સંહિતશૈલીમા હોવાથી; આ કાપની મદદ લીધા પછી પશુ યજ્ઞના સ્વરૂપનું ચિત્ર સામાન્ય વાચનારના ચિત્તમા બરાબર ઉઠે કે કેમ એમા, યંકા છે, જતા એટલું ક્યુન કરકું નોંધએ કે સ્વ. ગમેન્દ્રમુંદ આશુએ મુખ્ય મુખ્ય યજ્ઞ પ્રકારો તથા તે તે યજ્ઞના મુખ્ય મુખ્ય અંગો તેમ જ તે તે યજ્ઞની મુખ્ય મુખ્ય ક્રિયાઓનું ટુંકામા પણ સમ્મ વર્ણન ક્યુ છે. આપણા ઈર્મકાકના સાહિત્યમા જે નિપજ્ઞાત ન હોય તેનાથી આટલું સ્પષ્ટ વર્ણન થઈ શકે નહિં.

યજ્ઞની ભાવના

અલગત જુદા જુદા યજ્ઞોમા વપરાતા વેદમંત્રોનો ઉત્તેજ કરી એ સમજાવવાનો આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી; તેમજ બધી જાનવા યજ્ઞોની. કોઈને અમુક યજ્ઞ કરવો હોય ત્યારે પશુ ઉપયોગી થઈ શકે એવી વિગતવાર માહિતી આપવાનો પણ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી. પણ મુખ્ય મુખ્ય વૈદિક યજ્ઞોના અવલોકનમાથી યજ્ઞની આત્મભૂત ક્રિયાઓને જુદી તારની લઈ, એ ક્રિયાઓને ખ્રીસ્તયજ્ઞની મુખ્ય ક્રિયાઓ સાથે સંખ્યાવી, વૈદિકયજ્ઞપ્રણાલીની ધાર્મિક સંકેતભૂત ભાવના શુ હતી એ સ્પષ્ટ કરવાનો આ અંગ્રાણી વિદ્યાને પ્રયાસ કર્યો છે. ખ્રીસ્તયજ્ઞની ક્રિયાઓ ઉપર આ રીતે પુષ્કળ વિવેચન એ ધર્મના આધુનિક વિદ્વાનોએ ક્યુ છે, આપણે ત્યાં પ્રાચીનગ્રામીસકોએ હેક શાસ્ત્રકૃત્તાથી યજ્ઞકર્મની આધ્યાત્મિક તથા ધાર્મિક ભાવના વિષે અત્યંત જુદી જુદી જાતના પુષ્કળ વિચારો કર્યા છે. આ વિષય ઉપર પાછળથી વિવાદ પણ પુષ્કળ થયો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમા આ પ્રાચીન યજ્ઞ-હ્યવિચારનો સરખામણી પુરતો જ ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે ખરી રીતે યજ્ઞની ભાવના વિષે આ પુસ્તકમા જે છે તે એક સિદ્ધાન્તનો પોતાનો મત છે,

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઋગ્વેદના દષ્ટાંશોના સમય-થી ઓછેવત્ અંગે યજુર્વેદ આ દેશમાં આવે છે પણ જેમ યજુર્વેદ પોતાનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે બદલાતું ગયું છે તેમ એની ભાવના પણ બદલાતી ગઈ છે ઋગ્વેદના યજુર્વેદના યજુર્વેદના ભાવનાએ જુદા જ રૂપ ધારણ કર્યું હતું એમ તૈત્તિરીય અને શતપથ બ્રાહ્મણો જોના જણાય છે, અને ઉપનિષદ્ધર્મમાં યજુર્વેદના ભાવના એથી યે જુદા સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે વળી જૈન અને બૌદ્ધધર્મના અહિંસાવાદની આ દેશના મહાજ ઉપર અમર થયા પછીના પૌત્રણિ માહિત્યમાં યજુર્વેદના ભાવના જુદી જ દેખાય છે. પણ મીમાંસકોએ આ મમયમાં એટલે ઘણું કરી શુદ્ધ સમયમાં યજુર્વેદને સ્થિરરૂપ આપી દીધું છે, ત્યારપછી યજુર્વેદના ભાવનામાં વિશેષ પરોઢા થયો દેખાતો નથી પાઠજના આચાર્યોએ તો યજુર્વેદને પડતો મુકી ભક્તિમાર્ગને જ ખુબ જોર આપ્યું છે.

૧. બિન્ન કલ્પનાઓ

પણ વર્તમાન મમયમાં, આ દેશના પ્રાચીન રીતરીવાજો તન્દ્ર પાશ્વરન કેળવણીના પહેલા ધમાનએ ઉત્પન્ન કરેલો તિરસ્કાર, સંસ્કૃત વિદ્યાના બળ વડે ઓમરી જતા, ખાસ માનવ્રતિ ઉત્પન્ન થઈ અને પ્રાચીન પ્રથાઓને આધુનિક રીતે લમળવવાનો પવન ચાલ્યો શુદ્ધ-રાતમાં મદગન ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ યજુર્વેદના ભાવના વિશે સ્વતંત્ર રીતે કલ્પના કરી છે (જુઓ 'સન્સ્કૃતીયદ્ર' ભાગ ૩ તથા ૪) આ બગાળી વિદ્વાને જુગી જ રીતે આ વિષય ચર્ચ્યો છે, પણ બન્ને વિદ્વાનોએ પશ્ચિમ એક જ આપ્યું છે સ્વ રામેન્દ્રસુંદર ઉવેદમાં છે છે કે

તેદંથીઓની માન્યતા મુજબ આખું હવન એ એક વસ્તુ છે. હવનમાં દરેક વસ્તુ યજુર્વેદના અંગ છે. કુરુક્ષેત્રની લગ્નધર્મી માટીને હાતમ ક વાતું આપ્યું નહીં મના સુધીના દરેક કર્મને એક વિભાગમાં મુકવાને

વેંપથીઓ જાણ્યાં છે ... નેનું અર્થમાં આપણે તે જોઈ જોઈ આપણે
યત્ર (' નેરીદાઈ ') છે. જોનો અર્થ ત્યાગ નીચે આપણે નર્મણ છે.
પણ,

અત્રે પ્રત્યેક કોઈએ ઈડા છે; અત્રે જનવાની ક્રિયાને જોઈ
પેર જનવાની ક્રિયા ન માનતા તેને આપણે પ્રજાપતિને દેશે યત્રને
વિશે વૈશ્વાનર અગ્નિમા અર્પણ કરામા આવેલ આદુતિના હવે જોઈ
રૂપ માનતા; વિશ્વના કિતને માટે નહીં થયેના પોતાના દેહને પુરુષ
યત્ર ક્રિયાને અર્થ રાખવાના ક્રિયા માનતા એ ઉદરપૂર્ણનું કર્મ
પુનુપણના પગથીએથી એકદમ માનવપણ્યાનાં પગથીએ ચઢી જાય છે.

. નળ પાન આ છે કે આપણું આ જીવન એ વૈશ્વાનર
અગ્નિનું ચાલન માન છે. આપણી ઉછી આપણે છતી પાને દેડ
મુઠી, ઈડા પડે દેડ ગાદી પુરુષયત્રની ચિતિ રચીએ છીએ. તેના
ઉદમા વૈશ્વાનર અગ્નિની રચાપના કરી તેમા કેવળ પોતાની આદુતિ
આપણે છીએ આ કેવળ ત્યાગ છે, ભોગ ભોગવવાનો અર્થ જોઈ
પણ અર્થ નથી. આતો પુરુષયત્ર છે, વિશ્વયત્રનું અનુકરણ છે
કેમકે વિશ્વયત્રમા પણ વિશ્વકર્માએ પોતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. અર્થ
આપણે જ ચરમાન, આપણે જ અર્થ આપણે જ દેવતા, અને
આપણું આપણું જીવન એ જ યત્ર અથવા આદુતિ છે વેંપથીઓ
આ ઉત્તરજાતા તરવને બહુ જ વ્યાપક રૂપ આપી જુએ છે.

નદગન ગોવર્ધનનમનાઈએ પણ યત્રને દેનું વ્યાપક રૂપ આપણું
છે એ ' નન્દરનીચંદ્ર ' ના મોઢા ભાગનું પચમ યત્ર-પ્રકરણ જોવાથી
અમાન છે. ' એ પન્મ પુરુષ જાતે જ યત્ર રૂપે પ્રજ્વલમાન ચાલ
છે અને આગેનો નમાત્મ ધર્મ એમાગી જ પ્રવલ પામે છે ' વગેરે.

ઓપવંશ વાચન

આ જીને યત્રને અર્થ આદુતિનું ક્રિયા નહીં આપણું આદુ-
તિ, વિશ્વયત્રનું રૂપ દેખાય છે આ જમાનામા આદુતિને

મનુષ્ય-વનનો આ ર્ત મનાય છે અને યજ્ઞની બાંધના જે આસ્થિતિ
અનુકુળ જેવા માપજો મથીએ ડીએ, એટલે તો પ્રાચીન યાત્રીની
માનનાને આ કુપર નાખીને પણ આપતો ચોક્કસ મી નાખે
પણ મરગત જોવર્ધનગમનાડે જુદી રીતે યજ્ઞનો આ અર્થ મદદ
છે અને મરગત ગમેજ સુન્દર જુદી રીતે મદદો છે આ વિચારક
ગોનેકુ યજ્ઞનું તાત્પર્ય યથાર્થ હો - ન હો પણ એની વિચાર પદ્ધતિ
તથા ખ્રીસ્ત યજ્ઞ માથેની મ આમણી જેવા જેવી છે વળી આ મુસ્તક
માથે ઘણા વાચનાગને ની મ તથા ઘણે અંગે દુર્મોધ લાગતો પણ
પલપૂર્વક વાચવાથી આપણા પ્રાચીન નમાજના એ મહાન અતુ
દી અંગે તે રાચવાથી નમજાગે આ જમાનામા બ્યાર નાક્ષાત્ર
યજ્ઞો જેવાનું દુર્લભ લગભગ અગમ્ય ધર્મ ગયું છે ત્યારે આના
પુસ્તક આપણા પ્રાચીન રીનાજેનો પરિચય આપરા માટે માવન્યક
છે માત્ર વાતાઓ-નુ વાતાઓમા મળતી કે, તી પેદીની નજરિને,
આનું ગર્ભી પ્રત્તાદેક્ષો માહિત્ય જે વચાય તો ઔરધરપ ધવાનો
નબન છે એમ માન્ય ગરુઆનની અપરિચિત પબિલાથી ન - દાગી
આ નન્ય પ્રે વખત વાચી જનાની અમે બનામણુ મીએ ડીએ

બારાતર વિદ્યાર્થી મહેરાનું નથી બાપ્તસ્તમગ્નો તે પોતે મહે
છે તેમ આ પહેલો પ્રનામ છે જતા તેમણે મારી નક્કળના નેવવી છે
તે મે ૧૪ સ્થળે શૈલી મૂળની આવી નન છે, માર્ધ અંગે કુચનણુ
વાળી છે પણ એમ તાનો આચય મમ જવામા વાચા આપતો નથી
વળી બારાતર રાગે મર પણ ના । માણુમાની મળી છે બાપાનુમ્ના
જતે આ વિચયના પ્રાચીન માહિત્યથી મારી રીને પરિચિત ન હોવાથી
પરિચિત ફર્મેન્ટેશન જેવા ના । ઇએ ૭ રાગનો કુદરાતી પચાય
નથી આપાયા પણ માધા ૧૧ રીતે મૂળ જ્ઞાન વિવક્ષિત નમ જ્ઞાના
ના । આવતો નથી ટામા માજાન મ્નાએ નારો નમ રીધો છે

શ્રી અનુજૂલિમહારાઃ પ્રથમ વિભાગ (અ. ૧ થી ૧૨)

બાપાંતર કર્તા: શ્રી મોતીરામ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ. લુનાગઢ. પ્રગટ કરનાર: શ્રી પોરબંદર વેદશાળા, હા. ગોવિંદજી ગ્રંથાભાર્થ લાખાણી, નોર્થ બંદર રોડ. પોરબંદર વિ. મં. ૧૯૮૮ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં સુમુક્ત્યોને પછત મુદયે મળી શકે એ હેતુથી નામદાર લોખંડી દાદર સાહેબ મહાનંજી શ્રી દોગ્રતસિંહજી બહાદુરે સહાય કરી. અને તેના ઉપર 'સ્વ. કુમાર શ્રી ગુમરાજેન્દ્ર-નિંહજી સ્મારક ગ્રંથશાળાએ ગ્રંથાંક ત્રીજો' એ રીતે લખેલું છે. પાકાં મજબુત પુસ્તાક ૩૬૦ પાનાના આં મોટા ગ્રંથની એ રૂપિયા કિંમત આ સહાય વગર ન રાખી શકાત.

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ વેદવેદાંતના ગ્રંથોનાં બાપાંતરો કરવાનું કાર્ય અધરું કામ વર્ગોથી માયે ઉપાડ્યું છે. શ્રી ઋગ્વેદસ્મૃતિતા જેવા ગ્રંથનું બાપાંતર એ ખાવાનું કામ નથી. દસ હજાર મંત્રો—અને સોંકડો મંત્રો એવા કે જેનો અર્થ સાવચૂને તોડી શકે પણ પારકને જે બરાબર નહોતો સમજાયો. અલગત ઋચાઓના મૂળ અર્થને પહોંચવાના પ્રયાન રૂપ ઊંડા પાણીમાં ઉતરવાને જાણે સાવચૂ લેખ્યાનુસાર અર્થ કરવાનો—ચીકે ચાલવાનો રસ્તો એમણે પસંદ કર્યો છે. પણ ઋગ્વેદસ્મૃતિતાનું બાપાંતર આપણા અવગોઠન વિષય નથી. મારા સમજના પ્રમાણે તો તેના પ્રથમ અટકના એ વિભાગના બે હજી વડોદરા

રાજ્યના ભાષાંતર ખાતા તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યા છે અને બાકીના શુક્લયજુર્વેદસંહિતા, સામવેદસંહિતા તથા અયર્વવેદસંહિતાનાં ભાષાંતરો આ ગ્રંથના પ્રકાશક શ્રીયુત ગોવિંદજીજીજીના પ્રથામથી છપાય છે એમ આ ગ્રંથના 'અનુવાદકના જે બોલ' માં લખેલું છે. ચારે વેદસંહિતાઓનું ગુજરાતીમાં આ પહેલું ભાષાંતર છે અને વેદસંહિતાઓના ભાષાંતરની આવશ્યકતા જોઈને એના કર્તાને અભિનંદન આપવા ખાતર તથા એમના અયાગ પરિશ્રમના નિદર્શન તરીકે કાંઈક વિષયાંતર કરીને પણ આ વેદભાષાંતરોની નોંધ અહિં કરી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ વેદનો ભાગ નથી પણ વેદાંતનો ગ્રંથ છે. વેદાંતના શ્રી મન્મઠકરાચાર્ય પ્રણીત ઉપદેશસાહસ્રી, ધરોપનિષદ, શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા (સંપૂર્ણ ચંકરાનંદી ટીકા સમેત) વગેરે ગ્રંથોનાં શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ ભાષાંતરો કરેલાં છે. 'અનુવાદકના જે બોલ' માં શ્રી. મોતીલાલ ઘોડા કહે છે તેમ આ ગ્રંથમાં 'પ્રધાન ઉપનિષદાન્તર્ગતઃ શ્લોકવિધાનું અતિ સ્પષ્ટ, સુંદર તથા સરલ વિવેચન કરેલું છે.' વેદાંતના સમર્થ અને બહુમાન્ય ચચેલા પંચદશી વગેરે ગ્રંથોના કર્તા શ્રી. વિદ્યારણ્યમુનિનો રચેલો આ ગ્રંથ પણ વેદાંતનો શિષ્ટ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથનું 'હિંદી, મરાઠી કે ગુજરાતીમાં અધાપિ પર્થત ભાષાંતર યશું નથી. સ્વ. વે. શા. સં. શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપટે 'શ્લોકવિદ્યા ગ્રંથ રત્નમાળા' માં આ ગ્રંથના માત્ર એ અધ્યાયોનો મરાઠીમાં અનુવાદ કરેલો. 'એટલે આ સમગ્ર ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર બહાર પડ્યું છે એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે.

આ અનુભૂતિપ્રકાશ ગ્રંથના કર્તા શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી કેવળ વેદાંતના જ નહિ પણ સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક 'ન્યોતિધર' ગ્રંથકાર થઈ ગયા. વેદાંતના, ઇતિહાસમાં તે બગવાન ભાષ્યકાર અને તેની નિકટના વાર્તિકકાર, ભામતીકાર વગેરે પછી સૌથી આગળ પડ્યું નામ શ્રી વિદ્યારણ્યસ્વામીનું જ છે.

આ વિધારણ્ય સ્વામી શંકરાચાર્યની શૃંગેરી મઠની ગાદીના પાછલી અવસ્થામાં અધીશ થયા તે પૂર્વે પૂર્વાશ્રમમાં માધવ નામથી વિજયનગરની સ્થાપના કરનાર રાજા હરિહર પહેલાના મોઢા ભાઈ મારખપ્પના ઈ. સ. ૧૩૪૭માં અમાત્ય હતા અને પછી ઈ. સ. ૧૩૬૮માં વિજયનગરના રાજા બુદ્ધ પહેલાના મહાપ્રધાન તથા વનવાસી બાર હજારના સુબા હતા. ઈ. સ. ૧૩૭૯માં હરિહર બીજાને વિજયનગરની ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ માધવ તેના મહાપ્રધાન હતા પણ પછી એ જ વર્ષમાં કે ૧૩૮૦માં એમણે વિધારણ્ય નામથી સંન્યાસ લઈ શૃંગેરીના મઠના અધિષ્ઠાતાનું પદ સ્વીકાર્યું, અને એ પદ ઉપર જ ઈ. સ. ૧૩૮૬માં વિજયનગરમાં વિધારણ્ય મુનિનો દેહ પડી ગયો.^૧

વિધારણ્ય મુનિ-પૂર્વાશ્રમના માધવાચાર્ય—ના વ્યાવહારિક જીવનનો આ ટુકો વૃતાંત છે. વિજયનગરના મહાપ્રધાન તરીકે એમણે કરેલાં કાર્યોના માથે ઇતિહાસ ઉપદ્રવ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ વિજયનગરની સ્થાપના વિરૂપાક્ષના મંદિરમાં વસતા વિધારણ્યમુનિના ઉપદેશથી હરિહર પહેલાએ કરી હોવાની હંતકથા અનેક રૂપમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. વસ્તુતઃ માધવાચાર્ય વિજયનગરની સ્થાપના વખતે વિધારણ્ય થયા જ નહોતા અને આખી હંતકથા વિધારણ્ય સ્વામી શૃંગેરી મઠના અધીશ થયા પછી થયે કાળે એ મઠની ડાયામાં જ ગળી ધઈ છે એમ યો. હેરાસે સિદ્ધ કર્યું છે.^૨ હંતકથાનું જ્યાં અતિ-

૧. આ મારખપ્પનું શબ્દ વનવાસી બાર હજારમાં હતું અને તેની રાજધાની ચન્દ્રગિરીમાં હતી. જુઓ યો. ૨. એચ. હેરાસનું *Beginning of Vijayanagara History* 1929 P. 14.

૨. વિધારણ્ય મુનિના જીવનવર્ણવનો આ સાર ઉપરના જ પુસ્તકના પૃ. ૧૪ થી ૧૮ માંથી લીધો છે.

૩. એજન પૃ. ૫૨ થી ૩૪

પ્રાચીન હોય ત્યાં માયો ઇતિહાસ મળે. અશ્વમેધ બની જાય છે.
એટલે ઉપર આપેલી હકીકત ઉપગત માધવાચાર્યે પાશરસ્મૃતિ ઉપરની
પાતાની વ્યાખ્યામાં 'પોતાની માતાનું નામ શ્રીમતી, પિતાનું નામ
માયણ અને એક બાઈનું નામ માયણ તથા બીજાનું નામનાથ કે
ભોગનાથ, ભારદ્વાજ ગોત્ર, યજુર્વેદ અને બૌદ્ધાયન સૂત્ર એટલી
પોતાની હકીકત આપી છે અને વેદોના ભાષ્યોના મગલાચરણમાં
'વેદો જેના નિશ્ચય રૂપ છે અને જેઓ વેદોમાંથી આ સમસ્ત
જગતની ચના શ્રી છે તે વિદ્યાતીર્થ મહેશ્વરને વદન કરુ છું તથા
તેના કૃપા કટાક્ષથી તેનું રૂપ ધાણુ કનાં શુદ્ધ રાગ્યએ માધવાચાર્યને
વેદના અર્થનો પ્રગટ કરવાની આજ્ઞા શ્રી છે' એ રીતે પોતાના
શુરનો નિર્દેશ શ્રેષ્ઠ છે એટલાથી મતોપ માનવાનો છે આ વેદ
ભાષ્યના મગલાચરણમાં મર્વ વિદ્યાના પ્રભવસ્થાનરૂપ મનાતા મહેશ્વર
એટલે શબ્દને નમસ્કાર કરવા માથે અર્થાતરથી વિદ્યાતીર્થ નામના
શુરને પણ નમસ્કાર થયા છે આ વિદ્યાતીર્થ શુગેરી મના આચાર્ય
હતા તથા વિદ્યા ક્ષેત્ર સ્વામીના દાસશુર થાય એટલી હકીકત શુગેરી
મના શુરપર પામથી તથા વિજયનગરના લેખોથી જણાય છે પણ
એ જ વિધારણ સ્વામીએ પચ્છલીના મગલાચરણમાં શુરનું નામ
સકરાનંદ વપ્પ્યું છે અને મર્વર્ચાનનગ્રહના મગલાચરણમાં માધવે

૧ શક સવત ૧૩૧૭ના એક વાત્રપત્રમાં શ્રી શુકરાજના મનોવરે કાક-
ણની સરખાની ગોઆના ધાણી થઈ જેણે તુરકો (મુસલમાનો) ને કબીલી
નાખ્યાનું તથા જે પ્રસંગે કુચ્ચર નામનું એક મામ દાનમાં આપ્યાનું કથન
છે પણ આ દાનપત્ર બનાવટી દોષ અમ છાને છે ઇસ ૧૩૧૩ મા
નામ શુકર કે પ્રાચીન નધવ એમ્બ દરતા નહોતા

૨. ચમ્પ નિ બનિત વદ્ધ ચો ચદન્નો લિલ જગત્ ।

વર્તન તનુ દન્ન વિદ્યાર્થ મહશ્વર ॥

નરસિંહજી સદુપ દત્તદત્ત મહિષાસુર ।

લલિતનાથજી ન વદ્યર્થેન દ્વિજન ॥

છે. આ ઉપરથી જોય ભાઈઓએ મળીને વીરશુક રાજના ઉત્તેજનથી, કદાચ ઘણા પંડિતોની મદદ લઈને વેદાર્થપ્રકાશ જેવા મોટા ગ્રંથો લખ્યા હશે એમ મને તો લાગે છે. અલબત્ત સર્વદર્શન સંગ્રહ, જીવન્મુક્તિ વિવેક, અનુભૂતિપ્રકાશ, પંચદશી^૧ જેવા ગ્રંથો તો સળંગ, એક જ ક્ષત્રીની કૃતિઓ છે, એમાં સંદેહ નથી.

આવા સમર્થ, વ્યવહારજીવન અને અક્ષરજીવન બેયમાં સમાન વિનય મેળવનાર, પ્રાચીન પરિભાષામાં કૃતકૃત્ય ગણાય એવા વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ આ અનુભૂતિપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ ઉપનિષદોની વ્યાખ્યા રૂપે લખ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપનિષદોની સળંગ દ્રીક્ષા જેવો નથી, એ માટે એમણે ઇશાદિ દશ ઉપનિષદો ઉપર દીપિકા જુદી લખી છે. તેમ જીવન્મુક્તિવિવેક કે પંચદશી જેવો વેદાંત વિષયનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ નથી. પરંતુ ઐતરેયાદિ એક એક ઉપનિષદ લઈ તેમાં ઉપદેશાયેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું સાંકરવેદાંતની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. આ ગ્રંથમાં કુલ વીશ અધ્યાયો છે અને તેમાં બાર ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય સમાવ્યું છે. છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક અને કૌષીતકિ જેવાં મોટા ઉપનિષદોની વ્યાખ્યામાં અનુક્રમે ૩, ૬ અને ૨ અધ્યાયો રોકાયા છે, જ્યારે બાકીનાં દરેક ઉપનિષદની વ્યાખ્યાને એકએક અધ્યાય આપેલ છે. આ પ્રગટ થયેલા પહેલા ભાગમાં વીશમાંથી માત્ર બાર અધ્યાયો છે અને તેમાં ઐતરેય, તૈત્તિરીય, છાંદોગ્ય, મુંડક, પ્રશ્ન, કૌષીતકિ, મૈત્રાયણી, કઠ અને શ્વેતાશ્વર એ ૯ ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન છે.

શ્રી. વિદ્યારણ્ય સ્વામીની ખુબી, ઉપનિષદોના થોડા તથા અપૂર્ણ અર્થવાળા શબ્દોનું, ખીજાં ઉપનિષદ વચનોની મદદથી સાંકરવેદાંતની પ્રક્રિયાનુસાર વિવરણ કરવામાં રહેલી છે. આ ખુબી શબ્દોથી સમજાવી

૧ પંચદશીમાં ■ પ્રકરણો ૪ વિદ્યારણ્યના અને ૯ પ્રકરણો બારત-
તીર્થના લખેલા હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ પંચદશીના ૩. બાષ્પવત્તી પ્રસ્તા-
વના) એ જુદી ખબર છે.

શકાય એવી નથી. એ તો મૂળ અંચને તે તે ઉપનિષદ સાથે વાંચવાથી જ સમજી શકાય. એ રીતે વાંચવાથી તરત ઉપનિષદનાં સાદાં વચનોમાં પહેલું ન દેખાયેલો અર્થ વિસ્તાર આ અનુભૂતિપ્રકાશના પ્રકાશથી દેખાવા માંડે છે. અલખત આધુનિક તટસ્થ વિચારકને, ઉપનિષદોના ચબ્દોમાં એમાંનું રહેલું તથા પાછળથી—શાંકરવેદાંતના વિદ્યાસ પછી—વિકાસ પામેલા વિચારોને વિધારણ્યસ્વામી આરોપ કરે છે એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં સર્વ ઉપનિષદોમાંથી એક જ પ્રકારનો સુસંબદ્ધ દર્શનિકવાદ કાઢવો હોય તો આમ જ કરવું પડે એ સમજનવ એવું છે. દાખલા તરીકે પહેલા અધ્યાયમાં એતરેય ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન છે. ઐ. ઉ. ૬.૩ નિર્ણયસાગરના નાના ઉપનિષદના શુદ્ધ આવે છે તેનાં પાંચ પાનાંનું અથવા ૨૯ ગદ્ય વાક્યોનું બનેલું છે. હવે વિધારણ્ય સ્વામીએ એવું વ્યાખ્યાન ૧૦૮ શ્લોકોમાં કરેલું છે એટલું જ નહિ પણ મૂળમ કેટલીક પુનરુક્તિ છે તે અનુભૂતિપ્રકાશમાં હોડી દીધી છે. ત્યારે વિધારણ્ય સ્વામીએ આ વિસ્તાર શી રીતે કર્યો? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પણ દાખલો જ આપવો પડશે. ઐ. ઉ. ના આરંભમાં જ કહ્યું છે કે આત્મા યાદ્યમંકપદ્યામ આસીદ્યાન્વર્તિકચન મિદત્ । આ વાક્યનું વ્યાખ્યાન શ્રી વિધારણ્ય સ્વામીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:

“ સૃષ્ટિની પૂર્વે આત્મા જ હતો, તે પણ એક જ, નામ તથા રૂપથી રહિત અન્ય (આત્મા) વિદ્યમાન નથી. વળી અન્ય જડ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી.” (શ્લોક ૧)

“ પ્રકૃતિને માયા જ જાણે તથા મહેશ્વર—પરમાત્માને જ માયાનો અધ્યક્ષ જાણે એમ અન્યત્ર શ્રુત્યન્તર વિગે વધુવેલી માયા પરમાર્થતઃ વિદ્યમાન હોતી નથી.” (૨)

મતલબ કે ‘પ્રકૃતિને માયા જાણવી’ (માયા ॥ પ્રકૃતિ વિદ્યાત્) વગેરે ખીટી શ્રુતિમાં મહેશ્વરથી માયાને જુદી કહેલી છે એનો ઉપરના ઐ. ઉ. ના ‘સૃષ્ટિની પૂર્વે આત્મા એક જ હતો વગેરે વચન

સાથે વિરોધ આવે છે તેનું સમાધાન માયા પરમાર્થતઃ નથી એમ કહીને ક્યું ત્યારે વ્યવહાર કેમ સિદ્ધ થાય એ શંકા ઉત્પન્ન થતાં “અનૃત (માયા) નિસ્તત્ત્વ હોવા છતાં વ્યવહારાર્હ છે” (શ્લો. ૪) એહે કહીને એ ‘નિસ્તત્ત્વ માયા નિદ્રા પેઠે જગદ્ગતી બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરે છે’ અને “આ આત્મા નિર્વિકાર હોવા છતાં તેણે માયાવૃત્તિથી લોકસૃષ્ટિનો સંકલ્પ કર્યો (શ્લો. ૫-૬) એ રીતે સમાધાન ક્યું છે. ઉપનિષદના સર્વક્ષત્ત્વ લોકાન્નસૃજા એ શબ્દોનો અર્થ આમાં આવી ગયો.

મને લાગે છે કે આટલાથી મારું વક્તવ્ય સમજશે. અધ્યાત્મ-પ્રકાશમાં ઉપનિષદોનો શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પોતાના સમયના શાંકરવેદાંતને માન્ય અર્થ બતાવ્યો ઉતાર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ દુઃકામાં સંરક્ષ રીતે અને સરલ ભાષામાં ઉતાર્યો છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું જ નહિ પણ ઉપનિષદસાહિત્ય ઉપરનું તથા વેદાંતસિદ્ધાંત ઉપરનું એ સમર્થ આચાર્યનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વેદાંતનો શોખ હોય તેણે જોવા વિચારવા જેવો આ ગ્રંથ છે.

મૂળ વિષે આટલું બસ છે. દરે એ શબ્દો ભાષાંતર વિષે. ઉપર એ શ્લોકોનું ભાષાંતર દાખલા તરીકે ઉતાર્યું છે એથી શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર ઘોઝની ભાષાંતર શૈલી વાંચનારના ખ્યાલમાં આવી હશે. વિશેષમાં એમણે પ્રત્યેક શ્લોકના શબ્દોનો અન્યથા દર્શાવવા શબ્દો ઉપર ૧-૨-૩ એમ આંકડા મુક્યા છે અને ગુજરાતી વાંચકરચનાની થોડી ક્ષતિ સહન કરી લઈને પણ અર્થ એ જ ક્રમમાં આપ્યો છે. આથી એણે સંસ્કૃત જાણનાર છતાં આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છનારનો માર્ગ સુગમ કર્યો છે. ભાષાંતરની ભાષા વિષે ખાસ કંઈ કહેવાનું નથી. શાંકરવેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો તો અનિવાર્ય છે. ભાષાંતર કરતાં મૂળ શ્લોકોનો ઉપર કહ્યું તેમ શબ્દાર્થ જ આપ્યો છે. પોતા તરફથી તેનું કંઈ વિવેચન ક્યું નથી. પણ એ શ્લોક વચ્ચે સંબંધ દર્શાવતો અથવા પછીના શ્લોકનું પ્રયોગન

દર્શાવતો દુકો પ્રવેશક ઘણું ફરી સંસ્કૃત દીકાના અનુવાદરૂપ બે
 શ્લોકો વચ્ચે આપ્યો છે ખરો. આ ઉપરાંત પાનાંને છેડે દુકો
 ટિપ્પણો આપ્યાં છે જે વાંચનારને ભાષાંતર સમજવામાં સહાયક થાય
 એવાં છે.

વિશેષમાં જાનનગરના યુર શ્રી કૃષ્ણલાલજી ભગવાનજીએ અંથની
 વિષયાનુક્રમણી જેવી પ્રસ્તાવના લખી છે. ઉપર એટલું જ કહેવાનું
 છે કે જેઓને વેદાંતનો શોખ હોય અને મૂળ સંસ્કૃત અથવા પોતાની
 મેળે વાંચી શકે એમ ન હોય તેઓએ આ અનુભૂતિપ્રકાશનું ભાષાંતર
 જરૂર વાંચવું. એથી મૂળ વાંચવા જેવો રસ આવશે અને વેદાંત
 પ્રક્રિયાનો સારો બોધ થશે. મૂળ જ વાંચવા ઇચ્છનાર માટે પણ આ
 અંથ ખોટો નથી. મૂળની નકલ આટલી સસ્તી કે આટલી સુલભ
 આજ નહિ રે...

શુદ્ધાદૈવ સિદ્ધાન્ત પ્રદીપ—કર્તા મગનદાસ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ.
 એ ટિપ્પણ હમેરી સરોધન કરનાર શ્રી ગોવિંદલાલ હરગોવિંદ ભટ્ટ. એમ
 એ પડોદરા પ્રકાશક-વાલીલલ નગીનદાસ શાહ, ખી એ એલએલ ખી.
 ત્રીએ બોઈવાડા મુબલ ૨ કિમલ ૩ ૧-૮-૦ ૬ સ ૧ ૩૦

પુષ્ટિમાર્ગના ચુસ્ત અનુયાયી અને શુદ્ધાદૈવ મિદ્ધાતના માર્મિક
 વિદ્વાન સ્વર્ગવાસી (અથવા એ માર્ગની પરિકાષામા ગોનોકવાસી)
 મગનદાસ ગણપતરામ શાસ્ત્રી સ્મારકમાળાના પ્રથમ અથાક કપે એ
 વિદ્વાનનો લખેનો ઉપનો. અથ પ્રમિદ્ધ થયો એ થોમ્સ જ થયુ છે
 મૂળ આ અથ શુદ્ધાદૈવ માર્ગના ઉપોદ્ધવાતરપે લખવામા આ-યો
 હતો પણ પ્રેટના નમયથી એ અપ્રાપ્ય હતો અને શુદ્ધાદૈવને એટલે
 શ્રી વલ્લભાચાર્યન મતનુ લગભગ સંપૂર્ણ છતાં સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ
 એ નપ્રાપ્યના પ્રમાપૂર્ણ અથોના શબ્દો કે વિચારોને ઉતારીને કરેનું
 હોવાના કાણે એ માર્ગના સિદ્ધાન્તના જિજ્ઞાસુઓને ધણો ઉપયોગી
 હોવાથી પુસ્તક ૧૨ે એ ઉપોદ્ધવાત જ ફરી પ્રગટ કરવામા આવ્યો છે.
 અને મૂળમા જ્યાં જ્યાં નરકૃત વાક્યો ઉતાત્વામા આવ્યા છે ત્યાં
 ત્યાં ટિપ્પણમા ગુચ્છતી જાણતર આપવાનું તથા ઉત્તરેઓ ને ધવાનું
 કાર્ય શ્રી ગોવિંદના જ કરેનું છે

ગોનોકવાસી મગનદાસ શાસ્ત્રીએ લખેલું અને પુષ્ટિમાર્ગના આખર
 અથોના પરિકાષામા જ વીતાવું હતું એ પ્રમિદ્ધ છે. એમના અન્યમાં

શુદ્ધાદૈત શાસ્ત્રમાં નિપ્પ્યાત તરીકે તેઓ પ્રખ્યાત હતા એટલે એમને સ્વેચ્છા અંથ પ્રમાણમૂલ હોય એ નિર્વિવાદ વાત છે.

આ અંયરચનાની પ્રકૃતિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે અંયકર્તાએ ભૂમિકામાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. 'શુદ્ધાદૈત માત'ક નામનો અંથ દારીના ગોસ્વામી શ્રીગિરધરજી મહારાજે લખેલો તે ઉપર તેમના આશ્રિત પં. રામકૃષ્ણભટ્ટએ પરિષ્કાર રચ્યો અને ગોસ્વામી શ્રીવૃક્ષિંદલાલજી મહારાજની આગાથી તેમના શાસ્ત્રી ગોલોકવાસી જગનલાલ અમરજીએ તેનું સુગરતી ભાષાંતર કરેલું. અલગત ભાષાંતરકારે કવચિત્ કવચિત્ ભાષ્ય, નિબંધ, વિદ્યુત્તમંડ, આવરણ્યમંગ પ્રભૃતિ આકર અંથોનો આશય સંગ્રહી ભાષાંતરમાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

મૂળ અંથકારનો આશય શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરી, ધર્મર મત માત્ર હોયમસ્ત છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો હોદ્દને પ્રારંભમાં એ શ્લોક વડે મંગલાચરણ, ૧૯ શ્લોક વડે સ્વસિદ્ધાંતપ્રતિપાદન, બાસક શ્લોક વડે પરમતવિચારણા અને બાર શ્લોક વડે સ્વમાર્ગસ્થ યાત્રી અને ભક્ત ઊભયની હલપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ એ પ્રમાણે રચના કરી છે. પણ આ પ્રતિપાદન કાંઈક કુંકું લાગવાથી મહારાજશ્રીએ શ્રીમદ્ વશ્લ-ભાઆર્યનાં વચ્ચનામૃતની તાત્પર્યપરોક્ષાણુ દિશ્શન કરાવવાની આજ્ઞા કરી અને ગોલોકવાસી મગનલાલ શાસ્ત્રીએ એ આજ્ઞા માથે ચડાવી લઈ આ ઉપોદ્ધાત લખ્યો હતો, જે હવે શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતપ્રદીપ નામથી જુદા અંથરૂપે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આ અંથમાં કુલ બસો પાનામાં વીસ પ્રકરણો છે. આ પ્રકરણોનાં નામો સચક હોવાથી નીચે ઉતાર્યા છે: ૧ અલ્પમર્વધર્મતત્વ, ૨ વિરુદ્ધસર્વધર્મશ્રિયત્વ ૩ અલ્પસર્વકર્તૃત્વ, ૪ અલ્પમત વૈષમ્ય નૈર્ધૃત્ય-દોષપરિહાર, ૫ અલ્પમગલન્યત્વ, ૬ અક્ષર અલ્પસ્વરૂપ, ૭ અવસ્વરૂપ, ૮ અવનિત્યત્વ, ૯ અવધાતૃત્વ, ૧૦ અવપરિમાણ, ૧૧ અવકર્તૃત્વ બોક્તૃત્વ, ૧૨ અવંશત્વ, ૧૩ અવઅલ્પાનેક, ૧૪ જગત્સત્યત્વ, ૧૫

જગત્સંસારભેદ, ૧૬ અવિકૃતપરિણામવાદ ૧૭ આવિર્ભાવતિરોભાવવાદ, ૧૮ પરમત યદી શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતનું વૈલક્ષણ્ય—(ક) શાંકરમતથી વૈલક્ષણ્ય, (ખ) ભાસ્કરમતથી વૈલક્ષણ્ય, (ગ) રામાનુજમતથી વૈલક્ષણ્ય, (ઙ) શૈવમતથી વૈલક્ષણ્ય, (ચ) માધ્વમતથી વૈલક્ષણ્ય (ઞ) નિમ્બાર્કમતથી વૈલક્ષણ્ય, (જ) શાક્તમતથી વૈલક્ષણ્ય, ૧૯ ભક્તિસામ્રાજ્ય, ૨૦ પુષ્ટિશિખર.

અહા. જીવ અને જગત્ એ ત્રણેયનો પેરપર સંબંધ, મોક્ષનું સ્વરૂપ તથા મુક્તિનું સાધન વગેરે આ દેશના દાર્શનિક વિચારના સામાન્ય વિષયો વિશે શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતનો શો મત છે તે ઉપરના પ્રશ્નોમાં કહ્યું છે. અને પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓમાં જે દાર્ધ પોતાના માર્ગની દિશાસૂચીના જિજ્ઞાસુ હોય તેઓએ આ ગ્રંથ અવશ્ય સંગ્રહી વાંચી વિચારવો જોઈએ. આવડા નાના ગ્રંથમાં સ્વમાર્ગના સિદ્ધાંતનું રહસ્ય ભર્યું હોય એ ઓછો લાભ નથી.

આ ગ્રંથ તટસ્થ દષ્ટિથી નહિ પણ સ્વમતાગ્રહની દષ્ટિથી લખાયો છે એ જાણ કર્યું જ છે. પરિણામે એમાં સ્વસિદ્ધાંતનું વિવેચન નથી, કથન જ છે અને એમાં પરમતનું જે વિવેચન છે તે પણ પરમતની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા માટે નથી પણ પરમત કરતાં સ્વમતની ઉત્તમતા દેખાડવા માટે છે. વળી નિરૂપણમાં જેમ તટસ્થદષ્ટિ નથી તેમ અતિહાસિક દષ્ટિ પણ નથી. પરંતુ ગ્રંથકર્તાનું લક્ષ્ય જ મર્યાદિત છે. અને પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી જેઓ ન હોય તેઓ ગ્રંથની આ મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને વાંચે તો પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો શા છે તે જરૂર સમજી શકે.

એક બીજી વસ્તુ પણ જોવા જેવી છે. અને તે એ કે રામાનુજનહિ સર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ શાંકરમત જેને પુષ્ટિમાર્ગીઓ માયાવાદ કહે છે તેનું ખંડન કરવાનો ખુબ પ્રયાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથ જોતાં પણ એ હકીકત સ્પષ્ટ દેખાશે. આ સ્થિતિનાં કારણો અતિહાસિક

છે. અહિં એ વિષયની ચર્ચાનો પ્રસંગ નથી. વળી મેં વૈષ્ણવધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં એ ચર્ચા કરેલી છે. છતાં આ અવલોકન પુરું કરતાં એક નવ સૂચના કરવાની ઈચ્છા થાય છે ખરી કે શંકરાચાર્યોદિ આચાર્યોએ ફિલસૂફીના પ્રદેશમાં થયેા પ્રકાશ નાખ્યો છે અને બ્રહ્મની પ્રગતને અનેક રીતે એ પ્રકાશ પથપ્રદર્શક યશો એ નિઃસંદેહ છે. પણ આ જમાનામાં દાર્શનિક સાહિત્યના વિદ્વાનોએ પ્રાચીનોએ કરેલી દલીલો ઉતારીને જ સંતોષ ન માનતાં અત્યંત દાર્શનિક વિચારોની પરસ્પર તથા પાશ્ચાત્યદાર્શનિક વિચારો સાથે તુલનાદ્વારા તથા પ્રમાણુચાત્રની ક્સોટીવડે યથાસંભવ પરીક્ષા કરવાની દિશામાં પ્રયાશ કરવાનો વખત આવી ગયો છે.^૧ શ્રી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનુ જ્ઞેવાના પ્રયત્નો એ દિશામાં પ્રથમ પગલું છે. ફિલસૂફીના શુજરાતી અભ્યાસીઓ પાસે આપણે શા માટે આશા ન રાખીએ ? સ્વમાર્ગને પોતાની વિદ્વાનો લાભ લેશે આખે, પણ બહારના વિશાળ જગત તરફ પણ દષ્ટિ રાખે એટલી જ શુજરાતના વિદ્વાનોને વિનંતિ છે.

૧ સ્વલગ્ન પરીક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવવા માટે અહિં અવલોકનવિષય અંધમાધી એક જ દાખલો આપીશ. માધ્વમતથી વૈલક્ષણ્ય નિરૂપતાં પૃ. ૧૩૬-૩૭માં હવુ છે કે “તૈત્તમતમાં જન અંશ ખરો, પણ તેથી જ જનને બ્રહ્મથી વિભેદ, બ્રહ્મવાદનાં અંકારોથી બાધથી અનન્યતાનુરૂપીકારી છે.” મતલબ કે અંકારોથીબાધને જ એક આચાર્ય તૈત્તેષીયક અને ૩ ન્યારે બીજા અદ્વૈત પાંચક માને છે. પરિણામે જે મતગતી નથી તેને તો અહીં રૂબરૂ પ્રમ.હુ અર્થહીન ત્યારે એ સ્વાભાવિક છે.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ દ્રોષપણ પ્રજાની ચડતીપડતીના ક્રમમાં તેના ઇતિહાસની ઉપયોગિતા વેપાન્માં નામાની કે ચિદ્રિત્તિમાં નિદાનની ઉપયોગિતાને મળતી છે એ 'મત્ત આ જમાનામાં સંપૂર્ણ સ્વીકારાય છે હેલ્યા થોડા વર્ગોથી પ્રવૃત્તિમાન, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાનો રીવાજ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે અને આ રીવાજ સાથે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ વધારે વધારે નિર્ભર, તટસ્થ તથા સત્યલક્ષી બનતી જાય છે જે કે-આ દૃષ્ટિને સંપૂર્ણ શુદ્ધ બનતા વખત લાગશે.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ગમે તે કાલુથી હાલમાં જેને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે એવો કાલાનુક્રમને અનુસરતો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ લખ્યો-નથી પણ તે તે સમયના નાદિત્યમાં તે તે સમયના લોકના નમનજીવનનું એવું આબાદ પ્રતિબિંબ પાડતું છે કે માન કાલાનુક્રમનું હાડપિ નરમળી આવે તો ઇતિહાસનું સુદરે જીવતું શરીર સહેજે બની જાય ઇશ્વર કૃપાથી આપણા પ્રયત્ન વગરજ, સિનાનેખો, તામ્રનેખો, સીંદાઓ, પુત્તણોની વરાવળીઓ, પ્રાચીન ગ્રંથોની પુષ્પ કાઓ, પરદેશી મુસાફરોની નોંધો વગેરે કાળાનુક્રમ ધડવામાં ઉપયોગની સાધનો જગતમાં ત્યાં હતા અને જે નાગે (અદા-માં રાતમ્માં અન્તમાં) આપણી પુરૂં અત્યંત હતવીર્થ યદ્ય ગઈ હતી તે કાળે આ વિચયના પ્રવીણ બુદ્ધિરાજા પાશ્ચાત્યોના હાથમાં આ નાધનો આવ્યા લગન ૧૦૦ વર્ષ સુધી મકેન કરીને કાળાનુક્રમનું હાડપિ ન-પ્રાશ્વત્ય વિદ્વા-

નોએ 'કુલુ' થયું. સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન વીન્સેન્ટ સ્મીથે ઈ. સ. ૧૯૦૪માં પ્રાચીનભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લખીને આ હાડપિંજરમાં શુભ મુક્યો.

આ પરાંચીન, લગભગ નિરક્ષર તથા આહ્વાણેન્દ્રિ ધૂર્ત વિદ્યામાં કચરાએલા દેશને તે વળી ઇતિહાસ શો હોય ? એવી આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પરદેશીઓની રૂઢ માન્યતા ઉપર સ્વ. વીન્સેન્ટ સ્મીથના પુસ્તકે હલ્લો કર્યો. આ પુસ્તકની ૧૯૧૪માં ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે એ ઉપરથી આ દેશનો ઇતિહાસ પણ જાણવા યોગ્ય છે અને એના પશ્ચુ વાંચનારાં છે એ ખાતરી થઈ એટલે આ દિશામાં પાઠ્યાત્મ્યે વધારે વધારે ચાલો કરવા માંડ્યા.

સ્વ. વીન્સેન્ટ સ્મીથના પુસ્તકથી વધારે સવિસ્તર તથા પ્રાચીન સાહિત્ય તથા પ્રાચીન કળા ઉપરથી પ્રાચીનભારતનાં શ્વેતાં-હાલતાં ચાલતાં શરીરની જે ચથાર્થ માહિતી મળે છે તે માહિતી આપીને પ્રાચીન ભારતવર્ષનો ખીજ દેશોના જેવો સવિસ્તર ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાની યોજના કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીએ કેટલાંક વર્ષ ઉપર કરી હતી. એના ફળરૂપ પ્રાચીન વર્ષના ઇતિહાસનો પહેલો ભાગ (The Cambridge History of India Volume I Ancient India Edited by E. J. Rapson.) ગયા વર્ષમાં જહાર પડ્યો છે. આ ગ્રન્થમાં ઉપર કહેલો કહેલો સાજ થયો છે, અથવા દેશના પુત્રો પોતાની માતાની જે શ્વેતી છાંતી જોઈ શકે તે ખીજઓ દ્રાઈ દિવસ ભેંધ શકે કે કેમ એ પ્રશ્નને જાણુ ઉપર રાખી, દેશના પુત્રોએ અવસ્ય કર્તવ્ય જતાં હજી સુધી ઉપેક્ષિત કરેલું આ આદ્ય કૃત્ય પર દેશીઓને હાથે કેડું થયું છે તેનીજ હુંગમાં સમાસોચના કરીએ.

આ દેશનો આખો ઇતિહાસ ■ ભાગમાં લખવાની કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીએ યોજના કરી છે. પહેલા ભાગનાં વેદ્યાયો પ્રાચીનનર નનવર્ષી આરંભી ઈ. સ. ના પહેલા શતકના મધ્ય સુધીનો ઇતિહાસ આપેલો છે. ખીજા ભાગમાં ઈ. સ. પહેલા શતકના

અધ્યક્ષી આરબી મુનનમાની સમયના આગ્રહ મુધીનો ઇતિહાસ આવે. ત્રીજી ચોથા ભાગમાં મુનનમાની મમયનો ઇતિહાસ અને પછીના એ ભાગમાં ખ્રીષ્ટીય મમયનો ઇતિહાસ પ્રગટ થશે.

ચોરના મન્મ છે મુમલમાની મમયના તથા ખ્રીષ્ટીય સમયના ઇતિહાસ માટે આધનો વિપુલ છે તથા જેમ જેમ કાળ વર્તમાનને નજીક આવતો જાય તેમ તેમ અવિસ્તરે વર્ણન વધારે મળવિત તથા વધારે ઉપયોગી એ વાત ખરી છે, પણ ઓઝામાં ઓઝા અઢી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ જોટલા પાનામાં તેટલા જ પાનામાં પછીના હસો કે માત્રો વર્ષનો ઇતિહાસ અને છેલ્લા દોઢો-બસો વર્ષનો ઇતિહાસ પણ એટલા જ પાનામાં એ સ્થિતિ જન કદગી લાગે છે પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે વધારે માહિતી દુર્લભ છે અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વિશે સુલભ છે એ સ્વીકૃત બળ કમુલ રાખીએ, પણ આ દેશની આખી હોંદુ વસ્તી (મુખ્ય કનકતા, મદ્રાસ વગેરે શહેરોમાં વસનારી નહિ પણ માત્ર લાખ ગામોમાં વસનારી) હજી પ્રાચીન-પૌરાણિક નાત વર્ષના વાતાવરણમાં દૂર છે ફરે છે, જ્ઞાન લે છે અને શ્રવે છે, આરે મુનનમાન વસ્તી એ પૌરાણિક વાતાવરણમાં વિચિત્ર રીતે બળી ગયેના મુનનમાની મમયના વાતવણમાં શ્રવે છે. ખ્રીષ્ટીય મમયના ઇતિહાસે દેશના આર્થિક તથા રાજકીય શવનમાં વિશાળ પરિવર્તનો કર્યા છે પણ આ દેશની વસ્તીના એક અતિ અલ્પ અંશને બાદ કરતાં બાકીની વસ્તીના બીજા શવનને હજી નજીકે ૨૫૦૦ વર્ષો છે આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખી આ દેશનો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ પણ તે કેમથી કે આકેન્દ્ર રીતે કરે આ દેશના પુત્રોમાં ગુણ, તટસ્થ ઇતિહાસ દ્રષ્ટિ હોય અને તેઓ લખે-૧ખી રાકે ત્યારે આ દેશનો-રાગરૂપ દેશનો નહિ-પણ સ્વતા દેશનો ઇતિહાસ આપ શુંને વાચના મળે.

ખ્રીષ્ટીય મુનીનમાનીના આ ઇતિહાસનો પહેલો ભાગ બધી બાલ રીતે નુ-૨ ૬ મગજ નન્મ, બાપ ન સ, ૧ખાણની બાપ નરમ,

પુત્રું મળ્યુત તથા મળવું, અનુક્રમણિકા સાથે ૭૩૬ પાનાનો મોટો અન્ય અને પાંચ નકશાઓ તથા છેવટમાં ૩૪ ચિત્રોનાં પાનાંઓ, એ બધું કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીને શોભે એવું અને આપણે એવું ક્યારે કરી શકશું એ વિષે વિચારમાં નાખે એવું છે; પણ ચિત્રો માટે સર દોરાબ તાતાએ મોટું દાન આપ્યા છતાં પુસ્તકની રૂ. ૩૫ કિંમત એ આ ગરીબ દેશને વધારે પડતી લાગે તો નવાઈ નહિ. પણ યુન-
રાતીમાં કચરા જેવા કાગળ તથા તેરી જ છપાઈમાં પ્રગટ થતાં નિર્માલ્ય તદ્દન નકામાં વાર્તાના ચોથાંઓની જે મોટી કિંમત હમણાં હમણાં આ દેશમાં લેવાય છે તે જોતાં તો આ કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી પ્રેસને શો દોષ દેવો ?

હવે પુસ્તકના અંતરંગ ઉપર આવીએ. આખું પુસ્તક કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના અધ્યાપક ઇ. જે. રેપ્સનની હેપરેખ નીચે તૈયાર થયું છે. સમગ્ર યોજના-યથો વિષય કેટલા વિસ્તારથી તથા કોની પાસે લખાવવો તે પણ એમની જ હશે. યુનીવર્સિટીની પમંદગી યોગ્ય છે. અધ્યાપક રેપ્સન મહાશયે તે તે વિષયનાં પ્રકરણો તે તે વિષયના ખાસ પ્રવીણ પંડિતો પાસે લખાવ્યાં છે. આ પદ્ધતિમાં અનેક વિદ્વાનોના જ્ઞાનનો લાભ મળે એ લાભ દેખીતો છે પણ એક જ વિદ્વાનને હાથે લખાતા અંકમાં એક જ કારીગરને હાથે લખાયેલી ભૂતિ પેઠે વિવિધ અંગોની સુસંબદ્ધતા અને પરસ્પર યોગ્યપ્રમાણ્યતા આવીને જે સૌન્દર્ય પ્રગટ થાય છે તે આ યોજનામાં સંભવતું નથી. હુંકામાં 'એન્સાઇક્લોપીડીયા'ને યોગ્ય આ પદ્ધતિમાં એક વિદ્વાનની પ્રતિભાથી આખો અન્ય સજીવ થઇને દીપ્તિ રહેવાનો અવકાશ રહેતો નથી. પ્રસ્તુત અન્યમાં અન્ય હથેલીમાં લખવાનો હોવાથી હથેલી કે અમેરિકનનેજ પસંદ કરવા પડ્યા છે. જે કે કેટલાક વિષયોને જર્મન કે ફ્રેંચ વિદ્વાનોને હાથે વધારે સારો ન્યાય મળ્યો હોત. વળી ભારત-વર્ષના વિદ્વાનોએ મુખ્યત્વે હથેલી પાંચનારાઓ માટે અંક લખેલા હોવાથી જે જે વિષયોમાં એ લોકોને વધારે રસ આવે, તેઓની

આભિમાનિકા વૃત્તિ વધારે તપ્ત થાય તે તે વિષયોનાં પ્રકરણો વધારે વિસ્તારથી લખાયાં છે. દાખલા તરીકે અલેક્ઝાન્ડરની ચડાઇ. બાલ્કીકના યવનોનું રાજ્ય વગેરે પરદેશી આક્રમણોએ ભારતવર્ષના એક નાના ભાગનેજ સ્પર્શ કર્યો છે અને આ દેશના જીવનને તો નહિ જેવો જ સ્પર્શ કર્યો. હશે છતાં આ ગ્રંથમાં એ વિષયનાં પ્રકરણોએ ઘણી જગ્યા રોકી છે. આ દક્ષિણિન્દુનો એક ખીજો દાખલો જેવો હોય તો આ દેશની પ્રાચીન કળાને લગતાં છેલ્લાં પ્રકરણમાં કળાના ઇતિહાસની નોંધ સરસ માહિતી વાળી હોવા છતાં બાલ્કીકના યવનોની અસર સાખીત કરવા માટે ભરહત, સાંચી, કાલ્હા, વગેરેના સમયને, જે રીતે સર જે. એચ. માર્શલે પચાસ વર્ષ જેટલો, આધુનિક સમયની સમીપ ખેંચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે જેવા જેવો છે. જેમ અને તેમ પ્રાચીનતા ઓછી કરવાની પ્રાચીન વિદ્વાનોની જાણીતી વૃત્તિ કીધનાં વૈદિક પ્રકરણોમાં બહુ જોરદાર રૂપે દેખાય છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ની આસપાસ આર્યો આ દેશમાં આવ્યા અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ ની આસપાસમાં સરસ્વતી અને દ્રવદતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસવાટ કરી જુનામાં જુની ઋચાઓ રચી તે પછીનાં ૬૦૦ વર્ષમાં આર્યોએ ભગવાન બુદ્ધના વખત પહેલાંનું સમગ્ર વૈદિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું, હિમાલય અને વિન્ધ્યની વચ્ચેના આખો પ્રદેશ છેક અંગ અને કલિંગ સુધીનો વિશાળ પ્રદેશ, જંગલો, જંગલી પશુઓ અને જંગલી મનુષ્યોને દૂર કરી ખેતી ચોખ્ખી બનાવ્યો. એ પ્રદેશમાં અનેક નગરો, ગામો અને રાજ્યો વસાવ્યાં, આ બધું એ વખતનાં સાધનોથી, એ વખતની જંગલો, જંગલી પશુઓ અને જંગલી મનુષ્યોની અસહાયક મુશ્કેલીઓની સામે થઇને ફક્ત ૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં કર્યું એ તે વખતના આર્યોની ઉત્સાહ શક્તિ, ઉદ્યોગ શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિને ધન્ય છે. આ દેશની પ્રાચીનતા ઘટાડવાના વેગમાં આ રીતે આપણા પૂર્વજોની અપૂર્વ પ્રશંસા થઈ જાય છે એ કદાચ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જુલો જતા હશે.

આવા આવા દૃષ્ટિભેદો ધણા હોવા છતાં એટલું કબુલ કરવું
 મેંદબાએ કે નમન ગીતે આ પહેલાંના આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશેના
 ધ્યાનપાત્ર તથા પ્રાચીન કે તા. આ સમયમાં વધારે શુદ્ધ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિ
 આપવા છે તટસ્થતા સાચવના પશુ ધણા પ્રયાસ કર્યો છે, અનેક મૌલિક
 બાબતોમાં આપણી અદેશી પણ સાચી દ્રષ્ટિ સ્વીકારી છે. અલબત્ત
 બધા પ્રશ્નો નરખા મર્મગ્રાહી નથી રૂહીસરેલીઓ બોદ સમય
 વિશેના માત્ર તથા આઠ પ્રશ્નો નવું શ્રેષ્ઠ છે, બ્યારે બૂગોળ
 વિશે પહેલુ પ્રશ્ન પ્રાચીન ઇતિહાસ ક્રમમાં અર્વાચીન
 ઇતિહાસને વધારે યોગ્ય હોઈને મનિષ્ક છે પણ દરેક પ્રકરણ આજ
 સ્થિતિ સુધીના તે તે વિષયના રોધખોળના પશ્ચિમના સારરૂપ હોવાથી
 અત્યંત વિચાર અને વિવેચનને યોગ્ય છે. આઈ આઈ નવી કલ્પનાઓ
 પણ હાખત થઈ છે. વખના તરીકે વિક્રમ સવત્તી શરૂઆત પહેલાં
 રામગામ એકીકથી થઈ એ સગ માથાંબની કલ્પના આ સમયમાં સ્વી
 કારવામાં આવી છે. આવી આવી અનેક બાબતો ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા
 થવી નેંદબાએ પણ આપણામાં આપણા દેશ વિશે જેટલું મિથ્યાભિ
 માન છે તેની ઇતિહાસિક દૃષ્ટિ કે શોધખોળની વૃત્તિ કે આવા સમર્થ
 અથો લખવા જેટલી શક્તિ કે વાચનાર વર્ગમાં આવા વિષયોની યોગ્ય
 રૂંદે કરવાની શક્તિ મળી નથી. એટલે કેઈ ચર્ચા થશે તો તે દુરોપ
 અમેરીકામાં થશે. આપણે નિરુત્સાહ સાક્ષી થઈ આપણામાં આપણા
 દેશ વિશે ખરી અસ્મિતા-ખોટા હબરો નહિ પણ જીવને પોતાના
 સરીરમાં હોય છે તેવી આપણી આખી પ્રજાને આપણા દેશમાં અ
 નિમિતા બ્યારે ભગતો ત્યારે જ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર ખરી રીતિ
 નિયમ પામશે પોતાના બાલ્યમળના અને યૌવનના સ્મરણમાં વ્યક્તિને
 જેવો ત્ય આરે તેવો જ એ ખરી અસ્મિતાવાળી પ્રજાને પોતાના
 ઇતિહાસમાં આવે છે.

૩૪ તની વાચનારી આલમ પણ હજી વાર્તાના અમથી કે ચાતુ
 ના રૂઢી સચાના સ્તથી રૂઢ થાય છે, એથી વધારે ઉચા, ખારે કે
 શાન્તીય વિરોધના ડગગતની સ્વચ્છિતિ હજી ભગ્ન થઈ નથી.

પુરાણોમા ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ) સરોધક લેખક —
ઉમાશંકર જોષી, પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યા સંસ્થા, અમદાવાદ વિ. સ. ૨૦૦૨,
ક્રીમત ચાર અપિયા

ગુજરાત વિદ્યામંડળ (બુનુ નામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી)
એ ગુજરાતી લાપાદાગ હિચ અધ્યાય અને મશોધનને ખીલવવા
કેલાક મમયથી જે પ્રવૃત્તિ આદરી છે અને તેને અગે કેટલાક વિદ્યા
નોને અથો લખવાનુ કામ પણ મોખુ હતુ તેમા શ્રી ઉમાશંકર
જોષીને આ 'પુરાણોમા ગુજરાત' લખવાનુ કામ સોખુ હતુ. ગુજ-
રાત વિદ્યામંડળ (ગુ.વિ.સો.)ના અગમ્ય શેર બો જે. વિદ્યાભવન
ના અધ્યક્ષ શ્રી રમિનાલ પરીખ આ પુસ્તકના આનુખમા કહે છે
છે તેમ હિચ અધ્યાય અને મશોધન વિભાગ અગે મશોધનની
ચોજના વિચારાતી હતી ત્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસને સ્વાભાવિક રીતે
મહત્વનુ સ્થાન આપવામા આવ્યુ હતુ અને ઈ.સ. ૧૯૫૬મા
પ્રમ્ત યથેન રામમાનાથી ચારબી તે તે વખતે ચાવડપત્રાધ માધનો
કિપ થી ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખી પ્રમ્ત કવાની જે પ્રવૃત્તિ ચાની છે
તેમા ગુજરાત વિદ્યામંડળે મહત્વનો ફાજો આપ્યો છે હલ્લા રાણામા
ઈ.સ. ૧૯૫૭-૭૮ મા બે ભાગમા પ્રમ્ત યથેન ગુજરાતનો મધ્ય-
કાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ" અને પછી ૧૯૪૫મા પ્રમ્ત યથેન 'ગુજ-
રાતનો નારદૃતિ ઇતિહાસ'—છેલ્લામ યુગ પહેનો ભાગ એ અન્યોને
ગણાવી રાખાય

પણ આ અને આવા ના ૧ જે મપૂત અથો પ્રમ્ત યથા છે
તેમા વપારે નાધન-મામદીમા ગુજરાતના ઇતિહાસની સાધન-

સપતિની મનામિ નથી થઈ જતી એ વિદ્વાન સાધનસપતિ સંગો-
ધનની વાદ જોતી જાગેતી પડી છે તેમા પુરાણોમા ખીજ અને
પ્રકારની કાચી ધાતુ નાથે પડેતી ખાસ તો નામૃતિક ઈતદાનને
લગતી સાધન—પતિનું સ્થાન ધણુ મોટું છે અને 'સાધનો નહિ
તો ઇતિહાસ નહિ' એ સ્વન સિદ્ધ સત્ય છે મતનજ ૬ ગુજરાતના
ઇતિહાસને યથાસ્થિત ઉઠેવો હોય તો પહેલા તેની સાધન—સામગ્રીનું
સંગોધન કરવું જોઈએ એ દેખીતું છે આ રીતે વિચાર કરતા ગુજ-
રાત વિધાનભાષ્ય પુરાણોના અપામ્ભાગને તળિયે પડેલી ઐતિહાસિક
સાધન—સામગ્રીનું મરોધન કરવા માર્ગ ઉપાડ્યુ તથા ઉમાશક નેત્રી
જેવા તનસ્પર્શી અભ્યાસીને સોંપ્યુ એ માટે એ સભા ધન્યવાદને પાત્ર છે

શ્રી ઉમાશક નેત્રીએ 'પુરાણોમા ગુજરાત'ના આ પ્રથમ
ખંડમા પુરાણોમાથી ગુજરાતને લગતી ભૌગોલિક સામગ્રી એમી
મુકી છે અને અમરદિ કમ ગણ્યો છે, એટલે એ રીતે જોતા
આ પુસ્તક પુરાણોનાથી તૈરાન કરેલો ભૌગોલિક મેથ છે પણ આ
રીતે તૈરાનક થામા કેટલો નમ પડ્યો હશે એની મ્તપના તો પુરાણો એને
કેટલ વિપુલ સાહિત્ય, એનો જોને ખ્યાન હોય તેને જ આવી રાજ
અઢાગ પુરાણોના આ લાખ મેરોક ગણાય છે જો કે હમે યોગ હવર
વધારે, પછી ગમાવણ અને મહાભાત (હન્વિથ મમેલ) ની ગણના
હચિત રીતે પુરાણ સાહિત્યમા કરી છે એટલે જો કે આચાર્ય રી
આનદ્ય કર મુવની સંગોધન—મર્થના આરભમા થયેતી સચના અતુ
સાગ સન્દ પુરાણ અને મહાભાતને મુખ્ય આધાર તરીકે સ્વીકારેલ
છે, પણ ખીજ પુણો ઉપપુણો અને મહાભાતેની સામગ્રીનો
યથાસભવ લાભ સંગોધકે રીધો છે જ સ્કદ પુરાણમા ગુજરાત વિ
ચક ખીજ મર્થ પણ પુણો ક તા વધારે સામગ્રી છે, જો કે એના
આવા ભાગો છે મોટા ખી મમના અસ્ત જોના અર્વાચીન હોન તો
સભવ છે બ્યારે મહાભાતના અવા ભાગો પ્રાચીનમ હેવને

સભવ છે જો કે પ્રત્યેક ડેખનો સમયનિર્ણય અત્યંત માધન પડે કરવો પડે એવી પૌરાણિક સાહિત્યની સ્થિતિ છે

ઉપર કહેના મુદ્દા જોવા વિરાળ અને ઘણી વાર તો દુર્ગમ પૌરાણિક સાહિત્યમાથી સ્થળનામો જુદા તાત્પર્ય, એક જ સ્થળને લગતા બિન્ન બિન્ન પુણ્યોના ઉલ્લેખોને એક જ પ્રવા એ જ સ્થળના અનેક નામોને એક માથે એવી રેવા, અને એક નામના બિન્ન બિન્ન સ્થળોને જુદા પાડવા, આ બધી પ્રક્રિયાથી આ કોશ તૈયાર કરવામાં આવના બધા શ્લોકો એ વખત જ નહિ, અનેક વખત વાચી જવા, વિચારી રેવા અને જરૂરના ઉદ્દેશો પછી સંગ્રહી રેવા એ કાર્ય જ ઘણા ભારે તમ લાખા વખત સુધી માગે એવું છે પણ ભાઈ ઉમાશંકરે આ કૃત્તા પણ વધારે ઐતિહાસિક ચિંતન માગે એવું મારું પણ કયું છે પહેલું તો પૌરાણિક સાથે વૈદિક સાહિત્ય, મધ્ય સાહિત્યના ત્રણ પાણિનીના સૂત્રો, છૂદ્દત્વ હિતા, મધ્યમીમામા વગેરે મસ્કૃત સાહિત્યોમાથી બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાથી તથા ગ્રીક ખ્યાનોમાથી અને સુવાનશવાગ અને અલખરનીના અહેવાલોમાથી ઉપનંધ માહિતી ઉમેરી રીધી છે તેમજ પ્રાચીન લક્ષીપુર લેખો, તાત્રપરો અને સિક્કાઓમાથી મળતી પ્રમાણુમા થોડી પપ્પ ઘણી ગ્રંથ ભૌગોલિક મામત્રી પણ સંગ્રહી લીધી છે, જો કે એ પોતે જ કહે છે તેમ આવી બહારની માહિતી નિરોપણો રજુ કરવાનો નોખ લેખકને અવાભાવિક રીતે જતો કરવો પડ્યો છે હતા આ બાલ માધન-મામત્રીની મદદથી ગુજરાતના તે સ્થળનામો સબધી પૌરાણિક માહિતીમા ઉમેરો થયો છે એટલું જ નથી પણ એમાં આશ્ચર્ય મળવતા આવી છે વળી મહિષ સ્થળનામોનો નિર્ણય કરવા અર્થ પુરાવિદોએ અત્યાર સુધી કરેલી ચર્ચાઓનો લાભ લીધો છે. રેઓના યોગ્ય લાખા તે નિર્ણયો સ્વીકાર્યા છે અને અચિત્ત પોતાના મતભેદો સમાધુ પણ નિમગ્ન્ય લાખ્યા છે પણ પુરાતત્વીય ચર્ચા પ્રસંગે કે બાલ સાધનોમાથી માહિતી ઉતારતા પોતાનું નધાનદેવ

પુરાણો છે એ લેખક બુલ્યા નથી. પણ પુરાણોમાં યુગ્ગતનાં સ્થળ વર્ણનો જે કાંઈ મળે તે જૂગોળ કે ઇતિહાસ સમજાવવા માટે કહેવા નથી. પ્રાસંગિક ભૌગોલિક ઉલ્લેખો ઉપરાંત બિન્ન બિન્ન તીર્થસ્થળોનાં લાંબાં માહાત્મ્યો પુરાણોમાં મળે છે. દા. ત. ૫. ૨૪ થી ૩૨મ આવન્તિ શ્લોકોનાં ક્યાલ મોક્ષણ નીર્ણ આદિ ૨૪૩ તોર્યોનાં નામો સ્ત્રી પુરાણમાંથી ઉતાર્યાં છે. ધણા આધુનિક વાંચનાગ્રંથોને આવી લાંબી તીર્થનામાવલીઓ નિર્ચક લાગવાનો સંભવ છે. છતાં રમરણમાં રાખવાનું છે કે આ આકસ્ત્રંધ છે. એમાંથી કોઈ સંશોધકને કોઈ કાળે પુરાણોને ઉચલાવવાની આકરી મહેનત લીધા વગર આવી નામાવલી-માંથી પોતાને જોઈતી સાંસ્કૃતિક સામગ્રીનો પત્તો મળી જવાનો જે સંભવ છે તેમાં પણ આવા આકર અંધની સાર્થકતા છે. 'પણ આ અંધની સાર્થકતા આ તેના ગૌણ જેવા અંશમાં જ છે એમ કોઈ ન માને. આ અંશમાં જોવામાં આવતું. ધૌરણિક અન્વેષણ ઇતિહાસના નિર્ણયો તારવવામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, તેના સ્વચ્છ દાખલા ભાઈ ઉમાશંકરે પોતાના પ્રાસ્તાવિક (૫. ૧૪-૧૫) માં આપ્યા છે. તે ત્યાં જ વાંચનાર જોઈ લે.

ઉપર મારે મારી પ્રસન્નતા પ્રકટ કરવાની છે અને તે લાઠ ઉમાશંકરની ઉતાવળથી નિર્ણયો કરવા તરફ ન દોડી જતી શુદ્ધ ઇતિહાસદષ્ટિ માટે. 'અખો-એક અધ્યયન' માં એ શુદ્ધ દષ્ટિ મને દેખાઈ હતી. પણ આ કાર્ય એથી જુદી જાતનું કેવળ સંશોધનનું હતું. અને એનાં પરિશ્રમ, યોગના અને ઇતિહાસદષ્ટિ ત્રણેય સારા સંશોધકોને સંતોષ આપે એટલા પ્રમાણમાં મને તો દેખાય છે.

શ્રી. ઉમાશંકર જોવાએ હમણાં ભો. જે. વિદ્યાભવન અર્થાત્ સંશોધન ક્ષેત્ર છોડ્યું છે, પણ એ તો પહેલા કવિ છે અને પછી વિવેચક-સંશોધક છે. આ વિદ્યાભવન છોડવાથી યુગ્ગતની સંશોધન-પ્રવૃત્તિને હાનિ જરૂર થશે. પણ સર્જનપ્રવૃત્તિને જે લાભ થવાની આશા છે તેથી આ હાનિનો ખેડ દૂર થશે; સર્વથા દેવી સરસ્વતી તો પ્રસન્ન જ થશે. અસ્તુ.

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં અનુમાનો

૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત:—લેખક મણિભાઈ દિવેદી, નવસારી
ઇ. સ. ૧૯૩૬ કિંમત બાર આના.

૮૪ પાનાના આ નાનકડા પુસ્તકના લેખક રા. મણિભાઈ દિવેદી, પ્રસ્તાવનામાં પ્રખ્યાત નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કહે છે તેમ, નવસારીના એક અભ્યાસી પુરાવિદ છે. બાઈ મણિભાઈ દિવેદીને રાજકીય કાર્યને અગે નવસારી અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રુથ કરવાનો પ્રસંગ મળે ॥ અને પોતાને પુરાતત્ત્વનો શોખ હોવાથી ઘણી જુની વસ્તુઓ એમણે જોઈ છે, સિક્કાઓ જેવી વસ્તુઓનો ઠીક સંગ્રહ કર્યો છે અને અન્યથા માહિતીમાં કાંઈક નવો પણ ઉમેરો કરી પાંચ જુદા જુદા લેખો જુદે જુદે સમયે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન તૈયાર કરીને એનો સંગ્રહ 'પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' એ નામથી પ્રગટ કર્યો છે. મતલબ કે આ પુસ્તકમાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેના ગુજરાતનું વર્ણન હશે એવું અનુમાન પુસ્તકના નામ ઉપરથી થાય પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. વસ્તુતઃ લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં સંસ્કૃતિ વાળી વસ્તી હોવાના જે છુટક છુટક પુરાવાઓ કે ઉલ્લેખો મળી આવ્યા તેનો સંગ્રહ કરવાનો અન્યકારે પ્રયત્ન કર્યો છે.

મોહેન્જોડેરો અને હરપ્પાના ખોદકામથી જોને સગળદોન માર્શલ સિન્ધુ સંસ્કૃતિ કહે છે તે સંસ્કૃતિવાળી વસ્તી સિન્ધુ કાંઠે લગભગ

પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં હોવાનો પતો લાગ્યા પછી ઘણા પ્રદેશોના ઝેટલી જ પ્રાચીનતા માટેના દાવા બહાર આવવા લાગ્યા છે. છેલ્લે દાવો પંજાબના ચંદુડરાનો છે. એક તરફથી પ્રાચીન-વેદકાલીન સરસ્વતી કાંઠા માટે દાવો કરવામાં આવે છે. (જુઓ શ્રી. રામભણિ-ગવતું ખંભાતનો ઇતિહાસ) આ અન્યકારે પણ સરસ્વતીનો દાવો રજૂ કરતાં એ પુસ્તકનો જ હવાલો આપ્યો છે. (જુઓ ૫-૪), બીજી તરફથી શ્રી. કરંડીકર નર્મદા કાંઠાનો દાવો આગળ કરે છે, ટોઈ વળી કાઠિયાવાડના કાંઠાને અગ્રેસર કહે છે. પણ ખરું જોતાં મોહો-જો-ડેરામાં જેવું ખોદ કામ થયું છે તેવું ખોદકામ થઈને પ્રબળ અને નક્કર પુરાવાઓ-કલ્પનાઓ અને ફંતકયાઓ નહિ—ન મળી આવે ત્યાં સુધી સંભવની વાત કરી શકાય, પણ, પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે આમ જ હતું એમ ન કહી શકાય અને પુસ્તા પુરાવા વિના ગમે તે રીતે કોઈ પણ દેશને પ્રાચીનતામાં ખેંચી જવાથી સાચી ઇતિહાસ-નિવાસી થી રીતે તપ્ત થાય છે એ જ હું સમજી શકતો નથી. વળી ગુજરાતમાં—ખાસ કરીને કાઠાના ભાગમાં વસ્તી હશે એમ કયુલ કરવામાં આવે તો પણ એ વસ્તી કોની હતી એ બાબતમાં નિર્ણય થઈ શકે એવા પુરાવા નથી. આ મન્યકર્તા માને છે કે 'રાતા સમુદ્રને કઠિ રહેતી જાતિઓએ ગુજરાતમાં આવી કાઠિયાવાડ, સરસ્વતી, નર્મદા કે તાપ્તીના કાંઠા ઉપર પોતાની વસાહતો પંજાબમાં આર્યોનું આગમન થયું ત્યાર પહેલાં ખડી કરી હતી. ' (૫. ૧૭) બીજી તરફથી અમૃત વસંત તખલ્લુમથી લખનાર એક લેખક કહે છે કે હીટાઈટ સંસ્કૃતિના ઉત્પાદકો એશીઆમાઈનરમાં ગુજરાતમાંથી ગયા હતા. (જુઓ ચાર્લસનો ૧૯૩૭ ના ન્યુ-આરીનો અંક).

પણ આવી કલ્પનાઓનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય અતિ અલ્પ છે. (જુઓ મું. જી. ડી. ૧ ભા. ૧ ૫. ૧૧ દિ. ૨ માં આ અન્યકારે આધાર તરીકે જેવું નામ લખ્યું છે તે હેવીટ આહેનના વિચારો વિરે ટિપ્પણીને અંતે આપેલો ટિપ્પણીલેખકનો મત.)

પણ આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવાની મારી ઈચ્છા નથી તેમ એવી જરૂર નથી મારું વક્તવ્ય તો એટલું જ છે કે આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત વિષયની છુટક નોંધો છે, મિદ્ધ નિર્ણયો નથી; અને મારા ધાન્ય પ્રમાણે અન્યકારનો દાવો પણ એટલો જ છે.

એક બીજી વાત, બાર્ધ મણિબાર્ધ દિવેદીને સુચના જેવી, નોંધવાની જરૂર લાગે છે, અને તે એ કે અંતિદાસિક દાવાવાળા પુસ્તકમાં હકીમતની ચોક્કસાઈ ન હોય તો એની કિંમત એકદમ ઘટી જાય છે. આ પુસ્તકમાં એવાં અચોક્કસ અને સંદિગ્ધ પુરાવાવાળા મ્થનો છે. નીચે ઉદાહરણ તરીકે એ ત્રણ દાખલા ઉતાર્યા છે. અન્ય કર્તા લખે છે કે ‘આ સ્તોત્રોમાં શિવના એક લાઝનમાં તેમને વૃષભ-ધ્વજ ગણાવ્યા છે, બ્યારે મહાદેવના સ્તોત્રોમાં તેમને વૃષભારૂઢ નહીં છે એ ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.’ (પૃ. ૧૫)

પણ આવો કોઈ ભેદ સ્તોત્રોમાં છે જ નહિ. બ્રહ્મસ્તોત્ર ગ્લાનક-માં જ શિવપદ્માક્ષરનક્ષત્રમાવાસ્તોત્ર નામના ૧૩૨ માં સ્તોત્રમાં શિવ માટે વૃષભધ્વજ અને ત્રપભારૂઢ બન્ને વાપરેલ છે. જુઓ—

અશ્વર્ત્તચે વૃષેન્દ્રકેતવે નમઃશિવાય ।

ઉક્ષરાજવાહ તે સવા ગતે નમઃ ત્રિવાય । શ્લો-૧૦

અને વૃષદાહ્નો વૃષભારૂઢો મન્મોહધૂલિતવિપ્રહ ।

શ્લો-૫. સ્તોત્ર ૭૩ મુ.

એ રીતે શિવના એમ્મો-આઠ નામો ગણાવતા એય વૃષભધ્વજ અને ત્રપભારૂઢ નામો આપ્યા છે.

(૨) ‘યદુઓ મયુડમાર્ગે ગુજરાતમાં આવ્યા’ એવું કલ્પન કરવી ગુજરાત બા. ૨ માંથી ઉતાર્યું છે. પણ મન્વી ગુજરાતના લેખકે કોઈ પુરાવો આપ્યો છે? મહાભારત પુરુષોત્તમ તો મયુગથી વાદવો જમીન સ્તે દારૂકા આવ્યા હોવાનું વર્ણન મળે છે.

(૩) યદુઓ અસુર હતા (પૃ. ૨૦) એમ કહેવા માટે જો પુગવે છે ? યયાતિની પત્ની સમિષ્ઠા અસુરકન્યા હતી એ પુગવે! મન્યો હોય તો કહેવાનું કે યદુ સમિષ્ઠાને પુત્ર નથી પણ દેવયાનીનો છે. જુઓ.—

યદું ચ તુર્વનું ચંદ્ર દેવયાનો જ્ઞાયાયત ।

વાયુપુગણ્ય અ. ૯૩ શ્લો. ૧૬

વળી 'પ્રભાસમાંથી મળી આવેલા એક તામ્રપત્રમાં બેબીલોનનાં સમ્રાટ નેક્રુકનેઝરે 'એહુરાયરયે'—યદુઓના રાજ્યસ્થાનમાં સ્વત પર્વત પરના ધર્મમંદિર માટે દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે' એવું આ પુસ્તક (પૃ. ૨૦)માં લખ્યું છે. પણ આ તામ્રપત્ર ક્યાં હપાયું છે ? અત્યારે ક્યાં છે ? કઈ સિધ્ધિમાં લખ્યું છે ? વગેરે આવી નવાઈની વાત લખતાં નોંધવું જોઈએ.

પણ આ પ્રકારના વધારે દાખલાઓ ઉતારવાની જરૂર નથી. જાણ મધિમાધ્યમે શ્રમ ધણો લીધો છે. પણ મને ત્યાંથી પ્રાચીનતા-સૂચક ક્યનો—વાતો મળે તેના સંબંધ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં તેનું મૂલ્ય આંકવા તરફ અને એથી પણ વધારે તો હકીકતો અને નિશાનીઓ એકઠી કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપે તો તેઓ યુગચતુર્તા ઇતિહાસ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકશે એમ મારો મત છે.

આ પુસ્તકમાં સૌથી લાંબો લેખ પહેલો છે, પણ વચવા બે—બીજો અને ત્રીજો—વધારે કૃત્રિમ છે. અલગત, આ સિક્કાઓમાંના અમુક ઉપરની નિશાનીઓ મોહોન—જો—ડેરોમાથી મળી આવેલી મારીની તકતીઓ પર અંકિત કરેલી આકૃતિઓને કંઈક 'મળતી આવે છે' એટલા જ ઉપરથી કે ટીંજામાથી મળી આવેલાં અસ્થિઓ કે મૂર્તિઓ ઉપરથી મોહો—જો—ડેરોના કળમાં, બ્યાંથી એ સિક્કાઓ અને અસ્થિઓ વગેરે મળી આવ્યાં તે પ્રદેશને ક્ષાય ન મુકી શકાય, પણ કામરેજ અને નવસારી જુનાં ગામો છે, ઇ. સ. સાતની સદી જેટલાં યોગ્ય—

અને ઘણું કરી ઇ. સ. ૫૬૯થી ૫૭૯ સદી જેટલાં જુનાં એટલું
ઐતિહાસિક સત્ય માન્ય છે.

આ નાનકડા પુસ્તકનું આટલું લંબાણથી અવસોકન કયું છે
એ શ્રી. મણિભાઈ શોધખોળનો પ્રયાસ ચાલુ રાખે, અને જે નવી
ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી આવે તેને, યોગ્ય તોલન કરીને તથા
ઐતિહાસિક વિવેચનને સંતોષ આપે એવા પુરાવાઓ ઉદ્દેશ્યે વગેરે
સાથે શુભગતનો અર્ધા કરે એવી શુભેચ્છાથી કયું છે.

(૩) યદુઓ અસુર હતી (૫. ૨૦) એમ કહેવા માટે ત્રી પુરાવો છે ? યયાતિની પત્ની સમિષ્ઠા અસુરકન્યા હતી એ પુરાવો માન્યો હોય તો કહેવાનું કે યદુ સમિષ્ઠાને પુત્ર નથી પણ દેવયાનીનો છે. જુઓ:—

યદું ચ નુર્વસું ચેવ દેવયાની વ્યજાયત ।

વાયુપુત્રણુ અ. ૯૩ શ્લો. ૧૬

વળી 'પ્રભાસમાંથી મળી આવેલા એક તામ્રપત્રમાં બેબીલોનનાં સમ્રાટ નેક્રોકનેઝરે 'એહુરરામસ્યે'—યદુઓના રાજ્યસ્થાનમાં દેવત પર્વત પર્ના ધર્મમંદિર માટે દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે' એવું આ પુસ્તક (૫. ૨૦)માં લખ્યું છે. પણ આ તામ્રપત્ર ક્યાં હોય છે ? અત્યારે ક્યાં છે ? કઈ લિપિમાં લખ્યું છે ? વગેરે આવી નવાઈની વાત લખતાં નોંધવું જોઈએ.

પણ આ પ્રકારના વધારે ઠાપલાઓ ઉતારવાની જરૂર નથી. બાહ્ય મણિભાષાએ શ્રમ ધણો લીધો છે. પણ ગમે ત્યાંથી પ્રાચીનતા—સૂચક કથનો—વાતો મળે તેના સંગ્રહ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં તેનું મૂલ્ય આંકવા તરફ અને એથી પણ વધારે તો હકીકતો અને નિશાનીઓ એકઠી કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપે તો તેઓ સુગંધતના ઇતિહાસ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકશે એમ મારો તો મત છે.

આ પુસ્તકમાં સૌથી લાંબો લેખ પહેલો છે, પણ વચલા બે—બીજો અને ત્રીજો—વધારે પ્રામતી છે. અગત્યતઃ, આ સિક્કાઓમાંના અસુક ઉપરની નિશાનીઓ મોહોન—જે—ડેરામાંથી મળી આવેલી માટીની તકતીઓ પર અંકિત કરેલી આકૃતિઓને કંઈક મળતી આવે છે એટલા જ ઉપરથી કે ટીંબામાંથી મળી આવેલાં અસ્થિઓ કે મૂર્તિઓ ઉપરથી મોહો—જેડેરાના કાળમાં, જ્યાંથી એ સિક્કાઓ અને અસ્થિઓ વગેરે મળી આવ્યાં તે પ્રદેશને ક્ષાય ન મુકી શકાય, પણ કામરેજ અને નવસારી જુનાં ગામો છે, ઇ. સ. સાતમી સદી જેટલાં યોગ્ય—

વાચનારાઓ છે એ ચોક્કસ છે નીચે આપેનો દાખનો ખામ સૂચ્ય છે લેખકે પોતાના પ્રિય શાગિર્દ નરહરિલાલ ભટ્ટ પાસે ગુજરાતી ભાષાની પ્રગતિ ઉપર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખાવી ઉમેર્યું છે ભા. ૧ લાના ઉપોદ્ધાતમા ૫ ૨૧ થી ૫૦ સુધીના પાનામા ગુજરાતની ભાષા અને ઢેળવણી આ વિષયની ઉપનક અને અઝડતી ચર્ચા છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય એય ઉપર એ વિચયના નિષ્કાસોએ લખેના મોટા પ્રમાણસુત્ર ગ્રંથો પ્રમિદ છે પ્રસ્તુત પ્રકરણનું મૂળ ગુ. છે તે ક્યુ નથી તેમ વિચય નિરૂપણ જોઇએ તેવું વ્યવસ્થિત કે સુરખ નથી જ્ઞાન્તિયુક્ત કથનો પણ કવચિત આવી ગયા છે હા ત ગુજરાતના જ્યોતિષરે-કવિઓની યાદીમા નરસિંહ મીરાની સાથે ભગવાનનાલ ઇન્દ્રજ, મનસુખરામ સૂર્યમ, નાનયણ હેમચંદ્ર, નથુભ સુદંબ, વગેરે નામો જોઇને યાદીમા વિવે નથી મચવાયો એમ નાગે છે 'કનૈયાલાલ મુનગી અને નારાયણ ઠક્કરે સમાજ સુધારક નવનમ્યાઓ લખી છે' એ વાક્ય લખનારે તો ધ્વાય એ એય લેખ ઢાંતી નવનમ્યાઓ વાચી નથી અથવા વાક્યના અર્થનો વિચાર ધ્યા વગર લખ્યુ છે એમ કહેવું પડે છે ઉપલા એ નામોને આ રીતે નાથે મુ. ના જોઇને / મનને આનાત થાય છે માત્ર કહેતુ એટલ જ છે કે આ નકારે લખાયેના ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્ર. છુનુ ગુજરાતી પુસ્તકમા સ્થાનગ જેનુ હોય ? પણ ઉર્દૂ પુસ્તકમા કદાચ ચાને ને- ઉર્દૂ વાચનાર આગળ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનું વધારે સાર ને વ્યવસ્થિત ચિત્ર રજુ કરી શકવા માટે લેખકને વિદ્યાસનામાયા પ્રયાકારે એને તે તે વિષયના જાણકારરે મદદ મળી શકી હોત

પણ આ ઉપોદ્ધાત રૂપ ચર્ચા લખાવવાની જરૂર નથી મૂળ ગ્રંથ ઉર્દૂ વાચનારાઓ માટે છે એટલુ જ વક્તવ્ય છે આ કલિદામનો ખીજો ભાગ અવાકવદીન ખીતજથી સરે ધરી દિલ્હીની નવા નીચે ૩ / ૧ તનો તરનમ્વલ પર્યતનો કલિદામ વર્ણવે છે એ મમના ઈતિહાસનું મુખ્યમાધન અગ્રી ફા મી અને ઉર્દૂમા લખાયેલ કલિદાસો

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ૧. ૨. (આર્યોના આગમનથી હઈ મુસલમાનોના હુમલા સુધી ભાગ ૧ માં અને દિલ્હીની મુસ્લીમ સત્તા નાશ સુધી ભાગ ૨ માં) લેખક—પ્રો. મોલાના સૈયદ અબુઝફર નદવી. અરબીના અધ્યાપક બો. ને. વિદ્યાભવન અને હુદુદમાંથી અનુવાદક પ્રો. હેટુભાઈ ર. નાયક એમ. એ. પી એચ. ડી. ફારસીના અધ્યાપક બો. ને. વિદ્યાભવન, પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ. પહેલા ભાગની કિંમત સ્વર્ણ માટે એક રૂપિયો, અન્યભાગે બે રૂપિયા; અને બીજા ભાગની કિંમત સ્વર્ણ માટે એક રૂપિયો અને બીજાભાગે દોઢ રૂપિયો. બેથ ભાગો. ઈ. સ. ૧૯૪૯ માં મુદ્રિત થયા છે. '

લેખન, પ્રકાશન સંબંધી વિગતો ઉપર પુરેપુરી ઉતારી છે એ સહેલું છે. આ ગ્રંથોના લેખક મોલાના સૈયદ અબુઝફર નદવી સાહેબ અરબીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન છે એટલું જ નહિ પણ બો. ને. વિદ્યાભવનના અરબીના અધ્યાપક છે. એમણે હુદુદમાં લખેલા ' ગુજરાતનો ઇતિહાસ ' જેના બે ભાગ હજી હવે પ્રગટ થવાના છે તેનો આ બો. ને. વિદ્યાભવનના જ ફારસીના અધ્યાપકે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ છે. મૂળ લેખક મોલાના નદવી સાહેબે, તેઓ પોતે ' લેખકના બે બોલ ' માં કહે છે, તેમ ' હુદુદ ' ગ્રંથાનમાં કોઈ સંપૂર્ણ તારીખ આજ પર્વતની લખવામાં આવી નથી ' એ જોઈને એ ખોટ પુરી કરવાનો ખ્યાલ રાખીને આ પુસ્તક હુદુદમાં લખ્યું છે. પણ આપણી આગળ તો આ ગુજરાતી પુસ્તક છે અને ' તારીખે ગુજરાત ' (ગુજરાતના ઇતિહાસ) ની બીજી હુદુદ કિતાબો સાથે આની તુલના કરવાનો પ્રસંગ નથી પણ આ વિદ્વાન લેખકની નજર આગળ હુદુદ

વાચનાગ્રંથો છે એ ચોક્કસ છે નીચે આપેલો દાખલો ખાસ સ્પષ્ટ છે જેમકે પોતાના પ્રિય શાગિર્દ નરહરિવાન બટ પાસે ગુજરાતી ભાષાની પ્રગતિ ઉપર એ સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખાવી ઉમેર્યું છે ભા. ૧ નાના ઉપોદ્ધાતમા ૫ ૨૧ થી ૫૦ સુધીના પાનામા ગુજરાતની ભાષા અને ણેવણી આ વિષયની ઉપનક અને અઠગતી ચર્ચા છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય જેવ ઉપર એ વિચારના નિષ્ણાતોએ લખેના મોટા પ્રમાણુજીવ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે પ્રસ્તુત પ્રકરણનું મૂળ સું છે તે કલ્પ નથી તેમ વિષય નિરૂપણ જોઈએ તેનું વ્યવસ્થિત પ્રસ્તુત નથી બ્રાન્તિયુક્ત કથનો પણ કવચિત આવી ગયા છે દા ત ગુજ- નાતના જયોતિધરો-વિઓની યાદીમા નરનિહ મીરાની માથે ભગ- વાનનાલ ઇન્દ્ર, મનસુખનામ સુખનામ, નામણુ હેમચંદ્ર, નથુભ સુવરજી, વગેરે નામો જોઈને યાદીમા વિવેક નથી સચવાયો એમ લાગે છે 'મૈયાલાલ મુનશી અને નાનાવણુ ઠંકરે સમાજ સુધારક નવનમ્યાઓ લખી છે' એ વાચ્ય લખનારે તો મદ્ય એ જેવ લેખ ટોની નવનમ્યાઓ વાચી નથી અથવા વાચ્યના અર્થનો વિચાર મ્યાં વગર લખ્યું છે એમ કહેવું પડે છે ઉપના મે નામોને આ રીતે માથે મુકેના જોઈનેજ મનને આગાત થાય છે માત્ર મહેનુ એટલું જ છે કે આ પ્રમારે લખાયેના ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રકરણનું ગુજ- રાતી પુસ્તકમા સ્થાનજ રોવું હોય ? પણ ઉર્દૂ પુસ્તકમા કલ્પ આને ને ઉર્દૂ વાચનાર આગળ પણ ગુજરાતી સાહિત્યનું વધારે સાર ને વ્યવસ્થિત ચિત્ર રજુ કરી શકવા માટે લેખકને વિદ્યાસભામાથી ગ્રંથાકારે એને તે તે વિષયના જાણકારરૂપે મદદ મળી શકી હોત

પણ આ ઉપોદ્ધાત રૂપ ચર્ચા લખાવવાની જરૂર નથી મૂળ ગ્રંથ ઉર્દૂ વાચના ઓ માટે છે એટલું જ વક્તવ્ય છે આ ઇતિહાસનો ખીજો ભાગ અનાઉદ્દીન ખીનજીથી શરૂ કરી દિલ્લીની મત્તા નીચે ગુજરાતનો તબક્કવશ ચર્ચાતનો ઇતિહાસ વર્ણવે છે એ ચર્ચના ઇતિહાસનું મુખ્યમાધન અખી કાશ્મી અને ઉર્દૂમા લખાયેન ઇતિહાસો

છે એ પ્રતિદ્ધ છે અને અન્યદ્રાગ્ને એ મૂળદ્રુત્ર-વોનો સારો પરિચય દેવાથી એમને દાર્યે એ મમયના ઇતિહાસને પુરા નાચ મળવાનો મૂંઝવ દેખીતો છે. એટલે એ બીજા ભાગ વિશે મારે બીજા કોઈ વેબકનો આધાર વધતે કાંઈ પણ વિવેચન કરવું એનો કાંઈ અર્થ નથી અને મારો પોતાનો તો અભ્યૂ, દાન્તી, દર્દ, અન્યોમા બીવકુલ ચચૂપાત જ નથી. એટલે મારાથી જે યુગના ઇતિહાસનું અવલોકન કરી શકાય એમ છે તેને વિશે એ સ્પષ્ટો કહીને મતોપ માનવો પડે. 'શુન્નગતનો ઇતિહાસ' પરેલા વિભાગમાં ઉપોદ્ધાતના ૬૬ પાનામાં સીમા, વસ્તી, વિજ્ઞાન, અખાતો, નદીઓ, પહાડો, સરોવરો, પેન્થ, વનસ્પતિ' ફળ વગેરે વિશે આમાન્ય માહિતી આપી છે આમાથી બાપા અને માહિત્ય વિશે કુપર દીગ કરી છે. શુન્નરાતિ વનસ્પતિ એ મધાળા નીચે ગંડી, વચ્ચિણી, તમાકુ અરીણ એવા ૧૬ નામો ફક્ત છે. ફળો નીચે લખ્યું છે કે 'કુરી અને રાવણ શુન્નરાતમા પુષ્કળ થાય છે, એ વાત જાણીતી છે સુવચન મહામહે આ બંને પ્રદાગના વીમ લાખ ઝાઝો શુન્નગતમા રોપાબા હતા ' આ હકીકત અતિશયોક્તિ રહિત હોય તો પણ શુન્નરાતમા એ પહેલા કરી થતી હતી કે નહિ? એ પ્રશ્ન વાચનાગ્ને શુન્નવશે આ દેશમા ફરી (સં—નામ) નો તો આપુર્વેલા જુનામા જુના અન્યોમા ઉલ્લેખ છે. પછી 'અમદાવાદમા માગસ્મતીનુ પાણી અઞ્જર્થ કાન્ક ગણાય છે' એમ કત્યુ છે. એનો શું અર્થ? પાણીથી અઞ્જર્થ થાય? કમ્પજઆતના અર્થમા અઞ્જર્થ સખ વાખર્થો હોય તો એ ઉદ્ભાથી બાપાન્તરકર્તાના બાપા ઝાનનો દોષ હરો કે મૂળમા કાઈક જુન હો? પણ આ લાખનાઓ ધણા થઈ ગયા.

પછી પ્રકન્થ પહેલું હિંદુઓનો સમય, બીજું મુસલમાનોનો મુસલ અને પ્રકન્થ ત્રીજું મુસલમાનોના હુમલા. એ ત્રણ મોટા પ્રકન્થો છે. આમાબીજ અને ત્રીજા પ્રકન્થોને લગતી વાતો મુસ્લીમ ઇતિહાસોમાથી લઈને નળી શકે અને મને છે. પણ પહેલું પ્રકન્થ લખવા માટે મુખ્યત્વે

આ દેશના પૌરાણિક, પ્રમુખાત્મક અને બાહ્યારણો પાસે જળવાયેન
 દત્તમ્થાઓ ઉપર અને એ સાધનોમા તથા જુની ગ્રંથખોળમા મળી
 આવેન શિનાનખો, તામ્રપત્રો, સીકકાઓ વગરે ઉપરથી પુરાવિદોએ
 પહેલા લખેના અતિહાસિક ગ્રંથો ઉપર નેખકે આધાર રાખ્યો છે અને
 આ અર્થથી ઉચિત છે. પણ મમત્ર પહેલા પ્રકરણ વિશે એક ખાસ
 દીકા કરવાની છે કે એમણે નમનાળા, કરણુરેનો અને મુમર્ધ ગઝે
 દીગ્ગના ગુજરાતના ઇતિહાસનો માર એચીને ગોવિદ્બાઈ હાથીભાઈ
 દેમાઈએ જે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તથા મોરમે ગેઝેટીઅર
 મળીઆનાડ ગેઝેટીઅર, ગુજરાત ગેઝેટીઅર તથા રામમાના અને શત્રુ-
 નયપ્રમથ એટનાનો ઉપયોગ કર્યો છે, એતુ એમણે આપેની યાદી
 ઉપ થી દેખાય છે તાન્જે હિન્દ જેવા ઉર્દૂ કે અરબી ફારસી પુસ્ત
 કોનો ઉપયોગ કર્યો થયો છે તે નહિ શ્રી સકાય પણ મારે જે
 દીકા કરવાની છે તેને એથી વાધો આવે એમ નથી જાણતી યાદી
 માથી જણાવે તો વાર્તા કે શત્રુજય પ્રમુખની કીમત ધણી મર્યા-
 દિત છે અને જે મુખ્ય આધારજૂત છે તે ગેઝેટીઅરનો ગ્રંથ ૧૮૬૬
 મા બહાર પડ્યો છે અને તેનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ તે પહેલા માત્ર
 વર્ષે લખાયેનો અને તે પછીના ૫૦-૬૦ વર્ષોમા ગુજરાતના ઇતિ-
 હાસને લગતુ જે સરોધન થયુ છે, જે ગુજરાતી, અંગ્રેજી સામવિકાસ
 છપાયેતુ છે તે તો આ વિદ્વાન નેખકે નથી જોયુ પણ પુસ્તક રૂપે
 જે બહાર પડેતુ તે પણ નથી જોયુ શ્રી ૮૦ નોખખી જુલો દાખલ
 થઈ ગઈ છે જેના મંચાર દાખનાઓ નીચે ઉતારે છુ વાત એમ
 છે કે વનજીના નાનજોના તામ્રપત્રોના આરભમા પ્રસમપ્રગતામિશ્રાણ
 નેવકજમ્ વગરે શબ્દો છે આ શબ્દોનો અર્થ કદમ તામ્ર
 પત્રો વાચવાની જુનથી ન સમજવાથી સાઠ વર્ષ પહેલાના પુરાવિદોએ
 મેત્રકો, વનજી નાનજોના મૂળ પુરુષ ભટ્ટાકના શત્રુઓ હતા
 એવો અર્થ મેચારતો અને મેત્રક એવે સ્થા અને મિહિર
 એકલે ૫૫ સ્થા અને મેર શખ મિહિર ઉપરથી નીળ્યો

હોય તો આ મૈત્રકો એ હાલના જગ્યામાં વસના મેર લોકોના પૂર્વજો હોય અને પહેલાં મેર લોકોએ નોગપૂત્રો કૃષ્ણને લીધો અને પછી તેને હરાવીને બટારકે વવળીપુરમાં મતા સ્થાપી અને એ મેન્સોકો ધણું કરી હણુ તોરમાણુ માથે ધાડીઆવાડમાં આવ્યા હશે વગેરે તર્કો મુંબઈ ગ્રેજેટીઅરના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રકરણ આઠમાં તથા બારમાં કસ્વામાં આવ્યા છે અને આ નહીં માહેબના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એ તર્કોનો હુકો નાર ખેંચવામાં આવ્યો છે. (જુઓ બા. ૧ પૃ. ૭૪). પણ આ તર્કોને પાયોજ નથી. વવળી તામ્રપત્રોને પાઠ્યથી વાચના? વિદ્વાન પુગવિદોએ 'સત્તુઓને બળથી નમાવના' મૈત્રકોના કુળમાં' એ રીતે મૂળ તામ્રપત્રોના ઉપર ઉતારેલા રાખેલો અર્થ કર્યો છે.^૧ અને એજ સામાન્ય રીતે વિદ્વાનોમાં માન્ય થવાથી મૈત્રકો વવળીના રાજાઓના શત્રુઓ નહોતા પણ પોતે જ વવળીના રાજાઓ હતા અથવા એમ કહો કે વવળીના રાજાઓ મૈત્રકવંશના હતા. મતલબ કે મેન્સોકો અને બટારક વિરે આ પુગતકના પ્રકરણ પહેલામાં જે લખાણુ છે તે ખોટું છે અને એવું બનવાનું કાન્યુ એ છે કે એનો આધાર અતિ જુના ગ્રંથો છે અને તે લખાયા પછીથી થયેલી શોધખોળનો લાભ લેવાયો નથી. વળી 'આ બટારકે' ઇ. સ. ૫૦૬ થી ૫૨૦ પરિંત રાજ્ય ક્યું એમ લખ્યું છે. (પૃ. ૭૭) તે પણ ખોટું છે કારણ કે બટારક પછી તેનો પુત્ર સેનાપતિ ધરસેન ગાદીપતિ થયો અને તે પછી એનો બાઈ મહાગજ દોણસિંહ ગાદીપતિ થયો જેનો ઇ. સ. ૫૦૨ નો લેખ મળ્યો છે.^૨ વળી આ અને રાજાઓ ઉત્તમનના હાથ નીચે હતા એમ આ ઇતિહાસમાં ક્યું છે. (પૃ. ૭૮) પણ પુગવિદોનો છેલ્લો મત એવો છે કે ગુપ્તોના તામે વવળીના

૧. જુઓ એપીગ્રાફીઆ ઈન્ડીકા ૩-૩ પૃ. ૩૦૮ અને ૨૪૨ તથા ઐતિહાસિક લેખો બા. ૧ નં. ૨૧ (વવળી લેખ.)

૨. જુઓ એપીગ્રાફીઆ ઈન્ડીકા ૩-૧૧ પૃ. ૧૮.

આ રાગ્નઓ હશે.^૩ વલ્લભીકાળના આ દેશના ધર્મરિપે જે લખવામાં આવ્યું છે તેમાં ધણું સમજ્યા વગરનું છે દા. ત. “જે ઝાડો નીચે તે (બુદ્ધ) આવી બેસતો હશે તેમના પાસે રાગ્ન અશોકે યાદગીરી તરીકે સ્તૂપો બંધાવ્યા તેનાથી બુદ્ધની બેસવાની જગ્યા માલુમ પડે છે.” તેમજ “શિવ ધર્મની એક શાખા ‘પાશુપત’ છે. આ ધર્મની મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે ધર્મને મારે હરેક વખતે લડાઈ કરવાને તેમાંનો એક ફિરકો તૈયાર રહેતો હતો.” (પૃ. ૯૨) અશોકે બંધાવેલા બધા સ્તૂપો બુદ્ધની ઝાડ નીચે બેસવાની જગ્યા પાસે નથી. ભગવાન બુદ્ધને જે બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન યથું તે વૃક્ષ ગયામાં હતું. ન્યારે સ્તૂપો તો જ્યાં બુદ્ધ કોઈ દિવસ ઝેલા નહોતા એવે ઘણે સ્થળે છે. મુંબઈ પાસે સોપારામાંથી પણ એક સ્તૂપ મળ્યો છે. પછી “પાશુપત સંપ્રદાયનો એક ફિરકો હંમેશાં લડવા મારે તૈયાર રહેતો” એ કથન પણ સાચું નથી. જોકે મું. ગે. (મ. ૧ ભા. ૧)ના પૃ. ૮૪માં આવી મતલબનું લખાણ છે ખરું અને એનોજ અનુવાદ આ ઇતિહાસમાં આવ્યો છે. પણ મું. ગે.ના એજ પૃષ્ઠમાં ચાર લીંટી પહેલાં પાશુપત સંપ્રદાયના કોઈ પ્રતિનિધિઓ હાલમાં નથી એમ લખ્યું છે, એ ચર્ચાર્થ છે. પાશુપત સંપ્રદાય ખરી રીતે ચારસો પાંચસો વર્ષ પહેલાં જ લુપ્ત થઈ ગયો છે. ગેઝેટીઅરના લેખકના વખતમાં પાશુપત સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ ઘણો અધુરો ઉકલ્યો હતો.

પછી “પંચાસરની આવડા સલતનતનો નાશ કરનાર સૌલંડી વંશનો શૂવડ નામનો મહારાજ હતો” (પૃ. ૧૨૨ થી આગળ) વગેરે ભાટોથી ચાલેલી દંતકથા રાસમાળામાં આપી છે એ દંતકથામાં રહેલાં કેટલાંક અસત્યોના વિવેચન સાથે મું. ગે. માં ઉતારી છે. પણ આ આ ઇતિહાસમાં એ ગેઝેટીઅરના વિવેચનનો તથા તે પછી થયેલા

મંશોદનનો લાભ લેવાયો નથી. ખરી વાત એ છે કે દંતકથા કહે છે તેવું કાન્યકુબ્જ (કનોજ પ્રદેશ)માં કલ્યાણ કટક નામનું કોષ્ટ શહેર એ પ્રાચીન ઇ. મ. સાતમા આઠમા સદશમાં નહોતું એ મું. ગે. મોન નોધ્યું છે. અને દક્ષિણમાં જો કે ચાલુક્યોનું રાજ્ય હતું પણ કલ્યાણની તો એમાં જ કંઈયું છે તેમ પંચાસર પછા પછી ત્રણ સો વર્ષ પછી છેક ૧૧મા સદશમાં સ્થાપના થઈ. વંશી ચાલુક્યવંશના કોષ્ટ સૂવડને પણ ઇતિહાસમાં પત્તો લાગતો નથી. મતલબ કે પંચાસરના નાશને લગતી દંતકથાની વિગતો ખોટી છે. ખરી વાત એ છે કે કનોજમાં પંચાસર પછ્યું ત્યારે તો યશોવર્માનું રાજ્ય હતું; પણ ઇ. સ. નવમા દશમા સદશમાં જેઓની કનોજમાં રાજધાની હતી તે ગૂર્જર પ્રતિહારોએ શુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવેલી. અલબત્ત દક્ષિણના સૌક્યુટો અને કનોજના પ્રતિહારો વચ્ચે યુદ્ધો અને સત્તાની અલ્લાખલ્લી ચલાવતી. પણ દંતકથાને આ ઇતિહાસની ખબર નથી અને ગો. હી. ઝોઝા, વિશ્વેશ્વરનાથ રૂક વગેરે પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનોએ ઉત્કૃષ્ટ લેખો ઉપરથી આ ઇતિહાસને સારી રીતે પ્રકાશમાં આણ્યો હોવા છતાં નહીં સાહેબના ઇતિહાસમાં એનો લાભ લેવાયો નથી.

નીચેના દાખલાઓ પણ સચક છે. વલ્લભીપુત્રા વિનાયની (૫. હર થી શરૂ થતી) ચર્ચામાં, જેમાં કશું ઐતિહાસિક સત્ય નથી એવી દંતકથાઓ શસમાળા, પ્રજાપદ ચિંતામણિ વગેરેમાંથી ઉતારી છે. તેમાં પણ ‘બદુધા કાકુ બૌધ ધર્મી હતો’ એવો તર્ક આ ઉપરથી કર્યો છે. પછી વલ્લભી ઉપર અરંજોએ હુમલો કર્યો હતો એની ચર્ચા લંબાણથી (૫. ૧૦૦ ની આગળ પાછળ) કરતાં લખે છે કે ‘નવસારીયા પુલકેશી જનાશ્રયના જમાનાનો લેખ મળ્યો છે જેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે અરંજ લશ્કરે સિંધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, આવડા મર. બિલ્ગ-માલની સત્તનનને હેંનદ કરી હતી.’ ‘આ લેખ ઇ. સ. ૭૩૮ નો છે.

આમા પણ ચાવડા, મરૂ અને જિત્રમાળનો હૃદયેષ છે પરંતુ વવલી વિશે કાંઈ નથી મોગાપ્ટ્રનો હૃદયેષ છે પણ તેનો અર્થ વવલીનજ થતો નથી ' જુનૈન્દાળા આ જ ટોળાએ વનની ઉપર હુમનો નહોતો કર્યો એમ મામીત કરવા માટે ઉપર હકીકત વિરોધી ફીનો કરી છે ખરી રીતે મોગાપ્ટ્રનો અર્થ વલલીજ છે વવલી નાજ્યના મમકારીન સાતમા લગકના દડી કવિએ મોગાપ્ટ્રમા વવલી નમરી છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે અને જર્મની ઉપર ચડાઈ કરી એમ કહ્યા પછી ખર્નીનું જુદું નામ લખવાની રીત જરૂર ? પણ આ ઇતિહાસમા આવો આશ્ચર્ય જોઈતો મને નવાઈ લાગે છે અન્યત્ર જુનૈન્દાળા આન્ય ટોળાના હુમનાથી વનલીને નુકસાન થયું હશે પણ તેનો નાશ નહોતો થયો કાણુ તે પછીના મમયના વલલીના ગળાઓના દાનપત્રો મળ્યા છે પણ મારૂ વક્તવ્ય જુદું જ છે. આરમોના આ તથા ખીબ્લ હુમનાઓની ખામતમા "જે યોકો ખૂન દુશ્મન નહિ તો દુશ્મનના મહાયક હતા તેમની મારેજ જુનૈન્દે લગાઈ કરી" (૫૬૬) વળી મહમદ ગઝનવીની મોગાપ્ટ્ર ઉપની ચડાઈના કાન્હોની ચર્ચા લખાણથી કન્તા અલખીરનીના આધારે આ ઇતિહાસમા લખ્યું છે કે "કન્હ અને સોમનાથ દર્શિયાઈ ચાચિયાઓનું આશ્રયસ્થાન છે અને આધાણુ રીતે આરમોના જહાંગે જીટવામા આવે છે અને ગુજરાતનો નામ એના અટકાવ માટે કાંઈ પણ કન્તો નથી મ-પુકે મુમનમાનો નાથેની અદાવત વચપરપરા કતરી આવેની છે એકસો વન્ન પમાર થયા હેવા જતા એ નામના ઓની દુશ્મનાવટ ચાનુ છે હુમમા મુસનમાનો નાથેનું ગુજરાતી ચામઓનું દ્વેષભર્યું વર્નન હાનુ નહે એમ નહતુ " હુમમા મન્યમાની કહેવાની મનવ્ય એવી છે કે ઉપર મ્હેન દુશ્મનાવડના કારણથી મહમદ ગઝનવીએ મોગાપ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી હતી પણ જુનૈન્દ, મહમદ વાર તેવાની ચડાઈઓને આખી દનાવવાનો વ્યવસ્થા એ વખતના

ખરી રીત નખમા જિત્રમાળનો નહિ પણ મુગાપ્ટ્રનો હૃદયેષ છે અલ-
બન ન મુગાપ્ટ્ર જિત્રમાળ જ દરે.

એના પક્ષના લેખકોએ કર્યો હોય તો બંને પક્ષ આરમ્ભો, તાર્કિક
ધર્મનીઓ સમુપતો કે પુરોપીયો કોષપક્ષ બળવાનોએ કોષ પક્ષ
વ્યાખ્યાની કારણે વખરે પાડોશના કે દુરના નજાણા લોકો ઉપર ચડાઈએ
કરીને ઓછો વધુ વિનાશ કર્યાના લાખવાઓથી જગતના ઇતિહાસનાં
પાનાં ભર્યાં છે. વળી બીજા પક્ષના પુરાવા તપાસ્યા વગર હુમલા કર-
નારના પક્ષના અરોપોને અહિં માનવામાં આવ્યા છે. એક છેલ્લી ટીકા
હિંદુ પુસ્તકોમાંની વાતોને અલખીઝની કે બીજા, ફારસી અરબી પુસ્ત-
કોમાંથી ઉતારવાનો શો ઉપયોગ છે? બ્યારે મૂળ હિંદુ ગ્રંથો જોઈને
એમાંથી ઉતારા કરી ચકાવ એમ છે ત્યારે અરબી કે ફારસી લેખકે હિંદુ
કથાઓ વગેરે ઉતારતાં અણસમજથી કરેલી બુચોને હાલનાં સુજરાતી પુસ્ત-
કોમાં કાયમ કરવી એ કેવું બેફુલ્લું લાગે છે. આ ઇતિહાસમાંનો નીચેનો
લાખણો જુઓ—

સોમનાથના મંદિરની સ્થાપનાની વાત (૫. ૨૨૭) કરતાં,
‘દક્ષ નામના એક અર્ધ દેવ હતા. તેને પચાસ પુત્રીઓ હતી જેમાંની
૨૭ નાં લગ્ન ચંદ્ર સાથે થયાં હતાં... ચંદ્રને શાપ દેવામાં આવ્યો આથી
તેને મૃતપિતનો રોગ થયો.’ આમ લખ્યું છે. બ્યારે પુરાણોમાં દક્ષને
૨૭ કે આઠવીસ પુત્રીઓ હતી અને દક્ષના શાપથી ચંદ્રને ક્ષયરોગ
થયો એમ કહ્યું છે* પણ આવી ઝીંઝી જુઓ તો આ પુસ્તકમાં લખી
છે. ૫. ૧૨૨ માં લખ્યું છે કે ‘આવગ્ર ખાનદાનની એક સગદર સિંધને
અને બીજી ગજદરોને મળતી હતી.’ આટલું વિરાળ આવગ્રઓત્ર
રાત્ર્ય કોઈ દિવસ હતું જ નહિ. આવગ્રઓનો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ
મળ્યો નથી. પછી સ્તંભાળા ઉપરથી કલ્યાણીનો ચળ પંચાતર ઉપર
ચડી આવ્યો વગેરે કથા ઉતારી છે (૫. ૧૨૪-૧૨૫) પણ કલ્યા-
ણીની ત્યારે હયાતીજ નહોતી એ ઉપર કહ્યું છે. પછી અરબી સાર-
જુઓની ત્યારે હયાતીજ નહોતી એ ઉપર કહ્યું છે. પછી અરબી સાર-

ચરકસંદિવામાં સજ્જમાનો અધ્યાય જુઓ. એમાં અકાવીય કહેવ છે.
નક્ષત્રો ૨૭ કે ૨૮ ચતુરા ઉપર આવે આવગ્ર છે. ક્ષય અને રક્ષાપિત ૮૬૫
જુદા રાગો છે.

નામાઓમાં ગમે તે હોય એ પરદેશીઓ, બ્રીહો, જૈનો અને બ્રાહ્મણોને અથવા તેઓના ધર્મચિન્હો કે રીતરિવાજોને ઝોળખી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે પણ 'સિંધ અને ગુજરાતની મોટી આખાદી વલખી કાળથી તે મુસલમાનોના જમાના પર્વત બૌદ્ધ હતી' એ કથન (પૃ. ૯૩) આ દેશના સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક પુરાવાથી ખોટું છે. પણ વધારે દાખલાઓની જરૂર નથી.

અવલોકન પુરંકરતાં એ સ્પષ્ટ કહેવા ઇચ્છું છું કે શ્રી. મૌલાના અબુઅફર નદવી સાહેબની અરબી, ફારસીમાં વિદ્વતા ખાસ ગણવામાં છે અને એ ભાષાઓમાં જે કંઈ આપણા ઇતિહાસને ઉપયોગી સામગ્રી હોય તેનો લાભ આવા વિદ્વાન મારફત ગુજરાતી ઇતિહાસરસિક આલમને મેં એ જોવા હું ઇચ્છું છું. એ કારણથી આ ' ગુજરાતના ઇતિહાસ 'ને આવકાર આપું છું. ઉપર દાખલાઓ આપ્યા છે એવી આ દેશની તથા પરદેશી ગ્રંથોમાંથી આવેલી દંતકથાઓ વગેરે કાચી અવિવેચિત વસ્તુથી આ ઇતિહાસ, ઇતિહાસના એક સાધન જેવો બની ગયો છે એટલું જ મારી દીકાઓનું તાર્પણ છે. અલબત્ત એ રીતે પણ એ કિમતી છે એ હું સ્વીકારું છું.

સરસ વિદ્યાસાધન

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. (પ્રાચીન ગુજરાતી વાંચકો વચ્ચેની સમક્ષિ પર્વતતા) સાગર ૩૦. સંગ્રહ કરનાર—આચાર્ય ગિરિભટ્ટાચાર્ય વલ્લભભાઈ બી. એ, એમ. આર. એસ. એસ. નિરૂપિત કુરુદેવર આર્કાઇવોલોજિકલ વિભાગ, પ્રિન્સ એલ્ફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈ. પ્રકાશક શ્રી ફાળેસ ગુજરાતી સમાજ, મુંબઈ નં. ૩૬૫. વિદ્યુત્પ્રકાશ પટેલ રોક. મુંબઈ નં. ૪, ઈ. સ. ૧૬-૪૨ : કિંમત રૂ. ૧-૦-૦)

શ્રી ફાળેસ ગુજરાતી સમાજ-અધ્યાપકિના ૧૫મા મહત્ત્વ તરીકે ઉપાયેલ આ ગ્રંથ ' ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ' નો ત્રીજો ભાગ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે અતિસય ઉપયોગી એવા આ ગુજરાતના ઐતિહાસિકલેખોના સંગ્રહનો ઇતિહાસ પશ્ચિયાદ કરવા જોવો છે.

સ્વ. રમણનિતરામ વાવભાઈએ ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫માં પુરતત્વનાં ' ઇન્ડિઅન એન્ટીકવેરી, ' ' એપિગ્રાફિઆ ઈન્ડિકા ' આદિ સામયિકોને ફેંદીફેંદી એમાંથી ગુજરાતના ઉત્કૃષ્ટ લેખોને ઉતારી લઈ, એ ઉતારાનાં ચારે દળદાર પુસ્તકો બધાવ્યાં. આ અવલોકનના લેખકને એ ઉતારાનાં પુસ્તકો ઉપયોગ કરવા માટે સ્વર્ગસ્થ રહેલથી આપેલાં એ ઉત્કૃષ્ટ અત્યારે યાદ આવે છે. પણ તે એ ગુજરાતગ્રેમી સાક્ષરનો (૧૯૧૭માં) અકસ્માત સ્વર્ગવાસ થયો. પરંતુ શ્રી ફાળેસ ગુજરાતી સમાજે એ પુસ્તકો શુભાશયથી ખરીદી લીધાં અને ઉપાવવા માટે પ્રયત્ન કરવા

મંડયો. એટલે ફરતાં ફરતાં એ પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૯૨૪માં ભાઈશ્રી ગિરજન-
શંકર આચાર્ય પાસે આવ્યાં. વચ્ચે, એ કામ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીને
સોંપવામાં આવેલું પણ એમનો ચેદેહ કામ આગળ ચાલ્યા પહેલાં પડી ગયો
(૧૯૨૩); અને કેમ જાણે પુરાતત્ત્વના આ કાર્યને કોઈ ખરાબ અંદાજમાં
હોય તેમ શ્રી આચાર્ય કાર્ય માટે લીધી પછી મંદાગ્નિથી પીડાવા
લાગ્યા અને સંપૂર્ણ કામ લગભગ પુરું થવા આવેલું ત્યારે અકસ્માત
અધને અરિથમભંગના વ્યાધિમાં સપડાઈ ગયા. પરિણામે છેક ઇ. સ.
૧૯૩૩માં ઐતિહાસિક લેખોનો પહેલો ભાગ પ્રકાશિત થઈ શક્યો.

રણજિતરામભાઈએ જિતારેલા મૂળ સંગ્રહ અને આ છપાયેલા
સંગ્રહ વચ્ચે ધણું અંતર છે. મૂળ પુસ્તકોને પાસે રાખીને પણ ‘ઈ.
એન્ટી.’ વગેરે મૂળ સાધનો ઉપરથી જ નવેસરથી ઉતાર કરીને આ
સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત પહેલા ઉતાર કર્યાને ધણું
વર્ષો થવાથી વચગાળામાં જે ધણું નવા લેખો શોધાયા તથા પ્રગટ
થયા તે બધાને પણ આમાં સંગ્રહી શકાયા. આ રીતે સમય ગમે
તેનો લાભ મળ્યો.

ઉપરકહ્યા પ્રમાણે ઐતિહાસિક લેખોનો પહેલો સંગ્રહ બાર વર્ષ
પહેલાં બહાર પડ્યો ત્યારે એમાં શ્રી આચાર્યે સ્વીકારેલી સંગ્રહપદ્ધતિની
ખામીઓ વિષે તથા સંગ્રહની અપૂર્ણતાઓ વિષે ઘણો ઉઠાપોઠ થયો
હતો. પણ એથી લાભ એ થયો કે આડાઅવળા છપાયેલા અને તેથી નુજર
બહાર રહેલા લેખો સંગ્રહકર્તાના ધ્યાનમાં આવ્યા. પરિણામે બે ભાગમાં
આ સંગ્રહ પુરો કરવાની કાર્યસભાની મૂળ યોજના છોડી દેવી પડી.
અને વાગેલા વંશના તથા પ્રકાશ્ય લેખોનો આખો ત્રીજો ભાગ કરવો
પડ્યો. અલબત્ત શ્રી. આચાર્યે ત્રીજા ભાગના પ્રાસ્તાવિક વિવેચનમાં
કહ્યું છે તેમ આ ત્રીજા ગ્રંથમાં ‘છટ્ટમિત્રોની સલાહ અનુસાર
ગુજરાત બહારના પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા હતા તેવા’
સાદ લેખો પણ પુસ્તકોમાં દાખલ થવાથી ગ્રંથનું કદ ધણું વધી
ગયું. પહેલા ભાગમાં ૧૦૭, બીજામાં ૯૮ અને ત્રીજામાં ૧૧૩ મળી

કુલ ૩૧૮ લેખોનો સંગ્રહ થયો. રાજવંશવાર જોતાં મૌર્ય વંશનો ૧ (અશોકનો ગિરનારનો), કાન્યકુબજ ૧૨, શૈલકુબજ ૨, ગુપ્તનો ૧, વલ્લભી ૯૫, ચાલુક્ય (પાલ્યાત્ય) ૬, ગૂર્જર ૧૨, સમ્રાટ ૨૧, ચાલુક્ય (સોલંકી) ૯૩, વાઘેલા ૩૦ અને પરચુરુષ ૪૫-એ રીતે લેખો લેવાયા છે. સંગ્રહના વિસ્તારનું માપ આ આંકડાઓ આપશે. આકી સાચો ખ્યાલ તો આવા ગ્રંથોનો ઐતિહાસિક કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાથી જ આવે. આથી વધારે વીગતવાર અવલોકનની જરૂર નથી જતાં આવા ગ્રંથના સંગ્રહકારની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવે માટે નીચેની વીગતો નોંધી છે.

ત્રીજા ભાગના પૃ. ૧૦૬ ઉપર ઉતારેલા ખંભાતમાંથી ઉપલબ્ધ શિક્ષાલેખથી વાઘેલાવંશના લેખો પુરા થાય છે. વાઘેલાવંશનો એ છેલ્લો લેખ છે. એ પછીનાં ૧૫૨ પાનામાં પરચુરુષ લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહની પદ્ધતિ વિશે પણ દીક્ષાઓ સાંભળી છે. એટલે એ પદ્ધતિને જરા જોઈએ.

પહેલું તો એ કે નં. ૨૨૭ના લેખથી શરૂ થતાં પરચુરુષ લેખોના સંગ્રહમાં પૃષ્ઠાંક ચાલુ ન ગણતાં પહેલેથી શરૂ કરેલ છે. પણ નં. ૨૫૭ના લેખ આગળ એ વિભાગ પુરો કરી પછી પુરવણીના લેખોનો નવો વિભાગ શરૂ કર્યો છે. પણ આ વિભાગ શરૂ કરનાં પૃષ્ઠાંક બદલાવેલ નથી - ભારે છેલ્લે અનુક્રમણિકાઓના પરિશિષ્ટના પૃષ્ઠાંક પાછા પહેલેથી શરૂ થાય છે.

ખીજી આવી જ સુચવણ પુરવણીના લેખોના લેખાક્ષિર્ભં કેટલાકને લાગે છે. લા. ત. પુરવણીના પહેલા લેખને નં. ૬૨૫ એ રીતે સંખ્યાંક આપેલો છે. એ ઇવદામનનો લુનામદમાંથી મળેલો ટુકડો લેખ એપિગ્રાફિકાઈઝના નં. ૧૮માં છપાયેલો છે. હવે પહેલા ભાગમાં છપાયેલ કાન્યકુબજ રુદ્રામનનો લેખ જોને નં. ૬ આપ્યો છે તે પછીનો આ લેખ છે માટે એને નવો નંબર આપનાં નં. ૬ જ એ રીતે નંબર આ-

પેલ છે. પછી ક્રુવમેન ૧ લાનું એક અપ્રમિદ્ધ (પહેલો ભાગ હપાયો ત્યા સુધી) ' એપિ. ઇ. ' વો. ૧૯ માથી ઉતાર્યું છે તેને નં. ૨૬ જ આપેલ છે, કાંચ કે પહેલા ભાગમાં એ જ ક્રુવમેન પહેલાનું વલ્લી મં. ૫૨૦ નું દાનપત્ર છે અને જેને નં ૨૬ આપેલ છે. એટલે તે પછી આ મુકવાનું. ત્રીજો દાખલો જગ બીજા કાંચથી પણ તેવા જેવો છે. શીવાદિત્ય ૩ જના જેમના પત્રનો આ દાખલો છે. આ પત્ર ત્રીજાદિત્ય ચોથાનાં તામ્રપત્ર તરીકે મનાઈને ૧૬૧૫-૧૬ મા આ. ન વે. મ. રિપોર્ટમાં હપાયા હતા અને ઉપરથી ગુ. એ લે. ના પહેલા ભાગમાં નં. ૬૨માં હપાયેના પણ એ પત્રી એના ઉપર ઘણી ચર્ચા થઈને છેવટ ' એપિ ઇ ' વો. ૨૨ મા એ પત્રોવાળા લખાણ ફરી વાર હપાયા અને એની નાલ જે પહેલા વ. ૩૮૭ વંચાયેલી તેને બદલે આ નવા મંસ્ક-લુમા ૩૫૭ નકી થઈ છે. આ મરોધનને પાંચામે આ પત્ર ફરી હાપવાની આવશ્યકતા જોખીતી છે અને ત્રીજા ભાગમાં "ન. ૬૨ વિસ્તારપૂર્વક ફરીયા" એ રીતે નોંધ કરીને જાપ્યા છે. આથી વધારે દાખલા નોંધવાની જરૂર નથી પણ જે અનેક લેખો કાળક્રમાનુસાર પહેલા અથવા બીજા ભાગમાં હાપવા જોઈતા હતા પણ શરતચુકથી ગ્રહી ગયેલા અથવા પડા પ્રગટ થયા અથવા વિશેષ સંશોધનને પાંચામે ફરી હાપવા આવશ્યક લાગ્યા, તે બધા આ પુનઃલુમા હાપ્યા છે

મ પ્યાક અને પૃષ્ઠાકની ઉપર નોંધી તેવી ગોઠવણીથી ઉપરઉપરથી જોનારને એ સુચવણવાળી લાગે પણ અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી આરંભમાં આપેલી વેખોની અનુક્રમણિકાની મદદથી તથા છેવટમાં આપેલ દેશ, ગામો અને સ્થળોની તથા શીજ વિગેય નામોની એ જે અનુક્રમણિકાઓ । મદદથી વપયોગ કરનારને વિગેય મુશ્કેલી જેવું લાગે એમ હું ધાન્ય નથી.

છેવટમાં કહેવાનું કે આ પુસ્તકો જે કાળે તૈયાર થયા તે કાળ માટે લગભગ મ પૂર્ણ છે. ' લગભગ ' કહું છું કારણ કે કોઈક પ્રગટ

યદ્ય ગયેસો લેખ પણ ચત્તસુકથા સંગ્રહનો રહી ગયો હોય એ જન-
વાન્નેગ છે. એક દાખલો મને સહેવાઈથી નગરે ચડ્યો છે. કાઠ્ઠ
વાવેલાના વખતનો વિ. સં. ૧૩૫૪નો છંદર બીજોડામાં આવેલા
મુરલીધરના મંદિરનો શિલાલેખ જે છેક ઈ. સ. ૧૯૧૦ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'
માં સ્વ. તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીએ છપાવેલો અને માત્ર ગુ. મ. રા.
છતિહાસ (બા. ૨જો પૃ. ૪૨૮)માં ઉલ્લેખ્યો છે તે આ સંગ્રહમાં
નથી. કદાચ ગુજરાતી ભાષામાં જ પ્રસિદ્ધ થયો હોવાથી રહી ગયો
હશે, પણ આવો સંગ્રહ ગમે તેટલો સંપૂર્ણ હોય તો પણ નવી નવી
શોધ થતી રહેતી હોવાથી થોડા વખતમાં અપૂર્ણ થઈ જાય એ સ્વા-
ભાવિક છે. અને એ માટે શ્રી આચાર્ય કહે છે કે આ વિષયના દરેક
શોખીને જે નવા લેખો પ્રગટ થાય તેને પોતાના સંગ્રહમાં ઉમેરતા
રહી પોતપોતાનો સંગ્રહ પૂર્ણ રાખવો; અને એ જ માર્ગ છે.

ખીજી વાત એ નોંધવાની છે કે આ વિષયનો અભ્યાસી ન હોય
તેણે આ પુસ્તકના ભાષાન્તરમાં જોઈને જ ઐતિહાસિક નિષ્કૃષ્ટો કરવા
ન એસવું. કારણ કે એક જ લેખ નિષ્કૃષ્ટાતને હાથે એક વાર છપાયો હોય
છતા ખીજી-ત્રીજી વાર પણ ખીજા નિષ્કૃષ્ટાતોને હાથે છાપવાની જરૂર
પડ્યાના અનેક દાખલાઓ છે. ઉપર એક મકાણુ નોંધ્યો છે, પણ
પરસ્પર મેળવીને જે વિવેક કરી શકે એવા અભ્યાસીઓ માટે તથા
ભાગના એક સંગ્રહમંથમાં ગુજરાતને લગતા સંકેતો લેખો મળી શકે
છે એ ધણું સરસ સાધન છે. અને આયુ' સરન વિદ્યાસાધન પુરું
પાડવા માટે મારા મિત્ર શ્રી. ગિર્મિલકર આચાર્ય તથા શ્રી કાર્તિક
ગુજરાતી સભા ધન્યવાદને પાત્ર છે.

વડોદરાના અગત્યના ઉત્કૃષ્ટ લેખો

Important Inscriptions from the Baroda State
Vol 1-શ્રી. પ્રતાપસિંહ મહારાજ રાજ્યાભિષેક ગ્રન્થમાળા 'મેમોયર' બીજી.

પ્રતાપસિંહ મહારાજ રાજ્યાભિષેક ગ્રન્થમાળાના બીજા મધ્યક તરીકે વડોદરારાજ્યમાં આવેલા અને એ રાજ્યમાંથી મળી આવેલા અથવા રાજ્યના મુખ્યમંત્રીમાં બહારથી આવેલા જુના ઉત્કૃષ્ટ લેખોનો આ સંગ્રહ છે. શ્રી. એ. એસ. ગરેએ પ્રગટ કર્યો છે.

વડોદરારાજ્યમાં જુની શોધખોળનું ખાતું 'આર્કાઇઓલોજિકલ ડિપાર્ટમેન્ટ' છે. અને એ રાજ્યના જુદાજુદા ભાગોમાં અનેક શિક્ષા-લેખો મળી આવ્યા છે તથા અનેક તામ્રપત્રો પણ મળ્યાં છે. પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ જાપણ ખાતાએ ૨૫૦ ઉત્કૃષ્ટલેખોની નકલો જાતારીને એકઠી કરી છે, અને એ લેખોના જુદા ગ્રંથો બહાર પાડવાનો રાજ્ય તરફથી ઠરાવ થતાં એમાંથી બાર લેખોની ચુંટણી કરીને શ્રી. ગરેએ તેને લેખ ઉપર, ક્યાંથી મળ્યો, પહેલો કોણે શોધ્યો, આજ સુધીના ક્યાંકયા છપાયો, વગેરે નોંધ; લેખનું અક્ષરાન્તર, લાપાન્તર વગેરે સાથે તથા જુની અશુદ્ધિઓ લાગી તે સુધારીને છાપેલ છે, અને છેવટ સોળ પ્લેટોમાં મૂળલેખોની પ્રતિકૃતિઓ છાપેલ છે.

આ સંગ્રહમાં જુનામાં જુનો લેખ ઇ. સ. ૨૦૦ નો મહાકાવ્ય

નુસેનને મૂળવાસર નામના દારૂકાથી દસ માઈલ છેટે આવેલા ગામડા-
માંથી મળેલો શિલાલેખ છે, અને નવામાં નવો વિ. સં. ૧૭૬૨ નો
દામાજીરાવ ખીજનો વડોદરાના માંડવી દરવાજાના યાંત્રણા ઉપરનો
શિલાલેખ છે. આ લેખોમાંના ઘણા પહેલાં એકવાર, એક કરતાં વધારે
વાર હપાયેલ છે; બ્યારે દોષક, દાખલા તરીકે, ઇ. સ. ૧૭૬-૭૭
(યુ. સં. ૩૫૭) નાં શીલાલિપ્ય ત્રીજના વડોદરા રાજ્યના અધ્યક્ષ
નામના ગામડામાંથી ઇ. સ. ૧૯૩૯ માં શ્રી. ગદ્રેને મળી આવેલ
તામ્રપત્રો આ ગ્રંથમાં પહેલી વાર હપાય છે.

વળી લેખ વડોદરા રાજ્યમાંથી જ મળી આવેલો હોવો જોઈએ
એવો નિયમ આ ગ્રંથ માટે નથી રાખ્યો દેખાતો; કારણ કે શિલા-
દાર રાજ્ય અપરાજિતદેવનાં શકવર્ષ ૯૧૫ (ઇ. સ. ૯૯૩) નાં કાલાખ્યા
જિલ્લાનાં ચીખલપાખાડીમાંથી મળી આવેલાં તામ્રપત્રો જે રૂ. ત્રણ-
સોમાં વડોદરાના મ્યુઝીઅમને વેચવામાં આવ્યાં છે તે પછી વડોદરાના
મ્યુઝીઅમમાં છે એ કારણથી હાપવામાં આવ્યાં છે. અલખત, આ
તામ્રપત્રો પણ આ ગ્રંથમાં પહેલી વાર હપાય છે.

ગુજરાતના સોઝાંડી ઇતિહાસને લગતું પણ એક તામ્રપત્ર આ
ગ્રંથમાં હપાયું છે. એ છે મૂળરાજ ખીજનું વિ. સં. ૧૨૩૨ નું
આલ્મશુવાગાનું તામ્રપત્ર. મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમા તાલુકાના
આલ્મશુવાગામમાંથી એ મળી આવેલ છે. એ ત્યાંના મોઘરી
કુંગરશી ભાગદ પાસે હતો અને શ્રી ગદ્રેએ રૂ. પચાસ આપીને
વડોદરાના આર્કિઓલોજીખાતા માટે ખરીદ્યાં છે.

આ તામ્રપત્રની નકલ પાટણના મુનિ પુસ્તકવિજયજી પાસે હતી,
અને શ્રી કનૈયાલાલ દવેએ બુદ્ધિપ્રકાશના ૧૯૩૮ ના એપ્રિલ-જુન
અંકમાં તામ્રપત્રની નકલ સાથે એક લેખ એ ઉપર હપાવ્યો હતો.
શ્રી ગદ્રે એ નકલને અશુદ્ધ કહે છે, પણ એ લેખ ઉપરથી મૂળરાજ
સં. ૧૨૩૨ ચેત્ર સુદિ ૧૧ ને દિવસે રાજ્ય હતો અને તેણે રાણી

કર્પુરદેવીના શય્યાગ્રાહક નાગ-આહાણુ પ્રભાકરને આહાણુવાડાગામની અમુક જમીન દાનમાં આપી હતી એટલી હકીકત નિર્ભ્રાન્ત છે અને મેં શુદ્ધિપ્રકાશનો એ લેખ લખીને મારા મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસના પરિશિષ્ટ (૫ ૪૮૮) માં નોંધ કરી છે

આ તામ્રપત્રના શય્યાગ્રાહક રાજદેવો શ્રી અર્થ કરવો ? શ્રી ગદ્રેએ શય્યાની સભાળ રાખનાર કચુખી એવો અર્થ કર્યો છે જ્યારે શ્રી કનૈયાલાલ દવેએ શય્યાનું દાન લેનાર એવો અર્થ કર્યો છે જે મને વધારે માયો લાગે છે બીજી કર્પુરદેવીને મુળ યેષ્ઠમા જન્મપાલ દક્ષકુલવુનિકા કહી છે એનો અર્થ શ્રી ગદ્રેએ ‘અન્યપાલની પત્ની’ કર્યો છે, પણ એવો અર્થ શ્રી રીતે થાય ? વળી પુત્રી ન કહેતા કનપુત્રી કચુ છે એનું તાત્પર્ય સમજાતું નથી, પણ અન્યપાલની પત્ની નહિ એ તો સ્પષ્ટ જ છે

આ સમ્રાટને આથી વધારે વિગતવાર અવરોધવાની જરૂર નથી પ્રયાત્ન ત્રણે સારો છે અને આ માળામાં વડોદરામાં મચવાઈ રહેના ઇતિહાસોપયોગી ઉદ્ધારણેષોના બીજા મંત્રણે પણ જલદી પ્રગટ થાય એવી આશા રાખીએ છીએ

પ્રાચીન વિરૂપિપત્રો—શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજ ગાંધ્યાભિ પેક અન્ધમાલા મેમોયર્ નં ૧ પ્રતિ જ્ઞાનગ્ન ડૉ હીરાનન્દ શાસ્ત્રી એમ એ એમ. એ એન. ડી નિઃ વડોદરારાજ્યના આઈર્લેન્ડીઓનોજના જ્ઞાતપૂર્વ ડાયરેક્ટર અને હિંદી મરકાન્ના નિગત એપ્રિઆફિસ્ટ ૧૯૪૨, કિ. ૩ ૯-૧૧-૦,

પ્રતાપસિંહ મહારાજ ગાંધ્યાભિપેક અન્ધમાળાનો આ પહેલો મધુમે અગ્રેષ્ઠમાં લખાયો છે, પણ આ દેશના ઇતિહાસના માધને માં એ એક અગત્યનો ઊમેરો કરે છે

આ વિરૂપિપત્રો જૈનમહાજની બહાર કાઢ્ય તદ્દન અજ્ઞાત વસ્તુ હો જોતોમાં પણ વિગત જોતોમાંથી આ વસ્તુ મળી નથી રહેતા-

અચરજનો અને તેમાં પણ થી. પૂજ્ય આચાર્યોનાં વિગતિપત્રો ન ને
ડા. હીરાનન્દ શાસ્ત્રીએ તપાસ્યાં છે તે તો હતાં.

આ પુસ્તકમાં હપાયેલાં વિગતિપત્રોનું અવલોકન કર્યા પહેલાં વિગ-
તિપત્ર એટલે શું એ દુકામાં નોંધવું જોઈએ. જૂનકાળનાં પૌતાનાં પાપોને
યાદ કરી તેનો પ્રશ્નાત્તાપ કરવો, એ પાપોનું ગુરુ કે આચાર્ય
આગળ નિવેદન કરવું, પાપો વિષે ક્ષમા માગવી, ગુરુઆદિ બતાવે
તે પ્રાયશ્ચિત કરવું વગેરે દરખાસ્ત ધણાખરા મોટા ધર્મોમાં કોઈને કોઈ
રૂપમાં છે. જૈનો પૃથ્વીપુત્રના દિવસોમાં ક્ષમાપના માગે છે
એ પ્રસિદ્ધ છે. આ ક્ષમાપના લોકભાષામાં ‘ખમતખામણા’ બ્યારે
ફર સ્થળે રહેતા ગુરુઆદિ પાસે માગવાની હોય ત્યારે ક્ષમાપના અથવા
વિગતિપત્ર કહેવાતા પત્રોદ્વારા માગવામાં આવે છે. દુકામાં એટલું ન
કે પ્રસ્તુત વિગતિપત્રોનું મૂળ આ ક્ષમાપનાના રિવાજમાં છે. હવે
ક્ષમાપનાનો રિવાજ તો ઘણો જુનો છે અને અમુક જ વર્ગમાં છે
એમ નથી. વળી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવસંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં છેક શ્રીવત્સ-
ભાચાર્યના પુત્ર વિહ્વલનાથજીએ સ્વેચ્છ વિગતિ મળે છે એ જોતાં જૈન
અને વૈષ્ણવ પ્રકારોનું મૂળ ગ્રામીણતણે અને સામાન્ય હશે એમ માનવું
કે વૈષ્ણવઆચાર્ય ઉપર જૈન અસર માનવી એ પ્રશ્ન છે. અને આ
વિષયના અભ્યાસની વર્તમાનસ્થિતિમાં એનો ઉત્તર આપવો અશક્ય
છે. પણ જે જૈન વિગતિઓ આ પુસ્તકમાં હપાયેલ છે તે તો ઇ.
સ. ૧૬૧૦ થી આરંભી ઈ. સ. ૧૮૬૦ સુધીની છે. ઠંઠાય ઇ. સ.
૧૮૬૦ (વિ. સં. ૧૯૧૬ ની ઉલ્લી છે. એ કાળ પછી એ રિવાજ
અંધ પડ્યો હોવાનો ડા. હીરાનન્દ શાસ્ત્રી તર્ક કરે છે. (પૃ. ૬૬):
પણ આમાં હપાયેલથી જુના વખતનાં વિગતિપત્રો પણ મળ્યાં છે.
મુનિ શ્રીનિનવિજયજીસંપાદિત વિગતિત્રિવેણી ને સં. ૧૪૮૪ માં
હપાયેલ છે તેની પ્રસ્તાવનામાં એમણે વિ. સં. ૧૪૬૬ નું વિગતિ-
પત્ર નોંધ્યું છે. એટલું ન નહિ પણ તેથી ૫ જુના સમયના ૧૩ મી

શતાબ્દીના વિરૂપિપત્રનું એક પાનું તાડપત્રનું એમને મળ્યું છે
(પૃ. ૫, ૩૨)

વળી આ વિરૂપિપત્રોનો સિવાજ મઠીઆવાડ ગુજરાતમાં
ઉત્પત્ત થયો હોય એમ જે વિરૂપિપત્રો ભેવામાં આવ્યા છે તે ઉપ
રથી ધાર્વામાં આવે છે

આ વિરૂપિપત્રો પાકું કરી છુલ્લુલ ગચ્છનાયક આચાર્યોને તેઓ
જ્યાં હોય ત્યાં ખીજા સ્થળના મધ તથા પાતાને ત્યાં ચાતુર્માસ
ક વા માટે વિનવીપત્ર તરીકે મોકલવામાં આવતાં આમાંના મટલાક
પત્રો બહુ લાગ્યાં મઠીઆ તો ખડ મળ્યોવાળા ધણુ ધાર્મિક
લખાણ સમાવતા તથા મન્ન ચિત્રોવાળા પણ મળી આવે છે

વિનયવિજયે સુરતમાં રહેતા પોતાના ગુને લખેલી વિરૂપિ
મેન્દ્રતના અનુક્રમમાં ઈન્દુદત્ત નામના ખન્ન કાવ્યરૂપે છે અને
તેમાં લેખક જોધપુરમાં રહેતા હોવાથી જોધપુરથી સુરત સુધીના
માર્ગનું મધાર્થ વર્ણન કરેલું છે ખુબી તો એ છે કે હાલનો
રેલ્વે રોડ ને આ ઇન્દુદત્તમાં કહેવો રસ્તો લગભગ એ છે જોધ
પુરથી જાલોર, ગીરોહી, આગ્રપહાડ અને તેના પ્રખ્યાત વસ્તુપાળ
નરિં, મિલપુર, અમદાવાદ વડોદરા ભરૂચ અને સુત-આ ક્રમમાં
વર્ણન એ મન્નમાં છે ઇન્દુદત્ત જેનું એક ચેતોદત્ત પણ છે વળી
એ મેન્દ્રતમન્નમાં નાનનું કાવ્યપત્ર છે જેમાં ઉપના રજૂ પદો
પાતાના અને મોથુ મેન્દ્રતમાંથી લીધેનું છે બન્ને છપાઈ ગયા છે
(જોન આ મના)

પણ આ વિરૂપિપત્રોની વિગેરતાઓનું વર્ણન ક વા જતા આ
અવનામન પાકું લાણુ મધ જનાનો ભય છે એટલે આ પુસ્તકમાં

૧ ૧૦૦ હા ના લાગ્યા પત્રો લખે છે (જુઓ પૃ ૬) આ લાખ
પત્રનું ફોલ્ડ વળવામાં આવ્યું

૨ આ ઈન્દુદત્ત મન્નમાં છપાઈ ગયું છે

છપાયેલાં પત્રોમાંથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને જ્ઞાની દૃષ્ટિએ જે વિગતિપત્ર સૌથી વધારે કીમતી છે તેનું જ દુઃકમાં આવકોકન કરી લેવું યોગ્ય છે.

જૈનોની લાગણીનો વિચાર કરીને પર્વપણપર્વમાં, પશુઓની હિંસાની મના કરતા, અને હિંસાને ગુન્હો ગણાવતા મુગલ શહેનશાહ જહાંગીરના હરમાન સાથે સંબંધવાળું હોઈને આ વિગતિપત્ર મૂલ્યવાન છે. શહેનશાહ અકબરની ઉદાર રાજ્યનીતિ પ્રખ્યાત છે. જુદાજુદા ધર્મના આચાર્યોના પરિચયમાં આવવાનું, અકબરનું વક્તવ્ય પણ પ્રસિદ્ધ છે. અને જૈન વિદ્વાન આચાર્યોની અસર નીચે અકબરે ઇ. સ. ૧૫૮૩ માં પર્વપણપર્વમાં હિંસા કરનારને દેહાન્તદંડ પર્વત સમને પાત્ર ગુન્હો ઠરાવ્યો હતો. પણ જહાંગીરે ગાદીએ બેસીને એ હરમાન રદ કર્યું એટલે જૈનોનું એક ચિષ્ટમંડળ જહાંગીર પાસે ગયું અને પર્વપણપર્વમાં હિંસાબંધીનું નવું હરમાન, ઇ. સ. ૧૬૧૦માં મેળવ્યું. આ હરમાનને લગતું વિગતિપત્ર મુનિ હંસવિજયના સંગ્રહમાં હતું અને પાટણના મુનિ પુણ્યવિજય પાસે લાલમાં છે. આ પુસ્તકના કર્તા ડૉ. હીગનન્ડ શાસ્ત્રીએ વિગતિપત્ર ફોટો લઈને આ મૂળ લખાણ તથા પુણ્યવિજયજીએ કરેલા મૂળ મારવાડીના ગુજગતી ભાષાન્તરે ઉપરથી કરેલું અંગ્રેજી ભાષાન્તર છાપ્યું છે.

જૈનધર્મની કટલી બધી વાતો આ વિગતિપત્રમાં સમાવવામાં આવી છે એ જોવા માટે તો એ પુસ્તકમાં એ પત્ર જ નિઝાસુએ જોવું, પણ એની અંદરનાં ચિત્રો વિશે જે શબ્દો લખ્યા વગર નહિ ચાલે.

આ વિગતિપત્રમાંનાં ચિત્રો શહેનશાહ અકબર અને જહાંગીરના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર શાહિવાહનનાં દોરેલાં છે. એ જ ચિત્રકારે શાહીનદ્ર મહામુનિચરિત નામના જૈનઅન્યમાં પણ ચિત્રો દોરેલાં છે. આ ચિત્રકાર અમલ વસ્ત્રો તથા માણસોની આબાદ છાંયી ચીનરવા માટે કુશળ ગણાતા મુગલ સમયના સાગ ચિત્રકારોમાંના એક છે.

‘વધારે વિગતથી આ વિગતિપત્રને જોઈએ તો એ બે ભાગમાં છે. ઉપલા ભાગમાં ચિત્રો છે અને નીચલા ભાગમાં લખાણ છે. વિગતિપત્રને મથાળે શહેનશાહ જહાંગીર અને કુમાર પુર્રમના ચિત્રો છે. જહાંગીરના બીજા સમકાલીન ચિત્રો જળવાઈ રહ્યા છે અને હાથમાં છે તે સાથે સરખાવવાથી શાત્રીવાદને આ ચિત્રમાં ધોતાના પાત્રને આપ્યાં દેખાડવામાં દેવી સફળતા મેળવી છે તે જોઈ શકાશે જહાંગીરને જરૂરમાં હાથમાં દારૂની પ્યાલી વાળે મેલો ચિતર્યો છે અને તેના ઉપર લખ્યું છે કે —

જહાંગીરશાહિ આમ હામ કહ

જોરોહ વડા હૃદ પ્યાલા પેસ કસિકિયા ॥

બાદશાહની પાછળ આમ-ધાગી ઊભો છે પછી રાજા નમદામને લોકોને શાહી ફરમાન બતાવતા ચિતર્યો છે પછી ૫ શ્રીવિવેકહર્ષ, મીર્ઝા બાદશા, શૈખ ફરીદ વગેરેના ચિત્રો છે એ વિષે પત્રમાં લખ્યું છે કે —

રાજા શ્રી રામદાસ જહાંગીરી કરમ ન દિલાઈ છદ્ પન્નુસળથી અમાર કૌ અર્થ કરઈ છદ્, પળિડત શ્રી વિવેકહર્ષ દડાગકા હુસ્ન દિરા, મિજા જાહલ્લા શેખ ફરીદ અબ્દુલ આગાનુર કોટવાલ કમાલ દરવ ન, જયમલ, પતા, ઘાજાર, વહા માજાર

ચિત્રના બીજા ભાગમાં જૈનમાનુષ્યોના ચિત્રો છે જેમાં શુદ્ધી વિનયસેનસરિને શાહી ફરમાન બતાવનામાં આવે છે આ ચિત્રના અન્તે લખ્યું છે કે —

મદારક શ્રી વિજયસેનસુરિ વહાન કહ હૃદ પડિત વિવેકહર્ષ કરમાને પેશકસિ કહ હૃદ ૫ સદ્યદર્શ

સ. ૧૬૬૭ મોતો કારતી મુહી ૨ સુમ દિન સોમવાર સુમભવ. લો. સોક હવાસુત.

વધારે વિગતથી આ વિગતિપત્રને અવલોકી શકાય એમ નથી પણ આટલાથી આતું મૂલ્ય પચાનમાં આવશે. આ પુસ્તકમાં અર્વાં દેવદાસ બુદ્ધભુજા સમયના વિગતિપત્રો તથા એન ચિત્રો લખ્યા છે.

સોળમા શતકનું ઉપર કહેલું પત્ર છે. પછી એક ૧૭મા શતકનું ત્રુટિત, પછી ત્રણ વિક્રમના અઠાદ્યાશતકનાં, પછી દસ વિક્રમના ૧૯મા શતકનાં અને છેલ્લાં બેમાં એક સં. ૧૯૦૩નું અને બીજું સં. ૧૯૧૨નું. આ ઉપરાંત બે તારીખ વગરનાં ફોટલાં અને છેલ્લું સં. ૧૯૧૬નું વડોદરાના ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટનું.

ડા. હીરાનન્દ શાસ્ત્રીએ આ વિગતિપત્રની ઉપયોગિતાને ધ્યાનમાં લઈ એને પ્રગટ કરતાં વધુી મહેનત લીધી છે. અને આગલાં પ્રકરણોમાં વિગતિપત્રોને લગતા નજરના અને દૂરના વિવિધ પ્રશ્નોની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે, ઇ. ત. વિગતિપત્રો પણ એક પ્રકારનાં પત્રો હોવાથી જુના વખતમાં દ્રોષ પણ પત્રમાં શું શું હોવું જોઈએ એ સંબંધી પત્રકૌમુદી જેવા ગ્રન્થમાંથી સુચનાઓ કિતારી છે. જુદોના પત્રોમાં આ સુચનાઓનું લગભગ અક્ષરશઃ અનુકરણ થતું અને ૬૭ કેટલુંક ચમ્પ છે. આ પત્રો કેવી રીતે લઈ જવામાં આવતાં, વગેરે વર્ણન પણ વાંચવા જેવું છે.

છેવટ આ વિગતિપત્રોની ઉપયોગિતા વિષે ડા. હીરાનન્દ શાસ્ત્રી કહે છે કે આ પત્રોમાં આવતાં સ્થળોનાં વર્ણનો, તે વખતના રાજ્ય-કર્તાનો નામોદ્દેશ તથા સ્થાનિક જનાવોની નોંધ આ પત્રોને સ્થાનિક ઇતિહાસના ઉદ્દેશમાં ખાસ મૂલ્યવાન બનાવે છે. તેતે સ્થાનની કળાઓ, ધંધાઓ અને કુદોગો વિષે કીર્કિં માહિતી આપે છે. પત્રોમાંનાં ચિત્રો ચિત્રકળાના ઇતિહાસ માટે કીમતી સામગ્રી પુરી પાડે છે. અને ધાર્મિક રિવાજોના અભ્યાસમાં અને સ્થાનિક બોલીઓનાં તથા તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં સહાયક થાય છે.

ડા. હીરાનન્દ શાસ્ત્રીએ જો કે વડોદરાની સેવા છોડી છે પણ આ વિધાની સેવા નથી છોડી એટલે એમને અભિનંદન આપવા સાથે જ્યાં હવે ગયા છે ત્યાંથી એમની વિદાયેવાના આથી પણ સસ્ત દાખલાઓ એમની તથા વડોદરારાજ્યની આ માળામાં આવા જ મહુકાઓ પ્રસિદ્ધ થયા કરવાની આશા રાખીએ છીએ.

અમર મંદિર સોમનાથ

(SOVNATH THE SHRINE ETERNAL)

સોમનાથના મંદિરનો પુનઃદ્વાર અને નવા મંદિરમા નવા શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠાની યજ્ઞના કેવી રીતે જન્મી અને કેમ કુલીકાલી તેનું નાશ્યાત્મક મન્મ વર્ણન શ્રી ક મા મુનરાએ મ્યુ છે જુનાગઢના નવામે પાટીસ્તાન આવે જોડાવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર મ્યો અને જેના વિરોધમા 'આરઝી હકુમતની સ્થાપના થઈ અને એ હકુમતે કંઈક પરાક્રમે વહેતા મુકરા વગેરે વાતો હવે ઇતિહાસનો વિષય થતી છે અને એ ઇતિહાસના પાના દ્રવ્યવાવના ધ ન ૧૯૪૭ ના અકટોપગના છેલ્લા અધનાડીઆમા જ્યારે આરઝી હકુમતના સ્વયં સેવક દળો જુનાગઢ નજ્યમા આરે કોર ધુમતા દેખાય છે ત્યારે જુનાગઢના નવાજ સાહેબ પોતાનું ઝવેરાત, પોતાની બેગમે અને પોતાના તુતરા-ઓને લઈને પાટીસ્તાન તરફ નાસી જાય છે અને જુનાગઢ રાજ્યનું તત્ત જોમ આવે તેમ ચનાવવા પોતાના મુખ્ય દીવાન સ- શાહનવાઝ જુતોને સોપી જાય છે અને મૂળ પાટીસ્તાન નિવાસી દીવાન જુતો એ વખતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ભારત મરકાર તંત્રના લસ્મરી વગ અધિકારી (Regional Commissioner) શ્રી જુચને એક પત્ર લખીને કહે છે કે 'લોખિલુ પોલી ન રેડાય, તેઓની મીલકતનો નાશ ન થાય, હેનગતિ અટકે અને' નાજવશ જળવાઈ રહે એ દેવુથી,

જુનાગઢ રાજ્યની કાઉન્સિલના વડા સભ્ય કેપ્ટન હાવે' જોએ શ્રી. શામનદાસ ગાંધી સાથે ચર્ચા કર્યા પછી જે દખ્ખાસ્તો આપી હતી તેનો વિચાર કર્યા પછી જાહેર પ્રશ્નનો મત લઈને લાન્ત સન્ઝાના પ્રાદેશિક વડા અધિકારીને નાજ્યની હકુમત સોંપી દેવાનો અમે નિર્ધાર કર્યો છે. અમે એ રીતે લોડ' માઉન્ટમેન, મહાત્માજી, વડા પ્રધાન અને ઉપવડા પ્રધાન સહુને તાત્પર્યથી ખબર આપ્યા છે અને તને આ વિશ્વસિતો સ્વીકાર કરો એની આજ્ઞા છે' શ્રી મુનશી લખે છે કે 'સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને હું એમના વરમા દીલ્હીમાં ગતે એક દિવસ ત્યાં જુઓ. ટેલીફોનથી સંદેશો આપ્યો કે 'જુનાગઢના દીવાને બા ત્રીય મેન્યને જુનાગઢ આવવાનું આમત્રણ આપ્યું છે' સરદાર વલ્લભભાઈ ટેલીફોન નદમો પુરો કરીને કુટ્ટી દીધી ત્યારે એમનો ચહેરો ઝળખી ઉઠ્યો અને તેઓએ સંદેશો વાંચીને તે મને કહ્યું અને પોતે ઢસી પડ્યા. મારા મનની રકુ જ્યાં ને નીચેના રામદેભાઈશાંત્રી 'ત્યારે આ તો જય સોમનાથ થયું' અને નદમો હસ્યા.

આ પછી ખીજે મહિને દીવાળીને સ્થિતિ ૧૯૪૭ના નવેમ્બરની આખી તારીખે નવદર જામભાઈજી અને મકાસાહેબ ગાડગીડ નાથે જુનાગઢ ગયા હતા અને ત્યાંથી તેઓ મોમનાથ ગયા. મોમનાથના જે બંનુ તેની વાત જામભાઈએ શ્રી મુનશીને મ્હી અને તેઓએ પોતાના પુસ્તક *Southern* માં એ વાત નીચે પ્રમાણે ઉતારી છે 'અમે પગથિયા ઉતરી દક્ષિણમાં ગયા પછી નવદર સદુરમાથી પોક પાણી પોતાના હાથમાં લીધું અને મને (જામભાઈએ) કહ્યું કે 'મારી મહત્વાકાંક્ષા પુરી થઈ છે' પછી અમે મુગામુગા પગ વળ્યા અને મહિમા પેશ ત્યારે મેં જોયું કે મહાના ચહેરા ઉપરથી બંધી ચિતા અલ્પ થઈ ગઈ છે અને ચહેરા ઉપર નવી આભા ચળકે છે હવે મકાસાહેબ આ મનાવનું વર્ણન કરતા લખે છે 'પછી અમે જુનાગઢ ગયા જુનાગઢથી જે વળ મારા અને ૧૨ ૨૦૦૪ની તિર્કે રૂઢિ એમને ત્યાં વસે પડે. વિશેષ

અમે મોમનાથ ગયા અમે મદિર (ખડે-) જોયું. પછી અમે દરિયા કાંઠે ટહેલતા હતા ત્યાં મેં સંઘ-ને કહ્યું ‘હું ધાડ છું કે ભાગત મગરે આ મદિરનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ’ મંદારે કહ્યું ‘સીક, શરૂ કરો’ પછી અમે જે અને જમમ્માહેમ પાઝ મદિરમાં આવ્યા અને ત્યાં લગભગ પાચમેા માણુમની હાજરીમાં મેં જાહેર ક્યું કે ‘ભાગતની મરકારે આ મદિરનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો તથા દેવની પુન પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આ સરખર વિનાશ કરવા નહિ પણ સંપૂર્ણ કરવા આવી છે જ્યનાનો મમય આવી પહોંચ્યો છે આ પછી તરતજ જમમ્માહેમે પોતાના તરફથી આ પુનરુદ્ધાના કામમાં ૩ એક લાખનું દાન જાહેર ક્યું પદ્મ મિનિટ પછી અહલ્યા બાઈએ બધાવેના સોમનાથ મદિરમાં જાહેર મહા જન્વામાં આવી જેમાં મંદારે પોતાના ભાપણમાં કહ્યું કે ‘આજના નવા વર્ષના મંગલ દિવસે આપણે નિશ્ચય કર્યો છે કે સોમનાથનો પુનરુદ્ધાર થવો જોઈએ મોન-દ્રના તમે સોમને તમાગંથી બનતું હ્રસ્વ કાર્ય કરી બતાવતું જોઈએ. આ તો પવિત્ર મર્થ છે તેમાં નીચે ભાગ પેવો જોઈએ’ પહેલાં કહ્યું તેમ જામ માહેમે પોતાના તરફથી ૩ એક લાખનું દાન જાહેર ક્યું હવે અને જુનાગઢની હકુમતના પ્રતિનિધિ તરીકે શામનદામ ગાંધીએ ૩ ૫૧ હજાર જાહેર કર્યા (મોવેનર પ્ર ૧૬ પૃ ૪૬-૪૭) આગળ ચાનતા શ્રી મુનલી લખે છે કે જા ત સગરે બધા વિચાર કર્યા પછી જુના ખડેને મઢી નાખી એ સ્થાને નવું મદિર બાંધવાની યોજનાને અનુમતિ આપી પણ એ માથે જ ઠરાવ કર્યો કે જા ત નરકાર આ પુનરુદ્ધાના કાર્યમાં મેઈ જતનો આર્થિક ફાળો ન આપવો. ઉપર ૧૯૪૯ના જનુઆરીની ૨૩ મીએ જામનગ મા મગેની જમમ્માહેમ, મંદાર વલ્લભભાઈ, ગાડગીન, ચૌરાદ્રના વડા પ્રધાન ઉરગ ભ દેખા અને જુનાગઢના એકમીનીસ્ટ્રેટર શામનદાસ ગાંધી એટલાની નમિતિમાં ઠરાવ થયો કે આ સોમનાથ પુનરુદ્ધાના મર્ફત એક દરેક કરું જેમાં મેં દાતાના પ્રતિનિધિઓ, મેં પ્રસિદ્ધ જાહેર પુરો

અને બબ્બે સૌરાષ્ટ્રના તથા બારત સરકારના પ્રતિનિધિઓ રહે. આ દ્રશ્યના ઉદ્દેશો તરીકે સોમનાથ મંદિરનો પુનરુદ્ધાર, દેહોત્સર્ગનું નવી-કરવું અને અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી એ ત્રણ મુખ્ય સંમતિ દ્રશ્ય રીત કરવાનું શ્રી. મુનશી કહે છે કે મને સોંપવામાં આવ્યું. અહિં કહેવું જોઈએ કે આ અખિલભારતીય સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીનો વિચાર જ શ્રી. મુનશીનો પોતાનો. અલખત સરદાર એને સંમતિ આપી.

જમસાહેબે સોમનાથના પુનરુદ્ધારના કાર્ય માટે જે ૩. એક લાખ સરદારને આપેલા તે સરદારે જમસાહેબને પાછા આપી એ રકમ સોમનાથ ફંડમાં દાન તરીકે આપવા સુચવ્યું અને એ આરંભમાંથી ૧૯૪૯ની આખર સુધીમાં ૩. પચીસ લાખ થયા અને તેનું દ્રશ્ય થયું. આ દ્રશ્યથી સોમનાથનો પુનરુદ્ધાર થયો અને ૧૯૫૧ના મે માસની ૧૧ મી તારીખે. સંવત ૨૦૦૭ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને દિવસે સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથના નવા મંદિરમાં સમ્પૂર્ણ રાજેન્દ્રબાપુને હાથે લિંગ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ઉજવાયો. એ લિંગ પ્રતિષ્ઠાપન વિધિના શુભ પ્રસંગે ભારત સરકારના હાલમાં અગ્રપ્રધાન અને ‘અયસોમનાથ’ નવલ-કથાના લેખક શ્રીયુત કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ જુના સોમનાથના અવ-શેષોના અનેક ફોટોગ્રાફો, સોમનાથના નવનિર્માણના મુખ્ય વિધાયકોના ફોટોગ્રાફો તથા ખીજા અલંકરણોથી સુશોભિત પુસ્તક જેને અંગ્રેજીમાં Souvenir કહે છે તે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથમાં જેને જેને રસ હોય તેણે તેણે આ પુસ્તક અવશ્ય જોવા જવું છે. તત્કા-લીન છાપાંઓમાં છપાયેલા હેવાલો વાંચીને સોમનાથના આ પુનરુદ્ધારનો વિચાર કોના મનમાં કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યો, એની પ્રગતિ શી રીતે થઈ, આ પુનરુદ્ધાર કોને હાથે થાય છે, શ્રુતકાળમાં સોમનાથનો હર્ષોદ્ધાર ક્યારે અને કેટલીવાર થયો છે વગેરે, વર્તમાનની વ્યાવહારિક તથા શ્રુતકાળની ઐતિહાસિક ઢંકીકતો જાણવા માટે આ પુસ્તક છેલ્લું સાધન છે. શ્રી. મુનશીના જવા ઐતિહાસિક નિર્ણયો માન્ય હોવાની

જરૂર નથી. ઐતિહાસિક ક્ષેત્ર તો અનેક પ્રમાણિક મતભેદોને મમાવી શકે એટલું વિચાળ છે.

શ્રી. મુનશીના આ સુશોભિત પુસ્તકનું સક્ષેપમા પશુ અવલોક્તે ક'વા પ્રવૃત્ત થયો છું તે દ્વિવિધ પ્રયોજનથી એક તો સોમનાથના મુનરદ્વાર સબધી ઘણી ખોટી વાતો પ્રચલિત થઇ છે તેની સામે નિશ્ચિત હકીકતોનો પ્રચાર ચાલુ એ હષ્ટ છે અને બીજું સોમનાથ અને શૈવધર્મના ઇતિહાસ વિષે મેં પહેલાં 'ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો'માં તથા 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (૧૯૩૬) માં જે ઐતિહાસિક નિર્ણયો નોંધ્યા છે તેમાં સોમનાથ પાસેના ખોદકામથી કાઢી નવી માહિતી મળવાને પરિણામે મારા વિચારોમાં જે કાંઈ પરિવર્તન ક'વા જેવું દેખાય તો તે અને મતભેદ હોય તો તે નોંધી મારી ઐતિહાસિક વિચારણા સ્પષ્ટ કરવી

શિવપૂજનની પ્રાચીનતા—પ્રાગૈતિહાસિક નિનંદુ મસ્કૃતિના કાળમાં જે કોઇક પ્રકારની શિવપૂજનનું અસ્તિત્વ, તીર્થસ્થાન તરીકે મહામારતમાં પ્રમાસની ખ્યાતિ, શિવભક્તિ સાથે પ્રાચીન કાળથી યોગ્ય મંત્ર વિધા તાત્રિક ક્રિયાઓ, સોમ વિધા વગેરેનો પ્રચાર અને એ બધું છતાં વેદાંતીઓએ શિવને બ્રહ્મનું નામાન્તર ગણીને—

મનોબુદ્ધ્યદ્વારાર્ચિતાનિ નાર
નવ શ્રોત્રજિવ્વઢ્ઢે નવ દ્રાણનેત્ર
નવ બ્યોમમૂર્મર્મ તત્ત્વો ન વાયુ
શિવાન્દરુપ શિવોદમ્ શિવોદમ્ ॥

એવા સ્તોત્રો રચ્યા છે જોકે એ જ રીતે વિષ્ણુ નામથી બ્રહ્મ વિચાર ક'નારા સ્તોત્રો પણ વેદાંતીઓએ રચ્યા છે દા ત. સ્તોત્રોએ બ્રહ્મત્વા વિષ્ણુ મનાદિમ્ એ રીતે ચરે ચતુ' સ્તોત્ર જુઓ. એક કાળે સોમનાથ મારુપત આચાર્યોનું માનીતું સ્થાન હતું. ગુજરાતના ઇતિહાસના સોલંકી સમયમાં સોમનાથના મંદિરે સમગ્ર ગુજરાતમાં એક

મોટા તીર્થસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી, આ પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષાઈ, મહા-મુદ ગઝનીએ ઈ. સ. ૧૦૨૫ માં સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી, એ બાબત મંદિર તોડ્યું, પણ એનો બીમદેવે થોડાં વર્ષની અંદર શુભોદ્ધાર કર્યો અને પછી તે સોમનાથનું મંદિર મુસ્લીમોને હાથે વારંવાર તૂટ્યું અને વારંવાર એનો શિવભક્તોને હાથે શુભોદ્ધાર થયો. પણ છેલ્લું એને ઔરંગઝેબ બાદશાહે ૧૬૬૯ માં તોડ્યું અને મીરાત એ. અહમદીના કબર પ્રમાણે ૧૭૦૬ માં એ મંદિરમાં મસીદ બનાવી એટલે તે એ સ્થાનને દિંદુઓએ નિરૂપાયે ઊડી દીધું અને ૧૭૭૩ માં અહમદિયા બાદશાહે થોડે છેટે જે નાનું મંદિર છે તે બાંધ્યું.

સોમનાથની પુણનો આ ઇતિહાસ વર્ણવતાં શ્રી. મુનશી તો કહે છે કે પ્રભાસમાં સોમનાથનું પહેલું મંદિર 'ધર્મસનના આરંભની આસપાસમાં બંધાયું' હશે. (જુઓ સોવેનર પૃ. ૧૨) પણ આ તર્ક માટે આધાર તરીકે પાશુપતમતના આધ્યપતૃક લકુલીશ પહેલાં સોમ-સ્નાના નામના શિવના અવતારરૂપ આચાર્ય ચર્ચ ગયા. જે પ્રભાસમાં આવીને રહેલા, એવું પુરાણોમાં વર્ણન છે તે તથા ક્ષત્રપો અને ભારશિવ સભાઓ શિવભક્ત હતા એટલું જ દર્શાવ્યું છે. પણ પ્રભાસમાં એટલા જુના કાળમાં શિવમંદિર બંધાયું હોવાના પુરાવા તરીકે, આ આધાર ધણો નબળો છે.

મેં મારા શૈવધર્મના ઇતિહાસમાં નોંધ્યું છે (પૃ. ૬૯) તેમ પુરાણોમાં, શિવના અઢાવીશ અવતારો ગણ્યા છે. પણ આ દેશના મહાન પુરાતત્ત્વવિદ ડૉ. ગો. ભાંડારકર પેઠે છેલ્લા લકુલીશ સિવાયના આગલા સત્તાવીશ અવતારોને મેં તો પૌરાણિક જ માન્યા છે અને છેલ્લા લકુલીશને એકને જ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ માન્યા છે. શૈવસ્થાનો-માંથી મળેલા અનેક ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાંથી તથા ચાંકર બાબત જેવા તટસ્થ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ લકુલીશ જ પાશુપતમતના પહેલા સ્થાપક હોય એમ જણાય છે (જુઓ મારો શૈવધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૭૪ થી ૭૯). અલગત લકુલીશના જન્મ પહેલાં કાષ્ઠક પ્રકારની શિવ-

ભક્તિ આ દેશમાં પ્રચલિત હશે. પણ પ્રભાસમાં શિવમંદિર હોવા વિશે ચોક્કસ ગણાય એવો પુરાવો નથી. શ્રી. મુનશી પણ સ્વીકારે છે (એજન) કે શુભકાળનો પણ ઐર્ષ કલ્પીતું લેખ મળ્યો નથી.^૧ હવે મોહોનજોડેરામાંથી લિંગપુજા, પરુપુજા અને પરુપતિ પુજાની સુચક ગણાય એવી જે નિશાનીઓ મળી છે તે સિન્ધુસંસ્કૃતિ વાળી પ્રજામાં જેમ શ્રીસ, રામ, ઇશ્વર, અરવિસ્તાન વગેરે દેશોમાં અતિ જુના કાળમાં લિંગ-પુજા હતી (Phallus worship) તેમ હતી, એટલું જ સાબીત કરે છે પણ વૈદિક આર્યો આ લિંગપુજક લોકોને પોતાના શત્રુ ગણતા હતા (જુઓ એજન પૃ. ૩૫) પણ પાછળથી વૈદિક આર્યોએ આ બધા પ્રાચીન લોકોને પોતામાં સમાવી લીધા ત્યારે તેઓના દેવોને પણ પોતામાં સમાવી લેતા રૂદ્ર અને અગ્નિની એકતા સ્થાપી લિંગ-પુજાનાં જળાધારી વગેરે અંગોને વેદિ, અગ્નિ તેની બાજુ તેના ધુમ વગેરેના પ્રતીક તરીકે સ્વીકાર્યા. આ બ્રાહ્મણમાં આચાર્ય આનંદશંકર દુવે (વસંત આશ્વિન ૧૯૭૬ તથા સિદ્ધાંત પૃ. ૪૦૦-૪૦૧ માં) વૈદિક અને બ્રાહ્મણ વચ્ચેના આધારે કરેલી ચર્ચા જોવા જેવી છે. પણ મોનનાથ સંબંધી વિચારમાં આ લિંગપુજા ચર્ચા પ્રસ્તુત નથી. લિંગ-પુજાનું મુળ ગમે તે હોય પણ આર્યોએ તે બ્રહ્મા વિષયુ મહેશ એ ત્રિમૂર્તિમાંની મહેશમૂર્તિનું પ્રતીક માનીને એની સ્તુતિ પુજા હજારો વર્ષથી કરી છે. અસ્તુ.

સોમનાથમાં થયેલું ઐતિહાસિક

સોમનાથમાં શ્રી મુનશીની જ મુચનાથી ખાસત સરકારના આર્કી-ઓલોજ ખાતા તરફથી જુના મંદિરને તોડી પાડ્યા પહેલાં ૧૯૫૦

૧ શુભો વૈષ્ણવ લોકાથી પ્રભાસનું શિવમંદિર અંધારમાં રહ્યું હશે એવો શ્રી. મુનશીનો તર્ક પણ ખાસ વગરનો છે. કારણ કે જુલુ રાજાએ મંત્રી-ઓના, વધા બીજાઓના શિવપુજાના શુભકાલીન કલ્પીતું લેખો બીજા સ્થળેથી મળ્યા છે (આરો. ટી. સં. ઈ. પૃ. ૪૮, ૪૯).

મપટેમગ-આટોમગ મહિનાઓમા એ સ્થળે વૈનાનિન્ પદ્ધતિ અટના
 ખોદકામ કરવામા આવ્યું હતુ અને એ ખાતાના નિષ્ણાત અધિભગી
 જેમની દેખરેખ નીચે ખોદકામ થયુ તે ની બી ૩ થાપર આ
 સોરેનરના નીલ ચોથા આમમા મોમનાથના ખોદકામનો હતિકાન
 તથા એ મહિનો હતિકાસ એ પછી એક થયેલા દુર્ગોદા નાચે
 આ ખોદકામથી જેવો ત્રી થાપરને જણાયો તેવો તેણે ખોદકામના
 પુખ્ત ફાટામાં ફો સાચે વર્ણવ્યો છે અહિ ધી થાપરના એતિકાસિ
 નિષ્ણો દુકામા ઉતાર છુ તેઓ ખડ જ કહે છે ૩ પૌનપિ
 કથાઓમાથી સોમનાથનો સપૂર્ણ હતિકાસ કે એ મહિની મુળ
 સ્થાપનાની વિગત જરાજ નજી રાગતી નથી પણ તેઓ સાચુ જ
 કહે છે કે સોમનાથ વિષે હામા ચત્ર પહેલાનો એમ્પ એતિકાસિ
 ઉલ્લેખ મળતો નથી ઈ મ ૧૦૨૫ મા સુનતાન મહમુદ ગઝનીએ
 સોમનાથ ઉપર હતો કર્યો મહિરને તોડ્યુ અને બાબુ તે પછીને
 હતિકાસ પ્રસિદ્ધ છે જે ઉપર દુકામા ખોદે જ છે પણ આ ખોદ-
 કામથી સોમનાથ મહિના હતિકામ ઉપર જે થોડો પથ નવો પ્રગટ
 પડ્યો તેને જ અવતોડી લેવો એ અહિ મબવિત છે વીગતો જેવી
 હોય તેણે તો મુળ સોવેનર (૫ ૭૦ થી આગળ) ન જોતુ

પહેતુ તો ઇબ્ન ઝરી઼, ઇબ્ન ઉલ અથાર આદિ બુના મુરનીમ
 પણ સમગ્રલીન નહિ એવા તવારિખકારોએ પ્રેલા વર્ણન ઉપરથી કે
 નઝીમે તથા તે પહેલાના સુબધ ગેઝેટીઅરના લેખકે અને ને, મહમુદ
 જે મહિર તોડ્યુ તેમા લાકડાના થાભલા હતા એમ લખ્યુ છે પણ
 એ વાત હવે ખોદકામના પુરાવાથી ખોગી દરી છે (૨) બીજી વાત
 એ નિશ્ચિત થઈ છે કે કે ડો નઝીમે સોમનાથનું મુળ મહિર બીડીઆ
 મહિર પાસે હતુ એતુ મુસ્લીમ તવારિખકારોને આધારે કયુ છે તે
 પણ ખોટુ છે આ સ્થળ તો સોમનાથના ખડરથી એક મેવ છેડે છે
 બ્યારે સોમનાથનું મહિર તો ગઢની અડ હતુ અને મહમુદે ગઢને
 ઘેરા લાલ્યો હતો એ મુસ્લીમ તવારિખોમા પહેલી ચોક્કસ દર્શાવત છે.

હવે મોમનાથના સમય ઉપર જે થોડો પ્રકાર શ્રી ચાપરેનાખ્યો છે તે જોઈએ તેઓ નાચુ જ કહે છે કે “બદ્રકાલીમાયા મળેના ઉછીણું જેખના પ્રમાણથી કુમારપાયે જે મન્દિરનો છલોદ્ધાર કર્યો તથા નવેમરથી બાધ્યું તે બીમદેવ પહેનાતું બાવેતું હતું, તેજ નવેમરથી બાધ્યુ હવે બીમદેવે, મહમુદે તોડી પાડેલા મન્દિરના સ્થળેજ નવું મન્દિર બાધ્યુ હતું, કે નવે સ્થળે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખાદકામ દ્વારા મેળવવાનો હતો અને તે ચોક્કમ એવો મળ્યો કે જે મન્દિરના ખડે રમા ખાદકામ કર્યું તે કુમારપાયે બધાવેતુ સ ૧૨૨૫મા હવે આ કુમારપાલના મન્દિરની નીચે એ તે પહેનાના મન્દિરના થરો ખાદકામમા મળી આવ્યા છે અને તેમાનો ઉપરનો અર્ધાત બીજો (Phase II) એ બીમદેવના મન્દિરનો હોઈ શકે અને પહેના થરુ અર્ધાત મૌથી જુનુ મન્દિર (Phase I) એ પ્રમાણમા નાના માપતુ હતું. એ ક્યાક બળેતુ તથા જાણી કરીને તોડેતુ પણ દેખાતુ હતું, મતનમ કે જે મન્દિરને મહમુદે તોડેતુ તથા બાળેતુ તે એ જ બીમે એ તોડવામા આવેના મન્દિરને સ્થાને જ નવું મન્દિર બાધ્યુ કાન્થુ કે પહેલા મહિલી બ્રહ્મચિના જ બીજા અને ત્રીજા મન્દિરમા રાખવામા આવી છે શ્રી ચાપર કહે છે કે છલોદ્ધારગમે તેવો કરવામા આવે પણ વિગત પ્રતિષ્ઠા તો એ જ સ્થળે થવી જોઈએ એવો નિર્ણય છે અને એ જ કાન્થુથી આ નવો પુનરુદ્ધાર એ જ સ્થળે કરવામા આવ્યો હોય

(૩) હવે ત્રીજી વાત એ છે કે ખાદકામથી માર્ગ જાતનો સોમનાથના જુનામા જુના એટલે કે મહમુદે જે તોડ્યુ તે મન્દિરના મમય માટે ચોક્કમ ગણાય તેવો પુરાવો મળ્યો નથી એટલે નિર્ણય પરપત્તિ તકનો પુરાવો જેવો દાય લાગ્યો છે તેવો ન્હુ કર્યો છે ચીનાઈ મુમાફર યુવાન ચમ જે ઈ ન ૬૩૦ થી ૬૪૪ સુધી આ દેશમા હતો તે ફરતો ફરતો ગિરનાર સુધી આવ્યો હતો છતાં તેજે

સોમનાથનો હલ્લેખ ક્યો નથી અને ચીની પ્રવાસીના આ મોનમાંથી ફક્ત થનાં અનુમાનને ટેકો આપે એવું કંઈ મહત્ત્વ સાથે આવેલા આ દેશમાં બધે ફરેલા તથા આ દેશના પંડિતો તેમ જ સામાન્ય લોકો પાસેથી માહિતી મેળવનાર વિદ્વાન લેખક અલખીશની ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં કહે છે કે સોમનાથનો ગક મહત્ત્વે હત્યો તે પહેલાં લગભગ સો વર્ષ બંધાયો હતો.

(૪) સોમનાથ મંદિરના સમય વિષે શ્રી ચાપરની ખાંછ અનુમાન પરંપરા સ્થાપત્યના તદ્દિદને તરત સમગ્રજ એવી પારિભાષિક છે. એ કહે છે તેનો સાર એ છે કે સોમનાથ મંદિરના ગર્ભગૃહની જળાધારી-માંથી પાણી બહાર નીકળવાની પરનાળી એક પછી એક હજોંદારમાં નીચેથી ઉપલા ઉપલા થરમાં એમ જુદી જુદી થઈ છે તેના અવગોળન-માંથી સમય પકડી શકાય છે. હવે વચલા એટલે કે બીમદેવે બંધાવેલ મંદિરની પરનાળી ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં વપરાવા લાગી હશે તે ૧૫ મા શતકના ત્રીજા સદૃશ સુધી એટલે કે લગભગ સાડા ચારસો વર્ષ સુધી વપરાઈ છે કારણ કે ત્યાં સુધી ગર્ભગૃહનું તલ એને એ જ રહ્યું છે અને આ સાડાચારસો વર્ષના પાણીના ચાકુ મારાથી પરનાળીની આજુબોની દોર ગોળાકાર થઈ ગઈ છે. હવે સૌથી ઉપલી ઈ. સ. ૧૭૦૬ માં ઔરંગઝેબના હુકમથી આ મંદિરની મસીદ થઈ ગઈ ત્યાં સુધી ચાકુ રહી. પણ આ લગભગ બસો ત્રીસ વર્ષના પસારાથી એ પરનાળીની આજુબોની દોર ગોળ થઈ નથી પણ ધારદાર રહી છે. હવે સૌથી નીચેની એટલે પહેલ પહેલા બંધાયેલા મંદિરની પરનાળીનું સ્વરૂપ જોતાં ત્રણસો વર્ષનું એવું આકુખ્ય શ્રી ચાપરને લાગ્યું છે. આ તર્ક બરાબર હોય તો સોમનાથનું મુળ મંદિર ઈ. સ. આઠમાશતકના મધ્યમાં એક બે દશકા આગળ પાછળ છુટ મુકીને બંધાયું હશે એમ માનવામાં વાંધા નથી. આ તર્કને ટેકો આપનારી એક નાની વાત પણ આ જોદ્ધામમાંથી મળી છે તે એકે કુમારપાલના હજોંદારમાં આગ્રપાલમાંથી જે જુના પથરા વપરાયેલા તેમાંના એક

ઉપર લેખ છે જે વિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વનનીકાળનો એટલે ૬ મ-
૪૮૦ થી ૭૬૭ વચ્ચેનો ગણાય ખોદકામમાંથી મળેલા માટીના અમુક
પાકા વાસણોનો ઘાટ વનબીપુરમાંથી અને જસદણમાંથી મળેલા એ
જાતના વાસણોને મળતો છે આ બધા ઉપરથી શ્રી ચાપરે તારવેના
અનુમાનોનો નિષ્કર્ષ એ છે કે સોમનાથનું મૂળ મંદિર વલ્લ્હી મમ
યનું ઘણું કરી ઈ સ આદમ સતકના મધ્યમાં બંધાયેલું હોવું
જોઈએ છેવટમાં આ મૂળ મંદિરનો પાયો ભરવામાં વપરાયેલા ટેંચાક
પથરાઓ ઉપર કોતરણી છે એ જોતા શ્રી ચાપર અનુમાન કરે છે કે
સોમનાથના મંદિરની નજીકમાં રહેલું કોઈક મંદિર જેને પાડી નાખ-
વામાં આવ્યું હોય કે જાતે જઈ ચક્ર પડી ગયું હોય તેના પથરાઓ
સોમનાથના મૂળ મંદિરનો પાયો ભરવામાં વપરાયા છે આ પ્રાચીન-
તમ મંદિર કયા દેવનું હતું, ક્યારે બંધાયેલું વગેરે વિશે ચોક્કસ કહે-
વાનું કાંઈ માધન નથી પણ પુરાણોમાં પ્રલાસ સૂર્યપૂજનનું સ્થાન
હોવાનું કહ્યું છે એ જોતા એ સૂર્યમંદિર હોવાની અટકળ થાય.

નોંધ:—આ અવનોમન સમાપ્ત કરતાં એટલું જ નોંધવાનું નહે
છે કે ‘ગુજરાતના તીર્થ’ સ્થાનો મા તથા ‘સૈવ ધર્મના ઇતિહાસ’માં મે
સોમનાથના મમય વિષે ત્યારે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી
જે અનુમાન કરેલું તેને છેલ્લી ગોઠવોળથી ટકા મળ્યો છે એ
જોઈને મને માનવસ્વનાનન્વય હર્ષ થાય તો એ ક્ષમ્ય છે

મેવાડના ગુહિલો અથવા ગુહિલોત્પત્તિ મીમાંસા.- રેખક
પ્રમશક માનસકર પદ્મભરદ્વાજ નહેલા બાવનગર મૂલ્ય પાઠ પૂઠાના રૂ ૦-૬-૦
કાવ્ય પૂઠાના રૂ ૦-૬-૦

મૂલ્યમાનીન નજપૂતનગો-ગોલીન, મોલકી, પડીહાર, ચોહાણ,
પરમાન વગેરેના મૂળ વિષે બહુ તર્કવિતર્ક થયા છે વિ મ ની
નાતની આડમી મદીમા આ રાજપૂત વગેરે એકમ ઇતિહાસની ભૂમિતિ
ઉપર પ્રગટ થાય છે અને ધીમે ધીમે મોટા નજ્યો રચાયે છે જુના
મૌર્ય, શુભ, આનન્દભૂત્ય વગેરે રાજવંશો આવે આ ગોલીન, સોલંકી વગેરે
વંશોને જોનારી મધ્ય સાકળ દેખાતી નથી અને આ જુહા જુહા
વંશના આશ્રિત પડિતો તથા ભાટચાણો પાછળથી પૌરાણિક
સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ સાથે સો દોડસો પેઢીની કલ્પિત વંશાવળી
જોની પ્રીતે પણ પોતાના આશ્રયદાતા ગણના વંશને જોડવાનો
પ્રયાસ કરે છે પુરાણોમાં ન કહ્યેલ અશ્વિનશત્રી નવી કલ્પના
પણ ઉદભાવે છે અને એ રીતે આ નવા વંશોને પ્રાચીનતાની પ્રતિષ્ઠા
આપવાની ધારણા ગમે છે પણ આ પ્રયામ જ પુરાતત્વ વિવેચનાના
મનમાં શકા ટપન કરે છે પરિણામે ગોલીન વગેરે મધ્યકાલીન
નજપૂત વંશો મ તો શક, દલ, ગૂર્જર વગેરે પ દેશી જાતમાંથી
જનરી આવેના છે અથવા મૂળ વતની ડ્રોમોમાથી દિડુ થયેના છે
કે વર્ણાત્મક લક્ષની પ્રજા છે એવી માન્યતા અનેક કારણોથી
આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓમાં ઘણા વખતથી રહ

થતા પામી કે આ મન્યતાની ચોખ્ખોચ્છતાની કે એ માન્યતા બધાવાના કાંજોની વિગતવાન પરીક્ષા કરનારો અહિં અવકાશ નથી તેમ એ પ્રસ્તુત પણ નથી

અહિં તો આ મધ્યમલીન નજરોમાં તેને મર્યાદા ગણવામાં આવે છે તે મેનાડના શુદ્ધિવચન મૂળ તપાસવાનો ઉપરના પુસ્તકમાં જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેની જ દુકા મમાલોચના પ્રસ્તુત છે. મેનાડના રીગોદીઆ કે ગાહીસ્ટો પોતાને સર્વવ્યાપી કહે છે એ તો પ્રમિદ્ધ છે. પણ વનભીના મૈત્રવચનમાંથી ગોહીનો નીકળ્યા છે અને ગોહીભવશ તથા વનભીનો વચ એ મેયનુ મૂળ ઈ. મ. ખ્રી. ૧૦૦ શતકમાં નિગટ કે ધોળનામાં તથા ૧૮૦માં ગણ્ય સ્થાપના કનકસેન છે એવી માન્યતા ટોડ માહેમે નોંધેલી^૧ પત્રી ૫ ભગવાનવાલનું વલભીઓને મૂર્તિ વરના માનના તન્દ્ર વલણુ હતું^૨ અને ક્લત્તસેનવાળી દતકથા લુનાગઢના ક્ષત્રપો આવેના મધ્ય જાનના મબધની સૂચ્ય ગેઝેટીઅરમાં માની છે^૩

પણ ટોડનું નાજસ્થાન, નામમાળા, મુખ્ય ગેઝેટીઅર વગેરે અથો સ્થાપના ત્યારે મેવાડના ગત્વશના ઉરકીર્ણ લેખોમાંના થોડાક જ જાણવામાં આવ્યા હતા અને તેથી પણ થોડા પ્રસિદ્ધ થયા હતા પરંતુ એ પત્રી અનેક લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે આ પ્રસિદ્ધ થયેના તથા ખ્રી. ૧૦૦ શ્રી ગૌરીશક ક્ષીરાચદ ઓઝાએ જ બતાવેલા અપ્રમિદ્ધ લેખો વાચીને ડૉ. (ત્યારે ડૉ. નહોતા) દેવસ્ત નામકૃષ્ણ બાહારકરે મેવાડના શુદ્ધિચોત નાજવસનો મૂળ પુરુષ વડનગરનો નાગર હતો એવું મિદ્ધ કરનારો એક લેખ જગાળની એશિયાતિક ઓઆઈટીના જર્નલ (પુ. ૫ ૧૯૭ થી ૧૮૭)માં ઈ. ૧૯૦૬માં 'શુદ્ધિચોત અને નાગરો'

૧ ટોડ રાજસ્થાન મૂળ ઈ. ૧ પૃ. ૮૩, ૧૧૨, ૧૧૫.

૨ મુખ્ય ગેઝેટીઅર ઈ. ૧. પૃ. ૮૫.

૩ એજન પૃ. ૧૦૧

એ નામથી આપ્યો હતો આ લેખને પછિામે ઘણી ચર્ચા ચલી વળી છે સ ૧૯૧૧ના વ્તનેવારીના 'દેહી-વન એન્ડીકેરી' માં "હિંદુઓના પરદેશી જાતિઓના તરવો" નામનો એક લખાણ ઉપરના એખને પ્રુટિ આપવા સાથે મધ્યમનીન ૧૯૧૫ના વર્ગોનું મૂળ પરદેશી હોવાની ૫ ભગવાનવાન શ્રી જોશન, વગેરેએ ચર્ચા વેલી માન્યતાને તેઓએ ટેક આપ્યો

આ પરદેશી મૂળની માન્યતાના દુર્ભવા નામે સ્વીયતાના આત્મીયતાનું પુરાતન પત્તિ-આમ શ્રીને શ્રી એ હી ઓઝા અને તી ચિ વિ વૈ એમણે પ્રમળ વિરોધ ન્યો શ્રી ઓઝાએ નાગરી પ્રયાસિલી પત્રિકામાં તથા 'સાપ્તાતિક દિલ્હી'માં અને શ્રી વૈ એમના 'મધ્યમનીન બાત'માં મધ્યમનીન ૧૯૧૫ના વર્ગોને સ્વદેશી મૂળના-સૂર્યવંશ વંશના હાવવાનો પ્રમળ પ્રયાન કર્યા છે

પણ આ ત્રિવિધ નિદાનોના પ્રયાનો માં ધાવા પ્રમાણે તે નિષ્ફળ ગયા છે કારણકે મેરાઝાના નામોના જ દેશના ઉત્કૃષ્ટ લેખામાં ૨૫૯ શબ્દોમાં ગુહિતોત વંશના મૂળ પુરુષને વંશગરનો પ્રિય ક દિવસ મ્હો છે આ પ્રમના ઉલ્લેખાવાળા બધા નેમા શ્રી ઓઝાએ એમ કરીને રજુ કર્યા છે, છતાં એ ઉપથી જે અનુમાન કર્યું છે તે એ જ લેખો ઉપથી શ્રી દેશના ભક્ત મે મદેના અનુમાનથી તલ્લ વિરુદ્ધ છે આ રીતે એક જ અપધાર ઉપરથી ઉપજાવેલા મે પરસ્પર વિરુદ્ધ અનુમાનોમાંથી શ્રી ઓઝાએ અનુમાન નુદ્ધ નથી પહોંચાવેલી પ્રાપ્તિ છે અને તાણીએ નીતે-સ્વચિત્ત ઇળના આશયથી ઉપજાવેલું છે એન મર્ધ પપુ તદ્દથ વિચારને મૂળ લેખો જોતા લાગે છે અને શ્રી માનસ પીતાજી ન મહેતાને શ્રી જૈ હી ઓઝાએ જ રજુ કરેલ લેખોના પ્રમાણોનો વિચાર કરીને શ્રી ઓઝાના મતનું ખ ન નાસ તથા પ્રુટિ પાતોને મૂળ પુરુષ વંશગરનો યાજ્ઞલ્ય એકે ન નાન હતે એમ નિદ્ધ મ વના

મેવાડના ગુહિલોમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે સફળ થયો છે એમ મને લાગે છે.

મૂળ વચનો એટલાં સ્પષ્ટ છે કે શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા જેવા કેમ એના ઉપરથી નીકળતાં સીધાં અનુમાનને કપ્પલ નથી કરતા એ જ સમજાતું નથી. તેઓની વૃત્તિ આ બાબતમાં તટસ્થ નથી એમ શંકા પડી જાય છે.

વિ. સં. ૧૦૭૪ના આટપુર (હટેપુરથી દોઢ માઈલ છેટે આવેલું) આહાર નામનું ગામ)ના શક્તિકુમારના લેખમાં મેવાડના રાજવંશના મૂળ પુરુષને નીચેના શ્લોકમાં આનંદપુરનો મહાદેવ-મૂદેવ-બ્રહ્મણ કહ્યો છે.

આનંદપુરવિનિર્મિત વિપ્રકુલાનન્દનો મહાદેવઃ ।

જયતિ શ્રી ગુહવત્તઃ પ્રભવઃ શ્રી ગુહિલવંશન્ય ॥

આ શ્લોકના શબ્દોનો મારીમચડીને જુદો અર્થ કરવાનો શ્રી. ઝોઝાજીએ તથા શ્રી વૈદ્ય મહાશયે પ્રયાસ કર્યો છે, પણ મેવાડના જ રાજવંશના શક્તિકુમાર પછી થયેલા રાજાઓના બીજા લેખોમાં એ શ્લોકનો સીધો મૂળ પુરુષનું બ્રહ્મણપણું દેખાડનારો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આતોડના રાજા સમરસિંહની રમિયાનાગની છત્રીના લેખમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

જીયાદાનન્દપૂર્વ તદિદ પુરમિલાસણ્ડસૌન્દર્યશોભિ

ક્ષોણીપૃષ્ઠમિવ ત્રિવંશપુરમથઃ કુર્વતુષ્ઠૈઃ સમૃદ્ધચા ।

યત્પ્રાગ્મત્ય વિપ્રઅનુરુદ્ધધિમદ્ગોવેદિનિશ્ચિન્નયુગો

વપ્પાશ્ચયો વૌતરારાગચ્છરણયુગમુપાસીત હારીતરાશોઃ ॥ ૧૪ ॥

(મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૧૩)

મતલબ કે આનંદપુરમાંથી આવેલા બપ્પ નામના વિપ્રે નાગદંડ એટલિંગજી પાસે આવેલા નામગામાં તપશ્ચર્યા કરતા હારીતરાશિની સેવા કરી; પરિણામે—

હારીતાતિલવળકાત્રિચલયત્ર્યાજ્ઞેનલેમેમઃ

મ્રાત્ર ધારુનિમાદ્ વિતોર્ય મુનયે ઘ્રાહ્ય સ્વસેવાચ્છલાત્ ।

વતે યાપિ મહાંભુજઃ ક્ષિતિતલે તદ્વશસંમૂતયઃ

શામતે મુતરાનુવાત્તવપુષઃ ક્ષાત્રાર્હિ ધર્માંશ્ચ ॥

(આપ્તુના અચર્યેશ્વર મદિની રાણા સમસ્તિહ કોતરવેલી વિ
ન ૧૩૮૨ની પ્રવસ્તિ ૨૧ મેવાળા ગુદિતો ૫ ૩૭)

મતનમ્રે હારીતાતિ નામના ગુરુની સેવા કરનાર વજ્રગત્તા બપ્પ
નામના શાહણે પોતાનું શાહણુ તેજ ગુરુને આપ્યું અને ગુરુ
પાનેથી ક્ષત્રિતે ૮ રાતે સ્વીકાર્યું એ બપ્પના વચના રાજાઓ ક્ષત્રિય
ધર્મના અવતાર જેવા શામે છે

વળી એ જ વચના રખ્યાત કુભારણ્યએ આટપુરના રેખના
કપર ઉતારેના શ્લોઘુ પ્રમાણ આપીને પોતાના વચના મૂળ પુરુષને
સ્પષ્ટ રીતે વજ્રગતો વૈજવાપ ગોત્રનો નાગર કહ્યો છે એક
નિગમાદારમ્ભા—

જયતિ તથાનમ્વપુર નાગરકુલમદના મહીદેવ ।

વજ્રતાદિ કર્મકુશલા વિજયાદિત્પામિધા ધિમઃ ॥

(મેવાળા ગુદિતો ૫ ૩૨)

આનંપુરના વૈજવાપ ગોત્રના નાગરકુળના આ વિજયાદિત્પામિ
આદ્યો વચ ૮ તે ગુદસ્ત જેમાંથી રાણા સમસ્તિહ, કુભારણ્ય વગેરેનો
ગુદિતવચ આદ્યો વૈજવાપ ગોત્ર નાગરોમાં જ મળે છે, એ ખ્યાલમાં
લેવા જેવું છે

આ હુકા અવતોનમાં મૂળ પ્રમાણે વધારે ઉતારવાની જરૂર
નથી નિજામ કાચનાર ‘મેવાળા ગુદિતો’માંથી જોઈ શકાયે આ
અને આ પ્રકારના વચનોનું બહુ મેવાળા રાજાઓના ક્ષત્રિયપણાના
સૂચક જે વચનોના બાકી ૩ વામાં આવે છે તે વચનો તથા એ
વચનોનો ઉપગના મૂળ પુરુષને શાહણુત્વ દર્શાવનારા વચનો તથા

કેવી રીતે અવિરોધ મધ્ય છે તે બધું શ્રી મા. પી. મહેતાએ સ્પષ્ટ વિવેચનથી દેખાડ્યું છે ખરી વાત એમ લાગે છે કે મેવાડના રાજ-વંશનો મૂળ પુરુષ વાનગરનો બ્રાહ્મણ-એ જ વંશના ચાઠમ્મના શિલા લેખમાં 'બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત' કહ્યો છે (જુઓ મેવાડના ગુહિયો પૃ ૭૩). માટે કદાચ બ્રાહ્મણ પુરુષ, અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ, તેણે પારુપતાચાર્ય હારીતરાશિની સેવા કરી અને એ આચાર્યે તેને ગણ્ય મેળવવામાં મદદ કરી. આ રીતે મૂળ પુરુષે ગણપદ મેળવ્યા પછી તેના વંશને ક્ષત્રિય જાતિ માથે જ લગ્નવંશદાર બાધી ક્ષત્રિયો થઈ ગયા હોય એવું બધા લેખો ઉપરથી દેખાય છે. અને અનેક લેખોમાં મેવાડના ગણએને ક્ષત્રિય કહ્યા હોવા છતાં બીજા લેખોમાં મૂળ પુરુષને બ્રાહ્મણ કહ્યો છે એ સ્થિતિનું આ રીતે જ સમાધાન થઈ શકે છે. ક્ષત્રિયત્વ કહેનારા લેખો ઉપર વધારે જોઈ છતાં મૂળ પુરુષને પણ ક્ષત્રિય ઠરાવવામાં આવે તો બ્રાહ્મણત્વ મેળવનારા લેખો નિર-ર્થક રીતે વળી વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે જો આ રાજાઓનું મૂળ પુરુષથી ક્ષત્રિયત્વ નિમિદ્ધિ હોત તો કાંઈ પણ લેખમાં મૂળ પુરુષને વિદ્ય-હેનાનું કારણ જ નહોતું. હુંકામાં મેવાડના ગુહિયોના મૂળ પુરુષનું નામરપણું કે બ્રહ્મક્ષત્રપણું ચોક્કસ દેખાય છે

શ્રી માનસ કર પીતાખરદાસ મહેતા તો પૃથ્વીરાજ રામામાં કહેલા ચાર અગ્નિકુળોમાંના ત્રણ ચૌહાણ, પ્રતિહાર અને પરમાર કુળની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણ મૂળમાંથી હોવાનું તે તે વંશના લેખોમાંથી બતાવે છે. (જુઓ મેવાડના ગુહિયો પૃ. ૮૦ થી ૮૬) મતલબ કે જે પુરા-વાઓના આધારે શ્રી જોક્સન, વીન્સેન્ટ સિમ્સ, શ્રી દે ગ બાડર-કર વગેરે વિદ્વાનો પરમાર, ચૌહાણ વગેરે કુળોનું મૂળ પરદેશી માનતા હતા તે જ પુરાવાઓને આધારે શ્રી. માનસ કર પીતાખરદાસ મહેતા એ કુળોને બ્રાહ્મણ કે બ્રહ્મક્ષત્ર મૂળમાંથી માનેવા ગણે છે મૂળ લેખો-માંથી તેઓ મૂળ ગૂર્જર વગેરે પ દેશી જાતોના હોનાનો ઓછાપણો

મળતો નથી ન્યારે, આદ્ય હોવાનો પુતવો મળે છે એટલી વાતની ના પડાય એમ નથી.

વળી પાશુપતાચાર્યોએ આ પરમાર, ચૌહાણ, ગુદિલ વગેરે વંશોને ટેકો આપીને તેઓ પાસે રાજ્યો સ્થપાવ્યાં એ એમનો મુદ્દો પણ વિચારણીય છે. (જુઓ મેવાડના ગુદિલો પૃ. ૬૯ થી આગળ) બાકી ઇ. સ. દસમાથી તેરમા શતક સુધીના ગાળામાં પશ્ચિમ હિંદના મેવાડ, ગુજરાત વગેરે રજપૂત રાજ્યોમાં પાશુપતાચાર્યોના બહોળા સમૃદ્ધિવાળા મઠો હતા અને આ સૈવ રાજ્યો તેઓનું ધણું માન રાખતા એટલું તો અનેક ઉદાહરણો લેખોથી નાણાય છે.

તા. ૩. જેમ ગુદિલોતના મૂળ પુરૂષને ઉદાહરણ લેખોમાં આનંદ-પુર (વડનગર)નો વિષ્ણુ કહ્યો છે તેમ ચૌહાણના મૂળ પુરૂષને સુપ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના પિતા સોમેશ્વરે લખાવેલા ઇ. સ. ૧૧૬૬ના બીજી સદીના લેખમાં અહિંચત્રપુરનો ઘટસગોત્રનો સામન્ત નામનો વિષ્ણુ કહ્યો છે.—

વિષ્ણુઃ શ્રી ઘટસગોત્રેન્મૂલ્લિચ્છત્રપુરે પુરા ।

સામન્તોઽનન્તસામન્તપૂર્ણતલ્લો નૃપસ્તતઃ ॥

(મેવાડના ગુદિલો પૃ. ૮૦)

મતલબ કે ગુદિલોત કુળનો મૂળ પુરૂષ વડનગરો નાગર અને ચૌહાણ કુળનો મૂળ પુરૂષ અહિંચત્રો—ત્રસોરો નાગર. અલખત વડનગરો, પ્રશ્નોત્ર વગેરે નાતો એ વખતે બધાં જ નહોતી, પણ જે આદ્ય-કુળોમાંથી આ ગજકુળો થયાં તેમાંથી જ પાછળથી આ નાતો થઈ.

પ્રાચીન સાહિત્ય અનુવાદક ૨. મદાદેવ દરિયાઈ દેસાઈ, અને નરહરી દ્વારકાદાસ પરીખ પ્રમુખાઃ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર અમદાવાદ, ઠાણ પુક, પૃષ્ઠ ૧૨૫. મૂલ્ય બાર આના.

‘ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર’ તરફથી એક અન્યાવસિ ચાતુ ચઢ છે, જેનો ચોથો મણકો અમને અવતોમ્ન માટે મળ્યો છે. તે અનુવાદનું પ્રગટ કરવો હોય તો ખમદગી ઉત્તમ છે અને અનુવાદનો તદ્દન બહિષ્કાર કરી શકીએ એટલા સ્વતંત્ર વિચારને અને લેખકો આપણામાં ક્યા છે ?

વર્તમાનમાં કચરા જેવી પણ નવલકથાઓ તથા રાજકીય આદો-લનવિચારક માન વગરના લખાણોનું જ્યારે મોટે ભાગે વચ્ચે છે, ત્યારે પ્રાચીન સાહિત્યની અભાસોચના માટે અપૂર્વ દૃષ્ટિ આપનાર વર્તમાન ફનીઆના મહામંત્રિ રવીંદ્રનાથ ઠક્કુરના આ નિબંધો નવી ખાત પાઠી મહાન્ય વાચનારાઓને નવોજ આનંદ આપશે.

રવીંદ્રનાથ ઠક્કુર જેવા પ્રતિભાશાલી કવિવરની વાણી માટે તો શુ કહેવું ? આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ૩ નરહરિ પરીખે ક્યું છે, તેમ રવીંદ્ર બાપુ વૈદિક અર્થમાં મ્વિ છે અર્થાત્ મતદંષ્ટા નહિઓ જેવા દંષ્ટા છે તેઓ પોતાની પ્રતિભાસપન દૃષ્ટિથી જગતને, જગતના પદાર્થોને તથા પ્રવૃત્તિને નીહાળે છે તેઓ મર્ધ પાસેથી ઉછીની દૃષ્ટિ લેતા નથી પ્રાચીન અસ્કૃત સાહિત્યના તેજસ્વી નમુનારૂપ રામા-

પણ, મેધદૂત, શકુંતલા વગેરે ગ્રંથોની એમણે પોતાનીજ દૃષ્ટિથી સમાલોચના કરી છે. સાધારણ રીતે આ દેશ પરાધીન થયા પછી દાસત્વતિવાળાં આપણાં ચિત્તોને એવી ટેવ પડી ગયેલી છે કે પ્રાચ્યાત્મ લેખ કે લેખક સાથે સરખામણી કરીનેજ આપણે આપણા લેખો કે લેખકોની કીમત આંકી શકીએ. રાજકીય વિષયમાં મહાત્મા ગાંધી-જીએ દાસત્વતિને આપણામાંથી દૂર કરવાનો અસાધારણ પ્રયાસ છેલ્લાં ભેતણ વર્ષોથી હમણાં કર્યો છે; અને સાહિત્યમાં બાળગોષ્ઠીએ કર્યો હશે, પણ સૌથી વધારે અસરકારક પ્રયાસ તો સ્વૈચ્છાએ કર્યો છે. આ મહાકવિએ આપણને નવાં પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય બેયથી સ્વતંત્ર પોતાનાંજ ચરમાં આપ્યાં છે. એ ચરમાંની મદદ વડે નેવાયી પ્રાચીન સાહિત્યમાં પહેલાં ન દેખાએલી સુંદરતા રસઘ વાંચનારને દેખાશે. આપણી શિક્ષ, ચિત્ર તથા સ્થાપત્ય કળા પેઠે આપણા રામાયણ મહાભારત ગ્રંથો (ઉપનિષદો પણ) કોઈ એક ગ્રંથકારના, લેખક કે કવિની કૃતિ નથી, પણ સમસ્ત પ્રજાની કૃતિ છે, એ દૃષ્ટિ તથા શકુંતલ, કુમારસંભવમાં કામનો યથેચ્છ વિહાર નહિં પણ કામભોગ કરતાં તેના સંયમવાળો ધર્મજ સનાતન સુંદર તત્ત્વતરીકે કવિ કાલિદાસ વર્ણવે છે, એ દૃષ્ટિ નવી છતાં અવધાર્ય નથી.

અહિં ઉદાહરણો આપવાનો અવકાશ નથી, તેમ એ નિબંધો વાંચ્યા વગર એની ખરી મૂળ આવવાનો સંભવ નથી.

આ પુસ્તકમાં રામાયણ, મેધદૂત, કુમારસંભવ અને શકુંતલા, કાદંબરી ચિત્ર, કાવ્યની ઉપેક્ષિતા, ધર્મપદ્ય અને રંગશૂભિ એ રીતે આઠ નિબંધોનો અનુવાદ છે.

અનુવાદ મૂલ્યું કેવું પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે એ આપવા નોટકું બંગાળી હું જાણતો નથી. પણ કેટલેક સ્થળે બંગાળી રૂઢ અર્થમાં સંસ્કૃત શબ્દો, ક્યાંક બંગાળી વાક્યરચના વગેરે સુગમરૂઢી શબ્દશિષ્ટ ગ્રંથમાં બરાબર ન બેસતા અંગો હોવા છતાં, ભાષા પ્રવાહી હોઈને એકંદર રીતે પુસ્તક સ્વાચ્છ તથા સુબોધક છે.

શ્રી મન્મઠાચાર્યકૃત કાવ્ય પ્રકાશ (ગુજરાતી અનુવાદ) પ્રથમ
વ્યાખ્યાનકાર રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક અને રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ.
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ સંવત્ ૧૯૮૦. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર ક્ષણિક લોકપ્રિયતાને અવગણીને દીર્ઘ-
કાળ પર્વત ઉપયોગમાં આવે એવું મંત્રી અને અમાપેક્ષી સાહિત્ય
પ્રગટ કર્યા કરે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એટલે એ અંધાવલિના અંધો
સામાન્ય જનસમૂહનું તાત્કાલિક આકર્ષણ ન કરે પણ વિદ્વાનોની
દષ્ટિને તરત આકર્ષે છે. અપૂર્વ કલા વસ્તુ સર્જવાની પ્રતિભા શક્તિ
તો ઇશ્વરી બક્ષીય છે. એટલે કોઈ પણ સંસ્થા પાસેથી એની આશા
રાખવી એ મિથ્યા છે. તેમ બીજી તરફથી લોકશયિતે અતુમરીને તથા
આકર્ષીને તત્ત્વ બદલે આપે એવું સાહિત્ય તો ક્ષણેક્ષણે ચોમાસામાં
કુટ્ટી નીકળતા બીલાડીના ટોપ પેડે વગર પ્રયત્ને ઉપજત થયા કરે છે.
એટલે જેમાંથી તાત્કાલિક બદલાની આશા નહિં જેવી એવું તથા
ફળના પ્રમાણમાં ઘણો વધારે શ્રમ માગે એવું સાહિત્ય તો પુરાતત્ત્વ
મંદિર જેવી સંસ્થાઓજ ઉપજવી શકે. આવી સંસ્થાઓમાં ભુદા
ભુદા વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓ પોત પોતાના વિષયનો અભ્યાસ
યાવજીવન વધારવા કરે છે અને પોતાના અભ્યાસનું ફળ જગતને
આપે જાય છે. અન્વેષણ અને અભ્યાસ માગે એવાં કાર્ય માટે માત્ર
ઉત્તમ પુસ્તકાલય કે સાધનમૂપજ પ્રયોગશાળા જ નહિં પણ વિવિધ
વિષયના અભ્યાસીઓનો સહવાસ અને સહકાર પણ આવશ્યક છે.

એટલે કે આવી સંસ્થાના ધ્વજધારીઓ પરસ્પર ઉદ્બોધનથી જે એનું કાર્ય કરી શકે છે તેનું તે પ્રકારનું કાર્ય વ્યક્તિશઃ પ્રયત્નથી કદી ન બને.

કાવ્યપ્રકાશ પણ પુરાતત્ત્વ મંદિરની અંશપલિના બીજા મણ-કાઓ પૈકે એક અભાપેક્ષી મણકો છે. કાવ્યપ્રકાશ જેવા અંથના અનુવાદની જ શી જરૂર છે એવો પ્રશ્ન ધણાના મનમાં ઉઠવાનો સંભવ છે. મૂળ સંસ્કૃત અંથ કાશ્ય છે. અનુવાદકો કહે છે તેમ અનેક રીકાઓ (લગભગ ૭૦) થયા છતાં હજી સુગમ થયો નથી, હજી પણ ગુરુગમ્ય જ છે.' (પ્ર. પા. ૯.), વળી આ પ્રકાશ સંસ્કૃત અંથોની પ્રતિપાદન શૈલી ખાસ પ્રકારની છે. એ શૈલી એક કાળે સુપરિચિત હશે પણ આ જમાનામાં તદ્દન અપરિચિત થઈ ગઈ છે. ગુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે વપરાતી પ્રતિપાદન શૈલી પ્રાચાત્ય પ્રતિપાદન શૈલીનું અનુકરણ છે. 'પ્રાચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદન શૈલીમાં છે.' અને એ વિશેષતા એટલી બધી આકર્ષક છે કે ઘણી વાર તત્ત્વ એનું એજ હોવા છતાં શૈલીના ભેદથી પ્રાચાત્યોના કથનમાં નવીનતાનો આભાસ થાય છે. આપણે પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાચાત્ય પ્રતિપાદન શૈલી, સામાન્ય રીતે ગ્રહણ કરેલી હોવાથી આપણી જુની સંસ્કૃત શૈલી તદ્દન અપરિચિત થઈ ગઈ છે. પરિણામે એ શૈલીમાં અપાએલી દલીલોનું જોર જ આ જમાનાના વાંચનારને સમગ્રતઃ નથી. વળી જે બાળનું દર્શનોની પરિચાપાનો આ અંથો સ્વાભાવિક રીતે ઉપયોગ કરે છે તે દર્શનો અને તેની પરિભાષા પણ સામાન્ય ગુજરાતી વાંચનારથી અજાણી હોય છે. દુકામાં સંસ્કૃત કાવ્ય પ્રકાશનો જે લોકો ઉપયોગ ન કરી શકે તે લોકો આ ગુજરાતી અનુવાદનો પણ ભાગ્યે જ ઉપયોગ કરી શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે તો છે. લલિત્યમાં ગુજરાતી ભાષા મારફત ડાંગમાં ડાંગી કેળવણી આપવાનો આપણો મનોરથ સફળ થાય તો એ વખતે પાઠ્યક્રમમાં આવા અંથને જરૂર સ્થાન મળી શકે, એટલું જ નહિ પણ પાઠ્યક્રમ ગ્રાહ્યતામાં આવા અંથોના

તારા અનુવાદોનો અભાવ નડે પણ ખરો. અનુવાદો પણ અભ્યાસીઓ માટે આની ઉપયુક્તતા માને છે:—

‘અમાંગ પ્રયત્ને ગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે અંધને મર્વથા સુગમ કરી મુક્યો છે એમ અમે માનતા નથી પણ સાવધાનતાથી બહુનારને મૂલકારણું રહસ્ય દેટ્યેક અંશે સમજારો એવી અમારી આશા છે.’ (પ્ર પા. ૯)

આ આશા ખોટી નથી સંસ્કૃત વિદ્યાર્થી માટે જેમ મૂલ કાવ્ય-પ્રકાશ ગુરુ પાસે બહુવા યોગ્ય ગ્રંથ છે તેમ આ ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી માટે બહુવા યોગ્ય ગ્રંથ છે. વાર્તા પેઠે મ. માન્ય પાત્રનાર એ કલાકર્મા વાચી જઈ ખુરી થાય એવો ગ્રંથ નથી.

પણ કાવ્યપ્રકાશ જેવા ગ્રંથના અનુવાદને આપણી ફળવણીમાં સ્થાન આપવું યોગ્ય છે? એ પ્રશ્ન તરત જ ખડો થાય છે. અનુવાદો ‘હા’માં જવાબ આપે છે અને તેના ટેકામાં ન્યાયપુરસર જે દલીલ કરે છે તે વિચાન્વા જેવી તો છેજ. અનુવાદોના કહેવા પ્રમાણે ‘દર્શનશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર એ બેના ચિત્તને પશ્ચિમના બુદ્ધિવૈભવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને ભવિષ્યના દાર્ઘ્ય માટે ઉદ્દેશોધક અને માર્ગદર્શક છે.’ (બીજી શાખાઓમાં આપણે માટે ધનું મનનયોગ્ય ઉદ્દેશોધક કે માર્ગદર્શક નથી જ એવો આશય અનુવાદોના ઉપના વાક્યનો નહિ હોય એમ માનીએ છીએ) વળી અનુવાદો કહે હ તેમ ‘પ્રાચીન કાવ્યમીમાસકોના અધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે’ પણ ‘આપણી માહિત્યમીમામાં મમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્દેશોધન મળે અને નવા મંસ્કાગ પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યમીમાના વિચારો સેવવા આપણે માટે આવશ્યક છે’ વળી કાવ્યસ્વરૂપ વિશે હજી આપણે ત્યાં ચર્ચાઓ ઢંગલગ વગરની હોય છે. વણી વાર બીજી રીતે પ્રતિષ્ઠિત માણુમના કાવ્યસ્વરૂપ સંબંધી તદ્દન ઉપરહરના કે નિર્માલ્ય વિચારો અયોગ્ય પ્રતિક્ષા પામી જાય છે. વળી

આવી ચર્ચાઓમાં અસંબંધ રીતે લુના કાવ્યમીમાંમંદ્રના કટકાએ ઉતારવામાં આવે છે. આવા ત્તારા કુનારાઓ પોતે એ વચનોનો મર્મ મમળે છે કે નહિ તે પ્રશ્ન નણે, પણ એથી અર્ધદંડ વાયનારાઓ ખોટે રસ્તે દોરવાય છે. આ રિચતિમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંમંદ્રનો કોઈ સિષ્ટ અંચ વિચાર્યોએને બહુવવામાં આવે એ ખરેખર ઈષ્ટ છે. વળી આ વિચયની ચર્ચામાં ઉંડાણ અને મચોટપણ લાવવા માટે પણ પ્રાચીન કાવ્યમીમાંમંદ્રનો અભ્યાસ આવશ્યક લાગે છે. અતુલ વાદકો ખરું જ કહે છે કે ‘કાવ્ય સ્વરૂપ વિયેનાં બન્નેનાં (પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય) ચિંતનો સરખાવતા જણાવે કે બન્ને મરખાં મનન થોડા છતાં પ્રાચીનોના ચિંતનોમાં જોટુ’ વલ્યવેધિત્વ અને ઉંડાણ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમાં નહિ હોય. આપણી કાવ્ય સ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા થોડા રીતે નિયંત્રિત થાય તે માટે વિચારતા જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વચનોનું ‘યથાયોગ્ય સેવન કરવું જોઈએ.’ હેલ્યા વાક્ય માટે આમીન !

પાશ્ચાત્ય અને આપણી પ્રાચીન કાવ્ય મીમાંચાની નરખામણીની બાબતમાં મતભેદ હોવાનો મંભવ છે. પણ આ લુના વિચારોની શૈલીની પાછળ કેવો આત્મા સ્ફુરે છે તે જોયા પહેલાં મતની ઝાઝી કોંમત ન મળાય. વધારે શું ? એકજ દાખવો જોઈએ. કાવ્યનું કારણ મમ્મટ નીચેના વાક્યથી સ્પષ્ટ છે—

“શક્તિ, લોક, સાલ, અને કાવ્ય વચેરેના મનનથી થતી નિપુણતા અને કાવ્ય બહુતારના કારણથી કરેલો અભ્યાસ, એ કાવ્યના ઉદ્ભવનો હેતુ છે.”

મમ્મટના આ વાક્યમાં કેટલો બધો અર્થ ભર્યો છે ! મમ્મટની પોતાની વૃત્તિ સંબંધરૂપે તો બગબગ સ્ફુટ કરે છે. પણ એના ભાવાર્થ રૂપે હાલની પાશ્ચાત્ય શૈલીમાં કોઈ લખવા ભેસે તો તો એકાદ પ્રકરણ લખી શકે. પણ આ જમાનાના શક્તિ કે શ્રમ વગર ફળ ખાવા છુટે એવી વૃત્તિના વાયનારાઓને અથવા પાશ્ચાત્ય શૈલીથી મુગ્ધ મનેદાઓને આ વાક્ય અતિશય જડ, અને પુથું લાગરાતો નંબક

છે. પણ એ શૈલીનો તથા શૈલી સાથેના અપરિચયનો દોષ છે. આ વિષયના પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાં આમાં ન સમાવૃત્ત હોય એવું ક્યું નવું તત્ત્વ કશું હોય છે ?

અલગત, આપણે આ જુની શૈલીનું અનુકરણ કરવું એમ કહેવાની મતલબ નથી. પણ નવી શૈલીથી કાવ્ય વિશે આપણા વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં આ જુના વિચારોની ઘણી મદદ મળે એમ છે એની કોણ ના પાડશે ? અને પછી અનુવાદકો કહે છે તેમ “ મુળ લેખકોમાંથી વિચારો લઈ તેના ઉદાહરણ ” કરી આજ અંશને આપણી સાહિત્યમીમાંસામાં વણી દઈ બાકીનો કચરો ફેંકી દઈ શકાશે. પણ જોયા વિના કચરો માનીને બધું ફેંકી દેવું યોગ્ય નથી.

આ કાર્યની યોગ્યતા સ્વીકારીએ તો અનુવાદ માટે વાગ્દેવતા-વતાર મમ્મટનો ગ્રંથ પસંદ કરવાનું ઔચિત્ય સ્વીકારવું પડશે. અનુવાદકો કહે છે તેમ “એમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બંને પ્રશ્નાલિઓનો યોગ્ય રીતે સમન્વય થએલો છે.” મૂળ ગ્રંથ વિશે અહિં વિવેચન કરવાનો પ્રસંગજ નથી. મૂળ ગ્રંથની યોગ્યતા વિશે મતભેદને અવકાશજ નથી. આપણને અપરિચિત સંક્ષિપ્ત શૈલીનું આ ગ્રંથમાં દેખાતું સામર્થ્ય જોવા જેવું છે. મણિલાલ નલુબાઈના શબ્દોમાં ‘ અલ્પ સાર બહુ વિસ્તાર ’ ના આ જગમાનામાં બહુ સાર અલ્પ વિસ્તારનું તત્ત્વ આદરણીય છે.

અનુવાદ વિશે ખાસ કહેવા જેવું થોડુંજ છે. “ બાપાંતર કરવામાં બને તેટલો મૂલને વળગી રહેવાનો ” અનુવાદકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથ માટે એજ પદ્ધતિ યોગ્ય છે. અલગત, એથી દુર્ભેદ લાગે છે પણ આતો ગુરુપાસે બણવાનો ગ્રંથ છે. અને આપણામાંથી કોઈ સમર્થ ચિંતક ગુજરાતીમાં આધુનિક શૈલીમાં નવીન કાવ્યમીમાંસા સ્વશે ત્યારે તો આ મુશ્કેલી સર્વથા ટળી જશે. બાકી પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના અનુવાદો તો આવાજ થવાના. અનુવાદકોએ ‘ ટિપ્પણોમાં મૂલના અર્થને યથાશક્તિ

રૂપક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે' અને એ પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ દિપ્પણો વાંચતાં જણાય છે. મમ્મટાચાર્યે આપેલાં ઉદાહરણોનું બાપાંતર પદ્યમાં અને ગદ્યમાં બંનેમાં આપ્યું છે. ઉદાહરણોનાં પદ્યાત્મક બાપાંતરો સંસ્કૃત કાવ્યોના શિષ્ટ ગુજરાતી અનુવાદો સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. અનુવાદોએ આ બાબતમાં ગુજરાતના એક અનુવાદક કે. હ. કુવને અનુસરવાનો યત્ન કર્યો દેખાય છે અને એ યત્નમાં એમની સફળતા અમને અભિનંદન યોગ્ય લાગે છે. જો કે આથી જુદી રીતે અથવા સરસ રીતે કોઈ કોઈ પદ્યનાં બાપાંતરો થઈ શકવાનો સંભવ છે એની ના નથી. સૂત્રો અને વૃત્તિ ધણી વાર દિપ્પણોની મદદ વગર અને કેટલીક વાર દિપ્પણોની મદદ લીધા પછી યે ધણા વાંચનારાઓ માટે અસ્પષ્ટાર્થ રહેવાનો સંભવ છે. પણ ઉદાહરણોનાં પદ્યમય બાપાંતરો મદદ વગર પણ મોટે ભાગે સરસતાથી સમજાઈ જાય એવાં છે, કથુને કઠોર નથી લાગતાં અને મૂલ્યનું સ્વાસ્થ્ય મોટે ભાગે જાળવી શક્યાં છે.

આથી વિગતવાર સમાસોચના માટે અહિં અવકાશ નથી.

છપાઈ, કાગળ, આંધણી વગેરે બહુ પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રતિજ્ઞાને ગ્રામે એવું છે.

‘ માલવિકાગ્નિમિત્ર ’ નો નવો અનુવાદ

મહાકવિ કાલિદાસ નિરચિત માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક : સમપ્રોજી-
અનુવાદ મનનિકાદીક સાથે (કર્ણ બાલવતરાય કલ્યાણરાય કાકોર ઈ. સ.
૧૯૩૩ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦)

નાટકનો અનુવાદ અને મનનિકા દીકા એને જુદા અંશે ગણવા
પડે એવી અને એવડી દીકા છે. અનુવાદ સૌ પાનામાં સમાઈ ગયો
છે, ત્યારે મનનિકાએ એકસોચાળીશ પાનાં રોક્યાં છે. ગુણવત્તાની
દૃષ્ટિએ પણ મનનિકાનું મૂલ્ય મારે મન તો મોટું છે. અને જે શાસ્ત્રીય
તથા ઐતિહાસિક પ્રશ્નોનું વિવેચન આ મનનિકામાં કરવામાં આવ્યું
છે તેમાં મને ખાસ રસ હોવાથી નુખ્તવે એ બાગનું અવલોકન
કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. છતાં અનુવાદ વિષે અલ્પ સૂચન કર્યા વગર
નહિ ચાલે.

મહાકવિ કાલિદાસની કલા એવી શાશ્વત ગુણવાળી છે કે દેશ,
કાળ અને કલારુચિમાં મોટા ફેરફારો થયા છતાં એની આકર્ષકતા
ઓછી થતી નથી અને જ્યાં સુધી એની આકર્ષકતા ટકી રહે ત્યાં
સુધી અનુવાદના અને મનનિકાના આવા ઉત્તમ કૃતિના પ્રસારો થયા
કરે એ પણ જરૂરું છે. કાલિદાસનાં બીજાં નાટકોના ગુજરાતીમાં
એક કરતાં વધારે અનુવાદો થયા છે એ મારા જાણવામાં હતું અને
કેટલાક જોયા પણ છે. પરંતુ માલવિકાગ્નિમિત્રનો તો આ પ્રથમ

રપટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે' અને એ પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ ટિપ્પણો વાંચનાં જણાય છે. મમ્મટાચાર્યે આપેલાં ઉદાહરણોનું ભાષાંતર પદ્યમાં અને ગદ્યમાં બંનેમાં આપ્યું છે. ઉદાહરણોનાં પદ્યાત્મક ભાષાંતરો સંસ્કૃત કાવ્યોના શિષ્ટ ગુજરાતી અનુવાદો સાથે સરખાવી સમજાવે એવાં છે. અનુવાદોએ આ ભાષ્યમાં ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ અદ્વાક કે. હ. કુવને અનુસરવાનો ચલ કર્યો દેખાય છે અને એ ચલ માં એમની સફળતા અમને અભિનંદન યોગ્ય લાગે છે. જો કે આપણી રીતે અથવા સરસ રીતે કોઈ કોઈ પદ્યનાં ભાષાંતરો થઈ શકવાનો સંભવ છે એની ના નથી. સત્રો અને વૃત્તિ ઘણી વાર ટિપ્પણોની મદદ વગર અને કેટલીક વાર ટિપ્પણોની મદદ લીધા પછી એ ઘણા વાંચનારાઓ માટે અસ્પષ્ટાર્થ રહેવાનો સંભવ છે. પણ ઉદાહરણોનાં પદ્યમય ભાષાંતરો મદદ વગર પણ મોટે ભાગે સરલતાથી સમજાઈ જાય એવાં છે, કથુને કોર નથી લાગતાં અને મૂલ્યનું સ્વાસ્થ્ય મોટે ભાગે જાળવી શક્યાં છે.

આથી વિગતવાર સમાલોચના માટે અહિં અવકાશ નથી.

છપાઈ, કામળ, બાંધણી વગેરે બધું પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રતિધ્વનિ બોલે એવું છે.

વાર્તાઓએ નમ્સ્તોકી અનુવાદનો આગ્રહ નથી રાખ્યો, અથવા મૂળના ચા? ચન્દ્રોનો અનુવાદ ચાર ક્રન્તા વધારે ચન્દ્રોમા દર્શાવવાની છુટ લીધી છે. કેટલાક વળી મૂળના થોડા શબ્દો અનુવાદમા છોડી દે છે. પણ જે અનુવાદમાં કર્તા સમ્સ્તોકી અને તે પણ પુનઃ અનુવાદનો આગ્રહ રાખે તેને ગુજરાતીમા માધાન્યુ રીતે અરપપ્રયુક્ત શબ્દો વાપર્યા વગર આવે નહિ. પરિણામે તેની પદસ્યના કાષ્ઠક કિલ્લ લાગવાને મંભન છે. દાખલા તરીકે આ અનુવાદમા અદ બીજનો તેરમો નોંક જુઓ .. મૂળ સ્તોકનો બધો અર્થ અનુવાદમા છે, પણ ‘ગોપાન-મીઓ’ અને ‘દુમ’ જેવા ગુજરાતીમા અરૂદ શબ્દો વાપરવા પડ્યા છે કહેવાનાં મતલબ એ છે કે મરલતાનો અતિ આગ્રહ હોય તો ‘મુલાનુભિષી’ સમ્સ્તોકી અનુવાદની આશા ન રાખવી. નહિ તો થોડી કિનક્રતા નિભાવી લેવી. વળી અધરા શબ્દોની સમજુતી મનનિકામા આપી છે. અને વીરાપત્નીમ વર્ષ પહેલા આ પુસ્તકના કર્તા કહે છે તેમ ‘અતિમંરૂત કે દુર્મોધ’ ગણાત તે આજે સામાન્ય ગુજરાતી અને મુખોધ ગણાય છે, ને આવતા જમાનામા વાચનાર વર્ગની એથી પણ વધારે પ્રગતિ થવાની આશા રાખી શકાય મારો અનુભવ તો એવો છે કે પહેલીવાર વાચતા કિલ્લ લાગેલા પછી પણ મેત્રણુનાર વાચવાથી સુગમ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ આ નાવવિકાસિનિમિત્રની ‘તખ્તાલાયકી’ની મનનિકામા પ્રશ્નમા શ્રવામાં આવી છે અને હવે ‘એમેચોર્મ’ શોખીનો નાટકો ભજવે છે તો આ નાટકેય ભજવી જેવા જેવું છે આધુનિક તખ્તા ઉપર ભજવતા કવિ પડે એવા કેટલાક દેશરો માટે મનનિકામા સુચનો છે અને ભજવતા પદ ભાગ કવચિત્ દુર્ગમ રહેવા છતાં સમગ્ર વસ્તુ સમજવામા કે તેનો અગ્રહણ દરવામા વાધો નહિ આવે એમ મને લાગે છે.

અથ મનનિકા—મનનિકામા ધણી વસ્તુનો મમાવેશ દરવામા આવ્યો છે. જે કે કર્તા નિવેદનમા જણાવે છે કે મનનિકાનું કંઈ વધી ના જાય એટલા માટે ‘અવકાશ, બીજાં યથો, કર્તાઓ

અનુવાદ છે એમ હું માનતો હતો ત્યાં પ્રત્યાન (પુ. ૧૬ અ. ૩)માં આ ગ્રંથનું અવલોકન કરતાં શ્રી. ૨. છો. પરીખે અનુવાદનું પાઠ્ય કે 'આ ગ્રંથને કે એવો પ્રયત્ન છે.' પણ દલ મેં ખીન જોયા નથી. એટલે આ નાટકના જ અનુવાદોની પરસ્પર સરખામણી તકિ કરી શકું. અને મને તેવી જરૂર પણ નથી લાગતી. હું તો એક બે બિંદુઓને જ સ્પર્શ કરવા ઇચ્છું છું.

(૧) સંસ્કૃત ભાષાની કૃતિઓના અનુવાદકર્તાને મૂળના સંપાદક પેઠે જ પાઠનિર્ણયની માથાકુટમાં પડવું પડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. મનનિકા, દીકાના આરંભમાં જ અનુવાદકર્તા કહે છે કે 'મેં બાર સંપાદનાઓ અને એક અગ્રેષ્ઠ તરજુઓ જોઈ તેમાંની નીચેની ૬ ઉપરથી પાઠનિર્ણય કર્યો છે.' અને પાઠનિર્ણયના સંબંધમાં આ વિદ્વાને શું ધારણ રાખ્યું છે એની ચર્ચા એમણે મનનિકામાં અનેક સ્થળે કરી છે. (જુઓ દિકેન્દ્રી અને ત્રિકેન્દ્રી દરચોના પૃથક્કરણની ચર્ચા પૃ. ૧૮૩ થી ૧૮૫, ૧૭૨, પૃ. ૧૬૫ વગેરે) પાઠનિર્ણયની એમની દૃષ્ટિ મને મોટે લાગે યથાર્થ લાગે છે તથા એમની પાઠ પસંદગી મને રુચી છે એટલું જ આ વિષયમાં મારે કહેવાનું છે.

(૨) નાટકના ગદ્યભાગનો અનુવાદ પણ 'રેખારંગપ્રભાદિરચનામાં, મૂલ્યનું બરાબર પ્રતિબિંબ ધારણ કરે છે એમ મને મૂલ્યનાં વચનો સાથે આ અનુવાદનાં વચનો વાંચતાં લાગે છે. અને કેવળ ગુજરાતી પુસ્તક તરીકે આને વાંચનાર પણ સ્વયં વાંચી સમજી શકે એવી સુખોદ પ્રવાહી રચના છે.

(૩) પદ્યભાગનો અનુવાદ-સમશ્લોકી છે. સમશ્લોકી અનુવાદની મુશ્કેલીઓ એવો અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર જ જાણી શકે છે. સંસ્કૃત ભાષાનું બંધારણ એવું છે કે એ ભાષાના એક શ્લોકના ચાર ચંદુના બધા શબ્દોનો અર્થ ખીણ ભાષામાં એવડ જ માપના ચંદુઓમાં સમાવવો એ અતિ મુશ્કેલ છે. અને એ દારજુથી ઘણા અનુ-

વાસ્તવિકતાએ સમજાવી આપી હતી. આજે નથી રાખ્યો, અથવા
 મૂળના આ સંસ્કારોનો અનુવાદ આ ક્રમના વધારે સંજોગોમાં દર્શાવવાની
 છુટ લીધી છે એના વળી મૂળના થોડા સંપર્કો અનુવાદમાં છોડી દે
 છે પણ જે અનુવાદમાં કર્તા સમજાવી અને તે પણ પુનઃ અનુવાદનો
 આજે રાખે તેને ગુજરાતીમાં માધ્યમ રીતે અલ્પપ્રયુક્ત સંપર્કો
 વાપર્યા વગર ચાલે નહિ. પરિણામે તેની પદ્ય રચના કાંઈક કિલકટ લાગ-
 વાને મલન છે. દાખલા તરીકે આ અનુવાદના અંક બીજાનો તેરમો
 નોંધ જુઓ. મૂળ સ્તોત્રનો બધો અર્થ અનુવાદમાં છે, પણ ‘ગોપાન-
 સીઓ’ અને ‘હમ જેના ગુજરાતીમાં અંક સંપર્કો વાપરવા
 પડ્યા છે. મહેવાની મતવળ એ છે કે મલતાનો અતિ આજે
 હોય તો ‘સુલાતુષિબી’ સમજાવી અનુવાદની આત્મા ન રાખવી.
 નહિ તો થોડી પ્રિયતા નિભાવી લેવી. વળી અધરા સંપર્કોની મમજુતી
 મનનિગમાં આપી છે અને વીસપચીસ વર્ષ પહેલાં આ પુસ્તકના
 કર્તા કહે છે તેમ ‘અતિમરુત કે દુર્મોષ’ ગણાત તે આજે મામાન્ય
 ગુજરાતી અને મુખોષ ગણાય છે, ને આવતા જમાનામાં વાચનાર
 વર્ગની એથી પણ વધારે પ્રગતિ થવાની આશા રાખી સમય મારો
 અનુભવ તો એવો છે કે પહેલીવાર વાચતા કિલકટ લાગેલા પદ્યો પણ
 મેત્રણનાર વાચવાથી સુગમ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ આ
 માનવિકાગ્નિમિત્રની ‘તપ્તાલાયકી’ની મનનિકામાં પ્રશ્ન કરવામાં
 આવી છે અને હવે ‘એમેચોર્મ’ જાણીતો નાટકો બન્યો છે તો
 આ નાટકેય બન્યો જેવા જેવું છે આધુનિક તપ્તા ઉપર બજવતા
 વા પડે એવા કેટલાક દેશરો માટે મનનિકામાં સુચનો છે અને
 બજવતા પદ્ય ભાગ અચિત્ત દુર્મમ રહેવા છતાં સમય વસ્તુ સમજ-
 વામાં કે તેનો અ અલ્પ પ્રવામાં વાધો નહિ આવે એમ અને લાગે છે

અધ મનનિકા—મનનિકામાં ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ પ્રવામાં
 આવ્યો છે અને કે મર્તા નિવેશમાં જણાવે છે કે મનનિકાનું
 કંઈ પદી ના જાય એટલા માટે ‘અનમર, બીજા પ્રયો, મર્તાઓ

આદિમાંથી તુલના માટે અવતરણો વગેરે આવી દીકાના ખામ ગણાતા વિષયો ને કવચિત્ સ્પર્શ માત્ર કરીને 'જતા કર્યા છે. મનનિકાના અનેકાનેક વિષયોમાંથી પાદનિર્ણયનો ઉદ્દેશ ઉપર આવી ગયો છે. સાધારણ રીતે આવી દીકાનો મુખ્ય વિષય દોષ છે મૂળનું સ્પષ્ટિકરણ અને તે આ મનનિકાનું પણ મુખ્ય અંગ છે, પણ એ ઉપરાંત મંદકૃત નાટકને લગતી સંસ્કૃત નાટ્ય શાસ્ત્રમાની આજ્ઞાઓ, બલામણો, રૂઢિઓ, એ જમાનાના લોકમાનસનાં વલણો, એ મમયના આચાર વિચારો વગેરે વિષયોનું, નિવેદનમાં કર્તા કહે છે તેમ આ અને આ જાતની કલાકૃતિઓને તથા તેના કર્તાઓને અન્યાય ન થઈ જાય એ માટે, આવશ્યક વિવરણ કંઈ છે. કાલિદાસ દ્વારા થઈ ગયો એની ચર્ચા મનનિકાના પરિશિષ્ટ બીજામાં કરી છે અને જે વંશના ગણપુરુષની આ નાટકના નાયક તરીકે કાલિદાસ પસંદગી કરી છે તથા જે વંશના ઇતિહાસને લગતી એકમે બાબત આ નાટકમાં કવિએ કુંથા છે તે શૃંગવંશનો ઇતિહાસ આ લેખ અને આગળના શૃંગકાળથી શુભકાળ સુધીના ઇતિહાસનો—ખરી રીતે ઐતિહાસિક પ્રકાશની મદદથી એ હરસોસાતસો વર્ષના ગાળામાં અંતર રીતે શ્રવી ગયેના સમાજનું રેખાચિત્ર દોરવાનો મનનિકાના આરંભના પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ચિત્રની મદાય વગર આ નાટકની તથા મનનિકાની ધણી વાતો જરાજર સમજવી મુશ્કેલ છે. કાલિદાસની અપ્રતિમ પ્રતિભા રાક્ષી, શક્તિ વગેરે એ કવિના મેદા શુભોની ચર્ચા સાથે આ નાટકની ખામીઓનું પણ વિવેચન કર્યું છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧ તથા ત્યાં ઉલ્લેખેલી મનનિકા કહિકાઓ) છંદોવ્યાખ્યા પ્રત્યેક અંકની મનનિકાના અન્તને શોધાવે છે.

મનનિકાના મુખ્ય વિષયોની આ ગણતરી તેની વ્યાપકતા કુચવવા ખાતર કરી છે. હવે પ્રત્યેક વિષયની ચર્ચા વિશે અવતોક્તિમાં પોતાનું મત રજૂ કરું અને તેનાં સાધકબાધક પ્રમાણો આપવા એમનું એ માસિકનું અવલોકન નહિ પણ મનનિકાની મનનિકા થાય.

એટલે આ ગણતરીથી સંતોષ માની મે ત્રણ મુખ્ય મુદ્દાઓ વિશે મારું મન સંક્ષેપમાં કહેવા હપ્તું છું.

કાલિદાસનો સમય પહેલો લંઈએ. એ મહા કવિના સમય વિશે ધણા વર્ષોથી 'વાદા વાદિ' ચાલ્યા કરે છે અને જો કે મુ. શ્રી બ. ૬ દાકોર કહે છે તેમ 'કાલિદાસ ધારાનગરીના રાજા બોજ અને માગધી ધામણનો સમકાલીન હતો એ મત તો જુના રેમાનાના રજાસલા સાચીઓ પણ ઉચરતા બધ પડી ગયા છે, (પૃ ૨૩૪) પણ ઈ. સ. ૬૩૪ માં ઐહોલની પ્રચલિત લખનાર 'વિકીતિ' અને તેના સમકાલીન કવિ બાણની પહેલા અને ગુગવશી અગ્નિમિત્રનું નાટક લખે છે માટે તે પછી-ઈ સ પૂર્વે ૬૫૦ થી ઈ સ ૬૦૦ વ-એ-કોઈ પણ સમયે આ મહા કવિ થઈ ગયો એટલું નિર્વિવાદ છે પણ એ ગાળામાં ક્યારે એ બાબતમાં મતભેદ હજી ચાલ્યા કરે છે. અને પદ્યપ્રતરહિત, અદ્વતામમતા હિત, શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની ન્યૂનતા એ જ આ મતભેદ ચાલ્યા ક-વાનું કારણ મને તો લાગે છે. નહિ તો ઈ સ ૪૭૩ ની પ્રચલિત લખનાર કવિ વત્સજાદિ પહેલા અને ગુપ્તોની ચાતીના સમયમાં જ આ કવિ થઈ ગયો એટલું એ કવિની કૃતિઓમાંથી જે સમાજચિત્ર આપણને દેખાય છે તેને ગુપ્ત કાલીન ઐતિહાસિક સામગ્રીની મદદથી દસ્તમાન ચિત્ર સાથે સંખ્યાવતા રપટ દેખાય છે. મનનિકાકર કાલિદાસના આ સમયનિર્ણય માટેના અનુમાનો સચોટ રીતે મુક્યા છે એવો મારો મત છે ગુપ્તકાળમાં પણ આગળપાછળ ક્યારે થઈ ગયો, ઈ સ ૩૮૦-૬૦ થી ઈ સ- ૪૬૦-૬૫ લગી કે ઈ સ ૩૨૦ ની આશ્પાસથી ઈ સ ૪૦૦ સુધી ' અને પક્ષ સંબલિત છે મનનિકાકર કાલિદાસને ઈ સ ચોથા શતકમાં મુકવા માટે ' કાલિદાસે વિક્રમોર્વશી પડી માલવિકાગ્નિમિત્ર રચ્યું હોય, જો કે બજવાણુ અને પ્રમિદ્ધ થયું તો મા પહેલું. એમ લેતા કવિએ આ-બમાં ડેઈ નાના ન નનો આનંદ દેખ્યો હોય અને ત્યાંથી સમુદ્રગુપ્તે પોતાની મજ મા એને ખેની

આદિમાંથી ટુકડા માટે અવતર્યો વનેરે આવી દીકાના ખાસ ગણાતા વિષયો ને કવચિત્ સ્પર્શ માત્ર કરીને જતા કર્યા છે. મનનિકાના અનેકાનેક વિષયોમાંથી પાંદનિર્ણયનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર આવી ગયો છે. માધારણ રીતે આવી દીકાનો મુખ્ય વિષય દોષ છે મૂળનું સ્પષ્ટિકરણ અને તે આ મનનિકાનું પણ મુખ્ય અંગ છે, પણ એ ઉપરાંત મંસ્કૃત નાટકને લગતી સંસ્કૃત નાટ્ય શાસ્ત્રમાની આજ્ઞાઓ, બધામણો, રૂઢિઓ, એ જમાનાના લોકમાનસનાં વલણો, એ સમયના આચાર વિચારો વગેરે વિષયોનું, નિવેદનમાં કર્તા કહે છે તેમ આ અને આ જાતની કલાકૃતિઓને તથા તેના કર્તાઓને અન્યાય ન થઇ જાય એ માટે, આવશ્યક વિવરણ કંચુ છે. કાલિદાસ ક્યારે થઇ ગયો એની ચર્ચા મનનિકાના પરિશિષ્ટ બીજામાં કરી છે અને જે વંશના ગાઢપુત્રની આ નાટકના નાયક તરીકે કાલિદાસને પસંદગી કરી છે તથા જે વંશના ઇતિહાસને લગતી એકમે ભાજતો આ નાટકમાં કવિએ ગ્રંથી છે તે શુંગવંશનો ઇતિહાસ આ લેખના અને સાથેમાથે શુંગકાળથી શુષ્પકાળ સુધીના ઇતિહાસનો—ખરી રીતે ઐતિહાસિક પ્રકાશની મદદથી. એ હસ્તોસાતસો વર્ષના ગાળામાં અદ્ભુત રીતે શ્રવી ગયેલા સમાજનું રેખાચિત્ર દોરવાનો મનનિકાના આરંભમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ચિત્રની સહાય વગર આ નાટકની તથા મનનિકાની ધણી વાતો જરાજર સમજવી મુશ્કેલ છે. કાલિદાસની અપ્રતિભ પ્રતિભા રાહી, શક્તિ વગેરે એ કવિના મેટા શુભોની ચર્ચા સાથે આ નાટકની ખામીઓનું પણ વિવેચન કંચુ છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧ તથા ત્યાં ઉદ્દેષ્યેલી મનનિકા કંડિકાઓ) છન્દોવ્યાખ્યા પ્રત્યેક અંકની મનનિકાના અન્તને શોભાવે છે.

મનનિકાના મુખ્ય વિષયોની આ ગણતરી તેની વ્યાપકતા મુજબ વધુ ખાતર કરી છે. હવે પ્રત્યેક વિષયની ચર્ચા વિશે અવલોકનમાં પોતાનું મત રજૂ કરું અને તેનાં સાધકબાધક પ્રમાણો આપવા એમનું એ માસિકનું અવલોકન નહિ પણ મનનિકાની મનનિકા શાય-

એટલે આ ગણતરીથી સંતોષ મानी એ તથા મુખ્ય મુદ્દાઓ વિષે મારે
મન સંક્ષેપમાં કહેવા ઇચ્છું છું.

કાલિદાસનો સમય પહેલો લંઈએ. એ મહા કવિના સમય વિષે
ધણું વર્ષોથી 'વાદા વાદિ' ચાલ્યા કરે છે અને જો કે મુ. શ્રી
બ. ૬. કાકેર કહે છે તેમ 'કાલિદાસ પારાનમરીના રાજા ભોજ અને
માંગલી ધાંચણનો સમકાલીન હતો એ મત તો જુના ઝેમાનાના
રજાસલા શાસ્ત્રીઓ પણ ઉચરતા બંધ પડી ગયા છે. , (પૃ. ૨૩૪)
પણ ઈ. સ. ૬૩૪ માં એહોલની પ્રશસ્તિ લખનાર ગવિકીર્તિ અને
તેના સમકાલીન કવિ બાણુની પહેલાં અને શુંગવંશી અગ્નિમિત્રનું
નાટક લખે છે માટે તે પછી-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦
વચ્ચે-કોઈ પણ સમયે આ મહા કવિ થઈ ગયો એટલું નિર્વિવાદ
છે. પણ એ ગાળામાં ક્યારે એ બાબતમાં મતભેદ હજી ચાલ્યા કરે
છે. અને પક્ષપાતરહિત, અહંતામત્તા રહિત, શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની
ન્યૂનતા એજ આ મતભેદ ચાલ્યા કરવાનું કારણ મને તો લાગે છે.
નહિ તો ઈ. સ. ૪૭૩ ની પ્રશસ્તિ લખનાર કવિ વલ્લભદિ પહેલાં
અને ગુપ્તોની ચડતીના સમયમાં જ આ કવિ થઈ ગયો એટલું એ
કવિની કૃતિઓમાંથી જે સમાજચિત્ર આપણને દેખાય છે તેને ગુપ્ત-
કાલીન ઐતિહાસિક સામગ્રીની મદદથી દ્રશ્યમાન ચિત્ર સાથે સરખાવતાં
સ્પષ્ટ દેખાય છે. મનનિકાકાર કાલિદાસના આ સમયનિર્ણય માટેનાં
અનુમાનો સમોદ રીતે મુક્યાં છે એવો મારો મત છે. ગુપ્તકાળમાં
પણ આગળપાછળ ક્યારે થઈ ગયો; ઈ. સ. ૩૮૦-૯૦ થી ઈ. સ.
૪૬૦-૬૫ લગી કે ઈ. સ. ૩૨૦ ની આસપાસથી ઈ. સ. ૪૦૦
સુધી ? બંને પક્ષ સંબંધિત છે. મનનિકાકાર કાલિદાસને ઈ. સ.
ચોથા શતકમાં મુકવા માટે 'કાલિદાસે વિક્રમેર્વશી પદ્મી
માલવિકાગ્નિમિત્ર સ્ત્યુ' હોય, જો કે ભજવાયું અને પ્રસિદ્ધ થયું તો
મા. પહેલું. એમ લેતાં કવિએ આરંભમાં કોઈ નાના રાજાનો આશ્રય
સેવ્યો હોય અને ત્યાંથી સમુદ્રગુપ્તે પોતાની સ્થાનાં એને ખેંચી

આદિમાંથી તુલના માટે અવતર્યો વગેરે આવી દીકાના ખાસ ગણાતા વિષયો ને કવચિત્ સ્પર્શ માત્ર કરીને 'જતા કર્યા છે. મનનિકાના અનેકાનેક વિષયોમાંથી પાંચનિર્ણયનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર આવી ગયો છે. માધારણ રીતે આવી દીકાનો મુખ્ય વિષય દ્વાય છે મૂળનું સ્પષ્ટિકરણ અને તે આ મનનિકાનું પણ મુખ્ય અંગ 'છે, પણ એ ઉપરાંત સંસ્કૃત નાટકને લગતી સંસ્કૃત નાટ્ય શાસ્ત્રમાંની આજ્ઞાઓ, બધામણો, ફરિઓ, એ જમાનાના લોકમાનસનાં વલણો, એ સમયના આચાર વિચારો વગેરે વિષયોનું, નિવેદનમાં કર્તા કહે છે તેમ આ અને આ જગતની કલાકૃતિઓને તથા તેના કર્તાઓને અન્યાય ન થઈ જાય એ માટે, આવશ્યક વિવરણ કંઈ' છે. કાલિદાસ દ્વારે થઈ ગયો એની ચર્ચા મનનિકાના પરિશિષ્ટ બાજમમાં કરી છે અને જે વંશના મંત્રપુરુષની ; આ નાટકના નાયક તરીકે કાલિદાસે પમંગી કરી છે તથા જે વંશના ઇતિહાસને લગતી એકબે બાજતો આ નાટકમાં કવિએ શુંથી છે તે શુંગવંશનો ઇતિહાસ આ લેખના અને સાથેમાથે શુંગકાળથી શુપ્તકાળ સુધીના ઇતિહાસનો-ખરી રીતે ઐતિહાસિક પ્રકાશની મદદથી. એ હસોસાતસો વર્ષના ગાળામાં અદ્ભુત રીતે થવી ગયેલા સમાજનું રેખાચિત્ર દોરવાનો મનનિકાના આરંભમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ચિત્રની સહાય વગર આ નાટકની તથા મનનિકાની ઘણી વાતો બરાબર સમજવી મુશ્કેલ છે. કાલિદાસની અપ્રતિમ પ્રતિભા શક્તી, શક્તિ વગેરે એ કવિના મોટા શુણોની ચર્ચા સાથે આ નાટકની ખામીઓનું પણ વિવેચન કંઈ' છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧ તથા ત્યાં ઉદ્દેશ્યેલી મનનિકા કંડિકાઓ) જન્મેલ્યાખ્યા પ્રત્યેક અંકની મનનિકાના અન્તને શોધાવે છે.

મનનિકાના મુખ્ય વિષયોની આ ગણતરી તેની વ્યાપકતા કલ્પવવા ખાતર કરી છે. હવે પ્રત્યેક વિષયની ચર્ચા વિશે અવલોકનમાં પોતાનું મત રજુ કરું અને તેનાં સાધકબાધક પ્રમાણો આપવા બેઠવું એ માસિકનું અવલોકન નહિ પણ મનનિકાની મનનિકા ચાલ.

એટલે આ ગણતરીથી સંતોષ માની જે તથા મુખ્ય મુદ્દાઓ વિષે મારું
મન સંક્ષેપમાં કહેવા ઇચ્છું છું.

કાલિદાસનો સમય પહેલો લંઘ્યો. એ મહા કવિના સમય વિશે
ધણાં વર્ષોથી 'વાદ વાદિ' ચાલ્યા કરે છે અને જો કે મુ. શ્રી
બ. ક. ઠાકોર કહે છે તેમ 'કાલિદાસ ધારાનગરીના રાજા ભોજ અને
ગાંગલી ધાંચલનો સમકાલીન હતો એ મત તો જુના જૂમાનાના
રજાસલા રાજાઓ પણ ઉચરતા બંધ પડી ગયા છે. (પૃ. ૨૩૪)
પણ ઈ. સ. ૬૩૪ માં ઐહોલની પ્રચલિત લખનાર 'વિક્રમીતિ' અને
તેના સમકાલીન કવિ બાલુની પહેલાં અને ગુંગવંશી અગ્નિમિત્રનું
નાટક લખે છે. માટે તે પછી-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦
વચ્ચે-કોઈ પણ સમયે આ મહા કવિ થઈ ગયો એટલું નિર્વિવાદ
છે. પણ એ ગાળામાં ક્યારે એ બાબતમાં મતભેદ હજી ચાલ્યા કરે
છે. અને પક્ષપાતરહિત, અહંતામમતા રહિત, શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની
ન્યૂનતા એજ આ મતભેદ ચાલ્યા કરવાનું કારણ અને તો લાગે છે.
નહિ તો ઈ. સ. ૪૭૩ ની પ્રચલિત લખનાર કવિ વત્સભટ્ટિ પહેલાં
અને ગુપ્તોની ચતુર્થાના સમયમાં જ આ કવિ થઈ ગયો એટલું એ
કવિની કૃતિઓમાંથી જે સમાજચિત્ર આપણને દેખાય છે તેને ગુપ્ત-
કાલીન ઐતિહાસિક સામગ્રીની મદદથી દૃશ્યમાન ચિત્ર સાથે સરખાવતાં
૨૫૮ દેખાય છે. મનનિકાકારે કાલિદાસના આ સમયનિર્ણય માટેનાં
અવમાનો સચોટ રીતે મુક્યાં છે એવો મારો મત છે. ગુપ્તકાળમાં
પણ આગળપાછળ ક્યારે થઈ ગયો; ઈ. સ. ૩૮૦-૬૦ થી ઈ. સ.
૪૬૦-૬૫ લગી કે ઈ. સ. ૩૨૦ ની આસપાસથી ઈ. સ. ૪૦૦
સુધી? બને પણ સંભવિત છે. મનનિકાકાર કાલિદાસને ઈ. સ.
ચોથા સતકમાં મુક્યા માટે 'કાલિદાસે વિક્રમોર્વશી પછી
માલવિકાગ્નિમિત્ર રચ્યું હોય, જે કે ભગવાયું' અને પ્રસિદ્ધ થયું તો
મા. પહેલું, એમ લેતાં કવિએ આરંભમાં કોઈ નાના રાજાનો આશ્રય
રેખ્યો હોય અને ત્યાંથી સમુદ્યુત્તે પોતાની રજામાં એને ખેંચી

લીધો હોય એમ લઈએ તો એવો બનાવ ઈ. સ. ૩૪૦-૪૫૫ બને.' આ રીતે અનુમાન મુકે છે. આ સાથે વત્સજાતિના લેખમાં કશું હોય એમ તો મને શે લાગતું નથી. પણ ચુવંચ (સ. ૪)માં કાલિદાસે વલુ (આકનન)ના કાદા ઉપર દુષોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ હકીકત હવે સ્વ. પુરાવિદ પાઠક અને વિન્સેન્ટ સ્મિથ પેઠે ભેર દેવામાં આવે તો કાનિદામને ઈ. ન. ૪૫૫-૬૦ સુધી જીવતો માનવો પડે અને તો નમુદ્રગુપ્તે નહિ પણ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે ઈ. સ. એવા ઘટકની છેલ્લી દશીમાં-જ્ઞાપ્ય છે ના વર્ગોમાં સુરાષ્ટ્ર વિજય કરીને વળતા માળવેથી સાથે લીધો હોય, એમ બને. ઠીક, ઉપર કહેવા બે વિકલ્પો-નાથી અમુક એકને જ નિશ્ચિત ઠરાવવા માટે અત્યારે કશું નાધન નથી પણ મનનિકામર કહે છે તેમ કામદંતીતિનો સમય હવે લગભગ ચોક્કસ થઈ ગયો છે તો એની સાથે સરખામણી કરીને કાલિદાસે એ અથ જોયેતો કે નહિ એટલું નક્કી કરી શકાય અથવા કુન્તનેશ્વર દોત્ય મહામાય મળી આવે તો કાલિદાસના સમયનિર્ણયમાં આથી વધારે ચોક્કસાઈ આવે એ વાત હું માનું છું.

કાલિદાસના સમય વિશે આટલું બસ છે. કાલિદાસની શક્તિ વિશે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી મનનિકા ખરું જ કહે છે કે 'કાલિદાસ કવિ ન થયો હોત તો પડિતોમાં પંકાત એવો વ્યુત્પન્ન વિદ્વાન હતો' (પૃ. ૨૨૬) અને તેની કવિતા વિશે 'ચુપ્તયુમના નિયાર-મિનારને કાલિદાસે હૃદય નાચી રહે, કલ્પના એલી પડે અને ગિજ્ઞા માનદાસ્થ્ય રહી રહે એવી અનુષ્ઠ કવિતામાં આવે.' (પૃ. ૨૨૬) એ રાખેદોમાં જે પ્રસસા કરવામાં આવી છે તે જોટલી સાચી છે તેટલી જ સુદર છે. વળી કાનિદાસની શૈલી વિશે પણ 'આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં કાલિદાસની શૈલીની રોનક સાથે સરખામણી માટે લેટિન ભાષાના મહાકવિ વર્જિલનું જ નામ જડે એમ છે અને વર્જિલની કે તા કાલિદાસની શૈલી સજીવનતામાં ચડે.' (પૃ. ૧૦૭) એ મતને સહુ સમજદાર સ્વયં અનુમતિ જ આપશે.

પણ એ મહાકવિનું આ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક એ જાણતો

એની બીજી કૃતિઓથી ઉતરતું છે, એમા કનાવળ અને શિથિલતા પણ છે (જુઓ પૃ. ૧૦૮). બીજી નાટકની ખાનીઓ મનનિષ્ઠામાં દર્શાવી છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૮ વગેરે પરિશિષ્ટ ૧મા ખતાવેલા સ્થાનો).

શુંગવંશના ઇતિહાસનું દિશ્કર્ષન એ વિષયના પ્રમાણભૂત સાહિત્યને અનુસરીને જ છે. માત્ર વિદ્વર્ધવિજયની એક બાબત વિચારણીય કોટિમાં પડે છે. વિદ્વર્ધ અગ્નિમિત્રે છત્તી લીધો એમ કાલિદાસે આ નાટકમા નિરૂપ્યું છે તે ઐતિહાસિક લેખે મૂલ્યુ સ્વીકાર્ય વિન્સેન્ટ રિમચે માન્યું છે. ત્યારે કેન્થિજર હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા લખે છે કે ‘આ વિજય મોટા કે ન્યાયી ન હોઈ શકે. માળવા અને પેદણ વચ્ચે લગભગ ચાનુ ચાલતી ઝપાઝપીમાનો મૌર્ય વિજય જ હોય.’ પણ મનનિકાકા કહે છે કે ‘મને એ પણ નથી બેસતું’ એમના કહેના પ્રમાણે એ વખતની પુષ્પમિત્રના રાજ્યની સ્થિતિ યવનોની મેનાઓ મામે ચાલ્યા કરતી લડાઈઓ, વગેરે જોનાં અગ્નિમિત્ર જોવો બહુવાન પુત્ર અને વિદ્વિની મેનાઓ યવનો મામે જવાને બદલે વિદ્વિમા જ પડી નહે, અગ્નિમિત્ર પ્રમસ્વનમા ‘ચાગઅનંગ’ જોવો નિહરે એ બહુ અમભવિત લાગે છે. પણ કવિએ એવી કલ્પના કરી એટલે તેને અભવિત કોટિમા મુકવા અગ્નિમિત્ર પિતાથી ગિયાયો હતો એન ગોઠવ્યું અને નાયકને હીનતામાથી કુગારી લેવા—તેના ચરિત્રમા નામધ્ય, સીત્લ વગેરે મોટા રાજકુલજીની રેખાઓ ઉમેળવા—માટે કવિએ વિદ્વર્ધવિજયનો કલ્પિત ખનાવ ઉમેર્યો છે. (જુઓ પૃ. ૧૨૧ તથા પૃ. ૨૧૪, ૨૧૫). અને જે પડિતોમા કનાદદિ નહિ તેઓએ ઐતિહાસિક દેખાતી વિગત બ્યા મળે ત્યાથી ઝડપી લેવાના ઉત્સાહમાં આ ખનાવને ઐતિહાસિક લેખે સ્વીકારી લીધો.

મને પોતાને મનનિષ્ઠાઓ આ મન યથાર્થ બાગે છે. સ્વર્ગત્ર પુનનો ન મળે ત્યા વિદ્વર્ધરિ રચનો મનાવ ઐતિહાસિક માનતાની બહુ નથી અને દુનિયા માટે મનનિષ્ઠા પ્રજાને અન્તે કલ્પ છે કે—

મનિજન, દુનિયા અરસિક : રવરો ત્યા યે નદિ રવરે સાર્થ.

તમ દષ્ટના મૂ જોડી વખજીરો કદિ ઈવંશસ.

કાલેલકરના લેખો

કાકા કાલેલકરની એક દષ્ટિ છે. કાકા પદાર્થોને અને જનાવોને પોતાની ખાસ દ્રષ્ટિથી સામાન્યથી જુદે રૂપે જુએ છે અને પછી સરસ સંસ્કારી ભાષામાં પોતાના ચિત્તમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ઉતારે છે. એમની આ વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિને લીધે નવજીવનમાં પ્રસંગવશાત્ લખાયેલાં સામયિક લખાણો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ સ્થાનનાં અધિકારી ગણાયાં છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે કાલેલકરના લેખો નામથી ૭૪૭ પાનાવાળું દળદાર પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. કાકા કાલેલકરે નવજીવનનું તંત્રીપદ હાથમાં લીધું ત્યારથી આરંભી તેઓ ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના દેહુઆરીમાં સરકારના મહેમાન થયા ત્યાંસુધીમાં નવજીવનમાં એમણે લખેલા લેખોનો આમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. કાલાવુકમમાં નહિં પણ વિવિધવાર લેખોની ગોઠવણી કરી છે. આટલી ગોઠવણુ કરવા ઉપરાંત નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે કર્યું કર્યું નથી. પણ અસહકારની રાજકીય દિક્ષ્યાસને અંગે લખાયેલાં હોવા છતાં કાલેલકર કાંકાનાં આ લખાણો વર્તમાન ધોધણથી એવાં કાંઈક અસ્પૃષ્ઠ છે કે ગમે ત્યારે વાંચતાં એમાં રસ આવે છે અને વાંચનાર ઈચ્છે તો એમાંથી બોધ લઈ શકે છે.

કાલેલકર કાકાની દષ્ટિ:—આ મોટા સંગ્રહમાં જે કાંઈ

વિશેષતા છે તે કાકાની દ્રષ્ટિનીજ છે. એ દ્રષ્ટિના પ્રકાશથી સામાન્ય બનાવ કેવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે એ જોવા જેવું છે. સમાજમાં માન્ય—પૂજ્ય ગણાતાં મનુષ્યોની જયન્તિ ઉજવવાનો રિવાજ બધે સામાન્ય છે. વીરપૂજાની મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલી વૃત્તિનું આ પરિણામ છે. આ વૃત્તિ માણસમાં બહુ સામાન્ય છે. યુવાનાયક સાથે ટોળાબંધ ફરનાર પશુઓનો આ સ્વભાવ માણસ જાતમાં ઉતરી આવ્યો છે. પણ કાકાએ આ વૃત્તિનું જે સહેતુક પૃથક્કરણ કર્યું છે એ જોવા જેવું છે.

‘ જે જાતના લોકો જયન્તિઓ ઉજવે છે. જેઓ વીરપુરુષ પાસેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમ જ જેઓ વીરપુરુષ પાસેથી રક્ષણ માગે છે તેઓ. એક વર્ગ વીરોનો ઉપાસક હોય છે અને બીજો વર્ગ આશ્રિત હોય છે. પ્રથમ વર્ગને વીરનાં વીરકર્મમાંથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે છે અને તે વીરની ઉપાસના કરી વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ પામર હોય છે. તે હંમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે, ત્યાગથી ડરે છે, ને કહે છે ‘ આ ભયભીત દશામાંથી જે અમને મુક્ત કરે તે જ અમારો નાથ. ’

*

*

*

જયન્તિના વિચારનું આ પૃથક્કરણ જુદી જુદી રીતે એમણે વારંવાર આગળ ધર્યું છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી ખુદ અવતારની વાત કરતાં કહે છે કે ‘ પણ શાક્ય મુનિને અવતાર ગણવો એ જ મને પસંદ નથી. અવતાર એટલે શું ? દુનિયાનું દુઃખ જોઈને, જ્ઞાનનો શોધ જોઈને, ક્રુદ્ધ, ખુદ નિત્યમુક્ત એવા પરમેશ્વર દુન્યવી રૂપ ધારણ કરીને નીચે ઉતરે છે તે માણસોમાં રહીને માણસ પેઠે બને વર્તે પણ તે માણસ નથી. તેની ન્યાત જુદી છે. તેના અનુગ્રહથી આપણે ઉદ્ધાર બને થાય પણ તેનું અનુકરણ કરવાની આપણને ઈચ્છા થવાની નથી ‘...ગૌતમખુદ અવતાર ન હતા. દુનિયાનું દુઃખ જોઈને, સમ્યક્ જ્ઞાનનો અભાવ જોઈને તેઓ ચડ્યા. સામાન્ય જીવ-જન્મદાતા

હવે-અનેક જન્મ સુધી ચડતા ચડતા બોધિસત્વના બુદ્ધ થયા. મનુષ્યના દેવ બન્યા. શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત બન્યા, આર્ચ દત્તા, અર્હત બન્યા; તેમનું હવેન અનુકરણીય છે. સીતા, સાવિત્રીની જેમ બુદ્ધ ભગવાને પણ માણસ ક્યાં સુધી ચડી શકે છે એ દુનિયાને બતાવી દીધું છે.” (પા-૧૨)

આ ઈશિનિન્દુયા સમક્રમ્ય પરમહંસને અવતાર ગણવા કે નહિ એ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

‘પથુ જો આપણે તેમને માણસ ગણીએ તો એમની પાસે એમની પહેલાંની મુડી કેટલી હતી, તે મુડીનો એમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, પોતાના દોષો સામે તેમને કેવું લડવું પડ્યું અને પોતાના પુરુષાર્થથી તે કેવી રીતે સંપૂર્ણતા અને એશ્વર્યપ્રાપ્ત કરી શક્યા તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. માણસને હિંમત આપનાર બે વચનો આપણી ભાષામાં છે: પરિશ્રાણાય સાધૂનાં સંમવામિ યુમે યુમે. એ એક અને ‘નર કરણી કરે તો નરકા નાશવણ હોય’ એ બીજું. બન્ને ઇશ્વરી વચન છે. પણ બીજું વધારે પ્રાણપ્રદ છે એમાં શક નથી.” (પા-૧૭)

વળી સમક્રમ્ય પરમહંસના મરણની નોંધ લેતાં લખે છે કે—
 ‘શરીર નશ્વર છે, તે યથાકાળે પડવાનું જ, પણ આપણા સમાજની પામરતા જોઈ દુઃખ થાય એવું છે. સાધુસન્તોએ ઉપદેશોના માર્ગ પ્રમાણે ચાલનાર ઓછા હોય છે. પથુ સાધુના ચરણોનો સ્પર્શ કરી, તેનું દર્શન કરી, તેનો અવાજ કાનમાં ભરી લઈ, તેના પ્રસાદના બે ચાર દુકડાઓ ખાઈ જઈ, તેના નામનો જયધોષ કરી પાવન થઈ જવા માગનાર કૃપણ લોભીઓની જ સંખ્યા વધારે હોય છે.....શાક વેચનારી પાસેથી બે ટોંગ વધારે કદાવવાની શક્તિ અને આવી રીતે રહેજો મોક્ષ મેળવવાની શક્તિમાં કશે ફેર નથી.

સમાજમાં લોકસેવક વધે એ હમ્મજવા જેવું છે. પથુ તેની સાથે

સેવા લેનારની સંખ્યા વધે તો મેળ સરખો જ રહેવાનો. સમાજમાં સેવા લેવાની વૃત્તિ વધતી તો જાય છે. સેવકોને તેનો સેવાધર્મ સમજાવી સમજાવીને તેમના લોભ કરવામાં આવે છે. શું પત્ની, શું દેશ-સેવક અને શું સાધુસંત—દરેક ઉપભોગ્ય વસ્તુ છે જ, એવી જ માન્યતા વધી પડી છે. (પા. ૨૧)

આ ઉતારામાં દેખાય છે તેમ કાકાનાં નવાં પૃથક્કરણ સાથે આપણા સમાજના દોષ ઉપરના આવા કટાક્ષો મળવાથી એમનું લખાણ ખાસ આકર્ષક બની જાય છે.

કાકા કાલેલકરના લેખોની ખીણ વિશેષતા આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પક્ષપાત છે. જે કે કાલેલકર જેટલું પ્રાચીન તેટલું સારું એવો પૂર્વગ્રહ રાખીને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો બચાવ કરતા નથી. તેમ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં સર્વ અંગોને આધુનિક સંસ્કૃતિનાં તે અંગો સાથે સરખાવી, આખા વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું મહત્વ સ્થાપિત કરતા નથી; અને નવજીવનમાં પ્રસંગોપાત્ છુટક છુટક પ્રસિદ્ધ યથેલાં લખાણોમાં આવી શાસ્ત્રીય મીમાંસાનો સંભવ જ નથી. પણ એમણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં છુટાં છુટાં તત્વોની ખુખીઓ ઉપર વારંવાર વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, આવે પ્રસંગે કાકા કક્ત આપણી સંસ્કૃતિના સર્વશોનું સ્તવન જ કરે છે. આ પ્રકરના લેખોમાં નમુના રૂપ લેખ જોવેદ હોય તો સત્યનારાયણનો લેખ જોવો. (પા. ૧૯૯ થી ૨૦૬) કાલેલકર કહે છે કે:—“સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સમાયેલા છે. લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યને મદિમા સમાજમાં નિરંતર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજનને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કન્યું છે. એ પણ અદિં ખ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ઉત્સવમાં આપણે દોષ જૂત જતાંતનું અથવા દોષ ધાર્મિક તત્વનું સર્વ સ્મરણ કરીએ છીએ. ત્યારે વ્રતમાં આપણે

આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કાષ્ઠ-પથ દીક્ષા મહત્વ કરીએ છીએ.

સત્યનારાયણની કથા સાંભળવાથી અને સ્પષ્ટિ પ્રસાદ બક્ષણ કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાંઈ વ્રત ગણી ન શકાય. જેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરવું તેણે પોતે સર્વ કાળે સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્યના આચરણની અને નક મળતાં સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરવાથી દીક્ષા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યાનું પુણ્ય મળે, બાકી ન મળે.’ (પા. ૨૦૨-૨૦૩).

કાકાની આ નવીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો અત્યારે એક મહાત્મા ગાંધીજીને જ સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યાનું પુણ્ય મળવું જોઈએ. ‘સત્યનારાયણનું વ્રત’ કહેવાય છે એ વાત સાચી, પણ એ વ્રત એટલે તે દિવસે ઉપવાસ જેટલો જ અર્થ સમજાય છે. અને આથી વધારે અર્થ જે બસો આસો વર્ષથી આ વ્રત પ્રચલિત થયું તેમાં દાંડ દિવસ દાર્દ્રા મનમાં હશે કે નહિ તે ઈશ્વર જાણે. કથા સાંભળી પ્રસાદ બક્ષણ કરવા કરતાં વધારે કાંઈ અર્થ હોય તો એ પણ સત્યનારાયણ દેવની ભક્તિનો હોવા સંભવ છે. બાકી સત્યની ભક્તિનો અર્થ આ કથા અને વ્રત ચાલુ કરનારના મનમાં કદાચ હશે તો એમાંથી દેખાતો નથી. એટલે ખરી રીતે કાલેલકર આ જુના બોખામાં નવો પ્રાણ મુકે છે. આ જુની મૂર્તિને નવા સંસ્કાર આપે છે અને ખરેખર તેઓ કહે છે તેમ આ નવા જન્માત્મામાં તો સત્યનારાયણની જુની રીતે નહિ પણ સત્યરૂપ નારાયણની આ નવી રીતે પુનઃ કરવામાં આવે તો એ જરૂર ‘વાહિવાય’ ફલપ્રદ થાય. મતવન કે કાલેલકરે સત્યનારાયણની નવી કથા લખી છે. અલખત આપણી જુની-પૌરાણિક પ્રણાલિકાને અનુસરીને જ લખી છે અને પ્રણાલિકાનું આલેખ જાળવવા અને સુખ્યત્વે વાંચનારને વિનંદ કરાવવા પ્રયત્ન

રીતે દલપ્રતિ પણ આપી છે 'વાંછિતાર્થ' દલપ્રદ એવા આ શ્રી સત્ય-
નારાયણ પ્રતનું અને કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચશે તેને જ શ્રી સત્ય-
નારાયણનો રૂપા પ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા
આધુનિક છે એમ માની જો કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્ય-
નારાયણ જન નિષ્ફળ જશે. પણ જો કોઈ ધ્યાન મનનપૂર્વક આનું
અર્થ કરી સત્યનારાયણનું વ્રત આવરશે તો તે-

सर्व दुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः ।

કલ્પિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ
સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણ વ્રત કરવા લાગ્યો, એ જોઈ શ્રી મહા-
દેવે દલપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક કીલક અને એક અર્ગલા નાંખી દીધાં
છે; જે માણસ છતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તેજ તેનું ઉત્કૃષ્ટન
કરી આ વ્રત દલનું દાર ઉઘાડી શકશે. 'इतिहाम्' (પા. ૨૦૬)

આવી ઉમ્મ દલ શ્રુતી લખેલી હોવા છતાં સત્યનારાયણની મુજ
આદી કથા જોઈતું એનું આ કાલેલકરોક્ત સુંદર રહસ્ય લોકપ્રિય થવાનો
અભવ નથી. પણ જો સત્યનારાયણની કથાની સાથે સાથે પરિચિત
રૂપે આ રહસ્ય છપાય અને કથાને અન્તે વંચાય તો એમાં કાંઈ
ખોટું નથી. કાંઈક લાભ જ થવાનો સંભવ છે. હાલના ગાંધીય સંસ્કાર-
વાળો કોઈ પુસ્તક પ્રકાશક ખેલ કરે તો આશે.

આપણી પ્રાચીન મંત્રકૃતિમાંથી સદર્થ—કાંઈક નવું જ
રહસ્ય જેમ્મી કાઢવાની કાલેલકરની શૈલીનો ઉપયોગ લખતો નમુના
રૂપ છે. જંગ જુદી રીતનો લખતો જેવો હોય તો 'અવન્ત ઇતિહાસ'
વાળો લેખ જુઓ. (પા-૧૬૧ થી ૧૬૪) આપણું પ્રાચીન નાકિત્ય
વિચાળ છે. માનવઅવન્ત ઘણાખરા પ્રમોની ચર્ચા આપણા પૂર્વજોએ
કરી છે. એટલુંજ નહિ પણ વ્યાપક અને હંડી દૃષ્ટિએ કરી છે.
જનાં આ વિચાળ નાકિત્ય બંડારમાં ક્યાંય ઇતિહાસનો પતો નથી.
કહેવતર પડેલાય પેરેમાફમાં આ હકીકત સ્વીકારે છે. "હિંદુસ્તાનનો

ઇતિહાસ હિંદુસ્તાનના લોકોએ લખેલો નથી એ વિધાનનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીએ, તેપણુ પ્રાચીન કાળનો આપણો ઇતિહાસ લખાયેલો છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ કહેવાય નહિ, આધુનિક દષ્ટિએ તે ઇતિહાસ નથીજ, રામાયણ મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ધર્મ નિશ્ચય કરવા માટે જ યોજેલા દષ્ટાંત રૂપ છે. મહાવંશ અને દીપવંશ ઇતિહાસ ગણાય પણ તે સીધાનના છે; અને તેમાં આવેલો ઇતિહાસ જુજ છે. કાશ્મીરની રાજતરંગિણી વિશે એમજ કહેવું પડે તેમ છે, ત્યારે આપણો ઇતિહાસ કેમ નથી ? હવનનું ગમે તે અંગ લો, તેમાં આપણા લોકોએ અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું છે; છતાં આપણામાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? ”

આ ગહન પ્રશ્ન છે આપણામાં ઇતિહાસ નથી એ હકીકત છે. કેમ નથી એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો કઠિન છે. આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસો શા માટે ન લખ્યા એ એમણે પોતે કોઈ ઠેકાણે કંઈ નથી-સાફું કાઢ્યું તો એજ માની રાકાય કે આપણા પૂર્વજોમાં ઇતિહાસ દષ્ટિનો જ જગજગ વિકાસ નહોતો થયો. “ પુરાણો ઇતિહાસ છે ને ધર્મ નિશ્ચય કરવા માટે યોજેલા દષ્ટાંત રૂપ છે ” એમ ઉપર કાકાએ કંઈ છે. પણ આ તર્ક બાગવત કે વિષ્ણુપુરાણ જોધને કરેલો જણાય છે. આ પુરાણોની યોજના ધર્મ નિશ્ચયને ઉદ્દેશીને કરેલી છે એ વાત ખરી છે. પણ જુના પુરાણોની યોજના જુદી જાતની જણાય છે. રામજ્યો, દેવો, ઋષિઓની વંશવંશી અને તેમાંથી અતિ પ્રમિદ્ધના હકામાં ચરિત્રો વર્ણવવા એ જુના પુરાણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. (જુઓ વાલ્મીકી) આ જુના પુરાણોની પહેલી વ્યંના ચર્ચ હશે ત્યારે તો રાજવંશો અને ઋષિવંશોની નાચી અતિદાસિક મેધ યદ્ય હશે. અત્યાગ્ના પુરાણોમાં આપેલી કલ્પિતના રાજવંશોની વંશાવળીમાંથી શૈશુનાગ વંશથી આન્ધ્ર વંશના અંતપર્વતની વંશાવળી બીજાં અતિહાસિક સાધનોની પશ્ચિમમાં સાચી દરી છે. આ વંશ-

વગીઓ ઉપનાત ગળ્યોમા હકીકતોની નોંધ નેહતી હતી એમ માનવાતું
કા-ણુ છે અને જે દાનપત્રો વગેરે ઉપરથી આજે આપણે પ્રાચીન
ઇતિહાસ ઉકેનવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એ સામગ્રી તો 'કેટલા મોટા
બંધામા જુના ઝાળમા હશે છતાં ઇતિહાસ નથી એ હકીકત આશ્ચર્ય
કારક છે અને જુના વખતની જુદી જુદી પ્રજાઓની વિશિષ્ટ મરુ-
તિઓની મરખામણી કરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જુદી જુદી શક્તિઓનો
વિમલ યથેચ્છે હોય છે અમુક દિશામા ગમે તેટલી આગળ વધેલી પ્રજા
પણ બીજી દિશામા કેવળ બાળક હોય છે એવા દષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં
પુષ્કળ છે. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકનું ગ્રીસ ગિ'પકળા, કાવ્ય
અને નાટક, તત્વજ્ઞાન વગેરે અનેક દિશામા અતિશય ઉચી
ભૂમિકાએ પહોંચેનું પણ માત્રાજન્યનાદ જેવી માદી શક્તિઓની બાબ-
તમા બાળક જેવું હતું. રોમન સામ્રાજ્યે કાયદો, માત્રાજન્ય વ્યવસ્થા
વગેરે દિશાઓમા અપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો પણ કળા, કવિતા, તત્વજ્ઞાન
વગેરેમા પોતે છતી લીધેલા ગ્રીસના રહેવાસીઓ પાસેથી મોટામા મોટા
રોમનો પહેલા પાઠો શીખતા હતા આ જ રીતે અનેક દિશાઓમા
અમાધાન્ય પ્રાવીણ્ય મેળવનાર આપણા પૂર્વજોના ચિત્તમા ઇતિહાસ
દષ્ટિ (Historical sense) નો વિકાસ ન થયો હોય તો એ તદ્દન
સ્વાભાવિક છે. એનોજ બીજો દાખનો યોક્ષસત્તાવાદનો છે. છેડ છુદ્દના
છવન મળમા આ દેશમા ગણુ ગળ્યો હતા અને તે પછીના હજાર
વર્ષ સુધી છુટા છુટા ન્હાના ન્હાના ગણુ રાજ્યો હોવાના પુગવા છે.
પણ એમાથી યોક્ષસત્તાવાદના કે લોક મત્તાના તંત્રનો વિકાસ ન થયો
તે ન જ થયો. સ્થાનિક વ્યવસ્થા માટે સ્થાનિક લોકોનો મત લઈને
(referendum) કાર્ય કરવાની કદિ છેડ અગીઆગમા શતક સુધી ચાલુ
હોવાનું એક નકીલું જેણ પરથી સાબીત થાય છે પણ એમાથી
યોક્ષસત્તાવાદનો વિકાસ ન થયો તે ન જ થયો. મતવજ્ઞ કે મને તો
આપણામા ઉચામા ઉચું તત્વજ્ઞાન છે, આપણામા ઇશ્વરભક્તિના
અત્યંત મર્મગ્રાહી ભક્તિયથો છે, આપણામા આ વિમલીસદીમાયે

ગંભીર રોગો મટાડી રહે એવું કાર્યસાધક વૈદકશાસ્ત્ર છે. કારણકે એ બધી શાસ્ત્રદષ્ટિઓનો વિકાસ આપણા પૂર્વજોએ સાધેલો; પણ આપણામાં ઇતિહાસ નથી...નથી. વગેરે નથી કારણ કે એ દષ્ટિઓનો વિકાસ ન થયેલો. અને તો માનસ શાસ્ત્રનો આ ખુલાસો સંપૂર્ણ સમાધાન કારક લાગે છે. પણ કદા સાહેબ શું ખુલાસો કરે છે એ જુઓ:—

• ઇતિહાસ એટલે મનુષ્ય જાતિ આગળ ઉભા થયેલા સવાલોની નોંધ. આમાંથી કેટલાક સવાલોનું નિરાકરણ થયેલું હોય છે અને કેટલાક સવાલો હજી અનિર્ણિત છે, જે સવાલોનો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે તે હવે સવાલો રહ્યા નથી. તેનું નિરાકરણ થઈ ગયું છે. અને તે સમાજમાં—સામાજિક જીવનમાં સંસ્કારરૂપે દાખલ થઈ ગયા છે. જેમ પચેલા અન્નનું લોહી બની જાય છે તેમ તે સવાલો રાષ્ટ્રીય માન્યતા અથવા સામાજિક સંસ્કારનું રૂપ પામ્યા છે. અન્ન પાચન થયેલું હોય તો કાલે મેં શું ખાધું એનો જેમ મનુષ્ય વિચાર કરતો નથી, તેમ જે સવાલનો ઉદ્ભવ આવી ગયો છે તે વિષે પણ તે ઉદાસીન રહે છે.

હવે સવાલ રહ્યો અનિર્ણિત પ્રશ્નોનો. આપણા લોહી પરમાર્થો (serious) છે. તેઓ અનિર્ણિત સવાલને કાગળ ઉપર દાખલ કરી છોડી દેવા નથી માગતા. અનિર્ણિત સવાલોમાં મતભેદ હોય છે. જેટલા મત ભેદ તેટલા સંપ્રદાયો આપણે કલા કરીએ છીએ. (પા. ૧૬૧-૧૬૨)

આપણામાં ઇતિહાસ નથી. એનો આ ખુલાસો તદ્દન કેમ્પિન અને ટૂંકિમ લાગે છે. ઇતિહાસ એટલે અનિર્ણિત અથવા નિર્ણિત સવાલોની નોંધ એ વ્યાખ્યા પણ અવધાર્ય અથવા અપૂર્ણ છે. માણસ ગઈ કાલનું અન્ન આજે પચી ગયું હોય માટે યાદ ન રાખે અને ન પૂછે હોય તો યાદ રાખે એ દૃષ્ટાંત પણ ખોટું છે. કેટલાક માણસો વર્ષો પહેલાં અનુક્રમ પ્રસંગે શું રસોઇ થઈ હતી એ બારી-

કીધી યાદ રાખે છે અને કુટુમ્બક આગવે દિવસે પોતે શું ખાધું હતું એયે ભુલી જાય છે. આ સ્વભાવ ભેદનુંજ પરિણામ છે. જેમ વ્યક્તિઓનું તેમ પ્રજાઓનું. કુટુંબક પ્રજાઓમાં ઇતિહાસ દષ્ટિ હોય છે, કુટુંબકમાં નથી હોતી. ઉપનું દષ્ટાંત કાલેલકરના પક્ષવાદનું સરસ દષ્ટાંત છે.

આ રીતે કાલેલકર આપણી સંસ્કૃતિના પક્ષપાતી છે, પણ એમના અમુક સિદ્ધાંતો દૃઢ છે. મહાત્મા ગાંધીજીની આસપાસનું આખું મંડળ જીવનની અમુક ભાવના સ્વીકારે છે. કાલેલકરના લેખો પણ એ આદર્શને અનુસરે છે. આ લેખો નવજીવન માટે લખાયેલા છે. એટલે નવજીવનની નીતિ તરીકે કાલેલકરે આ ભાવના સ્વીકારી છે કે એ ભાવનાનું મત્ત એમને રૂચવાથી એમણે ગ્રહણ કરી છે કે ગાંધીજીને મળ્યા પહેલાંજ એમણે આ ભાવના સ્વીકારેલી? ગમે તે હોય, પણ આ લેખોમાં તો વસ્તુસ્થિતિ આ છે કે મધ્યમ, સત્ય, રાષ્ટ્રોદ્ધાર, ત્યાગ, અત્યંતોદ્ધાર, હિન્દુ મુમક્ષુમાન એકતા, રેડીયો, સ્વદેશી વગેરેની વાત આવતા કાલેલકર આપણી સંસ્કૃતિની ખામીઓ પણ તરત કમુલ કરે છે અને ગમે તે રીતે મંથમાદિનો ઉપદેશ કરે છે.

વમન્ટ ઝડપના આગમનની નોંધમાં લખે છે — ‘વમન્ટના ઉત્થાનમાં મંથમની ભાષા ગોભતી નથી, મહન થતી નથી, પણ તેજ વખતે તેની અત્યંત જરૂર હોય છે ક્ષીણ થયેના માણસ પથ્થ સાચવે એમાં શી નવાઈ? એના નો લાભ? માડ માડ જીવનું એમાં શું સ્વાસ્થ્ય? ભગવેયો વનન્ટ એજ જીવનનો લ્હાવો છે

✽

✽

✽

ઉત્તમમાં વિનય, મમૃદિમાં સંઘર્ષ, યૌવનમાં સયમ એજ મદન જીવનનું રહસ્ય છે.

✽

✽

✽

મંથમ, જીવિત્ય અને મન એ ત્રણેનો મયોગ થાય ત્યારે જ નં પીનનો પ્રવહ ચાલે જીવનમાં પણ એકેના નયમ સ્મરણવત્ થઈ

બન્ય, એકલું ઔચિત્ય દંબ રૂપ થઈ પડે, એટલે સ્વ કાલુષ્યની વિલાસિનામાં જ ખપી બન્ય. ત્રણેનો સંયોગ એજ યવન છે. વસન્તમાં કુદરત આપણને સ્વની રેલ આપે છે. સંયમ અને ઔચિત્ય એ આપણી મુઠી હોવી જોઈએ,' (પા. ૧૬૫).

મહાશિવરાત્રિની વાર્તા કહ્યા પછી અન્તમાં કહે છે કે:— ' મહાશિવરાત્રિનો દિવસ એટલે તે ધર્મ નિષ સત્યવ્રતી હરણાના સ્મરણનો દિન.' (પા. ૧૬૧)

હોળીના તહેવારમાં કાલેલકરને અદમ્ય કરવા લાયક કાંઈ મળતું નથી કારણ કે હોળીનો તહેવાર એ પોતે કહે છે તેમ સ્વચ્છંદતાનો તહેવાર જણાય છે. અને કાલેલકર જેવા સંયમ સિદ્ધાંતી હિંદુ ધર્મ સ્વચ્છંદતાનો તહેવાર ઉજવે છે એ વાત કેમ કમુલ રાખે ? છતાં હોળી વિશે એમની કથનાઓ જેવા જેવી છે:—

• હિન્દુ ધર્મમાં માણસોને ન્યાત હોય છે. એટલું જ નહિં પણ દેવો પણ પક્ષીઓ અને તહેવારોને સુદાં ન્યાત હોય છે. અષ્ટાવસ્તુ જ્ઞાતે વંશ્ય હોય છે. નાગ અને કણ્ઠતર ખાદ્ય હોય છે અને પોપટ પાણીપો હોય છે. તેમ હોળીનો તહેવાર જાતે શૂદ્ર છે શું એટલા જ માટે હોળીનો કાર્યક્રમ કોઈ પણ જમાનાના જમડેલા શૂદ્રોએ જ રચ્યો હશે ? અને તેમનો હક્ક આચવવા બાકીના વર્ણોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે ? હોળીને દિવસે અન્યજાને અણુ જોઈએ એવો એક નિયમ પુરાણોમાં છે એનો ઉદ્દેશ શો હશે ? દિવસ દોઢા તે સંસ્કારી એટલે સંયમી અને શૂદ્ર તે સ્વચ્છંદી એમ માનીને શું હોળીમાં આટલો સ્વચ્છંદ રાખ્યો હશે ? હોળીને દિવસે રાજા પ્રજા એક ચર્ષ એક બીજા ઉપર રંગ ઉડાડે છે તે શું કંઈ નહિં તો વસન્તા ચારપાંચ દિવસ સમાનતાનું તત્ત્વ અનુભવવા માટે હશે ?

હોળી એટલે કામ દહન વૈગમ્યની સાધના. વિગયને કાવ્યનું મોહક સ્વરૂપ આપવાથી તે વધે છે. તેને જ બીજા સ્વરૂપ આપી તેને નાગો

કરી તેનું આચું ૨૧૩૫ ગમાજ આગળ ઉભુ કરી વિષય વિરે સુગ
પેદા કૃપાનો દેશ તો એમા નહિ હોય ? આખો શીયાળો જેના
મોહમા આપણે મપાયા તની ફજેલી કરી તેને જાણી મુકી પત્તા-
તાપની વિમૂર્તિ ઝરીરે ચચો વૈગલ્ય ધાણુ કૃપાનો 'સુ' આમા ઉદ્દેશ
હોને ?' (પા-૧૬૮)

આ પ્રમાણે જી. જી. અનેક તર્કો કર્યા જતા કાકાનું મન
માનતું નથી. દોળી સ્વાધીન આર્યોનો તહેવાર હોય એમ તો એમનું
મન કમુન મનુ નથી છેવટે એમને એમ લાગે છે કે 'રોમન લોકોમા
એટર્નેલીના નામનો એક ગુલામોનો તહેવાર હતો તે દિવસે ગુલામો
પોતાના ધણી માથે જમે, જુગદુ જે છુટથી બોને, અને મોજ કરે,
એના આનન્દ ઉપર ફરી એક વર્ષ સુધી ગુલામીમા તહેવાની તેમ
નામા હિમત આવતી' આ રીતે દોળી પણ ગુલામોનો તહેવાર હોય
તો બને 'પ્રજા અધિકાર વગરની પત્ર, બાલવૃત્તિની અને જે
જામનગર હો, ત્યારે જ, મવકુશી બરેલા કૃત્યોથી આ તહેવાર ઉજ-
વવાનું પ્રચલિત થયું હો' (પા-૧૬૯)

કાનેનકર ઉપર નિર્ણય કરે છે કે 'દરેક તહેવારનું સ્વગત્ય
સંસ્કૃત્ય થનુ જોઈએ, કેમકે સ્વગત્ય એટલે આત્મશુદ્ધિ અને
નવનિર્માણ,' (પા ૧૭૦)

જન્માટમીની નોંધ લેતા ભગવાન કૃષ્ણના પ્રચલિત ચરિત્રની
મુખ્ય વાત-કન, જગમવ, મળયવન વગેરેના નાશની વાત હુકામા
પણ પોતાની ખામ રીતે મલા પત્રી કહે છે કે — 'છતા દર વર્ષે
આટઆટલા મળથી આપણે એ તિન શા માટે ઉજવીએ
છીએ ? એટલા જ માટે - હજી આપણા હૃદયમાથી પારિપુને
નવ થયો નથી તેઓ આપણને અત્યંત ઠીક છે આપણે લગનગ
નામીપામ થઈએ છીએ એવે વખતે આપણા હૃદયમા કૃષ્ણચન્દ્રનો
જન્મ થયો જોઈએ ' જના પાપ છે ત્યા પાપ પુ જહારી પણ છે '

એ આશ્વાસનનો આપણા હૃદયમાં હૃદય થવો જોઈએ. મધ્યરાત્રિના અન્ધકારમાં કૃષ્ણચન્દ્રનો હૃદય યાવ તોજ નિરાશ થયેલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે અને ધર્મમાં પ્રદ રહી શકે. ' (પા-૧૭૫)

પણી કૃષ્ણચન્દ્ર ઉપર જ બીજી નોંધ લખતાં કૃષ્ણ અને બીખનાં ચરિત્રોને સરખાવે છે. ' ભારતીય યુદ્ધ મહાન હતું પણ કૃષ્ણચરિત્ર તેથીયે મહત્તર છે. મહાભારતમાં ગૌરીચંદ્ર અને ધવલગિરિ જેવાં એ પ્રચંડ શિખરો ચળકે છે, આ બેના પ્રભાસુમાં બીજાં બધાં ઉત્તુંગ શિખરો ટેકરી જેવાં દેખાય છે. આ બે. શિખરો બીખ અને કૃષ્ણ. તે મહાન યુદ્ધમાં કર્તુમ્મકર્તુ અને અન્યથા કર્તુ શક્તિ આ બે જણની જ. બન્ને સરખા જ અનાસક્ત, સરખાજ ધર્મનિષ્ઠ, સરખા જ પરોપકારી અને સરખા જ યોગી છતાં બન્નેમાં કેટલું અંતર ? બંનેના સમાજ સાત્ત્વ ભુક્તાં, બન્નેની રાજદ્વારી શીલસૂરી ભુદી અને બંનેનાં હૃદય કર્તવ્ય ભુક્તાં. આલભી રાજવ્યવસ્થા ઢકાવવી, તેની મારફતેજ બની શકે તેટલું લોકકલ્યાણ સાધવું, અને વર્તમાનકાળને વશદાર રહેવું એ બીખનો વિચાર. શ્રી કૃષ્ણ અન્વાયના રાત્ર, પાપ-પુંજના અગ્નિ, રુદ્રીના વિશ્વંસક. તેમની દ્રષ્ટિ ભવિષ્ય તરફ. રાજદ્વારી પ્રાંતોમાં બીખાચાર્ય ધારાધારણને વળગનાર હતા, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ જુના સડી ગયેલા એકેએક ધારાધારણના મુઠાને દારી દેવા નીકળ્યા હતા. તેથી બીખાચાર્યે સત્તાનો પક્ષ લીધો અને શ્રી કૃષ્ણે સત્યનો. ' (પા-૧૭૭)

શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર ઉપર ત્રણ નોંધો આ સંપ્રદમાં છપાઈ છે, અને એ ત્રણમાં થઈને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર વિશે કાલેલકરે ઘણું લખ્યું છે. જન્મ-દેશી ભુદા ભુદા લોકોએ કદ કદ રીતે ઉગવવી તે વિશે પણ સરસ વિચારો આપ્યા છે (ભુક્તિ પા-૧૮૨, ૧૮૩) અને ઉપર લોક-માન્યના ગીતારુદ્રણની નોંધ લેતાં જગવદ્ગીતાની સર્વમાહીના વિશે પોતાનો મત લોકમાન્યના પક્ષમાં લેવાં છતાં સ્પષ્ટ નોંધ કરી છે:—

“ દરેક જમાનામાં એક એક યુગ પ્રવર્તક અર્થ પેદા થાય છે. ગીતા રહસ્ય એ એવો એક અર્થ છે એમ કહીએ તો તેમા કશી અતિશયોક્તિ નથી.

રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદો અગર તો ગીતા એ આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રાણના ખજાના છે જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્ર નવો પુરુષાર્થ કરવા નીકળે છે. ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેતાઓ આત્મસતો આશીર્વાદ મેળવવા આ અર્થ પાસે જાય છે ભગવદગીતાનો અર્થ કરી તેમણી પ્રાણ મેળવવા લાલા લજપતરાયે પ્રયત્ન કર્યો, પોતાના પત્નની પ્રુદ્ધી નીને અર્થે વિદુષી એનીબીસેન્ટે ગીતાનો ભાવાર્થ લખ્યો, લોકમાન્યે ગીતા રહસ્ય લખ્યું પોદીયેરીમા જેસીને યોગાચાર્ય કરી ગ્રેહલા વેદ્યાચાર્યપણ અરવિન્દ ધોષે ગીતા રહસ્ય મમળવવા એક બૃહદ્-નિબંધમાળા ચલાવી હતી; શાસ્ત્રોને રહેજા ચાખી જોઇ મન્તોપ માનનાર ગાંધીજી પણ પોતાના તત્ત્વે ગીતામાર્થા ધટાવી બતાવવાનો પ્રયામ કરે છે, અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક રહે છે કે ‘નિગ્રહ દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારા જ અર્થ ગીતાકાન્તે અભિપ્રેત છે એ રહેજે જોઈ શકશો,’ શ્રી શંકરાચાર્યના કાળથી માડીને ગીતાના અર્થ કરી બતાવવાની બાબતમા આવા ઝગઝગ ચાલતા આવેલા છે. શંકરાચાર્યને બધે બદલે દેખાય છે. જ્ઞાનેશ્વર જેવા નાધુઓને ગીતામા નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળી આવે છે, લાલા લજપતરાયને તેમા શુભકર્મ સ્થિતિમા સમાજ વ્યવસ્થા દેખાય છે, અરવિન્દ બાણુને તેમા મહાભાન્ત શાંતીન મહત્ત્વમન્વય જડે છે, લોકમાન્યને તેમા કમયોગનો આગ્રહ દેખાય છે. ત્યારે મહાત્માજીને તેમા અહિંસાત્મક ન્યાયગ્રહ તેમજ આત્મજય ઉપદેશો મળી આવે છે. ’ (પા ૫૫૮-૫૫૯.)

સમર્થ દીકારોનો આવો પ્રમાણિત મતભેદ સ્વીકાર્યા બાદ કારણકે, ગીતાને ઐતિહાસિક અન્ય ગદ્યોએ તો એનો લોકમાન્યે દરેક અર્થ વધારે જાય જેસતો છે એમ કહે છે

નન મ ૧ ૧૧૧ થી નિ નમગવા માટે આપવા નમના જન
 ૯ મન ૧ ૧૧૧ થી જસ નખાના મેં જાનની ખા ૧ ખુ મ-ખા ૧
 ચમત ૧ ૯ મે ચમત ૧ ૧૧૧ તો મે મેખા જ નાયવા મેધએ
 જાદિ તો મે ચાં નમુના ૧ ૧૧૧ આપ્યા છ પખુ આટલાથીએ
 એમ ૧ ૧૧૧ નખાની ૧૧ થી નમા ૩ તે મમગાય એમ છે માની
 ખ ૧ ૧૧૧ વિચારો મુખાની ૧૧૧ ગીતમા છે એમો જા ૧ નની
 ગોધ રી નથી નવ મિદ્ધા તો નિપાન મારી નથી મોટે મા
 નાન ૧ ૧૧૧ ગાની એ નિપાન મિદ્ધાનો જ જુદી જુદી ગીતે માનાની
 માન એ જુ મા ગીત ગનેનખના નખાઓની વિચિત્રતા
 વિચારોમા ના ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧
 રાત્રી ભાસમા એ લીધ તો ૧ ૧૧૧ ના લખાઓમા મુખ્ય રાત્રી ચમ
 ૬ નથી પણ મિદ્ધાઓ ૬ મતન ૬ કાલેનકરની ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧
 ૧ ૧૧૧ ૧ ૧૧૧ મ જાની અર્થવાદી રાત્રીના વર્ગની જ હોવા છતાં એમની
 પાનાની ખ ન ૬ છતાં તેઓ લલિત રાત્રીની કુચલીથી વાક્યો
 ની છાથી ચમત ૧ ૬ પ ન ના નથી પણ એમને જીગરેના—
 અપાવી લીનવા વિચારા મ ન ગીતે જુ મરીને ચમત ૧ ૬ પ ન
 રે છે ૧ ૧૧૧ ના ન માખાની આ વિચિત્રતા મને લાગે છે મ્યાક
 ૧૬૬ નવો વિચાર હો વાં ઇતિહાસનુ નવુ માર્ગ હશે વાંક
 અમાજ વ્યવસ્થાનુ ખામિઓએ ન લ્લાવેનુ ખા ૧ એમલો મના પુ
 હો પખુ એમની મુખ્ય મુખી તો કપર મ્હી તેજ મને લાગે ૭

અત્યા ના કુજાતી માહિત્યમા બારે વિવિધતા જોવાના આવે
 છ રાત્રી ૧ ૧૧૧ અનક નવાકો ખા ૧ ૬ પખુ લાવમા અપના
 થતુ વિશાળ માહિત્ય મોટે નાગે લાણુ જીવી છે કાલેનકરો આ તખ
 સુમલ અપના જોતવતી દાવાલા જેવા એમના પુસ્તક નદવા વિ
 ૨૫ થમે એ હી ૧ રા ૧૫

૧ નમરે ૧૧૧ ના આવા લખાઓના આયુષ્યનો જાગે વિચાર

કર્યો એક જોડું છે. એમણે પોતાને ચેષ્ઠ કાર્યું ને કર્યું અને કર્તવ્યપ્રદિય કર્યું. ગમે તેમ પણ ગુરુગતી પ્રમતી તથા ગુરુગતી મારિત્યની કાકા કાંઈકકરે એવા પ્રી છે એની ના પડાય એમ નથી. એ ગીતે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ગુરુગતી તરીકે સન્ન આવે છે. એક કંઈ વધારે દક્ષિણી મજાનો ગુરુગતના સ્ત્રી શ્રદ્ધ અને શિષ્ટ ગુરુગતી બાપામા પેતાના વિચારો ગુરુગતી આત્મને સ્પર્શી રહ્યા છે ત્યારે તેઈ ગુરુગતી ગદ્દ મનનીમા પુસ્તકો લખતો હોય એમ જાણવામા નથી

માબજવા પ્રમાણે કાકા કાંઈકકરતી તબિયત નાગી નથી, પન્માતમા એમને આગેઅ ન ત દીધાયુઅ આપેા.

બિન સંધને પરિચય—૩૫૬ આપક ધર્માનંદ ત્રાસબી, ગુજરાત
પુસ્તકાલય મદિર અમદાવાદ, સંવત ૧૯૮૧ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

અધ્યાપક ધર્માનંદ ત્રાસબીએ પાતાના ઉચ્ચનીચણના પરિચય
ગુજરાતને બતાવે આપવા માડ્યો છે એ બૌદ્ધમાહિત્યપારંગત વિદ્વાન
પુરાતત્ત્વમંદિર માન્દત બૌદ્ધ ધર્મને લગતા એ પછી એક પુસ્તક
પ્રગટ થયે ત્યજ છે છેલ્લે પ્રગટ થયેલ બૌદ્ધમંધનો પરિચય પ્રાચીન
બૌદ્ધ ધર્મની નિશિતિ મન્ન રીતે દર્શાવે છે. એમા વિનયગ્રંથનો નાર
તથા બુદ્ધ મમમયીન શ્રાવક મધની ઈશીકુ વ્યજિતઓના મક્ષિપ્ત
ચરિત્રો આપ્યા છે. બ. ધર્માનંદજી પાલિભાષાના સમર્થ પંડિત છે
એમણે પાલિભાષામા લખાએલા મુળ બૌદ્ધ ગ્રંથોનું ત્રણભક્તિ પૂર્વક
પરિશીક્ષિત કરીને બૌદ્ધ ધર્મનું નક્ષત્ર જાણ્યું છે. વળી એમનામા
અંતિહાનિક દષ્ટિ પશુ મન્ન ખીચેલી છે એટલે બૌદ્ધ માહિત્યના
વ્દનામા જુના ગ્રંથોનજ પશુ જુના બાનો કયા છે તે આતર પ્રમાણથી
ત્રિપિષક જેવા મુળભૂત ગ્રંથોમાથી જુના નવાને જુદું તાગે છે. બને
આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મ વિષે પ્રમાણભૂત માલીતી આપવા સાથે આ
દેશની બુદ્ધશ્રાલીન નામાગિક સ્થિતિનું મન્ન ચિત્ર ઉલુ કરે છે. બને
પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્ય જે નામાગિક ચિત્ર ખડુ કરે છે તેને જોયા
વગર-તેનો ખાનના નાધનો ઉપ-ચી દોરવા ચિત્ર સાથે મેળ કર્યા વગર
આ દેશના દતિદાસ અધુરાજ જેઈ તદાપ છે દુઃશમાં આપણો
પ્રાચીન દતિદાસ અનજન મમજવા માટે 'બૌદ્ધનવનો પરિચય' જેવા
સાધનો અણુ ઉપયોગી છે

‘યુગભગ ઇ. સ. ના આનંદમા બૌદ્ધ મઠની યુગના ટેરી હતી તે નંદમા ઇ. સ. વસ્તુઓને મહત્ત્વ આપવામા આવતું હતું’ અને મંદ શક્તિ વધાવાનો કેવો પ્રયત્ન કરવામા આવતો હતો’ એ સમજાવવા માટે આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમા વિનયન ગ્રંથના આધારે ચિંતામંદ નિયમો અને નિષેધાત્મક નિયમોનો મંદ ડ્યો છે અને ત્રીજા ભાગમા પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યના શુદ્ધતા સમનવીન ગણાતા કેવા મહા શ્રાવણના ચર્ચા આપેલા છે

વિનયગ્રંથના પાનજીના, પાચિત્રિયાદિ, મહાવગ્ગ, મલ્લ વગ્ગ, અને પન્નિવા એવા પાચ વિભાગ છે આ પાચમા પણ પહેલા બે વિભાગમા આપેલા ક્ષિપ્તુઓના અને ક્ષિપ્તુલીઓના નિયમો જોતા આ પુસ્તકના બીજા ભાગમા મંદ નવામા આપે છે તે કલ્પા પ્રાચીન હોવા જોઈએ એમ આ ધર્માનંદ નમણી મહે છે તે ખરું લાગે છે. પહેલા ચિંતામંદ નિયમોના વિભાગમા વિનય ગ્રંથના મહાવગ્ગ અને મલ્લવગ્ગ વિભાગોનાથી ના આપે છે અને ત્રીજા ભાગમા પાની બૌદ્ધસાહિત્યના પ્રાચીનતમ ભાગનાથી પુરીને ગર્થાત્ આશુત નિગ્ગમના એમ્મંથ ગ્રંથમા જે જે મહા શ્રાવણ મળે છે તેને જોને વિં. આશુત નિગ્ગમ-અક્કથાને આધારે જે થોડી વિશ્વસનીય માનીતી મળે છે તે આપી છે બૌદ્ધ સાહિત્યના-ખાન મરીને પાનજીના બૌદ્ધ સાહિત્યમા પુનાઓ પેડે કલ્પિત વિસ્તાર ધણો છે અને આ અંધી નિપનાની નળમાથી નવજૂત લુની હકીમતો ગોધી મદવી એ સહેલું મમ નથી પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યનો જોને નનસ્પર્શ ન્યો દોય તેજ આ અધિક મય મરી રા

નંદની નંદ્યા આ દેશમા પ્રાચીન ભાગ એક મહા અમલ્યની સંસ્થા હતી આ દેશનું કષ્ટ કાર્ય મંદની નંદ્યાદાન કરૂં નંદ રીતે નંદાતુ પન્નિવાએ ધર્મપ્રચાર માટે નંદ નંદ્યાની ધર્મ નંદ્યાપ-કોને આપસકતા લા 11 હતી મંદના ધર્મના નંદ્યા વિગે આપસુને

ઝાંઝી માંની નળની નથી પણ જોઈ નવ નિર્મો ન માંની મને
 કે અને તે પછી નાનાન્ય મધનન્યા કાન સાન પ્રમાણ પટે કે
 આ મળતી છુનામા છુની માંનીનો આ પરન-મા નથેલ મવામા
 નાનો ૭ યોગ્ય વિભાગમા આપના નિયમો ધર્માન નન નીના
 કહેના પ્રમાણે વિનય અથવા પ્રાર્થના ન એટલ ૮ નહિ પણ આ-
 માના કલાએ મદસ્વના નિયમો ના ખુ બાવાન મંદ બિમ્બોને
 માટે વળા હોવા જોઈએ અને પાળથી પ્રમજોપાત બિમ્બને તેમા
 ફરે મ્યા હન મનબળ કે ભગવાન મ્દના તથા તે પછીના બમે
 નણ્યો વર્ના નમરમા જોઈ નધમા ક્વા નિયમો પળાતા હતા એનો
 દીઠ ખ્યાન આપે છે અને તે ૩ નિયમની પૂર્વોચ્ચિ નિયમ
 જોઈના પ્રાર્થના નથી પણ છક ઇ ન આન જ નળ સુધીમા નવના
 નિયમો પ્રેના કાળોયા પ્રવામા નાવના તેનો પૂર્વ પીરિમ
 મારા ખ્યાન આપે છે અલમત મુખ્ય વાત સમાજમા સધની
 પ્રનિષ્ઠા નળવાઈ જોવા માથે નધની અદરની વ્યવસ્થા બરો
 બન આપ્યા કર તથા ધાર્મિક નધ નમા ૮ કપ અતિ મોગ્યપ ન
 અઈ પટે એ કલ્પ સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે પણ નિયમોને ધાર્મિક પ આપ્યું
 ૭ પાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તમા મે અદી હનન વર્થા આપણો મમાન
 ગુચનાઈ ગયો ૭ તે હન સીનમા સદીમા મે ની જતો નથી

નીજ ભાગમા આપેના મહા નાવનાના અતિ દુન અને માફ-
 મરોગાન વગના ચરિત્રો ઘણા મોધ કે અને એ વખતના મરોગી
 માણ્યોની બાનનાઓનો આજુબાજુ ચિત ખડુ કર છે જૈન અને જોઈ
 ચિત્ર મ્યાઓમા પ્રજ્ઞચર મદયાગ કદાન મત્તનિઠા નવમ વારે
 કચી ભાવનાઓના ચિત્રો જોવામા માને ૭ તે માગ્ય નાદિત્યમો
 બાગે ૮ દેખાય છે મેન કાપુમા ન ત્યજને નીમગી પત્તા, નના
 મા નીને પણ યાનગુપિત પ્રજ્ઞચર પાળના ૮, નવમનિક આ
 હત્માલી અને આનદી માણ્યોને આ મ્યાઓમા જોઈને એ સખત-
 નો દિદુનમાજર આજના દિદુનમા તથા ઝટો છુ ૮ હતો એ સ્પષ્ટ

દેખાય છે. જે કે આવી કૃથાઓનાં દેખાતું જીવન કેવળ એક જ બાબતું છે, છતાં એ જીવન ભરેલું તેજસ્વી દેખાય છે અત્યાગ્ના આપણા ધાર્મિક જીવનમાં જે નિર્માયતા અને જડતા જોવામા આવે છે તેને સ્થાને આ પ્રાચીન જીવનમા જેનના જોવામા આવે છે અને એ જોવા માટે આ ચંદ્રો વાચવાની જ અમે વાચકોને ભક્ષામણુ કરીએ છીએ. દાખલા તરીકે મહાકાસ્યપત્ન ચંદ્રિ. (જુઓ પા. ૧૬૦)

ભગવાન જીવના મમયમાં મગધ દેશના મહાતીર્થ તામના ગાનમા એક અત્યંત શ્રીમંત કુટુંબમા મહાકાસ્યપતે જન્મ થયો હતો એવું નાનપણનું નામ પિન્દલિ હતું એ મોટો થયો ત્યારે પન્થુષા માટે એની માએ એની પાછળ તમારો ચક્ષાળ્યે આજીવન ધ્વજચર્ચ પાળવાનો નિશ્ચય અને માનુષિમ એ એની વચ્ચે બીચારા મુંઝાયો. એણે બહાનાઓ ગાંધ્યા, પશુ તેમા સફળતા ન મળી અને તેણે નહિં ધારેલી એવી મુંઝ હોડરી મળી આવી અને પરંપર કુટુંબોમાં પત્રવ્યવહાર થઈ વિવાહ નહી થઈ ગયો કાસ્યપની લંબર લીમ વર્ણની અને એની બાવિપત્ની બદ્રાની નાળ વર્ણની હતી વિવાહ નહી થયાની વાત જાણવામા આવી કે જન્મ જ એ બંનેએ એક બીજાને એવા આશયના કાગળ લખી મોકલ્યા કે મંસામાં મહેવાની મારી છુટા નથી. તેથી અન્નપાસના બંધાવાથી નમ્રમો ત્રામ થયે આ બંને કાગળો એના માબાપોના હાથમા આવ્યા અને તેઓએ વાંચીને ફાડી નાખ્યા અને બંનેના અન્ન ચર્ચ ગયા એ વખતના ગ્રીવાજ પ્રમાણે રાત્રે બંનેને સયનગૃહમા અને એ જ પથંગ પં મુલું પડ્યું. પન્થુ બંનેની વચમા એ જલના દારૂ દડા બદા કાસ્યપને કહેલી 'જેના તન્દ્રનો દારૂ નદામ વાય તેના મનમા દાન વિદ્યા તત્ત્વ થયો છે એમ મનજુ' મહાકાસ્યપના માબાપ જીવતાં હતા ત્યાં સુધી બહારથી ગૃહસ્થ સ્ત્રીને પાનુ અદરથી ન પૂર્ણ અન્નચર્ચ પાળીને બંને સ્ત્રી. માબાપ મન્ન પાંખ્યા ત્યાં તેણે બદાને કહ્યું

‘ ને’ પોતાને ઘેરથી આણેતું દ્રવ્ય તથા આ ઘરમાં ને છે તે બં
દ્રવ્ય આજથી તારું જ છે. ’

બડા—પણ આપ ક્યાં જાઓ છો ?

કામ્યપ—હું હવે પ્રવ્રજ્યા લેવાનો છું.

બડા—આપનો આ વિચાર મને પણ પસંદ છે.

હું આપની પાછળ આવું છું.

આચાર્યવિદ્યાના આધ્યાત્મિકતાના ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી અપા-
એલા નિત્યનિત્ય વ્યાખ્યાનોનો મત્સ્ય પૃષ્ઠ ૨૪૪ મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦

તેના આત્મા ગાંધીજીની અમલગતના વ્યતીતમક કાર્યક્રમરૂપ અનેક
નરતિઓમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એક આગરુપ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ
મંદિરની મુદત યોજના ક્રેવળ વિદ્યાપગયણ અને નાજકીય રેગથી
અન્યુદ પ્રતિ છે 'પુરાતત્ત્વ' અને 'ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર
અથાવલિ' મા ગુજરાતના નવા જીવનનો ઉપ-જલો નહિ પાણી ઉડો
પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે

આચાર્યવિદ્યાના આધ્યાત્મિકતાના પુરાતત્ત્વ મંદિર-આથી અપાએલા
આ વ્યાખ્યાનોનો ન અલગ મત્રી ના નમિકવાય હોદાવાલ પરીએ
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી અપાવેલો છે જે ક્રમમાં વ્યાખ્યાનો
અપાએલા તેજ ક્રમના અપાયા છે

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય મુનિગિનવિજય
જીએ પુરાતત્ત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ આપ્યો છે ગુજરાતમાં
પુરાતત્ત્વ સંશોધનના આ મહામયના નવા આરભમાં સંશોધનના
પૂર્વ ઇતિહાસથી શરુઆત થઈ તે ગોચર થયું છે પહેલા કેટલું કામ
થઈ ગયું છે અને હવે આપણે 'ગુ' કરવાનું એનો બગલ ખ્યાલ
આવવા માટે પુરાતત્ત્વના નવા સંશોધનને આ વિષય બાણવાની પુરે-
પુરી જરુ હતી, અને પુરાતત્ત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાત
તરુચ દરિયા કહેવા માટે આચાર્ય ગિનવિજયથી વધારે ગોચર માણસ

પાત્રના મન્ત્રિને નામ મળતું પડેલું બનગનવાન પ્રાંત પડી
 પાતાના ૮ યમથી અને નળ વિનાના ગાયથી પુનઃસ્થાપના બાબતે
 મના ના નર્મ પુનઃસ્થાપના બાબતે જોય તો એ નિમિત્તિતિ ૧૪૭
 કે એના અધ્યાનનું કળા દર્શન પુનઃસ્થાપના કાઠં આપ્યું તથા જેને
 આ વચન મળે તે બાબતે પાત્ર દર્શનનાથી એ રીતે આપનારો
 નમય નહોતો આ મો છે

• દિગ્ગજાની જુની પુનઃસ્થાપનાની ગોધખોળ કાવતી રાજ
 આન કયાથી થઈ અને મ્હ મ્હ ન્યાયાએ તથા નર્મ મ્હ ન્યાય
 આએ આ કાર્તમા વિગેરે બામ લીરા તેનું ને નિર્ધારન પ્રાપ્તતા
 કિલ્લ થી આ આખ્યાન કથાના આપ્યું છે અને એ દેવ પુરુષ
 નદણ થયો છે એમ કહેવાના હતા તથા જુની ગોધખોળના આવ
 મ્યતા કુનના પા નવા મીતે બનાવીને ન વીરીએમ તેમથી
 અને એના હ ન ૧૭૭૮ ના સ્થાપની એવી માની માનાત્મીની
 સ્થાપનાથી આજી છે ન ૧૮૦૨ મા નવનર આર્ચિમાદાદા
 ખાતાના કારકરે નવનર તરીકે માર્ચ આદ્યની નીમણું મી ત્યા
 સુડીની આ દમનો જુની ગોધખોળની કુટ્ટા હાલત મળકમમા નોધી
 છે આ દિશામાં મમ મરી મેના બધા માયુઆ ક બધી નસ્ય
 એના નામ પણ આના કુમ આખ્યાનમાં આપવા રામ તથા તો
 પછી તેનાના નાની વીમત તો મ્હાથીજ આપી નાય પણ આ
 વાખ્યાન વાચવાથી આપણા જુના કલિદાસ મારે કામ મમ થયું
 છે તેમા પદ્મી ૧૧એ મ્હના બામ બમલ્યો ૮ અને આ વિષયના
 આપો મના ચો અધ્યમના પના હવા એક સાચના તે કાખી
 થયે પણ પુનઃસ્થાપના નબધી જે મમ આપવાયે થયું છે તે નિ
 વિનવિનયક કહે છે તેમ બાળપાથીનું પહેલું વાન કિલ્લાએ જેનું
 છે નુજગત પુનઃસ્થાપ મન્ત્રિએ પોથીના બીજા કાવા પાના ક નમ

આર્ચિમાદાદા આખ્યાનમાં આજી આખ્યાન નિધ્યાનક

દક્ષાત્રેય બાલકૃષ્ણ મેનકરનું

અત્યનાગ્રાંથાન

વિન ૭ નામ નાનન નુદનનમાં આપા ૧૪૬ ના ને નવલવન
 ૬૧૧ પશિન કે આ દેના ૧૧ રામિન નિદાનનો રણ દેમજો ઉડો
 અબાન ન્યો ૬ નવળ પ્રમાનો માદિમ અને ન પાણ દુડ નનન
 ભારામા-ગના નવનાનયપુની પ્રધામાથી અ આપાનમા દગા-નુ
 ડે નેવુ નદસ્ય તો નાનન ની પ્રતિભા / પ્રમટ કરી પ્ર માદ ન્યા
 નાભળવાથી અને પ્રનાદ ખાવાથી પ્રન ર અર્કિતે ધન ધાન, ધન
 નાન્ય વગેરે આપી ન અને પ્રમાનો અના-૩ ચવાથી ૪ કથા ન વચા
 વાથી નપાયમાન યને ધનધાન્યપુત્રપૌત્રાન્કે નરના નર નવ તૈરા
 ધાય એવા ઠારે હુ નો ન દેવતા મલિયા અના નરનાનયણની
 ન્યા ન્યા / અને એ ન્યામાથી વિવિધ મયના મલિયાનુ મતેલક
 દોરન ચિન પ્રા / દુનમા એ રાખ્યાન વાચના અત્યનારાયણના
 નદન્ય પ્રતા નાન નાનનની પ્રાચીન રાત્રિ અને આમાન્ય નથા
 હુદ પાથોમાથી કન્ય નરનો તો ૬ મલ્યાની અગ્રાધા છ ગકિતો
 વધાર મ્યાન આર ૭ ગમે તેમ પપુ લાલચથી ધન યતી નત્ય
 નાનયણની મના રૂપીમાની અવાપાય આનની પૂજાને ૬ને ગદ્દ
 મત્યની ૩ ન આપણા અમા-૪મા નત્યના ચણુ જેનીજ વ્યાપ
 ધાય તો પડી બાબુ પ્રેથા રધા ૬૨૭ના જે ૪ થ ન છ

રીજી વ્યાખ્યાન

ચાણુક્ય કોટિદય

વિન અધ્યાકે નમનાનયણ વિશ્વનાથ પાનુ ૭ ચાણુક્ય અર્થ-
 રાજ્ય હતુ એમ જુના અનુત પતિો ગાળતા હતા પપુ એ નવ
 નુ નથી એમ મનાતુ હતુ ૬ ન ૧ નેમા તે દિશાનુમથી મળી
 આનુ ૭ ૬ ન ૧-૦૮મા આ અથ ગપાયે ત્યા થી એના ૬૫
 ધણી અર્થા ચાલી ૬ અથ અપૂર્વ ૬ વળી એનો સમા દરો જુનો
 -૬ ૧ ૩૦૦ની આસપાસનો-૭, એમા પાળથી મદાભા ન ૬

પુણે જે વાનમેર થઈ નથી આ મધા મળેથી આપણો નાની
 ઇતિહાસ ઉત્પન્નનામા આ ગ્રંથ તો મદરનો કે પણ ઘણા કાળ
 પડેના ૧ ૧૨મીય વિવરમા નવન વિચાર કરતા આપણે બધ થયા
 કીમે નાનપન ન કરાવું મળી દાંધ છે ચાતુ જ્યત નમા દો
 તોય તો તેને ન્યાને માપો પ્રગ-પ્ર પ્રગતો મમદુ વર્ગ-નવુ તત
 રડી રાનીએ એ પ્રપના આપ ૧૧ સ્વપ્નમદિમાથી થે લાડી નઈ
 નાપ ૧૧મા આની માનનિષ્ઠ નબળાઈ મ્યાન આરી એ નોક્ક ન મ્લી
 નમા ૧૧ પશુ મમ્મનમાનોએ આ-આ પહેલા આપણા દેની રાજોના
 હાથમા દેશ હતો ત્યારે જ આપણા ગત્યતો મિથન થઈ ગયેલા
 એમા મ ન થઈ રાપ મેરી બુદ્ધિ દંડ અર્થ ગએથી નના અર્થ
 શાસ્ત્રો ત્યારે તો ક્યાથી જ થાય ૨ પણ એ જુના અર્થશાસ્ત્રની જે
 ઝીણી વિગતોનો ઉપહાસ થવા માડો પરિણમે અર્થશાસ્ત્રની વાતોના
 ના હાથ નીતિનારાથી અને પચત ન જેવી મ્યાઓથી આપણને મ તો
 થઈ ગયો ધીમેધીમે શુનામાના શાનારણુના અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યયન
 અધ્યાપન બધ થઈ ગયું અને ૧ થેગ તુડી જતા અર્થશાસ્ત્રના અને
 સારિનાનિષ્ઠ રમ્મો ન રદ્દતમાનાના નવદા માથી નીકળી ગયા પશ્ચિમામે
 આજે અર્થશાસ્ત્રના અનેક વાંકો મોથ થઈ પડ્યા છે આવો જ હાખતો
 આધુરોદ્ધિ નાદિત્યમા પપુ મ તો છે વંધોમાથી જેની પ પરા ઘણા
 મળથી નીકળી ગઈ છે એના નાગીન (gamatony)ના અને રાજ
 ચિત્રિમાના રમ્મો તથા વાંકા દળત વર્ષ પડેતાના મીમાગતે-પે
 રમ્મના નહોતા તો આજે તો ક્યાથી ૧ સમગ્રવ ૨ પણ આધુનિક
 રાગીના નવદા નાન ઉપરથી દરે એ વિચની નખી આધુરોદ્ધિ
 વાતો મન ત્રા માડી છે

આવા અગાધ ગમીન દુમોથ શાસ્ત્રમા મ્યો વિવર છે આ
 એના દેશમળના ઇતિહાસ ઉપર એ મદાગ્રથ મ્યો નાત મામે કે
 પે ૧ ૧૧માનાયણે સાતાના વ્યાખ્યાનમા અનેક હાખલાઓથી રપટ
 શા યુ ૧ આજે અર્થશાસ્ત્રો વિવર સમગ્રવા માટ ૧ મૂન ગ્રંથ

કે એનો અર્થ ૭ અનુવાદ જેઓ ન વાચી ગટે તેઓએ આ વ્યાખ્યાન વાચ્યુ જોઈએ એ વ્યાખ્યાનમાંથી ઉત્તાન કરવાથી એના પ્યાલ નહિ આવે વળી આ અપન્થિત પર્ણિણાયાથી લક્ષ્ય થયેનો ઉડો અભ્યાસ કરીને એનો મન્ન શુદ્ધતાની અનુવાદ ૩ ગમનારાયણે 'પુનાતર'મા પ્રગટ કરવા માડ્યો છે આ થયેનો અનુવાદ પ્રવામા કેવી મુશ્કેલીઓ છે એ ઉપર દુષ્ક્રમા પ્રભુ છે અર્થેશ અનુવાદમા પણ અનેક અર્થે દેખીતી ભુતો છે અર્થશાસ્ત્રના શબ્દોનો અતરંગ પુનાથી અભ્યાસ કરીને તથા આ વિષયના પ્રમદ્ધીય વગેરે પાળના અધ્યાત્મી મદ્દ બદને પણ ૩ ગમનારાયણે મોટો જ્ઞાન માથે ક્રિપાળ્યો છે પણ આલુમ્બના વ્યક્તિત્વના તથા એના દેશનાળના અભ્યાસ નાથે આપ્તા અર્થશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રગટ થઈ જતા એ વખતની નાનકીર. સામાજિક નેતિક, અને સાહિત્યવિષય સ્થિતિ ઉપર અનેકધા પ્રકાશ પડે મવિસ્તર મમાયોચના માટે એ વખતે જ ખરો પ્રમગ મળશે માટે અત્યાં તો ૩ ગમનારાયણે એમના કાર્યમા મફજતા હમ્દીગ

ચોથું વ્યાખ્યાન

ઉમરખયામ

નિમ અધ્યાપન મૌલવી અબ્દુલ ઝક્રન વીએ આપનું છે જો ૬ મૌલવી નાહેમ પૌતાની નામજેલીઅતનો ઉત્તેજ કર છે પણ આવશ્યક માહિત્યની મદ્દ વગર અપાએલુ આ જાણણ વાચવાથી એ વિષયમા મૌલવી સાહેબની અસાધાન્ય લાયકાત જણાઈ આવે છે પૌતાના જ દેશમા નહિ પણ યુરોપ અમેરીકામાયે પ્રખ્યાત ચનાં એટલે જ નહિ પણ નામ પણ પ્રાચ્ય વિદ્યા વધારે લોપ્રિય થવા ભાગ્યશાળી ચનાં લગભગ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર જન્મેના યુરામાનના આ મહાપ્રવિ વિષે કેંક જાણવા માણ આનું ન હોય જે લોન ઉમરખયામની મૂલ રુઆલ્યતો ન વાચી ન અથવા એ મહાપ્રવિ વિષે સ્વતઃ મત બાધી ચમ્વાનીક નિયનિમા નહોત તેમને આ વ્યાખ્યાનથી કેંક ખ્યાલ આવશે

પ્રાચીન

અભિજ્ઞાનશાસ્ત્ર

ક્રિયાં આધ્યાપક જેવાવાચ સ્ત્રીનલાલસ્વામીનાનાંચાનું વ્યાખ્યાન પાંચમું છે. ન્યોતિપદાત્ત ધણા કાળથી વેદનાં જ અંગમાંનું એક નાનું ગાળાય છે અને ગણિતશાસ્ત્ર ન્યોતિપતું આવસ્યક નાંગ છે એટલે પ્રાચીન સમયમાં જ એ નાસ્ત્ર આપણામાં ખેડના લાગુ પડતું. અર્થાં વિજ્ઞાનોની પ્રગતિમાં અતીવ આવસ્યક આ નાસ્ત્રમાં આપણે દેવે સુધી આગળ વધ્યા હતા, જુના વખતની જાણ પ્રશ્નઓના ગણિતના જ્ઞાન સાથે ન-ખાવતાં આપણા ગણિતના જ્ઞાનનું સ્થાન ક્યાં છે? અને આપણે ક્યા અટક્યા છીએ એ આધ્યાપક સ્વામીનાનાંચાનું વ્યાખ્યાનથી અંગપર નમનનય છે. કેવળ નનીર-જોથી બંધા આ વ્યાખ્યાન વિષે વધારા કુ કહેવું નહીં. આનીનારાંચાણુ પેકે જે માણુ ગણિતમાં પાનન લેાય તેને જ આ વિષયના વિવેચનનો અધિકાર હોઈ શકે.

૭૩૦ આખ્યાન પંડિત સુખનાથ નંધજી નંધવીએ

યોગદર્શન

૬૫૦ આપણુ છે યોગ જેવા ગંભીર વિષય કપન આ ધ્યાનું નામ અને નમ્ય વ્યાખ્યાન છે યોગ અને ધ્યન શબ્દના અર્થથી આત્મી આ વિષયનાં સાક્ષણુ, ઔદ્ધ અને જૈન નર્મ નાદિત્યનું નરમ દિગ્દર્શન હુંડામાં કલાવ્યુ છે. યોગવિષયક ગ્રંથોય નંધનાયના સુખ્ય સુખ્ય અંગેની ખાન વિવેચના કુકામાં પણ સ્પષ્ટ અભાવી દાખી છે. યોગદર્શનના ખાન અખ્યાન કરવા હન્ટનાએ આ વ્યાખ્યાન માર્ગદર્શક થાય એનું હોવાથી વિજ્ઞાનુએ એ વાચ્યા વખર નેહું નદિ-વેત દે જૈન પંડિ-આપાથી અપરિચિત વાંચનાને જૈન યોગના પારિજાપિક શબ્દો સમ-વરા મુરકેન પકે એ નંધવિત છે. ૫૫૦ યોગદર્શનના સમય નાદિ-ત્યનું આ કું સન્ન નિરૂપણ થનું કપયાત્રી થને એનાં નદેદ નથી. વિશેષમાં તે જોએ ન વાંચું હોય તેને એ વ્યાખ્યાન વાચવાની બનાગાનુ કરીએ છીએ.

માનવ વાખ્યાન

શાકુતલાપા અને નાહિત્ય

નિર પાત્ર તે ચન્દ્રાન્કુર ગુણગુણ ૭ તન આહિત્યનો મોટા ભાગ
નમ્મન ને પાત્રથી આપણે કનિદાન કરનામા એ આહુ કિપકાન્કુર
એનો બન નહીં મનમા હન તો આ ભાણુથી તે ને ને ને ૬ થકા
કે નુ વાખ્યાન

નાટકની ઉત્પત્તિ અને ગદ્યરૂપ

વિષે એ નાપક નિમ્નનાન ગ્રામનાન પરીખનુ ૭ ભન્ત નાટકનાજના
પદના અધ્યાયના અધાર એ વ્યાખ્યાન અપાયનુ ૭ પુનતત્ત
મન્નિના મત્રીના અધ્યાન આખ્યાનની નીચવી ગી'પણીઓમા ખ્યાન
ખ્યાન ૭ પા ૨૩૩ થી ૨૪૦ ગુરીમા નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે ને
અથા નિમ્નનાન ગ્રામ ૭ ને આ વિષય અપ આજગુવી વિદ્વાતાના
થયેની અચાના આપ ૭

૭૨૨ નાટકોના નાન આગમ નવા ક બોધ મ ગેના કનળ
વિદ્યાપાત્રનુ પુનતત્ત મન્નિના વાતાન-લુમા આ વ્યાખ્યાનો અપા
યન ૭ ને આધાનુ ગીન મત્યગોષ્ઠ કટિયા થાત ૭ પા
ધ્યયિત નાટીય પૂર્વકલ્પની હાના કખાય ૭ કખલા તરીક મ-અધ્યાન
વિષયના વ્યાખ્યાનમાં એ મહાકવિના શામ સિતા ન થા પ-થી
તેઓ અથના આદી હરીજ વગેરે માન પ્રવિઓ નામની નાટીક
કર છે તેથી તેઓ ગ્રામ પીતા હતા ૭ નહિ એ વિતાની અચા
જુનો અનમત ધાત્રી સમાહ-આતમા શાનતદુર એપે નશ્વરી પ્રેમના
કેકની વાત છે પણ આ પ્રવિઓ શણીના નાન રાગમ-ગગમે
મથુરીની મેટલ અરી વાત પ્ર છે ક એમને ને નેપથી ન ન મુન્ન
મનના મુરને છે આ ગાયે મેટલુ પ્રગુલ નુ નેપથે ને આ
પ્રવિઓના નેપથા પ આત્ય નિન-એ એમને એના નરુડીયા ચીતરી
મુન્ના છે કે માપણે આપના કૂર્વકલ્પ હાન ન ગણાય અને મૌલવી
માહેમે ગી' આજુ પુનના આન મનાસીને (પા-૨૩૦) વાચના
કિપ ૭૫૬ ને ૭૫૭ છે

વિગદ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ

સ્વાધ્યાય, જે ખટોઆ . ગ્રા. કેવલલાલ દિનજરાય મનદાર (અ.ર. આર શેઠની ૪૫ની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબઈ ૧, ૩. ૨ ને ૭)

‘સ્વાધ્યાય’ના આ જે ખટો એ ઇ. મ. ૧૯૧૪થી ઇ. મ. ૧૯૩૯ સુધીના નામવિક્રેમા ઇપાયેલા લેખાનો નમૂનો છે, જે ૩ લેખાનો મોટો ભાગ ૧૯૨૮ પછી લખાયેલો છે, અને જેવા એ લેખો સામયિકમા ઇપાની વખતે હતા તેના જ આ ખટોમા જુ કવવામા આવ્યા છે

ગ્રા. કામદાન ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિદ્વાન અભ્યાસી તરીકે ગુજરાતમા નારી રીતે ગણીતા છે. અને સ્વાધ્યાયના પ્રથમ ખડા કિયોદ્ધારમા ત્રી. ના. વિ. પાકક કહે છે તેમ, “ઇતિહાસના પ્રેક્ષક તન્દ્યી આપણા આદિત્યને જુ થોડું મળેલું છે.” એ ખડ જનક સ્થિતિમા આ સ્વાધ્યાય જોઈને કાઠક તો ખેદમન થાય છે. વળી ગ્રા. કામદાનના કેટલાક લેખો ‘દેશી ગળ્ય’ જેવા જુ આગ વંચાતા સામયિકમાં પ્રનિહિ ચયેલા એ જોતા આ રીતે અન્યાકારે સંચુદીત ચવાયી ગ્રા. કામદાનના ઘણા નાગ વિચારોને યોગ્ય પ્રનિહિ મળશે.

બીજા ખંડની પ્રસ્તાવનામા શ્રી ૨ વ દેન ડાંએ ક્યું છે તેમ “સ્વાધ્યાય એ ગ્રંથ નજાં ઇતિહાસનક નથા.” પણ પ્રકીર્ણ

લેખોનો સંગ્રહ હોવાથી મળતો વિવિધતાસ્પર્શ એમા જરૂર છે. એ ઉપરાંત વધુ લેખો તો સારા ઇતિહાસગ્રન્થોના અવલોકનો હોવાથી લેખકને ગુજરાતીઓની ઐતિહાસિક ડેવલપ્મેન્ટની બુમિકા કંઈ કદાચ છે એ ભિન્નભિન્ન દાખલાઓ વડે દર્શાવવાની સરસ તક મળી છે.

સ્વાધ્યાયનો મોટો ગુણ જેને લઈને એ ગ્રંથ સ્વાધ્યાયપાત્ર બન્યો છે તે છે લેખકની વિશદ તટસ્થ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ફક્ત થી હેમચંદ્ર આચાર્ય ઉપરનો, સયાશ્રવ ગાયકવાડ ઉપરનો, નનરસિંધ ઉપરનો અને રાજ્ય-આરોહણનો એ ચાર લેખો જેમા પ્રમુખપ્રેરિત પ્રશંસક દૃષ્ટિ છે એટલા બાદ કરતા, બધા લેખોમા નગદેપાદિથી અક્લુપિત અને સત્યપ્રેમથી પ્રેરિત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તરી આવે છે વળી પ્રેક્ષકને શોભે એવો શ્રી કામદારનો વિશાળ અભ્યાસ અવલોકનવિષય ગ્રંથોની વિવિધતાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે રમણલાલ દેસાઈ કહે છે તેમ લેખકે અહિં ‘ જંઘીમખાથી માડી લૉર્ડ કર્ઝન, ગાંધીજી અને સયાશ્રવ સુધીના ઐતિહાસિક પુરોષો વિશે સ્મરણી ઐતિહાસિક નોંધ આપી છે.’

‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ વિષેનું મતબ્ધ

પણ પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોએ પ્રસ્તાવનામા કરેલી પ્રશંસાનો પડથો પાડીને જ મારે ન અટકવું હોય તો હવે કાષ્ઠક વીગતમા ઉતરવું બેઠએ. પ્રથમ ખંડ દ્વિતીય ખંડથી કેટલીક બાબતમાં જુદો પડે છે દ્વિતીય ખંડમાં તદ્દન જુદા જુદા વિષયના નાનામોટા-કોઈ કોઈ તદ્દન ટુંકા-સગમમ પચાસ જેટલા લેખો છે, જેમાના ત્રણ તો અંગ્રેજીમા છે, ત્યારે પ્રથમ ખંડમા સાત આઠ જેમા સવિસ્તૃ ગ્રંથો શક્ય એવા લાગ્યા લેખો છે અને તેમા પણ ‘ સૌથી વધારે લાખો સ્વાધ્યાય સરસ્વતીચંદ્રનો છે.’ શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ ગોતે દેશના સમગ્ર જૂત અને વર્તમાન જીવનની સમીક્ષાનો મહાન પ્રયત્ન છે.’ અને એ મહાગ્રન્થનો શ્રી કામદારે ઊંડા ભિતગીને, ગંભીર-ના

સમયની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને તપાસીને અભ્યાસ કર્યો છે. એ માટે સસ્તવતીચંદ્રના બાળો બહાર પડ્યા અથવા તે એવું વસ્તુ ગ્રન્થકારે છે. સ. ૧૮૭૮ થી ૧૮૮૩ માં નક્કી કર્યું તે સમયથી ચોથો ભાગ છે. સ. ૧૯૦૧ માં બહાર પડ્યો ત્યારે સુધીની આ દેશની રિયલિટીનું ઢુંકું અને ઝડપી આવશ્યોકન સ્વાધ્યાયકારે કર્યું છે (જુઓ ખં. ૧, પૃ. ૧૩ થી ૧૭). એ પરિસ્થિતિની સરસ્તવતીચંદ્રના રાજકારણ ઉપર જે સ્વાભાવિક અસર થઈ છે તે એમણે સચોટ રીતે દર્શાવી છે. વળી ગોવર્ધનરામ, સ્વાધ્યાયકાર નિવેશનમાં કહે છે તેમ, સ્વભાવે ચોક્કસ ‘ લિબરલ ’ પક્ષના વિચારક હતા. પરિસ્થિતિની, તાજાં ઇતિહાસની અને સ્વભાવની અસરથી ગોવર્ધનરામના વિચારોમાં જે કેટલીક સરતચુકો થઈ છે, તે ‘ સ્વાધ્યાય ’કારે ઠીક દર્શાવી છે. (જુઓ ખં. ૧, પૃ. ૬૧ માં પ્રતિનિધિસભ્યનો ઉલ્લેખ ન હોવા બાબતની ચર્ચા, તેમજ પૃ. ૩૩ માં પેશવાઓને કરેલા અન્યાય વગેરે). ખીણું, આ દેસના ઇતિહાસના ‘ સરસ્તવતીચંદ્ર ’કારે કરેલા દર્શનની વિશેષતાઓ જેમ સ્વાધ્યાયકારે બતાવી છે (જુઓ ખં. ૧, પૃ. ૨૪-૨૫, ૧૨૬-૧૩૦ વગેરે) તેમજ એની વીમતોની અપૂર્ણતાઓ પણ બતાવી છે (એજન પૃ. ૨૦, ૨૩, ૧૦૮ વગેરે). પાલુ ગા. મા. ત્રિપાઠીના બચાવમાં એટલું કહી શકાય કે તેઓ કાંઈ સવિસ્તર ઇતિહાસ લખવા બેઠા નહોતા અને એમના કાળમાં ઉપ-લબ્ધ નહોતી એવી બધી ઐતિહાસિક સામગ્રી ‘ સ્વાધ્યાય ’કારે કહે છે (પૃ. ૧૬) તેમ તે પણ પ્રગટ થઈ છે અને એના પ્રકાશમાં આજનો ઇતિહાસકાર વીગતમાં વધારે સાચું દર્શન કરી શકે એ સ્વા-ભાવિક છે. હતાં સરસ્તવતીચંદ્રકારના દર્શનની સાચી મહત્તા, સ્વા-ધ્યાયકારે કહે છે. તેમ, આપણી સંસ્કૃતિના-ખાસ કરીને પ્રાચીન સંસ્કૃ-તિના વિશાળ દર્શનમાં છે કારણ કે તેઓ ‘ ઇતિહાસના વધુ નહિ પણ સંસ્કૃતિના અભ્યાસી હતા ’ (પૃ. ૨૦). પ્રાચીન ભારતીય, અર્વાચીન ભારતીય અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય એ ત્રણના આ દેશમાં યથેલા સંગમ-કાળે ત્રણેયના સંદર્ભનો મનવ્યય કલાત્મક પાણીમાં બાવી ઉત્તતિના

માર્ગદર્શન માટે પ્રભુ આગળ નુકવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે એનું માન
નાગ ગો. મા. ત્રિપાઠીએ દતિહાસનું નહિ પણ ન સ્કૃતિનું વીગતવાર
નહિ પણ વિશાળ ફલક ઉપર દર્શન કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે અને
એમની આર્થપ્રતિબાનો તથા વાણીની અસીમ અમર્યતાનો સ્વીકાર
કતા નરસ્વતીચન્દના ચોથા ભાગમાથી પગુરામની નીચેની ઉક્તિ
(પૃ ૧૪૪) શ્રી કામદારે ઉતારી છે— ‘ પાચાલી ! કુતિ ! પાડવે !
અમૃતથામા ! બીખ્મ ! નામયોક ! આ ગિરિ અને માગર વચ્ચેના જન્મુઓ !

દ્વાર કલ્પતસ્મૃ શ્વ સુરગર્ભોચિન્તામણીન ગદે

પાપુષ હૃદયેષુ પાડુતનવેબ્જલોદ્ગમ બ્રાહ્મણમ્ ।

एव वर्तुमर व्यवत्यति मुनिभूतेषु भाग्योत्कमम्

પાચાનોલિલલોકોદ્ગુહિગદનો દવઃ સ્થાય ભાર્ગવ ॥

આ પગુરામ મુનિ જૂતમાત્રમા ભાષ્યનો ‘તકમ એટલે ઉત્પત્તિનો
ક્રમ ઊંચો અથવાનો વ્યવસાય કરે છે’ તે ઉત્ક્રમ કેવો છે ? તે
જૂતો શ્વ બહાર નીકળી બહાર પ્રનાસે નીકળે તે કામને માટે તેમના
દારેમા ૮૬૫ શ્લોકોને આ મુનિ રોપે છે’ તેઓ પોતાના ‘શ્વમન્દિ-
ગ્માં કુટુબ વચ્ચે અને સ્વદેશમા હોય તે વેળાને માટે તેમના આ
શ્વોમા કામવેલુઓને નુકે છે । કઈપણ કાય’ સાધવા તેમણે પોતાના
હાથને અવાવવા પડે છે ત્યારે કેણી માન અલાવવા એ જાણવાને અને
માધન ગોધવાને માટે તે જૂતોના હાથ ઉપર મોનાના ગાને સ્થાને
ચિન્તામણિઓને બાંધે છે । મનુષ્યો અસ્મપત્ત સુખના સાધક થાય
માટે તેમના હૃદયમા અમૃત જર છે । લોકલ્પણુની જદિને માટે
નર્તન પાડોના અઓમા બ્રાહ્મણક્રમને નુકે છે । એ ભાર્ગવદેવ
પદનુગમ પોતે મર્ પોત્તી જુદિમા વાસ કર છે । તે મનિ આપણું
સ્થાય કરે ।’

આ દેવના પ્રતજનો માટે જપના આશીર્વાદમા વાહેલો આ-
શીવા હૃદય સિદ્ધ થયો નથી તે પછી મદાતમા ગાધીજીએ અહિંમાનો

વર્ગો મુખી બોધ આપ્યા છતાં અઓમાં બ્રાહ્મણુદ્ધમ આ દેશમાં અને જગતભરમાં પણ દૂર છે અને મનુષ્યહૃદયોમાં મોટે ભાગે હજી તો અમૃતને જલ્દી હચોહચ બરેલું વિષ જલકાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં

જનતા તો મુજ બબ્બ દેહ, ત્યાં

બસ્મ વિમૂલિ ધરી ફરે !

એ સંન્યાસ થકી પરિવાજક

હું સંસાર સ્મશાન તણું

['સ્વાધ્યાય' પૃ. ૧૨, ૧૩માં કરેલાં ઉત્તરો]

એવો જીવનક્રમ નિશ્ચિત કરનાર હજારો પરિવાજકોની ભયંકર સ્મશાન બની રહેલા આ સંસારને ઉદારવા માટે હજી જરૂર છે અને સાહિત્યદૃષ્ટિએ પ્રો. કામદારે કરેલા સરસ્વતીચન્દ્રના આ સંસાર અને ત્રીણુવટબરેલા વિવેચન પછી પણ તેઓ (પૃ. ૩) કહે છે તેમ નારી વિવેચકો તરફથી એ 'પુરુષ'નાં વિરોધ વિવેચનો વારંવાર થવાની જરૂર છે.

સરસ્વતીચન્દ્રની મહત્તા અને સ્વાધ્યાયમાં એના વિવેચનને મળેલું 'મહત્ત્વ' સ્થાન જોતાં આ કાંઈક લાંબુ ચર્ચા ગયેલું અવગણન ક્ષમ્ય ગણાશે. પણ હવે આગળ ચાલીએ.

ગુજરાત તથા નર્મદ વિશે

સ્વાધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના સંગ્રહારણુ ઉપરાંત 'ગુજરાતના સંસ્કૃતિયુ' ધ્રુવર', 'ઇતિહાસયુ' પરિચીક્ષન', 'ગુજરાતમાં ઇતિહાસયુ' અધ્યયન', 'આપણા દેશનો ઇતિહાસ: એક સમર્થન' 'સમયમૂર્તિ નર્મદ' અને 'નર્મદનો સભ્યરંગ' એ છ લેખો છે.

શ્રી ગ. વિ. પાઠક કહે છે તેમ પ્રો. કામદારનો નર્મદ વિશે નિમિષ એ 'આજ ગુજરાતી' ઇતિહાસલેખકને 'ઇતિહાસના નામાં અભ્યાસીની અંજલિ છે.' નર્મદની પસંદગીમાં પણ ઔચિત્ય છે. કાંણુ કે ગો. મા. ત્રિપાઠીની સાંત તટસ્થ વિચારશૈલીથી તદ્દન વિરોધી પ્રકારની ઉદ્દામ વિચારશૈલી નર્મદની છે. નર્મદ સમયમૂર્તિ પીર છે ત્યારે ના. મા. ત્રિપાઠી, મી બ. ક. દાકર કહે છે તેમ પ્રભાવમૂર્તિ

વિચારક છે તે કે જન્મે દેશહિનની પ્રમળ વાગ્મનાથી પ્રેમધને અક્ષર
સેવા કર્યા પ્રવૃત્ત થયા છે

કવિ નર્મદે સસારસુધારાની અને રાજકીય સ્વતંત્રતાની જે ઉચ્ચ
શ્રુમેશ ઉઠાવી તેનું વીગતો દર્શાવીને તથા જોડા ઉતરીને સ્વાધ્યાયકારે
વિવેચન કરું છે તેવો 'દેવાભિમાન' રાખ્દ જોડના નર્મદે દેશાભિ
માનના, વિધવાવિવાહ આદિ સસારસુધારાના, હિંદુ-મુસ્લીમ અમ્યના,
સપના, કલ્પિત માટે શૌર્ય ઝળવવાના વગેરે અનેક નવા વિચારો પહેલી
વાર આપ્યા (૧ ૨૩૧ ૫ ૨૩૮) એટલું જ નહિ પણ ગુજરા
તીઓની દુર્દશાનું તથા દુર્દશાના મરણોમા તેઓના આગમ, કાયરપણ,
અજ્ઞાન કુસપ તાતિબેદના ઘાડાઓમા જ ભરાઇ નહેવાની વૃત્તિ વગે
રેનું સચોટ ચિત્ર આતેખી નર્મદે વર્તમાન હીન પરિસ્થિતિનું જેમ જાન
કરાવ્યું છે તેમ બાવી ઉજ્જવળ સુસ્થિતિનું રમણીય ચિત્ર પણ આ
પેખ્યું છે 'જય જય ગંગા ગુજરાત' એ અમર લાવણી પ્રિની દેશ
ભાવનાનું પ્રતીક છે

કવિ નર્મદનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ એના જમાના માટે આશ્ચર્યકર
ગણાય એવો જોડા હતો ખરી રીતે નર્મદે ઇતિહાસ શોધ્યો હતો એ
જ્ઞાન ધણાના ધ્યાનમા નહિ હોય સ્વાધ્યાયકારે (૫ ૨૪૨મા) બતાવ્યું
છે તેમ હિંદુઓની પત્નીનું મૃત્યુ લખતી વેળા તેણે કેટલા
બધા હિંદુનામે આપ્યા છે! ઊભિલાગમ ત્યાગમ ગિધલાન,
કાઠીઓનો માજ પ્રભાશકર, બુજનો લક્ષ્મીદાસ સુરેતનો કૃપાસકર
મિત્લશત્રુ પુરોમલ્લ વગેરે નામોને નર્મદે અધકારમાથી પ્રકાશમાં
આપ્યા અને વણખરા પાગ અધકારમા ડુબી ગયા આપણો
ગુજરાતીઓનો ઇતિહાસપ્રેમ એવો જ છે

૧ ૨૬ માનસર પીતાબરદાસ મહેતાએ 'રામ જીલાસમ નુ
પુસ્તક લખી જીલીલાસમ દયારામ જેવા જે-વણ નામોને પ્રકાશમા રાખવાને
રત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે, બાકી તે ઐતિહાસિક નામા તથા જેમના નામે માટે
કોઈને પા નથી

સ્વાધ્યાયના પ્રથમ ખંડના બાકીના વેળાનાથી ‘ ગુરુચરિત્રનાં ઇતિહાસનું અધ્યયન ’ એ લેખમાં ગુરુચરિત્રના વિવિધ અતિદામિક યુગોના ઇતિહાસની વ્યવસ્થા ક્રેડુ ગૌરવનક અજ્ઞાન છે અને એ અજ્ઞાન ટાળવા માટેના પ્રયત્નોનો કોઈ અભાવ છે તે થી કામદારે ડીડ બતાવ્યું છે. બીજા ‘ ઇતિહાસનું પરિશીલન ’ એ ઇતિહાસના સ્વરૂપ વિશે માનક વિચારો રજુ કરે છે. એ લેખમાંથી ‘ આદ્ય ઇતિહાસકાર ’ કોઈ હોઈ એ તે હાવતી સ્વાધ્યાયની રૂઝિ આદિ આપી હતાં છું.

ઈતિહાસકાર પુરાણુષિદ નથી, તે ચારણુષાદ નથી તે પ્રચલ્લોનો અને રાજ્યચલ્લો પુરાણનભોર અખચરનલ્લોસ નથી ઇતિહાસકાર સંસ્કૃતિનો સજન પ્રયાગ આપતો અભ્યાસી છે તે સંસ્કૃતિના વિવિધ યુગોને સચચિત્ત કરી તેને એક વાદિમ વગીકે ન્ગળખાવનાર નદાપુરુષ છે. તે વર્તમાન સંસ્કૃતિનું સમર્થન કરનાર સુખ્ય પુરુષ છે તે તલ્લે ધ કલોને સમમલ અપનાર સમર્થ દ્રશ છે તેથી તે માનવલ્લનો પ્રેરક છે તે યુવનો સર્જક છે એરડે અરો તે સલિત્વના જ્યોતિને અખડ મખલર સંસ્કૃતિના મદિરને અતન્વ પુલરી છે. (સ્વાધ્યાય ખ ૧ પૃ ૧૬૬)

બીજો આદ્ય ઇતિહાસકાર તો ગુરુચરિત્રના જન્મે ત્યારે ખરો ! પણ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ એ આદ્ય પ્રતિ નતલ દિગિ નાખ્યા કરે તો નહુ છે

હવે ‘ સ્વાધ્યાય ’ના બીજા ખંડ ૩૫૦ જવ અડપથી નલ્લરે ફેની નઈએ બીજા ખંડના પ્રખાળ વેળાનો સઅદ દોવાથી કવચિત્ત વિરોધાભાગ જેવું દેખાય છે હા ત, ‘ જવાડ ’ (પૃ. ૩૩૮) લેખમાં જવાડાની ક્રેલીક નેદતાઓ દેખાડવામાં આવી છે બ્યાર ‘ મલિયાવાડી જવાડા ’ (પૃ. ૩૫૭) લેખમાં જવાડાંઓની ધણી ખામીઓ બતાવી છે પણ વિચાર કરતા ને ય વાત નાચી ક જવાડાના ખામીઓનો પાર નથી પણ ળલાઈ નાન નલ્લોમાં લ્લજાય લાભો ય કે હતા એકદ પ્રજમલતુ એકદથુ નના ૩૫૦ નિય નલ્લુ આરીને વમન્ય

અગત લાભ માટે નહિ પણ પ્રગ્નના કલ્યાણ માટે રાજ્યતંત્ર પ્રદત્ત રહે એવું ધોરણ દાખલ થાય તો જ દેશી રાજ્યોનું અસ્તિત્વ દામ્ય ગણાય.

પણ આવા મતભેદ તો વણી ગોણી બાબત છે. 'સ્વાધ્યાય'ના બીજા ખંડના કટવાક લેખોમા આગમમા મે કરેલી સ્વાધ્યાયકારની વિશદ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ દેખાય છે એટલે એ દૃષ્ટિસ્પર્શક ખાસ સૂચક ગણાય એવા એક બે દાખલાઓ તન્દ્ર ધ્યાન ખેંચી આ અતિ લાણુ થયેતું અવરોગન પુર કરવા ઇચ્છું છું.

બાંબા લગ્નપતરાયકૃત 'તત્ત્વભાગવત'નું બીજા ખંડ (૫ ૨૩૮)મા સરમ અવતોકન છે, જેમા મુળના તથા તેના બાષાતરની શ્રી. ઉ. કે.) ઝોઝાએ લખેલી પ્રસ્તાવનાના એકપક્ષી નયનોની સચોટ દીકા કરી છે. તે દીકા દેશભક્તિપ્રેરિત મનાતા ધણા ક્યતોને આત્યારે પણ લાણુ પડે છે સીકદરની હિંદુસ્તાન ઉપન્ની મવારીને શ્રી ઝોઝા કેવી હાસ્યાસ્પદ દલીલથી ઉઘાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, (જુઓ ૫ ૨૩૯) શ્રી ઝોઝા તો ઠીક, પરંતુ લાલાલગ્નપતરાય જેવા દેશના પુરધર નાયક જેમણે તત્ત્વ ભાગવત જેવા ખુબ યોગ્યિત પુસ્તકમા ગોખરે, હરવ્યાધ, અગવિન રોય, દાદાભાઈ, સુરન્દ્રનાથ મેનરજી ગાધીજી, ટિળક, દિરોજવાદ મહેતા વગેરે પ્રલાય આગવાનોના માન ગયાચિના આપ્યા છે, એમણે પણ અને અતિહાનિક ભુવો કરી છે (જુઓ ૫ ૨૪૦ ૨૪૩) આ વિષયમા શ્રી મમારનું નીચેનું વિધાન મને સંપૂર્ણગણે માન્ય છે તેઓ લખે છે 'હિંદુ તે વખતનું (ઈસ્લામી વખતનું) રાજકારણ ધાર્મિક હતું જ્ઞાતીય હતું ગ્યાનિક હતું ઝનુની હતું, રાષ્ટ્રભાવનાનું વિરોધી હતું તે ચા માટે હુપાવતું ? ઇતિહાસ જેવો હોય તેવો ચા માટે ન વાચવો ! અને ન સમજવો ? તેથી અવિધ્યની આખણી રાજ્યપટના જુદી ચવાંની નથી હુમમા, આ માટે આપણે આપણા ઇતિહાસ વીગમી સદીની દૃષ્ટિથી વાચવો ?'

આપણે ત્યાં દેશભક્તિને કે દેશના મહાન પુરોહિત ઉપરની ભક્તિને પાંજરામાં વારવાર ઝીલવાસ જોડો વાગ્યવામાં આવે છે. પરવિદેશથી પણ એ જ પંજીમાં આવે છે, જેના દાખલા સ્વાધ્યાયમંત્રે અકબર ઉપરના (૫ પૃ ૫૯) તથા સિદ્ધાંત ઉપરના (૫ પૃ ૭૬) લેખમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે. સુલુહોપ ક્રમમાં જેનામાં મોટા હોય એવા ગાંધીના માથું મના તરસ્ય મૂલ્યાંકન માટે લુઓર્ડન ઉપરનો લેખ (૫ પૃ ૮૮).

ગાંધીજીના કાર્ય પર દૃષ્ટિપાત

૭૪) સ્વાધ્યાયકારની તરસ્ય દૃષ્ટિના ખાસ દાખલા તરીકે 'ગાંધીજીના મર્મક્ષેત્ર ઉપર એક દૃષ્ટિપાત' (૫ પૃ ૧૫૬) એ ગૈય વાચવાની હું સુચના મારું છું. એમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું આતરણ્યદ્રીય ગૌરવ, આ દેશનું અનન્યમાધારશુ આગેવાનપણું, એમનો અદ્ભુત સ્વાગ એમણે કરેલી દેશની અપૂર્વ સેવા, વગેરેનું વિભવદાર દર્શન કે વા સાથે એમની દૈવીક અદ્ભુત ન્યૂનતાઓ પણ સ્પષ્ટિવામાં 'સ્વાધ્યાય'કાર ઐતિહાસિક નિઃસ્વતા ભાગીને સત્યની સેવા મરી છે એમ મને લાગે છે તેઓ મહે છે.

ગાંધીજીને દિવસની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ૧૭ ધણુ એકદમ ભાગ્ય સુદૃઢ જ્ઞાન તો નથી અર્થશાસ્ત્ર ખાસ આવડતું નથી રેટિયા સિવાય અન્યથાશ્ત્રમાં ખાસ માનવા ધણુ નથી. ગાંધીજીને રાત્રિશાસ્ત્ર આવડતું નથી. ઇતિહાસ ઉપર ગાંધીજીને કદાચો આવડતો હશે ખરો. ગાંધીજીએ અનેક જુવા મરી લીધી છે. જે તેમને ઇતિહાસનું જ્ઞાન હોત અને જે તેમણે તુર્કી, હિંદુ અને અરબસ્તાન, [એ દેશોને ઇતિહાસ અધ્યાય] પ્રવાસ કર્યો હોત તે તેઓ ખિલાફતની પ્રવૃત્તિ કરી ન કરત તુર્કની અને આરબ લોકોને જે સત્ય નહોતી ભેઠવી અને જે સત્યાને દિહુસ્તાન સાથે કરો સખધ નહોતો તે સત્યાને કાયમ રાખવા માટે ગાંધીજીએ દેશનો સાસમાં સારો મળ પીવાયો. દિહુસ્તાનને મહાત્મ્યાનુ, સરામીએનું અને મૈદાન-મૈદાનીયનું જે સત્ય ભેઠતું નહોતું તે તેમણે શાણ વખત માટે આપ્યું અને તેના કે દેલા અને કદાચ કોઈ દહા આપણે આખ્યા કરીએ છીએ. મુસલમાનોનું દિહુસ્તાન એકજ ખિલાફતથી સામવાને સિવાય તે ગાંધીજી જ નથી.

રાટે ૧૦ દિવસના મુસલમાનોની સરકૂતિ અને તુકી, ઈરાન તથા અરબસ્થાન અને પશ્ચિમ એઝીઆ તેમના મુસલમાનોની સરકૂતિ વચ્ચે જમીનઆસ્માનનું અવર છે તે ગાંધીજી ઈતિહાસથી અનબિદ્ધ હોઈ બિલ્લુલ સમજી શક્યા નથી

અફાનઝનિલ પ્રશ્ન કયા સુધી નહીં ગકે ? બિલારતીઓએ બિલાફતને અને તે સાથે ગાંધીજીને પણ ઉઠાગી દીધા

વધારે ઉતારાની જરૂર નથી પછીના પાનામાં આ પ્રકારની ચોટી નોંધ છે જ અને તટસ્થ વિચારક એ નોંધ લખ્યાઈ તે પછીના ગાંધીજીના નેતૃત્વના વરોમાંથી પણ એવા દાખનાઓ શોધી શકશે

પણ આ કઈ ગાંધીજી ઉપર લખવાનો પામગ નથી નાચી અતિહાસિક દષ્ટિ, નિષ્પક્ષ-દેશ, ધર્મ, જાતિ દેશના મહાપુરુષો વગેરે તરફના પક્ષપાતથી મર્વયા મુક્ત-અને તટસ્થ હોવી જોઈએ એટલું જ વક્તવ્ય છે 'આધ્યાય' જેવા પુસ્તકોનો અભ્યાસ દિનપ્રતિદિન વધે અને એ તટસ્થ નિર્મળ દષ્ટિ પ્રજામાં ખીતે એ જ ઈશ્વર પાસે અવ્યયર્થના

જ કાઈ પણ એ ચોટી લિખનની પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેમાંથી એકના બિલાફત જેવા બાહ્ય અમથી સધાય એ મહાપનાની અસંભવિતતા મહાત્માજી જેવાને કેમ નહીં સુઝી હોય ? આજુ કૈકય તો રૂઢ ધાર્મિક વળચણાથી ઉધ્ધ વૈજ્ઞાનિક કે આધ્યાત્મિક ભૂમિમાં ઉપર જ સંભવિત છે એ સાદું માનસશાસ્ત્રીય સત્ય છે અને ઈતિહાસ એને ટૂંક આપે છે

સંક્ષિપ્ત મહાભારત મુળ સંસ્કૃતને આધારે સરળ ભાષામાં રચાયેલું
૩૦૫૫ સંક્ષિપ્ત મહાભારત. (દસ ચિત્રો સાથે). લેખક: ડૉ. રતિપતિરામ
ભટ્ટરાય પંડ્યા, બી. એ. પ્રકાશક : રા. જ્ઞાનવંશ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ
મૂલ્ય: રૂ. ૪-૮-૦.

હાલના વર્ષે પુસ્તક માળાના ૪૮ માં પુસ્તક રૂપે આ સંક્ષિપ્ત
મહાભારત પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તકથી યુગરતી સાહિત્યમાં એક
આવશ્યક પૂર્તિ થઈ છે. મહાભારતની સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અસાધારણ
પ્રતિષ્ઠા છે. ભારતને પાંચમો વેદ ગણે છે એટલું જ નહિ પણ એક
તરફ ચાર વેદ અને એક તરફ મહાભારત તેમાં પણ મહાભારત વધે*
એવાંએ અતિ પ્રશંસાનાં વચનો છે. પણ વેદની માથે મરખામણીની
જરૂર જ નથી. હિંદુઓના મનમાં ઇતિહાસ ઉપર મહાભારતે જે
અસર કરી છે તે ખીલા કોઈ એક પુસ્તકે કરી નથી એટલું નિઃસંશય.
મહાભારતના પ્રચલિતારે ખરું જ કહ્યું છે:—

ધર્મ ચાર્ષે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ મનતર્પક : ।

યદિ હાસ્તિ તદન્યથ ચન્નદાસ્તિ ન કુર્નાકૃત્ ॥

મ. ૧૮ જ. ૫.

* એટલે: ચતુર્થ દેદા ભારતે ચૈતરુદત્ત : ।

ચતુર્થ: ન રદ્ધિવેન્દ્યા લેટેમ્યાણિચ દદા : ॥

મદ્ય. આ. ૩. ૧.

મહાભારતે હીંદુસ્થાનના ધાર્મિક સંપ્રદાયો ઉપર, આચાર વિચાર ઉપર અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પણ એટલી બધી અસર કરી છે કે આપણા 'ધર્મ', અર્થ, કામ અને મોક્ષની બાબતમાં પણ મહાભારતમાં જે છે તેમ બીજે છે' એ વચનમાં રહેલી અતિશયોકિત ક્ષમ્ય જ ગણાય.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ મહાકવિ બાસ અને કાલિદાસથી આરંભી એક પછી એક કવિઓએ મહાભારતમાંથી પ્રસંગો લઈને કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં છે એ જોઈએ છીએ ત્યારે 'આ મહાભારતરૂપ આખ્યાનના આધાર વખરેની કોઈ કથા જગતમાં નથી દેખાતી.' તથા "બીજા કવિઓ આ ભારત આખ્યાન ઉપર જીવે છે." જે વચનો કેવળ ગર્વોક્તિનાં નથી લાગતાં; પણ સંસ્કૃત કવિઓજ શા માટે અંગાળી, ક્લીંબી, મગધી, ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાઓના સાહિત્યકારોએ પણ આ પ્રાચીન આખ્યાનનો કેટલો બધો આશ્રય લીધો છે ?

જતાં પાછળના કોઈ કવિઓ બામ અને કાલિદાસ પણ આ પ્રાચીન આશ્રયને પહોંચી ગયા નથી.

આવો અગ્રનિમિત્ર અથ માત્ર ગુજરાતી જાણનારાઓને સુલભ હોવો જોઈએ એમાં પ્રશ્ન નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ મહાભારતને ગુજરાતીમાં લેવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે પછી આ ગુજરાતે પચાસ વર્ષ પહેલાં બા-નાથ પ્રકાશ નામથી મહાભારતનું ભાષાંતર કર્યું કર્યું પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પછી આનો આધાર લઈને કે લીધા વગર-અલગત પ્રકાશિત આ બાબતમાં મોટે ભાગે નીનજ સંભવે છે-બીજાં પણ ભાષાતરો પ્રગટ થયા છે. નસ્તા સાહિત્ય' તરફથી મહાભારતના સાતપર્વનું નસ્તું ભાષાંતર પણ મળે છે. અને હાલમાં

* અનાધિક્ષિતકાવ્યન કથા મુવિત વિચિત્ર :

તથા

૬૮. કવિચરિત્રો આ-મુવિતોગરો ॥

જ મહાભારતના ખિલ પર્વ હરિવંશનું આપાંતર તેના યર્ષ ગયાની 'ગુજરાતી'મા જાહેર ખબર આવે છે.

પણ આવડો મોટો એક લાખ શ્લોકનો ગ્રંથ નાઈત વાચવો એ મહેનું નથી આવડા મોટા ગ્રંથની કીમતજ ધણીને બારે પડે અને જેઓ ખરીદી શકે તેઓ પણ પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાચવાની ધુમ્મસ ન મેળવી શકે. આ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવા માટે મહાભારતના ટુકા નાગ બદા પાડવાનો વિચાર આભાવિક છે.

છોક અગીઆમાં જનકમા જ્ઞાન મંડળી નામથી દેમેન્દ્રે મહાભારતને ટુકામાં આપવાનો પ્રયામ ગેયો. પછી પણ આ જાનના નજી પ્રયામો થયા છે.

૧ ચિતામણુ વિનાયક વંદે ઈ સ ૧૯૦૨ માં મહાભારતના જ શ્લોકોની ચુટ્કી કરીને મહિમ મહાભારત પ્રગટ કર્યું છે.

ગુજરાતીમા પણ મહાભારતનો આ એકજ સામાન્ય કાના પુસ્તક-મા સમાવી દેવાના પ્રયાસો થયા છે પણ આ પ્રયત્નના જે એક જે પુસ્તકો પ્રગટ થયેલા તે અત્યારે બાગ્યે જ મળતાં હશે. તેમ એ મારે જે અનાગતો જુની રીતિના ધાર્મીઓ હતા એટલે નવી સાહિત્ય દૃષ્ટિએ મહાભારતો આ મહિમ મહાભારતો શ્રેય ખરેખર ગાદરપાત્ર છે.

મુળ મહાભારત કલિદાસ અને કાવ્ય ગણ્યા છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્ર પણ બનાય છે. દેમેન્દ્ર જેવા જુના કવિઓએ મહાભારતનો ન લેખ કરતા એના ધર્મશાસ્ત્રરૂપ તથા મોક્ષશાસ્ત્રરૂપ અંગોનો પણ માર આપ્યો છે પણ આ જગાનાને ધર્મશાસ્ત્ર કે મોક્ષશાસ્ત્ર તરીકે મહાભારતની ઝાઝી જરૂર નથી લાગતી એટલે મહાભારતની આદી કથાનો મલેપજ શ્લોકોને જોડીને છીએ અને એવો સંલેખન રચી વસાવાનો મંભવ છે.

આ સંક્ષિપ્ત મહાભારત એ આવો મુળની કથાનો લેખકે સમજીને ટુકામાં બેસેલો સાર છે હવે મજાવેલા વૈષના આજ નામના

મસ્કૃત ંચનો આ અનુવાદ નથી, એટલે સારની પસંદગી રા. ન્તિપતિરામ પડ્યાની પોતાની છે અને મોટે ભાગે એમણે યોગ્ય પસંદગી કરી છે વગનમ નાડા તથા ચાર દગ્ગર પાનાના ંચનો નાર ૩૪૪ પાનામા-સ્તમા ભાગના પાનામા આપવો એ સહેલું નથી, અને આટલું દુકાનના છતાં સુરામ્ય સુસજ્જ રસ જાળવી ગળનારી કયા વાચના મળે તો તેમજ અભિનદન ગોષ્ઠ ગણાય અમે પણ ભાઈ ન્તિપતિરામ પડ્યાને અભિનદન આપીએ છીએ અને એમનો આ પ્રાપ્ત ગુજરાતમા લોકાદ પામશે એમ આશા ગળીએ છીએ

સક્ષિપ્ત મહાભારતના બાલ અગોમા દોષ મદવા જેવું ખાન ટે દેખાતું નથી. કાગળો મારા છે, ટાઈપ મોટા, છપાઈ મારી અને છુકે છુકે ાગેલું હોવાથી વાચતા મહેનત નથી પડતી, ચિત્રો આપવાનો તો હાલમા રીવાજ પડ્યો છે એટલે આખા વગન માને ચિત્રો માટે પ્રમંગોની પસંદગી પણ યોગ્ય છે એક ઉગતા ચિત્રમરને તમા આપી છે એ મારે ક્યું ટે બાકી કળા માટે કર્યું મહેવાતું નથી માત્રી કળા ગુજરાતમા હજી વિરત છે અને એ વિશે બોલવાનો મારો અધિકાર પણ આછો છે

અચની યોજના—મુળ મહાભારતમા અદાર પર્વા છે આ દર પર્વના પાઠા અવાત પર્વો છે અને અવાતર પર્વોના અધ્યાયોમા વર્ણવણી કરી છે ભાઈ ન્તિપતિરામે આ પર્વ વિભાગ છાડી મરને સાદી પ્રશ્ન ન્યના કરી છે આખા અચના કુલ ૫૩ પ્રકરના પાડ્યા છે મુળ અચની વિભાગ યોજનાને બાલુ વપન રાખીને પોતાને પ્રસંગ એક સાથે મેવા મેવો લાગ્યો તેને એ પ્રશ્નમા મુક્યો છે ખરી રીતે આખા અચનો નબધ ભાઈ ન્તિપ તિરામે—સળગ કરી નાખ્યો છે પણ આ દુકા દુકા પ્રશ્નોથી વાચનારને કીક પડે મુળના કયા પર્વની કથા ઁલ્લા પાનામા આવી છે એ ખેતુ હેતુ તો અનુક્રમણિકા જેવાથી મળે છે, એ જેવાથીગ મદ નાન જેવા મોગ અચનો મા આટલા દુકામા ની રીતે નમાર્ક

શક એમ કે એ પણ નમનના એમ કે નાનિ પર્વ અને અતુલાસન પર્વના કુલ નમનગ વીમ હ ન સ્તોત્રનો માગ આ વચમાં ફક્ત ત્રણથી માગ પાનામાં (૩૨૩ થી ૩૨૬) આપી દીધા છે તતલબ કે મહાભારતમાં આવેલા ઉપદેશાત્મક બાનો તથા આખ્યાનો તદ્દન કાઢી દીધા છે અને પાંચ મૈત્રેયોની ધ્યાને મળતી નેહી દીધી છે

૧ નતિપતિરામે પ્રકલ્પોના નામો પણ મુળમાંથી નથી લીધા પણ જાતે પાડ્યા છે અદ્દના લખાણમાં પણ બે કેવળ મુળના ઠાકોતુ ભાષાતંત્ર આપ્યું છે એનું નથી. ઘણે જગણે મુળના નેમ સ્તોત્રનો માગ કુકામાં પોતાના શબ્દોમાં આપ્યો છે માધારણ્ય તે આ સંક્ષિપ્ત મહાભારત માટે એમજ કહેતું જોઈએ કે બાહ્ય તપતિરામે બાસના શબ્દોજ શુભશતીમાં ઉતારીને નૂળનો મહોપ દીધો પણ પોતાના શબ્દોમાં વ્યામના શબ્દોનો માગ મૂક્યો છે નખત બધે આ ધોતણુજ પાળ્યું છે એમ કુ નથી કહી શકતો મે સ્થગે સીધું ભાષાતંત્ર હશે, કુકામાં મહાભારતનો સાગ મહેવામાં જ દો-ણુ જળવ્યુ નથી, વખના તરીકે ઉપર મ્યુ તેમ ઉપદેશના તે આખ્યાનના બાગે કાઢી નાખ્યા છે જ્ઞાત જગવદ્ગીતાનો માગ મ પાનામાં આપ્યો છે જગવદ્ગીતા ઉપર એટલા જણ નાના મોટા પુસ્તકો રખાયા છે કે આ પુસ્તકમાં માગ ન આપ્યો હોત તો પણ આલત પણ એ રીતે નેખકે સારે જિયતા બધે યોગ્ય પનદગી કરી છે કે નહિ એનું સક્ષમ વિવેચન કંવાની ઈન્દ્રિયા નથી આ બાજતમાં પ્રમાણિક મતભેદને અવકાશ છે. દાખના તરીકે પાને ૧૭૪ થી ૧૭૬ માં અર્જુનના દસ નામો કેવી રીતે પડ્યા એ બામ ટિપ્પણમાં મુળ સ્તોત્ર આપીને મળલ કર્યો છે, એની કરી જરૂર લાગતી નથી પણ આ સાત મહત્વની નથી મામાન્ય રીતે મહાભારતની વાર્તા સમજાય એની પનદગી ધર્મ કે એટલે આ અયતી ઉપરે જિતા મ્પટ છે અને જેઓ મહાભારતના મોટા અગો

ન વાંચી શકે તેઓ આ નાનો ગ્રંથ વાંચી જશે તો ભારતીય યુગના વાતાવરણની કૈંક ઝાંખી કરી શકશે.

સંક્ષિપ્ત મહાભારતની પ્રસ્તાવના માટે બે સપ્દો કહ્યા મગર આણે તેમ નથી. બાઈરતિપતિરામે પ્રસ્તાવના લખવા માટે ઠીક ગ્રમ લીધો છે પણ મહાભારતનાં ઐતિહાસિક વિવેચન માટે રા. ચિં. વિ. વૈદ્યના મતો ઉપર બહુ આધાર રાખ્યો છે. મહાભારત અને રામાયણ ઉપર રા. વૈદ્ય જાણીતા લેખક છે એ ખરું છે પણ એમના મતો વિદ્વાનોમાં બહુ માન્ય નથી. તેમ કેટલીક જાગતમાં રા. વૈદ્યનો દુરાગ્રહ યોજ્યો દેખાઈ આવે છે. માટે બાઈરતિપતિરામને અમારી ભલામણ છે કે એમણે મહાભારતનો અભ્યાસ આરંભ્યો છે તો વૈદ્યને કે બીજા ગ્રંથકારને આંખો મીચીને ન અતુસરતાં જાતે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરીને પોતાનો મત બાંધવો.

પોણા શતકતું અક્ષર-સ્મારક

શ્રી. ફાર્જસ ગુજરાતી મહોત્સવમ્ન્ય : ૭૫ વર્ષની સાદિત્ય-પ્રવૃત્તિનિમિત્ત. સંપાદક શ્રી અબ્બાસજી બુઝાખીરામ બની, સદાયક મત્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા મુબઈ; માર્ચ ૧૯૪૦. મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

કુવિ દસપતરામે 'ફાર્જસ સમ સાધન વિના નવ ઉધરત ગુજરાત' એવી જેની પ્રશંસા કરેલી તે ઉદારચરિત ધી બોન. એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્જસની પ્રેરણાથી જે સભાની સ્થાપના થયેલી, તે ફાર્જસ ગુજરાતી સભા ઇ. સ. ૧૮૬૫માં સ્થપાયેલ હોવાથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં તેનું આયુષ્ય ૭૫ વર્ષનું થયું. આ દીર્ઘાયુષ્યના આનંદને વ્યક્ત કરવા માટે એક મહોત્સવ-સંમેલન યોજી તેની સમક્ષ મહોત્સવમ્ન્ય ધરવાનો સભાના વ્યવસ્થાપક મંડળે નિશ્ચય કરવાથી ગુજરાતના સંશોધનરસિક અને વિદ્વાન લેખકોનો સંરમ સહકાર સાધી શ્રી સંપાદકમહાશયે આ જાણદાર મ્ન્ય પ્રકટ કર્યો છે.

આ મહોત્સવમ્ન્ય પાકા પુઠાનો ૩૬૮ પાનાનો સાડત્રીશ લેખોને સમાવતો નચિત્ર મ્ન્ય છે. પણ કેવળ ૩૬૪થી આ મ્ન્યની કિંમત અંકાય નહિ, અંદરની મામત્રી પણ મૂલ્યવાન છે.

આ મ્ન્યનાં પાનાં ફેરવતાં, ગુજરાતમાં કેટલા વિવિધ વિષયોમાં રસ લેનારા અભ્યાસીઓ છે અને લેખકોની કેટલી મોટી મંખલ

સંશોધનવિષયક લેખો લખી ચકે છે એ જોઈને મારા જવાના હૃદયમાં સાશ્વત્ આનંદોર્મિ બેઠે છે.

આ મહોત્સવમન્થના લેખકોમાં કાર્પસ ગુજરાતી સભાના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જેવા લગભગ સમાની ઉમરના માનનીય વૃદ્ધ લેખકથી ચારેબી રા. રા. કચરાલાલ શવજીભાઈ સોની અને રા. રા. માણેકલાલ ચંદુલાલ દવે જેવા ઉગતા લેખકો સુધીના અનેક કક્ષાના લેખકો છે.

વિષયની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કવિ લલિતજીની એક કવિતા અને એક રસાત્મક દર્શન બીજા સર્વ લેખોથી જુદા જ આસન ઉપર બિભા છે. શ્રી. ગો. ડા. રાયચુરાના 'સિંહગદ' સંબંધી સોરઠા વિષે પણ લગભગ એવું જ કહી શકાય. બ્યારે રા. રા. શંકરલાલ મણિશંકર હાથીનો 'નરસિંહરાવ પ્રકૃતિકવિ તરીકે,' રા. રા. ઉમાશંકર જોષીનો 'નરસિંહરાવ કવિ,' રા. રા. મનસુખલાલ મ. ઝવેરીનો 'અર્વાચીન કવિતા' અને રા. રા. યશવંત શુક્લનો 'શ્વપ્રસન્નદરકથા : એક આલોચના' એ ચાર લેખો સાહિત્યવિવેચનના છે. જો કે ભાઈ મનસુખલાલ ઝવેરીના લેખમાં અર્વાચીન કવિતા ઉપર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનિક્ષેપ પણ છે બ્યારે રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વૈદનો 'નર્મદ અને રાણીના' લેખ જીવનચરિત્રના સંશોધનનો લેખ છે, એટલે એને તો સંશોધનાત્મક લેખોમાં જ ગણવો જોઈએ. પણ રા. રા. નાગરદાસ ડા. બાંબણિયાનો 'ધર્મરત્ત' લેખ દાર્શનિક અથવા ધાર્મિક-દાર્શનિક ગણાય. બાકીના લેખોમાંથી ન્યાયમૂર્તિ દરસિદ્ધભાઈ વ. દિવેટિયાનો 'ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો અને શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા' એ લેખ આ ગ્રંથમાં આવશ્યક એવું સમાની પ્રવૃત્તિનું નિવેદન છે. પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના 'ત્રણસો વરસ પરનો જુનો એક શરસી ગુજરાતી હસ્તાવેજ,' અને 'ખતપત્ર' તથા રા. રા. અંબાલાલ જી. જાનીનો 'ખતપત્રની નોંધવાયોગ્ય બાબતો' એ ત્રણ લેખો ઇતિહાસની સાધન-

આમચીના ગણાય. શ્રી. નયુસિંહ હ. ચાવડાએ સંપાદિત ચાવડા અને વિહોલાના કચ્છઆનું કવિત પણ એ જ કક્ષામાં આવે.

ઉપર નોંધેલા ૧૪ નિવાચના ત્રેવીસ લેખો ઐતિહાસિક સૂચો-ધનના ગણાય એવા છે, જેને વિગતવાર જોઈએ તો છડર સંસ્થાનના 'આર્કાઇવોસોલ' ખાનાના સંચાલક શ્રી પંડરીનાથ આત્મારામ ધનામ-દાર એમણે 'પ્રાચીન ગુર્જર નંદકૃતિ' એ મયાળા નીચે છડર રાજ્યના પ્રાચીન અવશેષો અને તેનું મહત્ત્વ વર્ણવતો માહિતીપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે. શ્રી. ધનામદારને એ પ્રદેશમાંથી મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ વિરલ કહે-વાય એવી કેટલીક મૂર્તિઓ મળી આવી છે પણ એના સમય ઉપર હજી વધારે પ્રકાશની જરૂર છે. અને એ પ્રદેશમાં વધારે શોધખોળ થતા વધારે પ્રકાશ મળવાનો સંભવ પણ છે.

પ્રભાસપાટણના સૂચોધકમંડળના મંત્રી શ્રી. શાસ્ત્રી હરિશંકર પ્રભાસંકર એમણે 'ગુજરાતના પાશુપતાચાર્યો' લેખ લખ્યો છે જેમાં પાશુપતાચાર્યો વિશે ઉપલબ્ધ માહિતી એકત્ર કરી છે જેથી લેખ આકર્ષક બન્યો છે.

પછી ન. ગ. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત એમણે 'ગુજરાતની આપત્તમયુદ્ધિ'નું તદ્વિષયક પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોને અનુસરી કુંડ-આવલોકન કર્યું છે, જેમાં કોઈક ચિંત્ય કથનો છે. ઇ. ત. 'કમ્પુની છઠ્ઠી અને સાતમી સદીના અરસામાં શ્રીમાળના આપોતકટ રાગઓના વંશજો બરુચમાં ગળ્ય કરતા હતા.' (૫. ૩૬)એ કથન. બરુચના એ વખતના રાગઓ આપોતકટ નહિ પણ મૂર્જર હતા.

ગ. રા. કૃત્યાલાલ ભાઈશંકર દવેએ 'વિષ્ણુદેવ અક્ષા' એ લેખ લખ્યો છે. તેમાં અક્ષાના પૂજનના પ્રચારથી આરંભી તેના મૂર્તિવિ-ધાનનો રૂપમંડળ, સિદ્ધપત્ન, મત્સ્ય વિષ્ણુ આદિ પુરાણો વગેરેનાં પ્રમાણોથી સવિસ્તર વિચાર કરી ગુજરાતમાં પ્રચલિત અક્ષાની મૂર્તિઓ સંબંધી નોંધ કરી છે એ ગબ્યાસપૂર્ણ લેખ તે વિષયના જિજ્ઞાસુએ જોવા જેવો છે.

એ પંજીનો શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાંડસરનો 'દેવમન્દિરોમાં ભોગસનોનાં શિલ્પ' એ લેખ ઉપર અભ્યાસના ફળરૂપ અને અભ્યાસી પાંચનારને રસ પડે એવો છે. આ દેશનાં અનેક મન્દિરો ઉપર ભોગસનોનાં શિલ્પ મળે છે એ તો હકીકત છે. એના સ્વરૂપ વિશે કશી અસંગત અને વિચારહીન કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રી. સાંડેસરાએ વિષ્ણુધર્મોત્તર શિલ્પસ્ત્ર પગેરેમાંથી ઉતારા કરીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુની આવશ્યકતા ઉપર જે બાર મુક્યો છે તે મને તો માન્ય છે.

શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીનો 'ગૌજર અને નાગર અપભ્રંશ' નો વિદ્વાતપૂર્ણ લેખ જેમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તે ગૌજર અપભ્રંશ છે એવો શ્રી. શાસ્ત્રી નિર્ણય કરે છે તે ભાષાશાસ્ત્રીઓને જ રસ પડે એવો લેખ છે.

પ્રો. મંજુલાલ ર. મજમુદારનો 'ચરોતર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ' (નવો પ્રકાશ) એ લેખ ખરેખર ચતુરતરશતમાંથી ચરોતરની વ્યુત્પત્તિ સુચવાને એ જુના શબ્દ ઉપર નવો પ્રકાશ નાખે છે. મને તો એ વ્યુત્પત્તિ સાચી લાગે છે.

શ્રી. અરેશ્વર કરામજી ખખરેશ્વરે 'પીરસાહેબ કાયમદીન ચીસ્તી'ની એક ગરબી અને ખીજી કવિતાઓ કિતારવા સાથે 'પીરસાહેબજી ચરિત્ર પણ આપ્યું' છે.

પછી શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશીએ વલનીના મૈત્રક રાવડાઓ વિશે કાલાતુકમ સાથે ઐતિહાસિક ચર્ચા ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનોના આધારે વડે કરી છે, જે તે વિષયમાં રસ લેનારઓએ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

ગી. ઇમામુદ્દીન સદ્ગૃહીન દરગાહવાદાએ 'શયખરીઃ મુસવી જીફે' સૈયદ મર્તુઝખાં જુખારી' નામના જહાંગીરના સમયના પંચહજારી મનસંહારના જીવનની દ્રષ્ટીક રસિક વિગતો રજુ કરી છે.

શ્રી મગનના સુનીલાલ મોદીએ 'મનીહસન અને તેનો વડ' એ લેખમાં ઉદયનમત્રો તથા તેના વચ્ચે વિરે પ્રમાણપુર્વક સારી ચર્ચા કરી છે

શ્રી ચક્રલાલ મ. શાસ્ત્રીએ 'બર્મન' એ પ્રમાણના ના સિદ્ધાન્તના એ બાબતોના ઉપર ઐતિહાસિક પ્રકાશ નાખી તેને અનાર્થ બર્મન જાતિનો ઠગ-ચો છે, તે નાન્ય છે. બર્મન-દિ આનાચો રત્નિ ધામા હુશળ દરો એ સ્વીકાર્યા હતા માન હતમ્યાના આધારે વાણ્ય માનની મર્યાદા વધારે પડતી લાગે છે

મૂળસાગના પૂર્વજોનું નામ્ય કયા હતુ ? એ લેખમાં શ્રી માણેનાલ ચક્રનાથ દવેએ 'મૂળસાગ' નાલ કીનો પિના પ્રાચીન મૂર્તિ નેશનો રાજા દોવાનું મારુ અનુમાન સ્વીકાર્યું છે

શ્રી મગનનાલ દવેપત્રેમ ખખખર 'સુન્દરાતનુ પુરાતની ચહેર' ડોર્થ મા ડોર્થનું ઇતિહાસ અને હતમ્યાઓથી મિથ્ય વર્ણન કર્યું છે-તે હ સુન્દરાતના ઇતિહાસ નબધી તાજ પલ્લમ આગે જ જોયા હોય એમ લાગે છે

શ્રી હરિલાલ મોલદાન માડકની 'સુન્દરાતી વહાણપડતી મમાનોચના' મા એ વિચારની 'સુન્દરાતનુ વહાણપડતી' વગેરે લેખો ઉપરથી હુકી પપુ મુદાસર તા વધી કરી છે

શ્રી પંડિત બેચરાસ ડવેના લેખોનો 'સારાવિ' મધ્યક ક્યાઓ' લેખ સાપ્રદાયિક મ્લક ડેનો બ્યાપક છે એ વા. લખલા ઓથી સચોટ રીતે દસાવે છે બોલ, 'તે' ગાને બાલજી ધર્મના અનુયાયીઓએ, તેમ જ શંક-વૈષ્ણવોએ એમના ની પુષ્કળ નિર્ણય કરી છે

શ્રી પોપટલાલ એવિદલાલ શાહના 'સુન્દરાતી મમાનોચના' ની 'સુન્દરાતી સમન્વય' એ લેખમાં જાતિકુનોના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની આવ

સ્થિતિ દર્શાવવા માથે જોઈ ગેડાયેલા આ વિષયની ઉપસુતતા સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.

શ્રી મુહમ્મદ હમ્મર કોકિલના ‘ગુજરાતનો મસ્કૂત પ્રાકૃત લેખોનો ઇતિહાસ’ એ લેખમાં ગુજરાતના જુના લેખોની ખાખતમાં જે કામ ૪ નં. ૧૮૨૨ કે ૧૮૨૮ થી આજ સુધીમાં થયું છે તેનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રી શંકરપ્રસાદ હનવાલ નવળે ‘ભાગીય નૃત્યકલા’ ઉપર લેખેલા લેખમાં એ શ્રદ્ધાના વિવિધ પ્રકારોનો ઇતિહાસ આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી નરણલાલ ઇચ્છાગમ દેસાઈનો ‘મસ્કૂત અને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રમશાસ્ત્ર સહિત’ એ લેખ જોવાથી આ વિષયનું સાહિત્ય મસ્કૂતમાં તો છે જ પણ ગુજરાતી ભાષામાં થે તે છે એ મનન્ય છે.

શ્રી કચરાલાલ શવજભાઈ મોનીના ‘ગુજરાતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યકારો’ લેખમાં ગુજરાતના લેખકોના પ્રમિદ્ધ અને અપ્રમિદ્ધ હિદી સાહિત્યની નોંધ મનામાં આવી છે.

શ્રી હુસૈની ધર્મશી મપનો લેખ ‘મોગલ મમયનુ ગુજરાત’ એ મમયના ગુજરાતની સ્થિતિના નિશાસુએ વાચવા યોગ્ય છે.

શ્રી હીનાલ રસિકલાલ મપડિયાનો ‘આપણી લઘુ પ્રશ્નાનિકાનું પ્રવિનાત્મક અવલોકન’ એમાં જૈન સાહિત્યમાંથી લઘુપ્રશ્નાનિકાના સુચક ઉતારો કરેલા છે અને એ ‘વાનગી’ની યોડી તુલના કરેલી છે.

નરોધનાત્મક મહેવાય એવા લેખોના વિષયોની વિવિધતાનો ખ્યાલ ઉપર કરેલી નોંધથી આવજો એવી આશા છે બાકી તે તે લેખનું બરાબર મૂલ્યાંકન કરવા માટે તો એ લેખો જ એ પ્રત્યેક વિષયમાં સ્મરેનારે જોવા જોઈએ.

આ લેખો સાથે ફાર્સ ગુજરાતી મલાના પહેલાના અને હાલના વાર્ષિકતાઓના ચિત્રો ઠાપીને મહોત્સવગ્રન્થની શ્રેણીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે અને એ ગ્રન્થે મહોત્સવને સોંપાયો છે.

‘રસાયન: (અથવા સોનું, ચાંદી, ત્રાંબુ, સખરસ, પારા આદિ ધાતુઓનું
 બહુન, સોધન, ચારણ, બનાવટ ઉપયોગ ‘તથા આત્મા વગેરેનું સ્પષ્ટીકરણ)
 રમણીકલાદ બીરધરલાલ મોદી એમ. એ. (પ્રકાશક, સંમદકર્તા, સુરત; કે.
 ૧-૧૨-૦.)

દેશી વૈદકને લગતા આ વિષયનું પુસ્તક એક એમ. એ. લખે
 એ ખુશી થવા જેવું છે: અને મેથર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ જેવા
 બુકસેલર આવાં પુસ્તકની સોલ એજન્સી રાખે એ વળી વધારે ખુશી
 થવા જેવું છે.

સુરતના પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ધીરજરામ દલપતરામે આ પુસ્તકની
 પ્રસ્તાવના લખી છે એ ઉપરથી લેખક વૈદીના પરિચયમાં હોય એમ
 જણાય છે. વળી એ પોતે જ કહે છે કે:

લગભગ ચાલીસ વરસ ઉપસંતથી આ વિદ્યા ઉપર ચોખ્ખાં હોવાને લીધે
 તથા રોગીઓની સારવાર કરવાના આરા ખંડખર્યા બહુસંખ્ય મને કેટલાક
 સાધુ, સંત, સંન્યાસી, યોગી જતી તથા વૈદોને પ્રસંગ પડે એ અને તેમના
 સહવાસમાં રહી મેં તેમની પ્રસન્નતા મેળવી, કેટલીક દવાઓ બનાવવાની
 રીતિઓ તથા અનુભવ મેળવ્યા છે તેમજ અન્યોમાંથી જ્ઞાન પણ મેળવ્યું છે.
 (ઉપોદ્યાન પૃષ્ઠ ૧૧)

અન્યોમાંથી મેળવેલા જ્ઞાન માટે એટલું કહેવું જોઈએ કે આ
 વિષય દેશી વૈદકનો હોવા છતાં લેખકે દેશી વૈદાના મૂળ અન્યોમાંથી
 એ જ્ઞાન મેળવ્યું નથી. આ પુસ્તકના નામનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લેખકે

આદિ ધાતુઓ એમ વચન વાપર્યું છે; ન્યારે પ્રાચીન વૈદક સંપ્રદાયમાં પારો ધાતુ નથી કહેવાતો પણ રસ કહેવાય છે. અન્યમાં અન્યત્ર પણ ‘સસન્ત સમુચ્ચય’ વગેરે મૂળ ગ્રંથમાંથી નહિ પણ એ ગ્રંથોના ‘આર્યભિપદ્’ ‘આર્ય ઔપધ’ વગેરે ગુજરાતી પુસ્તકોએ કરેલા ઉતારાઓનો આ લેખકે સંગ્રહ કર્યો છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેઓ પોતે પણ એ વાત સ્વીકારે છે (જુઓ કુષોદ્ધાન પૃષ્ઠ ૧૪). પણ આવા પ્રાચીન પરંપરાના વિષયનું પુસ્તક લખનાર ‘કાકટર વાગ્બટ્ટ’ દીકા કરે છે. એમ લખે ત્યારે તો સુરુચિને અતિશય આધાત પડેલો છે.

કર્તા અકારાદિ અનુક્રમમાં દેશી વૈદકમાં વપરાતી ખનિજ તથા પ્રાણીજ વસ્તુઓનું વર્ણન કર્યું છે. વર્ણન મુખ્યત્વે ‘આર્ય ઔપધ’-માંથી તથા ‘આર્યભિપદ્’ માંથી ગ્રન્થસઃ ઉતારેલું છે. કવચિત્ ભીજ ગ્રંથોમાંથી પણ ઉતારો કર્યા હશે. ‘આર્યભિપદ્’ તથા ‘આર્યઔપધ’ સારા પ્રમાણભૂત ગ્રંથો હોવાથી આ ગ્રંથ પણ બીનભ્રમભી છે; અને દેશી વૈદકના અભ્યાસીને ઉપયોગી થાય એવે છે. ‘આર્યભિપદ્’ તથા ‘આર્યઔપધ’માં વનસ્પતિગ્રંથ ખનિજ તથા પ્રાણીજ ગર્વ આપધિદ્રવ્યોનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી તે ગ્રંથો મોટા છે અને ‘આર્યઔપધ’ જેવો સરમ ગ્રંથ તો અત્યારે દુર્લભ છે; ન્યારે એમાંથી ખેંચેલો આ નાનો ગ્રંથ માત્ર ગુજરાતી ભાષા જ જાણનાર વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ પડે એવો છે.

પુસ્તકનો વિષય સાર્વજનિક ન હોવાથી એની વિગતોના અવલોકનમાં ઉતરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. પણ આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જોઈએ કે આવા વિષયો મૂળ આસુર્વેદિક ગ્રંથોના આરુઢ અભ્યાસીઓને હાથે લખાય તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં વધારે ચિરંજીવ સ્થાન પામવા યોગ્ય થાય. અલગત લખનાર પર્તમાન રસજ્ઞાસ્ત્ર (‘કેમીસ્ટ્રી’) અને પદાર્થવિજ્ઞાન (‘ફીઝિક્સ’)ના પણ અભ્યાગી હોય તો ફળ એથી

પણ સારું આવે. પણ કેવળ અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકો ઉપરથી જ પ્રામાણ્ય સ્વચ્છાસ્વનો ગમે તેવો સારો અભ્યાસી પણ આ વિષય ગુજરાતીમાં જનારવા માગે તો નિષ્ફળ જ જવાનો સંભવ. સમર્થ જંગાળી રસશાસ્ત્રી પ્રદ્મલચંદ્રરાયના ‘હીરરી ઓફ હીંદુ કેમીસ્ટ્રી’ નું બાપાંતર રા. પર્ણન્ય-રાય વૈકુંઠરાય મેટ (એમ. એ., બી. એસ. સી; ચેન્નેલ્સ મેડીસ્ટ) પાસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરાવી ૧૯૭૭ માં છપાવ્યું છે; એ બાપાંતર ઉપરના મતનો બરાબર દાખલો છે. મૂળ સંસ્કૃત વચનોનું બાપાંતર કરતાં પ્રદ્મલચંદ્રરાયે ધણું સ્થળે મડબડ કરી છે. (દાખલા તરીકે: ‘રસરત સમુચ્ચય’ માંથી અબ્રકનું વર્ણન ઉતારતાં નામ અને મંકુકને એક કરી દીધા છે) પણ બાપાંતરકારે તો ખોટાળો કરવામાં હલ જ વાળી દીધી છે. પેરેઆફોને પેરેઆફો વચ્ચેથી છોડી દધને અસંબદ્ધ વાક્યોને જોડી દીધાં છે. સાદા ઉમિજનું સ્થળે સ્થળે ખોટું બાપાંતર કર્યું છે. પાત્રિભાષિક મુબ્દો સમજવાનો શ્રમ જ દીધો નથી. વધારે શું? પ્રસ્તુત ‘રસાયન’ પુસ્તકને આ હીંદુરસાયન યાજ્ઞના ઇતિહાસ સાથે સરખાવવાથી ઇતિહાસની અનેક ભુલો બરાબર દેખાશે. આવાં અક્ષમ્ય બેદરકારીથી કરેલાં બાપાંતરને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કેમ સ્વીકાર્યું એ જ આશ્ચર્ય લાગે છે (આ ઇતિહાસનું સવિસ્તાર અવલોકન તો ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ માં કર્યું છે.) હીંદી ‘રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ’ અહિં પ્રસ્તુત નથી પણ આ એક જ વિષય ઉપર જે પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ચલાવી સરખામણી સહજ થઈ જાય છે, અને હીંદી રસાયન યાજ્ઞના ઇતિહાસ કરતાં આ ‘રસાયન’ ધણું ચઢીઆઉં હોવા છતાં હજી આ વિષય ઉપર એક સારો શાસ્ત્રીય પુસ્તકની જરૂર છે.

‘રસાયન’ની બાપા સાદી વ્યવહાર છે, અને મોટે ભાગે તો જ નાંધી ઉતાવળ કર્યા છે તેની જ બાપા છે એટલે એ વિષે કે કહેવાનું રહેતું નથી.

વિજ્ઞાન વિનોદ - રેખા પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ. બી
એસસી. પ્રમુખ: શુભચંદી સાહિત્ય પરિષદની બહોળ કમીટી વરદથી શ્રી
અમલત-ય કલ્યાણરાય ઠાકોર, મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ શુભચંદી શાપામાં વિજ્ઞાનનું
સાહિત્ય ધણું જ થોડું છે. એટલે આ ગ્રંથ જોઈને આનંદ થાય
છે. આ ગ્રંથ વિજ્ઞાનનો મોટો ગ્રંથ નથી વિજ્ઞાનની સાદી પણ
જગનના અનેક નાના મોટા બનાવોનું - હસ્ય મમળવે એવી વાતોનો
નાનો સંગ્રહગ્રંથ છે. અગ્રજીત આ મગ્રહ તદ્દન નવો નથી. પણ
છે ॥ જાગીઆ જાર (ઈ. સ. ૧૮૨૬ પહેલાના ૧૧-૧૨) વર્ષમાં
બાર્થ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે લુદા લુદા સામયિકોમાં
છુટા છુટા આપેલા લેખોનો મગ્રહ છે પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિબંધોના
નિબંધોની પસંદગી, નાનાન્ય કેળવણી પામેલા-ખાસ વૈજ્ઞાનિક
કેળવણી ન લીધી હોય, એવા વાચનાર પણ કે- નમજી શકે એવા
નિબંધોની પસંદગી -રવાનાં આવી છે. અત્યજ કે વિજ્ઞાનની ગ્રાઈ
સાખાનું પાકું કે વિચાર જ્ઞાન આપવાનો રેખકનો ઉદ્દેશ નથી, પણ
પસંદોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોવામાં ન્મ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને
ઉદ્દેશ સફળ રીતે મળ્યો છે એમ નિષ્કેષ વાચવાથી લાગે છે. ડા.
ત. ઇ. ન. ૧૮૨૪માં 'શુભચંદી'માં પ્રથમ પ્રમિદ થયેલો અને રતેદ-
મુનાની પકિઓથી સદ્યતો 'શુભ' ઉપરનો નિબંધ લુગ્યો. વૈજ્ઞાનિક
સોદાના પશ્ચિમો અતિથય સાદી બાંધમાં આ નિબંધમાં -લુ કરેલા

છે. અને ઋષભ ત્રોથી તથા કુસુમમાળાની પકિતઓથી નિર્ગમને આ-
ર્થિક કન્વાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

‘માણુમને આખો મે ઇમ ૧’ એ નિબંધ પણ જુઓ. ‘કૃષી
એક જાતની કીડીઓને ૧૦૦૦ આખો ગણવામા આવી છે, સામાન્ય
માખીની આખમા ૪૦૦૦ કેટલીએક જાતના પતંગીઆમા ૧૨૦૦૦
અને કૃષીએક જાતના ઘીંટવને ૨૫૦૦૦ આખો હોય છે’ (પા-
૧૫૮) એ વાક્ય વાચીને હમેશા કીડીઓ અને માખીઓને સામા-
ન્ય રીતે જોનારાઓને આશ્ચર્ય થશે કેટલાકને ગપ લાગે તો નવાઈ
નહિ આવા પુસ્તકો વિજ્ઞાન જે નવી દ્રષ્ટિ આપે છે તેનો પરિચય
કરાવવા માટે ઉપયોગી છે એથી શવનના નવુ કુંઝણ આવે છે.
વિજ્ઞાનની કોઈ પણ સાખાનો આમ અભ્યાસ કરવાનું ભાગ્ય ઝળવા-
એવાઓમા થોડાઓનું હોય છે પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો પરિચય તો
આ જમાનામા શવના કળવાએલા લખાતા બધા માણસોને હોયો
જોઈએ અને આપણી મામાન્ય ઝળવણીમા વિજ્ઞાનને બહુ થોડું સ્થાન
છે વિજ્ઞાનના પાઠો અથવા સ્તંભો (Chemistry) વગેરેના પ્રાથ-
મિક પુસ્તકોમાથી જે અલ્પ જ્ઞાન શાળા પાઠશાળામાથી મળ્યું હોય
છે તે વ્યવહારમા પાયા પહો તરફનું જુની જવાય છે એટલે ગભીર
રીતે નહિ તો ધૃન્નહની વખતે વાર્તા તરીકે પણ બધા પુસ્તકો વચાપ
તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ-આપણા પ્રાનીનો જોને સાલચક્ષુ કહેવા તે જમા-
નરો ઉધાકું રહે

આ સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી ‘સગડી અને હવા’ નો નિબંધ સવાઈ
શૈલીમા અને ‘હીરા ખલાવના’ની વાર્તા માં એમ શ વેળના
એ પુસ્તકમાથી ઉતારવામા આવી છે કુલ ૧૩ નિબંધોદ્વાન ‘અગોળ
વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Geology) ભૌતિક બુજોલ વિદ્યા ભૂવિદ્યા (Phy-
siography), સરી- આપાર શાસ્ત્ર (Physiology), પ્રાચીન
અને અર્વાચીન સાયન વિદ્યાભૌતિક વિદ્યા (Physics) પ્રકાશ વિદ્યા
(Light) ઉષ્માવિદ્યા (Heat) પ્રયોગાત્મક જ્ઞાનશાસ્ત્ર (Psy

chology) વગેરે વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. એચ. ડી. વેલ્સની ઉપર કહેલી વાર્તા અને ડૉ. પ્રકુલ્કરચંદ્રરાયના દૌહસ્તાયન શાસ્ત્ર સંબંધી એ ભાષણોના અનુવાદ ભિલાય, નિબંધો સ્વતંત્ર અભ્યાસનું ક્ષણ છે.

વૈજ્ઞાનિક લેખો લખવામાં આપણે ત્યાં મોટી મુશ્કેલી પારિભાષિક શબ્દોની છે. વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક શબ્દોનો કોઈ કોષ તો તૈયાર નથી. ને વસ્તુતઃ પારિભાષિક શબ્દો હજી હવે ધણલા છે. સમર્થ વૈજ્ઞાનિક લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર નાના મોટા લેખો અને ગ્રંથો લખે અને તેઓએ યોગ્યતા પારિભાષિક શબ્દો બીજા લખનારાઓને સંચાટ લાગવાથી, બીજાઓ પણ વાપરવા લાગે, એ રીતે પારિભાષિક શબ્દો ચક્રાવી રીકાઓ થવા ભેઠાં. પછી જ એનો કોષ સંભવે; પણ આવું વિશાલ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં હેખાતાં તો યુગો જશે એવું લાગે છે. અંત્યારે તો ભુલ ભુલ લેખકો જેમ છુટક છુટક લખાણો લખે છે તેમજ છુટા છુટા પારિભાષિક શબ્દો યોજે છે. એક વખત એક અર્થમાં વપરાયેલો શબ્દ બીજી વખત એ અર્થમાં વાપરેલો ભેદ એવો આગ્રહ કોઈ રાખતું નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં બાઈ શ્રી પોપટલાલ શાહે પોતે વાપરેલા પારિભાષિક શબ્દોનો એક કોષજન ગ્રંથાન્તે આપ્યો છે. છેવટે કક્ષાવારી શબ્દ સંગ્રહ પણ આપ્યો છે.

આ વિજ્ઞાન વિનોદ વિનોદ ખાતર દુસ્સહ વખતે વાચવાથી વિનોદ થશે એમ ફરી કહેવું પડે છે. અને આ અવલોકન પુરું કરતાં બાઈ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહને 'વ્યવસાય'માં પણ ગુજરાતમાં ગુજરાતીદ્વારા વિજ્ઞાનનો યથા સંભવ પ્રચાર કરવાનું ધર્મકૃત્ય ચાતુ ગણવાની વિનંતી કરું તો ક્ષુદ્રતા નહિ ગણાય એમ આશા રાખું છું.

વિજ્ઞાન વિચાર કરતાં—તા, પોપટલાલ ગોવિંદલા શાહ, હાથથી પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીસાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, અમરાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું “ સાહિત્ય નથી એમ કહીએ તો ત્રાસે. નાહિત્ય એ પ્રભુજીવનનું પ્રતિબિંબ છે અને જે પ્રભુમાં વૈજ્ઞાનિક જીવન—એ જીવન જીવનાર વૈજ્ઞાનિકો ન હોય એ પ્રભુમાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ક્યાથી હોય ? ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકો કેટલા છે ? વૈદ્ય ધંધો આદ્યર્પક હોવાથી વૈદ્ય વિધાના નાથુનારાઓની સંખ્યા ઠીક મોટી છે પણ આ બધા ધંધાદારીઓ કહી શકાય. વૈજ્ઞાનિક તરીકે દેશમાં મુક્ત વિજ્ઞાનના પ્રચાર માટે એમાંના કેાઇ એ શું ક્યું છે ? વૈદ્ય સીવાય વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓના અભ્યાસીઓ આંગણીને વેટે ગણાય એટલા ગુજરાતમાં હશે અને તેમાંથીએ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનારો તો એ ચાર જ દેખાય છે.

ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની આવી દરિદ્ર-અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે પાશ્વર્ય ભાષા સાથે તો મુલકના જ ન થઈ શકે એવી દરિદ્ર સ્થિતિમાં ગ. ગ. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહનું આ પુસ્તક ઠીક આશા આપે છે. યુનીવર્સિટીભાષી વૈજ્ઞાનિક પદ્મી લેનારા સ્નાતકો યા ક્રાન્સિલાસ હમનદાસ પંડ્યાનું અને ધી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહનું અનુકરણ કરીને પોતાના અભ્યાસનું કંઈક ફળ ગુજરાતી

ભાષાદ્વારા પાશ્ચાત્યભાષા ન જાણનાર બંધુઓને આપે તો એ એમની ફરજ તો છે જ.

વિજ્ઞાન વિચાર-ભાવિ યુગગતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના પ્રવેશક જેવો ગ્રંથ છે. યુગગતી ભાષા મારફત ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક કેળવણી પણ અપાવા માટે અને આ દુર્ભાગી દેશનાં કોઈ પુણ્યનો ઉદ્ધવ થવાથી વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના સમર્થ અન્વેષકો યુગગતમા પાકવા લાગે ત્યારે જ ઉચ્ચ કોલેજો સાચું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ક્રિપ્ત થાય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ 'વિજ્ઞાન' 'વિજ્ઞાન' જેને કહીએ છીએ એ શું છે? મૂળ સાહિત્ય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સાથે વિજ્ઞાનને કેવો સંબંધ છે? અથવા એ બધાથી કઈ જાળતમાં વિજ્ઞાન જુદું પડે છે? આ જગતમાં વિજ્ઞાને જગત ઉપર કેટલી સત્તા જમાવી છે અને આ સત્તાનું મુળ શું છે? વગેરે પ્રશ્નો વિષે 'ક' સમજણ આ વિજ્ઞાનના જમાનામા બળેલા ગણાતા મર્વ માણસોને હોવી જોઈએ. અને વિજ્ઞાન વિચાર આ પ્રયોજનથી જ લખાએલું છે.

નિવેદનમા બાઈ શ્રી પોપટલાલ એવિદલાલ શાહ લખે છે કે 'મન ૧૯૧૫ મા હોલ યુનિવર્સીટી લાયબ્રેરીના પુસ્તકોમા થોમસનનું Introduction to Science વાચવાથી તેના જેવું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનું મને સ્ફુર્ણ થયું.' પણ આ પુસ્તક થોમસનના પુસ્તકનું કે એવા કોઈ બીજા પુસ્તકનું ભાષાતર નથી. અનેક પુસ્તકો-માથી દોલન કરીને લખાએલું આ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે વિષયને અનુસરી, નિવેદનમા કર્તા કહે છે તેમ, આ પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય (૧) પહેલા ભાગમા 'વિજ્ઞાન એટલે શું?' 'વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ-વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવના લક્ષણો' 'વિજ્ઞાનના કટલાએક મૌલિક મિદ્ધાતો' 'અને વિજ્ઞાનનો નકરો' એ નામનાં પહેલા ત્રણ પ્રકરણોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકરણો લગભગ આ વિષયના ઉપોદ્ધાત જેવા છે. વિજ્ઞાન (સાયન્સ) ની માત્ર વ્યાખ્યા આપ્યાથી કે કંઈ કંઈ વિધાઓ વિજ્ઞાન કહેવાય છે એ માત્ર દર્શાવ્યાથી વિજ્ઞાનનું સાચું સ્વરૂપ નમ-

અવધાનના સંજ્ઞા નથી. ક્યાં મૌલીક નિદાનનો સ્વીકારીને જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાથી વિજ્ઞાન બીજા જ્ઞાનોથી ભુલું પડે છે એ અનુભવની તથા ગીતામાં કહેના ક્ષિયતપ્રજ્ઞના લક્ષણો પેડે વૈજ્ઞાનિક માણસનાં લક્ષણો અનુભવની પણ જરૂર છે.

આત્મજ્ઞાની યવા માટે જોમ શમ, દમ, વૈગમ્ય, વિવેકાદિ ગુણો કેળવવા પડે છે અને બક્ષત યવા માટે નમ્રતા, દીનતા વગેરે ગુણો કેળવવા પડે છે તેમ સાચા વિજ્ઞાની યવા માટે પણ નિઃસ્પૃહતા, નિઃસંકારીપણું, તત્વગ્રેમ, ધૈર્ય, ચોક્કસાર્થ, દૃઢતા, અમરિયતા અવ-લોચનનટિપ, પૂર્વગ્રહનો ત્યાગ, તટસ્થતા વગેરે મોટા ગુણો કેળવવા પડે છે. ઘણા અર્ધવિજ્ઞાનીઓ આ ગુણોને ભુલી જાય છે. પણ વિજ્ઞાનનો દલિદામ જોતા વિજ્ઞાને જગતને આપેના, રેફે, તાર, ટેલેફોન, 'વાયગ્રેમ,' એરોપ્લેન વગેરે બાહ્ય માધનો કળતા પણ વિજ્ઞાનીઓ એ મનુષ્ય જાતને આપેલા આ મોટા ગુણોના વાગ્દાની કિંમત વધારે છે.

વિજ્ઞાન વિચારનું બીજું પ્રકરણ આ દૃષ્ટિએ ખાન વાચવા જેવું છે. અને આ ગુણોના નિર્મલ જે થોડા હાખવાઓ ન્યુટન, ક્વીન્ટ, હોર્ડકેલીન, પાશ્ચર, હકમલી બ્રો, ગેલીલીઓ વગેરે પુરોપના મેટા વિજ્ઞાનીઓના કવનમાંથી આપ્યા છે તે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં પડનાર કે પડવા હમ્મનારે જાણવા જેવા છે. આ મોટા વિજ્ઞાનીઓ મોટી માધ્યમ જરી શક્યા તેનું એક કારણ કુદરતે બહેલી પ્રતિભા ચકિત હમે પણ બીજું મોટું કારણ આ ગુણો વગર માન્યું વૈજ્ઞાનિક કાર્ય અર્થ શક્ય નહિ.

પ્રકરણ પાચમાશી, અગીઆરમા સુધીના બીજા વિભાગમાં વિજ્ઞાનના દલિદાસણ દિગ્દર્શન છે. આ પુસ્તકના મુખ્ય વિષયની અર્થ ૨૧ પ્રશ્નોમાં જ છે. પહેલાં આગ, પહેલા કલ્પ તેમ, ઉપોદ્ધાત જેવા છે અને છેલ્લા ચાર ઉપસંહાર જેવાં છે. આ પચ્ચા સાત પ્રશ્નોમાં

ઐતિહાસિક ક્રમના વિજ્ઞાનની વિવિધ રાખાઓની આગળથી પ્રગતિનું દુકું દિશ્શન છે. અલગત આવડા નાના ગ્રંથમાં આપી શકાય એવી મોટી મોટી વાતો જ આપી છે. ગરબાતમાં પ્રકૃત્ય પાચમાંમાં વિજ્ઞાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનું દિશ્શન છે. શ્વાભાવિક રીતે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ લેખકો પ્રાચીનનો અર્થ ગ્રીસ રોમનો પ્રાચીનકાળ કરે છે પણ આ પુસ્તકમાં, એમકે હિંદી હોઈને ‘પ્રાચીન હિન્દમાં વિજ્ઞાન’ (પ્રકૃત્ય ૭૬) નામનું ખાન ભુકું પ્રકૃત્ય લખ્યું છે આ પ્રકરણ માટે સાધનો અતિ અલ્પ છે. હજી આ વિજ્ઞાન સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ તરફથી આપણા પૂર્વજોએ વિજ્ઞાનમાં કેટલો અને કેવો ફાળો આપ્યો છે એ વિશે ચોક્કસ અંદાજ આવ્યો નથી વળી આપણા પૂર્વજોએ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં જે કર્યું અને જે ન કર્યું તેના કાંજોની મીમાસામાં પણ યથા અન્વેષણની અપેક્ષા છે. દાખલા તરીકે બ્રહ્મણના આધ્યાત્મિક વનજો વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક દિશામાં આપણી પ્રગતિને રોટા દીધી એવો એક વાદ પાશ્ચાત્ય પડિતોએ ચલાવ્યો છે, પણ આ વાદનો આશ્રય ખીજા ઐતિહાસિક કારણો ગોઠવા નથી દેતો એટલે અરો અપકાન્ત છે અને દરેક વિષયમાં સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક પુરાવા હોય કે ન હોય તે પણ એ વાદ સ્વીકારી એવો એ મારા મતથી વૈજ્ઞાનિક એમનાદનો અભાવ છે. મતલબ કે છઠ્ઠા પ્રકરણના ઇટલાક વિધાનો વિશે મતભેદનો નંબવ છે.

પાચમાં પ્રકરણમાં આપણી નાવવાગીનો ટાંક છે એમાં ભાગ્યેય ખનાવોનો પણ મમાવેશ કેટલો છે. અને છેલ્લી નાગીખ ‘૧૯૨૧ માં સુન્દરાતી સાહિત્ય પનિપ્તમાં વિજ્ઞાન વિભાગની સ્થાપના’ એ આપેલી નોંધને સાભિમાન હર્ષ થાય છે

આ વિજ્ઞાનના ઐતિહાસિક દિશ્શનના પ્રકરણો વાચવાયા વિજ્ઞાનના જુની જુની રાખાઓની આજ સુધીનો પ્રગતિનો નામન્ય ખાસ વાચનાને આવી જશે

આ પુસ્તકોના ત્રીજા ભાગમાં 'વિજ્ઞાન અને સ્ત્રીશક્તિ' 'વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ પ્રશ્નો' 'વિજ્ઞાન અને ધર્મભાવના' એ ત્રણ પ્રકરણોદ્વારે વિજ્ઞાન મનુષ્યજીવનની રચના, ધર્મશક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની શક્તિને વિરોધી નથી પણ ઉલટું ઉપકરક છે. એટલે વિજ્ઞાનનો સ્વ. ધર્મ વગેરે સાથે સમન્વય શક્ય છે અને એ સમન્વય થાય તો મનુષ્ય જીવન વધારે સુંદર અને વધારે સાર્થક થાય એમ છે એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં ગુજરાતને વિજ્ઞાનની કેટલી જરૂર છે એ બાદથી પોપટલાલ સાહેબ ગુજરાતી તરીકે બતાવ્યું છે. વિજ્ઞાનના આ ગુજરાતી પુસ્તકો આ પ્રકરણથી ઉપસંદાન કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે.

પુસ્તક પુરું થવા પછી સંઘર્ષ પુસ્તકોની યાદી પા. ૩૬૯ થી ૩૭૧ ઉપર આપી છે. જે બેવાથી કર્તાએ લીધેલા શ્રમનો ખાલ આવશે. પછી પારિભાષિક શબ્દકોષ અંગ્રેજી પા. ૩૭૨ થી ૩૭૪ અને ગુજરાતી પા. ૩૭૮ થી ૩૮૦ અને ઉચ્ચ કક્ષાવારી ૩૮૧ થી ૩૮૩ આ રીતે આવશ્યક બધું કર્તાએ આપ્યું છે.

ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક આકલિત એટલું અલ્પ છે કે આતું પુસ્તક લખનારને અંગ્રેજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોને રચાને ત્રણ ગુજરાતી શબ્દો નવા રચીને મુકવા પડે. ભાષાથી પોપટલાલ સાહેબે પણ એમ કર્યું પડ્યું છે. અને એ નવા શબ્દો માટે ગેન્સમજ ન થાય તે સારું શબ્દકોષ આપેલો છે. પણ આ નવી પારિભાષિક શબ્દચોજના માટે મતભેદ સંભવે છે. વળી આપણી ગ્રામીણ વૈજ્ઞાનિક પંજિભાષામાં કેટલાક શબ્દો હોવા છતાં એ ધ્યાનમાં ન હોવાથી આ પુસ્તકમાં નવા યોગ્ય હોય એમ પણ બન્યું છે. દાખલા તરીકે પહેલા પ્રકરણમાં આદિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ એમ બે ભતનાં કારણો દર્શાવે છે (પા. ૮) પણ આપણી જુની રૂઢ પરિભાષામાં જો એમણે આદિ કારણ કહ્યું છે તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે; દાખલા તરીકે સુધાર

મેળવું નિમિત્ત કારણ અને જેને એમણે નિમિત્ત કારણ કહ્યું છે તેને ઉપાધાન કારણ કહે છે. વળી antecedent માટે પૂર્વાતુપૂર્વી શબ્દ એમણે વાપર્યો છે. પણ એ શબ્દ કદાચ બરાબર નથી. જુનો ૨૮ શબ્દ નિયત પૂર્વભાવ છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના ગુજરાતી શબ્દો વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું આ અવલોકનમાં સ્થાન નથી.

ટુંકામાં આ પુસ્તક મને તો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સારું લાગે છે અને સામાન્ય વાંચનાર સ્તરી વાંચી શકે અને કેંક લાભ અવશ્ય મેળવે એવું છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કાન્યું પુકું આપેલું હોવા છતાં સારા કાગળો ઉપર છપાવેલા લગભગ ચારમે પાનાંના પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂપિયો એક રાખી છે, એ પણ ઘણી સસ્તી છે એટલે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનની સાચી સમજણ બર લાવવામાં આ પુસ્તક સાધનરૂપ થશે એવી આશા છે.

સાહિત્ય પરિષદ કેવી હતી ?

એક પ્રકારનો જલસો.

સાહિત્યપરિષદ એક પ્રકારનો જલસો છે કે સાહિત્યકારોની મંડળી છે ? એવી થંકા સાહિત્યપરિષદની ત્રણ દિવસની બેઠકામાં હાજરી આપ્યા પછી, દર વખતે, મનમાં ઉઠતી; પણ હેઠ્ઠી મુબઇની સાહિત્યપરિષદના અનુભવથી ખાત્રી થઈ ગઈ કે સાહિત્યપરિષદ એક પ્રકારનો જલસો છે. હેઠ્ઠી પરિષદમાં છેલ્લે દિવસે પરિષદ તરફના, સાત પ્રતિનિધિઓ ચુંટી વખતે જે ફારસ ચયું, અને જે રીતે છેવટ ચુંટણી થઈ એ ઉપરથી પરિષદનું જલસારૂપ બરાબર દેખાયું. પદ્મણી-સાહેબ આવ્યા, રા. રાયચુરાએ કહેવાતું લોકગીત ગાયું, અને આખા મંડપમાં પગથી તાલ દેતા તથા સાથે બોલ ઝીલ્યે જતા સમાજનોર્મા જે ટૂંતિ વ્યાપી ગઈ તે બરાબર નાટકના 'ઓડીઅન્સ'ને શોભતી હતી. એ અર્ધી કલાક, કલાક સુધી જે અદ્ભુત એકાગ્રતા પરિષદ મંડપમાં ખીરાજેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાં જોવામાં આવી તે પરિષદના ત્રણ દિવસોમાં ક્યારેય પણ જોવામાં નહોતી આવી. અતલબ કે પરિષદમાં પધારનાર સ્ત્રીપુરુષોના મોટા જાગને શુદ્ધ સાહિત્ય કરતાં નાટકમાં પધારે રસ આવતો હતો.

દરબની ઉપર મુનસીફેશ નાચી રહ્યો હતો. દુકામાં ગમે તેટલી હુદાર દટિ રાખીને જોવામાં આવે તો પણ આ વિદ્વાનોની-વિદ્યાપ્રેમી-ઓની નબા છે એવું તો એક દાણુ પણ લાગ્યું નથી.

પરિપદ જોયે શું ? એ વિશે પણ કોઈ ચોક્કમ વિચાર એના મૂળ રૂપાદેશના મનમાં કે આ વખતના કાર્યવાહકોના મનમાં હોય એમ જણાતું નથી. આપણી રાજકીય મહામજા અને 'ઝોગીએન્ટલ કાએમ' એમ નમુનાઓતું મિશ્રણ સાહિત્યપરિપદમાં ચર્ચુ દેખાય છે અને હવાઓના મિશ્રણમાં કટલીકવાર અને છે તેમ આ મિશ્રણ ભર્યું નથી. ભજો એવું નથી-incompatible છે. પરિપદના જન્મને એકવીશ વર્ષ થયા છતાં છેલ્લી પરિપદ પણ આ વિચિત્ર મિશ્રણરૂપ હતી અને મિશ્રણ ભજેવું ન હોવાથી ઘણાનાં મોઢા બગડેલાં દેખાતા હતા.

પરિપદમાં સાહિત્યકો પોતાના લખાણોથી લોકોમાં સાહિત્ય વિશે જે સંસ્કૃતિ ફળવે છે તે રાજકીય પરિપદ જેવા જલમની અમર કરતા ઘણી વધારે વ્યાપક અને ચિરસ્થાયી છે. નામાન્વ લોકો નાક્ષરોના નિકટ પરિચયમાં આવે અને કાર્ષક સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે એમ ધારણા હોય તો એ તો બનતું નથી. રાજકીય મહાનાં બીજાં પ્રયોજતોને સાહિત્યપરિપદમાં સ્થાન જ નથી. જે કે આપણને બીજું યોગ્ય કર્તવ્ય ન સૂઝવાથી રાજકીય મહાને મળતા, મુનિવર્તિટી કે મગ્ધા માથે મંબધવાળા હરવો સાહિત્યપરિપદમાં લાવવામાં આવે છે. છતાં આ હરવો સાહિત્યપરિપદનું મુખ્ય અંગ નથી. આ તો રાજકીય મહામજામાંથી આવેલું અંગ છે. મુખ્ય અંગ તો ઝોગીએન્ટલ કાએમમાંથી આવ્યું છે. એને લીધે મહીનાઓ અમાહથી જાહેરખબર આપીને નિબંધો માગવામાં આવે છે અને એક નિરીક્ષક મમિતિ નીમવામાં આવે છે. સાહિત્ય અને કલાતું અતિશય શ્રમ લઈને પ્રદર્શન બંધામાં આવે છે અને એ બધું લગભગ નકારું ભય છે. પ્રદર્શન કોઈ જોતું નથી. મેળાની દુકાનોની વસ્તુઓ પેડે પ્રદર્શનમાં રાખેલ હસ્તવિખિત પોથીઓ લેવાથી તો કાચદો થાય ? નિબંધો ગ્રાંથ માળજાતું નથી. અને ગુજરાતનું સૌથી વધારે વંચાતું ગણું નિબંધોને પોતાના દીવાળી અકના લેખો કરતા વધારે સારા ગણતું નથી. અને છે પણ એનું કે પરિપદમાં આવેલા નિબંધો છાપાંઓમાં આવું વિષયો પેડે ગપાઈ ભાય

છે અને એમ એવી જ દૃષ્ટિથી વર્તે છે. આ પરિસ્થિતિને પરિણામે વિદ્યાનોંધમાથી પરિણામ માટે નિષ્ફળ લખવાનો કેટલાક આસરી મંથો છે એટલે જ આવે છે તે મધ્યમ વર્ગના નિષ્ફળ આપે છે આ રીતે એરીએન્ડવ કે સાયન્સ કોમેન્ટ જેવા વિદ્યાનોંધના મંથોનું લક્ષ્ય પણ સાહિત્યપરિવર્તન પુરુષો નથી. આ મંથોના વિદ્યાનોંધ પોતાની ના જોડોને લગતા નિષ્ફળ વાને છે, એવા નિષ્ફળ હપર તે તે વિચારના પરિણામ ચર્ચા કરે છે. અને કાંઈ જોઈ સર્વમાન્ય થાય તો જોઈ-તેજાને અપૂર્વ માન મળે જ સાહિત્યપરિવર્તન વિદ્યાનોંધ મંથો દોષ અથવા વિદ્યાનોંધી ત્રણરૂપે મળે એવી આપણી વાતના દોષ તો જલમાની-મોડા દેખાવ કંવાની વાનના હોડી દેવી જોઈએ એમ સાહિત્યમા ખરેખરે ન લનારો એમ થાય, આવેલા નિષ્ફળમાથી ચર્ચાઓ નિષ્ફળ પુત્ર વચાય, એમ ત્રણજાના-એ સંપૂર્ણ નામ, એ ઉપર મુદ્દાને અને સક્ષિપ્ત ચર્ચા થાય અને એવડ આ નિષ્ફળ ગિપ્ત મા હપાય અને આવેલા નિષ્ફળમાથી કાંઈ ખાત્ર માનને એમ હોય તો એવું માન તેને આપવામા આવે તુલ્ય સાહિત્યપરિવર્તન માટે આટલું જાણ છે આવી માન વિદ્યાનોંધી પરિણામે પ્રવર્તનની જરૂર હોય તો પુરાણી પ્રવર્તન ખરડુ. અને લોચર્ગ નાથ વિદ્યાનોંધી પરિણામ વધે એ આવસ્યક લાભ હોય તો અમલવાદમા મુકું હવું તેમ પરિવર્તનમા પરિવર્તન વિદ્યાનોંધ પામે જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવાની જોઈયું કરવી એ જ રીતે લોચર્ગીત, લોકવાર્તા વાદના જલમા લોચર્ગીત આકર્ષણ માટે આવવામા પણ વાર્તા નથી પણ આ જલમાનું રૂપ વિદ્યાનોંધી સંગ્રહને ગળી જાય એમ ન થવું જોઈએ

હિંદોસ્તાની એકેડેમી પ્રયાગ (સંયુક્તપ્રાન્ત)

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં માહિત્ય અને મશોધનની દૃષ્ટિથી જે સંસ્થાઓ ઉચ્ચ પ્રકારનું કામ કરી રહી છે તેમાં એ- છે નાગરી પ્રચારિણી સભા અને બીજી છે હિંદોસ્તાની એકેડેમી એકેડેમીનું ધ્યેય નવા મશોધન પ્રતા ઉચ્ચ પ્રમાણના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનું રહ્યું છે. ગુજરાતમાં મગધ પાસેથી મળેલ મેળવતી હિંદુસ્તાની એકેડેમી જેવી એક પણ સંસ્થા નથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટી અને શ્રીકાર્તિક ગુજરાતી સભા રૂપ આપણી પુરાણી સંસ્થાઓ ધણી રીતે સંયુક્ત પ્રાન્તની ઉપર કહેલી સંસ્થાઓના કાર્યને મળતું કાર્ય કરે છે પણ ખેમાથી એમને મગધી મદદ નથી મળતી આ પ્રાન્થુથી તથા સંયુક્ત પ્રાન્તની આ રૂપિયાત સંસ્થાનું મહત્તમ દિગ્દર્શન આપણને સ્પષ્ટ થશે એવું માનીને હિંદોસ્તાની એકેડેમી એ શુ છે એ દર્શાવવાનો અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિંદી કેન્દ્ર માહિત્યને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સગરી સંસ્થાની અપેક્ષા છે એવી સંયુક્ત પ્રાન્તના શિક્ષિત સમુદાયની ઘણા વખતની માન્યતા હોઇને ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં ૫ યજુનારાયણ ઉપાધ્યાય એમ એ એક એવ મી એઓએ સૌથી પહેલો પ્રાન્તીય ધારાનમાં

૧ માધુરી (હિંદી)માં પ્રગટ થયેલા શ્રી. જાનકીબ એમ-એ ના લખેલે આભાર ઉપરનું દિ દર્શન કર્યું છે.

એક દ્વંચ મુકા ૩ ‘જે દ્વાન દિદા અને ઉર્દૂમાં પુનરાનો અનુવાદ કરવામાં આવે એવો એ-અનુવાદ વિભાગ મન્કાર ઉધાડવો’ આ : ૧૧ના ઉત્તરમાં એ વખતના કેળવણીના મંત્રી ડૉ. ત્રીગેય રાજેશ્વરજી સાહેબે આશ્ચર્ય આપ્યું કે ‘દિદા ઉર્દૂ સાહિત્યની પ્રગતિના પ્રોત્સાહન અર્થે એ-સંસ્થા ઉભી કરવાનો વિચાર પોતાના મનમાં છે અને એ હેતુથી પ્રાંતીય વિશ્વવિદ્યાલયોના પ્રતિનિધિઓ સાથે આગના ઉનાળામાં પોતે ચર્ચા કરી છે પણ મઈ શરૂ થતુમાં પ્રવાગની યાત્રા વખતે પણ સ્થાનિક સાહિત્ય પ્રેમીઓ સાથે ચર્ચા કરી છે અને ભાંતીય સાહિત્ય પ્રોત્સાહન અર્થે મન્કાર ઉધાડવો પોતાનો વિચાર હા છે.’

૫જી સ્વ ખાનખદાદુર હારીજ દિદારત ઉસેને ૧૯૨૬ના એપ્રિલમાં નસુકત પ્રાંતની ધાનસભામાં નીચેના દરાર મુકયો ‘પ્રાંતીય ધારાનબા સરકારને ભલામણ કરે છે - સન્કારે હિંદોસ્તાની એકેડેમી નામની મન્કાર ઉભી કરવી આ સન્કારો ઉદ્દેશ હિંદી-ઉર્દૂ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનો હેતુ અને મન્કાર આ ખાતે ૬ વર્ષે એ નાખ રૂપિયા ખર્ચવાના નક્કી કરશે’

આ રીતે હિંદોસ્તાની એકેડેમીનો જન્મ થયો એની ઉદ્ધાટન ક્રિયા ૧૯૨૭ના માર્ચ-૧૯ મી તારીખે એ વખતના મન્કાર-મંત્રી વિલિયમ મારીસને દાયે લખનોમાં થઈ એ વખતે મન્કાર-મંત્રી સાહેબે પોતાના ભાણ્યુમાં આ નવી સન્કાર વિરે મળ્યું કે ‘હું આશા મળ્યું છું કે આ મન્કાર પોતાની ઇક્તિ જેમાં ભારતીય અને ખાસ કરીને પ્રાંતીય વિચારોથી ઓતપ્રોત હોય એના મૌલિમ અન્ધાના નિર્માણમાં મન્કાર કે ને. આ એકેડેમીનું મુખ્ય ધ્યેય સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપવાનું હોય જોઈએ અને જ સાહિત્ય સંસ્કાર અને ઉપયોગી વસ્તુ બનવા ઉમ્મિદ છે તેણે બીજાના આધારે ના બા-હેતા પોતાનો સ્વતંત્ર વિકાસ સાધવો જોઈએ’ આ રીતે નીચેના ઉદ્દેશોથી મન ૧૯૨૭ માં હિંદોસ્તાની એકેડેમીની સ્થાપના થઈ છે

હિંદોસ્તાની એકેડેમીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદી-ઉર્દૂ સાહિત્યનું સંરક્ષણ, પ્રોત્સાહન અને ઉત્તતિ સાધવાં એ છે અને આ ઉદ્દેશોની પ્રતિ માટે એકેડેમી નીચેના ઉપાયો યોજશે.

- (૧) અનેક વિષયોનાં પુસ્તકો માટે પારિતોષિકો આપવાં.
- (૨) હિંદી-ઉર્દૂ જાપાઓમાં વિદેલી જાપાનાં સુંદર પુસ્તકોનો અનુવાદ કરાવી પ્રકાશિત કરવો.
- (૩) મૌલિક ગ્રંથોની તથા પ્રમાણિક અનુવાદોની રચનાને ઉત્તેજન આપવું.
- (૪) પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તથા શ્રેષ્ઠકોને એકેડેમીના ફેલો ચુંટવા.
- (૫) હિતૈષીઓને એકેડેમીના મન્માનિત સદસ્ય અથવા હિતૈષી ચુંટવા.
- (૬) વિદ્વાનોને જ્ઞાપ્તિ આપવા નિમંત્રણ આપવું.
- (૭) પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવી.
- (૮) પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જે ઉપાયો ઉપયોગી લાગે તે લેવા.

હિંદુસ્તાની એકેડેમીનું બંધારણ:—એકેડેમીને ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં ૨૭૨૮૨ ક્તવી. એનું બંધારણ નીચે પ્રમાણે રાખ્યું છે. એકેડેમીમાં (૧) કૌન્સીલ અને બીજી પરિષદ છે. પહેલીમાં પચાસ સદસ્ય છે અને બીજીમાં ૯ છે. કાઉન્સીલમાં ૧ તબાપતિ, ૧ ઉપ-તબાપતિ, ૭ એક્સઝેક્યુટીવ સદસ્ય, ૧ મંત્રી, ૮ પરિપક્વા મંયો, ૩૦ સરકાર નિયુક્ત સદસ્ય અને ૬ કૌન્સીલ ડાંગ ચુંટાયેલા મંયો. બ્યારે પરિષદમાં ૧ તબાપતિ, ૧ ઉપતબાપતિ, ૧ મંત્રી, ૪ સરકારે નીમેલા અને ૨ કાઉન્સીલ ચુંટેલા મંયો હોય છે.

એકેડેમીની નીતિનો નિશ્ચય કૌન્સીલજ કરે છે. આ કૌન્સીલમાં હિંદી અને ઉર્દૂના પ્રખ્યાત વિદ્વાનો સરકાર તરફથી નીમાય છે.

એકેડેમીનાં સાહિત્યવિષયક કાર્યોને સાત વિભાગમાં વહેંચી ચક્રાય. (૧) પ્રકાશન, (૨) વ્યાખ્યાનોનો પ્રયંધ, (૩) પારિતોષિક વિનંત્ર, (૪) પુસ્તકાલય સંગ્રહ, (૫) અન્ય નિર્માણ, (૬) પત્રિકા પ્રકાશન (૭) સાહિત્યક અધિવેશન.

એકેડેમીના ઉપર નોંધેલા ઉદ્દેશો જોતાં એનું મુખ્ય કાર્ય નીલિક તથા પ્રમાણિક અચોની રચનાનું છે. આ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખીને એકેડેમીએ ૩૭ હિંદી અન્યે અને ૨૩ ઉર્દૂ અચોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંના ઘણાખરા અન્યે તે તે વિષયના વિશેષજ્ઞોએ રચેલા, મહત્વપૂર્ણ અને કોઈપણ સાહિત્યને ગૌરવ આપે એવા છે. એના લેખકોમાં ડૉ. ગંગાનાથ ઝા. એમ. એ. ડી. લિટ્., ચ. બ. પ. ગોરી-શંકર દ્વીયચંદ ઝોઝા, ડૉ. વેણીપ્રસાદ ડી. એસસી; શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો છે. અને અચોમાં કવિરહસ્ય, હિંદુ-સ્તાનકી પુરાની મખતા, મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય ઇતિહાસ કી ઉપરખા, ભારતીય ચિત્રકલા, હિંદી સર્વે કમિટીકા રિપોર્ટ વગેરે પોતપોતાના વિષયમાં પ્રમાણજૂત મનાયેલા અન્યે છે. ઉર્દૂમાં પણ મંરોધનાત્મક અન્યે ઓટી રાખ્યામાં છે.

વ્યાખ્યાના:- ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં એકેડેમીએ નિશ્ચય કર્યો કે એકેડેમી તંદુરથી જે વિદ્વાનોને કોઈપણ મહત્વના વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે નિમંત્રણ આપવું અને તેના પારિતોષિક તરીકે રૂ. એક હજાર ઠગવ્યા. એકેડેમીના મખાપતિ ડૉ. સર તેજબહાદુર મધુએ પોતાના તરફથી આ માટે રૂ. એક હજાર આપવાનું વચન આપ્યું હતું પણ જે હજાર આપ્યા. અને પહેલાં શ્રી. અબદુલ્લાહ યુમુકઅલી અને મ-મ-ચ. બ. ઝો. હી. ઝોઝને વ્યાખ્યાનો આપવા માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. વ્યાખ્યાનોની આ પ્રણાલી ૧૯૩૪ સુધી ચાલી તેમાં બાર વ્યાખ્યાનો થયાં અને બાર હજાર રૂપીઆ ખર્ચ થયો. પણ પછી આર્થિક કારણથી એ પ્રણાલિકા બંધ થઈ.

પારિતોષિકો એકેડેમીએ અત્યાગ્ર સુધીમાં અદ્યાર લેખકોને પુરસ્કાર આપેલ છે. પુરસ્કાર માટે રચનાઓની ચોક્કસતા તરફ ધ્યાન આપવામા આવ્યું છે. આ પુરસ્કાર પામેલા લેખકોમા કેટલાક એવાય હશે કે જેઓની તરફ પુરસ્કાર મળ્યા પહેલાં ધ્યાન ખેંચાયું ન હતું એકેડેમીને આર્થિક મુશ્કેલી ન આવી હોત તો એની ઈચ્છા સાહિત્યના સાધારણ રીતે અણખેડાયેલા લેખકોને પુરસ્કારદ્વારા ખેડવાની હતી. આપણે ત્યાં-નું મંયુક્ત પ્રાન્તમા કે શું ગુજરાતમાં સાહિત્ય કાર્ય-નેવા તરીકે માત્ર 'સ્વાતી' સુખાય' થાય છે. પણ આ રીતે સાહિત્યની પ્રગતિ અનિશ્ચિત રહે એ પણ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે સંજોગનાત્મક સાહિત્ય તો આવી મંરંથાઓના પ્રેતસાહનથીજ જીવન થઈ શકે.

પુસ્તકાલય:-એકેડેમીની સ્થાપના વખતેજ એ માટે એક પુસ્તકાલય ખોડવાનો નિશ્ચય હતો અને એ વખતના સંયુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર અગ્ર વિવિધમ મારિએ તો એકલે સુધી કહેતું કે પ્રાન્તમા ઓપાતા નર્વ પુસ્તકોની એક એક નકલનો આવશ્યક જણાય તો કાયદાની મંજૂરી પણ સંગ્રહ થાય એટલું જ નહિ પણ ભારતીય ભાષાઓના પણ મર્વ હિતમ પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ થાય એવું પુસ્તકાલય હિંદી છે અને એકેડેમીની ઈચ્છા આનું પુસ્તકાલય ઉભું કરવાની હતીજ પણ પોતાનું મકાન ન હોવાના તથા આર્થિક મુશ્કેલીના કારણથી એ પુક ન બની શક્યું સરમરી ગ્રાન્ટ પણ પાછળથી અધી થઈ ગઈ. છતાં વીશ હજાર રૂપિયા ખર્ચાને પુસ્તકોનો મંગ્રહ કર્યો છે ખરો.

એકેડેમીએ સાહિત્ય વિષયક કાર્ય કરવા માટે ખાસ કાર્યનર્તાઓ રાખ્યા છે જેમા એ રકોલરો છે અને એ મપાલ્લો છે. રકોલરોમાથી એકે હિંદી કવિતાઓનો અને બીજાએ ઉર્દૂ કવિતાઓનો બૃહત્સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે હિંદી કાવ્ય મંગ્રહ (જેનું નામ ' હિંદી કે કવિ એર કાવ્ય ' છે) ના બે ભાગ બદાર પડી ચુક્યા છે, ત્રીજો પ્રેમમાં

છે અને એથી તૈયાર થાય છે, ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહ (જેનું નામ ‘જવા-દરે સખૂન’ છે)ના ત્રણ ભાગ બહાર પડી ચુક્યા છે. બાકીના પ્રેસની રાહ બુએ છે.

પત્રિકા પ્રકાશન:—એકેડેમી સ્થાપના પછી એના તરફથી એક પત્રિકા પ્રકાશિત કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી અને ઇ.સ. ૧૯૩૧માં હિન્દોસ્તાની નામથી હિંદી અને ઉર્દૂમાં એક ત્રિમાસિક પ્રકાશિત કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. એ ત્રિમાસિકમાં હિંદી-ઉર્દૂના પ્રમુખ લેખકોના ઉંચી કાટિના લેખો છેલ્લા આઠ વર્ષમાં પ્રગટ થયા છે.

એકેડેમીનાં વાર્ષિક અધિવેશનોમાં ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધી મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર થયો છે પણ આ અધિવેશનોમાં સૌથી મહત્વની જે વસ્તુ સિદ્ધ થઈ છે તે એ છે કે હિંદી અને ઉર્દૂ બન્ને ભાષાઓના વિદ્વાનો અને શુભચિંતકોના વિચારો ઉદાર રાષ્ટ્રીય-માવ-વાળા તથા કલ્યાણકર છે. અને જે આ અધિવેશનોનો કાર્યક્રમ અરાબર ચાલુ રહ્યો હોત તો હિંદી ઉર્દૂનો હાલમાં ફાટી નીકળેલા જગડો ભાગ્યે જ ચાલ્યો હોત એ નિઃસંદેહ છે.

આ હિન્દોસ્તાની એકેડેમી તરફ કેટલોક વિરોધ પણ થયો છે. એકેડેમીની સ્થાપના થયા પછી તરતમાં અસહકારનું આદેશન દેશમાં જોડથી ચાલ્યું અને સહકારના સમભાવવાળી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રજા શંકાની નજરથી જોવા લાગી. પશુ અત્યારે એ સમય નથી. હિન્દો-સ્તાની એકેડેમીએ જરૂર કાંઈક સારું કામ કર્યું છે. બાકી આગી સંસ્થાની પૂર્ણ સફળતા માટે તો સમયની જરૂર છે. વિદ્યાની ટદ્દિ ક્રમે કરીને જ થઈ શકે છે, અને હવે તો સરકાર પ્રજાની છે એ જોતાં હિન્દોસ્તાની એકેડેમી જેવી સંસ્થા પોતાના ઉન્નત ઉદ્દેશોને પાર પાડવાને સમર્થ થાય એ આશ્રા વધારે પડતી નથી.

विभाग-५

पत्रे

પ્રિય બાપાલાલભાઈ,

તમારો તા. ૧૨નો પત્ર ચિ. સુલોચના મારફત મળ્યો. તમારા વિચારોની દિશા અને તમારા અભ્યાસના સવિસ્તર ખખર વાંચ્યા આનંદ થયો. તખ્તિયત હવે ઠીક છે. આ વખતે ટાઢ વધારે પડે છે તેથી કે પછી અંદરની શક્તિ ઘટી તેથી પણ કાળજી વધારે રાખવી પડે છે ખરી.

બોડની ચુંટણી વિષે તો શું લખું? મેં ગયા કાગળમાં તમને ૨૮ ઉમેદવારો હોવાનું લખ્યું હતું પણ મતપત્રિકાઓ ત્રણ દિવસ પહેલાં આવી ત્યારે એમાં ત્રીશ નામો જોવાં! હવે શું કહો છો! આમાં સત્તાનો અદ્ભુત શોખ છે એ તો ઠીક, પણ બુદ્ધિનું દીવાળું શક્યાશક્યતાની સમજનું બેભાનપણું છે એ જોઈને મને ધણો ખેદ થાય છે. એક માટણમાંથી ત્રણ જણ ઉભા છે.

લાહોર હું જવાનો નથી. ત્યાંની ટાઢ મારાથી સહન ન થાય. પણ...પણ પેલા... સાથેના વિવાદને પરિણામે ત્યાંના ક્લુપિત વાતાવરણમાં જવા નથી માગતા.

તમે ગીતા અને ઉપનિષદો બાપ્ય સાથે વાંચવા માંડ્યાં છે. બાપ્યની બાપાની કિલ્લત્તાની વાત સાચી છે. પણ એ માટે સંસ્કૃત ગદ્યના ખેડાણનો ઇતિહાસ જવાબદાર છે. વેદનાં ઐતરેયાદિ બ્રાહ્મણોથી ગદ્ય શરૂ થયું. પણ એનું ક્ષેત્ર ક્રેટલું મર્યાદિત રહ્યું છે એ જુઓ !

આયુર્વેદના અંથોએ પદમાં, સૂત્રોને તો ગદ્ય કહેવાય જ નહિ. ખરી રીતે બ્રાહ્મણો પછી વ્યાકરણ મહાભાષ્યથી આરંભી બાળ્યો અને રીકાઅંથોએ જ ગદ્ય ખેડ્યું છે અને શાસ્ત્રીય સાહિત્યની બહાર પંચતંત્ર કાદંબરી જેવા અંથોએ. તેમાં પંચતંત્ર તો બાળકો માટેનો અંથ છે. પણ કાદંબરીની બાબા કિલ્લે જ નહિ, પરંતુ કૃત્રિમ પણ છે. સંસ્કૃત બાબા ઈ. સ. ૩-૪ સતક પછી પંડિતોની જ બાબા બની ગઈ એ પણ કિલ્લેતાનું મોડું કારણ છે. હવે શંકરાચાર્ય તો બાળ્ય પછી સો-સવાસો વર્ષે થયા. અને કાદંબરી પંડિતોમાં કેટલી પ્રિય ! શંકરની બાબાને રામાનુજની બાબા સાથે સરખાવજો. રામાનુજની વધારે કિલ્લે અને બીજી તરફથી વલ્લભાચાર્યની કિલ્લે અને બાલિશ પણ લાગશે. ખરી વાત એ છે કે સંસ્કૃતમાં ગદ્યનું ખેડણ જ ઘણું. આણું થયું છે. જો સારું ખેડણ થયું હોત તો બહુ સુંદર ગદ્યની એ બાબામાં શકિત છે, શંકરના પોતાના અંથોમાં પણ સૌથી સુંદર ગદ્ય સ્ત્ર બાળ્યનું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એટલું સચોટ અને સરસ ગદ્ય બીજું નથી.

એક બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. શંકરાચાર્યના નામ ઉપર ચારસો જેટલા નાના મોટા ગદ્યપદાત્મક સ્તોત્રાદિ સાથે ગણતાં અંથો ચડેલા છે તેમાંથી ચોવીસ આઘ શંકરના હોવાનો સંભવ ખેલ્લે-લકર માને છે. મને તો એટલાયે નથી લાગતા. ઉપનિષદોનાં માન્ય બાળ્યો થે કોઇક મૂળ હ્રુત ચતાં કે બીજા કારણથી પારકાં કે પ્રક્ષિત અંશવાળાં હોય તો નવાઈ નહિ.

કોપનિષદ તમને ખૂબ સુંદર અને Poetic લાગ્યું, એ વ્યર્થ છે. વર્ગો પહેલાં વીસ-બીસની ઉમ્મરે હમેશાં એ ઉપનિષદો હું વાંચતો. ઘણા મંત્રો મોઢે થઈ ગયેલા અને ક્ષિપ્તનો ઘણો ભાગ એના અર્થ ચિંતનમાં પ્રાણતાં જે આનંદ આવતો તે યાદ આપે છે. ‘મુદ્ધાહિ-તંગહરેષ્ઠં પુતાળં’ એવું જ એ સત્ય છે. એની અભ્યભયતા એની

અલ્પના નામને ઝાણુ ન પાડતા હીપાવે છે શકર કિપનિદો ઉપર
પહીનીયારે જે આઠસો વધે બાપ મુખ્યો તે આ અલ્પ જોઈને જ એમ
શ્રી કુ

તમારી વાત માની છ નદાનો નાશ મર્ધ ગયો આ દેશમાથી
જ નહિ પણ જગતમાથી અને આપણ તો એના બલ્લામા વૈશાનિક
બુદ્ધિ પણ નથી મેળવી એટલે આપણી પાસે રહુ શુ ? અલ્પત
નદા-સાચી શ્રદ્ધાની ખોટ વૈશાનિક બુદ્ધિ ન પુરી શકે પણ મનુ પે
મનુષ્ય હંતુ હોય તો તો તેણે શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ મેધ જળવવા
પડે છે તો એ દિશામા માનવ પગના દેખાતા નથી બુદ્ધ માટે
નીમ શકર વગરના પગવાને બાદ રૂતા

શ્રી ચારવિહના પુસ્તકને મે જોઈએ તેના નથી વાન્યા તમે નામ
લખ્યા છે એમાથી એકાદ મેળવીને વાચવાનો પ્રયત્ન કરુ એમ થાય છે

બાપી કુશળ અહીં શ્રી જુગતરામભાઈ વગરે તમારા ખુશીખબર
આપુ છુ ઘેર પણ આપુ છુ આપણા મિત્રો ડૉ બાલકૃષ્ણ પાંકજી,
વાસુદેવ વારિને પણ તમારા ખુશીખબર મળ્યા એ એ જ

કુશોરકરના ન્ય ૪ થ

[૨]

મિત્ર બાપાવાલભાઈ

ત ૧૦-૮-૪૩

ધણા વખતથી તમને પત્ર લખ્યો નથી પ્રતીયેવાગ્રહરૂઠા તો થઈ
પણ આજભા મા અને સિયિનતામા રહી ગયુ મે દિવસ ૩૫૦ ગ્રાઇ
માટેનાઈનો ટેરીફના આ થો એટલે શહી નમવાનો નિશ્ચય જ
પ્રતી નાખ્યો

તમે ખુબ વાચના કરો બુદ્ધિપ્રશમા કાલિભાની વનરપતિઓ
માનીને માનદ લડિ ૪ જમનગતી ડૉ મહેતા હમણા આવ્યા
હતા ધાર એ પણ એ વખતથી ખુબ ખુશી થયેના જણાયા એમને

તો કદાચ કાલિદાસને આટલી બધી વનસ્પતિનો પરિચય છે એનો ખ્યાલ જ નહિ હોય. બીજા ઘણાને નહિ હોય. કાલિદાસના શ્લોકોની રમણિયતા તમે આ રીતે દેખાડી એથી તેઓ ખુબ પ્રસન્ન થયા હામ્યા.

અદિના બીજા શું ખબર આપું ? પંડિત જગવાનલાલ દેવદાસ 'સોન્ઝનું' રોચ્યુ યુનિવર્સિટીલાઇબ્રેરીમાં પરમ દિવસે મુકવામાં આવ્યું. વરોહરાય મહારાજ પાસે ખુલ્લું મુકાવ્યું. આટલે વર્ષે થોડા દર ચર્ચ, જયકૃષ્ણભાઈ શ્રવતા હોત તો કેવા ખુશી થાત ! પણ મનુષ્યના નસીબમાં બધું સુખ જોવાનું એ દયાં લખાયું છે !

રત્નેદાસિન
દુર્ભાગ્યકરના જન્મ જન્મ

[૩]

૧૧-૧-૬૬

પ્રિય બાપાકાકભાઈ,

શ્રી શાંતિલાલભાઈ સાથે આપેલો સંદેશો મળ્યો છે.

સંમેલન પત્રિકા તમને કોઈ નથી મોકલતું એ જાણી દીલગીર થયો. તમને મોકલવા માટે આગચા અકે શોધી જોયા પણ બધા મળ્યા નહિ. કારણ મારી બેદકારી. અને અત્યારે શોધવાતું આજસં અને બધા વગર પુરો ખ્યાલ ન આવે છતાં રાજકોટના સંમેલન પહેલાં નીકળેલું એક ફરકરીલું છુકપોસ્ટથી મોકલું છું. જરા મરમત મળશે.

રાજકોટ સંમેલન બસંઈ મધ્યું. મુ. જાલવજીભાઈ ગયા હતા. એટલું જ નહિ પણ એમનો પક્ષ ત્યાં હીક હતો. પણ સામા પક્ષે આદ્યુત જાડગરીયા સંમેલનને હાસ્યાસ્પદ કારણ જનાથી દીધું. પહેલે દિવસથી જ સ્થાયી સમિતિમાં હસવોની ચર્ચામાં વખત મરવાનો પ્રકાર શરૂ થયો. તે એટલે સુધી કે ત્રીજા દિવસની રાતના પાંચ વાગ્યા સુધી દશા નિશ્ચય ઉપર ન આવવા દીધા અને પછી સવારે સંમેલનના ખુલ્લા અધિવેશન વખતે વૈધો મંડપ દેકાણે ગયા ત્યાં તંજુ જ ઉપડી

ગયેલો. કોઈ ન મળે. ઉત્તારામાંથી વૈદ્યોનો સામાન ખઠાર મુકી ઉતારાને તાળાં મારી દીધેલાં. ટુંકામાં સંમેલનનું ખુલ્લું અધિવેશન ભરાયું જ નહિ. કેમ ? બન્યુંતું આવું કોઈ દિવસ ! આમાં વિદ્યા કે શાસ્ત્રનું નામ નિશાન ક્યાં છે ? આ તો પોલીટીક્સ અને તે પણ અધમ પ્રકારનું.

તમારી વાત સાચી છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનના આપણે વારસ છીએ. છતાં જીવન અધમાધમ જીવી રહ્યા છીએ, વ્યાવહારિક જીવનમાં ક્યાંય એ ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનની ગંધ જ નથી. પરિણામે જે તત્ત્વજ્ઞાન ગર્વનો-અહંભાવનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન બોધ આપે છે એનું નામ આપણે ગર્વ લેવા માટે જ વાપરીએ છીએ.

વૈદ્યોની આબલમાં તો સંમેલનના જુના કાર્યકર્તાઓ કરતાં હાલના ... અને એના હથિયાર બનેલા ગુજરાતીઓ સંમેલનને એકદમ નીચે ધસડી જાય છે. 'શુદ્ધ શુદ્ધ' ની જુમ-રસોગન થી સાયન્સનો બહિષ્કાર કરવા માગે છે.

આપણી કલ્પના Being & Becoming ની છે એ તમારી વાત સાચી છે. પ્રાચીન તપ તો છે પણ વર્તમાન અરીસો સ્વચ્છ ન હોય તો એમાં પ્રાચીન તપ અને મત્યનું પ્રતિબિંબ ક્યાંથી પડે ? આજે તપથી નહિ પણ લડી ઝઘડીને મત્યને અથવા સત્ય ન મળે તો રેહ્યું, મહત્ત્વને મેળવવા પાછળ દોડે છે. પછી આશા શા ઉપર રાખવી ? પણ હું કાંઈ સ્વભાવથી નિરાશાવાદી નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનું ભાવિ હું ઉજ્જવળ દેખું છું. એમાં મને આશા છે. આયુર્વેદનાં મહિયં ચરકે ઉદ્યોધેલાં સ્વરૂપમાં તો મને ય શ્રદ્ધા છે પણ જો હાલના આયુર્વેદીઓ એને વર્તમાન યુગને અનુરૂપ શરીર ન આપે તો એ આત્મા પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે જ રહે. આવું ભવિષ્ય અટકાવે અને જુદું ભવિષ્ય રચે એટલી શક્તિ મને હાલના વૈદ્યોમાં જોવાની ઇચ્છા છતાં પણ દેખાતી નથી. તમને દેખાય છે ? પ્રતિભાવાળી કોઈ રચના તમારા ધ્યાનમાં હોય તો જણાવો. નદીના પ્રવાહ પેઠે વિદ્યાનો પ્રવાહ પણ જો આગળ આવે તેમ મોટો યત્રો

બન્ય તો જ હવતો રહે. મુ. બાધ—તમારા ચુસ્ત શિષ્યોમાંથી તમને એકને જ નોંધને આપ્યું છે. પણ દેશ માટે એ સ્થિતિ ખેડ બનક નથી? પાંચ દશ નહોતા નીકળવા નોંધતા? તમારી પેઠે જ મનેય બાધ એ મિત્ર ઘણીવાર યાદ આવે છે. કેટલીક વાતો કાની સાથે કરવી? પણ હવે જેનામાં એવું તેજ સંકાંત થયું છે એ તમે જ બાધ, એમ જાણું છું અને આ દુનિયા ઠાલવું છું. એજ

દુર્ગાશંકરના જય જય

[૪]

તા. ૧૦-૨-૪૪

પ્રિય બાપાસાસબાઈ,

રા. સ્વર્ગકાંતે મોકલેલ પત્ર મળ્યો છે. બોટનીનાં તમારા પુસ્તક સંબંધી તમે લખેલી હકીકત મુ. ગ્રંથજીવનને જાણવી છે. હવે તેઓ યું જવાખ આપે છે તે જોઈએ.

તમે યોગવાસિષ્ઠ હમણું વાંચ્યો છે અને એ અંથ અદ્ભુત લાગ્યો છે એ જાણી આનંદ થયો. યોગમિશ્રિત વેદાંતનો એ મુખ્ય અંથ છે. આપણે ત્યાં માનસસાસ્ત્રનો વિકાસ મુખ્યત્વે યોગસાસ્ત્રની તથા વેદાંતની પરંપરામાં થયો છે અને એમના વિચારો મિશ્રચુવાળા. યોગવાસિષ્ઠમાં તમે લખ્યા છો તેમ માનસસાસ્ત્ર બહુ છે. વેદાંત સંપ્રદાયમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીના વખતથી યોગ વાસિષ્ઠ અમાણુ તરીકે સ્વીકારાઈને એનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે; શુભેચ્છાદિ સાત જુમિકાઓની વાત અપા અંથકારોએ એમાંથી જ લીધી છે. તે પહેલાં કયાંય નથી. અમારા કૃષ્ણમાં પણ એ અંથ ઘણો પ્રિય હતો. મારા મામા (મુ. અમૃતલાલભાઈના પિતા) એ ઘણો પ્લેટો વાંચ્યો અને મંડુકકોટીના મંપના સિદ્ધાંત ને વેદાંતના અદ્વૈતવાદ સાથે મેળવી અદ્વૈતસિદ્ધિ નામથી એક નાનું પુસ્તક લખેલું છે. યોગવાસિષ્ઠના શુભેચ્છાદિ જુમિકાઓ સ્થાવિતા શ્લોકો મેં પ્લેટ પ્લેટા એમાંજ વાંચ્યાં. હમણું તો મારી પાસે એ નાનું પુસ્તક નથી. પણ મારા એક કાકાના દીકરા બાઈ

જુનાગઢના શાસ્ત્રી મૂળશંકરભાઈ પણ પાછલી અવસ્થામાં યોગવામિષ્ઠ વાંચ્યા ન કરતા એમ જાણેલું.

ગુજરાતી સાક્ષરોમાં ગો. મા. ત્રિપાઠી એના અભ્યાસી હતા. સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪-માં એનો વિગતમાનમદા મુદિતારાયા: વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે એ તમને યાદ હશે. નીચેનો માનમદાસ્ત્રના મહત્વનું ઊંડું જ્ઞાન દર્શાવનાર શ્લોક મને ખાસ યાદ હતો ગયો છે.

શુભા શુભાભ્યાં માર્ગાભ્યાં લહન્નો વાસના સરિત્ ।

પોરુપેણ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુભે વધિ ॥

એક શ્લોકમાં કટલી બધી વાત કહી દીધી છે. મતલબ કે તમે કહો છો તેમ હુંકામાં બધું કહેવાની શક્તિ પ્રાપ્તિનોએ ખુબ ફળવેલી.

યોગવાસિષ્ઠની કવિતા પણ મસ્ત છે. શ્રી પ્ર-ચં. દીવાનજી ભાગવત સાથે કવિતાની બાબતમાં યો. વા. ને સરખાવે છે, તે સાચું છે. ભવભૂતિના શ્લોકનું સામ્ય તમે પકડ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે અને હું તો શ્રી. પ્ર. ચં. દીવાનજી પેઠે યોગવાસિષ્ઠને દશમા શતકનો અન્ય ગણું છું એટલે ભવભૂતિનું અનુકરણ યો. વા. કારે ક્યું છે. ભાગવત કારે પણ આવી રીતે કવિઓની રચનાઓનો લાભ લીધો છે.

યો. વા. ના સમય માટે યોગ્ય પરિતોએ ચર્ચા કરી છે. છેલ્લો લેખ પ્ર. ચં. દીવાનજીનો વરોહરાની સાતમી ઓરીઅન્ટલ કોન્ફરન્સના રિપોર્ટમાં છે અને તેમાં પોર્તુગલ થયેલી ચર્ચાનો સાગ પણ આપ્યો છે.

યો. વા. નું પ્રકરણ આજ તો ગાદિ પુરું કરું પણ એક વાત રહી ગઈ. મૂર્તિપૂજા, કર્મવિધિઓ, સ્વર્ગાદિ વગેરેની જે યોગવાસિષ્ઠે ‘ધૂળ ખંખેરી નાખી છે’ તે પવન મેદાનમાં છેક ઉપનિષદોથી ઉતરી આવ્યો છે. ઔપનિષદ પ્રવાહમાં બૌદ્ધ પ્રવાહ મળતા એનું જોર વધ્યું. અને કપ્પાર જેવા મધ્યકાલીન કવિઓએ તો કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. આપણા ગુજરાતી કવિ અખાના કટાક્ષે કેવા અમલો કર્યા હતા.

જાણી તો તમારા આનંદના સ્વાભાવિક કબજા વાંચીને બંધો
 ૬૫ થાય છે. એ રીતે તીર્થવાસે લાભ કર્યો છે એમ જ દહેવું ના !

સ્નેહાધીન

કુળાશંકરના નમસ્કાર

[૫]

તા. ૨૭-૧-૪૭

પ્રિય બાપાશાહબાઈ

તમારા તા. ૨૦મીના પત્રનો કિતર આજે લખું છું. વિશંબતું
 કારણ કાંઈક પ્રમાદ અને કાંઈક તબિયત. પણ તબિયતની અસ્વસ્થ-
 તાનો શોક કરવાનું કારણ નથી. શોક કરતો પણ નથી. આજે જ
 મને પાંતઠ વર્ષ પુરાં થઈને છાસકમું બેઠું. એટલા કાળમાં તો કેટલા
 બધા ચોતાની જીવન પ્રગતિ સંકેલી લઈ ચાલ્યા ગયા ? એ યાદ
 આપતાં પરમાત્માએ જીવનને સફલ કરવા માટે ધણો સમય આપ્યો
 એમ લાગે છે. લક્ષ્યને એટલા વખતમાં જ પહોંચાણું નથી એ જાણું
 છું પણ એનો ખેદ શા કામનો ? મનુષ્ય જાતિમાંથી કાંઈ કોઈ પરમ
 સિદ્ધિ ને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને બવિષ્ણમાં ધણા પ્રાપ્ત કરે
 એ જ્ઞાન આશ્વાસન આપવા માટે પુરું નથી ?

પણ આ તો અપ્રસ્તુત વાત થઈ. પ્રસ્તુતમાં ‘નિષંકુ આશ્ચ’
 નવેસરથી લખવાનું શરૂ કર્યું છે. વગેરે ધણા કામો હાથમાં તમારા
 હાથમાં છે એ જાણી આનંદ થયો. તમારી શક્તિઓ (એનર્જી)ને
 એ ધોરણ પર જ છે.

સ. સા. વ. વનસ્પતિ શાળા સુધારીને એડીટ કરવાનું તમે
 માથે લીધો તો ઉતાવળ તો નહિ કરે એટલી ચોખ્ખવટ જુગતરામભાઈ
 કરી બેશે. મહેનતાણું તમે કહેતા હો તો અમે નહીં કરી લેશું.
 અલગત સ. સા. કિંમત મોટી રાખવા ન ઈચ્છે, અને આપણે પણ
 એનો ફલાવો ચાલ એમ ઈચ્છીએ. એટલે મહેનતાણું તારે નહિ
 અપાવીએ. પણ તમારે ક્યાં એ માટે કામ કરવું છે ? તમારે તો

ગુરૂને શ્રાદ્ધાન્ન રૂપે એના અપ્રતિમ ગ્રંથનો પ્રચાર ચાલુ નહોતો એ માટે મન & વાનુ છે

૧ સાન્નિધ્ય નહોતું દેશી કવો પડે એ હું સ્વીકારું છું પ્રસ્તાવના, પંખાના વગેરે તો નવેસરથી જ લખવા પડે પશુ બાળીના નૂળમાં શાસ્ત્રીય વિચારના જ નામક છુ આત્મિક પછીના મળના દેશી થયો હોય એ જ નોંધવો જે જૂલ વગરનું હોય તે બને ત્યાં સુધી છે તેમ લખવું. એવો મારો મત છે એમા એના અત્તનાત્માનું પ્રતિબિંબ છે

નિષ્કલ્પ આર્થ કરી છપાવો છો તે સા છે તમારી પાસે વધારાની એવું કંઈ છે ? હોય તો બે ય ગ્રંથોની એક અદિ મોખના કોઈ વિદ્યાર્થીનીને જરૂર છે કપિયા મોખની આપવું

એના સુધારામાં તમે જે વિચાર કર્યો છે તે ઠીક છે ખાસ રીતે 'કવોદેશન' દિપાલીમાં ગણવાનો વિચાર છે એ મને ગમે છે અગ્રેમા જે ગુણુ ઉપયોગના હતાગ છે તે મને તો નિરૂપયોગી લાગે છે તેને બદલે ગુજરાતીમાં અગ્રેષ્ઠ છન્ડીયન મેળીનીઆમેડીમના ગ્રંથોમાં ગ્રાઈનવીનતા હોય તો તેનો ઉતારો & વે વધારે તો વિગતવાર વિચાર નવા રીતે ત્યારે મુઠે

સ્નેહાધીન

દુર્ગાશિ કરના જયજય

[૬]

તા. ૧૧-૧૦-૪૮

પ્રિય બાપાશ્રીશ્રી,

તમારો તા ૮ નો પત્ર બાળે મળ્યો છે કુતર બાળેજ લખુ છું બનવન્તમિહનો પત્ર જરૂર પાછો મોકલશે બીજી ગુ & કા વેધ ન મેલના પ્રમુખપદ માટે આ વખતે મળે તમાર મ થે હજે એમ લાગે છે ઠીક જાહેર મેવાતું તો જે આવી પડે તે કપા તુ જ પડે બાકી તમને પ્રમુખ ચુટે માટે તમાગ વિચારા ખરીદી ને છ એવું ચોક્કસ છે ! સત્યથી વધારે માન્ય ગ્રાઈ દેવદેવી યે નથી તો

આમાન્ય માણસ કે આમાન્યોના અભિપ્રાયો તો ક્યાંથી જ હોય ? એકાંક તમારે તમારા વિચારો કરેલા પછી જેને જેમ લાગતું હોય તેમ લાગે. હું તો પહેલેથી જો મતનો જ છું. મસ્તકતી એટલા માટે જ કુંવારી કલ્યાણ છે કે કોઈની-કોઈ દેશ કે સમાજની ત્રાસી નથી. અરે આજીવન વળગી રહેનારી પ્રતિવત્તા પત્ની પણ નથી. એતો આજીવન અહાચારિણી છે એટલે હું તો વિધાની બાબતમાં સ્વદેશના કે કોઈ બીજા મમત્વમાં માનતો નથી. એવા મમત્વથી તો સનાતન મત્ય ઝાંખું જ પડે છે. રાગદ્વેષરહિત તટસ્થતે જ વિધાનું સાચું સ્થાન થાય છે. તમારો પત્ર મને પણ ક્યાં ખેંચી ગયો ?

બાકી કુશળ.

જીવનસાથીના વચન

સ્નેહાધીન

દુર્ગાશક્તિના કથા

[૭]

૧૧-૧૨-૪૮

પ્રિય આપાણાકમાઈ

તમારો હૃદયે લખાયેલો અને ૧૫ મીએ મોટા ચયેલો કાગળ આજે મળ્યો. સંમેલન પુરું થયું તે પછી તમનાં હું તમને પત્ર લખવાનો હતો પણ કાંઈક વિચારમાં અને આળસમાં પડી ગયો.

હવે જે લખવા માગતો હતો તે લખું. મુંબઈનું વૈધ મંમેલન ખરેખર મહાન થયું. (૧) મેળાવણ તરીકે અને (૨) નિર્વિધને માટે ઉતરવા માટે પણ એને સાચી શોભા આપી તમારાં પ્રમુખ વ્યાખ્યાને-નસ્ય વ્યાખ્યાને અને કૃપમંદારના લાગણીભર્યા શબ્દોએ. અલગત તમે જેને કર્ણધાર મોખ્ય રીતે જ કહ્યા તે પૂજ્ય બદ્ધવજીભાઈની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તથા સંમેલન પ્રસંગે નમર્યા વિદ્વાન તરીકે મળેલી અનેકવિધ દોસ્તવણીને ઓછો યગ નથી પડતો. જુનાં સંમેલનો તમારી પેઠે મને પણ યાદ આવે છે. આપણા સ્નિગ્ધ સંબંધોનું ઘોતક હોઈને જો સમસ્ત જેમ આનંદપ્રદ છે તેમ બીજી

નરેશ્વરી ગુરુગતમાં નવા નીકરે ક્રેખેલા ક્યાં ? એન નિગરા ધઈને પાછું પાછું મન ખેડે પણ પામે છે.

વળી જુનાં સંમેલનો ઉપરની નોંધ આ. વિ. ની વિનોદ ખાતર ફરીવાર વાંચતાં ત્યારે ફરેલી ઘણી ટીકાઓ વર્ષો જતાં વધારે સાચી પડતી દેખાય છે. સંમેલનમાંથી જુના સંબંધો તો હડી જ ગયા. અને પ્રવચનોમાં પણ ફેરફાર રસ હતો ? એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોયું. પ્રદર્શનો પણ ગયા. કારણ કે એની જરૂર નથી. એમાંથી કાંઈક નવું જાણી લેવાની વૃત્તિ જે હતી જ મૂલ્યે દુર્બલ તે હવે તો મરી ગઈ છે; પણ પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ અને પં. હરિપ્રપન્નજી ફેરલી નિઠાયા એ પ્રદર્શન પાછળ થમ કરતા !

રહ્યા ફક્ત ઠરાવો. એમાં જે અશિક્ષિત વર્ગ છે તે સંખ્યાબળથી ઠરાવો પસાર કરાવે છે. (શિક્ષિતો સ્નાતકો અને અશિક્ષિત વૈધો એમાં મતભેદનો ગજબાહ હતો પણ સ્નાતકો સંખ્યા બળને અભાવે હારી ગયા. એમ સાબળ્યું. ટુંક ક્યાં વિ. વિ.માં હાજર હતો ?) અને એમ માનના હશે કે ગજકીય ક્ષેત્ર પેડે ચળવળ કરવાથી, સામા પદ્ધતિ આજો દેવાથી, ઠરાવોથી આપણો ધંધો ટકી રહેશે. પણ દિલગીરી એટલી જ છે કે આ વંચક એ કાંઈ નુતાન, કડીયાના ધંધા જેવો લાયકારીગરીનો ધંધો નથી પણ શિક્ષિત ધંધો છે. વિદ્યા વધે તો જ એ વધે. પણ એ વર્ગના નેતાઓ પણ કર્તવ્યની નહિ પણ હક્કની દૃષ્ટિથી જુએ છે.....હક-પોતાની યોગ્યતા વગર-હક્કની માગણીનું બળ પોતાનો જ વિનાશ કરે છે એ ઐતિહાસિક દૂરબીનમાં દેખાવું ખાવિ તેઓ જોઈ શકતા નથી. ઈશ્વરેન્દ્રા.

તમે રહેજ પૂર્વ અવગ્યાની સચના કરી એમાંથી લેખ જોયું સંખ્યાઈ ગયું.

[૮]

૮૧. ૩૧-૫-૪૬

પ્રિય આપાઘાણભાઈ,

તમારું તા. ૨૭ મીનું પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું છે. તમારા વિવાહમાં જીનથી ચોથું વર્ષ શરૂ થાય છે. મકાન પણ બાંધી દેરી આવતે વર્ષે બંધાઈ જશે વગેરે ખબર જાણી આનંદ થયો. જાનનગરને સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ગ્રાન્ટ આપી એ સત્કાર્ય ક્યું.

હવે થોડું જાતકો વિષે. તમે જે લૌકિકીમાં મું. બાઈ પાસે જાતકનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જોયા હશે તે હાર્વર્ડ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાયેલ આર્યશૂરની જાતકમાલાઃ એ ગ્રંથ લગભગ ચોથા શતકનો હશે. એ સરસ ગ્રંથ છે પણ એમાં જે ત્રીશક જાતકો છે તે મૂળ પાલી જાતકોમાંથી ચુંટણી કરી કરેલો સંગ્રહ છે. પણ મૂળ તો પાલી જાતકો છે; એની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ છે. પાલી ટેક્સ્ટ સોસાયટીમાં એ છપાયેલ છે અને કુઝમોલો કરેલું એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પાંચેક ભાગમાં મળે છે. આ પાલી જાતકો બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોના સમયનાં છે; અલખત બધાં નહિ. કેટલાક જાતકોની કથાઓ અજન્તાના ચિત્રોમાં મળે છે. જ્યારે કેટલાંકની સાંઝી અને ખરહતના સ્વરૂપના ચિત્રપત્રો મળે છે.

એ પાલી જાતકોનો સમય વેદો પછીનો અને શ્યાવ્હિસાહિત્ય પહેલાંનો હોવાથી એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય બહુ છે. એ કારણથી મેં એ વિષે તમને લખેલું પણ તમે કહ્યું છો તે ખરું છે. હમણાં તમે એટલા કામમાં છો કે માથું હંચું થતું મુરકેલ.

બાકી કુશળ